

५३
१९७५

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचित
व्याकरणमहाभाष्य

मूल आणि
मराठी भाषांतर

भाग १ (अध्याय १, पाद १, २)

भाषांतरकार
महामहोपाध्याय वासुदेवशास्त्री अभ्यंकर

डेक्कन एड्युकेशन सोसायटी, पुणे

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचित

व्याकरणमहाभाष्य

मूळ आणि
मराठी भाषांतर

भाग १ (अध्याय १, पाद १, २)

भाषांतरकार
महामहोपाध्याय वासुदेवशास्त्री अभ्यंकर

पुणे

श्रावण वा ११ शके १८६०

किंमत दहा रुपये

४२५
पतञ्जलिया-९

४६
११७६

सरस्वतीभवनम्

दिनांकः

आगमन संख्या

२
३५५४

प्रकाशक : प्रो. प. म. लिमये, सेक्रेटरी, डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी, फर्ग्युसन कॉलेज, पुणे ४.
मुद्रक : लक्ष्मण नारायण चापेकर, आर्यसंस्कृति मुद्रणालय, १९ (१७) सदाशिव पेठ, पुणे २.

प्रास्ताविक चार शब्द

महामहोपाध्याय वासुदेवशास्त्री यांच्या सोसायटीशी असलेल्या अनेक वर्षांच्या संबंधाला चिरकालीन स्वरूप यावे हा उद्देश पुढे ठेवून आणि शास्त्रीबुवांच्या पंचाहत्तराव्या वाढदिवशी ह्या ग्रंथाचा निदान पहिला भाग प्रसिद्ध करावा असें योजून दोन वर्षांपूर्वी डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीने या ग्रंथाचे प्रकाशन हाती घेतले. अमळनेरचे दानशूर श्री. शेठ मोतीलाल माणेकचंद (प्रतापशेठ) यांनी ह्या कामाला खेच ५०० रुपये दिल्यामुळे मुद्रणाला प्रारंभ करितां आला ही गोष्ट नमूद करणे आमचे कर्तव्य आहे. ज्या इतर गृहस्थांनी ह्या ग्रंथास द्रव्यसाहाय्य केले आहे त्यांचा यथावकाश निर्देश केला जाईल. विविधज्ञानविस्ताराचे संपादक रा. तटणीस यांनी हा ग्रंथ 'विस्तारा'त क्रमशः प्रसिद्ध होत असलेला आमच्या विनंतीस मान देऊन थांबविला आणि आम्हांला हा ग्रंथ प्रकाशित करण्यासंबंधी उदारपणे मोकळीक दिली त्याबद्दल ते धन्यवादास पात्र आहेत. ग्रंथाच्या मुद्रणप्रतीचे लेखन वे. शा. सं. शंकरशास्त्री मारूलकर यांनी केल्यामुळे मुद्रणाचे काम सोपे झाले याबद्दल ते धन्यवादाई आहेत. महा. शास्त्रीबुवांची मुद्रणप्रत आतां पूर्ण झाली असल्याने जितक्या लवकर आवश्यक द्रव्यनिधि मिळेल तितक्या लवकर हें प्रकाशन संपूर्ण होईल हें जाणून महाराष्ट्रिय जनतेने आम्हांस द्रव्यद्वारा आणि ग्रंथ घेऊन साहाय्य करावे हें क्रमप्राप्त आहे.

प्रस्तुत भागांत पहिल्या अध्यायाचे पहिले दोन पाद आले आहेत. पुढील भागांत अनुक्रमे (भाग २) पहिला अध्याय पाद ३, ४ आणि दुसरा अध्याय; (भाग ३) तिसरा आणि चौथा अध्याय, (भाग ४) पांचवा आणि सहावा अध्याय, (भाग ५) सातवा आणि आठवा अध्याय, अशा तऱ्हेने पांच भागांत हा ग्रंथ संपूर्ण होईल. शेवटच्या भागांत ग्रंथाला उपोद्घात लिहिण्याचा महा. शास्त्रीबुवांचा मानस आहे.

फर्ग्युसन कॉलेज, पुणे ४ }
२१ ऑगस्ट १९३८ }

वा. गो. परांजपे,
ग्रंथप्रकाशनाच्या कार्मी डे. ए. सो.चा नियुक्त

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचितं

व्याकरणमहाभाष्यम्

अथ शब्दानुशासनम् ॥

अथेत्ययं शब्दोऽधिकारार्थः प्रयुज्यते । शब्दानुशासनं शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यम् ॥ केषां शब्दानाम् । लौकिकानां वैदिकानां च । तत्र लौकिकास्तावत् । गौरश्वः पुरुषो हस्ती शकुनिर्मृगो ब्राह्मण इति । वैदिकाः खल्वपि । शं नो देवीरभिष्टये । इषे त्वोर्जे त्वा । अग्निमीळे पुरोहितम् । अग्न आ याहि वीतय इति ॥

अथ गौरित्यत्र कः शब्दः । किं यत्त-
त्सास्त्रालाङ्गूलककुदसुरविषाण्यर्थरूपं स
शब्दः । नेत्याह । द्रव्यं नाम तत् । यत्तर्हि
तदिङ्गितं चेष्टितं निमिषितं स शब्दः ।
नेत्याह । क्रिया नाम सा ॥ यत्तर्हि तच्छु-
द्धो नीलः कृष्णः कपिलः कपोत इति
स शब्दः । नेत्याह । गुणो नाम सः ॥
यत्तर्हि तद्विन्नेष्वभिन्नं छिन्नेष्वच्छिन्नं
सामान्यभूतं स शब्दः । नेत्याह । आकृति-
र्नाम सा ॥ कस्तर्हि शब्दः । येनोच्चारितेन

पातञ्जल महाभाष्याचें मराठी भाषांतर

आतां शब्दशास्त्र लिहिण्यास आरंभ करितों.
येथें 'अथ' हा शब्द अधिकार या अर्थी
घालण्यांत आला आहे. 'शब्दानुशासन' या
नांवाच्या शास्त्राचा अधिकार म्हणजे प्रारंभ
केला आहे असें समजावें.

कोणत्या शब्दांचें शास्त्र ?

लौकिक व वैदिक दोन्ही शब्दांचें शास्त्र.
त्यांपैकीं लौकिक शब्द म्हणजे गौः, अश्वः,
पुरुषः, हस्ती, शकुनिः, मृगः, ब्राह्मणः
इत्यादि इत्यादि. वैदिक शब्द म्हणजे 'शं
नो देवीरभिष्टये' 'इषे त्वोर्जे त्वा' 'अग्नि-
मीळे पुरोहितम्' 'अग्न आ याहि वीतये'
इत्यादि इत्यादि.

बरें तर, 'गौः' या ठिकाणीं शब्द
कोणता, म्हणजे शब्द कशाला म्हणावयाचें ?
तो जो पोळी, शेंपूट, वशिंड, खूर व शिंग अस-
लेला पदार्थ म्हणजे प्राणी तो का शब्द ?

आम्ही म्हणतों की तो नव्हे शब्द; त्याला
द्रव्य म्हणावयाचें.

बरें तर, तें जें खुणविणें, चळवळ करणें,
डोळे मिटणें, उघडणें, तो का शब्द ? आम्ही
म्हणतों की तोहि शब्द नव्हे; त्याला क्रिया
म्हणावयाचें.

बरें तर, तो जो पांढरेपणा, निळेपणा,
काळेपणा, पिंगटपणा किंवा पारवेपणा, तो का
शब्द ? आम्ही म्हणतों तोहि शब्द नव्हे;
त्याला गुण म्हणावयाचें.

बरें तर, निरनिराळ्या व्यक्तींमध्ये जें
प्रत्येकींत तेंच म्हणून दिसतें, किंवा व्यक्ति
मोडली, तोडली तरी जें कायम राहतें असें
जें सामान्य स्वरूप तें का शब्द ? आम्ही
म्हणतों, तें स्वरूप शब्द नव्हे; त्याला आकृति
म्हणावयाचें.

तर मग शब्द कोणता ?

सास्त्रालाङ्गूलककुदखुरविषाणिनां संप्र-
त्ययो भवति स शब्दः ॥ अथवा प्रतीत-
पदार्थकोः लोके ध्वनिः शब्द इत्युच्यते ।
तद्यथा । शब्दं कुरु । मा शब्दं कार्षीः ।
शब्दकार्ययं माणवक इति । ध्वनिं कुर्व-
न्नेवमुच्यते । तस्माद् ध्वनिः शब्दः ॥

कानि पुनः शब्दानुशासनस्य प्रयोज-
नानि । रक्षोहागमलध्वसंदेहाः प्रयोजनम् ॥

शब्द तो की, जो उच्चारिला असतां पोळी,
शेपूट, वशिंड, खूर व शिंग हीं असलेली व्यक्ति
समजते तो शब्द; अथवा हेंच दुसऱ्या
तऱ्हेने सांगावयाचें म्हणजे ज्याच्यापासून
व्यवहारांत पदार्थाचें ज्ञान होतें असा जो
ध्वनि म्हणजे आवाज त्याला लोकांत शब्द
म्हणतात. उदाहरणार्थ, तोंडानें वर्णोच्चार कर-
णाऱ्याला म्हणतात 'चालूं दे तुझा शब्दोच्चार',
'बोलूं नको शब्द', 'हा माणवक फार शब्द
करणारा आहे' वगैरे वगैरे. तेव्हां आवाज
किंवा वर्णोच्चार हाच शब्द होय.

वरें तर, हें शब्दशास्त्र शिकण्याचे फायदे
काय ?

१. रक्षण, विभक्ति बदलणें, वेदाध्ययन, सौलभ्य
व संशयराहित्य हे शब्दशास्त्र शिकण्याचे

१. वैयाकरणमतीं शब्द नित्य आहे आणि अर्थ
हा त्या नित्य शब्दालाच आहे. त्या नित्य शब्दालाच
स्फोट असें म्हणतात. त्या स्फोटाची उत्पत्तिही होत
नाहीं आणि नाशही होत नाहीं. मनुष्य बोलूं लागला
म्हणजे फक्त त्या वेळीं त्या बोलण्यानें म्हणजे ध्वनीनें
तो स्फोटरूपी नित्य शब्द प्रकाशित होतो आणि
श्रोत्यांच्या मनामध्ये आपला अर्थ आणून देतो.

२. आवाज म्हणजे ध्वनि. हा आवाज फक्त
स्फोटाचा दर्शक आहे. याला स्वतःला कांहींएक अर्थ
नाहीं. तेव्हां वैयाकरणमतीं जरी ह्याला शब्द असें
म्हणतां येत नाहीं, तरी तूर्त तो वाद भाष्यकारांनीं
पक्कीकडे ठेवला आहे. फक्त येथें तो पशु किंवा
त्याच्यावरची जाति वगैरे नव्हे हाच सांगण्याचा
येथें भाष्यकारांचा मुख्य उद्देश आहे.

३. वेदामध्ये जहार या क्रियापदाच्या ऐवजीं
जभार असें क्रियापद घातलेलें दृष्टीस पडतें. ज्याला

रक्षार्थ वेदानामध्येयं व्याकरणम् । लोपागम-
वर्णविकारज्ञो हि सम्यग्वेदान्परिपालयिष्य-
ति ॥ ऊहः खल्वपि । न सर्वैर्लिङ्गैर्न च
सर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदे मन्त्रा निगदिताः ।
ते चावश्यं यज्ञगतेन यथायथं विपरिणम-
यितव्याः । तान्नावैयाकरणः शक्नोति यथा-
यथं विपरिणमयितुम् । तस्माद्धेयं व्याक-
रणम् ॥ आगमः खल्वपि । ब्राह्मणेन

फायदे आहेत.

वेदाचें रक्षण करण्याकरितां व्याकरणाचें अध्य-
यन करावयास पाहिजे; कारण ज्या मनुष्याला
लोप, आगम व वर्णांची बदल यांचें ज्ञान असेल
तो मनुष्य वेदांचें चांगल्या रीतीनें रक्षण करील.

ऊह म्हणजे विभक्ति बदलणें हाही फायदा
आहे. वेदांमध्ये जे मंत्र उच्चारले आहेत,
त्यांमध्ये सर्व लिंगें व सर्व विभक्ति लावून
शब्दांचे प्रयोग केले नाहींत; यशकल्याला यश-
च्या वेळीं त्यांमध्ये योग्य तो विभक्तीचा किंवा
लिंगांचा फेरबदल करावा लागतो; व व्याकरण
न पडलेल्या माणसाला तो फेरबदल योग्य
रीतीनें करतां येणें शक्य नसतें. तेव्हां ऊह म्हणजे
शब्दांच्या लिंगविभक्तींचा फेरबदल करण्या-
करितां व्याकरणाचें अध्ययन करणें जरूर आहे.

व्याकरणशास्त्राचें ज्ञान नाहीं, त्याला साधारण रीतीनें
जभार हें अशुद्ध आहे; येथें जहार असें पाहिजे आहे,
असें वाटून कदाचित् तो तसें म्हणूही लागेल आणि
त्यामुळे वेदामध्ये बऱ्याच ठिकाणीं शब्दाचा बदल
होण्याचा संभव आहे. परंतु ज्याला व्याकरणशास्त्राचें
ज्ञान आहे त्याला ह् धातूच्या हकाराला वेदामध्ये
भकार होतो असें ज्ञान असल्यामुळे जभार हें क्रिया-
पद शुद्ध आहे असेंच समजेल. आणि अशा रीतीनें
वेदाच्या अक्षरशः आनुपूर्वीचें रक्षण केलें जाईल.

४. अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामि असें वेदामध्ये
वाक्य आहे. अग्निदेवतेला उद्देशून निर्वप करतांना
हा मंत्र म्हटला जातो; परंतु ज्या वेळीं सूर्यदेवतेला
उद्देशून निर्वप करण्याचा प्रसंग येतो, त्या वेळीं
सूर्याय त्वा जुष्टं निर्वपामि असें म्हणावें लागतें. हा
फेरबदल वैयाकरणाला बरोबर करतां येईल.

निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेय इति । प्रधानं च षट्स्वङ्गेषु व्याकरणम् प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान्भवति ॥ लघ्वर्थं चाध्येयं व्याकरणम् । ब्राह्मणेनावश्यं शब्दा ज्ञेया इति । न चान्तरेण व्याकरणं लघुनोपायेन शब्दाः शक्या ज्ञातुम् ॥ असंदेहार्थं चाध्येयं व्याकरणम् । याज्ञिकाः पठन्ति । स्थूलपृषतीमाग्निवारुणीमनड्वाही-

मालभेतेति । तस्यां संदेहः । स्थूला चासौ पृषती च स्थूलपृषती स्थूलानि पृषन्ति यस्याः सा स्थूलपृषतीति । तां नावैयाकरणः स्वरतोऽध्यवस्यति । यदि पूर्वपदप्रकृतिः स्वरत्वं ततो बहुव्रीहिः अथान्तोदात्तत्वं ततस्तत्पुरुष इति ॥

इमानि च भूयः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि । तेऽसुराः । दुष्टः शब्दः । यदधी-

आगम म्हणजे वेद; हाही व्याकरणाचें अध्ययन करण्याला कारणीभूत आहे. “ब्राह्मणाने ‘कशाकरितां’ असा प्रश्न न करितां धर्मस्वरूप जो सहा अंगांनीं संपन्न वेद त्याचें पठण करावें व अर्थज्ञान संपादन करावें,” हें वचन सर्वविश्रुत आहे. वेदाच्या सहा अंगांमध्ये व्याकरण हें तर मुख्य अंग आहे. व मुख्य अंगाच्याकरितां केलेल्या प्रयत्नाला चांगलेंच फळ मिळतें. तसेंच सौलभ्यानें शब्दार्थज्ञान होण्याकरितां व्याकरण पढावयास पाहिजेच. ब्राह्मणाने अवश्य शब्दांचें ज्ञान संपादन केलें पाहिजे हें सर्वांना माहीतच आहे; व व्याकरणाशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही सोप्या उपायाने शब्दांचें ज्ञान होणें शक्य नाहीं. त्याचप्रमाणे संशयराहित्याकरितां व्याकरणाचें अध्ययन करावयास पाहिजे. याज्ञिक लोक वाक्य म्हणतात—“स्थूलपृषतीमाग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत” म्हणजे स्थूलपृषती अशा गाईचा अग्नि व वरुण या दोन देव-

तांना उदेशून बलि द्यावा. या वाक्यांत स्थूलपृषती शब्दाच्या अर्थाविषयी संशय येतो. स्थूलपृषती म्हणजे स्थूल व पृषती, म्हणजे घिप्पाड व ठिपक्याठिपक्याची, का स्थूलपृषती म्हणजे जिला स्थूल पृषत् म्हणजे मोठेमोठे ठिपके अंगावर आहेत अशी? स्वरावरून येथें अर्थाचा निश्चय करतां येतो. जर पूर्वपद जें स्थूल याचे स्वर स्थूलपृषती या समासांत कायम राहिले असतील तर हा बहुव्रीहि समास आहे; पण जर शेवटचा स्वर म्हणजे ती येथील ई हा उदात्त असेल तर हा तत्पुरुष समास आहे. पण ज्यानें व्याकरण म्हटलें नाहीं, त्याला स्वरावरून स्थूलपृषती या शब्दाच्या अर्थाचा निर्णय करतां येणार नाहीं.

खाली दिलेले आणखीही शब्दशास्त्र अध्ययन करण्याचे फायदे आहेत.—तेऽसुराः०, दुष्टः शब्दः०, यदधीतम्०, यस्तु प्रयुङ्क्ते०, अविद्वांसः०, विभक्तिं कुर्वन्ति०, यो या इमाम्० चत्वारि०, उत त्वः०, सक्तुमिव०, सारस्वतीम्०,

५. व्याकरणशास्त्राचे उपयोग सांगतांना भाष्यकारांनीं व्याकरणशास्त्र शिकण्याचें हें एक कारण दाखविलें आहे. पूर्वी रक्षा वगैरे जें प्रयोजन आहे असें जें म्हटलें आहे, तेथें प्रयोजन शब्दाचा अर्थ प्रयोजक असाही आहे.

६. संशय उत्पन्न न होण्याकरितां किंवा आलेला संशय दूर होण्याकरितां.

७. स्थूलपृषती या शब्दामध्ये समास दोन तऱ्हेनें संभवतो. स्थूला चासौ पृषती च स्थूलपृषती असा कर्मधारय समास होतो. व्याकरणशास्त्रामध्ये कर्मधारयाला तत्पुरुष असें म्हणतात. तत्पुरुषामध्ये अन्त

उदात्त होतो आणि स्थूलपृषती असें रूप होतें. दुसरी तऱ्हा अशी की, स्थूलानि पृषन्ति यस्यां सा असा बहुव्रीहि समास होतो. हा बहुव्रीहि समास ज्ञाला असतां स्थूल या पूर्वपदांतील शेवटचा वर्ण उदात्त होतो, त्यामुळे त्याच्या पुढील वर्णाला स्वरित होतो. त्या स्वरिताच्या पुढील दोन अनुदात्ताला प्रचय होतो, आणि स्थूलपृषती असें रूप होतें. तेव्हां हे स्वर पाहून येथें कोणता समास आहे तें वैयाकरणांला निश्चित करतां येतें.

८. भाष्यकारांनीं हे फायदे जे निराळे सांगितले आहेत, त्याचा हेतु श्रुतकाच कीं, हे फायदे गौण

तम् । यस्तु प्रयुङ्क्ते । अविद्वांसः । विभक्तिं
कुर्वन्ति । यो वा इमाम् । चत्वारि । उत त्वः ।
सक्तुमिव । सारस्वतीम् । दशम्यां पुत्रस्य ।
सुदेवो असि वरुणेति ॥

तेऽसुराः । तेऽसुरा हेलयो हेलय इति
कुर्वन्तः परावभूवुः । तस्माद् ब्राह्मणेन न
म्लेच्छितवै नापभाषितवै । म्लेच्छो ह वा
एष यदपशब्दः । म्लेच्छा मा भूमेत्यध्येयं
व्याकरणम् ॥ तेऽसुराः ॥

दुष्टः शब्दः ।

दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा
मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति

यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधादिति ॥

दुष्टाब्जशब्दान्मा प्रयुक्ष्महीत्यध्येयं व्या-

करणम् ॥ दुष्टः शब्दः ॥

यदधीतम् ।

यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते ।

अनग्राविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति
कहिंचित् ॥

तस्मादनर्थकं माधिगीष्महीत्यध्येयं व्याक-
रणम् ॥ यदधीतम् ॥

यस्तु प्रयुङ्क्ते । यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे
शब्दान् यथावद्व्यवहारकाले ।

दशम्यां पुत्रस्य०, सुदेवो असि वरुण० हे ते
होत. त्यांपैकीं तेऽसुराः० याचा अर्थ—ते
दैत्य 'हेऽरयः, हेऽरयः' (म्हणजे अरे शत्रून्तो,
अरे शत्रून्तो), याचे ऐवजी 'हेलयो, हेलयः'
असें ओरडले व त्यांचा पराभव झाला, म्हणून
ब्राह्मणाने म्लेच्छेन करुं नये म्हणजे अशुद्ध
शब्द बोलू नये; म्लेच्छ म्हणजे अपशब्द
होय. आपल्या तोंडांतून अपशब्द निघू नयेत
म्हणून व्याकरणाचें अध्ययन करावें.

आतां "दुष्टः शब्दः" याचा अर्थ—"स्व-
रानें किंवा वर्णानें अशुद्ध शब्द हा बरोबर न
योजल्यामुळें योग्य अर्थ प्रतिपादन करीत नाहीं.
असा शब्द हा वज्रासारखा होतो व ज्याप्रमाणें
इन्द्रशत्रु या शब्दानें स्वरचुकीमुळें यजमानाचाच
नाश केला, त्याप्रमाणें हा शब्दही यजमानाचा

अहित; पूर्वी सांगितलेले फायदेच मुख्य होत.

१. हेलयः हेलयः असें म्हणण्यांत हे अलयः असें
दोन्ही शब्दांना मिळून द्वित्व केलें आहे ही एक चूक
होय. तसेंच अरयः या ठिकाणीं लकार उच्चारला
ही दुसरी चूक होय. अशा तऱ्हेचें भलत्या तऱ्हेचें जें
उच्चारण हेंच म्लेच्छेन होय.

१०. इन्द्रशत्रु यांतील शत्रु या शब्दाचा अर्थ
घातक असा आहे. इन्द्राला मारणारा पुत्र
उत्पन्न व्हावा या उद्देशानें केलेल्या यज्ञामध्ये
इन्द्रशत्रु असा पुत्र दे अशी देवतेची प्रार्थना केली.

नाश करतो. भलत्या म्हणजे चुकीच्या शब्दांचा
आपण प्रयोग करू नये म्हणून व्याकरणाचें
अध्ययन करावें.

'यदधीतम्' याचा अर्थ—ज्याचें अध्य-
यन केले, पण ज्याचा अर्थ कळला नाहीं;
थोडक्यांत म्हणावयाचें म्हणजे जें केवळ
शब्दतःच उच्चारण केलें जातें असें शुष्क
अध्ययन. ज्याप्रमाणें शुष्क लांकूड अग्नीशिवाय
मुळींच जळत नाहीं, त्याप्रमाणें ते मुळींच प्रका-
शमान होतें' नाहीं. म्हणून, अर्थ कळल्याशिवाय
अध्ययन करूं नये, म्हणून व्याकरण म्हणावें.

"यस्तु प्रयुङ्क्ते" यां श्लोकाचा अर्थ—
शब्दाच्या व्यवहारांत सूक्ष्म भेदांचें व विशिष्ट
उपयोगांचें ज्याला चांगलें ज्ञान आहे असा
जो मनुष्य योग्य रीतीनें शब्दांचे प्रयोग करतो

ती प्रार्थना करतेवेळीं ऋत्विजांनीं इन्द्रशत्रु शब्दाला
बहुव्रीहि समासाचे स्वर लावून इन्द्रशत्रु असें उच्चा-
रण केलें. वस्तुतः यजमानाच्या मनाप्रमाणें इन्द्रशत्रु
शब्दाला तत्पुरुष समासाचे स्वर लावावयास पाहिजे
होते; म्हणजे त्याप्रमाणें इन्द्राला मारणारा मुलगा
झाला असता; तेव्हां या स्वराच्या चुकीमुळें इन्द्र
ज्याला मारणारा आहे असा मुलगा झाला व पुढें
युद्धामध्ये त्या मुलाला इन्द्रानें मारिलें.

११. निष्फळ होतें.

सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र

वाग्योगविदुष्यति चापशब्दैः ॥

कः । वाग्योगविदेव । कुत एतत् । यो हि शब्दाज्ञानात्यपशब्दानप्यसौ जानाति । यथैव हि शब्दज्ञाने धर्म एवमपशब्दज्ञानेऽप्यधर्मः । अथवा भूयानधर्मः प्राप्नोति । भूयांसोऽपशब्दा अल्पीयांसः शब्दाः । एकैकस्य हि शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः ॥ तद्यथा गौरित्यस्य शब्दस्य गावी गोणी गोता गोपोतलिकेत्येवमादयोऽपभ्रंशाः । अथ यो-
ऽवाग्योगवित् । अज्ञानं तस्य शरणम् ।

नात्यन्तायाज्ञानं शरणं भवितुमर्हति । यो ह्यज्ञानन्वै ब्राह्मणं हन्यात्सुरां वा पिबेत्सोऽपि मन्ये पतितः स्यात् । एवं तर्हि सोऽनन्त-
माप्नोति जयं परत्र वाग्योगविदुष्यति चाप-
शब्दैः । कः । अवाग्योगविदेव । अथ यो वाग्योगवित् । विज्ञानं तस्य शरणम् ॥ क पुनरिदं पठितम् । भ्राजा नाम श्लोकाः । किं च भोः श्लोका अपि प्रमाणम् । किं चातः । यदि प्रमाणमयमपि श्लोकः प्रमाणं भवितुमर्हति ।

यदुदुम्बरवर्णानां घटीनां मण्डलं महत् ।

तो शब्दप्रयोग करण्यांत कुशल विद्वान् स्वर्ग लोकांत अक्षय्य जय मिळवितो; पण भलतें शब्द योजिले तर मात्र त्याला दोष लागतो.

पण, कोणाला बरें हा दोष लागतो? शब्द-
प्रयोग जाणणान्याला का न जाणणान्याला?

शब्दप्रयोग जाणणान्यालाच ना? असें कशावरून म्हणाल, तर ज्याला शुद्ध शब्दांचें ज्ञान होतें, त्यालाच 'हा अशुद्ध शब्द आहे' असें अशुद्ध शब्दांचेंही ज्ञान होतें; आणि ज्याप्रमाणें शब्दज्ञानानें पुण्य लागतें त्याच-
प्रमाणें अपशब्दज्ञानानें पाप लागतें; त्यांतसुद्धा वास्तविक पाहतां पापच पुष्कळ लागेल; कारण अपशब्द पुष्कळच आहेत, व शुद्ध शब्द असे थोडेच आहेत. एकेका शुद्ध शब्दाचे पुष्कळ अशुद्ध शब्द होतात. उदाहरणार्थ, गौः या शुद्ध शब्दाचे 'गावी', 'गोणी', 'गोता', 'गोपो-
तलिका' वगैरे पुष्कळ अपभ्रंश होतात. (तेव्हां हें शब्दज्ञानानें व अपशब्दज्ञानानें लागणारें पुण्य व पाप हें शब्दप्रयोग जाणणान्यासंबंधानेंच सांगितलें आहे.) आतां ज्याला शब्दप्रयोग कळत नाहींत, त्याचा बचाव मात्र उलट त्याचें अज्ञानच करतें. त्याला पुण्यही लागत नाहीं व पापही लागत नाहीं.

हें म्हणणें योग्य नाहीं. शब्दप्रयोगाचें ज्ञान

नसण्यानें पूर्णपणें बचाव होणें शक्य नाहीं. कारण आपण पाहतोंच की, न जाणतां का होईना, जो ब्राह्मणाचा वध करतो किंवा दारू पितो तोही जातिबाह्य होतोच. तर मग वरील 'सोनन्तमाप्नोति' या ओळीचा अर्थ करावयाचा, म्हणजे पुढें लिहिल्याप्रमाणेंच करावयाचा:—“तो शब्दप्रयोग करण्यांत कुशल विद्वान् स्वर्गांत अक्षय्य जय मिळवतो, पण भलतेच शब्दप्रयोग केले तर मात्र त्याला दोष लागतो.” कोणाला दोष लागतो? ज्याला शब्दप्रयोगाचें ज्ञान नाहीं त्याला; कारण ज्याला शब्दप्रयोगाचें ज्ञान आहे त्याचा बचाव त्याचें ज्ञानच करूं शकतें.

पण हा श्लोक कोठें कोणीं सांगितला आहे?

भ्राज^{१२} नांवांनं प्रसिद्ध जे श्लोक आहेत त्यांपैकींच हा एक श्लोक आहे.

पण, काय हो? आपणांला श्लोकसुद्धां प्रमाण आहेत का?

मग त्याला काय हरकत आहे?

तर मग, जर हा 'यस्तु प्रयुङ्क्ते०' श्लोक प्रमाण आहे, तर पुढील श्लोकही प्रमाण होण्यास योग्य आहे. “तांब्याच्या रंगाच्या दारूनें भरलेल्या घड्यांचें जालेंच्या जालें

पीतं न गमयेत्स्वर्गं किं तत्कृतुगतं नयेदिति॥
प्रमत्तगीत एष तत्रभवतो यस्त्वप्रमत्तगीत-
स्तत्प्रमाणम् ॥ यस्तु प्रयुङ्क्ते ॥

अविद्वांसः । अविद्वांसः प्रत्यभिवादे
नाम्नो ये न प्लुतिं विदुः ।

कामं तेषु तु विप्रोष्य

स्त्रीष्विवायमहं वदेत् ॥

अभिवादे स्त्रीवन्माभूमेत्यध्येयं व्याकर-
णम् ॥ अविद्वांसः ॥

विभक्तिं कुर्वन्ति । याज्ञिकाः पठन्ति ।
प्रयाजाः सविभक्तिकाः कार्या इति । न
चान्तरेण व्याकरणं प्रयाजाः सविभक्तिकाः
पिऊन सुद्धा जर (लोकांत) स्वर्गं मिलत
नसतो तर सौत्रामणि नामक यज्ञमध्ये थोडीशी
दारु पिऊन स्वर्ग कसा मिलेल'?

हा श्लोक प्रमाण नाही; कारण बेताल
माणसांनीं म्हटलेला हा श्लोक आहे. जो
श्लोक समंजस पुरुषानें लिहिलेला असतो, तो
प्रमाणच असतो.

‘अविद्वांसः०’ श्लोकाचा अर्थः—प्रत्यभि-
वादान्या ^{१३} वेळीं ज्या व्याकरण न जाण-
णाऱ्या गुरुजींना नामांमध्ये प्लुत करून
उच्चारण कसें करावें तें माहीत नसतें, त्या
गुरुजींच्या पुढें प्रवास आटोपून गेलेल्या
शिष्यानें, आपलें नांव न उच्चारतां, जसें
स्त्रियांपुढें साध्या शब्दांनीं ‘हा मी आलों’
असा उच्चार केला जातो, तसाच उच्चार
करावा. शिष्यांकडून अभिवादन, म्हणजे
नमस्कार केलें जाणें, त्या वेळीं स्त्रियांपुढें
जसा नमस्कार केला जातो तसा आपल्यापुढें
केला जाऊं नये, एवढ्याकरितां व्याकरणाचें
अध्ययन करणें जरूर आहे.

१३. नमस्कार केल्यानंतर नमस्कार करणाऱ्याला
वडील माणसें जो आशीर्वाद देतात तो आशीर्वाद
देतांना त्या नमस्कार करणाऱ्याचें नांव उच्चारून
आणि त्या नांवातील शेवटच्या अक्षराला प्लुत करून
बावा असा विधि आहे. उदा० आयुष्मानेधि देवदत्ता ३.

शक्याः कर्तुम् ॥ विभक्तिं कुर्वन्ति ॥

यो वा इमाम् । यो वा इमां
पदशः स्वरशोऽक्षरशो वाचं विदधाति स
आर्त्विजीनः । आर्त्विजीनाः स्यामेत्यध्येयं
व्याकरणम् ॥ यो वा इमाम् ॥

चत्वारि । चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा

द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।

त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति

महो देवो मर्त्यां आविवेशेति ॥

चत्वारि शृङ्गाणि चत्वारि पदजातानि
नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च । त्रयो अस्य
पादास्त्रयः काला भूतभविष्यद्वर्तमानाः । द्वे

‘विभक्तिं कुर्वन्ति’ म्हणजे विभक्ति लाव-
तात. याविषयीं खुलासा पुढीलप्रमाणेंः—
याज्ञिक म्हणतात, प्रयाज मंत्रांचें विभक्ति
लावून उच्चारण करावें. पण व्याकरण म्हट-
ल्याशिवाय प्रयाज मंत्रांना विभक्ति लावून
उच्चारण करणें शक्य नाही.

‘यो वा इमाम्०’ याचा अर्थः—‘जो ही
वाणी प्रत्येक पद, प्रत्येक स्वर व प्रत्येक अक्षर
स्पष्ट करून उच्चारतो तो यज्ञ ^{१४} करण्याला योग्य
होतो.’ तशा रीतीनें आपण योग्य व्हावें, या-
करितां व्याकरणाचें अध्ययन करणें जरूर आहे.

आतां ‘चत्वारि०’ याचा अर्थः—‘ह्याला
चार शिंगें आहेत, तीन पाय आहेत;
दोन डोकी आहेत; सात हात पण आहेत; तीन
ठिकाणीं बांधलेला हा बलवान् वृषभ मोठा
शब्द करीत असतो, हा मोठा (शब्दरूपी)
देव मर्त्यलोकांत प्रविष्ट झाला.’ येथें चार शिंगें
म्हणजे चार प्रकारचीं पदे—नाम, क्रियापद,
उपसर्ग, व निपात. तीन पाय म्हणजे भूत,
भविष्य व वर्तमान हे तीन काल; दोन मस्तकें

१४. अग्नि शब्दाला अग्ने अग्ने अशा रीतीनें
संबोधन-विभक्ति लावून.

१५. यज्ञ करणें म्हणजे ऋत्विजाकडून यज्ञ कर-
विणें आणि यजमानानें सांगितल्याप्रमाणें ऋत्विजांनीं
आपापलें काम करणें या दोन्ही गोष्टींचा ‘यज्ञ कर-
ण्याला’ ह्या म्हणण्यांत संग्रह होतो.

शीर्षे द्वौ शब्दात्मानौ नित्यः कार्यश्च । सप्त
हस्तासो अस्य सप्त विभक्तयः । त्रिधा बद्ध-
स्त्रिषु स्थानेषु बद्ध उरसि कण्ठे शिरसीति ।
वृषभो वर्षणात् । रोरवीति शब्दं करोति ।
कुत् एतत् । रौतिः शब्दकर्मा । महो देवो
मर्त्या आविवेशेति । महान्देवः शब्दः ।
मर्त्या मरणधर्माणो मनुष्याः । तानाविवेश ।
महता देवेन नः साम्यं यथा स्यादित्यध्येयं
व्याकरणम् ॥ अपर आह ।

चत्वारि वाक्परिमिता पदानि

तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।

गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति

म्हणजे शब्दांचीं दोन स्वरूपे—नित्य^{१६} व
उत्पाद्य; याचे सात हात म्हणजे प्रथमा वगैरे
सात विभक्ति; तीन ठिकाणीं बांधलेला म्हणजे
छाती, गळा व मस्तक या तीन ठिकाणीं
बांधलेला. याला वृषभ म्हटलें आहे; कारण
हा इच्छा पूरित करतो. रोरवीति याचा अर्थ
शब्द करतो. हा अर्थ कोठून काढतां? 'रु'
धातूचा अर्थ 'शब्द करणे' असा आहे. 'महो
देवो मर्त्या आविवेश' म्हणजे हा मोठा देव
शब्द मर्त्यांमध्ये म्हणजे मरण पावणाऱ्या
प्राण्यांमध्ये म्हणजे मनुष्यांमध्ये शिरता झाला.
मोठ्या देवाशीं—शब्दाशीं—आपलें साधर्म्य^{१७}
व्हावें यास्तव व्याकरणाचें अध्ययन करणें
जरूर आहे.

दुसरे कोणी व्याख्याकार 'चत्वारि०' या
पदानें 'चत्वारि वाक्परिमिता०' ही ऋचा
समजतात; त्याचा अर्थ—वाणीचीं मोजकीं
चार पदे म्हणजे स्थाने आहेत; जे मनीषी
म्हणजे मन ताब्यांत आणलेले विद्वान् ब्राह्मण
आहेत तेच तीं चार पदे जाणूं शकतात;
कारण चार पदांपैकीं तीन आंतल्या बाजूस

१६. नित्य म्हणजे स्फोटरूपी शब्द आणि उत्पाद्य
म्हणजे स्फोटाचा व्यंजक ध्वनि.

१७. शब्दांशीं तादात्म्य झालें असतां अर्थातच
त्या शब्दाचा जो अर्थ परब्रह्म वगैरे त्याच्याशींही त्या
वैयाकरणाचें तादात्म्य होतें.

१८. वर्णोच्चार होतांना नाभीपासून वारा

तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥
चत्वारि वाक्परिमिता पदानि । चत्वारि
पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च ।
तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः । मनस
ईषणो मनीषिणः । गुहा त्रीणि निहिता
नेङ्गयन्ति । गुहायां त्रीणि निहितानि नेङ्ग-
यन्ति । न चेष्टन्ते । न निमिषन्तीत्यर्थः ।
तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति । तुरीयं ह
वा एतद्वाचो यन्मनुष्येषु वर्तते । चतुर्थ-
मित्यर्थः ॥ चत्वारि ॥

उत त्वः । उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाच-

मुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।

खोल ठेवल्यामुलें चकाकत नाहींत; फक्त
चवथें पद म्हणजे वाणीचा चवथा भागच
माणसें उच्चारूं शकतात.^{१८} 'चत्वारि वाक्प-
रिता पदानि' याचा अर्थ—वाणीचीं मोजकीं
चार पदे आहेत; म्हणजे चार प्रका-
रचीं पदे आहेत—नाम, आख्यात, उपसर्ग
व निपात. 'तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः.'
मनीषिणः म्हणजे मनाचे ईश्वर म्हणजे मन
व्याकरणाध्ययनानें पूर्ण ताब्यांत ठेवणारे.
'गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयति'—गुहेमध्ये
ठेवलेलीं तीन ठिकाणें हालतचालत नाहींत
म्हणजे प्रकाशत नाहींत. 'तुरीयं वाचो
मनुष्या वदन्ति' जें माणसामध्ये वाणीचें स्थान
दिसतें, तें वास्तविक चवथा भागच आहे.

'उत त्वः पश्यन्' हा श्लोकः—'वाणीचें
अध्ययन करून सुद्धा कांहीं लोक वाणी म्हणजे
काय हें नीट जाणीत नाहींत; त्याप्रमाणें कांहीं
लोक वाणीचें श्रवण करून सुद्धां खरी वाणी ऐकूं
शकत नाहींत. पण ज्याप्रमाणें कामसंपन्न भार्या
सुंदर वस्त्र नेसून पतीपुढें आपली तनु प्रकट
करिते त्याप्रमाणेंच ह्या वैयाकरणाचे पुढें ही

उत्पन्न होऊन तो मुखांतून बाहेर पडतो; त्या वाऱ्याच्या
संबंधानें नाभिप्रदेशाच्या खालच्या बाजूला एक,
नाभिप्रदेशामध्ये दुसरा आणि हृदयामध्ये तिसरा,
अशा रीतीनें आंतल्या बाजूला सूक्ष्म शब्दाचा उच्चार
होतो तो समजण्यांत येत नाहीं. फक्त मुखामध्ये त्या
वायूच्या आघातानें होणारा जो ध्वनि तो सर्वांना

उतो त्वस्मै तन्वं विसस्त्रे

जायेव पत्य उशती सुवासाः ।

अपि खल्वेकः पश्यन्नपि न पश्यति वाचम् । अपि खल्वेकः शृण्वन्नपि न शृणोत्येनाम् । अविद्वांसमाहार्धम् । उतो त्वस्मै तन्वं विसस्त्रे । तनुं विवृणुते । जायेव पत्य उशती सुवासाः । तद्यथा जाया पत्ये कामयमाना सुवासाः स्वमात्मानं विवृणुत एवं वाग्वाग्विदे स्वात्मानं विवृणुते । वाङ्मो विवृणुयादात्मानमित्यध्येयं व्याकरणम् ॥

वाणी आपली तनु प्रकट करिते. श्लोकाचें पदशः स्पष्टीकरणः—एखादा मनुष्य अवलोकन करून सुद्धां पूर्णपणें जाणीत नाहीं. तसेंच एखादा ऐकून सुद्धां खरें श्रवण करीत नाहीं.^{१९} कशाचें अवलोकन व श्रवण? अर्थात् वाणीचें. हा श्लोकाचा पहिला अर्धा भाग व्याकरणाचें अध्ययन न केलेल्या माणसाला उद्देशून लिहिला आहे. पुढील अर्धभागांतील “उतो त्वस्मै तन्वं विसस्त्रे” यांतील तन्वं विसस्त्रे म्हणजे तनु प्रकट करिते. पुढील ‘जायेव पत्य उशती सुवासाः’ ह्या अर्धभागांत उपमा देऊन अर्थ स्पष्ट केला आहे. ज्याप्रमाणें प्रेमानें युक्त भार्या उत्तम वस्त्र परिधान करून पतीला आपली तनु दाखवते, त्याप्रमाणें वाणी ही वाणीचें म्हणजे शब्दाचें यथार्थ ज्ञान असणाऱ्या माणसाला आपलें स्वरूप प्रकट करिते. वाणीनें आपलें स्वरूप आपणापुढें प्रकट करावें या हेतूनें व्याकरणाचें अध्ययन करावें.

२०. ‘सक्तुमिव’ याचा अर्थ—‘ज्या-समजण्यांत येतो.

१९. कारण व्याकरणआध्ययन नसेल तर त्याच्या कानीं नुसता शब्द पडला, तरी त्याला त्याच्या खऱ्या अर्थाचें ज्ञान नसल्यामुळे तें त्यानें केलेलें श्रवण पशु-पक्ष्यांप्रमाणें निरर्थक होतें.

२०. या मंत्राचा अर्थ उद्योतानें असा केला आहे : ज्याप्रमाणें चाळणीनें चाडून सातू शुद्ध करितात त्याप्रमाणें ज्या ह्या व्याकरणशास्त्रामध्ये पंडित लोक

उत त्वः ॥

सक्तुमिव । सक्तुमिव तितउना पुनन्तो

यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत ।

अत्रा सखायः सख्यानि जानते

भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधिवाचि ॥

सक्तुः सचतेर्दुर्धवाो भवति । कसतेर्वा विपरीताद्विकसितो भवति । तितउ परिपवनं भवति ततवद्वा तुन्नवद्वा । धीरा ध्यानवन्तो मनसा प्रज्ञानेन वाचमक्रत वाचमकृषत । अत्रा सखायः सख्यानि जानते ।

प्रमाणें चाळणीनें सातू चाळतात त्याप्रमाणें ज्या ठिकाणीं विद्वान् लोक बुद्धीनें वाणी शुद्ध करून उच्चारतात, त्या ठिकाणीं एकमेकांचे स्नेही सोवती विद्वान् लोक ऐक्यभावनेनें वागतात; कारण त्यांच्या वाणीमध्ये कल्याणकारक लक्ष्मीचा निवास असतो. श्लोकांतील सक्तु शब्दाचा अर्थ सातू. ‘सक्तु’ हा शब्द सच् धातूपासून आला आहे. ‘सच्’ म्हणजे ‘चिकटणें’. सातू हा निर्मल करण्यास कठिण असतो. अथवा सक्तु म्हणजे विकसित होणारा हाही अर्थ होईल व कस् धातूपासूनही वर्णाची उलटापालट करून ‘सक्तु’ शब्द साधतां येईल. तितउ हें वस्तु निर्मल करण्याचें साधन आहे. तितउ म्हणजे चाळणी. ततवत् म्हणजे पसरल्यासारखी ती विस्तृत असते किंवा तुन्नवत् म्हणजे तिला भोकें भोकें असवात म्हणून तिला तितउ म्हणतात. धीराः म्हणजे मनन करणारे; मनसा म्हणजे बुद्धीनें; ‘वाचमक्रत’ येथें ‘अक्रत’ याचा अर्थ ‘अकृ-

आपल्या मनाप्रमाणें वाणी शुद्ध करितात म्हणजे त्यांतले अपशब्दरूपी खडे वाजुला सारून त्याचा बरोबर अर्थ काय आहे तो मनांत घेतात, त्यामुळे त्या पंडित वैयाकरणांची शब्दाशीं आणि त्याच्याशीं ऐक्यभावना होते. आणि त्यामुळे ते सर्व वस्तूंचीं आपलें ऐक्य आहे असें समजतात; म्हणजे ब्रह्मज्ञानी होतात. कारण त्यांच्या वाणीमध्ये कल्याणकारक लक्ष्मीचा निवास असतो.

अत्र सखायः सन्तः सख्यानि जानते । सायुज्यानि जानते । क । य एष दुर्गो मार्ग एकगम्यो वाग्विषयः । के पुनस्ते । वैयाकरणाः । कुत एतत् । भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि । एषां वाचि भद्रा लक्ष्मीर्निहिता भवति । लक्ष्मीर्लक्षणाद्भासनात्परिवृढा भवति ॥ सक्तुमिव ॥

सारस्वतीम् । याज्ञिकाः पठन्ति । आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्य प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेदिति । प्रायश्चित्तीया मा

भूमेत्यध्येयं व्याकरणम् । सारस्वतीम् । दशम्यां पुत्रस्य । याज्ञिकाः पठन्ति दशम्युत्तरकालं पुत्रस्य जातस्य नाम विदध्याद्वोषवदाद्यन्तरन्तःस्थमवृद्धं त्रिपुरुषानूकमनरिप्रतिष्ठितं तद्धि प्रतिष्ठिततमं भवति व्यक्षरं चतुरक्षरं वा नाम कृतं कुर्यान्न तद्धितमिति । न चान्तरेण व्याकरणं कृतस्तद्धिता वा शक्या विज्ञातुम् ॥ दशम्यां पुत्रस्य ॥ सुदेवो असि ।

घट' म्हणजे 'गाळून काढते झाले' असा आहे, 'अत्र सखायः सख्यानि जानते' म्हणजे या ठिकाणीं हे विद्वान् लोक एकमेकांचे स्नेही असल्यामुळे दृढ स्नेह संपादितात. या ठिकाणीं म्हणजे कोठें ? हा जो बिकट (मोक्ष-)मार्ग आहे, जो केवळ ज्ञानानेच प्राप्त्य आहे व जो वेदवाणीचा विषय आहे, त्याच्या ठिकाणीं. हे स्नेही म्हणजे कोण ? वैयाकरण. दृढ स्नेह संपादन करतात हे कशामुळे ? उत्तर—'भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि' म्हणजे यांच्या वाणीमध्ये कल्याणकारक लक्ष्मी राहिलेली असते म्हणून. लक्ष्मी ही लक्षण किंवा भासन म्हणजे प्रकाशित होणें या गुणामुळे अज्ञान दूर करण्यास समर्थ असते म्हणून तिला लक्ष्मी शब्द लावतात.

आतां 'सारस्वतीम्' हें वाक्य घेऊं. याज्ञिक लोक म्हणतातः—ज्यानें गृह्याग्नि पाळला आहे, त्याच्याकडून जर अपशब्दाचा प्रयोग झाला तर त्यानें प्रायश्चित्तादाखल 'सारस्वती' इष्टि

२१. सरस्वतीदेवतेला उद्देशून केल्या जाणाऱ्या इष्टीला सारस्वती असें म्हणतात.

२२. वर्णांतील तिसरा, चवथा आणि पांचवा वर्ण आणि य र ल व ह या वर्णांना घोष असें म्हणतात. य र ल व या चार वर्णांना अंतःस्थ असें म्हणतात. ज्या शब्दामध्ये स्वरापैकी पहिला स्वर आ, ऐ किंवा औ यांपैकी असतो त्या शब्दाला वृद्ध असें म्हणतात. (१।१।७३ सूत्र पाहा.) मुलाचें नांव ठेवताना बापानें आपला बाप, आज्ञा आणि पणजा या

करावी. आपणांला प्रायश्चित्ताची जरूर न लागावी म्हणून व्याकरणाचें अध्ययन करावें.

आतां 'दशम्यां पुत्रस्य' हें वाक्य घेऊं. याज्ञिक लोक म्हणतात, "दहाव्या दिवसाच्यानंतर नूतन झालेल्या पुत्राचें नांव ठेवावें; नांवाचा आरंभ घोषवत् व्यंजनानें व्हावा; नांवाच्या मध्ये अन्तस्थ व्यंजन असावें; तें वृद्ध नसावें; तें तीन पुरुषांच्या नांवापैकी असावें, व तें अनरि असावें म्हणजे माणसांचें नसावें, किंवा शत्रूच्या ठिकाणीं प्रतिष्ठित झालेलें नसावें; असें जें नांव तें अत्यंत प्रतिष्ठित होतें. नांवाचीं अक्षरे दोन असावीं किंवा चार असावीं; तें कृदन्त असावें, तद्धितान्त नसावें". व्याकरणाच्या अध्ययनाशिवाय कृतप्रत्यय किंवा तद्धितप्रत्यय यांचें ज्ञान होणें शक्य नाही. म्हणून व्याकरणाचें अध्ययन करावें.

आतां सुदेवो असि याचा अर्थ— 'हे वरुणा, तूं खरोखरच देव आहेस. कारण, तिघांपैकी कोणाचें तरी नांव ठेवावें. तें नांव मनुष्यभिन्न म्हणजे कोणत्या तरी देवता या अर्थी रूढ झालेलें असावें; व तें नांव आपल्या शत्रूच्या ठिकाणीं रूढ झालेलें नसावें.

२३. धातूला जो प्रत्यय लागून नाम तयार होतें, त्या प्रत्ययाला कृत असें म्हणतात. (३।१।९३ सूत्र पाहा.) नामालाच जो प्रत्यय लागून फिरून जें दुसरें नाम तयार होतें त्या प्रत्ययाला तद्धित असें म्हणतात. (४।१।७६ सूत्र पाहा.)

सुदेवो असि वरुण यस्य ते

सप्त सिन्धवः

अनुक्षरन्ति काकुद सूर्य सुषिरामिव ॥

सुदेवो असि वरुण सत्यदेवोऽसि यस्य ते सप्त सिन्धवः सप्त विभक्तयोऽनुक्षरन्ति काकुदम् । काकुदं तालु । काकुर्जिह्वा सास्मि-
मुद्यत इति काकुदम् । सूर्य सुषिरामिव । तद्यथा शोभनामूर्तिं सुषिरामाग्निरन्तः प्रविश्य दहत्येवं तव सप्त सिन्धवः सप्त विभक्तयस्तात्वनुक्षरन्ति । तेनासि सत्य-
देवः । सत्यदेवाः स्यामेत्यध्येयं व्याकरणम् । सुदेवो असि ।

ज्याप्रमाणे अग्नि पोकळ प्रतिमेंत शिरून (आंतील मळ जाळून) प्रतिमा शुद्ध करतो, त्याप्रमाणे तुझ्यापासून निघून सात प्रवाह म्हणजे विभक्ति ह्या टाळूप्रत जाऊन तिला प्रकाशित करतात. 'सुदेवो असि वरुण' म्हणजे वरुणा, तूं सुदेव म्हणजे सत्यदेव आहेस. 'यस्य ते सप्त सिन्धवः' येथील सप्त सिन्धू म्हणजे सात विभक्ति. 'अनुक्षरन्ति काकुद' येथील काकुदं या पदाचा अर्थ टाळू. काकु म्हणजे जीभ; ती ज्या भागाकडे नुद्यते म्हणजे फिरवली जाते तो भाग काकुद. 'सूर्य सुषिरामिव' हा दृष्टांत दिला आहे. ज्याप्रमाणे पोकळ सुंदरशा प्रतिमेंत अग्नि आंत शिरून तिचा मळ जाळतो व तिला लखलखीत करतो, त्याप्रमाणे (तुझ्यापासून निघून) या सात विभक्ति टाळूचा भाग स्वच्छ करतात. म्हणून तूं सत्यदेव आहेस. आपण सत्यदेव व्हावे म्हणून व्याकरणाचे अध्ययन करावे.

वरें पण, व्याकरण पढूं इच्छिणाऱ्यालाच व्याकरणाध्ययनाचे फायदे येथे सांगितले आहेत;

२४. विभक्तिप्रत्यय हे शब्दोच्चार करतांना तालुप्रदेशामध्ये प्रकाशित होऊन शरीरांतील पातक दूर करितात; त्यामुळे स्वर्ग प्राप्त होतो हे व्याकरणाचे फल होय.

किं पुनरिदं व्याकरणमेवाधिजिगांस-
मानेभ्यः प्रयोजनमन्वाख्यायते न पुन-
रन्यदपि किंचित् । ओमित्युक्त्वा वृत्तान्तशः
शमित्येवमादीन्शब्दान्पठन्ति ॥ पुराकल्प
एतदासीत् । संस्कारोत्तरकालं ब्राह्मणा
व्याकरणं स्माधीयते । तेभ्यस्तत्र स्थानकर-
णानुप्रदानब्रह्मेभ्यो वैदिकाः शब्दा उपदि-
श्यन्ते । तदद्यत्वे न तथा । वेदमधीत्य
त्वरिता वक्तारो भवन्ति । वेदान्नो वैदिकाः
सिद्धा लोकाश्च लौकिकाः । अनर्थकं व्याक-
रणमिति । तेभ्य एवं विप्रतिपन्नबुद्धिभ्यो
ऽध्येतृभ्य आचार्य इदं शास्त्रमन्वाचष्टे ।

दुसरे कांहीं वेद वगैरे अध्ययन करणाऱ्याला वेदाध्ययनाचे फायदे कां सांगितले नाहीत ? फायद्याचा प्रथम विचार केल्याशिवायच वेदाध्ययनाला प्रवृत्त होऊन पाठ्यामागून पाढा या क्रमाने 'शं नो देवीः' वगैरे वेदवाक्ये हजारों लोक पठण करतात; त्यांना कोणी वेदाध्ययनाचे फायदे कां नाही सांगत ? पूर्वी-
च्या काळीं अशी स्थिति होती की, उपनयन-
संस्कार झाल्यानंतर प्रथम ब्राह्मण व्याकरणाचे अध्ययन करीत; आणि त्यांना तीं तीं निर-
निराळीं स्थाने,^{२५} करणे, नाद वगैरे गोष्टींचे ज्ञान झाल्यावरच वेद शिकवीत. आजची गोष्ट तशी नाही. वेदांचे अध्ययन झाले की तावडतोच गृहस्थाश्रमी होऊं इच्छिणारे लोक असें बोलावयाला लागतात: वेद शिकल्यानें आम्हांला वैदिक शब्दांचे ज्ञान झाले व लोकां-
मधील रोजच्या आमच्या व्यवहारामुळे आम्हां-
ला लौकिक शब्दांचेही ज्ञान झाले आहे; आतां व्याकरण शिकण्याची कांहीं जरूरी नाही. अशा तऱ्हेनें भलत्या दिशेनें विचार करणाऱ्या शिष्यांना स्नेहाखातर मित्राप्रमाणे आचार्य^{२६}

२५. कंठ, तालु वगैरे स्थाने होत. स्पृष्ट, ईष-
त्स्पृष्ट वगैरे आभ्यंतर प्रयत्नांना करण असें म्हणतात.
नाद वगैरे बाह्य प्रयत्न होत.

२६. येथे मूळांतील आचार्य-शब्दाने भाष्यकारच

इमानि प्रयोजनान्यध्येयं व्याकरणमिति ॥

उक्तः शब्दः । स्वरूपमप्युक्तम् । प्रयोजना-
न्यप्युक्तानि । शब्दानुशासनमिदानीं कर्तव्यं
तत्कथं कर्तव्यम् । किं शब्दोपदेशः कर्तव्य
आहोस्विदपशब्दोपदेश आहोस्विदुभयोपदेश
इति । अन्यतरोपदेशेन कृतं स्यात् । तद्यथा ।
भक्ष्यनियमेनाभक्ष्यप्रतिषेधो गम्यते । पञ्च
पञ्चनखा भक्ष्या इत्युक्ते गम्यत एतदतोऽन्ये
ऽभक्ष्या इति । अभक्ष्यप्रतिषेधेन वा भक्ष्य-
नियमः । तद्यथा । अभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटो-
ऽभक्ष्यो ग्राम्यशूकर इत्युक्ते गम्यत एत-
दारण्यो भक्ष्य इति । एवमिहापि यदि

तावच्छब्दोपदेशः क्रियते गौरित्येतस्मि-
न्नुपदिष्टे गम्यत एतद्ग्राव्यादयोऽपशब्दा
इति । अथापशब्दोपदेशः क्रियते गाव्या-
दिषूपदिष्टेषु गम्यत एतद्गौरित्येष शब्द
इति ।

किं पुनरत्र ज्यायः । लघुत्वाच्छ-
ब्दोपदेशः । लघीयाञ्शब्दोपदेशो गरी-
यानपशब्दोपदेशः । एकैकस्य शब्दस्य
बहवोऽपभ्रंशाः । तद्यथा । गौरित्यस्य
शब्दस्य गावी गोणी गोता गोपोतलिका-
दयोऽपभ्रंशाः । इष्टान्वाख्यानं खल्वपि
भवति ॥

पाणिनि 'हे फायदे आहेत, व्याकरणशास्त्राचें
अध्ययन करावें' असा हेतु मनांत धरून व्याक-
रणशास्त्र प्रतिपादन करितात.

शब्द कोणता तें सांगितलें; शब्दाचें स्वरूप
काय तेंहि पण सांगितलें. शब्दशास्त्र शिकण्या-
पासून फायदे कोणते तेंहि सांगितलें. आतां
शब्दशास्त्र प्रतिपादन करावयाचें, तें कशा
रीतीनें करावयाचें ? यच्चयावत् सगळ्या शुद्ध
शब्दांचें प्रतिपादन करावें, का सगळ्या अप-
शब्दांचें प्रतिपादन करावें, अथवा शुद्ध शब्द
व अपशब्द दोन्ही सांगावे ?

शुद्ध शब्द किंवा अपशब्द दोन्हीपैकीं
एकाचें प्रतिपादन करण्यानें काम भागेल.
उदाहरणार्थ, जेव्हां खाण्यास योग्य पदार्थ
कोणते तें आपण नियमस्वरूपानें म्हणजे
अमुकच असें सांगतो, तेव्हां अमुक पदार्थ
खाऊं नयेत अशा तऱ्हेच्या अभक्ष्य पदार्थांच्या
निषेधाचें आपोआपच ज्ञान होतें. पांच नखांचें
पांचच^{२७} प्राणी खावे असें म्हटलें असतां
पांचांशिवाय दुसरे पांच नखांचे कोणतेही
प्राणी खाऊं नयेत असें आपोआपच समजतें.
त्याचप्रमाणें अभक्ष्य पदार्थांचा निषेध केल्यानें

ध्यावेत असें उद्योतकार म्हणतात. तेव्हां उद्योतकारांनीं
हें वाक्य एकदेशीच्या तोंडचें आहे असें गृहीत धरलें
असावें असें दिसतें.

भक्ष्य पदार्थांबद्दलही नियम समजला जातो.
जसें गांवकोंबडा खाऊं नये, गांवडुक्कर खाऊं
नये असें म्हटलें असतां रानडुक्कर किंवा रान-
कोंबडा खाण्यास हरकत नाही, असें कळतें.
प्रस्तुत स्थळीं सदरहूप्रमाणेंच जर शुद्ध शब्दांचें
प्रतिपादन केलें, उदा० जर गौः हा शुद्ध
शब्द आहे असें सांगितलें, तर त्यावरून
कळून येतेंच की, गावी वगैरे बाकीचे अप
शब्द आहेत; तसेंच अपशब्दांचें प्रतिपादन
केलें, उदा० गावी वगैरे बाकीचे अपशब्द
सांगितले, तर त्यावरून कळून येतें की गौः
हा शुद्ध शब्द आहे.

या दोहोंपैकीं बरा मार्ग कोणता ?

लघुत्वामुळें शुद्ध शब्द सांगणें हा बरा
मार्ग; शुद्ध शब्द सांगणें हें थोडक्यांत भाग-
णारें काम आहे; अपशब्द सांगणें फार मोठें
काम आहे; कारण एकेका शुद्ध शब्दाचे
अनेक अपभ्रंश असूं शकतात. उदाहरणार्थ,
गौः या शुद्ध शब्दाचे गावी, गोणी, गोता,
गोपोतलिका वगैरे पुष्कळ अपभ्रंश होतात.
शिवाय शुद्ध शब्द सांगण्यानें इष्ट म्हणजे आप-
ल्याला जे शब्द पाहिजेत ते सांगितले जातात.^{२८}

२७. शशक, शल्यक, खड्गी, कूर्म आणि गोध
हे पांच नखांचे पांच प्राणी होत.

२८. अपशब्द कितीही सांगितले तरी त्यावरून

अथैतस्मिन्शब्दोपदेशे सति किं शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः कर्तव्यः । गौरश्चः पुरुषो हस्ती शकुनिर्मृगो ब्राह्मण इत्येवमादयः शब्दाः पठितव्याः । नेत्याह । अनुभ्युपाय एष शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः । एवं हि श्रूयते । बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच नान्तं जगाम । बृहस्पतिश्च प्रवक्तेन्द्रश्चाध्येता दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनकालो न चान्तं जगाम । किं पुनरद्यत्वे यः सर्वथा चिरं जीवति स वर्षशतं जीवति । चतुर्भिश्च

प्रकारैर्विद्योपयुक्ता भवत्यागमकालेन स्वाध्यायकालेन प्रवचनकालेन व्यवहारकालेनेति । तत्र चागमकालेनैवायुः पर्युपयुक्तं स्यात् । तस्मादनभ्युपायः शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः । कथं तर्हिमे शब्दाः प्रतिपत्तव्याः । किञ्चित्सामान्यविशेषवलक्षणं प्रवर्त्य येनाल्पेन यत्नेन महतो महतः शब्दौघान् प्रतिपद्येरन् । किं पुनस्तत् । उत्सर्गापवादौ । कश्चिदुत्सर्गः कर्तव्यः कश्चिदपवादः । कथंजातीयकः पुनरुत्सर्गः कर्तव्यः कथंजातीयकोऽपवादः । सामान्येनोत्सर्गः

वरं, अशा रीतीने शुद्ध शब्दांचा उपदेश करावयाचा, म्हणजे शब्दज्ञान होण्याकरितां प्रत्येक शब्दाचें उच्चारण करावयास पाहिजे, होय ना ? 'गौः', 'अश्वः', 'पुरुषः', 'हस्ती', 'शकुनिः', 'मृगः', 'ब्राह्मणः' वगैरे सर्व शब्द सांगावयास पाहिजेत ना ?

नको, असें आम्ही म्हणतो. शब्दांचें ज्ञान होण्याकरितां प्रत्येक शब्द सांगणें हा कांहीं खरा उपाय नाही. असें ऐकिवांत आहे की, बृहस्पतीने^{२९} इन्द्राला एक हजार देवांचीं वर्षे प्रत्येक शब्द उच्चारून शब्दशास्त्र सांगितलें, पण शब्द संपले नाहीत. बृहस्पतीसारखा प्रख्यात वक्ता, इन्द्रासारखा चलाख विद्यार्थी; एक हजार देवांचीं वर्षे अध्ययनाचा काल; तरी शब्दांचा अंत सांपडला नाही. मग आजकालची गोष्ट कशाला बोलतां ? जो सर्व प्रकारांनीं निरोगी राहून दीर्घ काल जगतो तो फार तर शंभर वर्षे जगतो. शिवाय, विद्येचा उपयोग चार प्रकारांनीं होतो : गुरुमुखांतून समजून घेते वेळीं म्ह. शिकते वेळीं, मनन करते वेळीं, दुसऱ्यास शिकवते वेळीं आणि

शुद्ध शब्दांचें स्वरूप समजत नाही; आणि आपणांला तर शुद्ध शब्दांचीच जरूरी आहे. कारण शुद्ध शब्द उच्चारला असतांनाच त्यापासून मोठें पुण्य उत्पन्न होतें.

व्यवहारामध्ये म्हणजे सभाप्रसंग व यज्ञ यांच्या वेळीं. तेव्हां सर्व शब्दांचें अध्ययन करावयाचें म्हटल्यास संबंध आयुष्य गुरुमुखांतून विद्या शिकण्यांतच खर्च होईल. तेव्हां शब्दांचें ज्ञान होण्याकरितां प्रत्येक शब्द सांगणें हा कांहीं खरा उपाय नाही.

तर मग हे शब्द कोणत्या रीतीने शिकवावयाचे ? सामान्य धर्म व विशेष धर्म यांनीं युक्त अशीं कांहीं सूत्रे सांगावीं म्हणजे थोडक्या श्रमांत मोठमोठ्या शब्दांच्या राशींच्या राशी शिकवितां येतील.

असें सामान्यधर्म व विशेषधर्म यांनीं युक्त शास्त्र कशा प्रकारचें सांगावयाचें ?

सामान्य नियम व अपवाद या प्रकारचें : एखादा साधारण नियम सांगावा; नंतर त्यास अपवाद सांगावा.

कोणत्या प्रकारचा सामान्य नियम सांगावा व कोणत्या प्रकारचा अपवाद सांगावा ? बऱ्याच ठिकाणीं लागू पडेल असा सामान्य नियम सांगावा. उदा० 'कर्मण्यण्' (३।२।१)

२९. हें अर्थवाद वाक्य आहे. ह्याचें तात्पर्य असें की, प्रत्येक साधु शब्द सांगत बसणें हें सर्वथा असंभवनीय आहे.

कर्तव्यः । तद्यथा । कर्मण्यण् [३-२-१]
तस्य विशेषेणापवादः । तद्यथा । आतो
ऽनुपसर्गे कः [३-२-३] ॥

किं पुनराकृतिः पदार्थ आहोस्विद्द्र-
व्यम् । उभयमित्याह । कथं ज्ञायते ।
उभयथा ह्याचार्येण सूत्राणि पठितानि ।
आकृतिं पदार्थं मत्वा जात्याख्यायामेक-
स्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम् [१.२.५८]
इत्युच्यते । द्रव्यं पदार्थं मत्वा सरूपा.

कर्म उपपद लावलेल्या धातूला कर्ता या
अर्थी 'अण्' प्रत्यय लावावा. नंतर त्याला
काहीं विशिष्ट अपवाद सांगावा. उदाहरणार्थ
'आतोऽनुपसर्गे कः' (३।२।३) आकारान्त
धातूना उपसर्ग पूर्वी जोडला नसल्यास कर्ता
या अर्थी 'क' प्रत्यय लावावा.

बरें, पण पदांचा अर्थ आकृति म्हणजे
जाति असते, का द्रव्य म्हणजे व्यक्ति असते ?

दोन्ही—जाति व व्यक्ति—पदांचा अर्थ
होऊं शकतात.

हें कशावरून समजावयाचें ?

दोन्ही प्रकारचीं आचार्य पाणिनींनीं सूत्रें
लिहिलीं आहेत त्यावरून.—पदाचा अर्थ
जाति असतो, अशा अभिप्रायानें आचार्यांनीं
'जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतर-
स्याम्' (१।२।५८) सूत्र लिहिलें आहे.
पदाचा अर्थ व्यक्ति असतो अशा अभि-
प्रायानें आचार्यांनीं "सरूपाणामेकशेष एक-

३०. तेव्हां एकंदरीत जातीनें युक्त व्यक्ति, अभि-
व्यक्तीनें युक्त जाति असें दोन्ही अर्थ वैयाकरणांना
मान्य आहेत, प्रयोगामध्ये वक्त्याचें तात्पर्य काय
आहे त्याकडे लक्ष देऊन जातीला प्राधान्य देणें किंवा
व्यक्तीला प्राधान्य देणें हें ठरवावें.

३१. येथें नित्य किंवा अनित्य हा विचार कर-
ण्याचें कारण असें कीं, जर शब्द नित्य असेल तर
व्याकरणशास्त्र करण्याचेंच कारण राहत नाही.
अशाही अभिप्रायानें हा विचार चालू केला आहे.

३२. व्याडिनामक आचार्यांनीं संग्रह नांवाचें
पुस्तक लिहिलें आहे, असें उद्योतामध्ये सांगितलें
आहे. प्राचीन वैयाकरणतंत्रामध्ये ह्या ग्रंथाची गणना

णाम् [१.२.६४] इत्येकशेष आरभ्यते ॥

किं पुनर्नित्यः शब्द आहोस्वित्कार्यः ।
संग्रह एतत्प्राधान्येन परीक्षितं नित्यो वा
स्यात्कार्यो वेति । तत्रोक्ता दोषाः प्रयो-
जनान्यप्युक्तानि । तत्र त्वेष निर्णयो
यद्येव नित्योऽथापि कार्य उभयथापि
लक्षणं प्रवर्त्यमिति ॥ कथं पुनरिदं भग-
वतः पाणिनेराचार्यस्य लक्षणं प्रवृत्तम् ।

सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे

विभक्तौ" (१।२।६४) सूत्र लिहिलें आहे.^{३०}

बरें; शब्द नित्य आहे का उत्पन्न होणारा
असल्यामुळें अनित्य^{३१} आहे ?

व्याडि आचार्यांनीं लिहिलेल्या "संग्रह"^{३२}
नांवाच्या ग्रंथांत शब्द नित्य असावा का अनित्य
असावा या प्रश्नाचा प्रामुख्याने विचार केला
आहे. दोन्ही मतांवर दोष काय येतात तेंही
तेथें सांगितलें आहे. दोन्ही मते घेण्यांत
उद्देश काय आहेत तेंही सांगितलें आहे
तेथें निकाल हा दिला आहे की, 'शब्द
नित्य असो अथवा अनित्य असो, दोन्ही
तज्ज्ञांनीं शब्दशास्त्र लिहावयास^{३३} पाहिजे.'

पण, भगवान् पाणिनि आचार्य यांनीं
सांगितलेलें हें शब्दशास्त्र शब्दाच्या अर्था-
विषयीं कोणता अभिप्राय मनांत धरून
लिहिलें आहे ?^{३४}

(वा०) शब्द, अर्थ आणि त्यांचा संबंध हे
सिद्ध असतांना—

आहे.

३३. जरी शब्द नित्य असले व पाणिनी हा त्या
शब्दांचा उत्पादक नसून केवळ स्मरण करणारा
असाच असला, तरीदेखील व्याकरणशास्त्र अवश्य
पाहिजे. कारण भ्रमानें लोक अपशब्द बोलूं लागतील,
त्याची निवृत्ति होण्याकरतां व्याकरणशास्त्र अवश्य
पाहिजे.

३४. शब्द नित्य असो अथवा अनित्य असो,
व्याकरणशास्त्र केलें पाहिजे हें खरें; तरी पण पाणिनी-
नें हें जें व्याकरण केलें, तें शब्द नित्य आहे असें
मनांत धरून केलें किंवा अनित्य आहे असें मनांत
धरून केलें.

सिद्धे शब्देऽर्थे संबन्धे चेति । अथ सिद्धशब्दस्य कः पदार्थः । नित्यपर्यायवाची सिद्धशब्दः । कथं ज्ञायते । यत्कूटस्थेष्वविचालिषु भावेषु वर्तते । तद्यथा । सिद्धा द्यौः सिद्धा पृथिवी सिद्धमाकाशमिति । ननु च भोः कार्येष्वपि वर्तते । तद्यथा । सिद्ध ओदनः सिद्धः सूपः सिद्धा यवागूरिति । यावता कार्येष्वपि वर्तते तत्र कुत एतन्नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणं न पुनः कार्ये यः सिद्धशब्द इति ।

पण सिद्ध शब्दाचा अर्थ काय ?

नित्य शब्दाला पर्यायशब्द म्हणून येथें 'सिद्ध' शब्द घातला आहे.^{३५}

हें कशावरून समजते ?

अशावरून की, सिद्ध शब्दाचा प्रयोग नाश न पावणाऱ्या व हालणाऱ्या वस्तूंच्या विषयीं केला जातो. उदा. आपण "सिद्धा द्यौः", "सिद्धा पृथिवी", "सिद्धमाकाश" (स्वर्ग सिद्ध म्हणजे नित्य आहे, पृथिवी सिद्ध आहे, आकाश सिद्ध आहे) असें म्हणतो.

पण काय हो, कार्य म्हणजे उत्पाद्य वस्तूविषयीही सिद्ध शब्दाचा प्रयोग दृष्टीस पडतो. उदाहरणार्थ, आपण म्हणतो "सिद्ध ओदनः" (भात शिजला), "सिद्धः सूपः" (वरण शिजले), "सिद्धा यवागूः" (पेज शिजली). तेव्हा कार्य म्हणजे 'तयार झालेला' या अर्थी 'सिद्ध' शब्द जर योजतात तर 'नित्य' याच शब्दाचा पर्याय म्हणून येथें 'सिद्ध' शब्द घ्यावा असें काय म्हणून ? 'कार्य' म्हणजे 'तयार झालेला' या अर्थी सिद्ध शब्द कां घेऊं नये ?

संग्रह ग्रंथामध्ये शब्द नित्य आहे किंवा कार्य आहे असा हाच विचार चालू करून 'कार्य' या अर्थाशी विरुद्ध अर्थ दाखविण्याच्या

३५. येथें सिद्ध या शब्दाचा नित्य असा अर्थ आहे.
३६. साध्य म्ह. उत्पन्न होणारे जे पदार्थ असतात त्यांचा प्रागभाव व पश्चंसाभाव होत असल्या-

संग्रहे तावत्कार्यप्रतिद्वन्दिभावान्मन्यामहे नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणमिति । इहापि तदेव अथवा सन्त्येकपदान्यवधारणानि तद्यथाऽभक्षो वायुभक्ष इत्यप एव भक्षयति वायुमेव भक्षयतीति गम्यत एवमिहापि सिद्ध एव न साध्य इति ॥ अथवा पूर्वपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । अत्यन्त-सिद्धः सिद्ध इति । तद्यथा । देवदत्तो दत्तः सत्यभामा भामेति । अथवा व्याख्या-नतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षण-

उद्देशानें सिद्ध शब्दाचा प्रयोग केला असल्यामुळे 'नित्य' या अर्थीच तेथें 'सिद्ध' शब्द आहे असें समजतें; तेव्हां येथेंही त्याप्रमाणेंच 'सिद्ध' शब्द हा 'नित्य' या अर्थीच घातला आहे असें ठरतें.

अथवा काहीं ठिकाणीं 'एव' वगैरे दुसरा शब्द घातल्याशिवाय फक्त एकच शब्द घातला तरी निश्चयार्थाचें ज्ञान होतें. उदाहरणार्थ 'अवभक्षः', 'वायुभक्षः' असें म्हटलें की 'फक्त पाण्याचेंच प्राशन करतो, दुसरें काहीं खातपीत नाही', 'फक्त वायुभक्षण करूनच राहतो; काहीं खातपीत नाही' अशा अर्थाचा बोध होतो. याच रीतीनें प्रस्तुत ठिकाणीं 'सिद्ध' शब्दापासून 'जो नेहमीं सिद्धच आहे, साध्य नव्हे' या अर्थाचा बोध होईल.

अथवा 'सिद्ध' या शब्दांत पूर्वपदाचा लोप केला आहे असें समजावें. ज्याप्रमाणें देवदत्ताला 'दत्त' म्हणतात, किंवा 'सत्यभामा' याऐवजीं 'भामा' म्हणतात, त्याप्रमाणें येथेंही 'अत्यन्त सिद्ध' याऐवजीं सिद्ध शब्द घातला आहे.

अथवा, व्याकरणशास्त्रांत "अर्थ लावते-वेळीं हा अर्थ किंवा तो अर्थ असा संशय सुळें ते पदार्थ नेहमीं सिद्धच आहेत, असें म्हणतां येत नाहीं.

३७. कायमचा सिद्ध म्हणजे नित्य.

मिति नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणमिति व्याख्यास्यामः ॥ किं पुनरनेन वर्ण्येन किं न महता कण्ठेन नित्यशब्द एवोपात्तो यस्मिन्नुपादीयमानेऽसंदेहः स्यात् । मङ्गलार्थम् । माङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं सिद्धशब्दमादितः प्रयुङ्क्ते मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषकाणि च भवन्त्यायुष्मत्पुरुषकाणि चाध्येतारश्च सिद्धार्था यथा स्युरिति । अयं खल्वपि नित्यशब्दो नावश्यं कूटस्थेष्वविचालिषु भावेषु वर्तते । किं तर्हि । आभीक्ष्ण्येऽपि वर्तते । तद्यथा । नित्य-

आला असतां शास्त्रकारांनीं केलेल्या विशिष्ट व्याख्यानावरून अर्थ ठरवावयाचा असतो, 'संशय आला' या सबबीवर शास्त्राचा त्याग करावयाचा नाही," असा नियम असल्यामुळे येथे 'सिद्ध' हा शब्द नित्य या अर्थाचा आहे असें व्याख्यान करूं.

बरें, पण इतकें विवरणरूप स्पष्टीकरणाची भानगड कशाला वार्तिककारांनीं केली ? सिद्ध शब्द न घातलां एकदम स्पष्टपणें 'नित्य' शब्द कां नाहीं घातला ? 'नित्य' शब्द घातला असतां कोणताही संशय राहिला नसता.

ही सगळी भानगड मंगलाकरितां. मंगल करण्याकरितां प्रवृत्त झालेले आचार्य वार्तिककार वार्तिकपाठरूपी मोठ्या शास्त्रप्रवाहाच्या सुरवातीला मंगल म्हणून सिद्ध शब्द घालतात. सुरवातीला मंगल करून लिहिलेले शास्त्रग्रंथ प्रसिद्धीस पावतात, त्यांचें श्रवण करणारे शिष्य शूर होतात, दीर्घायु होतात, थोडक्यांत म्हणावयाचें म्हणजे अध्ययन करणाऱ्या शिष्यांच्या सर्व इच्छा पूर्ण होतात.

शिवाय वार्तिककारांनीं 'सिद्ध' शब्दाच्या ऐवजीं 'नित्य' शब्द घातला असता तरी काम भागलेंच असतें, असें नाहीं. कारण 'नित्य' शब्द जशाचे तसे राहणारे व ज्यांचें स्वरूप बदलत नाहीं अशा तऱ्हेचे जे पदार्थ असतात त्यांजविषयींच उपयोगांत येतो असें नाहीं; तर

ग्रहसितो नित्यप्रजल्पित इति । यावता-भीक्ष्ण्येऽपि वर्तते तत्राप्यनेनैवार्थः स्या-व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहा-दलक्षणमिति । पश्यति त्वाचार्यो मङ्ग-लार्थश्चैव सिद्धशब्द आदितः प्रयुक्तो भविष्यति शक्यामि चैनं नित्यपर्याय-वाचिनं वर्णयितुमिति । अतः सिद्धशब्द एवोपात्तो न नित्यशब्दः ॥

अथ कं पुनः पदार्थं मत्वैष विग्रहः क्रियते सिद्धे शब्देऽर्थे संबन्धे चेति । आकृतिमित्याह । कुत एतत् । आकृतिर्हि नित्या द्रव्यमनित्यम् ॥ अथ द्रव्ये पदार्थे

पुनः पुनः या अर्थाही नित्य शब्द वापरला जातो. उदा० 'नित्यग्रहसितः', 'नित्यप्रजल्पितः' (पुनः पुनः हंसणारा, पुनः पुनः बडबड कणारा). तेव्हां नित्य शब्दाचा 'पुनः पुनः' असाही अर्थ आहे. म्हणून नित्य शब्द उच्चारला, तरी "अर्थ लावते वेळीं संशय आला असतां विशिष्ट अर्थ शास्त्रकारांनीं केलेल्या व्याख्यानावरून घ्यावयाचा असतो. संशय आला म्हणून शास्त्र अनर्थक ठरवावयाचें नाही," हा नियम मनांत घेऊनच त्या नित्य शब्दाचा अर्थ ठरवावा लागेल. तेव्हां आचार्य विचार करतात— "मंगलाकरितांच सिद्ध शब्द आरंभीं घातला जाऊं द्या; त्याचा अर्थ नित्य आहे असें आपण व्याख्यानानें सांगूं शकूं." तेव्हां मंगलाकरितांच सिद्ध शब्द घातला आहे. नित्य शब्द घातला नाहीं.

बरें, कोणता पदाचा अर्थ (जाति का व्यक्ति) समजून 'शब्दार्थसंबन्धे' या समासाचा शब्द, अर्थ व संबंध हे नित्य असतांना असा विग्रह करावयाचा ?

आकृति म्हणजे जाति हा अर्थ समजून तसा विग्रह केला आहे.

हें कशावरून ?

आकृति नित्य असते; द्रव्य अनित्य असतें म्हणून.

बरें, पण द्रव्य म्हणजे व्यक्ति हा पदाचा

कथं विग्रहः कर्तव्यः । सिद्धे शब्देऽर्थ-
संबन्धे चेति । नित्यो ह्यर्थवतामर्थैरभि-
संबन्धः ॥ अथवा द्रव्य एव पदार्थ एष
विग्रहो न्याय्यः सिद्धे शब्देऽर्थे संबन्धे
चेति । द्रव्यं हि नित्यमाकृतिरनित्या ।
कथं ज्ञायते । एवं हि दृश्यते लोके ।
मृत्कयाचिदाकृत्या युक्ता पिण्डो भवति ।
पिण्डाकृतिमुपमृद्य घटिकाः क्रियन्ते ।
घटिकाकृतिमुपमृद्य कुण्डिकाः क्रियन्ते ।
तथा सुवर्णं कयाचिदाकृत्या युक्तं पिण्डो

भवति । पिण्डाकृतिमुपमृद्य रुचकाः
क्रियन्ते । रुचकाकृतिमुपमृद्य कटकाः
क्रियन्ते । कटकाकृतिमुपमृद्य स्वास्तिकाः
क्रियन्ते । पुनरावृत्तः सुवर्णपिण्डः पुनर-
परयाकृत्या युक्तः खदिराङ्गारसवर्णे कुण्ड-
ले भवतः । आकृतिरन्या चान्या च भवति
द्रव्यं पुनस्तदेव । आकृत्युपमर्देन द्रव्य-
मेवावशिष्यते ॥ आकृतावपि पदार्थ एष
विग्रहो न्याय्यः सिद्धे शब्देऽर्थे संबन्धे
चेति । ननु चोक्तमाकृतिरनित्येति । नैत-

अर्थ समजला, तर विग्रह कसा करावयाचा ?
शब्द व त्याचा अर्थाशी संबंध नित्य अस-
तांना असा विग्रह करावयाचा. कारण
शब्दांचा म्हणजे वाचकाचा अर्थाशी संबंध
(ज्याला शक्ति म्हणतात तो) नित्य असतो,
म्हणून शब्द व अर्थसंबंध हा सिद्ध असतांना
असा विग्रह करावयाचा. अथवा पदाचा
अर्थ द्रव्य घेतला तरी वरील विग्रह 'शब्द,
अर्थ व संबन्ध' हे सिद्ध असतांना हा योग्य
होईल. कारण, वास्तविक पाहतां द्रव्यच
नित्य असतें; आकृति अनित्य असते.

हे कशावरून कळतें की द्रव्य नित्य
असतें व आकृति अनित्य असते ?

लोकांत नेहमीं दृष्टीस पडतें की, मातीलाच
विशिष्ट आकृति दिली, की ती पिंड म्हणजे
गोळा बनते; पिण्ड आकृति मोडून टाकून
लहान लहान घागरी केल्या जातात; घागरींची
आकृति मोडून कुंड्या केल्या जातात, त्या
मोडून लहान मडकीं केलीं जातात.

तसेंच, सोनें घ्या. त्याला विशिष्ट आकृति
दिली म्हणजे तो गोळा होतो; गोळा ही

३८. आतां 'अर्थ म्ह. पदार्थ हा जर अनित्य
आहे, तर अर्थ नसतांना त्याच्याशी संबंध कसा
अस्तित्वांत असू शकेल' अशी शंका घेऊं नये;
कारण, शब्दाचा अर्थाशी संबंध म्ह. अर्थ दाखवि-
ण्याची योग्यता. तेव्हां अर्थ म्ह. पदार्थ जरी अस्ति-
त्वांत नसला, तरी अर्थ दाखविण्याची योग्यता
शब्दामध्ये कायमच आहे.

आकृति मोडून त्याचे रुचक करतात;
रुचक मोडून कडीं करतात; कडीं मोडून
स्वस्तिकें करतात; पुन्हा त्याच सुवर्णाचा
गोळा बनवितां येतो आणि त्याला निराळा एक
आकार देऊन त्याचीं खैराच्या निखान्या-
सारखीं लाल लाल दोन कुंडलें करतां येतात.
एकंदरींत काय, दोन्ही उदाहरणांवरून स्पष्ट
होतें की, आकृति बदलते व निरनिराळी
होते, पण द्रव्य (सुवर्ण किंवा मृत्तिका)
प्रत्येक आकृतींत तेंच कायम राहतें. आकृति
जरी मोडली तरी द्रव्य कायम राहतें. आतां
पदाचा अर्थ जरी आकृति घेतला, तरी 'शब्द,
अर्थ आणि संबन्ध' हे सिद्ध असतांना असा
विग्रह करणें योग्य आहे.

पण आतांच नाहीं का वर सांगितलें की,
आकृति अनित्य असते म्हणून ? आणि
आकृति जर अनित्य घेतली तर सिद्ध म्हणजे
नित्य असा जो शब्द, अर्थ (आकृतिरूप) व
संबंध हा विग्रह बरोबर होणार नाहीं.

आकृति अनित्य असते हें म्हणणें बरोबर
नाहीं. आकृति नित्य असते.

३९. येथें आकृति शब्दाचा आकार असा अर्थ
आहे.

४०. घोड्याच्या गळ्यांत घालण्याचा एक विशेष
प्रकारचा सोन्याचा अलंकार.

४१. स्वस्तिकासारख्या आकाराचा सोन्याचा
अलंकार.

दस्ति । नित्याकृतिः । कथम् । न कचि-
दुपरतेति कृत्वा सर्वत्रोपरता भवति द्रव्या-
न्तरस्था तूपलभ्यते ॥ अथवा नेदमेव
नित्यलक्षणं ध्रुवं कूटस्थमविचाल्यनपायो-
पजनविकार्यनुत्पत्त्यवृद्धयव्यययोगि यत्त-
न्नित्यमिति । तदपि नित्यं यस्मिंस्तत्त्वं न
विहन्यते । किं पुनस्तत्त्वम् । तद्भावस्त-
त्त्वम् । आकृतावपि तत्त्वं न विहन्यते ॥
अथवा किं न एतेनेदं नित्यमिदमनित्य-
मिति । यन्नित्यं तं पदार्थं मत्तैष विग्रहः

कशावरून ?

एखाद्या ठिकाणीं एक विशिष्ट आकृति
स्पष्ट दिसेनाशी झाली, म्हणजे ती आकृति
सर्वत्र दिसेनाशी झाली असें कधीही होत नाहीं;
दुसऱ्या ठिकाणीं ती आकृति दृष्टीस^{४२} पडते.

अथवा,—“जें ध्रुव असतें म्हणजे एका
स्वरूपाचें कायम राहणारें,^{४३} न बदलणारें,
क्षय आणि परिणाम हे विकार ज्याला नाहीत
असें, उत्पन्न न होणारें, न वाढणारें व नाश
न पावणारें असतें तें नित्य” अशीच नित्य
शब्दाची व्याख्या आहे, असें नाही. तर
तेही नित्य असतें की, ज्याचें तत्त्व नाहींसें
होत नाहीं.

तत्त्व म्हणचे काय ?

एखाद्या वस्तूचा जो भाव म्हणजे स्वभाव
किंवा स्वरूप तेंच त्या वस्तूचें तत्त्व. आकृति
बदलली तरी त्यांतील तत्त्व नाहींसें होत नाहीं.

अथवा हें नित्य किंवा हें अनित्य ह्या
विचाराचें येथें काहीं प्रयोजन नाहीं. जें काहीं
नित्य आहे तो पदाचा अर्थ असें मानून

४२. तेव्हां मातीची पिंडाकृति असतांना जरी
तेथें घटाचा आकार दृष्टीस पडला नाहीं, तो घटाकार
त्या मृत्तिकेच्या गोळ्यामध्ये अस्पष्ट असतोच.
तोच आकार पुढें कुलालाच्या व्यापारानें व्यक्त होतो.
इतर ठिकाणीं व्यक्त असलेला घटाकार पाहून तोच
आकार या मृत्पिंडाला द्यावा अशी कल्पना कुला-
लाच्या मनांत येते, तेव्हां यावरून आकार हा कुठें
अस्पष्ट व कुठें स्पष्ट असला तरी तो सर्वत्र एक व

क्रियते सिद्धे शब्देऽर्थे संबन्धे चेति ॥

कथं पुनर्ज्ञायते सिद्धः शब्दोऽर्थः संबन्ध-
श्चेति । लोकतः । यल्लोकेऽर्थमर्थमुपादाय
शब्दान्प्रयुञ्जते नैषां निर्वृत्तौ यत्नं कुर्वन्ति ।
ये पुनः कार्या भावा निर्वृत्तौ तावत्तेषां
यत्नः क्रियते । तद्यथा । घटेन कार्यं
करिष्यन्कुम्भकारकुलं गत्वाह कुरु घटं
कार्यमनेन करिष्यामीति । न तद्वच्छ-
ब्दान्प्रयोक्ष्यमाणो वैयाकरणकुलं गत्वाह
कुरु शुब्दान्प्रयोक्ष्य इति । तावत्येवार्थ-

“शब्द, अर्थ व संबंध” हे सर्व सिद्ध अस-
तांना असा शब्दार्थसंबंध या समासाचा विग्रह
केला आहे असें समजावें.

पण शब्द, अर्थ व संबंध हे तिन्ही सिद्ध
म्हणजे नित्य आहेत हें कसें समजतें ?

लोकव्यवहारावरून समजतें. कारण, लोकां-
मध्ये जेव्हां जेव्हां निरनिराळे अर्थ मनांत
घेऊन निरनिराळ्या शब्दांचा प्रयोग करतात
तेव्हां तेव्हां ते शब्द तयार करण्याचा प्रयत्न
कोणी करीत नाहीत. पण ज्या वस्तु कार्य
असतात त्या वस्तु तयार करण्याकरितां यत्न
केला जातो. उदाहरणार्थ, घटानें काहीं अर्थ
साधण्याची इच्छा असलेला मनुष्य कुंभार-
वाड्यांत जाऊन सांगतो— एक घडा बनवा,
मी आपलें काम घड्यानें करीन. पण शब्दाचा
प्रयोग करूं इच्छिणारा मनुष्य वैयाकरणांच्या
कुळांत जाऊन कधीं म्हणत नाहीं की, करा
शब्द तयार, मला प्रयोग करावयाचा आहे. वैया-
करणांच्या कुळांत न जातांच अर्थ मनांत धरून
निरनिराळ्या अर्थीं शब्दांचे प्रयोग करतात.

नित्य आहे असें सिद्ध होतें.

४३. एका स्वरूपानें कायम राहणारें म्हणजे
जसा अळत्याजवळ ठेवलेला स्फटिक अळत्यासारखा
तांबडा दिसतो, तसा दुसऱ्या पदार्थाच्या संसर्गानें-
सुद्धां ज्याच्या स्वरूपामध्ये फरक झालेला कधींही
भासत नाहीं असें, न बदलणारें म्हणजे जसा हिरव्या
आंब्याचा परिणाम होऊन पिवळा होतो तसा परि-
णाम ज्याचा कधींही होत नाहीं असें.

मर्थमुपादाय शब्दान्प्रयुज्यते ॥ यदि तर्हि
लोक एषु प्रमाणं किं शास्त्रेण क्रियते ।

लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे

शास्त्रेण धर्मनियमो

लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण
धर्मनियमः क्रियते । किमिदं धर्मनियम
इति । धर्माय नियमो धर्मनियमः । धर्म-
धर्मार्थो वा नियमो धर्मनियमः । धर्म-
प्रयोजनो वा नियमो धर्मनियमः ।

यथा लौकिकवैदिकेषु ॥१॥

प्रियतद्विता दाक्षिणात्या यथा लोके

वरं तर, अशा रीतीनें या शब्दांविषयीं
लोकव्यवहारच जर प्रमाणभूत मानला तर
शास्त्र काय करतं ?

(वा.) लोकव्यवहारावरून अर्थाच्या धोरणाने
शब्द प्रयोग होत आहेच; त्यामध्ये शास्त्राने
केवळ धर्मनियम केला जातो.

धर्मनियम या शब्दाचा अर्थ काय
समजावयाचा ?

(१) धर्माय नियमः म्हणजे धर्माकरिता^{४४}
नियम; (२) धर्मार्थ नियम म्हणजे धर्माकरिता^{४५}
जो नियम; अथवा (३) धर्मप्रयोजन नियम
म्हणजे धर्मांमुळे सांगितलेला^{४६} असा नियम.

(वा.) ज्याप्रमाणे लोकांमध्ये व वेदामध्ये नियम
केलेले दिसतात, त्याप्रमाणे येथेही धर्मनियम
केला आहे. दाक्षिणेकडील लोकांना तद्वित-
प्रत्यय लावण्याची फार आवड असते. 'यथा
लोके वेदे च' असें वार्तिक लिहिण्याऐवजीं
'यथा लौकिकवैदिकेषु' असें दाक्षिणात्य
वार्तिककार लिहितात.

अथवा येथे तद्वित प्रत्यय केवळ आवड

४४. अपशब्दाचा प्रयोग केला असतां प्रत्यवाय
उत्पन्न होईल तो न होण्याकरितां.

४५. धर्म म्ह. यज्ञ वगैरे कर्म. यज्ञामध्ये अप-
शब्दाचा प्रयोग केला असतां ते यज्ञकर्म बरोबर होणार
नाहीं; तेव्हां ते बरोबर व्हावे याकरितां.

४६. एखाद्या साधु शब्दाचा प्रयोग केला, तरी

वेदे चेति प्रयोक्तव्ये यथा लौकिकवैदिके-
ष्विति प्रयुज्यते । अथवा युक्त एव
तद्वितार्थः ।

यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतान्तेषु॥
लोके तावदभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटोऽभक्ष्यो
ग्राम्यशूकर इत्युच्यते । भक्ष्यं च नाम
क्षुत्प्रतीघातार्थमुपादीयते । शक्यं चानेन
श्रमांसादिभिरपि क्षुत्प्रतिहन्तुम् । तत्र नि-
यमः क्रियत इदं भक्ष्यमिदमभक्ष्यमिति ।
तथा खेदात्स्त्रीषु प्रवृत्तिर्भवति समानश्च
खेदविगमो गम्यायां चागम्यायां च । तत्र

म्हणूनच लावला आहे, असें न मानतां तद्वित
प्रत्यय येथे योग्य अर्थाच लावला आहे असेंही
म्हणावें. 'यथा लौकिकवैदिकेषु' म्हणजे
ज्याप्रमाणे लौकिक व वैदिक^{४७} वावतीमध्ये.
लोकांमध्येही 'गांवकोंवडा खाऊं नये', 'गांव-
डुक्कर खाऊं नये' असें प्रतिपादन केले
आहे. खाद्य हे भूक शमविण्याकरितां खाव-
याचें असतें; मनुष्याला कुतऱ्याचें मांस खाऊ-
नही भूक शमवितां येणें शक्य आहे, गांव-
कोंवडा किंवा गांवडुक्करच खावयास पाहिजे
असें नाहीं. तेव्हां येथे मुद्दाम 'गांवकोंवडा
खाऊं नये' किंवा 'गांवडुक्कर खाऊं नये'
असें जें प्रतिपादन केले आहे, त्यामुळे नियम
केला जातो : 'अमुक अमुक खाण्यास योग्य,
व अमुक अमुक खाण्यास अयोग्य.' लोकां-
मधील आणखी उदाहरण घ्यावयाचें म्हणजे
पुरुषाला स्त्रीकडे जाण्याची इच्छा होते ती
कामवासनेमुळे (इंद्रियांच्या असंयमामुळे^{४८}).
गम्य स्त्रीकडे गेल्यानें काय, किंवा अगम्य
स्त्रीकडे गेल्यानें काय कामवासनेची तृप्ति

तेवढ्यानें मोठें पुण्य लागतें. त्या पुण्यामुळे सांगित-
लेला म्ह. तें पुण्य प्राप्त व्हावें याकरितां सांगितलेला.

४७. लोकांतील वावत या अर्थी लोक शब्दाच्या
पुढें इक हा तद्वित प्रत्यय लागून हा लौकिक शब्द
साधला आहे.

४८. असंयम म्ह. इंद्रियें ताब्यांत न ठेवणें.

नियमः क्रियत इयं गम्येयमगम्येति ॥ वेदे खल्वपि पयोव्रतो ब्राह्मणो यवागू-
व्रतो राजन्य आमिक्षाव्रतो वैश्य इत्यु-
च्यते । व्रतं च नामाभ्यवहारार्थमुपादी-
यते । शक्यं चानेन शालिमांसादीन्यपि
व्रतयितुम् । तत्र नियमः क्रियते । तथा
वैश्वः खादिरो वा यूपः स्यादित्युच्यते ।
यूपश्च नाम पश्वनुबन्धार्थमुपादीयते ।
शक्यं चानेन किञ्चिदेव काष्ठमुच्छ्रित्यानु-
च्छ्रित्य वा पशुरनुबन्धुम् । तत्र नियमः
क्रियते । तथाग्रौ कपालान्यधिश्रित्याभि-
मन्त्रयते भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्य-

ध्वमिति । अन्तरेणापि मन्त्रमामिर्दहन
कर्मा कपालानि संतापयति । तत्र नियमः
क्रियत एवं क्रियमाणमभ्युदयकारि भव-
तीति ॥ एवमिहापि समानायामर्थगतौ
शब्देन चापशब्देन च धर्मनियमः क्रियते
शब्देनैवार्थोऽभिधेयो नापशब्देनेत्येवं
क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति ॥

अस्त्यप्रयुक्तः । सन्ति वै शब्दा अ-
प्रयुक्ताः । तद्यथा । ऊष तेर चक्र पेचेति ।
किमतो यत्सन्त्यप्रयुक्ताः । प्रयोगाद्धि भवा-
न्शब्दानां साधुत्वमध्यवस्यति य इदानी-
मप्रयुक्ता नामी साधवः स्युः ॥ इदं

सारस्वतीच. तेव्हां त्या वावर्तीत नियम केला
जातो कीं, अमुक एक स्त्री योग्य व अमुक
अयोग्य. वेदामध्येसुद्धां नियम दृष्टीस पडतात.
एके ठिकाणीं वेदांत सांगितलें आहे—ब्राह्मण
हा दूध पिण्याचें व्रत पाळतो, क्षत्रिय हा पेज
पिण्याचें व्रत पाळतो, व वैश्य हा आमिक्षा
(कढत दुधांत मिसळलेलें दही) पिण्याचें व्रत
पाळतो. कोणत्याही व्रताचा आहाराकरितांच
स्वीकार करावयाचा असतो; साळी (तांदूळ)
किवा मांस खाण्याचेंसुद्धां व्रत करणें शक्य
असतें. तेव्हां ज्या अर्थी 'पयोव्रतो' या
वाक्यानें दूध, पेज व आमिक्षा हे तीन पदार्थ
व्रताकरितां सांगितले आहेत, त्या अर्थी 'पयो-
व्रतो' हें वाक्य व्रताचा नियमच सांगतें.
तसेंच दुसऱ्या एका वेदांतील वाक्यांत सांगि-
तलें आहे—'यज्ञस्तंभ हा बेलाचा अथवा
खैराचा करावा.' त्या खांबाचें काम यज्ञांतील
पशु बांधणें हें होय; तें काम कोणत्याही झाडाचें
लांकूड घेऊन तें तासून किंवा न तासतां
(जमिनींत पुरून अथवा न पुरतां) करतां
येईल. तेव्हां बेलाचें किवा खैराचेंच लांकूड
घेऊन त्याचाच खांब करावा असा नियम
केला जातो. त्याचप्रमाणें यज्ञामध्ये अग्नीवर
कपालें ठेवून मंत्र म्हणतात—'भृगू व अंगिरस
यांच्या कडकपणाच्या तपश्चर्येमुळे तप्त व्हा.'

वास्तविक पाहतां मंत्र म्हटल्याशिवायही तप्त
करणें हा त्याचा स्वभाव असल्यामुळे अग्नि
हा कपालें तापवतोच. तेव्हां मंत्र म्हणण्याची
आवश्यकता नसतांनासुद्धां ज्या अर्थी मंत्र
म्हणावा म्हणून सांगितलें आहे, त्या अर्थी
मंत्र सांगणें नियमादाखल समजलें जातें की
मंत्र म्हणून तापवलें तरच पुण्य उत्पन्न होतें.
तेव्हां अशाच तऱ्हेनें प्रस्तुत स्थलीं शब्दानें
काय किंवा अपशब्दानें काय अर्थ समज-
ण्याचें काम सारखेंच होतें असें असून सुद्धां
व्याकरणशास्त्रामध्ये सुद्धां शुद्ध शब्द सांगि-
तले आहेत, त्या अर्थी धर्मनियम केला
जातो : "शुद्ध शब्दानेंच अर्थ सांगावा, अप-
शब्दानें कधीही सांगू नये;" हा नियम पाळ-
ण्यानें मनुष्याचा अभ्युदय होतो.

(वा.) पण कांहीं शब्दांचा प्रयोग
दिसत नाही. उदा० 'ऊष' (तुम्ही राहिलां),
तेर (तुम्ही तरलां), 'चक्र' (तुम्ही केलेत),
'पेच' (तुम्ही पाक केला) वगैरे.

मग त्यांत काय झालें शब्द असले आणि
त्यांचा प्रयोग न दिसला तर ?

शब्द बरोबर किवा चूक हें प्रयोगावरून
आपणच निश्चित करतां, तेव्हां शब्दांचा
प्रयोग नसला तर ते शब्द (व्याकरणानें जरी
बरोबर साधले गेले तरी) बरोबर ठरणार नाहींत,

विप्रतिषिद्धं यदुच्यते सन्ति वै शब्दा अप्रयुक्ता इति । यदि सन्ति नाप्रयुक्ताः । अथाप्रयुक्ता न सन्ति । सन्ति चाप्रयुक्ता-
श्चेति विप्रतिषिद्धम् । प्रयुञ्जान एव खलु
भवानाह सन्ति शब्दा अप्रयुक्ता इति ।
कश्चेदानीमन्यो भवज्जातीयकः पुरुषः
शब्दानां प्रयोगे साधुः स्यात् ॥

नैतद्विप्रतिषिद्धम् । सन्तीति तावद्-
ब्रूमो यदेताञ्चास्त्रविदः शास्त्रेणानुविद-
धते । अप्रयुक्ता इति ब्रूमो यल्लोकेऽप्र-
युक्ता इति । यदुच्यते कश्चेदानीमन्यो
भवज्जातीयकः पुरुषः शब्दानां प्रयोगे
साधुः स्यादिति न ब्रूमोऽस्माभिरप्रयुक्ता
इति । किं तर्हि । लोकेऽप्रयुक्ता इति ।

पण अगोदर 'शब्द आहेत आणि त्यांचा
प्रयोग नाही' हेंच बोलणें विसंगत होत नाही
का ? जर शब्द आहेत तर त्यांचा प्रयोग
नाहीं असें व्हावयाचें नाही; जर प्रयोग नसेल
तर ते शब्दच नसतील. 'शब्द आहेत आणि
त्यांचा प्रयोग नाही' हें बोलणें विसंगत होतें.
शिवाय स्वतः शब्द उच्चारूनच स्वतः तुम्ही
म्हणतां की त्या शब्दांचा प्रयोग नाही. तेव्हां
आपल्यासारखा स्वतः शब्द उच्चारून 'त्याचा
प्रयोग नाही' असें म्हणणारा दुसरा कोणता
शहाणा मनुष्य शब्दांचा प्रयोग करण्यांत
निष्णात म्हणून समजला जाईल ?

आम्ही बोलतो त्यांत काहीं विसंगत नाही.
आम्ही जे 'शब्द आहेत' असें म्हणतो त्याचें
कारण हें की, शास्त्रकारांनीं केलेल्या शास्त्रा-
वरून ते शब्द सिद्ध होत आहेत. तसेंच जें
म्हणतो की, 'प्रयोग दिसत नाही' त्याचा
'लोकांमध्ये प्रयोग दिसत नाही' असा अर्थ
आहे. आतां 'आपणांसारखा दुसरा कोणता
शहाणा मनुष्य शब्दांचा प्रयोग करण्यांत

४९. ऊष हें क्रियापद वस् धातूपासून साधलें
आहे. येथें लिट् प्रत्यय करून त्याच्या स्थानीं मध्यम
पुरुष बहुवचन ध प्रत्यय झालेला आहे. वस्धातूचा

ननु च भवानप्यभ्यन्तरो लोके । अभ्य-
न्तरोऽहं लोके न त्वहं लोकः ॥

अस्त्यप्रयुक्त इति चेन्नार्थे शब्द-
प्रयोगात् ॥२॥

अस्त्यप्रयुक्त इति चेत्तत्र । किं कार-
णम् । अर्थे शब्दप्रयोगात् । अर्थे शब्दाः
प्रयुज्यन्ते । सन्ति चैषां शब्दानामर्था
येष्वर्थेषु प्रयुज्यन्ते ॥

अप्रयोगः प्रयोगान्यत्वात् ॥३॥

अप्रयोगः खल्वेषां शब्दानां न्याय्यः ।
कुतः । प्रयोगान्यत्वात् । यदेतेषां शब्दा-
नामर्थेऽन्यान्शब्दान्प्रयुञ्जते । तद्यथा ।
ऊषेत्यस्य शब्दस्यार्थे क यूयमुषिताः ।
तेरेत्यस्यार्थे किं यूयं तीर्णाः । चक्रेत्यस्यार्थे

निष्णात म्हणून समजला जाईल' असें जें
म्हटलें आहे, त्यासंबंधानें आमचें म्हणणें की,
'त्या शब्दांचा आम्ही प्रयोग करीत नाही' असा
अर्थ नाही; तर 'त्या शब्दांचा लोक प्रयोग
करीत नाहीत' असा अर्थ.

पण लोकांमध्ये आपण येतांच ना ?

आम्ही लोकांमध्ये आहोंच; नाहीं म्हणत
नाहीं. पण आम्हीच लोक होत नाहीं.

(वा.) 'प्रयोग दिसत नाही' म्हणून त्या श-
ब्दांना असाधुत्व येईल हें म्हणणें बरोबर नाही.
काय म्हणून ?

अर्थाकरतां शब्दप्रयोग होतो म्हणून.
अर्थबोध करण्याकरतां शब्दप्रयोग केला जातो.

(वा.) 'ऊष, तेर' इत्यादि शब्दांना अर्थ आहे, तो
अर्थ सांगण्याकरितां त्या शब्दांचा प्रयोग होणें
शक्य आहे, हें योग्य आहे; परंतु प्रयोग दिसत
नाहीं. कारण या शब्दांच्याच अर्थी दुसऱ्या
शब्दांचा प्रयोग लोक करतात. उदाहरणार्थ,
'ऊष' याच्या ऐवजीं लोक बहुशः "क्व
यूयमुषिताः", असें बोलतात. त्याचप्रमाणें

अर्थ राहणें ही क्रिया. ती क्रिया प्रत्यक्ष झालेली नाही,
असा लिट् प्रत्ययापासून बोध होतो. हा क्रियेचा
अप्रत्यक्षपणा दाखविण्याकरितां क्व असें पद येथें

किं यूयं कृतवन्तः । पेचेत्यस्यार्थे किं यूयं पक्ववन्त इति ॥

अप्रयुक्ते दीर्घसत्त्वत् ॥४॥

यद्यप्यप्रयुक्ता अवश्यं दीर्घसत्त्वत्-लक्षणेनानुविधेयाः । तद्यथा । दीर्घसत्त्राणि वार्षशक्तिकानि वार्षसहासिकानि च । न चाद्यत्वे कश्चिदपि व्यवहरति केवल-मृषिसंप्रदायो धर्म इति कृत्वा याज्ञिकाः शास्त्रेणानुविदधते ॥

सर्वे देशान्तरे ॥५॥

सर्वे खल्वप्येते शब्दा देशान्तरे प्रयु-ज्यन्ते । न चैत उपलभ्यन्ते । उपलब्धौ यत्नः क्रियताम् । महान् हि शब्दस्य प्रयोग-विषयः । सप्तद्वीपा वसुमती त्रयो लोका-

‘तेर’ याच्या ऐवर्जी ‘क्व यूयं तीर्णाः’, ‘चक्र’ याच्या ऐवर्जी ‘क्व यूयं कृतवन्तः’, आणि ‘पेच’ याच्या ऐवर्जी ‘क्व यूयं पक्व-वन्तः’.

(वा.) आणि जर या शब्दांचा प्रयोग न केला तरी दीर्घ काल चालणाऱ्या सत्त्राप्रमाणेच हे शब्द सूत्रे देऊन साधले पाहिजेतच. उदाहरणार्थ, शंभर वर्षे किंवा हजार वर्षे चालणारीं सत्त्रे ध्या. जरी आज कोणी असे यज्ञ करीत नाहीत, तरी ‘ऋषींनीं घालून दिलेला संप्रदाय हा धर्म होय’ म्हणून याज्ञिक लोक शास्त्रांमध्ये या यज्ञांचे वर्णन करितात.

(वा.) शिवाय या सर्व शब्दांचा इतर देशांत प्रयोग केला जातो.

मग ते कां बरे आढळून येत नाहीत ?

शोधून काढण्याचा प्रयत्न करावयास पाहिजे. शब्दांच्या प्रयोगाचे क्षेत्र फार मोठे आहे. सात द्वीपे असलेली पृथ्वी, तीन लोक, अंगे व गूढार्थ सांगणारे ग्रंथ यांनीं युक्त व ज्यांच्या अनेक शाखा आहेत असे चार वेद,

घातले आहे, तसाच मध्यम पुरुष बहुवचनापासून ज्या अर्थाचा बोध होतो तो अर्थ दाखविण्याकरितां यूयं असे पद घातले आहे.

श्रत्वारो वेदाः साङ्गाः सरहस्या बहुधा विभिन्ना एकशतमध्वर्युशाखाः सहस्रवर्त्मा सामवेद एकविंशतिधा बाह्वृच्यं नवधा-थर्वणो वेदो वाकोवाक्यमितिहासः पुराणं वैद्यकमित्येतावाञ् शब्दस्य प्रयोगविषयः । एतावन्तं शब्दस्य प्रयोगविषयमननु-निश्चयः सन्त्यप्रयुक्ता इति वचनं केवलं साहसमात्रम् ॥ एतस्मिन्नतिमहति शब्दस्य प्रयोगविषये ते ते शब्दास्तत्र तत्र नियत-विषया दृश्यन्ते । तद्यथा । शवतिर्गति-कर्मा कम्बोजेष्वेव भाषितो भवति विकार एनमार्या भाषन्ते शव इति । हम्मतिः सुराष्ट्रेषु रंहतिः प्राच्यमध्येषु गामिमेव त्वार्याः प्रयुज्यते । दातिर्लवनार्थं प्राच्येषु

अध्वर्युवेद म्हणजे यजुर्वेद याच्या एकशें एक शाखा आहेत, सामवेदाच्या एक हजार शाखा आहेत, ऋग्वेदाचे एकवीस प्रकार आहेत, व अथर्ववेद नऊ शाखांचा आहे. शिवाय संभाषणात्मक ग्रंथ, इतिहास, पुराण, वैद्यक हे सर्व मिळून शब्दांच्या प्रयोगाचे क्षेत्र होतें. तेव्हां एवढें मोठें शब्दांच्या प्रयोगाचे क्षेत्र न पाहतां “शब्दांचा प्रयोग दिसत नाही” असे म्हणणें म्हणजे निव्वळ धाडसाचें काम आहे.

शिवाय एथल्या अत्यंत मोठ्या शब्दांच्या प्रयोगक्षेत्रांत कांहीं कांहीं शब्द कांहीं कांहीं विशेष देशांतच उपयोगांत आलेले आढळतात. उदाहरणार्थ, जाणें या अर्थीं शव् धातू कंबोज देशांतच प्रचारांत आहे; पण आर्य लोक जीवद्देहाचा विकार म्हणजे ‘मृत देह’ या अर्थीच ‘शव’ शब्दाचा प्रयोग करतात, (स्वतंत्र रीतीने ‘शव्’ धातूचा प्रयोग कधींही करीत नाहीत.) तसेच जाणें या अर्थीं हम्म धातू सुराष्ट्र (काठेवाड) देशांत वापरतात; ‘रंह’ धातू पूर्वेकडे व मगध देशांत वापरतात; पण

५०. शव् धातूचा अर्थ ‘विकृत होणें’ असा आहे. ‘विकार पावलेला देह’ असा शव शब्दाचा अर्थ आहे.

दात्रमुदीच्येषु ॥ ये चाप्येते भवतोऽप्र-
युक्ता अभिमताः शब्दा एतेषामपि प्रयोगो
दृश्यते । क । वेदे । यद्वो रेवती रेवत्यं
तदूष । यन्मे नरः श्रुत्यं ब्रह्म चक्र ।
यत्रा नश्चक्रा जरसं तनूनामिति ॥

किं पुनः शब्दस्य ज्ञाने धर्म आहो-
स्वित्प्रयोगे । कश्चात्र विशेषः ।

ज्ञाने धर्म इति चेत्तथाधर्मः ॥६॥
ज्ञाने धर्म इति चेत्तथाधर्मः प्राप्नोति । यो
हि शब्दाज्ञानात्पशब्दानप्यसौ जानाति ।
यथैव शब्दज्ञाने धर्म एवमपशब्दज्ञाने-
ऽप्यधर्मः । अथवा भूयानधर्मः प्राप्नोति ।
भूयांसोऽपशब्दा अल्पयांसः शब्दाः ।

आर्य लोक 'गम्' धातूचाच प्रयोग करितात.
तसेंच कापणें या अर्थी 'दा' धातू (दाति
शब्द) पूर्वेकडील देशांत वापरतात; 'दात्र'
हा शब्दच फक्त उत्तरेकडे वापरतात.

शिवाय, जे शब्द तुम्ही प्रयोगांत 'आढ-
ळून येत नाहीत' म्हणून देतां त्यांचाही प्रयोग
दिसतो.

तो कोठें दिसतो ?

वेदामध्ये, पुढील वैदिक वाक्यें पाहा—
'सप्तारये रेवती रेवदूष', 'यद्वो रेवती रेवत्यं
तदूष', 'यन्मे नरः श्रुत्यं ब्रह्म चक्र', 'यत्रा
नश्चक्रा जरसं तनूनाम्' इत्यादि.

वरें, पण वरती धर्मनियम केला जातो
असें म्हटलें आहे, तेथें शुद्ध शब्दांच्या
नुसत्या ज्ञानानें धर्म होतो का नुसत्या प्रयोगानें
धर्म होतो, काय समजावयाचें ?

दोहीमध्ये फरक काय ?

(वा.) शुद्ध शब्दांच्या ज्ञानानें धर्म होतो म्हणावें,
तर ज्याला शुद्ध शब्दांचें ज्ञान आहे त्याला
अपशब्दांचेंही ज्ञान असतेंच; तेव्हां अशा
विद्वान् मनुष्याला ज्याप्रमाणें शुद्ध शब्दांच्या

५१. यज्ञामध्ये असुरांनीं शत्रु या स्वरूपानें
देवांना संवोधिलें त्या वेळीं 'हेऽरयः' म्ह. हे शत्रू-
हो, असें म्हणावयाचें, त्याच्याऐवजीं 'हेऽलयः' असें
ते म्हणाले. या अपशब्दांच्या उच्चारण्यानें त्यांना

एकैकस्य शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः ।
तद्यथा । गौरित्यस्य गावी गोणी गोता
गोपोतलिकेत्येवमादयोऽपभ्रंशाः ॥

आचारे नियमः ॥७॥

आचारे पुनर्ऋषिर्नियमं वेदयते । ते-
ऽसुरा हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः परा-
वभूवुरिति ॥ अस्तु तर्हि प्रयोगे ।

प्रयोगे सर्वलोकस्य ॥८॥

यदि प्रयोगे धर्मः सर्वो लोकोऽभ्यु-
दयेन युज्येत । कश्चेदानीं भवतो मत्सरो
यदि सर्वो लोकोऽभ्युदयेन युज्येत । न
खलु कश्चिन्मत्सरः । प्रयत्नानर्थक्यं तु
भवति । फलवता च नाम यत्नेन भवि-

ज्ञानानें धर्म होतो, त्याप्रमाणेंच अपशब्दांच्या
ज्ञानानें अधर्मही होऊं लागेल. अथवा अधर्मच
पुष्कळ होऊं लागेल; कारण अपशब्द पुष्कळ
आहेत; शुद्ध शब्द थोडे आहेत; एकेका शुद्ध
शब्दाला अनेक अपभ्रष्ट शब्द असूं शकतात.
उदाहरणार्थ 'गौः' या एका शुद्ध शब्दाचे
गावी, गोणी, गोता, गोपोतलिका वगैरे अनेक
अपभ्रंश होतात.

(वा.) शिवाय आचाराविषयीं म्हणजे
प्रयोगाविषयींच ऋषि म्हणजे वेद धर्मासंबंधानें
नियम घालून देतो; कारण वेदांतच म्हटलें
आहे—ते राक्षस 'हेलयो हेलयः' असें म्हणाले
व पराभूत झाले.

तर मग प्रयोगानेंच धर्म होतो असें होऊं
द्या.

(वा.) जर शुद्ध शब्दांच्या प्रयोगानें धर्म
होतो असें म्हणावें तर यच्चयावत् सर्व
लोकांचा अभ्युदय होईल.

मग झाला तर झाला सर्व लोकांचा अभ्युदय !
तुम्हांला काय म्हणून त्याचा हेवा वाटावा ?
हेवा वाटण्याची गोष्ट नाही; पण व्याकरण.

पातक लागून त्यांचा पुढें शुद्धामध्ये पराभव झाला.
तेव्हां यावरून शुद्ध व अशुद्ध शब्दांच्या नुसत्या
ज्ञानानें धर्म व अधर्म होत नाहीत, तर त्यांच्या
प्रयोगानें होतात असें सिद्ध होतें.

तव्यम् । न च प्रयत्नः फलव्यतिरेक्यः । ननु च ये कृतप्रयत्नास्ते साधीयः शब्दान्प्रयोक्ष्यन्ते त एव साधीयोऽभ्युदयेन योक्ष्यन्ते । व्यतिरेकोऽपि वै लक्ष्यते । दृश्यन्ते हि कृतप्रयत्नाश्चाप्रवीणा अकृतप्रयत्नाश्च प्रवीणाः । तत्र फलव्यतिरेकोऽपि स्यात् ॥ एवं तर्हि नापि ज्ञान एव धर्मो नापि प्रयोग एव । किं तर्हि ।

शास्त्रपूर्वके प्रयोगेऽभ्युदयस्तत्तुल्यं वेदशब्देन ॥९॥

शास्त्रपूर्वकं यः शब्दान्प्रयुङ्क्ते सोऽभ्युदयेन युज्यते । तत्तुल्यं वेदशब्देन । वेद-

शब्दा अप्येवमभिवदन्ति । योऽग्निष्टोमेन यजते य उ चैनमेवं वेद । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते य उ चैनमेवं वेद ॥ अपर आह । तत्तुल्यं वेदशब्देनेति । यथा वेदशब्दा नियमपूर्वमधीताः फलवन्तो भवन्त्येवं यः शास्त्रपूर्वकं शब्दान्प्रयुङ्क्ते सोऽभ्युदयेन युज्यत इति ॥ अथवा पुनरस्तु ज्ञान एव धर्म इति । ननु चोक्तं ज्ञाने धर्म इति चेत्तथाधर्म इति ॥ नैष दोषः । शब्दप्रमाणका वयम् । यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणम् । शब्दश्च शब्दज्ञाने धर्ममाह नापशब्दज्ञानेऽधर्मम् । यच्च

शास्त्र शिकण्याचा प्रयत्न म्हणजे खटाटोप व्यर्थ होईल. मोठा माणूस जेव्हा एखादा प्रयत्न करीत असतो, तेव्हा त्याचा प्रयत्न फलाने युक्त असतो. प्रयत्न आणि फल यांची ताटातूट असू नये; कारण तसे असल्यास प्रयत्न व्यर्थ होतो.

बरें पण, जे यत्न करतील तेच उत्तम तऱ्हेने शब्दांचा प्रयोग करतील आणि तेच उत्तम रीतीने उदयशाली होतील.

असेंच कांहीं नाहीं; विरुद्ध प्रकारही दृष्टीस पडतो. प्रयत्न करूनही प्रयोग करण्यांत निष्णात न झालेले कांहीं लोक दृष्टीस पडतात व कांहीं लोक फारशा प्रयत्नाशिवायही शब्दप्रयोग करण्यांत निष्णात झालेले दृष्टीला पडतात. तेव्हा प्रयत्नाशिवायही फल मिळेल व प्रयत्नालाही फल मिळणार नाही, अशी प्रयत्न व फल यांची ताटातूटही होईल. असें होईल तर मग आम्ही म्हणू की, केवळ शुद्ध शब्दांच्या ज्ञानाने धर्म लागत नाही, किंवा शुद्ध शब्दांच्या प्रयोगानेही धर्मप्राप्ति होत नाही.

तर मग कशांने धर्म घडतो ?

(वा.) शास्त्राने सांगितल्याप्रमाणे समजूत येऊन जो प्रयोग करतो त्याचा उदय होतो. ही गोष्ट वेदशब्दासारखीच आहे. वेदशब्दसुद्धा असेंच प्रतिपादन करतात. उदाहरणार्थ, पुढील

वाक्ये व्या. “योऽग्निष्टोमेन यजते, य उ चैनमेवं वेद”; “योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते य उ चैनमेवं वेद,” येथे जो अग्निष्टोम यज्ञ करतो आणि अग्निष्टोम यज्ञ जाणतो त्याला पुण्य लागते, तसेंच जो नाचिकेत अग्नीचे चयन करतो आणि जो हे जाणतो त्याला पुण्य लागते असें म्हटलें आहे. त्यावरून वैदिक वाक्ये ‘जाणणे म्हणजे वेदार्थज्ञानपूर्वक प्रयोग करणे हे पुण्यकारक आहे’ असें सांगतात. येथेही शास्त्रपूर्वक प्रयोगापासून अभ्युदय होतो असें म्हटल्याने तीच गोष्ट सांगितली जाते.

दुसरा व्याख्याकार ‘तत्तुल्यं वेदशब्देन’ याची व्याख्या अशी करतो:—ज्याप्रमाणे वेदवाक्यांचे नियमपूर्वक अध्ययन करणाऱ्यांना वेदांत सांगितलेले फल मिळते त्याप्रमाणे जो मनुष्य व्याकरणशास्त्राचे अध्ययन करून जो शब्दप्रयोग करतो त्याचा अभ्युदय होतो.

अथवा, ज्ञानानेच धर्म घडतो असें म्हटलें तरी हरकत नाही.

पण तसें म्हटल्यास वरतीच नाही का दोष दाखविला की, ज्ञानाने धर्म घडतो असें म्हटल्यास अधर्मही घडू लागेल ?

हा दोष येत नाही. आम्ही शब्दाला प्रमाण मानतो. शब्द म्हणजे वेद जेवढे बोलतो तेवढे आम्हांला अक्षरशः प्रमाण. शब्द

पुनरशिष्टाप्रतिषिद्धं नैव तद्दोषाय भवति नाभ्युदयाय । तद्यथा । हिकितहसित-कण्ठयितानि नैव दोषाय भवन्ति नाप्यभ्युदयाय ॥ अथवाभ्युपाय एवापशब्दज्ञानं शब्दज्ञाने । योऽपशब्दाज्ञानाति शब्दानप्यसौ जानाति । तदेवं ज्ञाने धर्म इति ब्रुवतोऽर्थादापन्नं भवत्यपशब्दज्ञानपूर्वके शब्दज्ञाने धर्म इति । अथवा कूपखानकवदेतद्विष्यति । तद्यथा । कूपखानकः कूपं खनन्यद्यपि मृदा पांसुभिः श्रावकीर्णो भवति सोऽप्सु संज्ञातासु

म्हणतो की 'शुद्धशब्दज्ञानाने धर्म घडतो !' 'अपशब्दज्ञानाने अधर्म घडतो' असें शब्द सांगिते नाही. तेव्हा जी गोष्ट करावी म्हणून सांगितली नाही किंवा करू नये म्हणून तिचा निषेधहि केला नाही ती गोष्ट करण्याने पाप लागत नाही किंवा पुण्य लागत नाही. उदाहरणार्थ, उचकी देणे, हसणे, खाजवणे यांपासून पापहि नाही किंवा पुण्यहि नाही.

अथवा, असें म्हटलें तरी चालेल की, अपशब्दांचें ज्ञान हें शब्दांचें ज्ञान होण्याचाच एक उपाय आहे. कारण, जो 'हा अपशब्द आहे' असें जाणतो तो शुद्ध शब्दहि जाणतो. तेव्हा ज्ञानाने धर्म घडतो असें म्हटलें म्हणजे अर्थातच समजलें जातें की, अपशब्दज्ञानपूर्वक जें शब्दज्ञान त्यानें धर्म घडतो.

अथवा विहीर खणणाच्याप्रमाणें हें होईल. उदाहरणार्थ, विहीर खणणारा विहीर खणीत असतांना जरी तेथील चिखलानें व धुळीनें व्यास होऊन जातो, तरी विहिरीला पाणी लागलें की त्याच पाण्यानें तो स्वच्छ होतो

५२. 'हेऽल्यो हेऽल्यः' इत्यादि वाक्यामध्ये अपशब्दांमुळे अधर्म घडला असें जें सांगितलें आहे त्याचें तात्पर्य 'अपशब्दाच्या प्रयोगानें अधर्म घडला' असें आहे, 'अपशब्दाच्या ज्ञानानें अधर्म घडला' असें नाही. (ड.)

तत एव तं गुणमासादयति येन स च दोषो निर्हण्यते भूयसा चाभ्युदयेन योगो भवत्येवमिहापि यद्यप्यपशब्दज्ञानेऽधर्मस्तथापि यस्त्वसौ शब्दज्ञाने धर्मस्तेन स च दोषो निर्घानिष्यते भूयसा चाभ्युदयेन योगो भविष्यति ॥ यद्यप्युच्यत आचारे नियम इति याज्ञे कर्मणि स नियमः । एवं हि श्रूयते । यर्वाणस्तर्वाणो नामर्षयो बभूवुः प्रत्यक्षधर्माणः परापरज्ञा विदितवेदितव्या अधिगतयाथातथ्याः । ते तत्र भवन्तो यद्वा नस्तद्वा न इति प्रयोक्तव्ये

की त्यामुळे त्याचा दोष (मलिनपणा) पूर्ण नाहीसा होतो; एवढेंच नव्हे तर त्याचा पुष्कळ उत्कर्षहि होतो. प्रस्तुत गोष्टही याप्रमाणेंच आहे. जरी अपशब्दज्ञानानें अधर्म घडत असला, तरी शब्दज्ञानानें जो धर्म घडून येतो त्या धर्मांमुळे अधर्मरूप दोष उत्पन्न न झाल्यासारखाच होतो; एवढेंच नव्हे, तर त्या माणसाचा पुष्कळ उत्कर्षहि होतो.

आतां 'आचाराविषयीं म्हणजे प्रयोगाविषयींच धर्मांचा नियम आहे' असें जें म्हटलें आहे तो नियम फक्त यज्ञकृत्यांविषयींच आहे, इतर ठिकाणीं कांहीं तसा नियम नाही; असें ऐकिवांत आहे की, यर्वन् व तर्वन् या नांवाचे मोठे ऋषि होऊन गेले, ते अलौकिक प्रत्यक्षानें धर्माचें खरें स्वरूप जाणणारे होते, त्यांना परापर विद्यांचें ज्ञान होतें, जाणण्यास योग्य गोष्टी त्यांना सर्व माहिती होत्या, व त्यांना आत्मसाक्षात्कार होता. हे ऋषि 'यद्वा नः, तद्वा नः' हे शब्द उच्चारण्याची वेळ आली असतां ते न उच्चारतां त्यांच्याऐवजीं

५३. तेव्हां धर्मोत्पादक जें साधुशब्दज्ञान त्याचें धर्म उत्पन्न करण्याच्या कामीं 'अपशब्दज्ञान' हें एक विशेष प्रकारचें साधन असल्यामुळे त्या अपशब्द ज्ञानानें अधर्म घडतो असें म्हणतां येत नाही. (ड.)

५४. मागील ५१ टीप पाहा.

यर्वाणस्तर्वाण इति प्रयुञ्जते याज्ञे पुनः
कर्मणि नापभाषन्ते । तैः पुनरसुरैर्याज्ञे
कर्मण्यपभाषितं ततस्ते पराभूताः ॥

अथ व्याकरणमित्यस्य शब्दस्य कः
पदार्थः । सूत्रम् ।

सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थोऽनुपपन्नः ॥१०

सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थो नोपपद्यते
व्याकरणस्य सूत्रमिति । किं हि तदन्य-
त्सूत्राद् व्याकरणं यस्यादः सूत्रं स्यात् ॥

शब्दाप्रतिपत्तिः ॥११॥

शब्दानां चाप्रतिपत्तिः प्राप्नोति व्याक-
रणाच्छब्दान्प्रतिपद्यामह इति । न हि

सूत्रत एव शब्दान्प्रतिपद्यन्ते । किं तर्हि ।
व्याख्यानतश्च । ननु च तदेव सूत्रं
विगृहीतं व्याख्यानं भवति । न केव-
लानि चर्चापदानि व्याख्यानं वृद्धिः आत्
ऐजिति । किं तर्हि । उदाहरणं प्रत्युदाहरणं
वाक्याध्याहार इत्येतत्समुदितं व्याख्यानं
भवति ॥ एवं तर्हि शब्दः ।

शब्दे ल्युडर्थः ॥१२॥

यदि शब्दो व्याकरणं ल्युडर्थो नोप-
पद्यते । व्याक्रियतेऽनेनेति व्याकरणम् ।
न हि शब्देन किञ्चिद् व्याक्रियते । केन
तर्हि । सूत्रेण ॥

व्यवहारांत 'यर्वाणस्तर्वाणः' असें उच्चारित;
पण यश्चकर्माभ्यं मात्र कधीही भलता उच्चार
करीत नसत. (त्यांचा उत्कर्षच झाला.) पण
ते प्रसिद्ध असुर यश्चकर्मांत अपभ्रष्ट शब्द
बोलले आणि त्यांचा पराजय झाला.

आतां, 'व्याकरण' या शब्दाचा अर्थ काय ?
व्याकरण म्हणजे सूत्र (समूह).

(वा.) व्याकरण म्हणजे सूत्र म्हणावें तर
'व्याकरणाचें सूत्र' या ठिकाणीं षष्ठीप्रत्ययाचा
अर्थ जमणार नाही. कारण (व्याकरण व सूत्र हीं
एकच असल्यानें) सूत्रापेक्षां व्याकरण हें काय
निराळें असणार की ज्या व्याकरणाचें सूत्र
म्हणून सांगण्यांत कांहीं अर्थ राहील ?

(वा.) शिवाय, व्याकरण शब्दाचा सूत्र हा
अर्थ समजल्यास त्यावरून शब्दांचें ज्ञान होतें
असें म्हणतां येणार नाही. आपण नेहमीं म्हणतो
की, व्याकरणावरून आम्ही शब्द समजतो.
पण सूत्रावरून कांहीं कोणाला शब्दाचें ज्ञान
होत नाही. तें सूत्रांच्या व्याख्यानावरून होतें.
(सूत्र व व्याकरण एक म्हटल्यास व्याकरण
म्हणजे सूत्रांचें स्पष्टीकरण असा अर्थ होणार
नाहीं; व असा अर्थ झाला नाही तर व्याक-
रणावरून आम्ही शब्द समजतो हें वाक्य
बरोबर ठरणार नाही.)

पण सूत्र हेंच त्याच्या पदांची फोड केली

म्हणजे व्याख्यान होतें ना ?

असेंच नाही. सूत्राचीं निरनिराळीं केलेलीं
पदे म्हणजे व्याख्यान नव्हे; उदाहरणार्थ—
'वृद्धिः आत् ऐच्' हें व्याख्यान नव्हे, तर
उदाहरण देणें, प्रत्युदाहरण देणें, जे शब्द
कमी पडले असतील ते पुरवणें ह्या सर्व
गोष्टी मिळून व्याख्यान होतें.

बरें, तर मग व्याकरण म्हणजे शब्द असें
समजूं.

(वा.) जर व्याकरण याचा अर्थ शब्द घेतला
तर 'व्याकरण' शब्दांत जो 'ल्युट्' प्रत्यय
आहे त्याचा अर्थ जुळत नाही. करण या
अर्थीं येथें ल्युट् (अन) प्रत्यय केला आहे.
त्यावरून 'ज्याच्या योगानें स्पष्टीकरण केलें
जातें तें व्याकरण', असा व्याकरण शब्दाचा
अर्थ होतो. शब्दानें कांहीं स्पष्टीकरण केलें
जात नाही; उलट शब्दाचेंच स्पष्टीकरण
केलें जातें.

मग कशानें स्पष्टीकरण केलें जातें ?

सूत्रानें.

(वा.) शिवाय जर व्याकरण शब्दाचा शब्द
अर्थ घेतला तर व्याकरण शब्दाच्या पुढें 'भव'
या अर्थीं तद्धितप्रत्यय लागणार नाही. उदा.
'वैयाकरण' शब्द घ्या. 'व्याकरणशास्त्रामध्ये
असणारें' सूत्र या अर्थाचा या वैयाकरण

भवे

भवे च तद्धितो नोपपद्यते । व्याकरणे भवो योगो वैयाकरण इति । न हि शब्दे भवो योगः । क तर्हि । सूत्रे ॥

प्रोक्तादयश्च तद्धिताः ॥१३॥

प्रोक्तादयश्च तद्धिता नोपपद्यन्ते । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् । आपिशलम् । काशकृत्स्नमिति । न हि पाणिनिना शब्दाः प्रोक्ताः । किं तर्हि । सूत्रम् ॥ किमर्थमिदमुभयमुच्यते भवे प्रोक्तादयश्च तद्धिता इति । न । प्रोक्तादयश्च तद्धिता

शब्दांत 'तत्र भवः' (४-३-१०३) (या सूत्रानें तेथें असलेला) या अर्थी 'अ' प्रत्यय झाला आहे. योग म्हणजे सूत्र. तें शब्दामध्ये नसतें. तर मग तें कोठें असतें ? सूत्रपाठामध्ये.

(वा.) त्याचप्रमाणें जर 'व्याकरण' शब्दाचा 'शब्द' अर्थ घेतला तर 'प्रोक्त' (म्ह. सांगितलेले) इत्यादि अर्थाचे तद्धितप्रत्यय पाणिनि वगैरे शब्दांना लावतां येणार नाहीत. उदाहरणार्थ, 'पाणिनीय' शब्द घ्या, आपिशल शब्द घ्या, किंवा काशकृत्स्न घ्या. हे सर्व शब्द साधण्याची पंचार्शत पडेल.^{५५} कारण पाणिनीनं शब्द सांगितले नाहीत. तर मग काय सांगितलें ? सूत्रपाठ.

वरें, पण 'भवे' 'प्रोक्तादयश्च तद्धिताः' हीं दोन वार्तिकें येथें निरनिराळीं कां लिहिलीं ? तशीं लिहूं नयेत. 'प्रोक्तादयश्च तद्धिताः' एवढेंच एक लिहिलें म्हणजे 'भव' या अर्थी जो तद्धित प्रत्यय आहे त्याचाहि संग्रह होईल.

आचार्यांच्या प्रथम लक्षांत आलें की, भवार्थी तद्धित प्रत्ययाची उपपत्ति सांगतां यावयाची नाही. तें लक्षांत आल्याबरोबर त्यांनीं तेवढाच दोष सांगितला. नंतर मागाहून

^{५५}. पाणिनीय हा शब्द सूत्रपाठ या अर्थी साधे; परंतु व्याकरण (म्ह. शब्दः) या अर्थी साधण्याची पंचार्शत पडेल.

^{५६}. स्कंद धातूचा गति हा अर्थ आहे. ज्या ठिकाणापासून वस्तूला गति मिळते त्या ठिकाणाला

इत्येव भवेऽपि तद्धितश्चोदितः स्यात् । पुरस्तादिदमाचार्येण दृष्टं भवे तद्धित इति तत्पठितम् । तत उत्तरकालमिदं दृष्टं प्रोक्तादयश्च तद्धिता इति तदपि पठितम् । न चेदानीमाचार्याः सूत्राणि कृत्वा निवर्तयन्ति ॥ अयं तावददोषो यदुच्यते शब्दे ल्युडर्थ इति । नावश्यं करणाधिकरणयोरेव ल्युड् विधीयते । किं तर्हि । अन्येष्वपि कारकेषु कृत्यल्युटो बहुलम् [३.३.११३] इति । तद्यथा । प्रस्कन्दनं प्रपतनमिति । अथवा शब्दैरपि शब्दा

त्यांच्या लक्षांत आलें की, 'प्रोक्त' वगैरे अर्थी असलेलेही तद्धित प्रत्यय उपपन्न होणार नाहीत; तेव्हां तोही दोष त्यांनीं मागाहून सांगितला. आचार्यांनीं एकदा सूत्रें लिहिलीं कीं लिहिलीं; ते तीं परत घेत नाहीत.

आतां 'व्याकरण' शब्दाचा शब्द हा अर्थ घेतला असतां जे हे दोष दाखविले त्यांपैकी 'व्याकरण' शब्दांत जो ल्युट् प्रत्यय आहे त्याचा अर्थ जुळत नाही, असा जो वरती दोष दिला आहे तो दोष येत नाही; कारण करण व अधिकरण एवढ्या दोनच अर्थी 'ल्युट्' प्रत्यय सांगितला आहे असें नाही.

मग आणखी कोणत्या अर्थी सांगितला आहे ?

आणखी इतर जीं कारकें आहेत त्या अर्थी सुद्धां. पाणिनीनंच (३-३-११३) सांगितलें आहे की, 'कृत्य' प्रत्यय आणि ल्युट् प्रत्यय हे बाहुल्येंकरून होतात, म्हणजे प्रयोगाला अनुसरून वाढेल त्या अर्थी होतात. उदा. 'प्रस्कन्दनम्',^{५६} 'प्रपतनम्' शब्द बघा. अथवा, करण या अर्थी 'ल्युट्' प्रत्यय घेऊन सुद्धां शब्द या अर्थी 'व्याकरण' शब्द उपस्कन्दन म्हणतात. तसेंच ज्यापासून लोकांचें पतन होतें, अशा पर्वताच्या कडा वगैरे प्रदेशाला प्रपतन म्हणतात. येथें ल्युट् (अन) हा प्रत्यय अपादान या अर्थी केला आहे.

व्याक्रियन्ते । तद्यथा । गौरित्युक्ते सर्वे संदेहा निवर्तन्ते नाश्वो न गर्दभ इति । अयं तर्हि दोषो भवे प्रोक्तादयश्च तद्धिता इति । एवं तर्हि

लक्ष्यलक्षणे व्याकरणम् ॥१४॥

लक्ष्यं च लक्षणं चैतत्समुदितं व्याकरणं भवति । किं पुनर्लक्ष्यं लक्षणं च । शब्दो लक्ष्यः सूत्रं लक्षणम् । एवमप्ययं समुदाये व्याकरणशब्दः प्रवृत्तोऽवयवे नोपपद्यते । सूत्राणि चाप्यधीयान इष्यते वैयाकरण इति । नैष दोषः । समुदायेषु

पत्र होईल. कारण, शब्दानेही शब्दाचें व्याकरण केलें जातें. उदाहरणार्थ, 'गौः' (हा बैल आहे) असा शब्द उच्चारला, की सर्व संशय दूर होतात व 'हा घोडा नाही', 'हा गाढव नाही' असें कळतें.

पण 'भवे' व 'प्रोक्तादयश्च तद्धिताः' हे दोन दोष कायम राहतातच ना ?

तर मग—

(वा.) लक्ष्य व लक्षण दोन्ही मिळून व्याकरण होतें.

लक्ष्य म्हणजे काय व लक्षण म्हणजे काय ?

लक्ष्य म्हणजे शब्द; लक्षण म्हणजे सूत्र.

तरी पण पुढील दोष येतोच.— दोहीना मिळून लागणारा व्याकरण शब्द अवयवाला म्हणजे फक्त सूत्राला किंवा फक्त शब्दाला लागू शकणार नाही. नुसतीं सूत्रे पढणाऱ्याही मनुष्याला वैयाकरण म्हणून म्हणणें इष्ट असतें.

हा दोष येत नाही. समुदायाला उद्देशून सांगितलेले शब्द अवयवालाही लागू शकतात. उदाहरणार्थ, "पूर्वेचा पंचाल देश, उत्तरेचा पंचाल देश, तेल खाल्लें, तूप खाल्लें, पांढरा, निळा, काळा" वगैरे शब्द. (येथें

हि शब्दाः प्रवृत्ता अवयवेऽपि वर्तन्ते । तद्यथा । पूर्वे पञ्चालाः । उत्तरे पञ्चालाः । तैलं भुक्तम् । घृतं भुक्तम् । शुद्धो नीलः कृष्ण इति । एवमयं समुदाये व्याकरणशब्दः प्रवृत्तोऽवयवेऽपि वर्तते ॥ अथवा पुनरस्तु सूत्रम् । ननु चोक्तं सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थोऽनुपपन्न इति । नैष दोषः । व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति ॥ यदप्युच्येत शब्दाप्रतिपत्तिरिति न हि सूत्रत एव शब्दान्प्रतिपद्यन्ते किं तर्हि व्याख्यानतश्चेति ।

पञ्चाल देशाच्या अवयवाला पंचाल म्हटलें आहे, तसेंच तेलकट पदार्थ खाल्ला असतां, तेल खाल्लें असें म्हणतात. तसें पांढरा, निळा, काळा रंग थोडक्या प्रमाणांत असणाऱ्या वस्तूला सुद्धां पांढरा वगैरे वगैरे म्हणतात.) याच रीतीनें सूत्र व शब्द दोहीना मिळून सांगितलेला व्याकरण शब्द सूत्रालाही लागू पडेल व शब्दालाही लागू पडेल.

अथवा व्याकरण शब्दाचा केवळ सूत्र असा अर्थही घेण्यास हरकत नाही.

पण वरती नाही का सांगितलें, व्याकरण शब्दाचा सूत्र अर्थ घेतल्यास "व्याकरणाचें सूत्र" या ठिकाणीं षष्ठीचा अर्थ जमत नाही ?

हा दोष येत नाही. व्यपदेशिवद्भावानें काम साधेल. (ज्याप्रमाणें राहूहून डोकें निराळें नसतांना राहूचें डोकें असें आपण म्हणतो. त्याप्रमाणें व्याकरण व सूत्र हीं निराळीं नसतांना 'व्याकरणाचें सूत्र' असें म्हणतां येईल.) तसेंच 'व्याकरण' शब्दाचा सूत्र हा अर्थ समजल्यास 'व्याकरणानें शब्दाचें ज्ञान होतें' असें म्हणतां येणार नाही; कारण सूत्रावरून शब्द कळत नाहीत, तर सूत्रांच्या व्याख्यानावरून म्हणजे स्पष्टीकरणावरून

व्याकरणानें विपरीताची व्यावृत्ति होते.

५८. सू. १।१।२१, वा. २ पाहणें.

५७. येथें गो या शब्दानें घोडा वगैरे शब्दांचें व्याकरण झालें म्हणजे गो शब्दानें निर्दिष्ट केलेल्या प्राण्यापासून घोडा वगैरे शब्दांची निवृत्ति झाली.

परिहृतमेतत्तदेव सूत्रं विगृहीतं व्याख्यानं भवतीति । ननु चोक्तं न केवलानि चर्चा-
पदानि व्याख्यानं वृद्धिः आत् ऐजिति ।
किं तर्हि । उदाहरणं प्रत्युदाहरणं वाक्या-
ध्याहार इत्येतत्समुदितं व्याख्यानं भव-
तीति । अविजानत एतदेवं भवति ।
सूत्रत एव शब्दान्प्रतिपद्यन्ते । आतश्च
सूत्रत एव । यो ह्युत्सूत्रं कथयेन्नादो गृह्येत ।

अथ किमर्थो वर्णानामुपदेशः ।

वृत्तिसमवायार्थ उपदेशः ॥१५॥

शब्द कळतात' असें जें म्हटलें आहे त्याला
उत्तर त्याच ठिकाणी दिलेलें आहे.—'सूत्राची
फोड केली की तेंच सूत्र व्याख्यान होतें.'

पण या म्हणण्यावर तेथेंच उत्तर दिलें
ना ? की "सूत्राची निरनिराळीं केलेलीं पदे
वृद्धिः, आत्, ऐच् हीं म्हणजे व्याख्यान नव्हे,
तर उदाहरण देणें, प्रत्युदाहरण देणें, कमी
पडलेले शब्द पुरवणें, या सर्व गोष्टी मिळून
व्याख्यान होतें" म्हणून ?

अडाणी मनुष्याला उदाहरण वगैरे सांगावें
लागतें. वास्तविक पाहतां सूत्रावरूनच शब्दांचें
ज्ञान होतें. यास आणखी पुरावा द्यावयाचा
म्हणजे, आपणांस असें आढळतें की, जो
सूत्र सोडून भलतेंच बोलतो त्याचें बोलणें हें
ग्राह्य होत नाहीं.

वरें, वर्णांचा उपदेश 'अइउण्', 'ऋलृक्'
वगैरे कशाकरितां केला आहे ?

(वा.) वृत्तिसमवायाकरितां वर्णांचा उपदेश

५९. येथें मूळ भाष्यामध्ये 'नादो गृह्येत' यांत
'न अदः' अशीं पदे घेऊन हा अर्थ केला आहे.
येथे 'नादः' असें एक पदही घेतां येतें. नाद म्ह.
ध्वनि (आवाज). तात्पर्य असें की जो सूत्र सोडून
भलतेंच बोलतो, त्याचें तें बोलणें म्ह. नुसता ध्वनि
मात्र समजलें जातें म्ह. त्यांत अर्थ काहींच नाहीं.

६०. थोडक्यांत शास्त्राचा प्रवृत्ति न्हावी याकरितां
हा महेश्वरानें वर्णांचा क्रमानें उपदेश केला आहे.

६१. महेश्वरानें क्रमानें वर्णांचा क्रम
त्यामुळें इंग्रजः ० (१११४५) या सूत्रामध्ये इक्

वृत्तिसमवायार्थो वर्णानामुपदेशः कर्त-
व्यः॥ किमिदं वृत्तिसमवायार्थ इति। वृत्तये
समवायो वृत्तिसमवायः । वृत्त्यर्थो वा
समवायो वृत्तिसमवायः । वृत्तिप्रयोजनो
वा समवायो वृत्तिसमवायः । का पुन-
वृत्तिः । शास्त्रप्रवृत्तिः । अथ कः समवायः ।
वर्णानामानुपूर्व्येण संनिवेशः । अथ क
उपदेशः । उच्चारणम् । कुत एतत् ।
दिशिरुच्चारणक्रियः । उच्चार्य हि वर्णा-
नाहोपदिष्टा इमे वर्णा इति ॥

करावयास पाहिजे.

वृत्तिसमवायाकरितां म्हणजे काय ?

(१) वृत्तये समवायः म्हणजे ^{६०} वृत्तीकरितां
समवाय; अथवा (२) वृत्त्यर्थ समवाय म्हणजे
वृत्ति ज्याचें फल आहे असा ^{६१} समवाय;
अथवा (३) वृत्तिप्रयोजन समवाय म्हणजे
वृत्ति ज्याचें ^{६२} प्रयोजन होतें असा समवाय.

पण वृत्ति म्हणजे काय ?

वृत्ति म्हणजे शास्त्राची प्रवृत्ति.

वरें, समवाय म्हणजे काय ?

वर्ण क्रमानें ठेवणें हा समवाय.

वरें, उपदेश म्हणजे काय ?

उपदेश म्हणजे उच्चार.

उपदेश याचा अर्थ 'उच्चारणें' असा
कसा होतो ?

दिश् धातूचा अर्थ उच्चारणें ही क्रिया
असा आहे. कारण वर्णांचें उच्चारण करून
आचार्य म्हणतात, 'या वर्णांचा उपदेश केला'.

आणि यण् या दोन्ही शब्दांपासून चार चार वर्णांचें
क्रमानें ज्ञान होतें म्हणून तेथें यथासंख्यम् (११३१०)
या सूत्राची प्रवृत्ति होते. तेव्हां 'अदुहितराम्' या
उदाहरणामध्ये लकाराच्या स्थानीं झालेल्या इकाराला
संप्रसारण संज्ञा होत नाहीं म्हणून हलः (६१४१२)
या सूत्रानें दीर्घ होत नाहीं.

६२. या वर्णसमुदायामध्ये आदिरन्त्येन (१११७१)
या सूत्रानें अच्, अण् वगैरे प्रत्याहार सिद्ध होतात.
त्यामुळें इको यणचि (६-१-७७) इत्यादि शास्त्रांची
प्रवृत्ति होते.

अनुबन्धकरणार्थश्च ॥१६॥

अनुबन्धकरणार्थश्च वर्णानामुपदेशः कर्तव्यः । अनुबन्धानासङ्क्षयामीति । न ह्यनुपदिश्य वर्णाननुबन्धाः शक्या आसङ्क्षुम् । स एष वर्णानामुपदेशो वृत्तिसमवायार्थश्चानुबन्धकरणार्थश्च । वृत्तिसमवायश्चानुबन्धकरणं च प्रत्याहारार्थम् । प्रत्याहारो वृत्त्यर्थः ।

इष्टबुद्धयर्थश्च । इष्टबुद्धयर्थश्च वर्णानामुपदेशः । इष्टानुवर्णान्भोत्स्य इति । न ह्यनुपदिश्य वर्णानिष्टा वर्णाः शक्या विज्ञातुम् ।

इष्टबुद्धयर्थश्चेति चेदुदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घप्लुतानामप्युप-

(वा.) अनुबन्ध म्हणजे इत् संज्ञा झालेले वर्ण, म्हणजे कांहीं विशिष्ट कामाकरितां खुणेदाखल जोडलेले वर्ण; ते जोडण्याकरितां म्हणजे 'मी अनुबन्ध जोडीन' या उद्देशानें वर्णांचा उपदेश केला पाहिजे. कारण वर्णांचा उपदेश केल्याशिवाय अनुबन्ध जोडणें शक्य नाही. तेव्हां हा वर्णांचा उपदेश करण्याचे दोन हेतु आहेत. (१) शास्त्रप्रवृत्ति सुलभ व्हावी या उद्देशानें एका विशिष्ट क्रमानें वर्ण मांडतां यावे हा, व (२) अनुबन्ध जोडतां यावे हा. विशिष्ट क्रमानें वर्णांची मांडणी व अनुबन्ध जोडणें या दोन गोष्टी प्रत्याहार सांगण्यास उपयोगी पडतात; व प्रत्याहार शास्त्रप्रतिपादनाच्या उपयोगी पडतात.

शिवाय वैयाकरणांना पाहिजे तसेच वर्णांचें उच्चारण करतां यावें म्हणूनही वर्णांचा उपदेश केला आहे. ^{६३} 'उपदेशावरून इष्ट वर्ण आम्ही म्ह. वैयाकरण जाणू शकू,' या उद्देशानें आचार्य महेश्वरानें वर्णांचा उपदेश केला आहे. कारण वर्णांचा उपदेश केल्याशिवाय इष्ट वर्णांचें नीट उच्चारण होणें शक्य नाही.

६३. वर्णांचा उच्चार शुद्ध करतां यावा म्हणून.

६४. ज्या वर्णांचा उच्चार करतांना जीभ ज्या

देशः ॥१७॥

इष्टबुद्धयर्थश्चेति चेदुदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घप्लुतानामप्युपदेशः कर्तव्यः । एवंगुणा अपि वर्णा इष्यन्ते ।

आकृत्युपदेशात्सिद्धम् । आकृत्युपदेशात्सिद्धमेतत् । अवर्णाकृतिरुपदिष्टा सर्वमवर्णकुलं ग्रहीष्यति । तथेवर्णाकृतिः । तथोवर्णाकृतिः ।

आकृत्युपदेशात्सिद्धमिति चेत्संवृतादीनां प्रतिषेधः ॥१८॥

आकृत्युपदेशात्सिद्धमिति चेत्संवृतादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । के पुनः संवृतादयः । संवृतः कलो ध्मात् एणीकृतोऽम्बूकृतो-

(वा.) इष्ट वर्णांचा बोध व्हावा म्हणून उपदेश केला पाहिजे असें म्हणावें तर उदात्त, अनुदात्त, स्वरित, अनुनासिक, दीर्घ व प्लुत यांचाही उपदेश करावयास पाहिजे; कारण तेही इष्ट आहेत. तेव्हां नुसत्या न्हस्व वर्णांचा उपदेश करून भागावयाचें नाही.

आकृतीच्या म्हणजे जातीच्या दृष्टीने उपदेश केल्यामुळे काम भागतें. सर्व अ वर्णांची (न्हस्व अ, दीर्घ अ, प्लुत अ, उदात्त अ वगैरे अ वर्णांची) जात म्हणून 'अ' वर्णांचा उपदेश केला की त्यानें सर्व प्रकारच्या अकारांचें बरोबर ज्ञान होतें. त्याचप्रमाणें सर्व इ वर्णांकरितां इ वर्णांचें उच्चारण व सर्व उ वर्णांकरितां उ वर्णांचें उच्चारण.

(वा.)जातिबोधक वर्णांचा उपदेश करण्यानें काम भागतें म्हणावें तर संवृत वगैरे दोषांनीं युक्त अशा वर्णांचा प्रतिषेध केला पाहिजे. संवृत, कल वगैरे दोषांनीं युक्त अशा वर्णांचा संग्रह होणें इष्ट नाही.

'संवृत वगैरे' म्हणजे कोणकोणते ?

^{६४} संवृत, कल, ध्मात्, एणीकृत, अम्बू-

स्थानाकडे वळते, तें स्थान त्या वर्णांचें समजलें जातें. त्या स्थानाकडे वळून जर जीभ त्या स्थानापासून दूर

ऽर्धको ग्रस्तो निरस्तः प्रगीत उपगीतः
क्षिण्णो रोमश इति ॥ अपर आह ।
ग्रस्तं निरस्तमविलम्बितं निर्हतमम्बूकृतं
ध्मातमथो विकम्पितम् । संदष्टमेणीकृत-
मर्धकं द्रुतं विकीर्णमेताः स्वरदोषभावना
इति ॥ अतोऽन्ये व्यञ्जनदोषाः । नैष
दोषः । गर्गादिविदादिपाठात्संवृतादीनां

निवृत्तिर्भविष्यति । अस्त्यन्यद्गर्गादिविदा-
दिपाठे प्रयोजनम् । किम् । समुदायानां
साधुत्वं यथा स्यादिति । एवं तर्ह्यष्टाद-
शधा भिन्नां निवृत्तकलादिकामवर्णस्य
प्रत्यापत्तिं वक्ष्यामि । सा तर्हि वक्तव्या ।
लिङ्गार्था तु प्रत्यापत्तिः ।

लिङ्गार्था सा तर्हि भविष्यति । तत्तर्हि

कृत, अर्धक, ग्रस्त, निरस्त, प्रगीत, उपगीत,
क्षिण्ण आणि रोमश. किंवा 'संवृत' वगैरे
शब्दानें दुसरे वैयाकरण म्हणतात त्याप्रमाणें
खाली दिलेल्या वाक्यांत वर्णिलेलेही वर्ण
व्यावे. 'ग्रस्त, निरस्त, अविलम्बित, निर्हत,
अम्बूकृत, ध्मात, विकम्पित, संदष्ट, एणीकृत,
अर्धक, द्रुत आणि विकीर्ण' अशा प्रकारचे
स्वरांचे उच्चारणाचे दोष आहेत. याशिवाय
आणखी निराळे व्यञ्जनांचेही दोष आहेत.

दुष्ट वर्णांचा संग्रह होईल हा दोष येथें
येत नाही. 'गर्ग' वगैरे, 'विद' वगैरे शब्द
उच्चारतांना आचार्य पाणिनींनीं शुद्ध म्हणजे
दोषरहितच उच्चारण केलें असल्यामुळें
'संवृत' वगैरे वर्णदोषांनीं रहितच शब्द सर्वदा
शास्त्रांत घेतले जातील.

राहिली तर त्या स्थितींत उच्चारलेल्या वर्णांला
विवृत म्हणतात. आणि जर त्या स्थानाच्या जवळ
जीभ आली तर त्या स्थितींत उच्चारलेल्या वर्णांला
संवृत म्हणतात. ए, ओ वगैरे संध्यक्षरांचें संवृत उच्चा-
रण करणें हा दोष आहे. ज्या वर्णांचें जें स्थान नव्हे,
त्या स्थानाकडे जीभ वळवून त्या वर्णांचे उच्चार करणें
हा कलदोष होय. या दोषानें युक्त अशा वर्णांलाही
कल म्हणतात. श्वासवायूची गति प्रमाणोपेक्षां अधिक
करून उच्चारलेला वर्ण ध्मात होय. हा वर्ण न्हस्व
असला तरी दीर्घासारखा भासतो. संशयित उच्चार-
लेला वर्ण एणीकृत होय. या ठिकाणीं अमुकच वर्ण
उच्चारला आहे असा निश्चय होत नाही. तोंडांतल्या
तोंडांत उच्चारलेला वर्ण अंबूकृत होय. श्वासवायूची
गति प्रमाणोपेक्षां कमी करून उच्चारलेला वर्ण अर्धक
होय. हा वर्ण दीर्घ असला तरी न्हस्वासारखा
भासतो. घशांत उच्चारलेला वर्ण ग्रस्त होय. निष्ठुर
उच्चारलेला वर्ण निरस्त होय. गाण्याच्या सुरांत

पण गर्ग, विद वगैरे शब्द उच्चारण्यांत
दुसरा हेतु आहे ना ? तो कोणता ?

गर्ग, विद वगैरे शब्दांपासून तयार होणारे
जे समुदाय गार्ग्य, वैद वगैरे त्यांना साधुत्व
सांगणें हा तेथें हेतु आहे.

वरें, असें मृणाल तर अठरा^{६५} भेदांनीं
युक्त, कल वगैरे दोषांनीं रहित, असें 'अ', 'इ'
वगैरे वर्णांचें जें मूल स्वरूप तें आदेशरूपांनं
'अकार इकार' वगैरे वर्णांना सांगण्यांत येईल.

वरें, तर सांगा तसे आदेश.

(तसे आदेश सांगितले तरी काहीं गौरव
होणार नाही; कारण) खुणेकरितां तसे आदेश
सांगणें उपयोगीं पडेल. (म्हणजे त्या त्या
ठिकाणीं ङ् (वृङ्, शीङ् वगैरे), ज्,
(कृज्, भृज्) वगैरे जीं चिन्हें पाणि-

उच्चारलेला वर्ण प्रगीत होय. प्रगीत वर्णाजवळचा
प्रगीतासारखा भासणारा वर्ण उपगीत होय. कांपत
कांपत उच्चारलेला वर्ण क्षिण्ण होय. गंभीर उच्चारलेला
वर्ण रोमश होय.

६५. सावकाश रीतीनें न उच्चारलेला वर्ण अवि-
लंबित होय. रूक्ष उच्चारलेला वर्ण निर्हत होय. लांब
सुरांत उच्चारलेला वर्ण संदष्ट होय. शेजारच्या वर्णांत
घुसटून उच्चारलेला वर्ण विकीर्ण होय. इतर शब्दांचा
अर्थ मागील टीप ६४ मध्ये पाहावा.

६६. न्हस्व, दीर्घ आणि प्लुत या तिघांचे प्रत्येकीं
उदात्त, अनुदात्त आणि स्वरित असे तीन प्रकार,
मिळून नऊ प्रकार होतात. त्यांचे प्रत्येकीं सानु-
नासिक आणि निरनुनासिक असे दोन प्रकार मिळून
अठरा प्रकार अ इ वगैरे वर्णांचे होतात. ल वर्णाचे
मात्र वारा प्रकार होतात. कारण त्याला दीर्घ नाही.
तसेंच संध्यक्षरांनाही न्हस्व नाही, म्हणून त्यांचेही
प्रत्येकीं बाराच प्रकार होतात,

वक्तव्यम् । यद्यप्येतदुच्यतेऽथवैतर्ह्यनेक-
मनुबन्धशतं नोचार्यमित्संज्ञा च न
वक्तव्या लोपश्च न वक्तव्यः । यदनुबन्धैः
क्रियते तत्कलादिभिः करिष्यते । सिध्य-
त्येवमपाणिनीयं तु भवति ॥ यथान्यास-
मेवास्तु । ननु चोक्तमाकृत्युपदेशासिद्ध-
मिति चेत्संवृतादीनां प्रतिषेध इति । परि-
हृतमेतद्गर्गादिविदादिपाठात्संवृतादीनां नि-
वृत्तिर्भविष्यति । ननु चान्यद्गर्गादिविदादि-

पाठे प्रयोजनमुक्तम् । किम् । समुदायानां
साधुत्वं यथा स्यादिति । एवं तर्ह्युभय-
मनेन क्रियते पाठश्चैव विशेष्यते कलाद-
यश्च निवर्त्यन्ते । कथं पुनरेकेन यत्नेनो-
भयं लभ्यम् । लभ्यमित्याह । कथम् ।
द्विगता अपि हेतवो भवन्ति । तद्यथा ।
आम्नाश्च सिक्ताः पितरश्च प्रीणिता इति ।
तथा वाक्यान्यपि द्विष्टानि भवन्ति । श्वेतो
धावति । अलम्बुसानां यातेति ॥ अथवेदं

नीनें केलीं आहेत तीं न करतां त्यांच्याऐवजीं
कल वगैरे दोषांचा उपयोग करतां येईल).
तेव्हां अष्टाध्यायी सूत्रपाठाचे शेवटीं तसे आदेश
सांगावे. आतां जरी असे आदेश सांगण्यानें
गौरव होईल, तरी एकंदरीत विचार करतां
लाघवच आहे. तें असें की, निरनिराळे अनेक
अनुबंध करण्याची आतां जरूर नाही. त्यांना
इत्संज्ञा सांगण्यास नको, त्यांचा लोपही
सांगण्यास नको; कारण जें अनुबन्धानीं काम
करावयाचें तें कल वगैरे दोष उच्चारूनच
करण्यांत येईल.

अशा रीतीनें सर्व काम भागेल; तथापि
पाणिनि आचार्यांच्या इच्छेविरुद्ध तें होईल.

तर मग, जसें सर्व आहे तसेंच राहूं दे; फिर-
वाफिरव किंवा अधिक कांहीं सांगावयास नको.

पण वरतीच नाही का दोष दाखविला की,
'जातिबोधक अकारादि वर्णांचा उपदेश
करण्यानें काम भागतें म्हणावें, तर संवृत
वगैरे दोषांचा प्रतिषेध केलाच पाहिजे ?'

त्याला उत्तरही दिलेंच आहे की, 'गर्ग,
विद वगैरे शब्द उच्चारतांना आचार्य
पाणिनीनीं शुद्ध म्हणजे दोषरहितच उच्चारण
केलें असल्यामुळें 'संवृत' वगैरे दुष्ट स्वरांनीं
रहितच शब्द सर्वदा शास्त्रांत घेतले जातील.'

पण गर्ग, विद वगैरे शब्द उच्चारण्यांत

आचार्य पाणिनींचा दुसरा हेतु आहे असें
म्हटलें आहे ना ?

कोणता तो दुसरा हेतु ?

गर्ग, विद वगैरे शब्दांपासून तयार होणारे
जे गार्ग्य, वैद वगैरे समुदाय त्यांना साधुत्व
सांगणें हा.

बरें तर, असें असेल तर गर्ग, विद
वगैरे शुद्ध शब्द उच्चारण्यानें दोन्ही कामें
भागतील. गार्ग्य, वैद वगैरे समुदायांना साधुत्व
सांगणें हें एक काम, व शुद्ध शब्द उच्चारण्यानें
दोषांना जागा न देणें हें दुसरें.

पण एका यत्नानें म्हणजे गर्ग, विद
वगैरे शब्दांतील वर्ण दोषरहित उच्चारण्यानें
दोन्ही कामें कशीं साधतील ?

साधण्यास हरकत नाही असें म्हणतां येतें.
तें कसें ?

तें असें; एखादें काम करण्यास दोन
प्रकारचाही हेतु असूं शकतो.

उदाहरणार्थ, आंब्याच्या झाडाखालीं बसून
तर्पण केल्यानें आंब्यालाहि पाणी घातलें
जातें व पितरांचीही तृप्ति होते. तसेंच कांहीं
वाक्येही उच्चारण्यांत त्यांतील शब्दांचे दोन
अर्थ होत असल्यामुळें दोन हेतु दिसतात.
—'श्वेतो धावति' म्हणण्यानें कुत्रा येथून
धावतो हेंही सांगण्यांत ^{६७} येतें व त्याचा रंग

६७. 'कोण धावतो' आणि 'कसला धावतो' या
दोन प्रश्नांचें 'श्वेतो धावति' असें एकच उत्तर दिलें
आहे. 'श्वा, इतः' असा पदच्छेद केला म्हणजे पहिल्या

प्रश्नाचें उत्तर मिळतें, आणि 'श्वेतः' असें एक पद
घेतलें म्हणजे दुसऱ्या प्रश्नाचें उत्तर मिळतें. श्वा म्ह.
कुत्रा. इतः म्ह. येथून. श्वेतः म्ह. पांढऱ्या रंगाचा.

तावदयं प्रष्टव्यः । केमे संवृतादयः श्रूये- पलाष इति मा भूत् । मञ्जकः । मञ्जक
रन्निति । आगमेषु । आगमाः शुद्धाः इति मा भूत् ॥
पठ्यन्ते । विकारेषु तर्हि । विकाराः आगमाश्च विकाराश्च प्रत्ययाः सह
शुद्धाः पठ्यन्ते । प्रत्ययेषु तर्हि । प्रत्ययाः धातुभिः ।
शुद्धाः पठ्यन्ते । धातुषु तर्हि । धातवो- उच्चार्यन्ते ततस्तेषु नेमे प्राप्ताः
ऽपि शुद्धाः पठ्यन्ते । प्रातिपदिकेषु तर्हि । कलादयः ॥
प्रातिपदिकान्यपि शुद्धानि पठ्यन्ते । यानि
तर्ह्यग्रहणानि प्रातिपदिकानि । एतेषामपि
स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थ उपदेशः कर्तव्यः ।
शशः । षष इति मा भूत् । पलाशः ।

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहा-
भाष्ये प्रथमास्याध्यायस्य प्रथमे पाठे प्रथममा-
ह्निकम् ॥

पांढरा आहे हेही पण सांगण्यांत येतें. 'अल-
म्बुसानां याता' म्हणण्याने 'अलम्बुस नांवाच्या
देशांत जाणारा' असें सांगण्यांत येतें व
'धान्याचें भूसही पुष्कळ मिळविणारा' असेंही
सांगण्यांत येतें.

अथवा, वरील पृच्छा करणाऱ्याला विचारार्थें
की, हे संवृत वगैरे दोषांनीं युक्त वर्ण कोठें
एकू येतील ?

वेदामध्ये.

वेदाचा पाठ शुद्ध आहे.

आदेश, आगम इत्यादि विकारांमध्ये.

विकारांचेही शुद्ध उच्चारण केलें आहे.

वरें तर, प्रत्ययांमध्ये.

प्रत्ययांचेही उच्चारण शुद्धच केलें आहे.

तर मग धातूंमध्ये.

धातूंचाही पाठ शुद्ध असाच केला आहे.

तर मग प्रातिपदिकांमध्ये.

प्रातिपदिकेही शुद्धच पढलीं जातात.

६८. 'कोणत्या देशांत जाणार आहे ?' आणि
'कोणता माणूस समर्थ आहे ?' या दोन प्रश्नांचें
'अलंबुसानां याता' असें एकच उत्तर दिलें आहे.

वरें तर, जीं प्रातिपदिकें—डित्थ, डवित्थ,
देवदत्त वगैरे—प्रतिपदोक्त कोणत्याही सूत्रांत
किंवा गणांत उच्चारलीं नाहींत त्यांमध्ये.

त्यांचेही स्वर व वर्णक्रम यांचें ज्ञान होण्या-
करितां कुठें तरी उच्चारण करणें अवश्य
आहे. कारण तसें केल्यानें शश असें लोक
उच्चारतील, 'षष' असें उच्चारणार नाहींत.
त्याचप्रमाणें 'पलाश' शब्द 'पलाष' कोणी
बोलणार नाहीं व 'मञ्जक'—चें 'मञ्जक' कोणी
करणार नाहीं.

आगम, विकार, प्रत्यय व धातु यांचें
साक्षात् शुद्ध उच्चारण केलें आहे; त्यामुळे
त्या उच्चारणांत हे कल वगैरे वर्णदोष मुळींच
येत नाहींत.

याप्रमाणें श्रीभगवान् पतञ्जलि यांनीं रचि-
लेल्या व्याकरणमहाभाष्याच्या पहिल्या अध्या-
याच्या पहिल्या पादाचें पहिलें आह्निक संपलें.

अलंबुस म्ह. अलंबुस नांवाचे देश. अलं म्ह. समर्थ.
बुस म्ह. भूस.

अ इ उण् ॥१॥

अकारस्य विवृतोपदेश

आकारग्रहणार्थः ॥१॥

अकारस्य विवृतोपदेशः कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् । आकारग्रहणार्थः । अकारः

सवर्णग्रहणेनाकारमपि यथा गृहीयात् । किं च कारणं न गृहीयात् । विवारभेदात् । किमुच्यते विवारभेदादिति न पुनः कालः भेदादपि । यथैव ह्ययं विवारभिन्न एवं कालभिन्नोऽपि । सत्यमेतत् । वक्ष्यति

(वा.) येथें 'अ' या अक्षराचा विवृत उपदेश करावा; म्हणजे विवृत 'अ' येथें उच्चारवा.

त्याचा काय उद्देश ?

'आ' काराचेंही ग्रहण व्हावें हा. विवृत 'अ' कार येथें उच्चारला म्हणजे 'सवर्णांचें ग्रहण होतें' (१।१।९) या नियमानुसार हा 'अ'कार आपल्या स्वतःच्या 'अ' या उच्चारणानें 'आ'कारही घेऊं शकेल.

पण विवृत उच्चारण न केल्यास तो कां घेऊं शकणार नाही ?

'आ'काराचा विचार हा आभ्यंतर प्रयत्न निराळा होतो म्हणून. 'अ'काराचा प्रयत्न

संवार होतो व आकाराचा विवार होतो.^२

'आ' वर्णाचा आभ्यंतर प्रयत्न जो विवार तो 'अ' वर्णाच्या 'संवार' या आभ्यंतर प्रयत्नापेक्षां निराळा होतो एवढेंच कारण काय म्हणून दाखवितां? 'आ' उच्चारण्याला व 'अ' उच्चारण्याला कमीजास्ती वेळ लागतो; तेव्हां 'काल निराळा होतो' असें कारण कां नाहीं दाखवीत? असें पाहा की, ज्याप्रमाणें 'आ' हा विवारप्रयत्नामुळे 'अ'काराहून निराळा होतो, त्याप्रमाणें वेळेच्या फरकामुळेही निराळा होतो.

तुम्ही म्हणतां तें खरें आहे. 'तुल्यास्य-

१. प्रत्येक वर्णाचा उच्चार करतांना मुखामध्यें जिभेचा व्यापार चालू असतो. म्हणजे जीभ ही आपल्या अग्र, उपाग्र, मध्य, आणि मूल या चार भागांपैकीं कोणत्याही भागानें कंठ, नासिका, मूर्धा, टाळु, दांत, ओठ वगैरे स्थानांपैकीं कोणत्या तरी स्थानाकडे वळते. ज्या वर्णाचा उच्चार करतांना ज्या स्थानाकडे जीभ वळते, तें स्थान त्या वर्णाचें समजलें जातें. त्या त्या स्थानाकडे जीभ वळतांना 'सर्वत्र सारख्या प्रमाणांत वळते' असा कांहीं नियम नाही. जरी एका स्थानाचेच अनेक वर्ण असले, तरी त्यांतील कांहीं वर्ण उच्चारतांना जीभ वळून त्या स्थानाला चिकटते. त्यामुळे त्या वर्णाचे स्पृष्ट प्रयत्न समजला जातो. कांहीं वर्ण उच्चारतांना जीभ वळून त्या स्थानाला किंचित् स्पर्श करते, त्यामुळे त्या वर्णाचा ईषत्स्पृष्ट प्रयत्न समजला जातो. कांहीं वर्ण उच्चारतांना जीभ वळून त्या स्थानाच्या जवळ जाते, स्पर्श करीत नाही. त्यामुळे त्या वर्णाचा संवृत प्रयत्न समजला जातो व त्या प्रयत्नामुळे त्या वर्णानाही संवृत म्हणण्याचा परिपाठ आहे. तसेंच कांहीं वर्ण उच्चारतांना जीभ फक्त त्या स्थानाकडे वळते. जवळ न जातां दूरच असते, त्यामुळे त्या वर्णाचा विवृत प्रयत्न समजला जातो, व त्या प्रयत्नामुळे त्या वर्णानाही विवृत म्हणण्याचा परिपाठ आहे. दीर्घ आकार उच्चारतांना

जिभेचा मूळ भाग कंठस्थानाकडे फक्त वळतो, जवळ जात नाही, म्हणून त्याचा विवृत प्रयत्न समजला जातो. न्हस्व अकार उच्चारतांना मात्र तोच जिभेचा मूळ भाग कंठस्थानाच्या जवळ जातो, म्हणून त्याचा संवृत प्रयत्न समजला जातो. वेदामध्ये, लोकांमध्ये यच्चयावत् सर्व ठिकाणीं संवृत अशाच न्हस्व अकाराचें साहजिक उच्चारण होतें तेंच शुद्ध समजलें जातें. आतां दीर्घ आकाराप्रमाणें न्हस्व आकाराचें उच्चारणही जिभेचा मूळ भाग कंठस्थानाच्या जवळ न नेतां करतां येईल व तसा उच्चारलेला न्हस्व अकार विवृत न्हस्व समजला जाईल; परंतु तें प्रयत्नसाध्य आहे. तसा विवृत न्हस्व अकाराचा येथें उपदेश करावा, नाहीं तर न्हस्व अ संवृत आणि दीर्घ आ विवृत असे प्रयत्न निराळे होत असल्यामुळे ते परस्परसवर्ण होणार नाहीत. सवर्णसंज्ञा सांगणारें सूत्र (१।१।९) पाह्यावें.

२. यामुळे ते एकमेकांचे सवर्ण समजले नाहीत.

३. न्हस्व वर्णाचें उच्चारण करण्याला जेवढा वेळ लागतो, त्यापेक्षां दीर्घ वर्णाचें उच्चारण करण्याला दुप्पट वेळ लागतो.

४. अ आणि आ हे एकमेकांचे सवर्ण न मानण्याचें कारण.

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् [१-१.९] इत्य-
त्रास्यग्रहणस्य प्रयोजनमास्ये येषां तुल्यो
देशः प्रयत्नश्च ते सवर्णसंज्ञका भवन्तीति ।
बाह्यश्च पुनरास्यात्कालः । तेन स्यादेव का-
लन्नभिन्नस्य ग्रहणं न पुनर्विवारभिन्नस्य ॥
किं पुनरिदं विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयो-
जनमन्वाख्यायत आहोस्वित्संवृतस्योपदि-
प्रयत्नं सवर्णम्' (१।१।९) या ठिकाणी
'आस्य' शब्द घालण्याचा उद्देश म्हणून वार्ति-
ककार सांगणार आहेत की-या सूत्रांत आस्य
शब्द घालण्याचा उद्देश 'आस्यामध्ये' म्हणजे
मुखामध्ये ज्यांचा देश व प्रयत्न एक आहेत
ते परस्पर सवर्ण होतात असा अर्थ कराव-
याचा' असा आहे. काल हा आस्याच्या बाहे-
रचा आहे. तेव्हा काल जरी दोघांचा निराळा
असला, तरी आस्यामधील देश व प्रयत्न एक
असल्यामुळे ज्याचा काल निराळा आहे तो
सवर्ण समजून घेतला जाईल; पण विवार हा
आस्यातीलच प्रयत्न असल्यामुळे तो निराळा
असल्यास सवर्ण समजला जाणार नाही आणि
तो घेतला जाणार नाही.

बरे, पण वरील वार्तिकांत काय विधान केले
म्हणून समजावयाचें ? विवृत 'अ'काराचा 'अ-
इउण्' या सूत्रांत जो उपदेश केला आहे त्याचें
प्रस्तुत वार्तिकांने प्रयोजन सांगितलें आहे;
('अ'काराचा विवृत उपदेश केला आहे; 'आ'-
काराचें ग्रहण व्हावें म्हणून हा वार्तिकाचा
अर्थ); का अइउण् या सूत्रांत नेहमींचा जो

५. वर्णाचें उच्चारण होतांना त्या वर्णाच्या
स्थानाकडे जीभ वळते व त्याकरितां कांहीं तरी प्रयत्न
होत असतोच. त्यांत ज्या प्रयत्नानें जीभ वळली
तरी दूर राहते, त्या प्रयत्नाला विवृत किंवा विवार
म्हणतात; आणि ज्या प्रयत्नानें जीभ त्या स्थानाच्या
जवळ जाते त्या प्रयत्नाला संवृत किंवा संवार म्हण-
तात. तेव्हां अर्थातच हा प्रयत्न मुखामध्येच होणारा
आहे हें सिद्ध होतें.

६. मूळ वार्तिकांत 'अकारस्य विवृतोपदेशः'
या शब्दापुढे 'कर्तव्यः' असा शब्द नाही. त्यामुळे
हा संशय उत्पन्न होतो. आतां न्हस्व अकाराचा विवार

इयमानस्य विवृतोपदेशश्चोच्यते । विवृत-
स्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायते ।
कथं ज्ञायते । यद्यम् अ अ [८.४.६८]
इत्यकारस्य विवृतस्य संवृतताप्रत्यापत्तिं
शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्य-
देतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । अति-
खट्वः अतिमाल इत्यत्रान्तर्यतो विवृतस्य
संवृत 'अ'कार त्याचेंच तेथें उच्चारण केलें
आहे असें गृहीत धरून त्याचेंच त्या सूत्रांत
विवृत उच्चारण करावें असें सांगितलें आहे ?
('अ'काराचा येथें विवृत उपदेश करावा,
'अ'काराचें ग्रहण व्हावें म्हणून असा वार्ति-
काचा अर्थ.)

विवृत 'अ'काराचा उपदेश केला आहे,
त्याचा 'अ'काराचें ग्रहण व्हावें याकरितां,
असा उपयोग सांगितला आहे (विवृताचा
उपदेश करावा असें सांगितलें नाहीं).

असें कशावरून समजतें ?

ज्या अर्थी 'अ अ इति' (८।४।६८) या
सूत्रांत विवृत अकाराला (शास्त्रांतील सर्व कायें
होऊन गेल्यावर) संवृत होतो म्हणून आचार्य
पाणिनि सांगतात त्या अर्थी 'विवृत' 'अ'का-
राचाच मूळ उपदेश केला आहे असें समजतें.

विवृत 'अ'काराला संवृत 'अ'कार होतो
हें सूत्र वर लिहिल्याप्रमाणें ज्ञापक होत नाहीं.
कारण हें सूत्र सांगणें व्यर्थ होत नाहीं; त्याचा
उपयोग आहे.

तो कोणता ?

हा दोष समजला जातो. वेदामध्ये व लोकामध्ये सर्व
ठिकाणी न्हस्व अकार निर्दुष्ट म्हणजे संवृत (संवार
प्रयत्नानें उच्चारलेला) असाच आढळतो. तेव्हां महे-
श्वरांनींही निर्दुष्टच उच्चारला असेल असें वाटतें.
कदाचित् असेंही वाटतें की, विवृत अकार दुष्ट जरी
आहे, तरी त्यानें दीर्घ अकाराचें ग्रहण व्हावें म्हणून
तोच उच्चारला असेल.

७. महेश्वरानें मूळ उपदेश करतांनाच जर संवृत
अकार उच्चारला असता, तर विवृत अकार हा
अस्तित्वांतच नसल्यामुळे त्याला पाणिनीनें संवृत
अकार आदेश म्हणून सांगितला नसता.

विवृतः प्राप्नोति संवृतः स्यादित्येवमर्था
प्रत्यापत्तिः । नैतदस्ति । नैव लोके न च
वेदेऽकारो विवृतोऽस्ति । कस्तर्हि । संवृतः ।
योऽस्ति स भविष्यति । तदेतत्प्रत्यापत्ति-
वचनं ज्ञापकमेव भविष्यति विवृतस्योपदि-
श्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायत इति ॥ कः
पुनरत्र विशेषो विवृतस्योपदिश्यमानस्य
प्रयोजनमन्वाख्यायेत संवृतस्योपदिश्यमा-
नस्य वा विवृतोपदेशश्चोद्येतेति । न खलु
काश्चिद्विशेषः । आहोपुरुषिकामात्रं तु भवा-

नाह संवृतस्योपदिश्यमानस्य विवृतोपदेश-
श्चोद्यते इति । वयं तु ब्रूमो विवृतस्योप-
दिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायत इति ॥

तस्य विवृतोपदेशादन्यत्रापि

विवृतोपदेशः सवर्णग्रहणार्थः ॥२॥

तस्यैतस्याक्षरसमाम्नायिकस्य विवृतोप-
देशादन्यत्रापि विवृतोपदेशः कर्तव्यः ।
कान्यत्र । धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपात-
स्थस्य । किं प्रयोजनम् । सवर्णग्रहणार्थः ।

‘अतिखट्वः’, ‘अतिमालः’ या उदाह-
रणांत खट्वा व माला यांतील विवृत ‘आ’-
कार त्याला जवळचा म्हणून विवृतच ‘अ’-
कार ‘होईल त्याला संवृत व्हावा म्हणून ‘अ
अ इति’ या सूत्राची जरूर आहे.

असें म्हणणें शक्य नाही. वेदामध्ये किंवा
लोकामध्ये कोठेहि सिद्ध प्रयोगांत ‘अ’कार
विवृत आढळत नाही.

मग ‘अ’कार कशा प्रकारचा आढळतो ?

‘संवृत’ आढळतो. तेव्हां अर्थातच जेथे
जेथे ‘अ’ आदेश होईल तेथे तेथे तो संवृतच
होईल; विवृताचा संवृत होतो असें म्हणावयास
नको. तेव्हां, ज्या अर्थी ‘संवृत होतो’ असें
म्हटलें आहे, त्या अर्थी त्या म्हणण्यावरून असें
कळून येईल की, विवृत ‘अ’काराचाच ‘अइ-
उण्’या सूत्रांत उच्चार केला आहे व त्याचेंच
प्रस्तुत वार्तिकांत प्रयोजन सांगितलें आहे.

‘अइउण्’ सूत्रांत विवृत अकाराचा उपदेश
केला आहे व त्याचें प्रयोजन ‘आ’काराचाही

संग्रह व्हावा हें आहे असें म्हटलें काय किंवा
‘अइउण्’ सूत्रानें संवृत अकार उच्चारला
आहे तो विवृत उच्चारावा असें म्हटलें काय,
दोन्हीमध्ये फरक काय ?

वास्तविक पाहतां विचार करण्यासारखा
यांत कांहींच फरक दिसत नाही. संवृत
उच्चारला आहे तो विवृत उच्चारावा
असें तुमचें बोलणें तें निव्वळ अभिमानाचें
होय. आम्ही तर वार्तिककारांचा अभिप्राय
असाच समजतो की, विवृत अकाराचाच
उपदेश केला आहे ह्याचें प्रयोजन ‘आ’कारा-
चाही संग्रह व्हावा हें सांगितलें आहे.^{१०}

(वा.) तो हा जो ‘अइउण्’ या सूत्रामध्ये वि-
वृत उच्चारलेला अवर्ण, त्याच्याशिवाय इतर
ठिकाणच्या ‘अ’वर्णाचा जो पाणिनीनें उपदेश
केला आहे तोही विवृत असाच करावा.

इतर ठिकाणच्या म्हणजे कोठल्या ?

धातू, प्रतिपादिकें, प्रत्यय व निपात यां-
मधील.

८. खट्वा व माला या शब्दांना येथें ‘गोखियो०’
(१।२।४८) या सूत्रानें न्हस्व झाला आहे. विवृत
अकाराचा जरी उपदेश नाही तरी न्हस्व होतांना
‘स्थानेन्तरतमः’ (१।१।५०) या परिभाषेनें विवृत
न्हस्व अकार आदेश होईल असा अभिप्राय आहे.

९. कारण जो वर्ण जशा प्रकारचा अस्तिवांतच
नाहीं, तो ‘स्थानेन्तरतमः’ (१।१।५०) या परि-
भाषेनेंही होऊं शकत नाही. शिवाय विवृत अका-
राला न्हस्व ही संज्ञादेखील या वेळीं होणार नाही.

कारण ‘अइउण्’ येथें संवृत अकार उच्चारला असल्या-
मुळे व त्यानें विवृत अकाराचें ग्रहण न झाल्यामुळे
विवृत अकाराला अच् असें म्हणतां येत नाही.
तेव्हां अर्थातच त्याला ऊकालोच्० (१।२।२७) या
सूत्रानें न्हस्व संज्ञा होणार नाही.

१०. ‘वार्तिककारांनीं महेश्वराची चूक दुरुस्त
केली’ अशी कल्पना करण्यापेक्षां ‘महेश्वरानें उच्चा-
रलेल्या विवृत अकाराचा वार्तिककारांनीं उपयोग
दाखविला’ अशी कल्पना करणें हेंच बरें दिसतें.

आक्षरसमाम्नायिकेनास्य ग्रहणं यथा स्यात् । किं च कारणं न स्यात् । विवारभेदादेव ॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्याक्षरसमाम्नायिकेन धात्वादस्थस्य ग्रहणमिति यदयमकः सवर्णे दीर्घः [६.१.१०१] इति प्रत्याहारेऽको ग्रहणं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । न हि द्वयोराक्षरसमाम्नायिकयोर्युगपत्समवस्थानमस्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् ।

असें करण्याचा उपयोग काय ?

सवर्णग्रहणाकरितां; म्हणजे अक्षरसमुदायांतील 'अ' वर्णानें धातू, प्रातिपदिकें इत्यादिकांमधील 'अ'कार घेतला जावा म्हणून.

'विवार' ह्या आभ्यन्तर प्रयत्नामुलें निराळेपणा उत्पन्न होत आहे म्हणून.

वरें, पण आचार्य पाणिनींच्या लिहिण्यावरूनच दिसून येतें की, अक्षरसमूहांतील 'अ' वर्णानें धातू, प्रातिपदिकें इत्यादिकांमधील 'अ' वर्णाचें ग्रहण होतें; कारण की तो 'अकः सवर्णे दीर्घः' (६।१।१०१) या सूत्रामध्यें प्रत्याहार म्हणून 'अक्' शब्द उच्चारतो. जर धातू, प्रातिपदिकें इत्यादिकांमधील 'अ' वर्ण संवृत असल्यामुलें त्याचें ग्रहण होत नसतें, तर 'अक्' शब्द व्यर्थ आला असता; 'इक्' शब्दच उच्चारवायास पाहिजे होता.

हें ज्ञापक कसें जमतें (म्हणजे वरती जें आचार्य पाणिनींच्या लिहिण्याचें तात्पर्य दिसून येतें म्हणून म्हटलें आहे तें कसें दिसून येतें)?

कारण अक्षरसमूहांतील दोन 'अ' वर्ण एकदम आलेले कुठेही आढळत नाहींत. (फार काय, पण अक्षरसमूहांत सांगितलेला विवृत 'अ' वर्ण एकसुद्धा आढळत नाहीं.)

११. 'अणुदित्सवर्णस्य' (१।१।६९) या सूत्रानें.

१२. तेव्हां 'तुल्यास्य' (१।१।९) या सूत्रानें 'अइउण्' या सूत्रांतील विवृत अकार आणि धातु वगैरे मधील संवृत अकार हे परस्पर सवर्ण होणार नाहींत.

१३. कारण धातु वगैरेमधील सर्व ठिकाणचा न्हस्व अकार संवृत असल्यामुलें उदाहरणामध्यें कोठेही दोन न्हस्व अकार विवृत मिळणार नाहींत. विवृत

यस्याक्षरसमाम्नायिकेन ग्रहणमस्ति तदर्थमेतत्स्यात् । खट्वाढकम् मालाढकमिति । सति प्रयोजने न ज्ञापकं भवति । तस्माद्विवृतोपदेशः कर्तव्यः ॥ क एष यत्नश्चोद्यते विवृतोपदेशो नाम । विवृतो चोपदिश्येत संवृतो वा को न्वत्र विशेषः । स एष सर्व एवमर्थो यत्नो यान्येतानि प्रातिपदिकान्यग्रहणानि तेषामेतेनाभ्युपायेनोपदेशश्चोद्यते । तद्गुरु भवति । तस्माद्वक्तव्यं धात्वादस्थश्च

हें ज्ञापक देतां येत नाहीं. 'अक्' प्रत्याहार देण्याचें प्रयोजन दुसरीकडे आढळून येतें.— अक्षरसमूहांतील 'अ' वर्णानें जो घेतला जातो. अशा वर्णाकरितां 'अकः सवर्णे दीर्घः' (६।१।१०१) येथील अक् शब्द उपयोगी पडतो. उदाहरणार्थ, 'खट्वाढकम्' 'मालाढकम्' हे प्रयोग पाहा. उपयोग दिसून येतो तेव्हां ज्ञापक होत नाहीं तेव्हां धातू, प्रत्यय इत्यादिकांमध्ये जो 'आ'कार आहे तो विवृत उच्चारवा असें सिद्ध झालें.

'विवृत उच्चारण केलें पाहिजे' असें मुद्दाम जें वार्तिककारांनीं सांगितलें आहे, त्याचें कारण काय ? धातू, प्रातिपदिकें इत्यादि शब्द उच्चारतांनाच संवृत उच्चारले काय किंवा विवृत उच्चारले काय, त्यांत काहीं श्रमाच्या दृष्टीनें तारतम्य नाहीं. (तेव्हां उच्चारतांनाच वद् वगैरे धातू व गर्ग वगैरे प्रातिपदिकें यांमध्ये विवृतच अकार उच्चारतां येईल व काम भागेल.)

काम भागणार नाहीं. वार्तिककारांनीं जें मुद्दाम सांगितलें आहे त्याचें कारण हें आहे की, ज्या प्रातिपदिकांचा कोठेही उच्चार नाहीं त्यांचा या वर दिलेल्या उपायानें विवृत उपदेश होईल.

अकार काय तो एकटा अक्षरसमाम्नायामध्येच आहे.

१४. विवृत न्हस्व अकारानें विवृत दीर्घ अकार घेतला जातो.

१५. 'खट्वा आढकम्' तसेंच 'माला आढकम्' या ठिकाणीं दोन दीर्घ आकारांच्या स्थानीं 'अकः सवर्णे दीर्घः' (६।१।१०१) या सूत्रानें दीर्घ आकार एकादेश झाला आहे.

विवृत इति ॥

दीर्घप्लुतवचने च संवृतनिवृत्त्यर्थः ॥३॥

दीर्घप्लुतवचने च संवृतनिवृत्त्यर्थो विवृतोपदेशः कर्तव्यः। दीर्घप्लुतौ संवृतौ मा भूतामिति। वृक्षाभ्याम् देवदत्ता ३ इति ॥ नैव लोके न च वेदे दीर्घप्लुतौ संवृतौ स्तः। कौ तर्हि। विवृतौ। यौ स्तस्तौ भविष्यतः ॥

स्थानी प्रकल्पयेदेतावनुस्वारो
यथा यणम् ।

‘सर्वे प्रातिपदिकांचा प्रत्यक्ष उच्चार करून उपदेश करणे’ दीर्घ मेहनतीचें काम होतें. म्हणूनच ‘धात्वादिस्थश्च विवृतः’ धातु प्रातिपदिके वगैरे शब्दांमध्ये विवृत ‘अ’ वर्ण उच्चारण्यांत यावा असें बोलणें भाग आहे.

(वा.) शिवाय जेथें ‘अ’काराला दीर्घ व प्लुत सांगितले आहेत, तेथें ‘अ’कार संवृत असल्यामुळें दीर्घ व प्लुत संवृत होतील, ते होऊं नयेत म्हणूनही ‘अ’काराचा विवृत उपदेश करावा. उदाहरणार्थ^{१६} ‘वृक्षाभ्याम्’ ‘देवदत्त ३’ येथें दीर्घ व प्लुत संवृत होऊं नयेत म्हणूनही सर्वत्र आकाराचा विवृत उपदेश मानला पाहिजे.

पण दीर्घ व प्लुत संवृत होणार कसे ? लोकांमध्येही दीर्घ व प्लुत संवृत दृष्टीस पडत नाहीत; व वेदांमध्येही दृष्टीस पडत नाहीत. तेव्हां ते तसे नाहीतच असें ठरतें.

मग कसे दृष्टीस पडतात ?

विवृत. आणि विवृत दृष्टी पडल्यामुळें दीर्घ व प्लुत हे विवृतच होतील.

पण ज्याच्या जागीं विवृत किंवा संवृत

१६. वृक्ष शब्दांतील न्हस्व अकार जर मूळचा संवृत उच्चारला असेल, तर त्याच्या स्थानी ‘सुपि च’ (७।३।१०२) या सूत्रानें होणारा दीर्घ आकार ‘स्थाने-न्तरतमः’ (१।१।५०) या परिभाषेनें स्थानीसारखा संवृत होईल. तसेंच, देवदत्त शब्दांतील शेवटच्या संवृत न्हस्व अकाराला ‘दूराद्धूते च’ (८।२।८४) या सूत्रानें होणारा प्लुत आदेश स्थानीसारखा संवृत होईल,

संवृतः स्थानी संवृतौ दीर्घप्लुतौ प्रकल्पयेत्। अनुस्वारो यथा यणम्। तद्यथा। संयन्ता संवत्सरः यँल्लोकम् तँल्लोकम्। अनुस्वारः स्थानी यणमनुनासिकं प्रकल्पयति ॥ विषम उपन्यासः। युक्तं यत्सतस्तत्र प्रकल्पिर्भवति। सन्ति हि यणः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च। दीर्घप्लुतौ पुनर्नैव लोके न च वेदे संवृतौ स्तः। कौ तर्हि। विवृतौ। यौ स्तस्तौ भविष्यतः ॥ एवमपि कुत एतत्तुल्यस्थानौ प्रयत्नाभिन्नौ भविष्यतो न पुन-

आदेश व्हावयाचे तो स्थानी ‘अ’ वर्ण संवृत असल्यामुळें आपल्यासारख्या संवृत आदेशाचीच कल्पना करील. ‘अनुस्वारो यथा यणम्’, उदाहरणार्थ, संयन्ता, संवत्सरः, यँल्लोकं, तँल्लोकं वगैरे ठिकाणीं अनुस्वार हा आपल्या जागीं आपल्यासारखा सानुनासिक यणाचीच कल्पना करतो.^{१७}

हें कारण बरोबर मांडलें गेलें नाहीं. कारण, जो वर्ण अस्तित्वांत असतो तो वर्ण स्थानीनें आपल्या जागीं आणिला जातो हें रास्त होतें. ‘यण्’ सानुनासिक असतात व अनुनासिक-रहितही असतात; पण दीर्घ व प्लुत स्वर वेदांमध्ये काय, किंवा लोकांमध्ये काय, कोठेही संवृत अस्तित्वांतच नाहीत.

मग कसे अस्तित्वांत आहेत ?

विवृत. तेव्हां अर्थातच आदेश म्हणून होतील ते विवृतच होतील.

बरें, पण असें कोणी सांगितलें आहे की, त्याच स्थानाचे व त्याच प्रयत्नाचे दीर्घ व प्लुत आदेश मिळत नाहीत, म्हणून त्याच

१७. सम् यन्ता अशीं मूळ पदे आहेत. येथें ‘मोऽनुस्वारः’ (८।३।२३) या सूत्रानें मकाराला अनुस्वार झाल्यानंतर त्या अनुस्वाराला ‘वा पदान्तस्य’ (८।४।५९) या सूत्रानें परसवर्ण म्ह० पुढील यकार, वकार, आणि लकार यांचा सवर्ण असा यकार वगैरे आदेश होतो तो स्थानीसारखा सानुनासिक होतो,

स्तुत्यप्रयत्नौ स्थानभिन्नौ स्यातामीकार
ऊकारो वेति । वक्ष्यति स्थानेऽन्तरतमः
इत्यत्र स्थान इति वर्तमाने पुनः स्थानग्रह-
णस्य प्रयोजनं यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र
स्थानत एवान्तर्यं बलीयो यथा स्यात् ।

तत्रानुवृत्तिनिर्देशे

सवर्णाग्रहणमनन्तत्वात् ॥४॥

तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णानां ग्रहणं न
प्राप्नोति । अस्य च्चौ । [७.४.३२] यस्येति च
[६.४.१४८] । किं कारणम् । अनन्तत्वात् ।
न ह्येतेऽणो येऽनुवृत्तौ । के तर्हि । येऽक्षर-
समाम्नाय उपदिश्यन्ते ॥

एकत्वादकारस्य सिद्धम् ॥५॥

एकोऽयमकारो यश्चाक्षरसमाम्नाये

स्थानाचे व भिन्न प्रयत्नाचे आदेश करावे ?
त्याच प्रयत्नाचे पण भिन्न स्थानाचे असे
दीर्घ व प्लुत ई किंवा ऊ कां करूं नयेत ?

याचें कारण पुढें सांगण्यांत येणार आहे
तें असें—‘स्थानेन्तरतमः’ (१।१।५०) या
सूत्रांत मागील सूत्रांतून ‘स्थाने’ हें पद येत
असतांना पुन्हा ‘स्थाने’ हें पद घातलें त्याचा
उद्देश ‘ज्या ठिकाणीं निरनिराळ्या प्रका-
रच्या वर्णांच्या संबंधांचें तारतम्य करण्याची
वेळ येते, त्या ठिकाणीं स्थानाचा निकटपणा
इतर प्रकारच्या निकटपणापेक्षां जास्त प्रबळ
समजला जातो हें सांगणें’ हें होय.

(वा.) वरें, जरी सर्व ठिकाणीं ‘अ’काराचें
विवृत उच्चारण केलें, तरी उदाहरणें साधण्या-
करितां उदाहरणांतील ‘अ’कार वगैरे
वर्णांचे दर्शक म्हणून ज्या ठिकाणीं ‘अ’कार
वगैरे वर्णांचें उच्चारण केलें आहे त्या

ठिकाणीं^{१९} त्या वर्णांच्या सवर्णांचें (दीर्घ व
प्लुत यांचें) ग्रहण होणार नाहीं. उदाहर-
णार्थ—‘अस्य च्चौ’ (७।४।३२) ‘यस्येति
च’ (६।४।१४८).

पण या सूत्रांत ग्रहण न होण्याचें कारण
काय ?

कारण ज्या ‘अ’ वर्णानें ग्रहण करावयाचें
तो ‘अण्’ असत नाहीं^{२०} म्हणून. जे हे
‘अस्य च्चौ’ वगैरे सूत्रांत अकार वगैरे वर्ण
रूपें साधण्याकरितां उच्चारले आहेत ते अण्
नाहींत.

मग अण् कोणते ?

जे अक्षरसमाम्नायांत सांगितले आहेत
ते अण्.

पण कोटेंही उच्चारला असो; ‘अ’वर्ण
चोहोंकडे एकच असल्यामुळें काम भागतें.
अक्षरसमाम्नायांत काय, अनुवृत्ति म्हणजे

१८. ‘वृक्षाभ्याम्’ येथें कंठस्थानाचा आणि
संवृतप्रयत्नाचा असा न्हस्व अकार आहे. त्याला
कंठस्थानाचा विवृत दीर्घ आकार आदेश होतो. आकार
हा प्रयत्नानें जरी स्थानीसारखा म्ह० संवृत आकारा-
सारखा नाहीं, तरी स्थानानें सारखा आहे. पण
तसाच दीर्घ ईकार हा त्या संवृत अकाराला कां करूं
नये ? कारण दीर्घ ईकार हा तालुस्थानाचा असल्या-
मुळें स्थानानें जरी न्हस्व अकारासारखा नाहीं,
तरी त्या ईकाराचे संवृतप्रयत्न असल्यामुळें प्रयत्नानें
स्थानीसारखा आहे. नुसत्या स्थानानें सारखेपणा
पाहून दीर्घ आकार होतो, तसा नुसत्या प्रयत्नानें
सारखा दीर्घ ईकारही होईल. तसाच दीर्घ ऊकारही
होईल.

१९. अनुवृत्ति = अनुकरण. उदाहरणांतील अ-

काराचें जें ‘अस्य च्चौ’ इत्यादि सूत्रामध्ये ‘अस्य’ असें
अनुकरण केलें आहे त्यांत.

२०. या सूत्रामध्ये अस्य हा न्हस्व अकार उच्चा-
रला आहे. त्यानें दीर्घ आकाराचें ग्रहण होतें म्हणून
‘खट्वीकरोति’ या उदाहरणामध्ये दीर्घ आकारालाही
ईकार आदेश होतो. तसेंच ‘यस्येति च’ या सूत्रामध्ये
देखील इ आणि अ हे दोन वर्ण जरी न्हस्व
उच्चारले आहेत, तरी त्यांनीं दीर्घांचेंही ग्रहण होतें,
म्हणून ‘गांगेयः नदियः’ या उदाहरणामध्ये गंगा
नदी या शब्दाहून ढक् (एय) प्रत्यय केला असतां,
त्या शब्दाच्या शेवटच्या आकार आणि ईकार यांचा
त्या सूत्रानें लोप होतो.

२१. आणि ‘अणुदित्०’ (१।१।६९) या सूत्रानें
‘अणानेच सवर्णांचें ग्रहण होतें’ असें सांगितलें आहे.

यश्चानुवृत्तौ यश्च धात्वादिस्थः ॥

अनुबन्धसंकरस्तु ॥६॥

अनुबन्धसंकरस्तु प्राप्नोति । कर्मण्यण्
[३.२.१] आतोऽनुपसर्गे कः [३.२.३]
इति केऽपि णित्कृतं प्राप्नोति ।

एकाजनेकाजग्रहणेषु चानुपपत्तिः ॥७॥

एकाजनेकाजग्रहणेषु चानुपपत्तिर्भवि-
ष्यति । तत्र को दोषः । किरिणा गिरिणे-
त्येकाजलक्षणमन्तोदात्तत्वं प्राप्नोति । इह
च घटेन तरति घटिक इति द्व्यजलक्षणपुत्र
प्राप्नोति ॥

द्रव्यवचोपचाराः ॥८॥

अनुकरणांत काय, किंवा धातु, प्रातिपदिकें
इत्यादिकांत काय, 'अ' वर्ण चोहोंकडे एकच.

पण 'अ'कार चोहोंकडे एकच आहे असें
म्हटल्यास अनुबंध म्हणजे इत्संज्ञक वर्णांचा
घोंटाळा उडेल. उदाहरणार्थ—'कर्मण्यण्'
(३।२।१) 'आतोनुपसर्गे कः' (३।२।३) हीं
दोन सूत्रे ध्या; अण् व क या दोन प्रत्ययांतील
अकार एकच झाल्यास इत्संज्ञक णकाराचें
कार्य कप्रत्यय^{२२} केला असतांही होईल.

(वा.) तसेंच एकाच्, अनेकाच् असे शब्द
जेथें उच्चारले आहेत, तेथें ज्याप्रमाणें व्यवस्था
व्हावयास पाहिजे त्याप्रमाणें होणार नाहीं.

दोष कोठें कोठें येतील ?

'किरिणा', 'गिरिणा' या ठिकाणीं कि
आणि रि तसेंच गि आणि रि या दोन्ही अक्षरां-
तील इकार एकच असल्यामुळें हा एकाच्
शब्द आहे असें समजून, 'सावेकाचः' (६।१।
१६८) या सूत्रानें अन्तोदात्त स्वर होऊं
लागेल; तसेंच घटानें उपजीविका करतो या
अर्थी 'घटिक' शब्द साधावयाचा अस-
तांना घट शब्दाहून दोन स्वर जेथें आहेत

२२. गोदः हें कप्रत्ययांचें उदाहरण आहे. येथें
गाईला देणारी अशी स्त्रीलिंगाची विवक्षा केली असतां
क प्रत्यय हा अण् आहे म्ह० णकारेत्संज्ञक अकार
आहे असें समजून टिढाणञ० (४।१।१५) या सूत्रानें
डीप् प्रत्यय होऊं लागेल.

द्रव्यवचोपचाराः प्राप्नुवन्ति । तद्यथा ।
द्रव्येषु नैकेन घटेनानेको युगपत्कार्यं
करोति । एवमिममकारं नानेको युगप-
दुच्चारयेत् ॥

विषयेण तु नानालिङ्ग-

करणात्सिद्धम् ॥९॥

यद्यं विषये विषये नानालिङ्गमकारं
करोति कर्मण्यण् आतोऽनुपसर्गे क इति
तेन ज्ञायते नानुबन्धसंकरोऽस्तीति । यदि
हि स्यान्नानालिङ्गकरणमनर्थकं स्यात् ।
एकमेवायं सर्वगुणमुच्चारयेत् ॥ नैतदस्ति
ज्ञापकम् । इत्संज्ञाप्रकल्पत्यर्थमेतत्स्यात् । न

अशा शब्दाहून सांगितलेला (४।४।७) ठन्
प्रत्यय होणार नाहीं.

(वा.) शिवाय, द्रव्य म्हणजे लौकिक पदार्थ
याविषयीं जशा गोष्टी घडतात तशा घडून येतील.
उदाहरणार्थ—एकच घागर असल्यास अनेक
लोक त्या घागरीनें एकदम पाणी कधींच
आणू शकत नाहीत; त्याचप्रमाणें 'अ' वर्ण
एकच असल्यामुळें तो अनेक लोक एकदम
उच्चारू शकणार नाहीत.

(वा.) ज्या अर्थी ठिकठिकाणीं निरनिराळ्या
चिन्हांनीं (इत्संज्ञक वर्णांनीं) युक्त 'अ'काराचें
उच्चारण केलें आहे उदा०—'कर्मण्यण्'
(३।२।१) 'आतोनुपसर्गे कः' (३।२।३) वगैरे
ठिकाणीं—त्या अर्थी असें कळून येतें की, अनु-
बन्धांचा घोंटाळा होत नाही. जर अनुबन्धांचा
घोंटाळा होत असता, तर निरनिराळ्या ठिकाणीं
निरनिराळीं चिन्हे लावणें निरर्थक झालें असतें.
आचार्य पाणिनींनीं क्, ण्, ज् वगैरे सर्व
इत्संज्ञक वर्ण एकदमच जोडून 'अ' प्रत्यय
उच्चारला असता.

हें ज्ञापक देतां येत नाहीं. निरनिराळ्या

२३. कारण निरनिराळ्या ठिकाणीं निरनिराळे
इत्संज्ञक वर्ण अकाराला जोडले, तरी अकार सर्व
ठिकाणचा एकच असल्यामुळें सर्व ठिकाणीं सर्व
इत्संज्ञकांचीं कार्ये होणारच.

ह्ययमनुबन्धैः शल्यकवच्छक्य उपचेतुम् ।
इत्संज्ञायां हि दोषः स्यात् । आयम्य हि
द्वयोरित्संज्ञा स्यात् । कयोः । आद्यन्तयोः ॥
एवं तर्हि विषयेण तु पुनर्लिङ्गकरणा-
त्सिद्धम् । यदयं विषये विषये पुनर्लिङ्ग-
मकारं करोति प्राग्दीव्यतोऽण् [४.१.
८३] शिवादिभ्योऽण् [४.१.११२] इति
तेन ज्ञायते नानुबन्धसंकरोऽस्तीति । यदि हि
स्यात्पुनर्लिङ्गकरणमनर्थकं स्यात् ॥ अथवा
पुनरस्तु विषयेण तु नानालिङ्गकरणा-
त्सिद्धमित्येव । ननु चोक्तमित्संज्ञाप्रकल्-

प्यर्थमेतत्स्यादिति । नैष दोषः । लोकत
एतत्सिद्धम् । तद्यथा । लोके कश्चिदेव-
दत्तमाह । इह मुण्डो भव । इह जटी
भव । इह शिखी भवेति । यल्लिङ्गो यत्रो-
च्यते तल्लिङ्गस्तत्रोपतिष्ठते । एवमयम-
कारो यल्लिङ्गो यत्रोच्यते तल्लिङ्गस्तत्रोप-
स्थास्यते ॥ यदप्युच्यत एकाजनेकाज्ग्र-
हणेषु चानुपपत्तिरिति ।

एकाजनेकाज्ग्रहणेषु चावृत्ति-

संख्यानात् ॥ १० ॥

ठिकाणीं निरनिराळे अनुबन्ध लावण्याचें कारण
त्यांना इत्संज्ञा व्हावी व त्यांचा लोप व्हावा
हें होय. सायाळाला ज्याप्रमाणें अनेक कांटे
असतात, त्याप्रमाणें एका ठिकाणीं अकार
वगैरे वर्णांना सगळें अनुबन्ध एकदम लावणें
शक्य नाहीं; कारण इत्संज्ञा होण्यास अडचण
पडूं लागेल. फार तर दोन वर्णांना एकदम
इत्संज्ञा होऊं शकते.

कोणत्या दोन वर्णांना ?

पहिल्या व शेवटच्या.^{२४}

वरें तर; 'विषयेण तु नानालिङ्गकरणा-
त्सिद्धम्' या वार्तिकाच्या ऐवजीं 'विषयेण तु
पुनर्लिङ्गकरणात्सिद्धम्' असें समजूं. ज्या अर्थी
निरनिराळ्या ठिकाणीं पुन्हा पुन्हा तीच तीच
खूण लावून 'अ'कार उच्चारतात—उदाहरणार्थ
'प्राग्दीव्यतोण्' (४।१।८३), 'शिवादिभ्योण्'
(४।१।११२) वगैरे सूत्रांत—त्या अर्थी
आचार्य सुचवितात की, अनुबन्धांचा घोंटाळा
होत नाहीं. जर अनुबन्धांचा घोंटाळा होत
असता, तर पुन्हा पुन्हा तोच तोच अनुबन्ध
लावणें व्यर्थ झालें असतें. एका ठिकाणींच

णकार अनुबन्ध लावून काम भागलें असतें.

अथवा, 'विषयेण तु नानालिङ्गकरणा-
त्सिद्धम्' असेंच वार्तिक राहूं द्या.

पण तसें राहूं दिल्यास वरती दोष नाहीं
का दाखवला की इत्संज्ञा होण्याकरितां तसें
केलें आहे म्हणून ?

हा दोष येत नाहीं.^{२५} लोकव्यवहारावरूनच
ही गोष्ट सिद्ध होत आहे. उदाहरणार्थ—
लोकांमध्ये एकाच देवदत्त व्यक्तीला जर कोणीं
निरनिराळ्या ठिकाणीं 'येथें मुंड हो', 'येथें
जटावाला हो', 'येथें शेंडीवाला हो' असें म्हटलें
तर तोही ज्या ठिकाणीं जसा व्हावयास सांगि-
तला जातो तसाच तो होतो. त्याप्रमाणें अकार
जरी सर्व ठिकाणीं एकच आहे तरी ज्या
ठिकाणीं पाणिनीनें जसा सांगितला असेल
तसाच तेथें समजला जाईल.

आतां 'एकाच्' अनेकाच् असे शब्द जेथें
उच्चारले आहेत तेथें ज्याप्रमाणें व्यवस्था
व्हावयास पाहिजे त्याप्रमाणें होणार नाहीं'
असा जो वर दोष दिला आहे त्या संबन्धानें
पुढील उत्तर देतां येईल.

२४. 'आदिर्जिडुडवः' (१।३।५) वगैरे सूत्रांनीं
आदीला इत्संज्ञा सांगितली आहे. आणि हलन्त्यम्
(१।३।३) या सूत्रानें शेवटच्या वर्णाला इत्संज्ञा
सांगितली आहे. तेव्हां दोहोंपेक्षां जास्त इत्संज्ञक वर्ण
जोडावयाचे असल्यास मधल्या वर्णांना इत्संज्ञा होणार
नाहीं.

२५. 'विषयेण तु०' या वार्तिकाचें तात्पर्य—

'निरनिराळ्या ठिकाणीं निरनिराळे इत्संज्ञक वर्ण
लावले आहेत ते व्यर्थ होतील म्हणून त्यांच्या साम-
र्थ्यास्तव इत्संज्ञकांचा घोंटाळा होत नाहीं असें समजूं
नये' तर त्याचें तात्पर्य असें समजावें की, 'जरी
अकार सर्व ठिकाणचा एक आहे, तरी निरनिराळे
इत्संज्ञक वर्ण निरनिराळ्या ठिकाणीं लावले असल्या-
मुळे आपोआपच त्यांचा घोंटाळा होणार नाहीं.'

एकाजनेकाजग्रहणेषु चावृत्तेः संख्या-
नादनेकात्त्वं भविष्यति । तद्यथा । सप्त-
दश सामिधेन्यो भवन्तीति त्रिः प्रथमा-
मन्वाह त्रिरुत्तमामित्यावृत्तितः सप्तदशत्वं
भवति । एवमिहाप्यावृत्तितोऽनेकात्त्वं भवि-
ष्यति । भवेदावृत्तितः कार्यं परिहृतम् ।
इह तु खलु किरिणा गिरिणेत्येकाजलक्षण-
मन्तोदात्तत्वं प्राप्नोत्येव । एतदपि सिद्धम् ।
कथम् । लोकतः । तद्यथा । लोक ऋषि-
सहस्रमेकां कपिलामेकैकशः सहस्रकृत्वो

दत्त्वा तथा सर्वे ते सहस्रदक्षिणाः संपन्नाः ।
एवमिहाप्यनेकात्त्वं भविष्यति ॥ यदप्यु-
च्यते द्रव्यवच्चोपचाराः प्राप्नुवन्तीति भवे-
द्यदसंभवि कार्यं तन्नानेको युगपत्कुर्याद्यत्तु
खलु संभवि कार्यमनेकोऽपि तद्युगपत्करो-
ति । तद्यथा । घटस्य दर्शनं स्पर्शनं वा ।
संभवि चेदं कार्यमकारस्योच्चारणं नामा-
नेकोऽपि तद्युगपत्करिष्यति ॥

आन्यभाव्यं तु कालशब्द-

व्यवायात् ॥११॥

(वा.) एकाच् अनेकाच् असें ज्या ठिकाणीं
उच्चारलें आहे, त्या ठिकाणीं आवृत्ति केल्या-
मुळें म्हणजे पुन्हा पुन्हा त्याच स्वराचें उच्चा-
रण केल्यामुळें अनेक अच् आहेत असें सम-
जतां येतें. दृष्टांत ध्यावयाचा म्हणजे विकृति-
याग वर्णनांत एक वाक्य 'सतरा^{२६} सामिधेनी
ऋचा आहेत' असें आहे. वास्तविक पाहतां
तशा ऋचा तेराच आहेत; पण पहिली ऋचा
तीन वेळां व शेवटची ऋचा तीन वेळां घेऊन
सतरा सामिधेनी घेतल्या जातात. त्याचप्रमाणें
'किरिणा', 'गिरिणा' या ठिकाणीं सुद्धां एकच
इकार दोनदां आल्यामुळें किरि, गिरि हे
शब्द अनेक अचांनीं युक्त समजले जातील.

आवृत्ति म्हणजे अनेक वेळां उच्चारण.
त्याचे जोरावर दोन अच् आहेत असें गृहीत
धरून घट शब्दाहून ठन् प्रत्यय करतां येत
असल्यामुळें तेथील दोष दूर केला जाईल,
पण एकच (म्हणजे एक जातीचा) अच्
असल्यामुळें होणारें कार्य—किरिणा, गिरिणा
वगैरे ठिकाणीं अन्तोदात्तत्व—प्राप्त होईलच.

येथेंही इष्ट गोष्ट साधली जाईल.

ती कशी ?

२६. जी ऋचा म्हणून समिधांचें आधान केलें
जातें त्या ऋचेला सामिधेनी असें म्हणतात.

२७. गणनेच्या कामीं कोणती तरी एकच संख्या
उपयोगी पडते. तेव्हां ज्या ठिकाणीं दोन संख्या
एकदम संभवतील त्या ठिकाणीं मागून उत्पन्न झाले-
ली संख्या पूर्वसंख्येचा बाध करते, ती मागून उत्पन्न

जशी लोकांत तशीच येथें. जसें लोकांत
पूर्वी हजार ऋषींनीं एकच कपिला गायीचें
पुन्हा पुन्हा दान करून प्रत्येक जणानें हजार
गायी दान केल्याचें पुण्य मिळवलें, त्याप्रमाणें
येथेंही 'किरिणा', 'गिरिणा' वगैरे ठिकाणीं
'किरि गिरि' हे शब्द अनेक अचांनीं युक्त
आहेत असें समजलें जाईल.

वरें, 'द्रव्य म्हणजे लौकिक पदार्थ, या-
विषयीं जशा गोष्टी घडतात तशा घडून येतील'
असें जें वर म्हटलें आहे, त्या संबंधानें उत्तरा-
दाखल एवढें सांगतां येईल की, एकाच पदार्था-
संबंधानें जें कार्य पुष्कळांना एकदम करतां
येण्याजोगें नसतें, तें पुष्कळ लोक एकदम
करीत नाहीत; पण जें कार्य पुष्कळांनाही
एकदम करतां येतें, तें पुष्कळ लोक एकदम
करतातच. उदाहरणार्थ—घट पाहणें किंवा
घटाला हात लावणें. 'अ'काराचें उच्चारण
करणें हें कार्य पुष्कळ लोकांनीं एकदम करणें
संभवनीय आहे व म्हणूनच तें अनेक लोकही
एकदम करूं शकतील.

(वा.)^{२९} जरी चोहोंकडचा 'अ' म्हणून सर्व
ठिकाणीं सारखाच असला, तरी तो निरनिरा-

झालेली संख्या गौण असो मुख्य असो, तिच्या
योगानेंच तेथें गणना केली जाते.

२८. तेव्हां सर्व ठिकाणचा अकार एकच आहे
असें मानण्यास काहीं हरकत दिसत नाही.

२९. येथून वार्तिककार, सर्व ठिकाणचा अकार
एक नाही असें सिद्ध करित आहेत.

आन्यभाव्यं त्वकारस्य । कुतः । काल-
शब्दव्यवायात् । कालव्यवायाच्छब्द-
व्यवायाच्च । कालव्यवायात् । दण्ड अग्रम् ।
शब्दव्यवायात् । दण्डः । न चैकस्यात्मनो
व्यवायेन भवितव्यम् । भवति चेद्भवत्या-
न्यभाव्यमकारस्य ॥

युगपच्च देशपृथक्त्वदर्शनात् ॥ १२ ॥

युगपच्च देशपृथक्त्वदर्शनान्मन्यामह
आन्यभाव्यमकारस्येति । यदयं युगपद्देश-
पृथक्त्वेपूपलभ्यते । अश्वः अर्कः अर्थ इति ।
न ह्येको देवदत्तो युगपत्सुत्रे च भवति
मथुरायां च ॥ यदि पुनरिमे वर्णाः शकुनि-
वत्स्युः । तद्यथा । शकुनय आशुगामित्वा-

त्पुरस्तादुत्पतिताः पश्चादृश्यन्ते । एवमयम-
कारो द इत्यत्र दृष्टो ण्ड इत्यत्र दृश्यते ।
नैवं शक्यम् । अनित्यत्वमेवं स्यात् ।
नित्याश्च शब्दाः । नित्येषु च शब्देषु कूटस्थै-
रविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनवि-
कारिभिः । यदि चायं द इत्यत्र दृष्टो ण्ड
इत्यत्र दृश्येत नायं कूटस्थः स्यात् ॥ यदि
पुनरिमे वर्णा आदित्यवत्स्युः । तद्यथा । एक
आदित्योऽनेकाधिकरणस्थो युगपद्देशपृथ-
क्त्वेपूपलभ्यते । विषम उपन्यासः । नैको
द्रष्टादित्यमनेकाधिकरणस्थं युगपद्देशपृथ-
क्त्वेपूपलभतेऽकारं पुनरुपलभते । अका-
रमपि नोपलभते । किं कारणम् । श्रोत्रोप-

ळाच समजला जातो.

तें कोणत्या कारणानें ?

काल व शब्द यांच्या व्यवयामुळें म्हणजे
व्यवधानामुळें. कालव्यवधानाचें उदाहरण
दण्ड अग्रम् येथील दण्ड यांतील शेवटचा
अ व 'अग्र' यांतील आरंभीचा अ. शब्दव्यव-
धानाचें उदाहरण 'दण्ड' या शब्दांतील दोन्ही
'अ'कार. जर 'अ'वर्ण एकच असेल तर
एकामध्येच व्यवय म्हणजे व्यवधान होणें
शक्य नाहीं; ज्या अर्थी व्यवधान आहे असें
समजलें जातें, त्या अर्थी दोन अकार निराळे
आहेत असा निष्कर्ष निघतो.

(वा.) एकाच वेळीं निरनिराळ्या ठिकाणीं
दृष्टीस पडल्यामुळेंही आम्ही समजूं शकतो की,
निरनिराळ्या ठिकाणाचा 'अ'कार निरनिराळाच
आहे. 'अश्वः', 'अर्कः', 'अर्थः' इत्यादि ठिकाणीं
एकाच वेळीं 'अ'कार दृष्टीस पडतो तेव्हां
तो निराळा असलाच पाहिजे; कारण एकच
देवदत्त ही व्यक्ति एकदम सुध्न व मथुरा या
दोन्ही शहरांत दिसत नाहीं.

पण कदाचित् वर्ण हे पक्ष्यांसारखे असतील.
पक्षी हे अत्यंत चपळगतीचे; पुढच्या बाजूला

३०. दण्डशब्द उच्चारून नंतर थोड्या वेळानेंहि
अग्रशब्द उच्चारतां येतो.

उड्डाण करून चटकन् मागें पण दिसतात;
त्याप्रमाणेंच 'अ' वर्ण हा एक असूनही 'द'
येथेंही दिसू शकतो.

असें म्हणणें शक्य नाहीं. कारण तसें
मानिल्यास शब्द अनित्य होऊं लागतील. पण
वास्तविक पाहतां शब्द हे नित्यच आहेत व
ते नित्य असल्यामुळें त्यांतील जे वर्ण ते सुद्धां
कायम राहणारे, विनाशहीन, आणि क्षय व
वृद्धि यांनीं रहित असे पाहिजेत. जर 'द'
येथें दिसणाराच 'अ' वर्ण 'ण्ड' येथेंही दिसेल
तर 'अ' वर्णाला कायम राहणारा असें म्हणतां
येणार नाहीं.

पण जर हे वर्ण सूर्यासारखे असतील तर.
उदाहरणार्थ—तोच सूर्य एकाच वेळीं निरनि-
राळ्या ठिकाणीं (असलेल्या लोकांना) निरनि-
राळ्या ठिकाणीं असल्यासारखा दृष्टीस पडतो.

हाही दृष्टान्त येथें बरोबर लागू पडत नाहीं.
कारण एकच माणूस एकाच वेळीं निरनिराळ्या
ठिकाणांहून निरनिराळ्या ठिकाणीं असलेला
असा सूर्य पाहू शकत नाहीं; पण 'अ' वर्ण तशा
रीतीनें पाहू शकतो.

'अ' वर्णही पण तसा पाहू शकत नाहीं.

३१. निरनिराळ्या ठिकाणीं असलेला.

लब्धिर्बुद्धिनिर्ग्राह्यः प्रयोगेणाभिज्वलित
आकाशदेशः शब्द एकं च पुनराकाशम् ।
आकाशदेशा अपि बहवः । यावता
बहवस्तस्मादान्यभाव्यमकारस्य ॥

आकृतिग्रहणात्सिद्धम् ॥१३॥

अवर्णाकृतिरुपदिष्टा सर्वमवर्णकुलं ग्रही-
ष्यति । तथेवर्णाकृतिः तथेवर्णाकृतिः ॥

तद्वच्च तपरकरणम् ॥१४॥

एवं च कृत्वा तपराः क्रियन्ते । आकृ-
तिग्रहणेनातिप्रसक्तमिति । ननु च सर्वण-
ग्रहणेनातिप्रसक्तमिति कृत्वा तपराः क्रिये-
रन् । प्रत्याख्यायते तत्सवर्णेऽणग्रहणमपरि-
भाष्यमाकृतिग्रहणादनन्यत्वाच्चेति ॥

हल्ग्रहणेषु च ॥१५॥

तो काय म्हणून ?

शब्द हा कानाला भिडलेला, बुद्धीने घेतला
जाणारा, ध्वनीने प्रकाशित होणारा आणि
आकाशामध्ये असणारा असा असतो. आणि
आकाश पाहिले असतां एकच आहे.

आकाशाचे प्रदेशही पुष्कळ आहेत. आणि
ते प्रदेश जर पुष्कळ आहेत, तर अर्थात् 'अ'-
कारही वस्तुतःच निरनिराळ्या ठिकाणीं उप-
लब्ध होत असल्यामुळे तो निरनिराळा आहे
असे सिद्ध होते.

(वा.)^{३३} 'अ' अशी जाति घेतल्यास सर्व
कार्य साधते. 'अइउण्' या सूत्रांत 'अ' हे
अत्वजातीचे दर्शक असे उच्चारण केले आहे,
त्यामुळे त्या 'अ' वर्णाने सर्व 'अ' वर्णांचा संघ
समजला जाईल. सदरहूप्रमाणेच 'इ'कार जाति
व 'उ'कार जाति.

(वा.) ज्या ठिकाणीं 'त'कार लावून स्वराचे
उच्चारण केले आहे, त्या ठिकाणीं ते जातिपक्ष
स्वीकारूनच केलेले आहे. जातिपक्ष घेतला तर
एखादा स्वर अ, इ, उ वगैरे उच्चारला की

त्याचे सर्व भेद घेतले जातील, व त्यामुळे
कांहीं ठिकाणीं अतिव्याप्तिदोष येईल तो न
यावा म्हणून ज्या ठिकाणीं विशिष्ट भेदच
पाहिजेत, त्या ठिकाणीं पुढे त'कार जोडला आहे.

वरें, पण जातिपक्षच कशाला घ्यावयास
पाहिजे ? 'अ' असे उच्चारण केले की 'अणुदि-
त्सवर्णस्य चाप्रत्ययः' (१।१।६९) या सूत्राने 'अ'
चे सर्व सवर्ण घेतले जातील व त्यामुळे अति-
व्याप्ति येईल ती टाळण्याकरितां तकार जोडला
आहे, असे कां म्हणूं नये ? 'अणुदित्सवर्णस्य ०'
(१।१।६९) या सूत्रांत अण् शब्द नको म्हणून
वार्तिककारांनीं (१।१।६९ वा. ८) सांगितले
आहे; तेथे म्हटले आहे की 'सवर्णग्रहण' सांग-
णाऱ्या सूत्रांत अण् शब्द घालावयास नको;
कारण 'अ' शब्द उच्चारतांच अत्व-जातीने युक्त
अशा सर्वांचे स्वाभाविकच ग्रहण होतें. शिवाय
दीर्घ आ, पुत अइ वगैरे अकार 'अ' वर्णाहून
निराळे नाहीतच.

(वा.) शिवाय ज्या ठिकाणीं हलांचें म्हणजे
व्यंजनांचें उच्चारण केले आहे, त्या ठिकाणीं

३२. तेव्हां 'अ'कार वगैरे वर्णाना एकच पुरुष
मुद्धां एकदम पाहूं शकतो असे जें आपणांस वाटतें
तो निव्वळ भ्रम आहे. शब्दाचा व्यंजक जो ध्वनि
तो भिन्नदेशीं असल्यामुळे त्या उपाधीमुळे शब्दही
भिन्नदेशी आहे असा भास होतो.

३३. 'तत्रानुवृत्तिनिर्देशे' या वार्तिकामध्ये 'अस्य
च्चौ' इत्यादि ठिकाणीं सवर्णांचें ग्रहण होणार नाहीं
अशी जी शंका दाखविली होती तिचें उत्तर येथून
वार्तिककार देत आहेत.

३४. 'अतो भिस् ऐस्' (७।१।९) या सूत्रामध्ये

अतः असा 'अ'काराला तकार जोडला आहे. तेव्हां
'तपरस्तत्कालस्य' (१।१।७०) या सूत्राने फक्त ऱ्हस्व
अकारानेच ग्रहण होतें. म्हणून रमाभिः या उदाहर-
णामध्ये भिस् प्रत्ययाला ऐस् आदेश होत नाहीं.

३५. तांबडी गाय पांढऱ्या गाईपेक्षां रंगाने
निराळी असली तरी ती आकाराने निराळी होत
नाहीं, तसेंच दीर्घ वगैरे ऱ्हस्वापेक्षां उच्चारण-
कालाच्या मानाने निराळे भासेल तरी अवर्ण या
दृष्टीने ते निराळे होत नाहीत.

किम् । आकृतिग्रहणात्सिद्धमित्येव । झलो झलि [८.२.२८] । अवात्ताम् अवात्तम् अवात्त । यत्रैतन्नास्त्यणसवर्णान्गृह्णातीति ।

रूपसामान्याद्वा ॥१६॥

रूपसामान्याद्वा सिद्धमेतत् । तद्यथा । तानेव शाटकानाच्छादयामो ये मथुरायाम् । तानेव शालीन्भुञ्जहे ये मगधेषु । तदेवेदं भवतः कार्षापणं यन्मथुरायां गृहीतम् । अन्यस्मिन्श्चान्यस्मिन्श्च रूपसामान्यात्तदेवेदमिति भवति । एवमिहापि रूपसामा-

‘जाति’ घेतलीच पाहिजे. त्याशिवाय काम भाग-
णार नाही. उदाहरणार्थ ‘झलो झलि’ (८।२।२६)
सूत्र व्या; या सूत्रानें ‘अवात्ताम्’, ‘अवात्तम्’ हीं
रूपें साधतांना जातिपक्ष घेण्याचीच जरूर आहे;
येथें तू हें व्यंजन ‘अण्’ नसल्यामुळें ‘अणुदित्’
(१।१।६९) या सूत्रानें एका तकारानें इतर
तकारांचें ग्रहण होणार नाही, तर ‘झल्’ ही
जातिच व्यावी लागते. म्हणजे पहिला तकारही
झल् होऊं शिकतो व दुसराही झल्च होऊं
शकतो.

(वा.) किंवा सर्व ‘अ’ वर्णांचें रूप सारखेंच
असल्यामुळें प्रस्तुत स्थलीं ‘अ’ या सामान्यस्वरू-
पाचा उच्चार केल्यामुळें सर्व ‘अ’ वर्ण येतात.
उदाहरणार्थ, जरी शेले निराळे असले तरी
एकाच जातीचे असल्यास आपण म्हणतो—
‘जे शेले मथुरेंत आम्ही पांघरत होतो, तेच
येथें आम्ही पांघरतो’; ‘जे मगध देशांत आम्ही
तांदूळ खात होतो, तेच येथेंही खात आहों’;
‘मथुरेंत तुझ्याकडून घेतलेला हा कार्षापण ये

३६. त्यामुळें अनेक तकार एकदम झल् म्हणून
घेतले जाणार नाहीत. ‘अवात्ताम्’ या उदाहरणा-
मध्ये वस् धातूच्या पुढें लुङ् प्रत्यय, त्याला तस्,
त्याला ताम् आदेश, मध्ये सिच् प्रत्यय, धातूमधील
अकाराला वृद्धि, मागें अट् आगम आणि ‘सः स्यार्ध-
धातुके’ (७।४।४९) या सूत्रानें धातूच्या सकाराला
तकार इतकीं कायें झाल्यानंतर ‘अवत् स् ताम्’ अशी
स्थिति असतांना दोन तकारांच्या मधील सकाराचा
‘झलो झलि’ (८।२।२६) या सूत्रानें लोप होतो. त्या

न्यात्सिद्धम् ॥

ऋलृक् ॥२॥

लृकारस्योपदेशः किमर्थः । किं विशेषेण
लृकारोपदेशश्चोद्यते न पुनरन्येषामपि वर्णा-
नामुपदेशश्चोद्येत । यदि किंचिदन्येषामपि
वर्णानामुपदेशे प्रयोजनमस्त्यलृकारोपदेश-
स्यापि तद्वद्वितुमर्हति । को वा विशेषः ।
अयमस्ति विशेषः । अस्य ह्यलृकारस्या-
ल्पीयांश्चैव प्रयोगविषयो यश्चापि प्रयोग-
विषयः सोऽपि कलृपिस्थस्य कलृपेश्च लत्वम-

परतः. जरी या सर्व ठिकाणीं पूर्वीचे व आतांचे
पदार्थ निरनिराळे असले तरी ‘तेच हे’ असा
आपण व्यवहार करतो. त्याप्रमाणें येथेंही
स्वरूप सारखेंच असल्यामुळें ‘अ’ शब्दानें^{३७}
सर्व ‘अ’ वर्ण घेतले जातील.

(मा. सू. २) बरें, या सूत्रांत ‘लृ’काराचा
उच्चार कशाकरितां केला आहे ?

मुद्दाम लृकाराच्याच उच्चाराविषयीं कां
बरें प्रश्न करतां ? इतर वर्णांच्या उच्चाराविषयीं
कां नाही असा प्रश्न करीत ? जर कांहीं इतर
अक्षरें उच्चारण्याचा हेतु असेल तर तोच
हेतु ‘लृ’कार उच्चारण्याचाही असणें योग्य
आहे. तेव्हां इतर अक्षरें व लृकार यांत
फरक काय ?

पुढें दिलेला फरक आहे.—या ‘लृ’
वर्णाचें प्रदेशक्षेत्र फार लहान आहे. आणि
लहान का होईना, जो कांहीं त्यामध्ये लृकार
दृष्टीस पडतो, तो ‘कलृप्’ धातूचाच लृकार
होय. ‘कृप्’ धातूमधील ऋकाराला ‘कृपो रो

लोपाला सकाराच्या मागें आणि पुढें असे दोन झल्
वर्ण पाहिजेत. अक्षरसमाग्न्यामध्ये झल्प्रत्याहारांत
चटव् असा तकार उच्चारला आहे खरा; परंतु
व्यक्तीपेक्षां तो तकार कोणत्या तरी एका तकाराचें
अनुकरण समजतां येईल, एकदम दोन तकारांचें
अनुकरण म्हणतां येणार नाही. तेव्हां ‘झलो झलि’
या सूत्रानें सकाराचा लोप होणार नाही.

३७. ‘अस्य च्वौ’ (७।४।३२) इत्यादि सूत्रा-
तील अ शब्दानें.

सिद्धम् । तस्यासिद्धत्वाद्वाचकस्यैवाचकार्याणि भविष्यन्ति नार्थं लृकारोपदेशेन ॥ अत उत्तरं पठति ।

लृकारोपदेशो यदृच्छाशक्तिजानुकरणप्लुत्याद्यर्थः ॥१॥

लृकारोपदेशः क्रियते यदृच्छाशब्दार्थोऽशक्तिजानुकरणार्थः प्लुत्याद्यर्थश्च । यदृच्छाशब्दार्थस्तावत् । यदृच्छया कश्चिद्भूतको नाम तस्मिन्नचकार्याणि यथा स्युः ।

दध्यलृतकाय देहि । मध्वलृतकाय देहि । उदङ्ङलृतकोऽगमत् । प्रत्यङ्ङलृतकोऽगमत् । चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः । जातिशब्दा गुणशब्दाः क्रियाशब्दाः यदृच्छाशब्दाश्चतुर्थाः ॥ अशक्तिजानुकरणार्थः । अशक्त्या कथंचिद्ब्राह्मण्या ऋतक इति प्रयोक्तव्यं लृतक इति प्रयुक्तम् । तस्यानुकरणं ब्राह्मण्यलृतक इत्याह कुमार्यलृतक इत्याहेति ॥ प्लुत्याद्यर्थश्च लृकारोपदेशः कर्तव्यः । के पुनः प्लुत्यादयः । प्लुति-

लः' (८।२।१८) या सूत्रानेन ज्ञालेला 'लृ' आदेश इतर कार्याच्या दृष्टीने न ज्ञाल्यासारखाच आहे; तेव्हां लृकाराला अच् समजून जीं जीं कायें आपणांस व्हावयास पाहिजेत, तीं ऋकाराच आहे या समजुतीने होतील. तेव्हां 'ऋलृक्' या सूत्रांत 'लृ' वर्ण उच्चारण्याचा कांहीं उपयोग नाही.

ही सर्व शंका मनांत घेऊन उत्तरादाखल वार्तिककार लिहितात—

लृकाराचा उपदेश केला आहे. त्याचा उपयोग साहजिक रीत्या लृकारयुक्त असे जे आपण शब्द उच्चारतो त्याकरितां आहे. ऋ उच्चारतां येत नाहीं म्हणून जो लृ उच्चारला जातो त्याच्या आपण केलेल्या अनुकरणांत आलेल्या लृकाराकरितां आहे व प्लुत वगैरे कायें होण्याकरितांही तो आहे. साहजिक रीत्या उच्चारलेल्या लृकारयुक्त शब्दांविषयीं उपयोग दाखवावयाचा म्हणजे 'लृतक' असें सहज एखाद्याचें नांव ठेवेलें तर त्यांतील लृवर्णाला अच् समजून कायें व्हावीत हा; उदाहरणार्थ—

१. येथें लृतकशब्दांतील 'लृ'कार हा अच् आहे असें समजून दधि शब्दांतील इकाराला व मधु शब्दांतील उकाराला 'इको यणचि' (६।१।७७) या सूत्राने यकार व वकार आदेश झाले आहेत. उदङ्ङलृतकः येथें ङमो न्स्वादचि० (८।१।३२) या सूत्राने ङमुद् आगम झाला आहे.

'दध्यलृतकाय देहि', 'मध्वलृतकाय देहि', 'उदङ्ङलृतकोऽगमत्', 'प्रत्यङ्ङलृतकोऽगमत्' या ठिकाणीं यण् संधि व ङमुडागम हीं कायें झालीं पाहिजेत. स्वाभाविक उच्चारलेली शब्द असूं शकतात. चार प्रकारचे शब्द उपयोगांत येतात—जातिवाचक शब्द, गुणवाचक शब्द, क्रियावाचक शब्द हे तीन प्रकार व स्वाभाविक रीत्या उच्चारलेले शब्द, विशेषनामं वगैरे, हा चौथा प्रकार. ऋकार उच्चारतां न आल्यामुळे उच्चारलेला जो लृकार त्याच्या अनुकरणांत आलेल्या लृकाराचें उदाहरण—समजा एखाद्या बौद्ध्या ब्राह्मण बाईनें ऋतक असा शब्द उच्चारवावयाचा त्याच्या जागीं लृतक शब्द उच्चारला, त्याचें अनुकरण करून आपण लृकाराचा प्रयोग करून वाक्य उच्चारतो 'ब्राह्मण्यलृतक इत्याह', 'कुमार्यलृतक इत्याह'. या वाक्यांत यण् संधि व्हावा हा उपयोग होय. प्लुति वगैरे होण्याकरितांही लृकाराचें उच्चारण प्रस्तुत माहेश्वरसूत्रांत करावयास पाहिजे.

२. 'वक्त्याने आपल्या इच्छेप्रमाणें वाटेल तसे कल्पिलेले शब्द हे अपशब्दासारखेच होत असल्यामुळे तेथें शास्त्राची प्रवृत्तीच होणार नाही' अशी जी शंका येते तिचें 'यदृच्छा-शब्द हे अपशब्द नव्हेत' असें उत्तर येथें दिलें आहे. 'शब्दाचे प्रकार चार आहेत' हा पक्ष येथें गृहीत धरला आहे.

द्विर्वचनस्वरिताः । लृ ३ त्रशिख । क्लृप्तः । प्रक्लृप्तः । प्लुत्यादिषु कार्येषु क्लृपेर्लृत्वं सिद्धं तस्य सिद्धत्वाद्चकार्याणि न सिध्यन्ति । तस्माद्लृकारोपदेशः क्रियते ॥ नैतानि सन्ति प्रयोजनानि ।

न्याय्याभावात्कल्पनं संज्ञादिषु ॥२॥

न्याय्यस्य ऋतकशब्दस्य भावात्कल्पनं संज्ञादिषु साधु मन्यन्ते । ऋतक एवासौ

न लृतक इति ॥ अपर आह । न्याय्य ऋतकशब्दः शास्त्रान्वितोऽस्ति स कल्पयितव्यः साधुः संज्ञादिषु । ऋतक एवासौ न लृतकः ॥ अयं तर्हि यदृच्छाशब्दोऽपरिहार्यः । लृफिडः लृफिडुः । एषोऽप्यृफिडः ऋफिडुश्च । कथम् । अतिप्रवृत्तिश्चैव हि लोके लक्ष्यते फिडफिडुवौणादिकौ प्रत्ययौ । त्रयी च शब्दानां प्रवृत्तिः ।

प्लुति वगैरे म्हणजे काय ?

प्लुति, द्वित्व आणि स्वरित. यांचीं क्रमानें उदाहरणें—‘क्लृ३तशिखः’ ‘क्लृप्तः’, ‘प्रक्लृप्तः’. हींच तीन कार्यें सांगण्याचें कारण हें की, या तीन कार्याविषयीं कृप् धातूच्या ऋकाराला झालेला लृकार सिद्ध असतो, व तो सिद्ध असल्यामुळें त्याला ऋकाराच्या भावनेनें हीं तीन स्वरकार्यें होऊं शकत नाहींत. तीं होण्याकरितां लृकाराचें उच्चारण करावयास पाहिजे.

हे उपयोग देतां येत नाहींत.

योग्य ‘ऋतक’ शब्दच असल्यामुळें विशेषनामें वगैरेमध्ये ऋतक शब्दच योग्य म्हणून वापरला जावा; ऋतकच योग्य आहे; लृतक नाहीं.

दुसरा व्याख्याकार म्हणतो — योग्य

ऋतक शब्द व्याकरणशुद्ध असल्यामुळें विशेषनामें वगैरेमध्ये तोच योग्य आहे. ‘ऋतक’ हाच खरा शब्द आहे, ‘लृतक’ हा त्याचा अपभ्रंश आहे.

वरें तर, लृफिड किंवा लृफिडु हा यदृच्छाशब्द म्हणजे स्वाभाविक रीत्या वापरलेला शब्द व्या; हा निःसंशय लयुक्त आहे; याचें दुसरें कोणतेंहि स्पष्टीकरण देतां येत नाहीं.

हाही पण ऋफिड किंवा ऋफिडुच आहे. तो कसा ?

‘ऋ’ धातूपासून साधलेले शब्द लोकांमध्ये दिसतात; ऋफिड, ऋफिडु येथेंही हा ‘ऋ’ धातुच आहे; फिड व फिडु हे उणादि प्रत्ययांमधील प्रत्यय आहेत. लोकांमध्ये शब्द वापरले जाण्याच्या तीनच तऱ्हा आहेत. जाति-

३. क्लृ३तशिखः येथें ‘गुरोरनृतो०’ (८।२।८६) या सूत्रानें लृकाराला प्लुत झाला आहे. क्लृप्तः येथें ‘अनचि च’ (८।४।४७) या सूत्रानें पृकाराला द्वित्व झालें आहे. प्रक्लृप्तः येथें ‘गतिरनन्तरः’ (६।२।४९) या सूत्रानें ‘प्र’ या पूर्वपदांतील अकाराला प्रकृति-स्वर म्ह. उदात्त झाल्यामुळें त्याच्या पुढील लृकाराला ‘उदात्तादन०’ (८।४।६६) या सूत्रानें स्वरित झाला आहे. लृकाराचा जर अक्षरसमानाया-मध्ये पाठ केला नाहीं तर त्याला अच् म्हणतां येणार नाहीं आणि त्यामुळें हीं तिन्ही कार्यें होणार नाहींत.

४. व्याकरणावरून सिद्ध होणारा जो शब्द तोच नांव ठेवतांना नांव ठेवणारांनीं उपयोगांत आणिलेला असतो. ऋत धातूहून क्वन् प्रत्यय करून ऋतक शब्द सिद्ध होतो. लृतक शब्द सिद्ध होत नाहीं तेव्हां तो अपभ्रंशच होय.

५. एखाद्यानें लृतक असें नांव ठेविलें असें जरी आपल्याला भासतें तरी तेथें नांव ठेवणाराची चूक आहे. ऋतक असेंच त्याचें खरें नांव समजावें. एकंदरीत लृतक हा अपभ्रंश असल्यामुळें त्यांतील लृकाराला अच्त्व येण्याकरतां लृकाराचा ऋलृक् या सूत्रामध्ये पाठ करावयास नको.

६. जसा ऋतक हा व्याकरणशुद्ध शब्द आहे व लृतक हा त्याचा अपभ्रंश आहे तसें येथें काहीं सांगतां येत नाहीं.

७. तेव्हां ‘ऋ’ धातूचा प्रयोग केवळ वेदामध्येच होतो असें समजूं नये.

८. याप्रमाणें सर्व संज्ञांमध्ये प्रकृतिप्रत्ययाची कल्पना होत असल्यामुळें ते प्रायशः क्रियाशब्दांमध्येच गणले जातात. तेव्हां अर्थातच शब्दांचे तीनच प्रकार आहेत हा पक्ष सिद्ध होतो.

जातिशब्दा गुणशब्दाः क्रियाशब्दा इति । न सन्ति यदृच्छाशब्दाः ॥ अन्यथा कृत्वा प्रयोजनमुक्तमन्यथा कृत्वा परिहारः । सन्ति यदृच्छाशब्दा इति कृत्वा प्रयोजनमुक्तं न सन्तीति परिहारः । समाने चार्थे शास्त्रान्वितोऽशास्त्रान्वितस्य निवर्तको भवति । तद्यथा । देवदत्तशब्दो देवदिण्णशब्दं निवर्तयति न गाव्यादीन् । नैष

दोषः । पक्षान्तरैरपि परिहारा भवन्ति ॥ अनुकरणं शिष्टाशिष्टाप्रतिषिद्धेषु यथा लौकिकवैदिकेषु ॥३॥

अनुकरणं हि शिष्टस्य साधु भवति । अशिष्टाप्रतिषिद्धस्य वा नैव तद्दोषाय भवति नाभ्युदयाय । यथा लौकिकवैदिकेषु । यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतान्तेषु । लोके तावत् । य एवमसौ ददाति

वाचक शब्द, गुणवाचक शब्द व क्रियावाचक शब्द असे तीन प्रकारचे शब्द आहेत. यदृच्छाशब्द म्हणून कांहीं चवथ्या प्रकारचे शब्द आहेत.

एका तऱ्हेचें विधान करून उपयोग सांगितला असतां दुसऱ्या तऱ्हेचें विधान करून तो उपयोग संभवत नाहीं असें कसें म्हणतां येईल ? 'यदृच्छा' शब्द असू शकतात असें विधान करून 'लृ'कार उच्चारण्याचा उपयोग सांगितला; आणि 'यदृच्छा' शब्द नसतात असें विधान करून उपयोग नाहीं असें म्हटलें. हें करणें बरोबर नाहीं. शिवाय शास्त्रीय कल्पनेनें सिद्ध होणाऱ्या शब्दानें शास्त्रीय कल्पनेनें सिद्ध न होणाऱ्या शब्दाचा जो बाध होतो तो त्या दोन्ही शब्दांचा एक अर्थ असेल तरच होतो. उदाहरणार्थ—देवदत्त शब्द शास्त्रीय रीतीनें शुद्ध म्हणून साधला गेला की

तो 'देवदिण्ण' शब्द चूक आहे म्हणून ठरवतो; 'गावी' इत्यादि शब्द चूक आहेत असें तो देवदत्त शब्द ठरवू शकत नाहीं.^{१२}

(वा.) एका तऱ्हेचें विधान करून केलेल्या आक्षेपाचा दुसऱ्या तऱ्हेचें विधान करूनही परिहार करतां^{१३} येतो.

अनुकरणाविषयीं बोलावयाचें म्हणजे शास्त्रसिद्ध शब्दांचें अनुकरण योग्य ठरतें. शास्त्रसिद्ध नसलेल्या व शास्त्रनिषिद्धही नसलेल्या शब्दाच्या अनुकरणापासून कांहीं दोषही लागत नाहीं किंवा कांहीं उत्कर्षही घडून येत नाहीं.^{१४} ज्याप्रमाणें लौकिक किंवा वैदिक बाबतीत असतें त्याप्रमाणेंच हें होय. लोकांमध्ये सुद्धां चांगल्या गोष्टीच्या अनुकरणापासून फायदा होतो. अशा प्रकारानें अमुक दान करतो, यजन करतो किंवा अध्ययन करतो, असें

१. शब्दांचे चार प्रकार आहेत असा पक्ष गृहीत धरून.

१०. शब्दांचे तीनच प्रकार आहेत असा पक्ष गृहीत धरून.

११. जो पक्ष घेऊन शंका केली असेल तोच पक्ष घेऊन तिचें निरसन केलें पाहिजे असा येथें अभिप्राय आहे. हा वार्तिकावर एक आक्षेप होय.

१२. त्याप्रमाणें 'लृ'कार हा शब्द चूक आहे' असें ऋतक हा शब्द ठरवू शकणार नाहीं. कारण ऋतक शब्दाचा अर्थ तिदक किंवा कनवाळु असा आहे. आणि लृकार हें एका विशेष व्यक्तीचें नांव आहे. हा वार्तिकावर दुसरा आक्षेप होय.

१३. आक्षेपकानें गृहीत धरलेल्या तऱ्हेनेंच त्या

आक्षेपाचें निरसन केलें पाहिजे असा कांहीं कोणी नियम घालून दिला नाहीं. हें टीप ११ मध्ये दाखविलेल्या पहिल्या आक्षेपाचें उत्तर आहे. टीप १२ मध्ये दाखविलेल्या दुसऱ्या आक्षेपाचें उत्तर आहे की जरी 'लृ'कार शब्द चुकीचा आहे' असें ऋतकशब्द ठरवू शकत नाहीं तरी लृकार शब्दाचा प्रयोग शिष्ट लोकांनीं केला नसल्यामुळे तो लृकार हा शब्द साधुशब्द आहे असें म्हणतां येत नाहीं. हें उत्तर स्पष्टच आहे, म्हणून भाष्यकारांनीं त्याचा उल्लेख केला नाहीं. (उ.)

१४. तेव्हां अशा प्रकारचें अनुकरण केलें असतां तेथें 'इको यणचि' वगैरे शास्त्राची प्रवृत्ति होत नाहीं म्हणून त्याकरतां लकाराचा उपदेश करावयास नको.

य एवमसौ यजते य एवमसावधीत इति तस्यानुकुर्वन्दद्याच्च यजेत चाधीयीत च सोऽप्यभ्युदयेन युज्यते । वेदेऽपि । य एवं विश्वसृजः सत्त्राण्यध्यासत इति तेषामनुकुर्वन्तद्वत्सत्त्राण्यध्यासीत सोऽप्यभ्युदयेन युज्यते ॥ अशिष्टाप्रतिषिद्धम् । य एवमसौ हिक्रिति य एवमसौ हसति य एवमसौ कण्डूयतीति तस्यानुकुर्वन्हिक्रेच्च हसेच्च कण्डूयेच्च नैव तदोषाय स्यान्नाभ्युदयाय ॥ यस्तु खल्वेवमसौ ब्राह्मणं हन्त्येवमसौ सुरां पिवतीति तस्यानुकुर्वन्ब्राह्मणं हन्या-

त्सुरां वा पिवेत्सोऽपि मन्ये पतितः स्यात् । विषम उपन्यासः । यश्चैवं हन्ति यश्चानुहन्त्युभौ तौ हतः । यश्च पिवति यश्चानुपिवत्युभौ तौ पिवतः । यस्तु खल्वेवमसौ ब्राह्मणं हन्त्येवमसौ सुरां वा पिवतीति तस्यानुकुर्वन्सनातानुलिप्तो माल्यगुणकण्ठः कदलीस्तम्भं छिन्द्यात्पयो वा पिवेन्न स मन्ये पतितः स्यात् । एवमिहापि य एवमसाचपशब्दं प्रयुङ्क्त इति तस्यानुकुर्वन्नपशब्दं प्रयुञ्जीत सोऽप्यपशब्दभाक्स्यात् । अयं त्वन्योऽपशब्दपदार्थकः शब्दो यदर्थ

असल्यामुल्लं जर दुसऱ्यानें त्याचें अनुकरण करून त्याच रीतीनें दान केलें, किंवा यजन केलें, किंवा अध्ययन केलें, तर त्याचा (दुसऱ्याचाही) फायदाच होता. वैदिक उदाहरण ध्यावयाचें म्हणजे या रीतीनें हे लोक विश्वसृज् सत्त्व करतात असें पाहून जर त्याच्यासारखें एखाद्यानें सत्त्वाचें अनुकरण केलें तर त्याचाही अभ्युदय होतोच. आतां शास्त्रानें न सांगितलेल्या पण निषिद्ध नसलेल्या गोष्टींचें उदाहरण देतां. एखादा मनुष्य अशी उचकी देतो, किंवा असा हसतो किंवा असें खाजवतो, म्हणून त्याच्याप्रमाणें जर एखादा मनुष्य उचकी देईल, किंवा हसेल, किंवा खाजवील, तर त्यापासून त्याला दोषही लागावयाचा नाही किंवा त्याचा उत्कर्षही व्हावयाचा नाही. पण निषिद्ध बाबती-संबंधानें मात्र प्रकार निराळा आहे. जर अमुक एक मनुष्य ब्राह्मणाला असें मारतो, किंवा अशा प्रकारें दारू पितो म्हणून दुसऱ्यानें त्याचें अनुकरण केलें व ब्राह्मणाला मारलें किंवा दारू प्याली, तर दुसऱ्याला दोष लागेलच व तो

पतित होईलच.^{१५}

बरोबर^{१६} रीतीनें ही गोष्ट मांडली गेली नाही. कारण, जर कोणी एखादा हत्या करील व त्याचें पाहून त्याप्रमाणें दुसरा एखादा करील^{१७}, तर दोघेही मारण्याचा गुन्हा सारखाच करतात; त्याप्रमाणेंच जर कोणी एक दारू पितो असें पाहून त्याच्याचसारखा दुसरा पण दारू प्याला, तर दोघेही ते पिण्याचा गुन्हा सारखाच करितात; पण जर अमुक एक मनुष्य असें ब्राह्मणाला मारतो किंवा अशी दारू पितो असें पाहून केवळ त्याच्या क्रियेचें अनुकरण दुसऱ्यानें केलें व स्नान अनुलेपन करून गळ्यांत माळा घालून (स्वस्थ चित्तानें व उघड रीतीनें) केळीचा खुट काटला किंवा दुधाचें प्राशन केलें, तर तो बहिष्कृत कधीं होणार नाही. त्याचप्रमाणें प्रस्तुत बाबतींतही आहे. एखादा मनुष्य अशा रीतीनें अशुद्ध शब्द उच्चारतो, म्हणून दुसऱ्यानें त्याच तऱ्हेनें तो अशुद्ध शब्दच जर प्रत्यक्ष उच्चारला, तर त्या दुसऱ्यावर अनुकरणानें जरी अपशब्द उच्चारला असला, तरी

१५. तेव्हां लटक या अपशब्दाचें अनुकरण केलें असतां जर पातक उत्पन्न होतें, तर त्याकरतां लकाराचा उपदेश करण्याचें मुळीच कारण नाही.

१६. येथून लकाराचा उपदेश अवश्य केला पाहिजे असें दाखवीत आहेत.

१७. अनुकरण करणाराही अनुकरण करतांना प्रत्यक्षच हत्या करील.

१८. यावरून त्याचें चित्त अस्वस्थ नाही व त्यामुल्लं तो निषिद्ध कर्म करण्यास प्रवृत्त होणारा नव्हे असें सूचित होतें.

उपदेशः कर्तव्यः । न चापशब्दपदार्थकः शब्दोऽपशब्दो भवति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । यो हि मन्यतेऽपशब्दपदार्थकः शब्दोऽपशब्दो भवतीत्यपशब्द इत्येव तस्यापशब्दः स्यात् । न चैषोऽपशब्दः ॥ अयं खल्वपि भूयोऽनुकरणशब्दोऽपरिहार्यो यदर्थ उपदेशः कर्तव्यः । साध्वल्लकार-

मधीते । मध्वल्लकारमधीत इति । कस्थस्य पुनरेतदनुकरणम् । क्लृपिस्थस्य । यदि क्लृपिस्थस्य क्लृपेऽथ लत्वमसिद्धं तस्यासिद्धत्वाद्दकार एवाचकार्याणि भविष्यन्ति । भवेत्तदर्थेन नार्थः स्यात् । अयं त्वन्यः क्लृपिस्थपदार्थकः शब्दो यदर्थ उपदेशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । इदमवश्यं वक्तव्यं प्रकृति-

अपशब्द उच्चारल्याची जबाबदारी पहिल्या माणसाइतकीच येते; व तसा अनुकरण करून उच्चारलेला लृतक शब्द अपशब्द असल्यामुळे त्याला कायें होण्याकरितां ऋलृक् सूत्रांतील लकाराचें उच्चारण अवश्य आहे असें नाहीं. पण प्रस्तुत 'लृतक' शब्द हा अनुकरण करण्याकरितां उच्चारलेला 'लृतक' शब्द नाहीं. तर 'लृतक' हा अपशब्दच ज्याचा अर्थ आहे असा म्हणजे अपशब्दाला बोधक हा 'लृतक' शब्द आहे. व त्याला संधिकायें होण्याकरितां 'ऋलृक्' सूत्रांत 'लृकार' उच्चारलाच पाहिजे. अपशब्दाला बोधक शब्द असला म्हणून तेवढ्यानें तो अपशब्द कधींच होत नाहीं. आणि ही गोष्ट मानणें अवश्यच आहे. कारण अपशब्दाला बोधक शब्द नियमानें अपशब्द होतो असें जर कोणी मानील तर त्याला 'अपशब्द' हा शब्द सुद्धां अपशब्द म्हणजे अशुद्ध शब्द आहे असें मानावें लागेल. वास्तविक पाहतां 'अपशब्द' हा अपशब्द म्हणजे अशुद्ध शब्द नाहीं. तेव्हां बोवड्या माणसानें उच्चारलेल्या 'लृतक' शब्दाचा बोधक म्हणून उच्चारलेला जो लृतक शब्द त्याला कायें होण्याकरितां 'ऋलृक्'

सूत्रांत 'लृ' घातला पाहिजे.

शिवाय पुढील उदाहरणांत दिलेला अनुकरणशब्द टाळतां येणें शक्यच नाहीं; व त्याच्याकरितां 'ऋलृक्' सूत्रांत 'लृ' घातलाच पाहिजे. 'साध्वल्लकारमधीते' 'मध्वल्लकारमधीते' (हा मुलगा लृकार छान म्हणत आहे; लृकार गोड म्हणत आहे), हीं उदाहरणें पाहा.

पण कोठल्या लृकाराचें हें अनुकरण आहे ? 'क्लृप्' धातूमधल्या.

जर 'क्लृप्' धातूतील लृकाराचें हें अनुकरण असेल, तर काहींच अडचण नाहीं. 'क्लृप्' धातूमध्ये असलेला जो ऋकाराला झालेला लृकार तो यण् वगैरे कार्यांच्या दृष्टीनें असिद्ध म्हणजे झालेला नसल्यासारखाच असल्यामुळे तो 'ऋ'कार आहे, या दृष्टीनेंच तेथें संधिकायें होतील.

बरें, 'क्लृप्' धातूमधील जो लृकार त्याला कायें होण्याकरितां 'ऋलृक्' सूत्रांत 'लृ'कार नको; पण 'क्लृप्' धातूमधील जो लृकार त्याचा वाचक असा जो लृकार त्याचें अनुकरण म्हणून उच्चारला जाईल त्याला स्वरकार्य होण्याकरितां 'ऋलृक्' सूत्रांत 'लृ' आवश्यक घातलाच पाहिजे.

१९. लृतक हा ऋतक याचा अपभ्रंश आहे. ऋतक शब्दाचा अर्थ निंदक किंवा कनवाळू असा आहे. त्याच अर्थी जर लृतक शब्द वापरला तरच तो अपशब्द समजला जातो. ब्राह्मणीनें बोवडेपणामुळे ऋतक शब्दाच्या अर्थीच लृतक शब्द उच्चारला व तिच्यासारखा त्याच अर्थी दुसऱ्यानें लृतक शब्द उच्चारला तर ते दोघेही अशुद्ध शब्द उच्चारणारे समजले जातात.

२०. ब्राह्मणीनें कसा शब्द उच्चारला तें दाख. विण्याकरितां जर 'ब्राह्मणी लृतक असें म्हणते' असें वाक्य दुसऱ्यानें उच्चारलें तर त्या वाक्यांतील लृतक हा शब्द निंदक किंवा कनवाळू या अर्थाचा बोधक नाहीं, तर तो ब्राह्मणीच्या तोंडाचा जो लृतक हा अपशब्द त्याचा बोधक आहे. तेव्हां तो स्वतः अपशब्द होत नाहीं.

वदनुकरणं भवतीति । किं प्रयोजनम् ।
द्विः पचन्तिवत्याह । तिङ्तिङः [८.१.२८]
इति निघातो यथा स्यात् । अग्नी इत्याह ।
ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम् [१.१.११] इति
प्रगृह्यसंज्ञा यथा स्यात् । यदि प्रकृति-
वदनुकरणं भवतीत्युच्यतेऽपशब्द एवासौ
भवति कुमार्यलतक इत्याह ब्राह्मण्यलतक
इत्याह । अपशब्दो ह्यस्य प्रकृतिः । न

चापशब्दः प्रकृतिः । न ह्यपशब्दा उप-
दिश्यन्ते न चानुपदिष्टा प्रकृतिरस्ति ॥

एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्लुत्या-
दयः ॥ ४ ॥

एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति प्लुत्या-
दयोऽपि भविष्यन्ति । यद्येकदेश-
विकृतमनन्यवद्भवतीत्युच्यते राज्ञः क च
[४.२.१४०] राजकीयम् अलोपोऽनः

त्याकरतां देखील घालण्यास नको; 'प्रकृति
म्हणजे मूळ शब्द, त्यासारखे अनुकरण होतें,
म्हणजे त्याचे धर्म अनुकरणांत' येतात,'
हें तर अवश्य बोललेंच पाहिजे.

तें कशाकरितां ?

त्याचे उपयोग पुष्कळ आहेत. 'द्विः पचन्तु
इत्याह' हें वाक्य व्या; येथें 'द्विः पचन्तु'
या अनुकरणांतील 'पचन्तु' याला तिङ्न्त
समजून "तिङ्तिङः" (८.१.२८) या सूत्रानें
अनुदात्त होतो, हा एक उपयोग. 'अग्नी
इत्याह' येथें अग्नी या अनुकरणांतील 'ई'-
काराला द्विवचन समजून "ईदूदेद् द्विवचनं
प्रगृह्यम्" (१.१.११) या सूत्रानें प्रगृह्यसंज्ञा
होते हा दुसरा उपयोग. येथें पचन्तु आणि
अग्नी हे अनुकरण म्हणूनच उच्चारलेले शब्द
आहेत; त्यांना अनुकार्यासारखीं कायें होण्या-
करतां "प्रकृतीसारखें अनुकरण होतें," हें
विधान करणें अवश्य आहे.

पण 'प्रकृतीसारखें अनुकरण होतें' हें जर
विधान केलें, तर "कुमार्यलतक इत्याह",
"ब्राह्मण्यलतक इत्याह" या वाक्यामध्ये 'लतक'
हा शुद्ध शब्द होणार नाही; तो अपशब्द
होईल. कारण ज्याचें अनुकरण म्हणून तो
उच्चारला आहे तो मूळचा 'लतक' शब्द

२१. क्लृप् धातूमधील लकार हा ऋकारच आहे
असे समजून जर त्याच्या निमित्तानें स्वरकायें करतां
येतात तर त्या लकाराचें अनुकरण म्हणून उच्चारलेला
जो लकार त्याच्या निमित्तानेंही स्वरकायें होतीलच.

२२. या नियमामुळें क्लृप्प्रशिखः या उदाहर-
णामध्ये ल हा ऋवर्णापेक्षां निराळा न समजल्यामुळें

अपशब्द आहे.

हें म्हणणें बरोबर नाही. अपशब्द हा
'प्रकृति' म्हणजे मूळ शब्द आहे असें मानणें
शक्य नाही. कारण अपशब्दांचा उपदेश
कोणी कोठें करीत नाही, व उपदेश ज्याचा
केला नाही असा शब्द 'प्रकृति' म्हणजे मूळ
शब्द होत नाही. तेव्हां "कुमार्यलतक इत्याह"
येथील 'लतक' हा शुद्ध आहे; त्याला स्वर-
कायें होण्याकरितां 'ऋलक्' सूत्रांत 'लकार'
घालणें आवश्यक आहे.

(वा.) वरें, वरतीं 'प्लुति वगैरे होण्याकरितांही
लकाराचें उच्चारण प्रस्तुत माहेश्वरसूत्रांत करा-
वयास पाहिजे' असें जें लिहिलें आहे, त्या-
संबंधानें म्हणावयाचें म्हणजे, "ज्याच्या एका
भागाला विकृति झाली आहे, असा शब्द
मूळ अविकृत शब्दापेक्षां निराळा समजूं नये"
या साधारण २२ नियमामुळें प्लुति वगैरे
कायें होतीलच.

जर "एका भागांत विकृत झालेला शब्द
निराळा मानण्यांत येऊं नये" असें एवढेंच म्हट-
लें, तर "राजकीयम्" या उदाहरणांत "राज्ञः क
च" (४.२.१४०) या सूत्रानें नकाराला क-
कार आदेश झाल्यावर राजन् शब्दापैकीं अक्
हा भाग अन् आहे असें समजून 'अ'काराचा

ऋ आहे असें समजून 'गुरोरनृतः०' (८.१.८६)
या सूत्रानें प्लुत होईल. कारण ऋ मधील जो रेफा-
सारखा भाग आहे तो फक्त 'कृपो रो लः' (८.२.१८)
या सूत्रानें लकारासारखा झाला आहे. तेव्हां कृपो
रो लः हें शास्त्र गुरोरनृतः० याच्या दृष्टीनें सिद्ध
असलें तरी कांहीं येथें दोष येत नाही.

[६.४.१३४] इति लोपः प्राप्नोति । एकदेशविकृतमनन्यवत्षष्ठीनिर्दिष्टस्येति वक्ष्यामि । यदि षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्युच्यते क्लृप्तशिख इति प्लुतो न प्राप्नोति । न ह्यत्र ऋकारः षष्ठीनिर्दिष्टः । कस्तर्हि । रेफः । ऋकारोऽप्यत्र षष्ठीनिर्दिष्टः । कथम् । अविभक्तिको निर्देशः । कृप उः रः लः कृपो रो लः [८.२.१८]

इति । अथवा पुनरस्त्वविशेषेण । ननु चोक्तं राज्ञः क च राजकीयम् अलोपोऽन इति लोपः प्राप्नोतीति । नैष दोषः । वक्ष्येत्येतत् । श्वादीनां संप्रसारणे नकारान्तग्रहणमनकारान्तप्रतिषेधार्थमिति । तत्प्रकृतमुत्तरत्रानुवर्तिष्यते । अलोपोऽनो नकारान्तस्येति ॥ इह तर्हि क्लृप्तशिख इत्यनृत इति प्रतिषेधः प्राप्नोति ।

लोप “अलोपोऽनः” (६।४।१३४) या सूत्राने होऊं लागेल.

तर मग “षष्ठी विभक्तींत घातलेल्या शब्द-स्वरूपाविषयींच एका भागांत विकृत झालेला शब्द निराळा मानण्यांत येऊं नये” असा साधारण नियम ^{२३} करूं.

जर “षष्ठी विभक्तींत घातलेल्या शब्द-स्वरूपाविषयीं” असे शब्द जोडले तर “क्लृप्तशिखः” या उदाहरणांत ‘ल’ काराला प्लुत होणार नाही; कारण ज्या सम-जुतीने प्लुत व्हावयाचा तो ‘ऋ’ कार षष्ठी विभक्तींत उच्चारला नाही म्हणून लृकार ऋकार समजला जाणार नाही.

मग षष्ठी विभक्तींत कोणता शब्द तेथे उच्चारला आहे ?

रेफ उच्चारला ^{२४} आहे.

‘ऋ’काराचा सुद्धा ‘षष्ठी’ विभक्तींत उच्चार केला आहे.

तो कसा ?

“कृपो रो लः” (८।२।१८) या सूत्रांत ‘कृप’ हे विभक्तिप्रत्यय उच्चारल्याशिवाय षष्ठीचे रूप केलें आहे; व सूत्राचीं पदे ‘कृप’ ‘उ’ ‘रः’ ‘लः’ अशीं ^{२५} आहेत.

अथवा ‘षष्ठी विभक्तींत घातलेल्या’ हीं पदे न लावतां “एका भागांत विकृत झालेला शब्द निराळा मानण्यांत येऊं नये” असाच साधारण नियम राहूं द्या.

पण तसें केल्यास वरती ना कांहीं दोष दाखविला, की “राजकीयम्” या उदाहरणांत “राज्ञः क च” (४।२।१४०) या सूत्राने नकाराला ककार आदेश झाल्यावर “अलोपोऽनः” या सूत्राने ‘अ’काराचा लोप होऊं लागेल ?

हा दोष येत नाही; कारण “श्वयुवमघोना०” (६।४।१३३) या सूत्राचें व्याख्यान करते वेळीं वार्तिककार वार्तिक सांगणारच आहेत की, श्वन् वगैरे शब्द संप्रसारण करतांना नकार शेवटीं असलेले असेच घ्यावे; म्हणजे नकारान्त नसलेल्यांना संप्रसारण व्हावयाचें नाही. तें वार्तिक पुढील सूत्र ‘अलोपोऽनः’ (६।४।१३३) या सूत्रांतही दाखल होईल व नकार शेवटीं असलेल्या अशाच अन्नन्त अंगाच्या ‘अन्’ भागांतील अकाराचा लोप होईल.

पण, “क्लृप्तशिखः” या उदाहरणांत ‘अनृतः’ (८.२.८६) असा प्लुताचा निषेध होईल

२३. ‘राज्ञः क च’ या सूत्रामध्ये राज्ञः ही राजन् शब्दाची षष्ठी आहे. तेव्हां ‘राजक्’ हा राजन् शब्द आहे, असें मानतां येईल. परंतु अनः अशी अन् शब्दाची षष्ठी तेथे नसल्यामुळे अक् हा अन् आहे असें मानतां येणार नाही. त्यामुळे राजकीयम् येथे ‘अलोपोनः’ याने लोप होणार नाही.

कारण त्याला अन् अशा शब्दस्वरूपाची जरूर आहे.

२४. ‘कृपो रो लः’ या सूत्रामध्ये रः ही षष्ठी र या व्यंजनाची आहे. ऋ या स्वराची नव्हे. ऋ याची षष्ठी ‘उः’ अशी होत असते.

२५. तेव्हां येथे ‘उः’ ही ‘ऋची’ षष्ठी उच्चारलीच आहे. तेव्हां ल हा ऋ समजतां येईल.

रवत्प्रतिषेधाच्च ॥५॥

रवत्प्रतिषेधाच्चैतत्सिध्यति । गुरो-
ररवत इति वक्ष्यामि । यद्यरवत इत्यु-
च्यते होतृ ऋकार होतृश्कार अत्र न प्रा-
प्नोति । गुरोररवतो ह्रस्वस्येति वक्ष्यामि ॥
स एष सूत्रभेदेन लकारोपदेशः प्लुत्या-
द्यर्थः सन्प्रत्याख्यायते सैषा महतो वंश-
स्तम्बाल्लट्वानुकृष्यते ॥

ए ओ इ ॥३॥ ऐ औ च् ॥४॥

व “क्लृप्तशिखः” हे रूप साधनार^{२६} नाही.
(वा.) ‘गुरोरनृतः०’ (८।२।८६) सूत्रांत
‘अनृतः’च्या जागी ‘अरवतः’ असें म्हणावे
असें पुढें सांगावयाचें आहे. तेव्हां ‘ज्यामध्ये
रेफ आहे त्याला प्लुत होत नाही’ असा
अर्थ होऊन ‘क्लृप्तशिखः’ येथें ‘रेफ’ नस-
ल्यामुळे प्लुत होईल व ‘क्लृप्तशिखः’ रूप
साधेल.

पण जर ‘अनृतः’च्या ऐवजी ‘अरवतः’ असें
केलें तर होतृ+ऋकारः याचा संधि होऊन
झालेल्या ‘होतृकारः’ शब्दांत प्लुत होणार नाही.
कारण एकादेशानें झालेला जो दीर्घ ऋकार
तो रेफयुक्त आहे व त्यामुळे ‘अरवतः’ हा
निषेध होईल.

तर मग ‘गुरोः अरवतः ह्रस्वस्य०’
अशा तऱ्हेचें^{२७} सूत्र करूं म्हणजे सर्व साधेल.

साधेल खरें, पण तसें करण्यांत कांहींच
अर्थ नाही. कारण ‘गुरोरनृतः०’ इत्यादि

२६. ल हा ऋ आहे असें समजून तो अच् आहे
म्हणून प्लुत करावा तर मुळीच करतां येणार नाही.
कारण ‘अनृतः’ म्हणजे ‘ह्रस्वऋकारभिन्न वर्णांला
असें त्या सूत्रांत म्हटलें आहे. तेव्हां कृष्णश्च येथें
जसा ऋकाराला कधीच प्लुत होत नाही तसा क्लृ-
प्तशिखः येथें होणार नाही.

२७. म्हणजे रेफयुक्त जो ह्रस्व ऋकार त्यालाच
फक्त प्लुताचा निषेध होईल. होतृश्कारः येथें दीर्घ
ऋकाराला प्लुताचा निषेध होणार नाही.

१. येथें ए, ओ वगैरे दीर्घांना तकार जोडला आहे
म्हणून ‘तपरस्तत्कालस्य’ (१।१।७०) या सूत्रानें
दीर्घांचेंच ग्रहण केलें जाईल. आणि एकार वगैरे प्लुत

इदं विचार्यते । इमानि संध्यक्षराणि
तपराणि चोपदिश्येरन् । एत् ओतृङ् ।
ऐत् औतृच् इति । अतपराणि वा यथा-
न्यासमिति । कश्चात्र विशेषः ।

संध्यक्षरेषु तपरोपदेशश्चेत्तपरोच्चारणम् ।
संध्यक्षरेषु तपरोपदेशश्चेत्तपरोच्चारणं
कर्तव्यम् ॥

प्लुत्यादिष्वज्जिधिः ॥२॥

प्लुत्यादिष्वजाश्रयो विधिर्न सिध्यति ।

सूत्राच्या ऐवजी ‘गुरोररवतो ह्रस्वस्य०’
इत्यादि जास्ती मोठें सूत्र करून मग ‘क्लृत्कृ’
या माहेश्वरसूत्रांत ‘प्लुत वगैरे व्हावेत’ या
अभिप्रायानें उच्चारलेला लकार जरूर नाही
म्हणून तो काढून टाकणें म्हणजे मोठ्या
वेळूच्या काठीवर चढून एखादी लट्वा
(चिमणी किंवा वारीक फळ) तोडून काढण्या-
पैकीच प्रकार होतो.

(मा. सू. ३, ४) या ठिकाणीं हें विचार-
ण्यांत येतें की, हीं संध्यक्षरें ए, ऐ, ओ, औ
या प्रत्येकाच्या पुढें त् हें व्यंजन जोडून ‘एत्
ओतृङ्’, ‘ऐत् औतृच्’ अशीं उच्चारणीं; अथवा
तकार न जोडतां जशीं उच्चारलीं आहेत तशींच
ठेवावीं ?

दोहींमध्ये फरक काय पडतो ?

(वा. १) संध्यक्षरांमध्ये तकार घालण्याचें^२
फल असेल तर तकार पुढें जोडून संध्यक्षरें
उच्चारावयास पाहिजेत.

असतील तर त्यांना अच् संज्ञा होणार नाही.

२. जर तकार जोडला नाही तर एकमात्रिक
एकार, ओकार वगैरेंना अच् संज्ञा होऊन ह्रस्व
संज्ञा होईल. आणि विभेति, चित्रगुः या ठिकाणीं
एकार व ओकार यांना ‘ह्रस्व’ (७।४।५९) व
‘गोस्त्रियो०’ (१।२।४८) या सूत्रांनीं ह्रस्व होतांना
एकमात्रिक एकार, ओकार होतील. ते होऊं नयेत
याकरतां येथें दीर्घांच्या पुढें तकार जोडला पाहिजे.
‘फल असेल’ असें म्हणण्याचें कारण हें की, हीं चारही
संध्यक्षरें एकमात्रिक अशीं अस्तित्वांतच नाहीत.
त्यामुळे एकार वगैरेंना ह्रस्व होतांना एकमात्रिक
एकार वगैरे आदेश होण्याचा संभव नाही.

गो३त्रात नौ३त्रात इत्यत्रानचि च
[८.४.४७] इत्यच उत्तरस्य यरो द्वे
भवत इति द्विर्वचनं न प्राप्नोति । इह च
प्रत्यङ्ङैः३तिकायन उदङ्ङौ३पगव इत्यचि
[८.३.३२] इति ङमुण्ण प्राप्नोति ॥

प्लुतसंज्ञा च ॥३॥

प्लुतसंज्ञा च न सिध्यति । ऐ३ति-
कायन औ३पगव । ऊकालोऽङ्गस्व-
दीर्घप्लुतः [१.२.२७] इति प्लुतसंज्ञा न
प्राप्नोति ॥ सन्तु तर्ह्यतपराणि ।

अतपर एच इग्रस्वादेशे ॥४॥

(वा.२) दुसरें, तकार जोडून संध्यक्षरें उच्चारलीं
तर ए, ओ वगैरे प्लुत स्वरांना मागून होणारीं
अचांचीं कायें व्हावयाचीं नाहींत; 'गो३त्रात',
'नौ३त्रात' या ठिकाणीं 'अनचि च' (८।४।
४७) या सूत्रानें 'ओ३' व 'औ३' हें अच्
नसल्यामुळें यर् जो 'त'कार त्याला द्वित्व
होणार नाहीं. त्याचप्रमाणें 'प्रत्यङ्ङै ३तिका-
यनः', 'उदङ्ङौ३पगवः' या ठिकाणीं ऐ व
औ हे अच् नसल्यामुळें अच् पुढें असतांना
म्हणून सांगितलेला 'ङमुट्' आगम (८।३।३२)
होणार नाहीं. फार काय,

(वा. ३) 'ऐ३तिकायन', 'औ३पगव' या
ठिकाणीं 'ऐ'कार व 'औ'कार यांना 'ऊकालोऽ-
ङ्गस्वदीर्घप्लुतः' (१।२।७) या सूत्रानें त्रिमात्र
अचाला सांगितलेली प्लुतसंज्ञाच होणार नाहीं;
कारण तीन मात्रा असलेल्या 'ऐ'काराला
किंवा 'औ'काराला सूत्रांतील तकारोच्चारणा-
मुळें अच् असें म्हणतां येणार नाहीं.

बरें, तर हे दोष येऊं नयेत म्हणून 'त'-
कार पुढें जोडूं नका.

(वा.१) जर तकार जोडून उच्चार केला
नाहीं, तर एच इग्रस्वादेशे (१।१।४८) हें सूत्र

३. एत्, ओत् असा द्विमात्रिकापुढें तकार जोड-
ण्यानें ए, ओ वगैरे एकमात्रिकांना अच् व न्हस्व असें
काहींच म्हणतां येत नाहीं, त्यामुळें एकमात्रिकां एकार
वौरेंची निवृत्ति होण्याकरतां जरी सूत्र करावें लागलें

यद्यतपराण्येच इग्रस्वादेशे [१.१.
४८.] इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ।
एचो ह्रस्वादेशशासनेष्वर्ध एकारोऽर्ध
ओकारो वा मा भूदिति । ननु च
यस्यापि तपराणि तेनाप्येतद्वक्तव्यम् ।
इमावैचौ समाहारवर्णौ मात्रावर्णस्य
मात्रेवर्णोवर्णयोस्तयोर्ह्रस्वादेशशासनेषु
कदाचिद्वर्णः स्यात्कदाचिदिवर्णोवर्णौ
मा कदाचिद्वर्ण भूदिति । प्रत्याख्यायत
एतत् । ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति । यदि
प्रत्याख्यानपक्ष इदमपि प्रत्याख्यायते ।

अवश्य पढलें पाहिजे; तें गाळतां येत नाहीं.
तें कशाकरितां ?

ए, ऐ ओ व औ यांना ह्रस्व करते वेळीं
अर्धा 'ए'कार व अर्धा 'ओ'कार हे होऊं
नयेत याकरितां.

बरें, पण 'त'कार लावून जो उच्चारण
करील त्यानेंही 'एच इग्रस्वादेशे' (१।१।४८)
हें सूत्र अवश्यच पढलें पाहिजे; कारण ऐ
व औ हे संयुक्त वर्ण आहेत, त्यांची एक
मात्रा 'अ' वर्णाची आहे आणि दुसरी
मात्रा 'इ' वर्णाची किंवा 'उ' वर्णाची आहे;
तेव्हां त्यांना न्हस्व कर्तव्य असतांना कदा-
चित् अकार होईल व कदाचित् इकार किंवा
उकार होईल; त्यांपैकीं 'अ'कार कधींही होऊं
नये म्हणून 'एच इग्रस्वादेशे' हें सूत्र अत्यंत
आवश्यकच आहे.

पण ऐ आणि औ यांच्याकरितां हें सूत्र आव-
श्यक नाहीं म्हणून सांगितलें आहे (१.१.४८
वा.४) त्याला कारण 'ऐ आणि औ यांमध्ये
पुढचा वर्ण म्हणजे इकार अथवा उकार
यांचा जास्ती भाग आहे' असें दिलें आहे.

तुम्ही (तपर करणारांनीं) जर हा सूत्र-प्रत्या-
नाहीं तरी अकाराची विवृति होण्याकरतां सूत्र
करावेंच लागतें.

४. तेव्हां ऐ आणि औ यांमध्ये अकाराचा भाग
इकार उकाराच्या भागापेक्षां कमी असल्यामुळें ऐ आणि

सिद्धमेडः सस्थानत्वादिति । ननु चैडः
सस्थानतरावर्ध एकारोऽर्ध ओकारश्च । न
तौ स्तः । यदि हि तौ स्यातां तावे-
वायमुपदिशेत् । ननु च भोश्छन्दोगानां
सात्यमुगिराणायनीया अर्धमेकारमर्ध-
मोकारं चाधीयते । सुजाते ए अश्वसूनृते ।
अध्वर्यो औ अद्रिभिः सुतम् । शुक्रं ते ए

ख्यानाचा पक्ष घेतला तर तो 'ऐ' व 'औ' यांज-
पुरताच काय म्हणून ?

'ए'कार व 'ओ'कार यांकरितांही हें
सूत्र आवश्यक नाही म्हणून सांगितलें आहे
व त्याला कारण 'ए' व 'ओ' यांना न्हस्व
व्हावयाचा तो इकार किंवा उकारच होईल;
कारण 'इ'कार व 'ए'कार यांचें एकच तालु-
स्थान, तसेंच 'उ'कार व 'ओ'कार यांचें
एकच ओष्ठस्थान आहे.

वरें, पण स्थानामुळे सान्निध्य घेऊन
न्हस्व ठरवावयाचा म्हटल्यास अर्धा एकार
किंवा अर्धा ओकार हे स्थानानें 'इ'कार व
'उ'कार यांपेक्षांही जास्ती जवळचे होतात.

पण ते शास्त्रांत नाहीत त्याचें काय करा-
वयाचें ? ते जर शास्त्रांत असते, तर ज्याप्रमाणें
'अ'कार 'इ'कार उच्चारले आहेत, त्याप्रमाणें
तेच उच्चारले असते.

पण सामवेदाचें अध्ययन करणाऱ्यांपैकीं

औ यांना अकारापेक्षां इकार उकार हेच जास्त जव-
ळचे होतात. म्हणून त्यांना न्हस्व होतांना 'स्थाने-
न्तरतमः' (१।१।५०) या परिभाषेनें तेच होतील,
अकार होणार नाही.

५. एकार व ओकार यांचें अकाराबरोबर स्थान
जमत नाही म्हणून त्यांना न्हस्व होतांना अकार
होत नाही. एकाराचें कंठतालुस्थान नाही. त्याचें
शुद्धतालुस्थान आहे. तसेंच ओकाराचें कंठोष्ठस्थान
नाहीं. त्याचें शुद्ध ओष्ठस्थान आहे, असें येथें भाष्य-
कारांनीं गृहीत धरलें आहे.

६. एकार व इकार या दोघांचें तालुस्थान आहे
खरें, पण त्यांत एकाराचें जें तालुस्थान आहे तो
तालुचा भाग कंठाजवळचा आहे. एकमात्रिक एका-
राचा तसाच आहे. आणि इकाराचें जें तालुस्थान

अन्यद्यजतं ते ए अन्यदिति । पार्षदकृतिरे-
षा तत्रभवतां नैव हि लोके नान्यस्मिन्वे-
देऽर्ध एकारोऽर्ध ओकारो वास्ति ॥

एकादेशे दीर्घग्रहणम् ॥५॥

एकादेशे दीर्घग्रहणं कर्तव्यम् ।

आद्गुणो [६.१.८७] दीर्घः । वृद्धिरेचि
[६.१.८८] दीर्घ इति । किं प्रयोजनम् ।

सात्यमुगि आणि राणायनीय शाखेचे लोक हे
अर्धा एकार व अर्धा ओकार म्हणतात. उदा-
हरणार्थ, "सुजाते ए अश्व सूनृते" "अध्वर्यो
औ अद्रिभिः सुतम्", "शुक्रं ते ए अन्यत्",
"द्यजतं ते ए अन्यत्" हीं वैदिक वाक्यें पाहा; येथें
अर्धा 'ए'कार व अर्धा 'ओ'कार दृष्टीस पडतात.

पण हा अर्धा 'ए'कार किंवा अर्धा 'ओ'कार
ही निव्वळ प्रातिशाख्यकारांची कल्पना आहे.
लोकांमध्ये काय किंवा इतर वेदांमध्ये काय,
कोठेही अर्धा 'ए'कार किंवा अर्धा 'ओ'कार
दृष्टीस पडत नाही.

(वा. ५) शिवाय, या सूत्रांत ए, ऐ, ओ व औ
यांच्यापुढें 'त'कार जोडला नाही तर एका-
देश सांगणाऱ्या सूत्रांत 'दीर्घ' शब्द घालावा
लागेल. उदाहरणार्थ 'आद् गुणो दीर्घः', 'वृद्धि-
रेचि दीर्घः' अशीं सूत्रें (६।१।८७, ८८) करावीं
लागतील.

तीं कशाकरितां ?

आहे तो तालुचा भाग दंताजवळचा आहे. एकार
वगैरे हे दीर्घ म्हणजे दोन मात्रेचे नेहमीं उच्चारले
जातात. त्या मानानें अर्धा एकार म्ह. एकमात्रिक
एकार होय, व अर्धा ओकार म्ह. एकमात्रिक ओकार
होय.

७. कारण द्विमात्रिक ए वगैरे उच्चारण्यापेक्षां
एकमात्रिक उच्चारण्यांत लाघव आहे. म्हणूनच अ,
इ, उ वगैरे इतर वर्ण एकमात्रिकच उच्चारले आहेत.

८. त्या शाखेमध्ये उद्गातानामक ऋत्विज जेव्हां
सामगायन करतो तेव्हां गातांना त्याच्या तोंडांतून
अर्धा एकार उच्चारला जातो. गाण्याच्या लोकेरीमध्ये
एकाराचा अर्धवट उच्चार झाला म्हणून तेवढ्यावरून
काहीं तो स्वतंत्र वर्ण ठरत नाही.

आन्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां
त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा मा भूवन्निति ।
खट्वा इन्द्रः खट्वेन्द्रः । खट्वा उदकं
खट्वोदकम् । खट्वा ईषा खट्वेषा । खट्वा
ऊढा खट्वोढा । खट्वा एलका खट्वैलका ।
खट्वा ओदनः खट्वौदनः । खट्वा ऐति-
कायनः खट्वैतिकायनः । खट्वा औपगवः
खट्वौपगवः ॥ तत्तर्हि दीर्घग्रहणं कर्तव्यम् ।

ज्या दोन वर्णांच्या जागीं होणारे आदेश
व्हावयाचे ते दोन स्थानीं मिळून तीन किंवा
चार मात्रा होत असल्यास त्यांच्या जागीं होणारे
आदेश तीन किंवा चार मात्रांचे होतील
ते होऊं नयेत. उदाहरणार्थ पुढील उदाहरणें
ध्या---खट्वा^१ इन्द्रः खट्वेन्द्रः, खट्वा उदकं
खट्वोदकम्, खट्वा^{१०} ईषा खट्वेषा, खट्वा
ऊढा खट्वोढा, खट्वा एलका खट्वैलका,
खट्वा ओदनः खट्वौदनः, खट्वा ऐतिकायनः
खट्वैतिकायनः, खट्वा औपगवः खट्वौपगवः.

तर मग त्या एकादेश सांगणाऱ्या सूत्रांत
'दीर्घ' शब्द घातला पाहिजे.

न घातला तरी चालेल. गुणवृद्धि सांग-
णाऱ्या सूत्रांच्या (६।१।८७, ८८) पुढें दीर्घ

९. येथें आकाराच्या दोन मात्रा आणि इकाराची
एक मात्रा आहे. मिळून ह्या दोन स्थानींच्या तीन
मात्रा होतात. त्या दोन वर्णांचे स्थानीं होणारा जो
गुण एकार तो स्थानीसारखा तीन मात्रांचा म्ह.
प्लुत होऊं लागेल. एओङ्, ऐऔच् या सूत्रांत एकार
वगैरेंच्या पुढें तकार जोडला म्हणजे मात्र हा दोष
येत नाही. कारण तेथें ए, ओ वगैरे संध्यक्षरें द्विमात्र
उच्चारलीं आहेत. तपरकरण केलें आहे म्हणून
'तपरस्तत्कालस्य' (१।१।७०) या सूत्राच्या जोरा-
वर त्या द्विमात्र एकार वगैरेंनीं त्रिमात्र, चतुर्मात्र
अशा एकार वगैरेंचें ग्रहण होत नाही. तेव्हां त्या
त्रिमात्र, चतुर्मात्र एकार वगैरेंना एङ् व एच् म्हणतां
येत नसल्यामुळें त्यांना वृद्धिरादैच् (१।१।१) व
'अदेङ् गुणः' (१।१।२) या सूत्रांनीं वृद्धि व
गुण या संज्ञाच होत नाहीत.

१०. येथें आकाराच्या दोन मात्रा आणि
पुढील ईकाराच्या दोन मात्रा मिळून चार मात्रा
होतात. तेव्हां त्यांचे स्थानीं होणारा गुण चार

न कर्तव्यम् । उपरिष्ठाद्योगविभागः करि-
ष्यते । अकः सवर्ण एको भवति ।
ततो दीर्घः । दीर्घश्च स भवति यः स
एकः पूर्वपरयोरित्येवं निर्दिष्ट इति ।
इहापि तर्हि प्राप्नोति । पशुं विद्धम्
पचन्तीति । नैष दोषः । इह तावत्प-
शुमित्यभ्येक इतीयता सिद्धम् । सोऽयमेवं
सिद्धे सति यत्पूर्वग्रहणं करोति तस्यैत-

सांगणाऱ्या सूत्रांचा (६।१।१०१) विभाग
करतां येईल. 'अकः सवर्णे' हा पहिला भाग,
त्याचा अर्थ 'अक्' स्वराला सवर्ण स्वर पुढें
असतां दोहीना मिळून एक आदेश होतो.
नंतर दुसरा भाग 'दीर्घः' हा; त्याचा
अर्थ 'एकः पूर्वपरयोः' (६।१।८४) या अधि-
कारामध्ये जो कोणत्याही सूत्रानें एकादेश
सांगितला आहे तो एकादेश दीर्घ होतो.

पण तसें केल्यास 'पशुम्', 'विद्धम्',
'पचन्ति', या उदाहरणांतही जो एकादेश होतो,
तोही दीर्घ होऊं लागेल.

हा दोष येणार नाही; 'अमि पूर्वः'
(६।१।१०७) या सूत्रानें पूर्वरूप होऊन साध-
णारें 'पशुम्' हें उदाहरण ध्या; 'अमि पूर्वः'
मात्रांचा एकार होईल.

११. 'पशुम्' येथें पशु शब्दाच्या पुढें अम् प्रत्यय
केला असतां पशु शब्दांतील उकार आणि अम् प्रत्य-
यांतील अकार या दोन वर्णांचे स्थानीं 'अमि पूर्वः'
(१।१।१०७) या सूत्रानें ऱ्हस्व उकार एकादेश
झाला आहे. तसेंच 'विद्धम्' येथें व्यध् धातूच्या
पुढें क्त प्रत्यय आणि व्यध् धातूमधील यकाराला
'ग्रहिज्या०' (६।१।१६) या सूत्रानें संप्रसारण
इकार झाल्यानंतर तो इकार आणि त्याच्या पुढील
अकार या दोन वर्णांचे स्थानीं 'संप्रसारणाच्च',
(६।१।१०८) या सूत्रानें ऱ्हस्व इकार एकादेश
झाला आहे. तसेंच 'पचन्ति' येथें पच् धातूच्या
पुढें लट् प्रत्यय, त्याला शि आदेश, त्या शकाराला
अन्त आदेश आणि मध्ये शप् प्रत्यय होऊन पच्+अ+
अन्ति अशी स्थिति असतांना त्यांतील दोन अकारांचे
स्थानीं 'अतो गुणे' (६।१।१७) या सूत्रानें ऱ्हस्व
अकार एकादेश झाला आहे.

त्प्रयोजनं यथाजातीयकः पूर्वस्तथा-
जातीयक उभयोर्यथा स्यादिति । विद्धमिति
पूर्वं इत्येवानुवर्तते । अथवाचार्यप्रवृत्ति-
ज्ञापयति नानेन संप्रसारणस्य दीर्घो
भवतीति यदयं हल उत्तरस्य संप्रसा-
रणस्य दीर्घत्वं शास्ति । पचन्तीत्यतो गुणे
पर इतीयता सिद्धम् । सोऽयमेवं सिद्धे

सति यद्रूपग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं
यथाजातीयकं परस्य रूपं तथाजातीयक-
मुभयोर्यथा स्यादिति ॥ इह तर्हि खट्वर्श्यः
मालर्श्य इति दीर्घवचनादकारो नाना-
न्तर्यादेकारौकारौ न । तत्र को दोषः ।
विगृहीतस्य श्रवणं प्रसज्येत । न ब्रूमो
यत्र क्रियमाणे दोषस्तत्र कर्तव्यमिति ।

या सूत्राच्या ऐवजी 'अम्ये'^{१२} कः' असें लहान
सूत्र केल्यानें मागत असतांही ज्या अर्थी
आचार्य पाणिनि 'अमि पूर्वः' असें सूत्र कर-
तात, त्या अर्थी त्यांचा हा हेतु दिसतो की,
जशा प्रकारचा मागचा स्वर आहे, तशा
प्रकारचाच एक आदेश दोन्ही स्वरांच्या
जागीं व्हावा.^{१३} 'विद्धम्' उदाहरण व्या. येथें
'ग्रहिज्या०' (६।१।१६) सूत्रानें संप्रसारण झालें
आहे व नंतर 'संप्रसारणाच्च' (६।१।१०८)
या सूत्रानें पूर्वरूप झालें आहे. संप्रसारणाच्च
या सूत्रांतही 'पूर्वः' हा शब्द मागील सूत्रां-
तून येतोच. तेव्हां वरतीं लिहिल्याप्रमाणेंच
सर्व समजावयाचें; अथवा, ज्या अर्थी आचार्य
पाणिनींनीं 'हलः' (६।४।२) हें सूत्र करून
व्यंजनाच्या पुढें असणाऱ्या संप्रसारणाला
दीर्घ सांगितला आहे त्या अर्थी 'संप्रसारणाच्च'
या सूत्रानें पूर्वरूप एकादेश करतांना दीर्घ
करावयाचा नाही असें त्यांचें मत दिसतें. आतां
राहिलेलें 'पचन्ति' उदाहरण व्या. येथें
'अतो गुणे' (६।१।१७) या सूत्रानें पच
येथील 'अ'कार व 'अन्ति' येथील अकार

या दोहींना मिळून पराचें म्हणजे अन्ति
येथील अकाराचें रूप होतें. 'अतो गुणे'
येथें 'एङि पररूपम्' (६।१।१४) या मागील
सूत्रांतून 'पररूपम्' शब्द येतो. 'पररूपम्'
याच्या ऐवजी 'परः' म्हणून चालत असतां
मुद्धां ज्या अर्थी आचार्य पाणिनि 'रूप'
हा शब्द जास्ती उच्चारतात त्या अर्थी त्यांचा
हेतु दिसतो की, ज्या प्रकारचें म्हणजे जितक्या
मात्राचें पुढील स्वराचें रूप आहे त्याच प्रका-
रचें स्वरूप दोघांचें मिळून व्हावें.

वरें, जाऊं देत हीं उदाहरणें.^{१४} खट्वर्श्यः,
मालर्श्यः हीं उदाहरणें व्या. येथें 'आ'कार
आणि 'ऋ'कार यांच्या जागीं एकादेश (गुण)
दीर्घ होतो, असें म्हटल्यानें 'आ'कार या
स्थानीला जवळचा जरी 'अ'कार आहे तरी
तो होणार नाही; व जवळचे नसल्यामुळें
'ए'कार किंवा 'ओ'कार होणार नाहीत.

मग त्यांत काय विघडेल ?

संधि न होतांच दोन्ही स्वरांचें श्रवण
होईल; कारण दुसरा इलाजच नाही.

एकादेश कर्तव्य असतांना दीर्घ ग्रहण

१२. 'एक' हा शब्द 'एकः पूर्वपरयोः'
(६।१।८४) या अधिकारांतील 'एक' शब्दाचा
अनुवाद आहे. वास्तविक विचार केला तर 'अमि'
एवढ्यानेंच काम भागणार आहे. 'प्रथमयोः पूर्व-
सवर्णः' (६।१।१०२) या सूत्रांतून पूर्वसवर्णः
या पदाची अनुवृत्ति होईल.

१३. तेव्हां अर्थातच या 'पूर्व' शब्दाच्या
जोरावर 'एकादेश दीर्घ होतो' या सामान्य निय-
माचा येथें बाध होईल.

१४. येथें खट्वा यांतील दीर्घ आकार आणि
त्याच्या पुढील ऋकार या दोन वर्णांचे स्थानीं एका-
देश गुण होतो. अ, ए, ओ या तीन गुणांपैकीं
ऋकाराला कोणीच जवळचा नाही. ऋकाराचें मूर्ध-
स्थान आहे आणि अ, ए, ओ या तिघांपैकीं मूर्ध-
स्थान कुणाचेंच नाही. आकाराला मात्र कठस्थानचा
अकार हा जवळचा आहे म्हणून तोच येथें 'आद्गुणः'
(६।१।८७) या सूत्रानें आदेश होतो व तो
'उरणपरः' (१।१।५१) या सूत्रानें रपर होतो
म्ह. अर् असा येथें गुण होतो.

किं तर्हि । यत्र क्रियमाणे न दोषस्तत्र कर्तव्यमिति । क्व च क्रियमाणे न दोषः । संज्ञाविधौ । वृद्धिरादैज् [१.१.१] दीर्घः अदेङ्गुणो [२] दीर्घ इति ॥ तत्तर्हि दीर्घग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । कस्मादेवान्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा न भवन्ति ।

करावें या वार्तिकाचा अर्थ आम्ही असा म्हणत नाही की ज्या सूत्रामध्ये 'एकादेश दीर्घ होतो' असे सांगण्याने दोष येतो, तेथे 'एकादेश दीर्घ होतो' असे सांगावे.

तर मग तुम्ही काय म्हणता ?

आम्ही असे म्हणतो की ज्या ठिकाणी 'एकादेश दीर्घ होतो' असे सांगण्याने दोष येत नाही, तेथे 'एकादेश दीर्घ होतो' असे सांगावे; व तेथे 'दीर्घ' शब्द घालावा.

कोणत्या ठिकाणी 'दीर्घ' शब्द घातला असता दोष येत नाही ?

जेथे 'वृद्धि' व 'गुण' या संज्ञांचे स्वरूप सांगितले आहे, त्या सूत्रांत. उदाहरणार्थ 'वृद्धिरादैच् दीर्घः', 'अदेङ् गुणो दीर्घः' अशीं सूत्रे करावी.

बरें, तर घाला तेथे 'दीर्घ' शब्द आणि फिरवा सूत्रे.

दीर्घ शब्द घालण्यास नको.

तर मग, तीन मात्रा किंवा चार मात्रा असलेल्या स्थानीच्या जागी जेव्हा 'गुण' किंवा 'वृद्धि' आदेश होतील, तेव्हा ते तीन किंवा चार मात्रांनी युक्त असे आदेश काय म्हणून होणार नाहीत ?

१५. 'वृद्धिरादैच्' (१.१.१) येथे आत् या तकाराच्या पुढे ऐच् शब्द उच्चारला आहे. तसेंच 'अदेङ्गुणः' (१.१.२) येथे अत् या तकाराच्या पुढे एङ् शब्द उच्चारला आहे.

१६. ऋत् या तकाराच्या पुढे ऋस्व उकार उच्चारून त्याची पंचमी ऋदोः अशी झाली आहे. तो ऋस्व उकार तकाराच्या पुढे उच्चारला असल्यामुळे त्याने दीर्घ ऊकाराचे ग्रहण होणार नाही. तेव्हां यु, स्तु अशा ऋस्व उकारान्त धातूंहूनच अप् प्रत्यय

तपरे गुणवृद्धी । ननु च तः परो यस्मात्सोऽयं तपरः । नेत्याह । तादपि परस्तपर इति । यदि तादपि परस्तपर ऋदोरप् [३.३.५७] इतीहैव स्यात् । यवः स्तवः । लवः पव इत्यत्र न स्यात् । नैष तकारः । कस्तर्हि । दकारः । किं दकारे प्रयोजनम् । अथ किं तकारे ।

गुण व वृद्धि या संज्ञा सांगणाऱ्या सूत्रांमध्ये 'तपर' उच्चारण केले आहे म्हणून.

पण 'तपर' याचा अर्थ 'त'कार ज्याच्यापुढे आहे असाच अर्थ करावयाचा ना ?

आम्ही म्हणतो असाच अर्थ करावयाचा असे नाही तर तकाराच्या पुढे जो असतो तो तपर असाही अर्थ करावयाचा.

जर तकाराच्या पुढे असलेल्या वर्णालाही तपर म्हटले, तर 'ऋदोरप्' (३.३.५७) या सूत्राने 'अप्' प्रत्यय 'यवः', 'स्तव' याच ठिकाणी होईल; 'लवः', 'पवः' या ठिकाणी अप् प्रत्यय होणार नाही.

पण 'ऋदोरप्' या सूत्रांत ऋकाराच्या पुढे 'त्' हे व्यंजन घातलेले नाही

तर मग कोणते व्यंजन घातले आहे ?

'द'कार.

दकार घालण्याचा विशेष उद्देश कांहीं आहे काय ?

तकार घालण्याचा तरी काय विशेष उद्देश आहे ? जर संशय न यावा या हेतूने तकार घातला म्हणावे तर दकार सुद्धा त्याच कारणाकरिता घातला असे म्हणता येईल. बरें, जर बोलतांना सुलभ पडावे म्हणून तकार

होईल; लू, पू या दीर्घ ऊकारान्त धातूंहून अप् प्रत्यय होणार नाही.

१७. मध्ये तकार घातला नाही तर ऋ याला यण् होऊन रोरप् असे सूत्र होईल. व तसे केले तर दीर्घ ऋ उच्चारला आहे किंवा ऋस्व ऋ उच्चारला आहे असा संशय येईल, तो दूर करण्याकरिता तकार घातला आहे.

१८. मध्ये व्यंजन न घालतां ऋ उ असे उच्चारण्यांत जे कांहीं थोडे क्लेश होतात ते त्यांच्यामध्ये व्यंजन घालून उच्चारण्यांत होत नाहीत.

यद्यसंदेहार्थस्तकारो दकारोऽपि । अथ
मुखसुखार्थस्तकारो दकारोऽपि ॥

इदं विचार्यते । य एते वर्णेषु
वर्णैकदेशा वर्णान्तरसमानाकृतय एतेषा-
मवयवग्रहणेन ग्रहणं स्याद्वा न वेति ।
कुतः पुनरियं विचारणा । इह समुदाया
अप्युपदिश्यन्तेऽवयवा अपि । अभ्यन्तरश्च
समुदायेऽवयवः । तद्यथा । वृक्षः प्रचल-
न्सहावयवैः प्रचलति । तत्र समुदायस्थ-
स्यावयवस्यावयवग्रहणेन ग्रहणं स्याद्वा न

वेति जायते विचारणा । कश्चात्र विशेषः ।
वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन चेत्संध्यक्षरे

समानाक्षरविधिप्रतिषेधः ॥६॥

वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन चेत्संध्यक्षरे
समानाक्षराश्रयो विधिः प्राप्नोति स प्रति-
षेध्यः । अग्रे इन्द्रम् । वायो उदकम् ।
अकः सवर्णे दीर्घः [६.१.१०१] इति
दीर्घत्वं प्राप्नोति ॥

दीर्घे ह्रस्वविधिप्रतिषेधः ॥७॥

दीर्घे ह्रस्वाक्षराश्रयो विधिः प्राप्नोति

घातला म्हणवें, तर दकारही त्याचकरितां
घातला आहे असें म्हणतां येईल.

वरें, येथें एक असा विचार येतो की या
वर्णसमूहांतील काहीं वर्णांचे अवयव इतर
स्वतंत्र वर्णांप्रमाणेंच दिसतात, तेव्हां ते
वर्णांचे अवयव स्वतंत्र वर्ण जसे समुदायाचे
अवयव म्हणून घेतले जातात तसे घेतले जावे
किंवा नाही? ^{१९}

हा प्रश्न काय म्हणून उपस्थित व्हावा ?

उपस्थित होण्याचें कारण एवढेंच की, या
वर्णसमूहांत संपूर्ण स्वर (ए, ऐ वगैरे) वर्ण-
समुदायही उच्चारले आहेत व अ, इ, उ
वगैरे अवयवही स्वतंत्र उच्चारले आहेत.
वास्तविक पाहतां समुदायामध्ये अवयव
येतोच. उदाहरण द्यावयाचें म्हणजे, झाड
हलूं लागलें म्हणजे त्याचे अवयवही हलूं
लागतात. तेव्हां समुदायरूपी वर्णामध्ये त्या
वर्णांबरोबर सहज उच्चारला जाणारा जो

त्याचा स्वतंत्र वर्णासारखा अवयव तो स्वतंत्र
रीतीने वर्ण म्हणून घेतला जातो किंवा नाही
हा येथें प्रश्न उपस्थित होतो.

घेतला गेला किंवा न घेतला गेला या
दोहीत फरक काय ?

(वा.) जर वर्णाचा एक भाग स्वतंत्र वर्ण
म्हणून घेतला गेला, तर संयुक्त अक्षरांमधील
अक्षरांना त्यांच्यासारख्या अक्षरांना सांगितलेलीं
कार्ये प्राप्त होतील त्यांचा निषेध करावयास
पाहिजे. उदाहरणार्थ 'अग्रे इन्द्र', 'वायो
उदकम्' ध्या. या ठिकाणीं ए व ओ या
वर्णांमधील इकार ^{२०} व उकार यांचा इन्द्र व
उदकम् यांमधील इकार व उकार यांजबरोबर
'अकः सवर्णे दीर्घः' (६।१।१०१) या सूत्रानें
सवर्ण दीर्घ होऊं लागेल.

(वा.) तसेंच दीर्घ स्वरामधील एकमात्रिक
भागालाही न्हस्व स्वराला उद्देशून सांगितलेलें
कार्य प्राप्त होईल, त्याचा निषेध करावयास

१९. कृत, हत वगैरे शब्दांमधील ऋकारामध्ये
जो मधील भाग आहे तो कर्ता वगैरेमधील रेफ
व्यंजनाप्रमाणें दिसतो. तेव्हां रेफ व्यंजनासंबंधानें
होणारीं कार्ये जशीं कर्ता वगैरे शब्दांमध्ये
होतात तशीं कृत वगैरे शब्दांतील ऋकाराचा जो
रेफ व्यंजनासारखा दिसणारा मध्यभाग तो रेफ
व्यंजन समजून तीं कार्ये होतात किंवा होत नाहीत
असा संशय उत्पन्न होतो. तसेंच ल या स्वरामध्ये

लकारासारखा भाग दिसतो. ए, ओ वगैरे संध्य-
क्षरांमध्ये अकार, इकार, उकारासारखे भाग दिस-
तात. दीर्घ आकारामध्ये दोन न्हस्व अकार असल्या-
सारखे दिसतात. तसेंच दीर्घ ई, ऊ वगैरेमध्येही
समजावें.

२०. इकार म्ह. ए या संध्यक्षरांतील इकारासार-
खा दिसणारा पुढचा भाग. तसेंच उकार म्ह. ओ या
संध्यक्षरांतील उकारासारखा दिसणारा पुढचा भाग.

स प्रतिषेध्यः । ग्रामणीः । आलूय । प्रलूय । ह्रस्वस्य पिति कृति तुग्भवतीति तुक्प्राप्नोति । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न दीर्घे ह्रस्वाश्रयो विधिर्भवतीति यदयं दीर्घाच्छे तुकं शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । पदान्ताद्वा

[६.१.७६] इति विभाषां वक्ष्यामीति । यत्तर्हि योगविभागं करोति । इतरथा हि दीर्घात्पदान्ताद्वेत्येव ब्रूयात् ॥ इह तर्हि खट्वाभिः मालाभिः अतो भिस ऐस् [७.१.९] इत्यैस्भावः प्राप्नोति । तपरकरणसामर्थ्यान्न भविष्यति ॥ इह तर्हि याता वाता अतो लोप आर्धधातुके

पाहिजे. उदाहरणार्थ 'ग्रामणीः', 'आलूय', 'प्रलूय' या ठिकाणीं 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' (६।१।७१) या सूत्राने पकार इत् असलेला कृत् प्रत्यय पुढें असतांना ह्रस्व स्वरांला सांगितलेला तुक् आगम ईकार आणि ऊकार यांतील पुढच्या भागाला होऊं लागेल.

हा दोष येत नाही. कारण ज्या अर्थी दीर्घ स्वरांला छकार पुढें असतांना तुक् आगम आचार्य पाणिनि^{२१} सांगतात (६।१।७५) त्या अर्थी त्यांच्या लिहिण्यावरून निष्पन्न होतें की, ह्रस्व स्वरांला उद्देशून सांगितलेला विधि दीर्घ स्वरांतील एकमात्रिक भागाला होत नाही.

वरील गोष्ट निष्पन्न होत नाही. दीर्घ स्वरांला छकार पुढें असतांना तुक् सांगण्याकरितां 'दीर्घात्' हें निराळें सूत्र सांगण्यांत आचार्यांचा हेतु आहे.

तो कोणता ?

'पदाच्या शेवटीं असलेल्या दीर्घ स्वरांला छकार पुढें असतांना तुक् आगम विकल्पानें होतो असें आपणांस सांगावयाचें आहे (६।१।७६), तेव्हां दीर्घ शब्द उच्चारवयास पाहिजेच. तो आपण अगोदरच्या सूत्रांत उ-

२१. 'दीर्घात्' (६।१।७५) या सूत्रानें 'हीच्छति' येथें दीर्घ ईकाराला तुक् आगम होतो. परंतु जर दीर्घातील पुढील भाग ह्रस्व समजून कार्य होईल तर 'छे च' (६।१।७३) याच सूत्रानें तुक् आगम होईल आणि 'दीर्घात्' या सूत्राचा कांहीं उपयोग नाही असें होईल.

२२. 'पदान्ताद्वा' (६।१।७६) या पुढील सूत्रामध्ये दीर्घात् या पदाची अनुवृत्ति झाली पाहिजे. नाही तर 'दधिच्छाया' येथें ह्रस्वालाही तुक् आगम

च्चारूं असा आचार्यांचा^{२२} अभिप्राय दिसतो.

पण तसें असलें तरी 'दीर्घात्' (६।१।७५) आणि 'पदान्ताद्वा' (६।१।७६) अशीं दोन निरनिराळीं सूत्रें करण्याचें कारण काय ? ज्या अर्थी आचार्य निरनिराळीं सूत्रें करतात, त्या अर्थी त्यांचा अभिप्राय दिसतो की, ह्रस्वाला उद्देशून सांगितलेला तुक् दीर्घ स्वराचा अवयव जो ह्रस्व स्वरासारखा भाग त्याला होत नाही. जर होत असता तर 'दीर्घात्पदान्ताद्वा' असें एकच सूत्र आचार्यांनीं करावयास पाहिजे होतें.

बरें तर, 'खट्वाभिः', 'मालाभिः' या उदाहरणांत आकारामधील अवयव जो ह्रस्व अकार त्याच्या निमित्तानें पुढील 'भिस्' प्रत्ययाला 'अतो भिस ऐस्' (७।१।९) या सूत्रानें ऐस् आदेश होऊं लागेल; त्याचें काय ?

'अतः' येथें तकार घातला आहे त्याच्या जोरावर आकाराच्या पुढील 'भिस्' प्रत्ययाला 'ऐस्' आदेश होणार नाही.^{२३}

बरें तर, 'याता', 'वाता' या ठिकाणीं 'अतो लोपः' (६।४।४८) या सूत्रानें आर्धधातुक प्रत्यय पुढें असतांना सांगितलेला जो अकाराचा लोप तो 'आ'काराचा अवयव

विकल्पानें होऊं लागेल. तेव्हां त्या अनुवृत्तीकरतां 'दीर्घात्' हें सूत्र केलें आहे.

२३. खट्वाभिः वगैरे उदाहरणांमध्ये दीर्घ अकाराच्या पुढील भिस् प्रत्ययाला ऐस् आदेश होऊं नये म्हणून अतः असा ह्रस्व अकाराला तकार जोडला आहे. पण जर दीर्घातील पुढील ह्रस्व भाग घेऊन तेथें ऐस् आदेश होईल तर तकार जोडलेला व्यर्थ होईल.

[६.४.४८] इत्यकारलोपः प्राप्नोति । ननु चात्रापि तपरकरणसामर्थ्यादेव न भविष्यति । अस्ति ह्यन्यत्तपरकरणे प्रयोजनम् । किम् । सर्वस्य लोपो मा भूदिति । अथ क्रियमाणेऽपि तपरे परस्य लोपे कृते पूर्वस्य कस्मान्न भवति । परलोपस्य स्थानिवद्भावादसिद्धत्वाच्च । एवं तर्ह्यचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नाकारस्थस्याकारस्य लोपो भवतीति यद्यमातो

ऽनुपसर्गे कः [३.२.३] इति ककारमनुबन्धं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । किंत्करण एतत्प्रयोजनं कितीत्याकारलोपो यथा स्यादिति । यदि चाकारस्थस्याकारस्य लोपः स्यात्किंत्करणमनर्थकं स्यात् । परस्याकारस्य लोपे कृते द्वयोरकारयोः पररूपे हि सिद्धं रूपं स्यात् गोदः कम्बलद इति । पश्यति त्वाचार्यो नाकारस्थस्याकारस्य लोपो भवतीत्यतः ककार-

जो 'अ'कार त्याचा होऊं लागेल.

पण येथेही 'त'कार घालण्याच्या जोरावर 'आ'काराच्या अवयवभूत 'अ'काराचा लोप होणार नाही.

येथे 'त'कार घालण्याचा स्वतंत्र उपयोग आहे तो निरर्थक नाही.

तो कोणता ?

सर्वांचा म्हणजे आकाराचा लोप होऊं नये हा.

पण जरी 'त'कार घालण्याने 'आ'कारामधील पुढील भाग जो 'अ'कार त्याचाच फक्त लोप झाला, तरी तो झाल्यावर बाकी त्या 'आ'कारामधील राहिलेला पूर्वभाग जो 'अ'कार त्याचा पुनः लोप कां होऊं नये ?

पुढील भाग अकार त्याला झालेल्या लोपाला स्थानिवद्भाव (१।१।५७) होईल. शिवाय तो लोप असिद्धवदत्रामात् (६।४।२२) या सूत्राने असिद्धही होईल. त्यामुळे 'अ'कार मध्ये असल्यासारखाच झाल्यामुळे पूर्वभाग जो 'अ'कार त्याचा लोप होणार नाही.

वरें तर, आम्ही असें म्हणू की, ज्या अर्थी 'आतोनुपसर्गे कः' (३।२।३) या

२४. तकार न जोडतां जर अस्य लोपः असें सूत्र केलें तर त्या अकारानें सवर्ण अशा दीर्घ आकाराचेंही ग्रहण होऊन (१।१।६९) संबन्ध आकाराचा लोप होईल. तो न होता त्यांतील फक्त पुढील भागाचाच लोप तपरकरणांमुळे होईल

२५. जर पुनः लोप झाला तर तपरकरण केलें

सूत्रानें सांगितलेल्या 'अ' प्रत्ययाला 'क'कार इत् जोडलेला आहे, त्या अर्थी आचार्यांच्या कृतीवरून असें अनुमान निघतें की, 'आ'कारामधील अवयव जो 'अ'कार त्याचा 'अ'कार म्हणून लोप होत नाही.

हें अनुमान कसें निघतें ?

कां वरें ? 'क'कार इत् जोडण्याचा उपयोग 'कित्' प्रत्यय पुढें असतांना होणारा जो आकाराचा लोप (६।४।६४) तो मागे असलेल्या 'आ'काराचा व्हावा हा. जर 'आ'काराचा अवयव जो 'अ'कार त्याचा लोप होऊं लागला तर 'क' प्रत्ययामध्ये 'क'कार इत् करण्याचें कांहीं कारणच उरणार नाही. 'आ'काराचा अवयव जो 'अ'कार त्याचा लोप झाल्यावर राहिलेला दुसरा अवयव जो 'अ'कार तो व प्रत्ययाचा 'अ'कार या दोहोंच्या जागीं पररूप (६।१।९७) म्हणजे अकार होऊन 'गोदः', 'कम्बलदः' इत्यादि रूपें साधतीलच. तेव्हां 'आ'काराचा अवयव जो 'अ'कार त्याचा 'अ'कार म्हणून लोप होत नाही असेंच आचार्य मानतात; आणि म्हणूनच ते 'क'कार इत्संज्ञक जोडतात.

किंवा न केलें तरी रूप सारखेंच होऊन तपरकरण व्यर्थ होईल.

२६. 'अतो लोपः' (६।४।४८) या सूत्रानें सांगितलेला लोप, या लोपाचें निमित्त फक्त आर्धधातुकसंज्ञक प्रत्यय आहे, त्या प्रत्ययाला ककार इत्संज्ञक पाहिजे असा आग्रह नाही.

मनुबन्धं करोति । नैतदस्ति ज्ञापकम् ।
उत्तरार्थमेतत्स्यात् । तुन्दशोकयोः
परिमृजापनुदोः [३.२.५] इति । यत्तर्हि
गापोष्टक् [३.२.८] इत्यनन्यार्थं ककार-
मनुबन्धं करोति ॥

एकवर्णवच्च ॥८॥

एकवर्णवच्च दीर्घो भवतीति वक्त-
व्यम् । किं प्रयोजनम् । वाचा तरतीति

द्वयज्लक्षणघ्नमा भूदिति । इह च वाचो
निमित्तं तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ [५.
१.३८] इति द्वयज्लक्षणो यन्मा भूदि-
ति । अत्रापि गोनौग्रहणं ज्ञापकं दीर्घा-
द्वयज्लक्षणो विधिर्न भवतीति ॥ अयं तु
सर्वेषामेव परिहारः ।

नाव्यपवृक्तस्यावयवे तद्विधिर्यथा
द्रव्येषु ॥९॥

वर दिलेलें ज्ञापक बरोबर नाही. 'क'कार
इत्संशक जोडण्याचा उपयोग जरी 'आतो-
ऽनुपसर्गे कः' (३।२।३) या सूत्रांत झाला
नाहीं तरी 'तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः'
(३।२।५) या पुढील सूत्रांत तो होत आहेच.

तर मग 'गापोष्टक्' (३।२।८) या सूत्रांत
'टक्' प्रत्ययाला जो 'क'कार इत्संशक जोडला
आहे त्याचा तर काहीं 'आ'काराचा लोपा-
शिवाय दुसरा उपयोग नाही; तो व्यर्थच आहे
व त्यावरून अनुमान काढतां येईलच की
'आ'काराचा अवयव जो अकार त्याचा
अकार म्हणून 'अतो लोपः' (६।४।४८) वगैरे
सूत्रांनी लोप होत नाही.

(वा.) शिवाय दीर्घ स्वर हा जरी वर्णद्वया-
त्मक संयुक्त स्वर असला तरी तो एकच वर्ण
समजावा असेही बोलणें जरूर आहे.

तें कशाकरितां ?

तें अशाकरितां की एकच दीर्घस्वर अस-
लेल्या वाच् वगैरे शब्दांहून दोन स्वरांनीं युक्त
शब्दाला सांगितलेले जे प्रत्यय ते होऊं नयेत.
उदाहरणार्थ, 'वाचा तरति' 'वाचेनें तरून
जाणारा' या अर्थीं दोन स्वर असलेला 'वाच्'
शब्द आहे. म्हणून त्याहून ठन् प्रत्यय

(४।४।७) होऊन 'वाचिक' शब्द उपयोगांत
आणतां येऊं नये. तसेंच, 'वाचो निमित्तम्'
वाणीचें निमित्त या अर्थी 'तस्य निमित्तं संयोगो-
त्पातौ' (५।१।३८) या सूत्रांतील सर्व पदें ज्या
सूत्रांत अनुवृत्त होतात, अशा 'गोद्वयचोऽ-
संख्या०' (५।१।३९) या सूत्रानें वाच् शब्दा-
हून दोन स्वरांनीं युक्त असल्यामुळे यत्
प्रत्यय होईल तो होऊं नये हाही संयुक्त स्वर
हा एकच स्वर आहे असें समजण्याचा
दुसरा उपयोग आहे.

असें स्वतंत्र सांगण्याची जरूर नाही; कारण
'नौद्वयचष्टन्' (४-४-७) आणि 'गोद्वयचो-
ऽसंख्या०' (५।१।३९) या सूत्रांत गो आणि
नौ हे शब्द घातले आहेत, त्यावरूनही हेंच
समजून येतें की, दीर्घ स्वर हा दोन स्वरांनीं युक्त
स्वर समजून त्याहून दोन स्वरांनीं युक्त अशा
शब्दांहून सांगितलेले प्रत्यय होत नाहीत.

वरतीं बरेच दोष दाखविले व त्या सर्वांचा
निरनिराळ्या रीतींनीं परिहारही केला; पण पुढें
दिलेला परिहार सर्वच दोष घालवूं शकतो.

(वा.) जो अवयव-समुदायाशीं एकवटलेला
म्हणजे ज्याचें स्वरूप निराळें भासत नाही त्या
अवयवाला स्वतंत्र रीतीनें निराळ्या स्वरूपानें

२७. तुन्दपरिमृजः या उदाहरणामध्ये मृज्
धातूच्या ऋकाराला 'मृजेवृद्धिः' (७।१।११४) या
सूत्रानें वृद्धि प्राप्त होते. तसेंच शोकापनुदः या उदा-
हरणामध्ये नुद् धातूच्या उकाराला 'पुगन्त०'

(७।१।८६) या सूत्रानें गुण प्राप्त होतो. परंतु
प्रत्यय कित् असल्यामुळे 'क्विति च' (१।१।५)
या सूत्रानें त्या वृद्धीचा व गुणाचा निषेध होतो.

नाव्यपवृक्तस्यावयवस्यावयवाश्रयो
विधिर्भवति यथा द्रव्येषु । तद्यथा द्रव्येषु ।
सप्तदश सामिधेन्यो भवन्तीति न सप्त-
दशारत्निमात्रं काष्ठमग्नावभ्याधीयते ।
विषम उपन्यासः । प्रत्यृचं चैव हि
तत्कर्म चोद्यतेऽसंभवश्चाग्नौ वेद्यां च ॥
यथा तर्हि सप्तदश प्रादेशमात्रीराश्वत्थीः
समिधोऽभ्यादधीतेति न सप्तदशप्रादेश-

मात्रं काष्ठमभ्याधीयते । अत्रापि प्रति-
प्रणवं चैतत्कर्म चोद्यते तुल्यश्चासंभवोऽग्नौ
वेद्यां च ॥ यथा तर्हि तैलं न विक्रेतव्यं
मांसं न विक्रेतव्यमिति व्यपवृक्तं च न
विक्रीयतेऽव्यपवृक्तं च गावश्च सर्पपाश्च
विक्रीयन्ते । तथा लोमनखं स्पृष्ट्वा शौचं
कर्तव्यमिति व्यपवृक्तं स्पृष्ट्वा नियोगतः
कर्तव्यमव्यपवृक्ते कामचारः ॥ यत्र

भासणान्या अवयवाला होणारें कार्यं करतां
येत^{२८} नाही. यशीय द्रव्याविषयीं मीमांसेंत हाच
प्रकार दिसतो. उदाहरणार्थ—‘सतरा^{२९} सामि-
धेनी असतात’ या वाक्याला अनुसरून समि-
धांचा होम करतांना सतरा अरत्नि लांव असें
एकच काष्ठ अग्नींत टाकत नाहीत; तर एक
एक अरत्नि लांव अशीं सतरा काष्ठें अग्नींत
टाकतात.

तुम्हीं दाखल्याची मांडणूक बरोबर केली
नाहीं. ‘सतरा सामिधेनी असतात’ या वाक्याला
अनुसरून करण्याचें होमरूप कृत्य प्रत्येक
ऋचेला आहुति या स्वरूपानें सांगितलें आहे.
तें सतरा अरत्नि लांव एकच काष्ठ घेऊन
करणें शक्य नाही. शिवाय सतरा अरत्नि लांव
एकच काष्ठ अग्नींत मावणार नाही व वेदीवर
मावणार नाही. एकंदरीत ‘सप्तदश०’ या
वाक्याचा ‘सतरा अरत्नि लांव एकच काष्ठ’
हा अर्थ करतांच येत नाही; व त्याचा दाखला-
ही देतां येत नाही.

वरें तर, वरील वाक्यांतील ‘सामिधेनी’
शब्दाचा ऋचा अर्थ असल्यामुळें व सतरा
ऋचा निरनिरळ्या म्हणावयाच्या असल्यामुळें
वरील दाखला जमत नसेल तर ‘सप्तदश प्रादे-
शमात्रीराश्वत्थीः समिधोऽभ्यादधीत’ हें वाक्य
दाखल्यादाखल घ्या. येथें ‘पिंपळाच्या समिधा’

दर एक टीचभर लांव अशा अग्नींत द्याव्या’ असें
सांगितलें आहे. तेथें सतरा टीच लांव अशी
एकच समिध् कोणीही अग्नींत टाकीत नाही.

येथेंही एकच समिध् न घेण्याला दुसरीं
कारणें आहेतच. हें सतरा समिधा टाकण्याचें
कार्य देखील प्रत्येक वेळीं प्रणव उच्चारून
करावयास सांगितलें आहे; शिवाय सतरा
टीच लांव समिध् अग्नीमध्ये किंवा वेदीमध्ये
मावणेंही अशक्यच.

वरें, तर ‘तेल विकू नये’, ‘मांस विकू नये’
या निषेधाप्रमाणें वागतांना तेल म्हणून दिस-
णारी निराळी वस्तु किंवा मांस म्हणून दिस-
णारी निराळी वस्तु विकीत नाहीत; परंतु ज्या
वस्तूमधून तेल किंवा मांस निराळें दाखवलें
जात नाही असे बैल, मोहऱ्या वगैरे जिन्नस
खुशाल विकतात; त्याचप्रमाणें ‘केंस किंवा
नखें यांचा स्पर्श झाल्यास शुद्धतेदाखल स्नान
किंवा मार्जन करावें’ ह्या विधीला अनुसरून
देहापासून निराळे केंस किंवा नखें यांचा स्पर्श
झाल्यास लोक स्नान वगैरे करतात, पण देहाशीं
संलग्न केंस किंवा नखें यांचा स्पर्श झाल्यास
तेथें तो विधि लागू होत नाही. तर तेथें लोक
आपल्या इच्छेप्रमाणें वागतात. तेव्हां या
दोन्ही दृष्टांतांवरून स्पष्ट होतें की, जेथें अव-
यव निराळा दृष्टीस पडतो, तेथेंच अवयवाला

जातें त्या ऋचेला सामिधेनी म्हणतात. सतरा अरत्नि
लांबीचें एक काष्ठ घेतलें तर त्यांतील एक एक
हाताचा भाग निराळा स्वतंत्र भासत नाही. मूठ
मिटलेल्या हाताइतक्या लांबीच्या परिमाणाला अरत्नि
म्हणतात.

२८. ‘कथ’ धातुमधील शेषटच्या ऱ्हस्व अकाराला
होणारा लोप हें कार्य (६।४।४८) ‘या’ धातूपैकीं
दीर्घ आकारांतील पुढील जो ऱ्हस्व अकारासारखा
भाग त्याला होत नाही.

२९. जी ऋचा म्हणून समिधांचें आधान केलें

तर्हि व्यपवर्गोऽस्ति । क च व्यपवर्गोऽस्ति । संध्यक्षरेषु ।

संध्यक्षरेषु विवृतत्वात् ॥१०॥

यदन्वावर्णं विवृततरं तदन्यस्मादवर्णाद्ये अपीवर्णोवर्णे विवृततरे ते अन्याभ्यामिव वर्णोवर्णाभ्याम् ॥

अथवा पुनर्न गृह्यन्ते ।

अग्रहणं चेन्नुड्विधिलादेशविनामेष्वृकारग्रहणम् ॥११॥

अग्रहणं चेन्नुड्विधिलादेशविनामेष्वृकारस्य ग्रहणं कर्तव्यम् । तस्मान्नुड्विहलः [७.४.७१] ऋकारे चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । आनृधुः आनृधुरिति । यस्य पुनर्गृह्यन्ते द्विहल इत्येव तस्य सिद्धम् । यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येष न दोषः । द्विहल्यग्रहणं न करिष्यते । तस्मान्नुड्विहल इत्येव । यदि न क्रियत आटुः आटुरित्यत्रापि प्राप्नोति ।

स्वतंत्र काम करतां येतें; तेव्हां आकार वगैरे-मधील अकाराला स्वतंत्र अकारासारखें कार्य होत नाही.

आतां ज्या ठिकाणी संयुक्त अक्षराचा भाग निराळा दिसण्यासारखा असेल^{३०}, त्या ठिकाणची वाट काय ?

असा निराळा भाग कोणत्या ठिकाणी दिसतो ?

संध्यक्षरें म्हणजे ऐ व औ यांचे ठिकाणी.

(वा.) संध्यक्षरांच्या ठिकाणी अडचण येणार नाही; कारण त्यांतील अकार इतर अकारापेक्षा जास्ती विवृत आहे, तसेंच जे त्यांतील इकार किंवा उकार आहेत ते इतर इकार किंवा उकार यांपेक्षा जास्ती विवृत आहेत; तेव्हां संध्यक्षरांतील अकाराचें, इकाराचें किंवा उकाराचें इतर अकार वगैरेनीं ग्रहण होणार नाही. कारण दोन्हींच्या प्रयत्नामध्ये भेद आहे.

अथवा असेही समजलें तरी हरकत नाही की, वर्णामधील अवयव हे स्वतंत्र वर्णासारखे कुठेही समजू नयेत.

३०. दीर्घांमध्ये ऱ्हस्व स्पष्ट भासत नाही. परंतु ऋकारामध्ये रेफ मात्र स्पष्ट भासतो. तसाच लकारामध्ये लकार संध्यक्षरामध्ये अकार, इकार वगैरे हेही स्पष्ट भासतात. यांपैकीं संध्यक्षरांतील अकार वगैरे-सारख्या भागांना अकार वगैरेचीं कार्यें होणें शक्य नाही.

(वा.) जर ते तसे समजले नाहीत तर नुट् सांगणाऱ्या सूत्रांत, लकारादेश सांगणाऱ्या सूत्रांत आणि णत्व सांगणाऱ्या सूत्रांत 'ऋ'कार घालावयास पाहिजे. नुडाबद्दल 'तस्मान्नुड्विहलः' (७।४।७१) सूत्र घ्या. या सूत्रांत 'ऋकारे च' (ऋकार असतांनाही) असे शब्द घातले पाहिजेत; म्हणजे 'आनृधुः', 'आनृधुः' हीं रूपें साधतील.^{३१} मग ज्याच्या मतीं वर्णांचे अवयव हे स्वतंत्र वर्णासारखे समजले जातात त्याच्या मतानें 'ऋकारे च' हे शब्द घालण्याची जरूर नाही; 'द्विहलः' या शब्दानेच भागेल. कारण ऋकाराचा अवयव रेफ शास्त्रकारांनीं मानलाच आहे.

ज्याचे मतीं वर्णांचे अवयव हे स्वतंत्र वर्णासारखे समजले जात नाहीत, त्यालाही 'आनृधुः', 'आनृधुः' हीं रूपें साधण्यास कांहीं अडचण येत नाही; 'तस्मान्नुड्विहलः' (७।४।७१) या सूत्रांत 'द्विहलः' शब्द घालण्यांत येणार नाही; 'तस्मान्नुट्' येवढेंच सूत्र करतां येईल.

जर 'द्विहलः' शब्द घातला नाही तर

३१. जर ऋकारांतील रेफ स्वतंत्र रेफासारखा हल समजला नाही तर ऋ धातूमध्ये धकार हें एकच हल असल्यामुळे तो धातु द्विहल होत नाही. तेव्हां द्विहलः एवढेंच म्हणून काम भागणार नाही. म्हणून ऋकार असतांना निराळा नुट् आगम सांगितला पाहिजे.

अश्रोतिग्रहणं नियमार्थं भविष्यति ।
अश्रोतेरेवावर्णोपधस्य नान्यस्यावर्णोपध-
स्येति ॥ लादेशे च ऋकारग्रहणं कर्त-
व्यम् । कृपो रो लः [८.२.१८] ऋका-
रस्य चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्या-
त् । क्लृप्तः क्लृप्तवानिति । यस्य पुनर्गृ-
ह्यन्ते र इत्येव तस्य सिद्धम् । यस्यापि न
गृह्यन्ते तस्याप्येष न दोषः । ऋकारोऽ-
प्यत्र निर्दिश्यते । कथम् । अविभक्तिको

निर्देशः । कृप उः रः लः कृपो रो ल इति ।
अथवोभयतः स्फोटमात्रं निर्दिश्यते ।
रश्रुतेर्लश्रुतिर्भवतीति ॥ विनाम ऋकार-
ग्रहणं कर्तव्यम् । रषाभ्यां नो णः समान-
पदे [८.४.१] ऋकाराच्चेति वक्तव्यम् ।
इहापि यथा स्यात् । मातृणाम् पितृणा-
मिति । यस्य पुनर्गृह्यन्ते रषाभ्यामित्येव
तस्य सिद्धम् । न सिध्यति । यत्तद्रेफात्परं
भक्तेस्तेन व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति । मा

‘आटुः’,^{३२} ‘आडुः’ या ठिकाणीही नुडागम
होजं लागेल.

होणार नाही; कारण ‘अश्रोतेश्च’
(७।४।७२) या सूत्रानें अश् धातूला मुद्दाम
नुडागम सांगितला आहे, तो व्यर्थ येईल व
त्यावरून नियम करण्यांत येईल की, उपान्त्य
अक्षर न्हस्व अकार ज्याचें आहे अशा
धातूला जर नुडागम होईल तर ‘अश्’
धातूलाच होईल, तसल्या इतर कोणत्याही
धातूला होणार नाही.

वरें, नुड् विधि जाऊं घ्या; लकारादेश
सांगणाऱ्या सूत्रांत ‘ऋ’कार घालावा लागेल.
‘कृपो रो लः’ (८।२।१८) सूत्र घ्या; या
सूत्रांत ‘ऋकारस्य च’ असे शब्द घातले
पाहिजेत; म्हणजे ‘क्लृप्तः’, ‘क्लृप्तवान्’ या
ठिकाणीही लकारादेश होईल; पण ज्याच्या
मतीं वर्णांचा अवयव स्वतंत्र वर्णासारखा
समजला जातो त्याच्या मतीं ही अडचण
येत नाही; ‘रः’ हा जो सूत्रांत शब्द आहे
तेवढ्यानेच त्याचें काम भागेल.

असेंच काहीं नाही; ज्याच्या मतीं वर्णांचा
अवयव स्वतंत्र वर्णासारखा समजला जात
नाहीं, त्याला सुद्धां काहीं अडचण येत नाही.
कारण ‘कृपो रो लः’ या सूत्रांत ऋकार घात-
लाच आहे.

३२. तेव्हां आटुः आडुः या ठिकाणीं नुड्
आगम होत नाही. कारण अट् धातूमध्ये उपान्त्य
अक्षर न्हस्व अकार आहे. ऋध् धातूचें उपान्त्य अक्षर

तो कोटें ?

‘कृपो रो लः’ या सूत्राचीं पदे ‘कृप’,
‘उः’, ‘रः’, ‘लः’ अशीं व्यावयवीचीं; कृप हें
पद विभक्तिप्रत्यय न उच्चारलेलें पष्ठ्यंत
समजावयाचें, व ‘उः’ हें ‘ऋ’ शब्दाचें
षष्ठीच्या एकवचनाचें रूप आहे. अथवा ‘रः’
व ‘लः’ या दोनही ठिकाणीं केवळ स्फोटरूपा-
चाच निर्देश केला आहे व क्लृप् धातूच्या र
या आवाजावरून ल हा आवाज होतो असा
सूत्राचा अर्थ समजावा.

वरें, जरी नुडाविषयीं व लकारादेशाविषयीं
अडचण दूर केली तरी णत्व सांगणाऱ्या
सूत्रांत ऋकार घालावयास पाहिजे. ‘रषाभ्यां
नो णः समानपदे’ (८।४।१) या सूत्रामध्ये
‘ऋकाराच्च’ असें बोलावयास पाहिजे;
म्हणजे ‘मातृणाम्’, ‘पितृणाम्’ वगैरे ठिकाणींही
नकाराला णकार होईल. ज्याच्या मतीं वर्णांचा
अवयव स्वतंत्र वर्णासारखा समजला जातो
त्याच्या मतीं ‘रषाभ्यां नो णः’ या सूत्रानेंच
काम भागेल.

भागणार नाही; कारण जरी ऋकारामध्ये
रेफ असला तरी त्या रेफाच्या लगेच नंतर ‘न’-
कार असूं शकत नाही; ऋकारामधील रेफाच्या
भोंवतीं ‘अज्भक्ति’ असते अशी कल्पना
असल्यामुळे अज्भक्तीचें व्यवधान येईल व

न्हस्व अकार नसल्यामुळे तेथें ‘अश्रोतेश्च’ (७।४।७२)
या नियमानें नुड् आगमाची व्यावृत्ति होत नाही.

भूदेवम् । अड्ठ्यवाय इत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । वर्णैकदेशाः के वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते । ये व्यपवृक्ता अपि वर्णा भवन्ति । यच्चापि रेफात्परं भक्तेर्न तत्कचिदपि व्यपवृक्तं दृश्यते । एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते । रषाभ्यां नो णः समानपदे । ततो व्यवाये । व्यवाये च रषाभ्यां नो

णो भवतीति । ततोऽट्कुप्वाङ्नुम्भिरिति । इदमिदानीं किमर्थम् । नियमार्थम् । एतैरेवाक्षरसमाम्नायिकैर्व्यवाये नान्यैरिति ॥ यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येष न दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्यकारान्नो णत्वमिति यदयं क्षुभ्रादिषु नृनमनशब्दं पठति । नैतदस्ति ज्ञापकम् ।

त्यामुळे 'रषाभ्यां०' सूत्रानें णत्व होणार नाही.

नाहीं झालें तरी हरकत नाही. अटानें व्यवधान होत असल्यामुळे^{३३} 'अट्कुप्वाङ्०' (८।४।२) या सूत्रानें णत्व होईल. त्या सूत्रानें णत्व होणार नाही; कारण, वर्णांचे अवयव स्वतंत्र रीतीनें वर्ण म्हणून घेतले जातात खरे. पण कोणते ते? जे निराळे असे दुसरीकडे प्रयोगांत दिसतात ते. ऋकारामध्ये रेफाच्या भोंवतीं असणारी जी अज्भक्ति ती स्वतंत्र रीतीनें वर्ण म्हणून कोठेही उपलब्ध होत नाही. तेव्हां अज्भक्तीचें अट् म्हणून ग्रहण होणें शक्य नाही व त्यामुळे 'मातृणाम्', 'पितृणाम्' वगैरे उदाहरणांमध्ये 'अट्कुप्वाङ्' (८।४।२) सूत्रानें णत्व होणार नाही.

तर मग आतां 'रषाभ्यां नो णः समानपदे' या सूत्रानंतर 'अट्कुप्वाङ्०' सूत्र दोन भाग करून पढूं: (१) 'व्यवाये' (व्यवधान असतांनाही णत्व होतें) व (२) 'अट्कुप्वाङ्नुम्भिः'.

पण 'व्यवाये' या एकाच सूत्रानें काम भागत असतांना 'अट्कुप्वाङ्नुम्भिः' हें सूत्र पाहिजे कशाला?

नियम म्हणून समजण्याकरितां अक्षरसमूहामध्ये दिलेल्या वर्णांनीं व्यवधान असतांना

३३. ऋकारांतील मधला भाग जसा रेफ समजला जातो तसाच त्याच्या सभोंवतीं असणारा जो स्वरासारखा भाग तो स्वर समजला जाईल. तेव्हां हें जें अज्भक्तीनें (म्हणजे स्वरासारख्या भागानें) व्यवधान होत आहे, तें अटानेंच होत आहे.

३४. 'अमुक वर्णांनीं व्यवधान असतांना' असें

५

जर णत्व होईल तर 'अट्' 'कवर्ग' 'पवर्ग' 'आङ्' आणि 'नुम्' या वर्णांनींच व्यवधान असतांना णत्व होतें. अक्षरसमूहामध्ये दिलेल्या इतर वर्णांनीं व्यवधान असतांना णत्व होत नाही असा 'अट्कुप्वाङ्नुम्भिः' या सूत्राचा अर्थ करावयाचा.

ज्याच्या मतीं वर्णांचा अवयव स्वतंत्र वर्णासारखा समजला जात नाही त्याच्या 'मतीं-ही' 'मातृणाम्' वगैरे उदाहरणांमध्ये णत्व होणार नाही ही अडचण येणार नाही. कारण, 'ऋकारा'च्या पुढें असलेल्या नकाराला णत्व होतें हें आचार्यांच्या प्रवृत्तिवरूनच अनुमित होतें. कारण णत्व होऊं नये याकरतां क्षुभ्रादिगणांत (८।४।३९) ते 'नृनमन' शब्द घालतात. जर ऋकाराच्या पुढील नकाराला णत्व होत नसतें तर 'नृनमन' शब्दाला णत्वाचा निषेध सांगण्याची जरूरच नव्हती.

'नृनमन' शब्द क्षुभ्रादिगणांत घातला आहे ही गोष्ट ज्ञापक म्हणून देतां येत नाही. 'नृनमन' शब्द क्षुभ्रादिगणांत घालण्याचा उपयोग नाही असें नाही; 'नार्नमनि' या वृद्धि होऊन तयार झालेल्या शब्दांत रेफ असल्यामुळे 'रषाभ्याम्०' (८।४।१) या सूत्रानें प्राप्त झालेलें णत्व होऊं नये म्हणून 'नृनमन' शब्द

येथें कांहींच सांगितलें नसल्यामुळे अज्भक्तीनें व्यवधान असतांनाही णत्व होईल.

३५. अज्भक्ति ही अङ्गुण इत्यादि अक्षरसमूहांतील वर्ण नव्हे. म्हणून तेथें नियमानें णत्वाची व्यावृत्ति होत नाही.

वृद्धयर्थमेतत्स्यात् । नान्नमनिः । यत्तर्हि
तृप्नोतिशब्दं पठति । यच्चापि नृनमनशब्दं
पठति । ननु चोक्तं वृद्धयर्थमेतत्स्यादिति ।
बहिरङ्गा वृद्धिरन्तरङ्गं णत्वम् । असिद्धं
बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ अथवोपरिष्ठाद्योग-
विभागः करिष्यते । ऋतो नो णो भवति ।
ततश्छन्दस्यवग्रहात् । ऋत इत्येव ॥
प्लुतावैच इदुतौ ॥ १२ ॥

एतच्च वक्तव्यम् । यस्य पुनर्गृह्यन्ते
गुरोष्टेरित्येव प्लुत्या तस्य सिद्धम् ।
यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येष न दोषः ।
क्रियत एतन्न्यास एव ॥

तुल्यरूपे संयोगे द्विव्यञ्जनविधिः ॥ १३
तुल्यरूपे संयोगे द्विव्यञ्जनाश्रयो विधिर्न
सिध्यति । कुक्कुटः पिप्पलः पित्तमिति ।
यस्य पुनर्गृह्यन्ते तस्य द्वौ ककारौ द्वौ

क्षुब्नादिगणांत घातला पाहिजे.

वरें तर, 'क्षुब्नादि'गणांत 'तृप्नोति' शब्द
घातला आहे त्यावरून वरील गोष्टीचें अनुमान
काढूं.

आणि 'नृनमन' शब्दावरुही तेंच अनुमान
काढण्यास हरकत नाही.

पण वरती नाही का सांगितलें, की जरी
केवळ 'नृनमन' शब्दाचा क्षुब्नादिगणांत
घालण्याचा उपयोग नसला तरी त्याला वृद्धि
होऊन त्यापासून तयार झालेल्या 'नान्नमनि'
शब्दांत णत्व न व्हावें म्हणून 'नृनमन' शब्द
क्षुब्नादिगणांत घातला पाहिजे.

त्याकरतांही नको. कारण 'नान्नमनि' ह्या
रूपामध्ये वृद्धि बहिरंग आहे व णत्व अंत-
रंग आहे; आणि अंतरंग कार्य करावयाचें
असतांना बहिरंग कार्य असिद्ध होतें, या
परिमाणेमुळें णत्वाच्या दृष्टीनें नृनमन असेंच
दिसतें. नान्नमनि असें दिसत नाही. ^{३६}

अथवा, 'अट्कुप्वाङ्' (८।४।२) इत्यादि
सूत्रांच्या पुढें पढलेल्या 'छन्दस्यवग्रहात्' या
सूत्राचीं दोन सूत्रें करूं—एक 'ऋतः' व दुसरें 'छ-
न्दस्यवग्रहात्'. ऋतः सूत्राचा अर्थ ऋकारानंतर-
ही नकाराला णकार होतो, 'छन्दस्यवग्रहात्' या
सूत्रांत 'ऋतः' पदाची अनुवृत्ति करावयाचीच.

३६. तेव्हां नृनमन शब्दाचा पाठ व्यर्थच होत
असल्यामुळें 'ऋकाराच्या पुढील नकाराला णत्व
होते' या अर्थाचें तें ज्ञापक म्हणतां येतें, असें
सिद्ध झालें.

३७. तेव्हां वर दिलेलें ज्ञापक घेण्याची आतां
काही जरूर नाही.

(वा. १२) शिवाय, ज्याच्या मतीं वर्णांचा
अवयव स्वतंत्र वर्णासारखा समजला जात नाही
त्याला 'प्लुतावैच इदुतौ' (८।२।१०६) असें,
म्हणावें लागेल. आणि ज्याच्या मतीं वर्णांचा
अवयव स्वतंत्र वर्णासारखा समजला जातो
त्याचें 'गुरारनृतौनन्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम्'
(८।२।८६) या सूत्रानेंच अवयवाला प्लुत
होऊन काम भागेल.

पण ज्याच्या मतीं वर्णांचा अवयव स्वतंत्र
वर्णासारखा समजला जात नाही, त्याच्या-
वरही वरती दिलेला दोष येत नाही; कारण
'प्लुतावैच इदुतौ' (८।२।१०६) हें सूत्र
सूत्रपाठांत पढलेलें आहेच.

(वा. १३) शिवाय, अवयवांचें पृथक् ग्रहण
होत नाही असें मानल्यास ज्या ठिकाणीं एकच
व्यंजन दोन वेळां येऊन संयोग होतो त्या
ठिकाणीं दोन व्यंजनांना उद्देशून सांगितलेलें
कार्य होणार नाही. उदा० कुक्कुटः, पिप्पल,
पित्तम् या ठिकाणीं क्, प् व त् हीं दोन
व्यंजनें आहेत असें समजलें जाणार ^{३८} नाही.
तेव्हां त्याला संयोगसंज्ञा होत नसल्यामुळें
मागील न्हस्व स्वर गुरु समजण्यांत येणार
नाहीं. पण ज्याच्या मतीं वर्णांचा अवयव
स्वतंत्र वर्णासारखा समजला जातो त्याच्या

३८. क्, प्, त् हीं संबंध एकमात्रिक व्यंजनें
आहेत. त्यांत प्रत्येकीं अर्धमात्रिक असे सारखे दोन
भाग आहेत. ते भाग 'अर्धमात्रिक स्वतंत्र वर्ण
आहेत' असें समजलें जाणार नाही, असा
अभिप्राय आहे.

पकारौ द्वौ तकारौ । यस्यापि न गृह्यन्ते
तस्यापि द्वौ ककारौ द्वौ पकारौ द्वौ त-
कारौ । कथम् । मात्राकालोऽत्र गम्यते न
च मात्रिकं व्यञ्जनमस्ति । अनुपदिष्टं स-
त्कथं शक्यं विज्ञातुम् । यद्यपि तावदत्रैत-
च्छक्यते वक्तुं यत्रैतन्नास्त्यणसवर्णान्गृहा-
तीतीह तु कथं सय्यन्ता सव्वत्सरः यल्लो-

कम् तल्लोकमिति यत्रैतदस्त्यणसवर्णान्गृहा-
तीति । अत्रापि मात्राकालो गृह्यते न च मा-
त्रिकं व्यञ्जनमस्ति । अनुपदिष्टं सत्कथं श-
क्यं विज्ञातुमसच्च कथं शक्यं प्रतिपत्तुम् ॥

ह य व रट् ॥५॥

सर्वे वर्णाः सकृदुपदिष्टाः । अयं
हकारो द्विरुपदिश्यते पूर्वश्चैव परश्च ।

मतीं या प्रस्तुत उदाहरणांत दोन ककार
आहेत, दोन पकार आहेत व दोन तकार
आहेत असें मानून काम भागते.

ज्याच्या मतीं वर्णांचा अवयव स्वतंत्र
वर्णासारखा समजला जात नाही त्याचेही
मतीं दोन ककार आहेत, दोन पकार आहेत
व दोन तकार आहेत असें मानतां येतें.

तें कसें ?

त्याचें कारण असें की क्क्, प्प व त्त
उच्चारण्यास एका मात्रेचा वेळ लागलेला
दिसतो आणि एका मात्रेचें एक व्यंजन
कधीही नसतें. उपदेशांत सांगितल्याशिवाय
एका मात्रेचें एक व्यंजन अस्तित्वांत येणार
कसें ? आणि जी गोष्ट अस्तित्वांत नाही तिचें
ज्ञान तरी होणार कसें ? एकंदरीत उपदेशांत
एकमात्रेचें व्यंजन उच्चारलें नाही व व्यवहारांत
त्याचें ज्ञान नाही. यावरून क्क्, प्प, त्त हीं
संबंध एकमात्रेचीं व्यंजनें नाहीत^{३९} हे सिद्ध होतें.

बरे, पण 'कुक्कुटः', 'पिप्पली' वगैरे
प्रस्तुत उदाहरणांत जरी 'अण् आपल्या

सवर्णांचेही ग्रहण करतो' हा नियम लागू
पडत नसल्यामुळे 'क्क्', 'प्प' वगैरे संयुक्त
व्यंजनांचें क्, प् वगैरे साध्या व्यंजनांनीं ग्रहण
होत नाही असें म्हणतां येतें^{४०} असें जरी
घटकाभर समजलें तरी 'सय्यन्ता', 'सव्वत्सरः',
'यल्लोकम्' या ठिकाणीं कसें ? येथें 'अण्
आपल्या सवर्णांचें ग्रहण करतो' हा नियम
लागू पडतो. तेव्हां या ठिकाणीं य् वगैरे
वर्णांनीं य् वगैरे वर्णांचें ग्रहण होईल.^{४१}

या ठिकाणींही दोन यकारांचें उच्चारण
करण्यास एका मात्रेचा वेळ लागतो; आणि एका
मात्रेचें एक व्यंजन कोठेही नसतें. उपदेशांत
सांगितल्याशिवाय एका मात्रेचें एक व्यंजन
अस्तित्वांत येणार कसें ? आणि जी गोष्ट अ-
स्तित्वांत नाही तिचें ज्ञान तरी^{४२} होणार कसें ?

बाकी सर्व वर्णांचा उपदेश अक्षरसमाम्ना-
यांत एकदाच केला आहे. ह्या हकाराचें मात्र
दोनदा उच्चारण केलें आहे. एकदा सर्व
व्यंजनांचे अगोदर व दुसऱ्यांदा सर्व व्यंजनां-
च्या शेवटीं.

३९. सारखीं दोन व्यंजनें जवळ आलीं असतां
शीघ्र उच्चारणामुळे क्क् वगैरे हें संबंध एकच एका
मात्रेचें व्यंजन आहे, असा भास होतो. वस्तुतः
विचार केला असतां तो भ्रम आहे.

४०. तेव्हां क्क्, प्प, त्त हीं एकमात्रिक व्यंजनें
अक्षरसमाम्नायामध्ये महेश्वरानें साक्षात् उच्चारलीं
नाहींत. उच्चारलेल्या क्, प्, त्त या अर्धमात्रिक
व्यंजनांनीं त्यांचें ग्रहणही होत नाही. अयोगवाहा-
मध्येही त्यांची गणना केली नाही. एकंदरीत क्क्
वगैरे मात्रिक व्यंजनांचें अस्तित्व मानतां येत नाही.

४१. तेव्हां य्, व् वगैरे एकमात्रिक व्यंजनांचें

अस्तित्व कबूल करावें लागेल. आणि त्या य् वगैरे-
तील अर्धमात्रिक भाग स्वतंत्र वर्णासारखा समजला
जाणार नाही तेव्हां त्या भागाला द्वित्व होऊन तीन
यकारांचें रूप होत असतें तें होणार नाही.

४२. कोणत्याही वर्णांचें अस्तित्व भाषेवरून
सिद्ध होत असतें तेव्हां जसा दीर्घ लृकार असता
तर त्याचें ऋलृक् यांतील ऋस्व लृकारानें त्याचें
ग्रहणही झालें असतें, तथापि भाषेत नाही म्हणून
त्याचें अस्तित्व मानलें जात नाही तसें य्, व्
वगैरे एकमात्रिक व्यंजनांचें अस्तित्व मानलें जात
नाहीं.

यदि पुनः पूर्वं एवोपदिश्येत पर एव वा । कश्चात्र विशेषः ।

हकारस्य परोपदेशेऽङ्ग्रहणेषु
हग्रहणम् ॥१॥

हकारस्य परोपदेशेऽङ्ग्रहणेषु हग्रहणं कर्तव्यम् । आतोऽटि नित्यम् [८.३.३] शश्छोऽटि [८.४.६३] दीर्घादटि समानपादे [८.३.९] हकारे चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । महाँ हि सः॥
उत्त्वे च ॥२॥

उत्त्वे च हकारग्रहणं कर्तव्यम् ।

अतो रोरप्लुतादप्लुते [६.१.११३] हशि च [११४] हकारे चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । पुरुषो हसति । ब्राह्मणो हसतीति ॥ अस्तु तर्हि पूर्वोपदेशः ।
पूर्वोपदेशे किञ्चक्सेड्विधयो

झलग्रहणानि च ॥३॥

यदि पूर्वोपदेशः किञ्चं विधेयम् । स्निहित्वा स्नेहित्वा । सिस्निहिषति सिस्नेहिषति । रलो व्युपधाद्धलादेः [१.२.२६] इति किञ्चं न प्राप्नोति ॥ कसविधिः । कसश्च विधेयः । अधुक्षत् अलिक्षत् । शल

बरे तर, अगोदरच एकदां उच्चारल्यास काय होईल, किंवा शेवटीं एकदांच उच्चारल्यास काय होईल ? दोहीत फरक काय पडेल ?
(वा. १) हकार एकदांच शेवटीं उच्चारल्यास ज्या ठिकाणीं अट् शब्द उच्चारून अट् वर्णांना कार्य सांगितलें आहे त्या सूत्रांत हकार निराळा घालावा लागेल. उदाहरणार्थ—‘आतोऽटि नित्यम्’ (८।३।३), ‘शश्छोऽटि’ (८।४।६३), ‘दीर्घादटि समानपादे’ (८।६।९) या तीन सूत्रांमध्ये ‘हकारे च’ (हकार पुढें असतांनाही) असे शब्द घालावे लागतील; म्हणजे महाँ हि सः इत्यादि ठिकाणीं अनुनासिक वगैरे होतील. त्याचप्रमाणें

(वा. २) उकार आदेश सांगणाऱ्या सूत्रांत हकार उच्चारावा लागेल. उदाहरणार्थ—‘अतो रोरप्लुतादप्लुते’ (६।१।११३) यानंतर सांगितलेल्या ‘हशि च’ (६।१।११४) या

सूत्रांत ‘हकारे च’ असे जास्ती शब्द घालावे लागतील. म्हणजे ‘पुरुषो हसति’, ‘ब्राह्मणो हसति’ या उदाहरणांमध्ये उकारादेश होईल.

तर मग अगोदरच उच्चारण करावें.

(वा. ३) जर अगोदरच एकदां उच्चारण केलें तर हकारान्त धातूच्या पुढील त्वा आणि सन् या प्रत्ययांना किञ्च सांगण्यास निराळें सूत्र करावें लागेल. ‘स्निहित्वा, स्नेहित्वा,’ ‘सिस्निहिषति, सिस्नेहिषति’ या उदाहरणांमध्ये ‘रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च’ (१।२।२६) या सूत्रानें किञ्च होऊं शकणार नाही; कारण हकार ‘रल’मध्ये सांपडत नाही. त्याचप्रमाणें हकारान्त धातूच्या पुढील च्लिप्रत्ययाला ‘क्स’ आदेश सांगण्यासही निराळें सूत्र करावें लागेल; कारण हकार हा ‘शल’मध्ये न सांपडल्यामुळें ‘शल इगुपधादनिटः कसः’ (३।१।४५) या सूत्रानें ‘अधुक्षत्’, ‘अलिक्षत्’ इत्यादि उदा-

१. कारण ‘हयवरट्’ या सूत्रामध्ये हकार उच्चारला जाणार नाही, तर अट् प्रत्याहारामध्ये हकार सांपडणार नाही.

२. ‘हयवरट्’ येथें हकार उच्चारला नाही तर हश् प्रत्याहारच होणार नाही. त्याच्या ऐवजीं यश् प्रत्याहार करून ‘हशि च’ (६।१।११४) याबद्दल ‘यशि च’ असें सूत्र करावें लागेल. आणि हकार पुढें असतांना उत्त्व होतें असें तेथें स्वतंत्र म्हणावें लागेल.

३. हल् या शेवटच्या सूत्रांत एक हकाराचाच उपदेश केला आहे. तो केला नाही तर तें हल् हें सूत्रच नको असें होतें. अल्, हल् वगैरे जे लकाराबरोबर प्रत्याहार केले आहेत ते शषसर् या सूत्रांतील रेफाबरोबरच म्ह. अर्, हर् असे करावेत.

४. रल् प्रत्याहाराच्या ऐवजीं रर् असा प्रत्याहार सूत्रांत उच्चारावा लागेल व त्या रर् प्रत्याहारामध्ये हकार सांपडत नाही.

इगुपधादनिटः कसः [३.१.४५] इति कसो न प्राप्नोति ॥ इडिधिः । इट् च विधेयः । रुदिहि स्वपिहि । वलादिलक्षण इण् प्राप्नोति ॥ झल्ग्रहणानि च । किम् । अहकाराणि स्युः । तत्र को दोषः । झलो झलि [८.२.२६] इतीह न स्यात् । अदाग्धाम् अदाग्धम् ॥ तस्मात्पूर्वश्चैवोपदेशः परश्च । यदि च किञ्चिदन्यत्राप्युपदेशे प्रयोजनमस्ति तत्राप्युपदेशः कर्तव्यः ॥

इदं विचार्यते । अयं रेफो यकार-वकाराभ्यां पूर्व एवोपदिश्येत ह र य व-

हरणांत कस होऊं शकणार नाही. तसेंच 'इट्' आगमही निराळा सांगावा लागेल. कारण 'वला'मध्ये हकार न सांपडल्यामुळे 'रुदिहि', 'स्वपिहि' या ठिकाणी 'हि' प्रत्ययाला 'इट्' आगम (७।२।७६) होणार नाही. त्याप्रमाणेच ज्या सूत्रांमध्ये 'झल्' शब्द उच्चारला आहे त्यांचीही तीच स्थिति होईल.

ती काय ?

'झल्' जेथे उच्चारला आहे तेथे 'झला'-मध्ये हकार सांपडावयाचा नाही.

नाहीं सांपडला तर काय दोष येईल ?

'अदाग्धाम्' हे उदाहरण साधतांना 'झलो झलि' (८।२।२६) या सूत्राने सकाराचा लोप होणार नाही. तेव्हां एकंदरीत सर्व उदाहरणे साधण्याकरितां अगोदरही उच्चारण करावे व नंतरही उच्चारण करावे. येवढेंच काय, पण आणखीसुद्धां मध्ये एखाद्या ठिकाणी उच्चारण करण्याचा उपयोग असेल तर त्या ठिकाणीही उच्चारण करावे.

५. कारण महेश्वरांनी जो हा अक्षरसमाम्नाय उच्चारला तो वर्णाच्या स्वरूपाचे ज्ञान करून द्यावे ह्याच उद्देशाने उच्चारला आहे असे नाही, तर प्रयोजनाकरतां उच्चारला आहे. तेव्हां एकदां उच्चारून जर प्रयोजन भागत नाही तर दोनदां उच्चारण्यास काय हरकत आहे ? काम पडल्यास तीनदां देखील

डिति पर एव वा यथान्यासमिति । कश्चात्र विशेषः ।

रेफस्य परोपदेशेऽनुनासिकद्विर्वचन-परसवर्णप्रतिषेधः ॥४॥

रेफस्य परोपदेशेऽनुनासिकद्विर्वचन-परसवर्णानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । अनुनासिकस्य । स्वर्नयति प्रातर्नयतीति यरो-ऽनुनासिकेऽनुनासिको वा [८.४.४५] इत्यनुनासिकः प्राप्नोति ॥ द्विर्वचनस्य । भद्रहृदः मद्रहृद इति यर इति द्विर्वचनं प्राप्नोति ॥ परसवर्णस्य । कुण्डं रथेन । वनं रथेन । अनुस्वारस्य ययि [८.४.५८]

बरे तर, दुसरे एक विचारावयाचे की हा रेफ जो येथे उच्चारला आहे तो यकार व वकार यांच्या आधीं हरयवट् सूत्र करून उच्चारला का जसा उच्चारला आहे तसाच तो राहूं द्यावा ?

दोहींमध्ये फरक काय पडेल ?

(वा.४) रेफ जर यकार व वकार यांच्यानंतर उच्चारला तर अनुनासिक, द्वित्व व परसवर्ण हीं होत नाहीत म्हणून सांगावे लागेल. अनुनासिकाचे उदाहरण—यकारवकारानंतर रेफ उच्चारल्यास त्याला स्वर्नयति, प्रातर्नयति या ठिकाणी यरोनुनासिकेनुनासिको वा (८।४।४५) या सूत्राने अनुनासिक होऊं लागेल. द्वित्वाचे उदाहरण 'मद्रहृदः', 'भद्रहृदः' या ठिकाणी रेफ यरांत मोडला गेल्यामुळे त्याला 'अचो रहाभ्यां द्वे' (८।४।४६) या सूत्राने द्वित्व होऊं लागेल. परसवर्णाचे उदाहरण—'कुण्डं रथेन', 'वनं रथेन' या ठिकाणी अनुस्वाराला 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' (८।४।५८) या सूत्राने उच्चारण्यास हरकत नाही.

६. कारण यर् प्रत्याहारामध्ये रेफ सांपडत आहे. आतां जरी ज, म, ङ, ण, न हे अनुनासिक पांच आहेत तरी रेफाचे मूर्धा स्थान असल्यामुळे त्याच्या सारखा मूर्धस्थानाचा णकार हा 'स्थानेन्तरतमः' (१।१।५०) या परिभाषेने होईल.

इति परसवर्णः प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि पूर्वोपदेशः ।

पूर्वोपदेशे कित्त्वप्रतिषेधोव्यलोप-
वचनं च ॥५॥

यदि पूर्वोपदेशः कित्त्वं प्रतिषेध्यम् ।
देवित्वा दिदेविषति । रलो व्युपधात्
[१.२.२६] इति कित्त्वं प्राप्नोति । नैष
दोषः । नैवं विज्ञायते रलः व्युपधादिति ।
किं तर्हि । रलः अव्युपधादिति । किमिद-

परसवर्णं होऊं लागेल.

वरें, असें असेल तर हरयवट् असें यकार व
वकार यांच्या अगोदरच त्याचें उच्चारण करा.
पूर्वी उच्चारल्यास—

(वा. ५) जर पूर्वी उच्चारण केलें तर कित्वाचा
निषेध करावा लागेल. 'देवित्वा', 'दिदेविषति'
या उदाहरणांत वकार हा रलांत मोडल्यामुळें
'रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च' (१।२।२६) या
सूत्रानें कित्त्व होऊं लागेल.

हा कित्त्व होण्याचा दोष येत नाही; कारण
'रलो व्युपधात् ०' या सूत्रांत 'रलः', 'व्युपधात्'
अशीं पदें आम्ही नाहीं पाडणार.

तर मग कशीं पदें पाडणार ?

'रलः', 'अव्युपधात्' अशीं.

अव्युपधात्' पद काय अर्थाचें ?

त्याचा अर्थ 'वकारान्त नसलेल्या व इकार
व उकार उपधेला ज्याच्या आहेत अशा
धातूहून' हा.

'व्यलोपवचन' संबंधी (६।१।६६) बोलाव-

७. 'गोधाया ढक्' (४।१।१२९) या सूत्रानें
गोधा शब्दाहून ढक् प्रत्यय केल्यानंतर त्या प्रत्यया-
तील र या अक्षराच्या पूर्वीच्या ढकाराला 'आयने ०'
(७।१।२) या सूत्रानें एय् असा आदेश केला
असतां त्यांतील यकाराचा 'लोपो व्यो ०' (१।६।६६)
या सूत्रानें रेफ हा वल् पुढें आहे म्हणून लोप होतो.
पचेरन् या उदाहरणामध्ये पच् धातूहून लिङ्प्रत्यय,
त्याला झ आदेश, त्याला 'झस्यरन्' (३।४।१०५)
या सूत्रानें रन् आदेश, 'लिङःसीयुट' (३।४।१०२)
या सूत्रानें सीयुट् आगम, त्यांतील यकाराचा

मव्युपधादिति । अवकारान्ताद्व्युपधा-
दव्युपधादिति ॥ व्यलोपवचनं च ।
व्योश्च लोपो वक्तव्यः । गौधेरः । पचेरन्
यजेरन् । जीवे रदानुक् जीरदानुः ।
वलीति लोपो न प्राप्नोति । नैष दोषः ।
रेफोऽप्यत्र निर्दिश्यते । लोपो व्योर्व-
लीति रेफे च वलि चेति ॥ अथवा
पुनरस्तु परोपदेशः । ननु चोक्तं रेफस्य
परोपदेशेऽनुनासिकद्विर्वचनपरसवर्णप्रति-

याचें म्हणजे वकार व यकार यांचा लोप रेफ
पुढें असतांना निराळें सूत्र करून सांगावा
लागेल. 'गौधेरः', 'पचेरन्', 'यजेरन्' हीं
उदाहरणें पाहा; त्याप्रमाणेंच जीव् धातूहून
'रदानुक्' प्रत्यय करून साधलेलें 'जीरदानुः'
उदाहरण पाहा. या ठिकाणीं रेफ पूर्वी उच्चा-
रल्यास तो वलांत न मोडल्यामुळें तो पुढें अस-
तांना यकार व वकार यांचा लोप होणार नाहीं.

हा दोष येत नाही. कारण 'लोपो व्योर्वलि'
(६।१।६६) या सूत्रांत रेफाचें सुद्धां उच्चारण
केलें आहे. 'व्योः' व 'र्वलि' अशीं पदें येथें
पाडावयाचीं म्हणजे रेफ किंवा वल् पुढें अस-
तांना यकार व वकार यांचा लोप होतो, असा
अर्थ होईल.

अथवा राहीना पुढेंच रेफ जसा उच्चारला
आहे तसाच ?

पण तसें झाल्यास वरतीच नाहीं का
सांगितलें की अनुनासिक, परसवर्ण व द्वित्व
यांचा निषेध सांगावा लागेल ?

'लोपोव्यो ०' (३।१।६६) या सूत्रानें लोप होतो.

८. जीवे रदानुक् (उणा. सू.) या उणादि-
सूत्रानें जीव् धातूहून रदानुक् प्रत्यय सांगितला आहे.

९. वलि असें येथें पद आहे. परंतु तेथें 'र्वलि'
असेंही पद पाडतां येतें. 'रोरि' (८।१।१४) या
सूत्रानें व्योर् यांतील रेफाचा लोप होऊन व्योर्वलि
असा संधि होईल. वलि येथें र् आणि वल् यांचा
समाहारद्वंद्व करून पुढें सप्तमीचा एकवचनप्रत्यय
केला आहे.

षेध इति । अनुनासिकपरसवर्णयोस्ताव-
त्प्रतिषेधो न वक्तव्यः । रेफोष्मणां सवर्णा
न सन्ति । द्विर्वचनेऽपि नेमौ रहौ कार्यिणौ
द्विर्वचनस्य । किं तर्हि । निमित्तमिमौ रहौ
द्विर्वचनस्य । तद्यथा । ब्राह्मणा भोज्यन्तां
माठरकौण्डिन्यौ परिवेविष्टामिति नेदानीं
तौ भुञ्जाते ॥

अनुनासिक व परसवर्ण यांचा निषेध सांग-
ण्याचें काहीं कारण नाही. कारण रेफ व ऊष्म-
वर्ण^{१०} यांना कोणताही वर्ण सवर्ण नसल्यामुळे
अनुनासिक व परसवर्ण होणार नाहीतच.
द्वित्वासंबंधाने म्हणावयाचें म्हणजे रेफ व
हकार हे द्वित्वाचे कार्या नसतात.^{११}

तर मग काय असतात ?

हे रेफ व हकार द्वित्वाचें निमित्त असतात.
याला दृष्टांत द्यावयाचा म्हणजे 'ब्राह्मणांना
जेवावयास घाला, माठर व कौण्डिन्य यांना
वाढून द्या' असें म्हटलें असतां माठर व
कौण्डिन्य काहीं तेथें जेवत नाहीत.^{१२}

आतां असें विचारायाचें आहे की अयोग-
वाह वर्णांचा कोठेही उपदेश केला नाही तरी

इदं विचार्यते । इमेऽयोगवाहा न कचिदु-
पदिश्यन्ते श्रूयन्ते च तेषां कार्यार्थ उपदेशः
कर्तव्यः । के पुनरयोगवाहाः । विसर्जनी-
यजिह्वामूलीयोपध्मानीयानुस्वारानुनासि-
कययमाः । कथं पुनरयोगवाहाः । यद-
युक्ता वहन्त्यनुपदिष्टाश्च श्रूयन्ते ॥ क
पुनरेषामुपदेशः कर्तव्यः ।

पण ते प्रयोगांत ऐकू येतात. तेव्हां त्यांचा उप-
देश शास्त्रांत सांगितलेलीं कार्ये होण्याकरितां
करणे आवश्यक आहे.

पण अयोगवाह म्हणजे कोणते वर्ण ?

विसर्ग,^{१३} जिह्वामूलीय, उपध्मानीय, अनु-
स्वार आणि यम.

यांना अयोगवाह कां म्हणतात ?

कारण की अक्षरसमाम्नायांत घातले नस-
तांनासुद्धां ते प्रयोगाच्या उपयोगी पडतात. म्ह.
त्यांचा उपदेश आचार्यांनीं केला नसतांनासुद्धां
ते ऐकू येतात.

बरें, पण यांचा उपदेश म्हणजे उच्चारण
करावयाचें झाल्यास अक्षरसमूहांत ते कोठे
घालावेत ?

१०. श, ष, स, ह या चार वर्णांना ऊष्मवर्ण असें
म्हणतात. 'यरोनुनासिके' (८।४।४५) या सूत्रा-
मध्ये सवर्णपदाचा संबंध करून 'यराला त्याचा सवर्ण
असा त्याला अनुनासिक आदेश होतो' असा अर्थ
केला म्हणजे स्वनयति इत्यादि उदाहरणामध्ये दोष
येत नाही. णकार हा जरी मूर्धास्थानचा असल्यामुळे
रेफाला जवळचा आहे तरी तो रेफाचा सवर्ण होत
नाहीं. कारण रेफाचा आभ्यंतरप्रयत्न ईषत्स्पृष्ट आहे
आणि णकाराचा स्पृष्ट प्रयत्न आहे असा प्रयत्नभेद
आहे. तेव्हां यरामध्ये रेफ सांपडला तरी दोष नाही.
तसेंच ययामध्ये रेफ सांपडला तरी 'कुंडं रथेन' येथें
रेफाला सवर्ण नसल्यामुळे त्याच्या मागील अनु-
स्वाराला अनुस्वारस्य०' (८।४।५८) या सूत्रानें
परसवर्ण होत नाही.

११. कार्या म्ह. उद्देश्य. रेफ आणि हकार या
दोन वर्णांना कुठेही द्वित्व होत नाही. ते फक्त
दुसऱ्या वर्णाला द्वित्व करतांना निमित्त होतात.

१२. त्याप्रमाणें 'अचो रहाभ्यां०' (८।४।४६) या
सूत्रानें रेफ आणि हकार या वर्णांमुळे त्याच्या पुढील
वर्णाला द्वित्व सांगितलें असल्यामुळे अर्थातच त्या
दोन वर्णांना द्वित्व होणार नाही. त्यांपैकीं हकार हा
यरामध्ये नसल्यामुळे त्याला द्वित्वाची प्राप्तिच नाही.
आणि रेफाला प्राप्ति आली तरी लौकिक न्यायानें
त्याला द्वित्व होत नाही.

१३. क आणि ख या दोन वर्णांच्या मागील
अर्ध्या विसर्गाला 'जिह्वामूलीय' म्हणतात. तसेंच प
आणि फ या दोन वर्णांच्या मागील विसर्गाला 'उ-
पध्मानीय' म्हणतात. हे 'कुप्वोःकःपौच' (८।३।३७)
या सूत्रानें सांगितले आहेत. ज, म, ड, ण, न यां-
पैकीं कोणाच्याही मागे झय् प्रत्याहारापैकीं वर्ण
आला असतां त्या वर्णासारखा जो 'झ' त्यापुढें
दुसरा वर्ण उच्चारला जातो त्याला 'यम' म्हणतात.
याची विशेष माहिती प्रातिशाख्यामध्ये दिली आहे.
अनुस्वार आणि विसर्ग हे प्रसिद्धच आहेत.

अयोगवाहानामदसु णत्वम् ॥६॥

अयोगवाहानामदसूपदेशः कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् । णत्वम् । उरःकेण उरःपेण । अङ्गव्याय इति णत्वं सिद्धं भवति ॥

शर्षु जश्भावपत्वे ॥७॥

शर्षूपदेशः कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् । जश्भावपत्वे । अयमुज्जिरुपध्मानी-योपधः पठ्यते तस्य जश्त्वे कृत उज्जिता उज्जितुमित्येतद्रूपं यथा स्यात् ॥ यद्युज्जि-

(वा.६)या अयोगवाहांचें अटांमध्ये उच्चारण करावें तें कशाकरितां ?

णत्वाकरितां. 'उरःकेण', 'उरःकेण', 'उरः-पेण', 'उरःपेण' या ठिकाणीं अयोगवाहांचा अटांमध्ये उपदेश केल्यास 'अट्कुप्वाङ्' (८।४।२) या सूत्रानें नकाराला णकार होऊं शकेल.

(वा.७) शरांमध्येही यांचें उच्चारण करावें. तें कशाकरितां ?

जश् आदेश होण्याकरितां; तसेंच षत्व होण्याकरितां. उदाहरणार्थ 'उज्' धातु घ्या. ह्या उज् धातूचें मूळ उच्चारण करतांना उपधेला उपध्मानीय घालून उच्चारण केलें^{१४} आहे. उपध्मानीयाचें शरांमध्ये उच्चारण केल्यास त्याला 'झलां जश् झशि' (८।४।५३) या सूत्रानें जश्त्व होऊन 'उज्जिता', 'उज्जितुम्' हीं रूपें साधतील.

पण जर उज् धातुच उपधेला उपध्मानीय घालून पाठ केला तर उज्जिजिषति हें रूप

१४. म्ह. उज् असें उच्चारण केलें आहे. दकार मध्ये घालून उज् असें मूळ उच्चारण केलें आहे असा येथें दुसरा पक्ष आहे.

१५. उपध्मानीयाचें ओष्ठस्थान असल्यामुळें त्याला जश्त्व होतांना जवगडद यांपैकीं बकार आदेश होतो. कारण बकाराचें ओष्ठस्थान आहे.

१६. दकाराला 'स्तोः श्रुता श्रुः' (८।४।४०) या सूत्रानें जकार आदेश होऊन दोन जकारांचें उज्जिता असें रूप होईल,

रुपध्मानीयोपधः पठ्यत उज्जिजिषती-त्युपध्मानीयादेरेव द्विर्वचनं प्राप्नोति ।

दकारोपधे पुनर्न न्द्राः संयोगादयः [६.१.३] इति प्रतिषेधः सिद्धो भवति ।

यदि दकारोपधः पठ्यते का रूपसिद्धिः उज्जिता उज्जितुमिति । असिद्धे भ उद्जेः ।

इदमस्ति स्तोः श्रुता श्रुः [८.४.४०] इति । ततो वक्ष्यामि । भ उद्जेः । उद्जे-

श्रुना संनिपाते भो भवतीति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । निपातनादेव

साधतांना उपध्मानीय आरंभीं असलेला जो एकस्वरयुक्त भाग त्याला द्वित्व होईल; आणि दकार उपधेला आहे असें मानिलें तर दकाराला द्वित्वाचा निषेध 'न न्द्राः संयोगादयः' (६।१।३) या सूत्रानें होईल.

पण जर उपधेला दकार घालून उज् धातूचा पाठ केला तर 'उज्जिता', 'उज्जितुम्' हीं रूपें^{१६} कशीं साधवयाचीं ?

असिद्ध जें त्रिपादी प्रकरण त्यांत 'भ उद्जेः' असें सूत्र करतां येईल. 'स्तोः श्रुता श्रुः' (८।४।४०) हें सूत्र त्रिपादींत पढलेंच आहे. त्या सूत्राचे नंतर 'भ उद्जेः' हें विधान करूं व त्याचा अर्थ उद्ज् धातूच्या दकाराला चवर्गातील व्यंजनाचा योग असतांना भकारादेश होतो असा^{१७} करूं.

वरें, तर मग तें विधान करावें.

निरालें विधान करण्याची जरूर नाही; कारण, आचार्य पाणिनींनीं निपातन केल्यामुळेंच काम भागत आहे.

१७. भकार आदेश केल्यानंतर त्या भकाराला 'झलां जश् झशि' (८।४।५३) या सूत्रानें बकार आदेश होऊन उज्जिता वगैरे रूपें साधतील. अभ्युद्गः वगैरे ठिकाणीं उद्ज् धातूच्या जकाराला 'चजोः कु०' (७।३।५२) या सूत्रानें कुत्व होऊन गकार आदेश झाल्यानंतर दकाराला चवर्गाचा योग नसल्यामुळें 'भ उद्जेः' या नवीन केलेल्या सूत्रानें भकार आदेश होत नाही.

सिद्धम् । किं निपातनम् । भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः [७.३.६१] इति । इहापि तर्हि प्राप्नोति । अभ्युद्गः समुद्ग इति । अकुत्वविषये तन्निपातनम् । अथवा नैतदुब्जे रूपं गमेरेतद्व्युपसर्गाद्धो विधीयते । अभ्युद्गतोऽभ्युद्गः । समुद्गतः समुद्ग इति ॥ षत्वं च प्रयोजनम् । सर्पिःषु धनुःषु । शर्व्यवाय इति षत्वं सिद्धं भवति । नुम्बिसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि [८.३.५८] इति विसर्जनीयग्रहणं न कर्तव्यं भवति । नुम-

श्चापि तर्हि ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथं सर्पीषि धनूंषि । अनुस्वारे कृते शर्व्यवाय इत्येव सिद्धम् । अवश्यं नुमो ग्रहणं कर्तव्यम् । अनुस्वारविशेषणं नुम्ग्रहणं नुमो योऽनुस्वारस्तत्र यथा स्यादिह मा भूत् । पुंस्त्विति ॥ अथवाविशेषेणोपदेशः कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् ।

अविशेषेण संयोगोपधासंज्ञालोऽन्त्य-
द्विर्वचनस्थानिवद्भावप्रतिषेधाः ॥८॥
अविशेषेण संयोगसंज्ञाप्रयोजनम् ।

कोठे तें निपातन केलें आहे ?

‘भुजन्युब्जौ’^{१८} पाण्युपतापयोः’ (७।३।६१)

या सूत्रांत.

तर मग ‘अभ्युद्गः’, ‘समुद्गः’ या ठिकाणीं-
ही भकारादेश होऊं लागेल.

तसें होऊं लागल्यास आम्ही म्हणू की भ-
कारादेश करून जें ‘उब्ज्’ धातूचें निपातन
ध्यावयाचें तें ज्या ठिकाणीं उद्ज् धातूला ‘कु-
त्व’, होत नसेल त्या ठिकाणीं^{१९} अथवा, ‘अभ्यु-
द्गः’ ‘समुद्गः’ हीं ‘उब्ज्’ धातूचीं रूपें समजूं
नयेत; ‘अभि’ व ‘उत्’ हे दोन उपसर्ग जोड-
लेल्या ‘गम्’ धातूचीं हीं रूपें^{२०} समजावीं. अ-
भ्युद्गत’ म्हणजे वरतीं आलेला या अर्थी ‘अ-
भ्युद्ग’ शब्द; व ‘समुद्गत’ म्हणजे जोडून बस-
लेला या अर्थी ‘समुद्ग’ शब्द ध्यावे.

षत्वादेशाविषयीं उपयोग दाखवावयाचा
म्हणजे ‘सर्पिःषु’, ‘धनुःषु’ या उदाहरणांमध्ये
विसर्ग जरी मध्ये असला तरी त्या विसर्गाचा
शरांमध्ये अंतर्भाव झाल्यामुळे ‘नुम्बिसर्जनीय-
शर्व्यवायेपि’ (८।३।५८) या सूत्रानें शरांचेंच
व्यवधान आहे व तें खपतें म्हणून सकाराला
षत्व होईल; व ‘नुम्बिसर्ज०’ सूत्रांत ‘विसर्ज-
नीय’ पद घालण्याची जरूर राहणार नाही.

१८. पाणिनीनं न्युब्ज असें येथें जें उच्चारण
केलें आहे त्यावरून उद्ज् धातूच्या दकाराला भकार
आदेश होतो असें अनुमान निघतें.

१९. कारण ‘भुजन्युब्जौ०’ (७।३।६१) हें सूत्र

तर मग त्या सूत्रांत ‘नुम्’ पदही न घातलें
तरी चालेल.

पण ‘सर्पीषि’, ‘धनूंषि’ हीं रूपें कशीं साधतील ?
नुमाला अनुस्वार केल्यावर अनुस्वार हा
शरांमध्ये अंतर्भूत झाल्यामुळे ‘शर्व्यवाये’ या
पदानेंच काम होईल.

जरी ‘सर्पीषि’, ‘धनूंषि’ येथें षत्व होण्या-
करितां ‘नुम्’ पदाची जरूर लागली नाही तरी
‘नुम्’ पद सूत्रामध्ये अवश्य ठेवलें पाहिजे. व
तें ‘नुम्’ पद अनुस्वाराला विशेषण म्हणून घेतलें
पाहिजे. म्हणजे नुमाला झालेला जो अनुस्वार
त्याचेंच व्यवधान असतांना षत्व होईल. इतर
अनुस्वाराचें व्यवधान असतांना, उदाहरणार्थ
‘पुंसु’ येथें, षत्व होणार नाही.

शिवाय असेही काहीं उपयोग आहेत की, त्या-
करतां नक्की अमक्याच शिवसूत्रांत अशारीतीनें
नव्हे, तर अक्षरसमाम्नायांत कुठें का होईना पण
या अयोगवाहांचें पठन मात्र केलेंच पाहिजे.

तसे उपयोग कोणते ?

(वा.८) अविशेषानें म्हणजे या अक्षरसमाम्ना-
यामध्ये कुठेंतरी उपदेश केला असतांना ‘संयोग
संज्ञा होणें’ हा एक फायदा. — ‘ऊ३ब्जक’ उ-
दाहरण घ्या. हलांमध्ये कुठेंतरी उपदेश केला

कुत्वाचा निषेध सांगणारें आहे.

२०. गम् धातूहून ड प्रत्यय करून गम् यांतील
‘अम्’ या टिसंज्ञक भागाचा लोप होऊन अभ्युद्गः
वगैरे रूपें साधतात.

ऊ३ञ्जक । हलोऽनन्तराः संयोगः
[१.१.७] इति संयोगसंज्ञा संयोगे गुरु
[१.४.११] इति गुरुसंज्ञा गुरोरिति
प्लुतो भवति ॥ उपधासंज्ञा च प्रयोज-
नम् । दुष्कृतम् निष्कृतम् । निष्पीतम्
दुष्पीतम् । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य
[८.३.४१] इति षत्वं सिद्धं भवति ।
नैतदस्ति प्रयोजनम् । नेदुदुपधग्रहणेन
विसर्जनीयो विशेष्यते । किं तर्हि ।

असतां उपध्मानीय हल् समजला गेल्यामुल्लेखं जं
येवव्याला^{२१} 'हलोनन्तराः संयोगः (१।१।७)
या सूत्राने संयोग संज्ञा होईल, संयोग संज्ञा
झाल्यामुल्लेख उकाराला 'संयोगे गुरु' (१।४।११)
या सूत्राने गुरु संज्ञा होईल; आणि गुरु संज्ञा
झाल्यावर तो उकार 'गुरोननृतः०' (८।२।८६)
या सूत्राने प्लुत होईल. 'उपधा 'संज्ञा' होणे
हा दुसरा फायदा.—'दुष्कृतम्', निष्कृतम्',
'निष्पीतम्', 'दुष्पीतम्' हीं उदाहरणे ध्या; या
ठिकाणी इकार व उकार यांना उपधा संज्ञा
झाल्यावर^{२२} 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य' (८।
३।४१) या सूत्राने विसर्गाला षत्व होईल.

उपधा संज्ञेविषयी हा उपयोग सांगतां ये-
णार नाही. 'इदुदुपध' हा शब्द विसर्गाला
विशेषण म्हणून लावला जाणार नाही.

तर मग कशाला विशेषण लावावयाचा ?

सकाराला विशेषण लावावयाचा व 'इकार
किंवा उकार उपधेला असलेला जो सकार^{२३}
त्याला झालेला जो विसर्ग०' इत्यादि अर्थ
करावयाचा. अथवा 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य'

२१. उपध्मानीय आणि जकार या दोहोंना
मिळून. आतां 'उपध्मानीयाला जश्त्वाने वकार
झाल्यानंतर वकार आणि जकार या दोहोंना मिळून
संयोगसंज्ञा होऊन काम भागेल' असें मात्र समजूं
नये. कारण जश्त्व असिद्ध आहे (८।२।११).

२२. 'अलोन्यात्०' (१।१।६५) या सूत्राने
अन्य अल् असेल तर उपान्त्य वर्णाला उपधा संज्ञा
सांगितली आहे. तेव्हां निः, दुः, अशी स्थिति अस-
तांना विसर्ग हा अल् प्रत्याहारामध्ये सांपडतो म्हणून
त्याच्यामागील इकार व उकार यांना उपधा संज्ञा होते.

सकारो विशेष्यते । इदुदुपधस्य सकार-
स्य यो विसर्जनीय इति । अथवोपधा-
ग्रहणं न करिष्यत इदुद्भ्यां तु परं
विसर्जनीयं विशेषयिष्यामः । इदुद्भ्या-
मुत्तरस्य विसर्जनीयस्येति ॥ अलोऽन्त्य-
विधिः प्रयोजनम् । वृक्षस्तरति । प्लक्ष-
स्तरति । अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्य-
लोऽन्त्यस्य सत्वं सिद्धं भवति । एतद-
पि नास्ति प्रयोजनम् । निर्दिश्यमान-

(८।३।४१) या सूत्रांत उपधा शब्दच घातला
जाणार नाही; त्या सूत्रांतील 'इदुद्' शब्द हा
विसर्गाला विशेषण म्हणून लावूं व 'इकार
अथवा उकार यांच्यापुढे असलेला जो विसर्ग
त्याला' इत्यादि अर्थ करूं.

अलोन्यविधि (१।१।५२) म्हणजे शेवटच्या
वर्णाला कायें होणें हा तिसरा फायदा.—'वृक्ष-
स्तरति', 'प्लक्षस्तरति' हीं उदाहरणे ध्या; वि-
सर्गाला अल् संज्ञा झाली म्हणजे 'षष्ठी विम-
र्क्तीत उच्चारून एखाद्याला कार्य सांगितलें म्ह-
णजे तें कार्य त्याच्या शेवटच्या अलाला म्ह-
णजे वर्णाला होतें (१।१।५२)' या साधारण
नियमाला अनुसरून येथें शेवटचा अल् जो
विसर्ग त्याला सत्व होईल.^{२४}

हाही उपयोग देतां येत नाही. 'अमुकाला
अमुक आदेश होतो अशा रीतीने सांगितलेला
जो आदेश तो सांगणाऱ्या सूत्रांमध्ये ज्या वि-
शिष्ट शब्दस्वरूपाचें उच्चारण केलें असतें त्याच
विशिष्ट शब्दस्वरूपाला तो आदेश^{२५} होतो' या
साधारण नियमास अनुसरून तो आदेश, वि-

२३. विसर्ग होण्यापूर्वी निस्, दुस्, या स्थिती-
मध्ये इकार व उकार यांना उपधा संज्ञा सकार अल्
असल्यामुळे सहजच होत आहे.

२४. 'विसर्जनीयस्य सः' (८।३।३४) या सूत्राने
विसर्गान्त पदाला सकार आदेश सांगितला आहे तो
'अलोन्यस्य' (१।१।५२) या परिभाषेने त्या विसर्गान्त
पदाच्या (म्ह. वृक्षः याच्या) शेवटच्या अलाला म्ह.
विसर्गाला होतो.

२५. 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' या परि-
भाषेचा हा अर्थ आहे.

स्यादेशा भवन्तीति विसर्जनीयस्यैव भविष्यति ॥ द्विर्वचनं प्रयोजनम् । उरः-कः उरःपः । अनचि च [८.४.४७] अच उत्तरस्य यरो द्वे भवत इति द्विर्वचनं सिद्धं भवति ॥ स्थानिवद्भावाप्रतिषेधश्च प्रयोजनम् । यथेह भवत्युरःकेण उरःपेणेत्यङ्गव्याय इति णत्वमेवमिहापि स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति व्यूढोरस्केन महोरस्केनेति । तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधः सिद्धो भवति ॥

किं पुनरिमे वर्णा अर्थवन्त आहोस्वि-

सर्गाला जरी 'अल्' म्हणतां आलें नाही तरी विसर्गालाच होईल.

द्वित्व होणें हा चवथा फायदा.—'उरःकः', 'उरःपः' हीं उदाहरणें घ्या. येथें विसर्ग हा यर् समजला गेल्यास 'अच्' म्हणजे स्वर, त्याच्या पुढें असलेला जो यर् वर्ण त्याला द्वित्व होतें' या अर्थाच्या 'अनचि च' (८।४।४७) या सूत्रानें विसर्गाला द्वित्व होईल.

तसेंच स्थानिवद्भावाचा निषेध हा पांचवा फायदा. ज्याप्रमाणें 'उरःकेण', 'उरःपेण' या ठिकाणीं विसर्ग हा अट् असल्यामुळें त्याचें व्यवधान असतांनाही णत्व (८।४।२) होतें, त्याप्रमाणें 'व्यूढोरस्केन', 'महोरस्केन' या ठिकाणींही स्थानिवद्भावानें (१।१।५६) सकाराला विसर्गाप्रमाणें अट् समजून त्याचें व्यवधान असतांनाही णत्व होऊं लागेल. तें न होण्याकरितां स्थानिवद्भावाचा^{२६} निषेध 'अनल्विधौ' (१।१।५६) या पदानें व्हावा ही गोष्ट अयोग-

२६. 'अलाचे स्थानीं झालेला आदेश स्थानीसारखा समजू नये' असा त्या निषेधाचा अर्थ आहे. विसर्ग हा अल् आहे म्हणून त्याचे स्थानीं झालेल्या सकाराला (८।३।३८) अट् असें समजतां येत नाहीं.

२७. येथें मूळ इदम् शब्द आहे परंतु त्या शब्दापैकीं फक्त एक वर्ण आकार येथें उरला आहे व त्या एकाच वर्णापासून इदम् शब्दाचा अर्थ मनांत येतो.

२८. येथें 'उपगु' शब्दाच्या पुढें त्या उपगूचा

दनर्थकाः ।

अर्थवन्तो वर्णा धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनात् ॥ ९

धातव एकवर्णा अर्थवन्तो दृश्यन्ते । एति अध्येति अधीत इति । प्रातिपदिकान्येकवर्णान्यर्थवन्ति । आभ्याम् एभिः एषु । प्रत्यया एकवर्णा अर्थवन्तः । औपगवः कापटवः । निपाता एकवर्णा अर्थवन्तः । अ अपेहि । इ इन्द्रं पश्य । उ उत्तिष्ठ । धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनान्मन्यामहेऽर्थवन्तो वर्णा

वाहांचें अक्षरसमाम्नायांत पठन केल्यास साधेल. बरें, पण हे जे वर्ण सांगितले आहेत ते अर्थयुक्त आहेत का त्यांना अर्थ नाही ?

(वा.९) वर्ण अर्थवान् आहेत. कारण कांहीं ठिकाणीं धातु, प्रातिपदिक, प्रत्यय आणि निपात हे एकाक्षरी असूनही त्यांना अर्थ दिसतो. एकाक्षरी धातु अर्थयुक्त दिसून येतात. उदाहरणार्थ, 'एति', 'अध्येति', 'अधीते' वगैरे ठिकाणीं 'इ' धातु. एकाक्षरी प्रातिपदिकेही अर्थयुक्त दिसून येतात. उदाहरणार्थ 'आभ्याम्'^{२७}, 'एभिः', 'एषु' या ठिकाणीं इदम् शब्दापैकीं अवशिष्ट 'अ' हें प्रातिपदिक. प्रत्ययही एकाक्षरी दिसून येतात. उदाहरणार्थ 'औपगवः'^{२८} 'कापटवः' येथें एकाक्षरी निपातांनाही अर्थ आहे असें दिसून येतें. उदाहरणार्थ 'अ'^{२९} 'अपेहि', 'इ इन्द्रं पश्य', 'उ उत्तिष्ठ' या ठिकाणीं अकार, इकार व उकार. तेव्हां धातु, प्रातिपदिके, प्रत्यय व निपात हे एकवर्णयुक्त

मुलगा या अर्थी 'तस्यापत्यम्' (४।१।९२) या सूत्रानें अण् प्रत्यय झाला आहे. त्यांतील णकाराचा लोप (१।३।९) होऊन फक्त एक वर्ण अकार उरतो व त्या एकाच वर्णापासून अपत्य अर्थ मनांत येतो.

२९. येथें अ, इ, उ या अव्ययांचा हें या अव्ययासारखा संबोधन अर्थ आहे. अरे दूर हो, अरे इंद्राला पाहा, अरे ऊठ असा अर्थ आहे. अ, इ, उ या अव्ययांचे अधिक्षेप, जुगुप्सा, विस्मय, वितर्क वगैरे आणखीही अर्थ आहेत.

इति ॥

वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनात् ॥१०॥

वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनान्मन्यामहेऽ-
र्थवन्तो वर्णा इति । कूपः सूपः यूप इति ।
कूप इति सककारेण कश्चिदर्थो गम्यते ।
सूप इति ककारापाये सकारोपजने चार्था-
न्तरं गम्यते । यूप इति ककारसकारा-
पाये यकारोपजने चार्थान्तरं गम्यते ।
ते मन्यामहे यः कूपे कूपार्थः स ककार-
स्य यः सूपे सूपार्थः स सकारस्य यो यूपे
यूपार्थः स यकारस्येति ॥

वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेः ॥११॥

असतांनाही त्यांना अर्थ असतो असें दिसत
असल्यामुळे वर्ण अर्थयुक्त असतात असें
आम्ही समजतो.

(वा. १०) वर्णांची उलटापालट केली असतां
अर्थामध्ये फेरफार होतो. त्यामुळे आम्ही असें
समजतो की वर्णांना अर्थ आहे. 'कूपः', 'सूपः',
'यूपः' हे तीन शब्द व्या. ककारयुक्त कूप शब्द
उच्चारला असतां एक अर्थ मनांत येतो; ककार
काढून सकार घालून 'सूप' शब्द उच्चारला
की निराळा अर्थ मनांत येतो; व ककार व
सकार दोनही काढून टाकून यकार घातला
की तिसराच अर्थ मनांत येतो. त्यावरून आम्ही
समजतो की 'कूप' शब्दामध्ये कूप म्हणजे
विहीर अर्थ आहे तो ककाराचा, जो 'सूप' शब्दा-
मध्ये जो सूप म्हणजे वरण हा अर्थ आहे तो
सकाराचा, आणि 'यूप' शब्दामध्ये जो यूप
म्हणजे खांब अर्थ आहे तो यकाराचा.

(वा. ११) त्याप्रमाणेच एखादा वर्ण कमी
झाला असतां पूर्वीचा अर्थ राहत नाही. त्या अर्थां
आम्ही असें मानतो की वर्णांना अर्थ आहे.

३०. शर धारण करणारा.

३१. न अर्थगतिः अनर्थगतिः म्ह. अर्थबोध न
होणे असा वार्तिकांतील 'अनर्थगतिः' या शब्दाचा
अर्थ होतो. आणि वृक्ष यांतील वकार काढला तरी
ऋक्ष यापासून अर्थबोध होत नाही असें मुळीच नाही.
कारण ऋक्ष यापासून अस्वल हा अर्थ मनांत येत

वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेर्मन्यामहेऽर्थ-
वन्तो वर्णा इति । वृक्षः ऋक्षः । काण्डीरः
आण्डीरः । वृक्ष इति सवकारेण कश्चिदर्थो
गम्यत ऋक्ष इति वकारापाये सोऽर्थो न ग-
म्यते । काण्डीर इति सककारेण कश्चिदर्थो
गम्यत आण्डीर इति ककारापाये सोऽर्थो
न गम्यते । किं तर्ह्युच्यतेऽनर्थगतेरिति ।
न साधीयो ह्यत्रार्थस्य गतिर्भवति । एवं
तर्हिदं पठितव्यं स्यात् । वर्णानुपलब्धौ
चातदर्थगतेरिति । किमिदमतदर्थगतेरिति ।
तस्यार्थस्तदर्थः । तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतिः ।
न तदर्थगतिरतदर्थगतिः । अतदर्थगतेरिति ।

उदाहरणार्थ 'वृक्षः', 'ऋक्षः' हे शब्द व्या.; किंवा
'काण्डीर', 'आण्डीर' हे शब्द व्या. 'वृक्ष' या
वकारयुक्त शब्दानें एक अर्थ मनांत येतो, पण
वकार काढून टाकून 'ऋक्ष' शब्द उच्चारला
की तो अर्थ मनांत येत नाही. त्याप्रमाणें
'काण्डीर' या ककारयुक्त शब्दानें एक^{३०} अर्थ
मनांत येतो, पण ककार काढून टाकून 'आण्डीर'
शब्द उच्चारला की तो अर्थ मनांत येत नाही.

पण या वर दिलेल्या अनुभवावरून
'अनर्थगतेः' म्हणजे 'अर्थ मनांत येत नाही'
असें कसें म्हणतां? असें म्हणतां येणार नाही.
कारण वास्तविक पाहतां वर्ण कमी झाला तरी
या ठिकाणीं अर्थ चांगल्या रीतीनें मनांत येत
आहेच.^{३१}

असें असेल तर पुढें लिहिल्याप्रमाणें फरक
करून वार्तिकाचें पठन करावें:—

'वर्णानुपलब्धौ चातदर्थगतेः'

हे 'अतदर्थगतेः' पद काय अर्थाचें आहे ?
तदर्थ म्हणजे त्या पूर्वीच्या पदाचा अर्थ; तद-
र्थगति म्हणजे त्या(पूर्वीच्या पदा)च्या अर्थाचें
आहे. आतां वृक्ष शब्दापासून मनांत येणारा जो
झाड हा अर्थ तो ऋक्ष यापासून मनांत येत नाही
हे खरें पण वार्तिककारांनीं 'तो अर्थ मनांत येत
नाहीं' अशा अर्थाचा 'अतदर्थगतेः' असा शब्द
उच्चारला नाही, म्हणून ही शंका उपस्थित झाली
आहे.

अथवा सोऽर्थस्तदर्थः। तदर्थस्य गतिस्तदर्थ-
गतिः। न तदर्थगतिरतदर्थगतिः। अतदर्थ-
गतेरिति। स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः।
न कर्तव्यः। उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः।
तद्यथा। उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य। उष्ट्रमुखः।
खरमुखमिव मुखमस्य। खरमुखः। एव-
मतदर्थगतेरनर्थगतेरिति ॥

संघातार्थवच्चाच्च ॥१२॥

ज्ञान; आणि 'अतदर्थगति' म्हणजे पूर्वीच्या पदाच्या अर्थाचें ज्ञान न होणें. असा 'अत-
दर्थगति' पदाचा अर्थ आहे. वर्ण कमी झाला
असतां 'अतदर्थगति' होत असल्यामुळे वर्णाना
अर्थ आहे' असा वार्तिकाचा अर्थ करावयाचा;
अथवा^{३२} तदर्थ म्हणजे तो पूर्वीचा अर्थ व
तदर्थगति म्हणजे त्या (पूर्वीच्या) अर्थाचें ज्ञान;
व अतदर्थगति म्हणजे त्या (पूर्वीच्या) अर्थाचें
ज्ञान न होणें; अतदर्थगतीमुळे वर्णाना अर्थ
आहे असाही वार्तिकाचा अर्थ करावा.

बरे, मग वार्तिकांत 'अनर्थगतेः' पदाच्या
ऐवजी 'अतदर्थगतेः' पद घालावयाचें कीं काय ?

वार्तिकांत फरक करण्याची जरूर नाही.
'अनर्थगति' हा समासच असा समजावा की
या ठिकाणीं 'उष्ट्रमुख', 'खरमुख' यांप्रमाणें
पुढील पदाचा लोप झाला आहे. 'उष्ट्रमुख' शब्दा-
चा अर्थ 'उंटाच्या तोंडाप्रमाणें ज्याचें तोंड आहे

संघातार्थवच्चाच्च मन्यामहेऽर्थवन्तो
वर्णा इति। येषां संघाता अर्थवन्तोऽवयवा
अपि तेषामर्थवन्तः। येषां पुनरवयवा अन-
र्थकाः समुदाया अपि तेषामनर्थकाः। तद्यथा।
एकश्चक्षुष्मान्दर्शने समर्थस्तत्समुदायश्च श-
तमपि समर्थम्। एकश्च तिलस्तैलदाने सम-
र्थस्तत्समुदायश्च खार्यपि समर्था। येषां पुन-
रवयवा अनर्थकाः समुदाया अपि तेषामन-

असा'; 'खरमुख' शब्दाचा अर्थ 'गाढवाच्या
तोंडाप्रमाणें ज्याचें तोंड आहे असा'; व त्या-
प्रमाणेंच^{३३} 'अनर्थगतेः' या पदाचा अर्थ
'अतदर्थगतेः' म्हणजे 'तो अर्थ मनांत येत
नाहीं म्हणून' असा करावयाचा.

(वा. १२) तसेंच वर्णसमूहांनीं ज्या अर्थी अर्थ
आहे त्या अर्थी वर्णानासुद्धां अर्थ आहे. ज्यांच्या
समूहाला अर्थ असतो त्या समूहाच्या अवयवां-
नाही अर्थ असतो, आणि ज्यांच्या अवयवांना
अर्थ नसतो त्यांच्या समूहालाही अर्थ नसतो.
याला लोकांतील दृष्टान्त द्यावयाचा म्हणजे,
दृष्टि शाबूद असलेला दरएक मनुष्य पाहूं
शकत असला म्हणजे तशा शंभर माणसांचा
समूहही पाहूं शकतो; तसेंच एका तिळांतूनही
तेल निघतें तेव्हां त्यांच्या राशींतून-खंडीभर
तिळांतूनही-तेल निघूं शकतें. पण जेथें अव-
यवांना अर्थ नसतो तेथें समूहालाही अर्थ

३२. तदर्थ यांतील तद् शब्दानें वृक्ष हा शब्द
घेऊन त्या तद् शब्दाचा अर्थ शब्दाबरोबर षष्ठी-
तत्पुरुष करून अर्थ केला. आतां तद् शब्दानें वृक्ष
शब्द न घेतां त्याचा झाड हा अर्थ घेऊन त्या तद्
शब्दाचा 'अर्थ' शब्दाबरोबर कर्मधारय समास करून
अर्थ दाखवीत आहेत.

३३. जसा उष्ट्रमुख शब्दामध्ये उष्ट्र शब्दापुढील
एका मुख शब्दाचा लोप झाला आहे त्याप्रमाणें अनर्थ-
गतेः या शब्दामध्ये नञाच्या पुढें तद् शब्दाचा लोप
झाला आहे. येथें मूळ भाष्यामध्ये 'उत्तरपदलोपः'
असें म्हटलें आहे. तेथें उत्तरपद शब्दाचा अर्थ
समासांतील पुढील भाग असा घेतां येत नाही.
उष्ट्रमुख या शब्दामध्ये ज्या मुख शब्दाचा लोप

झाला आहे तो मुख शब्द तत्पुरुषसमासांतील उत्तर-
पद आहे तसें अनर्थगतेः या शब्दामध्ये तद् शब्दाचा
लोप झाला आहे पण तो तद् शब्द तदर्थ या षष्ठी-
तत्पुरुषाचें किंवा कर्मधारयाचें पूर्वपद आहे म्हणून
भाष्यामधील उत्तरपद शब्दाचा पुढील पद इतकाच
अर्थ येथें केला आहे. अतएव हा नञ्तत्पुरुष केला तर
तद् शब्द उत्तरपद होईल. परंतु तसें केलें तर 'अत-
दर्थगतेः' याचा अर्थ 'त्या अर्थाशिवाय निराळ्या
अर्थाचा बोध होत आहे' असा होईल. वार्तिकाचा
अर्थ नञ्तत्पुरुष घेतला तरी जुळेल. भाष्यकारांनीं
मात्र तसा अर्थ घेतला नाही.

३४. घट पट वगैरे शब्दांना.

र्थकाः । तद्यथा । एकोऽन्धो दर्शनेऽसमर्थ-
स्तत्समुदायश्च शतमप्यसमर्थम् । एका च
सिकता तैलदानेऽसमर्था तत्समुदायश्च
खारीशतमप्यसमर्थम् ॥ यदि तर्हिमे वर्णा
अर्थवन्तोऽर्थवत्कृतानि प्राप्नुवन्ति । कानि ।
अर्थवत्प्रातिपदिकम् [१.२.४५] इति प्राति-
पदिकसंज्ञा प्रातिपदिकात् [४.१.१] इति
स्वाद्युत्पत्तिः सुवन्तं पदम् [१.४.१४] इति
पदसंज्ञा । तत्र को दोषः । पदस्येति नलो-
पादीनि प्राप्नुवन्ति । धनं वनमिति ।
संघातस्यैकार्थ्यात्सुबभावो वर्णात् ॥ १३

नसतो. याला उदाहरण, एका आंधळ्याला
पाहतां येत नसलें म्हणजे शंभर आंधळे जरी
एकत्र केले तरी त्यांना पाहतां येत नाहीच;
त्याप्रमाणेच वाळूच्या एका कणांतून तेल निघत
नसलें म्हणजे वाळूचा ढीग, शंभर खंडी जरी
वाळू घेतली तरी तीपासून तेल नाहीच निघते.

वरें, पण जर वर्ण हे अर्थयुक्त आहेत असें
समजलें तर अर्थयुक्त शब्दांना जीं कायें सांगि-
तलीं आहेत तीं त्यांना होऊं लागतील.

तीं कोणतीं कायें ?

‘अर्थवत्प्रातिपदिकम्’ (१।२।४५) या
सूत्रानें सांगितलेली प्रातिपदिकसंज्ञा, प्रातिपदि-
कात् (४।१।१-२) या सूत्रानें सांगितल्याप्रमाणे
प्रातिपदिकाला सु, औ, जस् वगैरे प्रत्यय
लागणें; व ‘सुवन्तं पदम्’ (१।४।१४) सूत्रानें
पदसंज्ञा.

वरें, झाली पदसंज्ञा तर बिघडलें काय ?

कां वरें ? ‘धनम्’, ‘वनम्’ वगैरे ठिकाणीं

३५. येथपर्यंत चार कारणें दाखवून ‘वर्ण अर्थ-
वान् आहेत’ हें सिद्ध केलें. आतां हा प्रत्येक वर्णाचा
अर्थ कोणता असा प्रश्न उद्भवतो. त्याचें उत्तर असें
की गो वगैरे वर्णांच्या समुदायापासून जो अर्थ
मनांत येतो त्यापेक्षां निराळा असा अर्थ प्रत्येक वर्णा-
पासून कांहींच मनांत येत नाही. तेव्हां समुदायाचा
जो अर्थ तोच त्यांतील प्रत्येक वर्णाचाही अर्थ होत
आहे असें मानावें लागतें.

३६. कारण गो शब्दाचा अर्थ जो गाय, त्या

संघातस्यैकत्वमर्थस्तेन वर्णात्सुबुत्पत्तिर्न
भविष्यति ॥

अनर्थकास्तु प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेः ॥ १४

अनर्थकास्तु वर्णाः । कुतः । प्रतिवर्ण-
मर्थानुपलब्धेः । न हि प्रतिवर्णमर्था उप-
लभ्यन्ते । किमिदं प्रतिवर्णमिति । वर्णं वर्णं
प्रति प्रतिवर्णम् ॥

वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारेष्वर्थदर्श-
नात् ॥ १५

वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारेष्वर्थदर्श-
नान्मन्यामहेऽनर्थका वर्णा इति । वर्ण-

नकाराला पद संज्ञा झाल्यास नकाराचा लोप
(८।२।७) वगैरे कायें होतील.

(वा. १३) वर्णांचा जो समूह त्या सर्व
समूहाला मिळूनही तोच एक अर्थ असतो व
त्यामुळे प्रत्येक वर्णाला सु वगैरे विभक्तिप्रत्यय
लागणार नाहीत.

(वा. १४) पण ^{३७} वर्ण हे अर्थरहित आहेत.
ते काय म्हणून ?

कारण की प्रत्येक वर्णाला अर्थ दिसत नाही.
एकेक वर्ण उच्चारल्यावरोवर निरनिराळा अर्थ
मनांत कधीही येत नाही.

‘प्रतिवर्णम्’ हें पद वार्तिकांत कोणत्या
अर्थानें उच्चारलें आहे ?

‘प्रतिवर्णम्’ म्हणजे दरेक वर्णाला.

(वा. १५) वर्णांची उलटापालट, लोप, मिळ-
वणी व बदल ही झाल्यावर देखील अर्थ कायम
राहत असल्यामुळे वर्ण हे अर्थरहित आहेत
असें आम्ही समजतो. वर्णांच्या उलटापालटीचें
अर्थाचें एकत्व गो शब्दाहून केलेल्या सुप्रत्ययानें
दाखविलें जात असल्यामुळे, तेंच एकत्व दाखविण्या-
करतां पुनः त्या गो शब्दांतील गकार वगैरे प्रत्येक
वर्णाहून सुप्रत्यय करतां येत नाही.

३७. येथून ‘वर्ण अनर्थकही आहेत’ हा पक्ष सिद्ध
करीत आहेत. जेथें धातु, प्रातिपदिक प्रत्यय वगैरे
एकाक्षरी असतील तेथें जरी वर्णाला अर्थ असला तरी
सर्व ठिकाणीं वर्ण अर्थवान् आहेतच असा नियम
नाही असें या पक्षाचें तात्पर्य आहे.

व्यत्यये । कृतेस्तर्कुः । कसेः सिकताः ।
हिंसेः सिंहः । वर्णव्यत्ययो नार्थव्यत्ययः ॥
अपायो लोपः । घ्नन्ति घ्नन्तु अध्नन् ।
वर्णापायो नार्थापायः ॥ उपजन आगमः ।
लविता लवितुम् । वर्णोपजनो नार्थोपजनः ॥
विकार आदेशः । घातयति घातकः । वर्ण-
विकारो नार्थविकारः ॥ यथैव हि वर्णव्य-
त्ययापायोपजनविकारा भवन्ति तद्वदर्थ-
व्यत्ययापायोपजनविकारैर्भवितव्यम् । न

चेह तद्वत् । अतो मन्यामहेऽनर्थका वर्णा
इति ॥ उभयमिदं वर्णेषूक्तम् । अर्थवन्तोऽ-
नर्थका इति च । किमत्र न्याय्यम् । उभय-
मित्याह । कुतः । स्वभावतः । तद्यथा ।
समानमीहमानानामधीयानानां च केचि-
दर्थैर्युज्यन्तेऽपरे न । न चेदानीं कश्चिदर्थवा-
निति कृत्वा सर्वैरर्थवाद्भिः शक्यं भवितुं
कश्चिद्वानर्थक इति कृत्वा सर्वैरनर्थकैः ।
तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुम् । यद्वातु-

उदाहरण म्हणजे 'कृत्' धातूपासून तर्कु शब्द
सिद्ध होतो. त्यांत तकार आणि ककार यांची
उलटापालट झाली तरी अर्थ तोच कायम
राहतो; तसाच 'कस्' धातूपासून सिकता शब्द
साधण्यांत येतो; व हिंस् धातूपासून सिंह शब्द
साधतो.^{३९} या सर्व ठिकाणीं फक्त वर्णांचीच
उलटापालट होते, अर्थाची उलटापालट होत
नाहीं. अपाय म्हणजे लोप. याचीं उदाहरणें
'हतः', 'घ्नन्ति', 'घ्नन्तु', 'अध्नन्'. या सर्व
ठिकाणीं फक्त वर्णच नाहीसा झाला आहे,
पण अर्थ नाहीसा झाला नाही. उपजन म्हणजे
जास्ती मिळणें. 'लविता', 'लवितुम्' हीं उदा-
हरणें घ्या. येथें जरी इकार हा जास्ती वर्ण
मिळाला तरी अर्थांत भर पडत नाही. विकार
म्हणजे आदेश. त्याचीं उदाहरणें 'घातयति',
'घातकः' हीं घ्या. येथें जरी हन् धातूमधील
वर्णांना आदेश झाले तरी अर्थांमध्ये फरक
दिसत नाही. वास्तविक पाहतां, या ठिकाणीं
ज्याप्रमाणें वर्णांच्या उलटापालटी, लोप, भर
व बदल होतात त्याप्रमाणेंच अर्थाच्याही
उलटापालटी, लोप, भर व बदल व्हावयास

पाहिजेत. पण तसें दृष्टीस पडत नाही. म्हणून
आम्ही समजतो की वर्णांना अर्थ नाही.

वर्णाविषयीं दोन्ही तऱ्हा आपण सांगितल्या;
त्यांना अर्थ आहे व त्यांना अर्थ नाही. या
दोन्हींमध्ये योग्य तऱ्हा कोणती ?

दोन्ही तऱ्हा न्याय्य आहेत असें आम्ही
म्हणतो.

तें कसें शक्य आहे ?

वर्णांच्या स्वभावावरूनच. उदाहरणार्थ—
लोकामध्ये सुद्धां एकच काम साधूं इच्छिणाऱ्या
किंवा एकच ग्रंथ अध्ययन करणाऱ्या माणसांत
कांहींचाच कार्यभाग होतो, इतरांचा होत नाही.
वर्णांमध्ये सुद्धां एखाद्या वर्णाला अर्थ दिसला
म्हणून सर्वांनाच अर्थ असूं शकेल असें नाही;
किंवा एखाद्या वर्णाला अर्थ नसला तरी
सगळ्या वर्णांनाच अर्थ असूं शकणार नाही
असेंही नाही.

बरे तर, कांहीं वर्ण अर्थयुक्त असतील,
कांहीं नसतील; कोणते अर्थयुक्त किंवा कोणते
अर्थरहित यांविषयीं आम्हीं काय समजावे ?

कां बरे ? धातु, प्रत्यय, प्रातिपदिकें व

३८. कृतेराद्यन्तविपर्ययश्च (उणादिसू० १।१६)
या सूत्रानें कृत् धातूहून उण् प्रत्यय करून धातूमधील
ककार आणि तकार यांची उलटापालट केली आहे.
नंतर 'पुगन्त०' (७।३।८६) या सूत्रानें गुण होऊन
तर्कु शब्द सिद्ध होतो.

३९. 'पृषोदरादीनि०' (६।३।१०९) या सूत्रानें
हे शब्द सिद्ध होतात.

४०. हतः येथें हन् धातूच्या नकाराचा लोप

(६।४।३७) झाला आहे. घ्नन्ति वगैरे उदाहरणां-
मध्ये हन् धातूच्या अकाराचा लोप (६।४।९८)
झाला आहे.

४१. 'आर्धधातुकस्येड्वलदेः' (७।२।३५) या
सूत्रानें झालेला इट् आगम.

४२. हकाराला कुत्व (७।३।५४), अकाराला वृद्धि
(७।२।११६) व नकाराला तकार (७।३।३२) असे
आदेश झाले आहेत.

प्रत्ययप्रातिपदिकनिपाता एकवर्णा अर्थवन्तो ऽतोऽन्येऽनर्थका इति स्वाभाविकमेतत् ॥ कथं य एष भवता वर्णानामर्थवत्तायां हेतु-
रुपदिष्टोऽर्थवन्तो वर्णा धातुप्रातिपदिकप्रत्य-
यनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनाद्वर्णव्यत्य-
ये चार्थान्तरगमनानुपलब्धौ चानर्थ-
गतेः संघातार्थवत्त्वाच्चेति । संघातान्तराण्ये-
वैतान्येवंजातीयकान्यर्थान्तरेषु वर्तन्ते । कूपः
सूपः यूप इति । यदि हि वर्णव्यत्ययकृत-
मर्थान्तरगमनं स्यादभूयिष्ठः कूपार्थः सूपे
स्यात्सूपार्थश्च कूपे कूपार्थश्च यूपे यूपार्थश्च

कूपे सूपार्थश्च यूपे यूपार्थश्च सूपे । यतस्तु
खलु न कश्चित्कूपस्य वा सूपे सूपस्य वा
कूपे कूपस्य वा यूपे यूपस्य वा कूपे सूपस्य
वा यूपे यूपस्य वा सूपेऽतो मन्यामहे संघा-
तान्तराण्येवैतान्येवंजातीयकान्यर्थान्तरेषु
वर्तन्त इति । इदं खल्वपि भवता वर्णा-
नामर्थवत्तां द्रुवता साधीयोऽनर्थकत्वं द्योति-
तम् । यो हि मन्यते यः कूपे कूपार्थः स
ककारस्य यः सूपे सूपार्थः स सकारस्य यो
यूपे यूपार्थः स यकारस्येत्यूपशब्दस्तस्या-
नर्थकः स्यात् ॥ तत्रेदमपरिहृतं संघातार्थ-

निपात हे ज्या ठिकाणी एकाक्षरी असतील त्या
ठिकाणी एका वर्णाला अर्थ असतो, व इतर
ठिकाणी वर्णाना अर्थ नसतो असे म्हणावे
लागते.

हे म्हणणे स्वाभाविकही आहे.

तें कसे ?

“१. एकवर्णानें युक्त धातु, प्रातिपदिकें,
प्रत्यय व निपात यांना अर्थ दिसतो म्हणून;
२. वर्ण निराळा दृष्टीस पडला की अर्थ बद-
लतो म्हणून; ३. वर्ण एखादा गाळला तर
पूर्वीचा अर्थ राहत नाही म्हणून, व ४. वर्ण-
समूहाला अर्थ दिसतो म्हणून.” अशा तऱ्हेचीं
जी चार कारणे आपण वर्णाना अर्थ आहे हें
सिद्ध करण्याकरितां दिलीं त्यांसंबंधानें असें
म्हणतां येतें की ज्या ज्या ठिकाणी अर्थ
पालटतो त्या त्या ठिकाणी तो निरनिराळा अर्थ
धारण करणारे निरनिराळेच वर्णसमूह अस-
तात. उदाहरणार्थ कूप, सूप, यूप इ०. जर
वर्णांचा निराळेपणा हें अर्थ बदलण्याचें कारण
असेल तर कूप व सूप या शब्दांमध्ये पुष्कळ
भाग^{४३} सारखा असल्यामुळे कूप शब्दाच्या
अर्थापैकी वराच मोठा अर्थाचा भाग सूप
शब्दाच्या अर्थांत सांपडेल; तसेंच सूप शब्दाचा
वराच अर्थ कूप शब्दाच्या अर्थांत सांपडेल;

कूप शब्दाचा वराच अर्थ यूप शब्दाच्या अर्थांत
सांपडेल, व यूप शब्दाचा वराच अर्थ कूप
शब्दाच्या अर्थांत सांपडेल; सूप शब्दाचा वराच
अर्थ कूप शब्दाच्या अर्थांत सांपडेल व यूप
शब्दाचा अर्थ सूप शब्दाच्या अर्थांत सांपडेल.
पण, वास्तविक पाहतां ज्या अर्थी कूपाचा
थोडाही अर्थ सूप्याच्या अर्थांत मिळत नाही,
तसेंच सूप्याचा कूपांत मिळत नाही, कूपाचा
यूपांत मिळत नाही, किंवा यूप्याच्या कूपांत
मिळत नाही; किंवा सूप्याचा यूपांत मिळत
नाहीं व यूप्याचा सूप्यांत मिळत नाही त्या
अर्थी आम्ही असें समजतो की, निरनिराळा
अर्थ दाखविणारे हे निरनिराळेच वर्ण संघात
असतात.

शिवाय, वरतीं आपण वर्ण हे अर्थयुक्त
आहेत हें सिद्ध करण्याकरितां जें विधान केलें
त्यानेंच उलट ‘वर्ण हे अर्थरहित असतात’
ही गोष्ट चांगलीच सिद्ध होत आहे. कारण
जो मनुष्य ‘कूप शब्दांत जो कूप म्हणजे विहीर
हा अर्थ आहे तो ककाराचा, सूप शब्दांत जो
सूप म्हणजे वरण अर्थ आहे तो सकाराचा व
यूप शब्दांत जो यूप म्हणजे खांब अर्थ आहे तो
यकाराचा’ असें म्हणेल त्याच्या मतानें ककार
किंवा सकार किंवा यकार यांनाच तो निर-

वत्त्वाच्चेति । एतस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञायां
परिहारं वक्ष्यति ॥

अइउण् ऋलृक् एओङ् ऐऔच् ।

प्रत्याहारेऽनुबन्धानां कथमजग्रहणेषु न ।

य एतेऽक्षु प्रत्याहारार्था अनुबन्धाः
क्रियन्त एतेषामजग्रहणेषु ग्रहणं कस्मान्न
भवति । किं च स्यात् । दधि णकारीयति
मधु णकारीयतीतीको यणचि [६.१.७७]
इति यणादेशः प्रसज्येत ॥

निराळा अर्थ असल्यामुळे 'ऊप' या भागाला
कांहींच अर्थ राहत नाही.

बरें, एकंदरीत जरी वर्ण अर्थयुक्त आहेत
हे सिद्ध करण्याकरिता दिलेल्या बाकीच्या
हेतूंचा परिहार केला तरी 'संघात अर्थयुक्त
असल्यामुळे अवयव जे वर्ण अर्थयुक्त आहेत'
हा चवथा हेतु कायमच राहतो. या हेतूचा
सुद्धा परिहार पुढें 'प्रातिपदिक' संज्ञेचा विचार
करतेवेळीं वार्तिककार (१-२-४५, वा. ११)
करणार आहेत.

अइउण्, ऋलृक्, एओङ्, ऐऔच्.

या वरील 'अइउण्' वगैरे चार सूत्रांत
ण्, क् वगैरे जे शेवटचे वर्ण प्रत्याहार तयार
करण्याकरितां घातले आहेत ते 'अच् प्रत्याहार'
जेथें उच्चारला आहे तेथें त्या प्रत्याहारांमध्ये
कां घेतले जाऊं नयेत ?

घेतले तर काय होईल ?

'दधि णकारीयति', 'मधु णकारीयति' या
उदाहरणांमध्ये ण् हा 'अच्' प्रत्याहारांत
घेतला गेल्यास 'इको यणचि' (६-१-७७)

४४. तेव्हां कूप वगैरे शब्दांतील ऊकार, पकार
व अकार हे वर्ण अनर्थक आहेत असें त्यावरूनच
सिद्ध होतें.

४५. 'मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः' (१।१।८)
या सूत्रामध्ये पाणिनीने नासिका शब्दांतील इकाराला
पुढील ककार हा अच् समजून 'इको यणचि' (६।१।
७७) या सूत्रानें यण् करून उच्चारण केलें नाहीं.

६

आचारात्

किमिदमाचारादिति । आचार्याणामुप-
चारात् । नैतेष्वचार्था अच्कार्याणि कृत-
वन्तः ॥

अप्रधानत्वात्

अप्रधानत्वाच्च । न खल्वप्येतेषामक्षु
प्राधान्येनोपदेशः क्रियते । क तर्हि । हल्षु ।
कुत एतत् । एषा ह्याचार्यस्य शैली लक्ष्यते
यत्तुल्यजातीयांस्तुल्यजातीयेषूपदिशति ।

या सूत्रानें इकार व उकार यांना यण् होऊं
लागेल.

आचारांमुळे घेतले जाणार नाहीत.

'आचारांमुळे' म्हणजे काय ?

'आचारांमुळे' म्हणजे आचार्यांच्या प्रधा-
तांमुळे. हे णकार वगैरे वर्ण अच् समजून
अचांचीं कायें आचार्यांनीं केलेलीं कधीही
दिसत नाहीत.

शिवाय अइउण् वगैरे सूत्रांत शेवटीं उच्चा-
रलेले 'ण्', 'क्' वगैरे वर्ण मुख्य नसल्यामुळेही
ते अच् प्रत्याहारामध्ये घेतले जाणार नाहीत.
कारण स्वरांमध्ये या 'ण्', 'क्' वगैरे व्यंजनांचें
मुख्यत्वानें उच्चारण केलें नाहीं.

तर मग त्यांचें कोठें मुख्यत्वानें उच्चारण
केलें आहे ?

हल म्हणजे व्यंजनें, त्यांमध्ये.

असेंच आपण कसें म्हणतां ?

कां बरें ? एका जातीचे वर्ण एकाच ठिकाणीं
एकामागून एक आचार्यांनीं उच्चारले
आहेत ही आचार्यांची शैली स्पष्ट दिसून येत

४६. 'अमङ्गणम्' या सूत्रामध्ये णकाराचें
मुख्यत्वानें उच्चारण केलें आहे. तसेंच 'कपय्' या
सूत्रामध्ये ककाराचें मुख्यत्वानें उच्चारण केलें आहे.

४७. णकाराचें मुख्यत्वानें उच्चारण अमङ्गणम्
येथेंच आहे. अइउण् येथें मुख्यत्वानें नाहीं असेंच कां
मानावें ? उलट कां मानूं नये ?

४८. महेश्वरांनीं.

अचोऽक्षु हलो हल्षु ॥

लोपश्च बलवत्तरः ॥

लोपः खल्वपि तावद्भवति ॥

ऊकालोऽजिति वा योगस्तत्कालानां यथा भवेत् ।

अचां ग्रहणमच्कार्यं तेनैषां न भविष्यति ॥

अथवा योगविभागः करिष्यते । ऊकालोऽच् । उ ऊ ऊ३ इत्येवंकालोऽभवति । ततो ह्रस्वदीर्घप्लुतः । ह्रस्वदीर्घ-

आहे. आचार्यानीं 'अच्' म्हणजे स्वर हे सर्व अचांमध्ये घातले आहेत; व हल् हे हलांमध्ये घातले आहेत.

शिवाय, 'अइउण्', 'ऋलृक्' वगैरे सूत्रांत 'ण्', 'क्' वगैरे वर्णांचा प्रत्याहारसंज्ञा करण्याचे अगोदर लोप होईल; व त्यामुळे प्रत्याहारांत ते येणारच नाहीत.

अथवा 'ऊकालोऽञ्जस्वदीर्घप्लुतः' (१-२-२७) या सूत्राचे दोन तुकडे करतां येतील:—पहिला 'ऊकालोच्'; त्याचा अर्थ उ, ऊ, ऊ३ हे उच्चारण्यास जितका वेळ लागतो तितका वेळ ज्याच्या उच्चारणाला लागतो त्या वर्णाला अच् म्हणावें. दुसरा तुकडा 'ह्रस्वदीर्घप्लुतः'; त्याचा अर्थ उ, ऊ, ऊ३ उच्चारण्यास जो वेळ लागतो तितका वेळ उच्चारणाला लागणाऱ्या अचाला क्रमानें ह्रस्व, दीर्घ आणि प्लुत म्हणावें.

पण असें जरी केलें तरी कुक्कुट या ठिकाणीं

४९. 'हलन्त्यम्' (१।३।३) या सूत्रानें सूत्रांतील शेवटच्या ण, क् वगैरे वर्णाना इत्संज्ञा केल्याबरोबर अच् वगैरे संज्ञा करण्याचे अगोदरच 'तस्य लोपः' (१।३।९) या सूत्रानें लोप प्राप्त होतो. त्यामुळे 'आदिरन्त्येन सहेता' (१।३।७१) या अच्, अण् वगैरे प्रत्याहार सिद्ध करणाऱ्या सूत्रानें 'अच् म्हणजे अक्षर-सामान्यांतील अ-पासून च्-पर्यंत अमुक वर्ण' असें ठरवितांना त्या वर्णांमध्ये ण, क् वगैरे वर्ण लुप्त असल्यामुळे गृहीत धरतां येत नाहीत.

५०. एक, दोन किंवा तीन मात्रांइतका, तेव्हां

प्लुतसंज्ञश्च भवत्यूकालोऽच् । एवमपि कुक्कुट इत्यत्रापि प्राप्नोति । तस्मात्पूर्वोक्त एव परिहारः ॥ एष एवार्थः । अपर आह ।

ह्रस्वादीनां वचनात्प्राग्यावत्तावदेव योगोऽस्तु ।

अच्कार्याणि यथा स्युस्तत्कालेष्वक्षु कार्याणि ॥

अथ किमर्थमन्तःस्थानामण्सूपदेशः क्रियते । इह सय्यन्ता सव्यत्सरः यल्लोकम् तल्लोकमिति परसर्वणस्यासिद्धत्वादनुस्वार-

'क्कू'ला अच् संज्ञा प्राप्त होईल.^{५१} ती न होण्याकरितां पूर्वी सांगितलेलेच 'आचारात्', 'अप्रधानत्वात्' वगैरे परिहार घेतले पाहिजेत.

हीच गोष्ट वार्तिककार दुसऱ्या शब्दांनीं सांगतातः^{५२}

दुसरा वैयाकरण असें लिहितो की ऊकालोच्० या सूत्रांतील ह्रस्व, दीर्घ वगैरे शब्दां-पूर्वीचा जेवढा भाग आहे तेवढेंच पहिलें सूत्र असू दे. म्हणजे अचांच्यासंबंधानें सांगितलेलीं जीं कार्यें तीं उ, ऊ, ऊ३ हे उच्चारण्यास जितका वेळ लागतो तितका वेळ लागणाऱ्या अचांनाच करण्याला योग्य होतील.

वरें, अंतस्थ वर्णांचा म्ह. य र ल व यांचा अणांमध्ये कां उपदेश केला आहे ?

कां वरें ? 'सय्यन्ता', 'सव्यत्सरः', 'यल्लोकम्', 'तल्लोकम्' या ठिकाणीं परसर्वण (८-४-५८) असिद्ध असल्यामुळे प्रथम अनुस्वाराला द्वित्व (८-४-४७) होतें; द्वित्व झाल्या-

अर्धमात्रिक वर्णाला अच् म्हणतां येत नसल्यामुळे अइउण्, ऋलृक् वगैरे मधील ण, क् या व्यंजनांना अच् संज्ञा होत नाही.

५१. कारण क्क् या दोन ककार मिळून जोडाक्षराची एक मात्रा होत आहे.

५२. कांहीं आचार्यांनीं लिहिलेल्या 'ह्रस्वादीनां वचनात्०' या पद्याचा येथें वार्तिककार अनुवाद करित आहेत. 'ऊकालोजिति वा०' हें जें श्लोकवार्तिक आहे त्याच अर्थाचें पूर्वीच्या आचार्यांचें हें पद्य आहे.

स्यैव द्विर्वचनम् । तत्र परस्य परसवर्णे कृते तस्य यग्रहणेन ग्रहणात्पूर्वस्यापि परसवर्णो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत् । द्विर्वचने परसवर्णत्वं सिद्धं वक्तव्यमिति । यावता सिद्धत्वमुच्यते परसवर्ण एव तावद्भवति । परसवर्णे तर्हि कृते तस्य यग्रहणेन ग्रहणाद्द्विर्वचनं यथा स्यात् । मा भूद्द्विर्वचनम् । ननु च भेदो भवति । सति द्विर्वचने त्रियकारमसति द्विर्वचने द्वियकारम् । नास्ति भेदः । सत्यपि

वर पुढील अनुस्वाराला परसवर्ण होतो व तो स्थानीप्रमाणे सानुनासिक होतो तो परसवर्ण यय् म्हणून घेतला जाऊन (१-१-६९) पूर्वाच्या अनुस्वाराला परसवर्ण व्हावा एवढ्याकरितां अंतस्थांचें अणांमध्ये उच्चारण करणें जरूर आहे.

हा उपयोग देतां येत नाही. द्वित्व कर्तव्य असतांना परसवर्ण सिद्ध आहे असें बोलावें असें वार्तिककार पुढें (८-२-६, वा. १४) सांगणार आहेत. आणि सिद्ध होतो असें मानलें म्हणजे द्वित्व न होतां परसवर्णच अगोदर होतो.

मग त्यांत काय विघडलें ? परसवर्ण जरी अगोदर झाला तरी त्या सानुनासिक यकाराचें यर् म्हणून ग्रहण होणें जरूर आहे म्हणजे परसवर्णाला द्वित्व होईल. सानुनासिक यकाराचें यर् म्हणून ग्रहण होण्याला अंतस्थांचें उच्चारण अणांमध्ये करणें जरूर आहे.

न होऊं दे द्वित्व; काहीं विघडत नाही.

कां बरें ? रूपामध्ये फरक पडतो; द्वित्व झाल्यास तीन यकारांनीं युक्त असें रूप होतें; द्वित्व न झाल्यास दोन यकारांनीं युक्त

द्विर्वचने द्वियकारमेव । कथम् । हलो यमां यमि लोपः [८.४.६४] इत्येवमेकस्य लोपेन भवितव्यम् । एवमपि भेदः । सति द्विर्वचने कदाचिद्द्वियकारं कदाचित्त्रियकारम् । असति द्वियकारमेव । स एष कथं भेदो न स्यात् । यदि नित्यो लोपः स्यात् । विभाषा च स लोपः । यथा भेदस्तथास्तु ।

अनुवर्तते विभाषा शरोऽचि यद्वा-
रयत्ययं द्वित्वम् ।

यदयं शरोऽचि [८.४.४९] इति द्वि-

असें रूप होतें.

हा फरक पडत नाही. जरी द्वित्व झालें तरी रूपामध्ये दोनच यकार असतात.

ते कसे ?

‘हलो यमां यमि लोपः’ (८-४-६४) या सूत्रानें एका यकाराचा लोप होणार आहे.

तरीसुद्धां फरक पडेल ? कारण द्वित्व झाल्यास दोन यकार असलेलेंही रूप मिळेल; व तसेंच तीन यकार असलेलेंही रूप मिळेल; पण द्वित्व न झाल्यास दोन यकार असलेलें एकच रूप होईल. तेव्हां फरक पडत नाही म्हणून कसे चालेल ?

आतां जर लोप नित्य असता तर मात्र तसें म्हणतां आलें असतें.

पण लोप विकल्पानें आहे.

बरें तर, मग ज्या रीतीनें फरक पडणार नाही तसेंच करावें; म्हणजे ‘हलो यमां यमि लोपः’ (८-४-६४) येथें ‘विकल्पानें’ हें पद मागील सूत्रांतून आणूं नये.

पण ज्या अर्थी ‘शरोचि’ (८।४।४९) या सूत्रानें आचार्य पाणिनि द्वित्वाचा निषेध सांगतात त्या अर्थी आचार्य पाणिनि दर्शवितात

यय्, यर् आहेत असें म्हणतां येतें.

५४. द्वित्वानें झालेले दोन सानुनासिक यकार आणि पुढील एक निरनुनासिक यकार असे तीन यकार होत.

५५. कारण लोप विकल्पानें सांगितला आहे.

५३. ‘हयवरट्’ या सूत्रामध्ये यकार वगैरे निरनुनासिक उच्चारले आहेत. तेव्हां त्यांना यय्, यर् वगैरे म्हणतां येतें. परंतु ते अणांमध्ये आहेत म्हणून ‘अणुदित्’ (१।१।६९) या सूत्रानें त्या अणांनीं आपल्या सवर्णांचें म्ह. सानुनासिक यकार वगैरेचें ग्रहण केलें म्हणजे ते सानुनासिक यकार वगैरे हे

वचनप्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽनु-
वर्तते विभाषेति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ।

नित्ये हि तस्य लोपे प्रतिषेधार्थो
न कश्चित्स्यात् ॥

यदि नित्यो लोपः स्यात्प्रतिषेधवचन-
मनर्थकं स्यात् । अस्त्वत्र द्विर्वचनम् ।
झरो झरि सवर्णे [८.४.६५] इति लोपो
भविष्यति । पश्यति त्वाचार्यो विभाषा स
लोप इति ततो द्विर्वचनप्रतिषेधं शास्ति ।
नैतदस्ति ज्ञापकम् । नित्येऽपि तस्य लोपे स

प्रतिषेधोऽवश्यं वक्तव्यः । यदेतदचो रहा-
भ्याम् [८.४.४६] इति द्विर्वचनं लोपा-
पवादः स विज्ञायते । कथम् । यर इत्यु-
च्यत एतावन्तश्च यरो यदुत झरो वा यमो
वा । यदि चात्र नित्यो लोपः स्याद् द्विर्वचन-
मनर्थकं स्यात् । किं तर्हि तयोर्योगयोरुदा-
हरणम् । यदकृते द्विर्वचने त्रिव्यञ्जनः
संयोगः । प्रत्तम् अवत्तम् आदित्यः । इहे-
दानीं कर्त्ता हर्त्तेति द्विर्वचनसामर्थ्यालोपो
न भवति । एवमिहापि लोपो न स्यात्क-

की 'हलो यमां०' (८।४।६४) व 'झरो झरि०'
(८।४।६५) या सूत्रांत 'विकल्पाने' हें पद
मागील सूत्रांतून येतें.

हें कसें काय ज्ञापक जमतें ?

जर लोप नित्य असेल तर निषेध सांगणें
निरर्थक होईल. कारण होऊं दे येथें द्वित्व.
'झरो झरि सवर्णे' (८।४।६५) या सूत्रानें नित्य
लोप होईल. तेव्हां आचार्य पाणिनि लोप
वैकल्पिक आहे असेंच मानतात, आणि
म्हणूनच द्वित्वाचा निषेध करतात. एरव्ही
द्वित्वाचा निषेध करण्याचें कांहीं कारण नाही.

हें ज्ञापक देतां येत नाही. कारण लोप
जरी नित्य असला तरी द्वित्वाचा निषेध अ-
वश्य सांगितलाच पाहिजे. कारण लोप नित्य
असला तर अचो रहाभ्याम् (८।४।४६) या
सूत्रानें सांगितलेलें जें द्वित्व तें लोपांचा अप-
वाद म्हणून समजण्यांत येईल.

तें कसें ?

'अचो रहाभ्याम्०' या सूत्रानें यरांना द्वित्व

५६. तेव्हां चतुर्षु येथें 'अचो रहा०' (८।४।
४६) यानें द्वित्व होऊन दोन प्रकार राहतील या-
करतां 'शरोचि' (८।४।४५) हें सूत्र केले पाहिजे.
तेव्हां अर्थातच लोपांच्या विकल्पाविषयीं तें ज्ञापक
आहे असें म्हणतां येत नाही.

५७. प्र उपसर्गपूर्वक दा धातूहून क्त प्रत्यय
करून प्र दा त अशी स्थिति असतांना 'अच उप-
सर्गात्' (७।४।४७) या सूत्रानें दा धातूच्या आका-
राचा तकार आणि 'खरि च' (८।४।५५) या सूत्रानें

सांगितले आहे. आणि यर म्हणून जे वर्ण
आहेत ते झर किंवा यम् यांपैकींच असतात
व एका सूत्रानें (८।४।६५) झरांचा लोप सांगि-
तला आहे व एका सूत्रानें (८।४।६४) यमांचा
सांगितला आहे तेव्हां जर द्वित्व झाल्यावर
लोप नित्य होईल तर द्वित्व सांगण्याचा कांहीं
उपयोग राहणार नाही. तेव्हां अर्थातच द्वित्व
हें लोपांचा अपवाद होणार आहे. तेव्हां द्वित्व
झाल्यावर लोप मुळींच होणार नाही.

उदाहरण नसल्यामुळे लोपांचा अपवाद
द्वित्व समजतां; पण लोपांना तरी जेथें द्वित्व
नाहीं असें उदाहरण कोणतें ?

ज्या ठिकाणीं द्वित्व न करतां तीन व्यंज-
नांचा संयोग असेल तीं उदाहरणें—^{५७} 'प्रत्तं,
अवत्तं, आदित्यः वगैरे. तेव्हां कर्त्ता, हर्त्ता वगैरे
ठिकाणीं द्वित्व केल्यावर द्वित्वाच्या जोरावर
लोप होत नाही; त्याप्रमाणेंच कर्षति, हर्षति
याही ठिकाणीं द्वित्व झाल्यास लोप होणार
नाहीं व दोन प्रकाराचीं भलतीं रूपे कर्षति,

दकाराला तकार आणि मूळचा प्रत्ययाचा एक तकार
या तीन तकारांपैकीं मधल्या तकाराचा 'झरो झरि०'
(८।४।६५) या सूत्रानें लोप होतो. तसेंच आदित्य
शब्दाहून 'दित्यदित्यादित्य०' (४।१।८५) या सूत्रा-
नें ण्य प्रत्यय व आदित्य शब्दांतील शेवटच्या अका-
राचा 'यस्येति च' (६।४।१४८) या सूत्रानें लोप
झाल्यानंतर एक तकार व दोन यकार या तीन
वर्णांपैकीं मधल्याचा म्ह. यकाराचा 'हलो यमां०'
(८।४।६४) या सूत्रानें लोप होतो.

र्षति वर्षतीति । तस्मान्नित्येऽपि लोपेऽवश्यं
स प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ तदेतदत्यन्तं संदिग्धं
वर्तत आचार्याणां विभाषानुवर्तते न वेति ॥

लण् ॥ ६ ॥

अयं णकारो द्विरनुबध्यते पूर्वश्च परश्च ।
तत्राणग्रहणेऽपि णग्रहणेषु च संदेहो भवति
पूर्वेण वा स्युः परेण वेति । कतरस्मिस्ता-
वदणग्रहणे संदेहः । द्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः
[६.३.१११] इति । असंदिग्धं पूर्वेण न

परेण । कुत एतत् । पराभावात् । न हि द्र-
लोपे परेऽणः सन्ति । ननु चायमास्ति ।
आतृढम् आवृढमिति । एवं तर्हि सामर्थ्या-
त्पूर्वेण न परेण । यदि हि परेण स्याद-
णग्रहणमनर्थकं स्यात् । द्रलोपे पूर्वस्य
दीर्घोऽच इत्येव ब्रूयात् । अथवैतदपि न
ब्रूयात् । अचो ह्येतद्भवति ह्रस्वो दीर्घः प्लुत
इति ॥ अस्मिस्तर्ह्यणग्रहणे संदेहः केऽणः
[७.४.१३] इति । असंदिग्धं पूर्वेण न

हर्षति वगैरे होतील. तेव्हां लोप जरी नित्य
असला तरी त्याचा बाध करून द्वित्व होतें तें
कर्षति, हर्षति वगैरे ठिकाणीं न व्हावें याकरितां
'शरोऽचि' (८-४-४९) हा निषेध अवश्य सांगि-
तला पाहिजे. एकंदरीत आचार्यांच्या मतानें
लोप सांगणाऱ्या सूत्रांत विकल्पाची अनुवृत्ति
होते का नाहीं हें अत्यन्त संशयास्पद राहतें.

हा णकार महेश्वरांनीं दोन सूत्रांत शेवटीं
जोडला आहे: एक प्रथम 'अइउण्' सूत्रांत
व एक मागून 'लण्' या सूत्रांत. दोनदां णकार
घातल्यामुळे 'अण्' किंवा 'इण्' म्हटलें म्हणजे
संशय येतो की हा प्रत्याहार पूर्व णकाराशीं
का पर णकाराशीं ?

कोणत्या ठिकाणीं बरें अण् उच्चारल्यावर
असा संशय येतो ?

'द्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' (६-३-१११) या
सूत्रांत.

निःसंशय पूर्व णकाराशींच येथें प्रत्याहार
समजावयाचा, पर णकाराशीं नाहीं.

असें कसें म्हणतां येईल ?

कारण की पर णकाराशीं प्रत्याहार घेऊन

५८. ज्ञापक जरी जमलें नाहीं तरी विकल्पाची
अनुवृत्ति होतच नाहीं असा निश्चय करण्याला कांहीं
साधन नसल्यामुळे 'आचार्यांच्या मतानें संशयास्पद'
असें येथें म्हटलें आहे. आतां स्वतः भाष्यकार मात्र
विकल्पाची अनुवृत्ति करतात. पुढील लण् या सूत्रा-
वर विचार करतांना हलो यमां० हा लोप वैकल्पिक

जास्त समजले गेलेले अण् 'द्रलोपे०' या
सूत्राच्या उदाहरणांत मिळत नाहीत.

कां बरें ? ऋकार मिळतो की; आतृढः,
आवृढः हीं उदाहरणें पाहा.

तर मग आम्ही म्हणूं की पर णकाराशीं
प्रत्याहार घेतल्यास अण् उच्चारण व्यर्थ होईल.
म्हणून 'अण्' पद उच्चारण्याच्या जोरावर पूर्व
णकाराशीं प्रत्याहार घ्यावयाचा, पर णकाराशीं
ध्यावयाचा नाही. पर णकाराशीं ध्यावयाचा
झाल्यास 'अणः'च्या ऐवजीं लाघवानें 'अचः'
पद घालून 'द्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽचः' असेंच
सूत्र केलें असतें. अथवा 'अचः' पदसुद्धां
सूत्रांत घालण्याचें कारण नाही; कारण ह्रस्व,
दीर्घ किंवा प्लुत हे, अच् म्हणजे स्वर जे
असतात त्यांनाच होतात (१।२।२८). बरें तर,
'केऽणः' (७।४।१३) या सूत्रांत जें अण् पद
उच्चारलें आहे त्याविषयीं संशय येतो. याही
ठिकाणीं निःसंशय पूर्व णकाराशींच प्रत्याहार
समजावयाचा; पर णकाराशीं नाहीं.

तें कां ?

पुढील णकार घेऊन जास्त समजलेला अण्

आहे असें भाष्यकारांनीं स्पष्टच म्हटलें आहे.

१. आ उपसर्गपूर्वक तृह्, वृह् धातूंहून क्त प्रत्यय
(३।२।१०२) करून नंतर ढत्व (८।२।३१), धत्व
(८।२।४०), घृत्व (८।४।४१) आणि ढकाराचा
लोप (८।३।१३) होऊन हीं रूपें सिद्ध होतात. येथें
ऋकार हा पुढील अण् मिळतो.

परेण । कुत एतत् । पराभावात् । न हि के परेऽणः सन्ति । ननु चायमस्ति । गौका नौकेति । एवं तर्हि सामर्थ्यात्पूर्वेण न परेण । यदि हि परेण स्यादण्यहणमनर्थकं स्यात् । अचोऽप्रगृह्य-यदि हि परेण स्यादण्यहणमनर्थकं स्यात् । स्यानुनासिक इत्येव ब्रूयात् । अथवैतदपि केऽच इत्येव ब्रूयात् । अथवैतदपि न ब्रूयात् । अच एव हि प्रगृह्या भवन्ति ॥ ब्रूयात् । अचो हेतद्भवति ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति ॥ अस्मिंस्तर्ह्यण्यहणे संदेहः । अणोऽ-प्रगृह्यस्यानुनासिकः [८.४.५७] इति । असंदिग्धं पूर्वेण न परेण । कुत एतत् । पराभावात् । न हि पदान्ताः परेऽणः सन्ति । 'केणः' या सूत्राच्या उदाहरणांत नाहीं म्हणून, 'क' प्रत्यय पुढें असतांना पुढील अण् सांपडतच नाहीं.

कां वरें ? 'गौका', 'नौका' या ठिकाणीं पुढील अण् मिळतो.

तर मग असें म्हणू की सामर्थ्यास्तव पूर्व णकाराशीं प्रत्याहार व्यावयाचा, पर णकाराशीं व्यावयाचा नाहीं. जर पर णकाराशीं प्रत्याहार घेतला तर 'अण्' पद घालण्याची जरूर नाहीं; 'अच्' पद घालून 'केऽचः' असेंच सूत्र केले असतें. अथवा 'अचः' हें पद घालण्याची सुद्धां जरूर नाहीं. ह्रस्व, दीर्घ किंवा प्लुत होतात म्हटलें म्हणजे ते अचांनाच होतात (१।२।२८) असा नियमच आहे.

वरें तर, 'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः' (८।४।५७) या ठिकाणच्या 'अण्' शब्दाविषयीं संशय उत्पन्न होतो.

येथेही निःसंशय पूर्व णकाराशींच प्रत्याहार समजावयाचा, पर णकाराशीं नाहीं.

असें काय म्हणून ?

पर णकाराशीं प्रत्याहार करून जास्त मिळालेला अण् 'अणोऽप्रगृह्यस्या०' या सूत्राच्या उदाहरणांत नाहीं म्हणून. पदाच्या शेवटीं

२. कर्तृ शब्दाचें नपुंसकलिङ्गीं प्रथमेचें एकवचन कर्तृ असें आहे.

३. अब्राह्मणाला आण असें म्हटलें असतां ब्राह्मण हा मनुष्यापैकी आहे म्हणून ब्राह्मणाशिवाय निराळा मनुष्यच आणला जातो, काष्ठ-पाषाण आणलें जात

ननु चायमस्ति । कर्तृ हर्तृ इति । एवं तर्हि सामर्थ्यात्पूर्वेण न परेण । यदि हि परेण स्यादण्यहणमनर्थकं स्यात् । अचोऽप्रगृह्य-स्यानुनासिक इत्येव ब्रूयात् । अथवैतदपि न ब्रूयात् । अच एव हि प्रगृह्या भवन्ति ॥ अस्मिंस्तर्ह्यण्यहणे संदेहः । उरण्परः [१.१.५१] इति । असंदिग्धं पूर्वेण न परेण । कुत एतत् । पराभावात् । न ह्युः स्थाने परेऽणः सन्ति । ननु चायमस्ति । कर्त्रर्थम् हर्त्रर्थमिति । किं च स्यात् । यद्यत्र पुढचे अण् उदाहरणांत मिळत नाहींत.

असें कां ? कर्तृ, हर्तृ येथें आहे की पुढचा अण्.

तर मग आम्ही म्हणू की सामर्थ्यास्तव पूर्व णकाराशीं प्रत्याहार समजावयाचा, पर णकाराशीं समजावयाचा नाहीं. जर पुढील णकाराशीं प्रत्याहार समजावयाचा असें असेल तर 'अण्' पद घालणें व्यर्थ होईल; 'अचोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः' असेंच म्हटलें असतें. अथवा 'अचः' हें पद मुळींच घालूं नये; कारण प्रगृह्य संज्ञा ही स्वभावतः 'अचा'लाच होत असते. (तेव्हां) येथें प्रगृह्यभिन्न म्हणून घेतले जाणारे वर्ण अच्च^३ घेतले जातील.)

तर मग 'उरण्परः' (१।१।५१) या सूत्रांतील 'अण्' पदाविषयीं संशय येतो.

येथेही निःसंशय पूर्व णकाराशींच प्रत्याहार समजावयाचा; पुढील णकाराशीं नाहीं.

असें कशावरून ?

पुढील अण् नाहीं म्हणून; उदाहरणांत कोठेही 'ऋ'काराच्या जागीं पुढील अण् झालेला आढळत नाहीं.

आहे की 'कर्त्रर्थ', 'हर्त्रर्थ' या उदाहरणांत रेफ हा पुढील अण्.

नाहीं. त्याप्रमाणें येथें प्रगृह्यसंज्ञक अच्च असतात म्हणून प्रगृह्यभिन्न वर्ण देखील अच्च घेतले जातील.

४. कर्तृ+अर्थम् अशी स्थिति असतांना तेथें 'इको यणचि' (६।१।७७) या सूत्रानें ऋकाराला रेफ आदेश झाला आहे आणि रेफ हा अण् आहे.

रपरत्वं स्याद्द्वयो रेफयोः श्रवणं प्रसज्येत । हलो यमां यमि लोपः [८.४.६४] इत्येवमेकस्यात्र लोपो भवति । विभाषा स लोपः । विभाषा श्रवणं प्रसज्येत । अयं तर्हि नित्यो लोपो रोरि [८.३.१४] इति । पदान्तस्येत्येवं सः । न शक्यः स पदान्तस्य विज्ञातुम् । इह हि लोपो न स्यात् । जर्गृधेर्लङ् अजर्घाः । पास्पधेरपास्पा इति ॥ इह

तर्हि मातृणाम् पितृणामिति रपरत्वं प्रसज्येत । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नात्र रपरत्वं भवतीति यदयमृत इद्धातोः [७.१.१००] इति धातुग्रहणं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । धातुग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम् । इह मा भूत् । मातृणाम् पितृणामिति । यदि चात्र रपरत्वं स्याद्धातुग्रहणमनर्थकं स्यात् । रपरत्वे कृतेऽनन्त्यत्वादित्त्वं न भविष्यति ।

बरें, मग काय विघडेल जर येथें रेफ पुढें असलेला रेफ ऋकाराचे स्थानीं झाला तर ?

दोन रेफ ऐकण्यांत येतील ना ?

पण 'हलो यमां यमि लोपः' (८।३।६४) या सूत्रानें एका रेफाचा लोप होईल.

पण तो लोप वैकल्पिक आहे. तेव्हां एकदां दोन रेफ ऐकूं येतील असा दोष येतो.

बरें तर, 'रो रि' (८।३।१४) या सूत्रानें नित्य लोप सांगितला आहे तो होईल.

पण तो लोप पदाच्या शेवटीं असलेल्या रेफाचा सांगितला आहे.

पदाच्या शेवटीं असलेल्याच रेफाला लोप सांगितला आहे असें मानणें शक्य नाही; कारण तसें मानल्यास 'जर्गृध्' धातूच्या लङाच्या 'अजर्घाः' या रूपांत किंवा 'पास्पध्' धातूच्या 'अपास्पाः' या रूपांत रेफाचा लोप होणार नाही. एकंदरीत 'कर्त्रर्थ', 'हर्त्रर्थ' वगैरे रूपांत 'रो रि' (८।३।१४) या सूत्रानें लोप

होईल व दोष येणार नाही.

बरें तर, मातृणां, पितृणां हीं उदाहरणें घ्या. पुढील णकाराशीं प्रत्याहार समजल्यास येथेंही दीर्घ ऋच्या पुढें रेफ जोडावा लागेल.

या ठिकाणीं रेफ पुढें जोडावा लागेल हा दोष येत नाही. कारण ज्या अर्थी 'ऋत इद्धातोः' (७।१।१००) या सूत्रांत आचार्य 'धातोः' शब्द घालतात त्या अर्थी ते सुचवितात की येथें रेफ पुढें जोडावयाचा नाही.

हें कसें सुचविलें जातें ?

तेथें 'धातु' शब्द घालण्याचा हाच हेतु आहे की 'मातृणां', 'पितृणां' येथें 'ऋत इद्धातोः' (७।१।१००) या सूत्रानें 'इकार' होऊं नये. जर 'मातृणाम्', 'पितृणाम्' येथें पुढें जोडूनच दीर्घ 'ऋ' केला तर 'ऋत इद्धातोः' या सूत्रांत 'धातोः' शब्द घालण्याचें कांहींच कारण उरणार नाही; कारण रेफ पुढें जोडल्यावर 'ऋ' शेवटीं नसल्यामुळें त्याला इकार होणारच

५. 'रो रि' (८।३।१४) या सूत्रामध्ये 'पदस्य' (८।३।१६) या सूत्रापासून पदस्य असा अधिकार येत आहे. कारण 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' (८।३।५५) या सूत्रापर्यंत पदस्य हा अधिकार चालू आहे.

६. जर्गृध् या यङ्लुगंत धातूहून लङ् प्रत्यय, त्याला सिप् आदेश, इकाराचा लोप (३।४।१००), अट् आगम (६।४।७१), स्काराचा लोप (६।१।६८), गुण (७।४।८६) होऊन अजर्गृध् अशी स्थिति असतांना जश्त्व (८।२।३९), रुत्व (८।२।७५), रेफाचा लोप (८।३।१४) आणि दीर्घ (६।३।१११) होऊन अजर्घाः रूप सिद्ध होतें. स्पृध् धातूहून यङ् प्रत्यय व

त्याचा लुक् होऊन पास्पध् हा यङ्लुगंत धातु होतो. त्याचें अपास्पाः असें रूप वरच्यासारखें समजावें.

७. अण् प्रत्याहार पूर्वं णकाराशीं घेतला म्हणजे अ, इ, उ हे तीनच वर्ण अण् समजले जातात. पर णकाराशीं अण् प्रत्याहार घेतला तर ऋकारही अण् असल्यामुळें तो रपर होऊन मातृणाम् असें भलतें रूप होईल.

८. धातोः हें पद घातलें तरी ऋकारान्त अंगाला इत्व होतें असा अर्थ होईल आणि मातृणाम् येथें मातृ हें ऋकारांत अंग नसल्यामुळें इत्व होणारच नाही. तेव्हां धातोः हें पद व्यर्थ होईल.

पश्यति त्वाचार्यो नात्र रपरत्वं भवतीति ततो धातुग्रहणं करोति । इहापि तर्हीत्त्वं न प्राप्नोति । चिकीर्षति जिहीर्षतीति । मा भूदेवम् । उपधायाश्च [७.१.१०१] इत्येवं भविष्यति । इहापि तर्हि प्राप्नोति । मातृणाम् पितृणामिति । तस्मात्तत्र धातुग्रहणं कर्तव्यम् । एवं तर्ह्यग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वेण न परेण । यदि परेण स्यादग्रहणमनर्थकं नाहीं; तेव्हां एकंदरीत आचार्य पाणिनींच्या मनांत असें दिसतें की पुढील जे अण् त्यांना मातृणाम् वगैरे उदाहरणामध्ये रेफ जोडावयाचा नाहीं, व म्हणूनच ते 'ऋत इद्धातोः' या सूत्रांत 'धातु' शब्द घालतात.

तर मग 'चिकीर्षति', 'जिहीर्षति' याही ठिकाणी 'ऋत इद्धातोः' (७।१।१००) या सूत्रानें इत्व होणार नाहीं. कारण धातूच्या ऋकाराला झालेला दीर्घ (६।४।१६) ऋ रपर होईल व धातूच्या शेवटीं दीर्घ ऋ राहणार नाहीं.

नाहीं तर नाहीं. 'उपधायाश्च' (७।१।१०१) सूत्रानें इत्व होईल.

असें म्हणाल तर 'मातृणाम्', 'पितृणाम्' या ठिकाणी 'ऋत इद्धातोः' या सूत्रामध्ये 'धातोः' पद गाळल्यास त्याच्या पुढील 'उपधायाश्च' (७।१।१०१) या सूत्रानें इत्व होऊं लागेल. तेव्हां 'ऋत इद्धातोः' या सूत्रांत 'धातोः' पद घालावयास पाहिजे.

तर मग आतां आम्ही असें म्हणतो की 'उरण् रपरः' या सूत्रांत पर णकाराशीं प्रत्याहार समजला असतां 'अण्' पद व्यर्थ होईल. सवव

९. धातोः पद घातलें म्हणजे त्याची अनुवृत्ति 'उपधायाश्च' (७।१।१०१) या सूत्रांत होईल आणि त्यामुळे मातृणाम् येथें 'उपधायाश्च' या सूत्रानें इत्व होणार नाहीं. तेव्हां 'धातोः' या पदाचा उपयोग संभवत असल्यामुळे 'मातृणाम्' येथें रेफ जोडावयाचा नाहीं' असें धातुपद सुचवूं शकत नाहीं. एकंदरीत मातृणाम् येथें रेफ जोडला जाईल हा दोष कायम राहतो.

१०. तकार न जोडतां उर्क असा न्हस्व ऋकार जर उच्चारला तर 'अणुदित्' (१।१।६९) या सूत्रामुळे त्या ऋकारानें आपल्या सवर्णाचें ग्रहण होईल.

स्यात् । उरण्पर इत्येव ब्रूयात् ॥ आस्मि- स्तर्ह्यग्रहणे संदेहः । अणुदित्सवर्णस्य चा- प्रत्ययः [१.१.६९] इति । असंदिग्धं परेण न पूर्वेण । कुत एतत् ।

सवर्णेऽण् तपरं ह्युर्कत् ।

यद्यमुर्कत् [७.४.७] इत्युकारं तपरं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः परेण न पूर्वेणेति ॥ इण्ग्रहणेषु तर्हि संदेहः । असंदिग्धं परेण पूर्व णकाराशींच प्रत्याहार समजावयास पाहिजे. पर णकाराशींच प्रत्याहार जर ध्यावयाचा असेल तर 'अण्'च्या ऐवजी 'अच्' पदच घातलें असतां चालेल.

वरें तर, 'अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः' (१।१।६९) या सूत्रांतील 'अण्' शब्दाविषयी संशय येतो.

या ठिकाणी निःसंशय पुढील णकाराशीं प्रत्याहार समजावयाचा; पहिल्या णकाराशीं नाहीं.

हें असें कशावरून ?

सवर्णसंज्ञा सांगणाऱ्या सूत्रांत 'अण्' पदामध्ये पुढील णकाराशीं प्रत्याहार ध्यावयाचा.

तसें घेण्यास हेतु 'उर्कत्' (७।४।७) या सूत्रांत तकारासहित 'ऋकार' उच्चारणें हा. ज्या अर्थी 'उर्कत्' या सूत्रांत ऋकाराच्या पुढें आचार्य पाणिनि तकार घालतात त्या अर्थी ते सुचवितात की 'अणुदित्' (१।१।६९) या सूत्रामध्ये पुढील णकाराशीं अण् प्रत्याहार समजावयाचा, पूर्वीच्या णकाराशीं '०' नाहीं.

वरें तर, जेथें 'इण्' पद उच्चारलें आहे तेथें संशय येतो.

आणि उर्क या सूत्रानें दीर्घाचेंही विधान होईल. तेव्हां अचीकृतत्वा उदाहरणामध्ये कृत धातूच्या दीर्घ ऋकाराला त्याच्यासारखा दीर्घच ऋकार उर्क या सूत्रानें होईल. तो न होतां ह्रस्वच ऋकार आदेश व्हावा म्हणून तपरकरण केलें आहे. पण जर 'अणुदित्' या सूत्रामध्ये अण् प्रत्याहार अइउण् यांतील णकाराशींच घेतला तर ऋकार अण् असल्यामुळे त्यानें सवर्णाचें ग्रहणच होणार नाहीं. तेव्हां जो उच्चारला असेल तोच म्ह. ह्रस्वच आपोआप होईल आणि तपरकरण व्यर्थ होईल.

न पूर्वेणेति । कुत एतत् ।

य्वोरन्यत्र परेणेण् स्यात् ।

यत्नेच्छति पूर्वेण संमृद्य ग्रहणं तत्र करोति य्वोरिति । तच्च गुरु भवति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । तत्र विभक्तिनिर्देशे संमृद्य ग्रहणेऽर्धचतस्रो मात्राः । प्रत्याहारग्रहणे पुनस्ति-स्रो मात्राः । सोऽयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यद्गरीयांसं यत्नमारभते तज्ज्ञापयत्याचार्यः परेण न पूर्वेणेति ॥ किं पुन-

वर्णोत्सत्ताविव णकारो द्विरनुबध्यते । एतज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणासिद्धिः । अणुदित्सवर्णं परिहाय पूर्वेणाणग्रहणं परेणेणग्रहणमिति व्याख्यास्यामः ॥ जमङ्गणनम् ॥ ७ ॥ झभञ् ॥ ८ ॥

किमर्थमिमौ मुखनासिकावचनौ वर्णावुभावप्यनुबध्येते न जकार एवानुबध्येत । कथं यानि मकारेण ग्रहणानि हलो यमां

निःसंशय 'इण्' म्हटलें असतां पुढील णकाराशींच प्रत्याहार समजावयाचा.

हैं असें कशावरून ?

य्वोः असें उच्चारलें आहे म्हणून इतर सर्व ठिकाणीं इण् प्रत्याहार पर णकाराशीं आहे.

ज्या ठिकाणीं पूर्व णकाराशीं इण् प्रत्याहार ध्यावयाचा त्या ठिकाणीं 'इण्' शब्द उच्चारण्याच्या ऐवजीं इकार व उकार यांचा समास करून 'य्वोः' असा शब्द आचार्य पाणिनि उच्चारतात. वास्तविक पाहतां 'इण्' शब्दाच्या ऐवजीं 'य्वोः' शब्द घालणें ह्यांत गौरव आहे.

हैं कसें काय ज्ञापक जमतें ?

कां बरें ?

इकार व उकार यांचा समास करून 'य्वोः' शब्द उच्चारला असतां साडेतीन मात्र होतात; प्रत्याहार 'इण्' उच्चारला असतां 'इणः' या पदाच्या तीन मात्रा होतात.^{१२} तेव्हां या ठिकाणीं लहान शब्द घालून काम भागत असतांनासुद्धां ज्या अर्थी आचार्य पाणिनि मोठा शब्द उच्चारतात त्या अर्थी ते सुचवतात की इण् असा प्रत्याहारवाचक शब्द उच्चारला की तेथें 'णकार' हा पुढचा समजावयाचा, पूर्वीचा समजावयाचा नाही.

११. यकाराची अर्धी मात्रा, वकाराची अर्धी मात्रा, ओकाराच्या दोन मात्रा आणि विसर्गाची अर्धी मात्रा मिळून साडेतीन मात्रा होतात.

१२. इकाराची एक मात्रा, णकाराची अर्धी मात्रा, अकाराची एक मात्रा आणि विसर्गाची अर्धी

बरें, पण जसे कांहीं इतर सगळे वर्ण खलास झाले कीं काय अशा रीतीनें आचार्य महेश्वरांनीं दोन वेळां णकारच काय म्हणून शेवटीं^{१३} घातला ?

ज्या अर्थी दोनदां णकार घातला त्या अर्थी आचार्य महेश्वर साधारण नियम सुचवितात की ज्या ठिकाणीं संशय येतो त्या ठिकाणीं संशय निवारण करणारा विशिष्ट अर्थ व्याख्यानावरून समजावयाचा; केवळ संशय येतो म्हणून तेवढ्याच सबबीवर शास्त्र अनर्थक समजावयाचें नाहीं. तेव्हां सर्वर्णसंज्ञा सांगणारे अणुदित्सूत्र सोडून बाकी सर्व ठिकाणीं पूर्वीचा णकार घेऊनच अण् प्रत्याहार समजावयाचा, व 'इण्' प्रत्याहारांत नेहमीं पुढीलच णकार घेऊन प्रत्याहार समजावयाचा असें आम्ही व्याख्यान करूं.

हीं दोन सूत्रें निरनिराळीं करून प्रत्येकाच्या शेवट एक एक असे दोन अनुनासिक कां जोडले आहेत ? एकच सूत्र करून एकटा जकारच कां नाही जोडला ?

तसें केलें असतां मकार जोडून जे प्रत्याहार केले आहेत त्यांचें कसें ? उदाहरणार्थ— 'हलो यमां यमि लोपः' (८।४।६४) या सूत्रांत मात्रा मिळून तीन मात्रा होतात.

१३. दुसरा एखादा वर्ण घातला असता तर 'अण्, इण् हे प्रत्याहार कोणत्या णकाराबरोबर ध्यावयाचे' हा संशयच मुळीं आला नसता.

१. जमङ्गणनझभञ् असें.

यमि लोपः [८.४.६४] इति । सन्तु
वकारेण हलो यत्रां यञि लोप इति । नैवं
शक्यम् । झकारभकारपरयोरपि हि झकार-
भकारयोर्लोपः प्रसज्येत । न झकारभकारौ
झकारभकारयोः स्तः ॥ कथं पुमः खय्य-
म्परे [८.३.६] इति । एतदप्यस्तु व-
कारेण पुमः खय्यञ्पर इति । नैवं शक्यम् ।
झकारभकारपरे हि खयि रुः प्रसज्येत ।
न झकारभकारपरः खयस्ति ॥ कथं ङमो

ह्रस्वादचि ङमुण्णित्यम् [८.३.३२] इति ।
एतदप्यस्तु वकारेण ङञो ह्रस्वादचि ङञु-
णित्यमिति । नैवं शक्यम् । झकारभकार-
योरपि हि पदान्तयोर्झकारभकारावागमौ
स्याताम् । न झकारभकारौ पदान्तौ स्तः ।
एवमपि पञ्चागमास्त्रय आगमिनो वैषम्या-
त्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । सन्तु ताव-
द्येषामागमानामागमिनः सन्ति । झकार-
भकारौ पदान्तौ न स्त इति कृत्वागमावपि

‘यम्’ प्रत्याहार घातला आहे.

या ठिकाणीं अकार जोडून यञ् प्रत्याहार
करून ‘हलो यत्रां यञि लोपः’ असें सूत्र करावें.

असें करणें शक्य नाहीं. कारण, असें
केल्यास झकार किंवा भकार पुढें असलेल्या
झकार किंवा भकार यांचा लोप होईल.

पण झकार किंवा भकार पुढें असलेले झ-
कार किंवा भकार आढळूनच येत नाहीत.

वरें, ‘पुमः खय्यम्परे’ (८।३।६) येथील
‘अम्’ प्रत्याहाराविषयीं कसें ?

येथेंही अकाराशींच प्रत्याहार होऊं दे; व
‘पुमः खय्यञ्परे’ असें सूत्र होऊं दे.

असें करून चालावयाचें नाही. असें के-
ल्यास झकार किंवा भकार पुढें असलेला खय्
पुढें असतांना पुम् याच्या मकाराला रुत्व
होऊं लागेल.

पण झकार किंवा भकार पुढें असलेला
खय् सांपडतच नाही.

वरें, ‘ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्णित्यम्’ (८।३।
३२) येथें कसें ? येथें दोष नाहीं का येणार ?

येथेंही मकाराच्या ऐवजीं अकार जोडून

२. कारण पदाच्या शेवटीं झकार किंवा भकार
यांना जश्त्व (८।२।३९) होणारच.

३. प्रत्यङ् आत्मा, सुगण् ईशः, सन् अच्युतः
इत्यादि ठिकाणीं ङ्, ण्, न् हे तीन ‘ङय्’ प्रत्या-
हारांतील वर्ण पदाच्या शेवटीं सांपडतात. आणि
त्यांना ङञुट् आगम म्ह. ङुट्, णुट्, नुट्, झुट्
आणि भुट् असे पांच आगम सांगितले आहेत. तेव्हां
उद्देश्य तीन आणि विधेय पांच अशी त्यांची संख्या

‘ङञो ह्रस्वादचि ङञुणित्यम्’ असें सूत्र करावें.

असें सूत्र करून चालावयाचें नाही; पदाच्या
शेवटीं असणाऱ्या ‘झ’कार व ‘भ’कार यांना-
सुद्धां झकार व भकार आगम होऊं लागतील.

पण पदाच्या शेवटीं झकार व भकार सां-
पडतच नाहीत; तेव्हां झकार-भकारांचा तंट्याच
मिटला.

तरी पण दोष येतोच. कारण ज्यांना आ-
गम लावावयाचे असे आगमी तीन मिळतील
व आगम पांच सांगितले आहेत; दोघांची
संख्या सारखी नसल्याळें क्रमानें ‘याला हा’,
‘याला हा’ अशा रीतीने आगम होणार नाहीत;
तर तीन आगमींना प्रत्येकीं पांच आगम
होतील.

पण असें होणार नाही. कारण ज्या आ-
गमींना योग्य आगम मिळतात त्यांना ते होऊं
देत. पदान्ती झकार व भकार कधींही मिळत
नसल्यामुळे ते आगमी होऊं शकत नाहीत
तेव्हां झकार व भकार हे आगमही होणार
नाहींत. एकंदरीत जरी ‘ङञो ह्रस्वादचि ङञुट्
नित्यम्’ असें सूत्र केलें तरी ङ, ण व न यां-

सारखी नसल्यामुळे ‘यथासंख्यं’ (१।३।१०) ह्या
सूत्राचीं येथें प्रवृत्ति होणार नाही.

४. तात्पर्य असें की वाक्यार्थ करतांना उद्देश्य
पांच आणि विधेयही पांच उपस्थित होतात. तेव्हां
‘यथासंख्यं०’ या सूत्रानें क्रमानें अन्वय होणारच.
सर्वांची उदाहरणें मिळालीं नाहीत तरी हरकत नाही.
पदार्थ उपस्थित होतांना सारखी संख्या असली की
यथासंख्यं०’ या सूत्राची प्रवृत्ति होत असते.

न भविष्यतः ॥

अथ किमिदमक्षरमिति ।

अक्षरं न क्षरं विद्यात्

न क्षीयते न क्षरतीति वाक्षरम् ॥

अश्रोतेर्वा सरोऽक्षरम् ।

अश्रोतेर्वा पुनरयमौणादिकः सरन्प्र-
त्ययः । अश्रुत इत्यक्षरम् ॥

वर्ण वाहुः पूर्वसूत्रे

अथवा पूर्वसूत्रे वर्णस्याक्षरमिति संज्ञा
क्रियते ।

किमर्थमुपदिश्यते ॥

नाच ङ, ण व न असे अनुक्रमे आगम हो-
तील. (तेव्हां दोन सूत्रांऐवजीं एक सूत्र करून
काम भागत असतां दोन सूत्रे केवळ स्पष्टपणा-
करितां आचार्यांनीं केलीं.)

बरें, अक्षर म्हणजे काय ?

जें कमी होत नाही किंवा जें नाश पावत
नाहीं तें अक्षर.

अथवा 'अश्' व्याप्त करणें या धातूला
उणादि सरन् प्रत्यय लावून 'जें व्याप्त करते तें'
या अर्थांही अक्षर शब्द समजावा.

अथवा पूर्वीच्या वैयाकरणांच्या सूत्रांत
वर्णाला अक्षर हें नांव दिलेलें आहे त्याला
अनुसरून अक्षर शब्दाचा वर्ण अर्थ घ्यावा.

बरें, अक्षर शब्दाच्या अर्थाविषयीं विचार
झाला; आतां हा अक्षराचा उपदेश माहेश्वर-
सूत्रांमध्ये कशाकरितां बरें केला आहे ?

५. अइउण् वगैरे सूत्रसमुदायाला अक्षरसमाम्नाय
असें म्हणतात. त्याकरतां येथें अक्षर शब्दाच्या अर्था-
बद्दल विचार चालू केला आहे.

६. न अव्यय उपपद असतांना नाश पावणें या
अर्थी क्षि धातूपासून किंवा क्षर् धातूपासून अक्षर हा
शब्द सिद्ध होतो. तेव्हां अक्षर शब्दाचा अविनाशी
असा अर्थ आहे. आपण बोलतो हा ध्वनि जरी वि-
नाशी आहे तरी त्या ध्वनीनें सुचविला जाणारा स्फोट-
रूपी वर्ण नित्य म्ह. अविनाशीच आहे. तेव्हां अक्षर हा
शब्द अविनाशी या अर्थानें येथें वर्णाला लाविला आहे.

अथ किमर्थमुपदिश्यते ॥

वर्णज्ञानं वाग्विषयो यत्र च ब्रह्म वर्तते ।

तदर्थमिष्टबुद्ध्यर्थं लघ्वर्थं चोपादिश्यते ॥

सोऽयमक्षरसमाम्नायो वाक्समाम्नायः
पुष्पितः फलितश्चन्द्रतारकवत्प्रतिमाण्डितो
वेदितव्यो ब्रह्मराशिः । सर्ववेदपुण्यफलावा-
प्तिश्चास्य ज्ञाने भवति । मातापितरौ चास्य
स्वर्गे लोके महीयेते ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-
महाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीय-
माह्निकम् ॥

ज्या ह्या वाणीमध्ये वेदरूपी शब्दब्रह्म आहे
त्या वाणीचा 'वर्णज्ञान करून देणारें शास्त्र'
हा विषय आहे. त्या शास्त्राकरितां, तसेंच इष्ट
म्ह. निर्दुष्ट वर्ण समजावेत याकरतां, आणि
प्रत्याहाराच्या द्वारानें थोडक्यांत शास्त्र सांगतां
यावें याकरतां माहेश्वरांनीं हा उपदेश केला
आहे. हा जो माहेश्वरसूत्रांत अक्षरसमूह रूप
वाणीचा समाम्नाय सांगितला आहे तो शब्द-
शास्त्रज्ञानानें पुष्पित होतो आणि साधु शब्दांचा
प्रयोग केल्यानें फलित होतो. तो हा चंद्रतारका-
प्रमाणें अनादि कालापासून सिद्ध असलेला अ-
क्षरसमाम्नाय सुशोभित असा ब्रह्मराशि जाणावा.
त्याचें ज्ञान झालें असतां सर्व वेद म्हटल्यानें
लागणारें पुण्य लागतें, व त्या ज्ञात्याचे आई-
बाप स्वर्गलोकामध्ये मान्य होतात.

७. व्यापणें या अर्थाच्या स्वादिगणांतील अश्
धातूहून 'अशेः सरः' (उणा. ३।७०) या उणादि-
सूत्रानें सर प्रत्यय करून अक्षर हा शब्द सिद्ध
झाला आहे. आद्यदात्त होण्याकरितां भाष्यकारांनीं
नित् मानला आहे. हा अक्षर शब्द व्यापक या अर्थानें
येथें वर्णाला लाविला आहे. स्फोटरूपी वर्ण हे व्यापक
आहेत. एकदम अनेक वक्ते भाषण करीत असले
तरी त्या सर्वांच्या व्यंजकध्वनीशीं स्फोटरूपी वर्णाचा
व्यंग्य या नात्यानें संबंध होत आहे.

८. 'वर्णा अक्षराणि' या पूर्वसूत्रानें वर्णाला अक्षर
अशी संज्ञाच केली आहे,

वृद्धिरादैर्च ॥ १।१।१ ॥

कुत्वं कस्मान्न भवति चोः कुः पदस्य [८.२.३०] इति । भत्वात् । कथं भ-
संज्ञा । अयस्मयादीनि छन्दसि [१.४.
२०] इति । छन्दसीत्युच्यते न चेदं
छन्दः । छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति । यदि
भसंज्ञा वृद्धिरादैर्जदेङ्गुण इति जश्त्वम-
पि न प्राप्नोति । उभयसंज्ञान्यपि च्छ-
न्दांसि दृश्यन्ते । तद्यथा । स सुष्टुभा स
ऋकता गणेन । पदत्वात्कुत्वं भत्वाज्ज-

श्त्वं न भवति । एवमिहापि पदत्वाज्ज-
श्त्वं भत्वात्कुत्वं न भविष्यति ॥

किं पुनरिदं तद्भाषितग्रहणं वृद्धिरि-
त्येवं य आकारैकारौकारा भाव्यन्ते तेषां
ग्रहणमाहोस्विदादैर्जमात्रस्य । किं चातः ।
यदि तद्भाषितग्रहणं शालीयः मालीय
इति वृद्धलक्षणश्छो न प्राप्नोति । आम्नमयम्
शालमयम् वृद्धलक्षणो मयणन प्राप्नोति ।
आम्नगुप्तायनिः शालगुप्तायनिः वृद्धलक्ष-
णः फिञ्ज प्राप्नोति ॥ अथादैर्जमात्रस्य

(सू. १।१।१) या सूत्रांत 'चोः कुः' (८।२।३०)
या सूत्रानें पदाच्या शेवटीं असलेल्या चकाराला
ककार कां होत नाही ?

ऐच् या शब्दाला येथें पदसंज्ञेच्या ऐवजीं
भसंज्ञा आहे म्हणून.

'भ' संज्ञा कशी येथें होते ?

'अयस्मयादीनि छन्दसि' (१।४।२०) या
सूत्रानें.

पण त्या सूत्रांत 'छन्दसि' म्हणजे 'वेदामध्ये'
असें म्हटलें आहे. सूत्र हा वेद नाही.

'सूत्रे हीं वेदाप्रमाणें असतात' असें सम-
जण्याचा प्रघात आहे.

पण जर येथें भसंज्ञा शाली तर 'वृद्धिरा-
दैर्जदेङ्गुणः' असा म्हणण्याचा जो प्रघात आहे
त्यामध्ये जें 'जश्त्व' केलेलें आहे तें होणार
नाहीं.

ही अडचण येणार नाही. कारण वेदांतील
शब्दांना दोन्ही संज्ञा दिसतात. उदाहरणार्थ-
'स सुष्टुभा स ऋक्वता गणेन' तै. सं. (२।३।
१४।४) हें वेदवाक्य पाहा. या ठिकाणीं ज्या-

१. आकार, ऐकार आणि औकार या तीन
वर्णांना वृद्धिसंज्ञा होते.

२. भसंज्ञेनें पदसंज्ञेचा (१।४।२४) वाध होतो
म्हणून कुत्वं होत नाही. कारण 'चोः कुः' (८।२।३०)
या शास्त्राला पदसंज्ञेची जरूर आहे.

३. कारण जश्त्व सांगणाऱ्या 'झलां जशन्ते' (८।
२।३।९) या शास्त्राला कुत्वाप्रमाणेंच पदसंज्ञेची जरूर

प्रमाणें ऋक्वता येथें पदसंज्ञेमुळे कुत्वं होतें
व भसंज्ञेमुळे जश्त्व होत नाही त्याप्रमाणें येथें-
ही पदसंज्ञेमुळे जश्त्व होईल व भसंज्ञेमुळे
कुत्वं होणार नाही.

वरें, प्रस्तुत सूत्रांत 'आदैर्च' हें जें पद
घातलें आहे त्या पदानें 'तद्भाषित' म्हणजे
वृद्धि या शब्दानें निष्पन्न झालेले असे जे
आकार, ऐकार व औकार त्यांचेंच ग्रहण होतें;
अथवा कोणत्याही आकार, ऐकार व औकार
यांचें ग्रहण होतें ?

हा प्रश्न करण्याचा हेतु काय ?

जर तद्भाषित आकार, ऐकार व औकार
ध्यावे असें असेल तर 'शालीयः', 'मालीयः'
या ठिकाणीं 'वृद्धाच्छः' (४।२।११४) या
सूत्रानें सांगितलेला 'छ' प्रत्यय होणार नाही;
तसेंच 'आम्नमयम्', 'शालमयम्' या ठिकाणीं
'नित्यं वृद्धशरादिभ्यः' (४।३।२१४) या सूत्रानें १४४
मयट् प्रत्यय होणार नाही; व 'आम्नगुप्तायनिः',
'शालगुप्तायनिः' या ठिकाणीं 'उदीचां वृद्धा-'
दगोत्रात्' (४।१।१५७) या सूत्रानें फिञ्ज प्र-

आहे. तेव्हां जश्त्व न करतां 'वृद्धिरादैर्जदेङ्गुणः' असें
म्हणावें लागेल.

४. कारण शाला, माला या शब्दांतील पहिला
आकार हा वृद्धि म्हणून झालेला नसल्यामुळे त्या श-
ब्दांना 'वृद्धिर्यस्याचा०' (१।१।७३) या सूत्रानें वृद्ध-
संज्ञा होणार नाही. तसेंच आम्न, शाल, आम्नगुप्त व
शालगुप्त या शब्दांना ही वृद्धसंज्ञा होणार नाही.

ग्रहणं सर्वो भासः सर्वभास इत्युत्तरपद-
वृद्धौ सर्वं च [६.२.१०५] इत्येष विधिः
प्राप्नोति । इह च तावती भार्यास्य ताव-
द्भार्यः यावद्भार्यः वृद्धिनिमित्तस्य [६.
३.३९] इति पुंवद्भावप्रतिषेधः प्राप्नोति ॥
अस्तु तर्ह्यद्वैजमात्रस्य ग्रहणम् । ननु चोक्तं
सर्वो भासः सर्वभास इत्युत्तरपदवृद्धौ
सर्वं चेत्येष विधिः प्राप्नोतीति । नैष दोषः ।
नैवं विज्ञायत उत्तरपदस्य वृद्धिरुत्तरपद-

वृद्धिरुत्तरपदवृद्धाविति । कथं तर्हि ।
उत्तरपदस्य [७.३.१०] इत्येवं प्रकृत्य
या वृद्धिस्तद्व्युत्तरपद इत्येवमेतद्विज्ञायते ।
अवश्यं चैतदैवं विज्ञेयम् । तद्भावित-
ग्रहणे सत्यपीह प्रसज्येत सर्वः कारकः
सर्वकारक इति । यदप्युच्यत इह तावती
भार्यास्य तावद्भार्यः यावद्भार्य इति च
वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधः प्राप्नो-
तीति नैष दोषः । नैवं विज्ञायते वृद्धे-

त्यय होणार नाही. वरें, जर कोणत्याही आकार,
ऐकार व औकार यांचें ग्रहण होतें असें असेल
तर 'सर्वो भासः' या अर्थी केलेला जो 'सर्व-
भास' हा समास त्यामध्ये 'उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च'
(६।२।१०५) या सूत्रानें सर्व शब्दाला अंतो-
दात्त होऊं लागेल. तसेंच 'तावती भार्या यस्य'
या अर्थी केलेला जो 'तावद्भार्य' हा समास
त्या समासांत तावत् येथें जो पुंवद्भाव होत
असतो त्याचा 'वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्या-
रक्तविकारे' (६।३।३९) या सूत्रानें निषेध होऊं
लागेल.

वरें तर, वाटेल त्या 'आकार', 'ऐकार' व
'औकारां'चें ग्रहण होऊं दे.

पण तसें झाल्यास वरतीं दाखविलेला
दोष 'सर्वो भासः' या अर्थी झालेल्या 'सर्वभास'
समासांत 'उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च' (६।२।१०५)
या सूत्रानें सर्व शब्दाला अंतोदात्त होऊं ला-
गेल अशा प्रकारचा येईल असें वरतींच नाही
का सांगितलें ?

हा दोष येत नाही. कारण 'उत्तरपदवृद्धि'

हा समास 'उत्तरपदामधील वृद्धि' अर्थी नाही
सोडवावयाचा.

तर मग कसा सोडवावयाचा ?

'उत्तरपदस्य असा अधिकार करून सां-
गितलेली जी वृद्धि' तिनें युक्त जें उत्तरपद तें
पुढें असतांना अशा अर्थी सोडवावयाचा;
आणि हा अर्थ प्रस्तुत उपयोगाकरितांच घेत-
ला आहे असें नव्हे, तर एरव्हीसुद्धां हाच
अर्थ समजला पाहिजे. कारण, असा अर्थ न
समजल्यास जरी वृद्धि शब्दानें निष्पन्न झालेले
आकार, ऐकार आणि औकार त्यांना वृद्धि
संज्ञा होते असा प्रकृत सूत्राचा अर्थ घेतला
तरी सुद्धां 'सर्वः कारकः' या अर्थी केलेल्या
'सर्वकारक' समासांत 'सर्व' शब्दाला अंतो-
दात्त होऊं लागेल. आणखीही जे 'तावती भार्या
यस्य' अशा विग्रहाच्या 'तावद्भार्य' या समासांत
किंवा त्याच प्रकारच्या यावद्भार्य समासांत
'वृद्धिनिमित्तस्य' (६।३।३९) या सूत्रानें पुंव-
द्भावाचा निषेध होईल असें जें वर म्हटलें
आहे त्यासंबंधानें बोलावयाचें म्हणजे हा

५. कारण, भास या उत्तरपदामधील आकार वृद्धि-
संज्ञक आहे. जरी तो भास् धातूमधील आकार मूल-
चाच असल्यामुळें वृद्धि शब्दानें झालेला नाही तरी
त्या आकाराला 'वृद्धिरादैच्' या प्रकृतसूत्रानें वृद्धि-
संज्ञा होत आहे.

६. तद् शब्दाहून 'यत्तदेतेभ्यः०' (५।२।३९) या
सूत्रानें वतुप् हा तद्धित प्रत्यय केल्यानंतर 'आ सर्व-
नाम्नः' (६।३।९१) या सूत्रानें तद् शब्दांतील दका-

राला आकार आदेश झाला आहे. हा आकार जरी
वृद्धि शब्दानें झालेला नाही तरी त्याला 'वृद्धिरादैच्'
या प्रकृतसूत्रानें वृद्धिसंज्ञा होत आहे.

७. कारण, कारक या उत्तरपदामध्ये कृ धातूहून
'ण्वुत्तृचौ' (३।१।३३) या सूत्रानें ण्वुत्प्रत्यय
झाल्यानंतर 'अचो ण्णिति' (७।२।१५) या सूत्रानें
वृद्धि झाली आहे. तेव्हां हा आकार वृद्धि शब्दानेंच
झालेला आहे.

निमित्तं वृद्धिनिमित्तं वृद्धिनिमित्तस्येति ।
कथं तर्हि । वृद्धेर्निमित्तं यस्मिन्सोऽयं
वृद्धिनिमित्तो वृद्धिनिमित्तस्येति । किं च
वृद्धेर्निमित्तम् । योऽसौ ककारो णकारो
वकारो वा । अथवा यः कृत्स्नाया
वृद्धेर्निमित्तम् । कश्च कृत्स्नाया वृद्धे-
र्निमित्तम् । यद्ययाणामाकारैकारौकारा-
णाम् ॥

संज्ञाधिकारः संज्ञासंप्रत्ययार्थः ॥१॥

अथ संज्ञेति प्रकृत्य वृद्ध्यादयः शब्दाः
पठितव्याः । किं प्रयोजनम् । संज्ञासं-
प्रत्ययार्थः । वृद्ध्यादीनां शब्दानां संज्ञेत्येष

संप्रत्ययो यथा स्यात् ॥

इतरथा ह्यसंप्रत्ययो यथा लोके ॥२॥

अक्रियमाणे हि संज्ञाधिकारे वृद्ध्या-
दीनां संज्ञेत्येष संप्रत्ययो न स्यात् । इद-
मिदानीं बहुसूत्रमनर्थकं स्यात् । अनर्थक-
मित्याह । कथम् । यथा लोके । लोके
ह्यर्थवन्ति चानर्थकानि च वाक्यानि दृश्य-
न्ते । अर्थवन्ति तावत् । देवदत्त गाम-
भ्याज शुक्लां दण्डेन देवदत्त गामभ्याज
कृष्णामिति । अनर्थकानि । दश दाडि-
मानि षडपूपाः कुण्डमजाजिनं पललपिण्डः
अधरोरुकमेतत्कुमार्याः स्फैयकृतस्य पिता

दोष येत नाही; कारण, 'वृद्धिनिमित्त' या
शब्दाचा अर्थ वृद्धीचें निमित्त असा कराव-
याचा नाही.

तर कसा करावयाचा ?

'वृद्धीचें निमित्त ज्यामध्ये आहे तो वृद्धि-
निमित्त' असा करावयाचा.

वृद्धीचें निमित्त म्हणजे काय समजावयाचें ?

अर्थात् कर्कार किंवा जकार किंवा णकार
(७।२।११७-११८). अथवा 'वृद्धिनिमित्त'
म्हणजे सर्व वृद्धीचें निमित्त असें समजावें.

सर्व वृद्धीचें निमित्त कोण ?
जो आकार, ऐकार व औकार या तिन्हींचें
निमित्त तो.

(वा. १) 'अथ संज्ञा' (आतां संज्ञा सांगण्यास
आरंभ करतो) असा अधिकार प्रथम सांगून
वृद्धि वगैरे शब्द मागाहून सांगावे.

असें कशाकरितां ?
'संज्ञासंप्रत्ययार्थः' म्हणजे पुढें सांगितलेले
जे वृद्धि वगैरे शब्द ते 'संज्ञा' शब्द म्हणून
सांगितले आहेत असें कळावें म्हणून.

८. तावद्भाष्ये वगैरे शब्दांमध्ये वतुप् या तद्धित
प्रत्ययाला ककार, जकार किंवा णकार यांपैकी एकही
अनुबंध नाही.

९. तावद्भाष्ये वगैरे शब्दांमध्ये वतुप् प्रत्यय हा

(वा. २) कारण, जर 'संज्ञा' हा अधिकार
सांगितला नाही तर 'वृद्धि' वगैरे शब्द हे संज्ञा
म्हणून उच्चारले आहेत असें कळणार नाही;
व त्यामुळे 'वृद्धिरादैच्' इत्यादि पुष्कळ सूत्रे
अनर्थक म्हणजे अर्थरहित होतील.

'अनर्थक होतील असें कसें म्हणतां येतें ?'
असें कोणीं विचारल्यास त्यास उत्तरादाखल
वार्तिकांतील शब्द 'यथा लोके' म्हणजे लोकांत
ज्याप्रमाणें. लोकांमध्ये अर्थयुक्त व अर्थरहित
अशीं दोन्ही प्रकारचीं वाक्ये दृष्टीस पडतात.
अर्थयुक्त वाक्यांचीं उदाहरणें 'देवदत्त गामभ्या-
ज शुक्लां दण्डेन', 'देवदत्त गामभ्याज कृष्णाम्'
(देवदत्ता, त्या पांढऱ्या गाईला काठीनें इकडे
हांकून आण; त्या काळ्या गाईला आण).
अर्थरहित वाक्यांचीं उदाहरणें-दश दाडिमानि,
षडपूपाः, कुण्डमजाजिनं, पललपिण्डः, अधरो-
रुकमेतत्कुमार्याः, स्फैयकृतस्य पिता प्रतिशीनः
(दहा डाळिवें, सहा अनरसे, भांडें, बोकडाचें
कातडें, मूठभर कोंडा, मुलीचा हा परकर,
स्फैयकृताचा बाप वाळला) वगैरे.

फक्त आकाराचाच निमित्त झालेला आहे. वतुप्
प्रत्ययामुळे ऐकार व औकार कुठेंच होत नाहीत.
त्यामुळे वतुप् प्रत्ययाला सर्ववृद्धीचा निमित्त असें
म्हणतां येत नाही.

प्रतिशीन इति ॥

संज्ञासंज्ञ्यसंदेहश्च ॥३॥

क्रियमाणेऽपि संज्ञाधिकारे संज्ञासंज्ञि-
नोरसंदेहो वक्तव्यः । कुतो ह्येतद्वृद्धि-
शब्दः संज्ञादैचः संज्ञिन इति न पुनरा-
दैचः संज्ञा वृद्धिशब्दः संज्ञीति ॥ यत्ता-
वदुच्यते संज्ञाधिकारः कर्तव्यः संज्ञा-
संप्रत्ययार्थ इति न कर्तव्यः ।

आचार्याचारात्संज्ञासिद्धिः

आचार्याचारात्संज्ञासिद्धिर्भविष्यति ।
किमिदमाचार्याचारादिति । आचार्याणामु-
पचारात् ।

यथा लौकिकवैदिकेषु ॥४॥

(वा.३) आणखी, जरी 'संज्ञा' हा अधिकार
सांगितला तरी संज्ञा व संज्ञी यांचा निर्णय सां-
गितला पाहिजे, म्हणजे संज्ञा कोणती व संज्ञी
कोणता हेही पण निश्चयपूर्वक सांगण्यास पाहिजे.
न सांगितल्यास 'वृद्धि' हाच संज्ञाशब्द आहे व
आकार, ऐकार व औकार हेच संज्ञी आहेत
हे कसे समजेल ? आकार, ऐकार व औकार
हे संज्ञाशब्द आहेत आणि वृद्धि शब्द संज्ञा
आहे असे कां नाही होणार ?

वरतीं जे सांगितले आहे की 'ह्या संज्ञा सांगि-
तल्या आहेत असें कळण्याकरितां 'संज्ञा' हा अ-
धिकार केला पाहिजे' त्या संबंधाने असें म्हणतां
येईल की 'अथ संज्ञा' असा अधिकार कर-
ण्यास नको. कारण—

आचार्यांच्या मांडणीवरून 'अमुक संज्ञा
आहे' असें निष्पन्न होईल. 'आचार्यांच्या
मांडणीवरून' म्हणजे काय ?

आचार्यांच्या मांडणीवरून म्हणजे आचा-
र्यांच्या व्यवहारावरून म्हणजे बोलण्याच्या
धर्तीवरून.

(वा.४) याला दृष्टान्त द्यावयाचा म्हणजे
जसें लौकिक व वैदिक बाबतीमध्ये लोकांमध्ये
आपण पाहतों की मुलगा जन्मला म्हणजे

तद्यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृता-
न्तेषु । लोके तावन्मातापितरौ पुत्रस्य
जातस्य संवृतेऽवकाशे नाम कुर्वते देव-
दत्तो यज्ञदत्त इति । तयोरुपचारादन्येऽ-
पि जानन्तीयमस्य संज्ञेति । वेदे याज्ञि-
काः संज्ञां कुर्वन्ति स्फ्यो यूषश्चषाल इति ।
तत्रभवतामुपचारादन्येऽपि जानन्तीयम-
स्य संज्ञेति । एवमिहापि । इहैव ताव-
त्केचिद्व्याचक्षाणा आहुः । वृद्धिशब्दः
संज्ञादैचः संज्ञिन इति । अपरे पुनः
सिचि वृद्धिः [७.२.१] इत्युक्त्वाकारै-
कारौकारानुदाहरन्ति । ते मन्यामहे यया
प्रत्याय्यन्ते सा संज्ञा ये प्रतीयन्ते ते

त्याचे आईबाप आपल्या घरीच देवदत्त, यज्ञ-
दत्त वगैरे नांव ठेवतात व त्या नांवाने त्याला
हांका मारतात. त्या त्यांच्या व्यवहारावरून
इतर लोकही समजतात की हे 'देवदत्त' 'यज्ञ-
दत्त' वगैरे मुलाचें नांव आहे. वेदामध्येही यज्ञ
करणारे लोक यज्ञोपयोगी पदार्थांना 'स्फ्य',
'यूष', 'चषाल' वगैरे नावे देतात. त्यांच्या
व्यवहारावरून इतर लोकही या पदार्थांचीं हीं
नावे आहेत असें समजतात. हीच तऱ्हा या
व्याकरणशास्त्रांत घडून येईल. कांहीं व्याख्या-
कार आचार्य याच सूत्राची व्याख्या पुढें
लिहिल्याप्रमाणें करतात—'वृद्धि शब्द हा या
सूत्रांत संज्ञा म्हणून घातला आहे व आ, ऐ
आणि औ संज्ञी म्हणून घातले आहेत.' दुसरे
कांहीं व्याख्याकार आचार्य वृद्धि शब्दाचा प्रदे-
श म्हणून 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' (७।२।१)
या सूत्राचा उल्लेख करून आकार, ऐकार
व औकार हे आदेश करून त्यांचीं उदाहरणें
देतात. तेव्हां या गोष्टीवरून आपण असें
समजूं शकूं की ज्या शब्दांमुळे इतरांचा बोध
होतो तो संज्ञा शब्द व ज्यांचा बोध होतो ते
संज्ञी.

तसेंच, वरतीं जे म्हटले आहे की 'जरी

संज्ञिन इति ॥ यदप्युच्यते क्रियमाणेऽपि संज्ञाधिकारे संज्ञासंज्ञिनोरसंदेहो वक्तव्य इति

संज्ञासंज्ञ्यसंदेहश्च ॥५॥

संज्ञासंज्ञिनोश्चासंदेहः सिद्धः । कुतः ।
आचार्याचारादेव । उक्त आचार्याचारः ।

अनाकृतिः ॥६॥

अथवानाकृतिः संज्ञा । आकृति-
मन्तः संज्ञिनः । लोकेऽपि ह्याकृतिमतो

मांसपिण्डस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते ॥

लिङ्गेन वा ॥७॥

अथवा किंचिल्लिङ्गमासज्य वक्ष्यामी-
त्थंलिङ्गा संज्ञेति । वृद्धिशब्दे च तल्लिङ्गं
करिष्यते नादैच्छब्दे ॥ इदं तावदयुक्तं
यदुच्यत आचार्याचारादिति । किमत्रा-
युक्तम् । तमेवोपालभ्यागमकं ते सूत्र-
मिति तस्यैव पुनः प्रमाणीकरणमित्ये-
तदयुक्तम् । अपरितुष्यन्स्त्वपि भवान-

संज्ञा हा अधिकार सांगितला तरी संज्ञा कोणती
व संज्ञी कोणता यांचा निर्णय सांगितला
पाहिजे' त्याबद्दल बोलवयाचें म्हणजे

(वा.५) संज्ञा व संज्ञी यांविषयीचा निर्णय
ज्ञालेलच आहे.

तो कसा ?

अर्थात् आचार्यांच्या प्रतिपादनाच्या धर्ती-
वरूनच; आणि आचार्यांच्या बोलण्याच्या
धर्तीचें वरतीं वर्णन केलेंच आहे.

(वा.६) अथवा, ज्याला आकृति^{१०} म्हणजे
आकार नाही ती संज्ञा व आकृतिसहित म्हणजे
आकारयुक्त जे पदार्थ ते संज्ञी. लोकांमध्येही
आकृतियुक्त मांसाच्या गोळ्याला देवदत्त
असें नांव दिलें जातें.

१०. येथें आकृति शब्दाचा भेद असा अर्थ
कैयटानें केला आहे. अनेकांना एक संज्ञा केली जाते
तेव्हां संज्ञी अनेक असल्यामुळें त्यांमध्ये भेद असतो.
आणि त्या अनेकांना संज्ञा एक असल्यामुळें त्या संज्ञे-
मध्ये भेद नसतो. आकार हा अर्थ लोकांमध्ये जरी
जुळतो तरी शास्त्रांमध्ये जुळत नाही. कारण शास्त्रा-
मध्ये संज्ञीदेखील संज्ञाशब्दाप्रमाणें शब्दरूपच
आहेत. आणि शब्दाला आकार संभवत नाही.

११. संज्ञा शब्दाचें उच्चारण नीट न करतां
काहीं तरी दोषानें युक्त असें करावें. कल वगैरे दोष
प्रथम आहिकाच्या शेवटीं सांगितले आहेत, जरी
दुष्ट अक्षराचें उच्चारण करणें चांगलें नाही तरी
हरकत नाही. कारण वृद्धि वगैरे संज्ञाशब्द हे पाणि-
नीनें कल्पना केलेले आहेत. त्यांत दोष असला तरी
त्या संज्ञाशब्दानें दाखविलेले जे आकार वगैरे संज्ञी

(वा.७) अथवा काहीं तरी खूण^{११} करून
मग सांगितां येईल की अशा अशा खुणेचा
शब्द तो संज्ञा शब्द. 'वृद्धि' या शब्दांत तशी
खूण केली जाईल, 'आदैच्' या शब्दाला तशी
खूण केली जाणार नाही.

वरतीं जें काहीं म्हटलें आहे की 'आचार्या-
च्या मांडणीवरून संज्ञा आहे असें निष्पन्न
होईल' तें म्हणणें योग्य नाही.

त्यांत काय अयोग्य आहे ?

आचार्य पाणिनींना आपलीं सूत्रें संदिग्धार्थ
आहेत असा दोष ठेवणें व त्याच सूत्रांचा
पुन्हा प्रमाण म्हणून उल्लेख करणें ही गोष्ट
येथें अयोग्य^{१२} आहे.

आणि आपणही^{१३} 'संज्ञासंज्ञ्यसंदेहश्च

त्यांमध्ये काहीं दोष नाही. सिद्धप्रयोगामध्ये संज्ञीच
असतात. जसा ऱ्हस्व अकार विवृत जरी दुष्ट आहे
तरी धातुप्रत्यय वगैरेमध्ये पाणिनीनें तोच उच्चारला
आहे. परंतु त्याला निर्दुष्ट असा संवृत ऱ्हस्व अकार
आदेश (८।४।६८) सांगून सिद्धप्रयोगामध्ये दोष
ठेविला नाही.

१२. जो पाणिनीचें सूत्र प्रमाण मानित नाही
तो तें सूत्र प्रमाण मानणाऱ्या वृत्तिकार आचार्यांनीं
केलेला अर्थ प्रमाण कसा मानील ? एकंदरीत हें
अयोग्य आहे.

१३. वार्तिककारही. वार्तिककारालाही 'आचा-
र्याचारात्' हें आपणच केलेलें समाधान अयोग्य
वाटलें आणि म्हणूनच दुसरें समाधान करण्यास
प्रवृत्त झाला असें तात्पर्य आहे.

नेन परिहारेणानाकृतिर्लिङ्गेन वेत्याह । तच्चापि वक्तव्यम् । यद्यप्येतदुच्यतेऽथवै-
तर्हीत्संज्ञा न वक्तव्या लोपश्च न वक्तव्यः ।
संज्ञालिङ्गमनुबन्धेषु करिष्यते । न च सं-
ज्ञाया निवृत्तिरुच्यते । स्वभावतः संज्ञाः
संज्ञिनः प्रत्याय्य निवर्तन्ते । तेनानु-
बन्धानामपि निवृत्तिर्भविष्यति । सिध्य-
त्येवमपाणिनीयं तु भवति ॥ यथान्यास-

मेवास्तु । ननु चोक्तं संज्ञाधिकारः संज्ञा-
संप्रत्ययार्थ इतरथा ह्यसंप्रत्यययो यथा
लोक इति । न यथा लोके तथा व्याक-
रणे । प्रमाणभूत आचार्यो दर्भपवित्र-
पाणिः शुचाववकाशे प्राङ्मुख उपविश्य
महता यत्नेन सूत्रं प्रणयति स्म तत्रा-
शक्यं वर्णेनाप्यनर्थकेन भवितुं किं पुन-
रियता सूत्रेण । किमतो यदशक्यम् ।

आचार्याचारात् या शब्दानां शंकेच निराक-
रण करून सुद्धां त्यामुळें मनाचा संतोष झाला
नाहीं म्हणूनच कीं काय 'अनाकृतिः' व
'लिङ्गेन' असें म्हणून पुन्हा निराकरण करतां.

तेव्हां आतां तसें चिन्ह कांहीं तरी जोडा-
वयास पाहिजे. १४

जरी कांहीं चिन्ह जोडावें लागलें तरी कांहीं
गौरव होणार नाही. कारण इत्संज्ञा सांगावयास
नको, लोपही सांगावयास नको; कारण
अनुबन्ध म्हणजे जीं इत्संज्ञक अक्षरें त्यांना
संज्ञेची खूण जोडतां येईल. हें जें संज्ञेचें खूण
म्हणून जोडलेलें अक्षर त्याचा लोप सांगावयास
नको. कारण संज्ञेची निवृत्ति कोठेंही सांगितली
जात नाही; संज्ञा ही स्वभावतःच संज्ञीचें ज्ञान
करून दिल्यावर नाहीशी होते. या नियमाला
अनुसरूनच अनुबन्ध हे संज्ञा म्हणून सांगितले
गेल्यास संज्ञीचें ज्ञान झाल्यावर आपोआपच
नाहींसे होतील म्हणजे दूर राहतील.

अशा रीतीनें काम भागेल खरें, पण तें
आचार्य पाणिनींच्या कृतीस अनुसरून होत
नाहीं.

तर मग खूण वगैरे कांहीं जोडूं नका; जसें

१४. वृद्धि वगैरे संज्ञाशब्दांचें उच्चारण कल,
वगैरे दोषांपैकीं एखाद्या दोषानें युक्त असें केलें
पाहिजे.

१५. वृद्धि वगैरे संज्ञाशब्द आहेत असें सम-
जण्याकरितां ज्या दोषानें युक्त असें त्या शब्दाचें
उच्चारण केलें जाईल त्याच दोषानें युक्त असें शीङ्
वगैरे धातूमधील डकार वगैरे अनुबन्धांचें उच्चारण
करावें. त्यावरून 'ड' ही शी धातूची संज्ञा आहे

आहे तसेंच सर्व राहूं द्या.

पण तसें झाल्यास वरतीं नाहीं का दोष
म्हणून सांगितला की प्रस्तुत सूत्रांत किंवा
त्याचे पूर्वी 'संज्ञा' हा अधिकार 'वृद्धि' वगैरे
शब्द हे संज्ञा आहेत हें कळण्याकरितां सांगावा,
न सांगितल्यास 'वृद्धि' वगैरे संज्ञा आहेत हें
कळणार नाही; व लोकांमध्ये जशीं कांहीं
अनर्थक वाक्यें दिसतात तसेंच हें होईल.

असें कांहीं नाही; लोकांतली गोष्ट जशी
आहे तशी व्याकरणांतली नाही. सर्वांना पूज्य
व प्रमाण आचार्य पाणिनि यांनीं हातांत
दर्भाचे पवित्रक घालून शुद्ध जागेवर पूर्वेकडे
तोंड करून मोठ्या प्रयत्नानें सूत्रें रचिलीं.
तेव्हां त्या सूत्रांमध्ये एखादा वर्ण सुद्धां निरु-
पयोगी सांपडणें कठिण; मग संबंध सूत्राची
गोष्ट वाजूलाच राहूं दे.

पण जर सूत्राचा अर्थ लावणें अशक्य
असेल तर तेथें सूत्रकाराचा मोठेपणा दाख-
विला तरी त्याचा काय उपयोग होणार ?

उपयोग इतकाच होणार की तशा
महात्म्या ऋषींचें सूत्र निरर्थक असणार नाहीं
असें पक्कें मनांत धरून हरएक प्रयत्नानें

असा बोध होईल, व 'अनुदात्तङितः०' (१।३।१२)
या सूत्रामध्ये 'ङितः' याच्या ऐवजीं 'डात्' असें
म्हणावें. त्या 'ड' या संज्ञाशब्दानें शी धातूचा बोध
होईल आणि त्याहून आत्मनेपद होईल. तेव्हां त्या
डकार वगैरे वर्णांना 'हलन्त्यम्' (१।३।३) यानें इत्
संज्ञा करावयास नको व 'तस्य लोपः' (१।३।९) या
सूत्रानें लोपही करावयास नको.

अतः संज्ञासंज्ञिनावेव ॥

कुतो नु खल्वेतत्संज्ञासंज्ञिनावेवेति न पुनः साध्वनुशासनेऽस्मिञ्शास्त्रे साधुत्वमनेन क्रियते । कृतमनयोः साधुत्वम् । कथम् । वृधिरस्मा अविशेषणोपदिष्टः प्रकृतिपाठे तस्मात् क्तिन्प्रत्ययः । आदैचोऽप्यक्षरसमाम्नाय उपदिष्टाः ॥ प्रयोगनियमार्थं तर्हीदं स्यात् । वृद्धिशब्दात्पर

आदैचः प्रयोक्तव्या इति । नेह प्रयोगनियम आरभ्यते । किं तर्हि । संस्कृत्य संस्कृत्य पदान्युत्सृज्यन्ते तेषां यथेष्टमभिसंबन्धो भवति । तद्यथा । आहरपात्रम् पात्रमाहरेति ॥ आदेशास्तर्हिमे स्युः । वृद्धिशब्दस्यादैचः । षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशा उच्यन्ते न चात्र षष्ठीं पश्यामः ॥ आगमास्तर्हिमे स्युः । वृद्धिशब्दस्यादैच

संभवेत् तसा त्याचा अर्थ केला पाहिजे. तेव्हां हे सूत्र संज्ञा व संज्ञी दाखविणारें आहे असें गृहीत धरावें.

वरें, पण हे सूत्र संज्ञा व संज्ञीच दाखविणारें आहे असाच निष्कर्ष काय म्हणून काढावयाचा ? शुद्ध शब्द दाखविणाऱ्या या शास्त्रांत आदैच् व वृद्धि हे शब्द शुद्ध आहेत असें या सूत्रानें सांगितलें आहे असाच निष्कर्ष कां म्हणून काढूं नये ?

असा निष्कर्ष काढतां येत नाही. कारण हे दोन्ही शब्द शुद्ध आहेत ही गोष्ट सिद्धच आहे.

ती कशी ?

‘वृध्’ हा धातु धातुपाठामध्ये इतर धातुंसारखाच सांगितला आहे. त्याहून ‘क्तिन्’ प्रत्यय (३।३।१४) केला म्हणजे ‘वृद्धि’ शब्द साधला जातोच. तेव्हां ‘वृद्धि’ शब्द प्रस्तुत सूत्रानें साधूं म्हणून सांगण्याची जरूर नाही. आकार, ऐकार व औकार हेही अक्षरसमाम्नायांत सांगितले आहेतच. तेही पुन्हा येथें सांगण्याची जरूर नाही. तेव्हां प्रस्तुत सूत्र कशाकरितां, तर आकार, ऐकार व औकार ह्यांना वृद्धि म्हणावें हे सांगण्याकरितां असा साहजिकच निष्कर्ष निघतो.

तरी पण असाच निष्कर्ष कां काढावा ? वृद्धि व आदैच् हे शब्द साधण्याकरितां प्रस्तुत सूत्र केलें आहे असें म्हणतां येत नसेल तर शब्द उच्चारण्याचा नियम घालून

देण्याकरितां प्रस्तुत सूत्र केलें आहे असें समजा; उदाहरणार्थ, ‘वृद्धि’ शब्दाच्या पुढें आकार, ऐकार व औकार घालावे असा प्रयोगनियम प्रस्तुत सूत्र घालून देतें असें समजा.

हे व्याकरणशास्त्र शब्दांच्या प्रयोगाचे नियम घालून देण्याकरितां सांगितलें नाही.

तर मग व्याकरणशास्त्रांत काय सांगितलें आहे ?

या व्याकरणशास्त्रांत एकामागून एक अशीं कोट्यवधि पदे फक्त तयार करून दिलीं जातात. त्यांचा प्रयोग आपल्या इच्छेला अनुरूप होत असतो. उदाहरणार्थ, ‘आहर’ व ‘पात्र’ अशीं पदे साधल्यावर ‘आहर पात्र’ म्हणतां येतें, व ‘पात्रमाहर’ असेंही म्हणतां येतें.

वरें तर, मग ‘आदैच्’, ‘अदेड्’ वगैरे शब्द आदेश म्हणून समजू. ‘वृद्धिरादैच्’ सूत्राचा ‘वृद्धि’ शब्दाला आदैच् हे आदेश होतात असा अर्थ करूं.

तसें होणार नाही. आदेश ज्याला होतात तें पद सूत्रामध्ये षष्ठी विभक्तींत उच्चारलेलें असतें; येथें षष्ठी विभक्तींत पद^{१६} दिसत नाही.

तर मग आकार व ऐच् हे आगम होतात म्हणून समजू. ‘वृद्धि’ शब्दाला आकार व ऐच् हे आगम होतात असा अर्थ करूं.

पण आगमसुद्धां ज्याला होतात तें पद षष्ठी विभक्तींत उच्चारलेलें असतें. शिवाय आगमाला कांहीं तरी खूण केलेली असते. येथें षष्ठी विभक्तिही आपणांस दिसत नाही;

षष्ठ्यन्त पद नाही.

१६. वृद्धिः असें प्रथमान्त पद आहे, वृद्धेः असें

आगमाः । आगमा अपि षष्ठीनिर्दिष्ट-
स्यैवोच्यन्ते लिङ्गेन च न चात्र षष्ठीं न
खल्वप्यागमलिङ्गं पश्यामः ॥ इदं खल्व-
पि भूयः सामानाधिकरण्यमेकविभक्तित्वं
च द्वयोश्चैतद्भवति । कयोः । विशेषण-
विशेष्ययोर्वा संज्ञासंज्ञिनोर्वा । तत्रैत-
त्स्याद्विशेषणविशेष्ये इति । तच्च न । द्वयो-
र्हि प्रतीतपदार्थकयोर्लोके विशेषणविशे-
ष्यभावो भवति न चादैच्छब्दः प्रतीत-
पदार्थकः । तस्मात्संज्ञासंज्ञिनावेव ॥ तत्र

त्वेतावान्संदेहः कः संज्ञी का संज्ञेति ।
स चापि क संदेहः । यत्रोभे समानाक्षरे ।
यत्र त्वन्यतरल्लघु यल्लघु सा संज्ञा । कुत
एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । तत्रा-
प्ययं नावश्यं गुरुलघुतामेवोपलक्षयितु-
मर्हति । किं तर्हि । अनाकृतितामपि ।
अनाकृतिः संज्ञा । आकृतिमन्तः सांज्ञिनः ।
लोके ह्याकृतिमतो मांसपिण्डस्य देवदत्त
इति संज्ञा क्रियते ॥ अथवावर्तिन्यः संज्ञा
भवन्ति । वृद्धिशब्दश्चावर्तते नादैच्छब्दः ।

किंवा आगमाची टकार, ककार वगैरे (१।१।
४६-४७) खूणही दिसत नाही. आणि विशेषतः
पुढील गोष्टीही येथे नजरेस पडतात. येथे
वृद्धि शब्द व आदैच् शब्द यांमध्ये सामाना-
धिकरण्य आहे व ते दोन्ही शब्द एकाच
विभक्तीत घातले आहेत. या दोन गोष्टी दोन
ठिकाणीं दृष्टीस पडतात.

तीं दोन ठिकाणें कोणतीं ?

विशेषण व विशेष्य यांमध्ये, तसेंच संज्ञा
व संज्ञी यांमध्ये, या दोहींपैकीं विशेषणविशेष्य-
भावसंबंध या ठिकाणीं असेल असें म्हणावें
तर तसें होणार नाही; कारण लोकांमध्ये ज्यांचे
अर्थ माहीत झाले आहेत अशा दोन शब्दां-
मध्ये विशेषणविशेष्यभावसंबंध असू शकतो;
प्रस्तुत सूत्रांत 'आदैच्' या शब्दाचा अर्थ
लोकांमध्ये प्रसिद्ध असा काहीं दिसत नाही.
तेव्हां विशेषणविशेष्यभाव येथे असणें शक्य
नसल्यामुळे 'वृद्धि' शब्द व 'आदैच्' शब्द
हे अनुक्रमें संज्ञा व संज्ञीच आहेत.

इतकें जरी झालें तरी पण कोणता संज्ञी
व कोणती संज्ञा हा प्रश्न येथे उरतोच.

हा प्रश्न येथे राहत नाही. हा प्रश्न कोठें
उभा राहतो ? जेथें संज्ञा व संज्ञी यांची अक्षर-

संख्या सारखीच असते तेथें. पण जेथें दोन्हीं-
पैकीं एकाची अक्षरसंख्या कमी असते तेथें
ज्याची अक्षरसंख्या कमी तो संज्ञा शब्द, व
ज्याची जास्ती तो संज्ञी शब्द.

हें असें कशावरून समजतें ?

एवढ्यावरूनच की संज्ञा करावयाची
असते ती काहीं तरी लाघवाकरितां म्हणजे
यत्न वांचविण्याकरितां करावयाची असते.
शिवाय संज्ञा शब्द हा लाघवगौरव पाहून
त्यावरूनच फक्त ओळखिला जातो असें नाही.
तर संज्ञा शब्द हा आकृतिरहित असतो आणि
संज्ञी हे आकृतियुक्त असतात. लोकांतसुद्धां
काहीं विशिष्ट आकृति असलेल्या हाडांमांसा-
च्या गोळ्याला (संज्ञीला) देवदत्त ही संज्ञा
दिली जाते.

अथवा, शब्दाची तिसरी खूण सांगावयाची
म्हणजे संज्ञा शब्द हे पुन्हा पुन्हा घातलेले
असतात. प्रस्तुत वृद्धि शब्दासंबंधानें म्हणा-
वयाचें म्हणजे वृद्धि शब्द हा पुन्हा पुन्हा
व्याकरणसूत्रांत येतो. 'आदैच्' शब्द तसा
येत नाही. इतर ठिकाणीं हेंच दृष्टीस पडतें;
उदाहरणार्थ, लोकांमध्ये फक्त देवदत्त शब्द
पुन्हा पुन्हा उच्चारला जातो; मांसाचा बन-

१७. जरी व्याकरणशास्त्रांत आदैच् या पदाचा
अर्थ आकार, पैकार आणि औकार हा प्रसिद्ध आहे
तरी तो वृद्धीचें विशेषण होण्याला योग्य नाही.

१८. उदा. 'वृद्धिर्यस्या०' (१।१।७२), इको०
(१।१।३), वृद्धिरेचि (६।१।८८), वृद्धिनिमित्त०
(६।३।३९), इद्वृद्धौ (६।३।२८) इत्यादि.

तद्यथा। इतरत्रापि देवदत्तशब्द आवर्तते न मांसपिण्डः ॥ अथवा पूर्वोच्चारितः संज्ञी परोच्चारिता संज्ञा । कुत एतत् । सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम् । तद्यथा । इतरत्रापि सतो मांसपिण्डस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते । कथं वृद्धिरादैजिति । एतदेकमाचार्यस्य मंगलार्थं मृष्यताम् । माङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मंगलार्थं वृद्धिशब्दमादितः प्रयुङ्क्ते मंग-

लेला देवदत्त नांवाचा देह दर वेळेस हजार असतोच असें नाही.^{१९}

अथवा, प्रथम उच्चारलेला संज्ञी असतो व मागाहून उच्चारलेला शब्द संज्ञाशब्द असतो.

असें काय म्हणून ?

कारण, कार्यं व्हावयाचें म्हणजे ज्याला कार्यं व्हावयाचें तो कार्या अस्तित्वांत आलेला म्हणजे सिद्ध असा गृहीत धरला असला पाहिजे. उदाहरणार्थ, एखाद्या देहाला देवदत्त नांव द्यावयाचें असल्यास ज्या देहाला उद्देशून नांव द्यावयाचें तो देह अस्तित्वांत आलेला असला पाहिजे, आणि उद्देश्याचा प्रथमतः निर्देश करणें हें साहजिकच आहे.

असें अवश्य असेल तर 'वृद्धिरादैच्' सूत्रांत वृद्धि शब्द पूर्वी घातला आहे त्याची वाट काय ?

ह्या एका सूत्रामध्ये 'वृद्धि' हा संज्ञा शब्द जरी आचार्य पाणिनींनीं पूर्वी उच्चारला आहे तरी त्याबद्दल त्यांना दोष विलकुल देऊं नये. कारण येथें 'वृद्धि' हा शब्द आरंभीं उच्चारण्यांत आचार्यांचा विशिष्ट हेतु आहे तो हा की आचार्यांनीं मंगलाकरितां येथें संज्ञा शब्द प्रथम उच्चारला आहे असें समजावें. मंगलकारक साधु शब्द तयार करण्याकरितां प्रवृत्त झालेले आचार्य आपल्याकडून रचिल्या जाणाऱ्या

१९. देवदत्त मोठा पंडित आहे, देवदत्त गांवाला गेला आहे, देवदत्ताचें घर नवें आहे, देवदत्ताला वळे बाबीत, अशा प्रकारच्या अनेक गोष्टी सांगतांना

लादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषकाणि च भवन्त्यायुष्मत्पुरुषकाणि चाध्ये-
तारश्च वृद्धियुक्ता यथा स्युरिति । सर्वत्रैव हि व्याकरणे पूर्वोच्चारितः संज्ञी परो-
च्चारिता संज्ञा । अदेङ्गुणः [१.१.२] इति यथा ॥ दोषवान्खल्वपि संज्ञाधि-
कारः । अष्टमेऽपि हि संज्ञा क्रियते तस्य परमाग्नेडितम् [८.१.२] इति । तत्रापिद-
मनुवर्त्य स्यात् ॥ अथवास्थानेऽयं यत्नः

मोठ्या शास्त्राला मंगल म्हणून प्रथम 'वृद्धि' शब्द उच्चारतात. कारण, मंगल शब्द ज्यामध्ये प्रथम उच्चारला आहे अशीं शास्त्रें प्रसिद्धीस पावतात, तीं रचिणाऱ्याच्या कुलांत वीर पुरुष जन्माला येतात. त्या पुरुषांना दीर्घ आयुष्य प्राप्त होतें आणि तीं अध्ययन करणाऱ्या विद्यार्थ्यांची भरभराट होते. तेव्हां एवढें 'वृद्धिरादैच्' सूत्र वरील कारणाकरितां संज्ञाशब्द प्रथम घालून उच्चारलें आहे; बाकी सर्व ठिकाणीं व्याकरणांत प्रथम उच्चारलेला संज्ञी शब्द व मागाहून उच्चारलेला संज्ञाशब्द. उदाहरणार्थ, 'अदेङ्गुणः' सूत्र पाहा.

शिवाय वर म्हटल्याप्रमाणें जर संज्ञा हा अधिकार येथें चालू करून 'वृद्धिरादैच्' वगैरे सूत्रें उच्चारिलीं तरी देखील काहीं ठिकाणीं दोष राहणारच. कारण सर्व संज्ञा या प्रस्तुत एकाच ठिकाणीं सांगितल्या आहेत असें नाही; तर आठव्या अध्यायांत सुद्धां संज्ञा सांगितल्या आहेत. उदाहरणार्थ, 'तस्य परमाग्नेडितम्' (८.१.२) या सूत्रांत 'आग्नेडित' संज्ञा सांगितली आहे. संज्ञा हा अधिकार घालावा असें म्हटल्यास त्या ठिकाणीं म्हणजे आठव्या अध्यायांत सुद्धां या अधिकाराची अनुवृत्ति करावी लागेल व तसें करणें जवळ जवळ अशक्य कोटीतलेंच आहे.

अथवा, प्रस्तुत प्रकरणांत संज्ञा अधिकार-
नुसता देवदत्त हा शब्दच उच्चारला जातो व तेव-
ढ्यावरूनच अर्थबोध होतो.

क्रियते न हीदं लोकाद्भियते । यदीदं लोकाद्भियेत ततो यत्नार्हं स्यात् । तद्यथा । अगोज्ञाय कश्चिद्ग्रां सक्थानि कर्णे वा गृहीत्वोपदिशत्ययं गौरिति । न चास्मा आचष्ट इयमस्य संज्ञेति भवति चास्य संप्रत्ययः । तत्रैतत्स्यात्कृतः पूर्वैरभिसंबन्ध इति । इहापि कृतः पूर्वैरभिसंबन्धः । कैः । आचार्यैः । तत्रैतत्स्यात् । यस्मै तर्हि संप्रत्युपदिशति तस्याकृत इति ।

लोकेऽपि हि यस्मै संप्रत्युपदिशति तस्या-
कृतः । अथ तत्र कृत इहापि कृतो द्रष्टव्यः ॥

सतो वृद्ध्यादिषु संज्ञाभावात्तदाश्रय
इतरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः ॥८॥

सतः संज्ञिनः संज्ञाभावात्तदाश्रये सं-
ज्ञाश्रये संज्ञिनि वृद्ध्यादिष्वितरेतराश्रय-
त्वादप्रसिद्धिः । केतरेतराश्रयता । सता-
मादैचां संज्ञया भवितव्यं संज्ञया
चादैचो भाव्यन्ते तदितरेतराश्रयं भव-

सूत्र घालण्याचा यत्न करणे हें अस्थानी आहे; कारण लोकांमध्ये असल्या बाबतीत कोणी विशिष्ट यत्न करित नाही. आणि ही बाबत लौकिक बाबतीतलीच आहे. जर ही बाबत लोकांतल्यापेक्षा निराळी असती तर यत्न करणे योग्य होतें. लोकांमध्ये असें दिसतें की ज्याला बैल माहीत नाही त्याला दुसरा एखादा मनुष्य बैलाच्या मांडीला किंवा कानाला धरून पढवतो की हा बैल आहे, पण त्याला 'बैल हें या पिंडाचें नांव आहे' असें कधी सांगत नाही. तरी बैल ही संज्ञा आहे असें त्या माणसाला आपोआपच कळतें.

पण तेथें पूर्वीच्या लोकांनी बैल या शब्दानें दाखविल्या जाणाऱ्या पिंडाचा व बैल या संज्ञेचा संबंध जोडलेला असेलच.

तर मग प्रस्तुत ठिकाणीही पूर्वीच्या लोकांनी संबंध जोडलेलाच आहे.

पूर्वीच्या कोणत्या लोकांनी ?

पूर्वीच्या व्याकरणाचार्यांनी.

पण इतकें सगळें जरी झालें तरी त्यांत एवढें म्हणतां येईल की ज्याला सध्या वृद्धि वगैरे संज्ञेचा बोध करून द्यावयाचा त्याला संज्ञा व संज्ञी यांचा संबंध जोडलेला माहीत नाही. तेव्हां त्याच्या दृष्टीनें तो न जोडल्या-

सारखाच आहे.

त्यांत काय आहे ? लोकांमध्ये सुद्धां हल्ली ज्याला संज्ञेचा बोध करून द्यावयाचा त्याला संज्ञा व संज्ञी यांचा संबंध जोडलेला माहीत नसतोच.

बरें, जर लोकांत संबंध जोडला आहे अशी कल्पना करतां येते असें म्हणावें तर येथेंही तशी कल्पना करणे शक्य आहे असें समजावें.

(वा.८) पूर्वी अस्तित्वांत आलेल्या अशा संज्ञीला संज्ञा लावावयाची असा प्रघात असल्यामुळे त्याच संज्ञाशब्दानें त्याच संज्ञीचें विधान ज्या सूत्रामध्ये केलें आहे अशा 'मृजेर्वृद्धिः' (७।२।११४) इत्यादि सूत्रामध्ये इतरेतराश्रयदोष घेऊन वृद्धि शब्दाचा अर्थ ठरवितां येत नाही.

इतरेतराश्रय दोष कोणत्या प्रकारचा ?

आकार व ऐच् हे अस्तित्वांत आल्यावर त्यांना 'वृद्धि' संज्ञा करावयाची, व त्या वृद्धि शब्दानें आकार व ऐच् हे अस्तित्वांत यावयाचे; तेव्हां वृद्धिसंज्ञा ही आकार व ऐच् यांजवर अवलंबून राहते आणि आकार व ऐच् हे वृद्धिसंज्ञेवर अवलंबून राहतात असें होणें हा अन्योन्याश्रय^{२०} दोष होय, आणि ज्या ठिकाणीं एकमेकांवर अवलंबून राहणारीं

२०. माष्टि इत्यादि उदाहरणामध्ये मृज् धातूच्या ऋकाराला वृद्धि झाली म्हणजे तेथें आकार अस्तित्वांत येणार आणि तो अस्तित्वांत आल्यानंतर त्याला वृद्धिसंज्ञा झाली म्हणजे 'मृजेर्वृद्धिः' (७।२।११४)

या सूत्रानें वृद्धि करतां येणार. तेव्हां तेथें त्या दोहों-पैकी कोणतेंही अगोदर करतां येत नसल्यामुळे माष्टि वगैरे उदाहरणें साधणार नाहीत.

ति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते । तद्यथा । नौर्नावि बद्धा नेतरेतराश्रयाय भवति । ननु च भो इतरेतराश्रयाण्यपि कार्याणि ह-
श्यन्ते । तद्यथा । नौः शकटं वहति शकटं च नावं वहति । अन्यदपि तत्र किंचि-
द्भवति जलं स्थलं वा । स्थले शकटं नावं वहति जले नौः शकटं वहति । यथा तर्हि त्रिविष्टव्यकम् । तत्राप्यन्ततः सूत्रकं भवति । इदं पुनरितरेतराश्रयमेव ॥

सिद्धं तु नित्यशब्दत्वात् ॥९॥

कार्ये उपस्थित होतात त्या ठिकाणीं तीं करतां येणें शक्य होत नाहीं. उदाहरणार्थ, एक नाव दुसऱ्या नावेला जोडली असतां त्या दोन्ही नावा एकमेकींचें रक्षण करूं शकत नाहीत.

अहो, पण इतरेतराश्रित कार्येही केव्हां केव्हां झालेलीं दिसतात; उदाहरणार्थ, नाव ही गाडीला वाहून नेते व गाडी ही नावेला वाहून नेते.

पण तेथें नुसती नाव व गाडीच नसतात; पाणी व जमीन या इतर गोष्टीही तेथें असतात. ^{२१} जागेवर गाडी नावेला वाहून नेते व नाव पाण्यामध्ये गाडीला वाहून नेते. तेव्हां तेथें इतरेतराश्रयदोष येत नाही.

तर मग तिकटण्याचा दृष्टान्त ^{२३} घ्या.

पण तेथेंही इतर दुसरें कांहीं नसतें असें नाही; तेथें आंतल्या बाजूस दोरा असतो. प्रस्तुत वाक्य मात्र इतरेतराश्रयदोषानें युक्त आहे.

(वा.९) विवक्षित गोष्ट ही येथें प्रयत्न केल्या-

२१. जी नाव स्वतः तरून जाण्याला अशक्य असल्यामुळे परतीरावर जाण्याकरतां दुसऱ्या नावेचा आश्रय करते, पण तेथें दुसरी नावही तशीच अशक्य असेल तर त्या दोन्ही नावा परतीराला जात नाहीत.

२२. तात्पर्य, नाव ही आपलें काम करण्याला पाण्यावर अवलंबून असते, गाडीवर अवलंबून नसते. तसेंच गाडी देखील आपलें काम करण्याला जमि-

सिद्धमेतत् । कथम् । नित्यशब्दत्वात् । नित्याः शब्दाः । नित्येषु शब्देषु सतामा-
दैवां संज्ञा क्रियते न संज्ञयादैचो भाव्यन्ते । यदि तर्हि नित्याः शब्दाः किमर्थं शास्त्रम् ।

किमर्थं शास्त्रमिति चेन्निवर्तकत्वा-
त्सिद्धम् ॥१०॥

निवर्तकं शास्त्रम् । कथम् । मृजिरस्मा
अविशेषेणोपदिष्टः । तस्य सर्वत्र मृजिबुद्धिः
प्रसक्ता । तत्रानेन निवृत्तिः क्रियते । मृजे-
रक्ङित्सु प्रत्ययेषु मृजिप्रसङ्गे मार्जिः

शिवायच घट्टन येत आहे.

ती कशी ?

शब्द नित्य असल्यामुळे. शब्द हे नित्य आहेत. शब्द नित्य असल्यामुळे मूलपासून अस्तित्वांत असलेल्याच आकार व ऐच् यांना वृद्धिसंज्ञा केली जाते; वृद्धिसंज्ञेनें कांहीं आकार व ऐच् हे उत्पन्न केले जात नाहीत.

पण जर शब्द हे नित्य असतील तर (व्याकरण) शास्त्र कशाकरितां ?

(वा.१०) शास्त्राचा उपयोग निवृत्ति म्हणजे एखादी गोष्ट परतविणें हा.

तो कसा ?

पुढील उदाहरण घ्या. 'मृज्' धातु हा सामान्य रीतीनें धातुपाठामध्ये सांगितला आहे; तेव्हां सर्व ठिकाणीं 'मृज्' हें शब्दरूप प्रचारांत असतें अशी बुद्धि उत्पन्न होते. 'मृजेर्वृद्धिः' (७।२।११४) या सूत्रानें 'मृज्' हें शब्दरूप कांहीं ठिकाणीं परतविलें जातें. थोडक्यांत बोलावयाचें म्हणजे 'मृजेर्वृद्धिः' या सूत्राचा अर्थ 'कित् व ङित् प्रत्ययाशिवाय

नीवर अवलंबून असते, नावेवर अवलंबून नसते, तेव्हां नाव व गाडी या दोहोंना परस्परांचा आश्रय आहे असें म्हणतां येत नाही.

२३. तीन लांकडांचीं टोके एके ठिकाणीं दोरीनें बांधलीं म्हणजे तेथें तीं तीन लांकडे एकमेकांच्या आश्रयानें उभी राहिलेलीं दिसतात.

साधुर्भवतीति ॥

प्रत्येकं वृद्धिगुणसंज्ञे भवत इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । समुदाये मा भूतामिति ।

अन्यत्र सहवचनात्समुदाये

संज्ञाप्रसङ्गः ॥११॥

अन्यत्र सहवचनात्समुदाये वृद्धिगुणसंज्ञयोरप्रसङ्गः । यत्रेच्छति सहभूतानां कार्यं करोति तत्र सहग्रहणम् । तद्यथा । सहसुपा [२.१.४] उभे अभ्यस्तं सहेति । प्रत्यवयवं च वाक्यपरिसमाप्तिरिति ॥१२॥

इतर प्रत्यय पुढें असतांना मृज् शब्दाच्या ऐवजीं मार्ज शब्द शुद्ध असतो' असा करावयाचा असतो. एकंदरीत शब्द नवे तयार केले जात नाहीत.

'आकार', 'ऐकार' व 'औकार' यांपैकीं प्रत्येकाला वृद्धिसंज्ञा होते व अ, ए व ओ यांपैकीं प्रत्येकाला गुणसंज्ञा होते असें बोलवें. तें कशाकरितां ?

आकार, ऐकार व औकार या तिघांना मिळून वृद्धिसंज्ञा होऊं नये म्हणून; तसेंच, अकार, एकार व ओकार या तिघांना मिळून गुणसंज्ञा होऊं नये म्हणून.

(वा. ११) इतर ज्या ज्या ठिकाणीं समुदायाला संज्ञा करावयाची असते त्या त्या ठिकाणीं सह शब्द घातलेला आढळतो, तसा येथें आढळत नसल्यामुळें या वृद्धि व गुणसंज्ञा समुदायाला होण्याचा संभव नाही. ज्या ठिकाणीं समुदायाला कार्य व्हावें असें आचार्य पाणिनींच्या मनांत असतें त्या ठिकाणीं ते 'सह' शब्द घालतात; उदा. 'सह सुपा' (२।१।४), 'उभे अभ्यस्तं सह' (६।१।५) हीं सूत्रें पहा.

(वा. १२) शिवाय, प्रत्येक हा शब्द न उच्चारतां सुद्धां वाक्याचा मुख्य अर्थ वाक्याच्या प्रत्येक अवयवाला पूर्णपणें लागू होत असलेलाही पुष्कळ ठिकाणीं दृष्टीस पडतो.

२४. 'उभे अभ्यस्तम्' (६।१।५) या सूत्रा-

प्रत्यवयवं च वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते । तद्यथा । देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोज्यन्तामिति । न चोच्यते प्रत्येकमिति प्रत्येकं च भुजिः परिसमाप्यते । ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति । तद्यथा । गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति । अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति न च प्रत्येकं दण्डयन्ति । सत्येतस्मिन्दृष्टान्ते यदि तत्र सहग्रहणं क्रियत इहापि प्रत्येकमिति वक्तव्यम् । अथ तत्रान्तरेण सह-

उदाहरणार्थ, जेव्हां आपण देवदत्त, यज्ञदत्त व विष्णुमित्र हे जेवावयाला घातले जाऊं देत असें वाक्य उच्चारतों त्या वेळीं जरी 'यांपैकीं प्रत्येक' असें आपण म्हणत नसतों तरी पण भोजनक्रिया ही संपूर्णपणें प्रत्येकाला लागू पडते.

असेंच कांहीं नाही; कांहीं ठिकाणीं वाक्याचा मुख्य अर्थ संबंध समुदायालाही लागू पडतो. उदाहरणार्थ, 'गर्गांना शंभर होन दंड केला जाऊं दे' हें वाक्य ध्या. येथें जरी गर्ग व शंभर होन या दोन शब्दांपैकीं शंभर होन हा शब्द अर्थाच्या दृष्टीनें जास्त महत्त्वाचा आहे, कारण राजे लोकांना सोन्याच्या नाण्यांची फार जरूर असते, तरी ते प्रत्येकाला दंड करीत नाहीत, तर सगळ्या गर्गांकडून मिळून शंभर होन दंड वसूल केला जातो. तेव्हां समुदायाला कार्य होतें असें दाखविणाराही दृष्टांत मिळतो. तरी पण समुदायाला कार्य व्हावें या हेतूनें जर 'सह सुपा' (२।१।४), 'उभे अभ्यस्तं सह' (६।१।५) या ठिकाणीं 'सह' शब्द घातलेला दृष्टीस पडतो तर येथेंही प्रत्येकाला कार्य व्हावें या हेतूनें 'प्रत्येक' शब्द उच्चारवा लागेल.

वरील दोन ठिकाणीं जर 'सह' शब्द न उच्चारतां सुद्धां समुदायाला कार्य होऊं शकेल,

मध्ये पाणिनींनी उच्चारला नाही. 'सह सुपा'

ग्रहणं सहभूतानां कार्यं भवतीहापि नार्थः
प्रत्येकमिति वचनेन ॥

अथ किमर्थमाकारस्तपरः क्रियते ।
आकारस्य तपरकरणं सवर्णार्थम्
आकारस्य तपरकरणं क्रियते । किं प्रयो-
जनम् । सवर्णार्थम् । तपरस्तत्कालस्य
[१.१.७०] इति तत्कालानां सवर्णानां
ग्रहणं यथा स्यात् । केषाम् । उदात्तानुदात्त-
स्वरितानाम् । किं च कारणं न स्यात् ।

भेदकत्वात्स्वरस्य ॥१३॥

भेदका उदात्तादयः । कथं पुनर्ज्ञायते
भेदका उदात्तादय इति । एवं हि दृश्यते
लोके । य उदात्ते कर्तव्येऽनुदात्तं करोति
खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददात्यन्य-
त्वं करोषीति । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं
तर्हीति । भेदकत्वाद्गुणस्येति वक्तव्यम् । किं
प्रयोजनम् । आनुनासिक्यं नाम गुणः ।
तद्विन्नस्यापि यथा स्यात् । किं च कारणं

तर प्रस्तुत ठिकाणीं सुद्धां 'प्रत्येक' शब्द
उच्चारण्याची जरूर नाही.

वरें, प्रस्तुत सूत्रांत 'आत्' या शब्दांत तकार
पुढें घालून आकाराचें उच्चारण कशाकरितां
केलें आहे ?

(वा. १३) आकाराच्या पुढें प्रस्तुत सूत्रांत
तकार घातला आहे. त्याचा सवर्ण घेतले
जावे हा उपयोग आहे. 'तपरस्तत्कालस्य'
(१.१.७०) या सूत्रानें आकार उच्चार-
ावयास जेवढा वेळ लागतो तेवढ्याच वेळांत
उच्चारले जाणारे जे आकाराचे सवर्ण ते
घेतले जावे हा तकार घालण्याचा उपयोग.

असे सवर्ण कोणते ?

उदात्त आकार, अनुदात्त आकार व
स्वरित आकार.

पण तकार घातल्याशिवाय हे उदात्त,
अनुदात्त व स्वरित आकार काय म्हणून
घेतले जाऊं नयेत ?

(वा. १३) कारण उदात्त, अनुदात्त व
स्वरित हे स्वर अचांच्या भेदाला कारणीभूत
होतात; म्हणजे त्या स्वरांमुळे (अचांचे) उदात्त,
अनुदात्त व स्वरित असे तीन भेद होतात.

(२।१।४) या सूत्रामध्ये सह शब्द आहे. परंतु
त्याचा उपयोग निराळा आहे. 'सह' एवढेंच निराळें
सूत्र करून त्या सूत्रानें कांहीं ठिकाणीं सुबंताचा तिडं-
ताबरोबरही समास होत असतो. उदा० पर्यभूषत्.

२५. तेव्हां 'वृद्धिरादैच्' या प्रकृत सूत्रामध्ये
पाणिनीने आकार उदात्तस्वर लावून उच्चारला

पण उदात्त वगैरे स्वर हे अचांमध्ये भेद
उत्पन्न करतात हें कसें समजतें ?

कां वरें ? लोकांमध्ये असें दृष्टीस पडतें
की उदात्त स्वर उच्चारवयाचा असतां
त्याच्याऐवजीं जो अनुदात्त स्वर उच्चारतो त्या
शिष्याला खंडिकोपाध्याय म्हणजे त्याचे गुरुजी
हे 'भलता स्वर उच्चारित आहेस' असें
म्हणून चापटी मारतात.

हा उपयोग आहे खरा, पण—

पण काय ?

'स्वर हे भेद उत्पन्न करतात' म्हणण्या-
ऐवजीं 'गुण हे भेद उत्पन्न करतात' असें
म्हटलें पाहिजे !

त्याचा काय उपयोग ?

उदात्त, अनुदात्त वगैरे स्वर हे जसे गुण
आहेत, तसा अनुनासिक म्हणजे 'नाकांतून
उच्चारण' हाही एक अक्षरांचा गुण आहे. या
गुणामुळे साध्या आकाराहून सानुनासिक
आकार भिन्न होतो. तेव्हां त्याचेंही 'आत्'
असें तपर उच्चारण केल्यामुळे ग्रहण व्हावें
हा उपयोग. पण त्याचें ग्रहण 'त'कार न
घातला तरी काय म्हणून नाहीं होणार ?

असें गृहीत धरलें तर अनुदात्त आणि स्वरित आका-
राला वृद्धिसंज्ञा होणार नाहीं असा दोष येतो.

२६. तेव्हां प्रकृत सूत्रामध्ये निरनुनासिक आकार
पाणिनीने उच्चारला असें गृहीत धरलें तरी सानु-
नासिक आकारालाही वृद्धिसंज्ञा होते.

न स्यात् । भेदकत्वाद्गुणस्य । भेदका गुणाः । कथं पुनर्ज्ञायते भेदका गुणा इति । एवं हि दृश्यते लोके । एकोऽयमात्मोदकं नाम तस्य गुणभेदादन्यत्वं भवति । अन्यदिदं शीतमन्यदिदमुष्णमिति । ननु च भो अभेदका अपि गुणा दृश्यन्ते । तद्यथा । देवदत्तो मुण्ड्यपि जट्यपि शिख्यपि स्वामाख्यां न जहाति । तथा बालो युवा वृद्धः वत्सो दस्यो बलीवर्द इति ॥ उभय-

मिदं गुणेषूक्तं भेदका अभेदका इति । किं पुनरत्र न्याय्यम् । अभेदका गुणा इत्येव न्याय्यम् । कुत एतत् । यदयमस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङ्गुदात्तः [७.१.७५] इत्युदात्तग्रहणं करोति । यदि भेदका गुणाः स्युरुदात्तमेवोच्चारयेत् । यदि तर्ह्यभेदका गुणा अनुदात्तादेरन्तोदात्ताच्च यदुच्यते तत्स्वरितादेः स्वरितान्ताश्च प्राप्नोति । नैष दोषः । आश्रीयमाणो गुणो भेदको भवति । तद्य-

नाहीं होणार; कारण गुण हे भेद उत्पन्न करतात व त्यामुळे सानुनासिक 'आ' निरनुनासिक 'आ'पेक्षा निराळा असल्यामुळे 'त'कारासहित 'आ'चा उच्चार न केल्यास प्रस्तुत सूत्रांत सानुनासिकाचें ग्रहण होणार नाही.

पण स्वराप्रमाणें इतर गुण देखील भेद उत्पन्न करतात हैं समजतें कसें ?

लोकांत तसें दृष्टीस पडतें. पाणी हा एकाच स्वरूपाचा एक सामान्य पदार्थ आहे. त्याचे गुणामुळे निरनिराळे भेद होतात, व लोक म्हणतांना दिसतात की हें गार पाणी निराळें आहे, व हें ऊन पाणी निराळें आहे.

अहो, पण गुणामुळे भेद उत्पन्न होत नाही असेंही दृष्टीस पडतें. याचें उदाहरण द्यावयाचें म्हणजे देवदत्तानें जरी मुंडण केलें किंवा जटा वाढवल्या किंवा शेंडी ठेवली तरी तो एकच देवदत्त असतो. त्याचें तिन्ही अवस्थांत देवदत्त हेंच नांव कायम राहतें; त्याप्रमाणेंच लहान, तरुण किंवा म्हातारा ध्या, तो निरनिराळा होत नाही; तसेंच खोड ध्या किंवा गाडीस जोडलेला बैल ध्या किंवा पोळ ध्या, तिघांनाही 'बैल'च म्हणतात.

बरें, आतां गुणासंबंधानें आपण दोन्ही

तऱ्हा सांगितल्या की, गुण भेद उत्पन्न करतात, व गुण भेद उत्पन्न करीत नाहीत. यांमध्ये योग्य तऱ्हा कोणती ?

गुण भेद उत्पन्न करीत नाहीत हेंच म्हणणें योग्य आहे.

काय म्हणून ?

कारण 'अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङ्गुदात्तः' (७।१।७५) या सूत्रांत आचार्य पाणिनि 'उदात्त' हा शब्द घालतात. त्यावरून ते सुचवितात की गुणामुळे अचान्मध्ये भेद मानूं नये. जर गुण हे भेद उत्पन्न करते तर 'उदात्तः' शब्द उच्चारून 'अनङ्' उदात्त होतो' असें सांगण्याऐवजी 'अनङ्' यांतील अकार उदात्त स्वराचाच उच्चारला असता.

पण 'गुणामुळे भेद मानूं नये' असें म्हटलें तर अनुदात्त स्वर आरंभीं असलेल्या तसेंच शेवटीं उदात्त असलेल्या अशा शब्दांना जीं कायें (४।२।४४; ४।३।६७) सांगितलीं आहेत तीं, ज्याच्या आरंभीं स्वरित आहे ^{२७} अशा, तसेंच ज्याच्या शेवटीं स्वरित आहे ^{२८} अशा शब्दानें होऊं लागतील.

हा दोष येणार नाही. कारण उदात्त वगैरे शब्दानें किंवा निपातनानें ^{२९} सांगितलेला गुण हा वस्तूमध्ये भेद उत्पन्न करतोच. उदा.

२७. किंवा ज्यांत आरंभीं उदात्त आहे अशा. (उ.)

२८. किंवा ज्यांच्या शेवटीं अनुदात्त आहे अशा (उ.)

२९. सूत्रामध्ये शब्द उच्चारतांना त्यांतील ज्या

वर्णाला जो योग्य स्वर असेल तो न उच्चारतां निराळाच स्वर त्या वर्णाला पाणिनीनें लाविला असेल तर त्याला निपातन असें म्हणतात.

था । शुक्लमालभेत । कृष्णमालभेत । तत्र यः ग्रहणमिति व्याख्यास्यामः । अन्यत्रापि शुक्ल आलब्धव्ये कृष्णमालभते न हि ह्ययेमवजातीयकेषु संदेहेषु न कंचिद्यत्नं तेन यथोक्तं कृतं भवति ॥ असंदेहार्थस्तर्हि करोति । तद्यथा । औतौऽम्शसोः तकारः । ऐजित्युच्यमाने संदेहः स्यात्कि- [६.१.९६] इति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । मिमावैचावेवाहोस्विदाकारोऽप्यत्र निर्दि- आन्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां श्यत इति । संदेहमात्रमेतद्भवति सर्वसंदे- त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा मा भूवन्निति । हेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्र- खट्वा इन्द्रः खट्वेन्द्रः । खट्वा उदकं तिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति । त्रयाणां खट्वोदकम् । खट्वा ईषा खट्वेषा ।

‘शुक्लमालभेत’ हें वाक्य किंवा ‘कृष्णमालभेत’ हें वाक्य ध्या. येथें शुक्ल शब्दानें व कृष्ण शब्दानें गुणाचें उच्चारण केलें आहे म्हणून पांढऱ्या बैलाऐवजीं जो काळा बैल बळी देतो किंवा काळ्या बैलाऐवजीं पांढरा मारतो त्या मनुष्यानें कर्म बरोबर केलें असें होत नाहीं. एकंदरीत प्रकृत सूत्रामध्ये उदात्त वगैरे शब्द नसल्यामुळें गुणामुळें भेद मानतां येत नाहीं. तेव्हां आकारानें सर्व प्रकारच्या आकाराचें आपोआपच ग्रहण होत असल्यामुळें त्याच- करितां तकार उच्चारवयास नको असें सिद्ध झालें.

तर मग निदान संशयनिरसनार्थ तकार येथें उच्चारला आहे असें होऊं द्या. स्पष्टी- करण करावयाचें म्हणजे तकार न घालतां आ व ऐच् यांचा संधि करून ‘ऐच्’ पद उच्चारलें म्हणजे संशय येईल की ऐच् म्हणजे केवळ ऐच् शब्द ध्यावयाचा अथवा ‘आ’ व ‘ऐच्’ यांचा संधि करून उच्चारलेला ऐच् शब्द ध्यावयाचा व त्या शब्दांत ‘आ’- कारही आहे असा अर्थ करावयाचा.

संशय येईल खरा, पण तो नांवालाच संशय येईल; कारण संशयाच्या निरसनार्थ सर्व ठिकाणीं सामान्यतः परिभाषा उपस्थित

होतेच.—‘संशयस्थलीं विशिष्ट अर्थ व्याख्या- नानें करावयाचा, संशय येतो या सववीवर त्या ठिकाणीं शास्त्र कुचकामाचें ठरवावयाचें नाहीं.’ ऐच् या शब्दामध्ये आ व ऐच् पदें आहेत व ‘आ’कार, ‘ऐ’कार व ‘औ’कार हे तिन्ही येथें ध्यावयाचे असें येथें व्याख्यान करूं. असें करणें कांहीं गैरवाजवी मुळींच नाहीं; कारण अशाच प्रकारच्या इतर संशया- च्या ठिकाणीं आचार्य पाणिनि संशय न राहावा म्हणून विशिष्ट यत्न कांहींही करतांना दिसत नाहींत; तेथें संशयनिराकरण व्याख्या- नानेंच केलें जातें. उदा० ‘औतोऽम्शसोः’ (६।१।९३) सूत्र पाहा.

वरें, तर संशयनिरास हा जर तकार उच्चार- ण्याचा उपयोग नसेल तर पुढें दिलेला उपयोग समजा. जर तकार घातला नाहीं तर स्थानी तीन मात्रांचे किंवा चार मात्रांचे असल्यास त्यांच्या जागीं आदेशही तीन किंवा चार मात्रांचे होऊं लागतील. ते दोनच मात्रांचे व्हावेत याकरतां तकार घालणें जरूर आहे. उदाहरणें म्हणून पुढें दिलेले शब्द व त्यांचे संधि पाहा.—खट्वा^{११} इन्द्रः=खट्वेन्द्रः; खट्वा उदकम्=खट्वोदकम्; खट्वा ईषा=खट्वेषा; खट्वा ऊढा=खट्वोढा; खट्वा एलका=खट्-

३०. येथें आ आणि ओ यांमध्ये तकार घालून ‘आदोतः’ असें पाणिनीनें म्हटलें नाहीं; ‘औतः’ असें म्हटलें आहे. तरी तेथें एक औकार न घेतां आ आणि ओ असे दोन वर्णच ध्यावयाचे असें व्याख्यानानें ठरविलें जातें.

३१. आकाराच्या दोन मात्रा आणि इकाराची एक मिळून दोन स्थानींच्या तीन मात्रा होतात. खट्वा ईषा वगैरे उदाहरणांमध्ये दोन स्थानींच्या मिळून चार मात्रा होतात.

खट्वा ऊढा खट्वोढा । खट्वा एलका
खट्वैलका । खट्वा ओदनः खट्वौदनः ।
खट्वा ऐतिकायनः खट्वैतिकायनः ।
खट्वा औपगवः खट्वौपगव इति ।
अथ क्रियमाणेऽपि तकारे कस्मादेव
त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमा-
त्रचतुर्मात्रा आदेशा न भवन्ति । तपरस्त-
त्कालस्येति नियमात् । ननु तः परो
यस्मात्सोयं तपरः । नेत्याह । तादपि पर-

स्तपरः । यदि तादपि परस्तपर ऋदोरप्
[६.३.५७] इतीहैव स्यात् यवः स्तवः ।
लवः पव इत्यत्र न स्यात् । नैष तकारः ।
कस्तर्हि । दकारः । किं दकारे प्रयोज-
नम् । अथ किं तकारे । यद्यसंदेहार्थस्त-
कारो दकारोपि । अथ मुखसुखार्थस्त-
कारो दकारोऽपि ॥

[अदेङ् गुणः* ॥१११२॥]

इको गुणवृद्धी ॥१११३॥

वैलका; खट्वा ओदनः=खट्वौदनः; खट्वा
ऐतिकायनः=खट्वैतिकायनः; खट्वा औपगवः
खट्वौपगवः वगैरे वगैरे.

वरें पण, घातला येथें तकार तरी तीन व
चार मात्रांच्या स्थानींच्या ठिकाणीं तीन व
चार मात्रांचे आदेश काय म्हणून न होतील ?

कारण तपर वर्ण हा उच्चारणाला आपल्या-
इतकाच वेळ लागणाऱ्या अशाच आपल्या
सवर्णांचें ग्रहण करतो असा नियम^{३२} आहे
(१११७०) म्हणून.

पण 'तपर' शब्दाचा अर्थ 'त' ज्याच्या-
पुढें घातला असा वर्ण ना ?^{३३}

असेंच केवळ नाही असें आम्ही म्हणतो.
तकाराच्या पुढें असलेला वर्णही 'तपर' उल्ले-
खिला^{३४} जातो.

जर तकाराच्या पुढें असलेला वर्ण असाही

३२. तेव्हां दीर्घ म्हणजे द्विमात्र ऐकाराला व
औकारालाच द्विसंज्ञा होते. तसेंच द्विमात्र एकाराला
व ओकारालाच गुणसंज्ञा होते. त्रिमात्र किंवा चतु-
र्मात्र अशा एकार वगैरेंना गुणसंज्ञाच होत नाही.
त्यामुळे गुण व वृद्धि करतांना त्रिमात्र वगैरे आदेश
होत नाहीत.

३३. तेव्हां 'वृद्धिरादैच्' या प्रकृत सूत्रामध्ये
ऐकाराच्या मागे तकार घातला आहे. त्या मागच्या
तकारामुळे ऐकार दीर्घच घेतला जातो असें कसें
म्हणतां येईल ?

३४. तपर या शब्दामध्ये नुसता बहुव्रीहि समा-
सच आहे असें नाही तर तेथें पंचमीतत्पुरुष समासही
आहे.

३५. ऋदोः या ठिकाणीं ऋत् या तकारापुढें ह्रस्व
उकार उच्चारून त्याची ऋदोः ही पंचमी घातली

'तपर' शब्दाचा अर्थ समजला तर 'ऋदोरप्'
(१११५७) या सूत्रानें 'यवः', 'स्तवः' इत्यादि
ठिकाणींच 'अप्' प्रत्यय होईल; 'लवः', 'पवः'
या ठिकाणीं 'अप्' प्रत्यय होणार^{३५} नाही.

'ऋदोरप्' या सूत्रांत 'तकार' उच्चारलाच
नाहीं.

तर मग कोणता वर्ण उच्चारला आहे ?

'दकार' उच्चारला आहे.

'दकार' उच्चारण्याचा तरी काय उपयोग ?

'तकार' उच्चारण्याचा तरी काय उपयोग ?

'तकार' उच्चारण्याचा उपयोग अर्थाविषयीं
संशय^{३६} उत्पन्न होऊं नये हा असेल तर
दकाराचाही तोच उपयोग. वरें, उच्चारण
करतांना मुखांतून मुखानें उच्चारण^{३७} व्हावें
हा जर तकाराचा उपयोग घेतला तर दकारा-
चाही तो उपयोग घेतां येईल.

आहे. त्या उकारानें दीर्घ ऊकाराचें ग्रहण न झाल्या-
मुळे लू, पू या दीर्घ ऊकारान्त धातूंहून अप्रत्यय
होणार नाही.

३६. तकार न घालतां ऋ व उ यांचा संधि करून
रोः असें उच्चारलें तर तेथें रेफच उच्चारला आहे
काय असा संशय येतो.

३७. मध्ये व्यंजन न घालतां स्वरापुढें दुसरा
स्वर उच्चारण्यांत थोडा तरी विशेष प्रकारचा प्रयत्न
करावा लागतो. आणि मध्ये व्यंजन घातलें म्हणजे
त्या शब्दाचा मुखानें उच्चार करतां येतो.

* अकार, एकार व ओकार या तीन वर्णांना
गुणसंज्ञा होते.

१. गुण आणि वृद्धि सांगणाऱ्या शास्त्रामध्ये
'इकः' असें षष्ठ्यन्तपद उपस्थित होतें.

इग्रहणं किमर्थम् ।

इग्रहणमात्संध्यक्षरव्यञ्जननिवृत्त्यर्थम् ॥१॥

इग्रहणं क्रियत आकारनिवृत्त्यर्थं
संध्यक्षरनिवृत्त्यर्थं व्यञ्जननिवृत्त्यर्थं च ।
आकारनिवृत्त्यर्थं तावत् । याता वाता ।
आकारस्य गुणः प्राप्नोति । इग्रहणान्न
भवति ॥ संध्यक्षरनिवृत्त्यर्थम् । ग्लायति
म्लायति । संध्यक्षरस्य गुणः प्राप्नोति ।
इग्रहणान्न भवति ॥ व्यञ्जननिवृत्त्यर्थम् ।
उम्भिता उम्भितुम् उम्भितव्यम् । व्यञ्ज-

नस्य गुणः प्राप्नोति । इग्रहणान्न भवति ॥
आकारनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः । आचार्य-
प्रवृत्तिर्ज्ञापयति नाकारस्य गुणो भवतीति
यद्यमातोऽनुपसर्गे कः [३.२.३] इति
ककारमनुबन्धं करोति । कथं कृत्वा
ज्ञापकम् । कित्करण एतत्प्रयोजनं किती-
त्याकारलोपो यथा स्यात् । यदि चाका-
रस्य गुणः स्यात्कित्करणमनर्थकं स्यात् ।
गुणे कृते द्वयोरकारयोः पररूपेण सिद्धं
रूपं स्यात् गोदः कम्बलद इति । पश्यति
त्वाचार्यो नाकारस्य गुणो भवतीति ततः

या सूत्रांत 'इकैः' पद कशाकरितां घातलें
आहे ?

(वा. १) आ ए ऐ ओ औ आणि व्यंजनें
हे वर्ण गुण आणि वृद्धि या आदेशांचे स्थानी
न व्हावेत एवढ्याकरितां 'इकैः' पद घातलें
आहे. त्यामुळे आकार वगैरे वर्णांना गुण
आणि वृद्धि होत नाहीत. त्यांपैकीं आकाराला
गुण न होणें हा उपयोग 'याता', 'वाता' या
उदाहरणांत दृष्टीस पडतो. 'इकैः' पद गाळ-
ल्यास या ठिकाणीं 'आ'काराला गुण प्राप्त होतो;
पण 'इकैः' पदामुळे तो होत नाही. संध्यक्षराला
गुण न होणें हा उपयोग 'ग्लायति', 'म्लायति'
या उदाहरणांत दृष्टीस पडतो. इकैः पद गाळल्या-
स येथें ऐकाराला गुण प्राप्त होतो; 'इकैः' पद
घातल्यामुळे तो होत नाही. व्यंजनाला गुण
न होणें हा उपयोग 'उम्भिता', 'उम्भितुम्'
'उम्भितव्यम्' या उदाहरणांत दृष्टीस पडतो.
इकैः पद नसल्यास या ठिकाणीं व्यंजनाला
गुण प्राप्त होतो; 'इकैः' पद घातल्यामुळे तो
होत नाही.

२. हें सर्व सूत्रच कशाकरितां केलें आहे असें
या प्रश्नाचें तात्पर्य आहे. तथापि गुणवृद्धि हें पद
पुढील सूत्रामध्ये अनुवृत्त होत असतें. तेव्हां तें
पुढील सूत्रामध्ये उच्चारारवें लागणार आहे म्हणून
'इकैः' या एका पदाचा येथें उल्लेख केला आहे.

३. सर्वधातुकार्धधातुकयोः (७।४।८४) या गुण

आकाराला गुणाची निवृत्ति हा उपयोग
इक् पदाचा आहे असें म्हणण्यांत कांहीं अर्थ
नाहीं; कारण ज्या अर्थी आचार्य पाणिनि
'आतोनुपसर्गे कः' (३।२।३) या सूत्रांत 'अ'
प्रत्ययाला ककार इत्संज्ञक जोडतात त्या अर्थी
त्यांच्या सूत्रांच्या मांडणीवरून असें दिसून
येतें की आकाराला गुण होत नाही.

हें ज्ञापक कसें घेतां येतें ?

क प्रत्ययांत ककार इत् करण्याचा उपयोग
'आतो लोप इटि च' (६।४।६४) या सूत्रानें
धातूच्या आकाराचा लोप व्हावा हा आहे.
पण जर 'आ'काराला गुण झाला तर 'क'कार
इत् करण्याचें कांहीं एक कारण राहणार नाही.
कारण आकाराला गुण झालेला जो अकार
तो व प्रत्ययाचा अकार या दोघांना मिळून
पररूप (६।१।९७) अकार होऊन 'गोदः',
'कम्बलदः' वगैरे रूपें सिद्ध होतीलच. तेव्हां
आचार्य पाणिनींच्या मनांत असें दिसतें की
आकाराला गुण होत नाही व म्हणूनच ते क
प्रत्ययामध्ये ककार इत्संज्ञक जोडतात. संध्य-

सांगणाऱ्या शास्त्रामध्ये इको गुणवृद्धी या परिभाषा-
सूत्रानें इकैः असें पष्ठ्यन्तपद उपस्थित होत असल्यामुळे
इंगत अंगाला गुण होतो असा त्या शास्त्राचा अर्थ होतो.
तेव्हां चेता वगैरे उदाहरणांमध्ये इकार वगैरे इकांना
गुण होतो, आकार हा इक् नसल्यामुळे याता वगैरे
उदाहरणांमध्ये आकाराला गुण होत नाही.

ककारमनुबन्धं करोति ॥ संध्यक्षरनि-
वृत्त्यर्थेनापि नार्थः । उपदेशसामर्थ्या-
त्संध्यक्षरस्य गुणो न भविष्यति ॥ व्यञ्जन-
निवृत्त्यर्थेनापि नार्थः । आचार्यप्रवृत्ति-
ज्ञापयति न व्यञ्जनस्य गुणो भवतीति
यदयं जनेर्दं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञाप-
कम् । डित्करण एतत्प्रयोजनं डिति
टिलोपो यथा स्यात् । यदि व्यञ्जनस्य गुणः
स्याडित्करणमनर्थकं स्यात् । गुणे कृते

त्रयाणामकाराणां पररूपेण सिद्धं रूपं
स्यात् उपसरजः मन्दुरज इति । पश्यति
त्वाचार्यो न व्यञ्जनस्य गुणो भवतीति
ततो जनेर्दं शास्ति ॥ नैतानि सन्ति
ज्ञापकानि । यत्तावदुच्यते कित्करणं
ज्ञापकमाकारस्य गुणो न भवतीत्युत्तरार्थ-
मेतत्स्यात् । तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः
[३.२.५] इति । यत्तर्हि गापोष्टक्
[३.२.८] इत्यनन्यार्थं ककारमनुबन्धं

क्षराला गुणाची निवृत्ति होणें हा इक् पदाचा
उपयोग आहे असें म्हणण्यांतही कांहीं अर्थ
नाहीं; कारण त्याला जर गुण होऊं लागला
तर त्याचें मूळ उच्चारणच व्यर्थ होईल. तेव्हां
उच्चारणाच्या जोरावरच संध्यक्षराला गुण
होणार नाही. तसेंच व्यंजनाला गुण न होणें
हा इक् पदाचा उपयोग आहे असेंही म्हण-
ण्यांत अर्थ नाही; कारण ज्या अर्थी जन् धातू-
हून 'ड' प्रत्यय सांगितला आहे (३।२।९७)
त्या अर्थी आचार्य पाणिनींच्या लिहिण्याच्या
मोडणीवरूनच अनुमान निघतें की व्यंजनाला
गुण होत नाही.

हें ज्ञापक म्हणजे अनुमान कसें निघतें ?

'ड'कार इत्संज्ञक करण्याचा उपयोग हा
की डकार ज्याचा इत् आहे असा प्रत्यय पुढें
असतां मागील 'टि'भागाचा लोप व्हावा.
जर व्यंजनाला गुण होईल तर 'ड'कार इत्
करणें व्यर्थ होईल. कारण गुण केल्यावर तीन

४. ग्ले असा धातूमध्ये मूळ ऐकार धातुपाठामध्ये
पाणिनीनें उच्चारला आहे. जर ऐकाराला गुण होऊन
एकार होईल तर ग्ले असा एकारान्तच धातु उच्चा-
रला असतां काम भागेल.

५. टे: (६।४।१४३) या सूत्रानें डित् प्रत्यय पुढें
असतांना मागील टीचा लोप सांगितला आहे. उपसर
उपपद असतांना जन् धातूहून ड प्रत्यय केल्यानंतर
जन् धातूमधील अन् या टिभागाचा लोप होऊन उप-
सरज असा शब्द तयार होतो. टे: या सूत्रानें जरी
भसंज्ञकाच्या टीचा लोप सांगितला आहे तरी येथें ड या
प्रत्ययाला मुद्दाम टिलोपाकरितां डकार अनुबंध लाव-

अकारांना पररूप (६।१।९७) होऊन 'उप-
सरजः', 'मन्दुरजः' वगैरे रूपें सिद्ध होतील.
तेव्हां आचार्य पाणिनींचें मत असें दिसतें की
व्यंजनाला गुण होत नाही, व म्हणूनच ते
'जन्' धातूहून 'ड' प्रत्यय सांगतात.

हीं अनुमानें काढतां येत नाहीत. 'क'कार
इत्संज्ञक करण्यावरून अनुमान निघतें की
'आ'काराला गुण होत नाही असें जें म्हटलें
आहे त्यासंबंधीं येवढेंच सांगतां येईल की
जरी 'आतोनुपसर्गे कः' (३।२।३) या सूत्रांत
'क'कार इत्संज्ञक करण्याचें कांहीं कारण नसलें
तरी 'तुन्दशोकयोः' (३।२।५) या पुढील सूत्रांत
ककार इत्संज्ञक करण्याचा उपयोग होईल.

तथापि, 'क' प्रत्ययाच्या ककाराचा उप-
योग जरी दाखविण्यांत आला तरी 'गापोष्टक्'
या सूत्रांतील 'टक्' प्रत्ययामधील ककार इत्-
संज्ञक करण्याचा दुसरा कांहीं उपयोग दाख-
विण्यांत येणें शक्य नाही.

व्यामुळें उपसरज येथें भसंज्ञा नसली तरी लोप होतो.

६. नुसता अ असा प्रत्यय सांगण्यानेंच काम भागेल.

७. जन् धातूच्या नकाराला गुणानें अकार
आदेश केल्यावर.

८. तुन्दपरिमृजः येथें 'मृजेवृद्धिः' (७।२।११४)
या सूत्रानें वृद्धि प्राप्त होते. तसेंच शोकापनुदः येथें
'पुगन्त' (७।३।८६) या सूत्रानें गुण प्राप्त होतो.
परंतु क हा प्रत्यय कित् असल्यामुळें 'किङ्ति च'
(१।१।५) या सूत्रानें त्या वृद्धीचा आणि गुणाचा
निषेध होतो.

९. गा आणि पा या फक्त दोन धातूंच्या पुढेंच

करोति ॥ यदप्युच्यत उपदेशसामर्थ्या-
त्संध्यक्षरस्य गुणो न भवतीति यदि
यद्यत्संध्यक्षरस्य प्राप्नोति तत्तदुपदेश-
सामर्थ्याद्वाध्यत आयादयोऽपि तर्हि न
प्राप्नुवन्ति । नैष दोषः । यं विधिं
प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्वाध्यते यस्य
तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते । गुणं
च प्रत्युपदेशोऽनर्थक आयादीनां पुन-
र्निमित्तमेव ॥ यदप्युच्यते जनेर्भवचनं

ज्ञापकं न व्यञ्जनस्य गुणो भवतीति । सिद्धे
विधिरारभ्यमाणो ज्ञापकार्थो भवति । न
च जनेर्गुणेन सिध्यति । कुतो हेतज्जने-
र्गुण उच्यमानोऽकारो भवति नरेकारो
वा स्यादोकारो वेति । आन्तर्यतोऽर्धमा-
त्रिकस्य व्यञ्जनस्य मात्रिकोऽकारो भवि-
ष्यति । एवमप्यनुनासिकः प्राप्नोति । पर-
रूपेण शुद्धो भविष्यति । एवं तर्हि गमे-
रप्यथ ङो वक्तव्यः । गमेश्च गुण उच्य-

तसेंच 'संध्यक्षरांचें उच्चारण ज्या अर्थी
केलें आहे त्या अर्थी संध्यक्षराला गुण होत
नाहीं' असें जें म्हटलें आहे त्यासंबंधी विचार
करावयाचा म्हणजे 'उच्चारणाच्या जोरावर
संध्यक्षराला जीं जीं कार्यें येतील त्या त्या
सर्वांचा बाध होईल. आणि ग्लै वगैरे धातू-
मधील संध्यक्षरांना होणारे जे आय्, आव्
आदेश तेही होणार नाहीत असा दोष येईल.'

हा दोष येत नाही. कारण ज्या विधीच्या
बाबतीत म्हणजे जो विधि केला असतां संध्य-
क्षरांचें उच्चारण व्यर्थ होतें तो विधि त्या
उच्चारणानें बाधित होतो; पण जो विधि
होण्याला ऐ, औ हीं निमित्तच आहेत त्या
विधीचा संध्यक्षराच्या उच्चारणाच्या जोरावर
बाध होत नाही. गुणाच्या बाबतीत म्हणजे
संध्यक्षराला गुण केला तर संध्यक्षराचें उच्चा-
रण व्यर्थ होतें पण संध्यक्षराला होणाऱ्या आय्
वगैरे आदेशांना संध्यक्षर हें निमित्तच होतें.

तसेंच, जन् धातूहून सांगितलेल्या 'ङ'
प्रत्ययावरून व्यंजनाला गुण होत नाही असें
अनुमान निघतें म्हणून जें वर सांगितलें आहे
त्यासंबंधानें इतकेंच म्हणावयाचें की एखादा
विधि सांगितल्याशिवाय इतर तऱ्हेनें आपो-

आपच काम भागलें असें असतां जर एखादा
विधि सांगितला तरच तो विधि व्यर्थ होतो
व तो व्यर्थ झाल्यामुळें त्यावरून आचार्यांच्या
मनांतल्या एखाद्या गोष्टीविषयीं अनुमान
निघतें. 'जन्' धातूहून सांगितलेल्या 'ङ' प्रत्य-
याची मात्र तशी गोष्ट नाही. कारण नकाराला
येथें गुण करून आपलें काम भागत नाही.
असें कां तर जन् धातूच्या नकाराला गुण
व्हावयाचा तर तो अकारच कां व्हावा ?
एकार किंवा ओकार कां होऊं नये ?

पण व्यंजनाची अर्धी मात्रा असल्यामुळें
एक मात्रेनें युक्त जो अकार तोच त्याला
जवळचा असल्यामुळें व्यंजनाला अकारच
गुण होईल.

असें जरी झालें व अकारच झाला तरी
तो सानुनासिक होईल ना ?

काहीं हरकत नाही. दोन अकारांना पर-
रूप होऊन शेवटीं शुद्ध म्हणजे निरनुनासिकच
राहील.

पण जरी 'जन्' धातूविषयीं गुणानें काम
भागलें तरी 'गम्' धातूहून तोच 'ङ' प्रत्यय
सांगितला आहे आणि 'गम्' धातूच्या अ-
काराला गुण केला तर 'अ'कार न होतां

हा टक् प्रत्यय सांगितला आहे. तेव्हां सामगः सोमपः
या ठिकाणीं धातूमधील आकाराचा लोप (६।४।६४)
होणे हाच फक्त उपयोग प्रत्यय कित् करण्याचा
संभवतो. गुणाचा किंवा वृद्धीचा निषेध करणें हा
उपयोग ना आणि पा या धातूंचा संभवत नाही.

तेव्हां आकाराला गुण होत नाही अशाविषयीं हा
टक् प्रत्ययाचा ककार ज्ञापक होईल.

१०. तेव्हां ग्लायति वगैरे उदाहरणें साधणार
नाहींत.

मान आन्तर्यत ओकारः प्राप्नोति । तस्मा-
दिग्रहणं कर्तव्यम् ॥

यदीग्रहणं क्रियते द्यौः पन्थाः सः
इममित्येतेऽपीकः प्राप्नुवन्ति ।

संज्ञया विधाने नियमः ॥२॥

संज्ञया ये विधीयन्ते तेषु नियमः ।
किं वक्तव्यमेतत् । न हि ! कथमनुच्य-

मानं गंस्यते । गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यात् ।
कथं पुनरन्तरेण गुणवृद्धिग्रहणामिको
गुणवृद्धी स्याताम् । प्रकृतं गुणवृद्धिग्रहण-
मनुवर्तते । क प्रकृतम् । वृद्धिरादैजदेङ्-
गुण इति । यदि तदनुवर्ततेऽदेङ्
गुणो वृद्धिश्चेत्यदेङां वृद्धिसंज्ञापि
प्राप्नोति ।

जवळचा म्हणून ओकार होऊं लागेल.^{११}
एकंदरीत 'इकः' पद सूत्रांत घालणें जरूर आहे.

बरें, पण इकालाच गुण व वृद्धि होतात
असें असलें तर 'द्यौः', 'पन्थाः', 'सः', 'इमम्'
इत्यादि उदाहरणांत जे औ, आ, अ वगैरे
आदेश सांगितले आहेत तेही इकालाच होऊं
लागतील. कारण औकाराला आणि आका-
राला वृद्धिसंज्ञा आहे व अकाराला^{१२} गुण-
संज्ञा आहे.

(वा. २) वरील आदेश इकाला होऊं लाग-
तील हा दोष येणार नाही; कारण ज्या ठिकाणीं
गुण व वृद्धि या संज्ञा उच्चारून गुण किंवा वृद्धि
हा आदेश सांगितला असेल तेथें तो आदेश
इकालाच होतो असा नियम या सूत्रानें होतो.

तर मग असें सांगावयाला पाहिजे ना ?

नको; तसें सांगण्याची जरूर नाही.

पण न सांगितल्यास कळेल कसें ?

गुण व वृद्धि या पदांच्या उच्चारणाच्या
जोरावर.

११. मकाराची नकारासारखीच अर्धी मात्रा
असल्यामुळें त्याला दोन मात्रांच्या ए ओ यांपेक्षां
अकाराच जवळचा आहे. तरी त्या मकाराला ओकार
हा स्थानानें जवळचा आहे. कारण मकाराचें ओष्ठ-
स्थान आहे. आणि स्थानानें जवळपणा हा इतरांपेक्षां
प्रबल समजला जातो (११।५० भाष्य पाहावें).
तेव्हां गम् धातूच्या मकाराला गुणानें ओकार झाला
तर गुरुत्वपग वगैरे उदाहरणें साधणार नाहीत म्हणून
टिलोपाकरितां डकार लावलाच पाहिजे. तेव्हां अर्थातच
व्यंजनाला गुण न होण्याविषयीं ज्ञापक येत नाही.

१२. द्यौः येथें दिव् शब्दाच्या वकाराला दिव
औत् (७।१।८४) या सूत्रानें औकार आदेश होतो
तो वकाराला न होतां इकाराला होऊन द्यौः असें

उच्चारण्याच्या जोरावर म्हणतां पण गुण
व वृद्धि हीं पदे व्यर्थ कोठें येत आहेत की
त्यांचा जोर आपणांस सांगतां येईल ? या
सूत्रांत गुण व वृद्धि हीं पदे जरूर घातलीं पाहि-
जेत. कारण तीं घातल्याशिवाय इकाला गुण-
वृद्धी होतात हा अर्थ व्हावा कसा ?

कां बरें ? पूर्वसूत्रांतील गुण व वृद्धि हीं
पदे या सूत्रांत अनुवृत्त होतीलच.

पूर्वसूत्रांत हीं पदे कोठें उच्चारलेलीं आहेत?
'वृद्धिरादैच्' (१।१।१) व 'अदेङ् गुणः'
(१।१।२) या सूत्रांमध्ये.

जर वृद्धिरादैच् येथील वृद्धिपद येथें
(१।१।३) येतें म्हणावें तर तें 'अदेङ् गुणः'
याही सूत्रांत आलें असलें पाहिजे व अकार
व एङ् यांना गुणसंज्ञेसारखी वृद्धिसंज्ञाही होऊं
लागेल.

तर मग 'वृद्धिरादैच्' या सूत्रांतून जें वृद्धि-
पद पुढें चालू झालें तें नुसतें चालू झालें
नाहीं तर आदैच् या पदार्शीं संबद्ध असेंच

साधणार नाही. पन्थाः येथें 'पथिमथ्य०' (७।१।८५)
या सूत्रानें सांगितलेला आकार आदेश पथिन्
शब्दाच्या नकाराला न होतां इकाराला होईल. सः
येथें इक् नसल्यामुळें 'त्यदादीनामः' (७।२।१०२)
या सूत्रानें अकार आदेश मुळांच होणार नाही.
इमम् येथें त्याच सूत्रानें सांगितलेला अकार आदेश
इदम् शब्दाच्या मकाराला न होतां इकाराला होईल.

१३. तेव्हां तेवढ्यानेंच काम भागत असतांना
पुन्हां ज्या अर्थी येथें गुणवृद्धी असें पद घातलें आहे
त्या अर्थी त्याच्या जोरावर गुण व वृद्धि असे शब्द
उच्चारून गुणाचें व वृद्धीचें विधान केलें असेल
तेथेंच हा नियम लागू होतो असें मानतां येईल.

संबन्धमनुवर्तिष्यते । वृद्धिरादैच् । अदेङ्-
गुणो वृद्धिरादैच् । तत इको गुणवृद्धी
इति । गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्तते । आदैज-
देङ्ग्रहणं निवृत्तम् । अथवा मण्डूक-
गतयोऽधिकाराः । यथा मण्डूका उत्प्लु-
त्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः ॥
अथवैकयोगः करिष्यते । वृद्धिरादैजदेङ्-
गुणः । तत इको गुणवृद्धी इति । न
चैकयोगेऽनुवृत्तिर्भवति ॥ अथवान्यवचना-

चाळू झालें आहे असें समजावें. 'वृद्धिरादैच्' हें पहिलें सूत्र. नंतर 'अदेङ् गुणः' या सूत्रांत जें वृद्धिपद आलें तें आदैच् या पदार्शी संबंध पावलेलें असेंच आलें.^{१४} (तेव्हां वृद्धिपदाचा अदेङ् या पदार्शी संबंध नसल्यामुळें दोष येत नाही.) नंतर 'इको गुणवृद्धी' या सूत्रामध्ये गुण व वृद्धि हीं दोन पदे नुसतींच येतील व अदेङ् आणि आदैच् पदे येण्याचीं थांबतील. अथवा 'अधिकार' म्हणून उच्चारलेलीं पदे हीं मागील सूत्रांतून पुढील सूत्रामध्ये वेडकांसारखीं जातात; म्हणजे ज्याप्रमाणें वेडकें उड्या मारीत मारीत चालतात त्याप्रमाणें 'अधिकार'पदे हीं या सूत्रापासून त्या सूत्रावर उड्या मारीत जातात; म्हणजे केव्हां केव्हां मधील सूत्रांत न शिरतां पुढें उडी मारतात. तेव्हां 'अदेङ् गुणः' या सूत्राला स्पर्श न करतां एकदम वृद्धिपद येथें येईल. अथवा 'वृद्धिरादैजदेङ् गुणः' असें एकच सूत्र करूं व नंतर 'इको गुणवृद्धी' हें दुसरें सूत्र घेऊं म्हणजे 'वृद्धिरादैजदेङ् गुणः' असें संबंध एकच सूत्र झाल्यामुळें वृद्धि-

१४. तेव्हां आ, ए व ओ यांना जी पूर्वसूत्रानें वृद्धिसंज्ञा सांगितली आहे तिचाच या सूत्रांत अ, ए व ओ यांस गुणसंज्ञा सांगतांना अनुवाद केला असें होईल. त्यामुळें अ, ए व ओ यांना वृद्धिसंज्ञा होईल हा दोष येत नाही.

१५. आतां बाध झाल्यामुळें 'अदेङ् गुणः' या सूत्रामध्ये पूर्वसूत्रांतून वृद्धि या पदाची जी अनुवृत्ति झाली आहे ती व्यर्थ हीईल असें समजू नये. कारण 'इको गुणवृद्धी' या सूत्रामध्ये वृद्धिपदाची अनुवृत्ति होणें हा तिचा उपयोग आहे.

चचकाराकरणात्प्रकृतापवादो विज्ञायते यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो बाधको भवति । अन्यस्याः संज्ञाया वचनाच्च-
कारस्य चानुकर्षणार्थस्याकरणात्प्रकृताया वृद्धिसंज्ञाया गुणसंज्ञा बाधिका भविष्यति यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो बाधको भवति ॥ अथवा वक्ष्यत्येतत् । अनुवर्तन्ते च नाम विधयो न चानुवर्तनादेव भवन्ति । किं तर्हि । यत्नाद्भवन्तीति ॥ अथवाभयं शब्दाची अनुवृत्ति अदेङ् गुणः येथें होईल असें म्हणतां येत नाही.

अथवा—

अदेङ् गुणः या सूत्रामध्ये वृद्धिपदाची अनुवृत्ति होऊन अ, ए व ओ यांना वृद्धिसंज्ञा प्राप्त झाली तरी त्यांना 'गुण' ही निराळी संज्ञा सांगितल्याकारणानें व ती सांगणान्या सूत्रांत अनुवृत्ति होण्याकरितां 'च' शब्द न घातल्यामुळें असें कळून येईल की प्रकृत 'वृद्धि' संज्ञेचा गुणसंज्ञा बाध करील.^{१५} सामान्य-शास्त्रानें सांगितलेल्या कार्याचा अपवादसूत्रानें जसा बाध होतो त्याप्रमाणेंच हें होईल अथवा पुढें (५।२।४) सूत्रकार असें सुचविणार आहेत की काहीं विधि (म्हणजे विधि सांगणारे शब्द) पुढील सूत्रांत दाखल होतात; पण केवळ दाखल होतात म्हणजे तसें घडून येतें असें नाही तर तसें घडून येण्याकरितां यत्न करावा लागतो.^{१६} अशा प्रकारचा यत्न येथें^{१७} केला नसल्यामुळें अकार व एङ् यांना वृद्धिसंज्ञा होणार नाही; तर गुणसंज्ञाच होईल. अथवा

१६. मंडूकप्लुतीनें जे अधिकार चाळू होतात त्यांचा मध्यें मुळीं संबंधच होत नाही. अथवा सर्वत्र संबंध होतो. परंतु तो फक्त नांवाचा संबंध इतकेंच. त्यापासून काहीं कार्य होत नाही. जेथें काहीं विशेष यत्न केलेला दृष्टीस पडेल, तेथें मात्र त्याचा संबंध कार्यकारी होतो. मंडूकप्लुतीचीच ही एक तऱ्हा आहे असें समजावें.

१७. अदेङ् गुणः येथें. तेव्हां तेथें वृद्धिपदाचा नुसता संबंध मात्र झाला. परंतु तो कार्यकारी नसल्यामुळें अ, ए, ओ यांना वृद्धिसंज्ञा होत नाही.

निवृत्तं तदपेक्षिष्यामहे ॥

किं पुनरयमलोऽन्त्यशेष आहोस्वि-
दलोऽन्त्यापवादः । कथं चायं तच्छेषः
स्यात्कथं वा तदपवादः । यद्येकं वाक्यं
तच्चेदं च अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्ति
इको गुणवृद्धी अलोऽन्त्यस्येति ततोऽयं
तच्छेषः । अथ नाना वाक्यम् अलोऽ-
न्त्यस्य विधयो भवन्ति इको गुणवृद्धी
अन्त्यस्य चानन्त्यस्य चेति ततोऽयं तद-
पवादः । कश्चात्र विशेषः ।

प्रस्तुत 'इको गुणवृद्धी' सूत्रांत येण्यापूर्वीच वृद्धि-
शब्दही थांबतो तसाच गुणशब्दही थांबतो व
दोन्ही शब्दांचा येथें म्हणजे प्रस्तुत सूत्रांत
आम्ही अध्याहार करूं.

वरें पण, वाक्यार्थ करतांना प्रस्तुत सूत्र हें
'अलोन्त्यस्य' (१।१।५२) या सूत्राची पुरवणी
म्हणून घ्यावें अथवा 'अलोन्त्यस्य' सूत्राचा
अपवाद घ्यावें ?

'अलोन्त्यस्य' या सूत्राची पुरवणी म्हणून
हें सूत्र समजावयाचें तर तें कसें समजावयाचें
अथवा अपवाद म्हणून समजावयाचें असल्यास
तें कसें ?

जर तें सूत्र व हें सूत्र मिळून एक वाक्य
केलें व 'षष्ठी विभक्ति उच्चारून अमक्याचे
जागीं अमुक होतें म्हटलें म्हणजे तें त्या शब्दा-
च्या शेवटच्या वर्णांला होतें; गुण व वृद्धि हे
आदेश शेवटच्या इक् वर्णांला होतात' असा
अर्थ केला तर प्रस्तुत सूत्र 'अलोन्त्यस्य'
(१।१।५२) या सूत्राची पुरवणी होतें;
पण जर दोन्ही सूत्रांचीं दोन निरनिराळीं
वाक्यें केलीं व 'षष्ठी विभक्ति उच्चारून
सांगितलेलें कार्य शेवटच्या वर्णांला होतें', 'गुण
व वृद्धि हीं कार्यें इकाला होतात; तो इक्
शेवटीं असो अथवा नसो' असा अर्थ केला
तर प्रस्तुत सूत्र 'अलोन्त्यस्य' या सूत्राचा

१८. गुणवृद्धीसंबंधानें 'इको गुणवृद्धी' हें सूत्र
अलोन्त्यस्य सूत्राच्या पुरवणीदाखळ आढे असा पक्ष

वृद्धिगुणावलोऽन्त्यस्येति चेन्मि-
दिपुगन्तलघूपधर्च्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेष्वि-
ग्रहणम् ॥३॥

वृद्धिगुणावलोऽन्त्यस्येति चेन्मिदि-
पुगन्तलघूपधर्च्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेष्विग्रहणं
कर्तव्यम् । मिदेर्गुणः [७.३.८२] इक
इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति ॥
पुगन्तलघूपधस्य गुण इक इति वक्तव्यम् ।
अनन्त्वाद्धि न प्राप्नोति ॥ ऋच्छेर्लिटि
गुण इक इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि न

अपवाद होतें.

दोन्ही अर्थांत फरक काय दिसून येतो ?

(वा. ३) वृद्धि व गुण हे शेवटच्या इक् वर्णांला
होतात म्हटलें तर मिद्, मृज्, पुगन्त धातु,
ह्रस्व स्वर ज्यांच्या उपधेला आहेत असे धातु,
ऋच्छ, दृश्, क्षिप्र व क्षुद्र यांचे बाबतींत म्हणजे
यांना गुण किंवा वृद्धि सांगणाऱ्या सूत्रांत
'इक्' शब्द घालावा लागेल. उदा० 'मिदेर्गुणः'
(७।३।८२) या सूत्रांत 'इकः' पद घालावें
लागेल. कारण तें न घातल्यास इकार हा
शेवटचा वर्ण नसल्यामुळें तेथें ही परिभाषा
जाणार नाही. त्यामुळें तेथें इकाराला
गुण होणार नाही. तसेंच 'मृजेर्वृद्धिः' (७।२।
१४४) या सूत्रांत इकः शब्द उच्चारवा
लागेल, न उच्चारल्यास 'ऋ'कार शेवटीं
नसल्यामुळें त्याला वृद्धि होणार नाही. त्या-
प्रमाणेंच 'पुगन्तलघूपधस्य च' (७।३।८६) या
सूत्रामध्ये 'इकः' शब्द उच्चारवा लागेल. न
उच्चारल्यास न्हेपयति, सेधति इत्यादि उदा-
हरणांमध्ये इक् शेवटीं नसल्यामुळें त्याला गुण
होणार नाही. त्याप्रमाणेंच 'लिट्' प्रत्यय पुढें
असतांना ऋच्छ धातूला सांगितलेला गुण
(७।४।११) घ्या. तेथेंही 'इकः' पद घालावें
लागेल; कारण 'इकः' न घातल्यास 'ऋ'कार
शेवटीं नसल्यामुळें त्याला गुण होणार नाही.

घेतला तर.

प्राप्नोति ॥ ऋदृशोऽङि गुणः [७.४.१६] निगन्तमङ्गं तस्य गुणः सर्वादेशः प्राप्नोति ।
इक इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि न नैष दोषः । यथैव ह्यलोऽन्त्यस्येति षष्ठ्य-
प्राप्नोति ॥ क्षिप्रक्षुद्रयोर्गुण इक इति वक्त- न्त्यमिकमुपसंक्रान्तैवमङ्गस्येत्यपि स्थान-
व्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति ॥ षष्ठी । तद्यदिदानीमनिगन्तमङ्गं तत्र

सर्वादेशप्रसङ्गश्चानिगन्तस्य ॥४॥

सर्वादेशश्च गुणोऽनिगन्तस्य प्राप्नोति । देशः ॥ एवं तर्हि नायं दोषसमुच्चयः ।
याता वाता । किं कारणम् । अलोऽन्त्य- किं तर्हि । पूर्वापेक्षोऽयं दोषः । ह्यर्थे
स्येति षष्ठी चैव ह्यन्त्यमिकमुपसंक्रान्ता । चायं चः पठितः । मिदिपुगन्तलघूपध-
अङ्गस्येति च स्थानषष्ठी । तद्यदिदानीम- र्च्छिदृशि क्षिप्रक्षुद्रेष्विग्रहणं सर्वादेश-

त्याप्रमाणेन च 'ऋदृशोऽङि गुणः' (७।४।१६) सूत्रे ध्या. तेयेंही 'इकः' पद घालावें लागेल; कारण तेयेंही ऋकार शेवटीं नसल्यामुळे त्याला गुण होणार नाही. तसेंच 'क्षिप्र' व 'क्षुद्र' यांना गुण सांगणाऱ्या सूत्रांतही (६।४।१५६) 'इकः' पद घालावें लागेल. कारण तेयेंही 'इक्' शेवटीं नसल्यामुळे त्याला गुण होणार नाही.

(वा.४) तसेंच वृद्धि व गुण हे शेवटच्या इकाला होतात असें म्हटल्यास ज्या धातूच्या शेवटीं इक् नसतो त्या धातूच्या बाबतींत 'सार्व-धातुकार्ध०' (७।३।८४) या सूत्रानें गुणरूप आदेश संबंध धातूला होऊं लागेल. उदाहरणार्थ 'याता', 'वाता' या ठिकाणीं 'या' व 'वा' या सर्वांला होऊं लागेल.

असें होण्याचें काय कारण ?

कारण पुढें दिल्याप्रमाणें—'अलः अन्त्यस्य' या शब्दांच्या षष्ठीचा संबंध 'इकः' शब्दार्शीं होतो व 'शेवटच्या इकाला' असा अर्थ होतो. तेव्हां याता वगैरे उदाहरणांमध्ये त्या दोनही परिभाषांचा कांहीं उपयोग नाही. आतां अंगस्य या षष्ठीचा स्थान अर्थ आहे; या कारणानें अंगाला गुण होतो असा अर्थ झाल्यामुळे जें अंग इगन्त नाही त्या सर्व अंगाला गुण प्राप्त होतो.

हा दोष येत नाही. कारण ज्याप्रमाणें 'अलः', 'अन्त्यस्य' ही षष्ठी 'इकः' पदाकडे

गेली त्याप्रमाणें अंगस्य ही स्थानषष्ठीसुद्धा त्या परिभाषांच्या जोरावर 'अन्त्यस्य इकः' या पदाकडेच जाते; व त्यामुळे जें अंग इगन्त नाही त्याच्या बाबतींत षष्ठीच उरत नाही. तेव्हां त्याला कोठला गुण आणि कोठला सर्वादेश ?

वरें तर, मिद् वगैरे धातूंना गुण सांगणाऱ्या सूत्रांत इक् पद आणखी घालावें लागणें व अनिगन्त 'या', 'वा' वगैरे धातूंच्या बाबतींत संबंध धातूला आदेश होऊं लागणें हे दोन निरनिराळे दोष म्हणून आम्ही सांगत नाही.

तर मग काय तुम्ही सांगतां ?

आम्ही असें म्हणतो की 'सर्वादेशप्रसङ्ग०' हें वार्तिक पूर्ववार्तिकाचा शेष आहे. मिद् वगैरे धातूंना गुण सांगणाऱ्या सूत्रामध्ये इकः असें म्हणावें लागेल असें जें पूर्वीच्या वार्तिकांत सांगितलें आहे तेथें इकः असें म्हटलें नाही तर काय होईल तें या वार्तिकांत सांगितलें आहे. तेव्हां पूर्वीच्या वार्तिकांत जें सांगितलें आहे त्याचा हेतु पुढील वार्तिकांत दाखविला आहे. येथें 'च' शब्द 'हि' शब्दाच्या अर्थी योजिला आहे. थोडक्यांत सांगा-वयाचें म्हणजे 'मिदिमृजिपुगन्तलघूपधर्च्छि-दृशि क्षिप्रक्षुद्रेष्विग्रहणं सर्वादेशप्रसङ्गो ह्यनिगन्तस्य' अशा तऱ्हेनें अर्थाच्या बाबतींत एकच वार्तिक समजावयाचें, व पुढें दिल्या-प्रमाणें अर्थ करावयाचा—गुण व वृद्धि हे

प्रसङ्गो ह्यनिगत्यस्येति । मिदेर्गुण इक इति वचनादन्त्यस्य न । अन्त्यस्येति वचनादिको न । उच्यते च गुणः । स सर्वादेशः प्राप्नोति । एवं सर्वत्र ॥ अस्तु तर्हि तदपवादः ।

इग्मात्रस्येति चेज्जुसिसार्वधातु-
कार्धधातुकह्रस्वाद्योर्गुणेष्वनन्त्यप्रति-
षेधः ॥५॥

इग्मात्रस्येति चेज्जुसिसार्वधातुकार्ध-
धातुकह्रस्वाद्योर्गुणेष्वनन्त्यस्य प्रतिषेधो
वक्तव्यः । जुसि गुणः । स यथेह भवति
अजुहवुः अविभयुरिति एवमनेनिजुः
पर्यवेविषुः अत्रापि प्राप्नोति ॥ सार्वधातु-

कार्धधातुकयोर्गुणः । स यथेह भवति
कर्ता हर्ता नयति तरति भवति एव-
मीहिता ईहितुमित्यत्रापि प्राप्नोति ॥
ह्रस्वस्य गुणः [७.३.१०८] । स यथेह
भवति हेऽग्ने हे वायो इति एवं हेऽग्नि-
चित् हे सोमसुदित्यत्रापि प्राप्नोति ॥
जसि गुणः । स यथेह भवति अग्नयः
वायव इति एवमग्निचितः सोमसुत इत्य-
त्रापि प्राप्नोति ॥ ऋतो ङिसर्वनामस्थान-
योर्गुणः । स यथेह भवति कर्तरि कर्तारौ
कर्तार इति एवं सुकृति सुकृतौ सुकृत
इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥ घेर्ङिति [७.३.१११]
गुणः । स यथेह भवति अग्नये वायवे

शेवटच्या इकाला करावेत असें दोन परिभाषा
मिळून सांगितले आहे. तेव्हां मिद् धातूला
सांगितलेला गुण प्रकृत परिभाषेनें इकाला
करावा असें सांगितल्यामुळे तो शेवटच्या
व्यंजनाला होऊं शकत नाही; व अलोन्त्यस्य
या परिभाषेनें शेवटच्या वर्णाला करावा असें
सांगितलें असल्यामुळे शेवटच्या वर्णाच्या
अलीकडील इकाला तो होऊं शकत नाही.
आणि मिद् धातूना गुण तर सांगितलाच आहे,
तेव्हां संबंध धातूलाच होण्याशिवाय दुसरा
मार्ग राहत नाही. हीच तन्हा बाकीच्या सर्व
धातूंच्या बाबतींत समजावी. बरे तर, मग
तदपवादपक्ष घ्या. म्हणजे 'इको गुणवृद्धी' हें
सूत्र 'अलोन्त्यस्य' या सूत्राचा अपवाद समजा.

(वा.५) जर गुण हा इकाला होतो, तो
इक् शेवटीं असो अथवा नसो असें म्हटलें
तर जुस् प्रत्यय, सार्वधातुक प्रत्यय व आर्ध-
धातुक प्रत्यय पुढें असतांना सांगितलेला गुण
(७।३।८३, ८४) तसाच ह्रस्वाला सांगितलेला
गुण (७।३।१०८) व त्यानंतरच्या सूत्रांनीं
सांगितलेला गुण या सर्व गुणांचा शेवटीं
नसलेल्या इकाच्या बाबतींत प्रतिषेध सांगावा
लागेल. जुस् प्रत्यय पुढें असतांना सांगितलेला

गुण (७।३।८३) घ्या. तो ज्याप्रमाणें अजुहवुः,
अविभयुः या ठिकाणीं होत असतो त्याप्रमाणेंच
तो अनेनिजुः, पर्यवेविषुः येथेंही शेवटीं नसलेल्या
इकाला होऊं लागेल. सार्वधातुक व आर्ध-
धातुक प्रत्यय पुढें असतांना सांगितलेला गुण
(७।३।८४) घ्या. तो ज्याप्रमाणें 'कर्ता', 'हर्ता',
'नयति', 'तरति', 'भवति' इत्यादि ठिकाणीं
होत असतो त्याप्रमाणेंच तो 'ईहिता', 'ईहि-
तुम्' याहि ठिकाणीं इकाला होऊं लागेल.
ह्रस्वाला सांगितलेला गुण (७।३।१०८) घ्या.
तो ज्याप्रमाणें 'हे अग्ने', 'हे वायो' येथें होतो
त्याप्रमाणेंच 'हे अग्निचित्', 'हे सोमसुत' याही
ठिकाणीं तकाराच्या मागील इकाला होऊं
लागेल. जस् प्रत्यय पुढें असतां सांगितलेला
गुण (७।३।१०९) घ्या. तो ज्याप्रमाणें 'अग्नयः',
'वायवः' या ठिकाणीं होतो त्याप्रमाणेंच तो
'अग्निचितः', 'सोमसुतः' याही ठिकाणीं इकाला
होऊं लागेल. ङि व सर्वनामस्थान पुढें अस-
तांना ऋकाराला सांगितलेला गुण (७।३।
११०) घ्या; तो जसा कर्तरि कर्तारौ कर्तारः
या ठिकाणीं होतो त्याप्रमाणेंच सुकृति सुकृतौ
सुकृतः याही ठिकाणीं ऋकाराला होऊं लागेल.
तसेंच 'धि'संज्ञक शब्दाला ङित् प्रत्यय पुढें

एवमभिचिते सोमसुत इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥ ओर्गुणः [६.४.१४६] । स यथेह भवति बाध्रव्यः माण्डव्य इति एवं सुश्रुत् सौश्रुत इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥ नैष दोषः ।

पुगन्तलघूपधग्रहणमनन्त्य-
नियमार्थम् ॥६॥

पुगन्तलघूपधग्रहणमनन्त्यनियमार्थं भविष्यति । पुगन्तलघूपधस्यैवानन्त्यस्य नान्यस्यानन्त्यस्येति ॥ प्रकृतस्यैव नियमः स्यात् । किं च प्रकृतम् । सार्वधातुकार्ध-

धातुकयोरिति । तेन भवेदिह नियमान्न स्यात् ईहिता ईहितुम् ईहितव्यमिति । ह्रस्वाद्योर्गुणस्त्वनियतः सोऽनन्त्यस्यापि प्राप्नोति । अथाप्येवं नियमः स्यात् । पुगन्तलघूपधस्य सार्वधातुकार्धधातुकयोरेवेति । एवमपि सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुणोऽनियतः सोऽनन्त्यस्यापि प्राप्नोति । ईहिता ईहितुम् ईहितव्यमिति । अथाप्युभयतो नियमः स्यात् । पुगन्तलघूपधस्यैव सार्वधातुकार्धधातुकयोः सार्वधातुकार्धधातुकयोरे-

असतांना सांगितलेला गुण (७।३।१११) व्या. तो 'अग्रये', 'वायवे' या ठिकाणीं जसा होतो त्याप्रमाणेच 'अभिचिते', 'सोमसुते' याही ठिकाणीं इकाला होऊं लागेल. त्याप्रमाणेच 'ओर्गुणः' (६।४।१४६) या सूत्रानें उकाराला सांगितलेला गुण व्या. तो जसा 'बाध्रव्यः', 'माण्डव्यः' या ठिकाणीं होतो त्याप्रमाणेच 'सुश्रुत्', 'सौश्रुतः' याही ठिकाणीं तो होऊं लागेल.

हा दोष येत नाही. कारण—

(वा.६) शेवटीं असलेल्या किंवा नसलेल्या सर्वच इकांना गुण होऊं लागल्यास गुण सांगणाऱ्या (७।३।८६) सूत्रांत 'पुगन्त' व 'लघूपध' शब्द घालण्याचें दुसरें कांहीं प्रयोजन न उरल्यामुळें त्या शब्दांचा गुण सांगणाऱ्या सूत्रांत खालील नियम करण्याकरितां उपयोग केला जाईल. जर शेवटीं नसलेल्या वर्णाला गुण प्राप्त झाला तर तो पुगन्त किंवा लघूपध धातूनाच होतो. इतरांना होत नाही.

पण हा असला नियम प्रकृत गुणासंबंधानेंच लागू होईल.

येथें कोणता गुण प्रकृत आहे ?

सार्वधातुक व आर्धधातुक प्रत्यय पुढें असतांना गुण होणें हा प्रकृत आहे.

त्याने काय होईल ? उदाहरणार्थ ईहिता,

ईहितुम्, ईहितव्यम् या ठिकाणीं सार्वधातुकार्धधातुकयोः (७।३।८४) या सूत्रानें प्राप्त झालेला गुण 'पुगन्तलघूपधस्य च' हा नियम समजल्यामुळें होणार नाही. पण ह्रस्व स्वराळा व इतरांना 'ह्रस्वस्य गुणः' (७।३।१०८) वगैरे सूत्रांनीं जो गुण सांगितला आहे त्याच्या बाबतींत नियम लागू पडत नसल्यामुळें तो शेवटच्याच्या मागील इकालासुद्धां होऊं लागेल; व त्यामुळें अनेक दोष येतील.

शिवाय, 'पुगन्तलघूपधस्य च' हा नियम 'पुगन्त व लघूपध धातूना जर गुण प्राप्त झाला तर तो सार्वधातुक व आर्धधातुक प्रत्यय पुढें असतांनाच होतो' असा केला तर सार्वधातुक व आर्धधातुक हे पुढें असतांना होणारा जो गुण तो देखील नियमित होणार नाही व तो शेवटच्या वर्णाच्या अगोदरच्या वर्णाला होईल. उदाहरणार्थ 'ईहिता', 'ईहितुम्', 'ईहितव्यम्' हीं रूपें पाहा.

वरें, हे दोष टाळण्याकरितां दोन्ही बाजूंनीं नियम करून 'जर सार्वधातुक व आर्धधातुक प्रत्यय पुढें असतांना अनन्त्याला गुण प्राप्त झाला तर तो पुगन्त व लघूपध धातूना होतो; व जर पुगन्त व लघूपध धातूना गुण प्राप्त झाला तर तो सार्वधातुक व आर्धधातुक प्रत्यय पुढें असतांनाच होतो' असा अर्थ केला

१९. इष्ट नियमच कां करावा, विपरीत नियम

कां करूं नये, असा अभिप्राय आहे.

व पुगन्तलघूपधस्येति । एवमप्ययं जुसि गुणोऽनियतः सोऽनन्त्यस्यापि प्राप्नोति । अनेनिजुः पर्यवेविषुरिति ॥ एवं तर्हि नायं तच्छेषो नापि तदपवादः । अन्य-देवेदं परिभाषान्तरमसंबद्धमनया परिभाषया । परिभाषान्तरमिति च मत्वा क्रोष्टीयाः पठन्ति । नियमादिको गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेनेति । यदि चायं तच्छेषः स्यात्तेनैव तस्यायुक्तो विप्रतिषेधः । अथापि

तदपवाद उत्सर्गापवादयोरप्ययुक्तो विप्रतिषेधः । तत्र नियमस्यावकाशः । राज्ञः क च [४.२.१४०] राजकीयं । इको गुणवृद्धी इत्यस्यावकाशः । चयनम् चायकः लवनम् लावक इति । इहोभयं प्राप्नोति । मेद्यति माष्टीति । इको गुणवृद्धी इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । नैष युक्तो विप्रतिषेधः । विप्रतिषेधे हि परमित्युच्यते पूर्वश्रायं योगः परो नियमः । इष्टवाची

तरी पण जुस् प्रत्यय पुढें असतांना सांगितलेला गुण (७।३।८३) नियमानें बांधिला जात नाही व तो शेवटच्या वर्णाच्या मागील इकाला प्राप्त होतोच. उदा० 'अनेनिजुः', 'पर्यवेविषुः' हीं रूपे पाहा.

बरे तर, प्रस्तुत 'इको गुणवृद्धी' हें सूत्र 'अलोन्त्यस्य' (१।१।५२) सूत्राची पुरवणीही घेवून ये किंवा त्याचा अपवादही घेऊं नये; हें स्वतंत्रच परिभाषासूत्र आहे, त्याचा 'अलोन्त्यस्य' या परिभाषासूत्राशीं कांहींही संबंध नाही असें समजावें. या म्हणण्याला पुरावा म्हणजे हें सूत्र 'अलोन्त्यस्य' या सूत्राशीं अगदीं अलग आहे असें मानून क्रोष्टीय वैयाकरणानीं म्हटलें आहे.

अलोन्त्यस्य या नियमाचा बाध करून विप्रतिषेधानें इकाला गुण व वृद्धि होतात. प्रस्तुत सूत्र जर 'अलोन्त्यस्य' सूत्राची पुरवणी असतें तर दोन्ही सूत्रें मिळून एकच सूत्र झाल्यासारखें होत असल्यामुळें स्वतःचा स्वतःशीं विप्रतिषेध म्हणजे विरोध असणें शक्य होत नाही; तसेंच 'अलोन्त्यस्य' या सूत्राचा अपवाद म्हणून प्रस्तुत सूत्र समजलें तर 'अलोन्त्यस्य' हें सूत्र उत्सर्ग म्हणजे साधारण सूत्र झाल्यामुळें व 'इको गुणवृद्धी' हें अपवादसूत्र झाल्यामुळें दोन्ही सारख्या बलाचीं राहत नाहीत व त्यामुळें त्यांच्यामध्ये वि-

प्रतिषेध म्हणजे विरोध आहे असें मानणें योग्य होत नाही.

आतां दोन्ही सूत्रें सारख्याच बलाचीं आहेत असें दाखवावयाचें म्हणजे दोहोंनाही स्वतंत्र निरनिराळें चारितार्थ्य दाखविलें पाहिजे. तें असें—'राज्ञः क च' (४।२।१४०) या सूत्रानें साधिलेलें 'राजकीयम्' रूप घ्या. येथें 'अलोन्त्यस्य' या सूत्राला स्वतंत्र जागा मिळते. 'इको गुणवृद्धी' या सूत्राला 'चयनम्' 'चायकः', 'लवनम्' 'लावकः' या ठिकाणीं स्वतंत्र जागा मिळते. 'मेद्यति', 'माष्टी' या उदाहरणांत दोन्ही सूत्रें प्राप्त होतात व त्या तुल्यबल दोन सूत्रांपैकीं विप्रतिषेधानें 'इको गुणवृद्धी' सूत्र लागू पडतें.

क्रोष्टीय वैयाकरणानीं येथें विप्रतिषेध दाखविला हा योग्य विप्रतिषेध दाखविला नाही; कारण विप्रतिषेध असलेल्या दोन सूत्रांपैकीं पर म्हणजे पुढील सूत्र लागू पडतें असें व्याकरणशास्त्रांत (१।४।२) सांगितलें आहे. प्रस्तुत ठिकाणीं क्रोष्टीय वैयाकरणानीं जें सूत्र लागू पडतें म्हटलें आहे तें 'इको गुणवृद्धी' सूत्र मागें आहे व 'अलोन्त्यस्य' सूत्र पुढें आहे.

पर म्हणजे पुढें असलेलें असा अर्थ 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' (१।४।२) या सूत्रांतील पर शब्दाचा करावयाचा नाही; तर पर म्हणजे जें आपणांस जरूर आहे तें असा

२०. येथें गुण किंवा वृद्धि सांगितलीं नसल्यामुळें 'इको गुणवृद्धी' ही प्रकृत परिभाषा उपस्थित होत नाही.

२१. येथें अलोन्त्यस्य या परिभाषेचा कांहीं उपयोग नसल्यामुळें त्या परिभाषेची उपस्थिति होत नाही.

परशब्दः । विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भव- चास्ति संभवो यद्वयोः स्थानिनोरेक-
तीति । एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः । द्वि- आदेशः स्यादित्येषोऽसंभवः । सत्येतस्मिन्न-
कार्ययोगो हि विप्रतिषेधो न चात्रैको द्वि- संभवे युक्तो विप्रतिषेधः । एवमप्ययुक्तो
कार्ययुक्तः । नावश्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः । द्वयोर्हि सावकाशयोः सम-
विप्रतिषेधः । किं तर्हि । असंभवोऽपि । स वस्थितयोर्विप्रतिषेधो भवत्यनवकाशश्चायं
चास्त्यत्रासंभवः । कोऽसावसंभवः । इह योगः । ननु चेदानीमेवास्यावकाशः प्रकल्-
तावद्वृक्षेभ्यः प्लक्षेभ्य इत्येकः स्थानी द्वावा- तः । चयनम् चायकः लवनम् लावक इति ।
देशौ । न चास्ति संभवो यदेकस्य स्थानिनो अत्रापि नियमः प्राप्नोति । यावता नाप्राप्ते
द्वावादेशौ स्याताम् । इहेदानीं मेद्यति मेद्यतः नियमेऽयं योग आरभ्यतेऽतस्तदपवादोऽयं
मेद्यन्तीति द्वौ स्थानिनावेक आदेशः । न योगो भवति । उत्सर्गापवादयोश्चायुक्तो

अर्थ करावयाचा व असा अर्थ केला असतां
'दोन सारख्या वलाच्या कार्यांमध्ये विरोध
आला असतां जें कार्य आपणांस इष्ट आहे तें
कार्य होतें' असा 'विप्रतिषेधे०' या सूत्राचा
अर्थ समजला जातो.

असा जरी अर्थ समजला तरी येथें
विप्रतिषेध आहे असें म्हणणें योग्य होत नाही.
कारण विप्रतिषेध म्हणजे एकाला दोन कार्या-
चा योग; व या ठिकाणीं तर दोन कार्यें
ज्याला होत आहेत असा एक स्थानी दृष्टीसच
पडत^{२२} नाही.

'एकाला दोन कार्यें होणें' हा एकच अर्थ
विप्रतिषेध शब्दाचा आहे असें नाही; तर
'दोन शास्त्रें एका उदाहरणांत प्रवृत्त होऊन
त्यांचा असंभव म्हणजे त्या दोहोंनीं सांगित-
लेल्या गोष्टींचा एकदम स्वीकार करतां न येणें'
हाही विप्रतिषेध शब्दाचा अर्थ आहे. अशा
तऱ्हेचा असंभव प्रस्तुत ठिकाणीं दृष्टीस पडतो.

येथें कसा तो असंभव दृष्टीस पडतो ?

कां बरें ? 'वृक्षेभ्यः', 'प्लक्षेभ्यः' या उदा-
हरणांत 'अ'कार हा एकच स्थानी व त्याला
'आ'कार (७।३।१०२) व 'ए'कार (७।३।
१०३) हे दोन आदेश प्राप्त होतात. एकाच
स्थानीला एकदम दोन्ही आदेश होणें अ-

संभवनीय आहे. 'मेद्यति' 'मेद्यतः' 'मेद्यन्ति'
या प्रस्तुत उदाहरणांमध्ये इकार व दकार या
दोन स्थानींना एकदम एकच आदेश (गुण)
प्राप्त होतो व दोन स्थानींना एकदम एक
आदेश होणें हेही असंभवनीयच आहे. या
अशा तऱ्हेचा असंभव प्रस्तुत उदाहरणांत
आहे व असंभव असल्यामुळे येथें विप्रतिषेध
वेणें योग्यच आहे.

असें जरी झालें तरी सुद्धां येथें विप्रति-
षेध समजणें योग्य होत नाही; कारण स्वतंत्र
तऱ्हेनें ज्यांना उदाहरणें मिळत आहेत अशीं
दोन कार्यें एकदम एखाद्या ठिकाणीं प्रवृत्त
झालीं असतां विप्रतिषेध होतो. प्रस्तुत सूत्रा-
संबंधानें म्हणावयाचें म्हणजे त्याला स्वतंत्र
उदाहरण दाखवितां येत नाही.

पण आतांच ना प्रस्तुत सूत्राला स्वतंत्र
स्थळें 'चयनम्' 'चायकः', 'लवनम्' 'लावकः'
वगैरे दाखविलीं?

याही ठिकाणीं 'अलोन्यस्य' (१।१।५२) या
नियमसूत्राची प्राप्ति आहेच^{२३}. आणि ज्या
अर्थी प्रकृत 'इको गुणवृद्धी' हें सूत्र जेथें जेथें
लागू पडतें तेथें तेथें 'अलोन्यस्य' हें सूत्र प्राप्त
होत आहेच; कुठेंही नाही असें नाहीच.
असें असूनही हें सूत्र आचार्य पाणिनीनीं

२२. तर मेद्यति येथें गुणरूपी एका कार्याचे
इकार आणि दकार असे दोन स्थानी आहेत.

२३. त्याचा उपयोग असो किंवा नसो, अलो-

न्यस्य याची चयनम् वगैरे उदाहरणांमध्ये गुण
वगैरे कर्तव्य असतांना प्राप्ति कायमची येत आहे.

विप्रतिषेधः । अथापि कथंचिदिको गुण-
वृद्धी इत्यस्यावकाशः स्यादेवमपि यथेह
विप्रतिषेधादिको गुणो भवति मेद्यति मेद्यतः
मेद्यन्ति एवमिहापि स्यात् अनोनिजुः पर्य-
वेविषुरिति ॥ एवं तर्हि वृद्धिर्भवति गुणो
भवतीति यत्र ब्रूयादिक इत्येतत्तत्रोपस्थितं
द्रष्टव्यम् । किं कृतं भवति । द्वितीया षष्ठी
प्रादुर्भाव्यते । तत्र कामचारो गृह्यमाणेन
वेकं विशेषयितुमिका वा गृह्यमाणम् ।

केलें आहे त्या अर्थी हें सूत्र 'अलोन्त्यस्य'
सूत्राचें अपवादसूत्रच होतें. आणि उत्सर्गसूत्र
व अपवादसूत्र यांमध्ये विप्रतिषेध आहे असें
मानणें योग्य होत नाही. बरें, समजा, जरी
कसें तरी^{२४} 'इको गुणवृद्धी' या सूत्राला स्वतंत्र
उदाहरण दाखविलें तरी 'मेद्यति' 'मेद्यतः'
'मेद्यन्ति' या ठिकाणीं विप्रतिषेधानें 'इको
गुणवृद्धी' सूत्र लागू पडून 'मिदेर्गुणः' (७।३।
८२) या सूत्रानें इकाला गुण होतो तसाच
'अनेनिजुः', पर्यवेविषुः' याही ठिकाणीं 'जुसि
च' (७।३।८३) या सूत्रानें गुण होऊं लागेल
व तीं रूपें विघडतील.

बरें तर, 'ज्या ठिकाणीं वृद्धि होते, गुण होतो
असें बोललें जाईल त्या ठिकाणीं 'इकः'
म्हणजे इकाला हें पद उपस्थित होतें' असा या
प्रस्तुत सूत्राचा अर्थ करावा.

असा अर्थ करण्यानें काय केलें जातें ?

गुण व वृद्धि सांगणाऱ्या शास्त्रांमध्ये एक
षष्ठ्यन्त शब्द मूळचा असतोच, तेथें त्याच्या
जोडीला 'इकः' असा दुसरा षष्ठ्यन्त शब्द या
परिभाषेच्या योगानें घेतला जातो व अर्थ कर-
तांना इच्छेनुरूप सूत्रांत प्रत्यक्ष उच्चारलेला
शब्द 'इकः' या पदाला विशेषण लाविला जातो
किंवा 'इकः' हा शब्द सूत्रांत उच्चारलेल्या श-
ब्दाला विशेषण म्हणून लाविला जातो. आणि

२४. चयनम् येथें गुण कर्तव्य असतांना अलो-
न्त्यस्य या परिभाषेची प्राप्ति येते खरी पण तिचा
तेथें काही उपयोग होत नाही म्हणून ती प्राप्ति
जमेस धरतां येत नाही असा अभिप्राय आहे,

यावता कामचार इह तावन्मिदि पुगन्त-
लघूपधर्च्छिदशिक्षिप्रक्षुद्रेषु गृह्यमाणेनेकं
विशेषयिष्यामः । एतेषां य इगिति । इहे-
दानीं जुसिसार्वधातुकार्धधातुकह्रस्वाद्योर्गु-
णोष्त्रिका गृह्यमाणं विशेषयिष्यामः । एतेषां
गुणो भवतीकः । इगन्तानामिति ॥ अथवा
सर्वत्रैवात्र स्थानी निर्दिश्यते । इह तावन्मि-
देरित्यविभक्तिको निर्देशः । मिद एः मिदे-
रिति । अथवा षष्ठीसमासो भविष्यति । मिद

इच्छेनुरूप दोन्ही तऱ्हांपैकीं एक तऱ्हा घ्याव-
याची असल्यानें 'मद्, सृज्, पुगन्त धातु,
लघूपद धातु, ऋच्छ, दृश्, क्षिप्र व क्षुद्र यांना
गुण व वृद्धि सांगणाऱ्या सूत्रांत ज्यांना गुण
किंवा वृद्धि सांगितली आहे ते शब्द 'इकः'
शब्दाला विशेषण लावूं व 'त्यांचा जो इक्
त्याला' असा अर्थ करूं आणि जुस्, सार्वधा-
तुक व आर्धधातुक हे प्रत्यय पुढें असतांना
गुण सांगणाऱ्या (७।३।८३) व तसेंच ह्रस्व
वगैरेंना गुण सांगणाऱ्या (७।३।१०८) सूत्रांत
'इकः' शब्द ज्यांना गुण सांगितला आहे त्या
शब्दांना विशेषण लावूं व इक् असे म्हणजे
इगन्त असे जे हे धातु व शब्द त्यांना गुण
होतो असा अर्थ करूं.

अथवा दुसरा उपाय म्हणजे या वरील सर्व
ठिकाणीं ज्याला गुण किंवा वृद्धि व्हावयाची तो
स्थानी त्या सूत्रांतच दाखविला आहे असें
समजूं; म्हणजे कोणतीच भानगड राहणार
नाहीं. स्पष्टीकरण करावयाचें म्हणजे उदाहरण
म्हणून 'मिदेर्गुणः' (७।३।८२) हें सूत्र घ्या.
येथें मिदेः या पदांत 'मिद्' व 'एः' अशीं पदे
आहेत व मिद् धातु षष्ठी विभक्ति लावल्या-
शिवाय उच्चारला आहे.^{२५} अथवा मिदाचा
जो इ तो मिदि असा षष्ठीतत्पुरुष समास घेऊन
त्या 'मिदि'पदाची 'मिदेः' ही षष्ठी घेऊं.

२५. 'एः' ही इकाराची षष्ठी आहे. त्याच्याकडे
मिद् याचा अन्वय करून मिद् धातूचा अवयव जो
इकार त्याला असा अर्थ करतां येईल.

इः मिदिः मिदेरिति ॥ पुगन्तलघूपधस्येति नैवं विज्ञायते पुगन्तस्याङ्गस्य लघूपधस्य चेति । कथं तर्हि । पुक्क्यन्तः पुगन्तः । लघ्व्युपधा लघूपधा । पुगन्तश्चलघूपधा च पुगन्तलघूपधं पुगन्तलघूपधस्येति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । अङ्गविशेषणे हि सतीह प्रसज्येत भिनत्ति छिनत्तीति । ऋच्छेरपि प्रक्षिप्रनिर्देशोऽयम् । ऋच्छति ऋ ऋ ऋ-

ताम् ऋच्छत्यृतामिति ॥ दृशेरपि योग विभागः करिष्यते । उरङि गुणः । उरङि गुणो भवति । ततो दृशेः । दृशेश्चाङि गुणो भवति । उरित्येव ॥ क्षिप्रक्षुद्रयोरपि यणादिपरं गुण इतीयता सिद्धम् । सोऽयमेवं सिद्धे सति यत्पूर्वग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयो- जनमिको यथा स्यादनिको मा भूदिति ॥ अथ वृद्धिग्रहणं किमर्थम् । किं विशे-

तसेंच 'पुगन्तलघूपधस्य च' (७।३।८६) सूत्र ध्या. त्याचा अर्थ पुगन्त अङ्ग व लघूपध अङ्ग यांना गुण होतो असा नाही करावयाचा.

तर मग कसा करावयाचा ?

'पुगन्त' म्हणजे पुक् पुढें असतांता जो अंत म्हणजे मागील शेवटचा वर्ण व 'लघूपधा' म्हणजे लघु अशी जी उपधा. 'पुगन्तलघूपध' हा समाहारद्वंद्व समास घेऊन पुक् पुढें असतांना शेवटच्या वर्णाला (इग्रूप वर्णाला) तसेंच लघु उपधेला सार्वधातुक अथवा आर्धधातुक प्रत्यय पुढें असतांना गुण होतो असा अर्थ करावयाचा. आणि वास्तविक रीतीनें अवश्य हाच अर्थ केला पाहिजे. कारण पुगन्त व लघूपध हे शब्द अङ्गाला विशेषण लावले तर 'भिनत्ति', 'छिनत्ति' इत्यादि ठिकाणीही गुण होऊं लागेल. तसेंच 'ऋच्छत्यृताम्' (७।४।१६) या सूत्रांतही ऋकाराचा प्रक्षेप करावयाचा म्हणजे त्या सूत्रांतील पदें 'ऋच्छति, ऋ ऋ ऋताम्' अशीं समाजावयाचीं. दृश् धातूला होणाऱ्या गुणासंबंधानें

व्यवस्था करावयाची म्हणजे 'ऋदृशोङि गुणः' (७।४।१६) या एका सूत्राचीं दोन सूत्रें करूं व पहिलें सूत्र 'उरङि^{२७} गुणः' करून त्याचा अर्थ ऋकारान्त धातूला अङ् प्रत्यय पुढें असतांना गुण होतो असा करूं व नंतर 'दृशः' असें दुसरें सूत्र करूं व त्या 'दृशः' या सूत्रांत पूर्व सूत्रांतून 'उः' हें पद अनुवृत्त होईलच. तेव्हां दृश् धातूच्या ऋ काराला अङ् प्रत्यय पुढें असतांना गुण होतो असा अर्थ होईल. 'क्षिप्र' व 'क्षुद्र' शब्दांविषयीं बोलावयाचें म्हणजे त्यांना गुण सांगणाऱ्या 'स्थूलदूर' (६।४।१५१) या सूत्रांत 'यणादिपरं गुणः' एवढेच शब्द उच्चारून काम भागत आहे असें असूनही आचार्य पाणिनि 'पूर्वस्य' हा शब्द जो त्या सूत्रांत घालतात त्या पूर्वस्य शब्द घालण्याचा उपयोग इकाला गुण व्हावा, इकाशिवाय दुसऱ्या कोणाला होऊं नये' असा आहे.

वरें, प्रस्तुत सूत्रांत 'वृद्धि' शब्द कशाला घातला आहे ?

२६. ऋच्छति या शब्दाचा पहिल्या 'ऋ' या वर्णाबरोबर पठितपुरुष करून त्या 'ऋच्छत्यृ' शब्दाचा ऋ आणि ऋत् याबरोबर द्वंद्व समास करावयाचा, तेव्हां ऋच्छति याचा जो ऋकार त्याला गुण होईल.

२७. उः अङि अशीं पदें आहेत. उः ही ऋ या वर्णाची पष्ठी आहे.

२८. 'स्थूलदूर' या एका सूत्राचीं दोन सूत्रें करावयाचीं. तीं अशीं 'स्थूलदूरयुवहस्वानां यणादिपरम्' हें एक आणि दुसरें 'क्षिप्रक्षुद्रयोः पूर्वस्य च गुणः' हें. स्थूल, दूर व युव या तीन शब्दांतील

यणादिपर अशा ल, र आणि व या भागाचा लोप झाला म्हणजे मागील उकाराला 'ओर्गुणः' (६।४।१४६) या सूत्रानें गुण होईल. ह्रस्व शब्दाला गुण नकोच आहे. यणादिपर या शब्दाचा अर्थ 'यणाहून जो आदि म्हणजे मागील वर्ण त्याहून पर जो भाग' असा आहे. क्षिप्र, क्षुद्र या शब्दांतील यणाच्या म्ह. रेफाच्या मागील वर्ण प्रकार आणि दकार त्याच्या पुढील भागाचा म्ह. र या अक्षराचा लोप, आणि त्या प्रकार व दकार त्याच्या पूर्वीच्या वर्णाला गुण असें होऊन क्षेपिष्ठ व क्षोदिष्ठ हीं रूपें साधतील.

वेण वृद्धिग्रहणं चोद्यते न पुनर्गुणग्रहणमपि ।
यदि किञ्चिद्गुणग्रहणस्य प्रयोजनमास्ति वृद्धि-
ग्रहणस्यापि तद्विवृतुमर्हति । को वा विशेषः ।
अयमस्ति विशेषः । गुणविधौ न कचित्स्थानी
निर्दिश्यते । तत्रावश्यं स्थाननिर्देशार्थं गुण-
ग्रहणं कर्तव्यम् । वृद्धिविधौ पुनः सर्वत्रैव
स्थानी निर्दिश्यते ॥ अचोऽङिति [७.२.
११५] । अत उपधायाः [११६] । तद्वि-
तेष्वचामादेः [११७] इति ॥ अत उत्तरं
पठति ।

वृद्धिग्रहणमुत्तरार्थम् ॥७॥

वृद्धिग्रहणं क्रियत उत्तरार्थम् । किञ्चि-
[१.१.५] इति प्रतिषेधं वक्ष्यति स वृद्धेरपि
यथा स्यात् । कश्चेदानीं किञ्चप्रत्ययेषु वृद्धेः
प्रसङ्गो यावता ङिणीत्युच्यते । तच्च मृज्य-
र्थम् । मृजेवृद्धिरविशेषेणोच्यते सा ङिति
माभूत् । मृष्टः मृष्टवानिति । इहार्थं चापि
मृज्यर्थं वृद्धिग्रहणं कर्तव्यम् । मृजेवृद्धिर-
विशेषेणोच्यते सेको यथा स्यादनिको मा
भूदिति ।

मृज्यर्थमिति चेद्योगविभागात्सिद्धम् ८
मृज्यर्थमिति चेद्योगविभागः करि-

मुदाम 'वृद्धि' शब्दावदलच कां चौकशी
चालविली आहे ? 'गुण' शब्दाविषयीं कां नाही
तशीच चौकशी करीत ? जर गुण शब्द घाल-
ण्याचा कांहीं विशेष उपयोग संभवत असेल
तर वृद्धि शब्द घालण्याचाही तोच उपयोग होणें
रास्त आहे. दोन्हीमध्ये फरक तो काय असणार ?

आहे तर ! पुढें दिलेला फरक आहे. गुण
सांगणाऱ्या सूत्रांत कांहीं ठिकाणीं (७।३।८३,
८४) स्थानीचा उल्लेख केला नाही; तेव्हां ज्या
सूत्रांत स्थानी सांगितला नाही त्या ठिकाणीं
'इक्' हा स्थानी कळण्यास 'इको गुणवृद्धी'
सूत्रांतील 'इको गुणः' एवढा भाग आवश्यक
आहे. म्हणजे गुण शब्द घालणें आवश्यक आहे.
पण वृद्धि ज्या सूत्रांमध्ये सांगितली आहे त्या
सर्व सूत्रांत, उदाहरणार्थ 'अचो ङिति', 'अत
उपधायाः', 'तद्वितेष्वचामादेः' (७।२।११५-
११७) इत्यादि सूत्रांत अमक्याला वृद्धि होते
अशा रीतीने स्थानी सांगितला असल्यामुळे
'इको गुणवृद्धी' या सूत्रांत वृद्धि शब्दाचा उप-
योग नाही. हें सर्व लक्षांत घेऊन उत्तरादाखल
वार्तिककार वार्तिक करतात—

(वा. ७) प्रस्तुत सूत्रांत 'वृद्धि' शब्द घातला
आहे. कशाकरितां ? पुढील सूत्राकरितां. पुढील
सूत्र 'किञ्चि च' (१।१।५) आहे. त्यामध्ये
निषेध सांगावयाचा आहे तो वृद्धीचाही

व्हावा याकरितां.

पण अकार किंवा णकार ज्याचा इत्
आहे असाच प्रत्यय पुढें असतांना वृद्धि
सांगितली आहे (७।२।११५-११७). तेव्हां
ककार किंवा डकार ज्याचा इत् आहे असा
प्रत्यय पुढें असतांना वृद्धि होणें संभवनीयच
कसें की ज्याचा प्रतिषेध पुढील सूत्रांत
करावा लागेल ?

प्रतिषेध करण्याचा उपयोग 'मृज्' धातूकरि-
तां आहे. मृज् धातूला जी वृद्धि सांगितली आहे
(७।२।११४) ती विशिष्ट निमित्त उच्चारून
सांगितली नाही; ती ककार किंवा डकार
ज्याचा इत् आहे असा प्रत्यय पुढें असतां-
नाही, उदाहरणार्थ, मृष्टः मृष्टवान् या ठिकाणीं-
ही, होऊं लागेल. ती न व्हावी याकरितां प्रस्तुत
सूत्रांत 'वृद्धि' शब्द पाहिजे. आणि शिवाय
पुढील सूत्राकरितां कशाला ? या प्रस्तुत सूत्रांत-
ही मृज् धातूच्याकरितां 'वृद्धि' शब्द घालणें
जरूर आहे. म्हणजे मृज् धातूला विशिष्ट
स्थानी दाखविल्याशिवाय वृद्धि सांगितली
आहे, ती मार्ष्टि इत्यादि रूपामध्ये इकालाच
झाली पाहिजे, इकाशिवाय इतराला होऊं
नये.

(वा. ८) मृज् धातूकरितांच प्रस्तुत सूत्रांत
वृद्धि शब्द घालणें जरूर आहे. असें असेल

व्यते । मृजेवृद्धिरचः । ततोऽङिति । वृद्धेस्तु प्रतिषेधो नोपपद्यते । किं
निति णिति च वृद्धिर्भवति । अच इत्येव । कारणम् । इक्प्रकरणात् । इग्लक्षणयो-
यद्यचो वृद्धिरुच्यते न्यमार्ट् अटोऽपि गुणवृद्धयोः प्रतिषेधो न चैवं सति मृजे-
वृद्धिः प्राप्नोति । रिग्लक्षणा वृद्धिर्भवति । तस्मान्मृजेरि-
ग्लक्षणा वृद्धिरेषितव्या ॥

अटि चोक्तम् ॥९॥

किमुक्तम् । अनन्यविकारेऽन्यसदेश-
स्य कार्यं भवतीति ॥

वृद्धिप्रतिषेधानुपपत्तिस्त्वक्-

प्रकरणात् ॥१०॥

एवं तर्हीहान्ये वैयाकरणा मृजेरजादौ
संक्रमे विभाषा वृद्धिमारभन्ते । परि-
मृजन्ति परिमार्जन्ति । परिमृजन्तु
परिमार्जन्तु । परिममृजतुः परिममार्जतु-

तर सूत्रांचा विभाग निराळ्या प्रकारचा केला
म्हणजे काम भागेल. 'अचोऽङिति' सूत्राचे
दोन भाग करूं व त्यांतील पहिला भाग पाठी-
मागील सूत्रांस जोडून 'मृजेवृद्धिरचः' असें
एक सूत्र करूं, व 'ङिति' असें दुसरे सूत्र
करूं. पहिल्या सूत्रानें मृज् धातूच्या अचाला
म्ह. ऋकारालाच वृद्धि होईल व दुसऱ्या सूत्रानें
जी ङित् किंवा णित् प्रत्यय पुढें असतांना
वृद्धि सांगूं, तेथें 'अचः' हें पद मागील सूत्रां-
तून आणून अचालाच वृद्धि करूं.

जर मृज् धातूच्या अचाला (म्ह. खराला)
वृद्धि सांगितली तर 'न्यमार्ट्' येथें अडाग-
माच्या (६।४।७१) अकारालाही ती होऊं
लागेल.

(वा.९) अडागमाविषयीं म्हणजे अडाग-
माला वृद्धि न होण्याविषयीं उपाय सांगितलाच
आहे.

कोणता उपाय सांगितला आहे ?

शेवटच्या वर्णाच्या लगतच्या आणि दूरच्या
अशा दोन वर्णांना एखादें कार्य एकदम प्राप्त
झालें तर शेवटच्या लगतच्यालाच तें होतें,
दूरच्याला होत नाहीं. ह्या साधारण नियमाचा
अवलंब करणें हा.

२९. हा नियम 'व्यङः संप्रसारणं' (६।१।१३)
येथें सांगितला आहे.

३०. असें मानिलें नाहीं तर 'लैगवायन' हा
शब्द साधणार नाहीं. लिंगु शब्दाच्या पुढें फक्
प्रत्यय, त्यांतील फकाराला आयजू आदेश (७।१।२),

(वा.१०) पण 'मृज्' धातूसंबंधानें वृद्धीचा
निषेध घडूं शकत नाहीं. तो काय म्हणून ?

इकाचें प्रकरण चाललें आहे म्हणून.
इकाला म्हणून सांगितलेल्या गुणाचा व वृद्धीचा
प्रतिषेध 'क्ङिति च' वगैरे सूत्रांत ^{३०} सांगितला
आहे. वरतीं सांगितलेला 'अचो ङिति'
सूत्राचा योगविभाग करून अचाला वृद्धि
सांगणें वगैरे उपाय योजिले असतां मृज्
धातूला सांगितलेली वृद्धि इकाला म्हणून
सांगितली अशी होत नाहीं व त्यामुळें तिचा
निषेधही होऊं शकणार नाहीं. तो निषेध व्हावा
म्हणून 'मृज् धातूला होणारी वृद्धि' ही
'इकाला म्हणून सांगितली आहे' अशी करा
व त्याकरितां प्रस्तुत 'इको गुणवृद्धी' सूत्रांत
'वृद्धि'पद ठेवा.

बरें, पण असें असेल तर आम्ही पुढील
उत्तर देऊं.-येथें दुसरे कांहीं व्याकरणकर्ते
मृज् धातूला अच् ज्याच्या आरंभीं आहे
असा जो संक्रम म्हणजे कित् किंवा ङित् प्रत्यय
तो पुढें असतांना विकल्पानें वृद्धि करतात व
'परिमृजन्ति', 'परिमार्जन्ति', 'परिमृजन्तु',
'परिमार्जन्तु', 'परिममृजतुः', 'परिममार्जतुः'
इत्यादि उदारणें साधतात; आम्हांलाही तीं

उकाराला गुण (६।४।१४६), त्याला अच् आदेश
(६।२।७८) व इकाराला वृद्धि (७।२।११८) होऊन
लैगवायन शब्द सिद्ध होतो. तेथें गुणाचा निषेध
होऊं लागेल.

रित्याद्यर्थम् । तदिहापि साध्यम् । तस्मिन्साध्ये योगविभागः करिष्यते । मृजे-वृद्धिरचो भवति । ततोऽचि किञ्चति । अजादौ च किञ्चति मृजेवृद्धिर्भवति । परिमार्जन्ति परिमार्जन्तु । किमर्थमिदम् । नियमार्थम् । अजादावेव किञ्चति नान्यत्र । कान्यत्र माभूत् । मृष्टः मृष्टवानिति । ततो वा । वाचि किञ्चति मृजेवृद्धिर्भवति । परिमृजन्ति परिमार्जन्ति । परिमृजतुः परिममार्जतुरिति ॥ इहार्थमेव तर्हि सि-

साधलीच पाहिजेत. तीं साधण्याकरितां आम्ही पुढें योगविभाग करूं व 'मृजेवृद्धिरचः' असें एक सूत्र करूं; नंतर 'अचि किञ्चति' येवढेंच सूत्र करून 'अजादि कित् किंवा डित् प्रत्यय पुढें असतांना मृज् धातूला वृद्धि होते' असा त्याचा अर्थ करूं व 'परिमार्जन्ति' व 'परिममार्जतुः' वगैरे उदाहरणें साधूं.

हें 'अचि किञ्चति' सूत्र कशाला ? 'मृजेवृद्धिरचः' या सूत्रानें नाहीं का काम भागत ?

भागतें; तरी मुद्दाम तें करावयाचें व त्यामुळें नियम समजावयाचाः कित् किंवा डित् प्रत्यय पुढें असतांना जर वृद्धि झाली तर ती अजादि असा जो कित् किंवा डित् प्रत्यय तो पुढें असतांना होते. इतर ठिकाणीं म्हणजे इतर कित् किंवा डित् प्रत्यय पुढें असतांना होत नाहीं.

इतर कोणकोणत्या ठिकाणीं व्हावयास नको ?

'मृष्टः', 'मृष्टवान्' इत्यादि ठिकाणीं व्हावयास नको.

या 'अचि किञ्चति' सूत्रानंतर 'वा' असें सूत्र करूं व अजादि कित् किंवा डित् प्रत्यय पुढें असतांना विकल्पानें वृद्धि होते असा त्याचा अर्थ करूं व 'परिमृजन्ति', 'परिममार्जन्ति', 'परिममृजतुः', 'परिममार्जतुः', हीं उदा-

३१. कृ व ह या धातूंहून सन् प्रत्यय (३१।१७) करून चिकीर्ष, जिहीर्ष असे धातु (३१।३२)

जर्थं वृद्धिग्रहणं कर्तव्यम् । सिचि वृद्धिरविशेषणोच्यते । सेको यथा स्यादनिको माभूदिति । कस्य पुनरनिकः प्राप्नोति । अकारस्य । अचिकीर्षीत् अजिहीर्षीत् । नैतदास्ति । लोपोऽत्र बाधको भविष्यति ॥ आकारस्य तर्हि प्राप्नोति । अयासीत् अवासीत् । नास्यत्र विशेषः सत्यां वृद्धावसत्यां वा ॥ संध्यक्षरस्य तर्हि प्राप्नोति । नैव संध्यक्षरमन्यमस्ति । ननु चेदमस्ति ढलोपे कृत उदवोढाम् उदवो-

हरणें साधूं.

बरें, इतका खटाटोप करून 'मृज्' धातूच्या संबंधानें जरी दोष घालविला तरी पुढील प्रयोजनाकरितां म्हणजे सिच् प्रत्यय पुढें असतांना सांगितलेली वृद्धि (७।२।१) इकाला व्हावी याकरितां प्रस्तुत सूत्रांत 'वृद्धि'पद घालावयास पाहिजे; म्हणजे 'अमुक वर्णाला' असा विशेष कांहीं उल्लेख न करतां मोघमच सिच् पुढें असतांना जी वृद्धि सांगितली आहे ती इकाला होईल; इकाशिवाय इतर स्वराला होणार नाहीं.

बरें पण, कोणत्या इतर स्वराला ती प्राप्त होईल ?

अकाराला. उदाहरणार्थ ^{३१} 'अचिकीर्षीत्', 'अजिहीर्षीत्' रूपें पाहा.

येथें अकाराला वृद्धि होण्याची शक्यताच नाहीं; कारण अकाराचा लोप (६।४।४८) तिचा बाध करील.

बरें, अकाराला वृद्धि होऊं लागेल; उदाहरणार्थ—अयासीत्, अवासीत् रूपें पाहा.

येथें वृद्धि झाली काय किंवा न झाली काय रूपांत कांहीं फरक पडत नाहीं.

बरें, तर संध्याक्षराला वृद्धि होऊं लागेल.

शक्यच नाहीं. सिच् प्रत्यय पुढें असतांना अंगाच्या शेवटीं संध्यक्षर असें कधीं सांपडतच नाहीं.

अकारान्त होतात. त्यांचीं लुङ् प्रत्ययाचीं हीं रूपें आहेत.

ढम् उदवोढेति । नैतदस्ति । असिद्धो नाम ध्वनति भ्रमति मुहूर्तमपि नाव-
ढलोपस्तस्यासिद्धत्वाच्चैतदन्त्यं भवति ॥ तिष्ठते । अथवा सिचि वृद्धिः परस्मै-
व्यञ्जनस्य तर्हि प्राप्नोति । अभैत्सीत् पदेष्विति सिचि वृद्धिः प्राप्नोति । तस्या
अच्छैत्सीत् । हलन्तलक्षणा वृद्धिर्वाधिका हलन्तलक्षणा वृद्धिर्वाधिका । तस्या अपि
भविष्यति ॥ यत्र तर्हि सा प्रतिषिध्य- नेटीति प्रतिषेधः । अस्ति पुनः कचि-
ते । अकोषीत् अमोषीत् । सिचि वृद्धे- दन्यत्राप्यपवादे प्रतिषिद्ध उत्सर्गोऽपि न
रप्येष प्रतिषेधः । कथम् । लक्षणं हि भवति । अस्तीत्याह । सुजाते अश्वसू.

कां वरें ? ढकारांचा लोप केल्यावर 'उद-
वोढम्',^{३२} 'उदवोढाम्' 'उदवोढ' वगैरे उदा-
हरणांमध्ये ओकार हें संध्यक्षर तसें सांपडतें.

तसें नाही, पहिल्या ढकारांचा झालेला लोप
वृद्धी-(७।२।१)च्या दृष्टीनें असिद्ध (८।२।१)
आहे. तो असिद्ध असल्यामुळे 'ओ'कार
शेवटीं आहे असें म्हणतां येत नाही.

वरें तर, व्यंजनाला वृद्धि होऊं लागेल.
'अभैत्सीत्',^{३३} 'अच्छैत्सीत्' रूपें पाहा.

येथेही व्यंजनाला वृद्धि होणार नाही.
कारण 'वदव्रजहलन्तस्याचः' (७।२।३) ही वृद्धि
तिचा बाध करील.

वरें, पण ज्या ठिकाणीं 'वदव्रज०' (७।२।३)
या वृद्धीचा 'नेटि' (७।२।४) या सूत्रानें
निषेध होतो असल्या ठिकाणीं म्हणजे 'अको-
षीत्',^{३४} 'अमोषीत्', वगैरे उदाहरणांत 'सिचि
वृद्धिः०' (७।२।१) या सूत्रानें षकाराला वृद्धि
होऊं लागेल.

होणार नाही; कारण 'नेटि' (७।२।४)

सूत्रानें सांगितलेला निषेध जसा 'वदव्रज०'
(७।२।३) या वृद्धीचा आहे तसाच तो 'सिचि
वृद्धि०' (७।२।१) याही सूत्रानें सांगितलेल्या
वृद्धीचा आहे.

तो कसा ?

तो असा की शास्त्र हें सर्वदा गुणगुणेंत
फिरत असतें; तें एका ठिकाणीं क्षणभरही
राहत नाही, अथवा दुसरीही तऱ्हा घेतां येईल.
—प्रथम 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' या
सूत्रानें 'अकोषीत्', 'अमोषीत्' या ठिकाणीं
वृद्धि प्राप्त होते, तिचा हलन्त धातूला सांगि-
तलेली 'वदव्रज०' ही वृद्धि बाध करते व ति-
चाही 'नेटि' या सूत्रानें प्रतिषेध होतो. तरी पण
'सिचि वृद्धिः' या उत्सर्गशास्त्राचा 'वदव्रज०'
या अपवादशास्त्रानें बाध झाला तो कायमच
आहे.

वरें, पण अपवादाचा निषेध झाल्यावर
उत्सर्गसूत्र पुन्हा प्रवृत्त होत नाही अशा-
विषयीं दुसरीकडे कोठें दाखला आहे काय ?

३२. भिद् व छिद् या धातूंचीं लुङाचीं हीं
क्रियापदे आहेत. हे धातु अनिट् असल्यामुळे येथें
सिच् प्रत्ययाला इट् आगम झाला नाही.

३४. कुष् व मुष् धातु सेट् असल्यामुळे येथें
सिच् प्रत्ययाला इट् आगम झाला आहे.

३५. जसा एखादा राक्षस ओरडत फिरतो व
फिरतांना कांहीं तरी भक्ष्य शोधीत असतो. ओरड-
ण्यांत स्पष्ट शब्द नसल्यामुळे 'याला अमुकच भक्ष्य
पाहिजे' असें कांहींच समजत नाही. तसेंच 'नेटि'
हें वृद्धिनिषेधशास्त्र वृद्धि शोधीत फिरत नुसतें गुण-
गुणण्यामुळे 'अमुकच वृद्धि' असें कांहींच समजत
नाहीं. जी वृद्धि सांपडेल तिला तें धरणारच. एकाच
वृद्धीला धरून बसणार नाही. फिरण्यानें दुसऱ्याही

३२. उत् उपसर्ग आणि अवोढाम् हें क्रियापद
आहे. वह धातु, त्याहून लुङ् प्रत्यय (३।२।११०),
त्याच्या स्थानीं प्रथमपुरुषीं द्विवचनाचा तस् प्रत्यय
(३।४।७८), त्याला ताम् आदेश (३।४।१०१), मध्ये
छि प्रत्यय (३।१।४३), त्याला सिच् आदेश
(३।१।४४), मागे अट् आगम (६।४।७१), सिच्
प्रत्ययाचा लोप (८।२।२६), हकाराला ढकार
(८।२।३१), प्रत्ययाच्या तकाराला धकार (८।२।४०),
त्याला घुत्वानें ढकार (८।४।४१), पूर्वं ढकाराचा
लोप (८।३।१३), धातूमधील अकाराला ओकार
(६।३।११२) होऊन अवोढाम् हें रूप सिद्ध होतें.
उदवोढम् हें मध्यमपुरुष द्विवचनाचें रूप आहे व
उदवोढ हें मध्यमपुरुष बहुवचनाचें रूप आहे.

नृते । अध्वर्यो अद्रिभिः सुतम् । शुक्रं ते अन्यदिति । पूर्वरूपत्वे प्रतिषिद्धेऽयादयोऽपि न भवन्ति ॥

उत्तरार्थमेव तर्हि सिजर्थं वृद्धिग्रहणं कर्तव्यम् । सिचि वृद्धिरविशेषेणोच्यते सा किञ्चि मा भूत् । न्यनुवीत् न्यधुवीत् । नैतदास्ति प्रयोजनम् । अन्तरङ्गत्वादत्रो-

वडादेशे कृतेऽनन्त्यत्वाद् वृद्धिर्न भविष्यति । यदि तर्हि सिच्यन्तरङ्गं भवति अकार्षीत् अहार्षीत् गुणे कृते तपरत्वे चानन्त्यत्वाद् वृद्धिर्न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । हलन्त्यस्येत्येवं भविष्यति । इह तर्हि न्यस्तारीत् व्यदारीत् गुणे रपरत्वे चानन्त्यत्वाद् वृद्धिर्न प्राप्नोति हलन्तलक्षणायाश्च नेटीति प्रति-

‘आहे तर’, असें आम्ही म्हणूं. ‘सुजाते अश्वसूत्रते’, ‘अध्वर्यो अद्रिभिः सुतम्’, ‘शुक्रं ते अन्यत्’ हीं उदाहरणे घ्या. येथें अय् वगैरे आदेशांचा (६।१।७८) अपवाद जें पूर्वरूप (६।१।१०९) त्याचा बाध (६।१।११५) झाल्यावर जरी अय् वगैरे आदेश प्राप्त झाले तरी ते होत नाहीत.

बरें, ‘सिचि वृद्धिः०’ या सूत्रानें इकाला वृद्धि होण्याकरितां जरी प्रस्तुत सूत्रांत ‘वृद्धि’ पद उपयोगी आहे असें म्हणतां आलें नाही तरी देखील त्याच ‘सिचि वृद्धिः०’ या सूत्रामध्ये ‘इकः’ असें पद उपस्थित होण्याकरितां प्रस्तुत सूत्रांत वृद्धि शब्द घालणें जरूर आहे; म्हणजे ती वृद्धि इकाला म्हणून सांगितली आहे असें होईल. आणि तसें झालें तरच ‘किञ्चि’ च (१।१।५) या सूत्रानें निषेध होऊन ती ‘न्यनुवीत्’, ‘न्यधुवीत्’^{३६} वगैरे उदाहरणांत होणार नाही. नाही तर ‘अमुक प्रकारचा सिच् पुढें असतांना’ असें विशेष काहीं सांगितलें नसल्यामुळें वरील उदाहरणामध्ये ती होऊं लागेल.

हा उपयोग दाखवितां येत नाही; कारण, या ठिकाणीं उवङ् आदेश अंतरंग^{३७} अस-

वृद्धीला धरणारच. एका वृद्धीला धरण्यांत वेळ लागल्यामुळें दुसरी वृद्धि छुटून जाईल असेंही नाही. कारण त्याला वेळ मुळींच लागत नाही.

३६. नि उपसर्गपूर्वक णू आणि धू या तुदादिगणांतील धातूंचीं लुङाचीं हीं क्रियापदे आहेत. येथें सिच् हा प्रत्यय ‘गाङ्कुदादिभ्यो०’ (१।२।१) या सूत्रानें डित् समजला जातो म्हणून ‘किञ्चि च’ (१।१।५) ह्या सूत्रानें वृद्धीचा निषेध होतो.

३७. अंतरंग व बहिरंग यांतील अंग शब्दाचा

ल्यामुळें. तो वृद्धीचा बाध करून अगोदर होईल व तो झाल्यावर शेवटीं उकार न राहिल्यामुळें उकाराला वृद्धि होऊं शकणार नाही.

बरें, वास्तविक पाहतां सिच् प्रत्यय लावून तयार केलेल्या रूपासंबंधीं अंतरंगबहिरंग विचार करावयाचा नसतो, असा सर्वसाधारणनियम असूनही जर ‘न्यनुवीत्’, ‘न्यधुवीत्’ या रूपांत तो विचार केला तर ‘अकार्षीत्’, ‘अहार्षीत्’ या उदाहरणांतही तो विचार करावा लागेल व तेथें गुण (७।१।८४) केल्यावर व त्या गुणापुढें रेफ जोडल्यावर (१।१।५१) अकार शेवटीं नसल्यामुळें^{३८} त्याला ‘सिचि वृद्धिः०’ या सूत्रानें वृद्धि होणार नाही.

बरें, नाही तर नाही झाली; ‘वदव्रज०’ (७।२।३) या सूत्रानें व्यंजनान्त धातूला होणारी वृद्धि होईल.

बरें, ‘अकार्षीत्’, ‘अहार्षीत्’ हीं उदाहरणें जाऊं घ्या; ‘न्यस्तारीत्’, ‘व्यदारीत्’ हीं उदाहरणें घ्या. या ठिकाणीं गुण केल्यावर, रेफ जोडल्यावर अकार शेवटीं नसल्यामुळें त्याला सिचि वृद्धिः०’ या सूत्रानें वृद्धि होणार नाही, आणि ‘वदव्रज०’ या सूत्रानेंही वृद्धि होणार

निमित्त असा अर्थ आहे. न्यनुवीत् येथें इस् हा इट् आगम झालेला सिच् प्रत्यय उवङ् आदेशाचें (६।४।७७) निमित्त असल्यामुळें उवङ् अंतरंग होय. आणि त्या सिच् प्रत्ययाच्या बाहेरचा ईत् हा परस्मैपदप्रत्यय वृद्धीचा निमित्त असल्यामुळें वृद्धि बहिरंग होय. आणि ‘अंतरंगशास्त्र कर्तव्य असतांना बहिरंगशास्त्र’ असिद्ध होतें अशी परिभाषा आहे.

३८. कृ व ह्र या धातूंचीं हीं क्रियापदे आहेत. येथें वृद्धीपक्षां अगोदर अंतरंग गुण केला तर कर् व

वेषः । मा भूदेवम् । लान्तस्य [७.२.२] यद्येवं मा भवानवीत् मा भवान्मवीत् इत्येवं भविष्यति ॥ इह तर्हि अलावीत् अत्रापि प्राप्नोति । अविमव्योर्नेति वक्ष्यामि । अपावीत् गुणे कृतेऽयादेशे चानन्त्यत्वाद् तद्वक्तव्यम् । वृद्धिर्न प्राप्नोति हलन्तलक्षणायाश्च नेटीति प्रतिषेधः । मा भूदेवम् । लान्तस्येत्येवं भविष्यति । लान्तस्येत्युच्यते न चेदं लान्तम् । लान्तस्येत्यत्र वकारोऽपि निर्दिश्यते । किं वकारो न श्रूयते । लुप्तनिर्दिष्टो वकारः ॥ एवं तर्ह्यचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न सिच्य-

नाहीं; कारण हलन्त म्हणजे व्यंजनान्त धातूला सांगितलेल्या वृद्धीचा 'नेटि' हा येथे निषेध येतो.

नाहीं तर नाही झाली. 'वदव्रज०' (७।२।३) सूत्राने येथे वृद्धिः अतो लान्तस्य' (७।२।२) या सूत्राने येथे वृद्धि होईल.

वरें तर, अलावीत्, अयावीत् हीं उदाहरणें घ्या. या ठिकाणीं वृद्धीचा बाध करून अंतरंगत्वास्तव अगोदर गुण व अव् आदेश केल्यावर स्वर शेवटीं नसल्यामुळे 'अचि वृद्धिः' या सूत्राने वृद्धि होणार नाही; व्यंजनान्त धातूला 'वदव्रज०' (७।२।३) या सूत्राने सांगितलेली वृद्धि होईल तर तिचा 'नेटि' (७।२।४) या सूत्राने निषेध होतो.

वरें, नाही तर नाही झाली. या दोन्ही सूत्रांनीं 'वृद्धिः अतो लान्तस्य' (७।२।२) या सूत्राने येथेही वृद्धि होईल.

पण त्या सूत्रांत 'लकारान्त व रेफान्त' असें म्हटलें आहे. येथे लकारही शेवटीं नाही, किंवा रेफही शेवटीं नाही.

'लान्तस्य' या शब्दांत लकार व रेफ यांच्यावरोबर सूत्रकारांनीं वकारसुद्धां उच्चारला आहे.

उच्चारला आहे असें म्हणावें तर तो वकार ऐकूं येत नाही कोठें ?

हर असें होऊन अकार शेवटीं असत नाही.

३९. येथे माड् हें अव्यय जोडल्यामुळे आट् आगमाचा (६।४।७२) निषेध (६।४।७४) झाला आहे. नाही तर आट् आगम होऊन आवीत् रूप होते तेथे अव् धातूच्या अकाराला वृद्धि झाली किंवा

वकार धातला आहे; पण त्याचा लोप (६।१।६६) झाला आहे, म्हणून तो ऐकूं येत नाही. असें जर म्हणावें तर 'मा भवानवीत्, 'मा भवान् मवीत्' याही उदाहरणांमध्ये वृद्धि होऊं लागेल.

होणार नाही; कारण अव् धातू व मव् धातु यांना वृद्धि होत नाही असें आम्ही सांगूं. तर मग अव्, मव् शब्द सूत्रांत (७।२।५) जास्ती घालून तसें उच्चारण करावें लागेल.

हरकत नाही: जरी ज्यास्ती शब्द घालून उच्चारण केलें तरी ते ज्यास्ती शब्द न घातल्यासारखेच आहेत; कारण 'णि' व 'श्चि' हे शब्द 'ह्रम्यन्तक्षण०' (७।२।५) या सूत्रांत आवश्यक नाहीत. त्यांच्या ऐवजीं 'अव्', 'मव्' शब्द घालतां येतील. स्पष्टीकरण करावयाचें म्हणजे जरी अव्, मव् शब्द "ह्रम्यन्तक्षण०" (७।२।५) सूत्रांत ज्यास्ती घातले तरी 'णि' व 'श्चि' यांचा निषेध त्या सूत्रांत करावयास नकोच; कारण 'णि' व 'श्चि' यांना गुण व अयादेश केल्यावर यकारान्त धातूंना सांगितलेला वृद्धीचा निषेध त्यांना लागू पडेलच.

वरें तर, आम्ही असें म्हणूं की ज्या अर्थी 'अतो हलादेर्लघोः' (७।२।७) या सूत्रांत आचार्य पाणिनि 'अतः' असा 'अकार'

न झाली यांत कांहींच फरक दिसणार नाही. मध्यें मवान् हा शब्द लावला नाही तर मावीत् असें होते तेथेही वृद्धि झाली किंवा न झाली यांत फरक दिसणार नाही. म्हणून भवान् हा शब्द लावला आहे.

न्तरङ्गं भवतीति यदयमतो हलादेर्लघोः [७. २.७] इत्यकारग्रहणं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । अकारग्रहणस्यैतत्प्रयोजनमिह मा भूत् अकोषीत् अमोषीत् । यदि सिच्यन्तरङ्गं स्यादकारग्रहणमनर्थकं स्यात् । गुणे कृतेऽलघुत्वाद्बुद्धिर्न भविष्यति । पश्यति त्वाचार्यो न सिच्यन्तरङ्गं भवतीति ततोऽकारग्रहणं करोति । नैतदस्ति ज्ञापकम् ।

उच्चारतात त्या अर्थी त्यांच्या मांडणीवरून असें कळून येतें की, सिच् प्रत्यय लावून केलेल्या रूपांच्या कार्यामध्ये अंतरंगबहिरंग-विचार करावयाचा नाही.

हे कसें कळून येतें हे स्पष्ट सांगाल काय ?

‘अतो हलादेर्लघोः’ (७।२।७) या सूत्रांत अकार घालण्याचा उपयोग ‘अकोषीत्’, ‘अमोषीत्’ वगैरे उदाहरणांमध्ये उकाराला वृद्धि होऊं नये हा आहे. जर सिच्प्रत्ययाच्या रूपांमध्ये अंतरंगबहिरंगविचार होईल तर ‘अतो हलादेर्लघोः’ (७।२।७) या सूत्रामध्ये अकार घालणें व्यर्थ होईल. कारण गुण (७।३।८६) अंतरंग असल्यामुळे अकोषीत् या उदाहरणामध्ये तो अगोदर होईल व तो झाल्यावर उपधा ही न्हस्व स्वर नसल्यामुळे वृद्धीची प्राप्तिच येणार नाही. तेव्हां आचार्य पाणिनींच्या मनांत असें दिसतें की सिचाच्या रूपाविषयीं अंतरंगबहिरंगविचार करावयाचा नसतो, व म्हणूनच ते ‘अतो हलादेर्लघोः’ या सूत्रांत अकार घालतात.

हे शापक देतां येत नाही. या सूत्रांत

४०. नि उपसर्गपूर्वक कुट् व पुट् या धातूंचीं लुङाचीं हीं रूपे आहेत. येथें सिच् प्रत्यय झित् समजला गेल्यामुळे (१।२।१) गुणाचा निषेध (१।१।५) होतो.

४१. जर तेथें अंतरंगबहिरंग विचार असता तर औनयीत् (ऊन+णि) अश्वयीत् या उदाहरणांमध्ये वृद्धी-पेक्षां (७।२।१) अगोदर अंतरंगगुण (७।३।८३) व त्याला अय् आदेश (६।१।७८) झाल्यानंतर यकारांत म्हणण्यानेच वृद्धीचा निषेध झाला असता. तेव्हां

अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । यत्र गुणः प्रतिषिध्यते तदर्थमेतत्स्यात् न्य-कुटीत् न्यपुटीदिति । यत्तर्हि णिश्च्योः प्रतिषेधं शास्ति तेन नेहान्तरङ्गमस्तीति दर्शयति । यच्च करोत्यकारग्रहणं लघो-रिति कृतेऽपि ॥

तस्मादिग्लक्षणा वृद्धिः ॥११॥

तस्मादिग्लक्षणा वृद्धिरास्थेया ॥

अकार घालण्याचा उपयोग आहे.

तो कोणता ?

ज्या ठिकाणीं गुणाचा निषेध केला आहे त्या ठिकाणीं वृद्धि होऊं नये हा उपयोग आहे. उदाहरणार्थ ‘न्यकुटीत्’, ‘न्यपुटीत्’ हीं रूपे पाहा.

बरें, हे शापक जमलें नाही तर न जमलें; दुसरें शापक देतां येईल. तें असें की ‘हस्यन्त-क्षण’ (७।२।५) या सूत्रामध्ये ज्या अर्थी ‘णि’ आणि ‘श्चि’ यांना आचार्य पाणिनि वृद्धीचा निषेध सांगतात त्या अर्थी ते सुचवतात की सिचाच्या रूपांविषयीं अंतरंगबहिरंग-विचार करावयाचा नसतो. शिवाय ‘लघु’ शब्द घातलेला असतांही ‘अतो हलादेर्लघोः’ या सूत्रांत जो ‘अकार’ घातलेला आहे त्यावरूनही वरील गोष्ट सूचित होते.

(वा.११) तेव्हां एकंदरीत ‘सिचि वृद्धिः’ या वृद्धीचा ‘किङिति च’ हा निषेध होण्याकरितां ती वृद्धि इकाला म्हणून सांगितली आहे असें सिद्ध झालें पाहिजे, व तें सिद्ध होण्याकरितां प्रकृत सूत्रामध्ये वृद्धि हा शब्द अवश्य ठेवला

अर्थातच त्या सूत्रांत (७।२।५) णि व श्चि हे शब्द व्यर्थ झाले असते.

४२. ‘अतो हलादेर्लघोः’ (७।२।७) या सूत्रामध्ये अतः असें न म्हणतां नुसता लघुशब्द उच्चारला तर न्हस्व अकारापेक्षां भिन्न असे फक्त इ, उ व ऋ हे तीन वर्ण येतील. आणि चित्, मुष् व नृत् अशा धातूंमध्ये इकार वगैरेना वृद्धि होईल हा दोष येतो. परंतु येथें अंतरंगगुण (७।३।८६) हा वृद्धीचा बाध करून अगोदर झाला म्हणजे दोष येत नाही. आतां

षष्ठ्या स्थानेयोगत्वादिप्रिवृत्तिः ॥१२॥

षष्ठ्याः स्थाने योगत्वात्सर्वेषामिकां
निवृत्तिः प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति । दधि
मधु । पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् ।

अन्यतरार्थं पुनर्वचनम् ॥१३॥

अन्यतरार्थमेतत्स्यात् । सार्वधातुकार्ध-
धातुकयोर्गुण एवेति ॥

प्रसारणे च ॥१४॥

प्रसारणे च सर्वेषां यणां निवृत्तिः
प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति । याता

पाहिजे.

(वा. १२) प्रस्तुत सूत्रांत इकः या पदांतील
षष्ठी विभक्ति स्थान याअर्थी धातली असल्यामु-
ळें प्रस्तुत सूत्रानें सर्व ठिकाणच्या इकांचा नाश
होऊन त्यांच्या जागीं गुण किंवा वृद्धि होऊं
लागतील. उदाहरणार्थ 'दधि', 'मधु' वगैरे
ठिकाणींही गुण किंवा वृद्धि होईल.

असें जर झालें तर ठिकठिकाणीं निरनि-
राळीं सूत्रें करून गुण होतो, वृद्धि होते, अशा
तऱ्हेचे गुण व वृद्धि यांचे विधि आचार्य
पाणिनि कां करतात ?

(वा. १३) गुण व वृद्धि या दोहोंपैकीं
अमुक एकच व्हावें हें सांगण्याकरितां. उदा-
हरणार्थ, सार्वधातुक किंवा आर्धधातुक प्रत्यय
पुढें असतांना गुणच होतो, वृद्धि होत नाहीं
हें सांगण्याकरितां 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः
(७।३।८) असें सूत्र केलें आहे.

(वा. १४) त्याप्रमाणेंच 'इग्यणः संप्रसा-
रणम्' (१।१।४५) या सूत्रांतही षष्ठीचा अर्थ
स्थानीं असा असल्यामुळें सर्व ठिकाणचे यण
नाहींसे होतील व त्यामुळें 'याता', 'वाता'

न्यकुटीत या ठिकाणीं गुणाचा निषेध होत असला
तरी त्या गुणानें वृद्धीचा बाध केला तो कायमच
आहे ही गोष्ट 'सुजाते अश्वसृजते' इत्यादि उदाहरणें
दाखवून सिद्धच केली आहे (पृ. ९५ का. २ पं. ११).

४३. 'इको गुणवृद्धी' हें प्रकृत सूत्र स्वतंत्र रीतीनें
गुण व वृद्धि सांगणारें आहे असें गृहीत धरून
वार्तिककार हा दोष देत आहेत.

वाता । पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात्

विषयार्थं पुनर्वचनम् ॥१५॥

विषयार्थमेतत्स्यात् । वचिस्वपियजादीनां
कित्येवेति ॥

उरण्परपरे च ॥१६॥

उरण्परपरे च सर्वकाराणां निवृत्तिः
प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति । कर्तृ हर्तृ ॥
सिद्धं तु षष्ठ्यधिकारे वचनात् ॥१७॥

सिद्धमेतत् । कथम् । षष्ठ्यधिकार इमे
योगाः कर्तव्याः । एकस्तावत्क्रियते । तत्रैव

याही ठिकाणीं यकार व वकार नाहींसे होतील,
आणि त्यांच्या जागीं संप्रसारण होऊं लागेल.

असें जर होऊं लागलें तर पुन्हा निरनि-
राळ्या सूत्रांनीं संप्रसारण सांगितलें आहे तें
कशाकरितां ?

(वा. १५) कोणकोणते संप्रसारणांचे विषय
म्हणजे ठराविक जागा तें सांगण्याकरितां.
उदाहरणार्थ 'वचिस्वपियजादीनां किति' (६।
१।१५) हें सूत्र वच्, स्वप्, व यज् वगैरे धातु
यांना कित् प्रत्यय पुढें असतांनाच संप्रसारण
होतें असें सांगण्याकरितां.

(वा. १६) तसेंच 'उरण् परपरे' (१।१।५१)
या सूत्रानें सर्व ऋकार नाहींसे होऊं लागतील
व त्यामुळें 'कर्तृ', 'हर्तृ' इत्यादि उदाहरणां-
मध्येही ऋकाराचे जागीं अर् होऊं लागेल.

(वा. १७) हें सगळें साधलें जाईल, व
काहीं अडचण राहणार नाहीं.

तें कसें ?

'षष्ठी स्थानेयोगा' (१।१।४९) या सूत्रा-
पासून पुढें चाललेला जो षष्ठी अधिकार त्या
अधिकारांत हीं सूत्रें ध्यावीत. तिघांपैकीं

४४. तेव्हां षष्ठी विभक्ति उच्चारून गुण किंवा
वृद्धि सांगितली असेल तेथें गुण किंवा वृद्धि हे
आदेश इकाला करावेत. अशा रीतीनें तेथें फक्त
व्यवस्था प्रकृत सूत्रानें केली जाते. हें स्वतंत्र विधायक
सूत्र नव्हे. उदाहरणार्थ 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः'
(७।३।८) येथें अङ्गस्य ही षष्ठी विभक्ति उच्चारली
आहे. कारण तें 'अङ्गस्य' या अधिकारांत पडलें

इमावपि योगौ षष्ठ्यधिकारमनुवर्तिष्येते ॥
अथवा षष्ठ्यधिकार इमौ योगावपेक्षिष्या-
महे ॥ अथवेदं तावदयं प्रष्टव्यः । सार्व-
धातुकार्धधातुकयोर्गुणो भवतीतीह कस्मान्न
भवति । याता वाता । इदं तत्रापेक्षिष्यत
इको गुणवृद्धी इति । यथैव तर्हीदं तत्रा-

पेक्षिष्यत एवमिहापि तदपेक्षिष्यामहे ।
सार्वधातुकार्धधातुकयोरिको गुणवृद्धी
इति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-
महाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीय-
माह्निकम् ॥

एक 'उरण् रपरः' (१।१।५१) हैं मूलचें त्या
अधिकारांत घातलेंच आहे. राहिलेलीं 'इको
गुणवृद्धी' (१।१।३) व 'इग्यणः संप्रसारणम्'
(१।१।४५) हीं दोन्ही सूत्रें त्या अधिकारांत
अनुवृत्त होतील अथवा षष्ठी या अधिकारांत-
तच हीं दोन्ही सूत्रें घालूं. अथवा निराळें
समाधान म्हणजे पुढें दिल्याप्रमाणें वरील
शंकाकारास प्रश्न करावा. सार्वधातुक अथवा
आर्धधातुक प्रत्यय पुढें असतांना गुण होतो;
'याता', 'वाता' येथें गुण कां होत नाहीं ?
'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' (७।३।८४) या

आहे. तसेंच 'इग्यणः संप्रसारणम्' हें सूत्र स्वतंत्र
विधायक नव्हे. 'वचिस्वपियजादीनां किति' (६।१।
११५) येथें 'वचिस्वपियजादीनाम्' ही षष्ठी विभक्ति
उच्चारली आहे तेथें वचि वगैरे धातूमधील यणाला
संप्रसारण होतें अशी व्यवस्था केली जाते. तसेंच

सूत्रांत 'इको गुणवृद्धी' या सूत्राचा संबंध होतो
म्हणजे इकाला गुण व वृद्धि होतात असा
अर्थ घेतला जातो म्हणून. बरें तर, प्रस्तुत
'इको गुणवृद्धी' हें सूत्र जसें तेथें (सार्वधातु-
कार्धधातुकयोः या ठिकाणीं) घेतलें जातें तसें
तें सूत्र येथेंही आम्ही घेऊं व सार्वधातुक
किंवा आर्धधातुक प्रत्यय पुढें असतांच
इकाला करूं.

अशा रीतीनें भगवान् पतंजलींनीं रचि-
लेल्या व्याकरणाच्या पहिल्या अध्यायाच्या
पहिल्या पादाचें तिसरें आह्निक समाप्त झालें.

उरण् रपरः हें देखील स्वतंत्र विधायक नव्हे. 'ऋत
इद्धातोः' (७।१।१००) येथें ऋतः ही षष्ठी विभक्ति
उच्चारली आहे तेथें ऋकाराला सांगितलेला इकार
हा अण् रपर होतो अशी व्यवस्था केली जाते.

न धातुलोप आर्धधातुके ॥१११४॥

धातुग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् ।
लृञ् लविता लवितुम् । पूञ् पविता
पवितुम् ॥ आर्धधातुक इति किमर्थम् ।
त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति ॥ किं पुनरि-

दमार्धधातुकग्रहणं लोपविशेषणम् । आर्ध-
धातुकनिमित्ते लोपे सति ये गुणवृद्धी
प्राप्नुतस्ते न भवत इति । आहोस्विदुण-
वृद्धिविशेषणमार्धधातुकग्रहणम् । धातु-
लोपे सत्यार्धधातुकनिमित्ते ये गुणवृद्धी

येथें धातु हा शब्द घातला आहे तो
कशासाठी ?

लृञ् - 'लविता लवितुम्', पूञ् - 'पविता
पवितुम्' येथें गुणाचा निषेध न व्हावा म्हणून.

'आर्धधातुके' हा शब्द घातला आहे तो
कशासाठी ?

त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति येथें गुणाचा
निषेध न व्हावा म्हणून.

पण काय हो, 'आर्धधातुके' हें लोपाचें

१. धातूतील अवयवाच्या लोपाला कारणीभूत
असा आर्धधातुक नांवाचा प्रत्यय पुढें असतां त्या
आर्धधातुकाच्या निमित्तानें प्राप्त झालेला जो इकाला
गुण किंवा वृद्धि ती होत नाही.

२. 'लृञ् छेदने' या धातूहून तृच् प्रत्यय किंवा
तुमुन् प्रत्यय, लकाराच्या पुढील ऊकाराला गुण
(७।३।८४), त्याच्या पुढील प्रत्ययाला इडागम
(७।२।३५) आणि त्याच्या मागील ओकाराला
अवादेश (६।१।७८) केल्यानें लविता लवितुम् अशीं
रूपे बनतात. त्याचप्रमाणें पविता पवितुम् येथेंही
समजावें. 'पूञ् पवने' हा धातु एवढा फरक. येथें
प्रत्यय करण्यापूर्वी लृञ् यांतील अकाराला इत्संज्ञा
(१।३।३) व त्याचा लोप (१।३।९) करून उरलेल्या
केवळ 'लृ' या भागाला धातुसंज्ञा करावयाची. कारण
क्रियावाचकाला धातुसंज्ञा (१।३।१) विहित आहे.
आणि लुनाति वगैरे कोणत्याही लृधातूपासून बन-
लेल्या प्रयोगामध्ये अकारवृष्टि पडत नसून लृ
एवढाच भाग दिसतो. सबब तें क्रियावाचकत्व अकार-
रहित केवळ लृ या भागालाच आहे असें ठरतें. तेव्हां
येथें धातु हा शब्द नसेल तर 'लोप झाला असतां
आर्धधातुक प्रत्ययामुळें येणारा गुण किंवा वृद्धि करूं
नये' असा या सूत्राचा अर्थ झाल्यानें वरील उदा-
हरणामध्ये तृच् वगैरे आर्धधातुक प्रत्ययामुळें त्याच्या
मागील ऊकाराला प्राप्त होणाऱ्या गुणाचा निषेध
करण्याची पाळी येईल. आणि धातु शब्द घातला
असतां 'लृञ्' या अकारघटित समुदायाला धातुसंज्ञा
होत नसल्यामुळें त्यांतील अकाराचा लोप हा

विशेषण आहे, म्हणजे 'आर्धधातुक नांवाच्या
प्रत्ययांवर अवलंबून धातूच्या अवयवाचा
लोप झाला असतां त्या ठिकाणीं प्राप्त झालेला
गुण किंवा वृद्धि करूं नये' असा अर्थ सम-
जावयाचा, अथवा गुण व वृद्धि यांचें विशेषण,
म्हणजे - 'धातूतील अवयवाचा लोप झाला
असतां आर्धधातुक नांवाच्या प्रत्ययांवर अव-
लंबून प्राप्त झालेला गुण किंवा वृद्धि करूं
नये' असा अर्थ समजावयाचा ?

धातूच्या अवयवाचा लोप नव्हे, सबब गुणनिषेध
प्रवृत्त होऊं शकत नाही. यासाठीं धातु हा शब्द
घातला आहे असें समजावें.

३. 'रु शब्दे' यङ् प्रत्यय (२।१।२२), त्याचा लृक्
(२।४।७४), द्वित्व (६।१।९), अभ्यासाला गुण (७।४।
८२), 'रोरु' याहून लट् प्रत्यय (३।२।१२३),
त्याला तिप् आदेश (३।४।७८), मध्ये शप् प्रत्यय
(३।१।६८), त्याचा लृक् (२।४।७२), तिप् प्रत्ययाला
ईट् आगम (७।३।९४), उत्तरखंडांतील उकाराला
गुण (७।३।८४) आणि गुणानें आलेल्या ओकाराला
अवादेश (६।१।७८) केल्यानें सदर उदाहरण बनलें
आहे. येथें 'आर्धधातुके' हा शब्द न घातला तर
यङ् प्रत्ययाचा लृक् हा धात्ववयवाचा लोप झाला
असल्यामुळें सार्वधातुक नांवाच्या तिप् प्रत्ययामुळें
प्राप्त होणाऱ्या गुणाचा निषेध करावा लागेल. हा
दोष टाळण्यासाठीं आर्धधातुक शब्द घातला आहे
असें समजावें.

४. सूत्रामध्ये उच्चारलेल्या शब्दाचा त्याच
सूत्रांत उच्चारलेल्याशीं अन्वय करावा, अनुच्चारि-
ताशीं करूं नये असा नियम आहे. म्हणून लोपाचें
विशेषण होय असें तात्पर्य.

५. पूर्वसूत्रामध्ये इक्ष्पदोपस्थिति ही प्रधान आहे
तरी त्या इक्ष्पदोपस्थितीनें संस्कार कोणाला करा-
वयाचा हें दर्शविण्याचें काम गुणवृद्धिपदानें केलें
आहे. इक्ष्पदोपस्थितीची सर्व मदार गुणवृद्धीवर
अवलंबून असल्यामुळें गुणवृद्धीला प्राधान्य आहे.
तेव्हां 'सर्वो हि गुणमुल्लङ्घ्य प्रधानेनैव युज्यते' या

प्राप्तस्ते न भवत इति । किं चातः । यदि लोपविशेषणमुपेद्धः प्रेद्धः अत्रापि प्राप्नोति । अथ गुणवृद्धिविशेषणं कनोपयतीत्यत्रापि प्राप्नोति । यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु लोपविशेषणम् । कथमुपेद्धः प्रेद्ध इति । बहिरङ्गो गुणोऽन्तरङ्गः प्रतिषेधः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । यद्येवं नार्थो धातुग्रहणेन । इह कस्मान्न भवति । लूञ्

लविताः लवितुम् । आर्धधातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेधो न चैष आर्धधातुकनिमित्तो लोपः ॥ अथवा पुनरस्तु गुणवृद्धिविशेषणम् । ननु चोक्तं कनोपयतीत्यत्रापि प्राप्नोतीति । नैष दोषः । निपातनात्सिद्धम् । किं निपातनम् । चेले कनोपेः [३.४.३३] इति ॥

परिगणनं कर्तव्यम् ।

या दोन तन्हेच्या अर्थामध्ये काय फरक होत आहे ?

जर 'आर्धधातुके' हें लोपाचें विशेषण समजलें तर उपेद्धः, प्रेद्धः येथेंही गुणनिषेध प्राप्त होतो. आणि जर गुण आणि वृद्धि यांचें विशेषण समजलें तर 'कनोपयति' येथेंही गुणनिषेध प्राप्त होतो.

तुझी इच्छा जशी असेल तसें असो. 'आर्धधातुके' हें लोपाचें विशेषण केलें तर उपेद्धः प्रेद्धः हीं उदाहरणें कशीं साधावयाचीं ?

उपेद्धः, प्रेद्धः येथें धात्वन्तःशानकाराचा लोप प्रथमतः प्राप्त होत असल्यामुळें त्यावर अवलंबून असलेला निषेध अंतरंग आहे आणि मागून येत असल्यामुळें 'आद्गुणः' हा गुण बहिरंग आहे. तेव्हा अंतरंगनिषेधाच्या दृष्टीनें बहिरंगगुण असिद्ध आहे. म्हणून येथें निषेधाची प्रवृत्तिच होणार नाही आणि हीं उदाहरणें सिद्ध होतील. शिवाय धातु हा शब्द घातला आहे तो घालावयास नको असा

न्यायानें 'आर्धधातुक' हें गुणवृद्धीचें विशेषण होय असें तात्पर्य.

६. उप किंवा प्र उपसर्गपूर्वक इन्धधातूहून क्त प्रत्यय (३।२।१०२), नकाराचा लोप (६।४।२), प्रत्ययाच्या तकाराला धकार (८।२।४०) व आद्गुणः (६।१।८७) यानें गुण केल्यानें वरील उदाहरणें साधिलीं आहेत. येथें 'आद्गुणः' या गुणाचा निषेध करण्याची पाळी येत आहे. आर्धधातुके हें विशेषण गुणवृद्धीचें केलें म्हणजे हा दोष येत नाही. कारण आद्गुणः या सूत्रानें होणारा गुण आर्धधातुक प्रत्ययाच्या निमित्तानें होणारा नव्हे.

७. कृप् धातूहून णिच् (३।१।२६) प्रत्यय पुक्

यांत फायदा मिळत आहे.

धातुशब्द न घातला तर लूञ् लविता लवितुं येथें गुणाचा निषेध कां वरें होत नाही ?

आर्धधातुक नांवाच्या प्रत्ययामुळें लोप झाला असतां प्रतिषेध प्राप्त होणार आहे. आणि लूञ् येथील जकाराचा लोप हा तर आर्धधातुकामुळें झालेला नव्हे. म्हणून वरील उदाहरणामध्ये गुणनिषेध होत नाही.

किंवा 'आर्धधातुके' हें गुणवृद्धीचें विशेषण मानलें तरी हरकत नाही.

पण कनोपयति येथेंही गुणनिषेध प्राप्त होतो असा दोष पूर्वी दाखविला आहे ना ?

हा दोष येत नाही. निपातनावरून कनोपयति हें उदाहरण सिद्ध होत आहे.

तें निपातन कोणतें ?

'चेले' कनोपेः (३।४।३३) हें.

ह्या निषेधाच्या उदाहरणाचें परिगणन (मोजणी) करावें. म्हणजे अमुक अमुक धात्ववयवाचा लोप झाल्याठिकाणींच गुणवृद्धि-

आगम (७।३।३६) व यकाराचा लोप (६।१।६६) करून नंतर 'पुगन्तलधूपधस्य च' (७।३।८६) यानें गुण केल्यानें कनोपयति हें रूप बनतें. येथें णिच्रूप आर्धधातुकाच्या निमित्तानें येणाऱ्या गुणाचा निषेध प्राप्त होत आहे. आर्धधातुक हें विशेषण लोपाचें केलें म्हणजे हा दोष येत नाही. कारण येथें यकाराचा लोप पकाराला मानून झालेला आहे. आर्धधातुक प्रत्ययाला मानून झालेला नाही.

८. सूत्रान्तरानें प्राप्त न होणारें कार्य करूनच उच्चारण करणें याला निपातन म्हणतात. तेव्हां ज्या अर्थी पाणिनीनें णिच् प्रत्ययांत कृप् धातूचें 'कनोपेः' उच्चारण केलें आहे त्या अर्थी तेथें गुणाचा

यङ्यक्क्यवलोपे प्रतिषेधः ॥१॥ थम् ॥२॥

यङ्यक्क्यवलोपे प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
यङ् । वेभिदिता मरीमृजः । यक् । कु-
षुमिता मगधकः । क्य । समिधिता
दृषदकः । वलोपे । जीरदानुः ॥ किं
प्रयोजनम् ।

नुम्लोपसिन्धुवन्धलोपेऽप्रतिषेधा-

निषेध होतो असें सांगावें. तें असें की—

(वा.१) धातूचा अवयव यङ्, यक्, क्य
आणि व यांचा लोप झाला असतां तेथेंच
हा गुणवृद्धीचा प्रतिषेध होतो असें म्हणावें.
म्हणजे याशिवाय इतर ठिकाणीं हा निषेध
होणार नाही.

यङाचें उदा.—वेभिदिता,^९ मरीमृजः.
यक्प्रत्ययाचें उदाहरण—कुषुमिता,^{१०} मगधकः.
क्यप्रत्ययाचें उदा.—समिधिता,^{११} दृषदकः.
वलोपाचें उदा.—जीरदानुः.^{१२}

या परिगणनाचें काय प्रयोजन ?

निषेध होत नाही असें सिद्ध होतें.

९. वेभिद्य या यङन्त धातूहून तृच्. त्याला
इडागम 'यस्य हलः' यानें यकाराकारविशिष्ट य
शब्दाचा लोप केला असतां प्राप्त झालेल्या लघूपध
गुणाचा निषेध केला. मरीमृज्य या यङन्त धातूहून
पचाधच् प्रत्यय, 'यङोऽचि च' यानें यङाचा लुक्
केला असतां प्राप्त झालेल्या 'मृजेवृद्धिः' याचा
प्रतिषेध केला.

१०. कण्डवादि यगन्त, कुषुभ्य आणि मगध्य या
धातूहून तृच्, ण्वुल् 'यस्य हलः' यानें य शब्दाचा
लोप केला असतां क्रमानें लघूपध गुण व 'अत
उपधायाः वृद्धि' यांचा प्रतिषेध होतो.

११. क्यच्प्रत्ययान्त समिध्य आणि दृषद्य या
धातूहून क्रमानें तृच्, ण्वुल् प्रत्यय, 'क्यस्य विभाषा'
यानें यशब्दाचा लोप केला असतां प्राप्त झालेला
लघूपध गुण व उपधावृद्धि यांचा प्रतिषेध केला आहे.

१२. 'जीव प्राण धारणे' या धातूच्यापुढे 'जीवे
रदानुः' या वचनानें रदानु प्रत्यय. 'लोपो व्योः'
यानें वकाराचा लोप केला असतां इगन्ताला प्राप्त
झालेल्या गुणाचा निषेध केला आहे.

१३. 'नुम्लोप०' या वार्तिकामध्यें नुम् ही
पूर्वाचार्यांची नकाराची संज्ञा समजावी. 'भञ्ज्'

नुम्लोपे सिन्धुवन्धलोपे च प्रति-
षेधो मा भूदिति । नुम्लोपे । अभाजि
रागः उपवर्हणम् । सिन्धेः आस्त्रेमाणम् ।
अनुवन्धलोपे । लूञ् लविता लवितुम् ॥
यदि परिगणनं क्रियते स्यदः प्रश्रथः हिम-
श्रथ इत्यत्रापि प्राप्नोति । वक्ष्यत्येतत् ।

(वा.२)—नकाराचा लोप, सिन्धधातूतील
वकाराचा लोप, आणि अनुवन्धा (इत्संज्ञका)
चा लोप झाला असतां गुणवृद्धिप्रतिषेध न
व्हावा. नुम्लोपाचें उदाहरण—अभाजि,^{१३}
रागः, उपवर्हणम्. सिन्धधातूतील वकार-
लोपाचें उदा.—आस्त्रेमाणम्.^{१४} अनुवन्ध-
लोपाचें उदा.—लूञ्, लविता, लवितुं वगैरे.
जर परिगणन केलें जात आहे तर स्यदः,^{१५}
प्रश्रथः, हिमश्रथः येथेंही वृद्धि प्राप्त होत
आहे.

'निपातनावरून'^{१६} स्यदः वगैरे वरील

धातूहून कर्मणि लुङ्. क्लि. चिण् 'भञ्जेश्च चिणि'
यानें नकाराचा लोप. 'अत उपधायाः' यानें उपधा-
वृद्धि वगैरे. 'रञ्ज रागे', घञ् 'घञि च भाव०'
यानें नकाराचा लोप. उपधावृद्धि वगैरे. 'वृद्धि वृद्धौ'
नुम् (७।१।६८). त्यानंतर ल्युट्. 'बृंहेरच्यनिटि' या
वचनानें नकारलोप. लघूपधगुण वगैरे अशी अभाजि,
रागः उपवर्हणम्. उदाहरणें वनतात. येथें उपधावृद्धि
व लघूपधगुण यांचा प्रकृत सूत्रानें निषेध न व्हावा
योसाठीं परिगणन करणें भाग आहे.

१४. 'स्त्रिवु गतिशोषणयोः दिवादि. आङ् पूर्वः
'आतो मनिन्०' 'अन्येभ्योऽपि वृश्यन्ते' यानें मानिन्
प्रत्यय. 'लोपो व्योः' यानें वकारलोप. गुण. आस्त्रे-
माणम्. द्वितीयैकवचन आहे. छान्दसत्वास्तव वका-
राला ऊडादेश केला नाही.

१५. 'स्यन्द' धातूहून भावी घञ् प्रत्यय. 'स्यदो
जवे' यानें नलोपाचें निपातन. 'श्रन्थ ग्रन्थ संदर्भे';
प्र किंवा हिमशब्द पूर्वी ठेवून भावी घञ् प्रत्यय.
'अवोदैधौ०' यानें नकारलोप. परिगणन केलें
असतां वरील तिन्ही उदाहरणांमध्ये उपधावृद्धि
प्रसक्त होत आहे.

१६. 'स्यदो जवे' 'अवोदैधौघ्नप्रश्रथहिमश्रथाः'
हें निपातन. केवळ नकारलोपाकारितांच जर हें

निपातनात्स्यदादिष्विति ॥ तत्तर्हि परि-
गणनं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । नुम्लोपे
कस्मान्न भवति ।

इक्प्रकरणानुम्लोपे वृद्धिः ॥३॥

इग्लक्षणयोगुणवृद्धयोः प्रतिषेधो न
चैषेग्लक्षणा वृद्धिः ॥ यदीग्लक्षणयोगुण-
वृद्धयोः प्रतिषेधः स्यदः प्रश्रथः हिम-
श्रथ इत्यत्र न प्राप्नोति । इह च प्राप्नोति ।
अवोदः एधः ओझ इति ।

निपातनात्स्यदादिषु ॥४॥

उदाहरणामध्ये वृद्धिविशेष वगैरे सिद्ध होत
आहे' असें वार्तिककार पुढें सांगणार आहेत.
तर मग तें परिगणन केलें पाहिजे असें दिसतें.
परिगणन करावयास नको.

तर नकाराचा लोप झाल्यानंतर गुणवृद्धि-
प्रतिषेध कां बरें होत नाही ?

(वा. ३) इक् पदोपस्थितीचें प्रकरण चालू
असल्यानें जेथें इक्पदाची उपस्थिति होते
तसल्या गुणवृद्धीचा निषेध आहे^{१७}. आणि प्रकृत
उदाहरणस्थलीं प्राप्त झालेल्या वृद्धिशस्त्रामध्ये
तर इक्पदाची उपस्थिति होत नाही. म्हणून
नुमागमाचा लोप झाला त्या ठिकाणीं (अभाजि,
रागः येथें) वृद्धि होते.

जर इक्पदोपस्थितीनें युक्त अशा गुणवृ-
द्धीचा हा प्रतिषेध असेल तर स्यदः, प्रश्रथः,
हिमश्रथः या उदाहरणीं तो प्रतिषेध येऊं शकत
नाहीं. व^{१८} अवोदः, एधः, ओझः येथें तो प्रति-
षेध प्रसक्त होतो.

निपातन असेल तर नलोपाचें विधान केल्यानंच
काम भागत आहे. तेव्हां निपातनानें नलोप आणि
वृद्ध्यभाव या गोष्टी सूचित होतात असें तात्पर्य.

१७. इक् पद हें 'इको गुणवृद्धी' या परिभाषेचें
प्रतीकादाखल आहे. प्रकरण शब्द प्रस्ताव(आरंभ)-
वाची, तेव्हां पदोपस्थापक इक्पारिभाषेचा आरंभ
करून निषेधप्रकरण सांगितलें जात असल्यानें जेथें
'इको गुणवृद्धी' परिभाषा येते, तसल्या गुणवृद्धीचा
हा निषेध आहे असें समजतें.

१८. 'उन्दी क्लेदने'. अवपूर्वः घञ्. निपात-

निपातनात्स्यदादिषु प्रतिषेधो भवि-
ष्यति न च भविष्यति ॥ यदीग्लक्षण-
योगुणवृद्धयोः प्रतिषेधः स्त्रिव्यनुबन्धलोपे
कथम् । स्त्रिवेः आस्त्रेमाणम् । लूञ्
लविता ।

प्रत्ययाश्रयत्वादन्यत्र सिद्धम् ॥५॥

आर्धधातुकानिमित्ते लोपे प्रतिषेधो न
चैष आर्धधातुकानिमित्तो लोपः ॥ यद्यार्ध-
धातुकानिमित्ते लोपे प्रतिषेधो जीरदानुः
अत्र न प्राप्नोति ।

(वा. ४) 'स्यदो जवे, अवोदधौघप्रश्रथ०' या
सूत्रांतील आचार्यानें उच्चारिलेल्या प्रयोगावरून
स्यदादिकांपैकीं स्यदः, प्रश्रथः हिमश्रथः, या
ठिकाणीं प्रतिषेध सिद्ध होईल, आणि अवोदः,
एधः, ओझः या ठिकाणीं प्रतिषेध होणार नाही.

जरी इक्पदोपस्थितीनें युक्त अशा गुणवृ-
द्धीचा हा निषेध आहे असें मानलें, तरी स्त्रिवधा-
तूतील वकाराचा लोप आणि अनुबन्धाचा लोप
झालेल्या ठिकाणीं गुण कसा बरें प्रवृत्त होतो ?

(वा. ५) ज्या ठिकाणीं आर्धधातुक नांवाच्या
प्रत्ययामुळें धातूतील अवयवाचा लोप होतो त्या
ठिकाणीं गुणवृद्धीचा निषेध केला जात आहे.^{१९}
आणि स्त्रिवधातूतील वकाराचा लोप व अनुब-
न्धाचा लोप हा तर आर्धधातुक प्रत्ययामुळें झाले-
ला नव्हे; म्हणून वरील^{२०} स्थलीं गुण साधत आहे.

जर आर्धधातुक नांवाच्या प्रत्ययामुळें लोप
झाल्याठिकाणींच हा निषेध आहे तर जीरदानुः
उदाहरणीं गुणनिषेध होऊं शकत नाही.

नास्तव नकारलोप. लघूपधगुण. 'एङि पररूपम्०'
यानें पररूप. 'जि इन्धी दीप्तौ'. घञ्. निपातनास्तव
नलोप. गुण. 'उन्दी क्लेदने' औणादिक मन् प्रत्यय.
निपातनास्तव नकारलोप. गुण.

१९. 'आर्धधातुक प्रत्ययाच्या आश्रयानें लोप
झाला असला पाहिजे.' असा 'प्रत्ययाश्रयत्वात्'
याचा अर्थ होय. अर्थात् 'आर्धधातुके' हें लोपाचें
विशेषण असें तात्पर्य.

२०. आस्त्रेमाणं, लविता लवितुं येथें.

२१. जीरदानुः येथें जीवधातूतील वकाराचा

रकि ज्यः प्रसारणम् ॥६॥

नैतज्जीवे रूपम् । रक्ये तज्ज्यः प्रसारणम् । यावता चेदानीं रकि जीवे-
रपि सिद्धं भवति ॥ कथमुपवर्हणम् ।
वृहिः प्रकृत्यन्तरम् । कथं ज्ञायते वृहिः
प्रकृत्यन्तरमिति । अचीति हि लोप
उच्यते । अनजादावपि दृश्यते । निवृ-

ह्यते । अनिटीति चोच्यते । इडादावपि
दृश्यते । निवर्हिता निवर्हितुमिति । अ-
जादावपि न दृश्यते । वृंहयति वृंहकः ॥
तस्मान्नार्थः परिगणनेन ॥ यदि परि-
गणनं न क्रियते भेद्यते छेद्यते अत्रापि
प्राप्नोति । नैष दोषः । धातुलोप इति
नैवं विज्ञायते धातुलोपो धातुलोपो धातु-

(वा.६) जीरदानु हा शब्द जीवधातूपासून
वनलेला नव्हे. तर 'ज्या' धातूच्या पुढें रक्
प्रत्यय करून धातूतील यकाराला संप्रसारण,
पूर्वरूप वगैरे केल्यानंतर जीर शब्दाचा दानु
शब्दाबरोबर बहुव्रीहि करून साधला आहे.
आणि जीरदानु हें रूप रक् प्रत्यय करूनच
जर साधावयाचें आहे तर जीवधातूचेंही 'जीर'
रूप साधता येतें.

उपवर्हणं हें उदाहरण कसे ?

वृहि (वृंह) धातूपेक्षां 'वृह' असा स्वतंत्र
धातु आहे त्याचें उपवर्हणं हें रूप होय.

स्वतंत्र 'वृह' धातु आहे असें कशावरून
समजावें ?

'लोपो व्यो०' या सूत्रानें जो लोप झाला आहे तो
रदानु या प्रत्ययाच्या आश्रयानें झाला नाही तर
त्या प्रत्ययातील र या वर्णामुळें झाला आहे (६।१।६६).

२२. जीवधातूच्या पुढें रक् प्रत्यय, 'लोपो व्योः'
यानें वलोप आणि 'क्विडति च' यानें गुणनिषेध
केल्यानें 'जीर' शब्द बनतो. सबब परिगणन-प्रत्या-
ख्यानाने वेळीं ज्या धातूची कल्पना करून संप्रसारण-
विधान करणें निवळ क्लेश होय असें तात्पर्य. मात्र
'लोपो व्योः' येथील वकारप्रत्याख्यानाने वेळीं
संप्रसारणाचेच पाय धरले पाहिजेत.

२३. येथें 'बृहरेच्यनिटि' या वचनानें नलोप
केला आहे. परिगणन-प्रत्याख्यान केलें तर येथें
गुणनिषेध प्राप्त होत आहे.

२४. वृहधातूमध्यें नलोप नसल्यानें सरळच गुण
प्रवृत्त होतो.

२५. 'बृहरेच्यनिटि' या वार्तिकानें इडागमावर
आरंभ झालेला नव्हे असा अजादि प्रत्यय पुढें
असतां वृंहधातूतील नकाराचा लोप सांगितला आहे.
स्वतंत्र वृहधातु न मानतां उपवर्हणम् वगैरे नकार-
रहित रूपें वृंहधातूच्याच नकाराचा लोप करून

इदित् अशा वृंहधातूतील नकाराचा अजा-
दिप्रत्यय पुढें असतां लोप सांगितला आहे. पण
तो लोप निवृह्यते येथें हलादि प्रत्यय पुढें अस-
तांही दृष्टीस पडतो. तसेंच तो अजादि प्रत्यय
इडागमावर आरंभ झालेला (इडादि) नसावा
असेंही म्हटलें आहे. परंतु निवर्हिता निवर्हितुं
येथें इडागमावर आरंभ झालेला असा अजादि
प्रत्यय पुढें असतांही नलोप दिसत आहे. आणि
इडागमावर आरंभ नव्हे असा अजादि प्रत्यय
पुढें असतांही वृंहयति वृंहकः येथें नकारलोप
दिसत नाही. तेव्हां परिगणन करण्याचा
कांहींही उपयोग नाही असें ठरते.

जर परिगणन केलें जात नाही. तर भेद्यते

साधावीत असें वार्तिककाराचे मनांत आहे. परंतु
असें गृहीत धरलें तरी निवृह्यते, निवर्हिता, हे
प्रयोग जुळून येणार नाहीतच. आणि ते तर दिसत
आहेत. त्यापेक्षां ज्यांत सुळींच नकार नाही असाही
एक वृह धातु आहे असें अनुमानानें सिद्ध होतें.
तेव्हां उपवर्हणं इत्यादि स्थलीं नलोप होण्यासाठीं
'बृहरेच्यनिटि' हें वचन अपूर्व स्वीकारलें आहे तें
स्वीकारावयास नको. उलट तें वचन स्वीकारण्यास
वृंहयति हा प्रयोग प्रतिबंधक आहे. सबब अनिदित्
वृह धातु आणि इदित् वृहि धातु असे उभयतांही
प्रयोगांत येतात असें गृहीत धरलें पाहिजे.

२६. एकदरीत परिगणनाच्या सर्व उपयोगांची
वाट अन्य तऱ्हेनें लागत आहे म्हणूनच.

२७. 'भिदिर विदारणे'. णिच्. तदन्ताहून कर्मणि
लट्, तड्, यक्, भिद् इ य ते असें असतां लघूपध
गुणापेक्षां नित्यत्वास्तव प्रथमतः णिलोप करून
नंतर प्रत्ययलक्षणानें णिच् प्रत्ययाचा आश्रय करून
प्राप्त होणाऱ्या लघूपध गुणाचा निषेध या सूत्रानें
होईल. कारण येथें णिलोप आणि गुण हे दोन्ही
विधि आर्षधातुकानिमित्तकच आहेत. तेव्हां पूर्वोक्त

लोप इति । कथं तर्हि । धातोर्लोपोऽस्मि-
स्तदिदं धातुलोपं धातुलोप इति ॥
तस्मादिग्लक्षणयोगुणवृद्धयोः प्रतिषेधः ॥
यदि तर्हीग्लक्षणयोगुणवृद्धयोः प्रतिषेधः
पापचकः पापठकः मगधकः दृषदकः
अत्र न प्राप्नोति ।

अह्योपस्य स्थानिवत्त्वात्

अकारलोपे कृते तस्य स्थानिवत्त्वा-

छेद्यते येथेही प्रतिषेध प्राप्त होतो असा दोष
येत आहे.

हा दोष येत नाही. कारण 'धातुलोपे' येथे
धातोर्लोपः धातुलोपः तस्मिन् धातुलोपे असा
षष्ठीतत्पुरुष घेऊं नये, तर धातोर्लोपो यस्मिंस्तत्
धातुलोपं, तस्मिन् धातुलोपे असा सप्तमीबहुव्री-
हि^{२८} समास ध्यावा. एकंदरीत परिगणन न घेतां
इकूपदोपस्थितीनें युक्त अशाच गुणवृद्धीचा या
सूत्राने निषेध केला जात आहे असे सिद्ध झाले.

आतां जर इकूपदोपस्थितीनें युक्त अशाच
गुणवृद्धीचा हा प्रतिषेध आहे तर^{२९} पापचकः,
पापठकः, मगधकः, दृषदकः येथे तो निषेध
प्राप्त होऊं शकत नाही.

उभयपक्षांही दोष येत आहे.

२८. धातुलोप शब्दामध्ये बहुव्रीहि समास
घेऊन ते आर्धधातुके याचें विशेषण ध्यावें. तेव्हां
लोप आणि गुणवृद्धी यांना निमित्त म्हणून धरलेला
आर्धधातुक एक असला पाहिजे असे सिद्ध होतें.
अर्थात् धातुलोपाला निमित्त म्हणून धरलेला जो
आर्धधातुक त्या आर्धधातुकामुळे प्राप्त होणारा गुण
किंवा वृद्धि करूं नये असा सूत्राचा अर्थ झाल्यानें
भेद्यते इत्यादि स्थळीं णिलोप आणि गुण याला
निमित्त म्हणून धरलेला आर्धधातुक यक् व णिच्
हे भिन्न भिन्न असल्यामुळे तेथे गुणाचा निषेध
होऊं शकत नाही.

२९. यङन्त पापच्य, पापठ्य या धातूंच्यापुढें
ण्वुल्, अनो लोपः व 'यस्य हलः' यानें यकारलोप,
कण्ड्वादि यङन्त मगध्य आणि क्यङन्त दृषद्य या
धातूंच्यापुढें ण्वुल्, अतोलोप वगैरे प्रक्रिया पूर्वी-
प्रमाणेच समजावी.

३०. जेथे गुणवृद्धीचा स्थानी प्रत्यक्ष उच्चारलेला
असतो तेथे पदोपस्थापक इकूपरिभाषा येऊं शकत

दुणवृद्धी न भविष्यतः ॥

अनारम्भो वा ॥७॥

अनारम्भो वा पुनरस्य योगस्य
न्याय्यः । कथं वेभिदिता मरीमृजकः
कुषुमिता समिधितेति । अत्राप्यकारलोपे
कृते तस्य स्थानिवद्भावाद्गुणवृद्धी न भवि-
ष्यतः ॥ यत्र तर्हि स्थानिवद्भावो नास्ति
तदर्थमयं योगो वक्तव्यः । क च स्थानि-

(वा.) पापचकः वगैरे वरील उदाहरणांमध्ये
अतो लोपः यानें अकाराचा लोप केला असतां
त्या अकारलोपाला 'अचः परस्मिन्' यानें
स्थानिवद्भाव झाल्यानें गुणवृद्धि होणार नाहीत.

(वा.७) किंवा या प्रकृत सूत्राचा आरंभ-
च करूं नये हेच न्याय्य आहे.

तर वेभिदिता, मरीमृजकः कुषुमिता,
समिधिता वगैरे उदाहरणांची वाट काय ?

येथेही वेभिद्य+इता इत्यादि स्थिति असतां
परत्वास्तव 'यस्य हलः' यानें यकारलोप केल्या-
नंतर केलेल्या अकारलोपाला 'अचः परस्मिन्'
यानें स्थानिवद्भाव केल्यानें गुणवृद्धि होणार
नाहींत.

नाहीं. विधेयसमर्पक गुणवृद्धी शब्दाकडे बघून
स्थानिविशेषबोधक इकूपद उपस्थित होणार आणि
मग त्याचा वाक्यार्थामध्ये अन्वय करावयाचा. परंतु
इकूपदाची उपस्थिति होण्याच्या वेळीच प्रत्यक्ष
उच्चारलेल्या स्थानीचा अन्वय करून वाक्यार्थ
होऊन गेला. त्यामुळे गुणवृद्धीला असलेली स्थानि-
विशेषाची आकांक्षा शांत झाल्यानें परिभाषेची इक्-
पदोपस्थापकत्व शक्तिच खचली गेली. म्हणून प्रत्यक्ष
स्थानी उच्चारला असेल तेथे इकूपरिभाषा येऊं
शकत नाही. उपधावृद्धीचे ठिकाणी 'अतः' हा स्थानी
प्रत्यक्ष उच्चारला असल्यानें ती इग्लक्षणवृद्धि नव्हे.
म्हणून तिच्याविषयी हा प्रतिषेध येऊं शकत नाही.

३१. हें निषेधसूत्र करून परिगणन मानावें
लागते. किंवा इग्लक्षणगुणवृद्धीचाच निषेध होतो
असा त्याचा संकोच करावा लागतो. पापचकः
इत्यादि उदाहरणामध्ये दोष येतो त्याची गति स्थानि-
वद्भावानें करावी लागते त्यापेक्षां हें निषेधसूत्रच
नको. ह्याची उदाहरणे स्थानिवद्भावानें साधतां
येतील असे मनांत धरून वार्तिककार हे प्रतिषेध-

बद्धावो नास्ति । यत्र हलचोरादेशः ।
लोलुवः पोपुवः मरीमृजः सरीसृप इति ।
अत्राप्यकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भाव-
वाद्गुणवृद्धी न भविष्यतः । लुकि कृते न
प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यम् । लुक्क्रि-
यतामल्लोप इति किमत्र कर्तव्यम् । पर-

त्वादल्लोपः । नित्यो लुक् । कृतेऽप्यल्लोपे
प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । लुगप्यनित्यः ।
कथम् । अन्यस्य कृतेऽल्लोपे प्राप्नोत्यन्य-
स्याकृते शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिर-
नित्यो भवति । अनवकाशस्तर्हि लुक् ।
सावकाशो लुक् । कोऽवकाशः । अवशिष्टः ।

तर जेथें स्थानिवद्भाव येऊं शकत नाहीं त्या
उदाहरणाकरतां हें सूत्र केलें पाहिजे.

तो स्थानिवद्भाव कुठें येऊं शकत नाहीं ?
ज्या ठिकाणीं व्यञ्जन आणि स्वर या
उभयतांना मिळून आदेश होतो त्या ठिकाणीं;
जसें, लोलुवः^{३२} पोपुवः मरीमृजः सरीसृपः वगैरे.

वरील उदाहरणांमध्येही यडांच्या अकाराचा
लोप^{३३} करून त्याला स्थानिवद्भाव केल्यानें
गुणवृद्धि होणार नाहीत.

प्रथमतः यङ् प्रत्ययाचा समुदिताचा लुक्
केला असतां अतो लोप प्राप्त होत नाहीं.

येथें हा विचार करावा की लोलुय अशी
स्थिति असतां अच्प्रत्यय निमित्त धरून प्रथमतः
यडाचा लुक् करावा किंवा यडांतील अकाराचा
लोप करावा.

यांपैकीं काय करावें ?

पर असल्यामुळें पूर्वी यडांतील अकाराचा
लोप करावा.

पण यडांतील अकाचा लोप केला अथवा
न केला तरी लुक् प्राप्त होत असल्यानें तो
नित्य आहे ना ? आणि अकाराचा लोप तर
अनित्य आहे.

लुक्ही अनित्य आहे.

सूत्राचें प्रत्याख्यान करीत आहेत.

३२. लृञ् छेदने, पूञ् पवने, मृञ् शुद्धौ, सृप्ल
गतौ, यङ् द्वित्व. पहिल्या दोन ठिकाणीं अभ्यासाला
गुण आजि पुढल्या दोन ठिकाणीं अभ्यासाला रीगा-
गम. लोलुय, मरीमृज्य वगैरे यङन्त धातूंच्यापुढें
'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो०' यानें पचादित्वास्तव अच्
प्रत्यय 'यङोऽचि च' या सूत्रानें यकाराकार विशिष्ट
यडाचा लुक्.

३३. यस्य हलः (६।४।४९) यांतील यस्य या वि.
सूत्रानें अकाराचा लोप होतो असा अभिप्राय आहे.

तो कसा ?

यडांतील अकाराचा लोप केला असतां
म्ह. एकाचा केवळ व्यञ्जनाचा लुक् प्राप्त होतो
आणि अकारलोप केला नसतां एकाचा म्ह. 'य'
या समुदायाचा लुक् प्राप्त होतो आणि 'ज्या
व्यक्तीला धरून जो विधि सांगितला तो विधि
त्या व्यक्तीच्या रूपान्तराचे ठिकाणीं प्राप्त होत
असतां अनित्य म्हटला जातो' म्हणून.

तर 'अतो लोप नाप्राप्त असतां' यडाचा लुक्
सांगितला जात असल्यानें तो^{३४} अनवकाश=
अचरितार्थ होत आहे. तेव्हां अर्थातच तो लुक्
लोपाचा बाध करून अगोदर होईल.

त्या यडाच्या लुकाला स्थळ मिळत अस-
ल्यानें तो सावकाशच आहे.^{३५}

तें स्थळ कोणतें ?

यडांतील अकाराचा लोप केल्यानंतर
उरलेला केवळ यकार होय.

(स.)—आतां कसा तरी^{३६} हा लुक्
अनवकाश ठरविला तरीसुद्धां दोष येत नाहीं.
म्हणजे तेथें अतो लोप पूर्वी होणारच कारण
अतो लोपाविषयीं योगविभाग (निराळी सूत्र-
रचना) करण्यांत येईल. तो असा—'अतो
लोपः' याचें पुढें 'यस्य हलः' यांपैकीं 'यस्य'

३४. या शंककाला योगविभागाचें अज्ञान अस-
ल्यानें अनवकाशत्वास्तव अल्लोपाचा लुक् बाधक आहे
असा त्याचा समज आहे.

३५. अकाराचा लोप आणि यकाराचा लुक्
असा लुक् व लोप यांचा भिन्न विषय असल्यानें येनना-
प्राप्तिन्याय लागू होत नाहीं.

३६. 'यङोऽचि' हें, येथें यङ्पदानें दाख-
विलेला यकाराकार समुदाय विवक्षित असल्यानें
अल्लोपोत्तर तादृश समुदायाचा संभवत नसल्यामुळें,
अनवकाश लुक् असें तात्पर्य.

अथापि कथंचिदनवकाशो लुक्स्यादेव-
मपि न दोषः । अलोपे योगविभागः
करिष्यते । अतो लोपः । ततो यस्य ।
यस्य च लोपो भवति । अत इत्येव ।
किमर्थमिदम् । लुक् वक्ष्यति तद्वाध-
नार्थम् । ततो हलः । हल उत्तरस्य च
यस्य लोपो भवतीति । इहापि तर्हि पर-
त्वाद्योगविभागाद्वा लोपो लुक् बाधेत ।
कृष्णो नोनाव वृषभो यदीदम् । नोनू-
यतेर्नोनाव । समानाश्रयो लुगलोपेन वा-

ध्यते । कश्च समानाश्रयः । यः प्रत्यया-
श्रयः । अत्र च प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्लु-
ग्भवति ॥ कथं स्यदः प्रश्रथः हिमश्रथः
जीरदानुः निकुचित इति ।

उक्तं शेषे ॥८॥

किमुक्तम् । निपातनात्स्यदादिषु ।
प्रत्ययाश्रयत्वादन्यत्र सिद्धम् । रकि ज्यः
प्रसारणमिति । निकुचितेऽप्युक्तं संनि-
पातलक्षणो विधिरानिमित्तं तद्विघात-
स्येति ॥

एवढेंच स्वतंत्र सूत्र मानिलें जातें. तेथें पूर्व-
सूत्रांतून 'अतः' या पदाची अनुवृत्ति आहेच.
तेव्हां 'य शब्दांतील अकाराचा लोप होतो'
असा त्याचा अर्थ. कशाकरितां हें सूत्र ?
'यडोऽचि' यानें लुक् सांगणार आहे, त्याच्या
बाधाकरितां. त्याच्यापुढें 'हलः' हें सूत्र.
व्यञ्जनाच्या पुढील यशब्दाचा लोप होतो
असा त्याचा अर्थ.

असें आहे तर नोनूय या यङन्त धातू-
पासून बनविलेल्या ^{३७}'नोनाव' या उदा-
हरणामध्येही पर असल्यामुळें किंवा योगवि-
भागामुळें अतोलोप हा लुकाचा बाध करील.

अलोपानें आपल्याच निमित्ताच्या आश्र-
यानें येणाऱ्या लुकाचा बाध केला जातो.
आपल्याच निमित्ताच्या आश्रयानें येणारा लुक्
तो कोणता ? 'यडोचि च' (५।४।७४) या
सूत्रानें जो अच् प्रत्ययाला निमित्त धरून
विहित आहे तो. नोनाव या उदाहरणीं तर
लिट् वगैरे प्रत्ययोत्पत्तीच्या पूर्वीच यडाचा
लुक् होत आहे. ^{३८}

हें निषेधसूत्र केलें नाहीं तर स्यदः,
प्रश्रथः, हिमश्रथः, जीरदानुः, निकुचितः हीं

उदाहरणें कशीं साधतील ?

(वा. ९) या उदाहरणांच्या संबंधानें
पूर्वीच सांगितलें आहे.

काय सांगितलें आहे ? 'स्यदो जवे' 'प्रश्र-
थहिमश्रथाः' या निपातनावरून स्यदः प्रश्रथः
हिमश्रथः येथें उपधावृद्धीचा निषेध होईल.
आस्तेमाणम् येथें आर्धधातुकाच्या निमित्तानें
लोप झाला नसल्यामुळें निषेध होत नाहीं.
तसेंच जीरदानुः हा शब्द जीव धातूपासून
बनविला नाहीं, तर ज्या धातूच्या पुढें रक्
प्रत्यय करून संप्रसारण वगैरे झाल्यानें जीर
शब्द बनविला आहे असें सांगितलें आहे.
निकुचितः याच्याही सिद्धीदाखल सांगितलें
आहे. ^{३९} काय सांगितलें आहे ? 'दोहोंच्या
संबंधावर अवलंबून प्रवृत्त झालेला विधि,
दोहोंच्या संबंधाचा विघात करणाऱ्याला मदत
करूं शकत नाहीं' असें सांगितलें आहे.
म्हणजे निकुचितः येथें क्त प्रत्ययावरील
किच्वाला निमित्त धरून झालेला नलोप, तो
उपधास्थानीं उकार आणण्याच्या द्वारानें त्या
किच्वाचा विघात करणाऱ्या 'उदुपधाद्वावा०'
या शास्त्राला मदत करीत नाहीं. मध्ये नकार
प्राप्त होतो.

३८. अनौमित्तिक लुक् अंतरंग असल्यानें पूर्वी
होतो त्या वेळीं अलोपाची प्राप्तिच संभवत नाहीं.

३९. 'कृन्मेजन्तः' (१।१।३९) या सूत्रावर
वार्तिककारांनीं 'उदुपधत्वमकिचत्वमकिचत्वस्य निकुचिते'
असें सांगितलें आहे.

३७. नोनूय यङन्त धातु, यडाचा लुक्, लिट्,
तिप्, णल्, वृद्धि वगैरे, 'अमन्त्रे' (१।१।३५) असा
निषेध असल्यामुळें आमप्रत्ययाचा अभाव. यङ्लु-
काला सावकाशत्व गृहीत धरलें तर येथें परत्वास्तव
अतोलोप येतो. आणि यथाकथंचिद्रीतीनें अन-
वकाशत्व गृहीत धरलें तर योगविभागानें अतोलोप

^१किङिति च ॥१.१.५॥

किङिति प्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणम् ॥१॥

किङिति प्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम् । किङनिमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ।

उपधारोरवीत्यर्थम् ॥२॥

उपधार्थं रोरवीत्यर्थं च । उपधार्थं तावत् । भिन्नः भिन्नवानिति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । किङितीत्युच्यते । तेन

यत्र किङित्यनन्तरो गुणभाव्यस्ति तत्रैव स्यात् । चितम् स्तुतम् । इह तु न स्यात् । भिन्नः भिन्नवानिति ॥ ननु च यस्य गुण उच्यते तत्किङित्परत्वेन विशेषयिष्यामः । पुगन्तलघूपधस्य च गुण उच्यते तच्चान्न किङित्परम् । पुगन्तलघूपधस्येति नैवं विज्ञायते पुगन्तस्याङ्गस्य लघूपधस्य चेति । कथं तर्हि । पुक्यन्तः पुगन्तः । लघ्व्युपधा लघूपधा । पुगन्तश्च लघूपधा च

असल्यानें उपधास्थानीं उकार येत नाही. सबव अक्त्व नसल्यानें गुण होत नाही.

(वा. १) ककारेत्संज्ञक किंवा डकारेत्संज्ञक प्रत्यय असतां जो निषेध सांगितला त्याविषयी 'तन्निमित्त' असें म्हणावें, म्हणजे कित् अथवा डित् याच्या निमित्तानें प्राप्त होणाऱ्या अशाच गुणवृद्धीचा निषेध होतो असें म्हणावें.

याचा काय उपयोग ?

(वा. २) उपधास्थानीही असलेल्या इकाविषयी निषेध प्रवृत्त व्हावा, आणि रोरवीति या उदाहरणामध्ये निषेध प्रवृत्त न व्हावा. उपधास्थ इक्विषयीचें उदाहरण—भिन्नः भिन्नवान् वगैरे.

पण हें उदाहरण कां बरें साधत नाही ?

किङिति ककारेत्संज्ञक किंवा डकारेत्संज्ञक प्रत्यय पुढें असतां असें म्हटलें आहे. तेव्हां जेथें कित्डित् प्रत्ययाच्या मार्गे अगदीं नजीक (अव्यवहित) असा गुण होण्यास लायक म्हणजे इक् असेल, तेथेंच निषेध प्रवृत्त होईल, जसें—

१. गित्, कित् आणि डित् प्रत्ययांच्या निमित्तानें प्राप्त झालेले असें जे इङ्लक्षण गुणवृद्धि ते होत नाहीत. 'इको गुणवृद्धी' (१।१।३) या परिभाषेमुळे इकाला होणारे जे गुणवृद्धि ते इङ्लक्षण गुणवृद्धि होत.

२. कित् किंवा डित् प्रत्यय पुढें असतांना गुणवृद्धि होत नाहीत असें म्हटलें असतां कोणाला होत नाहीत अशी आकांक्षा उत्पन्न होते, त्या आकांक्षेचें

चितं स्तुतं वगैरे; आणि भिन्नः भिन्नवान् येथें निषेध प्रवृत्त होणार नाही.

पण ज्याला गुण सांगितला जात आहे त्याला 'कित् डित् प्रत्यय पुढें असतां' असें विशेषण आम्ही लावीत आहोंत. शेवटीं पुगागम असलेल्या किंवा शेवटच्या वर्णाच्या अगदीं नजीक मार्गे लघु असलेल्या अशा अंगाला गुण सांगितला जात आहे. तें अंग तर कित्डित्प्रत्ययाच्या मार्गे अगदीं नजीक असें येथें आहेच. कित्डित्प्रत्यय पुढें असतां त्याच्या मार्गे अगदीं नजीक लघूपध अंग असल्यानें भिन्नः वगैरे स्थळीं गुणनिषेध साधत आहे.

पुगन्तलघूपधस्य याचा 'पुगागम' शेवटीं असलेल्या किंवा उपधास्थानीं लघु असलेल्या अंगाला असा अर्थ समजावयाचा नाही. तर कसा समजावयाचा ? पुकि अन्तः पुगन्तः, लघ्वी उपधा लघूपधा, पुगन्तश्च लघूपधा च पुगन्तलघूपधं, तस्य पुगन्तलघूपधस्य असा; म्हणजे पुगागम पुढें असतां त्याच्या मागील

निराकरण 'पुगन्त लघूपध वगैरे ज्याला ते सांगितले असतील त्याला' असें मनांत धरून करतां येतें. तेव्हां अर्थातच त्याला विशेषण लावतां येईल.

३. तसा अर्थ समजला असता तर भिन्नः या उदाहरणामध्ये सिद्ध हें अंग आणि त हा प्रत्यय या दोहोंमध्ये व्यवधान नसल्यामुळे प्रकृत सूत्रानें गुणाचा निषेध झाला असता.

पुगन्तलघूपधं पुगन्तलघूपधस्येति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । अङ्गविशेषणे हि सतीह प्रसज्येत । भिनात्ति छिनत्तीति ॥ रोरवीत्यर्थं च । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति ॥ यदि तन्निमित्तग्रहणं क्रियते शचङन्ते दोषः । रियति पियति धियति ।

प्रादुद्रुवत् प्रासुसुवत् । अत्र प्राप्नोति । शचङन्तस्यान्तरङ्गलक्षणत्वात् ॥३॥

अन्तरङ्गलक्षणत्वादत्रेयङुवङोः कृत-
योरनुपधात्वादुणो न भविष्यति । एवं
क्रियते चेदं तन्निमित्तग्रहणं न च कश्चि-
द्दोषो भवति ॥ इमानि च भूयस्तन्निमित्त-

जो शेवट्या वर्ण त्याला किंवा लघु नांवाचा जो उपधासंज्ञक वर्ण त्याला असा अर्थ सॅमजाव-
याचा. असाच अर्थ जरूर मानला पाहिजे. कित्-
डित्प्रत्यय असतां हे अंगाला विशेषण लाविलें
तर भिनत्ति छिनत्ति येथेंही गुण प्रसक्त होईल.

रोरवीति^१ हे निषेधाप्रवृत्तीचें उदाहरण—
त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति.

जर कित् किंवा डित् प्रत्ययाला निमित्त धरून येणारा गुण किंवा वृद्धि करून नये अशा अर्थाचें तन्निमित्तग्रहण केलें जात आहे तर शप्रत्ययान्त आणि चङ्प्रत्य-

यान्तस्थलीं दोष येतो. जसें—रियति^२, पियति,
धियति. प्रादुद्रुवत्, प्रासुसुवत् या उदाहरणां-
मध्ये गुणनिषेध प्राप्त होत नाही.

(वा. ३) शचङन्तस्थलीं पूर्वोपस्थित
निमित्तकस्वरूप अंतरंगत्वास्तव इयङ् उवङ्
केलें असतां उपधास्थानीं इक् नसल्यामुळें गुण
होणार नाही. एकंदरीत हे तन्निमित्त ग्रहण
केले आहे तें बरें आहे. आणि तसें करण्यांत
कांहीं दोषही येत नाही.

कित्डित्प्रत्ययनिमित्तक गुण किंवा
वृद्धि होत नाही असें म्हणण्याचीं हींही

४. या अर्थानें गुण ज्या वर्णांला सांगितला आहे तो वर्ण म्ह. मिद् यांतील इकार आणि त हा प्रत्यय या दोहोंमध्ये दकारानें व्यवधान असल्यामुळें प्रकृत सूत्रानें गुणाचा निषेध होणार नाही, याकरितां तन्निमित्तग्रहण केलें पाहिजे असें सिद्ध होतें.

५. रोरवीति हा प्रयोग यङ्लुगताचा आहे. रोरूय या यङन्तधातूमधील यङ्प्रत्ययाचा 'यङोचि च' (२।४।७४) या सूत्रानें लुक् झाला आहे. नंतर रोरू याला पुढील तिप् प्रत्ययाला मानून 'सार्वधातु०' (७।३।८४) या सूत्रानें गुण झाला आहे. 'प्रत्ययलोपे' (१।१।६२) या सूत्रानें प्रत्ययलक्षण केलें म्हणजे रोरू याच्यापुढें यङ् प्रत्यय आहे असें मानतां येतें, प्रकृतसूत्रानें सांगितलेला निषेध अंगाधिकारांतील नसल्यामुळें नलुमताङ्गस्य (१।१।६३) हा प्रत्ययलक्षणाचा निषेध येथें प्रवृत्त होत नाही असें वार्तिककारांचे मनांत आहे. तेव्हां तो यङ् प्रत्यय डित् असल्यामुळें प्रकृतसूत्रानें गुणाचा निषेध होईल, तन्निमित्त ग्रहण केलें म्हणजे हा दोष येत नाही. कारण हा गुण यङ्प्रत्ययाला मानून आलेला नाही.

६. सहाव्या गणांतील रि या धातूहून लट्, तिप् आणि मध्ये श हा विकरण प्रत्यय होतो. त्या विकरणप्रत्ययाला मानून रि या इकाराला 'सार्व-

धातु०' (७।३।८४) या सूत्रानें गुण आला आहे. व रि अ हे लघूपध अंग असल्यामुळें 'पुगन्त०' (७।३।८६) या सूत्रानें गुण आला आहे. त्या दोन्ही गुणांचा प्रकृत सूत्रानें निषेध होतो. कारण 'श' हा विकरण प्रत्यय 'सार्वधातुकमपित्' (१।२।४) या सूत्रानें डित् समजला जात आहे. नंतर इयङ् होऊन रियति असें रूप होतें. जर प्रकृतसूत्रामध्ये तन्निमित्तग्रहण केलें तर तिप् प्रत्ययाला मानून आलेल्या लघूपधगुणाचा निषेध होणार नाही. पियति धियति येथें असेंच समजावें. प्रादुद्रुवत् प्रासुसुवत् येथें द्रु व सु धातूहून लुङ्, तिप् व मध्ये 'णिश्चिद्रसु०' (३।१।४८) या सूत्रानें चङ् हा विकरणप्रत्यय झाला आहे. नंतर 'चङि' (६।१।११) या सूत्रानें द्वित्व व उवङ् करून प्रादुद्रुवत् वगैरे रूपें होतात. येथेंही रियति याप्रमाणेंच प्रकृतसूत्रानें दोन्ही गुणांचा निषेध होत आहे.

७. श आणि चङ् या प्रत्ययांला मानून इयङ् आणि उवङ् प्राप्त झाले आहेत म्हणून ते अंतरंग आहेत. आणि त्याच्या पुढील तिप् प्रत्ययाला मानून लघूपध गुण प्राप्त होतो म्हणून तो बहिरंग आहे. तेव्हां अंतरंगत्वास्तव इयङ् उवङ् हे गुणांचा बाध करून अगोदर होतात.

ग्रहणस्य प्रयोजनानि । हतः हथः उपो-
यते औयत लौयमानिः पौयमानिः ने-
निक्त इति । नेतानि सन्ति प्रयोजनानि ।
इह तावत् हतः हथ इति प्रसक्तस्यान-
भिनिर्वृत्तस्य प्रतिषेधेन निवृत्तिः शक्या

कर्तुमत्र च धातूपदेशावस्थायामेवाकारः ॥
इह चोपोयते औयत लौयमानिः पौय-
मानिरिति बहिरङ्गे गुणवृद्धी अन्तरङ्गः
प्रतिषेधः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥
नेनिक्त इति परेण रूपेण व्यवहितत्वान्न

आणखीं फळें आहेत. उदा.-हृतः, हथः, उपो-
यते, औयत, लौयमानिः, पौयमानिः, नेनिक्ते.

तन्निमित्त ग्रहणाचीं हीं फळें होऊं शकत
नाहींत. वरील उदाहरणांमध्ये हतः,
हथः हे फळ नव्हे. कारण प्राप्त झालें असून
लक्ष्यामध्ये प्रसक्त न झालेल्या अशाच गुण-
वृद्धीची निवृत्ति प्रतिषेधाकडून करणें शक्य
आहे, आणि सदर उदाहरणांमध्ये तर धातु
उच्चारण्याच्याच वेळीं अकार आहे.

उपोयते, औयत, लौयमानिः, पौयमानिः
येथेही तन्निमित्त ग्रहणाचें फळ नाहीं; कारण

८. तन्निमित्तग्रहण केलें नाहीं तर या प्रकृत
सूत्रानें कित् आणि डित् प्रत्ययाच्या पूर्वी गुणवृद्धीचा
निषेध केला असल्यामुळें अर्थात्च कित् आणि डित्
प्रत्ययाच्या पूर्वी गुणवृद्धीचें उच्चारण केलें असतां
तो प्रयोग असाधु होतो. तेव्हां हतः या प्रयोगामध्ये
तस् या डित् प्रत्ययाच्या पूर्वी ह्रस्व अकाराचें
उच्चारण होत असल्यामुळें तो प्रयोग असाधु होईल.
कारण ह्रस्व अकाराला गुणसंज्ञा आहे. तन्निमित्त
ग्रहण केलें असतां हा दोष येत नाहीं. कारण हा ह्रस्व
अकार तस् या डित्प्रत्ययाच्या निमित्तानें झालेला
नाहीं. तो मूळचाच आहे. उपोयते येथें वेधातु, आत्व,
कर्मणि लट्, तप्रत्यय, एत्व, यक्, संप्रसारण होऊन
ऊयते हें क्रियापद झालें आहे. उप हा उपसर्ग
लाविला असतां संधि होऊन गुण झाला आहे. औयत
हें क्रियापद वेधातु, आत्व, कर्मणिलङ्, तप्रत्यय, यक्,
आडागम व वृद्धि होऊन साधलें आहे. उपोयते या
उदाहरणामध्ये गुण आणि औयत या उदाहरणांमध्ये
वृद्धि यक् या कित् प्रत्ययाच्या पूर्वी असल्यामुळें
प्रकृतसूत्रानें निषेध होईल. तन्निमित्त ग्रहण केलें
असतां हा दोष येत नाहीं. कारण यक् या कित्
प्रत्ययाच्या निमित्तानें गुण व वृद्धि येथें होत नाहीं.
लौयमानिः या उदाहरणामध्ये लृ धातूच्या पुढें
कर्मणि लट्, शानच्, मध्ये यक् हा विकरणप्रत्यय
व मुक् आगम झाला आहे. नंतर लूयमान या शब्दा-

उभयपदांचा आश्रय असल्यामुळें गुण बहिरंग
आहे. तसेंच कित्प्रत्ययापेक्षां बहिर्भूत लङ्
व तद्धितप्रत्यय यांची अपेक्षा असल्यामुळें
वृद्धि ही बहिरंग आहे आणि त्याच्या उलट
प्रतिषेध हा अंतरंग आहे. तेव्हां अंतरंग
कर्तव्य असतां बहिरंग असिद्ध असल्यामुळें
गुणवृद्धीचा निषेध येऊं शकत नाहीं.

तसेंच नेनिक्ते हेंही फळ नव्हे. कारण
उत्तरखण्डानें व्यवधान असल्यामुळें अभ्या-
साला गुणनिषेध येत नाहीं. उपधास्थानीं
असलेल्या इकाच्या ठिकाणीं निषेध प्रवृत्त

हून अत इच् (४।१) या सूत्रानें इच् हा तद्धित
प्रत्यय होऊन त्या प्रत्ययामुळें लृ या ऊकाराला वृद्धि
होते. प्रकृत सूत्रामध्ये तन्निमित्त ग्रहण केलें नाहीं तर
यक् या कित् प्रत्ययाच्या पूर्वी औ ही वृद्धि होत
असल्यामुळें तिचा प्रकृत सूत्रानें निषेध होईल. तन्नि-
मित्तग्रहण केलें असतां हा दोष येत नाहीं. कारण
औ ही वृद्धि यक् या कित् प्रत्ययाला मानून होणारी
नाहीं. निजधातु लट्, त प्रत्यय, एत्व, शप्, इलृ,
दित्व व णिजां त्रयाणां (७।४।७५) या सूत्रानें अभ्या-
साला गुण इलृच्या निमित्तानें होऊन नेनिक्ते हें
क्रियापद साधलें आहे. हा गुण त या डित् प्रत्य-
याच्या निमित्तानें होणारा नसल्यामुळें प्रकृत सूत्रानें
त्याचा निषेध होत नाहीं.

९. तेव्हां तन्निमित्त ग्रहण केलें नाहीं तरी हा
दोष येत नाहीं.

१०. वार्तिककारानें तन्निमित्तग्रहण करून त्याचा
'उपधारोरवीत्यर्थम्' असा दोन ठिकाणीं उपयोग
दाखविला आहे. भाष्यकारांनीं त्या तन्निमित्तग्रह-
णाचा हतः हथः वगैरे बऱ्याच उदाहरणांमध्ये उप-
योग होतो असें दाखवून त्या उदाहरणांची तन्निमित्त-
ग्रहणावांचूनही सिद्धि होते असें आतांपर्यंत सांगितलें.
आतां येथून वार्तिककारांनीं दाखविलेले उपयोगही
बरोबर नाहीत असें भाष्यकार प्रतिपादन करीत
आहेत.

भविष्यति ॥ उपधार्थेन तावन्नार्थः । धातोरिति वर्तते । धातुं किङ्त्परत्वेन विशेषयिष्यामः । यदि धातुर्विशेष्यते विकरणस्य न प्राप्नोति । चिनुतः सुनुतः लुनीतः पुनीत इति । नैष दोषः । विहित-विशेषणं धातुग्रहणम् । धातोर्यो विहित इति । धातोरेव तर्हि न प्राप्नोति । नैवं विज्ञायते धातोर्विहितस्य किङ्तीति । कथं

तर्हि । धातोर्विहिते किङ्तीति ॥ अथवा कार्यकालं हि संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यम् । पुगन्तलघूपधस्य गुणो भवतीत्युपस्थितमिदं भवति किङ्तीति नेति ॥ अथवा यदेतास्मिन्योगे किङ्द्रहणं तदनवकाशं तस्यानवकाशत्वादुणवृद्धी न भविष्यतः ॥ अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्युपधालक्षणस्य गुणस्य प्रतिषेध इति

होण्यासाठीं देखील तन्निमित्त ग्रहणाचा उपयोग होत नाही. कारण पूर्वसूत्रांतून धातुग्रहणाची अनुवृत्ति येत आहे. त्या धातूला 'किङ्त्प्रत्यय पुढें असतां' असें विशेषण लागू करण्यांत येत आहे.

जर 'किङ्त् किंवा ङित् प्रत्यय पुढें असतां' हें विशेषण धातूला लागू करण्यांत येत आहे तर चिनुतः सुनुतः लुनीतः पुनीतः येथें विकरणांला गुणनिषेध प्राप्त होऊं शकत नाही.

हा दोष येत नाही. कारण धातु-ग्रहण हें विशेषण आहे. विहित म्ह. केलेला. धातूहून केलेला जो कोणी प्रत्यय त्याला किङ्त् प्रत्यय पुढें असतां निषेध होतो असा अर्थ आहे.

असें म्हटलें तर धातूलाच निषेध लागू पडत नाही.

किङ्त् ङित् प्रत्यय पुढें असतां त्याच्या मागील धातूहून केलेला जो प्रत्यय त्याला, असा अर्थ समजण्यांत येत नाही. तर कसा ? धातूहून केलेला जो किङ्त् ङित् प्रत्यय तो पुढें असतां, असा. म्हणजे पुढें असलेला जो किङ्त् किंवा ङित् प्रत्यय, त्या प्रत्ययाला धातु-ग्रहण हें विशेषण दिलें आहे. म्हणजे धातूहून केलेला जो किङ्त् किंवा ङित् प्रत्यय तो ज्या कोणाच्या पुढें असेल त्याला गुणवृद्धि करूं नयेत असा सूत्रार्थ ठरतो.

११. तेव्हां भिन्नः या उदाहरणामध्ये त हा किङ्त् प्रत्यय आणि इकार यांमध्ये जरी इकारानें व्यवधान आहे तरी भिद् हा धातु आणि त हा किङ्त् प्रत्यय यांमध्ये व्यवधान नसल्यामुळे निषेध सिद्ध होतो.

अथवा संज्ञा किंवा परिभाषा यांचें कार्यानें आकर्षण केलें जात असल्यानें ज्या प्रदेशीं कार्य असेल त्या प्रदेशीं ती संज्ञा किंवा परिभाषा उपस्थित झालेली अवलोकन करावी. या न्यायाला अनुसरून 'पुगागमाच्या मागील जो शेवटचा त्याला किंवा लघुसंज्ञक उपधास्थानीय वर्णाला गुण होतो' असें विधान ज्या पुगन्त (७।३।८६) सूत्रामध्ये केलें आहे त्या ठिकाणीं 'किङ्तीति न' हें पदद्वय उपस्थित होतें. तेव्हां व्यवधान असतांही जसा या सूत्रानें गुण प्रवृत्त होतो, तसा येथें उपस्थित झालेला निषेधही व्यवधानीं प्रवृत्त होतो. (अर्थात् गुणवृद्धिपदचिह्नित अशी 'किङ्तीति च' ही परिभाषा होय.)

किंवा या प्रतिषेधाला प्रतिषेध्याची आकांक्षा असल्यानें जितक्या प्रकारचे प्रतिषेध्य गुण किंवा वृद्धि आहेत तितकीं 'किङ्तीति च' हीं प्रतिषेधसूत्रे^{१२} बनलीं. त्यांत पुगन्तलघूपध-गुणाचे निषेधाबद्दल जें 'किङ्तीति च' हें सूत्र निराळें बनलें तें अचरितार्थ होत असल्यामुळे व्यवधान असतांही गुण किंवा वृद्धि होणार नाही.

अथवा ज्यापेक्षां हे पाणिनि आचार्य 'त्रसिगृधि' या सूत्रानें सांगितलेल्या वृत्त प्रत्ययाला इत्संज्ञक ककार जोडीत आहेत, किंवा 'हलन्ताच्च' (१।२।१०) या सूत्रानें सन् प्रत्ययाला किच्चाचा अतिदेश करीत आहेत

१२. 'किङ्तीति च' हें जरी एकच सूत्र आहे तरी त्या एकाचीं अनेक सूत्रे बनतात आणि गुण व वृद्धि सांगणाऱ्या प्रत्येक सूत्राशीं 'किङ्तीति च' या एकेक सूत्राचा संबंध होतो.

यदयं त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः [३.२. १४०] इको झल्हलन्ताच्च [१.२.९; १०] इति क्नुसन्तौ कितौ करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । कित्करण एतत्प्रयोजनं गुणः कथं न स्यादिति । यदि चात्र गुणप्रतिषेधो न स्यात्कित्करणमनर्थकं स्यात् । पश्यति त्वाचार्यो भवत्युपधालक्षणस्य प्रतिषेध इति ततः क्नुसन्तौ कितौ करोति ॥ रो- रवीत्यर्थेनापि नार्थः । किञ्चीत्युच्यते न चात्र किञ्चित् पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन

प्राप्नोति । न लुमता तस्मिन्निति प्रत्यय- लक्षणप्रतिषेधः । अथापि न लुमताङ्गस्ये- त्युच्यते । एवमपि न दोषः । कथम् । न लुमता लुप्तेऽङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते । किं तर्हि । योऽसौ लुमता लुप्यते तस्मि- न्यदङ्गं तस्य यत्कार्यं तत्र भवतीति । अथाप्यङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते । एव- मपि न दोषः । कथम् । कार्यकालं हि संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यम् । सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुणो भवतीत्युप-

त्यापेक्षां उपधालक्षण गुणाचाही 'किञ्चित् च' हा निषेध होतो असें ते सुचवीत आहेत. कसें हें सूचित होत आहे ? त्या प्रत्ययांना किच्च करण्याचा हा उपयोग आहे की त्या- मुळें गुण विलकूल होतां कामा नये. तेव्हां जर या क्नु आणि सन् प्रत्ययांच्या उदाहरणांमध्ये निषेध प्रवृत्त होणार नाही^{१३} तर त्या प्रत्य- यांना केलेलें किच्च फोल होईल. यावरून उपधालक्षण अशाही गुणाचा निषेध होतो असें आचार्य समजतात. म्हणून क्नु आणि सन् या प्रत्ययांना किच्च करीत आहेत.

रोरवीति या उदाहरणाकरिताही तन्निमित्त- ग्रहणाचा उपयोग होत नाही. कारण किच् किंवा डित् प्रत्यय पुढें असतां असें म्हटलें आहे आणि उदाहरणामध्ये तर किच् किंवा डित् प्रत्यय कोणीच दिसत नाही. तेव्हां येथें निषेध कसा बरे येईल ?

प्रत्ययलक्षणानें यङ् प्रत्यय पुढें आहे असें मानून निषेध प्राप्त^{१४} होतो.

यङाचा लुक् झाला असल्यामुळें 'लुमत्

शब्दानें प्रत्ययांचें अदर्शन झालें असतां त्या प्रत्ययामुळें येणारें कार्य करूं नये' अशा अर्थाच्या 'न लुमता तस्मिन्'^{१५} (१.१.६३) या सूत्रानें प्रत्ययलक्षणाचा निषेध केला आहे. आतां जरी 'न लुमताङ्गस्य असा पाणिनि- संमत सूत्रपाठ गृहीत धरला तरीसुद्धां दोष येत नाही. तो कसा ? 'न लुमता०' या सूत्रां- तील 'अङ्गस्य' या शब्दानें अंगाधिकार हा अर्थ दर्शविला जात नाही. तर काय दर्शविलें जातें ? 'जो हा लुमत्शब्दानें लुप्त होतो त्या प्रत्ययामुळें अंगसंज्ञा पावलेल्या शब्दस्वरू- ला त्या प्रत्ययामुळें जें कार्य प्राप्त होतें, मग तें अंगाधिकांरांतील असो वा नसो, तें होत नाही' असें दर्शविलें जातें. आतां अंग शब्दानें अंगाधिकार दर्शविला जातो असें म्हटलें तरी सुद्धां दोष येत नाही. तो कसा ? संज्ञा आणि परिभाषा, ही कार्यानिं आकर्षण केली जात असल्यामुळें जेथें तें कार्य पठित आहे तेथें ती आहे असें पाहावें. तेव्हां सार्व- धातुक किंवा आर्धधातुक प्रत्यय पुढें असतां

१३. गृध्रः वगैरे क्नुप्रत्ययाच्या उदाहरणांमध्ये आणि मुमुक्षुति वगैरे सन् प्रत्ययाच्या उदाहरणांमध्ये धकार वगैरे व्यंजनानें कायमचें व्यवधान होत असल्यामुळें प्रकृत सूत्रानें निषेध होणार नाही.

१४. याच सूत्रावरील टीप ५ पाहा.

१५. 'न लुमताङ्गस्य' (१.१.६३) या सूत्रांतील

अङ्गस्य या पदापेवजीं तस्मिन् असें पद घालण्या- वद्दल वार्तिककारांनीं त्या सूत्रावर विचार केला आहे. तेव्हां किञ्चित् च हें प्रकृत निषेधसूत्र जरी अंगा- धिकांरांत नाही तरी येथें प्रत्ययलक्षणाचा निषेध होईल.

स्थितमिदं भवति किञ्चित् नेति ॥ अथवा
छान्दसमेतद् दृष्टानुविधिश्च छान्दसि भव-
ति ॥ अथवा बहिरङ्गो गुणोऽन्तरङ्गः प्रतिषे-
धः ॥ असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ अथवा पू-
र्वस्मिन्योगे यदार्धधातुकग्रहणं तदनवकाशं
तस्यानवकाशत्वाद् गुणो भविष्यति ॥

इह कस्मात् भवति । लैगवायनः

गुण होतो असें विधान केलें आहे त्या ठिकाणीं
(७।१।८४) 'किञ्चित् च' हे ^{१६} उपस्थित होतें.

किंवा रोरवीति हें उदाहरण छान्दस (वैदिक)
आहे, व वैदिक उदाहरणामध्ये दृष्ट असलेल्या
कार्याला अनुलक्षून विधान करावयाचें असतें
असा नियम आहे. म्हणून वरील उदाहरणां-
मध्ये निषेध प्रवृत्त न झाल्यामुळे गुण होईल.

अथवा, निषेधाला कारण असलेल्या
यङ्प्रत्ययापेक्षां बाहेर असलेल्या तिप् प्रत्यया-
मुळे गुण प्राप्त होत असल्याने तो बहिरंग
आहे. आणि निषेध अंतरंग आहे. तेव्हां
परिभाषेनें अंतरंगनिषेधाच्या दृष्टीनें बहि-
रंग गुण दिसत नसल्यामुळे त्याचा निषेध
होऊं शकत नाही.

१६. तेव्हां अर्थात्च 'किञ्चित् च' हा प्रकृत निषेध-
ही विधीप्रमाणें अंगाधिकारस्थ होत असल्यामुळे प्रत्यय-
लक्षणाचा निषेध प्रवृत्त होतो. म्हणून किञ्त् प्रत्यय
पुढें आहे असें मानतां येत नसल्यामुळे प्रकृतनिषे-
धाची प्रवृत्ति होत नाही आणि गुण होऊन रोरवीति
हें उदाहरण सिद्ध होतें.

१७. पूर्वसूत्रामध्ये आर्धधातुकग्रहण केलें नाही
तर धात्ववयवाचा लोप झाला असतां गुणवृद्धि होत
नाहींत इतकाच वाक्यार्थ होईल आणि रोरवीति या
उदाहरणामध्ये गुणाचा निषेध होऊं लागेल तो न
व्हावा या करितां आर्धधातुकग्रहण केलें आहे. यङ्-
लुगताचे प्रयोग लौकिकभाषेमध्ये होत नसल्यामुळे
रोरवीति अशा प्रकारच्या वैदिक प्रयोगामध्येच आर्ध-
धातुकग्रहणाचा उपयोग दाखवावा लागतो. पण त्या
ठिकाणीं जर प्रकृतसूत्रानें निषेध होईल तर पूर्व-
सूत्रामध्ये आर्धधातुकग्रहण करूनही रोरवीति हें साधत
नसल्यामुळे आर्धधातुकग्रहण व्यर्थ होतें, तेव्हां त्याच्या
जोरानें प्रकृतसूत्रानें प्राप्त झालेला निषेधही सदरील
उदाहरणामध्ये बाजूला सरतो.

कामयते ।

तद्धितकाम्योरिकप्रकरणात् ॥४॥

इग्लक्षणयोर्गुणवृद्धयोः प्रतिषेधो न
चैते इग्लक्षणे ॥

लकारस्य डित्वादादेशेषु स्थानिव-
द्भावप्रसङ्गः ॥ लकारस्य डित्वादादेशेषु
स्थानिवद्भावः प्राप्नोति । अचिनवम्

किंवा 'न धातुलोपे' या पूर्वसूत्रामध्ये
केलेल्या आर्धधातुक ग्रहणाचा कांहीं उपयोग
नसल्यानें तें अनवकाश होत आहे. त्या
जोरावर रोरवीति या ठिकाणीं 'किञ्चित् च' या
प्रकृत निषेधाला बाजूला सारून गुण होईल.

लैगवायनः, कामयते या उदाहरणामध्ये
ककारेत्संज्ञक व डकारेत्संज्ञक प्रत्ययामुळे क्रमानें
आदिवृद्धि (७।२।११७) आणि उपधावृद्धि
(७।२।११६) यांचा निषेध कां बरें होत नाही?

(वा.४) इक पदोपस्थितीनें युक्त अशाच
गुणवृद्धीचा प्रकृत सूत्रानें निषेध केला आहे.
आणि आदिवृद्धि किंवा उपधावृद्धि ही इकपदो-
पस्थितीनें युक्त नाही. म्हणून लैगवायनः आणि
कामयते येथें प्रकृत निषेध येऊं शकत नाही.

१८. तन्निमित्तग्रहण केलें असतां (रियति अदु-
द्रुवत्) इत्यादि ठिकाणीं जो दोष येतो त्याचें वार्तिक-
कारांनीं 'श्चङन्तस्थान्तरङ्गलक्षणत्वात्' असें निरा-
करण केलें. त्याप्रमाणेंच लैगवायनः इत्यादि ठिकाणीं
जो दोष येतो त्याचें वार्तिककार निराकरण करीत
आहेत. लैगवायनः या उदाहरणामध्ये लिगुशब्दां-
तील इकाराला जी आयन या कित्प्रत्ययाच्या
निमित्तानें वृद्धि होते तिचा प्रकृतसूत्रानें निषेध होत
नाहीं. कारण गकार उकार या वर्णानीं व्यवधान
आहे. तसेंच कामयते येथें कम् धातूहून णिङ् प्रत्यय
केला असतां कम् यांतील अकाराला जी णिङ् या
प्रत्ययामुळे वृद्धि होते तिचाही निषेध होत नाही.
कारण मकारानें व्यवधान आहे. परंतु जर तन्निमित्त-
ग्रहण केलें तर मात्र वरील उदाहरणामध्ये निषेध
होईल असा दोष येतो.

१९. पाणिनीनें इको गुणवृद्धी (१।१।३) हें प्रक-
रण चालू करून त्यामध्ये प्रकृत निषेधसूत्र घातलें
असल्यामुळे तद्धितप्रत्ययाचें उदाहरण आणि कामि
या ठिकाणीं दोष येत नाही.

असुनवम् अकरवम्।

लकारस्य डिच्वादादेशेषु स्थानि-
वद्भावप्रसङ्ग इति चेद्यासुटो डिद्-
चनात्सिद्धम् ॥५॥

यद्यं यासुटो डिद्चनं शास्ति तज्ज्ञा-
पयत्याचार्यो न डिदादेशा डितो भव-
न्तीति । यद्येतज्ज्ञाप्यते कथं नित्यं डितः

[३.४.९९] इतश्च [१००] इति । डितो
यत्कार्यं तद्भवति डिति यत्कार्यं तन्न
भवतीति । किं वक्तव्यमेतत् । न हि ।
कथमनुच्यमानं गंस्यते यासुट एव डिद्-
द्विचनात् । अपर्याप्तश्चैव हि यासुट् समु-
दायस्य डिच्वे डितं चैनं करोति । तस्यै-
तत्प्रयोजनं डितो यत्कार्यं तद्यथा स्यात् ।

२० अचिनवम्, असुनवम्, अकरवम् या
उदाहरणामध्ये स्थानीभूत लकार डकारेत्संज्ञक
असल्यानें तं डकारेत्संज्ञकत्व त्याच्या आदे-
शांच्या ठिकाणीं स्थानिवद्भावानें प्राप्त होतें.
तेव्हां गुणनिषेध प्रसक्त होत आहे.

(वा.५) लकाराला इत्संज्ञक डकार जोडला
असल्यानें त्याच्या आदेशाविषयीं स्थानिवद्भाव
अतिप्रसक्त होतो असें म्हणणें असेल तर
ज्यापेक्षां हे आचार्य लिङाच्या आदेशाला
यासुडागमाचें विधान करून त्याला डकारेत्सं-
ज्ञकत्वाचा अतिदेश करीत आहेत (३।४
१०३) त्यापेक्षां डकारेत्संज्ञकाचे ठिकाणीं
केलेले आदेश स्थानिवद्भावानें डित् होत
नाहींत असें सुचवीत आहेत.

जर असें (डिताचे आदेश डित् होत नाहींत
असें मोघम) सुचविलें जात आहे तर—‘नित्यं
डितः’ (३।४।९९) व ‘इतश्च’ (३।४।१००) या
सूत्रानें भवेम आणि भवेत् या उदाहरणामध्ये
सकार किंवा इकार यांचा लोप कसा बरें होईल?

२०. लट्, लिट् वगैरे दहा लकारांमध्ये लङ्,
लिट्, लुङ् आणि लृङ् हे चार लकार पाणिनीनें डित्
केले आहेत. अचिनवम् येथें चिधातु, त्याहून लङ्
प्रत्यय, त्याला परस्मैपद उत्तम पुरुष एकवचन मिप्,
त्याला अम् आदेश, शु हा विकरणप्रत्यय, अडागम
आणि शु याला गुण अवादेश झाला आहे. अकरवम्
येथें विकरण उप्रत्यय आहे.

२१. डितामुळें होणारें कार्य येथें दोन प्रकारचें
संभवतें. जो डित् असेल त्याला स्वतःलाच होणारें
एक, आणि डित् पुढें असतांना त्याच्या मागील
आगामाचें होणारें दुसरें. यासुडागमाला डित्व सांग-
ण्यांत पाणिनीचा उद्देश ‘हीं दोन्ही प्रकारचीं कार्यें
त्या डित्वामुळें व्हावीत’ असा दिसत नाहीं. कारण

स्थानिवद्भावानें डित् समजला जाणाऱ्या
लादेशाला डित्वामुळें जें कार्य प्राप्त होतें तें
त्याला होतेंच. फक्त त्या त्याच्या डित्वामुळें त्या
लादेशाच्या मागील प्रकृतीला जें कार्य प्राप्त
होतें तें होत नाहीं.

पण अशा अर्थाचें अपूर्व वचन केलें
पाहिजे कीं काय ? नको. तर मग सांगितल्या-
वांचून कसा बरें (हा अर्थ) गवसेल ? यासु-
ड्विशिष्टप्रत्ययाला डित्वाचा अतिदेश न
करतां केवळ यासुडागमालाच डित्वाचा अति-
देश केल्यावरून गवसेल.

यासुडागम हा तें आपलें डित्व त्या समु-
दायाला देऊं शकत नाहीं आणि पाणिनि तर
यासुड्विशिष्ट प्रत्ययाला डित् न म्हणतां केवळ
यासुडागमालाच डित् करून ठेवीत आहे.
तेव्हां त्याचा उपयोग असा दिसतो की
डिताला स्वतःलाच जें कार्य तें होऊं देच,
डित् पुढें असतांना मागच्याला जें कार्य तें
फक्त होत नाहीं.

डिताला होणारें जें कार्य तें प्रत्ययाला सांगितलें
आहे. आणि पाणिनीनें तर यासुड्विशिष्ट प्रत्ययाला
डित्व न सांगतां फक्त त्यांतील यासुडागमालाच
सांगितलें आहे. तेव्हां त्या डित्वाचा उपयोग यासुड्-
विशिष्ट प्रत्ययाला करणें अशक्य आहे. एकंदरीत
‘डितामुळें पूर्वभागीं होणारें कार्य येथें व्हावें’ असा
एकच उद्देश पाणिनीचा दिसतो. आतां डित् लका-
राचा आदेश स्थानिवद्भावानें डित् समजून त्याला
डिताच्या निमित्तानें होणारें कार्य केलें तरी त्यामुळें
यासुडागमाला सांगितलेलें डित्व व्यर्थ होत नाहीं.
कारण तें डित्व तशा कार्याच्या उद्देशानें सांगितलेच
नाहीं. पण जर स्थानिवद्भावानें प्राप्त झालेल्या
डित्वाचा त्याच्या पूर्वभागीं होणाऱ्या कार्याकडे उप-

ङिति यत्कार्यं तन्माभूदिति ॥

दीधीवेवीटाम् ॥११॥६॥

किमर्थमिदमुच्यते । गुणवृद्धी मा भूतामिति । आदीध्यनम् आदीध्यकः । आवेव्यनम् आवेव्यक इति ॥ अयं योगः शक्योऽकर्तुम् । कथम् ।

दीधीवेव्योश्छन्दोविषयत्वाद्दृष्टानुविधित्वाच्च छन्दसोऽदीधेददीधयुरिति च गुणदर्शनादप्रतिषेधः ॥१॥

दीधीवेव्योश्छन्दोविषयत्वात् । दीधीवेव्यौ छन्दोविषयौ । दृष्टानुविधित्वाच्च छन्दसः । दृष्टानुविधिश्च छन्दसि

भवति । अदीधेददीधयुरिति च गुणस्य दर्शनादप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः । प्रजापतिर्वै यत्किञ्चन मनसा दीधेत् । होत्राय वृतः कृपयन्नदीधेत् । अदीधयुर्दाशराज्ञे वृतासः ॥ भवेदिदं युक्तमुदाहरणम् अदीधेदिति । इदं त्वयुक्तम् अदीधयुरिति । अयं जुसि गुणः प्रतिषेधविषय आरभ्यते । स यथैव किञ्चित् नेत्येतं प्रतिषेधं बाधत एवमिममपि बाधते । नैष दोषः । जुसि गुणः प्रतिषेधविषय आरभ्यमाणस्तुल्यजातीयं प्रतिषेधं बाधते । कश्च तुल्यजातीयः प्रति-

(सू.६) हे सूत्र कशासाठीं केलें आहे ?

आदीध्यनं, आदीध्यकः, आवेव्यनं, आवेव्यकः या उदाहरणामध्ये गुण आणि वृद्धि न व्हावी म्हणून.

हे सूत्र न करणें शक्य आहे.

तें कसें ?

(वा.१) दीधीङ् आणि वेवीङ् या धातूंचा प्रयोग वेदामध्येच होतो. आणि वेदांतील प्रयोगामध्ये तर दृष्ट असलेल्या कार्याचें विधानच फक्त करावयाचें असतें. शिवाय अदीधेत् अदीधयुः या वैदिक उदाहरणामध्ये गुण केल्याचेंही दृष्टीस पडत आहे. त्यामुळे प्रकृत प्रतिषेध हा अप्रतिषेध होत आहे. निरर्थक जो

प्रतिषेध तो अप्रतिषेध होय. तीं वैदिक उदाहरणें येणेंप्रमाणें—प्रजापतिर्वै यत्किञ्चन मनसादीधेत् । होत्राय वृतः कृपयन्नदीधेत् । अदीधयुर्दाशराज्ञे वृतासः ॥

प्रकृत निषेध असतांही गुण केल्याचें अदीधेत् हे उदाहरण दाखविलें तें योग्य होय, पण अदीधयुः हे मात्र अयोग्य होय. कारण 'किञ्चित् च' वगैरे प्रतिषेधाचा विषय असतांनाच मुद्दाम 'जुसि च' या गुणाचा आरंभ केला आहे. तेव्हां तो जसा 'किञ्चित् च' या निषेधाचा बाध करतो, तसा प्रकृत निषेधाचाही बाध करीलें.

हा दोष येत नाही. कारण प्रतिषेधाच्या विषयामध्ये आरंभिलेला 'जुसि च' गुण,

योग केला तर मात्र यासुडागमाला सांगितलेलें डित्व व्यर्थ होईल. तेव्हां लकाराचें डित्व आदेशावर स्थानिवद्भावानें घेऊन त्याचा उपयोग पूर्वभागीं होणाऱ्या कार्याकडे कोठेंही करूं नये एवढेंच पाणिनि गृहीत धरतो आणि तसलें कार्य यासुडाच्या उदाहरणांत झालें पाहिजे म्हणून तेवढ्यापुरतें यासुडागमाला डित्व सांगतो.

१. दीधी आणि वेवी हे दोन धातु आणि इट् आगम या तिघांना गुण आणि वृद्धि होत नाहीत.

२. दीधी आणि वेवी या धातूंहून ल्युट् (३।३।११५) आणि ण्वुल् (३।१।११३) हे प्रत्यय केले आहेत. ल्युटाला अन आदेश आणि ण्वुलाला अक

आदेश (७।१।१) होतो. प्रकृत सूत्रानें गुणाचा निषेध केला म्हणून गुण न होतां यण् झाला आहे. आ हा उपसर्ग मागे लाविला आहे.

३. वैदिक प्रयोगामध्ये जीं कार्यें केलेलीं दिसत असतील तीं तेथें कशीं झालीं तें दाखवावें लागतें. परंतु जीं कार्यें केलीं नसतील तीं तेथें कां केलीं नाहीत असा प्रश्न संभवत नाही. कारण तें कार्य तेथें आपण केलें तर जें रूप होईल तें वैदिक रूपच नव्हे असें होतें.

४. तेव्हां प्रकृत निषेधसूत्र केलें तरी अदीधयुः या वैदिक रूपामध्ये गुण केलेला जो दृष्टीस पडतो तो बरोबरच आहे.

षेधः । यः प्रत्ययाश्रयः । प्रकृत्याश्रय- ष्यति ॥

आयम् । अथवा येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति । न चाप्राप्ते किञ्चित् नेत्येतस्मिन्प्रतिषेधे जुसि गुण आरभ्यते । अस्मिन्पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च ॥ यदि तर्ह्ययं योगो नारभ्यते कथं दीध्यदिति ।

दीध्यदिति श्यन्व्यत्ययेन ॥२॥

दीध्यदिति श्यन्नेष व्यत्ययेन भवि-

इटश्चापि ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथमकणिषम् अरणिषम् कणिता श्वः रणिता श्व इति । आर्धधातुकस्येड्वलादेः [७.२. ३५] इत्यत्रेडिति वर्तमाने पुनरिड्ग्रहणस्य प्रयोजनमिडेव यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्माभूदिति । किं चान्यत्प्राप्नोति । गुणः । यदि नियमः क्रियते पिपठिषतेर-

आपल्यासारख्या निषेधाचाच बाध करतो. आपल्यासारखा निषेध तो कोणता ? जो निषेध प्रत्ययावर अवलंबून आहे तो. आणि हा प्रकृत निषेध तर प्रकृतीवर अवलंबून आहे.

अथवा ज्या अपवादाविषयी ज्याची अवश्य प्राप्ति आहे त्याचाच त्या अपवादाने बाध होत असतो. 'जुसि च' (७।३।८३) हा जो गुण आरंभिला जात आहे त्याच्या सर्व उदाहरणांपैकी एकाही उदाहरणामध्ये 'किञ्चित् च' या निषेधाची प्राप्ति येत नाही असे नाही, आणि दीधीवेवीटाम् हा निषेध तर जुसि च याच्या उदाहरणांपैकी कांहीं ठिकाणीच येतो आणि कांहीं ठिकाणी येत नाही. तेव्हा जुसि गुणाविषयी प्रकृतनिषेध अवश्य प्राप्त होणारा नसल्यामुळे या निषेधाचा जुसि गुण बाध करित नाही.

आतां जर हें प्रकृत सूत्र आरंभिलें नाहीं, तर दीध्यत् वेव्यत् येथें गुण कांवरें होत नाही ? (वा.२) दीध्यत् वेव्यत् येथें व्यत्ययानें श्यन्विकरण करतां येईल.

५. किञ्चित् च हा निषेध प्रवृत्त होण्याला प्रकृति अमुकच पाहिजे असा कांहीं नियम नाही. प्रत्यय मात्र किंवा डित् असलाच पाहिजे म्हणून किञ्चित् च हा निषेध प्रत्ययावर अवलंबून आहे असे सिद्ध होतें.

६. कारण दीधी आणि वेवी या धातूंना कोणताही प्रत्यय केला असला तरी गुण होत नाही असा याचा अर्थ आहे.

७. अदीधयुः येथें दीधीवेवीटाम् हा प्रकृतनिषेध येतो आणि अविभयुः वगैरे उदाहरणामध्ये येत नाही.

८. दीधी हा दुसऱ्या गणातील धातु आहे. पुढे लेट् प्रत्यय, त्याला तिप् आदेश, मध्ये शप् विकरण

ह्या सूत्रांतील इट् शब्दाचेही ग्रहण न करणें शक्य आहे.

तर मग अकणिषं, अरणिषं, कणिता श्वः, रणिता श्वः हीं उदाहरणें कशीं साधावीत ?

'आर्धधातुकस्य' (७।१।३५ या सूत्रामध्ये 'नेड्वशि' (७।२।८) या सूत्रातून इट् शब्दाची अनुवृत्ति येत असतां पुनः इट् शब्द धातूला त्याचा उपयोग असा आहे की तो इट् आगम स्वस्वरूपानें कायम राहावा. म्हणजे त्या इडागमाच्या स्वरूपांत बदल करणारे असे जे दुसरे कार्य प्राप्त होतें तें करूं नये.

दुसरे काय प्राप्त होत आहे ?

गुण प्राप्त होत आहे.

जर इडागम हा स्वरूपांतच राहतो असा नियम केला तर पिपठिस् या सन्नन्त धातूहून सर्वापहारी क्विप् वगैरे प्रत्यय करून अतोलोप केला असतां पिपठीः येथें 'वोरूप-धायाः' (८।२।७६) यानें दीर्घ होत असतो तो होणार नाही.

प्रत्यय, त्याचा लुक्, लेटोडाटौ (३।४।९४) यानें तिप् प्रत्ययाला अट् आगम, प्रकृत सूत्रानें गुणाचा निषेध, आणि यण् करून दीध्यत् असें क्रियापद होतें. आतां प्रकृतसूत्र केलें नाहीं तर येथें विकरण प्रत्यय शप् न करतां व्यत्ययो बहुलम् (३।१।८५) यानें श्यन् प्रत्यय करून तो डित् (३।२।४) असल्यामुळे 'किञ्चित् च' या मागील सूत्रानेंच गुणाचा निषेध होतो. नंतर 'यीवर्णयो' (७।४।५३) यानें ईकाराचा लोप करून दीध्यत् हें रूप साधतां येतें.

९. कारण पिपठिस् शब्दांतील इकार हा इडागमाचा आहे.

प्रत्ययः पिपठीः दीर्घत्वं न प्राप्नोति ।
नैष दोषः । आङ्गं यत्कार्यं तन्नियम्यते
न चैतदाङ्गम् । अथवासिद्धं दीर्घत्वं
तस्यासिद्धत्वान्नियमो न भवति ॥

हृलोऽनन्तराः संयोगः ॥११॥७॥

अनन्तरा इति कथमिदं विज्ञायते ।
अविद्यमानमन्तरमेषामिति । आहोस्विद-
विद्यमाना अन्तरैषामिति । किं चातः ।
यदि विज्ञायतेऽविद्यमानमन्तरमेषामित्य-
वग्रहे संयोगसंज्ञा न प्राप्नोति । अस्वि-

त्यप् स्विति । विद्यते ह्यत्रान्तरम् । अथ
विज्ञायतेऽविद्यमाना अन्तरैषामिति न
दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु ।
अथवा पुनरस्त्वविद्यमानमन्तरमेषा-
मिति । ननु चोक्तमवग्रहे संयोगसंज्ञा
न प्राप्नोति अस्वित्यप् स्विति विद्यते
ह्यत्रान्तरमिति । नैव दोषो न प्रयोजनम् ॥

संयोगसंज्ञायां सहवचनं

यथान्यत्र ॥१॥

संयोगसंज्ञायां सहग्रहणं कर्तव्यम् ।

हा दोष येत नाही. कारण 'अङ्गस्य (६।४
१) या अधिकारामध्ये हा नियम केला अस-
ल्यामुळे इडागमाच्या स्वरूपांत बदल करणारे
जे अंगाधिकारामध्ये सांगितलेले कार्य
त्याचीच नियमाने व्यावृत्ति केली जाते. आणि
'वोरूपधायाः' (८।२।७६) हा दीर्घ तर अंगा-
धिकारामध्ये विहित नाही म्हणून नियमाने
त्याची निवृत्ति होत नाही.

किंवा 'वोरूपधायाः' हा दीर्घ त्रैपादिक
असल्याने तो 'आर्धधातुकस्येड्' (७।२।३५)
येथे केलेल्या त्या नियमाच्या दृष्टीने असिद्ध
आहे. तेव्हा त्या असिद्धत्वास्तव नियमाने
त्याची व्यावृत्ति होणार नाही.

काय ? सूत्रांतील 'अनन्तराः' या पदाचा
अविद्यमानः अन्तरं येषां='ज्यांच्यामध्ये बिल-
कुल अन्तर (मोकळी जागा सुद्धा) नाही
अशी व्यञ्जने' असा अर्थ समजावयाचा किंवा
अविद्यमाना अनन्तरा येषां='ज्यांच्यामध्ये दुसरे
वर्ण बिलकुल नाहीत अशी व्यञ्जने' असा
समजावयाचा ?

या दोन तऱ्हेच्या अर्थामध्ये काय फरक
आहे ?

जर 'ज्यांच्यामध्ये बिलकुल जागा नाही

१. अच् म्ह. स्वर ज्यामध्ये नाही अशा अनेक
हलांना म्ह. व्यंजनांना संयोगसंज्ञा होते.

२. ज्या ठिकाणी एका पदाच्या आंत दुसरें
अवांतर पद असतें, तेथें पदकालीं अवग्रह करण्याचा

अशी व्यञ्जने' हा अर्थ गृहीत धरला तर
अवग्रह केला असेल तेथें संयोग संज्ञा होऊं
शकत नाही; जसे 'अस्वित्यप्-सु' वगैरे. येथें
पकार आणि सु या शब्दांतील सकार या उभ-
यतांमध्ये मोकळी जागा आहे. म्हणून त्या
उभयतांना संयोगसंज्ञा प्राप्त होत नाही. आतां
'ज्यांच्यामध्ये दुसरे वर्ण बिलकुल नाहीत
अशी व्यञ्जने' हा अर्थ गृहीत धरला तर
वरील दोष येत नाही.

तर मग ज्या प्रकारें दोष येणार नाही
तसेंच असू दे.

अथवा 'ज्यांच्यामध्ये बिलकुल मोकळी
जागा नाही अशी व्यञ्जने' हा अर्थ घेतला
तरी चालेल.

पण तसें गृहीत धरलें तर अवग्रह केला
असेल तेथें म्हणजे अस्वित्यप्-सु येथें पकार
आणि सुशब्दांतील सकार या उभयतांमध्ये
मोकळी जागा असल्याने त्यांना संयोगसंज्ञा प्राप्त
होत नाही असा दोष पूर्वी दिला आहे ना ?

वरील उदाहरणीं संयोगसंज्ञा झाली नाही
म्हणून कांहीं दोष येत नाही. आणि झाली
म्हणून कांहीं फायदा नाही.

(वा. १) संयोगसंज्ञेविषयीं सहशब्दाचें ग्रहण

संप्रदाय आहे. अवग्रह म्हणजे जरा थोडा वेळ टाकून
पुढील वर्णाचा उच्चार करणें. अप्सु या पदांतील अप्
हें अवान्तरपद आहे. कारण 'स्वादिष्वसर्व०' (१।४।
१७) याने अप् या भागाला पदसंज्ञा झाली आहे.

हलोऽनन्तराः संयोगः सहेति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । सहभूतानां संयोगसंज्ञा यथा स्यादेकैकस्य मा भूदिति । यथान्यत्र । तद्यथान्यत्रापि यत्रेच्छति सहभूतानां कार्यं करोति तत्र सहग्रहणं । तद्यथा । सह सुपा [२.१.४] । उभे अभ्यस्तं सहेति । किं च स्याद्यद्येकैकस्य हलः संयोगसंज्ञा स्यात् । इह निर्यायात् निर्वायात् वान्यस्य संयोगादेः [६.४.६८] इत्येत्वं प्रसज्येत । इह च संहृषीष्टेत्युत्तस्य संयोगादेः [७.२.४३] इतीट् प्रसज्येत । इह च संह्रियत इति गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः [७.४.२९] इति गुणः प्रसज्येत ।

करावें, म्हणजे 'हलोऽनन्तराः संयोगः सह' असा सूत्रपाठ करावा ?

याचें काय फळ ?

सगळ्यांना मिळून संयोगसंज्ञा व्हावी व प्रत्येकाला निरनिराळी न व्हावी. ज्याप्रमाणें इतर ठिकाणीं अनेकांना मिळून कार्यं व्हावें असें आचार्य इच्छितो तेथें सहशब्दाचें ग्रहण करतो. तें जसें—'सह सुपा' (२।१।४) 'उभे अभ्यस्तं सह' (६।१।५). येथें अनेक सुवन्तांना मिळून समाससंज्ञा आणि दोघांना मिळून अभ्यस्तसंज्ञा होण्यासाठीं सहशब्द व 'उभ'शब्द सूत्रामध्ये घातला आहे.

पण जर प्रत्येकाला निरनिराळीं संयोगसंज्ञा झाली तर काय वरें विघडेल ?

निर्यायात्, निर्वायात् येथें रेफाच्या सांनिध्यानें यकाराला संयोगसंज्ञा आहे म्हणून 'वाऽन्यस्य संयोगादेः' (६।४।६८) यानें एत्व प्रसक्त होईल. तसेंच संहृषीष्ट येथें अनुस्वाराला असिद्धत्व असल्यामुळें मकाराच्या सान्निध्यानें हकार हा संयोग होत आहे म्हणून 'ऋतश्च संयोगादेः' (७।२।४३) यानें इडागम प्रसक्त होईल. संह्रियते येथेंही 'गुणोऽर्तिसंयोगादेः' (७।४।३९) यानें गुण प्रसक्त

इह च दृष्टकरोति समित्करोतीति संयोगान्तस्य लोपः प्रसज्येत । इह च शक्तावस्तेति स्कोः संयोगाद्योः [८.२.२९] इति लोपः प्रसज्येत । इह च निर्यातः निर्वातः संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः [८.२.४३] इति निष्ठानत्वं प्रसज्येत ॥ नैष दोषः । यत्तावदुच्यत इह तावन्निर्यायात् निर्वायात् वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं प्रसज्येतेति नैवं विज्ञायते संयोग आदिर्यस्य सोऽयं संयोगादिः संयोगादेरिति । कथं तर्हि । संयोगावादी यस्य सोऽयं संयोगादिः संयोगादेरिति । एवं तावत्सर्वमाङ्गं परिहृतम् ॥ यद्युच्यत इह च

होईल. दृष्टकरोति समित्करोति येथेंही ककार-सान्निध्यानें तकार हा संयोग होत आहे म्हणून 'संयोगान्तस्य लोपः' (८।२।२३) यानें तकाराचा लोप प्रसक्त होईल. तसेंच शक्तावस्ता येथें तकार झल् पुढें असतां मागील ककार व सकार संयोग होत असून तो आदि आहे म्हणून 'स्कोः संयोगाद्योः' (८।२।२९) यानें ककार व सकार यांचा लोप प्रसक्त होईल. आणि निर्यातः निर्वातः येथेंही 'संयोगादेरातो धातोः' (८।७।४) यानें निष्ठा प्रत्ययाच्या तकाराला नकारादेश प्रसक्त होईल.

हा दोष येत नाही. निर्यायात् येथें 'वाऽन्यस्य संयोगादेः' यानें एत्व प्रसक्त होईल असें जें म्हटलें आहे त्यावर उत्तर—'संयोगादेः' येथें संयोगः आदिर्यस्य (एक संयोग आहे आरंभीं ज्याच्या) असा समास सोडवावयाचा नाही. तर कसा सोडवावयाचा ? संयोगी आदी यस्य (दोन संयोग आहेत आरंभीं ज्याच्या तो संयोगादि) असा सोडवावयाचा. तेव्हा दोन संयोग आकारान्त धातूच्या आरंभीं नसल्यानें वरील उदाहरणामध्ये एत्व होत नाही. या रीतीनें संहृषीष्ट, संह्रियते येथें प्रसक्त झालेल्या अंगकार्याचा म्ह. अनुक्रमें इडागम आणि

३. हा सहशब्द वार्तिककारांनीं घातला आहे.

दृषत्करोति समित्करोतीति संयोगान्तस्य लोपः प्रसज्येतेति नैवं विज्ञायते संयोगोऽन्तो यस्य तदिदं संयोगान्तं संयोगान्तस्येति । कथं तर्हि । संयोगावन्तावस्य तदिदं संयोगान्तं संयोगान्तस्येति ॥ यदप्युच्यत इह च शक्ता वस्तेति स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेति लोपः प्रसज्येतेति नैवं विज्ञायते संयोगावादी संयोगादी संयोगाद्योरिति । कथं तर्हि । संयोगयोरादी

संयोगादी संयोगाद्योरिति । यदप्युच्यत इह च निर्यातः निर्वात इति संयोगादेरातो धातोर्यण्वत इति निष्ठानत्वं प्रसज्येतेति नैवं विज्ञायते संयोग आदिर्यस्य सोऽयं संयोगादिः संयोगादेरिति । कथं तर्हि । संयोगावादी यस्य सोऽयं संयोगादिः संयोगादेरिति ॥ कथं कृत्वैकैकस्य संयोगसंज्ञा प्राप्नोति । प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति । तद्यथा । वृद्धिगुणसंज्ञे प्रत्येकं

गुण यांचा परिहार होईल.

आणखीही जें म्हटलें आहे की दृषत्करोति, समित्करोति येथें ककार संनिध असतां तकाराचा 'संयोगान्तस्य' (८।२।२३) यानें लोप प्रसक्त होईल, त्यावर उत्तरः— संयोगः अन्तो यस्य संयोगान्तं, तस्य (एक संयोग आहे शेवटीं ज्याच्या तें संयोगान्त पद, त्याचा) असा समास सोडवावयाचा नाही तर कसा सोडवावयाचा ? संयोगौ अन्तौ यस्य तत् संयोगान्तं, तस्य (दोन संयोग आहेत शेवटीं ज्याच्या तें संयोगान्त पद, त्याचा) असा सोडवावयाचा. तेव्हां दृषत् किंवा समित् या पदाच्या शेवटीं संयोग दोन नसल्यामुळें संयोगान्तलोप येऊं शकत नाही.

आणखीही जें म्हटलें आहे की शक्ता, वस्ता येथें 'स्कोः संयोगाद्योः' (८।२।२९) यानें ककार व सकार यांचा लोप प्रसक्त होईल त्यावर उत्तरः— संयोगाद्योः येथें संयोगौ च तौ आदी च संयोगादी, तयोः (संयोग नांव पावलेला आणि आदि असा सकार किंवा ककार, त्यांचा) असा समास सोडवावयाचा नाही. तर कसा ? संयोगयोः आदी संयोगादी, तयोः (दोन संयोगांपैकी पहिला सकार किंवा ककार, त्यांचा) असा सोडवावयाचा. तेव्हां शक्ता, वस्ता येथें झल् पुढें असतां त्याच्यामागे दोन संयोग नसल्यामुळें संयोगादिलोप प्राप्त होऊं शकत नाही.

आणखीही जें निर्यातः निर्वातः येथें 'संयो-

गादेरातो धातोर्य०' (८।२।४२) यानें निष्ठाप्रत्ययाच्या तकाराला नकार प्रसक्त होईल असें म्हटलें आहे त्यावर उत्तरः— संयोगादेः येथें संयोगः आदिर्यस्य संयोगादिः- तस्मात् (एक संयोग आहे प्रारंभीं ज्याच्या अशा यण्वान् आकारान्त धातूहून) असा समास सोडवावयाचा नाही. तर मग कसा सोडवावयाचा ? संयोगौ आदी यस्य संयोगादिः, तस्मात् (दोन संयोग आहेत प्रारंभीं ज्याच्या, अशा आकारान्त यण्वान् धातूहून) असा सोडवावयाचा. तेव्हां निर्यातः निर्वातः येथें आकारान्त असून यण्वान् असलेल्या धातूच्या आरंभीं दोन संयोग नसल्यामुळें त्याच्यापुढील तकाराला नकारादेश होत नाही.

पण ज्यांच्यामध्ये दुसरा विजातीय वर्ण नाही, अशा अनेक व्यंजनांच्या समुदायाला सांगितलेली संयोग संज्ञा त्या समुदायांतील प्रत्येक व्यंजनाला कशी बरे प्राप्त होऊं शकते ?

वाक्यांतील विधेयाचा संबंध उद्देश्यांतील प्रत्येकाशीं केलेला दृष्टीस पडतो; जसें—वृद्धिसंज्ञा किंवा गुणसंज्ञा अनुक्रमें आ, ऐ, औ आणि अ, ए, ओ, यांना सांगितलेली त्या तिघांतील प्रत्येकाला होते. या दृष्टान्तानें ज्यांच्यामध्ये विजातीय वर्ण नाही अशा अनेक व्यंजनांच्या समुदायाला उद्देशून सांगितलेली संयोगसंज्ञा त्या समुदायांतील प्रत्येक अवयवाला प्राप्त होते.

पण पूर्वोक्त दृष्टान्ताच्या उलट असाही हा पुढील दृष्टान्त आहेः—वाक्यांतील विधेयाचा

भवतः । ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति । तद्यथा । गर्गाः शतं दण्डयन्तामिति । अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति न च प्रत्येकं दण्डयन्ति । सत्यतस्मिन्दृष्टान्ते यदि तत्र प्रत्येकमित्युच्यत इहापि सहग्रहणं कर्तव्यम् । अथ तत्रान्तरेण प्रत्येकमिति वचनं प्रत्येकं वृद्धिगुणसंज्ञे भवत इहापि नार्थः सहग्रहणेन ॥

अथ यत्र बहूनामानन्तर्यं किं तत्र तयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञा भवत्याहोस्विदविशेषेण । कश्चात्र विशेषः ।

समुदाये संयोगादिलोपो मस्जेः ॥२॥

समुदाये संयोगादिलोपो मस्जेर्न सिध्यति । मङ्क्ता मङ्क्तुम् ॥ इह च निर्गल्यात् निर्गल्यात् निर्मल्यात् निर्मल्यात् वान्यस्य संयोगादेरित्येवं न प्राप्नोति । इह च सं-

संबंध उद्देश्यांतील प्रत्येक अवयवांना न करतां सगळ्यांना मिळून केलेला दृष्टीस पडतो. तें असें:-गर्ग नांवाच्या लोकांपासून शंभर रुपये दंड घ्यावा असा हुकूम केला असतां सगळ्या गर्ग नांवाच्या लोकांकडून मिळूनच शंभर रुपये दंड घेतला जातो. जरी राजे लोक द्रव्याविषयीं अगदीं हपापलेले असतात तरी-सुद्धां गर्ग नांवाच्या प्रत्येक व्यक्तीपासून निरनिराळा शंभर रुपये दंड घेत नाहीत. यावरून वाक्यांतील मुख्य विधेयाचा संबंध उद्देश्यांतील घटक अवयवांना सगळ्यांना मिळूनही होऊं शकतो. तेव्हां विजातीय वर्णरहित अशा अनेक व्यंजनांच्या समुदायाला उद्देशून सांगितलेली संयोगसंज्ञा सगळ्या व्यंजनांना मिळून होईल. प्रत्येकाला होणार नाही. आतां हा दृष्टान्त आहे म्हणून जर गुणवृद्धिसंज्ञेचे ठिकाणीं 'प्रत्येक' हा शब्द घातला जाईल, तर प्रकृत संज्ञेचे ठिकाणींही सहशब्द घालावा लागेल. आणि जर तेथें प्रत्येक हा शब्द घातल्यावांचून गुणवृद्धिसंज्ञा

प्रत्येकाला होतात तर येथेंही सहशब्द घालण्यांत काहीं तात्पर्य नाही.

आतां जेथें बहुत व्यंजनें विजातीय वर्णरहित अशीं आहेत तेथें काय दोघांदोघांला मिळून संयोगसंज्ञा होते, अथवा सगळ्यांना मिळून होते, या दोन तऱ्हांमध्ये काय विशेष आहे ?

(वा. २) संनिहित असलेल्या सगळ्या व्यंजनांना मिळून संयोगसंज्ञा होत असेल, तर मस्ज धातूतील सकाराचा संयोगादिलोप होणार नाही. जसें-मङ्क्ता मङ्क्तुम्. तसेंच निर्गल्यात्, निर्गल्यात्, निर्मल्यात्, येथें उपसर्गांतील रेफापासून तीन व्यंजनांच्या समुदायाला संयोगसंज्ञा झाली असतां तो संयोग अंगाचा आदि होत नाही. कारण रेफ हा अंगाच्या बाहेरचा आहे. आणि जो गकारादि किंवा मकारादि दोन व्यंजनांचा समुदाय अंगाचा आदि आहे तो संयोग होऊं शकत नाही. म्हणून 'वान्यस्य संयोगादेः' (६।४। ६८) यानें एव येऊं शकत नाही. याचप्रमाणें

४. कारण गर्ग अनेक आहेत; म्हणून यांना अनुसरून अनेक शतांची कल्पना करणें म्ह. शतं या पदाचा शतशतं असा वीप्सायुक्त अर्थ लक्षणनें घेणें हे योग्य नाही. कारण दंडधातूचीं जीं गर्ग आणि शत हीं दोन कर्मे, त्यांमध्ये शताला मुख्यत्व आहे. राजे लोक द्रव्येच्छु असल्यामुळे 'गर्गाः शतं दण्डयन्ताम्' अशी आज्ञा करतांना ते गर्गापेक्षां शताला महत्त्व समजतात. तेव्हां मुख्याला अनुसरून गौणवस्तू-संबंधानें काहीं कल्पना करणें झाल्यास तें शक्य होईल

व त्यामुळे गौणाला थोडा कमीपणा आला तरी चालेल. पण गौणाला जुळण्याकरितां मुख्य वस्तूसंबंधानें मात्र तशी कांही कल्पना करणें योग्य होणार नाही.

५. येथें मस्ज धातूला 'मस्जिनशी०' (७।१।६०) यानें नुम् आगम झाला तो 'मिदचो०' (१।१।४७) या परिभाषेमुळे अकाराच्या पुढें झाला. त्यामुळे न्, ज्, स् या तीन व्यंजनांना मिळून संयोगसंज्ञा होईल. तेव्हां त्या संयोगाच्या प्रारंभीं नकार आहे, सकार नाही. म्हणून त्याचा लोप होणार नाही.

स्वरिषीष्टेत्युतश्च संयोगादेरिति न प्राप्नोति । इह च संस्वर्यत इति गुणोऽर्तिसंयोगाद्योरिति गुणो न प्राप्नोति । इह च गोमान्करोति यवमान्करोतीति संयोगान्तस्य लोप इति लोपो न प्राप्नोति । इह च निर्गलानः निर्मलान इति संयोगादेरातो धातोर्यणवत इति निष्ठान्तत्वं न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि द्वयोर्द्वयोः संयोगः ।

द्वयोर्हलोः संयोग इति चेद्द्विर्वचनम् ॥३॥

द्वयोर्हलोः संयोग इति चेद्द्विर्वचनं न सिध्यति । इन्द्रमिच्छति इन्द्रीयति । इन्द्री-

यतेः सन् इन्द्रियीषति । नन्द्राः संयोगादयः [६.१.३] इति दकारस्य द्विर्वचनं न प्राप्नोति ॥

न वाज्विधेः ॥४॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । अज्विधेः । नन्द्राः संयोगादयो न द्विरुच्यन्ते । अजादेरिति वर्तते ॥ अथ यद्येव बहूनां संयोगसंज्ञायापि द्वयोर्द्वयोः किं गतमेतदियता सूत्रेणाहोस्विदन्यतरस्मिन्पक्षे भूयः सूत्रं कर्तव्यम् । गतमित्याह । कथम् । यदा तावद्बहूनां संयोगसंज्ञा तदैवं विग्रहः करिष्यते । अविद्यमानमन्तरमेषामिति । यदा

संस्वरिषीष्ट, संस्वर्यते येयं अनुस्वाराला त्रैपादिकासिद्धत्वं असल्यामुल्ले उपसर्गातील मकाराच्या पुढील सकारादि दोन व्यञ्जनांचा समुदाय संयोग होत नसल्याने अनुक्रमे 'ऋतश्च संयोगादेः' (७।२।४३) याने इडागम, व 'गुणोऽर्तिसंयोग' (७।२।२९) याने गुण प्राप्त होऊ शकत नाही. तसेच गोमान् करोति, यवमान्करोति येथे पुढे ककार तिसरा असल्यामुळे नकार आणि तकार या दोन व्यञ्जनांचा समुदाय संयोगसंज्ञा पावत नसल्यामुळे संयोगान्तलोप (८।१।४३) येऊ शकत नाही. आणि निर्गलानः, निर्मलानः येथे रेफांच्या पुढील गकारादि किंवा मकारादि दोन व्यञ्जनांचा समुदाय संयोग होऊ शकत नसल्याने 'संयोगादेरातो' (८।२।४३) याने निष्ठाप्रत्ययांतील तकाराला नकारादेश प्राप्त होऊ शकत नाही.

असू दे तर मग दोघांदोघांना संयोगसंज्ञा.

(वा.३) बहुत व्यंजनांचे आनन्तर्य असतां तेथे दोन व्यंजनांना देखील संयोगसंज्ञा होत असेल, तर इन्द्रिीय या क्यजन्त धातूहून सन् प्रत्यय केला असतां इन्द्रिीयिषति येथे नकाराच्या पुढील दकारादि दोन व्यंजनांच्या समुदायाला संयोगसंज्ञा झाल्याने 'नन्द्राः संयोगादयः' (६।१।३) या निषेधामुळे दकारविशिष्टाला

द्विर्वचन प्राप्त होऊ शकत नाही.

(वा.४) हा दोष येत नाही.

काय कारण ?

अचा-(स्वरा-)वर अवलंबून द्विर्वचननिषेधविधि आहे म्हणून. 'अजादेर्द्वितीय' (६।१।२) येथून अजादेः या पदाची येथे अनुवृत्ति आहे. आणि ती अच्च-असौ आदिश्च असा येथे कर्मधारय आहे. तेव्हां आद्यावयव-प्रथमावयवभूत अशा अचापुढील न, द, र यांना द्वित्वाचा निषेध केला जात आहे. प्रकृत उदाहरणामध्ये नकाराने व्यवहित असल्यामुळे दकार हा इ या आदि अचाच्या पुढे नाही यामुळे त्याला द्वित्वाचा निषेध होत नाही.

आतां अशा रीतीने स्वररहित अशा बहुत व्यंजनांच्या समुदायाला संयोगसंज्ञा होवो, किंवा त्यांतील दोघांदोघांना होवो. पण काय ?

आहे एवढ्याच सूत्रावरून तो दोन प्रकारचा अर्थ लब्ध होत आहे किंवा एखाद्या अर्थाच्या वेळीं सूत्र मोठे करावे (वाढवावे) लागत आहे ?

आहे एवढ्याच सूत्रावरून दोन्ही तऱ्हेचे अर्थ लब्ध होत आहेत असे म्हणतो. तें कसे ? जेव्हां बहुत व्यंजनांच्या समुदायाला संयोगसंज्ञा करावयाची तेव्हां 'अविद्यमानं अन्तरं येषां' (ज्यांच्यामध्ये मोकळी सुद्धा जागा बिलकूल

द्वयोर्द्वयोस्तदैवं विग्रहः करिष्यते । अविद्य-
माना अन्तरैषामिति । द्वयोश्चैवान्तरा
कश्चिद्विद्यते वा न वा । एवमपि बहूनामेव
प्राप्नोति । यान्हि भवानत्र षष्ठ्या प्रति-
निर्दिशत्येतेषामन्येन व्यवधेयं न भवि-
तव्यम् । अस्तु तर्हि समुदाये संज्ञा ।
ननु चोक्तं समुदाये संयोगादिलोपो मस्जे-
रिति । नैष दोषः । वक्ष्यत्येतत् । अन्त्या-

त्पूर्वो मस्जेर्मिदनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थ-
मिति ॥ अथवाविशेषेण संयोगसंज्ञा विज्ञा-
स्यते द्वयोरपि बहूनामपि । तत्र द्वयोर्या
संयोगसंज्ञा तदाश्रयो लोपो भविष्यति ।
यदप्युच्यत इह च निर्ग्लेयात् निर्ग्ल्यात्
निर्ग्लेयात् निर्ग्ल्यात् वान्यस्य संयोगादे-
रित्येत्वं न प्राप्नोतीत्यङ्गेन संयोगादि
विशेषयिष्यामः । अङ्गस्य संयोगादेरिति ।

नाहीं अशीं बहुत व्यंजनं) असा हा समास
सोडविण्यांत येईल, आणि जेव्हां दोघादोघांना सं-
योगसंज्ञा करावयाची तेव्हां 'अविद्यमाना अन्त-
रा येषां' (ज्यांच्यामध्ये विजातीय वर्ण नाही
अशीं दोन व्यंजनें) असा हा समास सोडविण्यांत
येईल, मध्ये असणें किंवा नसणें हें दोघांवरच
अवलंबून असतें.

ज्यांच्यामध्ये विजातीय वर्ण नाही अशीं
दोन दोन व्यंजनें असें समजलें तरीसुद्धां बहुत
व्यंजनें असतील त्या ठिकाणीं बहुत व्यंजनांच्या
समुदायालाच संयोगसंज्ञा प्राप्त होत आहे.
ज्या दोन दोन व्यंजनांमध्ये विजातीय वर्ण
नाहीं तेथें दोन दोन शब्दानें निर्दिष्ट केलेलीं
बहुत व्यंजनें विजातीय वर्णरहित होतात,
त्यांमध्ये विजातीय वर्णानें व्यवधान असतां
संयोगसंज्ञा न व्हावी. पण विजातीयानें व्यव-
धान नसतां एकाज्जिद्वर्चनन्यायानें बहुत व्यंज-
नांचा संज्ञा प्राप्त होते तर मग बहुत व्यंज-
नांचें आनन्तर्य असल्या ठिकाणीं त्या व्यंज-
नांच्या समुदायालाच संयोगसंज्ञा असूं दे.

पण विजातीय वर्णरहित अशा बहुत
व्यंजनांच्या समुदायालाच संयोगसंज्ञा झाली
तर मङ्क्ता मङ्क्तुं येथें मस्ज धातूतील सका-

राचा संयोगादिलोप प्राप्त होऊं शकत नाही
असा दोष पूर्वी दिला आहे ना ?

हा दोष येत नाही. कारण 'अनिदितां
हल०' (६।४।२४) यानें नकाराचा लोप
होण्यासाठीं मस्ज धातूतील शेवटींच्या वर्णामागें
मकारेत्संज्ञक आगम करावा असें पुढें 'मिद-
चोऽन्त्यात्' (१।१।४७) या सूत्रीं 'अन्त्यात्पूर्वो
मस्जेः' या वार्तिकानें वार्तिककार सांगणार
आहेत.

अथवा बहुत व्यंजनांचें आनन्तर्य असेल
त्या ठिकाणीं समुदायालाच संयोगसंज्ञा कर-
ण्याविषयीं विशेष प्रमाण नसल्यामुळें समुदा-
याला आणि त्यांतील दोन दोन व्यंजनांनाही
संज्ञा केली जाईल, त्यांत दोन व्यंजनांना जी
संयोगसंज्ञा केली जाते तिच्यामुळें मस्ज धातू-
तील सकाराचा संयोगादिलोप होईल.

आणखीही जें 'निर्ग्लेयात् निर्ग्ल्यात् निर्ग्ले-
यात् निर्ग्ल्यात्' येथें 'वान्यस्य संयोगादेः'
(६।४।६८) यानें एत्व प्राप्त होत नाही असें
म्हटलें आहे त्यावर उत्तरः- संयोगरूप जो
आदि=आद्यावयव त्याला 'अङ्गस्य' हें विशेष
आम्ही लावीत आहोंत. अंगाचा संयोगरूपी
जो आद्यावयव त्याच्या पुढील आकाराचे स्थानीं

६. निनेज या उदाहरणामध्ये एकाचाला द्वित्व
करावयाचें तें नि, इ, निज् आणि इज् या चार एका-
चापैकीं कुणाला करावें असा संशय येतो. परंतु तेथें
निज् याला द्वित्व केलें असतां कोणताही तेथील वर्ण
द्वित्व केल्याशिवाय राहत नाही. म्हणून निज् या
समुदायालाच द्वित्व होतें, यालाच 'एकाज्जिद्वर्चन-

न्याय' म्हणतात.

७. तेव्हां मस्ज धातूमधील सकाराच्या मागें नुम्
आगम न होतां सकाराच्या पुढें होतो. तसा झाला
म्हणजे स न ज असा संयोग होतो. आणि त्या संयो-
गाच्या आरंभीं सकार असल्यामुळें त्याचा लोप होण्या-
ला काहीं हरकत येत नाही.

एवं तावत्सर्वमाङ्गं परिहृतम् ॥ यदप्युच्यत इह च गोमान्करोति यवमान्करोतीति संयोगान्तस्य लोप इति लोपो न प्राप्नोतीति पदेन संयोगान्तं विशेषयिष्यामः । पदस्य संयोगान्तस्येति ॥ यदप्युच्यत इह च निर्ग्लानः निर्ग्लान इति संयोगादेरातो

धातेर्यण्वत इति निष्ठानत्वं नप्राप्नोतीति धातुना संयोगादिं विशेषयिष्यामः । धातोः संयोगादेरिति ॥

स्वरानन्तर्हितावचनम् ॥५॥

स्वरैरनन्तर्हिता हलः संयोगसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । व्यव-

एत्व होतें असा अर्थ. याचा असा भावः— निर्ग्लेयात् वगैरे उदाहरणामध्ये जरी तीन व्यञ्जनं आनन्तर्याने व्यवस्थित आहेत, तरी संज्ञा ही काहीं कार्य करण्याकरतांच करावयाची असा नियम असल्याने, व संयोगरूप आद्यावयव अंगाचाच ध्यावयाचा असल्याने अंगाच्या बाहेरील व्यञ्जनाला धरून संयोगसंज्ञा एत्व करते वेळीं करतां येत नसल्यामुळे त्या तीन व्यञ्जनांतील उपयुक्त दोन व्यञ्जनांनाच संयोगसंज्ञा प्रवृत्त होते. तेव्हां पूर्वोक्त उदाहरणीं एत्व होण्यास अडचण नाही. याच रीतीने 'संस्वरिषीष्ट, संस्वर्यते' वगैरे स्थलीं दोषाचा परिहार होत आहे.

आणखीही जें म्हटलें आहे,—गोमान् करोति यवमान् करोति, येथें तकाराचा संयोगान्तलोप प्राप्त होत नाही; त्यावर उत्तरः—संयोगरूप अन्त्यावयवाला 'पदस्य' हें विशेषण आम्ही लावीत आहोंत. पदाचा जो संयोगरूप शेवटींचा अवयव त्याचा लोप होतो असा अर्थ. संयोगरूप शेवटचा अवयव पदाचाच ध्यावयाचा असल्याने गोमान्त् करोति येथें तीन व्यञ्जनां-

च्या समुदायाला संज्ञा करून फळ मिळत नसल्यामुळे अर्थात् त्यांतील दोन व्यञ्जनांच्याच समुदायाला संज्ञा होते. तेव्हां सदर उदाहरणीं तकाराचा संयोगान्तलोप होण्यास काहींच अडचण नाही.^{१०}

आणखीही जें निर्ग्लानः निर्ग्लानः येथें संयोगादेरातो धातोः' (८।२।४३) यानें निष्ठातकाराला नकार आदेश प्राप्त होत नाही असें म्हटलें आहे त्यावर उत्तरः—संयोगरूप आद्यावयाला धातोः हें विशेषण आम्ही लागू करूं. तेव्हां संयोगरूप आद्यावयव धातूचाच ध्यावयाचा असल्याने निर्ग्लानः वगैरे स्थळीं तीन व्यञ्जनांच्या समुदायाला संयोगसंज्ञा करण्यांत काहींही उपयोग होत नसल्यामुळे अर्थात् त्यांतील दोन व्यञ्जनांनाच संज्ञा प्रवृत्त होते. तेव्हां वरील उदाहरणामध्ये निष्ठातकाराला नत्व होण्यास काहीं अडचण नाही.

(वा.५) ज्या व्यञ्जनांमध्ये स्वरानें व्यवधान नाही अशीं व्यञ्जनें संयोग हें नांव पावतात असें वचन करावें.

काय कारण ?

८. तेव्हां अन्त्या (१।१।४७) पूर्वीं मस्जेः हें वार्तिक करावयास नको.

९. बहुत व्यञ्जनांचा समुदाय असेल त्या ठिकाणीं त्या सर्व व्यञ्जनांना मिळूनच संयोगसंज्ञा होते, त्यांतील दोषांदोषांना होत नाही. या पक्षावर जे पूर्वीं दोष दाखविले आहेत त्यांचें निरसन येथून भाष्यकार करीत आहेत.

१०. भेत्ता या उदाहरणामध्ये भिद्+ता अशी स्थिति असतांना दकार आणि तकार या दोन व्यञ्जनांच्या संयोगामुळे त्याच्यामागील इकाराला गुरु संज्ञा होते; लघु संज्ञा होत नाही. तेव्हां तेथें 'पुगन्तलघूपध०' (७।३।८६) या सूत्रानें गुण होणार नाही. परंतु तेथें अंगस्य हें लघूपधा याचे विशेषण केलें

म्हणजे तो दोष येत नाही. कारण विशेषणाच्या धोरणानें विशेष्य ठरवावें लागतें. तेव्हां अंगस्य या विशेषणाच्या धोरणानें म्ह. अंगाच्या बाहेर दृष्टि न फेकतां लघूपधा आहे कीं नाही तें पाहावयाचें. त्या अंगांतील तकार नसल्यामुळे तो तकार येथें लघूपधा ठरवितांना नसल्यासारखाच समजला जातो; म्हणून दोष येत नाही. त्याप्रमाणें येथें संयोगाचें अंगस्य हें विशेषण केलें म्हणजे येथें संयोग कोणता तें ठरवितांना अंगाच्या बाहेर दृष्टि टाकावयाची नाही. तेव्हां मागें निर् हा उपसर्ग असून संयोग पाहतांना नसल्यासारखाच होत आहे. म्हणून ग्लेयात् येथें जसें एत्व होतें तसेंच निर्ग्लेयात् येथेंही होईल. असा येथें भाष्यकारांचा अभिप्राय काहीं लोक समजतात.

हितानां मा भूत् । पचति पनसम् ॥ ननु
चानन्तरा इत्युच्यते तेन व्यवहितानां न
भविष्यति ।

दृष्टमानन्तर्यं व्यवहितेऽपि ॥६॥

व्यवहितेऽप्यनन्तरशब्दो दृश्यते ।
तद्यथा । अनन्तराविमौ ग्रामावित्युच्यते
तयोश्चैवान्तरा नद्यश्च पर्वताश्च भवन्ति ॥
यदि तर्हि व्यवहितेऽप्यनन्तरशब्दो भव-
त्यानन्तर्यवचनमिदानीं किमर्थं स्यात् ।

आनन्तर्यवचनं किमर्थमिति चेदेक-
प्रतिषेधार्थम् ॥७॥

स्वरांनीं व्यवधानं पावलेल्या व्यंजनांना
संयोग हें नांव न मिळावें म्हणून. जसें—पचति.
पनसम् येथें पकार वगैरे व्यंजनांच्या समुदा-
याला संज्ञा न व्हावी.

पण सूत्रामध्ये 'अनन्तराः' हा शब्द
घातला असल्याने स्वरांनीं व्यवहित व्यंजनांना
संज्ञा येऊंच शकणार नाही.

(वा. ६) व्यवधान असतांही अनन्तर
शब्दाचा प्रयोग केलेला दृष्टीस पडतो. तें जसें—
'अनन्तराविमौ ग्रामौ' हे दोन गांव शेजारीं
शेजारीं आहेत असें म्हणतात, पण त्या दोन
गांवांच्या मध्यंतरी नदी, ओढा, पर्वत वगैरे
असतातच. तेव्हां मध्यें स्वर असला तरी तीं
व्यंजनें अनन्तर होत असल्यामुळे 'स्वरानन्त-
र्हितवचनम्' असें म्हटलें पाहिजे.

जर व्यवधान असतांही अनन्तर शब्द लागू
होतो तर मग सूत्रांतील अनन्तर शब्दाचा
काय बरें उपयोग ?

(वा. ७) जेथें एकच व्यंजन आहे त्या
व्यंजनाला संयोगसंज्ञा न व्हावी यासाठीं अन-
न्तर शब्द घातला आहे.

पण एका व्यंजनाला संयोगसंज्ञा झाली
तर काय बरें बिघडेल ?

११. इष् धातूमधील षकाराला संयोगसंज्ञा झाली
तर 'संयोगे गुरु' (१।४।११) यानें मागील इकाराला

एकस्य हलः संयोगसंज्ञा मा भूदिति ।
किं च स्याद्यद्येकस्य हलः संयोगसंज्ञा
स्यात् । इयेष उवोष । इजादेश्च गुरुमतोऽ-
नृच्छः [३.१.३६] इत्याम्प्रसज्येत ॥

न वातज्जातीयव्यवायात् ॥८॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । अतज्जाती-
यस्य व्यवायात् । अतज्जातयिकं हि लोके-
व्यवधायकं भवति । कथं पुनर्ज्ञायतेऽ-
तज्जातीयकं लोके व्यवधायकं भवतीति ।
एवं हि कंचित्कश्चित्पृच्छति । अनन्तरे एते
ब्राह्मणकुले इति । स आह । नानन्तरे वृषल-

इयेष उवोष येथें धातूतील षकार किंवा
खकाराला संयोगसंज्ञा झाली असतां 'इजा
देश्च गुरुमतो' (३।१।३६) यानें आम्प्रत्यय
होईल.

(वा. ८) पचति, पनसम् इत्यादि ठिकाणीं
जो दोष दिला तो दोष येत नाही.

काय कारण ?

लोकामध्ये सजातीय पदार्थांमध्ये भिन्नजा-
तीय पदार्थ आला असतां तो व्यवधायक
होतो. तेव्हां दोन व्यंजनांच्या मध्यंतरीं स्वर
असतां त्या दोन व्यंजनांना अनन्तर शब्द लागू
करतां येत नसल्याने संयोगसंज्ञा होणार नाही.
सबब 'स्वरानन्तर्हित' हें वचन करावयास नको.

पण सजातीय दोन पदार्थांमध्ये विजा-
तीय पदार्थ आला असतां तो व्यवधायक होतो
हें कशावरून बरें ठरविलें जातें ?

कोणी एक दुसऱ्याला असें विचारीत आहे
की हीं दोन ब्राह्मणांचीं घरे शेजारीं आहेत
काय ? त्यावर तो उत्तर देतो की ब्राह्मणांचीं
तीं दोन घरे शेजारीं नाहीत. त्या दोन घरांच्या
मध्यंतरीं शूद्राचें घर आहे. यावरून विजातीय
मध्ये आलें असतां तें व्यवधायक होतें असें
ठरतें.

गुरुसंज्ञा होईल, आणि तिच्यामुळे आम् प्रत्यय होईल.

कुलमनयोरन्तरोति । किं पुनः कारणं कचि-
दतज्जातीयकं व्यवधायकं भवति कचिन्न ।
सर्वत्रैव ह्यतज्जातीयकं व्यवधायकं भव-
भवति । कथमनन्तराविमौ ग्रामाविति ।
ग्रामशब्दोऽयं बह्वर्थः । अस्त्येव शालासमु-
दाये वर्तते । तद्यथा । ग्रामो दग्ध इति ।
अस्ति वाटपरिक्षेपे वर्तते । तद्यथा । ग्रामं
प्रविष्ट इति । अस्ति मनुष्येषु वर्तते ।
तद्यथा । ग्रामो गतो ग्राम आगत इति ।

अस्ति सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके
वर्तते । तद्यथा । ग्रामो लब्ध इति । तद्यः
सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते
तमभिसमीक्ष्यैतत्प्रयुज्यते ऽ नन्तराविमौ
ग्रामाविति । सर्वत्रैव ह्यतज्जातीयकं व्यव-
धायकं भवति ॥

मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः
॥१.१.८॥

किमिदं मुखनासिकावचन इति । मुखं

पण भिन्नजातीय पदार्थ मध्ये असतां तो
कचित्स्थळी व्यवधायक^{१२} होतो आणि कचि-
त्स्थळी व्यवधायक होत नाही.^{१३} याचें काय
वरें कारण ?

भिन्नजातीय पदार्थ मध्ये असतां तो सर्व
ठिकाणी व्यवधायक होतोच.

तर मग मध्यंतरी नदी, डोंगर वगैरे अस-
तांही अनन्तराविमौ ग्रामौ=(हे दोन गांव
शेजारी आहेत) असें कसें वरें म्हणतात ?

ग्राम शब्द हा अनेक अर्थांचा^{१४} आहे.
उदा.—‘अनेक घरे’ या अर्थाला ग्राम शब्द
दाखवितो. जसें—ग्रामो दग्धः. येथें ग्राम शब्दा-
पासून ‘अनेक घरे’ हा अर्थ मनांत येतो.
वाटपरिक्षेप म्ह. गांवकुसूं, खंदक, याही
अर्थाला ग्राम शब्द दाखवितो. जसें—ग्रामं
प्रविष्टः. येथें तटबंदीच्या आंत शिरला असा
अर्थ मनांत येतो. गांवांतील माणसें या अर्था-
लाही दाखविणारा ग्राम शब्द आहे. जसें—
ग्रामो गतः, ग्राम आगतः. गांव बाहेर पडला,
गांव परत आला. येथें गांवांतील माणसें गेलीं
व आलीं असा अर्थ मनांत येतो. तसेंच ज्या-
मध्ये झाडेझुडपे व हद्द दर्शविणारे नदी,

डोंगर वगैरे आणि चौफेर बांध असलेलीं
शेतें वगैरे आहेत अशा संबंध प्रदेशालाही
ग्राम शब्द दाखवितो. जसें—ग्रामो लब्धः. येथें
पूर्वोक्त विशेषणांनीं युक्त असा गांव मिळाला
असा अर्थ मनांत येतो. तेव्हां या शेवटच्या
अर्थाचा जो ग्राम शब्द त्याला अनुलक्षून
‘अनन्तराविमौ ग्रामौ’ हे दोन गांव शेजारीं
आहेत असें म्हटलें जातें. अशा अर्थांनें
वरील प्रयोग जुळून येत असल्यानें कुठेही
विजातीय पदार्थ मध्ये आला असतां तो
व्यवधायक होतोच. तेव्हां दोन व्यंजनांमध्ये
स्वर आला असतां तीं दोन व्यञ्जनें अनन्तर
या नांवाला पात्रच नसल्यामुळें त्यांना संयोग-
संज्ञा येऊंच शकत नाही. सबब ‘स्वरानन्तर्हित’
असें निराळें म्हणण्याची गरज नाही.

‘मुखनासिकावचनः’ हें शब्दस्वरूप कसें
बनविलें आहे ?

मुख आणि नासिका या दोन शब्दांच्या
समाहारद्वंद्वानें ‘मुखनासिक’ हा शब्द तयार
करून त्याचा वचन-(करणल्युडन्त) शब्दाशीं
मुखनासिकं वचनमस्य या अर्थाच्या षष्ठीबहु-
व्रीहीनें ‘मुखनासिकावचनः’ असें रूप बनविलें

१२. शूद्राचें घर मध्ये असल्यामुळें ब्राह्मणांचीं
घरे शेजारी आहेत असें समजत नाहीत. तेव्हां येथें
शूद्राचें घर व्यवधायक झालें.

१३. नदी, ओढा, पर्वत वगैरेमध्ये असले तरी दोन
गांव शेजारी आहेत असें समजतात. तेव्हां येथें नदी
वगैरे भिन्न जातीचे पदार्थ व्यवधायक झाले नाहीत.

१४. ह्या अनेक अर्थांपैकीं शेवटचा अर्थ घेतला
म्हणजे नदी, डोंगर वगैरे ग्राम शब्दाच्या अर्थांपैकींच
भाग असल्यामुळें दोन गांवांमध्ये त्यांनीं व्यवधान
केंलें आहे असें मुळींच म्हणतां येत नाही.

१. मुख आणि नासिका या दोघांच्या साहा-
य्यानें उच्चारलेल्या वर्णाला अनुनासिक म्हणावें.

च नासिका च मुखनासिकम् । मुख-
नासिकं वचनमस्य सोऽयं मुखनासिका-
वचनः । यद्येवं मुखनासिकवचन इति
प्राप्नोति । निपातनादीर्घत्वं भविष्यति ॥
अथवा मुखनासिकमावचनमस्य सोऽयं
मुखनासिकावचनः । अथ किमिदमावचन-
मिति । ईषद्वचनमावचनं किञ्चिन्मुखवचनं
किञ्चिन्नासिकावचनम् ॥ मुखद्वितीया वा

नासिका वचनमस्य सोऽयं मुखनासिका-
वचनः । मुखोपसंहिता वा नासिका
वचनमस्य सोऽयं मुखनासिकावचनः ॥
अथ मुखग्रहणं किमर्थम् । नासिका
वचनोऽनुनासिक इतीयत्युच्यमाने य-
मानुस्वाराणामेव प्रसज्येत । मुखग्रहणे
पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ अथ
नासिकाग्रहणं किमर्थम् । मुखवचनोऽनु-

आहे.

असें आहे तर मुखनासिकावचनः असें रूप
न होतां 'मुखनासिकवचनः' असें रूप झालें
पाहिजे.

पाणिनीने 'मुखनासिकावचनः' असें रूप
उच्चारल्यावरूनच नासिक शब्दाला दीर्घ
होईल.

किंवा मागे आडू लाविलेल्या वचन
शब्दार्शीं मुखनासिक शब्दाचा मुखनासिक-
मावचनमस्य या विग्रहाचा बहुव्रीहि समास
केल्यानें मुखनासिकावचनः हें रूप बनविलें
आहे असें समजावें.

पण आवचन हा शब्द काय अर्थ
दाखवितो ?

वचन शब्द उच्चारण्याचें साधन हा अर्थ
दाखवितो. व आडू शब्द ईषत्=किञ्चित् या
अर्थाला दाखवितो. मिळून 'किञ्चिद्भाग उच्चार-
ण्याचें साधन' या अर्थाला आवचनशब्द
दाखवितो. म्हणजे मुखानें उच्चारलेला कांहीं
भाग आणि कांहीं भाग नासिकेनें उच्चारिलेला
असा एकंदर अर्थ होतो.

किंवा मुख शब्दाचा सहायवाचक द्वितीय

२. तेव्हां नासिका ही ज्या वर्णाच्या उच्चार-
ण्याचें साधन मुखाच्या साहाय्यानें होतें, त्या वर्णाला
मुखनासिकावचन असें म्हणतां येतें.

३. अनुनासिक वर्णाचा उच्चार करतें वेळीं मुख
आणि नासिका म्ह. टाळच्या मागील नाकाच्या
वाजूचें आंतील छिद्र या दोहोंमधील जो भाग त्याला
जिव्हेचा स्पर्श होतो असें जें मत आहे त्या मतानें
हें लिहिलें आहे.

४. कारण यम आणि अनुस्वार यांचें फक्त

शब्दावरोवर नासिकारूप अन्य-पदार्थी बहु-
व्रीहि करून मुखद्वितीया शब्दाचा नासिका-
शब्दावरोवर कर्मधारय करावयाचा. आणि
'शाकपार्थिवादीनां' या वार्तिकानें द्वितीया
शब्दाचा लोप करावयाचा. त्या मुखनासिका
शब्दाचा वचन शब्दार्शीं बहुव्रीहि समास
करून 'मुखनासिकावचनः' हें रूप बनविलें
आहे.

अथवा मुखानें उपरक्त जी नासिका म्ह.
नासिकेच्या जवळचा भाग तो ज्या वर्णाचा
उच्चारण्याचें साधन आहे तो वर्ण मुखनासि-
कावचन होय.

आतां येथें जो मुख शब्द घातला आहे
तो कशासाठी ?

'नासिकावचनोऽनुनासिकः' फक्त नासिकेनें
उच्चारलेला तो अनुनासिक एवढेंच म्हटलें
तर प्रातिशाख्यामध्ये प्रसिद्ध असलेले चार
'यम' नावाचे वर्ण किंवा अनुस्वार यांनाच
संज्ञा होईल. वर्गांतील पंचम किंवा सानुना-
सिक स्वर वगैरेना होणार नाही. मुख शब्द
घातला म्हणजे मात्र हा दोष येत नाही.

आतां नासिका शब्द घातला आहे तो

नासिका हें एकच स्थान आहे. कवर्ग, चवर्ग वगैरे
पांचही वर्गांमधील पहिल्या चार वर्णांपैकी कोणताहि
वर्ण पूर्वी येऊन त्याच्यापुढें कोणत्याही वर्गातील
पांचवा वर्ण येईल तर तेथें त्या दोहोंमध्ये एक
स्वतंत्र निराळा वर्ण केवळ नासिकेच्या सहाय्यानें
उच्चारला जातो. त्याला यम असें म्हणतात. हा यम
वर्ण पूर्वीच्या वर्णासारखा असतो. म्ह. पूर्वीच्या
वर्णासारखें या यमाचें आभ्यंतर बाह्य प्रयत्न असतात.

नासिक इतीयत्युच्यमाने कचटतपानामेव प्रसज्येत । नासिकाग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ मुखग्रहणं शक्यमकर्तुम् । केनेदानीमुभयवचनानां भविष्यति । प्रासादवासिन्यायेन । तद्यथा । केचित्प्रासाद-वासिनः केचिद्भूमिवासिनः केचिदुभय-वासिनः । ये प्रासादवासिनो गृह्यन्ते ते प्रासादवासिग्रहणेन । ये भूमि-वासिनो गृह्यन्ते ते भूमिवासिग्रहणेन । य उभयवासिनो गृह्यन्ते ते प्रासाद-

वासिग्रहणेन भूमिवासिग्रहणेन च । एवमिहापि केचिन्मुखवचनाः केचिन्नासिकावचनाः केचिदुभयवचनाः । तत्र ये मुखवचना गृह्यन्ते ते मुखग्रहणेन । ये नासिकावचना गृह्यन्ते ते नासिकाग्रहणेन । य उभयवचना गृह्यन्त एव ते मुखग्रहणेन नासिकाग्रहणेन च । भवेदुभयवचनानां सिद्धं यमानुस्वाराणामपि प्राप्नोति । नैव दोषो न प्रयोजनम् । इतरेतराश्रयं तु भवति । केतरेतराश्रयता । सतोऽनुनासि-

कशासाठी ?

मुखवचनोऽनुनासिकः' फक्त मुखानें उच्चारलेला तो अनुनासिक एवढेंच म्हटलें तर क च ट त प इत्यादिकांनाच संज्ञा होईल. वर्गांतील पंचम किंवा सानुनासिक स्वर यांना होणार नाही. नासिका शब्द घातला म्हणजे मात्र हा दोष येत नाही.

मुख शब्द काढून टाकला तरी चालेल.

पण तर मग आतां मुख आणि नासिका या उभयांमुळें उच्चारल्या जाणाऱ्या सानुनासिक स्वर किंवा ज म ङ ण न वगैरे वर्णांना अनुनासिक संज्ञा कशी वरें होईल ?

प्रासादवासिन्यायानें त्यांनाही संज्ञा होईल.

तो न्याय असा.—एका वाङ्मयामध्ये कांहीं लोक माडीवर रहातात व कांहीं लोक तळमजल्यांत रहातात आणि कांहीं लोक माडीवर व तळमजल्यावर मिळून दोन्ही ठिकाणीं राहतात. त्यांत जे लोक माडीवर राहतात त्यांना माडीवर राहणारे याच शब्दानें ओळखतात, जे तळमजल्यांत राहतात त्यांना तळमजल्यांत राहणारे याच शब्दानें ओळखतात, आणि जे माडीवर व तळमजल्यांत दोन्ही ठिकाणीं राहतात, त्यांना माडीवर राहणारे किंवा तळमजल्यांत राहणारे अशा दोन्हीही शब्दांनीं ओळखतात. याप्रमाणें येथेंही कांहीं वर्ण मुखानें उच्चारले जातात, कांहीं वर्ण नासिकेनें उच्चा-

रिले जातात आणि कांहीं वर्ण मुखानें व नासिकेनें असे उभयतांनीं उच्चारले जातात. त्यांत जे वर्ण मुखानें उच्चारले जातात त्यांना 'मुखानें उच्चारले जाणारे' या शब्दानें ओळखतात. जे नासिकेनें उच्चारिले जातात, त्यांना 'नासिकेनें उच्चारले जाणारे' याच शब्दानें ओळखतात आणि जे वर्ण मुखानें व नासिकेनें असे उभयतांनीं उच्चारिले जातात त्यांना 'मुखानें उच्चारले जाणारे' या शब्दानें किंवा 'नासिकेनें उच्चारले जाणारे' या शब्दानें अशा दोन्ही शब्दांनीं ओळखतात. तेव्हां मुख आणि नासिका या उभयतांनीं उच्चारिले जाणारे सानुनासिक स्वर किंवा पञ्चम वगैरेना नासिकावचन हा शब्द प्रासादवासिन्यायानें लागू पडत असल्यामुळें मुख शब्द न घातला तरीही त्यांना संज्ञा होईल.

अशा रीतीनें मुख आणि नासिका या उभयतांनीं उच्चारलेल्या वर्णांना संज्ञा साधेल. पण यम व अनुस्वार यांनाही संज्ञा प्राप्त होत आहे त्याची वाट काय ?

त्यांना संज्ञा झाली तरी कांहीं दोष येत नाही, आणि संज्ञा न करण्यांत कांहीं फायदाही होत नाही. पण विधिशाल्याच्या ठिकाणीं अन्योन्याश्रय दोष येत आहे.

तेथें अन्योन्याश्रय दोष कसा येतो ?

सिद्ध असलेल्या अशा सानुनासिक वर्णांला

कस्य संज्ञया भवितव्यं संज्ञया च नामानु-
नासिको भाव्यते तदितरेतराश्रयं भवति ।
इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते ।

अनुनासिकसंज्ञायामितरेतराश्रय
उक्तम् ॥१॥

किमुक्तम् । सिद्धं तु नित्यशब्दत्वा-
दिति । नित्याः शब्दा नित्येषु च शब्देषु
सतोऽनुनासिकस्य संज्ञा क्रियते न संज्ञ-
यानुनासिको भाव्यते । यदि तर्हि नित्याः

संज्ञा केली जाते आणि संज्ञेने अनुनासिक केले
जातात. तेव्हां संज्ञेला अनुनासिकाच्या उत्प-
त्तीची गरज आहे, व अनुनासिकाच्या उत्प-
त्तीला संज्ञेची गरज आहे. म्हणून इतरेतरा-
श्रय दोष होत आहे. आणि इतरेतराश्रयावर
अवलंबून असलेलीं कायें तर अस्तित्वांत येऊं
शकत नाहीत.

(वा.१) अनुनासिक संज्ञेविषयीं अन्यो-
न्याश्रय दोष येतो खरा परंतु अन्योन्याश्रया-
विषयीं पूर्वीच सांगितलें आहे.

काय सांगितलें आहे ?

सिद्धं तु नित्यशब्दत्वात् । (१.१.१, वा.९).
शब्द हे नित्य आहेत. त्या नित्य शब्दांच्या
ठिकाणीं सिद्ध असलेल्या अनुनासिकाला संज्ञा
केली जाते. संज्ञेने अनुनासिक उत्पन्न केला
जात नाही.

पण जर शब्द हे नित्य आहेत, तर हें
शास्त्र कशासाठीं केलें आहे ?

शास्त्र हें निवर्तक आहे (१.१.१. वा.१०).
तें कसे ?

५. आडोऽनुनासिकश्छन्दसि (६।१।१२६) या
सूत्रानें 'अभ्र औ अपः' येथें मूळ निरनुनासिक आ-
याला अनुनासिक म्ह. औ असा आदेश झाला
आहे. आतां येथें अनुनासिक कुणाला म्हणावें तें
प्रकृत सूत्रावरून समजल्यानंतरच आडोऽनुना० यानें
अभ्र औ येथें अनुनासिक करतां येईल. आणि तो
औ असा आदेश झाल्यानंतरच त्याला प्रकृत सूत्रानें
अनुनासिक संज्ञा करतां येते. एवंच संज्ञा झाली
म्हणजे अनुनासिक होणार आणि अनुनासिक झाल्या-

शब्दाः किमर्थं शास्त्रम् । किमर्थं शास्त्र-
मिति चेन्न निवर्तकत्वात्सिद्धम् । निवर्तकं
शास्त्रम् । कथम् । आडस्मा अविशेषेणोप-
दिष्टोऽनुनासिकः । तस्य सर्वत्राननुनासिक-
बुद्धिः प्रसक्ता । तत्रानेन निवृत्तिः क्रियते ।
छन्दस्यचि परत आडोऽनुनासिकस्य
प्रसङ्गेऽनुनासिकः साधुर्भवतीति ॥

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् । १.१.९
तुल्या संमितं तुल्यं । आस्यं च प्रयत्न-

शिष्यांना उपदेश करतांना कांहीं एक
विशेष न दाखवितां मोघम अनुनासिक असा
आड् उपदिष्ट केलेला आहे. तेव्हां त्या अनु-
नासिक आडाची सर्व ठिकाणीं तशीच बुद्धि
(ज्ञान) प्राप्त झाली. तेथें 'आडोऽनुनासिक-
श्छन्दसि' (६।१।१२६) या शास्त्रानें 'वेदामध्ये
अच् (स्वर) पुढें असतां त्याच्यामागे अननु-
नासिक असा आड् न उच्चारतां अनुनासिक
आड् उच्चारवा, असें सांगण्याने अनुनासिक
आडाची बुद्धि निवृत्त केली जाते.

तुल्यास्यप्रयत्नं हा समास कसा सोडवा-
वयाचा ? तुला म्ह. तागडी. तुला शब्दाहून
संमित म्ह. मोजलेले या अर्थी 'नौवयोधर्म०
(४-४-९०) या सूत्रानें यत्प्रत्यय करून सदृश
या अर्थाचा तुल्य शब्द बनविला आहे.
आस्य आणि प्रयत्न या शब्दांच्या द्वंद्वसमा-
साला 'जातिरप्रा०' (२।४।६) यानें एकवद्धाव
करून आस्यप्रयत्नं हा शब्द बनविला आहे.
तुल्य आणि आस्यप्रयत्न या शब्दांचा तुल्य
आस्यप्रयत्नं यस्य असा बहुव्रीहि समास केला

नंतर त्याला संज्ञा होणार. तेव्हां कांहींच सिद्ध होत
नाहीं असा अन्योन्याश्रयदोष येतो.

६. प्रादयः (१।४।५८) येथें प्र, परा, इत्यादि
प्रादिगण सांगतांना आड् असे पाणिनीने गणपाठा-
मध्ये सांगितलें आहे.

१. तालु, कंठ वगैरे मुखांतील स्थानें आणि
आभ्यंतर प्रयत्न हे दोन्ही ज्या दोन वर्णांचे अगदीं
सारखे जुळत असतील ते दोन वर्ण एकमेकांचे सवर्ण
असे समजावेत.

आस्यप्रयत्नम् । तुल्यास्यं तुल्यप्रयत्नं च
सवर्णसंज्ञं भवति ॥ किं पुनरास्यम् ।
लौकिकमास्यमोष्ठात्प्रभृति प्राक्काकलकात् ।
कथं पुनरास्यम् । अस्यन्त्यनेन वर्णानित्या-
स्यम् । अन्नमेतदास्यन्दत इति वास्यम् ॥
अथ कः प्रयत्नः । प्रयत्नं प्रयत्नः ।
प्रपूर्वाद्यततेर्भावसाधनो नङ्प्रत्ययः ॥ यदि
लौकिकमास्यं किमास्योपादाने प्रयोजनं
सर्वेषां हि तत्तुल्यं भवति । वक्ष्यत्येतत् ।
प्रयत्नविशेषणमास्योपादानमिति ॥

सवर्णसंज्ञायां भिन्नदेशेष्वतिप्रसङ्गः

आहे. तेव्हां आस्य आणि प्रयत्न हे दोन्ही
ज्या दोन वर्णांचे सारखे आहेत अशा प्रका-
रचे दोन वर्ण परस्पर सवर्णसंज्ञक होतात.

आस्य म्हणजे काय ?

ओष्ठापासून कंठमध्यापर्यंतचा मुख म्हणून
लोकप्रसिद्ध असलेला अन्तर्गत प्रदेश, तेथे
आस्य होय.

या प्रदेशाला आस्य हा शब्द कसा
लागला आहे ? 'अस्यन्त्यनेन वर्णान्' म्ह.
ज्याच्या योगाने वर्ण बाहेर फेकले जातात म्ह.
अभिव्यक्त होतात, या व्युत्पत्तीने त्या प्रदेशाला
आस्य शब्द लागतो. किंवा 'अन्नमेतद् आस्य-
न्दते' अन्न हे ज्याला द्रव उत्पन्न करतं या व्युत्प-
त्तीने त्या प्रदेशाला आस्य शब्द लागतो. तेव्हां
मुख म्हणून प्रसिद्ध असलेले आस्य होय.

आतां, प्रयत्न म्हणजे काय ?

प्रयत्न म्ह. प्रयत्न होय. येथे प्र-उपस-
र्गपूर्वक 'यती प्रयत्ने' या यत धातूहून 'यज-
याचयत०' (३।३।९०) या सूत्राने भावी
(धात्वर्थी) नङ् प्रत्यय केला आहे.

जर, मुख म्हणून लोकांमध्ये प्रसिद्ध

२. तोंडांत अन्न घातले असतां तत्काळ तोंडाला
पाझर फुटतो (लाळ उत्पन्न होते). पहिल्या व्युत्प-
त्तीच्या वेळीं असु क्षेपणे या दिवादि (४) गणांतील
अस धातूहून करण या अर्थी ण्यत् प्रत्यय वेला आहे.
दुसऱ्या व्युत्पत्तीच्या वेळीं आ या उपसर्गाच्या पुढें
स्यन्द धातूहून कर्मणि ड प्रत्यय केला आहे. असा
दोन तऱ्हेनें आस्य शब्द साधतां येतो. स्यन्द धातु

प्रयत्नसामान्यात् ॥१॥

सवर्णसंज्ञायां भिन्नदेशेष्वतिप्रसङ्गो भ-
वति । जवगडदशाम् । किं कारणम् । प्रय-
त्नसामान्यात् । एतेषां हि समानः प्रयत्नः ॥

**सिद्धं त्वास्ये तुल्यदेशप्रयत्नं स-
वर्णम् ॥२॥**

सिद्धमेतत् । कथम् । आस्ये येषां
तुल्यो देशः प्रयत्नश्च ते सवर्णसंज्ञा भव-
न्तीति वक्तव्यम् । एवमपि किमास्यो-
पादाने प्रयोजनम् सर्वेषां हि तत्तुल्यं ।

असलेली वस्तु येथे आस्य शब्दाने विवक्षित
आहे, तर सूत्रामध्ये आस्य शब्द घालण्यांत
काय मतलब आहे ? कारण सर्व वर्णांना त्या
मुखाची सारखीच जरूरी आहे.

प्रयत्न शब्दाला विशेषण देण्यासाठीं
आस्य शब्द घातला आहे, असें पुढें सांग-
णार आहे.

(वा.१) निरनिराळ्या स्थानीं उत्पन्न होणारे
ज ब ग ड द हे वर्ण परस्परांचे सवर्ण होतील.

काय कारण ?

जकारादि वर्णांचा प्रयत्न सारखा आहे
म्हणून.

(वा.२) हा दोष येत नाही.

तो कसा ?

'आस्ये तुल्यदेशप्रयत्नं सवर्णम्' असें सूत्र
केलें म्हणजे हा दोष येत नाही.

ज्या वर्णांचा मुखांतील देश म्ह. स्थान
आणि प्रयत्न सारखा आहे ते परस्परांचे सवर्ण
होतात असें सूत्र केलें तरी आस्य शब्द घाल-
ण्यांत काय मतलब आहे ? कारण सर्व वर्णांना
आस्याची म्ह. मुखाची जरूर सारखीच आहे.

'द्रवीभूत करणे' या अर्थी सकर्मक आहे. अकर्मकही
स्यन्द धातु आहे, त्याचा 'द्रवीभूत होणे' हा अर्थ
आहे. त्या वेळीं कर्तरि ड प्रत्यय करावा. किंवा अन्न
ज्या ठिकाणीं द्रवीभूत होतें, ते आस्य असाही अर्थ
होतो. त्या वेळीं अधिकरण या अर्थी ड प्रत्यय केला
आहे असें समजावें.

प्रयत्नविशेषणमास्योपादानम् । सन्ति ह्या-
स्याद्वाह्याः प्रयत्नाः । ते हापिता भवन्ति ।
तेषु सत्स्वसत्स्वपि सवर्णसंज्ञा सिध्यति ।
के पुनस्ते । विवारसंवारौ । श्वासनादौ ।
घोषवदघोषता । अल्पप्राणता महाप्राण-
तेति । तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीया विवृत-
कण्ठाः श्वासानुप्रदाना अघोषाः । एकेऽ-
ल्पप्राणा अपरे महाप्राणाः । तृतीयचतुर्थाः
संवृतकण्ठा नादानुप्रदाना घोषवन्तः ।
एकेऽल्पप्राणा अपरे महाप्राणाः । यथा

तृतीयास्तथा पञ्चमा आनुनासिक्यवर्जम् ।
आनुनासिक्यं तेषामधिको गुणः ॥ एवमप्य-
वर्णस्य सवर्णसंज्ञा न प्राप्नोति । किं
कारणम् । बाह्यं ह्यास्यात्स्थानमवर्णस्य ।
सर्वमुखस्थानमवर्णमेक इच्छन्ति । एव-
मपि व्यपदेशो न प्रकल्पत आस्ये येषां
तुल्यो देश इति । व्यपदेशिवद्भावेन व्यप-
देशो भविष्यति । सिध्यति । सूत्रं तर्हि
भिद्यते ॥ यथा न्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं
सवर्णसंज्ञायां भिन्नदेशेष्वतिप्रसङ्गः प्रयत्न-

प्रयत्नाला विशेषण देण्यासाठीं आस्य
शब्द घातला आहे. त्यामुळे जे प्रयत्न
मुखाच्या बाहेरचे आहेत ते व्यावृत्त
होतात. तेव्हां ते बाह्य प्रयत्न सारखे
असोत किंवा नसोत, तरी सुद्धा सवर्ण संज्ञा
होते.^३ ते बाह्य प्रयत्न कोणचे ? विवार व
संवार, श्वास व नाद, घोष व अघोष, आणि
अल्पप्राण व महाप्राण असे होत. त्यांमध्ये
प्रत्येक वर्गातील प्रथम आणि द्वितीय वर्ण
यांचे विवार, श्वास, अघोष हे प्रयत्न आहेत.
त्यांपैकी पहिल्यांचा म्ह. प्रथम वर्णांचा अल्प-
प्राण प्रयत्न आहे. इतरांचा म्ह. दुसऱ्या
वर्णांचे महाप्राण प्रयत्न आहे. तसेंच वर्गा-
तील तृतीय व चतुर्थ वर्ण यांचे संवाद, नाद,
घोष असे प्रयत्न आहेत. व त्यांतील पहिले
म्ह. तृतीय वर्ण, हे अल्पप्राण होत. आणि
इतर म्ह. चतुर्थ वर्ण, हे महाप्राण होत.
आणि वर्गातील तृतीय वर्णांचे जे बाह्य
प्रयत्न तेच वर्गातील पञ्चम वर्णांचे प्रयत्न
होत. मात्र त्या पंचम वर्णांच्या ठिकाणीं आनु-

नासिक्य हा एक अधिक गुण आहे.

बाह्य प्रयत्नांच्या व्यावृत्तीसाठीं आस्य
शब्द विशेषणादाखल घातल्याने 'क, ख वगैरे
व एका वर्गातील वर्ण परस्पर सवर्ण होणार
नाहींत' हा दोष दूर झाला, तरी अठरा
प्रकारचे 'अ' वर्ण हे एकमेकांचे सवर्ण होणार
नाहींत. कारण, 'अ' वर्णांचे स्थान मुखाच्या
बाहेर आहे.

सगळेंच मुख अवर्णांचे स्थान होय असें
कोणी म्हणतात.

असें गृहीत धरलें, तरी मुखामध्ये ज्यांचा
तुल्यदेश हा व्यवहार जुळत नाही.

व्यपदेशिवदेकस्मिन् या न्यायाने वरील
व्यवहार जुळेल.

त्याप्रमाणे 'आस्ये तुल्यदेशप्रयत्न' असें
सूत्र केल्याने जरी सर्व साधत आहे, तरी पण
मूळ सूत्रांत बदल होत आहे त्याची वाट काय?

तर मग मूळचें आहे, तसेंच सूत्र असू दे.

पण निरनिराळ्या स्थानांच्या ज व ग ङ
द या वर्णांच्या ठिकाणीं सवर्णसंज्ञेची अति-

३. क ख ग घ ङ यांचे बाह्य प्रयत्न सारखे
नाहींत, तरी सुद्धा ते पांच वर्ण एकमेकांचे सवर्ण
समजले जातात. चवर्ग, टवर्ग, तवर्ग पवर्ग, यां-
मध्येही असेंच समजावे.

४. अठरा प्रकारच्या अवर्णांचे कंठ हें स्थान
सारखे आहे. परंतु मुखप्रदेशाच्या बाहेरचें तें स्थान
असल्यामुळे सवर्णसंज्ञेच्या उपयोगी पडणार नाही.

आणि मुखप्रदेशाच्या आंत तर त्याचें दुसरें एखादें
सारखें स्थान नाही. म्हणून अठरा प्रकारचें अवर्ण
परस्पर सवर्ण होणार नाहीत असा दोष येतो.

५. अ. १ पा. १ सू. २१ टीप पाहा. तेव्हां 'मुख
हें आपणच आपस्यामधील आहे' असें गृहीत धरून
मुख हें स्थान सर्व अवर्णांचे सारखे होत असल्यामुळे
ते परस्पर सवर्ण समजले जातील.

सामान्यादिति । नैष दोषः । न हि लौकिक- न हि प्रयत्नं प्रयत्नः । किं तर्हि । मास्यम् । किं तर्हि । तद्धितान्तमास्यम् । प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्नः । यदि प्रारम्भो आस्ये भवमास्यम् । शरीरावयवाद्यत् यत्नस्य प्रयत्न एवमप्यवर्णस्य एङोश्च [५.१.६] । किं पुनरास्ये भवम् । स्थानं सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति । प्रश्लिष्टावर्णावेतौ । करणं च । एवमपि प्रयत्नोऽविशेषितो अवर्णस्य तर्ह्येवोश्च सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति । भवति । प्रयत्नश्च विशेषितः । कथम् । विवृततरावर्णावेतौ । एतयोरेव तर्हि मिथः

प्रसक्ति येते^६ असा दोष पूर्वी दिला आहे ना ?
हा दोष येत नाही. कारण, मुख म्हणून प्रसिद्ध असलेलें वस्तु, येथें आस्य शब्दानें विवक्षित नाही.

तर काय विवक्षित आहे ?

येथील आस्य शब्द तद्धितप्रत्ययान्त आहे. अर्थात् आस्ये भवं (मुखामध्ये असलेलें) या अर्थी 'शरीरावयवाच्च' (४।३।५५) यानें यत् प्रत्यय करून आस्य शब्द बनलेला आहे.

मुखामध्ये असलेलें तें काय ?

तालवादिक् स्थान आणि वर्णोच्चारणाच्या पूर्वी होणारे जिव्हेचे स्पर्श वगैरे हे येथें आस्य शब्दानें विवक्षित आहेत.

तद्धितान्त आस्य शब्दाचें ग्रहण केलें तरी आस्य आणि प्रयत्न या दोन शब्दांचा द्वंद्वसमास केला असल्यामुळें आस्य हें प्रयत्नाला विशेषण लागू होत नाही.

तरी पण विशेष प्रकारचा प्रयत्न मनांत येतो.

तो कसा ?

६. कारण 'मुखांतील देश म्ह. स्थान सारखें पाहिजे' हीं अट मूळ सूत्र ठेवण्यांत निघत नाही.

७. त्यामुळें प्रयत्न शब्दानें बाह्य प्रयत्नही येतील आणि क, ख, ग हे परस्पर सवर्ण होणार नाहीत.

८. एङ् म्ह. ए आणि ओ. या वर्णांतील पूर्वभाग जो अवर्णासारखा दिसतो, त्याचें स्थान आणि त्याचा प्रयत्न अकारासारखीच असल्यामुळें अर्थातच ए आणि त्याचा ओ यांचीही स्थान आणि प्रयत्न तांच म्ह. अकारासारखीच असणार. म्हणून अ आणि ए तसेच अ आणि ओ हे परस्पर सवर्ण होतील.

९. तेव्हां त्यांतील पूर्वभाग कसा आहे तें कांहींच

कोणत्याही तऱ्हेचा प्रयत्न या अर्थाचा येथील प्रयत्न शब्द नाही. तर 'प्रारम्भो यत्नस्य' या व्युत्पत्तीनें प्रयत्नांमध्ये वर्णोत्पत्ति होण्याच्या पूर्वीचा यत्न आभ्यन्तर प्रयत्न या अर्थाचा येथें प्रयत्न शब्द आहे.

यत्नांमध्ये वर्णोत्पत्ति होण्याच्या पूर्वीचा यत्न, तो प्रयत्न असें गृहीत धरलें तरी अवर्ण आणि एङ् या परस्परांमध्ये सवर्ण संज्ञा प्राप्त होत आहे.

मिसळलेल्या दूधपाण्याप्रमाणें ए, ओ, हे वर्ण अकार—इकार, व अकार—उकार यांनीं मिश्रित झालेले आहेत.

तर अवर्ण आणि ऐच् या परस्परांची सवर्णसंज्ञा प्राप्त होत^{१०} आहे.

ऐ आणि औ हे वर्ण विवृततर प्रयत्नाच्या अवर्णानें युक्त आहेत. तेव्हां आभ्यन्तरप्रयत्न-साम्य^{११} नसल्यामुळें त्या परस्परांमध्ये सवर्णसंज्ञा होत नाही.

तर ऐ आणि औ हेच परस्पर सवर्ण समजले जातील^{१२}.

कळत नाही. म्हणून दोष येत नाही.

१०. ऐ आणि औ यांचा उच्चार करतांना दोन भागांचा उच्चार होतो व त्यांतील पूर्वभागाचा उच्चार अकारासारखा होतो असा अनुभव येतो. तो गृहीत धरून ही शंका केली आहे.

११. अकाराचा विवृत प्रयत्न आहे. विवृततर नाही. म्हणून अकार आणि ऐ औ यांचे प्रयत्न सारखे नाहीत.

१२. ऐ आणि औ या दोहोंमधील पूर्वभाग सारखाच विवृततर असल्यामुळें त्या दोन वर्णांचा विवृततर हा प्रयत्न सारखाच होत आहे.

सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति । नैतौ तुल्यस्थानौ । तत्र स्यात्सवर्णसंज्ञावचनमनर्थकं स्यात् । उदात्तादीनां तर्हि सवर्णसंज्ञा न प्राप्नोति । यदि तर्हि सति भेदे किञ्चित्समानमिति अभेदका उदात्तादयः॥ अथवा किं न एतेन कृत्वा सवर्णसंज्ञा भविष्यति शकारछकार-प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्न इति । प्रयत्नमेव योः षकारठकारयोः सकारथकारयोः सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति । एतेषां हि सर्वमानं तदाश्रयिष्यामः । किं सति भेदे । मन्यत्समानं करणवर्जम् ॥ एवं तर्हि सतीत्याह । सत्येव हि भेदे सवर्णसंज्ञया प्रयत्नमेव प्रयत्नस्तदेव च तद्धितान्त-भवितव्यम् । कुत एतत् । भेदाधिष्ठाना मास्यं न त्वयं द्वन्द्व आस्यं च प्रयत्न-हि सवर्णसंज्ञा । यदि हि यत्र सर्वं समानं आस्यप्रयत्नमिति । किं तर्हि । त्रिपदोऽयं

ऐकार व औकार यांचीं ताल्वादिक सर्व स्थाने सारखीं^{१३} नाहीत.

तर मग उदात्त, अनुदात्त वगैरेमध्ये सवर्णसंज्ञा प्राप्त होत नाही.

उदात्त अनुदात्त वगैरे गुण व्यक्तीचा भेद करू शकत नाहीत. तेव्हा उदात्त, अनुदात्त हे गुण स्वतः निरनिराळ्या प्रकारचे असतील, तरी तद्युक्तांची सवर्णसंज्ञा होईल.

किंवा यत्नांमध्ये वर्णोत्पत्तीच्या पूर्वीचा यत्न, असा प्रयत्न शब्दाचा अर्थ गृहीत धरून आम्हांला काय करावयाचें आहे ? तेव्हां सामान्य यत्न हाच प्रयत्न शब्दाचा खरा अर्थ, व तद्धितान्त आस्य शब्दाचा ताल्वादि स्थान हा पूर्वीचाच अर्थ असू दे. त्यांत जो यत्न उभयतांचा सारखा असेल तेवढा घेऊन सवर्णसंज्ञा करतां येईल^{१४}.

पण काय, भेद असला तरी सवर्णसंज्ञा करणार ?

होय, भेद असला तरी करणार असें म्हणतो. आणि भेद असतांच खरोखर सवर्णसंज्ञा होणारी आहे.

१३. ऐकाराचीं स्थाने कंठ आणि तालु अशीं आहेत व औकाराचीं स्थाने कंठ आणि ओष्ठ अशीं आहेत.

१४. तेव्हां सूत्रामध्ये प्रयत्न शब्दाने बाह्य प्रयत्न सुद्धा जरी घेतले, व ते जरी क ख ग यांचे निराळे आहेत, तरी त्यांचा स्पृष्ट हा आभ्यंतर प्रयत्न सारखा असल्यामुळे सवर्णसंज्ञा होईल.

१५. श ष स यांचा आभ्यंतर प्रयत्न विवृत

हें कशावरून ?

भेदावर अवलंबूनच सवर्णसंज्ञा आहे म्हणून. जेथे सर्वच समान आहे तेथेच सवर्णसंज्ञा अनर्थक होईल; तर सवर्णसंज्ञा सांगण्यांत कांहींच अर्थ नाही असें होईल. तेव्हां वर्गांतील बाह्य प्रयत्न भिन्न असले तरी आभ्यन्तर प्रयत्न समान असल्यामुळे सवर्णसंज्ञा होईल.

जर भेद असतांही थोडासा सारखेपणा घेऊन सवर्णसंज्ञा होईल तर शकार आणि छकार, षकार आणि ठकार, सकार आणि थकार या परस्परांची सवर्णसंज्ञा प्रसक्त होते. आभ्यन्तरप्रयत्न खेरीज करून बाकीचे सर्व (बाह्य प्रयत्न आणि स्थान) या वर्णांचे समान आहे. आभ्यन्तरप्रयत्न मात्र तेवढे निराळे आहेत.

असें आहे तर प्रयत्न शब्दाचा सामान्य यत्न (दोन्ही प्रकारचे) हा अर्थ. आणि तद्धितान्त आस्य शब्दाचा आस्यभव ताल्वादि-स्थान हा अर्थ असू देच. पण आस्यं च प्रयत्नश्च 'आस्यप्रयत्न' असा हा द्वंद्व समास नव्हे. तर 'तुल्यः आस्ये'^{१६} प्रयत्नः येषाम्' असा

आहे. आणि छ ठ थ यांचा आभ्यंतर प्रयत्न स्पृष्ट आहे, तरी पण स्थान आणि बाह्य प्रयत्न हीं सारखीं असल्यामुळे सवर्णसंज्ञा होईल.

१६. आस्य हा शब्द तद्धितप्रत्ययांत असल्यामुळे मुखांतील तालु वगैरे स्थान असा त्याचा अर्थ आहे. आस्ये हें एकवचन घेतलें असल्यामुळे 'आस्ये' याचा 'मुखांतील एका स्थानामध्ये' असा अर्थ आहे.

बहुव्रीहिः । तुल्य आस्ये प्रयत्न एषामिति ॥ अथवा पूर्वस्तत्पुरुषस्ततो बहुव्रीहिः । तुल्य आस्येतुल्यास्यः । तुल्यास्यः प्रयत्न एषामिति ॥ अथवा परस्तत्पुरुषस्ततो बहुव्रीहिः । आस्ये प्रयत्न आस्यप्रयत्नः । तुल्य आस्यप्रयत्न एषामिति ॥

तस्य । तस्येति तु वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । यो यस्य तुल्यास्यप्रयत्नः स तस्य सवर्णसंज्ञो यथा स्यात् । अन्यस्य तुल्यास्यप्रयत्नोऽन्यस्य सवर्णसंज्ञो मा भूत् ।

तस्यावचनं वचनप्रामाण्यात् ॥३॥

तस्येति न वक्तव्यम् । अन्यस्य तुल्यास्यप्रयत्नोऽन्यस्य सवर्णसंज्ञः कस्मान्न भवति । वचनप्रामाण्यात् । सवर्णसंज्ञावचनसामर्थ्यात् । यदि ह्यन्यस्य तुल्यास्यप्रयत्नोऽन्यस्य सवर्णसंज्ञः स्यात्सवर्ण-

संज्ञावचनमनर्थकं स्यात् ॥

संबन्धिशब्दैर्वा तुल्यम् ॥४॥

संबन्धिशब्दैर्वा पुनस्तुल्यमेतत् । तद्यथा संबन्धिशब्दाः । मातरि वर्तितव्यं पितरि शुश्रूषितव्यमिति । न चोच्यते स्वस्यां मातरि स्वस्मिन्वा पितरीति संबन्धाच्चैतद्द्रव्यते या यस्य माता यश्च यस्य पितेति । एवमिहापि तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमित्यत्र संबन्धिशब्दैर्वा तौ । तत्र संबन्धादेतद्द्रव्यं यत्प्रति यत्तुल्यास्यप्रयत्नं तत्प्रति तत्सवर्णसंज्ञं भवतीति ॥

ऋकारलृकारयोः सवर्णविधिः ॥५॥

ऋकारलृकारयोः सवर्णसंज्ञा विधेया । होतृ लृकारः होतृकारः । किं प्रयोजनम् । अकः सवर्णे दीर्घः [६.१.१०१] इति दीर्घत्वं यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयो-

‘तुल्यास्यप्रयत्नं’ हा त्रिपदबहुव्रीहि आहे. तेव्हां शकार आणि छकार या उभयतांचा तालुस्थानांमध्ये असलेला प्रयत्न—आभ्यन्तर, तो भिन्न आहे, व जो बाह्य प्रयत्न त्या उभयतांचा तुल्य आहे, तो तालुस्थानांमध्ये नाही. म्हणून शकार व छकार या परस्परांची सवर्णसंज्ञा होत नाही. किंवा प्रथम ‘तुल्यः आस्ये तुल्यास्यः’ असा तत्पुरुष करून दुसरा ‘तुल्यास्यः प्रयत्नो येषां’ अशा अर्थाचा बहुव्रीहि करावा. किंवा ‘आस्ये प्रयत्नः आस्यप्रयत्नः’ असा पुढच्या पदांचा तत्पुरुष करून नंतर ‘तुल्यः आस्यप्रयत्नो येषां’ अशा अर्थाचा बहुव्रीहि करावा.

‘तस्य’ असे वचन करावें.

काय कारण ?

ज्याची ज्याच्याशी स्थान व प्रयत्न सारखी आहेत तो त्याचाच सवर्ण व्हावा. ज्याची एकाशी स्थान व प्रयत्न सारखी आहेत तो दुसऱ्याचा सवर्ण न व्हावा.

(वा.३) ‘तस्य’ हे वचन करावयास नको. तर मग ज्याची एकाशी स्थानप्रयत्न सारखी

आहेत तो दुसऱ्याचा सवर्ण कां बरे होत नाही ? सवर्णसंज्ञाविधि केल्याचे जोरावर होत नाही. जर एकाशी तुल्यास्यप्रयत्न असलेला वर्ण दुसऱ्याचा सवर्ण होईल तर सवर्णसंज्ञाविधिच मुळी निष्फळ होईल.

(वा.४) किंवा संबन्ध शब्दासारखेच हे आहे. तें जसे: आईविषयीं पूज्य भाव ठेवावा, बापाची सेवा करावी. येथें आई व बाप हे संबन्धिशब्द आहेत. तेथें जरी आपली आई किंवा आपला बाप असे सांगितले जात नाही, तथापि जी ज्याची आई किंवा जो ज्याचा बाप हे आपल्या संबन्धावरून जाणले जाते. तसें येथेंही तुल्यास्यप्रयत्न, सवर्ण, हे दोन संबन्धिशब्द आहेत. तेथें संबन्धावरून ‘जो ज्याच्याशी तुल्यास्यप्रयत्न आहे तो त्याचाच सवर्ण होतो’ असे समजावे.

(वा.५) ऋकार आणि लृकार हे दोन वर्ण एकमेकाचे सवर्ण समजावेत. कशासाठी ? होतृ लृकारः होतृकारः येथें ‘अकः सवर्णे’ (६.१.१०१) येथें दीर्घ होण्यासाठी.

जनम् । वक्ष्यत्येतत् । सवर्णदीर्घत्वञ्कृति
 ऋवावचनम्लृति लृवावचनमिति । तत्स-
 वर्णे यथा स्यात् । इह मा भूत् दध्यल्-
 कारः मध्वल्कार इति । यदेतत्सवर्णदधि-

त्व ऋतीत्येतद्वत् इति वक्ष्यामि । तत्
 लृति । लृकारे च वा लृभवति । ऋत
 इत्येव । तन्न वक्तव्यं भवति । अवश्यं
 तद्वक्तव्यम् । ऊकालोऽञ्जस्वदीर्घप्लुत-

हें प्रयोजन होत नाही. कारण 'अकः सवर्णे दीर्घः' (६।१।१०१) येथें 'ऋति ऋ वा वचनम्, लृति लृ वा वचनम्' असें वार्तिककारांनीं सांगितलेंच आहे. म्ह. अकाहून ऋकार पुढें असतां पूर्वपरांचे स्थानीं द्विमात्रिक आणि ज्यामध्ये दोन रेफ आहेत असा स्वतंत्र ऋ आदेश होतो.^{१७} तसेंच लृकार पुढें असतां पूर्वपरांचे स्थानीं द्विमात्रिक आणि ज्यामध्ये दोन लृकार आहेत असा स्वतंत्र लृ आदेश होतो. म्हणजे त्या वार्तिकानींच तेथें द्विमात्रिक ऋकार किंवा लृकार होत असल्यामुळें ऋकार व लृकार यांच्या सवर्णसंज्ञेचें विधान करण्याचें कारण नाही.

पण तो द्विमात्रिक स्वतंत्र ऋकार किंवा लृकार सवर्ण पुढें असतांनाच होणार ना ? सवर्ण पुढें नसतां दध्यल्कारः मध्वल्कारः येथें तो होत नाही. तेव्हां त्याकरितांच का होईना, ऋकार लृकारांच्या सवर्णसंज्ञेचें विधान केलेंच पाहिजे.

अकः सवर्णे दीर्घः (६।१।१०१) या सूत्रार्थ-वरील 'ऋति ऋ वा वचनम्' या प्रथम वार्तिकांत जें ऋति असें पद आहे त्या पदाच्या ऐवजी 'ऋतः' असें पञ्चम्यन्त पद योजण्यात येईल. तेथें सवर्ण पदाची अनुवृत्ति येते. ऋकाराचा सवर्ण ऋकारच असल्यानें ऋकाराहून ऋकारच पुढें असतां हें वचन प्रवृत्त होईल.

१७. ह्रस्व दीर्घ प्लुत मिळून अठरा प्रकारचा जो ऋकार प्रचारांत येतो तो विवृत प्रयत्नाचा आहे आणि त्या अठरामध्येही पोटांत एकच रेफ आहे आणि ह्या वार्तिकानें सांगितलेला जो ऋकार हा त्या अठरापेक्षा निराळा आहे. याचा प्रयत्न ईषत्पृष्ठ आहे, याच्या मध्ये पोटांत दोन रेफ आहेत. त्या रेफांची मिळून

त्यामुळें धात्रंशः येथें अतिप्रसंग येत नाही. त्याचे पुढें 'लृति लृ वा' हें दुसरें वार्तिक. येथें सवर्णपदाची अनुवृत्ति करूं नये. 'ऋतः' या पञ्चम्यन्ताची अनुवृत्ति केली म्हणजे भागेल. कारण ऋकाराहून लृकार पुढें असतां द्विमात्रिक लृ आदेश विकल्पानें होतो असा अर्थ झाल्यामुळें दध्यल्कारः वगैरे ठिकाणीं दोष येत नाही. म्हणून ऋकार आणि लृकार या परस्परांच्या सवर्णसंज्ञेचें विधान करावयास नको.

पण सवर्णसंज्ञाविधायक प्रकृत वार्तिक केलें असतां 'ऋति ऋ वा' हें वार्तिकद्वय करावें लागत नाही. या वार्तिकद्वयानें विहित ऋ, लृ हे दोन्ही दीर्घ आहेत. तेव्हां ऋकार पुढें असतां 'अकः सवर्णे' (६।१।१०१) यानेंच एकदां द्विमात्रिक दोन रेफांचा स्वतंत्र ऋ होईल, व एकदां विवृत ऋकार दीर्घ होईल. असेंच लृकार पुढें असतां ऋकारलृकारांची सवर्णसंज्ञा असल्यानें एकदां द्विमात्रिक दोन लृकारांचा स्वतंत्र लृकार होईल व एकदां विवृत ऋकार दीर्घ होईल.

सवर्णसंज्ञा सांगणारें प्रकृत वार्तिक केलें तरी 'ऋति ऋ वा' आणि 'लृति लृ वा' हें वार्तिकद्वय अवश्य केलेंच पाहिजे. कारण 'ऊकालोऽञ्' (१।२।२७) यानें द्विमात्रिक अचाला दीर्घ संज्ञा विहित आहे. आणि

एक मात्रा होते. आणि त्या दोन रेफांच्या सभोंवती असलेला अचासारखा जो भाग त्याची एक मात्रा होते. एकंदर ह्या वार्तिकानें सांगितलेला स्वतंत्र ऋकार दोन मात्रांचा आहे. पुढील लृति लृ वा या वार्तिकानें सांगितलेला लृकारही असाच समजावा.

संज्ञो भवतीत्युच्यते न च ऋ लृकारो वाजस्ति । ऋकारस्य लृकारस्य चाच्चवं वक्ष्यामि । तच्चावश्यं वक्तव्यं प्लुतो यथा स्यात् । होतृ ऋकारः होतृकारः होतृ-३कारः होतृ लृकारः होतृलृकारः होतृलृ-३कारः । किं पुनरत्र ज्यायः । सवर्ण-संज्ञावचनमेव ज्यायः । दीर्घत्वं चैव हि सिद्धं भवति । अपि च ऋकारग्रहण-लृकारग्रहणं संनिहितं भवति । यथेह

द्विमात्रिक दोन रेफांचा स्वतंत्र ऋ तसाच लृ हा तर अच्^{१८} नव्हे. तेव्हां द्विमात्रिक स्वतंत्र ऋकार किंवा लृकार यांना दीर्घ असें म्हणतां येत नसल्यामुळे सूत्रानें ते होणार नाहीत. म्हणून वार्तिकद्वय केलें पाहिजे.

पण द्विमात्रिक स्वतंत्र जो ऋकार आणि लृकार याला अच् संज्ञा करण्यांत^{१९} येईल. आणि ती अच् संज्ञा तर अवश्य^{२०} केली पाहिजे. होतृ ऋकारः होतृकारः येथें, आणि होतृ लृकारः होतृलृकारः येथें वार्तिकानें झालेला जो द्विमात्रिक ऋकार आणि लृकार त्याला प्लुत होऊन होतृ३कारः होतृलृ३कारः अशीं रूपें झालीं पाहिजेत म्हणून. तेव्हां दीर्घ संज्ञा झाल्यानें सूत्रानेंच द्विमात्रिक ऋकार लृकाराचें विधान होत असल्यामुळे तें वार्तिकद्वय करावयास नको.

दोन्ही^{२१} तन्हेनें इष्ट साधत असतां त्यामध्ये कोणती तन्हा स्वीकारणें श्रेयस्कर आहे ?

‘ऋकारलृकारयोः’ हें सवर्णसंज्ञाविधायकच

१८. ऋलृक्या ठिकाणीं जो ऋकार उच्चारला आहे तो विवृत प्रयत्नाचा आहे. तेव्हां त्याचे सवर्ण जे अठरा प्रकारचे ह्रस्व, दीर्घ, प्लुत ऋकार ते अच् समजले जातील. परंतु हा वार्तिकानें सांगितलेला स्वतंत्र ईषत्पृष्ठ प्रयत्नाचा ऋकार हा त्या अठराचा सवर्ण नाही. तेव्हां याला अच् म्हणतां येत नाही.

१९. अइउण् या सूत्रानंतर या स्वतंत्र ऋ आणि लृ यांचा पाठ केला म्हणजे त्यांना अच् असें म्हणतां येतें.

२०. ऋ आणि लृ यांची सवर्णसंज्ञा सांगणारें प्रकृत वार्तिक आणि स्वतंत्र ऋ आदेश सांगणारें ऋति

भवति । ऋत्यकः [६.१.१२८] खट्व ऋश्यः माल ऋश्यः । इदमपि संगृहीतं भवति । खट्व लृकारः माल लृकार इति । वा सुप्यापिशलेः [६.१.९२] उपर्कारीयति उपार्कारीयति । इदमपि सिद्धं भवति । उपल्कारीयति उपाल्कारीयति ॥ यदि तर्ह्युकारग्रहण लृकारग्रहणं संनिहितं भवत्युरणरपरः [१.१.५१] लृकारस्यापि रपरत्वं प्राप्नोति । लृकारस्य लप-

वचन स्वीकारणें श्रेयस्कर आहे. कारण ‘ऋति ऋ वा’ इत्यादि वार्तिकद्वय केल्यावांचून द्विमात्रिक स्वतंत्र ऋकार लृकार हे सूत्रानेंच दीर्घ म्हणून करतां येतात आणि अन्यत्रही ऋकारग्रहणानें लृकाराचें ग्रहण होतें. तेव्हां खट्व ऋश्यः माल ऋश्यः येथें जसा ‘ऋत्यकः’ (६।१।१२८) यानें प्रकृतिभाव होतो तसा खट्व लृकारः माल लृकारः येथेंही तो होतो. तसेंच उप-ऋकारीयति=उपार्कारीयति, उपार्कारीयति येथें जशी ‘वा सुप्यापिशलेः’ (६।१-९२) यानें विकल्पानें वृद्धि होते तशी उप-लृकारीयति-उपल्कारीयति-उपाल्कारीयति येथेंही ती होते.

जर सर्वत्र ऋकारग्रहणानें लृकाराचें ग्रहण होईल तर ‘उरण् रपरः’ (१।१।५१) यानें लृकारालाही रपरत्व प्रसक्त होत आहे.^{२२}

येथें लृकाराचे स्थानीं लपरत्वाचें विधान करण्यांत येईल. तें लपरत्वाचें विधान तर

ऋ वा हें वार्तिक दोन्ही वार्तिकें केलीं तरी या स्वतंत्र ऋ आणि लृ यांना अच् संज्ञा होणार नाही, आणि ती अच् संज्ञा तर त्यांना प्लुत होण्याकरतां अवश्यच आहे.

२१. सवर्णसंज्ञा सांगणारें वार्तिक केलें तर, स्वतंत्र ऋ आदेश सांगणारें वार्तिक केलें नाही तरी चालेल ही एक तन्हा होय. आणि स्वतंत्र ऋ आदेश सांगणारें वार्तिक केलें तर सवर्णसंज्ञा सांगणारें वार्तिक नको ही दुसरी तन्हा होय.

२२. तेव्हां तव-लृकारः या ठिकाणीं आद्गुणः (६।१।८७) यानें गुण होतो, तो रपर झाला तर तवर्कारः असें भलतेंच रूप होईल.

रत्वं वक्ष्यामि । तच्चावंश्य वक्तव्यम-
सत्यां सवर्णसंज्ञायां विध्यर्थम् । तदेव
सत्यां रेफबाधनार्थं भविष्यति ॥ इह तर्हि
रषाभ्यां नो णः समानपदे [८.४.१]
इत्युकारग्रहणं चोदितं मातृणाम् पितृणा-
मित्येवमर्थम् । तदिहापि प्राप्नोति । क्लृप्य-
मानं पश्येति । अथासत्यामपि सवर्ण-
संज्ञायामिह कस्मान्न भवति । प्रक्लृप्य-
मानं पश्येति । चुटुतुलशर्व्याये नेति
वक्ष्यामि । अपर आह ।

त्रिभिश्च मध्यमैर्वर्गैर्लेशसैश्च व्यववाये न ।

अवश्य केलेंच पाहिजे. फरक इतकाच की
सवर्ण संज्ञेचें वार्तिक नसल्यावेळीं अपूर्व^{२३}
विधीसाठीं केलें पाहिजे. तेंच आतां सवर्ण-
संज्ञेचें वार्तिक असल्यावेळीं प्राप्त झालेल्या
रपरत्वाच्या बाधासाठीं होईल.

तरी पण दुसरीकडे दोष येतो. रषाभ्यां
नो णः समानपदे' (८।४।१) येथें, मातृणां
पितृणां या ठिकाणीं णत्व होण्यासाठीं ऋकार
ग्रहण करण्याबद्दल इषारा दिला आहे. तेव्हां
तें णत्व 'क्लृप्यमानं'^{२४} पश्य' येथेंही प्रसक्त
होत आहे.

पण अगोदर आम्ही असें विचारतो की
सवर्ण संज्ञेचें वार्तिक नसल्यावेळींही प्रक्लृप्य-
मानं पश्य येथें 'कृत्यचः' (८।४।२९) यानें
णत्व कां वरें होत नाही ?

'चवर्ग, टवर्ग, तवर्ग, लकार आणि शर्
नांवाचे वर्ण यांनीं व्यवधान असतां' णत्व
करूं नये' असें निषेधवचन पुढें सांगणार

२३. ऋ आणि लृ यांना सवर्णसंज्ञा नसेल तर
'उरण्०' (१।१।५१) हें सूत्र तव लकारः येथें
येणारच नाही. तेव्हां तेथें 'आहुणः' (६।१।८७) यानें
जो गुण होणार तो नुसता अ एवढाच होईल
म्हणून नवीनच तेथें लपरत्व सांगितलें पाहिजे.

२४. बृहण या शब्दामध्ये जसें ऋकाराचे णत्व
झालें आहे तसेंच ऋ आणि लृ हे सवर्ण झाल्यामुळें
क्लृप्यमान या शब्दामध्ये लकारामुळेंही णत्व होईल
असा दोष येतो.

इति वक्ष्यामीति । वर्णैकदेशाश्च वर्ण-
ग्रहणेन गृह्यन्त इति योऽसाव्लृकारे लका-
रस्तदाश्रयः प्रतिषेधो भविष्यति । यद्येवं
नार्थो रषाभ्यां णत्व ऋकारग्रहणेन ।
वर्णैकदेशाश्च वर्णग्रहणेन गृह्यन्त इति
योऽसावृकारे रेफस्तदाश्रयं णत्वं भवि-
ष्यति ॥

नाज्झलौ ॥१.१.१०॥

अज्झलोः प्रतिषेधे शकारप्रतिषेधोऽ-
ज्झलत्वात् ॥१॥

अज्झलोः प्रतिषेधे शकारस्य शकारेण

आहे. अन्य वैयाकरण असें म्हणतात की, क-
वर्ग आणि पवर्ग या उभयतांमधील तीन
वर्गांनीं लकार, शकार, सकार, यांनीं व्यवधान
असतां णत्व करूं नये' असें वचन करण्यांत
येईल. तेव्हां प्रक्लृप्यमानं या वरील उदा-
हरणामध्ये वर्णांच्या एकदेशाचें वर्णवाचक
शब्दानें ग्रहण होत असल्यामुळें जो हा लकारा-
मध्ये एकदेश लकार आहे त्यानें व्यवधान होतें
म्हणून णत्वाचा निषेध होईल.^{२६}

असें आहे तर मग 'रषाभ्यां नो णः'
(८।४।१) या णत्वाविषयीं ऋकारांचें ग्रहण
करण्यांतच कांहीं तात्पर्य नाही. वर्णांच्या एक
देशाचें वर्णवाचक शब्दानें ग्रहण केलें जात
आहे म्हणून जो हा ऋकारामध्ये रेफ आहे
त्याला धरून मातृणां वगैरे उदाहरणांतील
नकाराला णत्व होईल. अर्थात् आतां क्लृप्य-
मानं येथें णत्वाची प्राप्तिच येत नाही.

स्वर आणि व्यञ्जनं यांच्या सवर्णसंज्ञेचा

२५. रेफ, षकार आणि ऋकार यांपैकीं जो
कोणी एक वर्ण असेल, तो आणि नकार या दोहों-
मध्ये व्यवधान असतां नला णत्व येत नाही.

२६. तेव्हां प्रक्लृप्यमानं येथें दोष नाही. परंतु
क्लृप्यमानं येथें ऋ लृ हे दोन वर्ण परस्पर सवर्ण
होत असल्यामुळें जो दोष पूर्वी दिला आहे तो कसा
दूर करावा असा प्रश्न शिळक राहतो.

१. अच् म्ह. स्वर आणि हल् म्ह. व्यंजनं हे
परस्पर सवर्णसंज्ञक होत नाहीत.

सवर्णसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्राप्नोति । किं कारणम् । अञ्जलत्वात् । अच्चैव हि शकारो हल्च । कथं तावदच्त्वम् । इकारः सवर्णग्रहणेन शकारमपि गृह्णातीत्यच्त्वम् । हल्पूर्वपदेशाद्धल्त्वम् ॥ तत्र को दोषः ।

तत्र सवर्णलोपे दोषः ॥२॥

तत्र सवर्णलोपे दोषो भवति । परश्शतानि कार्याणि । झरो झरि सवर्णे [८.४. ६५] इति लोपो न प्राप्नोति ॥

निषेध केला तेथें शकाराची शकाराशीं जी सवर्णसंज्ञा तिचा निषेध प्राप्त होत आहे.

काय कारण ?

शकार हा स्वरांमध्येही मोडतो आणि व्यञ्जनांमध्येही मोडतो.

स्वरांमध्ये कसा बरें मोडतो ?

अञ्जलौ येथील अच् शब्दापासून उपस्थित झालेला इकार 'अणुदित्' (१।१।३९) या सवर्णग्राहकशास्त्रानें दीर्घ ईकाराप्रमाणें आपला सवर्ण असलेल्या शकाराचेंही ग्रहण करतो म्हणून 'अइउण्' इत्यादिक सूत्रांमधें पठित नसतांही दीर्घ ईकार जसा स्वरांमध्ये मोडतो, तसा शकार स्वरांमध्ये मोडतो. आणि 'हयवरट्' इत्यादि व्यञ्जनांच्या उपदेशांमध्ये त्या शकाराचा प्रत्यक्ष पाठच असल्यामुळें तो व्यञ्जनांमध्येही मोडतो.

पण सवर्णसंज्ञेचा निषेध झाला असतां त्यांत काय दोष येत आहे ?

(वा.२) शकाराबरोबर शकाराच्या सवर्णसंज्ञेचा निषेध झाला असतां सवर्णनिमित्तक लोपाविषयीं दोष येतो. परश्शतानि कार्याणि येथें शतात्पराणि असा विग्रह दाखवून 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' (२।१।३२) येथील बहुल शब्दाच्या जोरावर पर शब्दाचा शत शब्दा-

२. तेव्हां दोन शकारांमध्ये परस्परसवर्णसंज्ञेचा निषेध नसल्यामुळें परश्शत हैं उदाहरण सिद्ध झालें. शिवाय अशा रीतीनें स्वर आणि श ष स ह यांच्या प्रयत्नांमध्ये निराळेपणा झाल्यामुळें नाञ्जलौ हें प्रकृत

सिद्धमनच्त्वात् ॥३॥

सिद्धमेतत् । कथम् । अनच्त्वात् । कथमनच्त्वम् । स्पृष्टं स्पर्शानां करणम् । ईषत्स्पृष्टमन्तःस्थानाम् । विवृतमूष्मणाम् ईषदित्येवानुवर्तते । स्वराणां विवृतम् ईषदिति निवृत्तम् ॥

वाक्यापरिसमाप्तेर्वा ॥४॥

वाक्यापरिसमाप्तेर्वा पुनः सिद्धमेतत् । किमिदं वाक्यापरिसमाप्तेरिति । वर्णाना-

बरोबर समास करून 'पारस्करप्रभृतीनि च' (६।१।१५७) यानें सुडागम व श्रुत्व करून त्या पहिल्या शकाराला 'अनचि च' (८।४।४७) यानें द्वित्व केलें असतां जे तीन शकार होतात त्यांतील मधल्या शकाराचा 'झरो झरि' (८।४।६५) यानें लोप होत असतो तो होणार नाही.

(वा.३) सवर्णसंज्ञेचा निषेध न होणें हें साधतें. तें कसें ?

शकार हा स्वरांमधें मोडत नाही म्हणून, तो स्वरांमधें कां मोडत नाही ?

ककारापासून मकारापर्यंत स्पर्शनामक पञ्चवीस वर्णांचा स्पृष्ट नांवाचा आभ्यन्तर प्रयत्न होय. अंतःस्थ नांवाच्या य र ल व यांचा ईषत्स्पृष्ट होय. ऊष्मनामक श ष स ह या वर्णांचा ईषद्विवृत प्रयत्न आहे असें सांगून पुढें स्वरांचा विवृतनामक आभ्यन्तर प्रयत्न आहे असें शौनकप्रातिशाख्यामध्ये सांगितलें आहे. तेव्हां इकार आणि शकार या उभयतांचा आभ्यन्तर प्रयत्न निरनिराळा असल्यामुळें शकार हा इकाराचा सवर्ण नव्हे. म्हणून इकार हा शकाराचा ग्राहक होत नाही. सबब शकार स्वरांमध्ये मोडत नाही.

(वा.४) अथवा वाक्यापरिसमाप्तिन्यायानें

सूत्रच मुळीं नको असें होतें. तेव्हां सिद्धमनच्त्वात् असें म्हणणाऱ्या वार्तिककारांनीं सूत्रप्रत्याख्यान्याचाच हा मार्ग येथें दाखविला आहे असें समजावें.

मुपदेशस्तावत् । उपदेशोत्तरकालेत्संज्ञा ।
इत्संज्ञोत्तरकाल आदिरन्त्येन सहेता
[१.१.७१] इति प्रत्याहारः । प्रत्याहारो-
त्तरकाला सवर्णसंज्ञा । सवर्णसंज्ञोत्तर-
कालमणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः [१.१.
६९] इति सवर्णग्रहणम् । एतेन सर्वेण
समुदितेन वाक्येनान्यत्र सवर्णानां ग्रहणं
भवति । न चात्रेकारः शकारं गृह्णाति ॥

यथैव तर्हीकारः शकारं न गृह्णात्येवमी-
कारमपि न गृह्णीयात् । तत्र को दोषः ।
कुमारी ईहते कुमारीहते । अकः सवर्ण-
दीर्घत्वं न प्राप्नोति । नैष दोषः । यदे-
तदकः सवर्णे दीर्घ इति प्रत्याहारग्रहणं
तत्रेकार ईकारं गृह्णाति शकारं न गृह्णाति ॥
अपर आह । अज्झलोः प्रतिषेधे
शकारप्रतिषेधोऽज्झलत्वात् ॥ अज्झलोः

ही गोष्ठ साधत आहे.

वाक्यापरिसमाप्ति न्याय तो काय ?

प्रथमतः वर्णाच्चा उपदेश. उपदेशोत्तर-
कालीं इत्संज्ञा, इत्संज्ञोत्तरकालीं 'आदिरन्त्येन'
(१।१।७१) यानें प्रत्याहार. प्रत्याहारोत्तरकालीं
सवर्णसंज्ञा, आणि सवर्णसंज्ञोत्तरकालीं 'अणु-
दित्सवर्णस्य' (१।१।६९) यानें सवर्णांचें ग्रहण.
या सगळ्या पोटवाक्यांनीं समुदित (युक्त)
अशा महावाक्यानें एतद्व्यतिरिक्तस्थलीं
सवर्णांचें ग्रहण होतें. या महावाक्यांतील
'तुल्यास्यप्र०' (१।१।९) या पोटवाक्याच्या
अर्थाचें ज्ञान निश्चित होण्यापूर्वी त्या निश्चया-
करितां 'नाज्झलौ' या वाक्याच्या अर्थाचें
ज्ञान आवश्यक असल्यामुळे व त्या वेळीं
सवर्णसंज्ञाविधायक पोटवाक्याच्या अर्थाचें

ज्ञान निश्चित नसल्यामुळे अच् पदापासून
मनांत येणाऱ्या इकारानें शकाराचें ग्रहण होत
नाहीं. म्हणून स्वरांमध्ये शकार मोडत
नाहीं.

तर मग ज्याप्रमाणें इकार हा शकाराचा
ग्राहक होत नाही त्याप्रमाणें तो दीर्घ ईकारा-
चाही ग्राहक होणार नाही.

तसें झालें असतां काय दोष येत आहे ?

कुमारी+ईहते=कुमारीहते येथें 'अकः
सवर्णे' (६।१।१०१) यानें दीर्घ प्राप्त होऊं
शकत नाही.

हा दोष येत नाही. कारण जो हा 'अकः
सवर्णे' (६।१।१०१) येथें प्रत्याहार नांवाचा
अक शब्द आहे, त्यांतील इकार दीर्घ ईकाराचें
ग्रहण करतो, शकाराचें ग्रहण करीत नाही.

३. वाक्याचा म्ह. महावाक्याचा अर्थ पूर्ण निश्चित
होईतोंपर्यंत त्या वाक्यामध्ये सांगितलेल्या गोष्टीचा
उपयोग करतां येत नाही हें या न्यायाचें स्वरूप
होय. अनेक पोटवाक्यांच्या समुदायाला महावाक्य
म्हणतात. त्या पोटवाक्यांमध्ये एक मुख्य म्ह. अंगी
आणि दुसरें त्याचें अंग असा संबंध असतो. अणु-
दित्सवर्णस्य० यांतील सवर्णपदाचा अर्थ ठरविणारीं
तुल्यास्य० आणि नाज्झलौ हीं दोन वाक्ये अणुदित्०
या वाक्याचीं अंगे होत. तसेंच अण् या पदाचा अर्थ
दाखविणारें आदिरन्त्येन० हें वाक्यही अणुदित्०
याचें अंग होय. त्यांतल्या त्यांत आदिरन्त्येन हें
नाज्झलौ यांतील अच् हल या पदाचा अर्थ दाख-
विणारें असल्यामुळे त्याचेंही अंग आहे. आदिरन्त्येन०
यांतील इत् या पदाचा अर्थ दाखविणारें हलन्त्यम्
हें वाक्य आदिरन्त्येन० याचें अंग आहे. हलन्त्यम्

याला उपदेशाची जरूर असल्यामुळे अइउण् इत्यादि
उपदेश हा त्याचा अंग आहे. अंगवाक्याचा अर्थ
केल्याशिवाय अंगीचा अर्थ करतां येत नाही. त्यावरून
असा क्रम ठरतो—आरंभी वर्णाच्चा उपदेश, नंतर इत्
संज्ञा, नंतर प्रत्याहार, नंतर सवर्णसंज्ञा, नंतर सव-
र्णांचें ग्रहण. या क्रमाप्रमाणें सवर्णांचें ग्रहण करणें हें
शेवटीं असल्यामुळे त्याचा उपयोग त्याच्या पूर्वी
होणाऱ्या नाज्झलौ या त्याच्या अंगभूत वाक्यार्थामध्ये
करतां येत नाही. तेव्हां त्यांतील अच् पदानें मनांत
आलेला जो इकार त्यानें त्याच्या सवर्णांचें म्ह.
शकाराचें ग्रहण होत नाही. म्हणून शकाराला अच्
म्हणतां येत नाही.

४. कारण इकाराचा शकार हा सवर्ण आहे हेंच
मुळीं या वेळीं समजलेलें नाही,

प्रतिषेधे शकारस्य शकारेण सवर्णसंज्ञायाः
प्रतिषेधः प्राप्नोति । किं कारणम् ।
अज्झलत्वात् । अच्चैव हि शकारो हल्च ।
कथं तावदच्चत्वम् । इकारः सवर्णग्रहणेन
शकारमपि गृह्णातीत्येवमच्चत्वम् । हल्षूप-
देशाद्धलत्वम् ॥ तत्र को दोषः । तत्र
सवर्णलोपे दोषः ॥ तत्र सवर्णलोपे दोषो
भवति । परश्शतानि कार्याणि । झरो
झरि सवर्ण इति लोपो न प्राप्नोति ॥

सिद्धमनच्त्वात् ॥ सिद्धमेतत् । कथम् ।
अनच्त्वात् । कथमनच्चत्वम् । वाक्या-
परिसमाप्तेर्वा ॥ उक्ता वाक्यापरिसमाप्तिः ॥
अस्मिन्पक्षे वेत्येतदसमर्थितं भवति ।
एतच्च समर्थितम् । कथम् । अस्तु वा
शकारस्य शकारेण सवर्णसंज्ञा मा वा
भूत् । ननु चोक्तं परश्शतानि कार्याणि
झरो झरि सवर्ण इति लोपो न प्राप्नो-
तीति । मा भूलोपः । ननु च भेदो भवति ।

अन्य^५ कोणी एक वैयाकरण म्हणतो की
(वा.१) 'अज्झलोः प्रतिषेधे०'. स्वर आणि
व्यंजनं यांच्या सवर्णसंज्ञेचा निषेध केला त्यांत
शकाराबरोबर शकाराच्या सवर्णसंज्ञेचा निषेध
प्रसक्त होतो.

काय कारण ?

शकार हा स्वरांमध्येही मोडतो आणि
व्यञ्जनांमध्येही मोडतो, म्हणून ?

स्वरांमध्ये कसा बरें मोडतो ?

अज्झलौ येथील अच् पदापासून मनांत
आलेला इकार 'अणुदित्' (१।१।६९) या
सवर्णग्राहक शास्त्रानें शकाराचाही ग्राहक होतो.
म्हणून शकार स्वरांमध्ये मोडतो. आणि हल्
नांवाच्या वर्णांमध्ये शकाराचा प्रत्यक्ष पाठ
असल्याने तो व्यञ्जनांमध्येही मोडतो.

तसें झालें असतां काय दोष येत आहे ?

(वा.२) तत्र सवर्ण०. तसें असतां सवर्ण-
निमित्तक लोपाविषयीं दोष येत आहे. परश्श-
तानि येथें 'अनचिच' (८।४।४७) यानें द्वित्व
केलें असतां मधल्या शकाराचा 'झरो झरि'
(८।४।६५) यानें लोप प्राप्त होत नाही.

(वा.३) सिद्धमनच्त्वात्. शकाराबरोबर
शकाराची सवर्णसंज्ञा सिद्ध होत आहे.

ती कशी ?

शकार हा स्वरांमध्ये मोडत नाही म्हणून.

तो स्वरांमध्ये कां बरें मोडत नाही ?

(वा.४) 'वाक्यापरिसमाप्तेर्वा'. 'नाऽज्झलौ'
या शास्त्राच्या अर्थाच्या वेळीं 'अणुदित्' या
वाक्याच्या अर्थाची परिसमाप्ति म्हणजे पूर्णता
होत नाही म्हणून. वाक्यापरिसमाप्ति म्हणजे
काय तें पूर्वी सांगितलेंच आहे.

पण या योजनेच्या वेळीं वार्तिकांतील वा
शब्द जुळून येत नाही. (कारण या योजने-
मध्ये शकार हा स्वरांमध्ये मोडत नाही यावि-
षयीं हेतु म्हणून वाक्यापरिसमाप्ति पुढें केली
आहे; दुसरे उत्तर होत नाही.

या वेळींही वा शब्द जुळून येतो.

तो कसा ?

शकाराची शकाराबरोबर सवर्णसंज्ञा असूं
दे किंवा नसूं दे (काहीं दोष येत नाही), असा
स्वतंत्र एक निराळा पक्ष वा या शब्दानें येथें
सुचविला आहे.

पण शकार शकाराची सवर्णसंज्ञा नसेल
तर परश्शतानि येथें 'अनचिच' (८।४।५७)
यानें शकाराला द्वित्व केलें असतां मधल्या
शकाराचा 'झरो झरि' (८।४।६५) यानें लोप
होऊं शकत नाही असा दोष पूर्वी दिला
आहे ना ?

मधल्या शकाराचा लोप न झाला तरी
हरकत नाही.

५. अज्झलोः प्रतिषेधे शकारप्रतिषेधोऽज्झलत्वात् ।
तत्र सवर्णलोपे दोषः । सिद्धमनच्त्वात् । वाक्यापरि-
समाप्तेर्वा । या चार वार्तिकांच्या अर्थाची योजना

आतांपर्यंत एक तऱ्हेनें करून दाखविली. त्यांचीच
निराळ्या तऱ्हेची योजना थोडक्या फरकानें जी कोणी
केली आहे ती येथून भाष्यकार दाखवीत आहेत.

सति लोपे द्विशकारमसति लोपे त्रिशकारम् । नास्ति भेदः । असत्यपि लोपे द्विशकारमेव । कथम् । विभाषा द्विर्वचनम् । एवमपि भेदः । असति लोपे कदाचिद्दशकारं कदाचित्त्रिशकारं सति

लोपे द्विशकारमेव । स एष कथं भेदो न स्यात् । यदि नित्यो लोपः स्यात् । विभाषा तु स लोपः । यथाभेदस्तथास्तु ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-महाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥

पण लोप झाला तर दोन शकारांनीं युक्त असें उदाहरण वनणार आणि लोप न झाला तर तीन शकारांनीं युक्त असें वनणार. तेव्हां लोप होणें आणि न होणें यांत भेद होत आहे.

हा भेद होत नाही. कारण मधल्या शकाराचा लोप न झाला तरी मुद्धां द्विशकारक रूप वनत आहेच. तें कसें ? 'अनचिच' (८। ४।४७) या द्विर्वचनाचा विकल्प आहे म्हणून.

तरी मुद्धां लोप होणें आणि न होणें यांत भेद आहे. लोप न झाला तर द्वित्वाच्या विकल्पामुळे एकदां दोन शकारांचें रूप, आणि एकदां तीन शकारांचें रूप वनतें व लोप झाला

तर नेहमीं दोन शकारांचें एकच रूप होतें. तेव्हां हा भेद कां वरें होणार नाही ?

पण जर लोप नित्य असेल तर हा भेद होईल. आणि तो लोप तर वैकल्पिक आहे. तेव्हां येथें ज्या रीतीनें हा भेद नाहीसा होईल तसेंच असूं दे. (म्हणजे द्वित्वाप्रमाणें लोपाचाही विकल्प असल्यामुळे मधल्या शकाराचा लोप नाही झाला तरी उदाहरणांत फरक होत नाही.)

याप्रमाणें भगवान् पतंजलींनीं रचिलेल्या व्याकरण महाभाष्याच्या पहिल्या अध्यायाच्या पहिल्या पादाचें चौथें आह्निक समाप्त झालें.

६. तेव्हां द्वित्व केलेंच नाही म्हणजे दोन शकारांचें रूप होईलच.

७. कारण द्वित्व झालें तरी मधल्या शकाराचा लोप होणारच आहे.

ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यम्॥१।१।११।

किमर्थमीदादीनां तपराणां प्रगृह्यसंज्ञो-
च्यते । तपरस्तत्कालस्य [१.१.७०] इति
तत्कालानां सवर्णानां ग्रहणं यथा स्यात् ।
केषाम् । उदात्तानुदात्तस्वरितानाम् । अस्ति
प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । प्लुतानां तु
प्रगृह्यसंज्ञा न प्राप्नोति । किं कारणम् ।

अतत्कालत्वात् । न हि प्लुतास्तत्कालाः ।
असिद्धः प्लुतस्तस्यासिद्धत्वात्तत्काला एव
भवन्ति । सिद्धः प्लुतः स्वरसंधिषु । कथं
ज्ञायते सिद्धः प्लुतः स्वरसंधिष्विति । यदयं
प्लुतप्रगृह्या अचि [६.१.१२५] इति
प्लुतस्य प्रकृतिभावं शास्ति । कथं कृत्वा
ज्ञापकम् । सतो हि कार्यिणः कार्येण भवि-

(वा.१) ईकार, ऊकार आणि एकार यांना
ह्या सूत्रानें प्रगृह्यसंज्ञा सांगितली आहे ती सांग-
तांना ईत्, ऊत्, एत् असे तकार पुढें जोडून
जें उच्चारण केलें आहे तें कशाकरतां ?

सूत्रामध्ये उच्चारलेल्या दीर्घ ईकार वगैरेंच्या
उच्चारणाला जितका वेळ लागतो तितक्याच
वेळांत उच्चारले जाणारे जे त्या दीर्घ ईकार
वगैरेंचे सवर्ण वर्ण त्यांचें येथें ग्रहण झालें
पाहिजे म्हणून तसें उच्चारण केलें आहे.

ते सवर्ण वर्ण कोणते ?

उदात्त, अनुदात्त आणि स्वरित असे दीर्घ
ईकार वगैरें सर्व वर्ण त्यांचें येथें 'तपरस्तत्कालस्य'
(१।१।७०) या सूत्रानें ग्रहण झालें पाहिजे.

ईकार वगैरेंच्या पुढें तकार जोडण्याचा
हा उपयोग आहे खरा पण—

पण काय ?

जरी सर्व प्रकारच्या दीर्घ ईकार वगैरेंचें
ग्रहण झालें तरी प्लुत ईकार वगैरेंना प्रगृह्य
संज्ञा होणार नाही हा दोष येतो.

१. ज्या द्विवचनप्रत्ययाच्या शेवटीं दीर्घ ईकार,
दीर्घ ऊकार आणि एकार यांपैकी कोणताही वर्ण
असेल त्या द्विवचनप्रत्ययाला प्रगृह्य अशी संज्ञा होते.

२. दीर्घांच्या दोन मात्रा आहेत आणि प्लुताच्या
तीन मात्रा आहेत. त्यामुळें प्लुत वर्णांच्या उच्चारणाला
दीर्घ वर्णांपेक्षा दीड पटीनें जास्त वेळ लागतो. तेव्हां
हरी ३ इति या ठिकाणीं प्लुत ईकाराला प्रगृह्यसंज्ञा
होणार नाही.

३. हरी ३ या ठिकाणीं दूराद्धूते च (८।२।८४)
या त्रिपादीतील सूत्रानें झालेल्या प्लुत हा पूर्व-
त्रासिद्धम् (८।२।१) या सूत्रानें प्रगृह्यसंज्ञेच्या दृष्टीनें

कां बरें ?

प्लुत वर्ण हे तत्काल नाहीत म्हणून.
म्हणजे दीर्घ वर्णांच्या उच्चारणाला जितका
वेळ लागतो तितकाच वेळ प्लुत वर्णांच्या
उच्चारणाला लागतो असें नोंहीं.

पण प्लुत असिद्ध आहे ना ? तेव्हां तो
असिद्ध असल्यामुळें मूळचा दीर्घ वर्ण हा
तत्कालच आहे.

प्लुत असिद्ध नाही. कारण स्वरसंधि कर्तव्य
असतांना प्लुत सिद्ध आहे असा ठराव आहे.

स्वरसंधि कर्तव्य असतांना प्लुत सिद्ध
आहे असा ठराव आहे हें कसें समजलें जातें ?

असें समजलें जातें की हे आचार्य पाणिनि
'प्लुतप्रगृह्या०' (६।१।१२५) ह्या सूत्रानें
प्लुताला प्रकृतिभाव सांगतात. यावरूनच तसें
समजलें जातें.

हें ज्ञापक कसें बरें जमतें ?

असें जमतें कीं विद्यमानच असलेल्या
उद्देश्याला कार्य होत असेतें.

असिद्ध होत आहे. तेव्हां तिच्या दृष्टीनें येथें दीर्घच
असल्यामुळें दीर्घ आहे अशा समजुतीनें प्रगृह्य-
संज्ञा प्लुताला होईल.

४. प्लुतप्रगृह्या० (६।१।१२५) ह्या सूत्रानें प्लुताला
उद्देशून प्रकृतिभाव हें कार्य सांगितलें आहे, परंतु प्लुत
हा त्या प्रकृतिभावाच्या दृष्टीनें असिद्ध असल्यामुळें तो
विद्यमान आहे असें म्हणतां येणार नाही. आणि
त्याला प्रकृतिभाव करतां येणार नाही. तेव्हां तें सूत्र
व्यर्थ होईल तें न व्हावें याकरतां 'स्वरसंधि कर्तव्य
असतांना प्लुत सिद्ध आहे' असा ठराव केला पाहिजे.

तव्यम् । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । अप्लु- वति ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यमिति ॥ किं पुनः
तादप्लुत इत्येतन्न वक्तव्यं भवति । किमतो प्लुतस्य प्रगृह्यसंज्ञावचने प्रयोजनम् ।
यत्सिद्धः प्लुतः स्वरसंधिषु । संज्ञाविधाव- प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावो यथा स्यात् । मा
सिद्धस्तस्यासिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्ति । भूदेवम् । प्लुतः प्रकृत्येत्येवं भविष्यति ।
संज्ञाविधौ च सिद्धः । कथम् । कार्यकालं नैवं शक्यम् । उपस्थिते हि दोषः स्यात् ।
हि संज्ञापरिभाषम् । यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं अप्लुतवदुपस्थिते [६.१.१२९] इत्यत्र
द्रष्टव्यम् । प्रगृह्यः प्रकृत्येत्युपस्थितमिदं भ- पठिष्यति ह्याचार्यः । वद्वचनं प्लुतकार्य-

या ज्ञापकाचा उपयोग कोणता ?

हे ज्ञापक गृहीत धरलें म्हणजे 'अतो रो०'
(६।१।११३) या सूत्रामध्ये अप्लुतात् आणि
अप्लुते हीं दोन पदे घालावयास नकोत.

'स्वरसंधि कर्तव्य असतांना प्लुत सिद्ध
आहे' असा ठराव गृहीत धरला तरी येथें
त्याचा कांहीं उपयोग होईल असें दिसत नाही.
कारण 'प्रगृह्यसंज्ञा करणें' म्हणजे कांहीं स्वरसंधि
करणें नव्हे. तेव्हां प्रगृह्यसंज्ञा कर्तव्य असतांना
प्लुत हा असिद्धच असणार. आणि तो असिद्ध
असला म्हणजे मूळचे ईकार वगैरे हे वर्ण
तत्काल म्ह. दीर्घच आहेत.

प्रगृह्यसंज्ञा कर्तव्य असतांना देखील प्लुत
हा त्याच ठरावामुळे सिद्ध समजला जाईल.

तो कसा ?

संज्ञा आणि परिभाषा यांच्याविषयीं
कार्यकालपक्ष आहे. जेथें कार्य असेल तेथें

त्या उपस्थित होतात. तेव्हां प्रगृह्याला प्रकृति-
भाव होतो (६।१।१२५) असें संधिकार्यप्रकरणा-
मध्ये म्हटलें आहे तेथें प्रगृह्य म्हणजे काय तें
समजण्याकरतां प्रगृह्य संज्ञा सांगणारें ईदूदेद्वि-
वचनं प्रगृह्यम्' हे प्रकृतसूत्र उपस्थित होतें.

वरें, पण इतक्या खटपटीनें जी प्लुताला
प्रगृह्यसंज्ञा साधली तिचा उपयोग काय ?

प्रगृह्यसंज्ञेवर अवलंबून होणारा प्रकृति-
भाव प्लुताला झाला पाहिजे हा तिचा उपयोग
आहे.

तो प्रकृतिभाव झाला नाही तरी हरकत
नाहीं. प्लुताला. सांगितलेला प्रकृतिभाव
होईल आणि काम भागेल.

त्यानें काम भागणें शक्य नाही. कारण
उपस्थित पुढें असतांना दोष येईल. आचार्य
वार्तिककार 'अप्लुतवदुपस्थिते' (६।१।१२९)
या सूत्रावर विचार करतांना 'वद्वचनं प्लुतकार्य-

५. कारण 'एहि सुस्रोता३ अत्र' इत्यादि उदा-
हरणामध्ये झालेला प्लुत सिद्ध असल्यामुळे तेथें रु हा
ह्रस्व अकाराहून पर आहे असें म्हणतां येत नाही.
तेव्हां अर्थातच तेथें रूला उत्त्व होणार नाही. 'तिष्ठतु
पय अ३ म्रिदत्त' इत्यादि उदाहरणामध्ये रूच्या
पुढें प्लुत असतांना असेंच समजावें.

६. एकंदरीत हें प्रगृह्यसंज्ञा सांगणारें सूत्र जेव्हां
स्वरसंधिप्रकरणांत उपस्थित होऊन उपयोगी पडतें
तेव्हां तें स्वरसंधिप्रकरणांत असल्यासारखेंच होतें.
तेव्हां त्या प्रगृह्यसंज्ञेच्या दृष्टीनें प्लुत सिद्ध आहे असें
म्हणण्यास हरकत नाही.

७. मूळ वेदांत इति हा शब्द नसून त्या वेद-
वाक्यांतील पदे दाखवितांना कल्पिलेला जो 'इति' हा
शब्द त्याला 'उपस्थित' असें म्हणतात. 'अग्नी३

इति' या ठिकाणीं प्लुत जरी झाला आहे तरी तो
'अप्लुतवदुपस्थिते' (६।१।१२९) या सूत्रानें न झाल्या-
सारखा समजला जातो. तेव्हां तेथें प्लुताला सांगित-
लेला प्रकृतिभाव करतां येत नाही. आणि जर त्या
प्लुताला प्रगृह्यसंज्ञा झाली नाही तर प्रगृह्यसंज्ञेवर अव-
लंबून होणारा प्रकृतिभावही होणार नाही आणि
संधिकार्य होऊं लागेल असा दोष येतो.

८. 'अप्लुतवदुपस्थिते' या सूत्रानें 'उपस्थित इति
शब्द पुढें असतांना प्लुत हा अप्लुतासारखा होतो'
असें सांगितलें आहे. अप्लुतासारखा समजल्यामुळे
प्लुतावर अवलंबून होणारा प्रकृतिभाव होत नाही.
आणि संधिकार्य होतें. उदा० 'सुश्लोका३इति' या
ठिकाणीं संधि होऊन 'सुश्लोकेति' असें होतें. येथें अ-
प्लुतवत् असा वत् हा प्रत्यय लावला असल्यामुळे अप्लु-

प्रतिषेधार्थं प्लुतप्रतिषेधे हि प्रगृह्यप्लुत-
प्रतिषेधप्रसङ्गोऽन्येन विहितत्वादिति ।
तस्मात्प्लुतस्य प्रगृह्यसंज्ञैषितव्या प्रगृह्या-
श्रयः प्रकृतिभावो यथा स्यात् ॥

यदि पुनर्दीर्घाणामतपराणां प्रगृह्यसंज्ञो-
च्येत । एवमप्येकार एवैकः सवर्णान्गृ-
हीयादीकारोकारो न गृहीयाताम् । किं कार-
णम् । अनन्तत्वात् ॥ यदि पुनर्ह्रस्वानाम-
तपराणां प्रगृह्यसंज्ञोच्येत । नैवं शक्यम् ।

इहापि प्रसज्येत । अकुर्वहि अत्र अकुर्व-
ह्यत्रेति ॥

तस्माद्दीर्घाणामेव तपराणां प्रगृह्यसंज्ञा
वक्तव्या । दीर्घाणां चोच्यमाना प्लुतानां
न प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि किं न एतेन यत्नेन
यात्सिद्धः प्लुतः स्वरसंधिष्विति । असिद्धः
प्लुतस्तस्यासिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्तीति ।
कथं यत्तज्ज्ञापकमुक्तं प्लुतप्रगृह्या अचीति ।
प्लुतभावी प्रकृत्येत्येवमेतद्विज्ञायते । कथं

प्रतिषेधार्थम् प्लुतप्रतिषेधे हि प्रगृह्यप्लुतप्रतिषेध-
प्रसङ्गः अन्येन विहितत्वात् असें सांगणार
आहेत. तेव्हां प्रगृह्यावर अवलंबून होणारा
प्रकृतिभाव झाला पाहिजे म्हणून प्लुताला
प्रगृह्यसंज्ञा होणे इष्ट आहे.

आतां जर याकरतां सूत्रांमध्ये तकार न
जोडतां नुसते ई ऊ ए असे दीर्घ उच्चारले तरी-
देखील दोष कायम राहतोच. फक्त एकार
मात्र प्लुत असला तर त्याला प्रगृह्यसंज्ञा
करतां येईल. कारण एकटा एकारच सवर्णां-
चें ग्रहण करूं शकेल; ईकार आणि ऊकार हे
आपल्या सवर्णांचें ग्रहण करूं शकणार नाहीत.

कां बरें ?

दीर्घ ईकार आणि ऊकार हे अण् नव्हेत
म्हणून.

बरें, आतां जर तकार न जोडतां न्हस्वच
इ आणि उ असे उच्चारून प्रगृह्यसंज्ञा
सांगावी तर तेंही शक्य नाही. कारण न्हस्व हे
अण् असल्यामुळे त्यांनीं सवर्णांचें ग्रहण
होऊन दीर्घ आणि प्लुत अशा ईकार वगैरेंना
प्रगृह्यसंज्ञा साधेल खरी, पण न्हस्वाला नको
आहे ती होऊं लागेल आणि 'अकुर्वहि

अत्र' या ठिकाणीं संधि होऊन अकुर्वह्यत्र
असें होतें तें साधणार नाही असा दोष येतो.
एकंदरीत दीर्घानाच तकार जोडून प्रगृह्य-
संज्ञा सांगितली पाहिजे आणि तशी दीर्घाना
सांगितलेली प्लुताला प्राप्त होत नाही हा पूर्वी
दिलेला दोष कायम राहतो.

तर मग आतां आम्ही असें म्हणतां की
'स्वरसंधि कर्तव्य असतांना प्लुत सिद्ध होतो' हें
ज्ञापन करण्याचा तरी प्रयत्न कशाला पाहिजे ?
(तें ज्ञापक नको.) अर्थात्तच (प्रगृह्यसंज्ञेच्या
दृष्टीनें) प्लुत असिद्ध असल्यामुळे त्याच्या
असिद्धत्वास्तव हे प्लुत ईकार, ऊकार दीर्घच
समजले जातील (तेव्हां कांहीं दोष येत नाही).

असेंच असेल तर 'स्वरसंधि कर्तव्य अस-
तांना प्लुत सिद्ध समजावा' अशाविषयीं
'प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्' (६।१।१२५) हें
सूत्र ज्ञापक सांगितलें होतें त्याची वाट काय ?
(प्लुत असिद्ध असल्यास त्या सूत्राचा उपयोग
कसा करून घेतां येईल ?)

प्लुत ज्याला होणार आहे त्याला (म्ह.
प्लुताच्या स्थानीलाच) प्रकृतिभाव होतो असा
त्या सूत्राचा अर्थ समजतां येईल.

तासारखा समजला तरी तेथें प्लुताचें जें तीन मात्रांचें
स्वरूप तें नष्ट होत नाही. जरी सुश्लोकेति या उदा-
हरणामध्ये प्लुताचें स्वरूप राहिलें काय किंवा नष्ट
झालें तरी काय संधिकार्य झाल्यामुळे त्यामध्ये फरक
कांहींच दृष्टोत्पत्तीत येत नाही तरी अभीष्ट इति

या ठिकाणीं प्लुत हा प्रगृह्यसंज्ञक असल्यामुळे तेथें
त्या प्रगृह्यावर अवलंबून प्रकृतिभाव होतो व प्रकृत
सूत्रानें अप्लुतवद्भाव झाला तरी प्लुताचें स्वरूप नष्ट
होत नसल्यामुळे तीन मात्रांचें उच्चारण होतें.

९. तेव्हां प्लुत जरी असिद्ध असला तरी 'याला

यत्तत्प्रयोजनमुक्तम् । क्रियते तन्न्यास एवा-
प्लुतादप्लुत इति ॥ एवमपि यत्सिद्धे प्रगृह्य-
कार्यं तत्प्लुतस्य न प्राप्नोति । अणोऽप्रगृह्य-
स्यानुनासिकः [८.४.५७] इति । एवं तर्हि
किं न एतेन कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति ।
यथोद्देशमेव संज्ञापरिभाषम् । तत्र चासा-
वसिद्धस्तस्यासिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्ति ॥

कथं पुनरिदं विज्ञायते । ईदादयो यद्-

द्विवचनमिति । आहोस्विदीदाद्यन्तं यद्द्वि-
वचनमिति । कश्चात्र विशेषः ।

ईदादयो द्विवचनं प्रगृह्या इति
चेदन्त्यस्य विधिः ॥१॥

ईदादयो द्विवचनं प्रगृह्या इति चेद-
न्त्यस्य प्रगृह्यसंज्ञा विधेया । पचेते इति ।
पचेथे इति । वचनाद्भविष्यति । अस्ति
वचने प्रयोजनम् । किम् । खट्वे इति ।

आतां जें त्या जापकाचें फल पूर्वीं दाख-
विलें आहे त्याची वाट काय ?

त्याची वाट पाणिनीनें लाविलीच आहे.
ती अशी की 'अतो रो' (६।१।११३) या सूत्रा-
मध्ये अप्लुतात्, अप्लुते असे शब्दच मानले
आहेत.

याप्रमाणें प्रगृह्यसंज्ञेच्या कार्यापैकीं ज्या
कार्याच्या दृष्टीनें प्लुत असिद्ध आहे तीं कार्ये
दीर्घ समजून करतां आलीं तरी जें कार्य प्लुत
सिद्ध असतांना सांगितलें आहे तें कार्य
प्लुताला करतां येणार नाहीं. उदा० 'अणोऽ-
प्रगृह्यस्यानुनासिकः' (८।४।५७) या सूत्रानें
सांगितलेला अनुनासिक होय. (येथें कार्यकाल-
पक्षीं दोषं येतो.)

असा जर दोष येत आहे तर मग येथें
आम्हांला कार्यकालपक्ष घेण्याचा प्रयत्न तरी
पाहिजे कशाला ? संज्ञेविषयीं आणि परि-
भाषेविषयीं यथोद्देशपक्ष घेतां येतो तोच येथें

घेतां येईल. तो घेतला म्हणजे प्रगृह्यसंज्ञेच्या
दृष्टीनें प्लुत असिद्धच राहील. आणि तो
असिद्ध असला म्हणजे ई हा तत्कालच आहे
म्ह. दीर्घच आहे अशा समजुतीनें त्याला प्रगृ-
ह्यसंज्ञा करतां येईल.

वरें, आतां येथें कसा अर्थ समजावा,
ईकार वगैरे द्विवचनप्रत्यय त्यांना प्रगृह्यसंज्ञा
होते किंवा ज्या द्विवचनप्रत्ययाच्या शेवटीं
ईकार वगैरे आहेत त्यांना प्रगृह्यसंज्ञा होते ?

या दोन अर्थामध्यें फरक काय ?

(वा.१) ईकार वगैरे जे द्विवचनप्रत्यय
त्यांना प्रगृह्यसंज्ञा होते असें म्हटलें तर प्रत्य-
याच्या शेवटीं असलेल्या ईकार वगैरेंना प्रगृ-
ह्यसंज्ञा स्वतंत्र सांगावी लागेल. उदा० पचेते
इति, पचेथे इति.

सूत्रानें जी एकाररूपी द्विवचनाला प्रगृह्य-
संज्ञा सांगितली आहे तीच येथें करतां येईल.
(कारण तिचा अन्यत्र उपयोग संभवत नाहीं).

प्लुत होणार आहे' असें लक्ष्यसंस्कार करणाऱ्याला
ज्ञान असल्यामुळे त्याच्या जोरावर प्रकृतिभाव करतां
येईल.

१०. कार्यकालपक्षीं प्रगृह्यसंज्ञा सांगणारें ईदूदेव
हें सूत्र अणोऽप्रगृह्यस्य (८।४।५७) यामध्यें सामील
होत असल्यामुळे त्या प्रगृह्यसंज्ञेच्या दृष्टीनें प्लुत सिद्ध
होत आहे. कारण प्लुत सांगणारीं सूत्रे पाणिनीनें
आठव्या अध्यायाच्या दुसऱ्या पादामध्यें घातलीं
आहेत आणि अणोऽप्रगृह्यस्य० हें सूत्र आठव्या
अध्यायाच्या चवथ्या पादामध्यें घातलें आहे. तेव्हां

अग्नी३ या ठिकाणीं प्लुताला प्रगृह्यसंज्ञा होणार नाहीं
आणि त्याला अनुनासिक होऊं लागेल असा दोष येतो.

११. यथोद्देशपक्षीं संज्ञा आणि परिभाषा ह्या
कार्यामध्ये सामील न होतां आल्या मूळ ठिकाणा-
हूनच स्वतंत्र रीतीनें आपलें काम करतात. तेव्हां
प्रगृह्यसंज्ञा संपादितच असल्यामुळे तिच्या दृष्टीनें
प्लुत असिद्ध होतो.

१२. एकाररूपी द्विवचन संभवत नसल्यामुळे
तोच द्विवचनप्रत्ययाच्या शेवटच्या एकाराला होईल
असें तात्पर्य आहे.

माले इति ॥ अस्तु तर्हीदाद्यन्तं यद्वि-
वचनमिति ।

ईदाद्यन्तमिति चेदेकस्य विधिः ॥२॥

ईदाद्यन्तमिति चेदेकस्य प्रगृह्यसंज्ञा
विधेया । खट्वे इति । माले इति ॥

न वाद्यन्तवत्त्वात् ॥३॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । आद्य-
न्तवत्त्वात् । आद्यन्तवदेकस्मिन्कार्यं भव-
तीत्येकस्यापि भविष्यति ॥ अथवैवं
वक्ष्यामि । ईदाद्यन्तं यद्विवचनान्तमिति ।

ईदाद्यन्तं द्विवचनान्तमिति चेच्छुकि

प्रतिषेधः ॥४॥

ईदाद्यन्तं द्विवचनान्तमिति चेच्छुकि
प्रतिषेधो वक्तव्यः । कुमार्योरगारं कुमार्य-
गारम् । वध्वोरगारं वध्वगारम् । एतद्धी-
दाद्यन्तं च श्रूयते द्विवचनान्तं च भवति
प्रत्ययलक्षणेन ॥

सप्तम्यामर्थग्रहणं ज्ञापकं प्रत्यय-
लक्षणप्रतिषेधस्य ॥५॥

यद्यमीदूतौ च सप्तम्यर्थे [१.१.१९]
इत्यर्थग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो
न प्रगृह्यसंज्ञायां प्रत्ययलक्षणं भवतीति ॥

एकाररूपी द्विवचनाला सांगितलेली प्रगृह्य-
संज्ञा दुसरीकडे उपयोगी पडत आहे.

कुठें ?

खट्वे इति, माले इति या उदाहरणांमध्ये.

तर मग ज्या द्विवचनप्रत्ययाच्या शेवटीं
ईकार वगैरे आहेत त्यांना प्रगृह्यसंज्ञा होते
असाच सूत्राचा अर्थ असू दे.

(वा.२) ज्या द्विवचनप्रत्ययाच्या शेवटीं
ईकार वगैरे आहेत त्यांना प्रगृह्यसंज्ञा होते
असें म्हटलें तर जेथें ईकार वगैरे वर्ण हे
एकटेच द्विवचनप्रत्यय असतात तेथें त्या
ईकार वगैरेंना प्रगृह्यसंज्ञा स्वतंत्र सांगावी
लागे; उदा० खट्वे इति, माले इति.

(वा.३) हा दोष येत नाही.

कां बरे ?

आदीसारखा आणि अंतासारखा समजला
जातो म्हणून. एकटा वर्ण असला तरी तो
आदीसारखा किंवा अंतासारखा समजला जातो
(१।१।२१) असें सांगितलें असल्यामुळें खट्वे
इति या उदाहरणामध्ये एकटा एकारच द्विव-
चनप्रत्यय जरी असला तरी तो द्विवचन-
प्रत्ययाच्या अंतीं म्ह. शेवटीं आहे असें सम-

जून त्याला प्रगृह्यसंज्ञा करतां येईल.

अथवा 'ईकार वगैरे ज्याच्या शेवटीं आहेत
आणि द्विवचनप्रत्यय ज्याच्या शेवटीं आहे
अशा शब्दस्वरूपाला प्रगृह्यसंज्ञा होते' असा
सूत्राचा अर्थ समजावा.

(वा.४) ईकार वगैरे ज्याच्या शेवटीं
आहेत आणि द्विवचनप्रत्यय ज्याच्या शेवटीं
आहे अशा शब्दस्वरूपाला प्रगृह्यसंज्ञा होते
असें म्हटलें तर (द्विवचनप्रत्ययाचा) लुक्
झाला असतां तेथें प्रगृह्यसंज्ञा होत नाहीं असें
म्हटलें पाहिजे; उदा० कुमार्योः अगारं कुमार्य-
गारम्, वध्वोः अगारं वध्वगारम्, येथें कुमारी
आणि वधू या शब्दांच्या शेवटीं ईकार वगैरे
प्रत्यक्षच आहेत आणि त्या शब्दांच्या शेवटीं
द्विवचनप्रत्यय प्रत्ययलक्षणानें (१।१।६२)
मानतां येत आहे.

(वा.५) हा आचार्य पाणिनि 'ईदूतौ च
सप्तम्यर्थे' (१।१।१९) या सूत्रामध्ये जें अर्थ-
ग्रहण करतो त्यावरून तो असें सुचवितो की
प्रगृह्यसंज्ञा कर्तव्य असतांना प्रत्ययलक्षण होत
नाहीं.

तर मग ह्याच ज्ञापकाकरतां त्या सूत्रामध्ये

१३. हा अर्थ घेतला असतां खट्वे आणि पचेथे
ही दोन्ही प्रकारचीं उदाहरणें सिद्ध होतात. खट्वे या
शब्दस्वरूपाच्या शेवटीं एकार आहे आणि प हेच

द्विवचन त्याच्या शेवटीं आहे. पचेथे या शब्द-
स्वरूपाच्या शेवटीं एकार आहे. आणि 'पथे' हें
द्विवचन त्याच्या शेवटीं आहे.

तत्तर्हि ज्ञापकार्थमर्थग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । ईदादिभिर्द्विवचनं विशेष-
यिष्याम ईदादिविशिष्टेन च द्विवचनेन
तदन्तविधिर्भविष्यति । ईदाद्यन्तं यद्-
द्विवचनं तदन्तमीदाद्यन्तमिति ॥ एवमप्य-
शुक्ले वस्त्रे शुक्ले समपद्येतां शुक्ल्यास्तां
वस्त्रे इत्यत्र प्राप्नोति । अत्र हीदादि द्वि-
वचनं तदन्तं च भवति प्रत्ययलक्षणेन ।

अत्राप्यकृते शीभावे लुग्भविष्यति । इद-
मिह संप्रधार्य लुक्क्रियतां शीभाव इति
किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाच्छीभावः ।
नित्यो लुक् । कृतेऽपि शीभावे प्राप्नोत्य-
कृतेऽपि प्राप्नोति । अनित्यो लुक् । अन्यस्य
कृते शीभावे प्राप्नोत्यन्यस्याकृते शब्दान्तर-
स्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । शी-
भावोऽप्यनित्यो न हि कृते लुकि प्राप्नोति ।

अर्थग्रहण (कायम) केलें पाहिजे.

तसें करावयास नको. (ज्ञापकाशिवायच
कुमार्यगारम् इत्यादि उदाहरणांमध्ये आलेला
दोष दूर करतां येईल. तें असें की) ईकार वगैरे
हैं द्विवचनाचें विशेषण करून नंतर त्या विशे-
षणानें युक्त म्ह. ईकार वगैरे ज्याच्या शेवटीं
आहेत असें द्विवचन हें शब्दस्वरूपाचें विशे-
षण करून तदन्ताचें ग्रहण करील. एकंदरीत
असा अर्थ होतो: 'ईकार वगैरे ज्याच्या शेवटीं
आहेत असें द्विवचन ज्याच्या शेवटीं आहे
अशा शब्दस्वरूपाला प्रगृह्यसंज्ञा होते.'

असा अर्थ केला तरी 'शुक्ल्यास्तां वस्त्रे' या
उदाहरणामध्ये प्रगृह्यसंज्ञा होऊं लागेल. 'वस्त्रे
शुक्ल नसून शुक्ल असल्यासारखीं भासतात'
असा याचा अर्थ आहे. येथें ईकार वगैरे
द्विवचन आहे आणि शुक्ली हें प्रत्ययलक्षणानें
द्विवचनांत आहे.

येथेंही शुक्ल शब्दाचा पुढील औ या द्विव-
चनप्रत्ययाला शी आदेश करण्यापूर्वीच त्याचा
लुक् होईल (म्हणजे दोष येणार नाही).

१४. प्रगृह्यसंज्ञा कर्तव्य असतांना प्रत्ययलक्षण
होत नाही असें ज्ञापक नसल्यामुळे कुमार्यगारम्
या उदाहरणामध्ये प्रत्ययलक्षणानें जरी द्विवचन
आहे असें मानलें तरी तें सकारांत आहे, ईकार
वगैरे कुणीच त्याच्या शेवटीं नाही, त्यामुळे तेथें दोष
येत नाही.

१५. प्रत्ययलक्षणानें द्विवचन आहे असें मानलें
तरी तेथें औकार आहे, ईकार नाही, त्यामुळे दोष

आतां येथें असा विचार करावयाचा की
शुक्ल शब्दाचा पुढील औ या द्विवचनप्रत्य-
याचा अगोदर लुक् करावा कीं अगोदर
शी आदेश करावा ?

मग या दोहोंमध्ये काय वरें अगोदर
करावें ?

परत्वास्तव शी आदेश अगोदर करावा.

पण लुक् नित्य आहेना ? शी आदेश केला
तरी त्याचा लुक् प्राप्त होतो आणि शी आदेश
करण्याच्या पूर्वीही प्राप्त होतो.

लुक् अनित्य आहे. कारण शी आदेश
करण्याच्या पूर्वी एकाचा म्ह. औ याचा प्राप्त
होतो आणि शी आदेश केल्यानंतर दुसऱ्याचा
म्ह. ई याचा लुक् प्राप्त होतो. आणि अशा
रीतीनें निरनिराळ्या शब्दाला प्राप्त होणारा
जो विधि तो अनित्य समजला जातो. तेव्हां
लुक् अनित्य होतो आणि शी आदेशही
अनित्य आहेच. कारण लुक् केला असतां
त्यानंतर शी आदेश मुळींच प्राप्त होत नाही.
तेव्हां दोन्ही विधि अनित्य असल्यामुळे शी

येत नाही.

१६. शुक्ल शब्द च्विप्रत्यय, त्यांतील उरलेल्या वका-
राचा वरपृक्तस्य (६।१।६७) यानें लोप, अस्य च्वौ
(७।४।३२) यानें ईकार, च्विप्रत्ययामुळे शुक्ली याला
अव्ययसंज्ञा झाली आहे. त्याच्यापुढील औ या
प्रत्ययाचा अव्ययादाप्नुपः (२।४।८२) यानें लुक्
प्राप्त झाला आणि नपुंसकाच्च (७।१।१९) यानें शी
आदेश प्राप्त झाला आहे.

उभयोरनित्ययोः परत्वाच्छीभावः शीभावे कृते लुक् । अथापि कथंचिन्नित्यो लुक् स्या- देवमपि दोषः । वक्ष्यत्येतत् । पदसंज्ञाया- मन्त्यवचनमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधार्थमिति । इदं चापि प्रत्ययग्रहणमयं चापि संज्ञाविधिः । अव- श्यं खल्वस्मिन्नपि पक्ष आद्यन्तवद्भाव ए- पितव्यः । तस्मादस्तु स एव मध्यमः पक्षः ॥

अदसो मात् ॥१.१.१२॥

मात्प्रगृह्यसंज्ञायां तस्यासिद्धत्वाद- यावेकादेशप्रतिषेधः ॥१॥

मात्प्रगृह्यसंज्ञायां तस्य ईत्त्वस्य ऊत्त्वस्य चासिद्धत्वादयावेकादेशाः प्राप्नु- वन्ति तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः । अमी अत्र । अमी आसते । अमू अत्र । अमू आसाते ॥ ननु च प्रगृह्यसंज्ञावचनसाम-

आदेश परत्वास्तव अगोदर होतो आणि शी आदेश केल्यानंतर त्याचा लुक् होतो (तेव्हां शुक्ली या ठिकाणीं प्रत्ययलक्षणानें ईकारान्त द्विवचन मानतां येत असल्यामुळे प्रगृह्यसंज्ञा होईल असा दोष येतो).

बरें, आतां शी आदेश करण्यापूर्वी आणि त्यानंतर लुक् प्राप्त होतो; मग तो निरनिराळ्या शब्दाला का होईना. नुसती त्याची दोन्ही वेळेला प्राप्ति येत आहे एवढ्याच गोष्टीकडे नजर देऊन कसा तरी लुक् नित्य मानला व त्यामुळे शुक्ली येथील दोष गेलो तरी निराळा एक दोष येत आहे. 'सुतिङन्तं पदम्' (१।४। १४) या सूत्रामध्ये जें अंतग्रहण केलें आहे तें 'इतर ठिकाणीं संज्ञाविधायक शास्त्रामध्ये प्रत्ययग्रहण केलें असतां त्या प्रत्ययानें तदन्ताचें ग्रहण करूं नये, असें ज्ञापन करण्याकरतां केलें आहे असें पुढें (१।४।१४) वार्तिककार सांगणार आहेत. येथें तर द्विवचन हें प्रत्ययग्रहण आहे आणि येथें प्रगृह्यसंज्ञा सांगितली असल्यामुळे हा संज्ञाविधि आहे (तेव्हां द्विवचनान्त असा अर्थ होत असल्यामुळे

हा तिसरा पक्षच मुळीं संभवत नाही असा दोष येतो.)

शिवाय 'ईकार वगैरे ज्याच्या शेवटीं आहेत अशा द्विवचनप्रत्ययान्त शब्दाला प्रगृह्यसंज्ञा होते' या तिसऱ्या पक्षीं देखील अमी इत्यादि उदाहरणांमध्ये ई या द्विवचनप्रत्ययाला ईकारान्त म्हणण्याकरतां अन्तवद्भाव मानावा लागणारच आहे. तेव्हां एकंदरीत ('ईकार वगैरे ज्याच्या शेवटीं आहेत अशा द्विवचन- प्रत्ययाला प्रगृह्यसंज्ञा होते') असा मधला पक्षच कायम असूंदे.

(वा.१) मकाराच्या पुढील वर्णांला प्रकृत- सूत्रानें प्रगृह्यसंज्ञा सांगितली असतां तेथें त्याला ईत्त्व आणि ऊत्त्व याला असिद्धत्व असल्या- मुळे अय् आदेश, आव् आदेश आणि एकादेश प्राप्त होतात त्यांचा निषेध केला पाहिजे. उदा० 'अमी अत्र' 'अमू अत्र' 'अमी आसते' 'अमू आसाते.'

'अमी-अत्र' इत्यादि उदाहरणांमध्ये जर अय् वगैरे कायें होतील तर प्रकृतसूत्रानें सांगितलेली प्रगृह्यसंज्ञा व्यर्थ होईल. तेव्हां

१७. शी आदेश करण्यापूर्वी लुक् झाला तर तो औकाराचा होईल, आणि मग प्रत्ययलक्षणानें द्विवचन आहे असें मानलें तरी तेथें ईकार नाही, औकार आहे म्हणून दोष येत नाही.

१. अदस् शब्दाच्या मकाराच्या पुढील जे ईकार आणि ऊकार त्यांना प्रगृह्यसंज्ञा होते.

२. अमी या ठिकाणीं झालेले मकार, ईकार (८।२।

८१) असिद्ध असल्यामुळे अदे या मूळ स्थितीतील एकार बुद्धीनें अय् आदेश होईल. तसेंच, त्याच्यापुढें अत्र असें पद ठेवले तर पूर्वरूप एकादेश (६।१। १०९) होईल. अमू या ठिकाणीं मकार ऊकार (८। २।८०) असिद्ध असल्यामुळे अदौ या मूळ स्थितीतील औकार बुद्धीनें आव् आदेश होईल.

ध्यादयादयो न भविष्यन्ति ।

वचनार्थो हि सिद्धे ॥२॥

नेदं वचनाल्लभ्यम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । यत्सिद्धे प्रगृह्य-संज्ञाकार्यं तदर्थमेतत्स्यात् । अणोऽप्रगृह्य-स्यानुनासिकः [८.४.५७] इति । नैकं प्रयोजनं योगारम्भं प्रयोजयति । यद्ये-तावत्प्रयोजनं स्यात्तत्रैवायं ब्रूयादणोऽ-प्रगृह्यस्यानुनासिकोऽदसो नेति ।

विप्रतिषेधाद्वा ॥३॥

तिच्या सामर्थ्याने अय् वगैरे कार्ये होणार नाहीत.

(वा.२) ज्या ठिकाणी ईत्त्व, ऊत्त्व सिद्ध आहे त्या ठिकाणी प्रकृतसूत्राचा उपयोग होत आहे, तेव्हा व्यर्थ होत नाही. म्हणजे प्रगृह्य-संज्ञेच्या सामर्थ्याने वरील गोष्ट सिद्ध होणार नाही. कारण ह्या प्रगृह्यसंज्ञेचा उपयोग दुसरी-कडे होत आहे.

तो कोणता ?

ज्या प्रगृह्यसंज्ञेच्या कार्याच्या दृष्टीने ईत्त्व, ऊत्त्व सिद्ध आहे त्या कार्याकरता ही प्रगृह्यसंज्ञा उपयोगी पडेल. उदा०—‘अणोऽप्रगृह्यस्या-नुनासिकः’ (८।४।५७)

पण ह्या एकाच विशेष उपयोगाकरता सामान्य सूत्र करणे बरोबर नाही. जर एवढाच उपयोग असता तर हा आचार्य पाणिनि त्या ठिकाणीच ‘अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकोऽदसो न’ असें बोलला असता.

(वा.३) अथवा अमी, अत्र वगैरे वरील उदाहरणामध्ये प्रगृह्यसंज्ञा करावी किंवा अय्, आव् आणि एकादेश हीं कार्ये करावीत अशी संधी लागली असता त्यांमध्ये प्रगृह्यसंज्ञा विप्रतिषेधास्तव अय् वगैरे कार्याचा बोध करून होईल.

३. हे अनुनासिक सांगणारे सूत्र ईत्त्व, ऊत्त्व सांगणाऱ्या सूत्रांच्या (८।२।८०, ८१) पुढे असल्यामुळे त्याच्या दृष्टीने ईकार, ऊकार सिद्ध आहेत.

अथवा प्रगृह्यसंज्ञा क्रियतामयादयो वा प्रगृह्यसंज्ञा भविष्यति विप्रतिषेधेन । नैष युक्तो विप्रतिषेधः । विप्रतिषेधे पर-मित्युच्यते पूर्वा च प्रगृह्यसंज्ञा परेऽयादयः । परा प्रगृह्यसंज्ञा करिष्यते । सूत्रविपर्यासः कृतो भवति । एवं तर्हि परैव प्र-गृह्यसंज्ञा । कथम् । कार्यकालं हि संज्ञा-परिभाषम् । यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्ट-व्यम् । प्रगृह्यः प्रकृत्येत्युपस्थितमिदं भवति अदसो मादिति ॥ एवमप्ययुक्तो विप्रति-

पण हा विप्रतिषेध बरोबर नाही. कारण ‘विप्रतिषेधे परम्’ (१।४।२) असें सूत्र आहे म्ह. दोन कार्यांमध्ये विरोध उत्पन्न झाला असता तेथे परकार्य करावे असें सांगितले आहे आणि ही प्रगृह्यसंज्ञा तर पूर्व आहे. उलट अय् वगैरे कार्येच सहाय्या अध्यायामध्ये सांगितली असल्यामुळे पर आहेत.

प्रगृह्यसंज्ञा ही त्या अय् वगैरे कार्याच्या पुढे सांगावी म्हणजे ती पर होईल.

पण सूत्रपाठामध्ये बदल होतो त्याची वाट काय ?

तर मग सूत्रपाठांत बदल न करता प्रगृह्य-संज्ञा पर आहे असें आम्ही म्हणतो.

तें कसे ?

संज्ञा आणि परिभाषा यांच्याविषयी कार्यकालपक्षही घेता येतो. म्हणजे ज्या ठिकाणी त्यांचे कार्य असेल त्या ठिकाणी त्या उपस्थित झाल्या आहेत असें समजावे. तेव्हा प्रगृह्याला प्रकृतिभाव होतो (६।१।१२५) असें प्रगृह्यसंज्ञेचे कार्य सहाय्या अध्यायामध्ये सांगितले आहे त्या ठिकाणी ‘अदसो मात्’ (१।१।२२) हे प्रगृह्यसंज्ञा सांगणारे प्रकृतसूत्र उपस्थित होतें.

तरी पण या ठिकाणी मूळ विरोधच जमत

तेव्हा त्या ईकाराला व ऊकाराला अनुनासिक न होणे हा प्रगृह्यसंज्ञेचा उपयोग आहे.

४. तेव्हा अमी, अत्र इत्यादि उदाहरणामध्ये

षेधः । कथम् । द्विकार्ययोगो हि विप्रति-
षेधो न चात्रैको द्विकार्ययुक्तः । एचा-
मयादयः । ईदूतोः प्रगृह्यसंज्ञा । नावश्यं
द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः । किं तर्हि ।
असंभवोऽपि । स चास्त्यत्रासंभवः । कोऽ-
सावसंभवः । प्रगृह्यसंज्ञाभिनिर्वर्तमाना-
यादीन्बाधते । अयादयोऽभिनिर्वर्तमानाः
प्रगृह्यसंज्ञानिमित्तं विघ्नन्तीत्येषोऽसंभवः ।
सत्यसंभवे युक्तो विप्रतिषेधः ॥ एवमप्य-

नाहीं. कारण एकाला एकदम दोन कार्यांचा
संबंध घडूं लागला तर त्या ठिकाणीं विरोध
उत्पन्न होतो. आणि अमी, अत्र वगैरे उदा-
हरणांमध्ये तर एकाला दोन कार्यांचा संबंध
घडत नाही. अय्, आव् वगैरे कार्ये हीं एचाला
प्राप्त होतात आणि प्रगृह्यसंज्ञा ही ईकाराला
आणि ऊकाराला प्राप्त होते.

एकाला दोन कार्यांचा संबंध घडत असेल
त्या ठिकाणींच फक्त विरोध असतो अशी
खात्री नाही. तर दोन कार्ये एकदम करतां
येत नसलीं म्हणजे तेवढ्यानेंही विरोध उत्पन्न
होतो. आणि तसा प्रकृत उदाहरणांमध्ये दोन
कार्यांचा एकदम संभव दिसत नाही.

तो असंभव या ठिकाणीं कशा रीतीने बरें
समजावा ?

अशा रीतीने समजावा की प्रगृह्यसंज्ञा येथें
होऊं लागली म्हणजे ती प्रकृतिभावाच्या
साहाय्यानें अय् वगैरे कार्यांना पीडा देते आणि
अय् वगैरे कार्ये होऊं लागलीं म्हणजे तीं
प्रगृह्यसंज्ञेच्या निमित्ताच्चाच मुळीं नाश कर-
तात असा या ठिकाणीं असंभव समजतां येतो.
आणि असंभव असतांना तेथें त्या दोन

अय् वगैरेचा बाध करून परत्वास्तव प्रगृह्यसंज्ञा करतां
येत असल्यामुळे दोष येत नाही.

५. रोः सुपि (८।१।१६) या सूत्राच्या पुढें घातलें
असतां दुसऱ्या पादामध्ये सांगितलेलें रुत्व आपो-
आपच सिद्ध समजलें जाईल. आतां पाणिनीनें जेथें
घातलें आहे तेथें मानून अति (६।१।१०९) आणि
बद्ध (६।१।१११) अशीं पदे अनुवृत्त होत असतात

युक्तो विप्रतिषेधः । सतोर्हि विप्रतिषेधो
भवति न चात्रेत्त्वोत्वे स्तो नापि मकारः ।
उभयमसिद्धम् ।

आश्रयात्सिद्धत्वं च यथा रोरुत्वे
॥४॥

आश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति तद्यथा
रुरुत्वं आश्रयात्सिद्धो भवति । किं पुनः
कारणं रुरुत्वं आश्रयात्सिद्धो भवति न
पुनर्यत्रैव रुः सिद्धस्तत्रैवोत्त्वमप्युच्यते ।

कार्यांमध्ये विरोध उत्पन्न होणें हें योग्यच
आहे.

तरी पण येथें विरोध जमत नाही. कारण
दोन कार्ये प्राप्त झालीं तर त्यांमध्ये विरोध
उत्पन्न होतो. आणि येथें तर प्रगृह्यसंज्ञाच
प्राप्त होत नाही. कारण त्या प्रगृह्यसंज्ञेचें निमित्त
जे ईकार आणि ऊकार तेच येथें नाहींत
आणि त्यांच्या पाठीमागें मकार पाहिजे तोही
नाहीं. दोन्ही असिद्धच आहेत.

(वा.४) ईकार, ऊकार आणि मकार ह्यां-
वरही प्रगृह्यसंज्ञा अवलंबून असल्यामुळे
ते ईकार वगैरे सिद्ध आहेत असें समजतां
येईल. जसें—‘अतो रो०’ (६।१।११३) या
सूत्रानें सांगितलेलें उच्च हें रुवर अवलंबून
असल्यामुळे त्या उच्चाच्या दृष्टीनें तें रुत्व
सिद्ध समजलें जातें तसेंच हें होय.

रु हा उच्चाचा आश्रय असल्यामुळे ना-
इलाजास्तव तो रु उच्चाच्या दृष्टीनें सिद्ध
समजला जाईल हें खरें, पण पाणिनीनें तरी
असें कशाकरतां केलें ? रु ज्या ठिकाणीं आपो-
आपच सिद्ध समजला जातो त्या ठिकाणींच
अतो रो० हें उच्च सांगणारें सूत्र कां नाही

तीं आतां ह्या सूत्रामध्ये करावी लागली तरी हरकत
नाहीं. कारण रोः याची अनुवृत्ति होत असल्यामुळे
तें पद करावयास नको. तसेंच अप्लुतात् आणि अप्लुते
हींही दोन पदे करावयास नकोत. कारण ह्याच्या
मागील पदांमध्ये सांगितलेला प्लुत आपोआपच
सिद्ध होत असल्यामुळे अतः आणि अति या तपर-
करणानेंच त्याची व्यावृत्ति होईल.

नैवं शक्यम् ।

असिद्धे ह्युच्च आद्गुणाप्रसिद्धिः ॥५॥

असिद्धे ह्युच्च आद्गुणस्याप्रसिद्धिः स्यात् । वृक्षोऽत्र । प्लक्षोऽत्र । तस्मात्तत्राश्रयात्सिद्धत्वं भवत्येवमिहापि भविष्यति ॥

अथवा प्रगृह्यसंज्ञावचनसामर्थ्यादयादयो न भविष्यन्ति ॥ अथवा योगविभागः करिष्यते । अदसः । अदस ईदादयः प्रगृह्यसंज्ञा भवन्ति । ततो मात् । माच्च पर

ईदादयः प्रगृह्यसंज्ञा भवन्ति । अदस इत्येव । किमर्थो योगविभागः । एको यत्तत्सिद्धे प्रगृह्यकार्यं तदर्थः । अपरो यदसिद्धे । इहापि तर्हि प्राप्नोति । अमुया अमुयोरिति । किं च स्याद्यदि प्रगृह्यसंज्ञा स्यात् । प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावः प्रसज्यते । नैष दोषः । पदान्तप्रकरणे प्रकृतिभावो न चैष पदान्तः । एवमप्यमुकेऽत्र अत्रापि प्राप्नोति । द्विवचनमिति वर्तते यदि द्विवचनमिति वर्तते अमी अत्रेति न प्राप्नोति । एवं तर्ह्येदन्तमिति

घातलें ?

असं करणें शक्य नाही.

(वा. ५) तसें केलें तर तें असिद्ध होईल. आणि वृक्षोत्र प्लक्षोत्र या उदाहरणांमध्ये उत्त्व शाल्यानंतर आद्गुणः (६।१।८७) या सूत्रानें जो गुण होत असतो तो होणार नाही. तेव्हां तें उत्त्व सांगणारें 'अतो रो०' (६।१।११३) हें सूत्र सपादीमध्ये घातलें तेंच बरोबर आहे. तेव्हां तेथें उत्त्वाचा आश्रय असल्यामुळेच रत्व सिद्ध समजलें पाहिजे. आणि जसें तेथें उत्त्वाचा आश्रय असल्यामुळे रत्व सिद्ध समजलें जातें तसें येथेही ऊकार, ईकार आणि मकार हे प्रगृह्यसंज्ञेचा आश्रय असल्यामुळे सिद्ध समजले जातील.

अथवा, ही जी प्रकृतसूत्रानें प्रगृह्यसंज्ञा सांगितली आहे तिच्या सामर्थ्यास्तव तिच्या उदाहरणामध्ये अय् वगैरे होणार नाहीत.

अथवा, ह्या एका सूत्राचा विभाग करून दोन सूत्रें करावीत. त्यांपैकी पहिलें सूत्र—अदसः याचा अर्थ—अदस् शब्दासंबंधीं असे पुढील जे इकार वगैरे ते प्रगृह्यसंज्ञक होतात. त्यानंतर दुसरें सूत्र—मात्. याचा अर्थ—मकाराच्या पुढील जे ईकार वगैरे ते प्रगृह्य-

संज्ञक होतात. ह्या दुसऱ्या सूत्रामध्ये पूर्वसूत्रांतून अदसः या पदाचा संबंध आहेच.

मग हीं दोन सूत्रें करण्यांत हेतु काय ?

हेतु असा की प्रगृह्यसंज्ञेच्या कार्यापैकी ज्या कार्याच्या दृष्टीनें ईकार, ऊकार आणि मकार हे सिद्ध आहेत त्या कार्याकरतां प्रगृह्यसंज्ञा सांगणारें सूत्र एक, आणि ज्या कार्याच्या दृष्टीनें ते असिद्ध आहेत त्या कार्याकरतां प्रगृह्यसंज्ञा सांगणारें सूत्र दुसरें.^९

तर मग अमुया अमुयोः या ठिकाणींही अदसः या सूत्रानें प्रत्ययाच्या मागील अदे यापैकीं एकाराला प्रगृह्यसंज्ञा होईल.

झाली तर काय होईल ?

जर ह्या ठिकाणीं प्रगृह्यसंज्ञा होईल तर त्या प्रगृह्यसंज्ञेमुळे प्रकृतिभाव होईल.

हा दोष येत नाही. कारण पदाच्या अन्ताला जीं कायें सांगितलीं आहेत त्या प्रकरणामध्ये प्रकृतिभाव सांगितला आहे. आणि अमुया अमुयोः या ठिकाणीं असलेला अदे हा एकार प्रत्ययाच्या मागील असल्यामुळे पदाच्या शेवटीं नाही.

तरी पण अमुकेत्र या ठिकाणीं अर्दसः या सूत्रानें प्रगृह्यसंज्ञा प्राप्त होते.

८. 'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः' (८।४।५७) ह्या सूत्रानें सांगितलेला अनुनासिक प्रगृह्याला होत नाही. तेव्हां तेथें 'अनुनासिकाचा निषेध' या कार्याकरतां.

७. मात् हें सूत्र.

८. प्लुतप्रगृह्या० (६।१।१२५) या सूत्रानें सांगितलेल्या प्रकृतिभावाकरतां.

९. अदसः हें सूत्र.

१०. पूर्वसूत्रांतून ईदूत् एवढ्याचीच अनुवृत्ति न

निवृत्तम् ॥ अथवाहायमदसो मादिति । न चेत्त्वोत्त्वे स्तो नापि मकारः । त एवं विज्ञास्यामः । मार्यादीदाद्यर्थानामिति ॥

उक्तं वा ॥६॥

किमुक्तम् । अदस ईत्त्वोत्त्वे स्वरे बहिष्पदलक्षणे प्रगृह्यसंज्ञायां च सिद्धे वक्तव्ये

इति ॥

तत्र सकि दोषः ॥७॥

तत्र सककारे दोषो भवति । अमुकेऽत्र ॥

न वा ग्रहणाविशेषणत्वात् ॥८॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । ग्रहणाविशेषणत्वात् । न मादग्रहणेनेदाद्यन्तं विशेष-

अदसः या सूत्रामध्ये पूर्वसूत्रांतून द्विवचनम् या पदाची अनुवृत्ति केली असतां हा दोष येणार नाही.

जर द्विवचनपदाची अनुवृत्ति केली तर 'अमी अत्र' या ठिकाणीं अदसः या सूत्राने प्रगृह्यसंज्ञा होणार नाही.

तर मग द्विवचनपदाची अनुवृत्ति करू नये आणि ईद्देत् यांपैकी एत् याची अनुवृत्ति करू नये म्हणजे कांही दोष येणार नाही.

अथवा, हा आचार्य पाणिनि 'अदसो मात्' असें तर म्हणतो आणि उदाहरण पाहवें तर त्यामधील ईकार, ऊकार हीं ह्या सूत्राच्या दृष्टीने दिसत नाहीत आणि त्यांच्या पूर्वीचा मकारही दिसत नाही. तेव्हां त्या म्हणण्यांत त्याचा अर्थ कांहीतरी निराळा असला पाहिजे. तो आम्ही असा समजतो की—

करतां एत् याचीही अनुवृत्ति येथे होत आहे असा अभिप्राय आहे.

११. कारण अमी हें बहुवचन आहे.

१२. उक्तं वा हें वार्तिक आहे किंवा भाष्योक्ति आहे याविषयी संशय आहे. उक्तं या पदाने जें दाखविलें आहे 'अदस ईत्त्वोत्त्वे' इत्यादि. तें आठव्या अध्यायामध्ये (८।२।३) वार्तिककाराने सांगितलें आहे खरें परंतु तें गृहीत धरून येथें त्याच्या पूर्वी वार्तिककार उक्तं असा भूतकालाचा निर्देश करणार नाहीत. प्रक्रियाकौमुदीकार रामचंद्राचार्य यांचे शिष्य रघुनाथ पंडित यांनी महाभाष्याची टीका केली आहे तीमध्ये 'वक्ष्यमाणस्यापि बुद्धयारूढत्वे नातीतत्वारोपात्'म्ह. 'अदस ईत्त्वोत्त्वे' हें जरी पुढें सांगायलाचें आहे तरी ते अगोदरपासून वार्तिककारांच्या मनांत आहेच म्हणून येथें त्यांनी उक्तं असा भूत-

मकाराकरतां जो वर्ण म्हणजे अर्थात् मकाराचा स्थानी त्याहून पर जे ईकार वगैरेचे स्थानी त्यांना प्रगृह्यसंज्ञा होते.

(वा.६) अथवा हें सांगितलेंच आहे (८।२।३).

तें काय सांगितलें आहे ?

अदस् शब्दाला सांगितलेले ईकार आणि ऊकार (८।२।८०।८१) हे पुढील पदाच्या निमित्तानें एकादेश अच् कर्तव्य असतांना सिद्ध समजावेत. तसेंच प्रगृह्यसंज्ञा कर्तव्य असतांनाही सिद्ध समजावेत.

(वा.७) प्रकृतसूत्राने सांगितलेली प्रगृह्यसंज्ञा केली असतां ककारसहित उदाहरणामध्ये दोष येतो. उदा० अमुकेत्र.^{१३}

(वा.८) अथवा हा दोष येत नाही. कारण ईकार वगैरे ज्याच्या शेवटीं आहेत अशा शब्दस्वरूपाचें मात् हें विशेषण समजून

कालाचा निर्देश केला आहे. अशी त्या निर्देशाची गति लाविली आहे. पण त्यापेक्षा 'उक्तं वा' हें वार्तिक नसून भाष्योक्ति आहे असें मानलें म्हणजे कांहींच अडचण येत नाही. 'हे पूर्वी वार्तिककारांनी सांगितलें आहे' असा भूतकालाचा निर्देश भाष्यकारांना सहजच करतां येतो.

१३. ईद्देत् येथे तदंतविधि करून नंतर त्याला मात् हें विशेषण लाविलें म्हणजे मकाराहून पर जे ईकारांत, ऊकारांत आणि एकारांत शब्दस्वरूप त्याला प्रगृह्यसंज्ञा होते असा सूत्रार्थ होतो. तेव्हां अमुकेत्र येथे मकाराहून पर उके हें एकारांत शब्दस्वरूप आहे म्हणून या ठिकाणीं प्रगृह्यसंज्ञा होऊन प्रकृतिभाव होईल आणि संधिकार्य होणार नाही असा दोष येतो.

व्यते । किं तर्हि । ईदादयो विशेष्यन्ते ।
मात्परे य ईदादय इति ॥

शे' ॥१-१-१३॥

इह कस्मान्न भवति काशे कुशे वंशे
इति ।

शेऽर्थवद्ग्रहणात् ॥१॥

अर्थवतः शेषशब्दस्य ग्रहणं न चायमर्थ-
वान् । एवमपि हरिशे बभ्रुशे इत्यत्र प्राप्नोति ।
एवं तर्हि लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्त-
स्यैवेत्येवं न भविष्यति । अथवा पुनरस्त्वर्थ-
वद्ग्रहणे नानर्थकस्येति । कथं हरिशे बभ्रुशे
इति । एकोऽत्र विभक्त्यर्थे नार्थवानपरस्त-

नये.

तर मग तें कुणाचें विशेषण समजावें ?

ईकार वगैरेंचेंच तें विशेषण आहे. मकारा-
हून पर जे ईकार वगैरे त्यांना प्रगृह्यसंज्ञा
होते असा सूत्रार्थ समजावा.

[सू. १३] काशे, कुशे, वंशे या ठिकाणीं
शे या प्रकृतसूत्रानें प्रगृह्यसंज्ञा कां होत नाही.

(वा. १) अर्थवान् अशा शे या शब्दाचें
प्रकृतसूत्रामध्ये ग्रहण केलें आहे. आणि काशे
वगैरे वरील उदाहरणामध्ये शे याला अर्थ
कांहींच नाही.

तरी पण हरिशे, बभ्रुशे, या ठिकाणीं प्रकृत-
सूत्रानें प्रगृह्यसंज्ञा प्राप्त होत आहेच.

तर मग 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदो-
क्तस्य ग्रहणम्' या परिभाषेनें काशे, कुशे, वंशे,

हरिशे आणि बभ्रुशे या दोन्ही प्रकारच्या
उदाहरणामध्ये प्रगृह्यसंज्ञा होत नाही. अथवा
अर्थवद्ग्रहणात् असें जें वार्तिककारांनीं 'अर्थ-
वद्ग्रहणे नानर्थकस्य ग्रहणम्' ही परिभाषा
मनांत घेऊन उत्तर दिलें आहे, त्या परिभाषे-
नेच वरील सर्व उदाहरणामध्ये प्रगृह्यसंज्ञा
होत नाही.

हरिशे, बभ्रुशे, या ठिकाणीं ती परिभाषा
कशी लागू पडते ?

अशी लागू पडते की हरिशे या उदा-
हरणामध्ये शे यांतील एक वर्ण जो एकार तो
विभक्तिप्रत्ययाचा असल्यामुळें त्याला अर्थ
आहे आणि दुसरा वर्ण जो शकार तो तद्धिता
प्रत्ययाचा असल्यामुळें त्याला अर्थ आहे.
पण त्या दोन वर्णांचा समुदाय जो शे हा

१. शे याला प्रगृह्यसंज्ञा होते. न युष्मे वाज-
वन्धवः (फ. ८. ६८. १९) या वैदिक वाक्यामध्ये युष्मे
असें पद आहे. युष्मद् शब्दाच्या पुढील भ्यस् प्रत्य-
याला 'सुपां सुलुक्' (७।१।३९) या सूत्रानें शे आदेश
झाला आहे. त्यांतील शकाराचा इत्संज्ञालोप होऊन
एकार राहतो आणि युष्मद् शब्दांतील अद् याचा
'शेषे लोपः' (७।२।९०) यानें लोप होऊन युष्मे असें
रूप होतें. त्यांतील एकाराला प्रकृतसूत्रानें प्रगृह्य-
संज्ञा झाली म्हणून त्याच्यापुढें इति शब्द लाविला
असतां युष्मे इति येथें संधि होत नाही.

२. काशे, कुशे, वंशे हीं काश वगैरे शब्दांचीं
सप्तमी एकवचनाचीं रूपे आहेत.

३. हरि, बभ्रु या शब्दांहून 'लोमादि०' (५।२।
१००) यानें शप्रत्यय झाला आहे. त्याचा पुढील
प्रत्ययाशी संधि होऊन शे असें झाल्यामुळें शे याला
येथें अर्थ आहे असें शंकाकाराचे मनांत आहे.

४. एखादा शब्द कांहीं ठिकाणीं साक्षात् उच्चार-
लेला असतो तो प्रतिपदोक्त होय. आणि जो शब्द
साक्षात् उच्चारलेला नसून लक्षणानें म्ह. शास्त्रानें
तयार होतो तो लाक्षणिक होय. जो एकच शब्द
दोन्ही प्रकारचा संभवतो तेथें तो प्रतिपदोक्तच ध्यावा,
लाक्षणिक घेऊं नये, असा या परिभाषेचा अर्थ आहे.
काशे वगैरेवर दाखविलेल्या सर्व उदाहरणामध्ये श, इ
यांचा संधि होऊन शे असें होत असल्यामुळें त्या
ठिकाणीं शे हें शब्दस्वरूप लाक्षणिक होय. तेव्हां
त्याला लक्षणप्रति० या परिभाषेनें प्रगृह्यसंज्ञा होणार
नाहीं.

५. एखादें शब्दस्वरूप अर्थवान् आणि अनर्थक
असें दोन्ही प्रकारचें संभवत असेल तर तेथें तें शब्द-
स्वरूप अर्थवाचक ध्यावें, अनर्थक घेऊं नये, असा या
परिभाषेचा अर्थ आहे.

द्वितार्थेन समुदायोऽनर्थकः ॥

निपात एकाजनाङ् ॥१.१.१४॥

निपात इति किमर्थम् । चकारात्र । जहारात्र ॥ एकाजिति किमर्थम् । प्रेदं ब्रह्म । प्रेदं क्षत्रम् । एकाजित्यप्युच्यमानेऽत्रापि प्राप्नोति । एषोऽपि ह्येकाच् । एकाजिति नायं बहुव्रीहिः । एकोऽजस्मिन्सोऽ

यमेकाजिति । किं तर्हि । तत्पुरुषोऽयं समानाधिकरणः । एकोऽच् एकाजिति । यदि तत्पुरुषः समानाधिकरणो नार्थ एकग्रहणेन । इह कस्मान्न भवति । प्रेदं ब्रह्म । प्रेदं क्षत्रम् । अजेव यो निपात इत्येवं विज्ञास्यते । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । अजग्रहणसाम-

शब्द त्याला कांहीं अर्थ नाहीच.

[सू.१४] ह्या सूत्रामध्ये निपात हा शब्द कशाकरतां घातला आहे ?

चकारात्र, जहारात्र या ठिकाणी चकार, जहार या क्रियापदांमधील अ या प्रत्ययाला प्रगृह्यसंज्ञा होऊं लागेल ती न व्हावी याकरतां घातला आहे.

एकाच् हा शब्द कशाकरतां घातला आहे ?

प्रेदं ब्रह्म, प्रेदं क्षत्रम् या ठिकाणी प्र याला प्रगृह्यसंज्ञा होऊं नये म्हणून घातला आहे.

पण एकाच् हा शब्द घातला तरी ह्या ठिकाणी प्रगृह्यसंज्ञा प्राप्त होत आहे. कारण प्र हा निपात एकाच् आहेच.

एक आहे अच् ज्यामध्ये असा बहुव्रीहि समास केला असतां प्र या समुदायाला एकाच् असें म्हणतां येतें. परंतु एकाच् हा बहुव्रीहि समास आहे असें समजूं नये. तर हा समानाधिकरण तत्पुरुष (म्ह. कर्मधारय) समास आहे. तेव्हा येथें एक जो अच् तोच एकाच्

या शब्दानें घेतां येतो.

जर एकाच् हा समानाधिकरण तत्पुरुष म्ह. कर्मधारय समास आहे तर त्यांतील 'एक' या शब्दाचा कांहींच उपयोग दिसत नाही.

एक शब्द घातला नाही तर प्रेदं ब्रह्म, प्रेदं क्षत्रम् या ठिकाणी प्र या निपाताला प्रगृह्यसंज्ञा कां होत नाही ?

अच् रूप असा जो निपात त्याला प्रगृह्यसंज्ञा होते असा अर्थ केला म्हणजे प्र या निपाताला प्रगृह्यसंज्ञा होणार नाही.

असा अर्थ होण्याबद्दल स्वतंत्र वचन केलें पाहिजे कीं काय ?

तसें वचन करावयास नको.

तर मग वचनाशिवाय तसा अर्थ कसा करतां येईल ?

अच् या शब्दाच्या सामर्थ्यास्तवच तसा अर्थ करतां येईल. कारण ज्या निपाताला प्रगृह्यसंज्ञा होणार त्या निपातामध्ये जर अच्वांचून आणखी दुसरा एखादा वर्ण असेल तर अच्

६. अर्थवानांच्या समुदायाला अर्थ असतोच असा नियम नाही. जेथें त्यामध्ये अन्वय असतो तेथें अर्थ असतो; उदा० 'राजा ग्रामं गच्छति' या वाक्यांतील तिन्ही पदांना निरनिराळा अर्थ आहे. राजा आणि ग्रामं या दोहोंचा निरनिराळा क्रियापदावर अन्वय आहे. राजा आणि ग्रामं या दोहोंमध्ये मात्र कुणाचाही कुणावर अन्वय नाही. तेव्हां 'राजा ग्रामं' या समुदायाला कांहींच अर्थ नाही. 'ग्रामं गच्छति' या समुदायाला अर्थ आहे.

१. आङ् सोडून इतर जो एक अजरूप निपात

त्याला प्रगृह्यसंज्ञा होते; उदा० अ, इ, उ इत्यादि. कांहीं अव्ययांना 'निपात' अशी संज्ञा आहे. ती 'चादयोऽसत्त्वे' (१।४।५७) इत्यादि सूत्रांनी सांगितली आहे.

२. एक शब्द नसेल तर अजरूपी जो निपात असा अर्थ न होतां 'येन विधिस्तदन्तस्य' या (१।१।७२) या परिभाषेनें तदन्तविधि होऊन अजन्त म्ह. ज्याच्या शेवटीं अच् आहे असा निपात असा अर्थ होईल. आणि प्र या निपाताला प्रगृह्यसंज्ञा होईल.

श्र्यात् । यदि हि यत्राच्चान्यच्च तत्र स्यादजग्रहणमनर्थकं स्यात् । अस्यन्यदजग्रहणस्य प्रयोजनम् । किम् । अजन्तस्य यथा स्याद्वलन्तस्य मा भूत् । नैव दोषो न प्रयोजनम् ॥ एवमपि कुत एतद्वयोः परिभाषयोः सावकाशयोः समवस्थितयोः राद्यन्तवदेकस्मिन् [१.१.२१] इति च येन विधिस्तदन्तस्य [१.१.७२] इति चेय-

मिह परिभाषा भविष्यत्याद्यन्तवदेकस्मिन्नितीयं न भविष्यति येन विधिस्तदन्तस्येति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतीयमिह परिभाषा भवत्याद्यन्तवदेकस्मिन्नितीयं न भवति येन विधिस्तदन्तस्येति यद्यमनाङ्गिति प्रतिषेधं शास्ति ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यदजग्रहणे क्रियमाण एकग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्र वर्णग्रहणे जातिग्रहणं

हा शब्द फुकटच होणार आहे.

पण सूत्रांतील अच् या शब्दाचा उपयोग निराळाच संभवतो.

तो कोणता ?

अच् शेवटीं असलेल्याच निपाताला प्रगृह्यसंज्ञा झाली पाहिजे. हल् शेवटीं असलेल्या निपाताला प्रगृह्यसंज्ञा होऊ नये.

पण हल् शेवटीं असलेल्या निपाताला प्रगृह्यसंज्ञा झाली काय आणि न झाली काय त्यांत काहीं दोषही नाही आणि उपयोगही नाही.

तरी पण 'आद्यन्तवदेकस्मिन्' (१.१.२१) आणि 'येन विधिस्तदन्तस्य' (१.१.७२) ह्या इतर ठिकाणीं स्वतंत्रपणानें उपयोगीं पडत असलेल्या दोन परिभाषा येथें अगदीं बरोबरीनें उपस्थित होत असतांना त्यांमध्ये आद्यन्तवदेकस्मिन् हीच परिभाषा येथें उप-

योगांत आणावयाची आणि येन विधिस्तदन्तस्य ही परिभाषा येथें उपयोगांत आणावयाची नाही असें वैषम्य कां बरे करावें ?

ज्या अर्थी हा आचार्य पाणिनि प्रकृतसूत्रामध्ये अनाङ् असा शब्द घालून आङ् या निपाताला प्रगृह्यसंज्ञेचा निषेध करतो त्यावरूनच तो असें सूचित करतो की येथें आद्यन्तवदेकस्मिन् हीच परिभाषा उपयोगांत आणावी आणि येन विधिस्तदन्तस्य ही परिभाषा येथें उपयोगांत आणू नये.

अशा रीतीनें एकंदरीत या प्रकृतसूत्रामध्ये एक हा शब्द न घालतां नुसता अच् एवढाच शब्द घातल्यानें सर्व इष्ट सिद्ध होते असें असूनही येथें आचार्य पाणिनि एक असा अधिक शब्द घालतो त्यावरून तो असें ज्ञापित करतो की दुसरीकडे कुठेही वर्णांचें ग्रहण केलें असतां तेथें त्या जातीचें ग्रहण होतें.

३. जर तदन्तविधि होऊन अजन्त म्ह. अच् शेवटीं असलेल्या प्र इत्यादि निपातांना प्रगृह्यसंज्ञा होईल तर अच् हा शब्द व्यर्थच होईल. कारण अजन्त असें निपाताला विशेषण देण्यानें हलन्त म्ह. व्यंजन शेवटीं असलेल्या उत्त बगैरे निपातांची व्यावृत्ति होणार हें खरें, पण हलन्त निपाताला संधिकार्य आपोआपच प्राप्त होत नसल्यामुळे प्रगृह्यसंज्ञा झाली तरी काहीं दोष येणार नाही. तेव्हां अच् हें विशेषण व्यर्थ होत असल्यामुळे त्याच्या सामर्थ्यास्तव तदन्तविधि बाजूला सरून अजरूपी निपात असा अर्थ होईल. तेव्हां प्र इत्यादि निपातांना प्रगृह्यसंज्ञा होत नाही असा अजग्रहणाचा उपयोग आहे.

४. अजग्रहणसामर्थ्यास्तव आद्यन्तवदेकस्मिन् या

परिभाषेला बाजूला सारून मुख्य अजन्त असे जे प्र बगैरे निपात त्यांनाच प्रगृह्यसंज्ञा होईल आणि 'आद्यन्तवत्' या परिभाषेनें मानलेले आणि म्हणूनच गौण अजन्त असे जे अ इ उ बगैरे निपात त्यांना प्रगृह्यसंज्ञा होणार नाही. तेव्हां अशी कल्पना केली असतांही अजग्रहणाचा उपयोग संभवतो. म्हणून अजग्रहणसामर्थ्यास्तव 'येन विधि' हीच परिभाषा बाजूला कां सारावी, 'आद्यन्तवत्' हीच परिभाषा बाजूला कां सारूं नये, असा शंकाकाराचा अभिप्राय आहे.

५. ज्या ठिकाणीं एक असा संख्याबोधक शब्द न उच्चारतां नुसतें वर्णांच्या निमित्तानें काहीं कार्य सांगितलें असेल त्या ठिकाणीं त्या जातीचे अनेक

भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ।
दम्भेर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात्सिद्ध-
मिति यदुक्तं तदुपपन्नं भवति ॥ अना-
ङिति किमर्थम् । आ उदकान्तात् ओद-
कान्तात् । इह कस्मान्न भवति । आ एवं
नु मन्यसे । आ एवं किल तदिति । सा-
नुबन्धकस्येदमाकारस्य ग्रहणमननुबन्ध-

कश्चात्राकारः । क पुनरयं सानुबन्धकः
क निरनुबन्धकः ।

ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च
यः । एतमातं डितं विद्याद्वाक्यस्मरणयो
रङित् ॥

ओत् ॥१.१.१५॥

ह्या ज्ञापनाचा काय उपयोग ?

‘दम्भेर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात्सिद्धम्’
असें ‘हलन्ताच्च’ (१।२।१०) या सूत्रावर वार्ति-
ककारांनीं जें सांगितलें आहे तें ह्या ज्ञापनाच्या
योगानें बरोबर जुळतें.

ह्या सूत्रामध्ये अनाङ् असें कशाकरतां
म्हटलें आहे ?

आ उदकान्तात् या ठिकाणीं संधि होऊन
ओदकान्तात् असें रूप होतें तेथें आ याला
प्रगृह्यसंज्ञा होऊं नये म्हणून अनाङ् असें
म्हटलें आहे.

आ एवं नु मन्यसे, आ एवं किल तत्,
या ठिकाणीं अनाङ् हा प्रगृह्यसंज्ञेचा निषेध
कां बरें होत नाही ?

सूत्रामध्ये अनाङ् असें डकारेत्संज्ञक

आकाराचें ग्रहण केलें आहे. आणि आ
एवं नु० इत्यदि उदाहरणामध्ये डकारेत्संज्ञक
नाहीं. केवळ आकार आहे.

पण उदाहरणामध्ये तर डकार कुठेंच
दिसत नाही. तेव्हां कोणत्या प्रयोगामध्ये हा
आकार मूळचा सानुबन्धक म्ह. आङ् आहे
आणि कोणत्या प्रयोगामध्ये मूळचा निरनुबन्धक
म्ह. केवळ आ आहे हें समजावें कसें ?

ईषत् म्ह. थोडें या अर्थाला दाखविणारा,
क्रियायोगी म्ह. धातूच्या मार्गे उपसर्ग म्हणून
लाविलेला, व मर्यादा किंवा अभिविधि या
अर्थाचा द्योतक जो आकार तो डित् आहे
म्ह. मूळचा आङ् आहे असें समजावें.
वाक्यद्योतक आणि स्मरणद्योतक जो आकार
तो अङित् आहे म्ह. मूळचाच आ असा

वर्ण जरी एखाद्या उदाहरणांत असले तरी तें कार्य
करावें असा जातीचें ग्रहण याचा अर्थ आहे.

६. आ हा निपात दोन प्रकारचा आहे. एक
डित् आ म्ह. आङ् आणि दुसरा नुसताच आ.
हाच अङित् असा केवळ आकार होय.

७. डकाराला हलन्त्यम् (१।३।३) यानें इत्संज्ञा
होऊन ‘तस्य लोपः’ (१।३।९) यानें त्याचा लोप होतो.

८. अनुबन्ध म्ह. इत्संज्ञक. त्यानें सहित तो
सानुबन्धक म्ह. आङ् आणि निरनुबन्धक म्ह. इत्संज्ञ-
कानें रहित केवळ आ.

९. आ उष्णम् ओष्णमुदकम् येथें आ याचा
थोडें असा अर्थ आहे. आ इहि एहि येथें आ हा
क्रियायोगी उपसर्ग आहे. आ उदधेः ओदधेः येथें
आ याचा मर्यादा किंवा अभिविधि असा अर्थ आहे.
ओदधेः याचा समुद्रापर्यंत असा अर्थ आहे. मर्यादा

अर्थ घेतला तर समुद्राच्या पूर्वीचा प्रदेश येतो आणि
अभिविधि अर्थ घेतला तर समुद्रासुद्धां प्रदेश येतो.
या चारही ठिकाणीं आ हा डित् आहे म्ह. आङ् आहे.
म्हणून त्याला प्रगृह्यसंज्ञा न झाल्यामुळे संधि झाला
आहे. आ एवं नु मन्यसे याचा अर्थ ‘असें का
आतां तूं मानतोस’ असा आहे. येथें पूर्वीच्या वाक्या-
चा उलटपणा आ यानें दाखविला आहे यालाच
वाक्यद्योतक म्हणतात. आ एवं किल तत्. याचा अर्थ
‘अरे, असें बरें का तें’ असा आहे. एखाद्या वस्तूच्या
विशेष स्वरूपाचें स्मरण झाल्यानंतर हें वाक्य तोंडां-
तून निघालें असल्यामुळे येथें स्मरणद्योतक आकार
आहे. या दोन्ही ठिकाणीं अङित् आ आहे, आङ्
नाहीं. म्हणून प्रगृह्यसंज्ञेचा निषेध होत नाही.

१. ओकारान्त म्ह. ओकार शेवटीं असलेल्या
निपाताला प्रगृह्यसंज्ञा होते.

किमुदाहरणम् । आहो इति । उताहो इति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । निपातसमाहारोऽयम् । आह उ आहो इति । उत आह उ उताहो इति । तत्र निपात एकाजनाङ् [१.१.१४] इत्येव सिद्धम् । एवं तर्ह्येकनिपाता इमे ॥ अथवा प्रतिषिद्धार्थोऽयमारम्भः । ओ पु यातं मरुतः । ओ पु यातं बृहती शकरी च । ओ चित्सखायं

सख्या ववृत्याम् ॥

ओतश्चिव्रतिषेधः ॥१॥

ओदन्तो निपात इत्यत्र च्यन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अनदः अदः अभवत् अदोऽभवत् । तिरोऽभवत् ॥ न वक्तव्यः । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येवं न भविष्यति ॥ एवमप्यगौः समपद्यत गोऽभवत् अत्र प्राप्नोति । एवं तर्हि गौण-

निपात आहो असें समजावे.

(सू.१५) या सूत्राचें उदाहरण कोणतें ?

‘आहो इति उताहो इति’ हें उदाहरण होय.

हें उदाहरण या सूत्राचें नव्हे. कारण आहो हा संबंध एक निपात नव्हे; तो अनेक निपातांचा समुदाय आहे. आह आणि उ या दोन निपातांचा संधि होऊन आहो असें झालें आहे. तसेंच उत, आह आणि उ या तीन निपातांचें उताहो असें झालें आहे तेव्हां त्यांतील शेवटच्या निपाताला ‘निपात एकाजनाङ्’ या पूर्वसूत्रानेंच प्रगृह्यसंज्ञा सिद्ध होत आहे. तर मग आहो आणि उताहो हे संबंध एकेक निराळेच निपात आहेत असें गृहीत धरून हें सूत्र केलें आहे.

किंवा ‘ओ पु यातं मरुतः’, ‘ओ पु यातं

बृहती शकरी च’, ‘ओ चित्सखायं सख्या ववृत्याम्’ (ऋ. १०।१०।१) इत्यादि उदाहरणांमध्ये अनाङ् या निषेधामुळे पूर्वसूत्रानें प्रगृह्यसंज्ञा सिद्ध होणार नाही त्याकरतां हें सूत्र केलें आहे.

(वा.१) ही जी प्रकृतसूत्रानें ओकारान्त निपाताला प्रगृह्यसंज्ञा सांगितली आहे ती प्रगृह्यसंज्ञा च्विप्रत्ययान्त निपाताला होत नाही असें सांगावें. उदा० अनदः अदः समभवत् अदोऽभवत्, तिरोऽभवत्.

तसें सांगावयास नको. कारण ‘लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्’ या परिभाषेनें तेथें प्रगृह्यसंज्ञा होणार नाही.

तरी पण ‘अगौः गौः समपद्यत, गोऽभवत्’ या ठिकाणीं प्रगृह्यसंज्ञा प्राप्त होते आहे.

तर मग या ‘गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः’

२. आ आणि उ या दोन निपातांचा संधि होऊन ओ असें झालें आहे. येथें आ हा ङित् म्ह. आङ् असल्यामुळे पूर्वसूत्रानें त्याला प्रगृह्यसंज्ञा झाली नाही. संधि होऊन झालेला जो ओकार तो ‘अन्तादि-वच्च’ (६।१।८५) या सूत्रानें आङ् समजला जात असल्यामुळे त्या ओ यालाही पूर्वसूत्रानें प्रगृह्यसंज्ञा होणार नाही. हा उ अकारेत्संज्ञक घेतला नाही म्हणून पुढील उजः (१।१।१७) या सूत्रानेंही प्रगृह्यसंज्ञा होण्याचा संभव नाही. ती येथें ओत् या प्रकृतसूत्रानें होते. पदकाली इति शब्द पुढें लाविला असतां ‘ओ इति’ या ठिकाणीं संधि होत नाही. हा प्रगृह्यसंज्ञेचा उपयोग होय.

३. पुढें असलेल्या पदार्थांचा अदस् या शब्दानें

निर्देश होतो. जो पदार्थ वस्तुतः पुढें नसून पुढें असल्यासारखा समजला जातो त्याचा निर्देश अदस् शब्दाला च्विप्रत्यय लावून करतां येतो. अदस् शब्दाहून ‘अभूततद्भावे’ (५।४।५०) या सूत्रानें च्विप्रत्यय होऊन ‘ऊर्यादिच्चि०’ (१।४।६१) यानें निपातसंज्ञा झाली आहे. अदस् अभवत् येथें रुत्व, उत्त्व आणि गुण होऊन अदो असें होतें त्याला जर प्रकृतरूपानें प्रगृह्यसंज्ञा झाली तर पूर्वरूप होणार नाही.

४. अदो हें मूळचें ओकारांत नव्हे. गुण होऊन बनलेलें आहे. म्हणून हें लाक्षणिक होय. लक्षणप्रतिपदोक्त० या परिभाषेचा अर्थ मागे (१।१।१३ टीप ४) दिला आहे.

५. गो हा शब्द मूळचाच आहे. त्यांतील ओकार

मुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्यय इति । तद्यथा । गौरनुबन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीय इति न बाही-
कोऽनुबध्यते । कथं तर्हि बाहीके वृद्धयात्वे
भवतः । गौस्तिष्ठति । गामानयेति । अर्था-
श्रय एतदेवं भवति । यद्धि शब्दाश्रयं
शब्दमात्रे तद्भवति । शब्दाश्रये च वृद्धया-

त्वे ॥

[संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनापे १.१.१६]

उञ्ज उँ ॥१.१.१७-१८॥

इह कस्मान्न भवति । आहो इति ।
उताहो इति । उञ्ज इत्युच्यते न चात्रोञ्
पश्यामः । उञोऽयमन्येन सहैकादेश उञ्ज-

या परिभाषेनें येथें काम भागेल. असें पाहा की
लोकामध्ये बैलाचें अनुबंधन करावें, बोकड
हा अग्नि आणि सोम या देवतांना द्यावा
असें म्हटलें असतां तेथें बैलाच्या ऐवजीं
केव्हांही बैलासारख्या अशा एखाद्या अडाणी
मनुष्याचें अनुबंधन केलें जात नाही व
एखादा बोकडासारखा रानटी माणूस त्या
देवतांना बोकडाच्या ऐवजीं केव्हांही दिला
जात नाही.

असें आहे तर मग 'बैलासारखा एखादा
अडाणी मनुष्य' या अर्थानें गो शब्दाचा
प्रयोग केला असतां गौस्तिष्ठति गामानय
या ठिकाणीं वृद्धि आणि आत्त्व हीं कार्यें
कशीं केलीं आहेत ?

गुणानें झालेला नाही म्हणून त्याला लाक्षणिक
म्हणतां येत नाही.

६. गौण अर्थानें वापरला जाणारा शब्द गौण होय.
आणि मुख्य अर्थानें वापरला जाणारा शब्द मुख्य
होय. एकच कार्य गौण आणि मुख्य अशा दोन्ही
प्रकारच्या शब्दाला प्राप्त होत असलें तर तें कार्य मुख्य
शब्दाला करावें; गौणाला करूं नये असा या परिभाषे-
चा अर्थ आहे. ज्या शब्दाहून च्विप्रत्यय केलेला असेल
तो शब्द गौण अर्थानेंच उपयोगांत आणलेला असल्या-
मुळे गौण होय.

७. तेव्हां जसें लोकामध्ये बैल व बोकड हे मुख्यच
घेतले जातात तसेंच शास्त्रामध्येही मुख्य असाच
शब्द घेतला जातो.

८. जें कार्य एखाद्या विशिष्ट शब्दाला सांगितलें
असेल तेथें त्या विशिष्ट शब्दापासून अर्थ उपस्थित
होत असल्यामुळे मुख्य अर्थी वापरलेल्याच शब्दाला
तें कार्य करावें असें म्हणतां येतें. परंतु जें कार्य
केवळ वर्णाचा निर्देश करून सांगितलें असेल तेथें
त्या वर्णापासून अर्थ कोणताही उपस्थित होत नाही.

अर्थावर अवलंबून सांगितलेलें कार्य
कर्तव्य असतांना तेथेंही 'गौणमुख्य०' या
परिभाषेनें सांगितल्याप्रमाणें व्यवस्था होते.
आणि जें कार्य केवळ शब्दावरच अवलंबून
सांगितलेलें असतें तें अर्थाकडे नजर न देतां
केवळ तो शब्द दृष्टीस पडला की तें केलें
जातें. आणि वृद्धि व आत्त्व हीं कार्यें केवळ
शब्दावरच अवलंबून सांगितलेली आहेत.

(सू. १७. १८) आहो इति उताहो इति या
ठिकाणीं 'उञ्ज उँ' या प्रकृतसूत्रानें उँ आदेश
कां होत नाही.

सूत्रामध्ये उञ्जः असें म्हटलें आहे ना ?
आणि आहो उताहो येथें तर उञ् मुळींच
दिसत नाही.

तेव्हां तेथें गौणार्थक शब्द द्यावा किंवा मुख्यार्थक
शब्द द्यावा ह्या चर्चेलाच अवकाश मिळत नाही.
तशा ठिकाणीं तो वर्ण अनर्थक सुद्धां चालतो. मग
गौणार्थक चालेल यांत नवल नाही. 'ओतो णित्'
(७।१।९०) आणि 'ओतोम् शसोः' (६।१।९३) या
ठिकाणीं ओतः असा केवळ वर्णाचा निर्देश केला
आहे. ओत् या प्रकृतसूत्रामध्ये ओत् हा जरी वर्णा-
चाच निर्देश आहे तरी येथें निपात या पदापासून
विशिष्ट शब्द मनांत येतात. तेव्हां त्या विशिष्ट
शब्दापासून अर्थ उपस्थित होत असल्यामुळे गौण.
मुख्य० या परिभाषेची प्रवृत्ति होते.

१. ओकारान्त जें संबोधनाचें एकवचन त्याला
इति शब्द पुढें असतांना प्रगृह्यसंज्ञा होते तो इति
शब्द वेदामध्ये उच्चारलेला नसावा. उदा० विष्णो
इति.

१. जकारेत्संज्ञक अशा उ या निपाताला इति
शब्द पुढें असतांना प्रगृह्यसंज्ञा विकल्पानें होते.

२. जकारेत्संज्ञक अशा उ या निपाताला इति
शब्द पुढें असतांना उँ असा आदेश विकल्पानें होतो.

हणेन गृह्यते । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नोन्वे-
कादेश उच्चग्रहणेन गृह्यत इति यदयमोत्
[१.१.१५] इत्योदन्तस्य निपातस्य प्रगृह्य-
संज्ञां शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । उक्तमे-
तत् । प्रतिषिद्धार्थोऽयमारम्भ इति । दोषः
खल्वपि स्याद्यद्युन्वेकादेश उच्चग्रहणेन न
गृह्येत । जानु उ अस्य रुजति जानू अस्य
रुजति जान्वस्य रुजति । मय उजो वो

वा [८.३.३३] इति बत्वं न स्यात् । एवं
तर्ह्येकनिपाता इमे ॥ अथवा द्वावुकारा-
त्रिमौ । एकोऽननुबन्धकः । अपरः सानु-
बन्धकः । तद्योऽननुबन्धकस्तस्यैव एका-
देशः ॥

उज इति योगविभागः ॥१॥

उज इति योगविभागः कर्तव्यः । उजः
शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन प्रगृह्यसंज्ञा

पण येथें उज् याचा दुसऱ्याबरोबर म्ह.
आह यांतील शेवटच्या अकाराबरोबर जो हा
ओकार एकादेश झाला आहे तो 'अन्ता-
दिवच्च' (६।१।८५) या सूत्रानें उज्च समजला
जात आहे. त्याची वाट काय ?

तर मग आम्ही असें म्हणतो की ज्या
अर्थी हा आचार्य पाणिनि ओत् या सूत्रानें
ओकारान्त निपाताला प्रगृह्यसंज्ञा सांगतो त्या-
वरून तो असें ज्ञापित करतो की उजाला
झालेला एकादेश हा 'अन्तादिवच्च' (६।१।
८५) यानें उज्च समजला जात नाही.

हें ज्ञापक संभवत नाही. कारण ओषु यातं
इत्यादि ठिकाणीं अनाङ् हा निषेध बाजूला
सारून प्रगृह्यसंज्ञा होण्याकरितां ओत् हें सूत्र
केलें आहे असा त्या सूत्राचा उपयोग पूर्वी
(पृ. १८६) सांगितला आहे. शिवाय त्या
ज्ञापनावरून जर उजाला झालेला एका-
देश उज् असा समजला जाणार नाही तर काहीं
ठिकाणीं दोष देखील येतो, तो असा कीं 'जानु
उ अस्य रुजति' या ठिकाणीं उजाला सवर्णदीर्घ
एकादेश झाल्यानंतर तो दीर्घ ऊ हा एकादेश
'अन्तादिवच्च' या सूत्रानें उज्च आहे असें
गृहीत धरून त्याला 'मय उजो वो वा' (८।३।

३३) या सूत्रानें वकार आदेश विकल्पानें होतो
आणि जानू अस्य रुजति आणि जान्वस्य
रुजति अशीं दोन रूपें होतात तीं होणार
नाहींत. कारण उज्च न समजल्यामुळे वकार
आदेश होणार नाही.

तर मग आहो आणि उताहो हे संबंध
निराळेच निपात येथें ध्यावेत म्हणजे प्रकृत-
सूत्रानें ऊँ आदेश तेथें होणार नाही किंवा
आहो या ठिकाणीं ऊँ आदेश न होण्याचा
आणखीही एक मार्ग आहे तो असा की उ
हा निपात दोन प्रकारचा आहे : एक निरनु-
बन्धक म्ह. अकारेत्संज्ञक नव्हे असा केवळ
उ हा, आणि दुसरा सानुबन्धक म्ह. अकारे-
त्संज्ञक उज् हा. त्या दोहोंपैकीं जो निरनुबन्धक
आहे त्याला एकादेश गुण होऊन आहो असें
झालें आहे. तेव्हां येथें उज्च नसल्यामुळे प्रकृत-
सूत्र लागू पडत नाही.

(वा. १) उज ऊँ या प्रकृत सूत्राचा विभाग
करावा म्ह. दोन सूत्रें करावीत. त्यांपैकीं पहिलें
सूत्र उजः—याचा अर्थ उज् याला इति शब्द
पुढें असतांना शाकल्याचार्यांच्या मतानें प्रगृ-
ह्यसंज्ञा होते. उदा० उ इति विति. त्यानंतर
दुसरें सूत्र ऊँ. याचा अर्थ उज् याला इति शब्द

३. ओत् या सूत्राच्या आहो वगैरे उदाहरणांतील
ओकार हा जर उज्च समजला जाईल तर उजः या
सूत्रानेंच तीं उदाहरणें साधत असल्यामुळे ओत् हें
सूत्र व्यर्थ होईल. तेव्हां त्याच्या सामर्थ्यास्तव 'अन्ता-
दिवच्च' हें सूत्र तेथें प्रवृत्त होत नाही.

४. एकंदरीत ज्ञापक न संभवल्यामुळे आहो

इत्यादि ठिकाणीं अन्तादिवच्च या सूत्राची प्रवृत्ति
होऊन ओकार हा उज्च समजला जाईल आणि उज
ऊँ याची प्रवृत्ति होईल असा दोष येतो.

५. शाकल्याचार्यांच्या मतानें प्रगृह्यसंज्ञा झाल्या-
मुळे उ इति असें रूप होतें, आणि इतरांच्या मतानें
प्रगृह्यसंज्ञा नसल्यामुळे विति असें रूप होतें.

भवति । उ इति विति ॥ तत ऊँ । उच्च ऊँ
इत्ययमादेशो भवति शाकल्यस्याचार्यस्य
मतेन दीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्यसंज्ञकश्च ऊँ
इति ॥ किमर्थो योगविभागः ।

ऊँ वा शाकल्यस्य ॥२॥

शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन ऊँ विभाषा
यथा स्यात् । ऊँ इति उ इति । अन्येषा-
माचार्याणां मतेन विति ॥

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ॥१-१-१९॥
ईदूतौ सप्तमीत्येव

पुढें असतांना शाकल्याचार्यांच्या मतानें दीर्घ,
अनुनासिक आणि प्रगृह्यसंज्ञक असा ऊँ
आदेश होतो. उदा० ऊँ इति.

हा सूत्राचा विभाग कशाकरतां करावा
लागत आहे ?

(वा.२) शाकल्याचार्यांच्या मतानें ऊँ हा
आदेश विकल्पानें झाला पाहिजे म्हणून. तेव्हां
शाकल्याचार्यांच्या मतानें ऊँ इति आणि उ
इति अशीं दोन रूपें होतात. आणि शाकल्या-
चार्यांशिवाय इतर आचार्यांच्या मतानें विति
असें रूपें होतें.

[सू.१९] ईदूतौ सप्तमी एवढेंच सूत्र
केल्यानें उदाहरणें सिद्ध होतात. अर्थ या
शब्दाचा कांहीं उपयोग नाही.

अर्थग्रहण केलें नाही तर सप्तमीचा लोप
झाला असतां प्रगृह्यसंज्ञा होणार नाही.

६. ऊँ या सूत्रांत अनुवृत्त झालेलें जें शाकल्यस्य
हें पद त्याचा निव्वळ विकल्प असा अर्थ आहे. तेव्हां
शाकल्यमतानें ऊँ इति असें एकच रूप होतें असें
समजूं नये. उ इति असेंही रूप शाकल्यमतानें होतें.

७. जर सूत्राचा विभाग केला नसतां तर शाकल्य-
मतानें ऊँ इति आणि इतर मतानें विति अशी दोनच
रूपें झालीं असतीं.

१. सप्तम्यर्थ म्ह. सप्तमी विभक्तीचा अर्थ आधार-
शक्ति, त्या अर्थाला मुख्यत्वानें दाखविणारें जें ईका-
रान्त आणि ऊकारान्त शब्दस्वरूप त्याला प्रगृह्यसंज्ञा
होते.

२. गौरी शब्दापुढील सप्तमीचा 'सुपां सुलुक्०'

ईदूतौ सप्तमीत्येव सिद्धं नार्थोऽर्थग्रह-
णेन ।

लुप्तेऽर्थग्रहणाद्भवेत् ।

लुप्तायां सप्तम्यां प्रगृह्यसंज्ञा न प्राप्नोति ।
क । सोमो गौरी अधि श्रितः । इष्यते
चात्रापि स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न
सिध्यतीमेवमर्थमर्थग्रहणम् ॥ नात्र सप्तमी
लुप्यते । किं तर्हि । पूर्वसवर्णोऽत्र भवति ।

पूर्वस्य चेत्सवर्णोऽसावाडाम्भावः
प्रसज्यते ॥१॥

कुठें ?

'सोमो गौरी' अधि श्रितः' (ऋ.९।१२।३)
या ठिकाणीं. आणि अशा ठिकाणींही म्ह.
सप्तमीचा लोप झाला असला तरी प्रगृह्यसंज्ञा
पाहिजे आहे, ती कांहींतरी त्याकरतां यत्न
केल्याशिवाय सिद्ध होणार नाही. म्हणून सूत्रा-
मध्ये अर्थ हा शब्द घातला आहे.

ह्या ठिकाणीं गौरी शब्दापुढील सप्तमीचा
लोप झालेला नाही.

तर मग गौरी असें रूप कसें झालें ?

ह्या ठिकाणीं 'सुपां सुलुक्' (७।१।३९) या
सूत्रानें पूर्वसवर्ण झाला आहे.

जर गौरी या ठिकाणीं पूर्वसवर्ण झाला
असेल तर येथें 'आणनद्याः' (७।३।११२)
यानें आड् आगम आणि डेराम् (७।३।११६)

(७।१।३९) या सूत्रानें लुक् झाला आहे. लुकाला-
ही लोप ही संज्ञा आहे.

३. अर्थ शब्द घातला म्हणजे सप्तमीचा अर्थ
असला म्हणजे प्रगृह्यसंज्ञा करतां येते. तिला सप्तमी-
प्रत्ययाची आवश्यकता राहत नाही. लोप झाला तरी
त्याचा अर्थ कायमच असतो. अर्थाचा लोप कधीही
होत नाही.

४. गौरी शब्दांतील ईकार हा पूर्व आहे; त्याचा
सवर्ण म्ह. ईकार सप्तमीप्रत्ययाला आदेश झाला
आहे. नंतर सवर्ण दीर्घ होऊन गौरी असें रूप सिद्ध
होतें, असा अभिप्राय आहे.

यदि पूर्वसवर्ण आट् आम्भावश्च प्रा-
प्नोति ॥ एवं तर्ह्याहायमीदूतौ सप्तमीति
न चास्ति सप्तमीदूतौ तत्र वचनाद्भाविष्यति।

वचनाद्यत्र दीर्घत्वम्

नेदं वचनाल्लभ्यम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य
वचने प्रयोजनम् । किम् । यत् सप्तम्या
दीर्घत्वमुच्यते । दृतिं न शुष्कं सरसी
शयानमिति । सति प्रयोजन इह न प्रा-
प्नोति । सोमो गौरी अधि श्रित इति ॥

तत्रापि सरसी यदि ।

तत्रापि सिद्धम् । कथम् । यदि सरसी-
शब्दस्य प्रवृत्तिरस्ति । अस्ति च लोके
सरसीशब्दस्य प्रवृत्तिः । कथम् । दक्षिणा-
पथे हि महान्ति सरांसि सरस्य इत्यु-
च्यन्ते ॥

ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो न प्रगृह्यसंज्ञायां
प्रत्ययलक्षणं भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने
प्रयोजनम् । कुमार्योरगारं कुमार्यगारम्
वध्वोरगारम् वध्वगारम् प्रत्ययलक्षणेन

या सूत्राने आम् आदेश हे प्राप्त होत आहेत,
ते कां केले नाहीत ?

तर मग येथे आचार्य पाणिनि ईदूतौ
सप्तमी असें म्हणतो आणि दीर्घ ईकार किंवा
ऊकार असे सप्तमीचे प्रत्यय तर कुठेंच
दिसत नाहीत. तेव्हां ईदूतौ सप्तमी हें वचन
व्यर्थ होईल म्हणून त्याच्या सामर्थ्यास्तव
गौरी इत्यादि ठिकाणी दीर्घ ईकारांत किंवा
दीर्घ ऊकारांत शब्दस्वरूप असले म्हणजे सप्त-
मीचा लोप झाला असला तरी तेथें प्रगृह्यसंज्ञा
प्रकृतसूत्राने होते अशी कल्पना करतां येईल.

वचनसामर्थ्यास्तव वरील कल्पना करणे
शक्य नाही. कारण ईदूतौ सप्तमी या वच-
नाचा दुसरीकडे उपयोग संभवतो. तेव्हां हें
वचन मुळीं व्यर्थच होत नाही.

तो उपयोग कोणता ?

ज्या ठिकाणी सप्तमीला दीर्घ सांगितला आहे
त्या ठिकाणी उपयोग संभवतो. उदा० 'दृतिं
न शुष्कं सरसी' शयानम्' (ऋ. १।१०३।२)
आणि अशा रीतीने वचनाचा दुसरीकडे
उपयोग होत असल्यामुळे वरील कल्पना

५. आट् आगम आणि आम् आदेश हे सवर्ण
दीर्घाचा बाध करून नद्यां या उदाहरणमध्ये जसें
होतात तसे येथें होतील.

६. एकंदरीत सूत्रामध्ये अर्थ हा शब्द नसला
तरी गौरी येथें प्रगृह्यसंज्ञा करतां येते.

७. 'सुपां सुलुक्' (७।१।३९) या सूत्रावरील

करण्याला कांहीं आधार नाही. तेव्हां 'सोमो
गौरी अधि श्रितः' (ऋ. १।१२।३) या ठिकाणीं
सप्तमीचा लोप झाला असतां प्रकृतसूत्राने
प्रगृह्यसंज्ञा प्राप्त होत नाही.

त्या ठिकाणींही सिद्ध होतें.

तें कसें ?

जर सरसी असा ईकारांत स्वतंत्र शब्द
आहे तर गौरी यासारखेंच सरसी हें रूप
होणार आहे. आणि लोकामध्ये बोलण्यांत
सरसी शब्द येतो.

तो कुठें ?

दक्षिणभागामध्ये मोठ्या सरोवराला सरसी
म्हणण्याचा प्रघात आहे.

एकंदरीत ईदूतौ सप्तमी एवढ्याने सर्व
काम भागत असल्यामुळे सूत्रामधील 'अर्थ'
हा शब्द व्यर्थ होतो; त्यावरून आचार्य पाणिनि
असें ज्ञापित करतो की प्रगृह्यसंज्ञा कर्तव्य
असतांना प्रत्ययलक्षण होत नाही.

या ज्ञापनाचा काय उपयोग ?

उपयोग असा की कुमार्योरगारं कुमार्य-
गारं, वध्वोरगारम् या उदाहरणांमध्ये प्रत्यय-

'इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम्' या वार्तिकाने
सरस् शब्दापुढील इ या सप्तमीप्रत्ययाला दीर्घ ईकार
आदेश झाला आहे.

८. एकंदरीत गौरी याप्रमाणेंच सरसी हें उदा-
हरणही सूत्रामध्ये अर्थ हा शब्द घातल्यावाचून सिद्ध
करतां येतें.

प्रगृह्यसंज्ञा न भवति ॥

मा वा पूर्वपदस्य भूत् ॥२॥

अथवा पूर्वपदस्य मा भूदित्येवमर्थ-
मर्थग्रहणम् । वाप्यामश्चो वाप्यश्चः नद्या-
मातिर्नद्यातिः । अथ क्रियमाणेऽप्यर्थग्रहणे
कस्मादेवात्र न भवति । जहत्स्वार्था वृत्ति-
रिति । अथाजहत्स्वार्थायां वृत्तौ दोष एव ।
अजहत्स्वार्थायां च न दोषः । समुदाया-
र्थोऽभिधीयते ॥

लक्षण करून 'ईदूदेत्०' (१।१।११) या
सूत्रानें प्राप्त झालेली जी प्रगृह्यसंज्ञा ती
होत नाही.

अथवा सप्तमीतत्पुरुष समासामधील
ईकारान्त किंवा ऊकारान्त अशा पूर्व-
पदाला प्रकृतसूत्रानें प्रगृह्यसंज्ञा होऊं नये म्हणून
सूत्रामध्ये अर्थ हा शब्द घातला आहे. उदा०
वाप्यामश्चो वाप्यश्चः, नद्यामातिर्नद्या तिः.

पण अर्थ शब्द घातला तरी देखील येथें
प्रगृह्यसंज्ञा प्राप्त होत आहेच. मग ती का होत
नाहीं ?

वृत्तीविषयीं जहत्स्वार्थापक्ष घेतला म्हणजे
येथें प्रगृह्यसंज्ञा होणार नाही.

९. 'ईदूदेत्०' (१।१।११) सूत्रावरील भाष्य (पृ.
१७५) पाहा.

१०. कुमार्यगारम् इत्यादि उदाहरणांमध्ये जो
ज्ञापनाचा उपयोग दाखविला तो उपयोग ईदूदेत्०
या सूत्राचा जो अर्थ घेऊन संभवतो तो अर्थच मुळीं
बरोबर नाही असें मागें (भाष्य पृ. १७५) सांगितलें
आहे तें मनांत धरून येथें वार्तिककार अर्थ शब्दाचा
दुसरा उपयोग दाखवित आहे.

११. कारण वाप्यश्चः वगैरे समासांमध्ये पूर्व-
पदापुढील सप्तमीप्रत्ययाचा लोप झाला असला तरी
त्याचा अर्थ कायमच आहे.

१२. समास वगैरे वृत्तीमध्ये आंतील शब्दांना
काहींच अर्थ नसतो. वृत्तीच्या जोरावर त्यांचा
मूळचा अर्थ टाकला जातो. उदा. वाप्यश्च या समास-
वृत्तीमध्ये वापी आणि अश्व या दोन्ही शब्दांना अर्थ
नाहीं. वाप्यश्च या सामासिक शब्दाचा विहिरी-

ईदूतौ सप्तमीत्येव लुप्तेऽर्थग्रहणाद्भवेत् ।
पूर्वस्य चेत्सवर्णोऽसावाडाम्भावः प्रसज्यते
वचनाद्यत्र दीर्घत्वं तत्रापि सरसी यदि ।
ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे मा वा पूर्वपदस्य भूत्
दाधा धवदाप् ॥१.१.२०॥

घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं शिदर्थम् ॥१॥

घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् ।
दाधाप्रकृतयो घुसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् ।
किं प्रयोजनम् । आत्वभूतानामियं संज्ञा

पण वृत्तीविषयीं अजहत्स्वार्थापक्ष घेतला
म्हणजे येथें दोष येणारच.

अजहत्स्वार्थापक्षीही येथें दोष येत नाही.
कारण वृत्तीमध्ये समुदायाचाच अर्थ दाख-
विला जातो. तात्पर्य, आंतील पदांना आप-
आपला अर्थ दाखविण्याचें पूर्ण स्वातंत्र्य नाही.

(वा.१) घुसंज्ञा सांगणाऱ्या ह्या सूत्रामध्ये
प्रकृति असा अधिक शब्द घालावा, म्ह. दा,
धा आणि त्यांच्या प्रकृति यांना घुसंज्ञा होते
असें म्हणावें.

असें म्हणण्याचा उपयोग काय ?

उपयोग असा की आत्व केलेल्या दा आणि
धा अशा शब्दस्वरूपांना ही घुसंज्ञा पाणिनीनें

जवळचा घोडा हा अर्थ आहे. याला जहत्स्वार्थापक्ष
म्हणतात. वृत्ति केल्यानंतर सुद्धा आंतील शब्दांचा
पूर्वीचा अर्थ कायमच राहतो असा दुसरा पक्ष आहे.
याला अजहत्स्वार्थापक्ष म्हणतात.

१३. 'वापीचे ठिकाणी' हा वापी याचा मूळचा
अर्थ वाप्यश्च असा समास झाल्यानंतर जरी कायम
असला तरी तो अर्थ, अश्व या उत्तरपदार्थाशी संबद्ध
असाच वापी या शब्दानें दाखविला जातो. वाक्या-
मध्ये जसे 'वापीचे ठिकाणी' हा अर्थ दाखविण्याचें
पूर्ण स्वातंत्र्य त्याला असतें तसें समास केल्यानंतर
राहत नाही. त्यामुळे वापी हा शब्द आधारशक्ति
म्ह. वापीचे ठिकाणी या अर्थाला मुख्यत्वानें दाख-
वित नाही.

१. दा आणि धा यांना घु अशी संज्ञा होते.
परंतु त्यांतील दा हें शब्दस्वरूप दाप् आणि दैप् या
धातूंचें झालेलें नसावें.

क्रियते । सात्त्वभूतानामेव स्यादनात्व-
भूतानां न स्यात् । ननु च भूयिष्ठानि
घुसंज्ञाकार्याण्यार्धधातुके तत्र चैत आत्व-
भूता दृश्यन्ते । शिदर्थम् । शिदर्थं प्रकृति-
ग्रहणं कर्तव्यम् । शित्यात्वं प्रतिषिध्यते
तदर्थम् । प्रणिदयते प्रणिधयतीति ॥

भारद्वाजीयाः पठन्ति । घुसंज्ञायां प्रकृ-
तिग्रहणं शिद्विकृतार्थम् । घुसंज्ञायां प्रकृति-
ग्रहणं क्रियते । किं प्रयोजनम् । शिदर्थं

विकृतार्थं च । शित्युदाहृतम् । विकृतार्थं
स्त्वपि । प्रणिदाता प्रणिधाता । किं पुनः
कारणं न सिध्यति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः
प्रतिपदोक्तस्यैवेति प्रतिपदं य आत्वभूता-
स्तेषामेव स्याल्लक्षणेन य आत्वभूतास्तेषां
न स्यात् ॥

अथ क्रियमाणेऽपि प्रकृतिग्रहणे कथ-
मिदं विज्ञायते । दाधाः प्रकृतय इति आहो-
स्विदाधां प्रकृतय इति । किं चातः । यदि

सांगितली आहे तेव्हां ती आत्व केलेल्या
शब्दस्वरूपांनाच होईल; आत्व न केलेल्या
अशा त्यांच्या मूळ प्रकृतींना होणार नाहीं.

पण घुसंज्ञेची बरीचशी कार्ये आर्धधातुक
प्रत्यय केला असतांना होणारी आहेत. आणि
तो आर्धधातुक प्रत्यय केला असतांना तर दा
आणि धा अशीं आत्व केलेलींच शब्दस्वरूपे
दृष्टीस पडतात, तेव्हां प्रकृति हा शब्द घाल-
ण्याचा उपयोग कुठे होणार आहे, हा आक्षेप
मनांत घेऊन वार्तिककारांनीं 'शिदर्थम्' असें
म्हटलें आहे. शित् प्रत्ययाकरतां प्रकृति हा
शब्द घातला पाहिजे, म्ह. शकारेत्संज्ञक प्रत्यय
केला असतां तेथे आत्व होत नसतें त्याकरतां
प्रकृति हा शब्द घातला पाहिजे, उदा० प्रणि-
दयते, प्रणिद्यति, प्रणिधयति.

ह्या वार्तिकासंबंधानें भारद्वाजीयांचें असें
म्हणणें आहे की 'घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं शिद्वि-
कृतार्थम्'. घुसंज्ञा सांगणाऱ्या ह्या सूत्रामध्ये
प्रकृति असा अधिक शब्द घालावा.

तो कशाकरतां ?

२. खण्डन करणें या अर्थाचा दो धातु, रक्षण
करणें या अर्थाचा देङ् धातु आणि पिणें या अर्थाचा
घेट् धातु हे मूळचे जरी आकारान्त नाहीत तरी त्यांना
आर्धधातुक प्रत्यय केला असतां 'आदेच उपदेशेऽशिति'
(६।१।४५) या सूत्रानें आत्व होणारच. तेव्हां त्यांची
दा, धा अशींच स्वरूपे होत असल्यामुळे प्रकृति हा
शब्द घातल्यावाचूनच सूत्रानें घुसंज्ञा सिद्ध होते.

३. दे, दो आणि धे यांना आत्व होऊन दा, धा

शित् प्रत्ययाकरतां आणि विकृत स्वरूपा-
करतां. त्यांपैकीं शित्प्रत्ययासंबंधानें प्रकृति-
शब्दाचा जो उपयोग होतो त्याचीं उदाहरणें
प्रणिदयते वगैरे दाखविलींच आहेत. विकृत
स्वरूपाकरतांही त्या प्रकृतिशब्दाची जरूर
आहेच; उदा० प्रणिदाता, प्रणिधाता.

प्रकृति शब्द घातला नाहीं तर येथें कां
बरें घुसंज्ञा होणार नाहीं ?

लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रह-
णम् अशी परिभाषा आहे. तेव्हां प्रतिपदोक्त
दा, धा असे मूळचेच जे आकारान्त धातु
उच्चारले आहेत त्यांनाच घुसंज्ञा होईल आणि
मूळ आकारान्त नसून शास्त्रानें तयार झालेले
जे दा, धा असे आकारान्त त्यांना होणार
नाहीं.

आतां प्रकृति शब्द घातला तरी येथें असा
एक विचार उत्पन्न होतो की येथें कसा
अर्थ समजावा ? दा आणि धा ह्या ज्या प्रकृति
त्यांना घुसंज्ञा होते किंवा दा आणि धा यांच्या
ज्या प्रकृति त्यांना घुसंज्ञा होते.

असें होत असतें. म्हणून दे, दो आणि धे यांना दा,
धा यांची प्रकृति असें म्हणतात आणि दा, धा यांना
दे, दो, धे यांची विकृति असें म्हणतात. येथें दे या
दाच्या प्रकृतीला घुसंज्ञा झाली म्हणून 'नेर्गदनद०'
(८।४।१७) यानें नि या उपसर्गाच्या नकाराला
णत्व होतें.

४ मागील (१।१।१३ दीप ४) पाहा.

विज्ञायते दाधाः प्रकृतय इति स एव दोषः । तम् । ईदूतौ च सप्तम्यर्थे [१.१.१९] इति । आत्त्वभूतानामेव स्यादनात्त्वभूतानां न स्यात् । अथ विज्ञायते दाधां प्रकृतय इत्यनात्त्वभूतानामेव स्यादनात्त्वभूतानां न स्यात् । एवं तर्हि नैवं विज्ञायते दाधाः प्रकृतय इति नापि दाधां प्रकृतय इति । कथं तर्हि । दाधा घुसंज्ञा भवन्ति प्रकृतयश्चैषामिति ॥ तत्तर्हि प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । इदं प्रकृतमर्थग्रहणमनुवर्तते । क प्रकृ-

मग तुमचें काय म्हणणें आहे ?

आमचें म्हणणें असें आहे की दा आणि धा ह्या ज्या प्रकृति त्यांना घुसंज्ञा होते असा जर अर्थ घेतला तर तोच दोष येतो. म्हणजे जे आकारान्त दा, धा त्यांनाच घुसंज्ञा होईल. ज्यांना आत्त्व झालेलं नाही त्यांना घुसंज्ञा होणार नाही. आतां जर दा आणि धा यांच्या ज्या प्रकृति त्यांना घुसंज्ञा होते असा अर्थ घेतला तर आत्त्व न झालेल्यांनाच, म्ह. दो दे धे यांनाच, घुसंज्ञा होईल आणि दा व धा हे जे आकारान्त धातु त्यांना होणार नाही.

तर मग येथें आम्ही दा, धा ह्या ज्या प्रकृति त्यांना घुसंज्ञा होते असाही अर्थ घेत नाही आणि दा, धा ह्यांच्या ज्या प्रकृति त्यांना घुसंज्ञा होते असाही अर्थ घेत नाही.

कसा तर मग येथें अर्थ ध्यावयाचा ?

दा व धा यांना घुसंज्ञा होते आणि त्यांच्या ज्या प्रकृति त्यांनाही घुसंज्ञा होते असा अर्थ येथें ध्यावयाचा आहे.

तर मग एकंदरीत प्रकृति हा शब्द सूत्रामध्ये घातला पाहिजे ना ?

तो घालावयास नको. मागून अर्थ शब्दाची अनुवृत्ति करावी म्हणजे झालें.

मागें कोणत्या सूत्रामध्ये अर्थ शब्द आहे?

५. दे, दो आणि धे हे जरी आकारान्त नाहीत तरी त्या आकारान्तांचा जो अर्थ तो त्यांना आहे

‘ईदूतौ च सप्तम्यर्थे’ या मागच्याच सूत्रामध्ये अर्थ शब्द आहे. तेव्हां येथें असें म्हणतां येईल की दा आणि धा यांना घुसंज्ञा होते आणि त्यांच्या अर्थाचे जे धातु त्यांनाही घुसंज्ञा होते. दाप् आणि दैप् यांना मात्र होत नाही.

असें म्हणणें शक्य नाही. दा धातु देणें या अर्थाचा आहे आणि रा, रास्, दास्, मंह, प्री वगैरे धातूही त्याच अर्थाचे आहेत असें म्हणतात. तेव्हां त्यांना देखील घुसंज्ञा होऊं लागेल. याकरतां तसें म्हणणें शक्य नाही. आणि अशा रीतीनें अर्थ शब्दाच्या अनुवृत्तीनें जर भागत नाही तर सूत्रामध्ये प्रकृति हा शब्द घातलाच पाहिजे असें दिसतें.

प्रकृति हा शब्द घालावयास नको. शित् प्रत्ययाकरतां तर येथें प्रकृति शब्द घालण्यांत कांहींच अर्थ नाही. कारण शित् प्रत्ययाच्या उदाहरणांमध्ये घुसंज्ञेचें जें णत्वरूपी कार्य ‘नेर्गदनद०’ (८।४।१७) या सूत्रानें सांगितलें आहे त्या सूत्रामध्ये या धातूच्या प्रणिमयते, प्रण्यसयत या उदाहरणांकरतां प्रकृति हा शब्द अवश्य घातलाच पाहिजे. तोच प्रकृति हा शब्द त्या सूत्रामधील मा शब्दाच्या पूर्वी असलेल्या घु शब्दालाही लावतां येईल. आणि त्याचा अर्थ ‘घुसंज्ञाकाची प्रकृति आणि मा

म्हणून त्यांना घुसंज्ञा होईल.

प्रकृतौ माप्रकृतौ चेति । यदि प्रकृतिग्रहणं आकारान्तस्य ङितो ग्रहणं विज्ञास्यते ॥
 क्रियते प्रनिमिनोति प्रनिमीनाति अत्रापि विकृतार्थेन चापि नार्थः । दोष एवैतस्याः
 प्राप्नोति । अथाक्रियमाणेऽपि प्रकृतिग्रहण परिभाषाया लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदो-
 इह कस्मान्न भवति प्रनिमाता प्रनिमातुम् कस्यैवैति गामादाग्रहणेष्वविशेष इति ॥
 प्रनिमातव्यमिति । आकारान्तस्य ङितो समानशब्दप्रतिषेधः ॥२॥
 ग्रहणं विज्ञास्यते । यथैव तर्ह्यक्रियमाणे समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
 प्रकृतिग्रहण आकारान्तस्य ङितो ग्रहणं प्रनिदारयति प्रनिधारयति । दाधा घुसंज्ञा
 विज्ञायत एवं क्रियमाणेऽपि प्रकृतिग्रहण भवन्तीति घुसंज्ञा प्राप्नोति ॥

याची प्रकृति पुढें असतांना' असा^६ होईल.

जर 'नेर्गदनद०' या सूत्रामध्ये प्रकृति हा शब्द घातला तर प्रनिमिनोति^७ प्रनिमीनाति या ठिकाणीं त्या सूत्रानें गत्व होईल असा दोष येतो.

पण अगोदर आम्ही असें विचारतो की प्रकृति हा शब्द घातला नाही तरी प्रनिमाता, प्रनिमातुं, प्रनिमातव्यं या ठिकाणीं त्या सूत्रानें गत्व प्राप्त होत आहे त्या दोषाची वाट काय ?

या सूत्रामध्ये ङकारेत्संज्ञक आकारान्त म्ह. माङ् या धातूचेंच ग्रहण करावें, म्ह. तेथें माङ् असें म्हटलें असतां तो दोष येत नाही.

असें आहे तर मग जसें प्रकृति हा शब्द घालण्यापूर्वी आलेला दोष जाण्याकरतां सूत्रामध्ये ङकारेत्संज्ञक आकारान्त म्ह. माङ् याच धातूचें ग्रहण केलें जातें, तसें प्रकृति हा शब्द घातल्यानंतरही ङकारेत्संज्ञक आकारान्त, म्ह. माङ् याच, धातूचें ग्रहण केलें म्हणजे काहीं

दोष येणार नाही.

विकृत स्वरूपाकरतांही सूत्रामध्ये प्रकृति शब्द घालण्यांत काहीं अर्थ दिसत नाही. कारण 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्' या परिभाषेवर हा दोषच येत आहे. त्या परिभाषेवर जे दोष येतात त्यांत ह्या प्रकृत दोषाची गणना केली आहे. आणि म्हणूनच 'लक्षणप्रतिपदोक्त०' या परिभाषेचा अपवाद म्हणून दुसरी एक परिभाषा 'गामादाग्रहणेष्वविशेषः' अशी मानिली आहे.

(वा.२) दा आणि धा या शब्दांनाही घुसंज्ञा सांगितली आहे. त्यासारखेच जे इतर ठिकाणीं शब्द दृष्टीस पडतात त्यांना घुसंज्ञा होत नाही असें म्हणावें. उदा० प्रनिदारयति, प्रनिधारयति. दा आणि धा यांना घुसंज्ञा होते एवढेंच येथें सांगितलें आहे म्हणून प्रनिदारयति इत्यादि ठिकाणीं घुसंज्ञा प्राप्त होत आहे.

६. तेव्हां जसें प्रणिमयते या ठिकाणीं मा असा आकारान्त धातु नसला तरी त्याची प्रकृति मे ही पुढे असल्यामुळें गत्व होतें तसें प्रणिदयते या ठिकाणीं दे धातूला आत्व न झाल्यामुळें घुसंज्ञा झाली नाही तरी घुसंज्ञाची प्रकृति दे ही पुढें असल्यामुळें गत्व होईल.

७. मि आणि मी या धातूंना 'मीनातिमिनोति-दीडां०' (६।१।५०) यानें आत्व सांगितलें असल्यामुळें मि आणि मी ह्या माच्या प्रकृति होत आहेत.

८. मि आणि मी याच धातूंचीं हीं रूपें आहेत. येथें 'मीनातिमिनोति०' यानें आत्व झालें असल्यामुळें

मा असें आकारान्त स्वरूप प्रत्यक्षच पुढें आहे.

९. कारण आतां प्रकृति घेतली तरी ती माङ् याचीच घेतली जाणार आहे.

१०. गा, मा आणि दा या स्वरूपांना उच्चारून जीं कार्यें सांगितलीं असतील तेथें तीं गा वगैरे स्वरूपें प्रतिपदोक्तच ध्यावीत, लाक्षणिक धेज नयेत, अशी कोणत्याही प्रकारची चर्चा करूं नये. उदाहरणांत आकारान्त स्वरूप दृष्टीस पडलें कीं कार्यें करावीत असा त्या परिभाषेचा अर्थ आहे.

११. दृ आणि धृ या धातूंहून णिच् प्रत्यय केला असतां 'अचोष्णिगति' (७।२।११५) यानें वृद्धि

समानशब्दाप्रतिषेधोऽर्थवद्-

ग्रहणात् ॥३॥

समानशब्दानामप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः । घुसंज्ञा कस्मान्न भवति । अर्थवद्ग्रहणात् । अर्थवतोर्दाधो-
र्ग्रहणं न चैतावर्थवन्तौ ॥

अनुपसर्गाद्वा ॥४॥

अथवा यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः । न चैतौ दाधौ प्रति क्रियायोगः ॥ यद्येवमिहापि तर्हि न प्राप्नोति । प्रणिदापयति प्रणिधापयति ।

अत्रापि नैतौ दाधावर्थवन्तौ नाप्येतौ दाधौ प्रति क्रियायोगः ॥

न वार्थवतो ह्यागमस्तद्गुणीभूतस्त-
द्ग्रहणेन गृह्यते यथान्यत्र ॥५॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । अर्थवत आगमस्तद्गुणीभूतोऽर्थवद्ग्रहणेन गृह्यते यथान्यत्र । तद्यथा । अन्यत्राप्यर्थवत आगमोऽर्थवद्ग्रहणेन गृह्यते । कान्यत्र । लविता चिकीर्षितेति ॥ युक्तं पुनर्यन्नित्येषु नाम शब्देष्व्वागमशासनं स्यान्न नित्येषु नाम शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवि-

(वा.३)सारख्या शब्दानां घुसंज्ञेचा अप्रतिषेध आहे. अनर्थक जो प्रतिषेध तो अप्रतिषेध होय, म्ह. घुसंज्ञेचा निषेध सांगावयास नको. मग प्रनिदारयति इत्यादि ठिकाणीं घुसंज्ञा कां होत नाही ?

अर्थवानाचें ग्रहण केलें आहे म्हणून होत नाही. अर्थवान् असे जे दा आणि धा त्यांचेंच येथें ग्रहण केलें आहे आणि प्रनिदारयति, प्रनिधारयति या उदाहरणांतील जे दार् आणि धार् यांतील दा आणि धा त्यांना कांहींच अर्थ नाही.

(वा.४)अथवा, प्रनिदारयति इत्यादि ठिकाणीं घुसंज्ञा झाली तरी णत्व होणार नाहीच. कारण प्र नि हे दा आणि धा यांचे उपसर्ग नव्हेत. प्र वगैरेंचा ज्याच्या क्रियेशीं योग असतो, त्याचेच ते गति किंवा उपसर्ग होत असतात. आणि प्रनिदारयति प्रनिधारयति यांतील जे दा आणि धा त्यांना अर्थच नसल्यामुळें 'त्यांच्या क्रियेशीं प्र नि यांचा योग आहे,' असें मुळीच म्हणतां येणार नाही.

असेंच जर असेल तर प्रणिदापयति, प्रणिधापयति येथेंही घुसंज्ञा होणार नाही. आणि

होऊन दार् आणि धार् असें झालें आहे. त्यांतील रेफाच्या मागील दा आणि धा या भागांना घुसंज्ञा प्राप्त होत आहे.

१२. तेव्हां दाप् हा दाच आहे असें समजून

णत्वही होणार नाही. कारण हे जे दाप् आणि धाप् यांतील दा, धा यांना अर्थ नाही आणि म्हणूनच त्यांच्या क्रियेशीं प्र नि यांचा योग नाही.

(वा.५) हा दोष येत नाही.

कां बरें ?

पुक् हा आगम दा या अर्थवानाला झालेला, त्याच्या अवयवासारखा समजला जाणारा आहे म्हणून त्या शब्दानेंच तो घेतला जातो. तें असें की इतर ठिकाणीं सुद्धा ज्या अर्थवानाला आगम होतो तो आगम त्याच्या शब्दानेंच घेतला जातो.

इतर ठिकाणीं म्हणतां तें कुठें ?

लविता, चिकीर्षिता या ठिकाणीं तास् प्रत्ययाला झालेला इट् आगम तास् प्रत्ययापैकींच समजला जातो.

पण शब्द जर नित्य आहेत तर त्यांना आगम सांगणें युक्त होईल काय ? कधीही होणार नाही. शब्द जर नित्य आहेत तर त्यांतील वर्ण एकाच स्वरूपांत कायम राहणारे, न हालणारे आणि उत्पत्ति, विनाश वगैरे विकारांनीं रहित असेच असले पाहिजेत.

दाप् या अर्थवानालाच घुसंज्ञा करतां येते. प्रनिदारयति येथें र् हा दा याचा आगम नव्हे म्हणून तेथें दार् हा दा समजला जात नाही.

तव्यमनपायोपजनविकारिभिः । आगमश्च
नामापूर्वः शब्दोपजनः । अथ युक्तं यन्नि-
त्येषु शब्देष्वादेशः स्युः । वाढं युक्तम् ।
शब्दान्तरैरिह भवितव्यम् । तत्र शब्दान्त-
राच्छब्दान्तरस्य प्रतिपत्तिर्युक्ता । आदेशा-
स्तर्हिभि भविष्यन्त्यनागमकानां सागमकाः ।
तत्कथम् ।

सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः ।
एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते ॥
दीङ् प्रतिषेधः स्थाव्वोरिच्चे ॥६॥
दीङ् प्रतिषेधः स्थाव्वोरिच्चे वक्तव्यः ।
उपादास्तास्य स्वरः शिक्षकस्येति । मीनाति
मिनोति [६.१.५०] इत्यात्वे कृते स्थाव्वो-
रिच्च [१.२.१७] इतीत्वं प्राप्नोति । कुतः

आणि आगम म्हटला म्हणजे तो एक नवीन-
च अवयव फुटल्यासारखा होणार तेव्हां तो
नित्य शब्दामध्ये कसा बरे संभवे ?

अगोदर आम्ही असे विचारतो की जर
शब्द नित्य आहेत तर त्यांना आदेश जे
होतात ते तरी योग्य आहेत काय ?

आदेश सांगणे हे खात्रीने योग्य होईल.
कारण त्या ठिकाणी ते निराळेच शब्द अस-
तात. तेव्हां एका शब्दाच्या ऐवजी दुसऱ्या
शब्दाचे ज्ञान होणे हे योग्यच आहे. त्याच्या
योगाने शब्दाच्या नित्यत्वाची कांहीच हानि
होत नाही. ^{१३}

तर मग हे आगमही आदेशच होतील
म्ह. आगमरहितांना आगमसहित अशा
आदेशांची कल्पना करता येईल.

तें कसे ?

१३. 'जराया जरस०' (७।२।१०१) या सूत्राने
जरा शब्दाला जरस् आदेश सांगितला आहे. तेथे
जरा हा एक शब्द निराळा आणि जरस् हा एक
निराळा. या सूत्राने इतकेंच सांगितलें आहे की जरा
शब्द उच्चारण्याची वेळ आली असतां तेथे जरस् असा
शब्द उच्चारला तरी चालेल. तेव्हां त्या ठिकाणी
जरा शब्दाचा नाशही होत नाही आणि जरस् शब्दा-
ची उत्पत्तिही होत नाही. शंका-कांहीं एक अर्थ
दाखविण्याकरतां शब्द उच्चारण्याची वेळ येते.
तेव्हां ज्या ठिकाणी अनर्थकाला आदेश होत असेल
त्या ठिकाणी शब्दाला अनित्यत्व मानावें लागेल. उदा.
'आदेशप्रत्यययोः' (८।३।५९) याने सकाराला पकार
आदेश सांगितला आहे. तेव्हां हरिषु या उदाहरणा-
मध्ये हरि शब्दाच्या पुढे सु प्रत्यय केला असतां

सगळ्याच ठिकाणीं अर्थवान् अशा श-
ब्दांना अर्थवान् शब्द आदेश होतात असेंच
दाक्षीचा पुत्र जो आचार्य पाणिनि त्याच्या
मनांत असलें पाहिजे. कारण शब्दाच्या
एखाद्या भागाला जर कांहीं आगम, आदेश
वगैरे विकार होत असेल तर शब्दाचे नित्यत्व
कधीही टिकणार नाही.

(वा.६) ह्या घुसंज्ञेच्या कार्यापैकीं जें
स्थाव्वोरिच्च (१।२।१७) याने सांगितलेलें इच्च
हें कार्य तें कर्तव्य असतांना दीङ् धातूला
घुसंज्ञा होते असें म्हणावें. उदा० उपादास्तास्य
स्वरः शिक्षकस्य. उपादास्त या ठिकाणीं दीङ्
धातूला 'मीनातिमिनोति०' (६।१।५०) या
सूत्राने आत्त्व केले असतां प्रकृतसूत्राने घुसंज्ञा
झाली तर 'स्थाव्वोरिच्च' या सूत्राने इच्च होईल
असा दोष येतो.

त्यांतील सकाराचा नाश होऊन पकार उत्पन्न होतो
असें मानावें लागतें. उत्तर-तेथे सकाराला अर्थ नस-
ल्यामुळे त्याची उच्चारण्याची वेळ येत नाही तरी सु
याला अर्थ असल्यामुळे सप्तम्यर्थ दाखविण्याकरतां सु
याची उच्चारण्याची वेळ आली असतां तेथे पु असा
शब्द उच्चारवा. किंवा हरीचे ठिकाणीं असा अर्थ
दाखविण्याकरतां हरिसु असें न उच्चारतां हरिषु
असें उच्चारवें असें सूत्राचे तात्पर्य मानलें म्हणजे
शब्दाच्या नित्यत्वाला धक्का पोचत नाही.

१४. ह्या शिक्षकाचा आवाज क्षीण झाला
म्ह. बसला असा या वाक्याचा अर्थ आहे. उपादास्त
हें रूप दीङ् धातूचे आहे हें समजण्याकरतां येथे
संबंध वाक्य घातलें आहे. कारण क्षीण होणे हा अर्थ
दीङ् धातूचा आहे.

पुनरयं दोषो जायते किं प्रकृतिग्रहणादो-
स्विद् रूपग्रहणात् । रूपग्रहणादित्याह । इह
खलु प्रकृतिग्रहणादोषो जायते । उपदिदी-
षते । सनि मीमाधुरभलभ[७.४.५४]इति ।
नैष दोषः । दाप्रकृतिरित्युच्यते न चेयं दाप्र-
कृतिः । आकारान्तानामेजन्ताः प्रकृतय ए-
जन्तानामपीकारान्ता न च प्रकृतिप्रकृतिः

प्रकृतिग्रहणेन गृह्यते ॥ स तर्हि प्रतिषेधो
वक्तव्यः । न वक्तव्यः । घुसंज्ञा कस्मान्न
भवति । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं
तद्विघातस्येत्येवं न भविष्यति ॥
दाप्रतिषेधे न दैप्यनेजन्तत्वात् ॥ ७ ॥
दाप्रतिषेधे दैपि प्रतिषेधो न प्राप्नोति ।
अवदातं मुखम् । ननु चात्वे कृते भवि-

पण हा दोष कसा बरें येथें आला ?
सूत्रामध्ये प्रकृति शब्द जास्त घातल्यामुळे
आला किंवा दा आणि धा या स्वरूपाळा
घुसंज्ञा सांगितल्यामुळे आला ?

दा आणि धा या स्वरूपाळा घुसंज्ञा सांगि-
तल्यामुळे आला असें म्हणतो. प्रकृति हा
शब्द जास्त घालण्यानें जो दोष येतो तो
उपदिदीषते या उदाहरणामध्ये येतो. येथें
'सनि मीमाधुरभलभ०' (७।४।५४) या सूत्रानें
इस् आदेश होऊं लागेल.

पण हा दोष येत नाही. कारण प्रकृति
हा शब्द घातला तरी ती प्रकृति दा या
आकारान्त शब्दाचीच घेतली आहे. आणि
उपदिदीषते येथें जी दी ही प्रकृति आहे
ती दा या आकारान्ताची नव्हे. आकारा-
न्ताच्या प्रकृति एजन्त असतात आणि एज-

न्तांच्या प्रकृति ईकारांत असतात. तेव्हां दा
याच्या प्रकृतीची जी प्रकृति दी ती सूत्रांतील
प्रकृति शब्दानें घेतली जाणार नाही.

एकंदरीत उपादास्त या ठिकाणीं आलेला
दोष जाण्याकरतां दीड् धातूला घुसंज्ञा होत
नाहीं असें म्हटलें पाहिजे.

तसें म्हणावयास नको.

तर मग उपादास्त येथें घुसंज्ञा कां होत
नाहीं ?

'संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य'
या परिभाषेनें तेथें घुसंज्ञा होत नाही.

(वा.७)सूत्रामध्ये अदाप् असा जो दाप् धा-
तूला घुसंज्ञेचा निषेध केला आहे तो निषेध दैप्
धातूला होणार नाही. उदा० अवदातं मुखम्.

पण दैप् धातूला आत्वे केल्यानंतर दाप्
असें स्वरूप होत असल्यामुळे निषेध होईल.

१५. उपदिदीषते हें रूप दीड् धातूचें आहे.
दीड् धातूला 'मीनातिमिनोति०' (६।१।५०) यानें
आत्वे सांगितलें असल्यामुळे दी ही दाची प्रकृति
आहे असें म्हणतां येतें. तेव्हां त्या दी याला घुसंज्ञा
झाली तर 'सनि मीमा०' यानें इस् आदेश होऊं
लागेला.

१६. मी वगैरे धातूच्या एचाला आत्वे होतें
असा 'मीनातिमिनोति०' याचा अर्थ आहे. तेव्हां
मी, मि व दी यांना पूर्वी गुण किंवा वृद्धि करून
नंतर त्या एचाला त्या सूत्रानें आत्वे होतें.

१७. दोषांच्या संबंधानें झालेलें जें कार्य तें त्या
दोषांच्या संबंधाच्या नाशाला कारण होत नाही
म्ह. त्या संबंधाचा नाश करणाऱ्या कार्याला मदत
करीत नाही असा या सन्निपातपरिभाषेचा अर्थ
आहे. उपादास्त येथें दीड् धातु आणि सिच् प्रत्यय

या दोषांचा संबंध झाला आहे. सिच् हा प्रत्यय मूळ-
चा अकित् आहे; म्ह. गुणवृद्धीचा निषेध करणारा
नाहीं, आणि असा तो आहे म्हणूनच 'मीनातिमिनो-
ति०' यानें आकार झाला आहे. तो आकार घुसंज्ञेला
मदत करीत नाही, म्हणजे आपलें स्वरूप दाखवीत
नाहीं. तेव्हां घुसंज्ञा होत नाही. कारण घुसंज्ञेला दा
या स्वरूपाची जरूर आहे. घुसंज्ञा ही त्या संबंधाची
विनाशक आहे. कारण घुसंज्ञा ही 'स्थाध्वोरिच्च'
(१।२।१७) याला पुढें करून सिच् प्रत्ययाचें मूळचें
अकित्व घालविणार. शिवाय स्थाध्वोरिच्च यानें इत्त्व
झालें असतां 'ह्रस्वादङ्गात्' (८।२।२७) यानें सि-
च्प्रत्ययच मुळीं नष्ट होणार आहे. याकरतां आत्वे हें
घुसंज्ञेला कारण होत नाही म्हणून घुसंज्ञा होत नाही.

१८. मुख स्वच्छ आहे असा याचा अर्थ आहे.
स्वच्छ करणें हा दैप् धातूचा अर्थ आहे.

व्यति । तद्ध्यात्त्वं न प्राप्नोति । किं कारणम् ।
अनेजन्तत्वात् ॥

सिद्धमनुबन्धस्यानेकान्तत्वात् ॥८॥

सिद्धमेतत् । कथम् । अनुबन्धस्याने-
कान्तत्वात् । अनेकान्ता अनुबन्धाः ॥

पित्प्रतिषेधाद्वा ॥९॥

अथवा दाधा ध्वपिदिति वक्ष्यामि ।
तच्चावश्यं वक्तव्यम् । अदाविति ह्युच्य-
मान इहापि प्रसज्येत । प्रणिदापयतीति ।

होईल खरा, पण तें आत्वच करतां येत
नाहीं ना ?

कां वरें ?

दैप् हा धातु पकारान्त आहे, एजन्त नाहीं.
म्हणून आत्वाची प्राप्ति येत नाहीं.^{१९}

(वा.८) हें सिद्ध होत आहे, म्ह. येथें दैप्
या ऐकाराला आत्व करतां येतें.

तें कसें ?

इत्संज्ञक जो पकार तो धातूचा अवयव
नव्हे म्हणून. इत्संज्ञक जे वर्ण वगैरे ते धातु
प्रत्यय वगैरेंचे अवयव समजले जात नाहीत.

(वा.९) अथवा दा धा ध्वपित् असें सूत्र
करतां. म्हणजे पाणिनीनें जें अदाप् असें म्हटलें
आहे त्याच्या ऐवजीं अपित् असें म्हणतां.
आणि असें म्हणणें जरूरच आहे. कारण अदाप्
असेंच जर कायम ठेवलें तर प्रणिदापयति या
ठिकाणींही घुसंज्ञेचा निषेध होऊं लागेल^{२०}.
आतां अदाप् असें म्हणणाऱ्या सूत्रकारानें
दाब् अशा वकारान्तालाच तो घुसंज्ञेचा
निषेध केला आहे असें म्हणणें मात्र शक्य
आहे. आणि तसें घेतलें असतां प्रणिदापयति
येथे आलेला दोष जाईल. पण दैप् धातूला

१९. 'अदेच उपदेशेऽशिति' (६।१।४५) यानें
एजन्त धातूला आत्व सांगितलें आहे.

२०. कारण येथें पुक् आगम (७।३।३६) झाल्या-
मुळें दाप् असें झालें आहे. अपित् असें म्हटलें म्हणजे
मात्र हा दोष येत नाही. कारण पुक् या आगमाचा
पकार इत्संज्ञक नाही.

२१. अदाप् हा पकार वावसाने (८।४।५६)

शक्यं तावदनेनादाविति ब्रुवता बान्तस्य
प्रतिषेधो विज्ञातुम् । सूत्रं तर्हि भिद्यते ।
यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं दाप्प्रति-
षेधे न दैपीति । परिहृतमेतत्सिद्धमनुबन्ध-
स्यानेकान्तत्वादिति । अथैकान्तेषु दोष
एव । एकान्तेषु च न दोषः । आत्वे कृते
भविष्यति।ननु चोक्तं तद्ध्यात्त्वं न प्राप्नोति
किं कारणम् अनेजन्तत्वादिति । पकारलोपे
कृते भविष्यति । न ह्ययं तदा दाब्भवति ।

घुसंज्ञेचा निषेध होण्याकरतां अपित् असें
म्हटलेंच पाहिजे असें दिसतें.

तसें म्हटल्यानें दोष जाईल खरा, पण
सूत्र फिरवावें लागतें ना ?

तर मग सूत्र मूळचें आहे तसेंच असूं दे.

पण मूळचें अदाप् असें कायम ठेवलें तर
दाप् धातूला सांगितलेला घुसंज्ञेचा निषेध
दैप् धातूला प्राप्त होत नाहीं असें आतांच
विचारलें आहे ना ?

विचारलें. आणि त्याचें उत्तरही दिलें आहे
की इत्संज्ञक हे अवयव नसल्यामुळें पकार
असतांनाच आत्व करतां येतें.

आतां इत्संज्ञक हे धातु वगैरेंचे अवयव
मानले तर येथें दोष येणार असें दिसतें.

अवयव मानले तरी देखील येथें दोष येत
नाहीं. कारण दैप् धातूला आत्व केल्यानंतर
घुसंज्ञेचा निषेध होईल.

पण दैप् हा धातु एजन्त नसल्यामुळें आत्व
करतां येत नाहीं असें आतांच म्हटलें आहे
ना ?

पकाराचा लोप झाल्यानंतर आत्व करतां
येईल.

यानें झाला आहे. मूळचा तेथें वकारच उच्चारला
आहे. तेव्हां दाप् या पकारान्ताला निषेधच सांगि-
तला नाही. दाप् दैप् हे धातूही मूळचे दाब्, दैब्
असे वकारान्तच आहेत असें समजावें.

२२. एकान्ता अनुबन्धाः म्ह. इत्संज्ञक हे अवयव
आहेत अशी परिभाषा आहे, हाच सिद्धान्तपक्ष आहे.

भूतपूर्वगत्या भविष्यति । एतच्चात्र युक्तं यत्सर्वेष्वेव सानुबन्धकग्रहणेषु भूतपूर्वगतिर्विज्ञायते । अनैमित्तिको ह्यनुबन्धलोपस्तावत्येव भवति ॥ अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति सानुबन्धकृतमनेजन्तत्वमिति यदयमुदीचां माडो व्यतीहारे [३.४.१९] इति मेळः सानुबन्धकस्यात्त्वभूतस्य ग्रहणं करोति ॥ अथवा दाबेवायं न दैवस्ति । कथमवदायतीति । श्यन्विकरणो भविष्यति ॥

त्या वेळीं आत्त्व होईल खरें, पण आत्त्व झालें तरी दाप् असें स्वरूप त्या वेळीं दृष्टीस पडतें.

जरी दा असें स्वरूप दृष्टीस पडलें तरी तेथें पूर्वीं असलेल्या पकाराचें स्मरण करून तेथें दाप् या स्वरूपाची कल्पना करतां येईल. शिवाय अशी कल्पना करणें हेंच येथें योग्य आहे. सर्वच ठिकाणीं सूत्रामध्ये इत्संज्ञकानें युक्त अशा स्वरूपाचें ग्रहण केलें असतां त्याच्या उदाहरणामध्ये 'पूर्वींच्या इत्संज्ञकाचें स्मरण करणें' ही कल्पना केल्याशिवाय गत्यंतरच नाही. कारण इत्संज्ञकाचा लोप (१।३।९) हा कोणत्याही अटीवर सांगितला नसल्यामुळें धातु वगैरे उच्चारल्याबरोबरच म्ह. इतर कार्यांच्या अगोदरच होणार आहे.

अथवा हा आचार्य पाणिनि मेळ् धातूमधील एकाराला डकार हा इत्संज्ञक कायम असतांनाच आत्त्व करून त्याचें 'उदीचां माडो व्यतीहारे' (३।४।१९) या सूत्रामध्ये माड् असें जें उच्चारण करतो त्यावरून तो असें ज्ञापित करतो की 'इत्संज्ञकामुळें धातु एजन्त नाही असें समजू नये.' तेव्हां त्या ज्ञापनामुळें दैप् धातूमधील ऐकाराला पकार असतांच आत्त्व करतां येईल.

२३. तेव्हां दाप् धातूला देखील मूळच्या पकाराचें स्मरण करूनच अदाप् हा घुसंज्ञेचा निषेध करावा लागणार आहे,

आद्यन्तवदेकास्मिन् ॥१.१.२१॥
किमर्थमिदमुच्यते ।

सत्यन्यस्मिन्नाद्यन्तवद्भावादेकस्मिन्नाद्यन्तवद्वचनम् ॥१॥

सत्यन्यस्मिन्यस्मात्पूर्वं नास्ति परमस्ति स आदिरित्युच्यते । सत्यन्यस्मिन्यस्मात्परं नास्ति पूर्वमस्ति सोऽन्त इत्युच्यते । सत्यन्यस्मिन्नाद्यन्तवद्भावादेतस्मात्कारणादेकस्मिन्नाद्यन्तापदिष्टानि कार्याणि न सिध्यन्ति । इष्यन्ते च स्युरिति । तान्यन्तरेण

अथवा दैप् हा जो धातु आहे तो मूळ धातुपाठामध्ये दैप् असा न घालतां दाप् असाच घालावा.

पण तसा धातला तर त्याचें अवदायति हें क्रियापद कसें होईल ?

दाप् असा घालावा म्हणून जें सांगितलें तो दाप् पहिल्या गणांत दैप् याच्या जागीं न घालतां चवथ्या गणांत घालावा. म्हणजे 'दिवादिभ्यः श्यन्' (३।१।६९) यानें श्यन् प्रत्ययविकरण होईल आणि अवदायति हें क्रियापद साधेल.

(सू.२१) हें सूत्र कशाकरतां केलें आहे ?

(वा.१) दुसरे जवळ असतांना म्ह. ज्या वर्णांच्या पुढें कांहीं वर्ण आहेत आणि पूर्वीं एकही वर्ण नाही त्या वर्णाला आदि असें म्हणतात. तसेंच दुसरे जवळ असतांना म्ह. ज्या वर्णांच्या पूर्वीं कांहीं वर्ण आहेत पण पुढें मात्र एकही वर्ण नाही त्या वर्णाला अंत असें म्हणतात. अशा रीतीनें आदि आणि अंत हे शब्द दुसरे जवळ असतांना उपयोगांत येतात म्हणून आदि किंवा अंत शब्द उच्चारून सांगितलेलीं कार्यें एकच वर्ण असेल त्या ठिकाणीं होणार नाहीत आणि तीं तर झालीं पाहिजेत, तेव्हां त्याकरतां कांहीं तरी यत्न केल्याशिवाय तीं सिद्ध

१. आदीला किंवा अन्ताला सांगितलेलें कार्य एकच असला तरी त्याला करावें,

यत्नं न सिध्यन्तीत्येकस्मिन्नाद्यन्तवद्वचनम् ।
एवमर्थमिदमुच्यते ॥ अस्ति प्रयोजन-
मेतत् । किं तर्हीति ।

तत्र व्यपदेशिवद्वचनम् ॥२॥

तत्र व्यपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । व्यप-
देशिवदेकस्मिन्कार्यं भवतीति वक्तव्यम् ।
किं प्रयोजनम् ।

एकाचो द्वे प्रथमार्थम् ॥३॥

वक्ष्यत्येकाचो द्वे प्रथमस्येति बहुव्रीहि-
निर्देश इति । तस्मिन्क्रियमाण इहैव

स्यात् पपाच पपाठ । इयाय आरेत्यत्र न
स्यात् । व्यपदेशिवदेकस्मिन्कार्यं भवती-
त्यत्रापि सिद्धं भवति ॥

पत्वे चादेशसंप्रत्ययार्थम् ॥४॥

वक्ष्यत्यादेशप्रत्यययोरित्यवयवषष्ठ्ये-
वेति । एतस्मिन्क्रियमाण इहैव स्यात्
करिष्यति हरिष्यति । इह न स्यात् । इन्द्रो
मा वक्ष्यत् । स देवान्यक्षत् । व्यपदेशि-
वदेकस्मिन्कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं
भवति ॥ स तर्हि व्यपदेशिवद्भावो वक्तव्यः ।

होणार नाहीत म्हणून हें सूत्र केलें आहे. म्ह.
एकच असला तरी तो आदीसारखा आणि
अंतासारखा समजावा.

हा उपयोग आहे खरा.

मग पुढें काय तुमचें म्हणणें आहे ?

(वा.२) हा जो सूत्रकारांनीं आद्यन्तवद्भाव
सांगितला आहे त्या ठिकाणीं व्यपदेशिवद्भाव
सांगावा, म्ह. फक्त आदीसारखीं आणि अंता-
सारखीं एवढीच कायें एक असला तरी करा-
वीत असें विशेष रीतीनें न म्हणतां सामान्य
रीतीनेंच म्हणावें. तें असें की मुख्यार्थ असतांना
होणारीं जीं जीं कायें एक असल्यामुळे होत
नसतील तीं सर्वच कायें एक असलीं तरी
करावीत.

असें म्हणण्याचा उपयोग काय ?

(वा.३) 'एकाचो द्वे प्रथमस्येति बहुव्रीहि-
निर्देशः' असें पुढें (६।१।१) वार्तिककार सांगणार
आहेत. तेव्हां त्या ठिकाणीं एकाच् हा बहु-

व्रीहि समास घेतला असतां पपाच, पपाठ येथेंच
द्वित्व होईल. इयाय, आर येथें होणार नाहीं.
'एक असला तरी मुख्याप्रमाणें कार्य करावें'
असें म्हटलें असतां इयाय, आर येथें इ आणि
ऋ हे एकटे वर्ण असले तरी ते पच् वगैरे-
सारखे एकाच् आहेत असें समजून द्वित्व
करतां येतें.

(वा.४) 'आदेशप्रत्यययोः' (८।३।५९) ही
अवयवषष्ठीच आहे असें पुढें वार्तिककार
सांगणार आहेत. ती अवयवार्थी षष्ठी घेतली
असतां करिष्यति, हरिष्यति या ठिकाणींच पत्व
होईल आणि 'इन्द्रो मा वक्ष्यत्' (ऋ.१।१३।४)
सदेवान्यक्षत् (ऋ.३।४।३) या ठिकाणीं होणार
नाहीं. 'एक असला तरी मुख्याप्रमाणें कार्य
करावें' असें म्हटलें असतां येथेंही पत्व सिद्ध
होतें.

तर मग एकंदरीत प्रकृतसूत्रामध्ये आद्य-
न्तवत् असें न म्हणतां त्याच्या ऐवजीं व्यपदे-

२. एकाचो द्वे असें एकाचाला द्वित्व सांगितलें
आहे. एकाच् शब्दामध्ये एक जो अच् असा कर्म-
धारय समास घेतला तर फक्त इ, ऋ असे जे धातु
असतील त्यांनाच द्वित्व होईल. पच् वगैरे धातूंना
होणार नाहीं. म्हणून एकाच् या शब्दामध्ये बहु-
व्रीहि समास घेऊन एक आहे अच् ज्यामध्ये असा
अर्थ होतो आणि पच् पठ्, एवढ्या समुदायाला द्वित्व
होतें. परंतु जसा पच् या समुदायामध्ये अ हा एक
अच् आहे तसा इ, ऋ यांमध्ये कुणी नाहीं. तेव्हां इ

ऋ यांना द्वित्व होणार नाहीं.

३. करिष्यति येथें 'इस्य' या प्रत्ययाचा अवयव
सकार आहे म्हणून पत्व होईल. वक्ष्यत्, यक्ष्यत् येथें
वच्, यज् धातूंहून लेट् प्रत्यय करून त्याला तिप्, त्या
तिपाला अडागम (३।४।९४), मध्ये सिप् विकरण-
प्रत्यय (३।१।३४) झाला आहे. तेथें स् हा स्वतःच
प्रत्यय असल्यामुळे त्याला प्रत्ययाचा अवयव म्हणतां
येत नाहीं. म्हणून पत्व होणार नाहीं.

न वक्तव्यः ।

अवचनाल्लोकविज्ञानात्सिद्धम् ॥५॥

अन्तरेणैव वचनं लोकविज्ञानात्सिद्ध-
मेतत् । तद्यथा । लोके शालासमुदायो
ग्राम इत्युच्यते । भवति चैतदेकस्मिन्न-
प्येकशालो ग्राम इति । विषम उपन्यासः ।
ग्रामशब्दोऽयं बहुर्थः । अस्त्येव शाला-
समुदाये वर्तते । तद्यथा । ग्रामो दग्ध
इति । अस्ति वाटपरिक्षेपे वर्तते । तद्यथा ।
ग्रामं प्रविष्ट इति । अस्ति मनुष्येषु वर्तते ।

तद्यथा । ग्रामो गतो ग्राम आगत इति ।
अस्ति सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके
वर्तते । तद्यथा । ग्रामो लब्ध इति । तद्यः
सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते
तमभिसमीक्ष्यैतत्प्रयुज्यत एकशालो ग्राम
इति ॥ यथा तर्हि वर्णसमुदायः पदं पद-
समुदाय ऋग्वक्समुदायः सूक्तमित्युच्यते ।
भवति चैतदेकस्मिन्नप्येकवर्णं पदमेकपदार्थ-
कचं सूक्तमिति । अत्राप्यर्थेन युक्तो व्यप-
देशः । पदं नामार्थं ऋङ् नामार्थः सूक्तं

शिवत् असें म्हटलें पाहिजे असें दिसतें.

तसें म्हणावयास नको.

(वा.५)तसें न म्हणतांच लोकव्यवहारावरून
हें सिद्ध होत आहे. असें पाहा की लोकामध्ये
अनेक घरांच्या समुदायाला ग्राम म्ह. गांव
म्हणतात. परंतु एकच घर असलें तरी तेथें
एकशालो ग्रामः म्ह. एक घराचा गांव असें
म्हटलेलें दृष्टीस पडतें.

पण हा दृष्टान्त बरोबर नाही. कारण ग्राम
हा शब्द अनेक अर्थांचा आहे. उदा० अनेक
घरें या अर्थांचा ग्राम शब्द दाखवितो; जसें-
ग्रामो दग्धः (गाव जळाला). वाटपरिक्षेप म्ह.
गांवकुसुं, खंदक हाही ग्राम शब्दाचा अर्थ
आहे; जसें ग्रामं प्रविष्टः (गावांत शिरला).
गांवांतील मनुष्ये हाही ग्राम शब्दाचा अर्थ
आहे. जसें ग्रामो गतः, ग्राम आगतः (गांव
बाहेर पडला, गांव परत आला). तसेंच गांवा-
जवळचें रान त्यांतील दाट झाडी, हद्दींवरचे

नदी, डोंगर वगैरे व चौफेर बांध असलेली
शेतें वगैरे या सर्व प्रदेशाला मिळून ग्राम शब्द
लावलेला दृष्टीस पडतो. जसें—ग्रामो लब्धः
(गांव मिळाला). तेव्हां या शेटच्या अर्थाचा
जो ग्राम शब्द तो मनांत धरून एकशालो
ग्रामः हा प्रयोग चांगलाच करतां येतो.

तर मग आम्ही दुसरा दृष्टान्त देतो. तो
असा की वर्णांच्या समुदायाला पद म्हणतात,
पदांच्या समुदायाला ऋचा म्हणतात आणि
ऋचांच्या समुदायाला सूक्त म्हणतात. परंतु
एकवर्णं पदम्, एकपदा ऋक्, एकचं सूक्तम्
असेंही म्हणतात. म्ह. एकाच वर्णाचें देखील
पद होतें. एकाच पदाची देखील ऋचा होते
आणि एकाच ऋचेचें देखील सूक्त होतें.

हा देखील दृष्टान्त बरोबर नाही. कारण
अन्यपदार्थांमध्ये अर्थ घेतला म्हणजे एक-
वर्णं पदम् वगैरे सरळच जुळतात. पद म्हणजे
नुसतें पद नव्हे तर अर्थासुद्धा. ऋचा देखील

४. 'एक आहे शाला म्ह. घर ज्यामध्ये असा
गांव' असा एकशाल या पदाचा अर्थ आहे. परंतु
तेथें गांव कोणता आणि त्यांतील घर कोणतें तें
निराळें दाखवितां येत नाही. तरी देखील त्या एका
घरालाच 'एकशालो ग्रामः' असें गौण रीतीनें म्हण-
ण्याचा प्रघात आहे. त्याप्रमाणेंच इ या एका वर्णा-
लाच एकाच असें म्हणतां येईल.

५. जरी कोणत्याही घरांत शिरला नाही तरी
गांवकुसू ओलांडल्यावर 'ग्रामं प्रविष्टः' असें म्हणतात,

६. जरी एकाच घराचा गांव आहे तरी त्या घरा-
पेक्षां निराळा असा तो संबंध प्रदेश गांव म्हणून
दाखवितां येतो. त्यामुळे एकशाल या बहुव्रीहीचा
अर्थ चांगलाच जुळतो.

७. एक आहे वर्ण ज्या पदामध्ये असा येथें 'पद'
हा अन्यपदार्थ आहे. त्या ठिकाणीं पद म्हणजे नुसता
तो वर्णच न घेतां 'तो वर्ण आणि त्या वर्णाचा अर्थ'
या दोहोंना मिळून पद असें म्हटलें म्हणजे एकवर्ण
हा बहुव्रीहि समास चांगला जुळतो.

नामार्थः ॥ यथा तर्हि बहुषु पुत्रेष्वे-
तदुपपन्नं भवत्ययं मे ज्येष्ठोऽयं मे मध्यमो-
ऽयं मे कनीयानिति । भवति चैतदेकस्मि-
न्नप्ययमेव मे ज्येष्ठोऽयमेव मे मध्यमोऽय-
मेव मे कनीयानिति । तथासूतायामसोष्य
माणायां च भवति प्रथमगर्भेण हतेति ।
तथानेत्यानाजिगमिषुराहेदं मे प्रथममा-
गमनमिति ॥

आद्यन्तवद्भावश्च शक्योऽवक्तुम् ।

अर्थासुद्धां. सूक्तदेखील अर्थासुद्धांच होय.
तात्पर्य, पद, ऋचा व सूक्त हीं जेवढ्या शब्दांच्या
भागाला म्हणतात तेवढा शब्दांचा भागच
केवळ पद वगैरे नाही तर अर्थासकट त्या
भागाला पद वगैरे म्हणतात.

तर मग आम्ही आणखी एक निराळाच
दृष्टान्त देतो. असें पाह्या की एखाद्याला पुष्कळ
मुलगे असतील तर तेथे हा माझा थोरला
मुलगा आहे, हा माझा मधला मुलगा आहे,
हा माझा धाकटा मुलगा आहे हे म्हणणें
वरोवर जुळतें. परंतु एकच मुलगा असला तरी
देखील हाच माझा थोरला, हाच माझा मधला,
हाच माझा धाकटा असें म्हणण्यांत येतें.
तसाच दुसरा दृष्टान्त असा की प्रथमतःच
प्रसूत होऊन मृत झालेली एखादी स्त्री, अर्था-
तच जी पूर्वी प्रसवली नाही व पुढेही प्रसव-
ण्याचा संभव नाही, तिला उद्देशून 'पहिल्या
गर्भानें मृत झाली' असें म्हणण्यांत येतें.
आणखीही एक दृष्टान्त असा आहे की एखादा
मनुष्य एखाद्या दूर देशामध्ये नवीनच आला
म्हणजे अर्थातच तेथें तो पूर्वी आलेला नाही
व पुढेही कधी येण्याचा संभव नाही अशा
स्थितीत 'हे माझे पहिलेंच आगमन आहे' असें

८. पहिल्या दृष्टान्तांत एकाच मुलाला थोरला,
मधला, धाकटा हे शब्द जसे गौण रीतीनें लावले
जातात तसेंच दुसऱ्या आणि तिसऱ्या दृष्टान्तांत गर्भा-
ला आणि आगमनाला पहिला हा शब्द जसा गौण
रीतीनें लावला आहे त्याप्रमाणें.

अपूर्वानुत्तरलक्षणत्वादाद्यन्तयोः

सिद्धमेकस्मिन् ॥६॥

अपूर्वलक्षण आदिरनुत्तरलक्षणोऽन्तः ।
एतच्चैकस्मिन्नपि भवति । अपूर्वानुत्तर-
लक्षणत्वादेतस्मात्कारणादेकस्मिन्नप्याद्य-
न्तापदिष्टानि कार्याणि भविष्यन्ति नार्थ
आद्यन्तवद्भावेन ॥ गोनर्दीयस्त्वाह ।
सत्यमेतत्सति त्वन्यस्मिन्निति ॥

त्याच्या तोंडांतून उद्गार निघतात. त्याप्रमाणें
इयाय, आर इत्यादि ठिकाणीं इ ऋ या एकाच
वर्णाला एकाच असें म्हणतां येईल. तेव्हां
व्यपदेशिवत् असें येथें म्हणण्याचें कांहीं कारण
दिसत नाही.

तसेंच सूत्रकारांनीं जें 'आद्यन्तवत्' असें
म्हटलें आहे तें देखील म्हटलें नाही तरी
चालेल.

तें कसें ?

(वा.६) ज्याच्यापूर्वी कोणी नाही त्याला आदि
म्हणावें आणि ज्याच्या पुढें कोणी नाही त्याला
अंत म्हणावें. अशा रीतीनें आदि किंवा अंत
हे शब्द एका वर्णाला लावतां येतात. तात्पर्य,
एखाद्या वर्णाच्या पुढें कोणी असो वा नसो,
फक्त त्याच्यापूर्वी कोणी नाही एवढ्यावरूनच
त्याला आदि म्हणतां येतें; तसेंच एखाद्या
वर्णाच्या पूर्वी कोणी असो वा नसो, पुढें कोणी
नाहीं एवढ्यावरूनच त्याला अंत म्हणतां येतें.
म्हणून एकच वर्ण असला तरी आदीला आणि
अंताला सांगितलेलीं कायें सहजच होतील.
तेव्हां 'आद्यन्तवत्' या प्रकृत सूत्राचा कांहीं
उपयोग नाही.

परंतु येथें गोनर्दी यांचें म्हणणें असें

९. त्याच्यापुढें कोणी असलेंच पाहिजे असा
आग्रह नाही.

१०. त्याच्यामागें कोणी असलेंच पाहिजे असा
आग्रह नाही.

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ।
आदिवत्त्वे प्रयोजनं प्रत्ययाज्जिन्दा-
द्युदात्तत्वे ॥७॥

प्रत्ययस्यादिरुदात्तो भवतीतीहैव
स्यात् कर्तव्यम् तैत्तिरीयः । औपगवः
कापटव इत्यत्र न स्यात् ॥ ज्जित्यादि-
र्नित्यम् [६.१.१९७] इतीहैव स्यात्
अहिचुम्बकायनिः आग्निवेश्यः । गार्ग्यः
कृतिरित्यत्र न स्यात् ॥

वलादेरार्धधातुकस्येट् ॥८॥

आहे की ज्याच्यापूर्वी कोणी नाही त्याला
पुढे कोणी असेल तरच आदि म्हणावे. तसेच,
ज्याच्यापुढे कोणी नाही त्याला पूर्वी कोणी
असेल तरच अंत म्हणावे. हेच आदि आणि
अंत शब्दांचे खरे अर्थ आहेत. तेव्हा सूत्र-
कारांनी जे आद्यन्तवत् हे सूत्र केले आहे
तेच बरोबर आहे.

असो. पण या सूत्राची उदाहरणे तरी
कोणती ?

(वा.७) प्रत्ययाच्चा आदि उदात्त होतो (३।
१।३) तो उदात्त कर्तव्यम्, तैत्तिरीयः इत्यादि
ठिकाणीच होईल. औपगवः, कापटवः येथे
होणार नाही. तसेच ज्जित्यादिर्नित्यम् (६।१।
१९७) याने सांगितलेला आद्युदात्त अहि-

११. कर्तव्यं या ठिकाणी तव्य या प्रत्ययामध्ये
दोन अच् असल्यामुळे त्यांतील आदि म्ह. पहिला
जो तकाराच्या पुढील अकार त्याला उदात्त करितां
येतो. परंतु औपगवः या ठिकाणी अ हाच प्रत्यय
असल्यामुळे त्या अकाराला प्रत्ययाच्चा आदि म्हणतां
येत नाही. म्हणून त्याला उदात्त होणार नाही. तो
ह्या प्रकृतसूत्राने करतां येतो. अनेक वर्ण जरी नसले
तरी त्या एकाच वर्णाला 'आपणच आपल्याला आदि'
असे म्हणतां येते.

१२. अहिचुम्बक शब्दाहून 'प्राचामवृद्धात्फिन्
बहुलम्' (४।१।१६०) या सूत्राने फिन् प्रत्यय झाला
आहे. फकाराला आयन् आदेश (७।१।२) होऊन
आयनि एवढा प्रत्यय होतो त्यामुळे त्यांतील पहिल्या
आकाराला आदि असे सहजच म्हणतां येते.

वलादेरार्धधातुकस्येट् प्रयोजनम् ।
आर्धधातुकस्येड्वलादेः [७.२.३५] इहैव
स्यात् करिष्यति हरिष्यति । जोषिषत्
मन्दिषादित्यत्र न स्यात् ॥

यस्मिन्विधिस्तदादित्वे ॥९॥

यस्मिन्विधिस्तदादित्वे प्रयोजनम् ।
वक्ष्यति यस्मिन्विधिस्तदादाबल्ग्रहण इति ।
तस्मिन्क्रियमाणेऽचि भ्रुधातुभ्रुवां य्वोरि-
यडुवडौ [६.४.७७] इहैव स्यात् श्रियः
भ्रुवः । श्रियौ भ्रुवौ इत्यत्र न स्यात् ॥

चुम्बकायनिः इत्यादि ठिकाणीच होईल. आग्नि-
वेश्यः, गार्ग्यः, कृतिः इत्यादि ठिकाणी होणार
नाहीं.

(वा.८) 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' (७।२।
३५) याने सांगितलेला इट् आगम करिष्यति,
हरिष्यति इत्यादि ठिकाणीच होईल. जोषिषत्,
मन्दिषत् येथे होणार नाही.

(वा.९) यस्मिन्विधिस्तदादाबल्ग्रहणे (१।
२।७२) असे पुढे वार्तिककार सांगणार आहेत
तेव्हा त्या वार्तिकाने तदादिविधि घेतला असतां
'अचि भ्रुधातुभ्रुवां य्वोरियडुवडौ' (६।४.७७)
याने सांगितलेले इयड्, उवड् हे आदेश
श्रियः, भ्रुवः इत्यादि ठिकाणीच होतील
श्रियौ, भ्रुवौ या ठिकाणी होणार नाहीत.

१३. आग्निवेश्यः, गार्ग्यः येथे यञ् प्रत्यय (४।१।
१०५) आणि कृतिः येथे क्तिन् प्रत्यय (३।३।९४)
यांमध्ये एकच अच् असल्यामुळे त्याला आदि असे
म्हणतां येत नाही. म्हणून प्रकृतसूत्राची तेथे जरूर
लागते.

१४. जोषिषत् येथे सिब्वहुलं (३।१।३४)
याने मध्ये विकरण सिप् प्रत्यय झाला आहे त्यांतील
फक्त सकार शिळक राहिला आहे.

१५. श्रियः येथे अस् हा दोन वर्णांचा प्रत्यय
असल्यामुळे त्याला अजादि असे सहज म्हणतां
येते. श्रियौ येथे औ हा एकच वर्णांचा प्रत्यय अस-
ल्यामुळे अजादि असे म्हणतां येत नाही. तेव्हा तेथे
प्रकृत सूत्र घेतल्याशिवाय गत्यंतर नाही.

अजाद्यादत्वे ॥१०॥

अजाद्यादत्वे प्रयोजनम् । आडजा-
दीनाम् [६.४.७२] इहैव स्यात् ऐहिष्ठ
ऐक्षिष्ठ । ऐत् अध्येष्टेत्यत्र न स्यात् ॥

अथान्तवत्त्वे कानि प्रयोजनानि ।

अन्तवद्विवचनान्तप्रगृह्यत्वे ॥११॥

अन्तवद्विवचनान्तप्रगृह्यत्वे प्रयोज-
नम् । ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यम् [१.१.
११] इहैव स्यात् पचेते इति पचेथे इति ।
खट्वे इति माले इतीत्यत्र न स्यात् ॥

[मिदचोऽन्त्यात्परः ॥१२॥]

मिदचोऽन्त्यात्परः [१.१.४७] प्रयो-
जनम् । इहैव स्यात् कुण्डानि वनानि ।
तानि यानीत्यत्र न स्यात् ॥

अचोऽन्त्यादि टि ॥१३॥

अचोऽन्त्यादि टि [१.१.६४] प्रयो-

जनम् । टित आत्मनेपदानां टेरे [३.४.
७९] इतीहैव स्यात् कुर्वाते कुर्वाथे ।
कुरुते कुर्वे इत्यत्र न स्यात् ॥

अलोऽन्त्यस्य ॥१४॥

अलोऽन्त्यस्य [१.१.५२] प्रयोजनम् ।
अतो दीर्घो यञि [७.३.१०१] सुपि च
[१०२] इहैव स्यात् घटाभ्याम् पटा-
भ्याम् । आभ्यामित्यत्र न स्यात् ॥

येन विधिस्तदन्तत्वे ॥१५॥

येन विधिस्तदन्तत्वे प्रयोजनम् । अचो
यत् [३.१.९७] इहैव स्यात् चैयम् जेयम् ।
एयम् अध्येयमित्यत्र न स्यात् ॥

आद्यन्तवदेकस्मिन्कार्यं भवतीत्यत्रापि
सिद्धं भवति ॥

(वा.१०) आडजादीनाम् (६।४७२) याने
सांगितलेला आट् आगम ऐहिष्ठ, ऐक्षिष्ठ इत्यादि
ठिकाणींच होईल. ऐत्^६ अध्येष्ट या ठिकाणीं
होणार नाही.

आतां अन्तवत् असें जें या सूत्रांत म्हटलें
आहे त्याचीं उदाहरणें कोणतीं ?

(वा.११) 'ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यम्' (१।१।
११) याने सांगितलेली प्रगृह्यसंज्ञा पचेते इति,
पचेथे इति इत्यादि ठिकाणींच होईल खट्वे
इति, माले इति, या ठिकाणीं होणार नाही.

(वा.१२) 'मिदचोऽन्त्यात्परः' (१।१।४७)
या परिभाषेनें मित् आगम अन्त्य अचाच्यापुढें
करावयास सांगितलेला आहे त्याप्रमाणें 'नपुं-
सकस्य झलचः' (७।१।७२) याने सांगितलेला
नुम् आगम कुण्डानि, वनानि इत्यादि ठिकाणीं
होईल. तानि, यानि याठिकाणीं होणार नाही,

१६. येथें इङ् अध्ययने असा इ हा एकाच वर्णा-
चा धातु आहे.

१७. कुरुते येथें अकाराला एत्व झालें आहे.
कुर्वे येथें इकाराला एत्व झालें आहे. त्या अकाराला
आणि इकाराला अचोऽन्त्यादि टि (१।१।६४) या

(वा.१३) 'टित आत्मनेपदानां टेरे' (३।४।
७९) याने सांगितलेलें टिला एत्व कुर्वाते, कुर्वाथे
इत्यादि ठिकाणींच होईल; कुरुते^७ कुर्वे या
ठिकाणीं होणार नाही.

(वा.१४) अतो दीर्घो यञि (७।३।१०१)
याच्या पुढील सुपि च (७।३।१०२) या सूत्रानें
अकारान्त अंगाला सांगितलेला दीर्घ घटाभ्यां,
पटाभ्याम् इत्यादि ठिकाणींच होईल. आभ्याम्
येथें होणार नाही.

(वा.१५) 'अचो यत्' (३।१।९७) याने सांगि-
तलेला यत् प्रत्यय चैयम् जेयम् इत्यादि ठिका-
णींच होईल. एयम्, अध्येतव्यम् या ठिकाणीं
होणार नाही. प्रकृत सूत्रानें 'एकच वर्ण असला
तरी तो आदीसारखा आणि अंतासारखा समजून
तीं तीं कार्यें त्याला करावीत' असें सांगितलें
म्हणजे वर दाखविलेलीं सर्व उदाहरणें सिद्ध

सूत्रानें दिसंज्ञा करताना प्रकृतसूत्राची मदत लागते.

१८. 'अतो दीर्घो' या सूत्रांतून अतः या पदा-
ची अनुवृत्ति उत्तरसूत्रांत होऊन आकारान्त अंग
असा अर्थ होतो. ही अनुवृत्ति दाखविण्याकरतांच
अतो दीर्घो या सूत्राचा येथें उल्लेख केला आहे.

तरसमपौ घः ॥१.१.२२॥
 घसंज्ञायां नदीतरे प्रतिषेधः ॥१॥
 घसंज्ञायां नदीतरे प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
 नद्यास्तरो नदीतर इति ॥
 घसंज्ञायां नदीतरेऽप्रतिषेधः ॥२॥
 अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः । घसंज्ञा
 कस्मान्न भवति ।
 तरग्रहणं ह्यौपदेशिकम् ॥३॥
 औपदेशिकस्य तरपो ग्रहणं न चैष उप-

देशे तरशब्दः । किं वक्तव्यमेतत् । न हि ।
 कथमनुच्यमानं गंस्यते । इह हि व्याकरणे
 सर्वेष्वेव सानुबन्धकग्रहणेषु रूपमाश्रीयते
 यत्रास्यैतद्रूपमिति । रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य
 नान्तरेण लौकिकं प्रयोगम् । तस्मिंश्च
 लौकिके प्रयोगे सानुबन्धकानां प्रयोगो
 नास्तीति कृत्वा द्वितीयः प्रयोग उपास्यते ।
 कोऽसौ । उपदेशो नाम । न चैष उपदेशो
 तरशब्दः ॥ अथ वास्त्वस्य घसंज्ञा को

होतात.

(वा.१) ही प्रकृतसूत्रानें सांगितलेली घसंज्ञा
 नदीतर या शब्दातील तर याला होत नाही
 असें म्हणावें. उदा० नद्याः तरः, नदीतरः.

(वा.२) अनर्थक जो प्रतिषेध तो अप्रति-
 षेध होय. नदीतर या शब्दांतील तर याला
 घसंज्ञेचा निषेध करण्यांत काहीं अर्थ नाही.

तर मग नदीतर या शब्दांतील तर याला
 घसंज्ञा कां होत नाही ?

(वा.३) औपदेशिक म्ह. मूळचा जो तरप्
 त्याचें ह्या प्रकृतसूत्रामध्ये ग्रहण केलें आहे आणि
 नदीतर या शब्दांतील जो तर तो मूळचा तरप्
 असा शब्द नाही.

पण मूळचा तरप् असा पाहिजे असें येथें
 स्पष्ट म्हटलें पाहिजे कीं काय ?

तसें म्हणावयास नको.

मग स्पष्ट म्हटल्याशिवाय तसें कसें बरे
 समजलें जाईल ?

असें समजलें जाईल की ह्या व्याकरणांमध्ये

सर्वच ठिकाणीं म्ह. जेथें इत्संज्ञकाला धरून
 पाणिनीनें उच्चारण केलें असेल अशा सर्व ठि-
 कार्णी एक प्रकारचा स्वरूपाचा निर्देश केलेला
 असतो तो अशाकरतां की त्या उद्देश्याचें तें
 निर्दिष्ट स्वरूप जेथें असेल तेथेंच त्याला तें कार्य
 व्हावें. आतां धातु प्रत्यय वगैरेंचें स्वरूप अमुक
 ठिकाणीं अमुक प्रकारचेंच आहे असें ठरविणें
 तें त्यांचा लौकिक प्रयोग म्ह. लोकामध्ये कसा
 प्रयोग होतो तो पाहिल्याशिवाय ठरवितां येणार
 नाही. आणि त्या लौकिक प्रयोगामध्ये तर
 इत्संज्ञकाला धरून प्रयोग केलेला कुठेंच दिसत
 नाही. तेव्हां नाइलाजास्तव तें स्वरूप ठर-
 विण्याकरतां लौकिकप्रयोगाशिवाय दुसऱ्याच
 एका प्रयोगाची कास धरावी लागते. तो दुसरा
 प्रयोग कोणता म्हणाल तर तो उपदेश म्ह.
 आद्योच्चारण होय. आणि तें आद्योच्चारण नदी-
 तर या ठिकाणीं पाहिलें तर तरप् असें दृष्टीस
 पडत नाही.

अथवा नदीतर येथें तर याला घसंज्ञा

१. तरप् आणि तमप् या दोन प्रत्ययांना घ-
 संज्ञा होते.

२. नदीसंबंधी तर म्ह. तरणें किंवा तरण्याचें
 साधन. त धातुहून ऋदोरप् (३।३।५७) या सूत्रानें
 अप् प्रत्यय केला आहे तद्धातूला गुण (७।३।८४)
 होऊन तर हा शब्द सिद्ध झाला आहे. नंतर नदी-
 शब्दाचा तर शब्दाशीं षष्ठी तत्पुरुष झाला आहे.
 अप्प्रत्ययाच्या प्रकाराचें स्मरण करून तर हा तरप्
 आहे असें समजून त्याला प्रकृतसूत्रानें घसंज्ञा होईल.

घसंज्ञा झाली तर 'घरूप०' (६।३।४३) यानें ह्रस्व
 होईल.

३. 'द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ' (५।३।
 ५७) या सूत्रामध्ये तरप् असा मूळचाच उच्चारला
 आहे.

४. धातूचें आद्योच्चारण धातुपाठामध्ये पाणिनीनें
 केलें आहे. प्रत्ययांचें आद्योच्चारण ज्या सूत्रानें तो
 प्रत्यय सांगितला असेल त्यामध्ये पाहावें. आदेश व
 आगम यांचेही असेंच समजावें.

दोषः । घादिषु नद्या ह्रस्वो भवतीति ह्रस्वत्वं प्रसज्येत । समानाधिकरणेषु घादिष्वित्येवं तत् । यदा तर्हि सैव नदी स एव तरस्तदा प्राप्नोति । स्त्रीलिङ्गेषु घादिष्वित्येवं तत् । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । समानाधिकरणेषु घादिष्वित्युच्यमान इह प्रसज्येत । महिषी रूपमिव ब्राह्मणी रूपमिवेति ॥

बहुगणवतुडति संख्या ॥१.१.२३॥

संख्यासंज्ञायां संख्याग्रहणम् ॥१॥

संख्यासंज्ञायां संख्याग्रहणं कर्तव्यम् । बहुगुणवतुडतयः संख्यासंज्ञा भवन्ति । संख्या च संख्यासंज्ञा भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ।

संख्यासंप्रत्ययार्थम् ॥२॥

एकादिकायाः संख्यायाः संख्याप्रदेशेषु संख्येत्येष संप्रत्ययो यथा स्यात् ॥ ननु चैकादिका संख्या लोके संख्येति प्रतीता

होऊं दे. कोणता दोष येणार आहे ? घ वगैरे पुढें असतांना नदीसंज्ञकाला न्हस्व होत असतो (६।३।४३) तो न्हस्व नदी यांतील ईकाराला होईल असा दोष येतो.

नदीसंज्ञक शब्दाशीं समानाधिकरण म्ह. नदीसंज्ञक शब्द ज्या अर्थाला दाखवितो त्याच अर्थाला दाखविणारे असे घ वगैरे पुढें असतील तरच तो न्हस्व होत असतो. तेव्हां नदी-तर येथें दोष येणार नाही.

तरी पण नदी हा शब्द ज्या अर्थाला दाखवितो त्याच अर्थाला जेव्हां तर हा शब्द दाखवील तेव्हां तरी दोष येणारच ना ?

तरी देखील दोष येणार नाही. कारण पुढें असणारे जे तर वगैरे ते स्त्रीलिङ्गी असतील तरच तो न्हस्व होतो. आणि ही अट अवश्य ठेवलीच पाहिजे. नाही तर नुसते

‘नदीसंज्ञक शब्दाशीं समानाधिकरण असे घ वगैरे पुढें असतांना’ असें म्हटलें तरी महिषी रूपमिव, ब्राह्मणी रूपमिव या ठिकाणी न्हस्व होईल हा दोष येणारच.

(वा.१) ही संख्यासंज्ञा ज्यांना सांगितली आहे त्यांमध्ये संख्या शब्द जास्त घालावा म्ह. बहु, गण या दोन शब्दांना आणि वतुप्रत्ययान्त व डतिप्रत्ययान्त शब्दांना संख्यासंज्ञा होते आणि संख्येलाही संख्यासंज्ञा होते असें म्हणावें.

असें कशाकरतां म्हटलें पाहिजे ?

(वा.२) संख्याप्रदेशामध्ये म्ह. संख्या शब्दांना जीं कार्ये सांगितलीं आहेत त्या ठिकाणी संख्याशब्दानें एक, दोन वगैरे लौकिक संख्याशब्दांचा बोध झाला पाहिजे म्हणून.

पण एक, दोन इत्यादि संख्याशब्द लोकांमध्ये प्रसिद्धच आहेत. तेव्हां त्यांचें संख्या-

५. तर म्ह. तरणें ही क्रिया किंवा तरण्याचें साधन हें नदीपेक्षां निराळें आहे. त्यामुळें येथें नदी आणि तर हे दोन शब्द समानाधिकरण म्ह. एकाच अर्थाला दाखविणारे नाहीत.

६. तुधातुहून अप् प्रत्यय कर्मणि केला म्हणजे जिला तरून जायचें ती म्ह. नदी हाच येथें तर याचा अर्थ होतो. नंतर नदी आणि तर या दोन शब्दांचा कर्मधारय समास करावा.

७. महिषीरूपम् या समासाचें हें विग्रहवाक्य दाखविलें आहे. रूप म्ह. आकृति. इव हा शब्द महिषीकडे लावावा. तेव्हां महिषीसारखी आकृति असा याचा अर्थ होतो. याच अर्थाचें जें महिषीरूपम्

हें सामासिक पद त्यामध्ये महिषी याला न्हस्व होईल असा दोष येतो. येथें ‘सहस्रपा’ (२।१।४) या सूत्रानें समास झाला आहे. समासांतील महिषी शब्दाचा महिषीसारखें असा अर्थ आहे. जें महिषी-सारखें तेंच रूप म्ह. आकृति अशा रीतीनें सामानाधिकरण्य येथें आहे.

१. बहु, गण या दोन शब्दांना आणि वतु प्रत्ययान्त व डति प्रत्ययान्त शब्दांना संख्या अशी संज्ञा होते.

२. ज्या सूत्रामध्ये संख्या असा शब्द उच्चारून कांहीं कार्य सांगितलें आहे त्या सूत्राला संख्याप्रदेश म्हणतात.

तेनास्याः संख्याप्रदेशेषु संख्यासंप्रत्ययो भविष्यति । एवमपि कर्तव्यम् ।

इतरथा ह्यसंप्रत्ययोऽकृत्रिमत्वाद्यथा लोके ॥३॥

अक्रियमाणे हि संख्याग्रहण एकादिका-
याः संख्यायाः संख्येत्येष संप्रत्ययो न स्या-
त् । किं कारणम् । अकृत्रिमत्वात् । बह्वादी-
नां कृत्रिमा संज्ञा । कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रि-
मे कार्यसंप्रत्ययो भवति यथा लोके । तद्य-

था । लोके गोपालकमानय कटजकमान-
येति यस्यैषा संज्ञा भवति स आनीयते न
यो गाः पालयति यो वा कटे जातः । यदि
तर्हि कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्ययो
भवति नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः [५.
४.११०] अत्रापि प्रसज्येत । पौर्णमास्या-
ग्रहायणीग्रहणसामर्थ्यान्न भविष्यति ।
तद्विशेषेभ्यस्तर्हि प्राप्नोति गङ्गा यमुनेति ।
एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न तद्विशेषे-

प्रदेशामध्ये आपोआपच ग्रहण होईल त्या-
करतां प्रयत्न कशाला ?

तरी देखील येथें संख्याशब्द जास्त घात-
लाच पाहिजे.

कशाकरतां ?

(वा.३)जर ह्या प्रकृतसूत्रामध्ये संख्या शब्द
जास्त घातला नाही तर संख्याप्रदेशांमधील
संख्याशब्दानें एक, दोन इत्यादि लौकिक-
संख्येचा बोध होणार नाही.

कां बरें ?

एक, दोन इत्यादि लौकिकसंख्या अकृत्रिम
म्ह. जुनी, मूळचीच आहे म्हणून. बहु, गण
इत्यादिकांना जी ही पाणिनीने संख्यासंज्ञा
केली आहे ती कृत्रिम म्ह. नवीनच, मुद्दाम
केलेली आहे आणि 'कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे
कार्यसंप्रत्ययः' असा न्याय आहे. म्ह. कृत्रिम
आणि अकृत्रिम या दोहोंना एखादें कार्य
करण्याचा प्रसंग आला तर तें कार्य कृत्रिमालाच
करावें, अकृत्रिमाला करूं नये. लोकामध्ये
देखील असें पाहा की गोपालाला आण, कट-
जाला आण असें म्हटलें असतां गोपाल किंवा
कटज हीं नांवें ज्या मुलांचीं ठेवलेलीं असतील
तींच मुलें आणलीं जातात. जो मूळचा गोपाल

म्ह. गाई राखणारा गवळी व कटज म्ह. कटा-
मध्ये जन्माला आलेला तो स्वाभाविक गोपाल
आणि कटज आणिला जात नाही.

आतां जर कृत्रिम आणि अकृत्रिम या
दोहोंपैकीं कृत्रिमालाच कार्य करावें असा न्याय
आहे तर 'नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः' (५।४।
११०) या सूत्रामध्येही तो न्याय लागू पडेल;
तेव्हां तेथें नदी हा शब्द न घेतां कृत्रिम नदीचें
म्ह. 'यूस्त्र्याख्यौ नदी' (१।४।३) या सूत्रानें
ज्या शब्दांना नदी अशी संज्ञा केली आहे
त्यांचें नदीशब्दानें ग्रहण होईल.

पण तेथें पाणिनीनें जे पौर्णमासी आणि
आग्रहायणी असे नदीसंज्ञक शब्द निराळे
उच्चारले आहेत त्यांच्या सामर्थ्यास्तव त्या
सूत्रांतील नदीशब्दानें नदीसंज्ञक शब्दांचें
ग्रहण होणार नाही.

तर मग, त्याच कारणावरून 'तेथील नदी
शब्दानें गंगा, यमुना वगैरे नद्यांचीं विशेष-
नांवेंच ध्यावीत' असें कां समजू नये ?

तसेंही समजतां येत नाही. कारण हा
आचार्य पाणिनि शरदादि गणांमध्ये (५।४।
१०७) विपाश् या एका नदीच्या विशेषनांवाचा
पाठ करतो त्यावरून तो असें शापित करतो की

३. 'नदीपौर्ण०' या सूत्रामधील नदीशब्दानें
गंगा, यमुना वगैरे विशेष नांवें घेतलीं तर विपाश्
याही नांवाचें नदीशब्दानें ग्रहण होईल. आणि त्या
सूत्रानेंच उपविपाशम् या अव्ययीभावाच्या उदा-

हरणामध्ये टच् प्रत्यय सिद्ध होईल. तेव्हां तेथें टच्
प्रत्यय होण्याकरतां शरदादिगणामध्ये जो विपाश्
शब्दाचा पाठ केला आहे तो व्यर्थ होईल.

भ्यो भवतीति यदयं विपाट् शब्दं शर-
त्प्रभृतिषु पठति ॥ इह तर्हि प्राप्नोति
नदीभिश्च [२.१.२०] इति । बहुवचन-
निर्देशान्न भविष्यति । स्वरूपविधिस्तर्हि
प्राप्नोति । बहुवचननिर्देशादेव न भवि-
ष्यति ॥ एवं न चेदमकृतं भवति कृत्रिमा-
कृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्यय इति न च
कश्चिदोषो भवति ॥

उत्तरार्थं च ॥४॥

उत्तरार्थं च संख्याग्रहणं कर्तव्यम् ।
ष्णान्ता षट् [१.१.२४] षकारनकारा-
न्तायाः संख्यायाः षट्संज्ञा यथा स्यात् ।
इह मा भूत् । पामानः विप्रुष इति ॥
इहार्थेन तावन्नार्थः संख्याग्रहणेन । न-
नु चोक्तमितरथा ह्यसंप्रत्ययोऽकृत्रिमत्वा-
द्यथा लोक इति । नैष दोषः । अर्था-

नदीपौर्णमा० या सूत्रांतील नदी शब्दानें नद्यांचीं
विशेषनाविं घेतलीं जात नाहीत. एकंदरींत
नदीपौर्ण० या सूत्रामध्ये कृत्रिमाकृत्रिमन्याय
लागू होत नाही.

तर मग दुसरीकडे दोष येतो तो असा की
'नदीभिश्च' (२।१।२०) या सूत्रांतील नदी शब्दा-
विषयी तो न्याय लागू पडेल.

पण तेथें पाणिनीनें नदीभिः असें बहुवचन
घातलें आहे ना ? त्याच्या जोरावर नदीसंज्ञक
शब्द तेथें नदी शब्दानें घेतले जाणार नाहीत.

नदीसंज्ञक शब्द राहूं देत बाजूला. पण
'नदीपौर्ण०' (५।४।११०) येथें नदी हाच एक
शब्द घेतला आहे तसा येथें व्यावा. त्याला
काय हरकत आहे ?

बहुवचनाचीच त्यालाही हरकत आहे.
बहुवचनाच्या जोरावरच तसेंही करतां येत
नाहीं. एकंदरींत 'नदीपौर्ण०' आणि 'नदी-
भिश्च' या दोन ठिकाणीं वर दाखविलेल्या
विशेष कारणावरूनच 'कृत्रिमाकृत्रिमयोः
कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययः' हा न्याय सोडला म्हणून
कांहीं 'शास्त्रामध्ये तो न्याय व्यावयाचाच नाही'
असें होत नाही. बरें, घेतला असतां क्वचित्
एखाद्या ठिकाणीं दोष येतो असेंही नाही. तेव्हां

प्रकृतसूत्रामध्ये त्या न्यायानें आलेला दोष दूर
करण्यांकरता संख्याशब्द जास्त घातला पाहिजे.

पुढील सूत्रामध्ये अनुवृत्ति होण्याकरतांही
ह्या सूत्रामध्ये संख्या शब्द जास्त घातला
पाहिजे. 'ष्णान्ता षट्' या सूत्रानें सांगितलेली
षट्संज्ञा प्रकारान्त नकारान्त अशा षष्, पञ्चन्
इत्यादि संख्या शब्दांनाच झाली पाहिजे.
पामानः, विप्रुष इत्यादि ठिकाणीं पामन्,
विप्रुप् वगैरे इतर शब्दांना न झाली पाहिजे.

आतां आम्ही असें म्हणतो की संख्या शब्द
जास्त घालण्याचा प्रकृतसूत्रामध्ये तर कांहींच
उपयोग नाही.

पण आतांच सांगितलें आहे ना की संख्या
शब्द जास्त घातला नाही तर संख्याप्रदेशां-
तील संख्याशब्दानें एक, दोन इत्यादि लौकिक
जुन्या संख्येचा बोध होणार नाही त्याची काय
वाट ?

हा दोष येत नाही. कारण लोकामध्ये
कृत्रिम आणि अकृत्रिम या दोहोंपैकीं कृत्रि-
मालाच कार्य होतें हें खरें आहे. पण तसा
कांहीं सर्वसाधारण नियम आहे म्हणून कृत्रि-
माला कार्य होतें असें मात्र समजूं नये. सामर्थ्य
किंवा प्रकरण असेल तरच कृत्रिमाला कार्य

४. जेथें नदीसंज्ञक शब्द पाहिजेत तेथें नदी हा
शब्द एकवचनांत घातला आहे. उदा० आपनद्याः.
तेव्हां नद्या असें न म्हणतां नदीभिः असें म्हटलें
व्यावरून तेथें नदीसंज्ञक शब्द पाणिनीला नको
आहेत असें समजतें.

५. एक, दोन, तीन इत्यादि जी अकृत्रिम म्ह.
मूळची लौकिक संख्या ती, संख्याया विधायें धा
(५।३।४२) इत्यादि संख्याशब्दघटित सूत्रामध्ये घेतली
जाणार नाही. आणि एकधा, द्विधा इत्यादि प्रयोग
सिद्ध होणार नाहीत हा दोष येतो.

त्प्रकरणाद्वा लोके कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे
संप्रत्ययो भवति । अर्थो वास्यैवंसंज्ञकेन
भवति प्रकृतं वा तत्र भवतीदमेवंसंज्ञकेन
कर्तव्यमिति । आतश्चार्थात्प्रकरणाद्वा ।
अङ्ग हि भवान्ग्राम्यं पांसुरपादमप्रकरण-
ज्ञमागतं ब्रवीतु गोपालकमानय कटजक-
मानयेति । उभयगतिस्तस्य भवति साधीयो
वा यष्टिहस्तं गमिष्यति ॥ यथैव तर्ह्यर्था-
त्प्रकरणाद्वा लोके कृत्रिमाकृत्रिमयोः

कृत्रिमे संप्रत्ययो भवत्येवामिहापि प्राप्नो-
ति । जानाति ह्यसौ बह्वादीनामियं
संज्ञा कृतेति ॥ न यथा लोके तथा
व्याकरणे । उभयगतिः पुनरिह भवति ।
अन्यत्रापि नावश्यमिहैव । तद्यथा ।
कर्तुरीप्सिततमं कर्म [१.४.४९] इति
कृत्रिमा कर्मसंज्ञा । कर्मप्रदेशेषु चोभय-
गतिर्भवति । कर्मणि द्वितीया [२.३.२]
इति कृत्रिमस्य ग्रहणं कर्तरि कर्मव्यति-

केलें जातें. म्हणजे तें कार्य त्या नांवाच्या मनु-
ष्याच्या हातूनच होण्यासारखें आहे असें ज्ञान
असेल किंवा अमुक नांवाच्या मनुष्यानंच हें
कार्य करावें असें समजण्यासारखें स्पष्ट प्रक-
रणच चालू असेल तेथेंच कृत्रिमाचा म्ह.
त्या नांवाच्या मनुष्याचा बोध होतो. शिवाय
सामर्थ्य किंवा प्रकरण असेल तरच कृत्रिमाचा
बोध होतो असें मानण्याचें दुसरें एक कारण
असें दिसतें की एखादा गांवढळ मनुष्य म्ह.
अमुक कार्य करण्याचें सामर्थ्य आहे कीं
नाहीं हा विचारच मुळीं ज्याच्या मनामध्ये
उत्पन्न होत नाहीं असा अडाणी माणूस आणखी
ज्याच्या पायाचा धुरळाही निघाला नाहीं म्ह.
नुकताच परगांवाहून आलेला, अर्थातच 'अम-
क्याचें गोपाळा असें नांव आहे आणि त्याच्या-
च संबंधानें गोष्ट चालू आहे' असें पूर्वीचें प्रक-
रण ज्याला काहीं माहीत नाहीं अशा मनुष्या-
ला 'गोपाळाला आण, कटजाला आण' असें
तुम्हीच सांगा आणि पाहा बरें त्याच्या मनांत
काय येतें तें? दोघांविषयी जी कल्पना त्याच्या
मनांत येईल ती अशी की 'यांच्या घरांत
एखाद्या मुलाचें गोपाळा असें नांव आहे
त्याला आणावयाचा किंवा एखादा बाहेरचा
गोपाळ म्ह. हातांत काठी घेतलेला गुराखी
त्याला आणावयाचा? मला तर असें वाटतें की

खरोखर त्याची बुद्धि हातांत काठी घेतलेल्या
गुराख्याकडेच वळेल.

तर मग आतां तुमच्याच म्हणण्याप्रमाणें
का होईना, जसें सामर्थ्य किंवा प्रकरण अस-
ल्यास लोकांमध्ये कृत्रिम आणि अकृत्रिम या
दोहोंपैकीं कृत्रिमालाच कार्य होतें तसेंच शास्त्रा-
मध्ये कृत्रिमालाच कार्य प्राप्त होतें. कारण येथें
प्रकरण स्पष्टच आहे. वैयाकरणाला 'पाणिनीनें
बहु, गण वगैरेंना संख्यासंज्ञा केली आहे' असें
ज्ञान आहेच. तेव्हां अकृत्रिम म्ह. मूळची
जी एक संख्या तिच्याकरतां प्रकृतसूत्रामध्ये
संख्याशब्द जास्त घातला पाहिजे.

पण जसें लोकामध्ये, तसेंच थेट या व्याक-
रणशास्त्रामध्ये असलें पाहिजे असा नियम
नाहीं. त्यांत ह्या संख्येविषयीं तर कृत्रिम आणि
अकृत्रिम अशा नव्या जुन्या दोन्ही प्रकारच्या
संख्येचें ज्ञान होतें. ह्या संख्येविषयींच दोन्ही
प्रकार मनांत येतात असें नाहीं. इतर ठिकाणीं
देखील दोन प्रकार मनांत येतात. असें पाहा
की 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' (१।४।४९) यानें
कृत्रिम म्ह. नवीनच कर्मसंज्ञा सांगितली आहे.
परंतु कर्मप्रदेशामध्ये पाहावें तर कुठें काहीं, कुठें
काहीं, मिळून दोन्ही प्रकारचे कर्म घेतलें आहे.
'कर्मणि द्वितीया' (२।३।२) येथें कृत्रिमच
कर्म घेतलें आहे आणि 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे'

६. तात्पर्य, कृत्रिमाकृत्रिमन्याय सर्वसाधारण नस-
ल्यामुळे शास्त्रामध्ये तो न्याय घेऊन जो दोष दाख-

विला तो बरोबर नाही.

हारे [१.३.१४] इत्यकृत्रिमस्य । तथा साधकतमं करणम् [१.४.४२] इति कृत्रिमा करणसंज्ञा । करणप्रदेशेषु चोभयगतिर्भवति । कर्तृकरणयोस्तृतीया [२.३.१८] इति कृत्रिमस्य ग्रहणं शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेधेभ्यः करणे [३.१.१७] इत्यत्राकृत्रिमस्य । तथाधारोऽधिकरणम् [१.४.४५] इति कृत्रिमाधिकरणसंज्ञा । अधिकरणप्रदेशेषु चोभयगतिर्भवति । सप्तम्यधिकरणे च [२.३.३६] इति कृत्रिमस्य ग्रहणं विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि

[२.४.१३] इत्यकृत्रिमस्य ॥ अथवा नेदं संज्ञाकरणं तद्वदतिदेशोऽयम् । बहुगुणवतुडतयः संख्यावद्भवन्तीति । स तर्हि वतिनिर्देशः कर्तव्यो न ह्यन्तरेण वतिमतिदेशो गम्यते । अन्तरेणापि वतिमतिदेशो गम्यते । तद्यथा । एष ब्रह्मदत्तः । अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह ते मन्यामहे ब्रह्मदत्तवदयं भवतीति । एवमिहाप्यसंख्यां संख्येत्याह संख्यावदिति गम्यते ॥ अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येकादिकायाः संख्यायाः संख्याप्रदेशेषु संख्या-

(१।३।१४) येथें कर्म शब्दानें अकृत्रिम म्ह. क्रियाच घेतली आहे. तसेंच 'साधकतमं करणम्' (१।४।४२) यानें कृत्रिम म्ह. नवीनच करणसंज्ञा सांगितली आहे. परंतु करणप्रदेशांमध्ये पाहावें तर कुठें तें, कुठें तें, मिळून दोन्ही प्रकारचें करण घेतलें आहे. 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' (२।३।१८) येथें कृत्रिमच करण घेतलें आहे आणि 'शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेधेभ्यः करणे' (३।१।१७) येथें करण शब्दानें अकृत्रिम म्ह. क्रियाच घेतली आहे. तसेंच 'आधारोधिकरणम्' (१।४।४५) यानें कृत्रिम म्ह. नवीनच अधिकरणसंज्ञा सांगितली आहे. परंतु अधिकरणप्रदेशांमध्ये पाहावें तर कुठें तें, कुठें तें, मिळून दोन्ही प्रकारचें अधिकरण घेतलें आहे. 'सप्तम्यधिकरणे च' (२।३।३६) येथें कृत्रिमच अधिकरण घेतलें आहे आणि 'विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि' (२।४।१३) येथें अधिकरण शब्दानें अकृत्रिम म्ह. द्रव्य घेतलें आहे. त्याप्रमाणें एक, दोन ही अकृत्रिम म्ह. मूलची जुनी संख्या ही संख्याप्रदेशांमध्ये संख्याशब्दानें घेतां येईल; त्याकरतां प्रकृतसूत्रांमध्ये संख्या शब्द जास्त घालावयास नको.

अथवा हें संज्ञासूत्रच नव्हे, तर त्यासारखें असा येथें अतिदेश केला आहे. म्ह. बहु, गण, वतुप्रत्ययान्त आणि डतिप्रत्ययान्त हे शब्द संख्याशब्दासारखे समजावेत.

तर मग सूत्रांमध्ये संख्यावत् असा संख्या याला वति प्रत्यय जोडला पाहिजे.

तसा जोडावयास नको.

पण तसा वति प्रत्यय जोडला नाही तर हा अतिदेश आहे असें समजणार नाही.

वति प्रत्यय जोडला नाही तरी हा अतिदेश आहे असें समजतें. असें पाहा की 'हा ब्रह्मदत्त आहे' असें एखाद्यानें म्हटलें असतां तेथें ब्रह्मदत्त नसलेल्यालाच ब्रह्मदत्त असें जर हा म्हणत आहे तर हा ब्रह्मदत्तासारखा आहे असाच त्याचा अभिप्राय आम्ही समजतो, त्याप्रमाणें येथेंही आचार्य पाणिनि संख्या नसलेल्या बहु, गण वगैरेना संख्या असें जर म्हणत आहे तर बहु, गण वगैरे शब्द संख्येसारखे आहेत असाच त्याचा अभिप्राय समजला पाहिजे.

अथवा हा आचार्य पाणिनि 'संख्याया अतिशदन्तायाः कन्' (५।१।२२) सूत्रानें

७. तेव्हां कृत्रिम संख्याच नसल्यामुळे कृत्रिमाकृत्रिमन्याय येथें येत नाही. म्हणून संख्याप्रदेशांमध्ये संख्या शब्दानें एक, दोन इत्यादि लौकिक शब्दच

मनांत येतील. आणि ह्या अतिदेशानें बहुगण इत्यादिकहि शब्द येतील.

संप्रत्यय इति यदयं संख्याया अतिशद-
न्तायाः कन् [५.१.२२] इति तिश्-
दन्तायाः प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा
ज्ञापकम् । न हि कृत्रिमा त्यन्ता शदन्ता
वा संख्यास्ति । ननु चेयमस्ति डतिः ।
यत्तर्हि शदन्तायाः प्रतिषेधं शास्ति ।
यच्चापि त्यन्तायाः प्रतिषेधं शास्ति ।
ननु चोक्तं डत्यर्थमेतत्स्यादिति । अर्थ-

वद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्यर्थवतस्तिशब्दस्य
ग्रहणं न च डतेस्तिशब्दोऽर्थवान् ॥ अथवा
महतीयं संज्ञा क्रियते संज्ञा च नाम यतो
न लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि
संज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः संज्ञायाः
करण एतत्प्रयोजनमन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञा-
येत । संख्यायतेऽनया संख्येति । एका-
दिकया चापि संख्यायते ॥

संख्यासंज्ञक शब्दाहून कन् प्रत्यय करावा असें
सांगून त्यन्त आणि शदन्त म्ह. ति किंवा शत्
असें ज्यांच्या शेवटी आहे असे शब्द त्या
संख्याशब्दांतून वगळतो, या त्याच्या कृती-
वरून तो असें ज्ञापित करतो की ह्या शास्त्रां-
तील संख्याप्रदेशामध्ये एक, दोन इत्यादि
लौकिक संख्येचा बोध होतो.

हे ज्ञापक कसें बरे जमतें ?

असें जमतें की कृत्रिम जी संख्या म्ह.
बहु, गण इत्यादिक जे पाणिनीनें नवीन बनवि-
लेले संख्याशब्द त्यांमध्ये त्यन्त किंवा शदन्त
कुणीच नाही. तेव्हां 'ते वगळावेत' असें
सांगण्याचें कारणच दिसत नाही.

पण बहु, गण इत्यादि कृत्रिम संख्याशब्दां-
मध्ये डति हा त्यन्त शब्द आहे ना ?

तो असला तरी शदन्त तर त्यांत कोणी
नाहींच. तेव्हां तेवढेंच ज्ञापक घेतां येईल.

शिवाय त्यन्त शब्द वगळावेत असें जें
आचार्यानें सांगितलें आहे तें देखील ज्ञापक
घेतां येईल.

पण आतांच सांगितलें आहे की डति हा
त्यन्त शब्द बहु, गण इत्यादिकांत आहे म्हणून.
तेव्हां त्याची काय वाट लावावयाची ?

त्याची वाट अशी लागते की जरी डति

यामध्ये ति शब्द आहे तरी त्याला काहीं अर्थ
नाहीं. आणि अर्थवानाचें ग्रहण संभवत
असतां अनर्थकाचें ग्रहण करावयाचें नाही
अशी तर परिभाषा आहे. तेव्हां ति हा शब्द
अर्थवानच येथें ध्यावयाचा आहे. डति
यांतील ति शब्दाला तर काहींच अर्थ नाही.

अथवा येथें संख्या ही मोठी संज्ञा पाणि-
नीनें केलेली दिसते. आणि संज्ञा म्हणजे
काय की जिच्यापेक्षा अधिक लघुभूत
असा दुसरा मार्ग नाही. 'कशावरून' असें
म्हणाल तर संज्ञा ही लाघवाकरतांच केलेली
असते यावरून. असें असून सुद्धा ज्या
अर्थी संख्या ही मोठी संज्ञा केली आहे त्या
अर्थी तशी मोठी संज्ञा करण्यांत पाणिनीच्या
मनांतील असा उद्देश दिसतो की संख्या ही
संज्ञा अन्वर्थ समजली जावी. ती अशी: जिच्या
योगानें संख्यान म्ह. मोजणें होतें ती संख्या.
आणि एक, दोन इत्यादि लौकिकसंख्येच्या
योगानेही पदार्थ मोजले जातातच. तेव्हां
अन्वर्थसंज्ञेच्या जोरावरच येथें एक, दोन
इत्यादि लौकिकसंख्येचें ग्रहण होईल त्या-
करतां सूत्रामध्ये जास्त संख्याशब्द घालाव-
यास नको.

पुढील सूत्रामध्ये अनुवृत्ति होण्याकरतां

८. विंशति हा त्यंत शब्द आणि त्रिंशत् हा
शदंत शब्द याहून कन् प्रत्यय होऊ नये म्हणून
सूत्रामध्ये अतिशदन्तायाः असें पद घालून ते त्यंत,
शदंत शब्द वगळले आहेत. जर येथें कृत्रिमाकृत्रिम

न्याय घेतला तर एक, द्वि वगैरे सर्वच लौकिक शब्द
वगळले जाणार तेव्हां अतिशदन्तायाः हे पद व्यर्थ
होतें; तेव्हां त्यावरून असें ज्ञान होईल की लौकिक
संख्याहि येथें ध्यावी. कृत्रिमाकृत्रिमन्याय येथें घेऊं नये.

उत्तरार्थेन चापि नार्थः संख्याग्रहणेन । इदं प्रकृतमुत्तरत्रानुवर्तिष्यते॥ इदं वै संज्ञार्थमुत्तरत्र च संज्ञिविशेषणेनार्थः । न चान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवति । न खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति न हि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवतीति ॥ यत्तावदुच्यते न चान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवतीत्यन्यार्थमपि प्रकृतमन्यार्थं भवति । तद्यथा । शाल्यर्थं कुल्याः प्रणीयन्ते ताभ्यश्च पानीयं पीयत उपस्पृश्यते च शाल्यश्च भाव्यन्ते ।

यदप्युच्यते न खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति न हि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवतीति भवेद् द्रव्येष्वेतदेवं स्यात् । शब्दस्तु खलु येन येन विशेषेणाभिसंबध्यते तस्य तस्य विशेषको भवति ॥ अथवा सापेक्षोऽयं निर्देशः क्रियते न चान्यत्किंचिदपेक्ष्यमस्ति ते संख्यामेवापेक्षिष्यामहे ॥

अध्यर्थग्रहणं च समासकान्विध्यर्थम् ॥५॥

ह्या सूत्रामध्ये जास्त संख्याशब्द घातला पाहिजे असें जें म्हटलें आहे त्यांतही कांहीं अर्थ नाही. कारण येथें जास्त संख्याशब्द जरी घातला नाही तरी एक संख्याशब्द मूळ पाणिनीनें घातलेला आहेच. त्याचीच अनुवृत्ति पुढें करतां येईल.

पण ह्या सूत्रामध्ये पाणिनीनें जो संख्याशब्द मूळचा घातला आहे तो विधेयार्थ दाखविणारा म्ह. संज्ञा कोणती तें दाखविणारा अशा स्वरूपाचा आहे. आणि पुढील सूत्रामध्ये जो संख्या शब्द पाहिजे आहे तो उद्देश्यार्थ दाखविणारा म्ह. संज्ञा कोणाला करावी तें दाखविणारा अशा स्वरूपाचा पाहिजे. तेव्हां एकाकरतां घातलेला संख्याशब्द दुसऱ्याकरतां कसा उपयोगी पडेल ? ज्या स्वरूपाचा जेथें जो शब्द घातलेला असतो त्या शब्दाची पुढें अनुवृत्ति केली म्हणून कांहीं तेवढ्यानें त्याचें रूपांतर होत नाही. घोरपड पुढें सरकली म्हणून कांहीं तेवढ्या सरकण्यानें तिचा साप होत नाही.

याचें उत्तर-‘एकाकरतां घातलेला संख्याशब्द दुसऱ्याकरतां कसा उपयोगी पडेल’ असें जें म्हटलें आहे तें बरोबर नाही. एका उद्देशानें एखादा पदार्थ केला असला तरी तो दुसऱ्याकरतां उपयोगी पडतो. उदा० भाताच्या शेताला पाणी पाहिजे म्हणून कालवा खणून तयार केला असतां त्यांत लोक पाणी पितातच, आचमनहि

केले जाते, आणि शेतालाही पाणी दिलें जातें. तसेंच ‘ज्या स्वरूपाचा जेथें जो शब्द घातलेला असतो त्या शब्दाची पुढें अनुवृत्ति केली म्हणून तेवढ्यानें कांहीं त्याचें रूपांतर होत नाही. घोरपड पुढें सरकली म्हणून कांहीं तेवढ्या सरकण्यानें तिचा साप होत नाही’ असें जें पुढें म्हटलें आहे तें म्हणणें द्रव्याविषयीं जुळेल. सर्वसाधारण तसें जुळणार नाही. शब्द तर खरोखर असा आहे की त्याचा ज्या ज्या विशेष वस्तुशीं संबंध होतो त्या त्या वस्तूचा कांहीं विशेष तो शब्द दाखवीत असतो. तेव्हां प्रकृतसूत्रामध्ये जरी तो संख्याशब्द विधेयवस्तु दाखवीत असला तरी तो पुढील सूत्रामध्ये उद्देश्याशीं संबद्ध होऊन उद्देश्याचा कांहीं विशेष दाखवील.

अथवा पुढील सूत्रामध्ये ‘ष्णान्ता’ असा जो स्त्रीलिंगी निर्देश केलेला दिसतो तो दुसरा एखादा स्त्रीलिंगी पदार्थ मनांत धरून त्याच्या धोरणानें केलेला असला पाहिजे. आणि तो दुसरा स्त्रीलिंगी पदार्थ ‘संख्या’ यापेक्षां निराळा कोणीच दिसत नाही. तेव्हां ष्णान्ता या स्त्रीलिंगी निर्देशाच्या जोरावर प्रकृतसूत्रांतील संख्या या शब्दाचा संबंध तेथें होईल.

(वा.५) ह्या सूत्रामध्ये अध्यर्थ असा शब्द जास्त घातला पाहिजे, म्हणजे त्याला संख्या संज्ञा होईल.

अध्यर्धग्रहणं च कर्तव्यम् । किं प्रयो-
जनम् । समासकन्विध्यर्थम् । समास-
विध्यर्थं कन्विध्यर्थं च । समासविध्यर्थं
तावत् । अध्यर्धशूर्पम् । कन्विध्यर्थम् ।
अध्यर्धकम् ॥

लुकि चाग्रहणम् ॥६॥

लुकि चाध्यर्धग्रहणं न कर्तव्यं भवति ।
अध्यर्धपूर्वद्विगोलुगसंज्ञायाम् [५.१.२८]
इति । द्विगोरित्येव सिद्धम् ॥

अर्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः ॥७॥

अर्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः संख्या-

संज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ।
समासकन्विध्यर्थमेव । समासविध्यर्थं
कन्विध्यर्थं च । समासविध्यर्थं तवत् ।
अर्धपञ्चमशूर्पम् । कन्विध्यर्थम् । अर्ध-
पञ्चमकम् ॥

अधिकग्रहणं चालुकि समासोत्तर-
पदवृद्धयर्थम् ॥८॥

अधिकग्रहणं चालुकि कर्तव्यम् । किं
प्रयोजनम् । समासोत्तरपदवृद्धयर्थम् ।
समासविध्यर्थमुत्तरपदवृद्धयर्थं च । समास-
विध्यर्थं तवत् । अधिकषाष्टिकः अधिक-

त्याचा काय उपयोग ?

समासकन्विध्यर्थम् म्ह. समास होण्याकरतां
आणि कन् प्रत्यय होण्याकरतां. त्यांपैकीं समा-
साचें उदाहरण—अध्यर्धशूर्पम्. कन् प्रत्ययाचें
उदाहरण—अध्यर्धकम्.

(वा.६) ह्या संख्यासंज्ञा सांगणाऱ्या प्रकृत-
सूत्रामध्ये अध्यर्ध शब्द जास्त घातला असतां
'अध्यर्धपूर्वाद् द्विगोलुगसंज्ञायाम्' (५।१।२८)
या लुक् सांगणाऱ्या सूत्रामध्ये अध्यर्ध शब्द
घालावयास नको. 'द्विगोः' असें तेथें म्हटलें
आहेच. तेव्हां त्यानेच तेथें लुक् होईल.

(वा.७) अर्ध हा शब्द पूर्वपद आणि पूरण-
प्रत्ययान्त^{१२} शब्द उत्तरपद या दोहोंचा समास
होऊन जो सामासिक शब्द तयार होईल त्याला

संख्यासंज्ञा होते असें म्हणावें.

याचा काय उपयोग ?

समासकन्विध्यर्थम् म्ह. समास होण्याकरतां
आणि कन् प्रत्यय होण्याकरतां असा पूर्वी-
प्रमाणेंच येथें उपयोग आहे. त्यांपैकीं समा-
साचें उदाहरण—अर्धपञ्चमशूर्पम्. कन् प्रत्य-
याचें उदाहरण—अर्धपञ्चमकम्.

(वा.८) लुकाशिवाय इतर कार्य कर्तव्य असतांना
अधिक-शब्दाला संख्यासंज्ञा होते असें म्हणावें.

याचा काय उपयोग ?

समासोत्तरपदवृद्धयर्थम् म्ह. समास होण्या-
करतां आणि उत्तरपदवृद्धि होण्याकरतां. त्यां-
पैकीं समासाचें उदाहरण—अधिकषाष्टिकः,
अधिकासप्ततिकः. उत्तरपदवृद्धीचें उदाहरण—

९. अध्यर्ध म्हणजे अर्धानें अधिक. अर्धानें अधिक
अशा शूर्पानें म्ह. दीड शूर्पानें विकत घेतलेल्या वस्तू-
ला अध्यर्ध शूर्प असें म्हणतात. येथें अध्यर्ध शब्दाला
संख्यासंज्ञा झाली म्हणून 'तद्धिताथोत्तरपदे समाहारे च'
(२।१।५१) यानें त्या अध्यर्ध शब्दाचा शूर्प शब्दा-
बरोबर समास झाला आहे. त्या अध्यर्धशूर्प या
सामासिक शब्दाहून शूर्पादन्यतरस्याम् (५।१।२६)
यानें 'त्याने विकत घेतलेले' या अर्थी अन् प्रत्यय
होतो. त्याचा 'अध्यर्धपूर्व०' (५।१।२८) यानें लुक्
होतो.

१०. अध्यर्ध शब्दाला संख्यासंज्ञा झाली म्हणून
त्या अध्यर्ध शब्दाहून 'संख्याया अतिशदन्तायाः

कन् (५।१।२२) या सूत्रानें कन् प्रत्यय येथें झाला
आहे.

११. कारण अध्यर्ध शब्दाला संख्यासंज्ञा झाल्या-
मुळें संख्यापूर्वो द्विगुः (२।१।५२) यानें अध्यर्ध
शब्द पूर्वी असलेल्या समासाला द्विगुसंज्ञा होणारच
आहे.

१२. तस्य पूरणे ङट् (५।२।४८) इत्यादि सूत्रां-
नीं सांगितलेले प्रत्यय करून जे शब्द तयार केले
जातात त्यांना पूरणप्रत्ययान्त शब्द असें म्हणतात.
उदा० द्वितीय, तृतीय, चतुर्थ, पंचम, इत्यादि.

१३. पूर्वीच्या संख्येपेक्षां साठ रुपये अधिक देऊन
विकत घेतलेला पदार्थ असा अधिकषाष्टिक या

साप्ततिकः । उत्तरपदवृद्धयर्थम् । अधिक-
षाष्टिकः अधिक साप्ततिकः । अलुकीति
किमर्थम् अधिकषाष्टिकः अधिकसाप्त-
तिकः ॥

बहुव्रीहौ चाग्रहणम् ॥९॥

बहुव्रीहौ चाधिकशब्दस्य ग्रहणं न
कर्तव्यं भवति । संख्ययाव्ययासन्नादूरा-
धिकसंख्याः संख्येये [२.२.२५] इति ।

अधिकषाष्टिकः, अधिकसाप्ततिकः.

‘लुकाशिवाय’ असें येथें कशाकरतां म्हटलें
आहे ?

अधिकषाष्टिकः, अधिकसाप्ततिकः येथें लुक्
होऊं नये याकरतां.

(वा.९) ह्या संख्यासंज्ञा सांगणाऱ्या प्रकृत-
सूत्रामध्ये अधिक हा शब्द जास्त घातला असतां
‘संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये’
(२।२।२५) या बहुव्रीहि समास सांगणाऱ्या
सूत्रामध्ये अधिक हा शब्द घालावयास नको.
संख्या हा शब्द त्या सूत्रामध्ये घातलेला आहेच.
तेव्हां त्यानेच काम भागेल.

(वा.१०) ह्या प्रकृतसूत्रानें बहु, गण वगैरे
शब्दांना जी संख्यासंज्ञा सांगितली आहे ती
सांगितली नाही तरी चालेल.

शब्दाचा अर्थ आहे. अधिक-शब्दाला संख्यासंज्ञा
केली म्हणून ‘तद्धिताथो’ (२।१।५१) यानें त्या
अधिक शब्दाचा षष्ठिशब्दाबरोबर समास झाला.
आणि त्या संख्यासंज्ञेचा येथेंच दुसरा उपयोग असा-
की त्या अधिक-शब्दाच्या पुढें असलेल्या षष्ठिशब्दां-
तील म्ह. उत्तरपदांतील पहिल्या अकाराला ‘संख्यायाः
संवत्सरसंख्यस्य च’ (७।३।१५) यानें वृद्धि झाली
आहे. आतां या अधिक-शब्दाला संख्यासंज्ञा आहे
म्हणून संख्यापूर्वीं द्विगुः (२।१।५२) यानें अधिक-
षष्ठि याला द्विगुसंज्ञा झाली तर ‘अध्यर्धपूर्वाद् द्विगो’
(५।१।२८) यानें पुढील प्रत्ययाचा लुक् होईल; परंतु
वार्तिकामध्ये अलुकि म्ह. लुकाशिवाय असें म्हटलें
असल्यामुळे त्या संख्यासंज्ञेचा लुकाकडे उपयोग
करतां येत नाही म्हणून लुक् होत नाही.

१४. जर वतुप्रत्यान्त शब्दांना संख्यासंज्ञा नसेल
तर तावतिकः या उदाहरणामध्ये ‘संख्याया’

संख्येत्येव सिद्धम् ॥

बह्वादीनामग्रहणम् ॥१०॥

बह्वादीनां ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । केने-
दानीं संख्याप्रदेशेषु संख्यासंप्रत्ययो भवि-
ष्यति । ज्ञापकात्सिद्धम् । किं ज्ञापकम् ।
यदयं वतोरिड्वा [५.१.२३] इति सं-
ख्याया विहितस्य कनो वत्वन्तादिदं
शास्ति । वतोरेव तज्ज्ञापकं स्यात् । ने-

तर मग संख्याप्रदेशामध्ये संख्या शब्दानें
बहु, गण वगैरे शब्दांचा बोध कसा होईल ?

ज्ञापकावरून होईल.

तें ज्ञापक कोणतें ?

ज्या अर्थी हा आचार्य पाणिनि संख्या-
संज्ञक शब्दाहून सांगितलेला कन् प्रत्यय वतु-
प्रत्ययान्त शब्दाहून केला असतां त्या ठिकाणीं
त्या कन् प्रत्ययाला ‘वतोरिड्वा’ (५।१।२३) या
सूत्रानें इट् आगम करावा असें सांगतो त्या-
वरून तो असें ज्ञापित करतो की वतुप्रत्ययान्त
शब्दांना संख्यासंज्ञा आहे.

हें ज्ञापक वतुप्रत्ययान्त शब्दांपुरतें झालें. पण
बहु, गण वगैरे वाकीच्या शब्दांची वाटकाय
बहु, गण वगैरे वाकीच्या शब्दांनाही संख्या-
संज्ञा आहे असें इतर सूत्रांवरून ज्ञापित होत

(५।१।२२) यानें तावत् या वतुप्रत्ययान्त शब्दाहून
कन् प्रत्ययच होणार नाही तेव्हां अर्थातच वतो-
रिड्वा हें सूत्र व्यर्थ होईल.

१५. षट्कृतिकतिपयचतुरां थुक् (५।२।५१), बहु-
पूगगणसंघस्य तिथुक् (५।२।५२), हीं इतर सूत्रें
होत. जर डतिप्रत्ययान्त शब्दांना संख्यासंज्ञा नसेल
तर कति या डतिप्रत्ययान्त शब्दाहून तस्य पूरणे डट्
(५।२।४८) यानें डट् प्रत्ययच होणार नाही. तेव्हां
अर्थातच तो डट् प्रत्यय पुढें असतांना ‘षट्कति’
यानें सांगितलेला थुक् आगम व्यर्थ होईल. तसेंच
बहु, गण यांना जर संख्यासंज्ञा नसेल तर त्यांहून डट्
प्रत्ययच होणार नाही; तेव्हां अर्थातच तो डट् प्रत्यय
पुढें असतांना ‘बहुपूगगण’ यानें सांगितलेला तिथुक्
आगम व्यर्थ होईल. तेव्हां ते व्यर्थ होऊं नयेत म्हणून
बहु, गण आणि डतिप्रत्ययान्त शब्द यांना संख्यासंज्ञा
होते असें गृहीत धरावें लागतें. हेंच ज्ञापक होय.

त्याह । योगापेक्षं ज्ञापकम् ॥

षणान्ता षट् ॥१.१.२४॥

षट्संज्ञायामुपदेशवचनम् ॥१॥

षट्संज्ञायामुपदेशग्रहणं कर्तव्यम् ।
उपदेशे षकारनकारान्ता संख्या षट्संज्ञा
भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ।

शताद्यष्टनोर्नुमुडर्थम् ॥२॥

शतानि सहस्राणि । नुमे कृते षणान्ता
षडिति षट्संज्ञा प्राप्नोति । उपदेशग्रह-
णान्न भवति ॥ अष्टानामित्यत्रात्वे कृते

षट्संज्ञा न प्राप्नोति । उपदेशग्रहणान्न-
वति ॥

उक्तं वा ॥३॥

किमुक्तम् । इह तावच्छतानि सहस्रा-
णीति संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं त-
द्विधातस्येति । अष्टनोऽप्युक्तम् । किमुक्तम् ।
अष्टनो दीर्घग्रहणं षट्संज्ञाज्ञापकमाकारा-
न्तस्य नुडर्थमिति ॥

अथवाकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते । षकारान्ता
नकारान्ताकारान्ता च संख्या षट्संज्ञा

आहेच. तीं सूत्रें मनांत धरूनच फक्त वतो-
रिड्वा हें एक ज्ञापक मार्ग दाखविण्याकरतां
पुढें केलें आहे असें समजावें.

(वा.१) षट्संज्ञा सांगणाऱ्या ह्या प्रकृत सूत्रा-
मध्ये उपदेशे असें म्हणावें. उपदेशीं म्ह. आद्यो-
च्चारणाचे वेळीं जे षकारान्त किंवा नकारान्त
संख्याशब्द त्यांना षट्संज्ञा होते असें म्हणावें.

त्यांचा काय उपयोग ?

(वा.२) उपयोग असा की शतानि, सहस्राणि
या उदाहरणामध्ये नुम् आगम केल्यानंतर
षणान्ता षट् या प्रकृतसूत्रानें षट्संज्ञा प्राप्त होते.
ती उपदेशे असें म्हटल्यामुळें होत नाहीं. तसेंच
अष्टानाम् या उदाहरणामध्ये नकाराला आत्व
(७।१।८४) केल्यानंतर षट्संज्ञा प्राप्त होत
नाहीं. ती उपदेशे असें म्हटल्यामुळें होते.

(वा.३) अथवा हें वार्तिककारांनीं सांगि-
तलेंच आहे.

१. षकारान्त किंवा नकारान्त म्ह. षकार किंवा
नकार शेवटीं असलेल्या संख्याशब्दांना षट्संज्ञा होते.

२. कारण शत हा शब्द उपदेशीं म्ह. मूळचा
अकारान्त आहे. तकारान्त नाही. जर येथें नुम् आगम
झाल्यानंतर शतम् याला षट्संज्ञा झाली तर त्याच्या
पुढील प्रत्ययाचा षड्भ्यो लुक् (७।१।२२) यानें
लुक् होऊं लागेल.

३. कारण आतां जरी हा अष्टा असा आकारान्त
आहे तरी मूळचा अष्टन् असा नकारान्तच होता.
तेव्हां अष्टा याला षट्संज्ञा करतां येतें. आणि ती
षट्संज्ञा झाल्यामुळें पुढील आम् प्रत्ययाला षट् चतु-

तें काय सांगितलें आहे ?

शतानि, सहस्राणि या उदाहरणांमध्ये
'संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्ये' या
परिभाषेनें दोष येत नाहीं असें सांगितलें आहे.
अष्टन् शब्दासंबंधानेंही सांगितलेंच आहे.
'अष्टनो दीर्घग्रहणं षट्संज्ञाज्ञापकमाकारान्तस्य
नुडर्थम्' असें 'अष्टनो दीर्घात्' (६।१।१७२)
या सूत्रावर वार्तिककारांनीं सांगितलेंच आहे.
'अष्टनो दीर्घात्' या सूत्रामध्ये दीर्घात् असें
जें म्हटलें आहे त्यावरून आकारान्ताला
षट्संज्ञा होते असें ज्ञापित होतें. तेव्हां अष्टा-
नाम् येथें नुट् आगम (७।१।५५) होण्याला
कांहींच अडचण नाही.

अथवा, ह्या प्रकृतसूत्रामध्ये षकार, णकार
यांच्यापुढें आकारही सूत्रकारांनीं उच्चारला
आहे असें समजावें. म्ह. षकारान्त, नकारान्त
आणि आकारान्त असे जे संख्याशब्द त्यांना

भ्यश्च (७।१।५५) यानें नुट् आगम होतो.

४. परिभाषेचा अर्थ पूर्वीं दिला आहे ? (१।१।२०
टीप १७)

५. शतानि येथें सर्वनामस्थानसंज्ञक प्रत्ययाला
मानून झालेला नुम् आगम हा षट्संज्ञेला मदत
करीत नाही. कारण षट्संज्ञा ही षड्भ्यो लुक् या
शाखाच्या द्वारानें त्या सर्वनामस्थानसंज्ञक प्रत्ययाचा
नाश करणारी आहे. नुम् आगम मदत करीत नाही
म्ह. तो आपलें स्वरूप षट्संज्ञेला दाखवीत नाही,
तेव्हां नकारान्तच संख्या नसल्यामुळें षट्संज्ञा होत
नाहीं.

भवतीति । इहापि तर्हि प्राप्नोति । सध-
मादो युम्न एकास्ता एका इति । नैष
दोषः । एकशब्दोऽयं बह्वर्थः । अस्त्येव
संख्यापदम् । तद्यथा । एको द्वौ बहव
इति । अस्त्यसहायवाची । तद्यथा । एका-
ग्रयः एकहलानि एकाकिभिः क्षुद्रकैर्जित-
मिति । असहायैरित्यर्थः । अस्त्यन्यार्थे
वर्तते । तद्यथा । प्रजामेका रक्षत्यूर्जमेकेति ।
अन्येत्यर्थः । सधमादो युम्न एकास्ताः ।
अन्या इत्यर्थः । तद्योऽन्यार्थे वर्तते तस्यैष

प्रयोगः ॥ इह तर्हि प्राप्नोति । द्वाभ्या-
मिष्टये विंशत्या चेति ॥ एवं तर्हि सप्तमे
योगविभागः करिष्यते । अष्टाभ्य औश् ।
ततः षड्भ्यः । षड्भ्यश्च यदुक्तमष्टाभ्योऽ-
पि तद्भवति । ततो लुक् । लुक् च भवति
षड्भ्य इति ॥ अथवोपरिष्ठाद्योगविभागः
करिष्यते । अष्टन आ विभक्तौ । ततो
रायः । रायश्च विभक्ता वाकारादेशो
भवति । हलीत्युभयोः शेषः ॥ यद्येवं
प्रियाष्टौ प्रियाष्टा इति न सिध्यति प्रिया-

षट्संज्ञा होते. तेव्हां अष्टानाम् येथें आत्व
ज्ञात्यानंतर अष्टा या आकारान्ताला षट्संज्ञा
होईल.

तर मग 'सधमादो युम्न एकास्ताः' या
वाक्यामधील एकाः येथें एका या आका-
रान्ताला षट्संज्ञा होईल.

हा दोष येत नाही. कारण, एक या शब्दाचे
अनेक अर्थ आहेत. संख्याबोधक एक शब्द
आहेच; उदा. एकः द्वौ बहवः. असहाय हाही
एक शब्दाचा अर्थ आहे; उदा. एकाग्रयः,
एकहलानि, एकाकिभिः क्षुद्रकैर्जितम्. असहाय
असा येथें अर्थ आहे. 'अन्य' असाही एक
शब्दाचा अर्थ आहे. उदा. प्रजामेका रक्षत्यूर्ज-
मेका. एका म्ह. अन्य असा येथें अर्थ आहे.
'सधमादो युम्न एकास्ताः' या उदाहरणामध्ये
अन्या म्ह. निराळ्या असा अर्थ आहे. तेव्हां
अन्य या अर्थी येथें एका असें म्हटलें आहे.
ह्या एक-शब्दानें संख्या दाखविली जात नाही
म्हणून येथें षट्संज्ञा होत नाही.

या ठिकाणी दोष आला नाही. तरी
'द्वाभ्यामिष्टये विंशत्या च' येथें द्वा याला
षट्संज्ञा होईल हा दोष येत आहे.

तर मग सातव्या अध्यायामध्ये एका
सूत्राचा विभाग करूं. तो असा की 'अष्टाभ्य
औश्' (७।१।२१) या सूत्राच्या पुढें 'षड्भ्यः'

६. षट्चतुर्भ्यश्च (७।१।५५) यानें सांगितलेला
नुट् आगम.

एवढेंच विभक्त सूत्र समजावें. त्याचा अर्थ—
षट्संज्ञकाच्या पुढील प्रत्ययाला जें कार्य
सांगितलें आहे तें 'अष्टा' याच्या पुढील प्रत्य-
यालाही करावें. त्यानंतर दुसरें सूत्र—'लुक्'.
याचा अर्थ—षट्संज्ञक शब्दाच्यापुढें अस-
लेल्या जस् आणि शस् या प्रत्ययांचा लुक्
होतो.

अथवा त्याच्याही पुढें एका सूत्राचा
विभाग करतां येईल. तो असा की 'अष्टन
आ विभक्तौ' (७।२।८४) या सूत्राच्या पुढें
'रायः' एवढेंच विभक्त सूत्र समजावें. त्याचा
अर्थ—रैशब्दाला विभक्ति पुढें असतांना
आकार आदेश होतो. त्यानंतर दुसरें सूत्र—
'हलि'. हें सूत्र मागील दोन सूत्रांचा शेष
आहे. क्षणजे 'अष्टन आ विभक्तौ' आणि
'रायः' या दोन सूत्रांनीं जें विभक्ति पुढें अस-
तांना आत्व सांगितलें आहे तें ती विभक्ति
हलादि असेल तरच करावें.

असें असेल तर प्रियाष्टौ, प्रियाष्टाः हीं
उदाहरणें सिद्ध होणार नाहीत. कारण त्या
ठिकाणीं हलादि विभक्ति नसल्यामुळे आत्व
होणार नाही. प्रियाष्टानौ, प्रियाष्टानः अशीं
तेथें रूपें होतील.

होतील तर होतील. ज्या रूपांचा कुठें
प्रयोग आढळत नाही तीं रूपें शास्त्रानें जशीं

७. तेव्हां अष्टानाम् येथें नुट् आगम करण्यापूर्वीं
आत्व करतांच येत नाही.

घटानौ प्रियाघटान इति च प्राप्नोति । यथा-
लक्षणमप्रयुक्ते ॥

डति च ॥१.१.२५॥

इदं डतिग्रहणं द्विः क्रियते संख्या-
संज्ञायां षट्संज्ञायां च । एकं शक्यम-
कर्तुम् । कथम् । यदि तावत्संख्यासंज्ञायां
क्रियते षट्संज्ञायां न करिष्यते । कथम् ।
ष्णान्ता षडित्यत्र डतीत्यनुवर्तिष्यते ।
अथ षट्संज्ञायां क्रियते संख्यासंज्ञायां
न करिष्यते । डति चेत्यत्र संख्यासंज्ञा-

साधतील तशीच तीं होतात असें समजलें
पाहिजे ।

(सू. २५) डति हा शब्द दोनदां उच्चारला
आहे. एक 'बहुगणवतुडतिसंख्या' या संख्या-
संज्ञा सांगणाऱ्या सूत्रामध्ये आणि दुसरा षट्-
संज्ञा सांगणाऱ्या 'डति च' या प्रकृतसूत्रा-
मध्ये. त्या दोहोंपैकी एक ठिकाणचा काढला
तरी चालेल.

कसा ?

संख्यासंज्ञा सांगणाऱ्या सूत्रामध्ये ठेवला
तर या षट्संज्ञा सांगणाऱ्या प्रकृत सूत्रामध्ये
ठेवावयास नको.

तो ठेवला नाही तर डतिप्रत्ययान्त शब्दांना
षट्संज्ञा कशी होईल ?

ष्णान्ता षट् या षट् संज्ञा सांगणाऱ्या सूत्रा-
मध्ये त्याच्या मागील सूत्रांतून डति या शब्दाची

८. येथें मूळ भाष्यांत 'यथा लक्षणप्रयुक्ते' असें
वाक्य आहे त्याचा दुसराही अर्थ संभवतो. तो असा
की 'ज्या रूपांचा कुठें प्रयोग आढळत नाही तीं रूपें
साधण्याला शास्त्रच प्रवृत्त होत नाहीं.

१. डतिप्रत्ययान्त शब्दांना षट्संज्ञा होते.

१. क्त आणि क्तवतु या दोन प्रत्ययांना निष्ठा
अशी संज्ञा होते.

२. लू आणि गृ या धातूहून हसिमृग्नि० (उणादि
सू. ३७३) या उणादि सूत्रानें तन् प्रत्यय केला आहे.
धातूला गुण (७।३।८४) होऊन लोट गर्त असें शब्द
होतात. तन् प्रत्ययाच्या नकाराला इत्संज्ञा लोप

प्यनुवर्तिष्यते ॥

क्तक्तवतु निष्ठा ॥१.१.२६॥

निष्ठासंज्ञायां समानशब्दप्रतिषेधः । १।

निष्ठासंज्ञायां समानशब्दानां प्रतिषेधो
वक्तव्यः । लोटः गर्त इति ॥

निष्ठासंज्ञायां समानशब्दाप्रति-
षेधः ॥२॥

निष्ठासंज्ञायां समानशब्दानामप्रतिषेधः ॥

अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः । निष्ठासंज्ञा
कस्मान्न भवति । अनुबन्धोऽन्यत्वकरः ।

अनुवृत्ति करावी म्हणजे झालें. बरें, आतां या
षट्संज्ञा सांगणाऱ्या प्रकृतसूत्रामध्ये डति हा
शब्द ठेवला तर संख्यासंज्ञा सांगणाऱ्या
'बहुगण०' या सूत्रामध्ये ठेवावयास नको.
कारण 'डति च' या षट्संज्ञा सांगणाऱ्या
सूत्रामध्ये संख्यासंज्ञेची अनुवृत्ति केली म्हणजे
काम भागेल.

(वा. १) उदाहरणामध्ये त आणि तवत्
यांना जी ही निष्ठासंज्ञा करण्यांत येते ती त्या
सारखेच जे इतर ठिकाणी शब्द दृष्टीस पडतात
त्यांना होत नाहीं असें म्हणावें. उदा० लोटः गर्तः

(वा. २) सारख्या शब्दांना निष्ठासंज्ञेचा
अप्रतिषेध आहे. अनर्थक जो प्रतिषेध तो
अप्रतिषेध होय. म्हणजे त्यांना निष्ठासंज्ञेचा
निषेध सांगावयास नको.

मग लोटः, गर्तः या ठिकाणी निष्ठासंज्ञा कां

होऊन त एवढाच भाग शिल्लक राहतो. याच लू
आणि गृ धातूहून निष्ठा (३।२।१०२) यानें क्त प्रत्यय
केला म्हणजे त्याला प्रकृत सूत्रानें निष्ठा संज्ञा होऊन
प्रत्ययाच्या तकाराला नत्व (८।२।४२, ४४) झालें
म्हणजे लून गीर्ण असें शब्द होतात. क्त प्रत्ययाच्याही
ककाराला इत्संज्ञा (१।३।८) आणि लोप होऊन त
एवढाच भाग शिल्लक राहतो. तेव्हां दोन्हीकडे त हा
भाग सारखाच दिसत असल्यामुळे लून गीर्ण येथेंच
निष्ठा संज्ञा होते आणि लोट गर्त या ठिकाणी होत
नाहीं याचें कारण काय असा अभिप्राय आहे. जर
लोट गर्त येथें निष्ठा संज्ञा झाली तर प्रत्ययाच्या
तकाराला नत्व होईल असा दोष येतो.

अनुबन्धः क्रियते सोऽन्यत्वं करिष्यति ॥

अनुबन्धोऽन्यत्वकर इति चेन्न

लोपात् ॥३॥

अनुबन्धोऽन्यत्वकर इति चेत्तन्न । किं कारणम् । लोपात् । लुप्यतेऽत्रानुबन्धः । लुप्तेऽत्रानुबन्धे नान्यत्वं भविष्यति । तद्यथा । कतरदेवदत्तस्य गृहम् । अदो यत्रासौ काक इति । उत्पतिते काके नष्टं तद्गृहं भवति । एवमिहापि लुप्तेऽनुबन्धे नष्टः प्रत्ययो भवति ॥ यद्यपि लुप्यते जानाति त्वसौ सानुबन्धकस्येयं संज्ञा कृतेति । तद्यथा । इतरत्रापि कतरदेवदत्तस्य गृहम् । अदो

यत्रासौ काक इति । उत्पतिते काके यद्यपि नष्टं तद्गृहं भवत्यन्ततस्तमुद्देशं जानाति ॥

सिद्धविपर्यासश्च ॥४॥

सिद्धश्च विपर्यासः । यद्यपि जानाति संदेहस्तस्य भवत्ययं स तशब्दो लोटः गर्त इत्ययं स तशब्दो लूनः गीर्ण इति । तद्यथा । इतरत्रापि कतरदेवदत्तस्य गृहम् । अदो यत्रासौ काक इति । उत्पतिते काके यद्यपि तमुद्देशं जानाति संदेहस्तु तस्य भवतीदं तद्गृहमिदं तद्गृहमिति ॥ एवं तर्हि

कारक कालविशेषात्सिद्धम् ॥५॥

कारककालविशेषावुपादेयौ । भूते

होत नाही ?

क्त आणि क्वतु असा ककार इत्संज्ञक जोडला आहे तो त्या दोहोंमध्ये निराळेपणा दाखवील.

(वा.३) 'इत्संज्ञक ककार जोडला आहे तो निराळेपणा दाखवील' हे म्हणणें बरोबर नाही. कां वरें ?

लोप झाला म्हणून. लून, गीर्ण या ठिकाणीं इत्संज्ञक ककाराचा लोप झाला आहे. आणि तो ककार लोप होऊन दिसेनासा झाला म्हणजे तो लून, गीर्ण येथें ककार जाऊन शिल्क राहिलेला त हा शब्द लोट, गर्त यांतील त शब्दापेक्षा निराळा आहे असें कसें ओळखलें जाईल ? त्यांत निराळेपणा कांहींच दिसत नाही. जसें-लोकामध्ये 'देवदत्ताचें घर कोणतें' या प्रश्नाचें उत्तर 'ज्यावर हा कावळा बसलेला दिसत आहे हें घर' असें दिलें. परंतु तो कावळा तेथून उडून गेल्यानंतर 'कावळा बसला आहे' अशा स्वरूपाचें घर नाहीसेंच होतें, त्याप्रमाणें येथें इत्संज्ञक ककाराचा लोप झाल्यानंतर 'क्त' अशा स्वरूपाचा प्रत्यय नाहीसाच होत आहे.

पण, जरी ककाराचा लोप झाला तरी इत्संज्ञक ककार ज्या त प्रत्ययाचा आहे त्याला ही निष्ठासंज्ञा केली आहे असें माहीत झालेलें

आहेच. जसें-लोकामध्ये देखील 'देवदत्ताचें घर कोणतें' या प्रश्नाचें उत्तर 'ज्यावर हा कावळा बसलेला दिसत आहे हें घर' असें दिलें असतां तो कावळा तेथून उडून गेल्यानंतर 'कावळा बसला आहे' अशा स्वरूपाचें घर जरी नाहीसें होतें तरी पण मनामध्ये त्या घराची जाणीव त्याला होते.

(वा.४) आणखी तशा अवस्थेमध्ये त्याला संशय होणार, म्हणजे इत्संज्ञक ककार ज्याला जोडलेला होता त्याला निष्ठासंज्ञा केली आहे असें जरी जाणतो तरी त्याला संशय येतोच. तो असा की लोटः, गर्तः यांतील त हा शब्द मूळ इत्संज्ञक ककार जोडलेला किंवा लूनः, गीर्णः यांतील त हा शब्द इत्संज्ञक ककार जोडलेला समजावा. जसें लोकामध्ये देखील 'देवदत्ताचें घर कोणतें' या प्रश्नाचें उत्तर 'ज्यावर हा कावळा बसलेला दिसत आहे हें घर' असें उत्तर दिलें असतां कावळा उडून गेल्यानंतर जरी त्याला देवदत्ताच्या घराची जाणीव असते तरी पण त्याला 'हेंच तें घर' किंवा 'त्याच्या जवळचें दुसरें हेंच तें घर' असा संशय येतो.

तर मग

(वा. ५) मूळ इत्संज्ञक ककार, लूनः गीर्णः यांतील त शब्दाला जोडलेला होता हें ओळखण्याकरतां एक विशेष प्रकारच्या

यस्तशब्दः कर्तरि कर्मणि भावे चेति । तद्यथा । इतरत्रापि य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति सोऽध्रुवेण निमित्तेन ध्रुवं निमित्तमुपादत्ते वेदिकां पुण्डरीकं वा ॥ एवमपि प्राकीर्णेत्यत्र प्राप्नोति ।

लुङि सिजादिदर्शनात् ॥६॥

लुङि सिजादिदर्शनात् भविष्यति । यत्र तर्हि सिजादयो न दृश्यन्ते प्राभि-

तेति । दृश्यन्तेऽत्रापि सिजादयः । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । यैथवायमनुपदिष्टान्कारककाल-विशेषानवगच्छत्येवमेतदप्यवगन्तुमर्हति यत्र सिजादयो नेति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-महाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे पञ्चम-माह्निकम् ॥

कारकाची व विशेष प्रकारच्या कालाची खूण धरावी. ती अशी:- हा त शब्द भूतकालाला दाखविणारा आहे. यालाच पूर्वी इत्संज्ञक ककार जोडलेला होता. तसेंच हा तशब्द कर्ता या अर्थाला दाखविणारा, किंवा कर्म या अर्थाला दाखविणारा, किंवा नुसत्या क्रियेला दाखविणारा आहे? यालाच पूर्वी इत्संज्ञक ककार जोडलेला होता अशी कांहीतरी खूण धरली म्हणजे काम भागेल. जसें लोकामध्ये देखील जो एखादा चाणाक्ष मनुष्य असतो तो कावळा ही खूण कायम टिकणारी नव्हे असें समजून त्याच वेळीं त्या क्षणिक खुणेवरून एखादी कायम टिकणारी त्या घराची खूण एक प्रकारची देवडी किंवा वाघ (चित्र) वगैरे कांही तरी मनांत धरून ठेवतो आणि खुणेवरून कावळा उडून गेल्यानंतर सुद्धा तो नेमकें देवदत्ताचें घर ओळखून काढतो. त्याप्रमाणेंच हें होय.

तरी पण प्राकीर्ण या क्रियापदांतील त

३. प्रकृतः कटं सः येथें कर्तरि (३।४।७१) क्त प्रत्यय केला आहे. म्ह. कर्ता या अर्थाला दाखविणारा आहे. कृतः कटः येथें कर्म या अर्थाला दाखविणारा आहे. हसितं, शयितं इत्यादि ठिकाणीं हसणें निजणें असें नुसत्या क्रियेलाच त शब्द दाखवितो.

४. प्रकृतः कटं सः आणि प्राकीर्ण कटं सः या दोन्ही वाक्यांमध्ये प्रकृतः आणि प्राकीर्ण या दोन्ही ठिकाणांचा त हा प्रत्यय भूतकाल आणि कर्ता या अर्थाला दाखविणारा आहे.

५. देवदत्ताच्या घराच्या कायम टिकणाऱ्या खुणा देवडी, वाघ वगैरे जेव्हां एखादा चाणाक्ष मनुष्य लक्षांत ठेवतो तेव्हां 'त्याला सज्जा नाही' ही

या प्रत्ययालाही निष्ठासंज्ञा प्राप्त होत आहे.

प्राकीर्ण या लुङ् प्रत्ययाच्या क्रियापदामध्ये सिच् वगैरे निराळेंच कोणी तरी दृष्टीस पडतात त्यामुळे तेथें निष्ठासंज्ञा होणार नाही.

(वा.६) तर मग ज्या लुङ् प्रत्ययाच्या क्रियापदामध्ये सिच् वगैरे निराळे कोणीच दृष्टीस पडत नाहीत अशा प्राभिर्त्त वगैरे उदाहरणांमध्ये त याला निष्ठासंज्ञा होईल हा दोष येतोच. पण येथेंही उदाहरण साधतांना सिच् वगैरेमध्ये दृष्टीस पडत आहेतच.

तर मग काय येथें सिच् वगैरे होतें असें सांगत बसलें पाहिजे ?

तसें सांगत बसायचें कारण नाही.

मग सांगितल्याशिवाय कसें समजावें ?

सांगितल्याशिवाय भूतकाल, कर्ता, कर्म वगैरे अर्थ जसे समजण्यांत येतात तसे सिच् वगैरे कोणी नाहीत हेंही समजण्यांत येईल.

पांचवें आन्हिक समाप्त.

खूण लक्षांत ठेवितोच असें नाही. परंतु त्याच्यासारखेंच देवडी, वाघ वगैरे खुणा असलेलें जर एखादें सज्जा असलेलें दुसरें घर त्याच्या दृष्टीस पडलें तर हें देवदत्ताचें नव्हे असें तो खात्रीनें सांगतो. त्याप्रमाणेंच येथें समजावें.

६. प्राभिर्त्त या क्रियापदामध्ये सिच् प्रत्यय झाला आहे. परंतु झलो झलि (८।२।२६) यानें त्याचा लोप झाला आहे त्यामुळे तो दिसत नाही.

७. कारण प्राभिर्त्त या तयार झालेल्या रूपामध्ये सिच् दिसत नाही म्हणून.

८. मध्ये सिच् वगैरे प्रत्यय केलें होते किंवा नाही ते व्याकरण मनुष्याला सहज समजण्यासारखें आहे.

सर्वादीनि सर्वनामानि । १.१.२७।

सर्वादीनीति कोऽयं समासः । बहु-
व्रीहिरित्याह । कोऽस्य विग्रहः । सर्व-
शब्द आदिर्येषां तानीमानीति । यद्येवं
सर्वशब्दस्य सर्वनामसंज्ञा न प्राप्नोति,
किं कारणम् । अन्यपदार्थत्वाद्बहुव्रीहेः ।
बहुव्रीहिरयमन्यपदार्थे वर्तते । तेन
यदन्यत्सर्वशब्दात्तस्य सर्वनामसंज्ञा प्रा-
प्नोति । तद्यथा । चित्रगुरानीयतामित्युक्ते
यस्य ता गावो भवन्ति स आनीयते न
गावः । नैष दोषः । भवति बहुव्रीहौ
तद्गुणसंविज्ञानमपि । तद्यथा । चित्रवास-

समानय । लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रच-
रन्ति । तद्गुण आनीयते तद्गुणाश्च प्रच-
रन्ति ॥

इह सर्वनामानीति पूर्वपदात्संज्ञाया-
मगः [८.४.३] इति णत्वं प्राप्नोति ।
तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

सर्वनामसंज्ञायां निपातनाणत्वा-
भावः ॥१॥

सर्वनामसंज्ञायां निपातनाणत्वं न
भविष्यति । किमेतन्निपातनं नाम । अथ
कः प्रतिषेधो नाम । अविशेषेण किंचि-
दुक्त्वा विशेषेण नेत्युच्यते । तत्र व्यक्त-

(सू. २७) 'सर्वादीनि' हा समास कोणता ?

हा बहुव्रीहि समास असें म्हणतो.

याचा विग्रह कसा करावयाचा ?

सर्वशब्द आदिर्येषां तानि, इमानि म्ह. सर्व
हा शब्द ज्यांचा आदि आहे असा. जर असा
विग्रह केला तर सर्व या शब्दाला सर्वनामसंज्ञा
प्राप्त होत नाही.

काय कारण ?

अन्यपदार्थत्वाद्बहुव्रीहेः म्ह. बहुव्रीहि हा
त्यांतील पदार्थापेक्षा निराळ्या अशा अन्य
पदार्थाला दाखवितो. त्यामुळे सर्व शब्दाहून
अन्य असे जे शब्द त्यांना सर्वनामसंज्ञा प्राप्त
होते. जसे—चित्रगुरानीयताम्, ज्याच्या गायी
अनेक प्रकारच्या आहेत त्याला घेऊन या,
असें सांगितलें असतां ज्याच्या त्या गायी
आहेत तोच फक्त आणला जातो. गायी
आणल्या जात नाहीत.

हा दोष येत नाही. कारण बहुव्रीहिमध्ये
तद्गुणसंविज्ञानही होतें, म्ह. बहुव्रीहिमधील

पदांनीं दाखविलेल्या विशेषणांचा अन्यपदा-
र्थाच्या बरोबर कार्यामध्ये अन्वयही होतो; जसे-
'चित्रवाससमानय' 'लोहितोष्णीषा ऋत्विजः
प्रचरन्ति' असें म्हटलें असतां चित्रवस्त्र पांघर-
लेला आणला जातो, आणि तांबडें पागोटें
घातलेले ऋत्विज संचार करतात.

आतां 'सर्वनामानि' या शब्दामध्ये 'पूर्वपदा-
त्संज्ञायामगः' (८।४।३) यानें नकाराला
णत्व प्राप्त होतें, त्याचा प्रतिषेध सांगितला
पाहिजे.

(वा. १) सर्वनाम या संज्ञाशब्दामध्ये
निपातनास्तव णत्व होणार नाही. निपातन
म्हणजे काय ?

प्रतिषेध म्हणजे तरी काय ?

सामान्यतः कांहीं एक गोष्ट सांगून विशेष
ठिकाणीं ती गोष्ट करूं नये असें सांगणें याला
प्रतिषेध म्हणतात. तेथें 'अमुक एक होत
नाहीं' असा आचार्यांचा अभिप्राय स्पष्टपणें
जाणला जातो.

दोन वाक्यांचे अर्थ आहेत.

१. तेव्हां येथें सर्वादि हा आदिशब्द अवयव-
वाचक असल्यामुळे सर्वशब्दासहित अन्यपदार्थ
व्याख्याचा आहे. तेव्हां त्यांतील इतर शब्दाप्रमाणें
सर्वशब्दालाही सर्वनामसंज्ञा होते.

१. सर्वादिगणांतील जे सर्व वगैरे शब्द त्यांना
सर्वनाम संज्ञा होते.

२. ज्याचें वस्त्र चित्रविचित्र आहे अशा मनु-
ष्याला घेऊन या, आणि ज्यांचें शिरोवेष्टन तांबडें
आहे असें ऋत्विजलोक संचार करतात. असे या

माचार्यस्याभिप्रायो गम्यत इदं न भवतीति । निपातनमप्येवंजातीकयमेव । अविशेषेण णत्वमुक्त्वा विशेषेण निपातनं क्रियते । तत्र व्यक्तमाचार्यस्याभिप्रायो गम्यत इदं न भवतीति ॥ ननु च निपातनाच्चाणत्वं स्याद्यथाप्राप्तं च णत्वम् । किमन्येप्येवं विधयो भवन्ति । इहेको यणचि [६.१.७७] इति वचनाच्च यणस्याद्यथाप्राप्तश्चेकश्रूयेत । नैष दोषः । अस्यत्र विशेषः । षष्ठ्यात्र निर्देशः क्रियते षष्ठी च पुनः स्थानिनं निवर्तयति ॥ इह तर्हि कर्तरि शप् [३.१.६८] दिवा-

दिभ्यः श्यन् [६९] इति वचनाच्च श्यन्स्याद्यथाप्राप्तश्च शप्श्रूयेत । नैष दोषः । शबादेशः श्यन्नादयः करिष्यन्ते । तत्तर्हि शपो ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् । कर्तरि शबिति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । दिवादिभ्य इत्येषा पञ्चमी शबिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्य [१.१.६७] इति । प्रत्ययविधिरयं न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति । नायं प्रत्ययविधिः । विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते ॥ इह

तर मग निपातनही या जातीचेंच आहे. सामान्यतः णत्वाचें विधान करून विशेषतः 'सर्वनाम' असें त्याच्या उलट उच्चारण करणें हें निपातन होय. त्यावरून आचार्यांचा स्पष्ट अभिप्राय असा समजला जातो की, हें (णत्व) येथें (सर्वनाम शब्दामध्ये) होत नाही.

या निपातनावरून णत्व न करतां सर्वनाम या शब्दाला साधुत्व माना, पण 'पूर्वपदात्' (८।४।३) या सूत्रावरून णत्व हा एकदां होईल.

इतर विधि असे करतां येतात काय ? जर करतां येतील तर 'इको यणचि' (६।१।७७) या वचनावरून दृष्टि अत्र येथें यण् होईल. आणि मूलचा इकारही एकदां राहील.

हा दोष येत नाही. कारण येथें थोडा विशेष आहे. षष्ठी विभक्ति लावून येथें इकाचा उल्लेख केला आहे. आणि षष्ठी-विभक्ति ही तर स्थानीची निवृत्ति करावी असें दाखविते.

तर 'कर्तरि शप्' (३।१।६८) याच्या पुढील 'दिवादिभ्यः श्यन्' (३।१।६९) या सूत्रावरून दिवादिधातूहून श्यन् प्रत्यय होईल. आणि 'कर्तरि शप्' यानें सांगितलेला शप् प्रत्ययही एकदां होईल.

हा दोष येत नाही. कारण, श्यन् वगैरे प्रत्यय हे शप्प्रत्ययाचे स्थानी आदेश करण्यांत येतील.

तर मग श्यन् वगैरे प्रत्यय सांगणाऱ्या सूत्रांमध्ये 'शप्' असा षष्ठ्यन्त शब्द घातला पाहिजे.

त्यामध्ये षष्ठ्यन्त शप् शब्द घालावयास नको. मागील सूत्रांमध्ये घातलेला येथें अनुवृत्त येईल.

मागील कोणत्या सूत्रांमध्ये शप् शब्द घातला आहे ?

'कर्तरि शप्' येथें.

पण तो शप् शब्द प्रथमाविभक्ति लावून उच्चारला आहे. आणि येथें तर षष्ठी लावून उच्चारलेला पाहिजे आहे.

'दिवादिभ्यः श्यन्' येथील दिवादिभ्यः ही पञ्चमी विभक्ति 'तस्मादित्युत्तरस्य' (१।१।६७) या परिभाषेच्या मदतीने शप्शब्दापुढील प्रथमेला षष्ठी बनवील.

पण 'दिवादिभ्यः श्यन्' वगैरे प्रत्ययविधि आहेत. आणि प्रत्ययविधींतील पञ्चमी विभक्ति तर षष्ठी बनवू शकत नाही.

हा प्रत्ययविधि नव्हे. प्रत्यय कर्तरि शप् यानें पूर्वीच सांगितला आहे. तो प्रत्यय फक्त

तर्ह्यव्ययसर्वनाम्नामकचप्राक्टेः [५.१. ७१] इति वचनाच्चाकच्याद्यथाप्राप्तश्च कः श्रूयेते । नैष दोषः । नाप्राप्ते हि केऽकजारभ्यते स बाधको भविष्यति । निपातनमप्येवंजातीयकमेव । नाप्राप्ते णत्वे निपातनमारभ्यते तद्बाधकं भविष्यति ॥ यदि तर्हि निपातनान्यप्येवंजातीयकानि भवन्ति समस्तते दोषो भवति । इहान्ये वैयाकरणाः समस्तते विभाषा लोपमारभन्ते समो हितततयोर्वेति । सततम् संततम् सहितम् संहित-

येयं अनुवृत्त होत आहे.

तर मग 'अव्ययसर्वनाम्ना' (५।३।७२) या वचनावरून सर्व, विश्व वगैरे शब्दांना अकच् होईल; आणि प्राप्त असलेला क प्रत्ययही (५।३।७३) एकदां होईल.

हा दोष येत नाही. कारण क प्रत्यय नाप्राप्त असतां अकच् प्रत्ययाचें विधान केलें जात आहे. तेव्हां तो अकच् कप्रत्ययाचा बाध करील.

निपातनही याच जातीचें आहे. तेव्हां णत्व नाप्राप्त असतां णत्वाभावाचें निपातन केलें जात आहे तें णत्वाचें बाधक होईल.

जर निपातनेंसुद्धां या जातीचीं म्ह. बाधक होतील तर समृशब्दाचे पुढें तत शब्द असतां दोष येतो. या ठिकाणीं कांहीं वैयाकरण 'समो वा हितततयोः' असें वचन करून समृशब्दाचे पुढें हित आणि तत हे शब्द आले असतां तेथें मकाराचा लोप विकल्पानें सांगतात. सततम्, संततम्, सहितम् संहितम् आणि तुम्ही

४. सततस्य भावः सातत्यम् । तन्धातून् क्त प्रत्यय करून धातूच्या नकाराचा लोप (६।४।३७) केला म्हणजे तत शब्द सिद्ध होतो. मागे समृ उपसर्ग आहे त्याच्या मकाराचा लोप केला म्हणजे सतत असा शब्द होतो. हा मकाराचा लोप प्राणिनीजें कुठें सांगितला नाही. परंतु येथें मकाराचा

मिति । इह पुनर्भवान्निपातनाच्च मलोप- मिच्छत्यपरस्पराः क्रियासातत्ये [६.१- १४४] इति यथाप्राप्तं चालोपं संतत- मित्येतन्न सिध्यति । कर्तव्योऽत्र यत्नः ॥ बाधकान्येव हि निपातनानि भवन्ति ॥

संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधः ॥२॥

संज्ञोपसर्जनीभूतानां सर्वादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । सर्वो नाम कश्चित्स्मै- सर्वाय देहि । अतिसर्वाय देहि ॥ स कथं कर्तव्यः ।

पाठात्पर्युदासः पठितानां संज्ञा-

तर ह्या व्याकरणामध्ये 'अपरस्पराः क्रियासा तत्ये' (६।१।१४४) या निपातनावरून लोप, व मुळांत प्राप्त असलेला अलोप म्ह. लोपाचा अभाव इच्छितां, तें आतां साधणार नाहीं.

संततं आणि सततं अशीं दोन रूपें होण्या- वद्दल निराळा कांहीं यत्न करावा, पण निपातनें हीं बाधकच होत असतात.

(वा. २) संज्ञाभूत किंवा उपसर्जनीभूत अशा सर्वादि शब्दांना सर्वनाम संज्ञेचा निषेध करावा. जसें- सर्वो नाम कश्चित्स्मै सर्वाय देहि. येथें सर्व शब्द हा एका व्यक्तीचें नांव असल्यामुळें त्याला सर्वनामसंज्ञा नाही, म्हणून स्मै आदेश (७।१।१४) केला नाही. तसेंच 'सर्वमतिक्रान्तोऽतिसर्वस्तस्मै अतिसर्वाय देहि' येथें सर्व शब्द हा अतिक्रान्त या अर्थाचें विशेषण असल्यामुळें सर्वनामसंज्ञेचा निषेध होतो, म्हणून स्मै आदेश केला नाही.

तो सर्वनामसंज्ञेचा निषेध कोणच्या प्रकारानें करावा ?

लोप करून सातत्य असें जें उच्चारण करतो हेंच निपातन होय. ह्या निपातनामुळेंच ह्या शब्दामध्ये मकाराचा लोप झाला आहे.

५. पृषोदरादिगणामध्ये (६।३।१०९) सतत आणि संतत या दोन्ही शब्दांची कल्पना करावी. म्हणजे मकाराचा लोप विकल्पानें होईल.

करणम् ॥३॥

पाठादेव पर्युदासः कर्तव्यः । शुद्धानां पठितानां संज्ञा कर्तव्या । सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति । संज्ञोपसर्जनीभूतानि न सर्वादीनि । किमविशेषेण । नेत्याह । विशेषेण च । किं प्रयोजनम् ।

सर्वाद्यानन्तर्यकार्यार्थम् ॥४॥

सर्वादीनामानन्तर्येण यदुच्यते कार्यं तदपि संज्ञोपसर्जनीभूतानां मा भूदिति । किं प्रयोजनम् ।

प्रयोजनं डतरादीनामद्भावे ॥५॥

डतरादीनामद्भावे प्रयोजनम् । अति-

(वा.३) संज्ञाभूत आणि उपसर्जनीभूत असे सर्वादि शब्द गणपाठांतूनच बाहेर काढून टाकावेत. आणि त्यांशिवाय शुद्ध अशा सर्वादि शब्दांना सर्वनामसंज्ञा करावी.

संज्ञा किंवा उपसर्जन अशा शब्दांना सामान्यतः सर्वनामसंज्ञा न व्हावी एवढ्याच-साठी त्यांना गणपाठांतून बाहेर काढावयाचें की काय ?

तेवढ्याचसाठीं नाहीं असें म्हणतो. तर विशेष कार्य म्ह. अंतर्गणाला उद्देशून सांगितलेलें जें कार्य तेंही संज्ञा आणि उपसर्जन यांना न व्हावें यासाठीही त्यांना गणपाठांतून बाहेर काढावयाचें आहे.

संज्ञा किंवा उपसर्जनभूत सर्वादि शब्दांना तशा कार्याकरितां गणपाठांतून बाहेर काढण्याचा उपयोग काय ?

(वा.४) सर्वादि गणांतील अन्तर्गण (पोटगण) म्हणून गृहीत धरलेल्या त्यदादि शब्दांना किंवा डतरादि शब्दांना जें कार्य सांगण्यांत येतें तेंही संज्ञा किंवा उपसर्जन यांना न व्हावें.

त्याचें उदाहरण कोणतें ?

(वा.५) डतरादि शब्दांसंबंधानें सांगितलेल्या 'अद्भु आदेशा' (७।१।२५) विषयीं तशा शब्दांना गणांतून बाहेर काढल्याचा

६. 'पूर्वपरा०' या गणसूत्रामध्ये (उद्योत).

क्रान्तमिदं ब्राह्मणकुलं कतरत् अतिकतरं ब्राह्मणकुलमिति ॥

त्यदादिविधौ च ॥६॥

त्यदादिविधौ च प्रयोजनम् । अतिक्रान्तोऽयं ब्राह्मणस्तम् अतितद्ब्राह्मणमिति ॥

संज्ञाप्रतिषेधस्तावन्न वक्तव्यः । उपरिष्ठाद्योगविभागः करिष्यत । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायाम् । ततोऽसंज्ञायामिति । सर्वादीनीत्येवं यान्यनुक्रान्तान्यसंज्ञायां तानि द्रष्टव्यानि ॥ उपसर्जनप्रतिषेधश्च न कर्तव्यः । अनु-

पयोग येतो. जसें—कतरत् अतिक्रान्तं ब्राह्मणकुलम्. अतिकतरम् येथें कतर शब्दाचा अर्थ अतिक्रान्त या अर्थाचा उपसर्जन असल्यामुळें त्याचा डतरादि गणामध्ये शिरकाव नाही. सबब अद्भु आदेश होत नाही.

(वा.६) त्यदादिशब्दांना सांगितलेल्या अकारा (७।२।१०२) विषयींही तशा शब्दांना गणांतून बाहेर काढल्याचा उपयोग येतो. जसें—तं अतिक्रान्तो ब्राह्मणः. 'अतितद्' ब्राह्मणः येथें तद् शब्दाचा अर्थ अतिक्रान्त ह्या अर्थाचा उपसर्जन असल्यामुळें त्याचा त्यदादि गणामध्ये शिरकाव नाही. सबब अकार आदेश होत नाही.

संज्ञाभूत अशा सर्वादि शब्दांना गणपाठांतून बाहेर काढण्यानें त्यांना जो हा सर्वनामसंज्ञेचा निषेध केला आहे तो करावयास नको. कारण पुढील सूत्रार्थमध्ये योगविभाग करण्यांत येईल. तो असा—'पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायाम्' असें एक सूत्र होय आणि त्याचें पुढें 'असंज्ञायाम्' असें दुसरें सूत्र होय. सर्वनामसंज्ञेचें उद्देश्य म्हणून जीं हीं सर्व वगैरे पस्तीस शब्दस्वरूपे अनुक्रमानें निर्दिष्ट केलीं आहेत तीं संज्ञाशब्दभिन्न आहेत असें समजावें.

पसर्जनात् [४.१.१४] इत्येष योगः प्रत्याख्यायते तमेवमभिसंभन्त्स्यामः । अनुपसर्जन अ अदिति । किमिदम् अदिति । अकारात्कारौ शिष्यमाणावनुपसर्जनस्य द्रष्टव्यौ । यद्येवमतियुष्मत् अत्यस्मदिति न सिध्यति । प्रस्लिष्टनिर्देशोऽयम् । अनुपसर्जन अ अ अदिति । अकारान्तादकारात्कारौ शिष्यमाणावनुपसर्जनस्य द्रष्टव्यौ ॥ अथवाङ्गाधिकारे

यदुच्यते गृह्यमाणविभक्तेस्तद्भवति । यद्येवं परमपञ्च परमसप्त षड्भ्यो लुक् [७.१.२२] इति लुभ प्राप्नोति । नैष दोषः । षट्प्रधान एष समासः ॥ इह तर्हि प्रियसक्थ्ना ब्राह्मणेनानङ् न प्राप्नोति । सप्तमीनिर्दिष्टे यदुच्यते प्रकृतविभक्तौ तद्भवति । यद्येवमतिततू अति-तदौ अतितद् इत्यत्वं प्राप्नोति । तच्चापि वक्तव्यम् न वक्तव्यम् । इह तावदद्-

तसेंच उपसर्जनीभूत अशा सर्वादि शब्दांना जो सर्वनामसंज्ञेचा प्रतिषेध केला आहे तोही करावयास नको. कारण 'अनुपसर्जनात्' (४।१।१४) या सूत्राचें प्रत्याख्यान केलें जाणार आहे. तेव्हां त्या सूत्रामध्यें 'अनुपसर्जन अ अत्' अशीं पदें घेऊन 'उपसर्जनाला वरील कायें न होतील' असें व्याख्यान करूं.

अ अत् ह्याचा काय अर्थ ?

अ आणि अत् हे आदेश अनुपसर्जनाला होतात.

असें आहे तर अतियुष्मत्=अत्यस्मत् येथें 'पञ्चम्या अत्' (७।१।३१) यानें अत् आदेश होणार नाही.

'अनुपसर्जनात्' हा प्रस्लिष्ट म्ह. आणखी एका अकाराचा संधि करून निर्देश केला आहे. तेव्हां अनुपसर्जन, अ, अ, अत् असा पदच्छेद करावयाचा. त्यांत 'अनुपसर्जन' हें लुप्त षष्ठ्यन्त पद आहे त्यापुढील 'अ' हें लुप्तपञ्चम्यन्त पद आहे. अकाराहून पुढें केले जाणारे अकार किंवा अत्कार हे अनुपसर्जनाला करावेत अथवा अंगाधिकारामध्ये जें कार्य सांगितलें आहे तें गृह्यमाण म्ह. सूत्रामध्यें उच्चारलेल्या शब्दालाच ज्या ठिकाणीं विभक्तिप्रत्यय लावला असेल तेथेंच होतें. अतितत् ब्राह्मणः येथील विभक्ति अतितत् या शब्दाला लागली आहे. सूत्रामध्यें उच्चारलेल्या

म्ह. तद् या शब्दाला लागली नसल्यामुळें तेथें अकार आदेश होत नाही.

असें आहे तर परमपञ्च परमसप्त येथें 'षड्भ्यो लुक्' (७।१।२२) यानें लुक् प्राप्त होत नाही.

हा दोष येत नाही. कारण परमपञ्च किंवा परमसप्त या समासामध्यें षट्संज्ञक शब्दच प्रधान आहे. तेव्हां त्या मुख्य अर्थाला धरून झालेली विभक्ति पञ्चन् इत्यादि षट्संज्ञक शब्दाला लागली आहे असें म्हणतां येतें, म्हणून तेथें विभक्तीचा लुक् होतो.

तर मग प्रियसक्थ्ना ब्राह्मणेन येथें 'अस्थिदधि०' (७।१।७५) यानें अनङादेश प्राप्त होऊं शकत नाही.

सूत्रामध्यें सप्तम्यन्ताचा निर्देश करून जें कार्य सांगितलें जातें तें अंगाहून केलेली विभक्ति पुढें असतांना होतें. प्रियसक्थ्ना येथील तृतीया विभक्ति ही प्रियसक्थि या अंगाहून केली असल्यामुळें तेथें अनङादेश होतो.

असें आहे तर अतितद् अतितदौ अति-तदः येथें अंगाला लागलेली विभक्ति पुढें असल्यामुळें 'त्यदादीनामः' (७।२।१०२) यानें अकार आदेश प्राप्त होत आहे.

मग आतां सूत्रामध्यें उच्चारलेल्या शब्दालाच ज्या ठिकाणीं विभक्तिप्रत्यय लावला असेल तेथेंच त्या सूत्रानें सांगितलेलें कार्य

७. पञ्चम्या अत् यानें जो अत् आदेश सांगितला आहे तो अकाराहून पुढील पञ्चमीला होतो

असें सांगितलें नसल्यामुळें अतियुष्मत् अत्यस्मत् येथें दोष येत नाही.

डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः [७.१.२५] इति पञ्चभ्यङ्गस्येति षष्ठी तत्राशक्यं विविभक्ति-
त्वाद्भुतरादिभ्य इति पञ्चभ्याङ्गं विशेषयि-
तुम् । तत्र किमन्यच्छक्यं विशेषयितुम-
न्यदतो विहितात्प्रत्ययात् । डतरादिभ्यो
यो विहित इति । इहेदानीमस्थिदधि-
सकथ्यक्षणांमनडुदात्त इति त्यदादीनामो
भवतीत्यस्थ्यादीनामित्येषा षष्ठ्यङ्गस्ये-
त्यपि त्यदादीनामित्यपि षष्ठ्यङ्गस्येत्यपि ।
तत्र कामचारो गृह्यमाणेन वा विभक्तिं
होतै ह्येही सांगितलें पाहिजे.

तें सांगावयास नको. असें पाहा की 'अद्-
डुडतरादिभ्यः पञ्चभ्यः' (७।१।२५) त्या सूत्रा-
मध्ये डतरादिभ्यः ही पञ्चमी आहे. आणि
'अङ्गस्य' ही षष्ठी आहे. तेव्हां विभक्ति
भिन्न असल्यामुळें 'डतरादिभ्यः' या पञ्चमीचें
अङ्ग हें विशेष्य करणें शक्य आहे. अर्थात्
'डतरादींकडून जो विहित' असें त्या पञ्चमीचें
विहितप्रत्यय विशेष्य करण्याखेरीज दुसरे काय
बरें विशेष्य करणें शक्य आहे? कांहींच
दिसत नाही. तेव्हां डतरादिकांहून केलेला जो
सुप्रत्यय किंवा अम् प्रत्यय त्याचे स्थानीं अद्ड
आदेश होतो असा 'अद्डुडतरादिभ्यः०' या
सूत्राचा अर्थ ठरल्यामुळें अतिकतरं ब्राम्हण-
कुलम् येथें अतिकतर या शब्दाहून केलेल्या
सु प्रत्ययाला अद्ड आदेश होत नाही.
सबब सूत्रामध्ये उच्चारलेल्या शब्दालाच
विभक्तिप्रत्यय लागलेला पाहिजे वगैरे कांहीं
निराळें सांगावयास नको. आतां 'अस्थिद-
धिसकथ्यक्षणांमनडुदात्तः' (७।१।७५) येथें
'अस्थिदधिसकथ्यक्षणां' हीही षष्ठी आहे आणि
'अङ्गस्य' हीही षष्ठी आहे. तसेंच 'त्यदा-
दीनामः' (७।२।१०२) येथें 'त्यदादीनाम्'
हीही षष्ठी आहे व 'अङ्गस्य' हीही
षष्ठी आहे. तेथें सूत्रामध्ये उच्चारलेल्या

८. तेव्हां प्रियसकथना ब्राह्मणेन येथें अंगाचा
अर्थ जो ब्राह्मण त्याच्या संख्येला दाखविणारी विभक्ति
पुढें आहे म्हणून तेथें अनङ् होतो. आणि अतितत्

विशेषीयतुमङ्गेन वा । यावता कामचार इह
तावदस्थिदधिसकथ्यक्षणांमनडुदात्त इत्य-
ङ्गेन विभक्तिं विशेषयिष्यामोऽस्थ्यादिभि-
रनङ्गम् । अङ्गस्य विभक्तावनङ् भवत्य-
स्थ्यादीनामिति । इहेदानीं त्यदादीनामो
भवतीति गृह्यमाणेन विभक्तिं विशेषयि-
ष्यामोऽङ्गेनाकारम् । त्यदादीनां विभक्ता-
वो भवत्यङ्गस्येति ॥ यद्येवमतिसः अत्वं
न प्राप्नोति । नैष दोषः । त्यदादिप्रधान
एष समासः ॥ अथवा नेदं संज्ञाकरणं

शब्दाचा विभक्तीकडे संबंध जोडणें किंवा
अंगाचा विभक्तीकडे संबंध जोडणें हें व्याख्या-
त्याच्या मर्जीवर अवलंबून आहे. आणि जर
व्याख्यात्याच्या मर्जीवर ही गोष्ट अवलंबून
आहे तर आम्ही 'अस्थिदधिसकथ्य०' येथें
विभक्तीकडे अंगाचा संबंध करतो आणि अस्थि
वगैरे शब्दांचा अनङ्गकडे संबंध करतो. तेव्हां
अंगाहून केलेली विभक्ति पुढें असतांना अस्थि
वगैरे शब्दांना अनङ् होतो असा 'अस्थिदधि०'
या सूत्राचा अर्थ ठरतो. तसेंच 'त्यदादीनामः'
(७।२।१०२) येथें सूत्रामध्ये उच्चारलेल्या
शब्दांचा विभक्तीकडे संबंध करतो व अंगाचा
अकार आदेशाकडे संबंध करतो. तेव्हां त्यद्
वगैरे शब्दांची विभक्ति पुढें असतांना अंगाला
अकार आदेश होतो असा 'त्यदादीनामः' या
सूत्राचा अर्थ ठरतो म्हणून कांहीं दोष नाही.

त्यदादिकांच्या अर्थावरील संख्येला दाख-
विणारी विभक्ति पुढें असतां अत्व होतें असें
म्हटलें तर अतिसः येथें तशी विभक्ति नस-
ल्यामुळें अकार आदेश होणार नाही.

हा दोष येत नाही. कारण अतिसः या
समासामध्ये त्यदादि शब्दच प्रधान आहे.
म्हणजे शोभनः सः असा हा समास सोडवाव-
याचा. तेव्हां तद् शब्दाच्या अर्थाला जरी
दुसरें विशेषण लागलें तरी त्याच अर्थाच्या
येथें तद् शब्दाच्या अर्थाच्या संख्येला दाखविणारी
विभक्ति नसल्यामुळें अकार आदेश होत नाही.

पाठविशेषणमिदम् । सर्वेषां यानि नामानि तानि सर्वादीनि । संज्ञोपसर्जने च विशेषेऽवतिष्ठेते । यद्येवं संज्ञाश्रयं यत्कार्यं तन्न सिध्यति, सर्वनाम्नः स्मै [७.१.१४] आमि सर्वनाम्नः सुट् [७.१.५२] इति । अन्वर्थग्रहणं तत्र विज्ञास्यते । सर्वेषां यन्नाम तत्सर्वनाम सर्वनाम्न उत्तरस्य

डेः स्मै भवति सर्वनाम्न उत्तरस्यामः सुट् भवति । यद्येवं सकलं कृत्स्नं जगदित्यत्रापि प्राप्नोति । एतेषां चापि शब्दानामेकैकस्य स स विषयस्तस्मिन्-स्तस्मिन्विषये यो यः शब्दो वर्तते तस्य तस्य तस्मिन्स्तस्मिन्वर्तमानस्य सर्वनाम-कार्यं प्राप्नोति ॥ एवं तर्ह्युभयमनेन क्रियते

संख्येला दाखविणारी विभक्ति पुढें असल्या-मुळें अकार आदेश होण्यास अडचण नाही.

अथवा 'सर्वादीनि' हें सूत्र संज्ञा सांगणारें नव्हेच. तर फक्त गणपाठाचें संशोधन करणारें आहे. सर्वपदार्थांना लागणारीं जीं नामें म्ह. शब्दस्वरूपें, तीं या सर्वादिगणांमध्ये पठित आहेत असा त्याचा अर्थ होय. संज्ञा किंवा वृत्तींमध्ये विशेषण झालेलीं जीं सर्व वगैरे शब्दस्वरूपें तीं सर्वार्थांला दाखवीत नसून विशेषार्थांला दाखवीत असतात. म्हणून तसले सर्वादिशब्द सर्वादिगणामध्ये प्रविष्ट होऊं शकत नाहीत.

जर 'सर्वादीनि' हें सूत्र संज्ञा आणि उपसर्जन अशा सर्ववगैरे शब्दांना सर्वादिगणांतून बाहेर काढणें एवढेंच काम करीत आहे तर सर्वनामसंज्ञेवर अवलंबून असलेलें कार्य 'सर्वनाम्नः स्मै' (७.१.१४) 'आमि सर्वनाम्नः सुट्' (७.१.५२) वगैरे सर्वादिशब्दांना होऊं शकत नाही.

९. राज्ञः पुरुषः हें वाक्य आणि राजपुरुषः ही वृत्ति या दोन्ही ठिकाणीं राजा हा पुरुषाचें विशेषण आहे. फरक इतकाच की जसें वाक्यामध्ये राजन् शब्दाला आपला अर्थ दाखविण्याचें पूर्ण स्वातंत्र्य आहे तसें वृत्तीमध्ये नाही. वृत्तीमध्ये राजन् शब्द पुरुष या विशेषार्थाशीं संबद्ध अशाच आपल्या अर्थांला दाखवितो. तसें निष्क्रान्तः सर्वस्मात् हें वाक्य आणि निःसर्व ही वृत्ति या दोन्ही ठिकाणीं निष्क्रान्त या अर्थाचें सर्व विशेषण आहे. परंतु निःसर्व या वृत्ती-मध्ये सर्व शब्द हा निष्क्रान्त या अर्थाशीं संबद्ध अशाच आपल्या अर्थांला दाखवीत असल्यामुळें एक प्रकारचा विशेष अर्थ दाखविण्याकडेच त्याचें सामर्थ्य

'सर्वनाम्नः स्मै', 'आमि सर्वनाम्नः' या सूत्रांमधील सर्वनाम शब्द अन्वर्थ समजण्यांत येईल. सर्वार्थांचे जे नाम म्ह. वाचकशब्द-स्वरूप तें सर्वनाम, या व्युत्पत्तीनें सर्वादि शब्दांना सर्वनाम हा शब्द लागू करावयाचा. तसल्या सर्वनाम नांवाच्या शब्दापुढील डे प्रत्ययाचे स्थानीं 'स्मै' आदेश होतो. आणि तसल्या सर्वनाम नांवाच्या शब्दापुढील आम् प्रत्ययाला सुडागम होतो.

जर सर्वनाम शब्द अन्वर्थ समजण्यांत येत आहे तर सकल, कृत्स्न, जगत् या शब्दांचे ठिकाणींही सर्वनाम शब्द लागू करण्याची पाळी येईल. शिवाय ह्या सर्व, विश्व इत्यादि शब्दांपैकीं प्रत्येक शब्द वाक्यामध्ये त्या त्या विषयाला म्ह. त्या त्या विशेष पदार्थांला दाखवीत असतो. तेव्हां वाक्यामध्ये सर्ववगैरे शब्दांच्या बरोबर त्या त्या विशेष पदार्थांला दाखविणारा घट, पट वगैरे जो जो शब्द उच्चारला असेल तो तो शब्द त्या त्या ठिकाणीं आपल्या-

खर्ची पडतें. तेव्हां 'निःसर्व' यांतील सर्व शब्द या सर्वादिगणाच्या बाहेर पडतो. म्हणून जसें सर्वशब्द अंतीं असलेल्या परमसर्व याला सर्वनामकार्य होऊन परमसर्वस्मै वगैरे रूपें होतात, तशीं 'निःसर्वस्मै' इत्यादि होत नाहीत.

१०. कारण सर्वनामसंज्ञा कोणाला होते तें समजण्याला आतां कांही मार्ग नाही.

११. सर्वेषां घटानाम् या वाक्यामध्ये सर्व याचा घटावर अन्वय असल्यामुळें 'सर्व' हा शब्द 'सगळे घट' एवढ्या अर्थांला दाखवितो. घट शब्ददेखील त्या वाक्यामध्ये 'सगळे घट' याच अर्थांला दाखवितो.

पाठश्चैव विशेष्यते संज्ञा च । कथं पुन-
रेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम् । लभ्यमित्याह ।
कथम् । एकशेषनिर्देशात् । एकशेषनि-
र्देशोऽयम् । सर्वादीनि च सर्वादीनि च
सर्वादीनि । सर्वनामानि च सर्वनामानि
च सर्वनामानि । सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि
भवन्ति सर्वेषां यानि च नामानि तानि
सर्वादीनि । संज्ञोपसर्जने च विशेषेऽव-
तिष्ठते ॥ अथवा महतीयं संज्ञा क्रियते
संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत
एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । तत्र
महत्याः संज्ञायाः करण एतत्प्रयोजन-

मन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत । सर्वादीनि
सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति सर्वेषां नामानीति
चातः सर्वनामानि । संज्ञोपसर्जने च
विशेषेऽवतिष्ठते ॥

अथोभस्य सर्वनामत्वे कोऽर्थः ।

उभस्य सर्वनामत्वेऽकजर्थः ॥७॥

उभस्य सर्वनामत्वेऽकजर्थः पाठः क्रियते ।
उभकौ । किमुच्यतेऽकजर्थ इति न पुनर-
न्यान्यपि सर्वनामकार्याणि ।

अन्याभावो द्विवचनटाविविषय-

त्वात् ॥८॥

अन्येषां सर्वनामकार्याणामभावः । किं

जवळ असलेल्या सर्व वगैरे शब्दांसारखाच
त्या त्या अर्थाला दाखविणारा होत असल्या-
मुळें त्या घट, पट वगैरे शब्दांना सर्वनामाला
सांगितलेलें कार्य होऊं लागेल.

असें आहे तर 'सर्वादीनि' या प्रकृत-
सूत्रानें संज्ञा आणि उपसर्जन अशा सर्व वगैरे
शब्दांना गणपाठांतून बाहेर काढणें आणि त्या
सर्वादि शब्दांना सर्वनामसंज्ञा करणें दोन्ही
गोष्टी केल्या जात आहेत.

पण एका सूत्रानें या दोन गोष्टी कशा बरें
साध्य होतील ?

साध्य होतील असें म्हणतां.

त्या कशा ?

एकशेषनिर्देशात् म्ह. 'सर्वादीनि सर्वनामानि'
या सूत्राचा एकशेष करून उल्लेख केला आहे.
तो असा- सर्वादीनि च सर्वादीनि च सर्वादीनि;
सर्वनामानि च सर्वनामानि च सर्वनामानि.
अर्थात् मुळांत दोन सूत्रें असून एक उच्चा-
रलें असें समजावें. तेव्हां सर्वादि शब्दस्वरूपें
सर्वनामसंज्ञक होतात. आणि सर्व अर्थांचीं
दर्शक जीं शब्दस्वरूपें तीं सर्वादिगणामध्ये
प्रविष्ट होतात. या दोन्ही गोष्टी साधतात. आतां
संज्ञा आणि वृत्तीमध्ये विशेषण झालेले सर्व
वगैरे शब्द हे सर्व अर्थांचे दर्शक नसून
विशेष अर्थांचेच दर्शक असतात. तेव्हां

अर्थातच ते या गणांतून बाहेर पडतात.

अथवा, येथें सर्वनाम अशी मोठी संज्ञा
केली आहे आणि संज्ञा म्हणून जी केली असते
ती तर लहानांत लहान अशीच असावी लागते.
हें कशावरून ?

पुष्कळसे अर्थ एका अगदीं लहानशा
शब्दाखालीं सांपडावेत या हेतूनें संज्ञा कराव-
याची असते. तेव्हां येथें महासंज्ञा करण्याचा
काहीं तरी उद्देश असला पाहिजे. तो असा की
ती अन्वर्थ (आपल्या अर्थाला अनुसरलेली)
संज्ञा समजली जावी. म्हणजे सर्वादि शब्द-
स्वरूपें सर्वनामसंज्ञक होतात. पण ज्या अर्थीं
तीं सर्वादि शब्दस्वरूपें सर्वांचीं वाचक आहेत
त्या अर्थीं तीं सर्वनामसंज्ञा पावतात. आणि
संज्ञा आणि वृत्तीमध्ये विशेषण झालेले सर्व
वगैरे शब्द हे तर विशेष अर्थांचेच दर्शक
असतात.

आतां 'उभ' या शब्दाला सर्वनामसंज्ञा
करण्यांत काय फायदा ?

(वा. ७) 'उभकौ' येथें उभ शब्दाला अकच्
प्रत्यय (५।३।७१) व्हावा म्हणून सर्वनाम-
संज्ञेच्या गणामध्ये त्याचा पाठ केला आहे.

अकच् प्रत्यय व्हावा असें कां म्हटलें ?
'स्मै' वगैरे इतर सर्वनामकार्यांचा उल्लेख कां
केला नाही ?

कारणम् । द्विवचनटान्विषयत्वात् । उभ-
शब्दोऽयं द्विवचनटान्विषयोऽन्यानि च
सर्वनामकार्याण्येकवचनबहुवचनेषूच्यन्ते॥
यदा पुनरयमुभशब्दो द्विवचनटान्विषयः
क इदानीमस्यान्यत्र भवति ।

उभयोऽन्यत्र ॥९॥

उभयशब्दोऽस्यान्यत्र भवति । उभये
देवमनुष्याः । उभयो मणिरिति ॥ किं च
स्याद्यत्राकञ्ज स्यात् । कः प्रसज्येत ।
कश्चेदानीं काकचोर्विशेषः । उभशब्दोऽयं
द्विवचनटान्विषय इत्युक्तम् । तत्राकचि

सत्यकचस्तन्मध्यपतितत्वाच्छक्यत एत-
द्वक्तुं द्विवचनपरोऽयमिति । के पुनः सति
नार्यं द्विवचनपरः स्यात् । तत्र द्विवचनपरता
वक्तव्या । यथैव तर्हि के सति नार्यं द्वि-
वचनपर एवमाप्यपि सति नार्यं द्विवचन-
परः स्यात् । तत्रापि द्विवचनपरता वक्तव्या ।
अवचनादापि तत्परविज्ञानम् । अन्तरेणापि
वचनमापि द्विवचनपरोऽयं भविष्यति । किं
वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं
गंस्यते । एकादेशे कृते द्विवचनपरोऽयम-
न्तादिवद्भावेन ।

(वा. ८) अकचापेक्षां अन्य सर्वनामकार्यांचा
उभशब्दाला अभाव आहे.

काय कारण?

उभशब्दाहून केवळ द्विवचन प्रत्यय होत
आहे व स्त्रीलिंगामध्ये टाप् प्रत्यय होत आहे.
आणि अकचाहून इतर 'स्मै' वगैरे सर्वनाम-
कार्ये एकवचन किंवा बहुवचन पुढें असतां-
नाच सांगितलीं आहेत.

जर ह्या उभ शब्दाहून फक्त द्विवचन किंवा
टाप् हेच प्रत्यय होतात तर ते प्रत्यय उभ-
शब्दाहून केलेले ज्या ठिकाणीं दिसत नाहीत
त्या ठिकाणीं या उभशब्दाचें काय होतें ?

(वा. ९) त्या ठिकाणीं उभशब्दापासून
उभय हा शब्द बनतो. जसें—उभये देवमनुष्याः,
उभयो मणिः.

वरें आतां जर या उभशब्दाला अकच्
प्रत्यय (५।३।७१) न होईल तर काय विघ-
डेल ?

क प्रत्यय होईल.

पण कप्रत्यय झाला काय आणि अकच्
प्रत्यय झाला काय त्यांत काय फरक आहे ?

उभ शब्दाहून फक्त द्विवचन किंवा टाप्
हेच प्रत्यय होतात. हे नसतील तेथें उभ शब्दा-
च्याऐवजीं उभय शब्द येतो असें सांगितलें.

१२. उभकौ असा जरी पुढें द्विवचनप्रत्यय
आहे, तरी तो प्रत्यय उभशब्दाच्यापुढें आहे असें

तेव्हां अकच् झाला असतां तन्मध्यपतितन्या-
यानें उभशब्दाच्या पुढें द्विवचन आहे असें
म्हणणें शक्य होतें. आणि कप्रत्यय झाला
तर उभशब्दाच्या पुढें द्विवचनप्रत्यय आहे
असें म्हणतां येत नाही. तेव्हां तेथें द्विवचन-
प्रत्यय पुढें आहे असें समजण्याकरितां स्वतंत्र
वचन करावें लागेल (नाहीं तर तेथें क
प्रत्ययाच्या मागे उभय शब्द घालावा लागेल).

तर मग क प्रत्यय झाला असतां जसें या
उभशब्दाच्या पुढें द्विवचनप्रत्यय आहे
असें म्हणतां येत नाही तसें टाप् प्रत्यय
झाला असतांही द्विवचनप्रत्यय पुढें आहे
असें म्हणतां येत नाही. तेव्हां तेथेंही द्विवचन-
प्रत्यय पुढें आहे असें समजण्याकरितां स्वतंत्र
वचन करावें लागेल. नाही तर तेथेंही उभय
शब्द घालावा लागेल.

टाप् प्रत्यय केला असतां स्वतंत्र वचना-
खेरीजही उभशब्दाच्या पुढें द्विवचनप्रत्यय
आहे असें म्हणतां येईल.

हें काय हो तुम्ही म्हणतां ? असें म्हणूं
नका. मग सांगितल्यावांचून कसें वरें हें समजेल ?

टाप् प्रत्यय करून एकादेश (६।१।१०१)
केला असतां पूर्वान्तवद्भावांनं उभा हा उभ
शब्दच आहे असें समजण्यांत येत असल्यामुळें

म्हणतां येत नाही. कारण मध्ये कप्रत्ययानें व्यव-
धान येत आहे.

अवचनादापि तत्परविज्ञानमिति

चेत्केऽपि तुल्यम् ॥१०॥

अवचनादापि तत्परविज्ञानमिति चेत्केऽप्यन्तरेण वचनं द्विवचनपरो भविष्यति । कथम् । स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितोऽविशिष्टा भवन्तीति प्रकृतिग्रहणेन स्वार्थिकानामपि ग्रहणं भवति ॥

अथ भवतः सर्वनामत्वे कानि प्रयोजनानि ।

भवतोऽकच्छेषात्वानि ॥११॥

भवतोऽकच्छेषात्वानि प्रयोजनानि । अकच् । भवकान् । शेषः । स च भवांश्च

उभशब्दाच्यापुढें द्विवचनप्रत्यय आहे असें म्हणतां येतें.

(वा. १०) टाप् प्रत्यय केला असतां स्वतंत्र वचनाखेरीजही उभशब्दाच्या पुढें द्विवचनप्रत्यय आहे असें समजण्यांत येतें तर क प्रत्यय केला असतांही वचनाखेरीजच उभशब्दाच्या पुढें द्विवचनप्रत्यय आहे असें समजण्यांत येईल.

तें कसे ?

स्वार्थी झालेले प्रत्यय आपल्या प्रकृतीच्या अर्थापेक्षां निराळ्या अर्थाला दाखवीत नाहीत (म्ह. प्रकृतीच्या अर्थालाच दाखवितात), म्हणून प्रकृतिबोधक शब्दानें स्वार्थी कप्रत्ययाचेंही ग्रहण^३ होतें.

आतां भवत् या शब्दाला सर्वनामसंज्ञा केल्याचीं फलें कोणतीं ?

(वा. ११) भवत् शब्दाला अकच्, एकशेष, आणि आत्व होणें, ही सर्वनामसंज्ञा सांगितल्याचीं फलें होत. जसें—भवकान्. येथें अकच् (५।३।७१) झाल्यामुळें हें रूप साधतें.

१३. द्विवचनशब्दानें दोन या संख्येला दाखविणारा प्रत्ययच ध्यावयाचा असें नाही, तर त्या संख्येला दाखविणारा शब्दही ध्यावयाचा. तेव्हां कप्रत्ययाची प्रकृति जो उभशब्द त्याला द्विवचन असें म्हणतां येतें; तेव्हां त्याच्याच अर्थी झालेल्या कप्रत्ययालाही द्विवचन असें म्हणतां येतें. म्हणून 'तेथें उभयशब्द घालावा लागेल' हा दोष येत नाही.

भवन्तौ । आत्वम् । भवादृगिति ॥ किं

पुनरिदं परिगणनमाहोस्विदुदाहरणमात्रम् ।

उदाहरणमात्रमित्याह । तृतीयादयोऽपि

हीष्यन्ते । सर्वनाम्नस्तृतीया च [२.३.२७]

भवता हेतुना । भवतो हेतोरिति ॥

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ

॥१.१.२८॥

दिग्ग्रहणं किमर्थम् । न बहुव्रीहौ [१.२९] इति प्रतिषेधं वक्ष्यति । तत्र न

ज्ञायते क विभाषा क प्रतिषेध इति । दिग्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । दिगुपदिष्टे विभाषान्यत्र प्रतिषेधः ॥ अथ समासग्रहणं

एकशेषाचें उदाहरण स च भवांश्च भवन्तौ. येथें 'त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्' (१।२।७२) यानें भवच्छब्दाचा एकशेष झाला आहे. आत्वाचें उदाहरण—भवदृक्. येथें 'आसर्वनाम्नः' (६।३।९१) यानें आत्व झालें आहे.

पण काय हें परिगणन आहे ? म्हणजे मोजकीं तीनच कायें होतात, किंवा उदाहरणाची दिशा दाखविली आहे ?

उदाहरणाची दिशा दाखविली आहे असें म्हणतों. कारण सर्वनाम्नस्तृतीया च' (२।३।२७) यानें तृतीया वगैरे विभक्ति झाल्याचेंही दृष्टीस पडतें; जसें—भवता हेतुना, भवतो हेतोः वगैरे.

(सू. २८) येथें जो दिक् शब्द घातला आहे तो कशासाठी ?

'न बहुव्रीहौ' या पुढील सूत्रानें सर्वनामसंज्ञेचा निषेध सांगणार आहे. तेव्हां हा विकल्प कुठें आणि तो निषेध कुठें या विषयाची विभागणी समजत नाही. आणि दिक् शब्द घातला तर हा दोष येत नाही. दिक् तेव्हां क प्रत्यय झाला तरी दोष येत नाही, म्हणून उभयशब्दाचा या सर्वनामगणामध्ये पाठ केला नाही तरी हरकत नाही असें सिद्ध झालें.

१. 'दिङ्नामा०' (२।२।२६) या सूत्रानें दिशावाचक शब्दांचा बहुव्रीहि समास केला असतां तेथें सर्वनामसंज्ञा विकल्पानें होते.

किमर्थम् । समास एव यो बहुव्रीहिस्तत्र यथा स्याद्बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहिस्तत्र मा भूदिति । दक्षिणदक्षिणस्यै देहीति ॥ अथ बहुव्रीहिग्रहणं किमर्थम् । द्वन्द्वे मा भूत् । दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । द्वन्द्वे च [१.१.३१] इति प्रतिषेधो भविष्यति । नाप्राप्ते प्रतिषेध इयं विभाषारभ्यते सा यथैव न बहुव्रीह्यावित्येतं प्रतिषेधं बाधत एवं द्वन्द्वे चेत्येतमपि बाधेत ।

न बाधते । किं कारणम् । येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति । न चाप्राप्ते न बहुव्रीहावित्येतस्मिन्प्रतिषेध इयं विभाषारभ्यते द्वन्द्वे चेत्येतस्मिन्पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च ॥ अथवा पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधान्बाधन्त इत्येवमियं विभाषा न बहुव्रीहावित्येतं प्रतिषेधं बाधिष्यते द्वन्द्वे चेत्येतं प्रतिषेधं न बाधिष्यते ॥ अथवेदं तावदयं प्रष्टव्यः । इह कस्मान्न भवति । या पूर्वा सोत्तरास्यो-

शब्द उच्चारुन सांगितलेल्या बहुव्रीहीचे ठिकाणी विकल्प, आणि इतर बहुव्रीहीमध्ये निषेध, हे स्पष्ट कळते.

आतां समासे हा जो शब्द घातला आहे तो कशासाठी ?

खऱ्या बहुव्रीहिसमासामध्ये सर्वनामसंज्ञेचा विकल्प व्हावा आणि अतिदेशाने बहुव्रीहीसारखा समजला जाणारा जो गौण बहुव्रीहि तेथे न व्हावा. जसे—दक्षिणदक्षिणस्यै येथे 'आवाघे च' (८।१।१०) याने द्वित्व केले आहे, आणि बहुव्रीहीसारखे समजले जात आहे.

आतां बहुव्रीहौ हा जो शब्द घातला आहे तो कशासाठी ?

'दक्षिणोत्तरपूर्वाणाम्' या द्वंद्वसमासामध्ये हा सर्वनामसंज्ञेचा विकल्प न व्हावा म्हणून घातला आहे.

बहुव्रीहौ हा शब्द घालण्याचा उपयोग येत नाही. कारण येथे 'द्वन्द्वे च' (१।१।३१) याने सर्वनामसंज्ञेचा निषेध होईल.

सर्वनामसंज्ञेचा निषेध अवश्यप्राप्त झाला आहे म्हणून तेथे मुद्दाम हा विकल्प आरंभिला आहे. तेव्हा तो जसा 'न बहुव्रीहौ' (१।१।२९) या निषेधाचा बाध करतो, तसा 'द्वन्द्वे च' या

(१।१।३१) हा निषेधाचा बाध करील.

पण 'द्वन्द्वे च' या निषेधाचा बाध करणार नाही.

काय कारण ?

ज्या शास्त्राची सर्वत्र प्राप्ति असते त्याचाच बाध होतो. बहुव्रीहीमध्ये 'न बहुव्रीहौ' या निषेधाची प्राप्ति नसतां तेथे हा विकल्प प्राप्त होतो, असे उदाहरण एकही नाही. आणि द्वंद्वामध्ये हा विकल्प ज्या उदाहरणांत होणार त्यांपैकी काहीं ठिकाणी 'द्वन्द्वे च' याची प्राप्ति येते आणि काहीं ठिकाणी येत नाही. म्हणून हा विकल्प 'द्वन्द्वे च' याचा बाधक होत नाही. उलट 'द्वन्द्वे च' यानेच परत्वास्तव या विकल्पाचा बाध केला जातो.

अथवा 'पूर्वी पठित असलेले अपवाद कोणाचा तरी बाध करणे झाल्यास आपल्या शेजारी असलेल्या विधींचाच बाध करतात, आणि त्याच्या पलीकडील विधींचा बाध करीत नाहीत' या परिभाषेने हा विकल्प (१।१।२८) 'न बहुव्रीहौ' (१।१।३०) या निषेधाचाच बाध करील, आणि 'द्वन्द्वे च' (१।१।३२) या निषेधाचा बाध करणार नाही.

अथवा, याला असा प्रश्न विचारावा की—'जी पूर्वदिशा (तीच आहे उत्तर दिशा) ज्या

२. जसु प्रत्यय केला असतां तेथे 'द्वंद्वे च' याची प्राप्ति येत नाही. कारण तेथे विभाषा जसि (१।१।३२) याने द्वंद्वे च याचा बाध होत आहे.

३. एकंदरीत प्रकृतसूत्रामध्ये 'बहुव्रीहौ' असे

म्हणावयास नको असे सिद्ध झाले.

४. प्रकृतसूत्रामध्ये 'बहुव्रीहौ' असे म्हटले पाहिजे असे म्हणणाऱ्याला.

न्मुग्धस्य सोऽयं पूर्वोत्तर उन्मुग्धः । तस्मै पूर्वोत्तराय देहीति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति । यथैवं नार्थो बहुव्रीहि-ग्रहणेन । द्वन्द्वे कस्मान्न भवति । लक्षण-प्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति ॥ उत्तरार्थं तर्हि बहुव्रीहिग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । क्रियते तत्रैव न बहुव्रीहाविति । द्वितीयं कर्तव्यम् । बहुव्रीहिरेव यो बहुव्रीहिस्तत्र यथा स्याद्बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहि-

स्तत्र मा भूत् । एकैकस्मै देहि । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । समास इति वर्तते तेन बहुव्रीहिं विशेषयिष्यामः । समासो यो बहुव्रीहिरिति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । अवयवभूतस्यापि बहुव्रीहेः प्रतिषेधो यथा स्यात् । इह मा भूत् । वस्त्रमन्तरमेषां त इमे वस्त्रान्तराः । वसनमन्तरमेषां त इमे वसनान्तराः । वस्त्रान्तराश्च वसनान्तराश्च वस्त्रान्तरवसनान्तराः

मूर्खाची' अशा अर्थाच्या पूर्वोत्तर शब्दाहून चतुर्थीचें एकवचन केलें असतां पूर्वोत्तराय देहि येथें हा विकल्प कां बरें होत नाही ? 'लक्ष-णिक आणि प्रतिपदोक्त या उभयतांचें ग्रहण संभवत असतां तेथें प्रतिपदोक्ताचेंच ग्रहण करावें' या परिभाषेनें दिक् शब्द उच्चारून सांगितलेल्याच बहुव्रीहिसमासामध्ये हा विकल्प होतो. वरील उदाहरणांत 'अनेकमन्य०' (२।२।२४) यानें बहुव्रीहि समास केला आहे. त्यामध्ये दिक्शब्दाचा उल्लेख नाही. म्हणून तेथें हा विकल्प प्रवृत्त होत नाही.

असें आहे तर प्रकृतसूत्रामध्ये 'बहुव्रीहौ' हा शब्द घालण्यांत कांहींच फायदा दिसत नाही. कारण द्वंद्वसमासामध्ये हा विकल्प कां होत नाही असें कोणी विचारलें तर 'लक्षणप्रति-पदोक्त०' या परिभाषेनें प्रतिपदोक्तच दिक्-समास घ्यावयाचा, म्हणून होत नाही, असें सांगतां येईल.

तर मग उत्तरसूत्रामध्ये अनुवृत्ति होण्या-करतां बहुव्रीहि शब्द घातला पाहिजे.

त्याकरितां हि नको. कारण उत्तरसूत्रामध्ये म्हणजे 'न बहुव्रीहौ' येथें बहुव्रीहौ असें म्हटलेंच आहे.

पण 'न बहुव्रीहौ' येथें आणखी एक

५. मागें पहा (पृ १८२ टीप ४ पहा).

६. दुसऱ्या समासांत प्रविष्ट झालेला.

७. प्रधान आणि अप्रधान या दोहोंना एखादें कार्य प्राप्त झालें तर तें प्रधानालाच करावें अप्रधानाला करूं नये. वस्त्रान्तरवसनान्तराः या द्वंद्वसमासामध्ये

दुसरा बहुव्रीहि शब्द पाहिजे आहे त्यासाठीं येथें बहुव्रीहौ असें म्हटलें पाहिजे; कारण मुख्य जो बहुव्रीहि तेथेंच तो निषेध व्हावा आणि बहुव्रीहीसारखा समजला जाणारा जो गौण बहुव्रीहि तेथें न व्हावा. जसें—एकैकस्मै देहि. येथें 'एकं बहुव्रीहिवत्' (८।१।९) यानें द्वित्व केलें आहे आणि तें बहुव्रीहीसारखें समजलें जात आहे.

हेही प्रयोजन नाही. कारण येथून 'समासे' या पदाची तेथें अनुवृत्ति करावी आणि 'समासे' हें बहुव्रीहीला विशेषण करावें म्हणजे मुख्य समास असा जो बहुव्रीहि तेथेंच तो निषेध होईल.

तर मग तेथें दुसऱ्या बहुव्रीहिशब्दाचा असा उपयोग समजावा की अवयवभूत अशाही बहुव्रीहीला सर्वनामसंज्ञेचा त्या सूत्रानें निषेध व्हावा. म्हणजे वस्त्रं अन्तरं येषां ते वस्त्रान्तराः, वसनं अन्तरं येषां ते वसनान्तराः वस्त्रान्तराश्च वसनान्तराश्च वस्त्रान्तरवसनान्तराः. येथें द्वंद्व समासामध्ये प्रविष्ट झालेल्या बहुव्रीहीला सर्वनामसंज्ञा पाहिजे. नाही तर प्रधानाप्रधानन्यायानें अवयवभूत बहुव्रीहीला सर्वनामसंज्ञेचा निषेध होणार नाही. दुसऱ्या बहुव्रीहिशब्दाच्या अनुवृत्तीच्या जोरावर अप्रधान

बहुव्रीहि प्रविष्ट झाल्यामुळे बहुव्रीहिसमास होऊन सिद्ध झालेल्या वस्त्रान्तर आणि वसनान्तर या शब्दां-ना आपला अर्थ दाखविण्याचें पूर्ण स्वातंत्र्य राहिलें नाही. (१।१।२७ टीप ९ पहा.) तेव्हां त्याला 'न बहुव्रीहौ' यानें सर्वनामसंज्ञेचा निषेध होणार नाही.

न बहुव्रीहौ ॥१.१.२९॥

किमुदाहरणम् । प्रियविश्वाय । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सर्वाद्यन्तस्य बहुव्रीहेः प्रतिषेधेन भवितव्यम् । वक्ष्यति चैतत् । बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानमिति । तत्र विश्वप्रियायेति भवितव्यम् ॥ इदं तर्हि । व्यन्याय व्यन्याय । ननु चात्रापि सर्वनाम्न एव पूर्वनिपातेन भवितव्यम् । नैष दोषः । वक्ष्यत्येतत् । संख्यासर्वनाम्नोर्यो बहुव्रीहिः परत्वात्तत्र संख्यायाः पूर्वनिपातो भवतीति ॥

इदं चाप्युदाहरणम् । प्रियविश्वाय । ननु चोक्तं विश्वप्रियायेति भवितव्यमिति । वक्ष्यत्येतत् । वा प्रियस्येति ॥ न खल्वप्यवश्यं सर्वाद्यन्तस्यैव बहुव्रीहेः प्रतिषेधेन भवितव्यम् । किं तर्हि । असर्वाद्यन्तस्यापि भवितव्यम् । किं प्रयोजनम् । अकज्मा भूदिति । किं च स्याद्यद्यत्राकचस्यात् । को न स्यात् । कश्चेदानीं काकचोर्विशेषः । व्यञ्जनान्तेषु विशेषः । अहकं पितास्य मकत्पितृकः त्वकं पितास्य त्वकत्पितृक इति

अशाही बहुव्रीहिचें तेथें ग्रहण होतें.

(सू. २९) याचें उदाहरण काय ?

प्रियविश्वाय हें उदाहरण होय. (येथें सर्वनामसंज्ञेचा निषेध झाल्यामुल्लें स्मै आदेश (७।१।१४) झाला नाही.)

हें उदाहरण बरोबर दिसत नाही. कारण सर्व वगैरे शब्द शेवटीं असलेला असा बहुव्रीहिच होत नाही. वार्तिककारानीं पुढें असें सांगितलें आहे कीं 'बहुव्रीहिसमासामध्ये सर्वनामसंज्ञक आणि संख्यावाचक यांना पूर्वनिपात करावा' (२।२।३५ वार्ति. १). तेव्हां विश्वप्रियाय असा बहुव्रीहिसमास व्हावा.

तर मग प्रकृतसूत्राचें व्यन्याय, व्यन्याय हें उदाहरण समजावें.

पण, व्यन्याय, व्यन्याय, येथेंही 'अन्य' या सर्वनामशब्दालाच पूर्वनिपात झाला पाहिजे ना ?

हा दोष येत नाही. कारण 'संख्यावाचक-शब्द आणि सर्वनामसंज्ञक शब्द यांच्या बहुव्रीहिसमासामध्ये परत्वास्तव संख्याशब्दास पूर्वनिपात होतो' असें तेथेंच पुढें सांगावयाचें आहे.

पूर्वी दिलेलें 'प्रियविश्वाय' हेंही उदाहरण बरोबरच आहे.

पण, विश्वप्रियाय असें रूप व्हावें असें

१. ज्या शब्दांचा बहुव्रीहि समास कर्तव्य असेल

म्हटलें आहे ना ?

बहुव्रीहिमध्ये 'प्रियशब्दाला पूर्वनिपात विकल्पानें होतो असें पुढें (२।२।३५वार्ति. २) सांगावयाचें आहे.

शिवाय, प्रकृतसूत्रानें सर्व वगैरे शब्द शेवटीं असलेल्या अशाच केवळ बहुव्रीहिमध्ये सर्वनामसंज्ञेचा निषेध व्हावा असें नाही, तर सर्व वगैरे शब्द शेवटीं नसले तरीही त्यांना बहुव्रीहिमध्ये सर्वनामसंज्ञेचा निषेध होतो.

त्याचा काय उपयोग ?

अकच् प्रत्यय न व्हावा हा त्याचा उपयोग होय.

तेथें अकच् झाला तर काय बिघडेल ?

क प्रत्यय होणार नाही.

तेथें क प्रत्यय झाला काय आणि अकच् प्रत्यय झाला काय त्यांत काय फरक होणार आहे ?

व्यञ्जनान्त अशा शब्दामध्ये फरक होतो. जसें—बहुव्रीहिमध्ये युष्मद्, अस्मद् या शब्दांना अकच् झाला तर त्वकं पिता यस्य त्वकत्पितृकः, अहकं पिता यस्य मकत्पितृकः असें प्राप्त होतें. आणि त्वत्कपितृकः, मत्कपितृकः असें तर इष्ट आहे.

त्वत्कपितृकः वगैरे उदाहरणांमध्ये तुला त्यांना पूर्वापासूनच सर्वनामसंज्ञा होत नाही.

प्राप्नोति । मत्कपितृकः त्वत्कपितृक इति चेष्यते । कथं पुनरिच्छतापि भवता बहिरङ्गेण प्रतिषेधेनान्तरङ्गो विधिः शक्यो बाधितुम् । अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो विधिर्बाधते गोमत्प्रिय इति यथा । क्रियते तत्र यत्नः प्रत्ययोत्तरपदयोश्च [७.२.९८] इति । ननु चेहापि क्रियते न बहुव्रीहाविति ।

अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । प्रियविश्वाय । उपसर्जनप्रतिषेधेनाप्येत-
त्सिद्धम् ॥ अयं खल्वपि बहुव्रीहिरस्त्येव प्राथमकाल्पिको यस्मिन्नैकपद्यमैकस्वर्यमेक-
विभक्तिकत्वं च । अस्ति तादर्थ्यात्ताच्छब्दं बहुव्रीह्यर्थानि पदानि बहुव्रीहिरिति । तद्य-
त्तादर्थ्यात्ताच्छब्दं तस्येदं ग्रहणम् ॥ गो-

सर्वनामसंज्ञेचा निषेध पाहिजे आहे खरा, पण बहुव्रीहिसमासाच्या निमित्ताने प्राप्त होणाऱ्या ह्या बहिरंगनिषेधाने अंतरंगसंज्ञेचा बाध करणे हे कसे वरे शक्य होईल ?

अंतरंग अशाही विधींचा बहिरंगविधि बाधक होतो. जसे—गोमत्प्रियः येथे अंतरंग हल्ङ्यादिलोपाचा (६।१।६८) बहिरंग लुकाने (२।४।७१) बाध केला आहे. तसे येथेही बहिरंगनिषेधाने अंतरंगसंज्ञेचा बाध होईल.

गोमत्प्रियः येथे बहिरंगाने अंतरंगाचाही बाध होण्याविषयी 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' (७।२।९८) येथे उत्तरपद हा शब्द घालून यत्न करून ठेवला आहे.

तसा येथेही बहिरंगनिषेधाने अंतरंग-संज्ञेचा बाध होण्याकरितांच 'न बहुव्रीहौ' असा यत्न केला आहे.

पण 'न बहुव्रीहौ' हे वचन करण्याचे दुसरे प्रयोजन आहे ना ?

ते कोणते ?

'प्रियविश्वाय' हे.

'संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधः' (१।१।२७ वार्ति.२)

या उपसर्जननिषेधानेही वरील उदाहरणांचा

निर्वाह होत आहे.

शिर्वाय बहुव्रीहि म्हटल्याबरोबर ज्याची प्रथमतः कल्पना मनांत येते तो बहुव्रीहि आहेच की ज्यामध्ये अनेक पदांचे मिळून एक सामासिक पद तयार होते, त्याला एकच स्वर होतो आणि विभक्तिप्रत्ययही त्याहून एकच होतो. हा लोकप्रसिद्ध मुख्य बहुव्रीहि होय. आतां एखादी वस्तु तयार करण्याकरतां जी एक विशेष प्रकारची अवस्था मांडण्यांत येते त्या अवस्थेलाही त्या वस्तूला दाखविणारा शब्द लावण्याची लोकामध्ये बहिवाट आहे. त्या न्यायाने बहुव्रीहीकरतां घेतलेली जीं प्रत्येकाला विभक्तिप्रत्यय लावलेलीं अनेक पदे त्यांना बहुव्रीहि असे म्हणतां येत. तेव्हां असा जो बहुव्रीहीकरतां कल्पिलेल्या वाक्याला लागणारा बहुव्रीहिशब्द तो ह्या प्रकृतसूत्रां-
मध्ये सूत्रकारांनीं घातला आहे.

(तेव्हां 'बहुव्रीहिसमास बनविण्यासाठीं गृहीत धरलेल्या अलौकिकप्रक्रियावाक्यामध्ये सर्व-
वगैरे शब्दांना सर्वनामसंज्ञा होत नाही' असा प्रकृतसूत्राचा अर्थ ठरतो.)

गोर्नैदार्य तर असे म्हणतात की 'अकच' आणि 'स्वाङ्गशिष्टाम्' (फिट्. सू. २९) ह्याने

२. बहुव्रीहिसमास केल्यानंतर 'न बहुव्रीहौ' या निषेधाची प्राप्ति येत असल्यामुळे हा निषेध बहिरंग आहे, आणि सर्वनामसंज्ञा ही बहुव्रीहि समास करण्याच्या पूर्वीच प्राप्त होत असल्यामुळे ती अंतरंग आहे.

३. हे ज्ञापक 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' (७।२।९८) या सूत्रावर भाष्यकारांनीं स्पष्ट केले आहे.

४. आतां 'न बहुव्रीहौ' हा निषेध बहिरंग नाही,

कारण बहुव्रीहिसमास करण्याच्या पूर्वी जेव्हां सर्व-
नामसंज्ञा प्राप्त होते त्याच वेळीं हा निषेधही प्राप्त होतो, हे येथून भाष्यकार सिद्ध करीत आहेत.

५. या अनेक पदानांच 'अलौकिक-प्रक्रिया-वाक्य' असे म्हणतात.

६. 'भाष्यकार पतंजलि हे गोर्नैदशामध्ये एका ऋषीच्या अजलीतून संख्या करतांना प्रकट होऊन

नर्दीय आह ।

अकच्स्वरौ तु कर्तव्यौ प्रत्यङ्गं मुक्त-
संशयौ ।

त्वकत्पितृकः मकत्पितृक इत्येव भवि-
तव्यमिति ॥

प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानम् ॥१॥

प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
आढ्यो भूतपूर्व आढ्यपूर्वः । आढ्यपूर्वाय
देहीति ॥

प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानान्
र्थक्यं पूर्वादीनां व्यवस्थायामिति

वचनात् ॥२॥

प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानमनर्थकम् ।
किं कारणम् । पूर्वादीनां व्यवस्थायामिति
वचनात् । पूर्वादीनां व्यवस्थायां सर्व-
नामसंज्ञोच्यते न चात्र व्यवस्था गम्यते ॥

तृतीयासमासे ॥१.१.३०॥

समास इति वर्तमाने पुनः समास-
ग्रहणं किमर्थम् । अयं तृतीयासमामोऽ-
स्त्येव प्राथमकल्पिको यस्मिन्नैकपद्यमैक-
स्वर्यमेकविभक्तिकत्वं च । अस्ति ताद-
र्ध्यात्ताच्छब्दं तृतीयासमासार्थानि पदानि

सर्वनाम शब्दाला सांगितलेला स्वर, हे उभयता,
समासामध्ये कोणत्याहि भागांत असलेल्या
सर्व वगैरे शब्दांना निःसंशय करावेत. तेव्हां
त्वकत्पितृकः, मकत्पितृकः अशीच उदाहरणे
इष्ट आहेत. अर्थात हें सूत्र करण्याची मुळीच
जरूर नाही.

(वा.१) ह्या सर्वनामसंज्ञेच्या प्रतिषेधप्रक-
रणामध्ये भूतपूर्व म्ह. पूर्वी असलेला या
अर्थाचा जो पूर्व शब्द त्याला सर्वनामसंज्ञा
होत नाही असे म्हणावे. जसे—आढ्यो भूत-
पूर्व आढ्यपूर्वः, तस्मै आढ्यपूर्वाय देहि.

(वा.२) ह्या सर्वनामसंज्ञेच्या प्रतिषेध प्रक-
रणामध्ये भूतपूर्व या अर्थाच्या पूर्व शब्दाला
सर्वनामसंज्ञा होत नाही असे वचन करणे
निरर्थक आहे.

काय कारण ?

खाली पडले' असे ऐतिह्य आहे. अंजलेः पतितः अशा,
अर्थाने 'पतंजलिः' हें नांव त्याचें अन्वर्थक आहे.
गोनर्ददेशामध्ये प्रकट झाल्यामुळे त्यांना गोनर्दीय
असे म्हणतात. भाष्यकार हे स्वतःच्या आपल्या मता-
चा उल्लेख गोनर्दीयशब्दाने करतात.

७. आढ्यपूर्व शब्दामध्ये पूर्व हे आढ्य याचें
विशेषण आहे. हें विशेषण वृत्तीमधील विशेष्याचें
असल्यामुळे पूर्वशब्दामध्ये आपला अर्थ दाखविण्याचें
पूर्ण स्वातंत्र्य नाही. येथे पूर्व हा शब्द विशेष्याशीं
संबद्ध अशाच आपल्या अर्थाला दाखवील (१.१.२७)

व्यवस्था असतांना पूर्व वगैरे शब्दांना सर्व-
नामसंज्ञा सांगितली आहे. आणि प्रकृत उदा-
हरणामध्ये तर व्यवस्था प्रतीत होत नाही.

(सू. ३०) येथे पूर्वसूत्रांतून (१.१.२८)
समास शब्दाची अनुवृत्ति येत असतां पुनः
येथे 'समासे' हा शब्द जो घातला आहे तो
कशासाठी ?

हा तृतीयासमास असाच एक आहे की
तृतीयासमास असे म्हटल्याबरोबर प्रथमतः
ज्याची कल्पना मनांत येते आणि ज्यामध्ये
अनेकपदांचें मिळून एक सामासिक पद तयार
होतें. त्याला एकच स्वर होतो आणि विभक्ति-
प्रत्ययही एकच लागतो. तो लोकप्रसिद्ध मुख्य
तृतीयासमास होय. आतां एखाद्या वस्तूकरतां
जी एक विशेष प्रकारची अवस्था मांडण्यांत
येते त्या अवस्थेलाही त्या वस्तूला दाख-

टीप ९ पहा.) तेव्हां जसा परावलंबी मनुष्य आपल्या
अपेक्षा नियमानें दूर करूं शकत नाही तशीच
वृत्तीमधील विशेषणाची गति आहे. तेव्हां इतर
ठिकाणीं त्या अर्थाला नियमानें अवधीची अपेक्षा आहे
तरी तो अर्थ स्वतः वृत्तीमधील शब्दापासून उप-
स्थित होऊन त्याच वृत्तीमधील विशेष्याचें विशेषण
झाल्यास अवधीच्या अपेक्षेचा नियम राहत नाही.

१. तृतीयासमासामध्ये सर्व वगैरे शब्दांना सर्व-
नामसंज्ञा होत नाही.

तृतीयासमास इति । तद्यत्तादर्थ्यात्ता-
च्छब्दं तस्यैदं ग्रहणम् ॥ अथवा समास
इति वर्तमाने पुनः समासग्रहणस्यैतत्प्रयो-
जनं योगाङ्गं यथोपजायेत । सति योगाङ्गे
योगविभागः करिष्यते । तृतीया । तृतीया-
समासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न
भवन्ति । मासपूर्वाय देहि । संवत्सर-
पूर्वाय देहि । ततोऽसमासे । असमासे
च तृतीयायाः सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि
न भवन्ति । मासेन पूर्वाय देहि ॥

[द्वन्द्वे च ॥१.१.३१॥]

विभाषा जसि ॥१.१.३२॥

जसः कार्यं प्रति विभाषाकञ्जि न
भवति ॥

* [प्रथमचरमतयाल्पाधकति-
पयनेमाश्च ॥१.१.३३॥]

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापरा-
धराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम्
॥१.१.३४॥

अवरादीनां च पुनः सूत्रपाठे ग्रहणा-

विणारा शब्द लावण्याची लोकामध्ये वहिवाट
आहे त्या न्यायाने तृतीयासमास सोडविण्या-
करतां जीं वाक्यामध्ये अनेक पदे निरनि-
राळी दाखविलीं जातात त्या वाक्यालाही तृती-
यासमास असें म्हणतां येतें. तेव्हां असा जो
तृतीयासमास सोडविण्याकरतां कल्पिलेल्या
वाक्याला लागणारा तृतीयासमास हा शब्द
त्याचेंही येथें ग्रहण व्हावें हा समासशब्द
घालण्याचा उपयोग होय.

त्यामुळे मासेन पूर्वाय येथेंही सर्वनामसंज्ञेचा
निषेध सिद्ध होतो.

अथवा समासे या शब्दाची अनुवृत्ति
येत असतां पुनः येथें 'समासे' हा शब्द घातला
त्याचा उपयोग हा आहे की येथें समास हा
सूत्राचा अवयव समजला जावा. आणि असा
अवयव समजला म्हणजे योगविभाग करण्यांत
येईल तो असा—'तृतीया' एवढेंच एक सूत्र

होय. तेथें समासग्रहणाची अनुवृत्ति आहे.
तेव्हां तृतीयासमासामध्ये सर्व वगैरे शब्दांना
सर्वनामसंज्ञा होत नाहीं असा त्याचा अर्थ
होय. उदा० मासपूर्वाय, संवत्सरपूर्वाय देहि.
त्याचें पुढें 'असमासे' असें दुसरें सूत्र होय.
तृतीयासमासमिन्न ठिकाणीं, अर्थात् तृतीया-
समासासारख्या वाक्यामध्ये, सर्व वगैरे
शब्दांना सर्वनामसंज्ञा होत नाहीं, असा
त्याचा अर्थ होय. उदा० मासेन पूर्वाय,
संवत्सरेण पूर्वाय देहि.

(सू. ३२) जस् प्रत्ययाचे स्थानीं शी आदेश
(७।१।१७) करण्यापुरतीच ही एकदां सर्वनाम-
संज्ञा सांगितली आहे. इतर कार्य कर्तव्य अस-
तांना 'द्वंद्वे च' हा निषेध कायम असतो. कारण
द्वंद्वामध्ये मुळीच अकच् प्रत्यय (५।३।७१)
होत नसतो.

(सू. ३४) ह्या पूर्वपर वगैरे शब्दांचा आदि

२. जसें 'ब्राह्मणाला आणावा' असें म्हटलें
असतां 'ब्राह्मणमित्राला आणावा' इतकाच त्याचा
अर्थ होतो. पण तेथें ब्राह्मणमित्र असा ब्राह्मणासारखा
दुसरा कुणीतरी मनुष्यच आणिला जातो तसें येथें
'तृतीयासमासमिन्नस्थली' या म्हणण्यानें तृतीया-
समासासारखें त्याचा अर्थ दाखविणारें वाक्यच घेतलें
जातें.

† द्वंद्वसमासामध्ये सर्व वगैरे शब्दांना सर्वनाम-
संज्ञा होत नाहीं.

‡ द्वंद्वसमासामध्ये सर्व वगैरे शब्दांना जस्

प्रत्यय असतांना सर्वनामसंज्ञा विकल्पानें होते.

* प्रथम, चरम, तयप्रत्ययान्त, अल्प, अर्ध, कति-
पय आणि नेम ह्या शब्दांना जस् प्रत्यय पुढें अस-
तांना विकल्पानें सर्वनामसंज्ञा होते.

१. ज्या अर्थाला नियमाने अवधीची अपेक्षा
लागते अशा अर्था उपयोगांत आणलेले आणि जे
कोणाचीही संज्ञा नव्हेत अशा पूर्व, पर, अवर,
उत्तर, अपर, आणि अधर या शब्दांना जस् प्रत्यय
पुढें असतांना सर्वनामसंज्ञा विकल्पानें होते.

नर्थक्यं गणे पठितत्वात् ॥१॥

अवरादीनां च पुनः सूत्रपाठे ग्रहण-
मनर्थकम् । किं कारणम् । गणे पठित-
त्वात् । गणे ह्येतानि पठ्यन्ते । कथं
पुनर्ज्ञायते स पूर्वः पाठोऽयं पुनः पाठ
इति । तानि हि पूर्वादीनीमान्यवरादीनि ।
इमान्यपि पूर्वादीनि । एवं तर्ह्याचार्य-

प्रवृत्तिर्ज्ञापयति स पूर्वः पाठोऽयं पुनःपाठ
इति यदयं पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा [७.
१.१६] इति नवग्रहणं करोति । नवैव
हि पूर्वादीनि ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं व्यव-
स्थायामसंज्ञायामिति वक्ष्यामीति । एत-
दपि नास्ति प्रयोजनम् । एवंविशिष्टा-
न्येवैतानि गणे पठ्यन्ते ॥ इदं तर्हि

म्ह. प्राथमिक शब्द हा अवर म्ह. पूर्वकल्पित
आहे. अशा ह्या शब्दांचा पुनः सूत्रामध्ये येथें
जो पाठ केला तो निरर्थक केला आहे असें
दिसते.

काय कारण ?

सर्वादिगणामध्ये या शब्दांचा अशाच
क्रमानें पाठ केला आहे म्हणून.

पण, गणपाठ हा पूर्वीचा आणि सूत्रपाठ
मागूनचा, हें कशावरून समजलें जात आहे.

सर्व वगैरे शब्दांचा गणपाठांत पूर्वी
उपक्रम केला आहे आणि सूत्रपाठांत अली-
कडे म्ह. त्याच्या मागून उपक्रम केला आहे.
सूत्रपाठांत देखील त्या शब्दांचा उपक्रम गण-
पाठापेक्षां पूर्वी केला आहे असें म्हणतां येतें.

असें आहे तर गणपाठ हा पूर्वीचा,
अष्टाध्यायीपाठ मागूनचा, असें आचा-
र्यांचा व्यवहारच सुचवितो. ज्यापेक्षां हा
आचार्य 'पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा' (७।१।

१६) येथें अधिकांचे व्यावृत्तीकरतां 'नवभ्यः'
हा शब्द घालीत आहे. पूर्व वगैरे शब्द
अष्टाध्यायीमध्ये नऊच आहेत. तेव्हां ज्यां-
पेक्षां 'नवभ्यः' हा शब्द घालतो त्यापेक्षा
सर्वादिगणपाठ पूर्वीचा आहे असें अनुमान
निघतें, म्हणूनच अधिकव्यावृत्तीसाठीं घात-
लेला नवभ्यः हा शब्द सुसंगतवार जुळून
येतो.

तर पूर्वादिक नऊ शब्दांचा पुनः येथें
पाठ केल्याचें प्रयोजन हें समजावें कीं
'व्यवस्थायामसंज्ञायाम्' हें विशेषण पूर्वादि
सात शब्दांनाच लागू व्हावें. 'अज्ञातिधना-
ख्यायां' हें स्वशब्दालाच विशेषण. आणि
'बहिर्योगोपसंव्यानयोः' हें विशेषण अन्तर-
शब्दालाच लागू व्हावें.

हेंही प्रयोजन नाही. कारण गणामध्ये
तशीं विशेषणें लावूनच पाठ केला आहे.

तर मग पूर्वादि नऊ शब्दांच्या येथें

वयाची ते सर्व-शब्दासारखे शब्द कोणते तें समजण्या-
करतां मागून गणपाठाची रचना पाणिनीनें केली
असें म्हणतां येतें. तेव्हां 'सूत्रपाठापूर्वीच गणपाठ
केला आहे' अशी कल्पना निश्चित करण्याला कांहीं
तो आधार घेतां येत नाही.

५. सर्वादिगणामध्ये पूर्व वगैरे नऊ शब्दांच्या
पुढें त्यद्, तद् वगैरे शब्द आहेत त्यांचा संग्रह 'पूर्वा-
दिभ्यः' (७।१।१६) या पदानें न व्हावा म्हणून
त्याला 'नवभ्यः' असें विशेषण दिलें आहे. एकंदरीत
'सूत्रपाठापेक्षां गणपाठ पूर्वीचा आहे' असें ठरत अस-
ल्यामुळे ह्या प्रकृतसूत्रामध्ये 'पूर्वपरावर०' असे
प्रत्यक्ष शब्द न उच्चारतां 'पूर्वादीनि' असें म्हण-
ण्यानें काम भागतें असें सिद्ध होतें.

२. 'हें प्रकृतसूत्र जस्पृत्यय पुढें असतांना विक-
ल्पानें सर्वनामसंज्ञा सांगणारें आहे' असें गृहीत
न घरतां फक्त सर्वनामसंज्ञा सांगणारेच हें सूत्र आहे
असें गृहीत धरून ही शंका केली आहे.

३. जर पाणिनीनें गणपाठ पूर्वी केला नसता
तर 'सर्वादीनि सर्वनामानि' या सूत्रामध्ये 'सर्वादीनि'
असें पद त्याला घालतां आलें नसतें. कारण सर्व हा
शब्द आरंभीं कुठें आहे तें कांहींच त्यावेळीं सांगतां
येणार नाही.

४. 'सर्वादीनि०' या सूत्रामध्ये 'आदि' हा शब्द
'पहिला' या अर्थाचा न घेतां 'प्रकार' या अर्थाचा
घेतला म्हणजे 'सर्व-शब्दासारखे जे शब्द त्यांना
सर्वनामसंज्ञा होते' असा त्याचा अर्थ घेऊन सर्वनाम-
संज्ञा करतां येते. आतां सर्वनामसंज्ञा ज्यांना करा-

प्रयोजनं व्यादिपर्युदासेन पर्युदासो मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नैषां व्यादिपर्युदासेन पर्युदासो भवतीति यदयं पूर्वत्रासिद्धम् [८.२.१] इति निपातनं करोति । वार्तिककारश्च पठति जश्भावादिति चेदुत्तरत्राभावादपवादप्रसङ्ग इति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं जसि विभाषां वक्ष्यामीति ॥

पाठाचें फल हें समजावें की 'किसर्वनाम बहुभ्योऽव्यादिभ्यः' (५।३।२) येथील व्यादिकांच्या प्रतिषेधानें पूर्वादिकांचा प्रतिषेध न व्हावा.

हेही प्रयोजन येत नाही. कारण ज्यापेक्षां हा 'पूर्वत्रासिद्धम्' (८।२।१) येथें पूर्वत्र हा शब्द वापरतो त्यापेक्षां व्यादिकांच्या प्रतिषेधानें पूर्वादि नऊ शब्दांना तसिलादिकांचा प्रतिषेध होत नाही असें आचार्याचा व्यवहार सुचवीत आहे. शिवाय 'ढो ढे लोपः' (८।३।१३) या सूत्रावरील 'जश्भावादिति चेदुत्तरत्राभावादपवादप्रसङ्गः' या वार्तिकामध्ये 'उत्तरत्र' असा शब्द वार्तिककारही वापरित

६. सर्वादिगणाचा पाठक्रम दोन प्रकारचा आहे. प्रथमतः सर्व, विश्व वगैरे १४ शब्द, नंतर पूर्व, पर वगैरे ९ शब्द आणि त्यानंतर त्यद्, तद् वगैरे १२ शब्द; असा एक क्रम आहे. आणि दुसरा पाठक्रम असा आहे की प्रथमतः सर्व विश्व वगैरे १४ शब्द, नंतर त्यद्, तद् वगैरे १२ शब्द आणि त्यानंतर पूर्व, पर वगैरे ९ शब्द. हा दुसरा पाठक्रम घेतला म्हणजे पूर्व, पर वगैरे ९ शब्द हे व्यादिकांत येतात. द्वि हा शब्द त्यद्, तद् वगैरे १२ पैकीं आठवा शब्द आहे. त्याला आरंभ करून पुढील सर्व शब्दांचा व्यादिकांमध्ये संग्रह होतो. त्राल्, सिल् वगैरे प्रत्यय सर्वनामां हून सांगितले आहेत परंतु त्यांत व्यादिक शब्द वगळले आहेत. अव्यादिभ्यः (५।३।२) असा तेथें निषेध केला आहे. तो निषेध बाजूला सारून त्रल्, तसिल् हे प्रत्यय पूर्व, पर इत्यादि शब्दांहून झाले पाहिजेत म्हणून मुद्दाम हें प्रकृतसूत्र केलें आहे.

१. जस् प्रत्यय पुढें असतांना स्वशब्दाला सर्वनामसंज्ञा विकल्पानें होते, परंतु त्या स्वशब्दाचा अर्थ

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् १.१.३५।

आख्याग्रहणं किमर्थम् । ज्ञातिधनपर्यायवाची यः स्वशब्दस्तस्य यथा स्यादिह मा भूत् । स्वे पुत्राः स्वाः पुत्राः । स्वे गावः स्वा गावः ॥

अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः

॥१.१.३६॥

उपसंव्यानग्रहणमनर्थकं बहिर्यो-

आहे. या सूत्रवार्तिकप्रयोगावरून त्यादादिकांचे पूर्वी पूर्वादिकांचा पाठ आहे असें सूचित होतें.

तर मग पूर्व वगैरे शब्दांना जस् प्रत्यय पुढें असतांना सर्वनामसंज्ञेचा विकल्प करावा म्हणून त्यांचा येथें पुनः पाठ केला आहे.

(सू. ३५) येथें आख्या हा जो शब्द घातला आहे तो कशासाठी ?

ज्ञाति आणि धन या शब्दांचा पर्याय असा जो स्वशब्द त्यालाच सर्वनामसंज्ञेचा निषेध झाला पाहिजे. स्वे पुत्राः, स्वाः पुत्राः, स्वे गावः, स्वा गावः, येथें सर्वनामसंज्ञेचा निषेध न झाला पाहिजे.

ज्ञाति किंवा धन हा नसला पाहिजे.

२. येथें स्व शब्द आत्मीय या अर्थानें घातला आहे. आतां तो आत्मीय पदार्थ पुत्र वगैरे ज्ञाति असला किंवा गो वगैरे धन असला तरी येथें सर्वनामसंज्ञेचा निषेध होत नाही, कारण हा स्व शब्द ज्ञाति किंवा धन याची आख्या म्ह. नांव होत नाही.

१. बहिर्योग आणि उपसंव्यान ह्या अर्थांला दाखविणारा जो अंतरशब्द त्याला जस् प्रत्यय पुढें असतांना सर्वनामसंज्ञा विकल्पानें होते. बहिर्योग याचे दोन अर्थ होतात. गांवाची हद्द दाखवण्याकरतां जो तट वगैरे घातलेला असतो त्या हद्दीच्या बाहेरील मोकळ्या प्रदेशाला बहिः असें म्हणतात. आणि त्या मोकळ्या प्रदेशांत असलेल्या पदार्थांलाही बहिः असें म्हणतात, या अर्थांपैकीं कोणत्याही एकाचा योग म्ह. संबंध दाखविणाऱ्या अंतरशब्दाला सर्वनामसंज्ञा होते. अन्तरे अन्तराः गृहाः याचे दोन अर्थ होतात. हद्दीच्या बाहेरचीं घरे असा एक अर्थ आणि हद्दीच्या आंतील जीं घरे हद्दीला लागून अस-

गेण कृतत्वात् ॥१॥

उपसंव्यानग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । बहिर्योगेण कृतत्वात् । बहिर्योग इत्येव सिद्धम् ॥

न वा शाटकयुगाद्यर्थम् ॥२॥

न वानर्थकम् । किं कारणम् । शाटक-युगाद्यर्थम् । शाटकयुगाद्यर्थं तर्हीदं वक्तव्यं

यत्रैतन्न ज्ञायते किमन्तरीयं किमुत्तरीय-मिति ॥ अत्रापि य एष मनुष्यः प्रेक्षा-पूर्वकारी भवति निर्ज्ञातं तस्य भवती-दमन्तरीयमिदमुत्तरीयमिति ॥

अपुरीति वक्तव्यम् ॥ इह माभूत अन्तरायां पुरी वसतीति ।

वाप्रकरणे तीयस्य डित्सूपसंख्यानम्
वाप्रकरणे तीयस्य डित्सूपसंख्यानं

(वा. १) सूत्रामध्ये उपसंव्यान हा जो शब्द घातला आहे तो निरर्थक आहे.

काय कारण ?

बहिर्योग या अर्थानेच त्याचें काम भागत आहे.

(वा. २) उपसंव्यान हा शब्द निरर्थक होत नाही.

काय कारण ?

जेथें घडी न मोडलेली अशीं एकसारखीं दिसणारीं दोन वस्त्रे आहेत तेथें अन्तरीय म्ह. नेसावयाचें वस्त्र कोणतें, आणि उत्तरीय म्ह. पांघरावयाचें वस्त्र कोणतें हें समजत नसल्यामुळे अर्थात् तेथें बहिर्योग दाखवितां येत नाही. तेव्हां नुसत्या बहिर्योग-शब्दानें काम भागत नाही. म्हणून उपसंव्यान शब्द घातला आहे.

येथेंही जो मनुष्य चाणाक्ष असेल तो 'अमुक

एक वस्त्र अन्तरीय आहे, व अमुक एक वस्त्र उत्तरीय आहे.' हें बरोबर ओळखतो, त्याबरोबर बहिर्योगही ठरत असल्यामुळे बहिर्योग या अर्थानेच अन्तरीय किंवा उत्तरीय वस्त्र या अर्थाला दाखविणाऱ्या अन्तर-शब्दाला सर्वनामसंज्ञा होईल. तेव्हां उपसंव्यान शब्द सूत्रामध्ये घालावयास नको.

'अन्तरं बहिर्योगो.' या गणसूत्रामध्ये 'अपुरि' हा शब्द घालण्यांत यावा. पुर याचें म्ह. नगराचें अंतर हें जर असेल तर अन्तर-शब्दाला सर्वनामसंज्ञा होत नाही असें म्हणावें. कारण 'अन्तरायां पुरि' येथें अन्तर-शब्दाला सर्वनामसंज्ञा न झाली पाहिजे.

(वा. ३) सर्वनामसंज्ञाविकल्पाचे प्रकरणा-मध्ये डकारेत्संज्ञक प्रत्यय पुढें असतां तीयप्रत्य-यान्ताचें ग्रहण करावें. म्हणजे डित्प्रत्ययाच्या मागील तीयप्रत्ययान्तशब्दाला विकल्पानें

तात तीं घरे असं दुसरा अर्थ कारण हद्दीला लागून असलेल्या आंतील घरांचा बाहेर मोकळ्या प्रदेशांत असलेल्या पदार्थाशी संबंध हा तेथें अंतर शब्दापासून प्रतीत होतो. उपसंव्यान शब्दाचेही अर्थ दोन आहेत. उप, सम्, या दोन उपसर्गांच्या पुढें व्ये धातूहून ल्युट् प्रत्यय व त्याला अन आदेश (७।१।१) करून उपसंव्यान शब्द साधला आहे. येथें आच्छादन करणें हा धातूचा अर्थ आहे. पुढील प्रत्ययाचा त्या क्रियेचें कर्म आणि कारण असा दोन्ही प्रकारचा अर्थ संभवतो. तेव्हां झाकलें जाणारें जें अन्तरीय म्ह. नेसावयाचें वस्त्र, आणि ज्याच्या योगानें झाकलें जातें तें उत्तरीय म्ह. पांघर-

ण्याचें वस्त्र, या दोन्ही वस्त्रांना उपसंव्यान म्हणतात. तेव्हां या दोन्ही अर्थी अंतर शब्दाला सर्वनामसंज्ञा होते.

२. कारण पांघरण्याचे वस्त्राचा बाहेरच्या मोक-ळ्या प्रदेशाशी संबंध असतो हें प्रसिद्धच आहे. तसेंच त्या बाहेरच्या मोकळ्या प्रदेशांत असलेल्या पदार्थाशी म्ह. पांघरण्याचे वस्त्राशी नेसावयाच्या वस्त्राचा संबंध असतो. तेव्हां दोन वस्त्रापैकीं कोण-त्याही वस्त्राला दाखविणारा अंतर शब्द असेल तरी त्याला बहिर्योग याच्या दोन अर्थांपैकीं कोणता तरी एक अर्थ घेऊन सर्वनामसंज्ञा करतां येते.

कर्तव्यम् । द्वितीयायै द्वितीयस्यै । तृतीया-
यै तृतीयस्यै । विभाषा द्वितीयातृतीया-
भ्याम् [७.३.११५] इत्येतन्न वक्तव्यं
भवति । किं पुनरत्र ज्यायः । उपसंख्या-
नमेवात्र ज्यायः । इदमपि सिद्धं भवति ।
द्वितीयाय द्वितीयस्मै । तृतीयाय तृतीयस्मै-
स्वरादिनिपातमव्ययम् ॥ १.१.३७
किमर्थं पृथग्रहणं स्वरादीनां क्रियते

न चादिष्वेव पठयेन् । चादीनां वा अ-
सत्त्ववचनानां निपातसंज्ञा स्वरादीनां पुनः
सत्त्ववचनानामसत्त्ववचनानां च ॥ अथ
किमर्थमुभे संज्ञे क्रियेते न निपातसंज्ञैव
स्यात् । नैवं शक्यम् । निपात एकाजनाङ्
[१.१.१४] इति प्रगृह्यसंज्ञोक्ता सा
स्वरादीनामप्येकाचां प्रसज्येत ॥ एवं
तर्ह्यव्ययसंज्ञैवास्तु । तच्चाशक्यम् । वक्ष्य-

सर्वनामसंज्ञेचं विधान करावें. जसें—द्वितीयायै-
द्वितीयस्यै, तृतीयायै-तृतीयस्यै हे वार्तिक केले
म्हणजे 'विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम्' (७।३।
११५) हे सूत्र करावयास नको.

आतां वार्तिक आणि सूत्र या उभयतांमध्ये
कोणतें ठेवणें चांगलें ?

वार्तिकच ठेवावें हे चांगलें. कारण त्यांत
द्वितीयाय-द्वितीयस्मै, तृतीयाय-तृतीयस्मै, हींही
उदाहरणें साधत आहेत.

(सू. ३७) निपातापेक्षां निराळें स्वरादिकांचें
ग्रहण कशासाठीं बरें केलें आहे ? तसें
करावयास नको. तर चादिगणामध्येच स्वरा-
दिगण घालावा.

अद्रव्यार्थक अशा चादिगणांतील शब्दांना
निपातसंज्ञा सांगितली आहे आणि द्रव्यार्थक
किंवा अद्रव्यार्थक अशा दोन्ही प्रकारच्या
स्वरादिगणांतील स्वर वगैरे शब्दांना अव्यय
संज्ञा इष्ट आहे.

१. स्वर वगैरे शब्द आणि निपातसंज्ञक (१।४।
५७-९७) शब्द यांना अव्ययसंज्ञा होते.

२. चादिगणांतील च वगैरे शब्दांना निपातसंज्ञा
सांगितली आहे (१।४।५७). त्या चादिगणामध्ये
स्वरादिगण घातला म्हणजे त्यानेच स्वर वगैरेंना
निपातसंज्ञा होईल, आणि प्रकृतसूत्रानें स्वर वगैरेंना
निपात या दृष्टीने अव्ययसंज्ञा होईल. तेव्हां येथें
'स्वरादि' असे म्ह. निराळें म्हणावयास नको.

३. लिंग आणि संख्या यांचा संबंध ज्या अर्था-
ला भासतो त्या अर्थाला द्रव्य म्हणतात; उदा० घट,
पट वगैरे शब्दांचे अर्थ होत. ज्या अर्थाला लिंग

आतां, निपात आणि अव्यय अशा दोन
संज्ञा कां बरें केल्या आहेत. त्या दोन
संज्ञा करूं नयेत. एक निपातसंज्ञाच करावी.
(म्हणजे 'प्राग्रीश्वरान्निपाताः' (१।४।५६)
याचे पुढें 'स्वरादीनि०' वगैरे सूत्रें
करून स्वरादिकांना निपातसंज्ञाच सांगावी.
अव्ययसंज्ञा मुळीच नको.)

असें करणें शक्य नाही. कारण 'निपात
एकाजनाङ्' (१।१।१४) यानें सांगितलेली
प्रगृह्यसंज्ञा ती एकाच् अशा स्वरादिकांनाही
प्रसक्त होईल. जसें—क इव केव.

असें आहे तर एक अव्ययसंज्ञाच असूं दे.
(म्हणजे 'प्राग्रीश्वरादव्ययम्' (१।४।५६) असें
सूत्र करून त्याच्यापुढें 'स्वरादीनि' वगैरे सूत्रें
घालून पुढें 'चादयो' वगैरे सूत्रें घालावीत.)

तसें करणें अशक्य आहे. कारण 'तत्पु-
रुषे तुत्यार्थ०' (६।१।२) या सूत्रानें सांगितलेला
पूर्वपदप्रकृतिस्वर 'स्नात्वाकालकः' वगैरे

आणि संख्या यांचा संबंध भासत नाही त्या अर्थाला
अद्रव्य म्हणतात; जसें च, वा वगैरे शब्दांपासून
प्रतीत होणारे समुच्चय, विकल्प वगैरे अर्थ. हेच अर्थ
ज्या ठिकाणीं समुच्चय, विकल्प अशा शब्दांपासून
भासतात त्या ठिकाणीं त्यांना द्रव्य असें म्हणतां येतें.

४. क येथें किम् शब्दाहून अत् प्रत्यय (५।३।
१२) केला आहे. त्या अ या तद्धितप्रत्ययाला आतां
अव्ययसंज्ञेच्या ऐवजी निपातसंज्ञाच होणार (१।१।
३८) असल्यामुळे त्याला प्रगृह्यसंज्ञा होऊन प्रकृति-
भाव (६।१।२५) होईल आणि गुण (६।१।८७)
होणार नाही.

त्येतत् । अव्यये नञ्कुनिपातानामिति ।
तद्वरीयसा न्यासेन परिगणनं कर्तव्यं
स्यात् ॥ तस्मात्पृथग्रहणं कर्तव्यम् । उभे-
च संज्ञे कर्तव्ये ॥

तद्वितश्चासर्वविभक्तिः ॥ १.१.३८।

असर्वविभक्तावविभक्तिनिमित्त-
स्योपसंख्यानम् ॥ १॥

असर्वविभक्तावविभक्तिनिमित्तस्योप-
संख्यानं कर्तव्यम् । नाना विना । किं
पुनः कारणं न सिध्यति ।

सर्वविभक्तिर्ह्यविशेषात् ॥ २ ॥

सर्व विभक्तिर्ह्येष भवति । किं
कारणम् । अविशेषेण विहितत्वात् ॥

त्रलादीनां चोपसंख्यानम् ॥ ३॥

त्रलादीनां चोपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
तत्र यत्र । ततः यतः । ननु च विशेषे-
णैते विधीयन्ते । पञ्चम्यास्तसिल् [५.३.
७] सप्तम्यास्त्रल् [१०] इति । वक्ष्यत्ये-
तत् । इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते [१४]
इति ॥ यदि पुनरविभक्तिः शब्दोऽव्यय-

उदाहरणामध्ये न व्हावा यासाठीं 'अव्यये
नञ्कुनिपातानाम्' असें तेथे परिगणन
करावयाचें आहे. तें पुष्कळ शब्द घालून मोठें
करावें लागेल. (म्हणजे आतां निपातसंज्ञा
मुळींच नसल्यानें परिगणनांतील निपातशब्दांचे
ऐवजी सर्व चादिकशब्द घालावे लागतील.)
एकंदरीत प्रकृतसूत्रामध्ये स्वरादि आणि
निपात असे दोन्ही शब्द निराळे घातले पाहि-
जेत आणि निपात व अव्यय अशा संज्ञाही
दोन निरनिराळ्या केल्या पाहिजेत.

(वा.१) असर्वविभक्तिः असें जें म्हटलें
आहे तेथें आणखी अविभक्तिनिमित्त असें
म्हटलें पाहिजे; उदा. विना, नाना.

पण, विना आणि नाना येथें प्रकृतसूत्रानें
कां वरें अव्ययसंज्ञा साधत नाहीं ?

(वा.२) हा ना आणि नाञ् तद्वित प्रत्यय
सर्व विभक्त्यन्त अशा वि आणि नञ् शब्दां-
हून करतां येतो.

१. ज्या शब्दाहून सर्व प्रकारची विभक्ति उत्पन्न
होत नाहीं अशा तद्वितप्रत्ययान्त शब्दाला अव्यय-
संज्ञा होते.

२. असर्वविभक्तिः या पदाचा अर्थ 'ज्या
तद्वितप्रत्ययान्त शब्दाहून सर्व प्रकारची विभक्ति
उत्पन्न होत नाही' असा आहे. परंतु तसा अर्थ न
घेतां 'ज्या तद्वितप्रत्ययाची उत्पत्ति होते वेळीं त्याच्या
प्रकृतीला सर्व विभक्ति लावतां येत नाहीत' असा अर्थ
मनांत घेऊन वार्तिककारांनीं हें वार्तिक केलें आहे.
विना, नाना येथें वि याहून ना प्रत्यय आणि न

काय कारण ?

विशेष एखादीच विभक्ति कारण म्हणून
त्या सूत्रांत धरिली नाहीं.

(वा.३) शिवाय त्रल् वगैरे तद्वित प्रत्यय
केले असतां तेथें त्या तद्वितप्रत्ययान्तशब्दाला
अव्ययसंज्ञा होते असें म्हणावें. उदा० तत्र,
यत्र, ततः, यतः.

पण त्रल् तसिल् वगैरे तद्वितप्रत्यय विशेष
विभक्तिनिमित्त म्हणून धरूनच सांगितले
आहेत; जसें—'पञ्चम्यास्तसिल्' (५।३।७),
'सप्तम्यास्त्रल्' (५।३।१७). तेव्हां वरील उदाहर-
णामध्ये प्रकृतसूत्रानेंच अव्ययसंज्ञा साधत आहे.

तरी पण दुसरीकडे दोष येतोच. 'इतराभ्यो-
ऽपि दृश्यन्ते' (५।३।१४) या सूत्रानें पञ्चमी,
सप्तमी, यांहून अन्य ज्या विभक्ति तदन्ताहूनही
त्रल्तसिलादिक होतात असें सांगितलें आहे;
तेव्हां भवत् वगैरे शब्दांचा योग असतां सर्व
विभक्त्यन्ताहून सांगितलेले त्रल् वगैरे प्रत्यय

याहून नाञ् प्रत्यय (५।२।२७) झाला आहे. त्या
प्रत्ययाच्या उत्पत्तीचे वेळीं त्याच्या प्रकृतीहून म्ह.
वि आणि नञ् यांहून अमुक विभक्ति केलेली पाहिजे
असें विशेष कांहीच तेथें सांगितलेलें नाहीं. म्हणून
तेथें कोणतीही विभक्ति केली तरी चालते. 'अवि-
भक्तिनिमित्त' याचा अर्थ 'ज्या तद्वितप्रत्ययाच्या
उत्पत्तीचे वेळीं त्याच्या प्रकृतीहून कोणतीच विशेष
विभक्ति कारण म्हणून धरलेली नाही' असा आहे.
ना आणि नाञ् हे प्रत्यय तसे आहेत.

संज्ञा भवतीत्युच्यते ।

अविभक्तावितरेतराश्रयत्वाद-

प्रसिद्धिः ॥४॥

अविभक्तावितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः
संज्ञायाः । केतरेतराश्रयता । सत्यविभ-
क्तित्वे संज्ञया भवितव्यं संज्ञया चाविभ-
क्तित्वं भाव्यते तदितरेतराश्रयं भवति ।
इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते ॥

अलिङ्गमसंख्यमिति वा ॥५॥

अथवालिङ्गमसंख्यमव्ययसंज्ञं भवतीति
वक्तव्यम् । एवमपीतरेतराश्रयमेव भवति ।
केतरेतराश्रयता । सत्यलिङ्गासंख्यत्वे

संज्ञया भवितव्यं संज्ञया चालिङ्गासंख्यत्वं
भाव्यते तदितरेतराश्रयं भवति । इतरे-
तराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते ॥
नेदं वाचनिकमलिङ्गतासंख्यता च । किं
तर्हि । स्वाभाविकमेतत् । तद्यथा ।
समानमीहमानानां चाधीयानानां च केचि-
दर्थैर्युज्यन्तेऽपरे न । तत्र किमस्माभिः
कर्तुं शक्यम् । स्वाभाविकमेतत् ॥ तत्तर्हि
वक्तव्यमलिङ्गमसंख्यमिति । न वक्तव्यम् ।

सिद्धं तु पाठात् ॥६॥

पाठाद्वा सिद्धमेतत् । कथं पाठः
कर्तव्यः । तसिलादयः प्राक्पाशपः ।

केले म्हणजे तेथे अव्ययसंज्ञा होणार नाही.

आतां, जर 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' याचे
ऐवजी 'अविभक्तिः शब्दः' असें सूत्र करून
प्रयोगामध्ये ज्या शब्दाच्या पुढेही विभक्ति
दिसत नाही त्या शब्दाला अव्ययसंज्ञा होते
असें म्हटलें तर विना, नाना, तत्र, ततः वगैरे
ठिकाणीं दोष येत नाही. परंतु—

(वा. ४) अविभक्ति असें म्हटलें तर अन्यो-
न्याश्रयदोष येत असल्यामुळे कांहींच सिद्ध
होणार नाही.

तो अन्योन्याश्रयदोष कसा येतो ?

तो शब्द प्रथमतः विभक्तिरहित होईल तर
त्याला अव्ययसंज्ञा होणार, आणि प्रथमतः
संज्ञा होईल तर तो शब्द विभक्तिरहित आहे
असें ठरणार, असा दोष येतो. आणि एक-
मेकांवर अवलंबून असलेली कांयें तर मुळींच
अस्तित्वांत येऊं शकत नाहीत.

(वा. ५) अथवा 'लिङ्गसंख्यारहित तें
अव्ययसंज्ञक होतें' असें वचन करावें.

तरीही अन्योन्याश्रयदोष येतोच.

तो अन्योन्याश्रयदोष कसा येतो ?

लिङ्गसंख्यारहित असा शब्द दृष्टीस पडेल
तर तेथे अव्ययसंज्ञा होणार, आणि अव्ययसंज्ञा
झाली म्हणजे तो शब्द लिङ्गसंख्यारहित असा

बनणार, असा अन्योन्याश्रयदोष येतो आणि
एकमेकांवर अवलंबून असलेली कांयें तर
मुळींच अस्तित्वांत येऊं शकत नाहीत.

पण लिङ्ग आणि संख्या न लागणें हें
कांहीं वचनानें निष्पन्न होणारें नव्हे, तर
स्वाभाविक आहे; जसें—एकाच प्रकारची इच्छा
करणाऱ्या व अगदीं तुल्य उद्योग करणा-
ऱ्या अशा अनेक लोकांमध्ये कृतार्थ असे
कांहींच बनतात, व कांहीं कृतार्थ बनत
नाहींत, तेथे आम्हीं काय करावें ? कारण तसें
होणें हें स्वाभाविकच आहे. तेव्हां लिङ्ग
आणि संख्या न लागणें हा अर्थ दुसऱ्यावर
अवलंबून नसल्यामुळे अन्योन्याश्रय होत
नाहीं.

तर मग 'अलिङ्गमसंख्यमव्ययम्' हें वचन
केलें पाहिजे.

तसें वचन करावयास नको.

(वा. ६) अथवा स्वरादिगणामध्ये प्रत्यक्ष
पाठ केल्यानें हें साधत आहे.

पण तो पाठ कसा करावा ?

'पञ्चम्यास्तसिल्' (५।३।७) या सूत्रानें
सांगितलेल्या तसिल् प्रत्ययाला आरंभ करून
'याप्ये पाशप्' (५।३।४७) या सूत्रानें सांगि-
लेल्या पाशप् प्रत्ययापर्यंतचे प्रत्यय; 'बहुल्या-

शस्प्रभृतयः प्राक्समासान्तेभ्यः । सान्तः ।
कृत्वोऽर्थः । तसिवती । नानाच्चाविति ॥
अथवा पुनरस्त्वविभक्तिः शब्दोऽव्यय-
संज्ञो भवतीत्येव । नञ् चोक्तमविभक्ता-
वितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिरिति । नैष
दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । यद्यपि
तावद्वैयाकरणा विभक्तिलोपमारभमाणा

अविभक्तिकाञ्चशब्दान्प्रयुञ्जते ये त्वेते
वैयाकरणेभ्योऽन्ये मनुष्याः कथं तेऽ-
विभक्तिकाञ्चशब्दान्प्रयुञ्जत इति। अभिज्ञाश्च
पुनर्लौकिका एकत्वादीनामर्थानाम् । आत-
श्चाभिज्ञा अन्येन हि वस्त्रेनैकं गां क्रीण-
न्त्यन्येन द्वावन्येन त्रीन् । अभिज्ञाश्च न
च प्रयुञ्जते । तदेतदेवं संदृश्यतामर्थ-

र्याच्छस्कारा०' (५।४।४३) या सूत्राने सांगि-
तलेल्या शस् प्रत्ययाला आरंभ करून 'समा-
सान्ताः' (५।४।६८) या सूत्रापर्यंतचे प्रत्यय
अमुचच्छंदसि' (५।४।१२) या सूत्राने सांगि-
तलेला अम् प्रत्यय; किमेत्तिङव्यय' (५।४।११)
या सूत्राने सांगितलेला आम् प्रत्यय; 'तेनैक-
दिक्०' 'तसिश्च' (४।३।११२।११४) या सूत्राने
सांगितलेला तस् प्रत्यय; 'तेन तुल्यं', 'तत्र
तस्यैव' (५।१।११५।११६) इत्यादिक सूत्रांनीं
सांगितलेला वत् प्रत्यय; 'संख्यायाः क्रियाभ्या०'
(५।४।१७), द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्' (५।४।१८)
विभाषा बहोर्धा० (५।४।२०) या सूत्रांनीं सांगि-
तलेले कृत्वसुच्, सुच् आणि धा हे प्रत्यय;
'विनञ्भ्यां०' (५।२।२७) या सूत्राने सांगितलेले
ना आणि नाञ् हे प्रत्यय. या प्रत्ययांचा
पाठ केल्याने 'स्वरादिनिपात०' (१।१।३७)
यानेच अव्ययसंज्ञा होते. तेव्हां असर्वविभक्ती-
विषयीचा अन्योन्याश्रयदोष येत नाही.

किंवा 'असर्वविभक्तिः' याचे ऐवजी 'अवि-
भक्तिः' असे सूत्रामध्ये पद घालून विभक्ति-
रहित शब्द अव्ययसंज्ञक होतो असे जे म्हटले
तेच असू दे.

पण 'अन्योन्याश्रय दोष येत असल्यामुळे
अविभक्तिशब्दाचे ठिकाणी अव्ययसंज्ञा साधत
नाही' असा दोष पूर्वी दाखविला आहे ना ?

हा दोष येत नाही. येथे अन्योन्याश्रय-
दोष देणाऱ्याला अगोदर असे विचारावे की
जे व्याकरणशास्त्राभिज्ञ आहेत त्यांना अमुक
सूत्राने विभक्तीचा लोप सांगितला आहे हे

माहीत असल्यामुळे ते विभक्तिरहित शब्दांचा
प्रयोग करतात हे बरोबर आहे. पण जे
व्याकरणाभिज्ञ नव्हेत ते सुद्धा विभक्तिरहित
शब्दांचा प्रयोग करतात ते कसे ? जरी ते
व्याकरणानभिज्ञ आहेत तरी त्यांना एखाद्या
संख्येचे ज्ञान शब्दापासून होतं असे मानलेंच
पाहिजे. नाही तर घटः घटौ इत्यादि ठिकाणीं
एक घट कळवावयाचा असतां एकवचन घाल-
तात व दोन घट कळवावयाचे असतां द्विव-
चन घालतात. जर त्यांना शब्दापासून एक-
त्वादि संख्येचे ज्ञान होत नसेल तर दोन घट
कळवावयाचे असतां एकवचन आणि एक
घट कळवावयाचा असतां द्विवचन सुद्धां
घालतील किंवा मुळींच वचन घालणार
नाहींत. (पण ते तसे करित नाहीत. यावरून
व्याकरणानभिज्ञही लोकांना शब्दापासून एक-
त्वादि संख्येचे ज्ञान असतं असे ठरतं.) शिवाय
पुढील व्यवहारावरूनही हेंच सिद्ध होत आहे.
एक बैल खरेदी करावयाचा असतां ठराविक
एका किंमतीने खरेदी करतात. ठराविकाच्या
दुप्पट किंमतीने दोन, आणि ठराविकाच्या
तिप्पट किंमतीने तीन बैल खरेदी करतात. जर
त्यांना संख्येचे ज्ञान नाही तर दोन-तीन बैलां-
करितां दुप्पट-तिप्पट किंमत कां देतात ? तेव्हां
एकत्वादि संख्येचे ज्ञान असूनही तद्वाचक
विभक्ति मात्र अव्ययाचे ठिकाणीं योजित
नाहींत. यावरून असे समजावे की अव्यय-
रूपी अर्थाचे स्वरूपच अशा स्वभावाचे आहे
की त्यामुळे तेथे विभक्ति लागत नाही.

रूपमेवैतदेवंजातीयकं येनात्र विभक्तिर्न भवतीति । तच्चाप्येतदेवमनुगम्यमानं दृश्यताम् । किंचिदव्ययं विभक्त्यर्थ-प्रधानं किंचित्क्रियाप्रधानम् । उच्चैर्नीचै-रिति विभक्त्यर्थप्रधानं हिरुकृपृथगिति क्रियाप्रधानम् । तद्धितश्चापि कश्चिद्वि-भक्त्यर्थप्रधानः कश्चित्क्रियाप्रधानः । तत्र यत्रेति विभक्त्यर्थप्रधानो नाना विनेति क्रियाप्रधानः । न चैतयोरर्थयोरलिङ्ग-

संख्याभ्यां योगोऽस्ति ॥

अथाप्यसर्वविभक्तिरित्युच्यत एवमपि न दोषः । कथम् । इदं चाप्यद्यत्वेऽतिबहु क्रियत एकस्मिन्नेकवचनं द्वयोर्द्विवचनं बहुषु बहुवचनमिति । कथं तर्हि । एकवचन-मुत्सर्गः करिष्यते तस्य द्विबहोरर्थयोर्द्वि-वचनबहुवचने बाधके भविष्यतः ॥ न चाप्येवं विग्रहः करिष्यते । न सर्वा अ-सर्वाः । असर्वा विभक्तयोऽस्मादिति । कथं

अव्ययाला लिङ्ग, संख्या लागत नाहीत ही गोष्ट पुढील प्रकारानें संगतवार जुळून येते. असें पाहा की काहीं अव्यये, विभक्त्यर्थप्रधान असतात म्ह. त्यांच्या अर्थामध्ये विभक्त्यर्थाला मुख्यत्व असतें; व काहीं अव्यये क्रियाप्रधान असतात म्ह. त्यांच्या अर्थामध्ये क्रियेला मुख्यत्व असतें; जसें-उच्चैः, नीचैः, यांपासून उंच ठिकाणीं, खालच्या ठिकाणीं, असा अर्थ मनांत येत असल्यामुळे अव्ययांच्या अर्थामध्ये विभक्त्यर्थाला मुख्यत्व दिसतें. तसेंच हिरुकृ, पृथक् यांपासून वर्जन करणें व निराळें असणें ह्या क्रिया मनांत येत असल्यामुळे त्यांच्या अर्थामध्ये क्रियेला मुख्यत्व दिसतें.

तसेंच तद्धितप्रत्ययही केला असतां तेथेही काहीं ठिकाणीं त्यांच्या अर्थामध्ये विभक्त्य-र्थाला मुख्यत्व दिसतें, आणि काहीं ठिकाणीं क्रियेला मुख्यत्व दिसतें, जसें-यत्र, तत्र, यांपासून ज्या ठिकाणीं, त्या ठिकाणीं असा अर्थ मनांत येत असल्यामुळे तो प्रत्यय मुख्य-त्वानें विभक्त्यर्थाला दाखवितो, व विना, नाना, यांपासून वगळणें ही क्रिया मनांत येत असल्यामुळे हा तद्धितप्रत्यय मुख्यत्वानें क्रियेला दाखवितो. आणि विभक्त्यर्थ आणि क्रिया यांवर लिंग आणि संख्या यांचा अन्वय होण्याची योग्यता तर मुळींच नाही. यावरून अव्ययाचें लिंगसंख्याराहित्य युक्ति-सिद्ध अर्थात् स्वाभाविक ठरतें.

आतां, 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' असें मूळचें सूत्र जसें आहे तसेंच ठेवले तरीही दोष येत नाही.

तो कसा ?

तो असा की अगोदर एकत्व दाखवाव-याचें असतां एकवचन करावें, द्वित्व दाख-वावयाचें असतां द्विवचन करावें. आणि बहुत्व दाखवावयाचें असतां बहुवचन करावें (१।४।२१, २२), असें जें म्हटलें आहे, तें अधिक केल्यासारखें दिसतें.

तर मग तें थोडक्यांत कसें बरें सांगावें ?

'एकत्व दाखवावयाचें असतां' हा शब्द काढून टाकून मोघम 'एक वचन करावें' असें सांगण्यांत यावें. या मोघम वचनानें सर्वत्र प्राप्त झालेल्या एकवचनाचें द्वित्व किंवा बहुत्व दाखवावयाचें असतां अनुक्रमें सांगितलेलें द्विवचन, व बहुवचन बाधक होईल. (अर्थात् अव्ययाहून फक्त एकवचनच होईल. सर्व विभक्ति होणार नाहीत. तेव्हां ना आणि नाञ या तद्धितांची उत्पत्ति होतांना वि आणि न या-हून सर्व विभक्ति गृहीत धरतां येत नसल्यामुळे विना, नाना येथें अव्ययसंज्ञा होईल.

शिवाय 'असर्वविभक्तिः' हा समास आम्ही 'न सर्वाः असर्वाः, असर्वाः विभक्तयो यस्मात्', (सात प्रकारच्या विभक्ति ज्या तद्धिताच्या पुढें करतां येत नाहीत तो तद्धित) असा सोडवीत नाहीं. तर मग कसा सोडवावयाचा ?

तर्हि । न सर्वासर्वा । असर्वा विभक्ति-
रस्मादिति । किं पुनर्विभक्तिसंज्ञम् ॥

एवं गते कृत्यपि तुल्यमेतन्मान्तस्य

कार्यं ग्रहणं न तत्र ।

ततः परे चाभिमता न कार्यास्त्रयः

कृदर्थं ग्रहणेन योगाः ॥

कृत्तद्वितानां ग्रहणं तु कार्यं संख्या-

विशेषं ह्यभिनिश्रिता ये ।

तेषां प्रतिषेधो भवतीति वक्तव्यम् । इह

मा भूत् । एको द्वौ बहव इति ।

तस्मात्स्वरादिग्रहणं च कार्यं कृत्तद्वि-

तानां ग्रहणं च पाठे ॥

पाठेनेयमव्ययसंज्ञा क्रियते सेह न

प्राप्नोति । परमोच्चैः परमनीचैरिति । तदन्त-

विधिना भविष्यति । इहापि तर्हि प्राप्नोति ।

अत्युच्चैः अत्युच्चैसौ अत्युच्चैस इति ।

उपसर्जनस्य नेति प्रतिषेधो भविष्यति । स

तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः ।

‘न सर्वा असर्वा, असर्वा विभक्तिर्यस्मात्’
(ज्या तद्धिताच्या पुढें सर्व=यच्चयावत् तिन्ही-
ही विभक्तिप्रत्यय उत्पन्न करतां येत नाहीत,
तो तद्धित) असा सोडवावयाचा. विभक्ति हें
नांव तर एकवचन, द्विवचन, आणि बहु-
वचन, या तिघांच्या समुदायाला आहे.
(तेव्हां विना, नाना या अव्ययाचें पुढें सात
प्रकारच्या विभक्तींचें एकवचन झालें, तरी
सुद्धां, द्विवचन व बहुवचन होत नसल्यामुळें
विना आणि नाना येथील तद्धित असर्व-
विभक्तिच आहे. तेव्हां मूळ सूत्रानेंच तेथें
अव्ययसंज्ञा होत आहे.)

(‘असर्वा विभक्तिर्यस्मात्’ असा समास सोड-
विण्याच्या वेळीं एकवचन, द्विवचन, आणि
बहुवचन, या त्रिकाला विभक्ति, हें नांव अस-
ल्यामुळें दरएक विभक्तीचें एकवचन उत्पन्न
झालें तरीं द्विवचन आणि बहुवचन यांची
उत्पत्ति होत नसल्यामुळें असर्वविभक्तित्व
आहेच,) असें गृहीत धरलें असतां, (‘अस-
र्वविभक्त्यव्ययम्’ एवढेंच तद्धितशब्दरहित
सूत्र असूं दे. ‘कृन्मेजन्तः’ या पुढील सूत्रानें
ज्या ठिकाणीं अव्ययसंज्ञा इष्ट आहे त्या)
कृत्प्रत्ययाचें ठिकाणींही तें पूर्वोक्त असर्व-
विभक्तित्व संभवतें. म्हणून तेथें अव्ययसंज्ञा
सांगणारें ‘कृन्मेजन्तः’ हें सूत्र करावयास नको;
आणि त्याच्या पुढील अव्ययसंज्ञा म्हणून
इष्ट, आणि प्रतिपदोक्त उच्चारलेले असे, तीन
कृत्संज्ञक प्रत्यय, म्हणजे ‘क्वातोमुनकमुनः’
हें सूत्र करावयास नको. (एवढेंच नव्हे तर

स्वरादिनिपात०’ (१।१।३७) या सूत्राला आरं-
भून ‘अव्ययीभावश्च’ (१।१।४१) या सूत्रा-
सकट एकंदर पांच) सूत्रें करावयास नकोत.

एकवचन उत्पन्न झालें तरी द्विवचनादिक
उत्पन्न न झाल्यामुळें येणारे असर्वविभक्तित्व
हें, एखादेंच विशेषवचन होणाऱ्या एक, द्वि,
बहु या शब्दांचे ठिकाणींही असल्यानें त्यांना
प्राप्त होणारी अव्ययसंज्ञा न व्हावी, म्हणून,
तद्धितशब्द तेथें घातला पाहिजे. म्हणजे
मुळांत आहे, तसेंच सूत्र केळें पाहिजे.
मूळचें सूत्र कायम केळें असतां ‘कृन्मेजन्तः’
वगैरे पूर्वोक्त पांच सूत्रेही करावयास पाहिजेत.
(शिवाय उभय या तद्धितान्तशब्दाला अव्यय-
संज्ञा न व्हावी यासाठीं ज्या तद्धितांना
अव्ययसंज्ञा इष्ट आहे त्या तद्धितप्रत्ययांचा
प्रतिपदोक्त पाठ करावा.)

ज्यांचा प्रत्यक्ष पाठ केला आहे अशा
स्वरादिकांना अव्ययसंज्ञा होते असें म्हटलें
तर ती परमोच्चैः परमनीचैः या ठिकाणीं प्राप्त
होत नाहीं.

पण, शब्दस्वरूपाचा अध्याहार करून
तदन्तविधि केल्यानें वरील उदाहरणांचे
ठिकाणीं अव्ययसंज्ञा होईल.

तर मग, अत्युच्चैः, अत्युच्चैसौ, अत्युच्चैसः
येथेंही अव्ययसंज्ञा प्रसक्त होत आहे.

समासामध्ये विशेषण झालेल्या स्वरादि-
कांना अव्ययसंज्ञा होत नाहीं, या वचनानें
प्रतिषेध होईल.

तर मग येथें तसा प्रतिषेध करावयास

सर्वनामसंज्ञायां प्रकृतः प्रतिषेध इहानु-
वर्तिष्यते । स वै तत्र प्रत्याख्यायते । यथा
स तत्र प्रत्याख्यायत इहापि तथा शक्यः
प्रत्याख्यातुम् । कथं स तत्र प्रत्याख्यायते ।
महतीयं संज्ञा क्रियत इति । इयमपि च
महती संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो
न लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि
संज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः संज्ञायाः करण
एतत्प्रयोजनमन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत ।
न व्येतीत्यव्ययमिति । क पुनर्न व्येति ।

स्त्रीपुंनपुंसकानि सत्त्वगुणा एकत्वद्वित्व-
बहुत्वानि च । एतानर्थान्केचिद्वियन्ति
केचिन्न वियन्ति । ये न वियन्ति तदव्य-
यम् ॥

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥

कृन्मेजन्तः ॥१.१.३९॥

कथमिदं विज्ञायते । कृद्यो मान्त इति ।
आहोस्वित्कृदन्तं यन्मान्तमिति । किं चातः ।
यदि विज्ञायते कृद्यो मान्त इति कारया-

पाहिजे.

करावयास नको. सर्वनामसंज्ञेचे ठिकाणी
उपसर्जनप्रतिषेध केला आहे. त्याची येथे
अनुवृत्ति करतां येईल.

पण त्या ठिकाणी त्या प्रतिषेधाचें प्रत्या-
ख्यान केलें आहेना ?

जसें तेथें प्रत्याख्यान केलें आहे तसें येथेंही
त्या उपसर्जनप्रतिषेधाचें प्रत्याख्यान करणें
शक्य आहे.

कसें बरें त्या उपसर्जनप्रतिषेधाचें तेथें
प्रत्याख्यान केलें आहे ?

सर्वनाम ही महासंज्ञा केली असल्यामुळें
तिच्या जोरावर तेथें उपसर्जनप्रतिषेधाचें
प्रत्याख्यान केलें आहे.

असेंच असेल तर येथेंही अव्यय, ही महा-
संज्ञा केली आहे. आतां संज्ञा म्हणून जी
असते, ती अशी असावी की, जिच्यापेक्षां
लहान शब्द जगांत नसावा.

हें कशावरून ? पुष्कळसे अर्थ, एका
लहानशा शब्दाखालीं यावेत म्हणून संज्ञा
केली जाते. तेव्हां तेथें महासंज्ञा करण्याचा
उद्देश हा समजावा की, आपल्या अर्थाला
अनुसरलेली ही संज्ञा आहे; म्हणजे न 'व्येति
विविधं विकारं गच्छति' या व्युत्पत्तीने 'ज्याचें
स्वरूप बदलत नाही तें शब्दस्वरूप' असा

अव्ययशब्दाचा अर्थ आहे. तो अर्थ ज्या
शब्दाला जुळतो त्या शब्दाला अव्यय हें नांव
द्यावयाचें.

कुठें बरें शब्दाचें स्वरूप बदलत असतें ?
पदार्थाचे धर्म जें स्त्रीत्व, पुंस्त्व, व नपुंसकत्व
हीं लिङ्गें, तसेंच एकत्व, द्वित्व, बहुत्व, ह्या
संख्या, यांना कांहीं पदार्थ थारा देतात, आणि
कांहीं पदार्थ थारा देत नाहीत. त्यांत जे पदार्थ
थारा देत नाहीत त्या पदार्थांचें प्रतिपादन
करणाऱ्या शब्दांना अव्यय असें म्हणतात.
तिन्हीं लिङ्गामध्ये, सर्व विभक्तींमध्ये आणि
सर्व वचनांमध्ये ज्यांचें स्वरूप बदलत नाही,
म्हणजे एकाच आकारांत असतें, तें अव्यय
होय.

(सू. ३९) येथें 'कृत् जो मकारान्त' असा
अर्थ समजावयाचा. (म्हणजे कृत्प्रत्ययावर
मेजन्त हें विशेषण द्यावयाचें.) किंवा 'कृदन्त जें
मकारान्त' असा अर्थ समजावयाचा. (म्हणजे
प्रथमतः तदन्तविधि करून त्या कृदन्तावर
मेजन्त हें विशेषण द्यावयाचें.)

या दोन प्रकारच्या अर्थांमध्ये काय बरें
फरक आहे ?

जर, कृत् जो मकारान्त, असा अर्थ केला
तर 'कारयांचकार, हारयांचकार' येथें कारया-
म्, हारयाम्, यांचे पुढील कृत् नांवाचा लिट्

१. मकार किंवा एच् अंती असलेला जो कृत्

प्रत्यय तदन्तशब्दाला अव्ययसंज्ञा होते.

चकार हारयांचकारेत्यत्र न प्राप्नोति । अथ विज्ञायते कृदन्तं यन्मान्तमिति प्रतामौ प्रतामः अत्रापि प्राप्नोति । यथेच्छसि तथास्तु ॥ अस्तु तावत्कृद्यो मान्त इति । कथं कारयांचकार हारयांचकारेति । किं पुनरत्राव्यसंज्ञया प्रार्थ्यते । अव्ययात् [२. ४. ८२] इति लुग्यथा स्यात् । मा भू-देवम् । आमः [२. ४. ८१] इत्येवं भविष्यति । न सिध्यति । लिग्रहणं तत्रानुवर्तते । लिग्रहणं निवर्तिष्यते । यदि निवर्तते प्रत्ययमात्रस्य लुक्प्राप्नोति । इष्यते च

प्रत्ययमात्रस्य । आतश्चेष्यत एवं ह्याह कृच्चानुप्रयुज्यते लिटि [३. १. ४०] इति । यदि च प्रत्ययमात्रस्य लुग्भवति तत एतदुपपन्नं भवति ॥ अथवा पुनरस्तु कृदन्तं यन्मान्तमिति । कथं प्रतामौ प्रताम इति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययलक्षणेनाव्ययसंज्ञा भवतीति यदयं प्रशान्शब्दं स्वरादिषु पठति ॥

कृन्मेजन्तश्चानिकारोकारप्रकृतिः ॥ १ ॥

कृन्मेजन्तश्चानिकारोकारप्रकृतिरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । आधये आधेः ।

प्रत्यय, तो मकारान्त नसल्यामुळे, तेथें अव्ययसंज्ञा होणार नाही. आतां, 'कृदन्त जें मकारान्त' असा अर्थ केला तर, प्रतामौ, प्रतामः येथें प्रताम् हें लुप्त झालेल्या क्तिप् प्रत्ययामुळे कृदन्त आहे आणि मकारान्त स्वतःसिद्ध आहे, म्हणून अव्ययसंज्ञा होऊं लागेल असा फरक दिसतो.

तर मग तुझ्या मर्जीप्रमाणें कोणचीही तऱ्हा असो. असू दे की, 'कृत् जो मकारान्त' हा अर्थ.

पण तसा अर्थ गृहीत धरला तर कारयांचकार, हारयांचकार, येथें कशी अव्ययसंज्ञा होईल ?

पण येथें अव्ययसंज्ञा करून काय मिळवावयाचें आहे ?

'अव्ययादाप्सुपः' (२।४।८२) यानें कारयाम् या आमन्तापुढील सुप् प्रत्ययाचा लुक् करावयाचा आहे. तो लुक् त्या सूत्रानें झाला नाही, तरी 'आमः' (२।४।८१) यानें होईल.

त्यानें होणार नाही. कारण तेथें 'मन्त्रे घसह्' (२।४।८०) या सूत्रापासून 'लेः' या पदाची अनुवृत्ति येत आहे.

'लेः' या पदाची 'आमः' येथें निवृत्ति करण्यात येईल.

जर 'लेः' या पदाची अनुवृत्ति 'आमः'

येथें बंद केली तर त्यानें आमन्तापुढें कोणताच प्रत्यय दिसणार नाही.

पण आमन्तापुढें कोणताही प्रत्यय न दिसणें हें इष्टच आहेना. शिवाय आमन्तापुढें कोणताही प्रत्यय न दिसणें हें इष्ट आहे, याचें कारण असें की, लिट् प्रत्यय पुढें असलेल्या अशा कृ, भू, आणि अस् या आमन्तापुढें अव्यवहित अनुप्रयोग करावा असें सांगितलें आहे. (३।१।४०) जर आमन्तापुढील कोणताही प्रत्यय न दिसेल तरच आमन्तांच्या पुढें अव्यवहित अनुप्रयोग सांगणें जुळून येतें.

अथवा 'कृदन्त जें मकारान्त' हा अर्थ घेतला तरी हरकत नाही.

पण मग 'प्रतामौ प्रतामः' येथें अव्ययसंज्ञा कां बरें होत नाही ?

ज्यापेक्षां हा आचार्य अव्ययसंज्ञा होण्यासाठीं क्तिवन्त प्रशान्-शब्दाचा स्वरादिगणामध्ये पाठ करीत आहे, त्यापेक्षां प्रत्ययलक्षणानें अव्ययसंज्ञा होत नाही असें सुचवीत आहे.

(वा. १) कृन्मेजन्तः येथें जो एच् घ्यावयाचा तो इकार किंवा उकार यांचे स्थानीं आदेश झालेला नसावा, असें म्हणावे. नाही तर आधये आधेः येथें 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) यानें केलेल्या किप्रत्ययाला 'घोर्ङिति' (७।३।१११)

२. तेव्हां आमः या सूत्रानें लिट् प्रत्ययाचा फक्त लुक् होईल. सुप् प्रत्ययाचा होणार नाही.

चिकीर्षवे चिकीर्षोरिति ॥

अनन्यप्रकृतिरिति वा ॥२॥

अथवानन्यप्रकृतिः कृदव्ययसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् ॥ किं पुनरत्र ज्यायः । अनन्यप्रकृतिवचनमेव ज्यायः । इदमपि सिद्धं भवति । कुम्भकारेभ्यः नगरकारेभ्य इति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ।

न वा संनिपातलक्षणो विधिर-
निमित्तं तद्विधातस्य ॥३॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । संनि-

पातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्येत्येषा परिभाषा कर्तव्या ॥ कः पुनरत्र विशेष एषा वा परिभाषा क्रियेतानन्यप्रकृतिरिति वोच्येत । अवश्यमेषा परिभाषा कर्तव्या । बहून्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । कानि पुनस्तानि ।

प्रयोजनं ह्रस्वत्वं तुग्बिधेर्ग्रामणि-
कुलम् ॥४॥

ग्रामणिकुलम् सेनानिकुलमित्यत्र ह्रस्व-
त्वे कृते ह्रस्वस्य पिति कृति तुग्भवतीति

यानें गुण केला असतां तो एकार स्वतः एच् आहे आणि स्थानिवद्भावाणें कृत् आहे. तसेंच चिकीर्षवे चिकीर्षोः येथें सन्नन्ताहून 'सनाशं-समिक्ष उः (३।२।१६८) यानें केलेल्या उप-त्ययाला गुण केला असतां तो ओकार स्वतः एच् आणि स्थानिवद्भावाणें कृत् आहे म्हणून त्याठिकाणीं अव्ययसंज्ञा होऊं लागेल.

(वा. २) किंवा दुसऱ्या कोणत्याही वर्णाला आदेश झालेला असा जो एच् तदन्तप्रत्ययाला अव्ययसंज्ञा होते असें वचन करावे.

इकार, किंवा उकार यांचे स्थानीं न झालेला एच् असें म्हणणें बरें किंवा मोघम कोणत्याही वर्णाचे स्थानीं न झालेला एच् म्हणणें बरें.

मोघम कोणत्याही वर्णाला आदेश न झालेला एच् हें म्हणणेंच श्रेष्ठ आहे. कारण मोघम म्हणण्यांत कुम्भकारेभ्यः नगरकारेभ्यः हेही साधतें. म्हणजे येथील एच् अकाराचे स्थानीं झालेला (७।३।१०३) असल्यामुळें तेथें अव्ययसंज्ञा होत नाही.

तर मग तसें तेथें वचन केलें पाहिजे.

(वा. ३) तसें वचन करावयास नको. काय कारण ?

उभयतांच्या संबंधावर अवलंबून प्रवृत्त झालेला जो विधि, तो उभयतांच्या संबंधाचा साक्षात् किंवा परंपरेनें विधात करणाऱ्याला मदत करीत नाही अशी परिभाषा करावी.

पण, संनिपातपरिभाषा केली काय, किंवा कोणालाही आदेश न झालेला एच् येथें पाहिजे असें म्हटलें काय, यांत काय फरक आहे ?

संनिपातपरिभाषा ही अवश्य केलीच पाहिजे. कारण या परिभाषेचे उपयोग बहुत आहेत.

कोणते बरें ते उपयोग ?

(वा. ४) ग्रामणिकुलम्, सेनानिकुलम् येथें 'इको ह्रस्वो' (६।३।६१) यानें उत्तरपद-निमित्तक पूर्वपदाला ह्रस्व केला असतां 'ह्रस्वस्य पिति' (६।३।७१) यानें तुगागम प्राप्त होतो. पूर्वपद आणि उत्तरपद या उभयतांच्या संबंधामुळें झालेला ह्रस्व तुगागम

३. ह्रस्व अकारान्त अङ्ग आणि झलादि बहुवचन सुप् या उभयतांच्या पौर्वापर्यसंबंधावर अवलंबून प्रवृत्त झालेला विधि एकार तो पौर्वापर्यसंबंधाचा विधात करणाऱ्या 'अव्ययादाप्सुपः' या सुब्लुकाला मदत करीत नाही म्हणजे त्या सुब्लुकाला मदत

करणारी जो 'कृन्मेजन्तः' यानें सांगितलेली अव्ययसंज्ञा, त्या संज्ञेला मदत करीत नाही. अर्थात् एजन्त नसल्यामुळें अव्ययसंज्ञा होत नाही. त्यामुळें त्या अव्ययसंज्ञेवर अवलंबून असलेला सुब्लुकही होत नाही.

तुक्प्राप्नोति । संनिपातलक्षणो विधिर-
निमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति ॥
नैतदस्ति प्रयोजनम् । बहिरङ्गं ह्रस्वत्व-
मन्तरङ्गस्तुक् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥
न लोपो वृत्रहभिः ॥५॥

वृत्रहभिः भ्रूणहभिरित्यत्र न लोपे कृते
ह्रस्वस्य पिति कृति तुग्भवतीति तुक्
प्राप्नोति । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं
तद्विघातस्येति न दोषो भवति ॥ एतदपि
नास्ति प्रयोजनम् । असिद्धो नलोपः ।

विधीला मदत करीत नाहीं म्हणून दोष येत
नाहीं, हा या संनिपातपरिभाषेचा उपयोग होय.

हा या परिभाषेचा उपयोग होत नाहीं.
कारण पूर्वपद आणि उत्तरपद या उभयतां-
वर अवलंबून असल्यामुळे ह्रस्व हा बहिरंग
आहे, व तुगागम हा फक्त ग्रामणि एवढ्या-
वरच अवलंबून असल्यामुळे अंतरंग आहे.
तेव्हां अन्तरंग असा तुगागम कर्तव्य असतां-
ना बहिरंग ह्रस्व हा असिद्ध असल्यामुळे
तुगागम होणार नाहीं.

(वा. ५) वृत्रहभिः, भ्रूणहभिः येथें 'नलोपः
प्रातिपदि०' (८।२।७) यानें नकाराचा लोप
केला असतां 'ह्रस्वस्यपिति' यानें तुगागम प्राप्त
होतो. पदसंज्ञेच्या द्वारानें भिस् आणि त्याची
प्रकृति या उभयतांच्या संबंधामुळे झालेला
नकाराचा लोप तुक्विधीला निमित्त होत
नाहीं म्हणून दोष येत नाहीं हा संनिपात-
परिभाषेचा उपयोग होय.

४. कारण पूर्वपद आणि उत्तरपद या दोहोंमध्ये
तुक् आगम होईल. आणि त्यामुळे त्या दोघांचें सांनिध्य
नष्ट होत असल्यामुळे त्यांच्या संबंधाचा तुक्
आगमानें नाश होणार आहे.

५. भिस् प्रत्ययाच्या निमित्तानें झालेली जी
वृत्रहत् याला पदसंज्ञा (१।४।१७) तिच्यावर अव-
लंबून होणारा नकाराचा लोप बहिरंग आहे. लुक्
आगमाला भिस् प्रत्ययाची जरूर नसल्यामुळे तो
अंतरंग आहे.

तस्यासिद्धत्वान्न भविष्यति ॥

उदुपधत्वमकिच्त्वस्य निकुचिते ॥६॥

उदुपधत्वमकिच्त्वस्यानिमित्तम् । क ।
निकुचिते । निकुचित इत्यत्र नलोपे कृत
उदुपधाद्वादादिकर्मणोरन्यतरस्याम् [१.२.
२१] इत्यकिच्त्वं प्राप्नोति । संनिपातलक्षणो
विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो
भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।
अस्त्वत्राकिच्त्वम् । न धातुलोप आर्धधातुके
[१.१.४] इति प्रतिषेधो भविष्यति ॥

हाही उपयोग होत नाहीं. कारण नलोप
असिद्ध आहे. त्यामुळे तुगागम होणार नाहीं.

(वा. ६) उपधेला ह्रस्व उकार असणें हें
किच्वाच्या निषेधाला निमित्त होत नाहीं.

कुठें ?

निकुचितम् या उदाहरणामध्ये.

नि उपसर्गपूर्वक कुञ्च धातूच्या पुढें क्त प्रत्यय
करून 'अनिदिता'० (६।४।२४) यानें नका-
राचा लोप केला असतां 'उदुपधाद्वादि०'
(१।२।२१) यानें क्त प्रत्ययाच्या किच्वाचा
निषेध प्राप्त होतो. तेव्हां लघूपधगुण (७।३।
८६) होईल असा दोष येतो. परंतु संनिपात-
परिभाषेनें हा दोष येत नाहीं असा त्या परि-
भाषेचा उपयोग आहे.

हाही संनिपातपरिभाषेचा उपयोग होत नाहीं
कारण निकुचितम् येथें क्त प्रत्ययाच्या किच्वाचा
'उदुपधात्०' (१।२।२१) यानें निषेध होऊं
दे. 'न धातुलोप आर्धधातुके' (१।१।४) यानें

६. कारण किच्वाचा निषेध झाल्यामुळे गुणाचा
निषेध (१।१।५) येत नाहीं.

७. क्त प्रत्ययाच्या किच्वामुळे नकाराचा लोप
(६।४।२४) होऊन ह्रस्व उकार धातूच्या उपधेला
आला आहे. तेव्हां अर्थातच तो उपधेला आलेला
ह्रस्व उकार हा क्त प्रत्ययाच्या किच्वाचा निषेध
करणाऱ्या 'उदुपधात्०' (१।२।२१) याला मदत
करणार नाहीं.

नाभावो यत्रि दीर्घत्वस्यामुना ॥७॥

नाभावो यत्रि दीर्घत्वस्यानिमित्तम् । क । अमुना । नाभावे कृतेऽतो दीर्घो यत्रि सुपि च [७.३.१०१; १०२] इति दीर्घत्वं प्राप्नोति । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत् । न मु टादेश इति ॥

आत्वं कित्त्वस्योपादास्त ॥८॥

गुणाच्चा प्रतिषेध होईल.

(वा.७) 'आडो नाऽस्त्रियाम्' (७।३।१२०) यानें केलेला ना आदेश, हा यावर अवलंबून येणाऱ्या दीर्घाला निमित्त होत नाही.

कुठें ?

'अमुना' येथें ना आदेश केल्यानंतर 'अतो दीर्घो यत्रि' (७।३।१०१) याच्यापुढील 'सुपिच' या सूत्रानें दीर्घ प्राप्त होतो तो संनिपातपरिभाषेनें होत नाही.

हाही उपयोग येत नाही. कारण 'न मु ने' याच्या ऐवजी 'न मु टादेशे' असें सूत्र करणार आहे. त्यानेंच हें सिद्ध होईल.

८. अदस् शब्दाहून तृतीयैकवचन टा प्रत्यय, 'त्यदाद्यत्व' (७।२।१०२) आणि पररूप (६।१।९७) करून अद-आ अशी स्थिति असतांना टाला इन् आदेश (७।१।१२) प्राप्त होतो. परंतु त्याच्या दृष्टीनें मु आदेश (८।२।८०) असिद्ध नसल्यामुळे (८।२।३) द शब्दाला 'मु' आदेश करून 'आडोना०' (७।३।१२०) यानें तृतीयैकवचनाच्या स्थानीं ना आदेश केला असतां 'सुपि च' (७।३।१०२) या शाखाच्या दृष्टीनें मु आदेश असिद्ध असल्यामुळे त्यानें दीर्घ प्राप्त होतो. परंतु ह्रस्व उकारान्ताला झालेल्या विसंज्ञेच्या (१।४।७) आश्रयानें झालेला ना आदेश, त्या उकारान्ताचा विघात करणाऱ्या 'सुपि च' या दीर्घाला निमित्त होत नाही म्हणून दोष येत नाही. हा या परिभाषेचा उपयोग आहे.

९. 'टादेश' याचे दोन अर्थ—एक तृतीयैकवचन टा प्रत्ययाचे स्थानीं आदेश असा, व टा प्रत्यय पुढें असतांना पूर्वभागी प्राप्त झालेला आदेश असा दुसरा. हे दोन्ही प्रकारचे आदेश कर्तव्य असतां, मु आदेश

आत्वं कित्त्वस्यानिमित्तम् । क । उपादास्तास्य स्वरः शिक्षकस्येति । आत्वे कृते स्थाध्वोरिच्च [१.२.१७] इति कित्त्वं प्राप्नोति । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । उक्तमेतत् । दीङः प्रतिषेधः स्थाध्वोरित्त्व इति ॥

तिसृचतसृत्वं डीब्विधेः ॥९॥

तिसृचतसृत्वं डीब्विधेरनिमित्तम् । क ।

(वा.८) आत्व हें कित्वाला निमित्त होत नाही.

कुठें ?

उपादास्तास्य स्वरः शिक्षकस्य येथें दीङ् धातूला आत्व (६।१।५०) केल्यानंतर इत्व (१।२।१७) प्राप्त होतें. परंतु संनिपातपरिभाषेनें होत नाही.

हाही उपयोग येत नाही. कारण—'स्थाध्वोरिच्च' (१।२।१७) यानें सांगितलेलें कार्य कर्तव्य असतां दीङ् धातूला घुसंज्ञा होत नाही असें पूर्वी (१।१।२० वा.६) सांगितलेच आहे.

(वा.९) तिसृ आणि चतसृ आदेश डीप्.

असिद्ध होत नाही. त्या दुसऱ्या अर्थामुळे 'सुपिच' याच्या दृष्टीनें मु आदेश असिद्ध नसल्यानें अकारान्त अंग नाही म्हणून दीर्घ होणार नाही.

१०. 'उप' उपसर्गपूर्वक दीङ् धातूहून लुङ्, त, च्लि, सिच्, अडागम केल्यावर अ दी स् त असें असतां 'मीनातिमिनोतिदीङा०' (६।१।५०) यानें एजुत्पादक सिच् प्रत्यय पुढें असल्यामुळे दीङ् धातूच्या ईकाराचे स्थानीं आकार केला असतां 'दाधाध्वदाप्' (१।१।२०) याने घुसंज्ञा असल्यामुळे 'स्थाध्वोरिच्च' (१।२।१५) यानें इकारादेश प्राप्त होतो. परंतु सिच्प्रत्ययामध्ये असलेली जी एच् (गुण) उत्पन्न करणारी शक्ति तिच्यावर अवलंबून झालेला आकार तो, त्या शक्तीचा विघात करणाऱ्या 'स्थाध्वो०' त्यानें सांगितलेल्या कित्वाला निमित्त होत नाही. अर्थात् त्यानेंच सांगितलेलें इत्त्वही होत नाही. म्हणून दोष येत नाही. हा संनिपातपरिभाषेचा उपयोग होय.

तिस्रस्तिष्ठन्ति । चतस्रस्तिष्ठन्ति । तिसृच-
तसृभावे कृत ऋन्नेभ्यो ङीप् [४.१.५]
इति ङीप्प्राप्नोति । संनिपातलक्षणो विधिर-
निमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति ॥
एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्ति-
ज्ञापयति न तिसृचतसृभावे कृते ङीन्भव-
तीति यदयं न तिसृचतसृ [६.४.४] इति
नामि दीर्घत्वप्रतिषेधं शास्ति ॥

इमानि तर्हि प्रयोजनानि । शतानि
सहस्राणि । नुमि कृते णान्ता षट् [१.१.

२४] इति षट्संज्ञा प्राप्नोति । संनिपात-
लक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न
दोषो भवति ॥ शकटौ पद्धतौ । अच्चे
कृतेऽतः [४.१.४] इति टाप्प्राप्नोति ।
संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघात-
स्येति न दोषो भवति ॥ इयेष उवोष ।
गुणे कृत इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः [३.१.
३६] इत्याम्प्राप्नोति । संनिपातलक्षणो
विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो
भवति ॥

प्रत्ययाला निमित्तं होत नाहीत.

कुठें ?

तिस्रस्तिष्ठन्ति चतस्रस्तिष्ठन्ति येथें. स्त्रीलिंगी
त्रि या शब्दाहून जस् प्रत्यय केला असतां
'त्रिचतुरोः' (७।२।९९) यानें त्रि-शब्दाचे
स्थानी तिसृ' असा आदेश केला असतां 'ऋन्नेभ्यो
ङीप्' (४।१।५) यानें ङीप् प्रत्यय प्राप्त होतो.
परंतु त्रि शब्द आणि विभक्ति या उभयतांच्या
पौर्वापर्यसंबंधामुळे झालेला तिसृ आदेश हा
त्या संबंधाचा विघात करणाऱ्या ङीपाला
निमित्त होत नाही. म्हणून दोष येत नाही.
हा या परिभाषेचा उपयोग आहे.

हाही उपयोग होत नाही. कारण ज्यापेक्षां
हा आचार्य नाम पुढें असतां तिसृ किंवा
चतसृ या शब्दाला 'नामि' (६।४।३) यानें प्राप्त
झालेल्या दीर्घाचा 'न तिसृचतसृ' (६।४।४)
यानें निषेध करीत आहे त्यापेक्षां तिसृ किंवा
चतसृ आदेश केल्यानंतर ङीप् प्रत्यय होत
नाहीं, असें सुचवीत आहे.

तर मग या संनिपातपरिभाषेचे पुढील
उपयोग समजावेत. शतानि, सहस्राणि येथें
शत किंवा सहस्र शब्दाहून जस् प्रत्यय, त्याचे
स्थानी शि आदेश केल्यानंतर नुमागम
(७।१।७२) केला असतां 'णान्ता षट्' (१।३।

२४) यानें शतन्, सहस्रन् याला षट्संज्ञा
प्राप्त होते. तेव्हां त्यांच्या पुढील जस् प्रत्य-
याचा लुक् (७।१।२२) होईल असा दोष
येतो. परंतु पुढील सर्वनामस्थानप्रत्ययामुळे
झालेला नुमागम त्या प्रत्ययाचा विघात कर-
णाऱ्या षट्संज्ञेला निमित्त होत नाही, म्हणून
दोष येत नाही. तसेंच शकटौ, पद्धतौ येथें
शकटि आणि पद्धति या शब्दांच्या पुढें
सप्तम्येकवचनाचा डिप्रत्यय करून 'अच्च वेः'
(७।३।११९) यानें विसंज्ञकाला अकारान्ता-
देश केला असतां 'अजाद्यतष्टाप्' (४।१।४)
यानें टाप् प्रत्यय प्राप्त होतो. परंतु विसंज्ञक
आणि डिप्रत्यय या उभयतांच्या सामीप्य-
संबन्धावर अवलंबून झालेला अकारान्तादेश,
त्या संबंधाचा विघात करणाऱ्या टाप्-
प्रत्ययाला निमित्त होत नाही. म्हणून दोष
येत नाही.

तसेंच इयेष, उवोष येथें इप् आणि उप्
धातूहून लिट्, तिप्, णल्, द्वित्व, हलादिशेष,
उत्तरखंडी लघूपधगुण, हीं कार्यें केलीं असतां
'इजादेश्च गुरुमतो' (३।१।३६) यानें आम्
प्रत्यय प्राप्त होतो. परंतु पुढील लिट्-प्रत्य-
याला मानून झालेला गुण हा त्या प्रत्ययाचा
परंपरेने^{१२} विघात करणाऱ्या आम् प्रत्ययाला

११. जर तिसृणाम् येथें मध्ये ङीप् प्रत्यय झाला
असता तर ककाराला दीर्घाची प्राप्ति येत नसल्या-
मुळे निषेधाला वैयर्थ्य आलें असतें.

१२. आम्: (२।४।८१) यानें सांगितलेला लुक्

त्या लिट्-प्रत्ययाचा साक्षात् विघात करणारा आहे.
त्याला उपयोगी पडणारा आम् प्रत्यय हा परंपरेने
त्या प्रत्ययाचा विघात करणारा आहे.

तस्य दोषो वर्णाश्रयः प्रत्ययो

वर्णविचालस्य ॥१०॥

तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषो वर्णाश्रयः
प्रत्ययो वर्णविचालस्यानिमित्तं स्यात् । क ।
अत इञ् [४.१.९५] । दाक्षिः प्लाक्षिः । न
प्रत्ययः संनिपातलक्षणः । अङ्गसंज्ञा तर्ह्य-
निमित्तं स्यात् ॥

आत्वं पुग्विधेः क्रापयति ॥११॥

आत्वं पुग्विधेरानिमित्तं स्यात् । क ।

क्रापयतीति ॥

पुग्वस्वत्वस्यादीदपत् ॥१२॥

पुग्वस्वत्वस्यानिमित्तं स्यात् । क ।
अदीदपदिति ॥

त्यदाद्यकारष्टाब्बिधेः ॥१३॥

त्यदाद्यकारष्टाब्बिधेरानिमित्तं स्यात् ।
क । या सा ॥

इड्विधिराकारलोपस्य पपिवान् ॥१४॥

इड्विधिराकारलोपस्यानिमित्तं स्यात् ।

निमित्तं होत नाही. म्हणून दोष येत नाही.

(वा. १०) आतां ही संनिपातपरिभाषा घेतली असतां जे दोष येतात ते दाखवितों. वर्णावर अवलंबून झालेला प्रत्यय त्या वर्णाच्या नाशाला निमित्त होणार नाही.

कुठें ?

दाक्षिः, प्लाक्षिः येथें. दक्ष, प्लक्ष या शब्दां-
तील शेवटच्या अकाराला मानून 'अत इञ्'
(४।१।९५) यानें झालेला इञ् प्रत्यय हा
त्या अकाराचा नाश करणाऱ्या 'यस्येति०'
(६।४।१४८) यानें होणाऱ्या लोपाला निमित्त
होणार नाही.

पण ह्या इञ् प्रत्ययाला त्या दक्ष, प्लक्ष
यांतील शेवटच्या अकाराचा त्याच्यापुढील
कोणत्याही अक्षराशीही असलेला संबंध निमित्त
नाहीं तेव्हां तो वर्णाच्या नाशाला निमित्त होणार
नाहीं असें कसें होईल ?

असें आहे तर अकारान्त प्रकृति आणि

इञ् प्रत्यय या उभयतांच्या पौर्वापर्यसंबंधामुळे
झालेली अंगसंज्ञा त्या वर्णाच्या नाशाला
निमित्त होणार नाही असा दोष समजावा.

(वा. ११) तसेंच आत्वं हें पुगागमाला
निमित्त होणार नाही.

कुठें ?

क्रापयति^{१३} येथें.

(वा. १२) पुगागम हा ह्रस्वाला निमित्त
होणार नाही.

कुठें ?

अदीदपत् येथें.^{१४}

(वा. १३) त्यदादिकाला सांगितलेला
अकार हा टाप्विधीला निमित्त होणार नाही.

कुठें ?

या, सा^{१५} येथें.

(वा. १४) इडागम हा आकाराच्या लोपाला
निमित्त होणार नाही.

कुठें ?

१३. क्री धातूहून णिच् प्रत्यय करून वृद्धि
(७।२।११४) केली असतां 'क्रीङ्जीनां णौ' (६।१।
४८) यानें क्री धातूतील ऐकाराच्या स्थानीं आकार
होतो तो क्री ही प्रकृति आणि णिच् प्रत्यय या उभ-
यतांच्या पौर्वापर्यसंबंधावर अवलंबून झालेला आहे
तो त्या संबंधाचा विघात करणाऱ्या पुगागमाला
निमित्त होणार नाही.

१४. दा धातूहून णिच् प्रत्यय 'अर्तिही०'
(७।३।३६) यानें आकाराला पुक् आगम पुढें लुङ्,
तिप् 'इतश्च' (३।४।१००) यानें इकारलोप आणि

च्छि, चङ्, इतकीं कार्यें करून दाप्, इ, अत् असे
असतां येथें आकाराला मानून झालेला पुक् आगम
त्या संनिपातस्थ आकाराचा विघात करणाऱ्या 'णौ
चङि०' (७।४।१) या ह्रस्वाला निमित्त होणार नाही.

१५. यद् आणि तद् शब्दांच्या पुढें प्रथमैक-
वचन सुप्रत्यय, 'त्यदादीनामः' (७।२।१०२) यानें
अत्वं, व पररूप केलें असतां, प्रकृति आणि प्रत्यय
या उभयतांच्या आनन्तर्यामुळे झालेला अकार, त्या
आनन्तर्याचा विघात करणाऱ्या टाप्विधीला निमित्त
होणार नाही.

क । पपिवान् तस्थिवानिति ॥

मतुव्विभक्त्युदात्तत्वं पूर्वनिघातस्य
॥१५॥

मतुव्विभक्त्युदात्तत्वं पूर्वनिघातस्या-
निमित्तं स्यात् । क । अग्निमान् वायुमान् ।
परमवाचा परमवाचे ॥

नदीह्रस्वत्वं संबुद्धिलोपस्य ॥१६॥

नदीह्रस्वत्वं संबुद्धिलोपस्यानिमित्तं
स्यात् । क । नदि कुमारि किशोरि ब्राह्मणि

पपिवान्, तस्थिवान् येथें.

(वा.१५) मतुप् आणि विभक्ति यांना
सांगितलेला उदात्त स्वर हा पूर्वनिघाताला
निमित्त होणार नाही.

कुठें ?

अग्निमान्, वायुमान्, परमवाचा, परम-
वाचे, येथें.

(वा.१६) नदीसंज्ञक शब्दाला सांगितलेला
जो ह्रस्व तो संबुद्धिलोपाला निमित्त होणार
नाहीं.

कुठें ?

नदि, कुमारि, किशोरि, ब्राह्मणि, ब्रह्मबन्धु,
येथें. नदीवगैरे शब्दांच्या पुढें संबोधनैकवचन
सुप्रत्यय करून 'अम्बार्थनद्योः०' (७।३।१०७)
यानें ह्रस्व केला असतां संबुद्धिप्रत्ययाला
मानून झालेला ह्रस्व, त्या संबुद्धिप्रत्ययाचा
विघात करणाऱ्या 'एङ्हस्वात्०' (६।१।६९)
या लोपाला निमित्त होणार नाही. म्हणून येथें

१६. पा आणि स्था धातूंच्यापुढें लिट्-प्रत्ययाचें
स्थानी कसु आदेश झाल्यानंतर कसु-प्रत्ययाला 'वस्वे-
काजा०' (७।२।६७) यानें आकाराला मानून झाले-
ला इडागम, त्या आकाराचा विघात करणाऱ्या
'आतो लोप इदि०' (६।४।६४) या लोपाला निमित्त
होणार नाही.

१७. अग्नि आणि वायु शब्दाहून मतुप् प्रत्यय
करून त्या मतुप्-प्रत्ययाला, 'ज्याचा शेवटला स्वर
उदात्त आहे अशा ह्रस्वान्त शब्दापुढील मतुपाला
उदात्त होतो. अशा अर्थाच्या 'ह्रस्वनुङ्भ्यां०,
(६।१।१७६) यानें उदात्त स्वर केला असतां अन्तो-
दात्त शब्द व मतुप् या उभयतांच्या संनिपातामुळें

ब्रह्मबन्धु । ह्रस्वत्वे कृत एङ् ह्रस्वात्संबुद्धे-
रिति लोपो न प्राप्नोति । मा भूदेवम् ।
ड्यन्तादित्येवं भविष्यति । न सिध्यति ।
दीर्घादित्युच्यते ह्रस्वान्ताच्च न प्राप्नोति ।
इदमिह संप्रधार्यम् । ह्रस्वत्वं क्रियतां सं-
बुद्धिलोप इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वा-
द्ब्रह्मस्वत्वम् । नित्यः संबुद्धिलोपः । कृतेऽपि
ह्रस्वत्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि । अनित्यः सं-
बुद्धिलोपः । न हि कृते ह्रस्वत्वे प्राप्नोति ।

संबुद्धिलोप प्राप्त होत नाही.

नदीसंज्ञक शब्दांना ह्रस्व केल्यानंतर संनि-
पातपरिभाषेमुळें 'एङ्हस्वात्' यानें लोप न
होवो. पण 'ह्रस्व्याभ्यो०' (६।१।६८) यानें
लोप होईल.

'ह्रस्व्याभ्यो०' यानें लोप होणार नाही.
कारण तेथें ड्याप् थाला 'दीर्घात्' असें विशे-
षण दिलें असल्यामुळें ह्रस्वान्ताच्या पुढील
सुप्रत्ययाचा लोप होऊं शकत नाही.

पण अगोदर येथें असा विचार उत्पन्न होतो
की नदी-स् असें असतां प्रथमतः ह्रस्व करावा,
किंवा 'ह्रस्व्याभ्यो०' यानें संबुद्धिलोप करावा.

मग येथें काय करावें बरें ?

पर असल्यामुळें प्रथमतः ह्रस्व करावा.

पण संबुद्धिलोप हा नित्य आहे ना ?
कारण ह्रस्व केला अथवा न केला तरीही
संबुद्धिलोप प्राप्त होत आहे.

संबुद्धिलोप नित्य नाही. कारण ह्रस्व केल्या-

झालेला मतुप् प्रत्ययाचा उदात्त, हा त्या अंतोदा-
त्ताचा विघात करणाऱ्या 'अनुदात्त पदमेक०' (६।१।
१५८) या पूर्वनिघाताला निमित्त होणार नाही.
तसेंच परमवाच् या समासाच्यापुढें तृतीया किंवा
चतुर्थी विभक्तीचें एकवचन करून त्या विभक्तीला,
'एकाच्च असून अन्तोदात्त अशा उत्तरपदापुढील
तृतीयाविभक्तीला उदात्त होतो', अशा अर्थाच्या
अन्तोदात्त शब्दाला मानून झालेला विभक्त्युदात्त
स्वर हा त्या अन्तोदात्ताचा विघात करणाऱ्या 'अनुदात्त
पद०' (६।१।१५८) या पूर्वनिघाताला निमित्त
होणार नाही.

किं कारणम् । संनिपातलक्षणो विधिर-
निमित्तं तद्विधातस्येति ॥

एते दोषाः समा भूयांसो वा तस्मान्ना-
र्थोऽनया परिभाषया । न हि दोषाः
सन्तीति परिभाषा न कर्तव्या लक्षणं
वा न प्रणयेम् । न हि भिक्षुकाः सन्तीति
स्थाल्यो नाधिश्रीयन्ते न च मृगाः सन्तीति
यवा नोप्यन्ते । दोषाः खल्वपि साक-
ल्येन परिगणिताः प्रयोजनानामुदाहरण-
मात्रम् । कुत एतत् । न हि दोषाणां

लक्षणमस्ति । तस्माद्यान्येतस्याः परि-
भाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेषा परिभाषा
कर्तव्या प्रतिविधेयं दोषेषु ॥

[क्त्वातोसुन्कसुनः॥१.१.४०॥]

अव्ययीभावश्च ॥१.१.४१॥

[अव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनं

लुगमुखस्वरोपचाराः ॥१॥

अव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनं किम् ।

लुगमुखस्वरोपचाराः ॥ लुक् । उपाग्नि प्रत्य-
ग्नि । अव्ययात् [२.४.८२] इति लुक्सिद्धो

नंतर संबुद्धिलोप प्राप्त होऊं शकत नाही.

काय कारण ?

पुढील प्रत्ययामुळे झालेला ह्रस्व त्या प्रत्य-
याचा विघात करणाऱ्या 'एङ्ह्रस्वात्' या संबु-
द्धिलोपाला निमित्त होत नाही म्हणून.

एकंदरीत संनिपातपरिभाषेचे जितके उप-
योग आहेत तितकेच हे दोष असतील किंवा
उपयोगापेक्षां दोषच किंचित् अधिकही अस-
ण्याचा संभव आहे. तेव्हां संनिपातपरिभाषा
करण्यामध्ये काहीं तथ्य दिसत नाही.

पण दोष येतात म्हणून परिभाषा कराव-
यास नको, किंवा एखादे सूत्र करावयास
नको, असे म्हणणे हे उचित नाही. कारण
भिक्षेकरी अथवा मधुकरी भिक्षा मागावयास
येतात म्हणून कोणी आपले स्वयंपाकघरांत
चुलीवर थाळी चढविण्याचें बंद केलें आहे
काय ? किंवा रानडुकरें, पक्षी वगैरे धान्य
खातात म्हणून कोणी शेते पेरण्याचें बंद केलें
आहे काय ?

(शिवाय, वास्तविक विचार केला असतां
संनिपातपरिभाषेचे जितके उपयोग तितके
दोष, किंवा त्यापेक्षां अधिक दोष आहेत
असे जे म्हटलें तेंही बरोबर नाही. कारण)

१. क्त्वा, तोसुन् आणि कसुन् हे प्रत्यय अंती
असलेल्या शब्दांना अव्ययसंज्ञा होते.

१. अव्ययीभाव समास केल्यानंतर त्या सामा-
सिक शब्दाला अव्ययसंज्ञा होते.

दोष म्हणून जेवढे आहेत ते सर्व मोजून
त्यांची संख्या निश्चित केली आहे आणि उप-
योग म्हणून जीं उदाहरणें दाखविलीं आहेत
तीं उपयोग शोधून काढण्याची एक दिशा दाख-
वून ठेवली आहे. म्हणजे उपयोगच पुष्कळ
आहेत. हें कशावरून ? दोषांची संख्या निश्चित
असल्यामुळे एक त्यांची दिशा दाखविली
असें म्हणण्यास मार्ग नाही म्हणून. तेव्हां
जे या संनिपातपरिभाषेचे उपयोग म्हणून
दाखविले आहेत त्यासाठीं ही परिभाषा
अवश्य केलीच पाहिजे. दोष येईल त्या
ठिकाणीं जापकादिकें करून संनिपातपरिभाषेला
अनित्यत्व ठरवून त्या दोषांचें निरसन करावें.

(वा.१) अव्ययीभाव समासाला अव्यय-
संज्ञा सांगण्याचें फळ सांगतों.

तें कोणतें ?

लुक्, मुखस्वर आणि उपचार हीं फळें होत.
जसें-उपाग्नि, प्रत्यग्नि. येथें अव्ययीभाव समा-
साला अव्ययसंज्ञा केल्यामुळे 'अव्ययादाप्-
सुपः' (२।४।८३) यानें अव्ययीभावसमासा-
पुढील विभक्तीचा लुक् होतो. उपाग्निमुखः,
प्रत्यग्निमुखः. येथें उपाग्नि व प्रत्यग्नि या
अव्ययांचा मुखशब्दाबरोबर बहुव्रीहि समास

२. उपाग्नि येथें 'अव्ययविभक्ति०' (२।१।६)
यानें अव्ययीभाव समास झाला आहे. प्रत्यग्नि येथें
'लक्षणेनाभि०' (२।१।१४) यानें अव्ययीभाव समास
झाला आहे.

भवति ॥ मुखस्वरः उपान्निमुखः प्रत्यग्निमुखः नाव्ययादिक्शब्दगोमेहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः [६.२.१६८] इति प्रतिषेधः सिद्धो भवति ॥ उपचारः । उपपयःकारः उपपयःकाम इति । अतः कृकामिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य [८.३.४६] इति प्रतिषेधः सिद्धो भवति ॥ किं पुनरिदं परिगणनमाहोस्विदुदाहरणमात्रम् । परिगणनमित्याह ॥

अपि खल्वप्याहुः । यदन्यदव्ययी-

भावस्याव्ययकृतं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इति । किं पुनस्तत् । पराङ्गवद्भावः । पराङ्गवद्भावेऽव्ययप्रतिषेधश्चोदित उच्चैरधीयान नीचैरधीयानेत्येवमर्थम् । स इहापि प्राप्नोति । उपाग्न्यधीयान प्रत्यग्नीयान ॥ अकच्यव्ययग्रहणं क्रियत उच्चकैः नीचकैरित्येवमर्थम् । तदिहापि प्राप्नोति । उपाग्निकम् प्रत्यग्निकमिति ॥ मुख्यव्ययप्रतिषेध उच्यते दोषामन्यमहः दिवामन्या रात्रिरित्येव-

केला असतां 'मुखं स्वाङ्गम्' (६।२।१६७) या सूत्रानें मुख या उत्तरपदाला प्राप्त झालेल्या अन्तोदात्ताचा 'नाव्ययादिक्शब्दगोमेहत्' (६।२।१६८) यानें निषेध होतो. तसेंच उपपयःकारः, उपपयःकामः येथें 'अतः कृकामिकंसकुम्भ' (८।३।४६) यानें विसर्गाचे स्थानी प्राप्त झालेल्या सकाराचा त्याच सूत्रामध्ये अनव्ययस्य असें म्हटलें असल्यामुळें प्रतिषेध होतो. पण येथें वार्तिककाराचे मनांत काय बरें असावें की हें परिगणन म्ह. मोजके तीनच अव्ययीभावाला अव्ययसंज्ञा सांगण्याचे उपयोग होत, किंवा उदाहरणांमध्ये एक दिशा दाखविली म्हणजे इतर ठिकाणीही त्या अव्ययसंज्ञेचा उपयोग करावयाचा ?

हें परिगणन आहे असें म्हणतां, कारण लुक्, मुखशब्दाला स्वर आणि विसर्गाला सकार यांहून निराळें कार्य कर्तव्य असतांना अव्ययीभावसमासाला अव्ययसंज्ञेचा निषेध करावा असें काहीं वैयाकरणांनीं म्हटलें आहे. तेव्हां त्याला अनुसरून हें परिगणन मानणेंच योग्य दिसतें. लुक् वगैरे तिघापेक्षां निराळें कार्य तें कोणतें ?

पराङ्गवद्भाव हें होय. 'सुवामन्त्रिते पराङ्गवस्वरे' (२।१।२) यानें आमन्त्रितसंज्ञक शब्दाच्या मागील सुबन्त हें, आपल्यापुढील आमन्त्रिताच्या अवयवासारखें समजावें, असा

सुबन्ताला पराङ्गवद्भाव सांगून 'अव्ययानां न' (वा.७) या वार्तिकानें अव्ययाला पराङ्गवद्भावाचा निषेध सांगितला आहे. जसें उच्चैरधीयान, नीचैरधीयान येथें उच्चैः नीचैः हीं अव्यये आपल्यापुढील अधीयान या आमन्त्रिताच्या अवयवासारखीं समजलीं जात नाहींत, तसेंच उपाग्न्यधीयान प्रत्यग्न्यधीयान येथेंही उपाग्नि, प्रत्यग्नि या अव्ययीभावाला अव्ययसंज्ञा झाल्यास त्याला पराङ्गवद्भावाचा निषेध प्राप्त होतो; परंतु परिगणनानें त्या ठिकाणीं अव्ययीभावाला अव्ययसंज्ञेची निवृत्ति केल्यामुळें पराङ्गवद्भावाचा निषेध येऊं शकत नाहीं. तसेंच 'अव्ययसर्वनाम्नां' (५।३।७१) या सूत्रामध्ये अव्ययग्रहण केलें आहे. त्यामुळें जसा उच्चकैः, नीचकैः, येथें अकच् प्रत्यय होतो, तसा उपाग्निकं, प्रत्यग्निकं, येथेंही प्राप्त होतो. परंतु परिगणनामुळें त्या ठिकाणीं अव्ययीभावाला अव्ययसंज्ञा नाहीं म्हणून अकच् होत नाहीं, तर क प्रत्ययच होतो. तसेंच 'अरुद्विषदजन्तस्य मुम्' (६।३।६७) यानें सांगितलेला मुम् आगम अव्ययाला होत नाहीं असा तेथें निषेध केला आहे. म्हणजे सुमागमाचे उद्देश्यांतून अव्यय काढून टाकलें आहे. त्यामुळें जसा दोषामन्यमहः, दिवामन्या रात्रिः येथें मन्य हें खित्प्रत्ययान्त उत्तरपद पुढें असतां दोषा किंवा दिवा या अव्ययसंज्ञक अजन्त पूर्वपदाला मुम् होत

मर्थम् । स इहापि प्राप्नोति । उपकुम्भं-
मन्यः उपमणिकंमन्यः ॥ अस्य च्वाव-
व्ययप्रतिषेध उच्यते दोषाभूतमहः दिवा-
भूता रात्रिरित्येवमर्थम् । स इहापि प्राप्नोति ।
उपकुम्भीभूतम् उपमणिकीभूतम् ॥

यदि परिगणनं क्रियते नार्थोऽव्ययी-
भावस्याव्ययसंज्ञया । कथं यान्यव्ययी-
भावस्याव्ययत्वे प्रयोजनानि । नैतानि
सन्ति । यत्तावदुच्यते लुगित्याचार्यप्रवृ-
त्तिर्ज्ञापयति भवत्यव्ययीभावालुगिति

नाहीं, तसा उपकुम्भंमन्यः, उपमणिकंमन्यः,
येथेंही उपकुम्भ, उपमणिक, या पूर्वपदाला
मुमागम होणार नाही. परंतु परिगणनामुळें त्या
ठिकाणीं अव्ययीभावाला अव्ययसंज्ञेची निवृत्ति
झाल्यामुळें तो प्रतिषेध येथें लागू पडत
नाहीं, म्हणून मुमागम होतो. तसेंच, दोषा-
भूतमहः, दिवाभूता रात्रिः, येथें च्विनिमित्तक
ईत्व (७।४।३२) न व्हावें यासाठीं 'अव्ययस्य
च्वावीत्वं न' यानें अव्ययाला ईत्वाचा निषेध
सांगितला आहे. तो उपकुम्भीभूतम् उपमणिकी-
भूतम् येथेंही प्राप्त होतो. परंतु परिगणनामुळें
त्या ठिकाणीं अव्ययीभावाला अव्ययसंज्ञेची
निवृत्ति झाल्यामुळें तो निषेध अव्ययीभावाला
लागू होत नाही, म्हणून ईत्व होतें.

जर परिगणन केलें तर अव्ययीभावाला
अव्ययसंज्ञा करण्यांत कांहींच फायदा दिसत
नाहीं.

तो कसा ?

अव्ययीभावाला अव्ययसंज्ञा करण्याचीं जीं
फळें दाखविलीं तीं त्या संज्ञेचीं फळें होऊं शकत
नाहींत. अव्ययीभावाला अव्ययसंज्ञा असल्या-
मुळें उपागि, प्रत्यगि याच्या पुढील सुपाचा
'अव्ययादाप्' (२।४।८२) यानें लुक् होतो असें

यदयं नाव्ययीभावादतः [२.४.८३]

इति प्रतिषेधं शास्ति । उपचारः । अनु-
त्तरपदस्थस्येति वर्तते । तत्र मुखस्वर एकः
प्रयोजयति न चैकं प्रयोजनं योगारम्भं
प्रयोजयति । यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्तत्रै-
वायं ब्रूयान्नाव्ययादव्ययीभावाच्चेति ॥

शि सर्वनामस्थानम् ॥१.१.४२॥

सुडनपुंसकस्य ॥१.१.४३॥

शि सर्वनामस्थानं सुडनपुंसकस्येति
चेज्जसि शिप्रतिषेधः ॥१॥

म्हटलें आहे, त्यावर उत्तर—ज्यापेक्षां हा आचार्य
'नाव्ययीभावादतो' (२।४।८३) या सूत्रानें ह्रस्व
अकारान्त अव्ययीभावापुढील सुपाच्या लुकाचा
प्रतिषेध करीत आहे, त्यापेक्षां अव्ययसंज्ञा
नसतांही अव्ययीभावापुढील सुपाचा लुक्
होतो, असें सुचवीत आहे. तसेंच उपपयः-
कारः, उपपयःकामः, येथें अव्ययीभावाला
अव्ययसंज्ञा असल्यामुळें 'अतः कृकमिकंस०'
सूत्रानें सांगितलेल्या सकाराचा प्रतिषेध सिद्ध
होतो, असें जें म्हटलें आहे त्याचें उत्तरः—
'नित्यं समासे०' (८।३।४५) या पूर्वसूत्रांतून
'अनुत्तरपदस्थस्य' या पदाची अनुवृत्ति 'अतः
कृकमि०' या सूत्रामध्ये येत आहे. तेव्हां
उपपयः येथील उत्तर पदांतील विसर्गाला स-
काराचा प्रतिषेध होईल. अशा रीतीनें दोन
उदाहरणांची वाट लागली. आतां फक्त एकथ्या
मुखस्वराच्या प्रतिषेधाबद्दलच अव्ययीभावाला
अव्ययसंज्ञा करावी लागत आहे. पण त्या
एका उदाहरणासाठीं सामान्य सूत्र करणें बरें
दिसत नाही. तेव्हां जर एवढाच एक उप-
योग असेल तर 'नाव्ययदिकशब्द०' (६।२।
१६८) या सूत्रामध्येच अव्ययशब्दाच्या पुढें
अव्ययीभाव हा शब्द घालावा म्हणजे झालें.

१. जस् आणि शस् यांचे स्थानीं होणाऱ्या शि
आदेशाला (७।१।२०) सर्वनामस्थान अशी संज्ञा
होते.

१. सुट् म्हणजे सु, औ, जस्, अम्, आणि

औट् या पांच प्रत्ययांना सर्वनामस्थान अशी संज्ञा
होते, परंतु तेथें पूर्वीचा शब्द नपुंसकालिंगी नसला
पाहिजे.

शि सर्वनामस्थानं सुडनपुंसकस्येति चेज्जसि शेः प्रतिषेधः प्राप्नोति । कुण्डानि तिष्ठन्ति । वनानि तिष्ठन्ति ॥

असमर्थसमासश्चायं द्रष्टव्योऽनपुंसकस्येति । न हि नवो नपुंसकेन सामर्थ्यम् । केन तर्हि । भवतिना । न भवति नपुंसकस्येति ॥

यत्तावदुच्यते शि सर्वनामस्थानं सुडनपुंसकस्येति चेज्जसि शिप्रतिषेध इति ।

नाप्रतिषेधात् ॥ नायं प्रसज्यप्रतिषेधो नपुंसकस्य नेति । किं तर्हि । पर्युदासोऽयं यदन्यत्रपुंसकादिति । नपुंसकेऽव्यापारः । यदि केनचित्प्राप्नोति तेन भविष्यति । पूर्वेण च प्राप्नोति ॥

अप्राप्तेर्वा ॥ अथवानन्तरा या प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तथा भविष्यति ।

(वा.१) 'शि सर्वनामस्थानम्' या सूत्राने मोघम 'शि' या आदेशाला सर्वनामस्थानसंज्ञा सांगून पुढें 'सुडनपुंसकस्य' या सूत्राने सुट् प्रत्याहारांतील पांच प्रत्ययांना तीच संज्ञा सांगून नंतर नपुंसकलिङ्गी शब्दापुढील त्या पांच प्रत्ययांना सर्वनामस्थानसंज्ञेचा निषेध केला आहे, तर जसाचे स्थानी केलेल्या शि आदेशाला सर्वनामस्थानसंज्ञेचा प्रतिषेध प्राप्त होत आहे. तेव्हां कुण्डानि, वनानि, तिष्ठन्ति येथें नुमागम वगैरे येऊं शकत नाही.

आणि अनपुंसकस्य, हा नञ्प्रत्यय असमर्थसमास म्ह. अनन्वित पदांचा समास होत आहे. कारण, नञाचा नपुंसकशब्दावर अन्वय नाही.

तर कोणावर नञाचा अन्वय आहे ?

नपुंसकलिङ्गामध्ये त्या पांच प्रत्ययांना सर्वनामस्थानसंज्ञा होत नाही असा भवति क्रियेवर नञाचा अन्वय आहे.

नपुंसकशब्दाच्या पुढील सु, औ वगैरे पांच प्रत्ययांना सर्वनामस्थानसंज्ञेचा प्रतिषेध केला जात आहे तर जसाचे स्थानी केलेल्या शि आदेशाला सर्वनामस्थानसंज्ञेचा प्रतिषेध प्राप्त होता, असे जें म्हटलें आहे त्यावर उत्तरः—

२. सु, औ वगैरे पांच प्रत्ययांना सर्वनामस्थानसंज्ञा होते अशी मोघमसंज्ञा सांगितली म्हणजे तिची प्राप्ति नपुंसकलिङ्गामध्येही येते. त्यानंतर तिचा निषेध करणें हा प्रसज्यप्रतिषेध होय. आणि संज्ञा

'अनपुंसकस्य' हा 'नपुंसकलिङ्गामध्ये सर्वनामस्थानसंज्ञा होत नाही' अशा अर्थाचा प्रसज्यप्रतिषेध नव्हे तर काय ? 'नपुंसकात् अन्यत्' अशा अर्थाचा पर्युदास आहे. नपुंसकमिन्न शब्दाच्या पुढील स्वादि पांच वचनांना सर्वनामस्थानसंज्ञा होते, असा अर्थ होय. तेव्हां नपुंसकामध्ये या सूत्राचा व्यापार नाही. सबब नपुंसकामध्ये जर एखाद्या सूत्राने संज्ञा प्राप्त होत असेल तर त्याने ती संज्ञा होईल आणि नपुंसकामध्येही पूर्वसूत्राने संज्ञा प्राप्त होत आहेच.

किंवा अनपुंसकस्य हा प्रसज्यप्रतिषेध घेतला तरी त्या प्रसज्यप्रतिषेधाने जवळ असलेल्या म्ह. सुट् याने प्राप्त झालेल्या संज्ञेचाच निषेध केला जातो.

हें कशावरून ?

'विधि किंवा निषेध करावयाचा तो जवळच्याचाच करावा' असा न्याय आहे. तेव्हां पूर्वसूत्राने प्राप्त झालेल्या सर्वनामस्थानसंज्ञेचा निषेध नाही. सबब पूर्वसूत्राने नपुंसकामध्ये देखील सर्वनामस्थानसंज्ञा होण्याला हरकत नाही.

पण पूर्वसूत्राने प्राप्त झालेल्या संज्ञेचा

सांगतांना आरंभीच नपुंसकलिङ्गाशिवाय इतर लिङ्गामध्ये सु, औ वगैरे पांच प्रत्ययांस संज्ञा सांगितली म्हणजे नपुंसकलिङ्गामध्ये त्या संज्ञेची मुळी प्राप्तिच येत नाही. याला पर्युदास म्हणतात.

ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वा प्राप्तिं बाधते ।
नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् ॥

यदप्युच्यतेऽसमर्थसमासश्चायं द्रष्टव्य
इति यद्यपि वक्तव्योऽथवैतर्हि बहूनि
प्रयोजनानि । कानि । असूर्यपश्यानि
मुखानि । अपुनर्गैयाः श्लोकाः । अश्राद्ध-
भोजी ब्राह्मण इति ॥

न वेति विभाषा ॥१.१.४४॥

न वेति विभाषायामर्थसंज्ञा-
करणम् ॥१॥

हा सूत्राने प्राप्त झालेली संज्ञा बाध करते ना^३?
'सुट्' याने प्राप्त झालेल्या संज्ञेचा निषेधाने
बाध केल्यामुळे परावृत्त झालेली ती संज्ञा पूर्व
संज्ञेचा बाध करण्याला धजत नाही. तेव्हां पूर्व-
सूत्राने जसाचे स्थानी झालेल्या शि आदेशाला
निर्बाध सर्वनामस्थानसंज्ञा होते.

आणखीही जे 'नञाचा नपुंसकशब्दाशीं
अन्वय नसल्यामुळे 'अनपुंसकस्य' हा अन-
न्वितपदांचा समास समजावा लागेल' असें
दूषण दिले आहे त्यावर उत्तर:-'असमर्थस-
मासश्च' या वार्तिकाचा, प्रसज्यप्रतिषेधपक्षीं
नञाचा नपुंसकाशीं अन्वय नसल्यामुळे अ-
समर्थपदांचा नञसमास होतो, असें अपूर्व
विधान केले पाहिजे. तेव्हां असमर्थसमा-
साचें अपूर्व विधान करणें हा दोष येतो.
तथापि असमर्थ नञसमासाचें विधान केलेंच
पाहिजे. कारण असमर्थ नञसमासाचीं बहुत
उदाहरणे आहेत. जसें असूर्यपश्यानि मुखा-

३. शि या आदेशाला 'शिसर्वनामस्थानम्' या पूर्व-
सूत्रानेही सर्वनामस्थानसंज्ञा प्राप्त होते. आणि
'सुडनपुंसकस्य' या सूत्रातील सुट् यानेही सर्वनाम-
स्थानसंज्ञा प्राप्त होते. त्यांत सुट् याने प्राप्त झालेली
संज्ञा परत्वास्तव पूर्वसूत्राने प्राप्त झालेल्या संज्ञेचा
बाध करते. आणि 'सुट्' याने प्राप्त झालेल्या संज्ञेचा
'अनपुंसकस्य' हा निषेध बाध करतो. तेव्हां जसाचे
स्थानी केलेल्या शि आदेशाला संज्ञा मुळींच येऊं
शकत नाही, असा दोष येत आहेच.

४. असूर्यपश्यानि, याचा सूर्याला न पाहणारा

१७

न वेतिविभाषायामर्थस्य संज्ञा
कर्तव्या । नवाशब्दस्य योऽर्थस्तस्य संज्ञा
भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ॥

शब्दसंज्ञायां ह्यर्थसंप्रत्ययो
यथान्यत्र ॥२॥

शब्दसंज्ञायां हि सत्यामर्थस्यासंप्र-
त्ययः स्याद्यथान्यत्र । अन्यत्रापि शब्द-
संज्ञायां शब्दस्य संप्रत्ययो भवति नार्थस्य ।
कान्यत्र । दाधा ध्वदाप् [१.१.२०]
तरत्तमपौ घः [२२] इति घुग्रहणेषु घग्रह-

नि, अपुनर्गैयाः श्लोकाः, अश्राद्धभोजी ब्राह्मणः.

(वा.१) न, वा हे शब्द उच्चारून जी
विभाषासंज्ञा केली आहे तेथें त्यांच्या अर्थाला
ती संज्ञा करण्यांत यावी. म्हणजे न, वा या
दोन शब्दांचा जो अर्थ त्याला विभाषा ही संज्ञा
होते, असें वचन करावें.

असें वचन करण्याचा उपयोग काय ?

(वा.२) न, वा या शब्दांना संज्ञा केली
असतां विभाषाशब्दापासून न, वा या शब्दांच्या
अर्थाचा बोध होणार नाही. यथान्यत्र म्ह.
जसें अन्य ठिकाणीं शब्दाला संज्ञा केली
असतां त्या संज्ञाशब्दापासून ज्याला संज्ञा
केली त्या शब्दाचाच बोध होतो, त्याच्या
अर्थाचा बोध होत नाही.

अन्य ठिकाणीं म्हणजे कुठें ?

'दाधाध्वदाप्' (१.१.२०), तरत्तमपौ घः'
(१.१.२२) येथें 'घुमास्थां' (६.४.६६) 'घका-
लतनेषु' (६.३.१७) इत्यादि ठिकाणीं घु आणि

मुखें, असा अर्थ मनांत येतो. तेव्हां नञाचा सूर्या-
शीं अन्वय नसल्यामुळे 'असूर्य' हा असमर्थ नञ-
समास होय. असेंच पुढील दोन उदाहरणांमध्येही
समजावें. तेव्हां प्रसज्यप्रतिषेधपक्षीं असमर्थ नञ-
समासाचें अपूर्व विधान करणें हा येथें दोष म्हणून
निर्दिष्ट करतां येत नाही.

१. न वा या दोन अव्ययांचा मिळून जो अर्थ
म्ह. 'होत नाही आणि एकदां होतें' असा जो अर्थ
त्याला विभाषा अशी संज्ञा होते.

णेषु च शब्दस्य संप्रत्ययो भवति
नार्थस्य ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।

इतिकरणोऽर्थनिर्देशार्थः ॥३॥

इतिकरणः क्रियते सोऽर्थनिर्देशार्थो
भविष्यति । किं गतमेतदिति नाहोस्विच्छ-
ब्दाधिक्यादर्थ्याधिक्यम् । गतमित्याह ।
कुतः । लोकतः । तद्यथा । लोके गौरि-
त्ययमाहेति गोशब्दादितिकरणः परः
प्रयुज्यमानो गोशब्दं स्वस्मात्पदार्थात्प्र-
च्यावयति । सोऽसौ स्वस्मात्पदार्थात्प्र-

च्युतो यासावर्थपदार्थकता तस्याः शब्द-
पदार्थकः संपद्यते । एवमिहापि नवा-
शब्दादितिकरणः परः प्रयुज्यमानो नवा-
शब्दं स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्यावयति । सोऽ
सौ स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्युतो यासौ शब्द-
पदार्थकता तस्या लौकिकमर्थं संप्रत्याय-
यति । न वेति यद्वस्यते न वेति यत्प्रती-
यत इति ॥

समानशब्दप्रतिषेधः ॥४॥

समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

घ या शब्दांपासून दा, धा आणि तरप्, तमप्
या शब्दांचाच बोध होतो, त्या शब्दांच्या
अर्थाचा बोध होत नाही.

तर मग 'न वा शब्दांच्या अर्थाला विभाषा
संज्ञा होते असें वचन केलें पाहिजे.

तसें वचन करावयास नको.

(वा. ३) 'न वेति विभाषा' या सूत्रामध्ये जो
इति शब्द घातला आहे तो न, वा शब्दांच्या
अर्थाचा दर्शक होईल.

पण काय, न, वा शब्दांचा अर्थ मनांत
आणून देण्याचें काम इति शब्दामुळें जें होत
आहे तें काय तसें घडवून आणण्याची स्वा-
भाविकच शक्ति इति शब्दांत आहे किंवा शब्द
अधिक घातला त्या जोरावर कांहीं तरी अधिक
अर्थ गृहीत धरावयाचा ?

नवाशब्दाचा अर्थ मनांत आणून देण्याचें
काम इति शब्दानें आपल्या स्वाभाविक शक्ती-
नेच केलें आहे असें म्हणतो.

हें कशावरून ?

लोकावरून.

२. इति हा शब्द ज्या शब्दापुढें योजलेला असेल
त्याच्या स्वाभाविक शक्तीत बदल करतो. लोकामध्ये
शब्दांपासून स्वभावतः अर्थ मनांत येत असतां तेथें
इतिशब्दामुळें त्याच्याजवळच्या शब्दांपासून शब्दच
मनांत येतो. शास्त्रामध्ये उलट आहे. कारण शास्त्रा-

जसें लोकामध्ये 'गौरित्ययमाह' (हा गाय
असें म्हणतो) या वाक्यांतील गो शब्दाच्या
पुढें योजलेला इति शब्द, गो शब्दाला
आपल्या अर्थापासून भ्रष्ट करतो. तो हा
आपल्या मूळ अर्थापासून परावृत्त झालेला
म्ह. एक प्रकारचा पशु हा अर्थ दाखविण्याची
शक्ति ज्याची नष्ट झाली आहे असा गो शब्द
स्वतःच्या स्वरूपाला दाखविणारा असा बनतो.
याप्रमाणें शास्त्रामध्येही 'न वेति विभाषा' या
सूत्रांतील न वा शब्दांच्या पुढें योजलेला इति
शब्द हा, न वा शब्दांना शब्दस्वरूप हा मूळ
अर्थ दाखविण्यापासून पराङ्मुख करवितो. तो
हा न वा शब्द आपल्या मूळ अर्थापासून परा-
वृत्त झालेला आपल्या निषेधविकल्प या
अर्थाला दाखविणारा असा बनतो. म्हणजे
न वा या शब्दांपासून जें मनांत येतें म्हणजे
जें प्रतीत होतें त्याला विभाषा अशी संज्ञा होते,
असा 'न वेति' याचा अर्थ होतो.

(वा. ४) नवा या शब्दाचा जो दुसरा अर्थ
त्याही अर्थाला विभाषासंज्ञा प्राप्त होते. तिचा

मध्ये 'स्वं रूपं' (१।१।६८) या सूत्रावरून प्रायः
सर्वच शब्दांपासून स्वभावतः त्याचें स्वरूप मनांत
येत असतें. तेथें इति ह्या शब्दामुळें त्याजवळच्या
शब्दांपासून लोकांतल्यासारखा अर्थ मनांत येतो.

नवा कुण्डिका । नवा घटिकेति । किं च
स्याद्यद्येतेषामपि विभाषासंज्ञा स्यात् ।
विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ [१.१.२८] ।
दक्षिणपूर्वस्यां शालायाम् । अचिरकृतायां
संप्रत्ययः स्यात् ॥

न वा विधिपूर्वकत्वात्प्रतिषेध-
संप्रत्ययो यथा लोके ॥५॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । विधि-
पूर्वकत्वात् । विधाय किञ्चिन्न वेत्युच्यते ।
तेन प्रतिषेधवाचिनः संप्रत्ययो भवति ।

तद्यथा लोके । ग्रामो भवता गन्तव्यो न
वा । नेति गम्यते ॥ अस्ति कारणं येन
लोके प्रतिषेधवाचिनः संप्रत्ययो भवति ।
किं कारणम् । विलिङ्गं हि भवाल्लोके
निर्देशं करोति । अङ्गं हि समानलिङ्गो
निर्देशः क्रियतां प्रत्यग्रवाचिनः संप्रत्ययो
भविष्यति । तद्यथा । ग्रामो भवता
गन्तव्यो नवः । प्रत्यग्र इति गम्यते ॥
एतच्चैव न जानीमः कचिद्व्याकरणे
समानलिङ्गो निर्देशः क्रियत इति । अपि च

प्रतिषेध केला पाहिजे. जसें—नवा कुण्डिका,
नवा घटिका. येथें नवा शब्दाचा नवीन असा
अर्थ आहे.

मग त्या अर्थाला विभाषासंज्ञा झाली तर
काय विघडेल ?

‘विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ’ (१।१।२८)
येथील विभाषा शब्दापासून नवीन हा अर्थ
मनांत येईल. तेव्हां नवीन हा अर्थ गम्यमान
असतांना दिक्समासाला सर्वनामसंज्ञा होते
असा अर्थ होईल. आणि दक्षिणपूर्वस्यां शा-
लायां येथें नवीन शाला असा अर्थ मनांत येईल.

(वा. ५) हा दोष येत नाही.

काय कारण ?

विधिपूर्वकत्वात्, म्ह. कांहीं तरी विधान
करून पुढें पाणिनीने ‘नवा’ या अर्थाचा
विभाषा शब्द उच्चारलेला दिसतो. त्यामुळे वि-
भाषा याच्या अर्थामध्ये निषेध असावा असेंच
चटर्दिशीं मनांत येते.

जसें लोकामध्ये ‘ग्रामो भवता गन्तव्यः’
असें सांगून पुढें ‘नवा’ असें म्हटलें असतां त्या
नवा शब्दापासून निषेध हा अर्थ मनांत येतो.

३. ‘विभाषा श्वेः’ (६।१।३०) इत्यादि विभाषा-
संज्ञाप्रदेशाचे ठिकाणी उच्चारलेला विभाषाशब्द,
श्वि-धातूला संप्रसारणाचें विधान करून नंतर उच्चा-
रला असल्यामुळे तो प्रतिषेध या अर्थाला मनांत
आणून देतो, अशी स्थिति आहे. यावरून असें
ठरवितां येते की ज्यापेक्षा संज्ञाप्रदेशांतील विभाषा-

तसें कांहीं एक विधान करून पुढें उच्चार-
लेल्या विभाषा-शब्दापासून निषेध अर्थ मनांत
येतो.

पण लोकामध्ये ‘नवा’ शब्दापासून निषेध
हा अर्थ जो मनांत येतो त्याचें कारण निराळें
आहे.

तें काय ?

लोकामधील लिंगरहित जें उदाहरण तुम्हीं
दाखविलें त्या ठिकाणीं अशा नवा-शब्दाचा
निर्देश केला आहे म्हणून त्यापासून निषेध
अर्थ मनांत येतो. आतां लिंगसहित अशा
नवा-शब्दाचा प्रयोग करून पाहावा म्हणजे
त्यापासून नवीन हा अर्थ खात्रीनें प्रतीत
होईल. जसें—‘ग्रामो भवता गन्तव्यो नवः’
असें म्हटलें असतां तेथें नव शब्दापासून नवीन
असा अर्थ प्रतीत होतो.

असें जरी आहे तरी व्याकरणशास्त्रामध्ये
कुठेंही लिंगसहित अशा विभाषा-शब्दाचा
निर्देश केला आहे असें आम्हांला वाटत
नाहीं. शिवाय, शब्दाचा एकमेकांशीं संबंध
करण्याचें प्रयोक्त्याच्या मजीवर अवलंबून

शब्द निषेधार्थाला दाखवितो त्यापेक्षा ‘नवेति’ या
सूत्रामधील नवाशब्द निषेधार्थक गृहीत धरला आहे.

४. तसें शास्त्रामध्येही विभाषाशब्द नवीन या
अर्थाला दाखविल. तेव्हां संज्ञाप्रदेशांतील विभाषा-
शब्दाच्या अर्थावरून प्रकृतसूत्रांतील नवा शब्दाचा
अर्थ निश्चित ठरवितां येत नाही.

कामचारः प्रयोक्तुः शब्दानामभिसंबन्धे ।
तद्यथा । यवागूर्भवता भोक्तव्या न वा ।
यदा यवागूशब्दो भुजिनाभिसंबध्यते
भुजिर्नवाशब्देन तदा प्रतिषेधवाचिनः
संप्रत्ययो भवति । यवागूर्भवता भोक्तव्या
न वा । नेति गम्यते । यदा यवागूशब्दो
नवाशब्देनाभिसंबध्यते न भुजिना तदा
प्रत्ययवाचिनः संप्रत्ययो भवति । यवागू-
र्नवा भवता भोक्तव्या । प्रत्ययेति गम्यते ।
न चेह वयं विभाषाग्रहणेन सर्वादीन्य-
भिसंबन्धीमः । दिक्समासे बहुव्रीहौ सर्वा-
दीनि विभाषा भवन्तीति ॥ किं तर्हि ।
भवतिरभिसंबध्यते । दिक्समासे बहु-
व्रीहौ सर्वादीनि भवन्ति विभाषेति ॥
विध्यनित्यत्वमनुपपन्नं प्रतिषेध-

संज्ञाकरणात् ॥६॥

विधेरनित्यत्वं नोपपद्यते । शुशाव
शुशुवतुः शुशुवुः । शिश्वाय शिश्वियतुः
शिश्वियुः । किं कारणम् । प्रतिषेधसंज्ञा-
करणात् । प्रतिषेधस्येयं संज्ञा क्रियते ।
तेन विभाषाप्रदेशेषु प्रतिषेधस्यैव संप्र-
त्ययः स्यात् ॥

सिद्धं तु प्रसज्यप्रतिषेधात् ॥७॥

सिद्धमेतत् । कथम् । प्रसज्यप्रति-
षेधात् । प्रसज्य किंचिन्न वेत्युच्यते ।
तेनोभयं भविष्यति ॥

विप्रतिषिद्धं तु ॥८॥

विप्रतिषिद्धं तु भवति । अत्र न
ज्ञायते केनाभिप्रायेण प्रसजति केन
निवृत्तिं करोतीति ॥

आहे. जसें—‘यवागूर्भवता भोक्तव्या न वा’ या
वाक्यामध्ये जेव्हां यवागू शब्दाचा भोज-
नाशी संबंध असतो, आणि भोजनाचा न वा
शब्दाशी संबंध असतो, तेव्हां न वा शब्दा-
पासून निषेध अर्थ मनांत येतो. आतां जेव्हां
न वा शब्द यवागू शब्दाशी संबंध पावतो, व
भोजनाशी संबंध पावत नाही, तेव्हां न वा
शब्दापासून नवीन म्ह. ताजी अशा अर्थाची
प्रतीति होते. जसें—‘यवागूर्नवा भवता भो-
क्तव्या’ या वाक्यामध्ये वा शब्दाचा यवागू
शब्दाशी संबंध असल्यामुळे तेथे न वा शब्दा-
पासून ताजी असा अर्थ मनांत येतो. तेव्हां
‘विभाषा दिक्स०’ या सूत्रामध्ये विभाषा
शब्दाचा विभाषासर्वादिक शब्द असर्वादि-
काशी आम्ही संबंध करीत नाहीं.
तर काय ?

सर्वनामं विभाषा होतात असा विभाषा
शब्दाचा भवतिक्रियेशी संबंध करतो.

५. व्याकरणशास्त्रामध्ये कुठेही विभाषाशब्दाचा
लिङ्गसहित असा निर्देश नसल्यामुळे तो विभाषा-
शब्द नवीन अर्थाचा दाखवू शकत नाही. तर कांहीं

(वा.६) विभाषाशब्दाने विधीचा विकल्प
होणे जुळून येत नाही. त्यामुळे शुशाव, शुशुवतुः,
शुशुवुः अशी संप्रसारण (६।१।३०) केलेली
रूपे आणि शिश्वाय, शिश्वियतुः, शिश्वियुः अशीं
संप्रसारण न केलेलीं रूपे साधत नाहीत. कारण
प्रतिषेध या अर्थाचा विभाषासंज्ञा केली आहे.
तेव्हां प्रदेशाचे ठिकाणी प्रतिषेध या अर्थाचीच
प्रतीति होईल.

(वा.७) विभाषा शब्दापासून विकल्प या
अर्थाची प्रतीति होणे हें साधत आहे.
तें कसे ?

अगोदर विधि करून मग त्याचा निषेध
केला जातो. तेव्हां विधि आणि निषेध या
उभयतांचे विधानाचे जोरावर या दोन्ही गोष्टी
होतील. म्हणजे विकल्प होईल.

(वा.८) येथे काय अभिप्रायाने विधि करा-
वयाचा व काय अभिप्रायाने त्याचा निषेध करा-
वयाचा तें समजत नाही. तेव्हां विधि करून
एकाच विधान करून नंतर विभाषाशब्द उच्चारला
असल्यामुळे तो निषेध या अर्थाचा बोधक आहे असें
ठरते.

न वा प्रसङ्गसामर्थ्यादन्यत्र
प्रतिषेधविषयात् ॥९॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । प्रसङ्ग-
सामर्थ्यात् । प्रसङ्गसामर्थ्याच्च विधि-
भविष्यत्यन्यत्र प्रतिषेधविषयात् । प्रति-
षेधसामर्थ्याच्च प्रतिषेधो भविष्यत्य-
न्यत्र विधिविषयात् ॥ तदेतत्क सिद्धं
भवति । याप्राप्ते विभाषा । या हि प्राप्ते
कृतसामर्थ्यस्तत्र पूर्वेण विधिरिति कृत्वा
प्रतिषेधस्यैव संप्रत्ययः स्यात् । एतदपि

त्याची निवृत्ति करणें हें विरुद्ध दिसतें.

(वा. ९) हा दोष येत नाही.

काय कारण ?

विधीच्या जोरावर प्रतिषेधाची वेळ सोडून
विधि होईल. आणि निषेधाच्या जोरावर विधी-
ची वेळ सोडून निषेधही होईल.

निषेध केल्याचे जोरावर विधीची कल्पना
करावयाची आणि विधि व निषेध या उभ-
तांचें विधान केल्याचे जोरावर पाळीपाळीनें
उभयतांचीही प्रवृत्ति झाल्यामुळे अर्थात् वि-
कल्प फलित होतो, हें म्हणणें तरी कुठें बरें
जुळेल ? जी अप्राप्तविभाषा आहे तेथें.^६

पण जी प्राप्तविभाषा आहे तेथें स्वतंत्र
पूर्वशास्त्रानें विधि सांगितला असल्यामुळे आणि
त्याचा इतर ठिकाणीं म्ह. विकल्पाची प्राप्ति
ज्या ठिकाणीं येत नाही त्या ठिकाणीं उपयोग
होत असल्यामुळे तेथें विभाषापदापासून नि-
षेधाचीच प्रतीति होईल. तेव्हां विकल्प साधत
नाहीं.

तशा ठिकाणींही विभाषापदापासून विक-
ल्पाची प्रतीति होईल.

ती कशी ?

विभाषा अशी मोठी संज्ञा केली आहे.

६. नवाशब्दाच्या अर्थाला म्ह. निषेधाला विभाषा-
संज्ञा केली असल्यामुळे संज्ञाप्रदेशाचे ठिकाणीं विभाषा-
पदापासून निषेधच मनांत येतो. परंतु अप्राप्त-
विभाषास्थलीं अन्य शास्त्रानें विधि केला नसल्यामुळे
त्याचा निषेध सांगणें जुळत नाही. सबब तेथें निषेधाचे

सिद्धम् । कथम् । विभाषेति महती संज्ञा
क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः ।
कुत एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् ।
तत्र महत्याः संज्ञायाः करण एतत्प्रयो-
जनमुभयोः संज्ञा यथा विज्ञायेत नेति
च वेति च ! तत्र या तावदप्राप्ते विभाषा
तत्र प्रतिषेध्यं नास्तीति कृत्वा वेत्यनेन
विकल्पो भविष्यति । या हि प्राप्ते विभाषा
तत्रोभयमुपस्थितं भवति नेति च वेति च ।
तत्र नेत्यनेन प्रतिषिद्धे वेत्यनेन विकल्पो

संज्ञा म्हणून जी असते ती इतकी लहान
असावी की तिच्यापेक्षां दुसरा लहान शब्द
नसावा.

हें कशावरून ?

एका अगदीं लहान शब्दाखाली बहुत
अर्थांचा संग्रह व्हावा या हेतूनेच संज्ञा करा-
वयाची असते म्हणून. तेव्हां तेथें विभाषा ही
महासंज्ञा करण्याचें असें फल समजावें की न
आणि वा या दोन शब्दांपासून प्रतीत होणाऱ्या
दोन अर्थांची मिळून ही विभाषासंज्ञा समजावी.
म्हणजे इति शब्दाचा न आणि वा या प्रत्येका-
पुढें संबंध करून न शब्दाचा अर्थ निषेध
आणि वा शब्दाचा अर्थ विकल्प या दोन
अर्थांना मिळून विभाषासंज्ञा होते. तेव्हां जी
अप्राप्तविभाषा आहे तेथें निषेध ज्याचा करतां
येईल असें पूर्वी कांहीं सांगितलें नसल्यामुळे
वा शब्दाच्या अर्थानें विकल्प होईल. आतां
जी प्राप्तविभाषा (किंवा उभयत्र विभाषा)
तेथें नेति म्ह. निषेध आणि वेति म्ह. विकल्प
या उभयतांही अर्थांची उपस्थिति होते. त्यांत
प्रथमतः निषेधांशानें प्राप्तविधीचा निषेध
केला असतां मागून विकल्पांशानें विकल्प
होईल.

जोरावर विधीची कल्पना करावयाची. तेव्हां विधि
आणि निषेध या उभयतांचें विधान केल्यामुळे
उभयतांलाही सार्थक्य येण्यासाठीं पाळीपाळीनें दोषां-
ची प्रवृत्ति होऊन विकल्प फलित होतो. उदा०
'जराया०' (७।२।१०१),

भविष्यति ॥ एवमपि

विधिप्रतिषेधयोर्युगपद्वच-

नानुपपत्तिः ॥१०॥

विधिप्रतिषेधयोर्युगपद्वचनं नोपपद्यते ।
शुश्राव शुश्रुवतुः शुश्रुवुः । शिश्वाय
शिश्नियतुः शिश्नियुः । किं कारणम् ।

भवतीति चेन्न प्रतिषेधः ॥११॥

भवतीति चेत्प्रतिषेधो न प्राप्नोति ॥

नेति चेन्न विधिः ॥१२॥

नेति चेद्विधिर्न सिध्यति ॥

सिद्धं तु पूर्वस्योत्तरेण

बाधितत्वात् ॥१३॥

निषेध आणि विकल्प या दोन्ही अर्थाना
मिळून विभाषासंज्ञा केली तरीही—

(वा. १०) एकाच वेळीं विधि आणि निषेध
या दोन्ही गोष्टी जुळत नाहीत. तेव्हां शुश्राव,
शिश्वाय अशीं दोन प्रकारचीं रूपे होणार नाहीत.
काय कारण ?

(वा. ११) एखादें कार्य होतें असें म्हटलें तर
त्याच वेळीं तें होत नाही असें म्हणतां येत नाही.

(वा. १२) वरें, होत नाही असें म्हटलें
तर त्याच वेळीं होतें असें म्हणतां येणार नाही.

(वा. १३) विधि आणि निषेध हे दोन्ही
एका ठिकाणीं जुळतात.
तें कसें ?

पूर्वविधीचा पुढील विधि बाध करतो
आणि इति शब्दाच्या जोरावर येथें न आणि
वा या दोन्ही शब्दांचे अर्थच घ्यावयाचे असे

७. त्या दोन अर्थामध्ये विरोध असल्यामुळे
एकानें दुसऱ्याचा बाध करणें जरूरच आहे. त्यांत
न हा शब्द पूर्वी घातला असल्यामुळे त्याच क्रमानें
त्याचा अर्थही पूर्वी मनांत येतो. नंतर त्याचा वा
शब्दापासून मनांत आलेल्या पाक्षिक विधीनें एक
दां बाध होतो. तेव्हां विभाषास्थलीं प्रथमतः न या
निषेध अंशाची प्रवृत्ति होते. तेव्हां 'विभाषाशब्देः'
(६।१।३०) इत्यादि ठिकाणीं कित् प्रत्यय पुढें अस-
तांना प्राप्त झालेल्या संप्रसारणाचा निषेध केल्या-
नंतर सर्वच ठिकाणीं एकदां संप्रसारण होतें असा

सिद्धमेतत् । कथम् । पूर्वविधिमुत्तरो
विधिर्बाधते । इतिकरणाऽर्थनिर्देशार्थं
इत्युक्तम् ॥

साध्वनुशासनेऽस्मिन्यस्य विभाषा
तस्य साधुत्वम् ॥१४॥

साध्वनुशासनेऽस्मिन्शास्त्रे यस्य
विभाषा क्रियते स विभाषा साधुः स्यात् ।
समासश्चैव हि विभाषा तेन समासस्यैव
विभाषा साधुत्वं स्यात् । अस्तु । यः साधुः
स प्रयोक्ष्यतेऽसाधुर्न प्रयोक्ष्यते । न चैव
हि कदाचिद्वाजपुरुष इत्यस्यामवस्थाया-
मसाधुत्वमिष्यते । अपि च ।

पूर्वी सांगितलेंच आहे.

(वा. १४) शब्दांच्या साधुत्वाचें अनुशासन
करणाऱ्या म्ह. अमुक शब्द साधु आहेत असें
सांगणाऱ्या या शास्त्रामध्ये ज्या कार्यांच्या
संबंधानें विकल्प सांगण्यांत येतो त्या कार्यांचा
विकल्प न होतां तें कार्य केलेल्या शब्दाचें
साधुत्व विकल्पानें होईल. समासच विकल्पानें
सांगितला आहे. तेव्हां त्या समासाचा विकल्प
न होतां त्या सामासिक शब्दाचें साधुत्व विक-
ल्पानें समजला जाईल. म्हणजे एकदां
असाधुत्वही येईल.

साधुत्वाचा विकल्प झाला तर होऊं दे. ज्या
शब्दाला साधुत्व असेल त्याचा प्रयोग केला
जाईल. आणि असाधुशब्दाचा प्रयोग करण्यांत
येणार नाही.

पण समास केला असतां म्ह. 'राजपुरुषः'

विधिमुखानें विकल्प प्रवृत्त होतो त्यामुळे शुश्राव,
शिश्वाय इत्यादि दोन्ही प्रकारचीं रूपे साधतात.

८. व्याकरणशास्त्रानें शब्द सिद्ध केले जात
नाहींत. कारण शब्द हे नित्य असल्यामुळे ते सिद्धच
आहेत. तेव्हां व्याकरणशास्त्राचा उपयोग इतकाच
की अमुक शब्द साधु आहे हें समजावें. 'शब्द अनित्य
आहेत' असा नैयायिकांचा पक्ष आहे. त्या पक्षीं
'शब्द सिद्ध करणें' हें व्याकरणशास्त्राचें काम आहे
असें म्हणतां येतें.

द्वेधाप्रतिपत्तिः ॥१५॥

द्वैधं शब्दानामप्रतिपत्तिः । इच्छामश्च पुनर्विभाषाप्रदेशेषु द्वैधं शब्दानां प्रतिपत्तिः स्यादिति तच्च न सिध्यति ॥ यस्य पुनः कार्याः शब्दा विभाषासौ समासं निर्वर्तयति। यस्यापि नित्याः शब्दास्तस्याप्येष न दोषः । कथम् । न विभाषाग्रहणेन साधुत्वमभिसंबध्यते । किं तर्हि । समाससंज्ञाभिसंबध्यते । समास इत्येषा संज्ञा विभाषा भवतीति । तद्यथा । मेध्यः

या समासिक शब्दाला केव्हांही असाधुत्व इष्ट नाही. तें आतां मानावें लागेल ना ?

(वा.१५) शिवाय, साधुत्वाचा विकल्प झाला असतां, दोन प्रकारचे शब्द निष्पन्न होत असतात ते होणार नाहीत. आणि आम्ही तर जेथे विकल्प सांगितला असेल तेथे दोन्ही प्रकारचे शब्द प्रयोगांत यावेत असें इच्छीत आहोंत. तें साधत नाहीं.

आतां ज्याच्या मतीं शब्द हे अनित्य आहेत तो विकल्पानें समास करतो. तेव्हां राज्ञः पुरुषः आणि राजपुरुषः असे दोन प्रकारचे शब्द साधु समजून उपयोगांत आणता येतात.

पण ज्याच्या मतीं शब्द हे नित्य आहेत त्याच्याही मतीं 'द्वेधाऽप्रतिपत्तिः' हा दोष येत नाहीं.

तो कसा ?

विभाषेचा साधुत्वाशी संबंध करूं नये म्हणजे झालें.

तर कोणाशीं तिचा संबंध करावयाचा ?

९. कारण शब्दाला साधुत्व देणें किंवा न देणें हें व्याकरणशास्त्रकाराला करतां येत नाहीं. फक्त साधु शब्द कोणते व ते कसे ओळखावेत एवढेंच त्यांना दाखवितां येतें.

१०. कारण सूत्रकारांना सुद्धां पशूचा पशूपणा व बैलाचा बैलपणा एकदां देखील नाहींसा करतां येत नाहीं.

पशुर्विभाषितः । मेध्योऽनङ्गान्विभाषित इति । नैतद्विचार्यतेऽनङ्गान्नानङ्गानिति ।

किं तर्हि । आलब्धव्यो नालब्धव्य इति ॥

कार्ये युगपदन्वाचये यौगपद्यम् ॥१६॥

कार्येषु शब्देषु युगपदन्वाचयेन च यदुच्यते तस्य युगपद्वचनता प्राप्नोति । तव्यत्तव्यानीयरः [३.१.९६] ढक् च मण्डूकात् [४.१.११९] इति ॥ यस्य पुनर्नित्याः शब्दाः प्रयुक्तानामसौ साधुत्वमन्वाचष्टे । ननु च यस्यापि कार्या.

समाससंज्ञेचीं विभाषेचा संबंध करावयाचा म्हणजे समास ही जी संज्ञा, ती विकल्पानें होते. तें जसें—'यश्चिय पशु विभाषित आहे' किंवा 'यश्चिय बैल विभाषित आहे' असें सांगितलें असतां तेथें तो पशु आहे किंवा नाहीं व बैल आहे किंवा नाहीं असा विभाषेचा पशूशीं किंवा बैलाशीं संबंध होत नाहीं.

तर तेथें कोणाचा विकल्प समजण्यांत येतो ?

याज्ञिक पशूचें आलंभन करणें, म्ह. हिंसा करणें या क्रियेचा विकल्प समजण्यांत येतो.

(वा.१६) अनित्य शब्दांचे ठिकाणीं, यौगपद्यानं किंवा समुच्चयानं ज्यांचें विधान केलें आहे असे म्हणजे अनुक्रमें तव्यत्, तव्य, अनीयर् हे प्रत्यय (३।१।९६) आणि 'ढक्च मण्डूकात्' (४।१।११) यांनं सांगितलेले ढक्, अण् हे प्रत्यय यांचा एका कार्त्ती प्रयोग प्राप्त होत आहे. कार्यशब्दवादी फक्त सूत्रावर दृष्टि ठेवून शब्द बनविणार. तेव्हां त्या सूत्रानें तव्यत्, तव्य, इत्यादि प्रत्ययांचे युगपत्

११. क्रिया करणें किंवा न करणें हें मनुष्याच्या स्वाधीन असल्यामुळें क्रियेचा विकल्प सूत्रकारांना सांगतां येतो. तेव्हां शब्द नित्य मानले असतांही त्याच्या साधुत्वाचा विकल्प करणें हें शास्त्रकारांच्या स्वाधीन नसल्यामुळें समाससंज्ञेचा विकल्प मानतां येईल, म्हणून काहीं दोष येत नाहीं.

स्तस्याप्येष न दोषः । कथम् । प्रत्ययः
परो भवतीत्युच्यते न चैकस्याः प्रकृतेरने-
कस्य प्रत्ययस्य युगपत्परत्वेन संभवोऽ-
स्ति । नापि व्रूमः प्रत्ययमाला प्राप्नो-
तीति । किं तर्हि । कर्तव्यमिति प्रयोक्त-
व्ये युगपद्द्वितीयस्य तृतीयस्य च प्रयोगः
प्राप्नोतीति । नैष दोषः । अर्थगत्यर्थः
शब्दप्रयोगः । अर्थं संप्रत्ययायिष्यामीति
शब्दः प्रयुज्यते । तत्रैकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य
द्वितीयस्य प्रयोगेन न भवितव्यमुक्तार्था-
नामप्रयोग इति ॥

आचार्यदेशशीलने च
तद्विषयता ॥१७॥

आचार्यदेशशीलनेन यदुच्यते तस्य
तद्विषयता प्राप्नोति । इको ह्रस्वोऽङ्यो
गालवस्य [६.३.६१] प्राचामवृद्धात्फि-
न्वहुलम् [४.१.१६०] इति गालवा एव
ह्रस्वान्प्रयुञ्जीरन्प्राक्षु चैव हि फिन्स्यात् ।
तद्यथा । जमदग्निर्वा एतत्पञ्चममवदान-
मवाद्यत्तस्मान्नाजामदग्न्यः पञ्चावत्तं
जुहोति ॥ यस्य पुनर्नित्याः शब्दा गालव-
ग्रहणं तस्य पूजार्थं देशग्रहणं च कीर्त्य-

विधान केलें आहे. म्हणून तिन्ही प्रत्यय एका
कालीं करण्याची पाळी येते. आतां ज्याच्या
मतीं शब्द हे नित्य आहेत तो प्रयोगावर दृष्टि
ठेवून शब्द तयार करणार. त्या प्रयोगामध्ये
तव्यदादिक प्रत्ययांची एका कालीं उत्पत्ति
दिसून येत नसल्याने पर्यायानें तव्यदादि तीन
प्रत्ययांचा प्रयोग करणार. तेव्हां त्याच्या मतीं
'तव्यदादिकाचा युगपत् प्रयोग होईल' असा
दोष येत नाही.

ज्याच्या मतानें शब्द हे अनित्य होत
त्याच्याही मतीं हा दोष येत नाही.

तो कसा ?
प्रत्यय पुढें होतो असें 'परश्च' (३।१।२)
सूत्रानें सांगितलें आहे. तेव्हां एका प्रकृतीच्या
पुढें अनेक प्रत्ययांचा युगपत्प्रयोग संभवत
नाहीं.

एका प्रकृतीच्या पुढें अनेक प्रत्ययांचा
युगपत्प्रयोग करणें प्रसक्त होतें, असें आम्ही
म्हणत नाही.

तर आपलें काय म्हणणें आहे ?

कर्तव्य या शब्दाचा तव्यत् प्रत्यय करून
प्रयोग करण्याची इच्छा असतां त्याच्यावरो-
वरच पुनः तव्य हा दुसरा प्रत्यय करून
कर्तव्यशब्दाचा आणि तिसरा अनीयर प्रत्यय
करून करणीय या शब्दाचाही प्रयोग प्रसक्त
होतो, असें आम्हें म्हणणें आहे.

हा दोष येत नाही. कारण, दुसऱ्याला कांहीं
एक अर्थ कळवावा या उद्देशानें वक्ता शब्द-
प्रयोग करित असतो. तेथें तो एका शब्दानें
अर्थ कळविला गेल्यामुळें त्याच अर्थाचा
दुसरा किंवा तिसरा शब्द प्रयोगांत आणण्याचें
कारण नाही. जो अर्थ एका शब्दानें कळविला
तोच अर्थ कळविण्यासाठीं पुनः शब्दप्रयोग
करूं नये, असा न्याय आहे म्हणून.

(वा. १७) आचार्याचा किंवा देशाचा उल्लेख
करून जें सांगितलें आहे तादृश कार्यघटित
शब्दाचा त्या आचार्याच्या वंशांतील किंवा त्या
देशांतील लोकांनाच प्रयोग करण्याचा अधिकार
पोचतो. जसें—'इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य'
(६।३।६१) येथें गालवनामक ऋषीचा उल्लेख
करून ह्रस्व सांगितला आहे. तसेंच 'प्राचाम-
वृद्धात्फिन्' (४।१।१६०) येथें प्राग्देशाचा
उल्लेख करून फिन् प्रत्यय सांगितला आहे.
म्हणून गालववंशांतीलच ह्रस्वघटित प्रयोग
करतील; आणि प्राग्देशामध्येच फिन् प्रत्ययाचा
प्रयोग होईल. जसें—'जमदग्निर्वा पञ्चममवदा-
नमवाद्यत्तस्मान्नाजामदग्न्यः पञ्चावत्तं जुहोति'
ज्यापेक्षां पांचवें अवदान जमदग्निनामक ऋषि
ग्रहण करता झाला त्यापेक्षां जामग्न्यव्यतिरिक्त
मनुष्यानें पञ्चावत्तं हवन करूं नये, असें सूत्रांत
सांगितलें आहे तसें. आतां ज्याच्या मतीं शब्द
नित्य आहेत त्याच्या मतीं गालवाचार्याचा

र्थम् । ननु च यस्यापि कार्यास्तस्यापि पूजार्थं गालवग्रहणं स्यादेशग्रहणं च कीर्त्यर्थम् ॥

तत्कीर्तने च द्वेधाप्रतिपत्तिः ॥१८॥

तत्कीर्तने च द्वैधं शब्दानामप्रतिपत्तिः स्यात् । इच्छामश्च पुनराचार्यग्रहणेषु देशग्रहणेषु च द्वैधं शब्दानां प्रतिपत्तिः स्यादिति तच्च न सिध्यति ॥

अशिष्यो वा विदितत्वात् ॥१९॥

अशिष्यो वा पुनरयं योगः । किं कारणम् । विदितत्वात् । यदनेन योगेन प्रार्थ्यते तस्यार्थस्य विदितत्वात् । येऽपि ह्येतां संज्ञां नारभन्ते तेऽपि विभाषेत्युक्ते

उल्लेख त्याची पूज्यता दाखविण्यासाठी आहे आणि देशाचा निर्देश त्या देशातील लोकांची कीर्ति होण्याकरतां केला आहे असें समजतां येते.

अहो, पण ज्याच्या मतीं शब्द हे कार्य (निष्पाद्य) होत, त्याच्याही मतीं गालवाचार्याचा उल्लेख त्याची पूज्यता दाखविण्यासाठी होईल आणि देशाचा उल्लेख त्या देशातील लोकांची कीर्ति होण्याकरितां होईल. 'ज्यापेक्षां गालवाचार्यानें ह्रस्वाचा प्रयोग केला आहे, तूंही ह्रस्वाचा प्रयोग कर,' असा विधि करण्यांत उघड उघड गालवाचार्याची स्तुति होत आहे.

(वा. १८) आचार्याचा किंवा देशाचा उल्लेख केला असेल तेथें शब्दांचीं दोन प्रकारचीं रूपें समजणार नाहीत. आम्ही तर आचार्याचा किंवा देशाचा निर्देश केला असेल तेथें विकल्पाप्रमाणें शब्दांची दोन प्रकारचीं रूपें इच्छितां; तीं साधत नाहीत.

(वा. १९) 'नवेति विभाषा' हें सूत्र करावयास नको.

काय कारण ?

या सूत्रानें जो अर्थ कथन केला आहे तो अर्थ लोकप्रसिद्धच आहे. ज्या लोकांनीं

ऽनित्यत्वमवगच्छन्ति । याज्ञिकाः खल्वपि संज्ञामनारभमाणा विभाषेत्युक्ते ऽनित्यत्वमवगच्छन्ति । तद्यथा । मेध्यः पशुर्विभाषितः । मेध्योऽनड्वान्विभाषित इति । आलब्धव्यो नालब्धव्य इति गम्यते ॥ आचार्यः खल्वपि संज्ञामारभमाणो भयिष्ठमन्यैरपि शब्दैरेतमर्थं संप्रत्याययति । बहुलम् अन्यतरस्याम् उभयथा वा एकेषामिति ॥

अप्राप्ते त्रिसंशयाः ॥ २० ॥

इत उत्तरं या विभाषा अनुक्रमिष्यामोऽप्राप्ते ता द्रष्टव्याः । त्रिसंशयास्तु भवन्ति प्राप्तेऽप्राप्त उभयत्र वेति ॥

ही विभाषासंज्ञा केली नाही तीही लोक विभाषा असें म्हटलें असतां अनित्य असा त्याचा अर्थ समजतात. याज्ञिक लोकही विभाषासंज्ञा सांगितल्यावांचून विभाषा असें म्हटलें असतां अनित्य हा त्याचा अर्थ समजतात. तें असें—मेध्यः पशुर्विभाषितो मेध्योऽनड्वान् विभाषितः असें सांगितलें असतां आलब्धव्य आहे किंवा आलब्धव्य नाही असें समजलें जातें. पाणिनि आचार्यही विभाषासंज्ञा सांगून बहुत ठिकाणीं बहुलम्, अन्यतरस्याम्, उभयथा, वा, एकेषाम् इत्यादि अन्य शब्दांनीं ही विभाषाशब्दाचा अर्थ कळवीत आहे. तेव्हां 'हृक्रोरन्यतरस्याम्' इत्यादिक प्राप्ताप्राप्त-विभाषेचे ठिकाणीं अन्यतरस्याम् या शब्दापासून जशी निषेधपूर्वक विकल्पात्मक अर्थाची प्रतीति होते तशी विभाषा या शब्दापासूनही होईल म्हणून 'नवेति' हें संज्ञासूत्र करावयास नको.

(वा. २०) येथून पुढें आम्ही ज्या विभाषा विचारांत घेणार आहोंत त्या अप्राप्तविभाषा होत असें समजावें. त्या विभाषांविषयीं तींही विभाषांचा संशय येतो. म्हणजे ही काय प्राप्त विभाषा समजावी, अथवा अप्राप्तविभाषा समजावी, किंवा उभयविभाषा समजावी, अशा

द्वन्द्वे च विभाषा जसि [२०.१] ॥

प्राप्तेऽप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः। कथं
च प्राप्ते कथं वा प्राप्ते कथं वोभयत्र।
उभयशब्दः सर्वादिषु पठ्यते तयपश्चाद्य-
जादेशः क्रियते तेन वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र

वा प्राप्त उभयत्र वेति। अप्राप्ते। अय-
च्प्रत्ययान्तरम्। यदि प्रत्ययान्तरमुभ-
यीतीकारो न प्राप्नोति। मा भूदेवम्।
मात्रच इत्येवं भविष्यति। कथम्। मात्र-
जिति नेदं प्रत्ययग्रहणम्। किं तर्हि।
प्रत्याहारग्रहणम्। क संनिविष्टानां प्रत्या-

तीन प्रकारच्या संशयाला पात्र होत आहेत.

(पा. १.१.३१, ३२) 'द्वंद्वे च' व 'विभाषा
जसि' या प्रकरणांमध्ये जी विभाषा सांगितली
आहे (१।१।३३) ती काय प्राप्तविभाषा आहे,
अथवा अप्राप्तविभाषा, किंवा उभयत्रविभाषा
आहे असा संशय येतो.

ही विभाषा प्राप्तविभाषा कशी वरें होऊं
शकते? किंवा अप्राप्तविभाषा कशी वरें संभ-
वते? आणि उभयत्रविभाषा कशी वरें होते?
उभयशब्दाचा सर्वादिगणामध्ये पाठ केला
आहे. आणि तयप्प्रत्ययाचे स्थानीं अयजा-
देशाचें विधान केलें आहे (५।२।४४). तेव्हां
उभयशब्दाला सर्वनामसंज्ञा नित्य प्राप्त झाली
असतां तेथेंच ह्यानें विकल्प करावयाचा,
किंवा द्वितय वगैरे शब्दांचाच सर्वनामसंज्ञा
मुळींच प्राप्त नसतांना तेथेंच विकल्प कराव-
याचा किंवा दोन्ही ठिकाणीं विकल्प कराव-
याचा असा संशय येतो.

तयप्प्रत्ययान्तासंबंधी विभाषा, ती अप्राप्त-
विभाषा समजावी. कारण 'उभादुदात्तो' यानें

१२. 'प्रथमचरम०' या सूत्रामध्ये सर्वादीनि
या पदाची अनुवृत्ति आणून तें तयप्रत्ययान्ताला विशे-
षण लाविलें तर सर्वादिगणपठित अशा तयप्रत्यया-
न्ताला विकल्पानें सर्वनामसंज्ञा होते असा 'प्रथम-
चरम' सूत्रांतील तयपदाचा वाक्यार्थ ठरतो. तेव्हां
उभयशब्दाच्या पुढें जस् प्रत्यय केला असतां उभय-
शब्दाला सर्वादिगणपाठांमुळें प्राप्त झालेल्या संज्ञेचा
तयग्रहणानें जस् पुढें असतां विकल्प सांगितल्यामुळें
तयप्रत्ययान्ताला सांगितलेली विभाषा, ही प्राप्त-
विभाषा होऊं शकते. आतां सर्वादीनि याची निवृत्ति
केली आणि पूर्वविप्रतिषेध गृहीत धरला तर ही
अप्राप्तविभाषा होते. म्हणजे गणपाठनिबन्धनसंज्ञा

तयप्प्रत्ययाचे स्थानीं अयजादेश करून
उभय शब्द वनवावयाचा नाही, तर उभ-
शब्दाच्यापुढें तयप्प्रत्ययाचा वाधक असा
स्वतंत्र अयच् प्रत्यय करून वनवावयाचा.

जर उभयशब्दाच्यापुढें स्वतंत्र अयच्-
प्रत्यय केला जात आहे तर उभयी येथें
'टिड्ढाणज्' (४।१।१५) यानें तयप्प्रत्ययान्ता-
हून सांगितलेला डीप् प्राप्त होऊं शकत नाही.
तयवन्ताहून सांगितलेला डीप् न झाला तरी
त्याच सूत्रानें मात्र अजन्ताहून सांगितलेला
डीप् होईल.

तो कसा?

'टिड्ढा०' या सूत्रामध्ये मात्रच् हा जो
शब्द घातला आहे तो प्रत्यय नव्हे.

तर कोण आहे?

तो प्रत्याहार आहे.

कुठें निर्दिष्ट केलेल्यांचा हा प्रत्याहार केला
आहे?

'प्रमाणे द्वयसज्०' (५।२।३७) या सूत्रांतील
मात्र शब्दाला आरंभ करून 'द्वित्रिभ्यां तयस्या-

जस्व्यतिरिक्तस्थलीं सावकाश आहे. व तयप्रत्य-
यान्ताला सांगितलेली विभाषा द्वितय इत्यादि शब्द-
स्थलीं सावकाश आहे. आणि उभयशब्दाच्या पुढें
जस् प्रत्यय केला असतां नित्य व विकल्प अशा दोन्ही
संज्ञा प्राप्त असतां पूर्वविप्रतिषेधानें नित्यसंज्ञा करा-
वयाची तेव्हां द्वितय शब्दाचे ठिकाणीं संज्ञेची प्राप्ति
नसतां तयग्रहणानें विकल्प केल्यानें अप्राप्तविभाषा
होऊं शकते, आणि परविप्रतिषेध गृहीत धरला तर
उभयशब्दस्थलीं गणपाठास्तव प्राप्त असलेल्या संज्ञेचा
विकल्प आणि द्वितयशब्दस्थलीं अप्राप्तसंज्ञेचा विकल्प
केल्यानें उभयत्रविभाषा होते.

हारः । मात्रशब्दात्प्रभृत्यायचश्चकारात् । यदि प्रत्याहारग्रहणं कति तिष्ठन्ति अत्रापि प्राप्नोति । अत इति वर्तते । एवमपि तैलमात्रा घृतमात्रा अत्रापि प्राप्नोति । सदृशस्याप्यसंनिविष्टस्य न भविष्यति प्रत्याहारेण ग्रहणम् ॥

ऊर्णोर्विभाषा [२०.२]

प्राप्तेऽप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः ।

यच्चा' (५।२।४३) या सूत्रांतील अयच् प्रत्ययाच्या चकारापर्यंत सूत्रसमुदायामध्ये सांपडलेल्या प्रत्ययांचा हा प्रत्याहार आहे.

जर मात्रच् शब्द प्रत्याहार आहे तर 'कति तिष्ठन्ति' येथेही कति शब्दाहून डीप् प्राप्त होत आहे.

'टिड्ढा०' या सूत्रामध्ये 'अजायतः' (४।१।४) या सूत्रांतून 'अतः' या पदाची अनुवृत्ति येत आहे. तेव्हा टिदाद्यवयव जो अकार तदन्ताहून डीप् होतो, असा 'टिड्ढा०' याचा अर्थ होतो. कतिशब्द टिदाद्यन्त आहे तरी अकारान्त नसल्याने डीप् होत नाही.

तरीही तैलमात्रा, घृतमात्रा येथे डीप् प्राप्त होतो.

प्रत्याहारामध्ये सांपडलेल्या मात्रशब्दासारखा वरील उदाहरणांतील मात्रशब्द आहे; तरी प्रत्याहारामध्ये मात्र हा प्रत्यय आहे, तसा हा प्रत्यय नसल्यामुळे या मात्रशब्दाचे त्या प्रत्याहारामध्ये ग्रहण होणार नाही.

(पा. १.२.३) ऊर्णु घातूच्या पुढील इडादि

१३. कारण उति हा प्रत्यय (५।२।४१) मात्रच् प्रत्याहारामध्ये सांपडत आहे.

१४. प्रमाण या अर्थाच्या मात्रशब्दाबरोबर तैलशब्दाचा तत्पुरुष समास (२।१।७२) येथे झाला आहे, मात्रच् प्रत्याहारामध्ये जो मात्रशब्द दिसतो त्यासारखाच हा आहे म्हणून हाही प्रत्याहारामध्ये आहे असे गृहीत धरून ही शंका केली आहे.

१५. कित्वाचा उपयोग ऊर्णुघातुस्थली गुणाचा निर्वध (१।१।५) हा होय. आणि तेथे कित्वाचाही उपयोग तोच आहे म्हणून कित्व काय व कित्व काय

कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं वोभयत्र । असंयोगाल्लिट् कित् [१.२.५] इति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति । अप्राप्ते ॥ अन्यद्धि कित्वमन्यन्डित्वम् ।

एकं चेन्डित्कितौ ॥

यद्येकं डित्कितौ ततोऽस्ति संदेहः ।

अथ हि नाना नास्ति संदेहः ।

प्रत्ययाला जो कित्वाचा विकल्प केला आहे ती काय प्राप्तविभाषा किंवा अप्राप्तविभाषा अथवा उभयत्रविभाषा असा संशय येतो.

वरील विभाषा ही, प्राप्तविभाषा कशी बरे होऊ शकते ? किंवा अप्राप्तविभाषा कशी संभवते ? अथवा उभयत्रविभाषा कशी बरे होईल ?

'असंयोगाल्लिट् कित्' (१।२।५) याने नित्य प्राप्त झाले असता तेथेच ह्याने विकल्प केला तर ही प्राप्तविभाषा संभवते. इतर ठिकाणीच ह्याने विकल्प केला तर अप्राप्तविभाषा संभवते, आणि दोन्ही ठिकाणी विकल्प केला तर उभयत्रविभाषा संभवते.

ही अप्राप्तविभाषाच समजावी. कारण, कित्व निराळे आणि डित्व निराळे.

डित् आणि कित् हे एकच समजले जातील तर येथे संशय येण्याला जागा आहे, आणि जर डित् आणि कित् हे वस्तुतः निराळेच आहेत तर येथे संशयच मुळी येतच नाही.

डित् आणि कित् हे निराळे आहेत तरी

एकच असे समजून हा विचार केला आहे. असंयोगाल्लिट् कित् येथे विभाषाः हे सूत्र उपस्थित करून त्यामध्ये अपित् व लिट् या पदांचा संबंध करून स्वतंत्र वाक्यार्थ केला म्हणजे ती प्राप्तविभाषा होते.

१६. विभाषाः याचा स्वदेशीच स्वतंत्र वाक्यार्थ करावयाचा. लिटामध्ये त्याचा असंयोगात् याने परत्वास्तव बाध केला म्हणजे लिटाशिवाय इतर ठिकाणीच उदाहरणे 'विभाषाः' याला मिळतात.

१७. लिटामध्येही विभाषाः याने असंयोगात् याचा पूर्वविप्रतिषेधाने बाध होतो.

यद्यपि नानैवमपि संदेहः । कथम् ।
प्रौर्णवीति । सार्वधातुकमपित् [१.२.४]
इति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाप्राप्त उभ-
यत्र वेति । अप्राप्ते ॥

विभाषोपयमनै [२०.३] ॥

प्राप्तेऽप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं च
प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं वोभयत्र । गन्धने
[१.२.१५] इति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र
देखील येथें संशय येतो.

तो कसा ?

प्रौर्णवि^{१८} येथें 'सार्वधातुकमपित्' या
पुढील सूत्रानें नित्य प्राप्त झालें असतां तेथेंच
ह्यानें विकल्प केला तर प्राप्तविभाषा संभवते,
इतर ठिकाणींच ह्यानें विकल्प केला तर अ-
प्राप्तविभाषा संभवते, आणि दोन्ही ठिकाणीं
विकल्प केला तर उभयत्रविभाषा संभवते.

परंतु येथें अप्राप्तविभाषाच समजावी.

(पा. १.२.१६) ही काय प्राप्तविभाषा आहे,
किंवा अप्राप्तविभाषा आहे, किंवा उभयत्र-
विभाषा आहे असा संशय येतो.

पण प्राप्तविभाषा कशी, व अप्राप्तविभाषा
कशी, आणि उभयत्रविभाषा कशी ?

गन्धन अर्थ गम्यमान असतांना पूर्वसूत्रानें
किंत्व नित्य प्राप्त होतें तेथेंच ह्यानें विकल्प
केला तर प्राप्तविभाषा संभवते, इतर ठिकाणींच
ह्यानें विकल्प केला तर अप्राप्तविभाषा संभ-

१८. प्र उपसर्गपूर्वक ऊर्णु धातूहून लङ् प्रत्यय,
त्याचे स्थानीं आत्मनेपद उत्तमपुरुष एकवचन इट्
प्रत्यय केला आहे. विभाषोणोः या सूत्रामध्ये मागून
अनुवृत्त आलेल्या इट् या शब्दानें प्रत्ययच घेतला
तर प्राप्तविभाषा होते आगमच घेतला तर अप्राप्त-
विभाषा होते आणि प्रत्यय व आगम या दोघांचेही
ग्रहण केलें तर उभयत्रविभाषा होते.

१९. कारण पूर्वसूत्रामध्ये इट् या शब्दानें आग-
माचेंच ग्रहण केलें असल्यामुळे येथें तोच अर्थ घेतला
पाहिजे.

२०. कारण येथें गन्धने याची अनुवृत्ति आहे.

२१. गन्धन हा अर्थ नसले त्या ठिकाणी, येथें

वाप्राप्त उभयत्र वेति । अप्राप्ते । गन्धन
इति निवृत्तम् ॥

अनुपसर्गाद्वा [२०.४]

प्राप्तेऽप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं
च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं वोभयत्र । वृत्ति-
सर्गतायनेषु क्रमः [१.३.३८] इति वा
नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति ।
अप्राप्ते । वृत्यादिष्विति निवृत्तम् ॥

वते आणि दोन्ही ठिकाणीं विकल्प केला तर
उभयत्रविभाषा संभवते.

परंतु येथें अप्राप्तविभाषाच समजावी.
कारण, येथें गन्धने याची अनुवृत्ति नाही.

(पा. १.३.४३) ही काय प्राप्तविभाषा आहे,
किंवा अप्राप्तविभाषा आहे, किंवा उभयत्र-
विभाषा आहे असा संशय येतो.

पण प्राप्तविभाषा कशी, व अप्राप्तविभाषा
कशी, आणि उभयत्रविभाषा कशी ?

वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः (१।३।३८) यानें
नित्य आत्मनेपद प्राप्त झालें असतां तेथेंच
ह्यानें विकल्प केला तर प्राप्तविभाषा संभवते.
इतर ठिकाणींच ह्यानें विकल्प केला तर अ-
प्राप्तविभाषा संभवते आणि दोन्ही ठिकाणीं
विकल्प केला तर उभयत्रविभाषा संभवते.

परंतु येथें अप्राप्तविभाषाच समजावी.
कारण, येथें 'वृत्तिसर्गतायनेषु' या पदाची अनु-
वृत्ति नाही.

गन्धने याची अनुवृत्ति नाही आणि गन्धन अर्थ
असतांना पूर्वविप्रतिषेधानें नित्य किंत्वच होतें.

२२. गन्धने याची अनुवृत्ति नाही, आणि पूर्व-
विप्रतिषेधही नाही.

२३. येथें वृत्तिसर्गतायनेषु या पदाची अनु-
वृत्ति केली म्हणजे तेथेंच हा विकल्प होतो.

२४. वृत्ति, सर्ग, तायन हे अर्थ नसतील त्या
ठिकाणी, येथें वृत्तिसर्गतायनेषु याची अनुवृत्ति नाही.
आणि वृत्ति वगैरे अर्थ असतांना पूर्वविप्रतिषेधानें
नित्य आत्मनेपदच होतें.

२५. वृत्तिसर्गतायनेषु याची अनुवृत्ति नाही,
आणि पूर्वविप्रतिषेधही नाही.

विभाषा वृक्षमृगादीनाम् [२०.५]

प्राप्तेऽप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं बोभयत्र । जातिरप्राणिनाम् [२.४.६] इति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति । अप्राप्ते । जातिरप्राणिनामिति निवृत्तम् ॥

उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् [२०.६]

प्राप्तेऽप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं

च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं बोभयत्र । प्रत्ययान्तात् (३.१.३५) इति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति । अप्राप्ते । प्रत्ययान्ता धात्वन्तराणि ॥

दीपादीनां विभाषा [२०.७]

प्राप्तेऽप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं बोभयत्र । भावकर्मणोः [३.१.६६] इति वा नित्ये

(पा.२.४.१२) ही काय प्राप्तविभाषा आहे, किंवा अप्राप्तविभाषा आहे, किंवा उभयत्र-विभाषा आहे असा संशय येतो.

पण प्राप्तविभाषा कशी, अप्राप्तविभाषा कशी आणि उभयत्रविभाषा कशी ?

जातिरप्राणिनाम् (२।४।६) यानें नित्य एकवद्भाव प्राप्त झाला असतां तेथेंच ह्यानें विकल्प केला तर प्राप्तविभाषा संभवते, इतर ठिकाणींच ह्यानें विकल्प केला तर अप्राप्त-विभाषा संभवते आणि दोन्ही ठिकाणीं विकल्प केला तर उभयत्रविभाषा संभवते.

परंतु येथें अप्राप्तविभाषाच समजावी. कारण, 'जातिरप्राणिनाम्' याची अनुवृत्ति येथें नाहीं.

(पा.३.१.३८) ही काय प्राप्तविभाषा आहे, किंवा अप्राप्तविभाषा आहे, किंवा उभयत्र-विभाषा आहे असा संशय येतो.

पण प्राप्तविभाषा कशी, अप्राप्तविभाषा कशी आणि उभयत्रविभाषा कशी ?

२६. कारण येथें जातिरप्राणिनाम् याची अनुवृत्ति आहे. वृक्ष, मृग वगैरे शब्दांनीं त्यांच्या प्रतिकृति घेतल्या म्हणजे त्या अप्राणि अशा संभवतात.

२७. वृक्ष, मृग वगैरे हे मुख्य आणि त्यांच्या प्रतिकृति या दोन्ही ठिकाणीं. येथें जातिरप्राणिनाम् याची अनुवृत्ति नाहीं.

२८. आणि वृक्ष, मृग यांच्या प्रतिकृति घेण्याला प्रमाण नाहीं.

२९. येथेंही प्रत्ययात् या पदाचा संबंध आहे असें गृहीत धरलें तर,

प्रत्ययान्त हे धातु असतील तेथें प्रत्ययान्त म्हणून नित्य आम्प्रत्यय (३।१।३५) प्राप्त झाला असतां तेथेंच ह्यानें विकल्प केलों तर ही प्राप्तविभाषा संभवते. इतर ठिकाणींच ह्यानें विकल्प केला तर अप्राप्तविभाषा संभवते आणि दोन्ही ठिकाणीं विकल्प केलों तर उभयत्रविभाषा संभवते.

परंतु येथें अप्राप्तविभाषाच समजावी. कारण उष, विद्, जागृ या साध्या धातूपेक्षां त्याच धातूहून प्रत्यय करून झालेले धातु हे अगदीं निराळेच आहेत.

(पा.३.१.६१) ही काय प्राप्तविभाषा आहे, किंवा अप्राप्तविभाषा आहे, किंवा उभयत्र-विभाषा आहे असा संशय येतो.

पण प्राप्तविभाषा कशी, अप्राप्तविभाषा कशी, आणि उभयत्रविभाषा कशी ?

'भावकर्मणोः' (३।१।६६) यानें नित्य चिण्-प्रत्यय प्राप्त झाला असतां तेथेंच ह्यानें विकल्प केला तर ही प्राप्तविभाषा संभवते, इतर

३०. येथें प्रत्ययात् याचा संबंध नाहीं. आणि उष, विद् वगैरे धातु आणि तेच प्रत्ययान्त धातु हे एकच आहेत असें गृहीत धरलें आहे.

३१. चिण्भावकर्मणोः येथें दीपजन० हें सूत्र उपस्थित करून तेथें भावकर्मणोः याचा संबंध करून स्वतंत्र वाक्यार्थ केला म्हणजे ती प्राप्तविभाषा होते आणि स्वदेशीच वाक्यार्थ केला आणि त्यामध्ये भावकर्मणोः याचा व कर्तरि याचा संबंध केला नाहीं म्हणजे ती उभयत्रविभाषा होते.

प्राप्तेऽन्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति । अप्राप्ते ।
कर्तरीति हि वर्तते । एवमपि संदेहो
न्याय्ये वा कर्तरि कर्मकर्तरि वेति । नास्ति
संदेहः । सकर्मकस्य कर्ता कर्मवद्भवत्यकर्म-
काश्च दीपादयः । अकर्मका अपि वै सोप-
सर्गाः सकर्मका भवन्ति । कर्मापदिष्टा
विधयः कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां
वा भवन्ति कर्तृस्थभावकाश्च दीपादयः ॥

विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु [२०.८]

प्राप्तेऽप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं

ठिकाणींच ह्यानें विकल्प केला तर ही अप्राप्त-
विभाषा संभवते, आणि दोन्ही ठिकाणीं विकल्प
केला तर उभयत्रविभाषा संभवते.

परंतु येथें अप्राप्तविभाषाच समजावी.
कारण 'दीपजन०' ह्या सूत्रामध्ये कर्तरि याची
अनुवृत्ति आहे.

तरी देखील संशय उत्पन्न होतो की तो
कर्ता योग्य कर्ताच पाहिजे किंवा कैसा तरी
का होईना, कर्ता असला म्हणजे झालें.

येथें हा संशय उत्पन्न होत नाही. कारण,
सकर्मक धातूंच्याच कर्त्याला कर्मवद्भाव होत
असतो. आणि हे दीप्, जन् वगैरे धातु तर
अकर्मकच आहेत.

मूळचे अकर्मक असले तरी पण उपसर्ग
लाविला म्हणजे सकर्मक होतें ना ?

कर्मवद्भावानें होणारीं यक्, चिण् वगैरे
कायें कर्मस्थभावक किंवा कर्मस्थक्रियक धातु
असेल तरच होतात, आणि दीप्, जन् वगैरे
धातु तर कर्तृस्थभावकच आहेत.

(पा. ३.४.२४) ही काय प्राप्तविभाषा आहे,
किंवा अप्राप्तविभाषा आहे, किंवा उभयत्रवि-

च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं वोभयत्र ।
आभीक्ष्ये [३.४.२२] इति वा नित्ये
प्राप्तेऽन्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति ।
अप्राप्ते । आभीक्ष्य इति निवृत्तम् ॥

तृनादीनां विभाषा [२०.९]

प्राप्तेऽप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं
च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं वोभयत्र ।
आक्रोशे [६.२.१५८] इति वा नित्ये
प्राप्तेऽन्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति । अप्राप्ते ।
आक्रोश इति निवृत्तम् ॥

भाषा, आहे असा संशय येतो.

पण प्राप्तविभाषा कशी, अप्राप्तविभाषा
कशी, आणि उभयत्रविभाषा कशी ?

आभीक्ष्य अर्थ असतांना णमुल् प्रत्यय नित्य
प्राप्त होतो, तेथेंच ह्यानें विकल्प केला तर ही
प्राप्तविभाषा संभवते. इतर ठिकाणींच ह्यानें
विकल्प केलें तर ही अप्राप्तविभाषा संभवते,
आणि दोन्ही ठिकाणीं विकल्प केलें तर
उभयत्रविभाषा संभवते.

परंतु येथें अप्राप्तविभाषाच समजावी. कारण
आभीक्ष्ये या पदाची अनुवृत्ति येथें नाही.

(पा. ६.२.१६१) ही काय प्राप्तविभाषा आहे
किंवा अप्राप्तविभाषा आहे किंवा उभयत्र-
विभाषा आहे, असा संशय येतो.

पण प्राप्तविभाषा कशी, अप्राप्तविभाषा
कशी, आणि उभयत्रविभाषा कशी ?

आक्रोश अर्थ असतांना उत्तरपदाला अन्त
उदात्त नित्य प्राप्त होतो (६।२।१५८) तेथेंच
ह्यानें विकल्प केलें तर ही प्राप्तविभाषा संभवते.
इतर ठिकाणींच ह्यानें विकल्प केला तर ही
अप्राप्तविभाषा संभवते, आणि दोन्ही ठिकाणीं

३२. कर्म, कारण वगैरेंना कर्तृत्वविवक्षा केली
असतां जो कर्ता होतो तो कसा तरी कर्ता होय.

३३. तसाच बुध् हा धातु मूळचाच सकर्मक
आहे ना ?

३४. पुढें (३।१।८७ वा ३) पहा.

३५. विभाषाग्रे० येथें आभीक्ष्ये याचा संबंध
केला म्हणजे ही प्राप्तविभाषा होते.

३६. आणि येथें आभीक्ष्ये याचा संबंध न
करतां आभीक्ष्य अर्थ असतांना पूर्वविप्रतिषेधानें
नित्यच णमुल्प्रत्यय होतो असे मानलें तर.

३७. आणि पूर्वविप्रतिषेध घेतला नाही तर.

३८. कारण येथें आक्रोशे याचा संबंध गृहीत
धरला आहे.

एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम्
[२०.१०] ॥

प्राप्तेऽप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं
च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं वोभयत्र ।
उदकस्योदः संज्ञायाम् [६.३.५७] इति
वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाप्राप्त उभयत्र
वेति । अप्राप्ते । संज्ञायामिति निवृत्तम् ॥

श्वादेरिति पदान्तस्यान्यतरस्याम्
[२०.११] ॥

विकल्प केला तर उभयत्रविभाषा संभवते.
परंतु येथें अप्राप्तविभाषाच समजावी.
कारण आक्रोशे या पदाची अनुवृत्ति येथें नाहीं.
(पा. ६.३.५९) ही काय प्राप्तविभाषा आहे
किंवा अप्राप्तविभाषा आहे किंवा उभयत्र-
विभाषा आहे असा संशय येतो.

पण प्राप्तविभाषा कशी, अप्राप्तविभाषा
कशी, आणि उभयत्रविभाषा कशी ?

‘उदकस्योदः संज्ञायाम्’ (६।३।५७) ह्यानें
नित्य उद आदेश प्राप्त होतो. त्याच ठिकाणीं
ह्यानें विकल्प केलीं तर ही प्राप्तविभाषा संभ-
वते. इतर ठिकाणींच ह्यानें विकल्प केला तर ही
अप्राप्तविभाषा संभवते आणि दोन्ही ठिकाणीं
विकल्प केला तर ही उभयत्रविभाषा संभवते.

परंतु येथें अप्राप्तविभाषाच समजावी.
कारण संज्ञायाम् या पदाची अनुवृत्ति येथें नाहीं.

(पा. ७.३.८, ९) ही काय प्राप्तविभाषा आहे
किंवा अप्राप्तविभाषा आहे किंवा उभयत्र-
विभाषा आहे असा संशय येतो.

३९. आणि आक्रोशे च (६।२।१५८) येथें पूर्व
सूत्रांतून ‘अचकौ’ या पदाची अनुवृत्ति आहे. त्या
मुळे नित्यविधि आणि विकल्पविधि या दोघांची
एका ठिकाणीं प्राप्तिच येत नाहीं.

४०. संज्ञायाम् या पदाची येथें अनुवृत्ति
गृहीत धरली आहे. आतां संज्ञायाम् याची अनुवृत्ति
येथें केली नाहीं; आणि संज्ञा असतांना पूर्वविप्रतिषे-
धानें नित्यच उद आदेश होतो असें गृहीत धरलें
तर ही अप्राप्तविभाषा होते आणि पूर्वविप्रतिषेध घेतला
नाहीं तर उभयत्रविभाषा होते.

प्राप्तेऽप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं
च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं वोभयत्र ।
इतीति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाप्राप्त
उभयत्र वेति । अप्राप्ते । इतीति निवृत्तम् ॥

सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा
[२०.१२] ॥

प्राप्तेऽप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं
च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं वोभयत्र ।
चादिभिर्योग इति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र

पण प्राप्तविभाषा कशी, अप्राप्तविभाषा
कशी, आणि उभयत्रविभाषा कशी ?

इति या पदाची अनुवृत्ति येथें आणली
म्हणजे इच् पुढें असतांना ऐच् आगमनित्य प्राप्त
होतो, तेथेंच ह्यानें विकल्प केला तर ही प्राप्त-
विभाषा संभवते. अनुवृत्ति न आणतां इतर
ठिकाणींच विकल्प केला तर ही अप्राप्तविभाषा
संभवते; आणि दोन्ही ठिकाणीं विकल्प केला
तर उभयत्रविभाषा संभवते.

परंतु येथें अप्राप्तविभाषाच समजावी.
कारण इति या पदाची अनुवृत्ति येथें नाहीं.

(पा. ८.१.२६) ही काय प्राप्तविभाषा आहे
किंवा अप्राप्तविभाषा आहे किंवा उभयत्र-
विभाषा आहे असा संशय येतो.

पण प्राप्तविभाषा कशी, अप्राप्तविभाषा
कशी आणि उभयत्रविभाषा कशी ?

च वा इत्यादिकांचा योग असतांना सांगि-
तलेला (८.१.२४) वाम्, नौ इत्यादि आदे-
शांचा निषेध नित्य प्राप्त होतो व तेथेंच ह्यानें

४१. आणि इच् प्रत्यय केला असतां पूर्वविप्रति-
षेधानें नित्यच निषेध होतो असें मानलें तर या-
प्रमाणें पुढेही नित्यविधीचें जें निमित्त त्याची अनु-
वृत्ति विकल्पविधीमध्ये केली असतां प्राप्तविभाषा
संभवते, त्याची अनुवृत्ति न करतां आणि नित्य-
विधीनें पूर्वविप्रतिषेधामुळे विकल्पविधीचा बाध होतो,
अशी कल्पना केली असतां अप्राप्तविभाषा संभवते
आणि पूर्वविप्रतिषेध घेतला नाहीं तर उभयत्रविभाषा
संभवतो असें जाणावें.

वाप्राप्त उभयत्र वेति । अप्राप्ते । चादि-
भिर्योग इति निवृत्तम् ॥

गो यङ्यचि विभाषा [२०.१३] ॥

प्राप्तेऽप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं
च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं बोभयत्र ।
यङीति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाप्राप्त
उभयत्र वेति । अप्राप्ते । यङीति निवृत्तम् ॥

प्राप्ते च ॥ २१ ॥

इत उत्तरं या विभाषा अनुक्रमिष्यामः
प्राप्ते ता द्रष्टव्याः । त्रिसंशयास्तु भवन्ति
प्राप्तेऽप्राप्त उभयत्र वेति ॥

विकल्प केला तर ही अप्राप्तविभाषा होते.

परंतु येथें अप्राप्तविभाषाच समजावी.
कारण 'चवाहाहैवयुक्ते' या पदाची अनुवृत्ति
येथें नाहीं.

(पा. ८. २. २०, २१) ही काय प्राप्तविभाषा
आहे किंवा अप्राप्तविभाषा आहे किंवा
उभयत्रविभाषा आहे असा संशय येतो.

पण प्राप्तविभाषा कशी, अप्राप्तविभाषा
कशी, आणि उभयत्रविभाषा कशी ?

यङि ह्याची अनुवृत्ति आणून पूर्वसूत्रानें
नित्य लत्व प्राप्त झालेल्या ठिकाणींच ह्यानें
विकल्प केला तर ही प्राप्तविभाषा संभवते. इतर
ठिकाणींच विकल्प केला तर ही अप्राप्त-
विभाषा संभवते आणि दोन्ही ठिकाणीं विकल्प
केला तर ही उभयत्रविभाषा संभवते.

परंतु येथें अप्राप्तविभाषाच समजावी.
कारण यङि या पदाची अनुवृत्ति येथें नाहीं.

(वा. २१) येथून पुढें आम्ही ज्या विभाषा
विचारांत घेणार आहोंत, त्या प्राप्तविभाषा
होत असें समजावें. पण तेथें प्राप्तविभाषा किंवा
अप्राप्तविभाषा किंवा उभयत्रविभाषा या तिन्ही
प्रकारच्या विभाषांबद्दल संशय मात्र येतो.

४२. आणि च वा वगैरेंचा योग असतांना पूर्व-
विप्रतिषेधानें नित्यच निषेध होतो.

४३. निजेगिलः येथें प्रत्ययलक्षणाने यङ्पुढें

विभाषा विप्रलापे [२१.१] ॥

प्राप्तेऽप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः ।
कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं बोभयत्र ।
व्यक्तवाचाम् [१.३.४८] इति वा नित्ये
प्राप्तेऽन्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति । प्राप्ते ।
व्यक्तवाचामिति हि वर्तते ॥

विभाषोपपदेन प्रतीयमाने [२१.२] ॥

प्राप्तेऽप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः ।
कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं बोभयत्र ।
स्वरितजितः [१.३.७२] इति वा नित्ये
प्राप्तेऽन्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति । प्राप्ते ।

(पा. १. ३. ५०) ही काय प्राप्तविभाषा आहे
किंवा अप्राप्तविभाषा आहे किंवा उभयत्र-
विभाषा आहे असा संशय येतो.

पण प्राप्तविभाषा कशी, अप्राप्तविभाषा
कशी, उभयत्रविभाषा कशी ?

'व्यक्तवाचाम्' (१।३।४८) यानें नित्य
आत्मनेपद प्राप्त झालें असतां तेथेंच ह्यानें
विकल्प केला तर ही प्राप्तविभाषा संभवते.
इतर ठिकाणींच ह्यानें विकल्प केला तर ही
अप्राप्तविभाषा संभवते, आणि दोन्ही ठिकाणीं
विकल्प केला तर ही उभयत्रविभाषा संभवते.

परंतु येथें प्राप्तविभाषाच समजावी. कारण
'व्यक्तवाचाम्' या पदाची अनुवृत्ति येथें आहे.

(पा. १. ३. ७७) ही काय प्राप्तविभाषा आहे
किंवा अप्राप्तविभाषा आहे किंवा उभयत्र-
विभाषा आहे असा संशय येतो.

पण प्राप्तविभाषा कशी, अप्राप्तविभाषा
कशी, आणि उभयत्रविभाषा कशी ?

'स्वरितजितः' (१।३।७२) यानें नित्य
आत्मनेपद प्राप्त झालें असतां, तेथेंच ह्यानें
विकल्प केला तर ही प्राप्तविभाषा संभवते.
इतर ठिकाणींच विकल्प केला तर अप्राप्त-

आहे आणि पुढें अच्ची आहे.

४४. निजेगिलः येथें न लुमताङ्गस्य (१।१।३३)
या निषेधामुळे प्रत्ययलक्षण होत नाहीं.

स्वरितजित इति हि वर्तते ॥

तिरोऽन्तर्धौ विभाषाकृजि [२१.३] ॥

प्राप्तेऽप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः ।
कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं बोभयत्र ।
अन्तर्धाविति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाप्राप्त
उभयत्र वेति । प्राप्ते । अन्तर्धाविति हि
वर्तते ॥

अधिरीश्वरे विभाषा कृजि [२१.४.] ॥

प्राप्तेऽप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः ।
कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं बोभयत्र ।
ईश्वर इति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाप्राप्ते

उभयत्र वेति । प्राप्ते । ईश्वर इति हि वर्तते ॥

दिवस्तदर्थस्य विभाषोपसर्गे
[२१.५] ॥

प्राप्तेऽप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः ।
कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं बोभयत्र ।
तदर्थस्येति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाप्राप्ते
उभयत्र वेति । प्राप्ते । तदर्थस्येति हि वर्तते ॥

उभयत्र च ॥ २२ ॥

इत उत्तरं या विभाषा अनुक्रमिष्याम
उभयत्र ता द्रष्टव्याः । त्रिसंशयास्तु
भवन्ति प्राप्तेऽप्राप्त उभयत्र वेति ॥

विभाषा संभवते, आणि दोन्ही ठिकाणीं विपाक
केला तर उभयत्रविभाषा संभवते.

परंतु येथें प्राप्तविभाषाच समजावी. कारण
स्वरितजितः० या सर्व सूत्राची अनुवृत्ति येथें
आहे.

(पा. १.४.७१, ७२) ही काय प्राप्तविभाषा
आहे किंवा अप्राप्तविभाषा आहे किंवा
उभयत्रविभाषा आहे असा संशय येतो.

पण प्राप्तविभाषा कशी, अप्राप्तविभाषा
कशी, आणि उभयत्रविभाषा कशी ?

अन्तर्धि अर्थ गम्यमान असतांना पूर्व-
सूत्रानें गतिसंज्ञा नित्य प्राप्त होते तेथेंच ह्यानें
विकल्प केला तर ही प्राप्तविभाषा संभवते,
इतर ठिकाणींच विकल्प केला तर ही अप्राप्त-
विभाषा संभवते, आणि दोन्ही ठिकाणीं
विकल्प केला तर ही उभयत्रविभाषा संभवते.

परंतु येथें प्राप्तविभाषाच समजावी. कारण
अन्तर्धौ या पदाची अनुवृत्ति येथें आहे.

(पा. १.४.९७, ९८) ही काय प्राप्तविभाषा
आहे किंवा अप्राप्तविभाषा आहे किंवा
उभयत्रविभाषा आहे असा संशय येतो.

पण प्राप्तविभाषा कशी, अप्राप्तविभाषा
कशी, आणि उभयत्रविभाषा कशी ?

ईश्वर हा अर्थ असतांना पूर्व सूत्रानें कर्म-

प्रवचनीय संज्ञा नित्य प्राप्त होते, तेथेंच ह्यानें
विकल्प केला तर ही प्राप्तविभाषा संभवते,
इतर ठिकाणींच विकल्प केला तर ही अप्राप्त-
विभाषा संभवते आणि दोन्ही ठिकाणीं विकल्प
केला तर ही उभयत्रविभाषा संभवते.

परंतु येथें प्राप्तविभाषाच समजावी. कारण
ईश्वरे या पदाची अनुवृत्ति येथें आहे.

(पा. २.३.५८, ५९) ही काय प्राप्तविभाषा
आहे किंवा अप्राप्तविभाषा आहे किंवा
उभयत्रविभाषा आहे असा संशय येतो.

पण प्राप्तविभाषा कशी, अप्राप्तविभाषा
कशी, आणि उभयत्रविभाषा कशी ?

‘दिवस्तदर्थस्य’ या पूर्व सूत्रानें षष्ठी नित्य-
प्राप्त झाली असतां तेथेंच ह्यानें विकल्प केला
तर ही प्राप्तविभाषा संभवते, इतर ठिकाणींच
ह्यानें विकल्प केला तर ही अप्राप्तविभाषा
संभवते, आणि दोन्ही ठिकाणीं विकल्प केला
तर ही उभयत्रविभाषा संभवते.

परंतु येथें प्राप्तविभाषाच समजावी. कारण
‘दिवस्तदर्थस्य’ याची अनुवृत्ति येथें आहे.

(वा. २२) येथून पुढें आम्ही ज्या विभाषा
विचारांत घेणार आहोंत, त्या उभयत्रविभाषा
आहेत असें समजावें. पण तेथें प्राप्तविभाषा
किंवा अप्राप्तविभाषा किंवा उभयत्रविभाषा

हृक्रोरन्यतरस्याम् [२२.१] ॥

प्राप्तेऽप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः ।
कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं बोभयत्र ।
गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मका-
णाम् [१.४.५२] इति वा नित्ये प्राप्तेऽ-
न्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति । उभयत्र ।
प्राप्ते तावत् । अभ्यवहारयति सैन्धवान्
अभ्यवहारयति सैन्धवैः । विकारयति
सैन्धवान् विकारयति सैन्धवैः । अप्राप्ते ।
हरति भारं देवदत्तः हारयति भारं देव-
दत्तं हारयति भारं देवदत्तेन । करोति

या तिन्ही प्रकारच्या विभाषांवद्दल संशय मात्र येतो.

(पा. १.४.५३) ही काय प्राप्तविभाषा आहे किंवा अप्राप्तविभाषा आहे किंवा उभयत्र विभाषा आहे असा संशय येतो.

पण प्राप्तविभाषा कशी, अप्राप्तविभाषा कशी आणि उभयत्रविभाषा कशी ?

‘गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मणाम्’
या पूर्व सूत्रानें कर्मसंज्ञा नित्य प्राप्त झाली असतां तेथेंच ह्यानें विकल्प केला म्हणजे ही प्राप्तविभाषा संभवते. इतर ठिकाणींच ह्यानें विकल्प केला म्हणजे ही अप्राप्तविभाषा संभवते आणि दोन्ही ठिकाणीं विकल्प केला म्हणजे उभयत्रविभाषा संभवते.

परंतु येथें उभयत्रविभाषाच समजावी. त्यापैकीं कर्मसंज्ञा प्राप्त असून प्रकृत सूत्रानें तिचा विकल्प झाल्याचें उदाहरण—अभ्यव-
हारयति सैन्धवान् माषान् अश्वसादी, अभ्यव-
हारयति सैन्धवैर्माषान् अश्वसादी. विकारयति सैन्धवान् अश्वसादी, विकारयति सैन्धवैरश्व-
सादी. आतां कर्मसंज्ञा अप्राप्त असतां प्रकृत सूत्रानें तिचा विकल्प झाल्याचें उदाहरण—
हरति भारं देवदत्तः ही अण्यन्त अवस्था होय.

४५. येथें ह धातूचा प्रत्यवसान (भक्षण) हा अर्थ असल्यामुळे गतिबुद्धि० (१।४।५२) या सूत्रानें सैन्धवाना नित्य कर्मसंज्ञा प्राप्त होत आहे,

कटं देवदत्तः कारयति कटं देवदत्तम्
कारयति कटं देवदत्तेन ॥

न यदि विभाषा साकाङ्क्षे
[२२.२] ॥

प्राप्तेऽप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं बोभयत्र । यदीति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति । उभयत्र । प्राप्ते तावत् । अभि-
जानासि देवदत्त यत्कश्मीरेषु वत्स्यामः ।
यत्कश्मीरेष्ववसाम । यत्तत्रौदनान्भो-
क्ष्यामहे । यत्तत्रौदनान्भुञ्जमहि ।

हारयति भारं देवदत्तं यज्ञदत्तः, हारयति भारं देवदत्तेन यज्ञदत्तः. तसेंच करोति कटं देव-
दत्तः ही अण्यन्त अवस्था होय. कारयति कटं देवदत्तं यज्ञदत्तः, कारयति कटं देवदत्तेन यज्ञदत्तः

(पा. ३.२.११३, ११४) ही काय प्राप्त-
विभाषा आहे किंवा अप्राप्तविभाषा आहे किंवा उभयत्रविभाषा आहे असा संशय येतो.

पण प्राप्तविभाषा कशी, अप्राप्तविभाषा कशी आणि उभयत्रविभाषा कशी ?

‘न यदि’ या पूर्व सूत्रानें लट् प्रत्ययाचा निषेध नित्य प्राप्त झाला असतां तेथेंच ह्यानें विकल्प केला तर ही प्राप्तविभाषा होते, इतर ठिकाणींच ह्यानें विकल्प केला तर ही अप्राप्त विभाषा होते. आणि दोन्ही ठिकाणीं विकल्प केला तर ही उभयत्रविभाषा होते.

परंतु येथें उभयत्रविभाषाच समजावी. त्यापैकीं लट् प्रत्ययाचा निषेध प्राप्त असून विकल्प झाल्याचें उदाहरण—अभिजानासि देवदत्त यत्कश्मीरेषु वत्स्यामः यत्कश्मीरेष्वव-
साम. यत्तत्रौदनान् भोक्ष्यामहे. आतां लट् प्रत्ययाचा निषेध अप्राप्त असतां तेथें प्रकृत सूत्रानें विकल्प झाल्याचें उदाहरण—अभि-

४६. येथें कृधातु खेकाळणें या अर्थाचा अकर्मक आहे म्हणून गति बुद्धि० या सूत्रानें सैन्धवाना नित्य कर्मसंज्ञा प्राप्त होत आहे.

अप्राप्ते । अभिजानासि देवदत्त कश्मी-
रान्गमिष्यामः । कश्मीरानगच्छाम ।
तत्रौदनान्भोक्ष्यामहे । तत्रौदनानभु-
ज्ज्महि ॥

विभाषा श्वेः [२२.३] ॥

प्राप्तेऽप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः ।
कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं वोभ-
यत्र । कितीति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र
वाप्राप्त उभयत्र वेति । उभयत्र । प्राप्ते
तावत् । शुशुवतुः शुशुवुः । शिश्चियतुः
शिश्चियुः । अप्राप्ते । शुशाव शुशविथ ।

शिश्चाय शिश्चयिथ ॥

विभाषा संघुषस्वनाम् [२२.४] ॥

संपूर्वाद्घुषेः प्राप्तेऽप्राप्त उभयत्र वेति
संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं
वोभयत्र । घुषिरविशब्दने [७.२.२३]
इति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाप्राप्त
उभयत्र वेति । उभयत्र प्राप्ते तवत् ।
संघुष्टा रज्जुः संघुषिता रज्जुः ।
अप्राप्ते । संघुष्टं वाक्यं संघुषितं
वाक्यम् ॥ आङ्पूर्वात्स्वनेः प्राप्तेऽप्राप्त
उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते

जानासि देवदत्त कश्मीरान् गमिष्यामः कश्मी-
रान् अगच्छाम तत्रौदनान् भोक्ष्यामहे तत्रौ-
दन अभुज्ज्महि.

(पा. ६.१.३०) ही काय प्राप्तविभाषा
आहे, किंवा अप्राप्तविभाषा आहे, किंवा
उभयत्रविभाषा आहे असा संशय येतो.

पण प्राप्तविभाषा कशी, अप्राप्तविभाषा
कशी, आणि उभयत्रविभाषा कशी ?

कित् प्रत्यय पुढें असतांना सांगितलेलें
संप्रसारण (६।१।१५) नित्यप्राप्त होतें. तेथेंच
ह्यानें विकल्प केला तर ही प्राप्तविभाषा संभ-
वते. इतर ठिकाणींच ह्यानें विकल्प केला तर
ही अप्राप्तविभाषा संभवते आणि दोन्ही
ठिकाणीं विकल्प केला तर उभयत्रविभाषा
संभवते.

परंतु येथें उभयत्रविभाषाच समजावी.
त्यापैकी संप्रसारण नित्यप्राप्त झालें असतां
तेथें प्रकृत सूत्रानें विकल्प झाल्याचें उदाहरण-
शुशुवतुः शुशुवुः शिश्चियतुः शिश्चियुः आतां
संप्रसारण अप्राप्त असता तेथें प्रकृत सूत्रानें
विकल्प झाल्याचें उदाहरण-शुशाव शुशविथ
शिश्चाय शिश्चयिथ.

(पा. ७.२.२८) 'रुष्यमत्वर०' या सूत्रामध्यें
सम् उपसर्गपूर्वक घुष् धातूच्या पुढील निष्ठा-
प्रत्ययाला इट् आगमाचा निषेध विकल्पानें

सांगितला आहे. ती काय प्राप्तविभाषा आहे,
किंवा अप्राप्तविभाषा आहे किंवा उभयत्र-
विभाषा आहे असा संशय येतो.

पण प्राप्तविभाषा कशी आणि उभयत्र-
विभाषा कशी ?

घुषिरविशब्दने (७।२।२३) या सूत्रानें इट्
आगमाचा निषेध नित्यप्राप्त झाला असतां
तेथेंच ह्यानें विकल्प केला तर ही प्राप्तविभाषा
संभवते. इतर ठिकाणींच ह्यानें विकल्प केला
तर ही अप्राप्तविभाषा संभवते, आणि दोन्ही
ठिकाणीं विकल्प केला तर उभयत्रविभाषा
संभवते.

परंतु येथें उभयत्रविभाषाच समजावी.
त्यापैकी इट् आगमाचा निषेध नित्य प्राप्त
झाला असतां तेथें प्रकृत सूत्रानें विकल्प
झाल्याचें उदाहरण-संघुष्टा रज्जुः, संघुषिता
रज्जुः. आतां इट् आगमाचा निषेध अप्राप्त
असतां तेथें प्रकृत सूत्रानें विकल्प झाल्याचें
उदाहरण-संघुष्टं वाक्यम्, संघुषितं वाक्यम्.

तसेंच याच सूत्रामध्यें आ-उपसर्गपूर्वक स्वन
धातूच्या पुढील निष्ठाप्रत्ययाला इट्-आगमाचा
निषेध विकल्पानें सांगितला आहे, ती काय
प्राप्तविभाषा आहे किंवा अप्राप्तविभाषा आहे
किंवा उभयत्रविभाषा आहे.

पण प्राप्तविभाषा कशी, अप्राप्तविभाषा

कथं वाप्राप्ते कथं वाभयत्र । मनसीति
वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाप्राप्त उभयत्र
वेति । उभयत्र । प्राप्ते तावत् । आस्वान्तं
मनः आस्वनितं मनः । अप्राप्ते ।

आस्वान्तो देवदत्तः आस्वनितो देवदत्तः
इति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-
महाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे षष्ठ-
माह्निकम् ।

कशी आणि उभयत्रविभाषा कशी ?

मन अर्थ असतांना क्षुब्धस्वान्त० (७।
२।१८) या सूत्रानें इट्-आगमाचा निषेध-
नित्यप्राप्त झाला असतां तेथेंच प्रकृत सूत्रानें
विकल्प केला तर ही प्राप्तविभाषा संभवते.
इतर ठिकाणीच ह्यानें विकल्प केला तर ही
अप्राप्तविभाषा संभवते, आणि दोन्ही ठिकाणीं
ह्यानें विकल्प केला तर ही उभयत्रविभाषा
संभवते.

परंतु येथें उभयत्रविभाषाच समजावी. त्या-

पैकीं इट्-आगमाचा निषेध नित्यप्राप्त झाला
असतां तेथें प्रकृत सूत्रानें विकल्प झाल्याचें
उदाहरण--आस्वान्तं मनः आस्वनितं मनः.
आतां इट्-आगमाचा निषेध अप्राप्त असतांना
तेथें प्रकृत सूत्रानें विकल्प झाल्याचें उदाहरण-
आस्वान्तो देवदत्तः, आस्वनितो देवदत्तः.

याप्रमाणें भगवान पतंजलींनीं रचिलेल्या
व्याकरणमहाभाष्यांतील पहिल्या अध्यायाच्या
पहिल्या पादांतील सहावें आह्निक समाप्त
झालें.

इग्यणः संप्रसारणम् ॥१.१.४५॥

किमियं वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञा क्रियते । इग्यण इत्येतद्वाक्यं संप्रसारणसंज्ञं भवतीति । आहोस्विद्वर्णस्य । इग्यो यणः स्थाने वर्णः स संप्रसारणसंज्ञो भवतीति । कश्चात् विशेषः ।

संप्रसारणसंज्ञायां वाक्यसंज्ञा
चेद्वर्णविधिः ॥ १ ॥

संप्रसारणसंज्ञायां वाक्यसंज्ञा चेद्वर्णविधिर्न सिध्यति । संप्रसारणात्परः पूर्वो भवति संप्रसारणस्य दीर्घो भवतीति । न हि वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञायां सत्यामेष निर्देश उपपद्यते नाप्येतयोः कार्ययोः

‘यणाचे स्थानीं इक् होतो या वाक्याला संप्रसारणसंज्ञा होते’ अशा अर्थानें ह्या सूत्रानें सांगितलेली संप्रसारणसंज्ञा वाक्याला करावयाची, किंवा ‘यणाचे स्थानीं झालेला जो इक् त्याला संप्रसारणसंज्ञा होते’ अशा अर्थानें वर्णाला करावयाची ?

या दोन अर्थामध्ये फरक काय ?

(वा.१) ‘ही संप्रसारणसंज्ञा वाक्याला होते’ असें गृहीत धरलें तर ‘वर्णच संप्रसारण असतो’ असें गृहीत धरून त्याला सांगितलेला जो विधि तो सिद्ध होणार नाही. उदा० संप्रसारणाहून अच् पुढें असतांना पूर्वपराचे स्थानीं पूर्वरूप एकादेश होतो (६।१।१०८), संप्रसारणाला उत्तरपद पुढें असतांना दीर्घ होतो (६।३।१३९, ६।४।२). वाक्याला संप्रसारणसंज्ञा असेल तर हें म्हणणें मुळींच जुळत नाही. शिवाय पूर्वरूप आणि दीर्घ हीं कार्ये वाक्याला करतांही येत नाहीत.

तर मग वर्णालाच संप्रसारणसंज्ञा असू दे.

(वा.२) ‘वर्णाला संप्रसारणसंज्ञा होते’ असें गृहीत धरलें तर ‘संप्रसारणाचें विधान केल्यामुळे जी वर्णाची उत्पत्ति होत असते ती सिद्ध होणार नाही. उदा० ष्यङ्प्रत्ययांत

संभवोऽस्ति ॥ अस्तु तर्हि वर्णस्य ॥

वर्णसंज्ञा चेन्निर्वृत्तिः ॥ २ ॥

वर्णसंज्ञा चेन्निर्वृत्तिर्न सिध्यति ष्यङः संप्रसारणम् [६.१.१३] इति । स एव हि तावदिगदुर्लभो यस्य संज्ञा क्रियते । अथापि कथंचिल्लभ्येत केनासौ यणः स्थाने स्यात् । अनेनैव ह्यसौ व्यवस्थाप्यते । तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते ॥

विभक्तिविशेषनिर्देशस्तु ज्ञापक उभयसंज्ञात्वस्य ॥ ३ ॥

यदयं विभक्तिविशेषनिर्देशं करोति संप्रसारणात्परः पूर्वो भवति संप्रसारणस्य पूर्वपदाला संप्रसारण होतें (६।१।१३) ह्या सूत्राच्या कारीषगंधीपुत्रः इत्यादि उदाहरणांमध्ये ज्या वर्णाला संप्रसारणसंज्ञा करावयाची तो इक् नांवाचा वर्णच मुळीं अगोदर दिसत नाही. आतां शब्द नित्य असल्यामुळे वरील उदाहरणांतील इक् नांवाचा वर्ण मूळचा आहेच असें कदाचित् गृहीत धरावें तर तो इक् यणाचें स्थानीं झालेला आहे असें कसें म्हणतां येईल. कारण ज्या इक् नावांच्या वर्णाला संप्रसारण संज्ञा करावयाची असते तो इक् यणाचे स्थानीं होतो ही व्यवस्था ह्या संप्रसारण संज्ञा सांगणान्या प्रकृत सूत्रानेंच करावयाची आहे. तेव्हां ‘यणाचे स्थानीं झालेल्या इकाला संप्रसारणसंज्ञा करणें’ आणि ‘पूर्वींच संप्रसारण म्हणून तो इक् यणाचे स्थानीं करणें’ या दोन गोष्टी एकमेकांवर अवलंबून असल्यामुळे येथें अन्योन्याश्रयदोष येतो. आणि जेथें असा अन्योन्याश्रयदोष येतो तेथें त्या दोहोंपैकीं कोणतेंच कार्य सिद्धीला जात नाही.

(वा.३) ज्या अर्थी हा आचार्य पाणिनि ‘संप्रसारणाच’ (६।१।१०८) या पूर्वरूप सांगणान्या सूत्रामध्ये संप्रसारण हा शब्द

संप्रसारणसंज्ञा होते.

१. यणाचे स्थानीं केलेला जो इक् त्याला

दीर्घो भवति ष्यङः संप्रसारणमिति तेन ज्ञायत उभयोः संज्ञा भवतीति । यत्तावदाह संप्रसारणात्परः पूर्वो भवति संप्रसारणस्य दीर्घो भवतीति तेन ज्ञायते वर्णस्य भवतीति । यदप्याह ष्यङः संप्रसारणमिति तेन ज्ञायते वाक्यस्यापि संज्ञा भवतीति ॥

अथवा पुनरस्तु वाक्यस्यैव । ननु चोक्तं संप्रसारणसंज्ञायां वाक्यसंज्ञा चेद्वर्णविधिरिति । नैष दोषः । यथा काकाज्जातः

पंचमीविभक्ति लावून उच्चारतो, तसेंच 'संप्रसारणस्य' (६।३।१३९) या दीर्घ सांगणान्या सूत्रामध्ये संप्रसारण हा शब्द षष्ठीविभक्ति लावून उच्चारतो आणि 'ष्यङः संप्रसारणं' (६।१।१३) या संप्रसारणाचें विधान करणाऱ्या सूत्रामध्ये संप्रसारण हा शब्द प्रथमाविभक्ति लावून उच्चारतो, या निरनिराळ्या विभक्ति लावण्यावरून तो असें ज्ञापित करतो की वर्ण आणि वाक्य या दोहोंनाही संप्रसारणसंज्ञा होते. त्यांत 'संप्रसारणाहून अच् पुढें असतांना पूर्वपराचे स्थानीं पूर्वरूप एकादेश होतो' व 'संप्रसारणाला दीर्घ होतो' असें जें म्हटलें आहे त्यावरून वर्णाला संज्ञा आहे' असें सुचवितो आणि 'ष्यङ्प्रत्ययान्त पूर्वपदाला संप्रसारण होतें' असें जें म्हटलें आहे त्यावरून 'वाक्याला संज्ञा आहे' असें सुचवितो.

अथवा असूं दे की वाक्यालाच एकट्याला संप्रसारणसंज्ञा. वर्णाला नकोच.

पण वाक्यालाच फक्त संप्रसारणसंज्ञा असेल तर वर्णाला सांगितलेलें पूर्वरूप, दीर्घ, हे विधि सिद्ध होणार नाहीत असें आतांच सांगितलें आहे ना ?

हा दोष येत नाही. जसें लोकामध्ये कावळ्यापासून झालेल्याला कावळाच म्हण-

२. गृहं प्रविश, पिण्डी भक्ष्य या दोन वाक्यांच्या ऐवजी क्रमानें प्रविश, पिण्डीम् इतकेंच उच्चारलें जातें. लोकामध्ये परस्पर एखादा ओळखीचा मनुष्य उन्हाचे वेळीं भेटला तर 'घरीं चला, खजूर खा'

काकः श्येनाज्जातः श्येन एवं संप्रसारणाज्जातं संप्रसारणम् । यत्तत्संप्रसारणाज्जातं संप्रसारणं तस्मात्परः पूर्वो भवति तस्य दीर्घो भवतीति ॥ अथवा दृश्यन्ते हि वाक्येषु वाक्यैकदेशान्प्रयुज्जानाः पदेषु च पदैकदेशान् । वाक्येषु तावद्वाक्यैकदेशान् । प्रविश तर्पणम् । पदेषु पदैकदेशान् । देवदत्तो दत्तः सत्यभामा भामेति । एवमिहापि संप्रसारणनिर्वृत्तात्संप्रसारणनिर्वृत्तस्येत्येतस्य वाक्यस्यार्थे संप्रसारणात्संप्रसारणस्ये-

तात, श्येनापासून झालेल्याला श्येनच म्हणतात, तसें येथें संप्रसारणसंज्ञा जरी सूत्रानें वाक्यालाच झाली तरी त्या संप्रसारणापासून झालेल्या वर्णाला संप्रसारण असें म्हणतां येईल. तेव्हां त्या संप्रसारणसंज्ञक वाक्यापासून झालेला जो वर्ण तो संप्रसारणच आहे असें गृहीत धरून त्याच्यापुढें अच् आला असतां पूर्वरूप करतां येईल व तशा वर्णाला दीर्घही करतां येईल.

अथवा लोकामध्ये वाक्याच्या ऐवजी वाक्याचा एखादा भागच फक्त उच्चारला जातो, तसेंच पदाच्या ऐवजी पदांचा एक भागच फक्त उच्चारला जातो, असें दृष्टीस पडते. त्यांपैकी वाक्याच्या ऐवजी त्यांतील एक भाग उच्चारल्याचें उदाहरण-प्रविश, पिण्डीम्; प्रविश, तर्पणम्. पदाच्या ऐवजी पदांतील एक भाग उच्चारल्याचें उदाहरण देवदत्तः असें पद उच्चारावयाचें तें त्यांतील दत्तः एवढेंच उच्चारतात, सत्यभामा असें पद उच्चारावयाचें तें भामा एवढेंच उच्चारतात. त्याप्रमाणेंच या शास्त्रामध्ये आचार्यपाणिनीनेही 'संप्रसारणापासून उत्पन्न झालेल्या वर्णाच्या पुढें' व 'संप्रसारणापासून उत्पन्न झालेल्या वर्णाला' अशीं वाक्यें उच्चारावयाचीं तीं न उच्चारतां

असें त्याला म्हणतात. एखादे वेळीं नुसतेच घाईनें चला, थोडा खजूर' इतकेंच म्हटलें जातें. तसेंच 'तीर्थे प्रविश, तर्पणं कुरु' या दोन वाक्यांच्या ऐवजी क्रमानें 'प्रविश, तर्पणम्' असें म्हटलें जातें.

त्येष वाक्यकैदेशः प्रयुज्यते । तेन निर्वृत्तस्य विधिं विज्ञास्यामः । संप्रसारणनिर्वृत्तात्संप्रसारणनिर्वृत्तस्येति ॥ अथवाहायं संप्रसारणात्परः पूर्वो भवति संप्रसारणस्य दीर्घो भवतीति न च वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञायां सत्यामेष निर्देश उपपन्नो नाप्येतयोः कार्ययोः संभवोऽस्ति तत्र वचनाद्भव्यति ॥

अथवा पुनरस्तु वर्णस्य । ननु चोक्तं वर्णसंज्ञा चेन्निर्वृत्तिरिति । नैष दोषः ।

त्या वाक्यांच्या ऐवजीं तोच अर्थ मनांत धरून 'संप्रसारणाच्या पुढे' (६।१।१०८) व 'संप्रसारणाला' (६।१।१३९) अशा त्या वाक्यांतील एक भाग उच्चारला आहे. तेव्हां त्या भागाचा 'संप्रसारणापासून उत्पन्न झालेल्याच्या पुढे' व 'संप्रसारणापासून उत्पन्न झालेल्या' असा अर्थ घेऊन पूर्वरूप आणि दीर्घ हे विधि करतां येतील.

अथवा हा आचार्य पाणिनि संप्रसारणाहून अच् पुढे असतांना पूर्वपराचे स्थानीं पूर्वरूप होतें आणि संप्रसारणाला दीर्घ होतो असें पुढे कांही ठिकाणीं म्हणतो आणि तें म्हणणें तर येथें जी वाक्याला केलेली संप्रसारणसंज्ञा तिला अनुसरून मुळींच जुळत नाही. आणि पूर्वरूप व दीर्घ या कार्यांचा वाक्याला संभवही नाही. अर्थातच त्या वचनाच्या जोरावर 'लाक्षणिक अर्थानें तसें म्हटलें आहे' अशी कल्पना होईल आणि संप्रसारणसंज्ञक वाक्यापासून झालेल्या वर्णाला पूर्वरूप व दीर्घ हीं कार्यें करतां येतील.

किंवा वाक्याला संप्रसारणसंज्ञा मुळीं नकोच. वर्णालाच फक्त असू दे.

पण वर्णालाच संप्रसारणसंज्ञा असेल तर संप्रसारणाचें विधान केल्यावरून जी वर्णाची उत्पत्ति होत असते तेथें अन्योन्याश्रयदोष

३. 'शब्द अनित्य आहेत' असें मंदबुद्धीच्या लोकाकरतां गृहीत धरून हें उत्तर आरंभीं भाष्य.

इतरेतराश्रयमात्रमेतच्चोदितम् । सर्वाणि चेतरेतराश्रयाण्येकत्वेन परिहृतानि सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिते । नेदं तुल्यमन्यैरितरेतराश्रयैः । न हि तत्र किंचिदुच्यतेऽस्य स्थाने य आकारैकारौकारौ भाव्यन्ते ते वृद्धिसंज्ञा भवन्तीति । इह पुनरुच्यत इग्यो यणः स्थाने वर्णः स संप्रसारणसंज्ञो भवतीति ॥ एवं तर्हि भाविनीयं संज्ञा विज्ञास्यते । तद्यथा । कश्चित्कंचित्तनुवायमाह । अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेति । स पश्यति

येत असल्यामुळें ती उत्पत्ति होणार नाही असें आतांच सांगितलें आहे ना ?

हा दोष येत नाही. हा अन्योन्याश्रयदोष मात्र येथें तुम्ही दाखवीत आहांत, पण सर्वच ठिकाणच्या ह्या दोषांचें निरसन एक तऱ्हेनें पूर्वी 'सिद्धं तु नित्यशब्दत्वात्' (१।१।१ वार्तिक ९) असें केलेंच आहे.

निरसन केलें आहे खरें, पण इतर ठिकाणच्या अन्योन्याश्रयांसारखा येथील अन्योन्याश्रय नाही. कारण असें पाहा की त्या वृद्धिसंज्ञा सांगणाऱ्या सूत्रामध्ये 'अमुक वर्णाचे स्थानीं होणारे जे आकार, ऐकार आणि औकार यांना वृद्धिसंज्ञा होते' असें विशेष कांहीं सांगितलें नाही, ('आकार, ऐकार आणि औकार यांना वृद्धिसंज्ञा होते' इतकेंच फक्त सांगितलें आहे) आणि येथें तर 'यणाचे स्थानीं झालेला जो इक् नांवाचा वर्ण त्याला संप्रसारण संज्ञा होते' असें विशेष सांगितलेलें दिसत आहे (त्यामुळें येथें अन्योन्याश्रयदोष कायमचा येत आहे).

तर मग येथेंही पाणिनीनें भाविसंज्ञा केली आहे असें समजावें (म्हणजे दोष येणार नाही). जसें लोकामध्ये कोणी मनुष्य एखाद्या कोष्ट्याला सहजच म्हणतो की 'ह्या सुतांचा शेला वीण', कोष्टी जर असा मनांत कार देत आहेत.

यदि शाटको न वातव्योऽथ वातव्यो न शाटकः शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिषिद्धम् । भाविनी खल्वस्य संज्ञाभिप्रेता समन्ये वातव्यो यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भवतीति । एवमिहापि स यणः स्थाने भवति यस्याभिनिवृत्तस्य संप्रसारणमित्येषा संज्ञा भविष्यति॥ अथवेजादियजादिप्रवृत्तिश्चैव हि लोके लक्ष्यते यजाद्युपदेशात्त्रिजोदिनिवृत्तिः प्रसक्ता । प्रयुज्यते च पुनर्लोका इष्टम् उक्तमिति । ते मन्यामहेऽस्य यणः

विचार करील की हा मनुष्य शोला असें जर म्हणतच आहे तर मग विणावयाचें तें काय ? वरें, सुतें विणावयाचीं आहेत तर शोला असें कसें हा म्हणतो. 'शोला आणि तो विणावयाचा' हें बोलणें अगदींच विरुद्ध दिसतें. पण हें विरुद्ध आहे असें लोकामध्ये समजलें जात नाहीं. कोष्टीही असे समजतो की शोला ही भाविसंज्ञा ह्या मनुष्याच्या मनांत आहे म्हणजे तसें तेथें काहीं विणावयाचें आहे की जें विणलें असतां त्याला शोला असें म्हणतां येईल. तसें येथेंही तो वर्ण यणाचे स्थानीं होतो की जो झाला असतां त्याला संप्रसारण ही संज्ञा होईल. (अशी भाविसंज्ञा येथें घेतली म्हणजे अन्योन्याश्रयदोष येत नाहीं).

अथवा 'सिद्धं तु नित्यशब्दत्वात्' हें जें पूर्वी सांगितलें आहे तेंही येथें उत्तर जमतें. तें असें की काहीं धातूंचीं स्वरूपें लोकांमध्ये यज्, वप् अशीं व इज्, उप् अशीं दोन प्रकारचीं आढळतात. परंतु धातुपाठामध्ये पाणिनीने यज्, यप् असा उपदेश केला असल्यामुळे 'इज्, उप्' अशा स्वरूपांचे प्रयोग बरोबर नाहींत असें वाटू लागतें. आणि लोकांमध्ये तर 'इष्टम्' 'उत्तम' असे प्रयोग दृष्टीस पडतात, त्यावरून

४. एकंदरीत यणाचें स्थानीं इक् झाला नसल्यामुळे अन्योन्याश्रय दोष येत नाहीं.

१. येथें ट आणि क या दोन वर्णांचा द्वंद्व करून त्याचा इत् या पदाची बहुव्रीहि समास केला आहे.

स्थान इममिकं प्रयुज्यत इति । तत्र तस्यासाध्वभिमतस्य शास्त्रेण साधुत्वमवस्थाप्यते किति साधुर्भवति इति साधुर्भवतीति ॥

आद्यन्तौ टकितौ ॥१.१.४६॥

समासनिर्देशोऽयं तत्र न ज्ञायते क आदिः कोऽन्त इति । तद्यथा । अजाविधनौ देवदत्तयज्ञदत्तावित्युक्ते तत्र न ज्ञायते कस्याजा धनं कस्यावय इति । यद्यपि तावल्लोक एष दृष्टान्तो दृष्टान्तस्यापि पुरुषा-

असें मनांत येतें की ह्या प्रयोगांमध्ये यणांच्या ऐवजीं इक् उच्चारले आहेत. तेव्हां तसे इक् ज्या प्रयोगांमध्ये उच्चारले जात आहेत ते प्रयोग असाधु समजले जातील. तसे न समजले जावे म्हणून पाणिनीने 'कित्प्रत्यय पुढें असतांना इकाचा प्रयोग साधु आहे (६।१।१५), कित्प्रत्यय पुढें असतांना इकाचा प्रयोग साधु आहे (६।१।१६)' असें सांगून त्या प्रयोगांचें साधुत्व सांगितलें आहे.

(सू. १.४.४५) टकितौ हें येथें समस्तपद उच्चारलें आहे. त्यामुळे आदि कोण होतो आणि अंत कोण होतो हें काहींच समजत नाहीं. जसें लोकामध्ये 'अजाविधनौ देवदत्तयज्ञदत्तौ' म्ह. 'देवदत्त यज्ञदत्त यांची शेळ्या मेंढ्या ही संपत्ति आहे' असें म्हटलें असतां शेळ्या ही संपत्ति कोणाची आणि मेंढ्या ही संपत्ति कोणाची हे विशेष काहींच समजत नाहीं. (दोघांचीही दोन्ही प्रकारची संपत्ति आहे असा अर्थ मनांत येतो.)

जरी हा दृष्टान्त लोकांमध्ये आहे तरी पण जर त्या दृष्टान्ताच्या विरुद्ध मनुष्यानें मुद्दाम कांही सांगितलें असेल तर तेथें तो दृष्टान्त लागू होत नाहीं.

ज्याला इत्संज्ञक टकार जोडला आहे तो ज्याला सांगितला असेल त्याचा आद्यावयव होतो, तसाच ज्याला इत्संज्ञक ककार जोडला आहे तो ज्याला सांगितला असेल त्याचा अंत्यावयव होतो.

रम्भो निवर्तको भवति । अस्ति चेह कश्चि-
त्पुरुषारम्भः । अस्तीत्याह । कः । संख्या-
तानुदेशो नाम ॥

कौ पुनष्टकितावाद्यन्तौ भवतः । आगमा-
वित्याह । युक्तं पुनर्यञ्जित्येषु नाम शब्दे-
ष्वागमशासनं स्यान्न नित्येषु नाम शब्देषु
कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोप-
जनविकारिभिः । आगमश्च नामापूर्वः
शब्दोपजनः । अथ युक्तं यञ्जित्येषु शब्दे-
ष्वादेशाः स्युः । बाढं युक्तम् । शब्दान्तरै-

रिह भवितव्यम् । तत्र शब्दान्तराच्छब्दा-
न्तरस्य प्रतिपत्तिर्युक्ता । आदेशास्तर्हिमे-
भविष्यन्त्यनागमकानां सागमकाः । तत्क-
थम् । संज्ञाधिकारोऽयम् । आद्यन्तौ चेह
संकीर्त्येते टकारककारावितावुदाह्रियेते ।
तत्राद्यन्तयोष्टकारककारावितौ संज्ञे भवि-
ष्यतः । तत्रार्धधातुकस्येड्वलादेः [७.२.
३५] इत्युपस्थितमिदं भवत्यादिरिति ।
तेनेकारादिरादेशो भविष्यति । एतावदिह
सूत्रमिडिति । कथं पुनरियता सूत्रेणेकारा-

मग तसें कांही येथें आचार्य पाणिनीनें
सांगितलें आहे काय ?

होय. आहे.

तें काय हो ?

अहो, यथासंख्यसूत्र (१।३।१०) ज्याला
म्हणतात तेंच तें.

असो. पण हे जे येथें टकारेत्संज्ञक आदि
आणि ककारेत्संज्ञक आदि व अंत असे
होतात म्हणून सांगितले ते कोण समजावयाचे ?

आगम असे ते समजावेत, असें आम्ही
म्हणतो.

पण शब्द जर नित्य आहेत तर त्यांना
आगम सांगणें युक्त होईल काय ? कधीही
होणार नाही. शब्द जर नित्य आहेत तर
त्यांतील वर्ण एकाच स्वरूपांत कायम राहणारे,
न हालणारे आणि उत्पत्ति, विनाश वगैरे
विकारांनीं रहित असेच असले पाहिजेत.
आणि आगम म्हटला म्हणजे तो एक
नवीनच अवयव फुटल्यासारखा होणार.
तेव्हां तो नित्य शब्दामध्ये कसा बरें संभवेल ?

अगोदर आम्ही असें विचारतो की जर
शब्द नित्य आहेत तर त्यांना आदेश जे
होतात ते तरी योग्य आहेत काय ?

आदेश सांगणें हें खात्रीनें योग्य होईल.
कारण त्या ठिकाणीं ते निराळेच शब्द अस-

तात. तेव्हां एका शब्दाच्या ऐवजीं दुसऱ्या
शब्दाचें ज्ञान होणें हे योग्यच आहे. त्याच्या
योगानें शब्दाच्या नित्यत्वाची कांहींच हानि
होत नाही.

तर मग हे आगमही आदेशच होतील
म्ह. आगमरहितांना आगमसहित अशा
आदेशाची कल्पना करतां येईल.

तें कसें ?

हें संज्ञेचें प्रकरण चालू आहे. आणि ह्या
सूत्रामध्ये तर आदि आणि अंत यांचा
उल्लेख केला आहे आणि त्यांच्यापुढें
इत्संज्ञक टकार व इत्संज्ञक टकार उच्चारले
आहेत. तेव्हां अर्थातच इत्संज्ञक ककार ही
आदीची संज्ञा आणि इत्संज्ञक ककार ही
अंताची संज्ञा आहे असें समजतें. तेव्हां
'अर्धधातुकस्येड्वलादेः' (७।२।३५) या
सूत्रामध्ये इट् यांतील टकार हा संज्ञाशब्द
दृष्टीस पडत असल्यामुळें त्याचा अर्थ आदि
असा मनांत येतो; म्हणून वलादिप्रत्ययाला
इकारादि असा आदेश करतां येईल.

पण सूत्रांत त्या अर्थाचें 'इट्' एवढेंच
फक्त पद दिसत आहे आणि त्यापासून इका-
रादि असा आदेश होतो इतका अर्थ कसा
निघतो ?

'इट्' एवढ्यांतूनच तितका अर्थ निघतो

दिरादेशो लभ्यः । लभ्य इत्याह । कथम् ।
बहुव्रीहिनिर्देशात् । बहुव्रीहिनिर्देशोऽयम् ।
इकार आदिरस्येति । यद्यपि तावदत्रैतच्छ-
क्यते वक्तुमिह कथं लुङ्लङ्लङ्क्ष्वडुदात्तः
[६.४.७१] इति यत्राशक्यमुदात्तग्रहणे-
नाकारो विशेषयितुम् । तत्र को दोषः ।
अङ्गस्योदात्तत्वं प्रसज्येत । नैष दोषः ।
त्रिपदोऽयं बहुव्रीहिः । तत्र वाक्य एवो-

दात्तग्रहणेनाकारो विशेष्यते । अकार उदात्त
आदिरस्येति । यत्र तर्ह्यनुवृत्त्यैतद्भवत्या-
डजादीनाम् [६.४.७२] इति । वक्ष्यत्येतत् ।
अजादीनामटा सिद्धमिति ॥ अथवा यत्ता-
वदयं सामान्येन शक्नोत्युपदेष्टुं तत्ताव-
दुपदिशति प्रकृतिं ततो वलाद्यार्धधातुकं
ततः पश्चादिकारम् । तेनायं विशेषेण शब्दा-
न्तरं समुदायं प्रतिपद्यते । तद्यथा । खदिर-

असें आम्ही म्हणतो.

तो कसा ?

बहुव्रीहिनिर्देशावरून. येथें इ आणि ट्
या दोन वर्णांचा बहुव्रीहि समास करून इट्
असें उच्चारलें आहे. त्या टकाराचा आदि
असा अर्थ असल्यामुळें 'इकार आहे आदि
ज्याचा असा आदेश होतो' असा अर्थ
होईल.

जरी 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' (७.२.३५)
या ठिकाणीं असें बोलतां आलें तरी 'लुङ्लङ्-
लङ्क्ष्वडुदात्तः' (६.४.७१) या ठिकाणीं तसें
कसें बोलतां येईल ? कारण येथें उदात्तपदाचा
संबंध अट् यांतील अकारावर झाला पाहिजे.
परंतु अट् हा अ आणि ट् यांचा बहुव्रीहि
समास असल्यामुळें त्यांतील अ या पूर्वपदा-
वर उदात्तपदाचा संबंध होणें कठीण आहे.

उदात्तपदाचा संबंध अकाराशीं झाला
नाहीं तर दोष काय येईल ?

दोष असा की अट् यांतील अकाराला
उदात्त न होतां अंगाला होऊं लागेल.

हा दोष येत नाहीं. 'अडुदात्तः' एवढें
सामासिक एक पद ध्यावें, अ, ट् आणि उदात्त
या तीन पदांचा बहुव्रीहिसमास करावा
आणि त्या बहुव्रीहिच्या वाक्यामध्ये उदात्त
हा शब्द अकाराला लावावा म्हणजे उदात्त

अकार हा ज्याचा आदि आहे असा आदेश
करतां येईल.

'लुङ्लङ्' (६.४.७१) या सूत्राची अशी
वाट लाविली तरी त्यांतील उदात्तपदाची
अनुवृत्ति 'आडजादीनाम्' (६.४.७२) या
पुढील सूत्रामध्ये होऊन आहे यांतील
आकार उदात्त होत असतो त्याची वाट
काय ?

तें सूत्रच मुळीं नको आहे. तेव्हां त्याकडे
पाहण्याचें कारण नाहीं. 'अजादीनामटा
सिद्धम्' असें लागणारच आहे (६.४.७४
भा. वा).

अथवात्प्रकृतसूत्र हें संज्ञासूत्र न घेतां
परिभाषासूत्रच असू दे. (टिट्, कित् हे आगम
मानले तरी शब्दाच्या नित्यत्वाची कांहीं
हानि होत नाहीं). कारण आचार्य पाणिनीची
पद्धत अशी आहे की जी गोष्ट सामान्य
रूपानें उपदेश करण्यासारखी असतें तेथें त्या
सामान्य स्वरूपाचा मूल पद्धति अशा रूपानें
उपदेश करतो. नंतर तव्य वगैरे वलादि
आर्धधातुक प्रत्ययांचा उपदेश करतो, नंतर
त्या प्रत्ययाच्या आरंभीं कांहीं ठिकाणीं इकार
आहे असें सांगतो त्यावरून ती मूळ प्रकृति
वलादि आर्धधातुकप्रत्यय आणि इकार यांचा
समुदाय मिळून भवितव्य इत्यादिक मूळचे

३. वलादि प्रत्यय जे तव्य, स्य वगैरे त्यांना
इकारादि आदेश करावयाचे ते भलते न करतां
ज्याचे तेच 'स्थानेन्तरतमः' (१.१.५०) या परि-

भाषेनें होतात. म्ह. भवितव्य या उदाहरणामध्ये
तव्य याला इतव्य होतो. भविष्यति या उदाहरणामध्ये
स्य याला इश्य होतो.

बुर्बुरयोः खदिरबुर्बुरौ गौरकाण्डौ सूक्ष्म-
पर्णौ । ततः पश्चादाह कण्टकवान्खदिर
इति । तेनासौ विशेषेण द्रव्यान्तरं समुदायं
प्रतिपद्यते ॥ अथवैतयानुपूर्व्यायं शब्दान्तर-
मुपदिशति प्रकृतिं ततो वलाद्यार्धधातुकं
ततः पश्चादिकारं यस्मिंस्तस्यागमबुद्धि-
भवति ॥

टकितोराद्यन्तविधाने प्रत्यय-
प्रतिषेधः ॥१॥

निराळेच स्वतंत्र शब्द आहेत असें समजतें.
जसें लोकामध्ये खदिर आणि बुर्बुर यांच्या
संबंधानें आरंभीं साधारणच उपदेश केला जातो
तो असा की खदिर आणि बुर्बुर या दोन्ही
झाडांचीं कांडीं गोरीं असतात, दोघांचीही पानें
लहान असतात. त्यानंतर विशेष सांगितला
जातो की खदिराच्या झाडाला वरची साल
जाड शुष्क असते. या विशेष उपदेशावरून
तशा विशेष स्वरूपाचे बुर्बुरापेक्षां मूळपासूनच
निराळे असें खदिराचें झाड आहे असें सम-
जतें. शुष्क झाड असतें या विशेष सांगण्यावरून
'मूळच्या बुर्बुराचीच साल शुष्क होऊन बुर्बुर-
राचा खदिर बनतो' असें कोणीही समजत
नाहींत. त्याप्रमाणेंच येथें समजावें.

अथवा हा पाणिनि आरंभीं मूळ प्रकृति
सांगतो, नंतर त्याच्यापुढें वलादि आर्धधातुक
प्रत्यय सांगतो, नंतर त्याला इकार लावावा
असें सांगतो, ज्या इकाराविषयी श्रोत्याला
'हा आगम आहे' अशी बुद्धि होते हें जें क्रमा-
क्रमानें सांगितलें आहे तें मूळचा नित्य शब्द
अमुक स्वरूपाचा आहे हें समजण्याकरतां
सांगितलें आहे (हें सर्व पाणिनीचें कल्पितच
आहे; ह्या कल्पनामय सृष्टीतूनच शब्दाच्या
स्वऱ्या स्वरूपाची ओळख पटवावी असा
पाणिनीचा उद्देश आहे. तेव्हां केवळ कल्प-
नांच्या योगानें वस्तुस्थितीत बदल होत नस-

टकितोराद्यन्तविधाने प्रत्ययस्य प्रतिषेधो
वक्तव्यः । प्रत्यय आदिरन्तो वा मा भूत् ।
चरेष्टः [३.२.१६] आतोऽनुपसर्गे कः
[३] इति ॥ परवचनात्सिद्धम् । परवचना-
त्प्रत्यय आदिरन्तो वा न भविष्यति ।

परवचनात्सिद्धमिति चेन्नाप-
वादत्वात् ॥२॥

परवचनात्सिद्धमिति चेत्तत्र । किं कार-
णम् । अपवादत्वात् । अपवादोऽयं योगः ।

ल्यामुळें शब्दाच्या नित्यत्वाला विलकूल
धक्का पोचत नाही.)

(वा.१) ज्याला इत्संज्ञक टकार जोडला आहे
तो ज्याला सांगितला असेल त्याचा आद्यावयव
होतो, तसाच ज्याला इत्संज्ञक ककार जोडला
आहे तो ज्याला सांगितला असेल त्याचा
अंत्यावयव होतो, असें जें प्रकृतसूत्रानें सांगितलें
आहे तेथें प्रत्ययाचा निषेध सांगावा म्हणजे
प्रत्ययाला जरी टकार जोडला असला तरी तो
आद्यावयव होणार नाही. तसाच त्याला ककार
जरी जोडला असला तरी तो अंत्यावयव होणार
नाहीं. उदा. 'चरेष्टः' (३।२।१६), आतोऽ-
नुपसर्गे कः (३।२।३) यांनीं सांगितलेले ट क
हे प्रत्यय.

प्रत्यय हा पर करावा (३।१।२) असें
सांगितलें आहे तेव्हां त्या वचनानें प्रकृत-
सूत्राचा परत्वास्तव बाध (१।४।२) होत
असल्यामुळें तो आद्यावयव किंवा अंत्यावयव
होणार नाही.

(वा.२) प्रत्यय हा पर करावा असें
सांगितलें असल्यामुळें सिद्ध होईल असें
म्हणतां येत नाही.

कां बरें ?

अपवाद आहे म्हणून. 'आद्यन्तौ०' हें
प्रकृत सूत्र परश्च (३।१।२) याचा अपवाद
आहे. जसें 'मिदचोऽन्त्यात्परः' (१।१।४७) हें

तद्यथा । मिदचोऽन्त्यात्परः [१.१.४७] इत्येष योगः स्थानेयोगत्वस्य प्रत्ययपरत्वस्य चापवादः । विषम उपन्यासः । युक्तं तत्र यदनवकाशं मित्करणं स्थानेयोगत्वं प्रत्यय-परत्वं च बाधत इह पुनरुभयं सावकाशम् । कौऽवकाशः । टित्करणस्यावकाशः । टित इतीकारो यथा स्यात् । कित्करणस्याव-काशः । कितीत्याकारलोपो यथा स्यात् ।

प्रयोजनं नाम तद्वक्तव्यं यन्नियोगतः स्यात् । यदि चायं नियोगतः परः स्यात्तत एत-त्प्रयोजनं स्यात् कुतो नु खल्वेतद्वित्करणा-दयं परो भविष्यति न पुनरादिरिति कि-त्करणाच्च परो भविष्यति न पुनरन्त इति । टितः खल्वप्येष परिहारो यत्र नास्ति संभवो यत्परश्च स्यादादिश्च । कितस्त्वपरि-हारः । अस्ति हि संभवो यत्परश्च स्याद-

सूत्र 'षष्ठी स्थानेयोगा' (१।१।४९) याचें आणि 'प्रत्ययः परश्च' (३।१।२) याचें अपवाद आहे, त्याप्रमाणेंच हें होय.

हा दृष्टान्त येथें लागू पडत नाही. कारण श्रम् वगैरे प्रत्ययांना जो इत्संज्ञक मकार जोडला आहे त्याचा कुठेंही अन्यत्र उपयोग होत नसल्यामुळें त्याच्या जोरावर 'मिदचोन्त्या-त्परः' यानें 'षष्ठी स्थानेयोगा' याचा आणि 'परश्च' याचा बाध केला हें योग्यच आहे. पण येथें मात्र तसें नाही. येथें इत्संज्ञक टकार आणि ककार या दोघांचाही अन्यत्र उपयोग होत आहे.

कुठें तो उपयोग होत आहे ?

सांगतां. 'चरेष्टः' (३।२।१६) यानें सांगि-तलेल्या ट प्रत्ययाला जो इत्संज्ञक टकार जोडला आहे त्याचा उपयोग कुरुचरी या त्याच्या उदाहरणामध्ये 'टिड्ढाणञ्' (४।१।१५) यानें स्त्रीप्रत्यय ईकार झाला आहे. तसाच 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३।२।३) यानें सांगितलेल्या कप्रत्ययाला जो इत्संज्ञक ककार जोडला आहे त्याचा उपयोग गोदः या त्याच्या उदा-हरणामध्ये कित्प्रत्यय पुढें असतांना सांगि-तलेला आकाराचा लोप (६।४।६४) होतो.

पण उपयोग दाखवावयाचा तो नुसतें कांहीं तरी गृहीत धरून दाखवावयाचा नसतो, तर तो विधीला अनुसरूनच दाखवावयाचा असतो. आतां जर कुरुचरी येथें ट हा प्रत्यय आणि गोदः येथें क हा प्रत्यय जो पर केला

आहे तो परश्च (३।१।२) या विधीला अनुस-रूनच पर केला असेल तर इत्संज्ञक टकाराचा 'स्त्रीप्रत्यय ईकार होणें' हा उपयोग आणि इत्संज्ञक ककाराचा 'अकाराचा लोप होणें' हा उपयोग बरोबर आहे असें म्हणतां येईल. पण येथें असा निश्चय कशावरून केला की 'इत्संज्ञक टकाराचा स्त्रीप्रत्यय ईकार होणें' हा उपयोग व्हावा म्हणून कुरुचरी येथें ट हा प्रत्यय परच होईल, प्रकृतसूत्रानें आद्यावयव होणार नाही. तसेंच, 'इत्संज्ञक ककाराचा आकाराचा लोप होणें' हा उपयोग व्हावा म्हणून गोदः येथें क हा प्रत्यय परच होईल, प्रकृत-सूत्रानें अंत्यावयव होणार नाही. (एकंदरीत इत्संज्ञक टकार आणि ककार यांचा योग्य उपयोग अन्यत्र होत नसल्यामुळें त्यांच्या जोरावर प्रकृतसूत्र हें 'परश्च' याचा अपवाद होईल, तेव्हां 'परवचनात्सिद्धम्' म्ह. 'परश्च यानें प्रकृतसूत्राचा परत्वास्तव बाध करणें' हा परिहार बरोबर नाही असें सिद्ध झालें.)

शिवाय हा परिहार इत्संज्ञक टकारासंबंधानें पुढें करणें असेल तर करा, की ज्या ठिकाणीं ट हा प्रत्यय 'परही करतां येईल' आणि आद्यावयवही करता येईल' या दोन गोष्टी एकदम संभवत नसल्यामुळें विरोध तरी त्यांमध्ये दिसत आहे. पण इत्संज्ञक णकारा-संबंधानें त्या परिहाराचें नांवच काढावयास नको. कारण गोदः येथें क हा प्रत्यय 'पर करणें, आणि अंत्यावयव करणें' या दोन्ही

न्तश्च । तत्र को दोषः । उपसर्गे घोः किः
[३.३.९२] आध्योः प्रध्योः । नोङ्धात्वोः
[६.१.१७५] इति प्रतिषेधः प्रसज्येत ।
दितश्चाप्यपरिहारः । स्यादेव ह्ययं टित्क-
रणादादिर्न पुनः परः । क तर्हीदानीमिदं
स्याद्वित ईकारो भवतीति । य उभयवान् ।
गापोष्टक [३.२.८] इति ॥

सिद्धं तु षष्ठ्यधिकारे वचनात् ॥३॥

सिद्धमेतत् । कथम् । षष्ठ्यधिकारेऽयं
योगः कर्तव्यः । आद्यन्तौ टकितौ षष्ठी-
निर्दिष्टस्येति ।

आद्यन्तयोर्वा षष्ठ्यर्थत्वात्तद-
भावेऽसंप्रत्ययः ॥४॥

आद्यन्तयोर्वा षष्ठ्यर्थत्वात्तदभावे षष्ठ्या
अभावेऽसंप्रत्ययः स्यात् । आदिरन्तो वा
न भविष्यति ॥ युक्तं पुनर्यच्छब्दनिमित्तको

गोष्ठींचा एकदम संभव असल्यामुळे विरोधच
मुळीं दिसत नाही. (तेव्हां तेथें परत्वास्तव बाध
कसा होईल ?)

मग बाध झाला नाही तर दोष कोणता ?

दोष असा की आध्योः, प्रध्योः या उदा-
हरणामध्ये 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२)
यानें केलेला कि हा प्रत्यय धातूचा अंत्यावयव
समजला तर त्यांतील ओस् प्रत्ययाला होणाऱ्या
उदात्तस्वराचा 'नोङ् धात्वोः' (६।१।१७५)
यानें निषेध होऊं लागेल.

आतां, इत्संज्ञक टकारासंबंधानें विरोध
येत असला तरी तेथेंही 'परत्वास्तव बाध
करणे' हा परिहार बरोबर नाहीच. ट हा प्रत्यय
इत्संज्ञक टकाराच्या जोरावर कुरुचरी येथें धा-
तूचा आद्यावयव होणारच, पर कधींही होणार
नाहीं. म्हणजे प्रकृतसूत्र हें परश्च याचा अप-
वादच होणार आहे.

मग इत्संज्ञक टकाराचा 'स्त्रीप्रत्यय ईकार
होणे' हा जो उपयोग 'टिङ्गणञ्' (४।१।१५)
यानें सांगितला आहे त्याला उदाहरण कोणतें
बरे मिळेल ?

५. टक या प्रत्ययाला टकार जोडला आहे म्हणून
सामगः येथें तो प्रत्यय गा धातूचा आद्यावयव
करावा किंवा ककार जोडला आहे म्हणून गा धातूचा
अंतावयव करावा असा विरोध आला असतां तेथें
'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' (१।४।२) या परिभाषेमुळे
अंत्यावयवानें आद्यावयवाचा परत्वास्तव बाध होतो.
प्रकृतसूत्रामध्ये आदि या शब्दाच्यापुढें अंत हा शब्द
सूत्रकारांनीं वातला आहे.

ज्या प्रत्ययाला इत्संज्ञक टकार आणि ककार
हे दोन्ही आहेत असा टक् हा प्रत्यय 'गापो-
ष्टक' (३।२।८) यानें सामगी, सोमपी येथें केला
आहे तेथें त्याला उदाहरण मिळेल ?

(वा.३) हें सिद्ध होत आहे (म्ह. टित्
आणि कित्प्रत्यय परच होतील. आद्यावयव
किंवा अंत्यावयव होणार नाहीत.)

तें कसें ?

षष्ठीच्या प्रकरणांमध्ये हें प्रकृत सूत्र घालावें
म्ह. षष्ठी विभक्ति उच्चारून जर टित् किंवा
कित् सांगितले असतील तरच ते आद्यावयव
किंवा अंत्यावयव होतील. (प्रत्यय सांगणाऱ्या
सूत्रामध्ये पंचमी विभक्ति उच्चारलेली असते.
षष्ठी नाही.)

(वा.४) आद्यावयव आणि अंत्यावयव
हे षष्ठीप्रत्ययाचे अर्थ असल्यामुळे ज्या
ठिकाणीं त्या षष्ठीप्रत्ययाचा अभाव आहे
त्या ठिकाणीं त्या अर्थाचा बोध होत नाही
म्हणून प्रकृतपरिभाषेनें तेथें आद्यावयव
किंवा अंत्यावयव होणार नाही.

पण 'शब्दप्रयोग हा अर्थाचें कारण आहे'

६. परिभाषासूत्र हें फक्त व्यवस्था करणारें
असतें. विधिसूत्राप्रमाणें नवीन कांहीं करण्याचें
सामर्थ्य त्याला नाही. 'आर्धधातु' (७।२।३५)
यानें भवितव्य या उदाहरणामध्ये तव्य प्रत्ययाला
इट् करावयाचा आहे. तेथें 'आद्यन्तौ' हें प्रकृत परि-
भाषासूत्र प्रवृत्त झालें नसतें तरी भवितव्य हें उदा-
हरण साधलें असतें. कारण आर्धधातुकस्य या षष्ठी.
प्रत्ययाचा अवयव हा अर्थ कदाचित् घेतां आला असता,

नामार्थः स्यान्नार्थनिमित्तकेन नामशब्देन
भवितव्यम् । अर्थनिमित्तक एव शब्दः ।
तत्कथम् । आद्यन्तौ षष्ठ्यर्थौ । न चात्र
षष्ठीं पश्यामः । ते मन्यामह आद्यन्तावे-
वात्र न स्तस्तयोरभावे षष्ठ्यपि न भव-
तीति ॥

मिदचोऽन्त्यात्परः ॥१.१.४७॥

किमर्थमिदमुच्यते ।

मिदचोऽन्त्यात्पर इति

स्थानपरप्रत्ययापवादः ॥१॥

मिदचोऽन्त्यात्पर इत्युच्यते स्थाने-
योगत्वस्य प्रत्ययपरत्वस्य चापवादः ।
स्थानेयोगत्वस्य तावत् । कुण्डानि वनानि ।
पयांसि यशांसि । प्रत्ययपरत्वस्य । भिनत्ति

हैं तुमचें म्हणणें योग्य आहे काय ?

नाहीं. अर्थांमुळें शब्दाचा प्रयोग होत
असतो. तेव्हां जर अर्थ हाच शब्दप्रयोगाचें
कारण आहे तर मग येथें 'षष्ठीप्रत्ययाचा अभाव
आहे म्हणून त्यांच्या अर्थाचा बोध नाही' असें
कसें म्हणता ?

वार्तिककारांचा अभिप्राय असा आहे की
आद्यावयव आणि अंत्यावयव हे तर षष्ठीप्रत्य-
याचें अर्थ आहेत. आणि ह्या प्रत्यय सांग-
णाऱ्या सूत्रामध्ये तर षष्ठीप्रत्यय दिसत नाही.
त्यावरून आम्ही असें म्हणतो की शब्दप्रयो-
गाला कारणीभूत जे त्याच्या मुळाशीं असलेले

आद्यावयव आणि अंत्यावयव हे अर्थ तेच
तेथें अगोदर पाणिनीच्या मनांत नाहींत म्हणूनच
म्ह. ते अर्थ मनांत नसल्यामुळें षष्ठीप्रत्यय
देखील त्यानें तेथें घातला नाही.

(सू. १.१.४७) हें सूत्र कशाकरतां केलें आहे ?

(वा. १) 'मिदचोऽन्त्यात्परः हे जें प्रकृतसूत्र
केलें आहे तें 'स्थानीच्या जागीं आदेश होतो'
(१।१।४९) आणि 'प्रत्यय पर होतो' (३।१।२)
या दोघांचा अपवाद म्हणून केलें आहे. त्या-
पैकी 'स्थानीच्या जागीं आदेश होतो' याच्या
अपवादाचीं उदाहरणें कुण्डानि, वनानि, पयांसि
यशांसि. 'प्रत्यय पर होतो' याच्या अपवादाचें

व तो अवयव आदि, मध्य, आणि अंत असा कुठें तरी
जोडावयाचा तो कदाचित् आद्यावयवही झाला
असता. अशा रीतीनें भवितव्य हें उदाहरण जरी
साधलें तरी कदाचित् तो मध्यावयव किंवा अंता-
वयव होऊन अनिष्ट रूपही झालें असतें, तसेंच
षष्ठीप्रत्ययाचा अर्थ स्थानीं असा घेऊन कदाचित्
तव्य याला इट् असा आदेशही झाला असता. आतां हें
प्रकृत परिभाषासूत्र प्रवृत्त झालें म्हणजे ही सर्व अव्य-
वस्था मोडून भवितव्य असें एकच रूप कायम केलें
जातें. 'चरेष्टः' यानें जेथें ट प्रत्यय होतो तेथें म्ह.
कुरुचर या उदाहरणामध्ये जर ह्या प्रकृतपरिभाषासू-
त्राची प्रवृत्ति झाली नाही तर तो ट प्रत्यय चर धातूचा
आद्यावयव कधीही झाला नसता. कारण तेथें अवयव
या अर्थाला दाखविणारा षष्ठीप्रत्ययच नाही. चरेः
ही पंचमी आहे. जेव्हां तेथें आद्यावयव करणें म्हणजे
तें विशिष्टज्ञापनाणें नवीनच करावें लागणार आहे.
आणि तितकें सामर्थ्य परिभाषासूत्रामध्ये मानणें

म्हणजे विनाकारण जास्त भार त्याच्यावर लादल्या-
सारखा होतो. एकंदरीत षष्ठीप्रत्यय नसेल तेथें हें
परिभाषासूत्र प्रवृत्त होत नाही असें सिद्ध होतें.

७. शब्दप्रयोग हा अर्थाचें उत्पादक कारण नसून
ज्ञापक कारण आहे असा सिद्धान्त आहे. त्यावरून
पाणिनीच्या मनांतील गोष्ट येथें अनुमानित होते
असें समजावें.

१. इत्संज्ञक मकार ज्याला जोडला असेल तो
आगम ज्याला सांगितला असेल त्याचाच अवयव
समजून त्यांतील अचांपैकी अंत्य अचापुढें करावा.

२. 'नपुंसकस्य झलचः' (७।१।७२) यानें
सांगितलेला नुम् 'षष्ठी स्थानेयोगा' (१।१।४९) या
परिभाषेनें आदेश झाला असतां तो 'अलोल्यस्य'
(१।१।५२) याच्या मदतीनें शेवटच्या वर्णाला म्ह.
कुण्ड, वन यांतील शेवटचा अकाराचे जागीं आणि
पयस्, यशस् यांतील शेवटच्या सकाराचें जागीं
झाला असता, परंतु या प्रकृत परिभाषेनें 'षष्ठीस्थाने०'

छिनत्ति । भवेदिदं युक्तमुदाहरणं कुण्डानि वनानि यत्र नास्ति संभवो यद्यमचोऽन्त्यात्परश्च स्यात्स्थाने चेति । इदं त्वयुक्तं पयांसि यशांसीति । अस्ति हि संभवो यदचोऽन्त्यात्परश्च स्यात्स्थाने च । एतदपि युक्तम् । कथम् । नैवेश्वर आज्ञापयति नापि धर्मसूत्रकाराः पठन्त्यपवादैरुत्सर्गा

बाध्यन्तामिति । किं तर्हि । लौकिकोऽयं दृष्टान्तः । लोके हि सत्यपि संभवे बाधनं भवति । तद्यथा । दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति सत्यपि संभवे दधिदानस्य तक्रदानं निवर्तकं भवति । एवमिहापि सत्यपि संभवेऽचामन्त्यात्परत्वं षष्ठीस्थाने-योगत्वं बाधिष्यते ॥

उदाहरणं भिनत्ति, छिनत्ति.

हीं जीं अपवादाचीं उदाहरणें दिलीं आहेत त्यांपैकीं कुण्डानि, वनानि हीं उदाहरणें बरोबर आहेत कारण त्या ठिकाणीं 'नपुंसकस्य झलचः' (७।१।७२) या सूत्रानें सांगितलेला नुम् 'प्रकृत सूत्रानें कुण्ड, वन यांतील शेवटच्या अचाच्या पुढें म्ह. अकाराच्या पुढेंही करतां येईल आणि 'षष्ठी स्थानेयोगा' (१।१।४९) या सूत्रानें शेवटच्या वर्णाच्या म्ह. त्या अकाराच्या जागींही करतां येईल' असा एकदम संभव नसल्यामुळें बाध केल्याशिवाय गत्यंतरच नाही. तेव्हां तेथें अपवाद घेतला हें ठीक झालें. पण पयांसि, यशांसि हीं मात्र अपवादाचीं उदाहरणें बरोबर नाहीत. कारण या ठिकाणीं तोच नुम् हा 'प्रकृतसूत्रानें पयस्, यशस् यांतील शेवटच्या अचाच्या पुढें म्ह. अकाराच्या पुढेंही करतां येईल' आणि 'षष्ठी स्थाने०' या सूत्रानें शेवटच्या वर्णाच्या म्ह. सकाराच्या जागींही करतां येईल' असा एकदम संभव आहे. तेव्हां तेथें विनाकारण बाध करणें योग्य नाही.

पयांसि, यशांसि हींही अपवादाचीं उदाहरणें योग्यच आहेत.

तीं कशीं ?

तीं अशीं की अगोदर 'अपवादांनीं उत्स-

र्गाचा म्ह. सामान्य शास्त्राचा बाध करावा' ही गोष्ट निघाली कोठून त्याचा विचार केला पाहिजे. ईश्वरानें म्ह. वेदानें कांहीं तशी आज्ञा केली नाही आणि धर्मसूत्रकारांनींही तसें वचन घातलें नाही. तर मग वरील गोष्टींच्या मुळाशीं काय आहे असें पाहिलें तर लोकामधील दृष्टान्त त्याच्या मुळाशीं आहे असें दिसतें. आणि लोकामध्यें तर उत्सर्ग आणि अपवाद या दोघांचा एका ठिकाणीं संभव असला तरी तेथें अपवादानें उत्सर्गाचा बाध केलेला दिसतो. जसें, 'ब्राह्मणांना दहीं द्या आणि कौण्डिन्याला ताक्र द्या' असें म्हटलें असतां तेथें जरी कौण्डिन्याला ताक्र आणि दहीं हे दोन्ही पदार्थ देतां येतील तरी तेथें त्याला फक्त ताक्रच दिलें जातें, दहीं दिलें जात नाही, तेव्हां जसा तेथें तक्रदानानें दधिदानाचा बाध होतो तसा पयांसि, यशांसि येथेही जरी 'अंत्य-वर्णाच्या जागीं नुम् करणें' आणि 'शेवटच्या अचाच्या पुढें करणें' या दोन गोष्टींचा संभव आहे तरी 'शेवटच्या अचाच्या पुढें मित् करावा' असें सांगणाऱ्या प्रकृतसूत्रानें 'अंत्यवर्णाचे स्थानीं आदेश म्हणून करावा' असें सांगणाऱ्या 'षष्ठी स्थाने०' या सूत्राचा बाध होईल.

या परिभाषेचा बाध केल्यामुळें तो नुम् कोणत्याही वर्णाने जागीं न होतां शेवटच्या अकाराच्यापुढें आगम अशा स्वरूपानें होतो. आतां त्याला आदेश म्हणतां येत नाही.

३. 'रुधादिभ्यः श्रम्' (३।१।७८) यानें सांगितलेला श्रम् हा प्रत्यय 'परश्च' (३।१।२) यानें

रुध् याच्यापुढें झाला असता. परंतु या प्रकृत परिभाषेनें 'परश्च' याचा बाध केल्यामुळें श्रम् प्रत्यय रुध् धातूच्यापुढें न होतां शेवटच्या अचाच्यापुढें म्ह. रुध् धातूमधील उकाराच्यापुढें प्रत्यय असूनच आगम अशा स्वरूपानें होतो.

अन्त्यात्पूर्वो मस्जेरनुषङ्गसंयोगादि-
लोपार्थम् ॥२॥

अन्त्यात्पूर्वो मस्जेर्मिद्वक्तव्यः । किं
प्रयोजनम् । अनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थम् ।
अनुषङ्गलोपार्थं संयोगादिलोपार्थं च । अनु-
षङ्गलोपार्थं तावत् । मग्नः मग्नवान् । संयो-
गादिलोपार्थम् । मङ्क्ता मङ्क्तुम् मङ्क्त-

व्यम् ॥

भर्जिमचर्योश्च ॥३॥

भर्जिमचर्योश्चान्त्यात्पूर्वो मिद्वक्तव्यः ।
भरुजा मरीचय इति ॥ स तर्हि वक्तव्यः ।
न वक्तव्यः । निपातनात्सिद्धम् । किं निपा-
तनम् । भरुजाशब्दोऽङ्गुल्यादिषु पठ्यते
मरीचिशब्दो बाह्यादिषु ॥

(वा.२) मस्ज् धातूला जो मित् म्ह. नुम्
आगम 'मस्जिनशोर्झलि' (७।१।६०) या सूत्राने
सांगितला आहे तो शेवटच्या अचाच्या पुढे
न होतां शेवटच्या वर्णाच्या पूर्वीं होतो असें
सांगावें.

याचा काय उपयोग ?

अनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थम् म्ह. अनुषङ्ग-
लोप (६।४।२४) होण्याकरतां आणि संयोगा-
दिलोप (८।२।२९) होण्याकरतां. उपधेला
जो नकार असतो त्याला अनुषङ्ग असें म्हण-
तात. त्याच्या लोपाचीं उदाहरणें, मग्नः मग्न-
वान्. संयोगादिलोपाचीं उदाहरणें मङ्क्ता,
मङ्क्तुम्, मङ्क्तव्यम्.

४. मस्ज् धातूहून निष्ठा (३।२।१०२) यानें
यक्त प्रत्ययेनंतर 'मस्जिनशो' (७।१।६०)
यानें नुम् आगम होतो तो जर शेवटच्या अचाच्या
पुढे म्ह. अकाराच्यापुढे झाला तर मन्सूज् असे
होत असल्यामुळे धातूची उपधा (१।१।६५) सकार
होतो, नकार होत नाही, म्हणून 'अनिदितां०'
(६।४।३४) यानें नकाराचा लोप होणार नाही. आतां
या प्रकृत वार्तिकानें शेवटच्या वर्णाच्या म्ह. जका-
राच्या पूर्वीं केला म्हणजे मस्नज् असें होतें आणि,
धातूच्या उपधेला नकार येत असल्यामुळे त्याचा लोप
होतो.

५. मस्ज् धातूहून 'पुल्लुत्चौ' (३।१।१३३) यानें
तृच् प्रत्ययेनंतर नुम् हा आगम अकाराच्या-
पुढे झाला तर नसूज् असा संयोग होतो. तेव्हां
संयोगाचा आदि सकार नसल्यामुळे 'स्कोः संयो०'
(८।२।२९) यानें सकाराचा लोप होणार नाही.
आतां प्रकृत वार्तिकानें जकाराच्या पूर्वीं नुन् केला
म्हणजे सन्सूज् असा संयोग होतो आणि संयोगाचा आदि

(वा.३) भर्जि, मर्चि यांनाही जो मित्
आगम होतो तो शेवटच्या वर्णाच्या पूर्वीं
होतो असें म्हणावें. उदा० भरुजा, मरीचयः.
तर मग तसें म्हटलेंच पाहिजे ना ?
तसें म्हणावयास नको. निपातनावरूनच
तें सिद्ध होईल. निपातन म्ह. प्रत्यक्ष तसा
शब्द उच्चारणें.

तें निपातन कोणतें ?

अङ्गुल्यादिगणामध्ये (५।३।१०७) भरुजा
असा शब्द पाणिनीने उच्चारला आहे. तसाच
मरीचि हा शब्द बाह्यादिगणामध्ये (४।१।
९६) उच्चारला आहे.

काय पण हा मित् पूर्वीचा अंत्यावयव

सकार असल्यामुळे त्याचा लोप होतो. 'तीन किंवा
अधिक व्यंजनं ज्वल असतील तर त्यांतील दोन
व्यंजनांना संयोगसंज्ञा होत नाही' या मताला
अनुसरून हा उपयोग दाखविला आहे. 'समुदाये
संयोगादिलोपो मस्जेः' (१।१।७ वार्ति०२) पहा.

६. भर्ज् धातूहून अच् प्रत्यय केल्यानंतर धातूला
जो ऊम् हा आगम होतो तो अकाराच्यापुढे न होतां
शेवटच्या वर्णाच्या म्ह. जकाराच्या पूर्वीं होतो त्यामुळे
भरुज् असा शब्द होतो. पुढे स्त्रीलिंगी टाप् प्रत्यय
होऊन भरुजा असें होतें. तसेंच दहाव्या गणांतील
मर्च धातूहून णिच् प्रत्यय करून त्याच्यापुढे 'अच्
इः' (उणा०४।१४१) यानें इ प्रत्यय झाला आहे.
तेथें जो धातूला इम् आगम होतो तो शेवटच्या
वर्णाच्या म्ह. चकाराच्या पूर्वीं होतो त्यामुळे मरीचि
असा शब्द सिद्ध होतो.

७. शिवाय 'मृकणिभ्यामीचिः' (उणा०४।६९)
यानें मृ धातूहून ईचि प्रत्यय करूनही मरीचि हा
शब्द सिद्ध होत आहे.

किं पुनरयं पूर्वान्त आहोस्वित्परादि-
राहोस्विदभक्तः । कथं चायं पूर्वान्तः
स्यात्कथं वापरादिः कथं वाभक्तः । यद्यन्त
इति वर्तते ततः पूर्वान्तः । अथादिरिति
वर्तते ततः परादिः । अथोभयं निवृत्तं ततोऽ
भक्तः । कश्चात्र विशेषः ।

अभक्ते दीर्घनलोपस्वरणत्वानु-
स्वारशीभावाः ॥४॥

यद्यभक्तो दीर्घत्वं न प्राप्नोति । कुण्डानि
वनानि । नोपधायाः [६.४.७] सर्वनाम-

स्थाने चासंबुद्धौ [८] इति दीर्घत्वं न
प्राप्नोति । दीर्घ ॥ नलोप । नलोपश्च न
सिध्यति । अग्रे त्री ते वाजिना त्री षधस्था ।
ता ता पिण्डानाम् । नलोपः प्रातिपदिका-
न्तस्य [८.२.७] इति नलोपो न प्राप्नोति ।
नलोप ॥ स्वर । स्वरश्च न सिध्यति ।
सर्वाणि ज्योतींषि । सर्वस्य सुपि [६.१.
१९१] इत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति । स्वर ॥
णत्व । णत्वं च न सिध्यति । माषवापाणि
व्रीहिवापाणि । पूर्वान्ते प्रातिपदिकान्तन-

होतो किंवा पराचा आद्यावयव होतो अथवा
दोषांचाही अवयव न होतां मध्ये अलगच
राहतो.

(हा प्रश्न कसा संभवतो ?) 'पूर्वाचा
अंत्यावयव' कसा होईल, 'पराचा आद्यावयव'
कसा होईल तसा 'अलगच मध्ये राहतो'
असे पण कसे म्हणतां येईल ?

जर ह्या प्रकृतसूत्रामध्ये पूर्वसूत्रांतून अंत-
शब्दाची अनुवृत्ति आली तर मित् 'हा
पूर्वाचा अंत्यावयव होतो' असे म्हणतां येईल.
तसेच आदिशब्दाची अनुवृत्ति केली तर
'पराचा आद्यावयव होतो' असे म्हणतां येईल
आणि दोन्ही शब्दांची अनुवृत्ति केली नाही
म्हणजे 'मध्ये अलग राहतो' असे म्हणतां
येईल.

मग ह्या तीन पक्षांमध्ये फरक काय होतो ?

(वा.४) जर मित् हा कोणाचाच अवयव
न होतां अलगच राहील तर दीर्घ होणार
नाहीं. कुण्डानि, वनानि या उदाहरणांमध्ये

'नोपधायाः' (६।४।७) याच्या पुढील 'सर्व-
नामस्थाने चासंबुद्धौ' (६।४।८) यानें उपधेला
सांगितलेला दीर्घ होणार नाही. तसाच नलो-
पही होणार नाही. 'अग्रे त्री ते वाजिना त्री
षधस्था', 'ता ता पिण्डानाम्' या वाक्यां-
मधील त्री आणि ता या रूपांमध्ये नलोपः
प्रातिपदिकान्तस्य (८।२।७) यानें जो
नकाराचा लोप होत असतो तो होणार
नाहीं. तसाच स्वरही सिद्ध होणार नाही.
'सर्वाणि ज्योतींषि' या वाक्यामधील सर्वाणि
या रूपांमध्ये 'सर्वस्य सुपि' (६।१।१९१)
यानें जो आदि उदात्त होत असतो
तो होणार नाही. तसेच माषवापाणि,
व्रीहिवापाणि या उदाहरणांमध्ये णत्व सिद्ध
होणार नाही. येथें 'नपुंसकस्य झलचः'
(७।१।७२) यानें झालेला नुम् हा जर
पूर्वाचा अंत्यावयव मानला तर 'प्रातिपदि-
कान्तः' (८।४।११) यानें प्रतिपादिकाचा
अंत्यावयव समजून त्या नुमाच्या नकाराला

८. कुण्ड शब्दापुढील जस् प्रत्ययाला शि आदेश
(७।१।२०) केल्यानंतर 'नपुंसकस्य झलचः' (७।१।
७२) यानें झालेला नुम् जर या अंगाचा अवयव न
होतां नुसता पुढें झाला तर अंग नकारान्त नसल्या-
मुळे दीर्घ होणार नाही.

९. त्रीणि, तानि अशीं जीं त्रि आणि तद् या
शब्दांचीं नपुंसकलिङ्गीं प्रथमा बहुवचनें होतात

त्यांतील इ प्रत्ययाचा 'सुपां सुलुक्' (७।१।३९)
यानें वेदामध्ये लुक् होऊन त्याच्यामागील नुमा-
गमाचा नकार प्रातिपदिकाचा अंत्यावयव आहे म्हणून
त्याचा लोप होत असतो.

१०. कारण सर्व शब्दाच्यापुढें सुप् प्रत्यय नाही.
मध्ये नकाराने व्यवधान होत आहे.

कारस्येति सिद्धम् । परादौ विभक्तिनकार-
स्येति । अभक्ते नुमो ग्रहणं कर्तव्यम् । न
कर्तव्यम् । क्रियते न्यास एव । प्रातिपदि-
कान्तनुम्बिभक्तिषु च [८.४.११] इति ।
णत्व ॥ अनुस्वार । अनुस्वारश्च न सिध्यति ।
द्विषंतपः परंतपः । मोऽनुस्वारो हलीत्यनु-
स्वारो न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । नश्चापदा-
न्तस्य झलि [८.३.२४] इत्येवं भविष्यति ।
यस्तर्हि न झल्परः । वहंलिहो गौः । अञ्-

लिहो वायुः । अनुस्वार ॥ शीभाव । शीभा-
वश्च न सिध्यति । त्रपुणी जतुनी तुम्बु-
रुणी । नपुंसकादुत्तरस्यौडः शीभावो भव-
तीति शीभावो न प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि
परादिः करिष्यते ।

परादौ गुणवृद्धयौत्वदीर्घनलोपानु-
स्वारशीभावेनकारप्रतिषेधः ॥५॥

यदि परादिर्गुणः प्रतिषेध्यः । त्रपुणे
जतुने तुम्बुरुणे । घेडिति [७.३.१११]

णत्व होईल. जर तो नुम् पराचा आद्यावयव
मानला तर 'तो नकार विभक्तिप्रत्ययांपैकीं
आहे' असें समजून त्याच सूत्रानें णत्व होईल.
आणि जो नुम् 'कोणाचाच अवयव नाही'
असें मानलें तर त्या णत्व सांगणाऱ्या सूत्रा-
मध्ये नुमाच्या नकाराला णत्व होण्याकरतां
'नुम्' असा निराळा शब्द घातला पाहिजे.

पण तो नवीन शब्द घालावयास नको. कारण
पाणिनीने 'प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिषु च (८।
४।११) असा सूत्रामध्ये नुम् हा शब्द अगोदर
घातलेलाच आहे.

तसेंच मित् हा कोणाचाच अवयव मानला
नाहीं तर अनुस्वारही सिद्ध होणार नाही.
'मोनुस्वारः' (८।३।२३) यानें जो हल् पुढें
असतांना पदाच्या शेवटीं असलेल्या मका-
राला अनुस्वार सांगितला आहे तो द्विषंतपः,
परंतपः या उदाहरणांमध्ये होणार नाही.

पण त्या सूत्रानें अनुस्वार झाला नाही

११. एकंदरीत 'मित् कोणाचाच अवयव नाही'
या पक्षावर 'णत्व होणार नाही' हा दोष येत नाही.

१२. कारण 'अरुद्धिषो' (७।३।६७) यानें जो
द्विषत् आणि पर या शब्दांना नुम् आगम झाला
तो पूर्वाचा अवयव नसल्यामुळें त्या नुमागमाचा
मकार 'पदाच्या शेवटीं आहे' असें म्हणतां येत नाही.

१३. त्रपु शब्दाहून औ प्रत्यय केल्यानंतर 'नपुं-
सकाच्च' (७।१।१९) यानें त्या औप्रत्ययाला शी-
आदेश प्राप्त झाला. परंतु 'इकोचि०' (७।१।७३)
यानें प्राप्त झालेला नुम् हा शीआदेशापेक्षां पर

तरी काहीं हरकत नाही. 'नश्चापदान्तस्य झलि'
(८।३।२४) यानें तेथें अनुस्वार होईल.

तर मग ज्याठिकाणीं झल् पुढें नसेल तेथें
काय वाट लावाल ? उदा० वहंलिहो गौः,
अञ्जलिहो वायुः. तेव्हां मित् हा जर कोणाचाच
अवयव मानला नाही तर 'अनुस्वार होणार
नाहीं' हा दोष कायम राहणारच. तसाच
शी आदेश सिद्ध होणार नाही. 'नपुंसकाच्च'
(७।१।१९) या सूत्रानें जो नपुंसकलिङ्गी शब्दा-
च्यापुढील प्रथमेच्या आणि द्वितीयेच्या द्विव-
चनप्रत्ययाला शी आदेश सांगितला आहे
तो त्रपुणी, जतुनी, तुम्बुरुणी या उदाहरणां-
मध्ये होणार नाही.

हे दोष येतात तर मित् हा पराचा आद्या-
वयवच करतां येईल.

(वा.५) जर मित् हा पराचा आद्यावयव
केला तर त्रपुणे, जतुने, तुम्बुरुणे या उदाह-
रणांमध्ये 'घेडिति' (७।३।१११) यानें जो गुण

आणि नित्य असल्यामुळें शी आदेशाच्या अगोदर
होईल. नंतर त्या नुमागमाच्या नकारानें व्यवधान
येत असल्यामुळें शीआदेश होणार नाही.

१४. त्रपु वगैरे शब्दाहून चतुर्थीचें एकवचन डे
प्रत्यय केल्यानंतर 'इकोचि०' (७।१।९३) यानें जो
नुम् आगम झाला तो त्रपु याचा अवयव नसल्या-
मुळें त्रपु ह्या उकारास्ताला विसंज्ञा (१।४।७) कायम
आहे. आणि तो नुम् आगम पुढील प्रत्ययाचा अवयव
असल्यामुळें मध्ये व्यवधान होत नाही त्यामुळें गुण
प्राप्त होत आहे.

इति गुणः प्राप्नोति । गुण ॥ वृद्धि । इत्येवं भविष्यति । इह तर्हि । अस्थीनि वृद्धिः प्रतिषेध्या । अतिसखीनि ब्राह्मणकुलानि । सख्युरसंबुद्धौ [७.१.९२] इति णित्वेऽचो ङिति [७.२.११५] इति वृद्धिः प्राप्नोति । वृद्धि ॥ औत्त्व । औत्त्वं च प्रतिषेध्यम् । त्रपुणि जतुनि तुम्बुरुणि । इदुद्भ्यामौदच्च घेः [७.३.११७-११९] इत्यौत्त्वं प्राप्नोति । औत्त्व ॥ दीर्घ । दीर्घत्वं च न सिध्यति । कुण्डानि वनानि । नोपधायाः सर्वनामस्थान इति दीर्घत्वं न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । अतो दीर्घो यञि सुपि च [७.३.१०१-१०२]

इत्येवं भविष्यति । इह तर्हि । अस्थीनि दधीनि प्रियसखीनि ब्राह्मणकुलानि । दीर्घ ॥ नलोप । नलोपश्च न सिध्यति । अग्रे त्री ते वाजिना त्री षधस्था । ता ता पिण्डानाम् । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपो न प्राप्नोति । नलोप ॥ अनुस्वार । अनुस्वारश्च न सिध्यति । द्विषंतपः परंतपः । मोऽनुस्वारो हलीत्यनुस्वारो न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । नश्चापदान्तस्य झलीत्येवं भविष्यति । यस्तर्हि न झलपरः । वहंलिहो गौः । अभ्रंलिहो वायुः । अनुस्वार ॥ शीभावेनकारप्रतिषेधः । शीभावे

प्राप्त होतो त्याचा निषेध केला पाहिजे. तसेंच अतिसखीनि ब्राह्मणकुलानि येथें अतिसखिशब्दाच्या पुढील शि प्रत्यय 'सख्युरसंबुद्धौ' (७।१।९२) यानें णित् असा समजला जात असल्यामुळें 'अचो ङिति' (७।२।११५) यानें जी वृद्धि प्राप्त होते तिचा निषेध केला पाहिजे. तसेंच, त्रपुणि, जतुनि, तुम्बुरुणि या उदाहरणांमध्ये 'इदुद्भ्यामौदच्च घेः' यांतील 'अच्च घेः' (७।३।११९) या विभक्त सूत्रानें सप्तमीप्रत्ययाला जो औकार आदेश प्राप्त होतो त्याचा निषेध केला पाहिजे. तसेंच मित् हा पराचा आद्यावयव मानला तर दीर्घ होणार नाही. कुण्डानि, वनानि या उदाहरणांमध्ये 'नोपधायाः' (६।४।७) याच्यापुढील 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ' (६।४।८) यानें उपधेला सांगितलेला दीर्घ होणार नाही.

त्या सूत्रानें दीर्घ झाला नाही तरी कांहीं हरकत नाही. 'अतो दीर्घो यञि' (७।३।१०१) याच्यापुढील 'सुपि च' (७।३।१०२) या सूत्रानें तेथें दीर्घ करतां येईल.

तर मग अस्थीनि, दधीनि, प्रियसखीनि

ब्राह्मणकुलानि, या उदाहरणांमध्ये 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ' (६।४।८) यानें जो दीर्घ होत असतो तो होणार नाही. (हा दोष येतोच. कारण तेथें इकाराला दीर्घ करावयाचा आहे. आणि 'सुपि च' यानें तर फक्त अकारालाच दीर्घ सांगितला आहे.) तसाच नलोपही होणार नाही. अग्रे त्री ते वाजिना त्री षधस्था, ता ता पिण्डानाम्, या वाक्यांमधील त्री आणि ता या रूपांमध्ये 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' (८।२।७) यानें जो नकाराचा लोप होत असतो तो होणार नाही. तसेंच अनुस्वारही सिद्ध होणार नाही. म्ह. द्विषंतपः, परंतपः, या उदाहरणांमध्ये 'मोनुस्वारः' (८।३।२३) यानें जो हल् पुढें असतांना अनुस्वार होत असतो तो होणार नाही.

पण त्या सूत्रानें अनुस्वार झाला नाही तरी कांहीं हरकत नाही. 'नश्चापदान्तस्य झलि' (८।३।२४) यानें तेथें अनुस्वार होईल.

तर मग ज्या ठिकाणीं झल् पुढें नाही तेथें काय वाट लावाल ? उदा० वहंलिहो गौः, अभ्रं लिहो वायुः. तसाच 'शी आदेश

१५. कारण नुम् हा आगम पराचा आद्यावयव होतो' हा पक्ष घेतला असल्यामुळें नि हा यजादि

सुप् प्रत्यय होत आहे.

नकारस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । त्रपुणी
जतुनी तुम्बुरुणी । सनुम्कस्य शीभावः
प्राप्नोति । नैष दोषः । निर्दिश्यमानस्या-
देशा भवन्तीत्येवं न भविष्यति । यस्तर्हि
निर्दिश्यते तस्य न प्राप्नोति । कस्मात् ।
नुमा व्यवहितत्वात् ॥ एवं तर्हि पूर्वान्तः
करिष्यते ।

पूर्वान्ते नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं द्विगु-
स्वरश्च ॥ ६ ॥

यदि पूर्वान्तः क्रियते नपुंसकोपसर्ज-
नह्रस्वत्वं द्विगुस्वरश्च न सिध्यति ।
नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वम् । आराशस्त्रिणी
धानाशष्कुलिनी । निष्कौशाम्बिनी निर्वा-
राणासिनी । द्विगुस्वरः । पञ्चारात्निनी
दशारत्निनी । नुमि कृतेऽनन्त्यत्वादेते
विधयो न प्राप्नुवन्ति ॥

न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ ७ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । बहिर-

कर्तव्य असतांना त्याच्या स्थानीमध्ये नकार
घेऊं नये' असा निषेध सांगितला पाहिजे. नाहीं
तर त्रपुणी, जतुनी, तुम्बुरुणी या उदाहरणां-
मध्ये नुम् हा पुढील औप्रत्ययाचा आद्या-
वयव होत असल्यामुळे त्या नुमागमासकट
औप्रत्ययाला 'नपुंसकाच्च' (७।१।१९) यानें शी
आदेश होऊं लागेल.

हा दोष येत नाही. कारण 'निर्दिश्यमान-
स्यादेशा भवन्ति' म्ह. सूत्रामध्ये जो प्रत्यक्ष
उच्चारला असेल तेवढ्यालाच आदेश होतात
या परिभाषेनें नुमागमासकट औप्रत्ययाला
शी आदेश होणार नाही.

तर मग त्या परिभाषेनें नकार वगळला
तर त्याच्या पुढील औ यालाही शी आदेश
करतां येणार नाही. कारण मध्ये त्याच न-
कारानें व्यवधान येत असल्यामुळे तो औ
प्रत्यय नपुंसकलिङ्गी अंगाच्या पुढें पडत नाही.

१६. आराशस्त्री, धानाशष्कुली हे समाहारद्वंद्व
आहेत. तसले समाहार दोनदां दाखवावयाचे असल्या-
मुळे समाहारद्वंद्वान्न द्विवचन येथें केलें आहे. या
ठिकाणीं शेवटच्या ईकाराला 'ह्रस्वो नपुंसके०'
(१।२।४७) यानें ह्रस्व प्राप्त झाला आहे. निष्कौ-
शाम्बी, निर्वाराणसी हे 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या'
(२।२।१८ सौनाग०) यानें पञ्चमी तत्पुरुष होऊन
सामासिक शब्द बनले आहेत. या ठिकाणीं शेवट-
च्या ईकाराला 'ह्रस्वो नपुंसके०' (१।२।४७) आणि
'गोस्त्रियो' (१।२।४८) या दोन्ही सूत्रांनीं ह्रस्व
प्राप्त झाला आहे. परंतु त्या ह्रस्वाच्या अगोदर
नित्यत्वास्तव नुम् आगम होईल. तसेंच पञ्चारात्नि,

तर मग असे जर दोष येतात तर मित् हा
पूर्वाचा अंत्यावयव करतां येईल.

(वा.६) मित् हा जर पूर्वाचा अंत्यावयव
केला तर नपुंसकह्रस्व (१।२।४७) उपसर्जन-
ह्रस्व (१।२।४८) आणि द्विगुस्वर (६।२।
२९) हे सिद्ध होणार नाहीत. नपुंसकत्व आणि
उपसर्जनह्रस्वत्व यांचीं उदाहरणें—आराशस्त्रिणी
धानाशष्कुलिनी, निष्कौशाम्बिनी, निर्वाराण-
सिनी, द्विगुस्वराचीं उदाहरणें—पञ्चारात्निनी,
दशारात्निनी. या उदाहरणांमध्ये 'इकोचि
विभक्तौ' (७।१।७३) यानें नुम् आगम केल्या-
नंतर तो नुम् पूर्वाचा अंत्यावयव झाला तर
पूर्वाचा शब्द अजन्त नसल्यामुळे ह्रस्व आणि
स्वर हे विधि होणार नाहीत.

अथवा हा दोष येत नाही.

कां वरें ?

बहिरङ्गलक्षणत्वात् म्ह. नुम् हा बहिरङ्ग

दशारात्नि, हे सामासिक शब्द 'तद्धिताथोत्तरपदसमा-
हारे च' (२।१।५१) 'संख्यापूर्वो द्विगुः' (२।१।६२)
यांनीं द्विगुसमास होऊन बनले आहेत. येथें 'इगन्त-
काल०' (६।२।२९) या सूत्रानें अरत्नि हे इगन्त
उत्तरपद पुढें आहे म्हणून पञ्चन् या पूर्वपदाला
प्रकृतिस्वर म्ह. आदि उदात्त प्राप्त झाला आहे.
परंतु त्या स्वराच्या अगोदर नित्यत्वास्तव नुम्
आगम होईल.

१७. नुम् आगम पूर्वाचा अंत्यावयव झाल्यामुळे
'अरत्निन्' एवढें उत्तरपद समजलें जाईल. आणि
तें इगन्त नसल्यामुळे स्वर होणार नाही.

ङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गो नुमन्तरङ्गा एते
विधयः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥
द्विगुस्वरे भूयान्परिहारः । संघातभक्तोऽसौ
नोत्सहतेऽवयवस्येगन्ततां विहन्तुमिति
कृत्वा द्विगुस्वरो भविष्यति ॥

एच इग्रस्वादेशो ॥१.१.४८॥

किमर्थमिदमुच्यते ।

एच इवसवर्णाकारनिवृत्त्यर्थम् ॥१॥

एच इग्रभवतीत्युच्यते सवर्णनिवृत्त्यर्थ-
मकारनिवृत्त्यर्थं च । सवर्णनिवृत्त्यर्थं
तावत् । एङो ह्रस्वशासनेष्वर्ध एकारोऽर्ध
ओकारो वा मा भूदिति ॥ अकारनिवृ-
त्त्यर्थं च । इमावैचौ समाहारवर्णौ ।
मात्रावर्णस्य मात्रेवर्णोवर्णयोः । तयोर्ह्र-
स्वशासनेषु कदाचिदवर्णः स्यात्कदाचि-
दिवर्णोवर्णौ । मा कदाचिदवर्णं भूदित्येव-

आहे व ह्रस्व आणि स्वर हे विधि अन्तरंग
आहेत. आणि 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' म्ह.
'अंतरंगशास्त्र कर्तव्य असतांना बहिरंगशास्त्र
असिद्ध समजावे' अशी तर परिभाषाच आहे
(तेव्हां त्या परिभाषेमुळे या दोषांचा परिहार होईल).
द्विगु स्वरासंबंधानें तर याच्यापेक्षां
चांगला निराळाच एक परिहार आहे. तो
असा की जो आगम समुदायाचा अवयव
म्हणून होतो तो सहजगत्या त्या समुदायां-
तील एखाद्या अवयवाच्या पुढें आला म्हणून
तेवढ्यानें कांहीं त्या अवयवाच्या स्वरूपांत
बदल करूं शकत नाहीं. तेव्हां पञ्चारत्नि या
सामासिक शब्दांतील अवयव जें अरत्नि हें
उत्तरपद त्याच्या इंगतत्वाचा नुमागमानें
विघात होत नसल्यामुळे तेथें द्विगुस्वर
होण्याला कांहींच अडचण नाहीं.

(सू. ४८) हें सूत्र कशाकरतां केलें आहे ?

(वा. १) एचाला इक् होतो असें जें येथें
म्हटलें आहे तें सवर्णांच्या निवृत्तीकरतां
आणि अकाराच्या निवृत्तीकरतां म्हटलें आहे.
त्यांपैकी सवर्णांच्या निवृत्तीचा उपयोग असा—

१८. नुम् आगमाला पुढील सुप्रत्ययाची जरूर
असल्यामुळे तो बहिरंग होतो. आणि न्हस्व व स्वर
यांना पुढील सुप्रत्ययाची जरूर नसल्यामुळे ते
अंतरंग होतात. तेव्हां त्या अंतरंगांच्या दृष्टीनें बहि-
रंग नुम् आगम असिद्ध असल्यामुळे त्याच्या अगो-
दरच न्हस्व व स्वर होतील. अशा रीतीनें तेथें कांहीं
दोष येत नाहीं.

१९. पञ्चारत्नि या संबंध शब्दाचा नुम् अवयव

एङाला ज्या ठिकाणीं ह्रस्व सांगितला
असेल त्या ठिकाणीं त्या एकार व ओकार यांचें
स्थानीं त्यांचा सवर्ण अर्धा एकार म्ह. एक-
मात्रेचा ह्रस्व एकार आणि अर्धा ओकार
म्ह. एकमात्रेचा न्हस्व ओकार आदेश होईल,
तो होऊं नये. अकाराच्या निवृत्तीचा उपयोग
असा— ऐ आणि औ हे दोन वर्ण वर्णसमु-
दायस्वरूप आहेत. ऐ हा वर्ण उच्चारला
म्हणजे त्यांत 'आ इ' या दोन वर्णांचा भास
होतो, तसेंच औ हा वर्ण उच्चारला म्हणजे
त्यांत 'आ उ' या दोन वर्णांचा भास होतो.
ऐ आणि औ यांच्या प्रत्येकीं दोन मात्रा
आहेत. त्यापैकीं एक मात्रा पहिल्या आ या
भागाची आहे आणि दुसरी एक मात्रा ई
किंवा ऊ या पुढील भागाची आहे. तेव्हां
अर्थातच त्या ऐ आणि औ यांना ह्रस्व
कर्तव्य असेल तेथें कदाचित् अवर्ण आदेश
होईल, कदाचित् इवर्ण व उवर्ण हेही आदेश
होतील. त्यांत अवर्ण हा केव्हांही ह्रस्व म्हणू-
नच झाला पाहिजे. याकरतां हें सूत्र केलें
आहे.

झाल्यामुळे त्या संबंध सामासिक शब्दाचें पञ्चारत्निन्
याचें इंगतत्व जाईल. पण उत्तरपद अरत्नि एवढेंच
असल्यामुळे त्याचें इंगतत्व कायमच आहे.

१. एच् म्ह. ए, ओ, ऐ, औ या चार वर्णाना
जेव्हां कोठेंही न्हस्वत्व प्राप्त होईल तेव्हां तो न्हस्व
इक् च म्ह. इ, उ, ऋ, ल यांपैकींच कोणीतरी
जमेल तो करावा. यांशिवाय इतर मात्र केव्हांही
करूं नयेत.

मर्थमिदमुच्यते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । दीर्घप्रसङ्गः । दीर्घास्त्विकः प्राप्नुवन्ति । किं कारणम् । स्थानेऽन्तर-तमो भवतीति । ननु च ह्रस्वादेश इत्युच्यते तेन दीर्घा न भविष्यन्ति । विषयार्थमेतत्स्यात् । एचो ह्रस्वप्रसङ्ग इग्भवतीति । दीर्घाप्रसङ्गस्तु निवर्तकत्वात् ॥ २ ॥ दीर्घाणां त्विकामप्रसङ्गः । किं कारणम् । निवर्तकत्वात् । नानेनेको निव-

र्त्यन्ते । किं तर्हि । अनिको निवर्त्यन्ते । सिद्धा ह्यत्र ह्रस्वा इकश्चानिकश्च तत्रानेनानिको निवर्त्यन्ते ॥

सवर्णनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः ।

सिद्धमेडः सस्थानत्वात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । एडः सस्थानत्वादिकारोकारौ भविष्यतोऽर्ध एकारोऽर्ध ओकारो वा न भविष्यति । ननु चैडः सस्थानतरावर्धकारार्धकारौ । न तौ स्तः ।

हा या सूत्राचा उपयोग आहे खरा पण-पण तें काय ? काय पुढें तुमचें म्हणणें आहे ?

म्हणणें इतकेंच की ह्या सूत्रानें 'इक् आदेश करावेत' इतकेंच सांगितलें असल्यामुळें तें इक् आदेश होतांनाच दीर्घ होऊं लागतील.

कां वरें ?

'स्थानेऽन्तरतमः' (१।१।५०) अशी परिभाषा असल्यामुळें द्विमात्र एचांचे स्थानीं होणारे इक् द्विमात्र म्ह. दीर्घच होतील.

पण ह्या सूत्रामध्ये 'ह्रस्व कर्तव्य असतांना' असें म्हटलें आहे ना ? तेव्हां दीर्घ इक् होणार नाहीतच.

अहो, तें जें म्हटलें आहे तो केवळ स्थलनिर्देश आहे, म्ह. एचांना ह्रस्व कर्तव्य असतांना तेथेंच त्यांना इक् आदेश करावेत. म्हणजे त्यावरून जेथें ह्रस्व कर्तव्य नसेल तेथें हें सूत्र प्रवृत्त होणार नाही. पण जेथें ह्रस्व कर्तव्य असल्यामुळें हें सूत्र प्रवृत्त होईल तेथें दीर्घ इक् आदेश कां करूं नयेत तें समजत नाही.

(वा. २) दीर्घ इक् आदेश होणार नाहीत. कां म्हणून ?

हें परिभाषासूत्र केवळ निवर्तकच आहे म्हणून. म्हणजे ह्या सूत्रानें जे इक् आदेश

करावेत असें जें सांगितलें आहे ते इक् आदेश कांहीं ह्या सूत्रानें नवीनच केले जात नाहीत. तर ते त्या त्या ह्रस्व सांगणाऱ्या सूत्रानेंच केले जातात. पण त्याच न्हस्व सांगणाऱ्या सूत्रांमध्ये 'न्हस्व होतो' इतकेंच फक्त सांगितलें असल्यामुळें ते ह्रस्व इक् आणि त्याहून निराळे अनिक् असे दोन्ही प्रकारचे प्राप्त होतात. त्यांत त्या सूत्रांनीं इकाशिवाय जे दुसरे ह्रस्व आदेश येतात. त्यांची ह्या प्रकृतसूत्रानें फक्त निवृत्ति होते. (एकंदरीत ह्या सूत्रानें पूर्वी दाखविलेले दोन तऱ्हेचे उपयोग आहेत असें सिद्ध झालें.)

आतां सवर्णांच्या निवृत्तीकरतां तर हे सूत्र करावयास नकोच.

(वा. ३) ए आणि ओ यांना ह्रस्व कर्तव्य असतांना त्यांचे सवर्ण न्हस्व ए, ओ हे न होतां इक्च ह्रस्व होतील हें आपोआपच सिद्ध होत आहे.

तें कसें ?

एड् आणि इकार, उकार हे स्थानांनीं सारखे असल्यामुळें एडाला न्हस्व कर्तव्य असतांना ते इकार आणि उकार हेच होतील. अर्धा एकार किंवा अर्धा ओकार हे होणार नाहीत.

पण अर्धा एकार आणि अर्धा ओकार हे इकार व उकार यांच्यापेक्षां स्थानांनीं जास्तच

आहेत. तशीच तीं दोन्ही स्थानें अर्ध्या एकाराचीं आहेत. आणि इकाराचें फक्त ताडस्थान आहे.

२. अ. १ पा. १ सू. ४६ टी. ६ पाहा.

३. ए याचीं कंठ आणि ताड अशीं दोन स्थानें

यदि हि तौ स्यातां तामेवायमुपदिशेत् । नार्थः ।

ननु च भोश्छन्दोगानां सात्यमुग्रिराणा-
यनीया अर्धमेकारमर्धभोकारं चाधीयते ।
सुजाते ए अश्वसूनुते । अध्वर्यो ओ
अद्रिभिः सुतम् । शुक्रं ते ए अन्यद्यजतं
ते ए अन्यदिति । पार्षदकृतिरेषा तत्रभवतां
नैव लोके नान्यस्मिन्वेदेष्वेकारोऽर्ध
ओकारो वास्ति ॥ अकारनिवृत्त्यर्थेनापि

ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वात् ॥ ४ ॥

ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादवर्णो न भवि-
ष्यति । भूयसी मात्रेवर्णोवर्णयोरल्पीयस्य-
वर्णस्य । भूयस एव ग्रहणानि भविष्यति ।
तद्यथा । ब्राह्मणग्राम आनीयतामित्यु-
च्यते तत्र चावरतः पञ्चकारुकी भवति ॥
षष्ठी स्थानेयोगा ११।१।४९॥

एङसारखे आहेत ना? मग ते कां होणार नाहीत?

तसले एकार आणि ओकार हे भाषेमध्ये
मुळीं अस्तित्वांतच नाहीत. जर ते अस्तित्वांत
असते तर महेश्वरानें एओङ् या सूत्रामध्ये जें
दीर्घ एकार आणि ओकार उच्चारले आहेत
ते न उच्चारतां त्यांच्या जागीं अइउण् या प्र-
माणे तसले एकमात्रेचेच एकार आणि ओकार
उच्चारले असते.

पण सात्यमुग्रि आणि राणायनीय शाखेचे
सामवेदी लोक 'सुजाते ए अश्वसूनुते, अध्वर्यो
ओ अद्रिभिः सुतम्, शुक्रं ते ए अन्यद्यजतं ते
ए अन्यत्, या वैदिक वाक्यांमध्ये जे एकार
आणि ओकार यांच्यापुढें दुसरे एकार आणि
ओकार उच्चारतात ते तसले म्ह. अर्धे एक-
मात्रेचे न्हस्व उच्चारतात त्याची वाट काय ?

तो त्यांच्या समेतील खासगी ठराव आहे.
तो सर्वत्र लागू होत नाही. असें पाहा की
लोकामध्ये किंवा वेदामध्ये दुसरीकडे कोठेही
तसला अर्धा ओकार दृष्टीस पडत नाही.
(एकंदरीत तसले एकार आणि ओकार न
होण्याकरतां हें सूत्र करावयास नको.)

तसेंच अकाराच्या निवृत्तीकरतांही हें सूत्र

तसेंच ओ याचीं कंठ आणि ओष्ठ अशीं दोन स्थानें
आहेत. तशींच तीं दोन्ही स्थानें अर्ध्या अर्ध्या
ओकाराचीं आहेत. आणि उकाराचें एकच
ओष्ठस्थान आहे. तेव्हां एका स्थानानें जो सारखा
असतो त्यापेक्षां दोन स्थानांनीं जो सारखा असतो

नको.

(वा.४) ऐ आणि औ यांमध्ये पुढील जो
इवर्णासारखा व उवर्णासारखा भाग आहे तो
अवर्णासारख्या पूर्वभागापेक्षा मोठा आहे,
त्यामुळे 'त्यांना न्हस्व करावयाचा' असें म्हटलें
की चटदिशीं तो पुढील भाग जसा मनांत
येतो तसा पूर्वभाग मनांत येत नाही; म्हणून
त्यांना अवर्ण न्हस्व होणार नाही. ऐ आणि
औ यांमध्ये इ व उ या पुढील भागाची
मात्रा पूर्वभागापेक्षां जास्त आहे, म्ह. दीड-
मात्रा आहे आणि अ हा जो पूर्वभाग त्याची
त्या उत्तरभागापेक्षां मात्रा कमी आहे, म्ह.
अर्धी आहे, आणि ज्यामध्ये ज्याचा पुष्कळ
भाग आहे त्याच्याच नांवानें तो मोडला
जातो. जसें 'ब्राह्मणांच्या गांवामध्ये आणा'
असें म्हटलें असतां ज्या गांवामध्ये पुष्कळ
ब्राह्मण राहतात तें गांव 'ब्राह्मणांचें गांव'
म्हणून मनांत येतें. पण सगळेच कांहीं त्यांत
ब्राह्मण राहतात असें नाही. गांव म्हटला
म्हणजे त्यांत कमीत कमी सुतार, सोनार वगैरे
पांच प्रकारचे कारागीर असणारच.

(सू. ४९) 'स्थानेयोगा' हें काय आहे ?

तो जास्त सारखा असतो हें प्रसिद्धच आहे.

१. ज्या ठिकाणीं षष्ठीप्रत्ययाचा अर्थ अमुकच
संबंध ध्यावा असा निश्चय होत नसेल त्या
ठिकाणीं स्थानाशीं जो संबंध असतो तो त्या षष्ठी-
प्रत्ययाचा अर्थ ध्यावा.

किमिदं स्थानेयोगेति । स्थाने योगोऽ-
स्याः सेयं स्थानेयोगा । सप्तम्यलोपो
निपातनात् ॥ तृतीयाया वैत्वम् ।
स्थानेन योगोऽस्याः सेयं स्थानेयोगा ॥
किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

षष्ठ्याः स्थानेयोगवचनं नियमार्थम्
॥ १ ॥

नियमार्थोऽयमारम्भः । एकशतं षष्ठ्य-
र्था यावन्तो वा ते सर्वे षष्ठ्यामुच्चा-
रितायां प्राप्नुवन्ति । इष्यते च व्याकरणे
या षष्ठी सा स्थानेयोगैव स्यादिति तच्चा-
न्तरेण यत्नं न सिध्यतीति षष्ठ्याः स्थाने-

योगवचनं नियमार्थम् । एवमर्थमिदमु-
च्यते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं
तर्हीति ।

अवयवषष्ठ्यादिष्वतिप्रसङ्गः शासो
गोह इति ॥ २ ॥

अवयवषष्ठ्यादयस्तु न सिध्यन्ति ।
तत्र को दोषः । शास इदङ्गलोः [६.
४.३४] इति शासेश्चान्त्यस्य स्यादु-
पधामात्रस्य च । ऊदुपधाया गोहः
[६.४.८९] इति गोहेश्चान्त्यस्य स्यादु-
पधामात्रस्य च ॥

अवयवषष्ठ्यादीनां चाप्राप्तिर्योगस्या-

‘स्थानाचें ठिकाणीं आहे योग म्ह. संबंध ज्या
षष्ठीचा’ अशा अर्थाचा बहुव्रीहि समास करून
‘स्थानेयोगा’ हें सामासिक पद उच्चारलें आहे.
समास जरी आहे तरी पाणिनीने ‘स्थानेयोगा’
असें उच्चारलेंच आहे म्हणून समासामधील स-
प्तमीप्रत्ययाचा लोप झाला नाही. अथवा ‘स्था-
नाशीं आहे योग म्ह. संबंध ज्या षष्ठीचा’ अशा
अर्थाचा स्थानेयोगा हा बहुव्रीहि समास करावा
आणि पाणिनीने स्थानेयोगा असें उच्चारलेंच
आहे म्हणून समासामधील तृतीयाप्रत्ययाला
एकार आदेश झाला आहे अशी कल्पना
करावी.

पण हें सूत्रच मुलीं कशाकरतां बरें केलें
आहे ?

(वा.१) षष्ठीच्या अर्थासंबंधानें नियम कर-
ण्याकरतां हें सूत्र केलें आहे; षष्ठीचें एकशें एक
अर्थ आहेत. तेव्हां षष्ठीप्रत्यय दिसला की तितके
अर्थ मनांत येतात किंवा त्यांपैकीं शब्दाला
जुळतील तितके तरी निदान मनांत येणारच.
आणि आम्हांला इष्ट तर असें आहे की
व्याकरणामध्ये षष्ठी म्हणून जेवढी दिसते तिचा
फक्त स्थानाशीं जो संबंध तोच अर्थ झाला
पाहिजे. आणि ही गोष्ट तर त्याकरतां मुद्दाम
कांहींतरी यत्न केल्याशिवाय सिद्धीला जाणार

नाहीं म्हणून षष्ठीच्या अर्थासंबंधानें कांहीं-
तरी नियम झाला पाहिजे अशाकरता हें सूत्र
केलें आहे.

हा उपयोग आहे खरा.

मग पुढें काय तुमचें म्हणणें आहे ?

(वा.२) आमचें म्हणणें इतकेंच की हा
नियम केला तर ज्या ठिकाणीं षष्ठीप्रत्ययाचे
अवयव वगैरे अर्थ पाहिजेत तेथें ते घेतां
येणार नाहीत.

तसें झालें तर दोष कुठें येतो ?

‘शास इदङ्गलोः’ (६।४।३४) या सूत्रा-
मधील शासः या षष्ठीचा अवयव हा अर्थ घेतां
येणार नाही. वरील नियमाला अनुसरून तेथील
उपधायाः या षष्ठीप्रमाणें शासः या षष्ठीचाही
स्थानाशीं संबंध होईल. आणि त्यानें सांगि-
तलेला इकार आदेश शास् धातूला म्ह.
त्याच्या अंत्यवर्णाला आणि इतर कोणत्याही
धातूच्या उपधेला करावा लागेल. तसेंच ‘ऊदु-
पधाया गोहः’ (६।४।८९) येथेंही उपधायाः
या षष्ठीप्रमाणें गोहः या षष्ठीचाही स्थानाशीं
संबंध होईल. आणि त्यानें सांगितलेला ऊकार
आदेश गोह याला म्ह. त्याच्या अंत्यवर्णाला
आणि इतर कोणत्याही धातूच्या उपधेला
करावा लागेल.

संदिग्धत्वात् ॥ ३ ॥

अवयवषष्ठ्यादीनां च नियमस्या-
प्राप्तिः । किं कारणम् । योगस्यासंदिग्ध-
त्वात् । संदेहे नियमो न चावयवषष्ठ्या-
दिषु संदेहः । किं वक्तव्यमेतत् । न हि ।
कथमनुच्यमानं गंस्यते । लौकिकोऽयं
दृष्टान्तः । तद्यथा । लोके कंचित्कश्चित्पु-
च्छति प्रामान्तरं गमिष्यामि पन्थानं मे
भवानुपदिशत्विति । स तस्मा आचष्टे ।

अमुष्मिन्नवकाशे हस्तदक्षिणो ग्रहीतव्योऽ-
मुष्मिन्नवकाशे हस्तवाम इति । यस्तत्र
तिर्यङ्पथो भवति न तस्मिन्संदेह इति
कृत्वा नासावुपदिश्यते । एवमिहापि
संदेहे नियमो न चावयवषष्ठ्यादिषु
संदेहः ॥

अथवा स्थानेऽयोगा स्थानेयोगा ।
किमिदमयोगेति । अव्यक्तयोगायोगा ॥
अथवा योगवती योगा । का पुनर्योगवती ।

(वा.३) अवयव वगैरे संबंध हे अर्थ
षष्ठीचे ज्या ठिकाणी आहेत त्या ठिकाणी
हा प्रकृतसूत्राने केलेला नियम लागू होत
नाहीं.

कां म्हणून ?

ह्या योगाविषयीं संदेह नाही म्हणून. नियम
ही संशयाच्या पुढील पायरी आहे. आणि येथे
तर षष्ठीचा अर्थ जो संबंध तो कोणता घ्यावा
असा संशयच मुळीं येत नाही.

मग 'संशय असेल तरच तेथे नियम
घ्यावा' असे वचन केलें पाहिजे कीं काय ?

तसें काहीं मुद्दाम वचन करावयास नको.

वचन केल्याशिवाय तसें कसें गृहीत
धरतां येईल.

लौकिक दृष्टान्तावरूनच तसें गृहीत धरतां
येईल. जसें लोकामध्ये कोणी एक नवीनच
गांवाला निघालेला मनुष्य दुसऱ्या एका
माहितगार मनुष्याला विचारतो की अमुक
गांवाला मला जावयाचें आहे त्याची वाट
मला सांग. त्यानंतर तो त्याला सांगतो की
तूं येथून समोरच्या वाटेनें एक कोसभर
गेलास म्हणजे उजव्या हाताला वळ आणि
पुढें अर्धा कोस गेलास म्हणजे डाव्या हाताला
वळ. त्यानंतर तो निघालेला मनुष्य एक
कोस होतांच वाट सोडून उजव्या हाताला

वळत नाही, इतकेंच नव्हे तर वेळेनुसार
त्या ठिकाणीं ती वाट डावीकडे वळली
असेल व 'वाट वळली तरी ती वाट सोडूं
नको' असें सांगणाराने सांगितलें नसलें तरी
देखील ती सोडीत नाही. त्याच सुमारास
जेथें दोन वाटा फुटतील तेथेंच तो उजव्या
हाताकडे वळतो; याप्रमाणें या शास्त्रामध्येही
संशय येत असेल तेथेंच नियम प्रवृत्त
होतो. आणि शासः, गोहः इत्यादि ठिकाणीं
अवयव वगैरेशीं जुळणारे षष्ठीचें अर्थ निश्चित
होत असल्यामुळे संशयच येत नाही. म्हणून
प्रकृतसूत्राने केलेला नियम तेथें लागू होत नाही.

अथवा स्थानेयोगा हें एक पद न घेतां
स्थाने आणि अयोगा अशीं दोन पदे
घ्यावीत.

अयोगा या पदाचा अर्थ काय ?

अव्यक्तयोगा अयोगा (न आणि व्यक्त
या दोन शब्दांचा नञ्त्तत्पुरुष करून नंतर
त्या अव्यक्तशब्दाचा योगशब्दाबरोबर बहु-
व्रीहि समास करावा. म्हणजे 'जिचा संबंध
अमुक असा स्पष्ट झालेला नसेल त्या षष्ठीचा
स्थानाशीं संबंध जोडावा' असा अर्थ होतो.

अथवा अयोगा असें पद न घेतां योगा
असेंच घ्यावें. योगा म्ह. योगवती ('योग
आहे जिला' ह्या अर्थी योगशब्दाहून मतुप्-

२. उपधायाः असा संबंधी शब्द तेथें आहे. उपधा
हें नांव एका विशिष्ट अवयवाचें म्ह. उपांत्य वर्णाचें
आहे. तेव्हां त्या अवयवाचाच संबंधी शब्दामुळे

अवयवाबरोबर जो अवयवीचा संबंध असतो तोच
तेथें शासः या षष्ठीप्रत्ययाचा अर्थ ठरतो.

यस्या बहवो योगाः । कुत एतत् । भूम्नि हि मनुष्यभवति ॥

विशिष्टा वा षष्ठी स्थानेयोगा ॥ ४ ॥

अथवा किंचिल्लिङ्गमासज्य वक्ष्यामी-
त्थंलिङ्गा षष्ठी स्थानेयोगा भवतीति । न
च तल्लिङ्गमवयवषष्ठ्यादिषु करिष्यते ॥
यद्येवं शास इदङ्ङ्हलोः शा हौ [६.४.
३५] शासि ग्रहणं कर्तव्यं स्थानेयोगार्थं
लिङ्गमासङ्क्ष्यामीति । न कर्तव्यम् ।
यदेवादः पुरस्तादवयवषष्ठ्यर्थं प्रकृतमेत-

दुत्तरत्रानुवृत्तं सत्स्थानेयोगार्थं भविष्य-
ति । कथम् । अधिकारो नाम त्रिप्रकारः ।
कश्चिदेकदेशस्थः सर्वं शास्त्रमभिज्वलयति
यथा प्रदीपः सुप्रज्वलितः सर्वं वेदमाभि-
ज्वलयति । अपरोऽधिकारो यथा रज्ज्वा-
यसा वा बद्धं काष्ठमनुकृष्यते तद्वदनु-
कृष्यते चकारेण । अपरोऽधिकारः प्रति-
योगं तस्यानिर्देशार्थं इति योगे योग
उपतिष्ठते । तद्यदैव पक्षोऽधिकारः प्रति-
योगं तस्यानिर्देशार्थं इति तदा हि य-

प्रत्ययाच्या अर्थी अच्प्रत्यय (५।२।१२७)
करून पुढें स्त्रीलिङ्गी टाप् (४।१।४) प्रत्यय
होऊन 'योगा' हा शब्द सिद्ध झाला आहे.)

योगवती षष्ठी ती कोणती ?

ज्या षष्ठीचे संबंध बहुत संभवतात ती.^३

'योगा' या पदाचा असा अर्थ कसा
होतो ?

योगशब्दाच्या पुढें जो मनुष्यप्रत्ययाच्या
अर्थी अच्प्रत्यय केला आहे त्यावरून बहुते
हा अर्थ येथें प्रतीत होतो.

(वा.४) अथवा त्या त्या ठिकाणीं षष्ठी-
प्रत्ययाला विशेष प्रकारचें कांहीं तरी एखादें
चिन्ह करावें. आणि 'तशा चिन्हाची जी
षष्ठी असेल तिचा स्थानाशीं संबंध जोडावा'
असें येथें म्हणावें. आणि ज्या ठिकाणीं षष्ठीचे
अवयव वगैरे अर्थ पाहिजे असतील तशा
ठिकाणीं म्ह. शासः, गोहः इत्यादि ठिकाणीं
षष्ठीप्रत्ययाला तें चिन्ह लावूं नये म्हणजे
झालें.

आतां 'शास इदङ्ङ्हलोः' (६।४।३४) या
सूत्रामध्ये शासः या षष्ठीप्रत्ययाला तें चिन्ह
लावलें नाहीं तर त्याच्यापुढील शा हौ (६।४।

३५) या सूत्रामध्ये शासः असें पद पुन्हा
निराळें घातलें पाहिजे. कारण त्या ठिकाणीं
षष्ठीचा स्थानाशीं संबंध पाहिजे असल्यामुळें
तेथें त्या चिन्हाची जरूर आहे.

'शा हौ' या सूत्रामध्ये पुन्हा निराळें शासः
हें पद घालावयास नको. जें पूर्वसूत्रामध्ये
अवयवाशीं संबंध दाखवणारे शासः हे पद
घातलें आहे तेंच 'शा हौ' या पुढील सूत्रामध्ये
अनुवृत्त झालें असतां स्थानाशीं संबंध दाख-
विण्याकरितां उपयोगी पडेल.

असें कसें करतां येतें ?

असें करतां येतें की ह्या शास्त्रामध्ये अधि-
कार तीन प्रकारचा आहे. पहिला प्रकार असा
की तो अधिकार स्वतः एकाच जागीं असून
सर्व शास्त्राला प्रकाशित करतो.^६ ज्याप्रमाणें
चांगला पेटविलेला दिवा एकाच ठिकाणीं
ठेवलेला असतो परंतु सर्व घरांत उजेड देतो
त्याप्रमाणेंच हा होय. उत्तरसूत्रांतील च या
शब्दाच्या जोरावर पूर्वसूत्रांतील जें पद ओढलें
जातें तो दुसऱ्या प्रकारचा अधिकार होय.
ज्याप्रमाणें दोरीनें किंवा लोखंडाच्या तारेनें
बांधून एखादें लाकूड ओढलें जातें त्या-

सांगितली आहेत त्यांपैकी एखादें.

६. 'तस्मिन्निति०' (१।१।६६) इत्यादि परिभाषा
ह्या एकाच ठिकाणीं असतात. पण त्यांचा उपयोग
मात्र सर्व शास्त्रामध्ये होतो.

३. म्हणजे षष्ठीच्या अर्थाचा निश्चय ज्या ठिकाणीं
होत नाहीं त्या ठिकाणाची.

४. 'तदस्या०' (५।२।९४) या सूत्रावरील
भाष्यामध्ये भूमनिन्दा० हें वचन पहा.

५. पस्पशान्हिकाच्या शेवटीं कल वगैरे चिन्हे

देवादः पुरस्तादवयवषष्ठ्यर्थमेतदुत्तर-
त्रानुवृत्तं सत्स्थानेयोगार्थं भविष्यति ।
संप्रत्ययमात्रमेतद्भवति । न ह्यनुच्चार्य
शब्दं लिङ्गं शक्यमासङ्कृतुम् । एवं त-
र्ह्यदेशे तल्लिङ्गं करिष्यते तत्प्रकृतिमास्क-
न्त्यति ॥

यदि नियमः क्रियते यत्रैका षष्ठ्य-
नेकं च विशेष्यं तत्र न सिध्यति । अ-

ङ्गस्य हलः अणः संप्रसारणस्येति ।
हलपि विशेष्योऽपि विशेष्यः संप्रसार-
णमपि विशेष्यम् । असति पुनर्नियमे
कामचार एकया षष्ठ्यानेकं विशेष्य-
तुम् । तद्यथा । देवदत्तस्य पुत्रः पाणिः
कम्बलः इति । तस्मान्नार्थो नियमेन ।
ननु चोक्तमेकशतं षष्ठ्यर्था यावन्तो वा
ते सर्वे षष्ठ्यामुच्चारितायां प्राप्नुवन्ती-

प्रमाणेन है होय. तिसऱ्या प्रकारचा अधिकार
असा की जो एखादा शब्द अनेक सूत्रामध्ये
उपयोगी पडतो परंतु तो प्रत्येक सूत्रांत न
घालतां आरंभीं एकाच सूत्रामध्ये घातलेला
असतो, आणि तेथून पुढें प्रत्येक सूत्रांत
उच्चारल्याशिवायच घेतां येतो. या तीन
प्रकारांपैकीं हा जो तिसरा प्रकार की 'आरंभीं
एका सूत्रांत एखादा शब्द घालून पुढें प्रत्येक
सूत्रांत उच्चारल्याशिवाय तो शब्द घेणें' तो
प्रकार 'शासः' या अधिकारासंबंधानें घेतला
म्हणजे जें पूर्वसूत्रामध्ये 'शासः' हें पद अव-
यवांशीं संबंध दाखविणारें घातलें आहे तेंच
पुढील 'शा हौ' या सूत्रामध्ये अनुवृत्त झालें
असतां स्थानांशीं संबंध दाखविण्याकरितां
उपयोगी पडेल.

त्या तिसऱ्या प्रकारानें 'शा हौ' या सूत्रा-
मध्ये शासः या फक्त शब्दाचें ज्ञान मात्र
होईल, म्ह. पूर्वसूत्रांतील अवयवांशीं संबंध
हा षष्ठीचा अर्थ सोडून नुसतें शासः हें पद
येथें घेतां येईल; परंतु तें घेतलें तरी तेथें त्या
पदाचें उच्चारण केलें नसल्यामुळें स्थानांशीं
जोडण्याचें चिन्ह कसें लावतां येईल ?

तर मग 'शा हौ' या सूत्रामध्ये उच्चार-
लेला जो शा हा आदेश त्यालाच तें चिन्ह
लावावें. आदेशाला त्या चिन्हाचा कांहीं उप-
योग नसल्यामुळें तो आदेश तें चिन्ह आपल्या
प्रकृतीला म्ह. शासः या अनुवृत्तपदाला
देईल.

जर षष्ठीचा फक्त स्थानांशींच संबंध होतो
असा नियम घेतला तर 'षष्ठी एकाच प्रकारची
आणि विशेष्ये अनेक असल्यामुळें तीं अनेक
प्रकारांनीं जुळवावीं लागणार' अशी जेथें
स्थिति प्राप्त होते तेथें इच्छित अर्थ सिद्ध
होणार नाही. उदा० अङ्गस्य (६।४।१)
याच्यापुढील हलः (६।४।२) हें सूत्र. येथें
अणः आणि संप्रसारणस्य हीं दोन पदे अनुवृत्त
होतात. येथें अंगस्य या षष्ठीचा स्थानांशीं संबंध
करून त्याचें दीर्घ विशेष्य होत आहेच, पण
त्याशिवाय त्या षष्ठीचा अवयव हा अर्थ घेऊन
त्याचें हल् हेंही विशेष्य करावयाचें आहे,
अण् हेंही विशेष्य करावयाचें आहे, आणि
संप्रसारण हेंही विशेष्य करावयाचें आहे.
'षष्ठीचा स्थानांशींच संबंध जोडावा' हा नियम
नसला तर आपल्याला आपल्या इच्छेप्रमाणें
एकाच षष्ठीप्रत्ययाचे अनेक अर्थ घेऊन अने-
कांचें तें विशेषण करतां येतें; जसें 'देवदत्तस्य
पुत्रः पाणिः कम्बलः' येथें देवदत्तस्य हें
त्यांतील षष्ठीप्रत्ययाचा 'जन्य' हा अर्थ घेऊन
पुत्राचें, 'अवयव' हा अर्थ घेऊन पाणीचें म्ह.
हाताचे, आणि 'मालकीचा' असा अर्थ घेऊन
कंबलाचें विशेषण होतें, त्याप्रमाणेंच है होय.
एकंदरीत 'षष्ठीप्रत्ययाचा स्थानांशींच संबंध
होतो' असा नियम करण्यांत कांहीं फायदा
दिसत नाही.

पण आतांच सांगितलें आहे ना की 'षष्ठी-
प्रत्ययाचे एकशें एक अर्थ आहेत ? तेन्हां षष्ठी-

ति । नैष दोषः । यद्यपि लोके बहवोऽ-
भिसंबन्धा आर्या यौना मौखाः सौ-
वाश्च शब्दस्य तु शब्देन कोऽन्योऽभि-
संबन्धो भवितुमर्हत्यन्यदतः स्थाना-
त् । शब्दस्यापि शब्देनानन्तरादयोऽभि-
संबन्धाः अस्तेर्भूभवतीति संदेहः स्थानेऽ-
नन्तरे समीप इति । संदेहमात्रमेतद्भवति

सर्वसंदेहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो
विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति ।
स्थान इति व्याख्यास्यामः ॥ न तर्हि-
दानीमयं योगो वक्तव्यः । वक्तव्यश्च । किं
प्रयोजनम् । पष्ठयन्तं स्थानेन यथा युज्येत
यतः पष्ठयुच्चारिता । किं कृतं भवति ।
निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येषा परि-

प्रत्यय दिसला की तितके अर्थ मनांत येतात
किंवा त्यांपैकी शब्दाला जुळतील तितके तरी
निदान मनांत येणारच.' मग हा नियम नसला
तर 'पष्ठीप्रत्ययाचा अमुकच अर्थ ध्यावा' असें
कसें ठरवितां येईल ?

हा दोष येत नाही. लोकांमध्ये पष्ठीप्रत्यया-
पासून बहुत संबंध मनांत येतात. कांहीं ठिकाणीं
मालक आणि त्याच्या मालकीचा पदार्थ
यांमधील संबंध मनांत येतो, कांहीं ठिकाणीं
वाप, लेक यांमधील संबंध मनांत येतो, कांहीं
ठिकाणीं गुरुशिष्य यांमधील संबंध मनांत येतो
व कांहीं ठिकाणीं यजमान व ऋत्विज् यांमधील
संबंध मनांत येतो; असे जरी लोकांमध्ये बहुत
संबंध संभवतात तरी या व्याकरणशास्त्रामध्ये
शब्दाचा शब्दाशीं स्थानाशिवाय दुसरा कोणता
वरें संबंध संभवणार आहे ?

पण शब्दांचेही दुसऱ्या शब्दाबरोबर अ-
नंतर वगैरे अनेक प्रकारचे संबंध संभवतात.
उदा० अस्तेर्भूः (२।४।५२) येथें भू हा अस्
धातूचे स्थानीं होतो किंवा अस् धातूला अ-
नंतर म्ह. संयुक्त असा होतो किंवा अस्
धातूच्या जवळपास कुठें तरी असा होतो
असा संशय येतोच.

हा नुसता नांवाला संशय आहे इतकेंच.

सर्वच ठिकाणीं संशय आल्याबरोबर 'व्याख्या-
नतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणम्' हीं
परिभाषा लगेच मनांत येते, म्ह. संशय
आल्याबरोबर तेथें अमुकच असा निश्चय
व्याख्यानावरून करावा. कारण संशय आला
या सवयीवर तें शास्त्र निरूपयोगी आहे असें
केव्हांही समजूं नये. तेव्हां अस्तेर्भूः येथें
बभूव इत्यादि प्रयोगावरून अस् धातूचे
स्थानीं भू आदेश होतो असा अर्थ ठरवितां
येईल.

तर मग आतां हें प्रकृत सूत्र करावयास
नको असें दिसतें.

तसें मात्र नाही. प्रकृत सूत्र हें केलेंच
पाहिजे.

मग त्याचा उपयोग काय ?

उपयोग असा की 'आदेश सांगणाऱ्या
सूत्रामध्ये ज्या शब्दाच्या पुढें पष्ठीप्रत्यय
लावला असेल त्याचाच फक्त उदाहरणा-
मध्ये स्थानाशीं संबंध होतो. त्याच्या नांवावर
त्याच्यापेक्षां अधिकाचा स्थानाशीं संबंध होत
नाहीं' असा या प्रकृतसूत्राचा अर्थ करावा.

असा अर्थ करून काय साधतें ?

'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' ही परिभाषा
निराळी करावयास नको हें साधतें म्ह. तो

७. निर्दिश्यमान म्ह. उच्चारलेला, आदेश सां-
गणाऱ्या सूत्रामध्ये पष्ठीप्रत्यय लावून उच्चारलेला
जो शब्द त्यालाच आदेश करावेत. उदा० सुपदः.
पादः पत् (६।४।१३०) हें सूत्र अंगस्य (६।४।१) या
अधिकारांतील असल्यामुळें पाद् हा शब्द शेवटीं

असलेल्या अंगाला पद् आदेश होतो असा जरी त्या
सूत्राचा अर्थ झाला तरी सूत्रामध्ये पाद् एवढाच
शब्द उच्चारला असल्यामुळें सुपाद् शब्दांतील सु
सोडून पुढील पाद् या भागालाच पद् आदेश होतो.

भाषा न कर्तव्या भवति ॥

स्थानेऽन्तरतमः ॥१.१.५०॥

किमुदाहरणम् । इको यणचि [६.१.७७] । दध्यत्र । मध्वत्र । तालुस्थानस्य तालुस्थान ओष्ठस्थानस्यौष्ठस्थानो यथा स्यात् । नैतदस्ति । संख्यातानुदेशेनाप्येतत्सिद्धम् ॥ इदं तर्हि । तस्थस्थमिपां ताम्तम्तामः [३.४.१०१] इत्येकार्थस्यैकार्थो व्यर्थस्य व्यर्थो बह्वर्थस्य बह्वर्थो

यथा स्यात् । ननु चैतदपि संख्यातानुदेशेनैव सिद्धम् ॥ इदं तर्हि । अकः सवर्णे दीर्घः [६.१.१०१] इति दण्डाग्रम् क्षुपाग्रम् दधीन्द्रः मधूष्ट्र इति कण्ठस्थानयोः कण्ठस्थानतालुस्थानयोस्तालुस्थान ओष्ठस्थानयोरोष्ठस्थानो यथा स्यादिति ॥ अथ स्थान इति वर्तमाने पुनः स्थानग्रहणं किमर्थम् । यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत एवान्तर्यं बलीयो यथा स्यात् ।

अर्थे या सूत्रापासूनच निघतो.

(सू.५०) या सूत्राचें उदाहरण कोणतें ?

दध्यत्र, मध्वत्र, हीं ह्या सूत्राचीं उदाहरणें आहेत. दध्यत्र ह्या ठिकाणीं 'इको यणचि' (६।१।७७) या सूत्रानें सांगितलेला यण् आदेश तालुस्थानाच्या इकाराला तालुस्थानाचा यकारच होतो, तसाच मध्वत्र या ठिकाणीं ओष्ठस्थानाच्या उकाराला ओष्ठस्थानाचा वकारच होतो.

हीं ह्या प्रकृत सूत्राचीं उदाहरणें आहेत असें म्हणतां येत नाही. कारण 'यथासंख्यमनुदेशः समानाम्' (१।३।१०) या सूत्रानेंच हीं उदाहरणें सिद्ध होत आहेत.

तर मग तस्थस्थमिपां ताम्तम्तामः (३।४।१०१) हें सूत्र घ्या. येथें एक या संख्येचा बोधक अशा मिप् या स्थानीला एक या संख्येचा बोधक असा अम् हाच आदेश झाला पाहिजे. तसाच दोन या संख्येचा बोधक अशा तस् व थस् यांना ताम् व तम् हेच आदेश झाले पाहिजेत. बहुत या संख्येचा बोधक अशा थ या प्रत्ययाला बहुत या संख्येचा बोधक असा त हाच आदेश झाला पाहिजे.

हीं देखील उदाहरणें 'यथासंख्य०' या सूत्रानेंच सिद्ध होत आहेत.

तर मग 'अकः सवर्णे दीर्घः' (६।१।१०१)

हें सूत्र घ्या. ह्यानें सांगितलेला दीर्घ आदेश दण्डाग्रम्, क्षुपाग्रम्, येथें कंठस्थानाच्या दोन अकारांना कंठस्थानाचा अकारच झाला पाहिजे. तसेंच दधीन्द्रः येथें तालुस्थानाच्या दोन इकारांना तालुस्थानाचा ईकारच एकादेश झाला पाहिजे. तसेंच मधूष्ट्रः येथें ओष्ठस्थानाच्या दोन उकारांना ओष्ठस्थानाचा उकारच एकादेश झाला पाहिजे.

आतां पूर्वसूत्रांतून 'स्थाने' या शब्दाची अनुवृत्ति येत असतांना पुनः या सूत्रामध्ये 'स्थाने' हा शब्द कशाकरतां घातला आहे ?

(पूर्वसूत्रांतून जो स्थानशब्द अनुवृत्त होत आहे त्याचा अर्थ 'जागा' म्ह. शब्द उच्चारण्याची वेळ, आणि येथें जो निराळा स्थानशब्द घातला आहे त्याचा अर्थ तालु, कंठ वगैरे स्थाने हा आहे. त्याचा उपयोग असा की) ज्या ठिकाणीं एका स्थानीचें सादृश्य अनेक आदेशांना अनेक प्रकारांनीं संभवेले त्या ठिकाणीं तालु, कंठ, वगैरे स्थानांनीं जें सादृश्य तें प्रबल समजलें जावें (म्हणजे स्थानीचें सादृश्य तालु कंठ वगैरे स्थानांनीं ज्या आदेशाशीं संभवेले तोच आदेश तेथें होतो).

कोणतें बरें असें उदाहरण ?

१. एका स्थानीला एकदम अनेक आदेश प्राप्त झाले तर त्या स्थानीला त्या आदेशांपैकीं जो आदेश

त्यांतल्या त्यांत जास्त सदृश असेल तोच करावा

किं पुनस्तत् । चेता स्तोता । प्रमाणतोऽ-
कारो गुणः प्राप्नोति । स्थानत एकारौ-
कारौ । पुनः स्थानग्रहणादेकारौकारौ
भवतः ॥ अथ तमग्रहणं किमर्थम् ।
ज्ञयो होऽन्यतरस्याम् [८.४.६२] इत्यत्र
सोष्मणः सोष्माण इति द्वितीयाः प्रसक्ता
नादवतो नादवन्त इति तृतीयाः । तम-
ग्रहणाद्यै सोष्माणो नादवन्तश्च ते भवन्ति
चतुर्थाः । वाग्घसति त्रिष्टुब्धसतीति ॥
किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

स्थानिन एकत्वनिर्देशादनेकादेश-

चेता, स्तोता, हीं तशीं उदाहरणं आहेत.
येथें ऱ्हस्व इकार आणि ऱ्हस्व उकार यांना
गुण (७।३।८४) कर्तव्य आहे. ह्रस्वाची मात्रा
एक आहे. तेव्हां तशा एकमात्रेच्या स्थानीशीं
प्रमाणानें सारखा ऱ्हस्व अकार हा गुण प्राप्त
होत आहे आणि स्थानांनीं सारखे असे एकार
आणि ओकार हे प्राप्त होतात. परंतु तालु
वगैरे स्थानांनीं जमणारें सादृश्य प्रबल अस-
ल्यामुळें चेता येथें तालुस्थानाच्या इकाराला
तालुस्थानाचा एकार हाच गुण होतो; तसाच
स्तोता येथें ओष्ठस्थानाच्या उकाराला ओष्ठ-
स्थानाचा ओकार हाच गुण होतो.

आतां या सूत्रामध्ये तम हा प्रत्यय कशा-
करतां उच्चारला आहे. ?

‘ज्ञयो होन्यतरस्याम्’ (८।४।६२) या सूत्रानें
हकाराला पूर्वसवर्णआदेश सांगितला आहे.
हकाराच्या पूर्वीचा वर्ण ज्या वर्गातील असेल
त्या वर्गातील पांचही वर्ण त्याचे सवर्ण होतात.
हकार ऊष्मा आहे. वर्गातील दुसरा वर्ण ऊष्मा
आहे. तसेंच हकार नादप्रयत्नाचा आहे.
वर्गातील तिसरा वर्ण नादप्रयत्नाचा आहे.
तेव्हां एक एक प्रकारानें दुसरा आणि तिसरा
हे वर्ण हकाराशीं सारखे आहेत. म्हणून ते
प्राप्त होत आहेत. पण त्यापेक्षां जास्त सारखा
चवथा वर्ण आहे. कारण तो ऊष्माही

**निर्देशाच्चसर्वप्रसङ्गस्तस्मात्स्थानेऽ-
न्तरतमवचनम् ॥ १ ॥**

स्थान्येकत्वेन निर्दिश्यते । अक इति ।
अनेकश्च पुनरादेशः प्रतिनिर्दिश्यते ।
दीर्घ इति । स्थानिन एकत्वनिर्देशादने-
कादेशनिर्देशाच्च सर्वप्रसङ्गः । सर्वे सर्वत्र
प्राप्नुवन्ति । इष्यते चान्तरतमा एव
स्युरिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यति
तस्मात्स्थानेऽन्तरतम इति वचनं निय-
मार्थम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥ अस्ति
प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

आहे आणि नादप्रयत्नाचाही आहे. म्हणून
चवथाच होतो. वाग्घरिः येथें हरिः याच्या
हकाराला घकार होतो. त्रिष्टुब्धसति येथें
हसति याच्या हकाराला भकार होतो. (तेव्हां
जास्त सारखा जो आदेश असेल तोच होण्या-
करितां ‘तम’ हा अतिशय या अर्थाचा प्रत्यय
‘अन्तर’ शब्दाला जोडला आहे.)

पण हें सूत्रच मुळीं कशाकरतां बरें केलें
आहे ?

(वा.१) (वर दाखविलेल्या दण्डाग्रम् वगैरे
उदाहरणांमध्ये ‘अकः सवर्णे दीर्घः’ (६।१।
१०१) यानें दीर्घ कर्तव्य आहे. त्याठिकाणीं)
‘अकः’ असा प्रत्येक उदाहरणांतील एकेकच
स्थानी धरला आहे. आणि त्याला सांगितलेले
आदेश ‘दीर्घ’ या शब्दानें अनेक घेतले
जातात. अशा रीतीने स्थानीचा एकत्वानें
निर्देश आहे आणि आणि आदेशांचा अने-
कत्वानें निर्देश असल्यामुळें सर्वप्रसङ्गः म्ह.
सर्व ठिकाणीं सर्व दीर्घ आदेश होतील. आणि
आपल्याला इष्ट तर असें आहे की जो जास्त
सदृश असेल तो एकच झाला पाहिजे. तेव्हां
ही गोष्ट कांहीं तरी त्याकरतां विशेष प्रयत्न
केल्याशिवाय सिद्धीला जाणार नाही. म्हणून
‘स्थानेन्तरतमः’ हें प्रकृतसूत्र नियम करण्या-
करतां आहे. अशाकरतां हें केलें आहे.

यथा पुनरियमन्तरतमनिर्वृत्तिः सा किं प्रकृतितो भवति । स्थानिन्यन्तरतमे षष्ठीति । आहोस्विदादेशतः । स्थाने प्राप्यमाणानामन्तरतम आदेशो भवतीति । कुतः पुनरियं विचारणा । उभयथापि तुल्या संहिता । स्थानेऽन्तरतम उरण्-पर इति ॥ किं चातः यदि प्रकृतित इको

यणचि [६.१.७७] यणां येऽन्तरतमा इकस्तत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्ती-तीहैव स्यात् । दध्यत्र मध्वत्र । कुमार्यत्र ब्रह्मबन्ध्वर्थमित्यत्र न स्यात् । आदेशतः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां सर्वत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीति सर्वत्र सिद्धं भवति ॥ तथेको गुणवृद्धी [१.१.

हा उपयोग असू दे.

मग पुढें काय तुमचें म्हणणें आहे ?

आमचें म्हणणें असें की येथें जास्त सारखेपणा पाहून आदेश केला जातो; पण ही निवड स्थानीकडे होते, म्ह. ज्या आदेशाला जो अनेक स्थानीपैकी जास्त सारखा स्थानी जमेल त्यालाच ती विधिसूत्रांतील षष्ठी लावावयाची आणि ज्याला ती षष्ठी लागेल त्याच स्थानीला तो आदेश होतो; किंवा ही निवड आदेशाकडे होते, म्ह. ज्या स्थानीला जो अनेक आदेशांपैकी जास्त सारखा आदेश असेल तोच आदेश त्या स्थानीला होतो.

पण येथें हा विचार का बरें उत्पन्न होतो ?

(असा उत्पन्न होतो की ह्या सूत्रामध्ये 'अन्तरतमे' असें सप्तम्यन्त पद काढलें तर 'जास्त सारखा स्थानी असेल त्याचेच ठिकाणीं आदेश होतो' असा सूत्राचा अर्थ होतो आणि स्थानीपैकी निवड करावी लागते. तसेंच 'अन्तरतमः' असें प्रथमान्त पद काढलें तर स्थानीला जो जास्त सारखा आदेश असेल तोच होतो' असा सूत्राचा अर्थ होतो आणि आदेशांपैकी निवड करावी लागते.) आणि दोन्ही प्रकारचीं पदे काढतां येतील अशी

येथें संहिता आहे म्ह. 'स्थानेन्तरतम उरण्-परः' असा दोन सूत्रांमध्ये संधि होऊन सूत्र-पाठ आहे.

मग या दोहोंमध्ये काय फरक होतो ?

जर स्थानीपैकीं निवड करावयाची असेल तर 'इको यणचि' (६।१।७७) यानें सांगितलेल्या यण् आदेशांना जे जास्त सारखे इक् असतील तेच इक् या शब्दानें घेतले जाऊन तेवढ्यांनाच इकः ही षष्ठी लागेल; आणि जेवढ्यांना षष्ठी लागेल तेवढ्यांनाच उदाहरणां-मध्ये यण् आदेश होईल; तेव्हां दध्यत्र, मध्वत्र येथें न्हस्व इकांनाच यण् होईल. कुमार्यर्थम्, ब्रह्मबन्ध्वर्थम्, येथें दीर्घ इकांना यण् होणार नाही. आदेशांपैकीं निवड करून त्यांत जास्त सारखा असेल तो करावयाचा असें घेतलें म्हणजे इक् या स्थानीची निवड नसल्यामुळे सर्व इकांना षष्ठी लागते, आणि ज्यांना षष्ठी लागते त्यांना आदेश होतातच. म्हणून न्हस्व, दीर्घ वगैरे सर्व इकांना यण् सिद्ध होतो.

तसेंच 'इको गुणवृद्धी' (१।१।३१) यानें सांगितलेल्या गुण व वृद्धि या आदेशांना जे ज्याला जास्त सारखे इक् असतील तेच तेथें इक् या शब्दानें घेतले जाऊन तेवढ्यां-

१. इको यणचि यानें यण् म्ह. य, व, र, ल हे आदेश सांगितले आहेत. त्यांपैकी प्रत्येक आदेशाला जो त्याच्याशीं जास्त सारखा असेल असा एकेक स्थानी निवडला म्हणजे ते निवडलेले स्थानीच इकः या शब्दानें ध्यावयाचे. तेव्हां अर्थातच इकः या षष्ठीचा त्याच स्थानीशीं संबंध होतो, त्यामुळे उदाहरणामध्ये त्याच स्थानींना यण् आदेश होतो. ज्या उदाहरणांत

निवडलेला स्थानी नसेल त्या उदाहरणांत यण् आदेश मुळीं होणारच नाही.

३. यणांची अर्धी मात्रा आहे. तेव्हां त्यांना दोन मात्रांच्या दीर्घ इकांपेक्षां एक मात्रेचे न्हस्व इक् हे जास्त जवळ आहेत.

४. ए व ओ हे गुणसंज्ञक वर्ण आणि आ, ऐ, औ हे वृद्धिसंज्ञक वर्ण प्रत्येकीं दोन मात्रांचे असल्यामुळे

३] गुणवृद्धयोर्देन्तरतमा इकस्तत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीतीहैव स्यात् । नेता लविता नायकः लावकः । चेता स्तोता चायकः स्तावकः इत्यत्र न स्यात् । आदेशतः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां सर्वत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीति सर्वत्र सिद्धं भवति ॥ तथा ऋवर्णस्य गुणवृद्धिप्रसङ्गे गुणवृद्धयोर्दन्तरतममृवर्णं तत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीतीहैव स्यात् । कर्ता हर्ता

आस्तारकः निपारकः । आस्तरिता निपरिता कारकः हारक इत्यत्र न स्यात् । आदेशतः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां सर्वत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीति सर्वत्र सिद्धं भवति ॥ अथादेशतोऽन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यामयं दोषः । वान्तो यिप्रत्यये [६.१.७९] । स्थानिनिर्देशः कर्तव्यः । ओकारौकारयोरिति वक्तव्यम् । एकारौकारयोर्मा भूदिति । प्रकृतितः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां वा-

नाच तेथें इकः ही षष्ठी लागेल. आणि जेवढ्यांना षष्ठी लागेल तेवढ्यांनाच उदाहरणांमध्ये गुण व वृद्धि हे आदेश होतील (म्ह. दीर्घालाच गुण व वृद्धि होतील, न्हस्वाला होणार नाहीत). तेव्हां नेता, लविता या ठिकाणीं दीर्घ ईकार व ऊकार यांना ए व ओ हे गुण होतील. चेता, स्तोता या ठिकाणीं न्हस्व इकार व उकार यांना ए व ओ हे गुण होणार नाहीत. तसेच नायकः, लावकः या ठिकाणीं दीर्घ ईकार व ऊकार यांना वृद्धि म्ह. ऐ व औ हे होतील. चायकः, स्तावकः या ठिकाणीं न्हस्व इकार व उकार यांना वृद्धि होणार नाही. आदेशांपैकी निवड करून त्यांत जास्त सारखा असेल तो करावयाचा असें घेतलें म्हणजे इक् या स्थानीची निवड नसल्यामुळें सर्व इकांना षष्ठी लागते आणि ज्यांना षष्ठी लागते त्यांना आदेश होतातच, म्हणून न्हस्व दीर्घ वगैरे सर्व इकांना गुण व वृद्धि सिद्ध होतात. तसेंच ऋकाराला गुण म्ह. न्हस्व अकार कर्तव्य असतांना व वृद्धि म्ह. दीर्घ आकार कर्तव्य असतांना त्या गुणाला जास्त सारखा स्थानी जो ह्रस्व ऋकार आणि त्या वृद्धीला जास्त सारखा स्थानी जो दीर्घ ऋकार त्यालाच ती षष्ठी लागेल आणि ज्यांना षष्ठी लागेल त्यांनाच

ते गुण व वृद्धि होतील, म्ह. कर्ता, हर्ता, येथें ह्रस्व ऋकार असल्यामुळें तेथेंच गुण होईल व आस्तारकः, निपारकः, येथें दीर्घ ऋकार असल्यामुळें तेथेंच वृद्धि होईल. आणि आस्तरिता, निपरिता, येथें दीर्घ ऋकाराला गुण होणार नाही व कारकः, हारकः, येथें ह्रस्व ऋकाराला वृद्धि होणार नाही. आतां आदेशांपैकी निवड करून त्यांत जास्त सारखा असेल तो करावयाचा असें घेतलें म्हणजे स्थानीची म्ह. ऋकाराची निवड नसल्यामुळें सर्व ऋकारांना षष्ठी लागते आणि ज्यांना षष्ठी लागते त्यांना आदेश होतातच, म्हणून न्हस्व, दीर्घ सर्व ऋकारांना गुण व वृद्धि सिद्ध होतात.

आतां 'आदेशांतील निवड करून त्यांत जास्त सारखा असेल तोच आदेश करावयाचा' असा पक्ष घेतला असतां 'वान्तो यि प्रत्यये' (६।१।७९) या ठिकाणीं दोष येतो. त्या ठिकाणीं 'ओकार व औकार यांनाच वान्त आदेश होतात' असा स्थानीचा निर्देश केला पाहिजे. कारण एकार व ऐकार यांना वान्त आदेश न झाले पाहिजेत. आणि 'स्थानीपैकीं निवड करून त्यांत जो जास्त सारखा असेल त्यालाच आदेश करावयाचा' असा पक्ष घेतला म्हणजे वकारान्त आदेशाला स्थानीपैकीं म्ह. एचापैकीं जो जास्त सारखा स्थानी असेल त्यालाच ती

ल्यांना, दोन मात्रांचे म्ह. दीर्घ ई आणि ऊ हे इक्

न्हस्वापेक्षां जास्त सारखे आहेत.

न्तादेशस्यैक्षु यान्तरतमाप्रकृतिस्तत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीत्यन्तरेण स्थाननिर्देशं सिद्धं भवति । आदेशतोऽप्यन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां न दोषः । कथम् । वान्तग्रहणं न करिष्यते । यि प्रत्यय एचोऽयादयो भवन्तीत्येव । यदि न क्रियते चेयम् जेयमित्यत्रापि प्राप्नोति । क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे [६.१.८१] इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति । क्षिज्योरेवैच

इति । तयोस्तर्हि शक्यार्थादन्यत्रापि प्राप्नोति । क्षेयं पापं जेयो वृषल इति । उभयतो नियमो विज्ञास्यते । क्षिज्योरेवैचः । अनयोश्च शक्यार्थ एवेति । इहापि तर्हि नियमान्न प्राप्नोति । लव्यम् पव्यम् । अवश्यलाव्यम् अवश्यपाव्यमिति । तुल्यजातीयस्य नियमः । कश्च तुल्यजातीयः । यथाजातीयकः क्षिज्योरेच् । कथंजातीयकः क्षिज्योरेच् । ए-

षष्ठी लागेल आणि ज्याला षष्ठी लागेल त्यालाच आदेश होईल. त्यामुळे स्थानीचा निर्देश केल्यावांचूनच सिद्ध होईल.

पण 'आदेशांतील निवड करून त्यांत जास्त सारखा असेल तोच आदेश करावयाचा' असा पक्ष घेतला तरी देखील येथे दोष येत नाही.

तो कसा ?

असा की सूत्रामधील 'वान्तः' हे पद ठेवीत नाहीं. नुसते 'यि प्रत्यये' एवढेच सूत्र असूंदे. त्याचा अर्थ—'यकारादि प्रत्यय पुढे असतांना एचाला अयू वगैरे आदेश होतात' (तेव्हां पूर्वसूत्राप्रमाणे या सूत्रानेही वान्त आदेश ओकार व औकार यांनाच होतील).

पण 'वान्तः' हा शब्द काढला तर पूर्वसूत्राप्रमाणे यकारान्त आदेशही या सूत्राने यकारादि प्रत्यय पुढे असतांना होतील. तेव्हां चेयम्, जेयम् येथे एकाराला अयू आदेश होईल.

असे असेल तर क्षय्य आणि जय्य येथे अयू आदेश 'यि प्रत्यये' या सूत्रानेच सिद्ध होत असल्यामुळे 'क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे' (६.१.८१) हे सूत्र व्यर्थ होतें, तेव्हां तें नियमार्थ होईल. तो नियम असा की 'यकारादिप्रत्यय पुढे असतांना 'यि प्रत्यये' या सूत्राने जर आदेश होईल तर क्षि व जि या दोन धातू-

च्याच एचाला होईल.' तेव्हां चेयम् येथे होत नाहीं.

तर मग क्षि व जि या दोन धातूंच्या एचाला शक्यार्थ नसला तरी अयू आदेश होऊं लागेल; उदा० क्षेयं पापम्, जेयो वृषलः (पाप हें वाईट असल्यामुळे क्षय करण्यास योग्य आहे पण शक्य नाहीं. तसाच वृषल हा जिकण्याला योग्य आहे पण शक्य नाहीं.)

(हा दोष येत नाहीं. कारण) दोन प्रकारचा नियम घेता येईल. एक असा की 'यि प्रत्यये याने आदेश करावयाचा झाला तर तो क्षि व जि या दोन धातूंच्याच एचाला करावा'. दुसरा असा की 'क्षि व जि या धातूंच्या एचाला जर आदेश करावयाचा झाला तर तो शक्यार्थ असेल तरच करावा'.

आतां जर नियम घेतला तर लव्यम्, पव्यम्, अवश्यलाव्यम्, अवश्यपाव्यम्, या उदाहरणांमध्ये ओकार व औकार यांनाही 'यि प्रत्यये' या सूत्राने आदेश होणार नाहीत.

(हा दोष येत नाहीं. कारण) नियम हा सजातीय एचासंबंधानेच आहे.

सजातीय एच् तो कोणता ?

क्षि व जि या धातूंचा एच् ज्या जातीचा आहे त्या जातीचा जो एच् तो सजातीय एच् होय.

५. अच् आणि आव् या वकारान्त आदेशांमध्ये ओष्ठस्थानाचा वकार आहे आणि एचापैकीं ओ व औ यांचे ओष्ठस्थान आहे. तेव्हां वकारान्त आदे-

शांना ओ व औ हे स्थानी जास्त सारखे असल्यामुळे त्यांनाच ते आदेश होतील.

कारः । एवमपि रायमिच्छति रैयति
अत्रापि प्राप्नोति । रायिश्छान्दसो दृष्टा-
नुविधिश्छन्दसि भवति ॥ ऊदुपधाया
गोहः [६.४.८९] । आदेशतोऽन्तरत-
मनिर्वृत्तौ सत्यामुपधाग्रहणं कर्तव्यम् ।
प्रकृतितः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यामूका-
रस्य गोहो यान्तरतमा प्रकृतिस्तत्र षष्ठी
यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीत्यन्तरेणो-

पधाग्रहणं सिद्धं भवति । आदेशतोऽ-
प्यन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां न दोषः । क्रि-
यत एतन्न्यास एव ॥ रदाभ्यां निष्ठातो
नः पूर्वस्य च दः [८.२.४२] । आदे-
शतोऽन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां तकारग्रहणं
कर्तव्यम् । प्रकृतितः पुनरन्तरतमनिर्वृ-
त्तौ सत्यां नकारस्य निष्ठायां यान्तर-
तमा प्रकृतिस्तत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रा-

क्षि व जि या धातूंचा एच् कसला आहे ?

एकार आहे. (तेव्हां ओकार व औकार
या एचांसंबंधाने नियम नसल्यामुळे लव्यम्
वगैरे उदाहरणामध्ये 'यि प्रत्यये' या सूत्राने
आदेश होण्यास काहीं हरकत नाही.)

तर मग ऐकारासंबंधाने नियम नसल्या-
मुळे रायमिच्छति रैयति येथे 'यिप्रत्यये' या
सूत्राने ऐकाराला आय् आदेश होऊ लागेल.

(हा दोष येत नाही. कारण) रैशब्दाहून
क्यच् (३।१।८) प्रत्यय फक्त वैदिक प्रयोगा-
मध्येच होतो. आणि वैदिक प्रयोगामध्ये तर
जेवढीं कायें केलेलीं दृष्टीस पडतील तेवढीं-
च करावयाचीं असतात.

'आदेशांतील निवड करून त्यांत जास्त
सारखा असेल तोच आदेश करावयाचा'
असा पक्ष घेतला असतां 'ऊदुपधाया गोहः'
(६।४।८९) या ठिकाणी ओकारालाच
आदेश होण्याकरतां 'उपधायाः' असें म्हणावें
लागेल. आणि 'स्थानीपैकीं निवड करून
त्यांत जो जास्त सारखा असेल त्यालाच
आदेश करावयाचा' असा पक्ष घेतला असतां
ऊकाराला 'गोह' यापैकीं जो वर्ण जास्त

सारखा असेल त्याच स्थानीला म्ह. ओका-
राला षष्ठी लागेल, आणि ज्याला षष्ठी लागेल
त्यालाच आदेश होतो, तेव्हां उपधेलाच होत
असल्यामुळे सूत्रांत 'उपधायाः' हा शब्द
धातव्यावांचूनच सिद्ध होईल.

'आदेशांतील निवड करून त्यांत जास्त
सारखा असेल तोच आदेश करावयाचा'
असा पक्ष घेतला तरी येथे दोष येत नाही.
कारण पाणिनीने मूळ सूत्रामध्ये 'उपधायाः'
हा शब्द घालून ठेवला आहेच.

'आदेशांतील निवड करून त्यांत जास्त
सारखा असेल तोच आदेश करावयाचा'
असा पक्ष घेतला असतां 'रदाभ्यां निष्ठातो नः
पूर्वस्य च दः' (८।२।४२) या ठिकाणी तका-
रालाच नकार आदेश होण्याकरता 'तः' म्ह.
तकाराला असें म्हणावें लागेल. आणि
'स्थानीपैकीं निवड करून त्यांत जो जास्त
सारखा असेल त्यालाच आदेश करावयाचा'
असा पक्ष घेतला असतां आदेशाला म्ह.
नकाराला निष्ठाप्रत्ययांपैकीं जो वर्ण जास्त
सारखा असेल त्याच स्थानीला म्ह. तका-
राला षष्ठी लागेल आणि ज्याला षष्ठी लागेल

६. रैशब्दाहून 'सुप आत्मनः क्यच्' (३।१।८)
या सूत्राने क्यच् प्रत्यय करून 'रैय्' याला धातु-
संज्ञा (३।१।३२) करून पुढे लट्प्रत्यय करून
रैयति हें क्रियापद झालें आहे.

७. ऊकार आणि ओकार यांचे ओष्ठस्थान सारखें
आहे. म्हणून ऊकार या आदेशाला गकार व हकार

या दोन वर्णांपेक्षां गोह यांतील ओकार जास्त सारखा
आहे.

८. नकार आणि तकार हे दोन्ही वर्ण दंतस्थानाचे
आहेत, त्यामुळे नकार या आदेशाला निष्ठाप्रत्ययांतील
इतर अकार वगैरेंपेक्षां तकारच जास्त सारखा आहे.

देशा भवन्तीत्यन्तरेण तकारग्रहणं सिद्धं भवति । आदेशतोऽप्यन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां न दोषः । क्रियत एतन्न्यास एव ॥

किं पुनरिदं निर्वर्तकम् । अन्तरतमा अनेन निर्वर्त्यन्ते । आहोस्वित्प्रतिपादकम् । अन्येन निर्वृत्तानामनेन प्रतिपत्तिः । कश्चात्र विशेषः ।

स्थानेऽन्तरतमनिर्वर्तके स्थानि-
निवृत्तिः ॥२॥

स्थानेऽन्तरतमनिर्वर्तके सर्वस्थानिनां
निवृत्तिः प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति ।

त्यालाच आदेश होतो. तेव्हां तकारालाच नकार आदेश होत असल्यामुळे सूत्रांत 'तः' असा शब्द घातल्यावांचूनच सिद्ध होईल.

'आदेशांतील निवड करून त्यांत जास्त सारखा असेल तोच आदेश करावयाचा' असा पक्ष घेतला तरी येथे दोष येत नाही. कारण पाणिनीने मूळ सूत्रामध्ये 'तः' असा घालून ठेवला आहेच.

काय, पण हें सूत्र निर्वर्तक आहे, म्ह. जास्त सारखे जे आदेश असतील ते ह्या सूत्राने नवीनच केले जातात, किंवा प्रतिपादक आहे, म्ह. इतर सूत्रांनी केले जाणारे जे जास्त सारखे आदेश त्यांना फक्त हें सूत्र संमति देतें ?

ह्या दोहोंमध्ये काय बरें फरक आहे ?

(वा.२) शब्दस्वरूपाच्या उच्चारण्याचा प्रसंग आला असतां तें शब्दस्वरूप न उच्चारतां त्याचे जागीं त्याच्याशीं जास्त सारखा असा नवीन आदेश करावा असें म्हटलें तर सर्वच शब्दांचा उच्चारण्याचा प्रसंग असल्यामुळे त्यांची निवृत्ति होऊं लागेल; उदा० दधि, मधु. याही शब्दांची प्रकृतसूत्राने निवृत्ति

९. कारण ज्याचा तोच वर्ण आदेश झाला तरी त्या आदेशाचा पुनः उच्चारणाचा प्रसंग असल्यामुळे त्या आदेशाचीही निवृत्ति होऊन पुनः तोच वर्ण आदेश होईल. त्यालाही पुनः आदेश होणार अशी

दधि मधु । अस्तु । न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते तत्रान्तर्यतो दधिशब्दस्य दधिशब्द एव मधुशब्दस्य मधुशब्द एवादेशो भविष्यति । यदि चैवं कचिद्वैरूप्यं तत्र दोषः स्यात् । विसं विसम् मुसलं मुसलमिति । इण्कोरिति षत्वं प्राप्नोति ॥ अपि चेष्टा व्यवस्था न प्रकल्पेत । तद्यथा तप्ते भ्राष्ट्रे तिलाः क्षिप्ता मुहूर्तमपि नावतिष्ठन्त एवमिमे वर्णा मुहूर्तमपि नावतिष्ठेरन् ॥ अस्तु तर्हि प्रतिपादकम् ।

होईल.

होऊं दे झाली तर. आदेश कांहीं त्यांना भलता कोणी होणार नाही. जास्त सारखा म्हणजे दधिशब्दाला दधिशब्दच आणि मधुशब्दाला मधुशब्दच आदेश होईल. (व त्यांतील प्रत्येक वर्णाला होतो तो वर्ण आदेश होईल.)

अशा रीतीने शब्दस्वरूप सारखेंच राहिलें तरी पण जर एखादे ठिकाणीं कांहीं धर्मांमध्ये फरक झाला तर तेथें दोष येणारच. उदा० विसम्, मुसलम्. येथें विस शब्दाला विसशब्दच आदेश झाला व त्यांतील वर्णांना ते ते वर्ण आदेश झाले तरी त्यांतील सकार हा आदेश होत असल्यामुळे त्याला इण्कोः (८।३।५७) या अधिकारांतील 'आदेशप्रत्यययोः' (८।३।५९) यानें षत्व होऊं लागेल. शिवाय इष्ट व्यवस्था कांहींच सिद्धीला जाणार नाही. जसें तापलेल्या परळामध्ये तिल टाकले असतां ते क्षणभरसुद्धां तेथें स्थिर राहत नाहीत तसे हे वर्ण क्षणभरसुद्धां कोठेंही स्थिर राहणार नाहीत.

तर मग हें सूत्र केवळ संमति देणारेंच

अनवस्था येते. तेव्हां जो वर्ण आदेश म्हणून करावा तो पुन्हा निवृत्त होण्याच्या योग्यतेचा असल्यामुळे साधुशब्दाचें स्वरूप सांगतां येणार नाही.

अन्येन निर्वृत्तानामनेन प्रतिपत्तिः ।

निर्वृत्तप्रतिपत्तौ निर्वृत्तिः ॥ ३ ॥

निर्वृत्तप्रतिपत्तौ निर्वृत्तिर्न सिध्यति ।
सर्वे सर्वत्र प्राप्नुवन्ति । किं तर्ह्युच्यते
निर्वृत्तिर्न सिध्यतीति । न साधीयो नि-
र्वृत्तिः सिद्धा भवति । न ब्रूमो निर्वृ-
त्तिर्न सिध्यतीति । किं तर्हि । इष्टा व्य-
वस्था न प्रकल्पेत । न सर्वे सर्वत्रेष्ट्यन्ते ॥
इदमिदानीं किमर्थं स्यात् ।

अनर्थकं च ॥ ४ ॥

अनर्थकमेतत्स्यात् । यो हि भुक्त-
वन्तं ब्रूयान्मा भुक्त्वा इति किं तेन
कृतं स्यात् ॥

उक्तं वा ॥ ५ ॥

किमुक्तम् । सिद्धं तु षष्ठ्यधिकारे
वचनादिति । षष्ठ्यधिकारेऽयं योगः
कर्तव्यः । स्थानेऽन्तरतमः षष्ठीनिर्दि-
ष्टस्येति ॥

प्रत्यात्मवचनं च ॥ ६ ॥

प्रत्यात्ममिति च वक्तव्यम् । किं प्रयो-

असं दे म्ह. ह्यानें नवीन कांहीं आदेश करा-
वयाचे नाहीत. फक्त इतर सूत्रांनीं केलेले
जे आदेश त्यांपैकीं जास्त सारखे जे आदेश
असतील त्यांना या प्रकृतसूत्राने मान्यता
द्यावयाची (आणि इतर आदेश केले असले
तरी ते केले नाहीत असें समजावयाचें).

(वा.३) 'इतरांनीं केलेल्या आदेशांना ह्या
प्रकृतसूत्राने मान्यता द्यावयाची' असें असेल
तर आदेश होणार नाहीत. त्या त्या सूत्रांनीं
सांगितलेलें सर्वच आदेश सर्व ठिकाणीं
होतील.

जर सर्व आदेश सर्व ठिकाणीं होतील
तर 'आदेश होणार नाहीत' हें काय म्हणतां ?

'योग्यच आदेश झाले पाहिजे ही गोष्ट
सिद्धीला जाणार नाही' असा आमचा अभि-
प्राय आहे. 'आदेश मुळीं होणारच नाहीत'
असें आम्ही म्हणत नाहीं. तर इष्ट जी
व्यवस्था ती होणार नाही. कारण सर्वच

आदेश सर्व ठिकाणीं इष्ट नाहीत.

मग त्या आदेशांतील जास्त सारख्या
आदेशांना ह्यानें मान्यता देण्याचा काय
उपयोग ?

(वा.४) हें प्रकृतसूत्र निरूपयोगीच
होणार आहे. कारण जेवलेल्या मनुष्याला
कोणी जर 'तूं जेवला नाहीस' असें म्हणेल
तर त्याचा काय बरें उपयोग^{१०} होईल. ?

(वा.५) अथवा हें पूर्वी (१।१।३) सांगि-
तलेंच आहे ?

तें काय सांगितलें आहे ?

'सिद्धं तु षष्ठ्यधिकारे वचनात्' (१।१।३
वा १७) असें पूर्वी सांगितलेंच आहे. षष्ठीच्या
अधिकारामध्ये हें सूत्र समजावें. म्हणजे जेथें
षष्ठीप्रत्ययाचा निर्देश केला असेल तेथें
'स्थानेन्तरतमः' हें प्रकृतसूत्र उपस्थित^{११} होतें.

(वा.६) प्रत्यात्मम् असें येथें म्हटलें
पाहिजे.

१०. दधि अत्र या ठिकाणीं इकाराला य व र
ल हे चारही आदेश 'इको यणचि' (६।१।७७) यानें
होतील. त्यांतील यकार हा इकाराला जास्त सारखा
आहे. त्याशिवाय बाकीच्या व, र, ल या तीन आदे-
शांना प्रकृतसूत्रानें मान्यता दिली नाही तरी त्याचा
कांहीं उपयोग होणार नाही. कारण 'इको यणचि'
या सूत्रावरून जी गोष्ट होऊन गेली तिचा मागून
अमान्यता दाखवून निषेध करण्यांत कांहींच अर्थ

नसतो.

११. तेव्हां 'इको यणचि' येथें हें सूत्र उपस्थित
झाल्यामुळे 'इकाचे स्थानीं अन्तरतम म्ह. जास्त
सारखा असा यण् आदेश होतो' असा अर्थ होतो.
तेव्हां दधि अत्र येथें आदेश होतांनाच एक य तेवढा
होईल. व, र, ल हे होणारच नाहीत.

१२. प्रत्यात्मम् म्हणजे त्याचा त्याला.

जनम् । यो यस्यान्तरतमः स तस्य स्थाने
यथा स्यादन्यस्यान्तरतमोऽन्यस्य स्थाने
मा भूदिति ॥

प्रत्यात्मवचनमशिष्यं त्वभावसि-
द्धत्वात् ॥ ७ ॥

प्रत्यात्मवचनमशिष्यम् । किं कारणम् ।
स्वभावसिद्धत्वात् । स्वभावत एतत्सिद्धम् ।
तद्यथा । समाजेषु समाशेषु समवायेषु
चास्यतामित्युक्ते न चोच्यते प्रत्यात्ममिति
प्रत्यात्मं चासते ॥

अन्तरतमवचनं च ॥ ८ ॥

अन्तरतमवचनं चाशिष्यम् । योगश्चा-
प्ययमशिष्यः । कुतः । स्वभावसिद्धत्वा-
देव । तद्यथा । समाजेषु समाशेषु समा-
वायेषु चास्यतामित्युक्ते नैव कृशाः कृशैः
सहासते न पाण्डवः पाण्डुभिः । येषामेव
किंचिदर्थकृतमान्तर्यं तैरेव सहासते ।
तथा गावो दिवसं चरितवत्यो यो यस्याः
प्रसवो भवति तेन सह शेरते । तथा
यान्येतानि गौयुक्तकानि संघुष्टकानि

याचा काय उपयोग ?

जो आदेश ज्या स्थानीला जास्त सारखा
जमेल तो आदेश त्याच स्थानीला झाला
पाहिजे. एका स्थानीला जास्त सारखा जो
आदेश तो दुसऱ्या स्थानीला होऊं नये.

(वा.७) प्रत्यात्मम् असें येथें म्हणावयास
नको.

कां वरें ?

स्वभावसिद्धत्वात् म्ह. ही गोष्ट सहजच
सिद्ध होत आहे म्हणून. असें पाहा की एखाद्या
उत्सवामध्ये मंडळी जमू लागली म्हणजे त्यांना
'समाजामध्ये, समाशामध्ये, समवायामध्ये
जाऊन बसावे' असें सांगितलें असतां जो जेथें
बसण्याला योग्य असतो तो तेथेंच जाऊन
बसतो. तेथें प्रत्यात्मम् असें म्हणवें लागत
नाहीं.

(वा.८) अन्तरतमवचनही करावयास नको.
म्ह. स्थानीला जास्त सारखा जो आदेश असेल
तो करावा असें सांगणारें हें प्रकृतसूत्रही
करावयास नको.

कां वरें ?

हें देखील सहजच सिद्ध होत आहे
म्हणूनच करावयास नको. असें पाहा की
एखाद्या उत्सवामध्ये, मंडळी जमू लागली
म्हणजे त्यांना 'समाजामध्ये समाशामध्ये,
समवायामध्ये जाऊन बसावे' असें सांगितलें
असतां त्यांतील जे शरीरानें कृश असतील
ते आपल्यासारख्या कृश मनुष्यांच्याच जवळ
जाऊन बसतील असा नियम नाही. तसेंच जे
गोरे असतील ते आपल्यासारख्या गौरवर्णांच्या
मनुष्यांजवळच जाऊन बसतील असा नियम
नाहीं. तर त्या उत्सव वगैरेंमध्ये केलीं जाणारीं
जीं अनेक कृत्यें त्यांपैकीं कोणतें तरी एखादें
कृत्य करण्यांत ज्यांचा एकमेकांना उपयोग
होण्याचा संभव असेल तेच एकमेकांजवळ
जाऊन बसतात. तसेंच दिवसभर रानामध्ये
इतस्ततः संचार करणाऱ्या गाईंपैकीं जिचा जो
पाडा असेल त्यालाच ती जवळ घेऊन रात्रीं
निजते. तसेंच बैलांच्या जोड्या लावून जीं
संघुष्टकें केलीं जातात त्यांतील एक दुसरा

१३. समाज म्ह. कांहीं एक विचार करणारी
सभा. समाश म्ह. सहभोजन. समवाय म्ह. कांहीं
एक काम करण्याकरतां जमलेली मंडळी. जे सभा-
सद असतात ते समाजाकडे जातात, जे निमंत्रित
असतात ते भोजकाकडे जातात. आणि जे काम कर-
ण्याकरतां आलेले असतात ते समवायाकडे जातात.

१४. तेव्हां स्थानीचा जो अर्थ असेल तो ज्या
आदेशाला दाखवितां येईल तोच त्याला आदेश
होईल.

१५. मोट ओठतांना किंवा नांगरतांना जें दोन
बैलांच्या गळ्यांत लाकडाचें कडें अडकवितात त्याला
संघुष्टक म्हणतात.

भवन्ति तान्यन्योन्यं पश्यन्ति शब्दं कुर्वन्ति ॥ एवं तावच्चेतनावत्सु । अचेतनेष्वपि । तद्यथा । लोष्टः क्षिप्तो बाहुवेगं गत्वा नैव तिर्यग्गच्छति नोर्ध्वमारोहति पृथिवी-विकारः पृथिवीमेव गच्छत्यान्तर्यतः । तथा या एता आन्तरिक्ष्यः सूक्ष्मा आप-स्तासां विकारो धूमः स आकाशदेशे निवाते नैव तिर्यग्गच्छति नावागवरोह-त्यविकारोऽप एव गच्छत्यान्तर्यतः । तथा ज्योतिषो विकारोऽर्चिराकाशदेशे निवाते सुप्रज्वलितो नैव तिर्यग्गच्छति नावागवरोहति ज्योतिषो विकारो ज्योति-

रेव गच्छत्यान्तर्यतः ॥

व्यञ्जनस्वरव्यतिक्रमे च

तत्कालप्रसङ्गः ॥९॥

व्यञ्जनव्यतिक्रमे स्वरव्यतिक्रमे च तत्कालता प्राप्नोति । व्यञ्जनव्यतिक्रमे । इष्टम् उक्तम् । आन्तर्यतोऽर्धमात्रिकस्य व्यञ्जनस्यार्धमात्रिक इक्प्राप्नोति ॥ नैव लोके न च वेदेऽर्धमात्रिक इगस्ति । कस्तर्हि । मात्रिकः । योऽस्ति स भविष्यति ॥ स्वर-व्यतिक्रमे । दध्यत्र मध्वत्र कुमार्यत्र ब्रह्मव-न्ध्वर्थमिति । आन्तर्यतो मात्रिकस्य द्विमा-त्रिकस्यैको मात्रिको द्विमात्रिको वा यण्प्रा-

दृष्टीस पडला नाही कीं लगेंच शब्द करूं लागतो. हा व्यवहार चेतनासंबंधानें झाला. पण अचेतन वस्तु देखील आपल्यासारख्या वस्तूकडेसच धांव घेतात असें दृष्टीस पडतें. जसें मातीचें ठेकूळ जोरानें फेकलें असतां लांब जाईल, पण शेवटीं आकाशामध्यें वाजूला न जातां व वरचे वाजूस न जातां जमिनीवरच जाऊन पडतें. कारण पृथिवीचाच ठेकूळ हा विकार असल्यामुळें पृथिवीशीं त्याचें सादृश्य आहे. तसेंच जलाचा विकार धूर हा वाऱ्याच्या गतीनें इकडे तिकडे जाईल परंतु वारा नसल्यास तो आकाशामध्यें इकडे तिकडे जात नाही, खालींही उतरत नाही, तर स्वाभाविक गतीनें आपल्यासारख्या आकाशांतील सूक्ष्म जलामध्येंच जातो. तसेंच तेजाचा विकार. चांगली पेटविलेली ज्वाळा ही वारा नसल्यास आकाशामध्यें आडवी तिडवी जात नाही, खालींही उतरत नाही. तर स्वाभाविक गतीनें आपल्यासारख्या आकाशामधील सूक्ष्म तेजामध्येंच जाते. (याप्रमाणें शास्त्रामध्यें स्थानी हा आपल्यासारख्याच आदेशाकडे धांव घेईल. एकंदरीत प्रकृत सूत्र करावयास नको असें सिद्ध झालें.)

(वा.९) व्यंजनाचा व्यतिक्रम म्ह. व्यंज-

नाला स्वर आदेश, आणि स्वरव्यतिक्रम म्ह. स्वराला व्यंजन आदेश, हे झाले असतां तेथें स्थानीच्या कालाइतकाच काल ज्याच्या उच्चारणाला लागतो असा आदेश होऊं लागेल. व्यंजनाच्या व्यतिक्रमाचें उदाहरण—इष्टम्, उक्तम्. येथें जो यज् धातूच्या यकाराला इकार होतो (६।१।१५) आणि वपधातूच्या वका-राला उकार होतो तो व्यंजन हें अर्धमात्रिक असल्यामुळें त्याचे स्थानीं प्रकृतसूत्रानें त्याच्यासारखा अर्धमात्रिकच इकार व उकार होऊं लागेल.

पण लोकामध्यें व वेदामध्यें कोठेंही अर्ध-मात्रिक इक् नाहीच.

मग कर्मांत कमी किती मात्रेचा आहे ?

सर्वांत कमी इक् म्ह. न्हस्व इक्. तो एक मात्रेचा आहे.

मग जो आहे तोच होईल.

स्वराच्या व्यतिक्रमाचें उदाहरण—दध्यत्र, मध्वत्र, कुमार्यर्थम्, ब्रह्मवन्ध्वर्थम्. 'स्थानीला जास्त सारखा आदेश असेल तो करावा' असें प्रकृतसूत्रानें सांगितलें असल्यामुळें दध्यत्र, मध्वत्र या ठिकाणीं एक मात्रेच्या न्हस्व इका-राला आणि उकाराला होणारा यण् आदेश (६।१।७७) एक मात्रेचा होऊं लागेल. तसेंच कुमार्यर्थम्, ब्रह्मवन्ध्वर्थम् या ठिकाणीं दोन

प्रोति ॥ नैव लोके न च वेदे मात्रिको द्वि-
मात्रिको वा यणस्ति । कस्तर्हि । अर्धमा-
त्रिकः । योऽस्ति स भविष्यति ॥

अक्षु चानेकवर्णादेशेषु ॥१०॥

अक्षु चानेकवर्णादेशेषु तत्कालता
प्राप्नोति । इदम् इश् [५.३.३] । आन्त-
र्यतोऽर्धतृतीयमात्रस्येदम् : स्थानेऽर्धतृतीय-
मात्रमिवर्णं प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । भाव्य-
मानेन सवर्णानां ग्रहणं नेत्येवं न भवि-
ष्यति ॥

मात्रांच्या दीर्घ ईकाराला आणि ऊकाराला
होणारा यण् आदेश दोन मात्रांचा होऊ लागेल.

पण लोकामध्ये व वेदामध्ये कोठेही एक
मात्रेचा व दोन मात्रांचा यण् नाहीच.

मग यण् किती मात्रांचा आहे ?

अर्धमात्रेचा आहे.

मग जो आहे तोच होईल.

(वा.१०) अनेक वर्णाना एक अच् आदेश
ज्या ठिकाणी होत असेल त्या ठिकाणी त्या
अनेक वर्णांच्या उच्चारणाला सर्वांचा मिळून
जेवढा काल लागत असेल तेवढ्या कालामध्ये
उच्चारला जाणारा म्ह. तितक्या मात्रांचा तो
अच् आदेश प्रकृत सूत्रामुळे होऊ लागेल;
उदा० इदम् इश् (५।३।३). इतः या उदा-
हरणामध्ये इदम् शब्दाहून तसिल् प्रत्यय
(५।३।७), अत्व (७।२।१०२) आणि पररूप
(६।१।९७) हे केल्यानंतर इद, तस् येथे 'इद'
याला इश् आदेश होतो. तो आदेश प्रकृत-
सूत्राने अडीच मात्रांचा होईल. इद या स्थानी-
तील इकार, दकार, अकार मिळून त्याच्या
अडीच मात्रा होतात.

हा दोष येत नाही. कारण 'भार्व्यमानेन
सवर्णानां ग्रहणं न' ही परिभाषा असल्यामुळे
सूत्रामध्ये जो इश् असा ऱ्हस्व इकार उच्चारला

१६. सूत्राने ज्याचे विधान केले असेल तो सूत्रा-
मध्ये जसा उच्चारला असेल तसाच करावा. तेथे

गुणवृद्धयेज्भावेषु च ॥११॥

गुणवृद्धयेज्भावेषु च तत्कालता प्राप्नोति।
खट्वा इन्द्रः खट्वेन्द्रः । खट्वा उदकं
खट्वोदकम् । खट्वा ईषा खट्वेषा । खट्वा
ऊढा खट्वोढा । खट्वा एलका खट्वैलका ।
खट्वा ओदनः खट्वौदनः । खट्वा ऐति-
कायनः खट्वैतिकायनः । खट्वा औपगवः
खट्वौपगव इति । आन्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मा-
त्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशाः
प्राप्नुवन्ति ॥ नैष दोषः । तपरे गुणवृद्धी ।

आहे त्याने त्याच्या सवर्णांचे ग्रहणच होत
नाही. तेव्हा जो ऱ्हस्व इकार उच्चारला आहे
तोच होतो.

(वा.११.) गुण व वृद्धि कर्तव्य असतांना
आणि एच् आदेश कर्तव्य असतांना स्थानीच्या
जितक्या मात्रा असतील तितक्या मात्रांचा
आदेश होऊ लागेल. गुणवृद्धीचीं उदा०—
खट्वा इन्द्रः खट्वेन्द्रः, खट्वा उदकम्
खट्वोदकम्, खट्वा ईषा खट्वेषा, खट्वा ऊढा
खट्वोढा, खट्वा एलका खट्वैलका, खट्वा
ओदनः खट्वौदनः, खट्वा ऐतिकायनः,
खट्वैतिकायनः, खट्वा औपगवः खट्वौपगवः.
या उदाहरणांपैकी पहिल्या चार उदाहरणामध्ये
दोन वर्णाना मिळून एक आदेश गुण (६।१।
८७) झाला आहे. दुसऱ्या चार उदाहरणामध्ये
दोन वर्णाना मिळून एक आदेश वृद्धि
(६।१।८८) झाला आहे. तसेच या आठ
उदाहरणांपैकी पहिल्या दोन उदाहरणामध्ये
स्थानी दोन वर्ण मिळून तीन मात्रा होतात तेव्हा
तेथे होणारा गुण तीन मात्रांचा होऊ लागेल
व पुढील सहा उदाहरणामध्ये स्थानी दोन वर्ण
मिळून चार मात्रा होतात. तेव्हा तेथे होणारे
गुण व वृद्धि हे आदेश चार मात्रांचे होतील.
हा दोष येत नाही. वृद्धिरादैच् येथे आत्

त्याच्या सवर्णांचे ग्रहण (१।१।६९) करू नये असा
या परिभाषेचा अर्थ आहे.

ननु च तः परो यस्मात्सोऽयं तपरः । ने-
त्याह । तादपि परस्तपरः । यदि तादपि परस्त-
पर ऋदोरप् [३.३.५७] इहैव स्यात् ।
यवः स्तवः । लवः पव इत्यत्र न स्यात् ।
नैष तकारः । कस्तर्हि । दकारः । किं द-
कारे प्रयोजनम् । अथ किं तकारे । य-
द्यसंदेहार्थस्तकारो दकारोऽपि । अथ मुख-
सुखार्थस्तकारो दकारोऽपि ॥ एङभावे ।
कुर्वाते कुर्वाथे । आन्तर्यतोऽर्धतृतीयमात्र-
स्य टिसंज्ञकस्यार्धतृतीयमात्र एः प्राप्नोति ॥
नैव लोके न च वेदेऽर्धतृतीयमात्र एरस्ति ॥

या तकाराच्या पुढें ऐच् शब्द उच्चारला आहे.
तसेंच अदेङ्गुणः येथें अत् या तकाराच्या पुढें
एङ् शब्द उच्चारला आहे. तेव्हां तपरस्तत्काल-
स्य (१।१।७०) या सूत्रावरून दीर्घानाच म्ह.
दोन मात्रांच्याच ए, ओ यांना गुणसंज्ञा आहे
आणि दोन मात्रांच्याच ऐ, औ यांना वृद्धि-
संज्ञा आहे^{१७}.

पण 'तपर' शब्दाचा अर्थ 'त' ज्याच्यापुढें
मानला आहे असा वर्ण ना ?

असेंच केवळ नाहीं असें आम्ही म्हणतो.
तकाराच्या पुढें असलेला वर्णही 'तपर' म्हणून
उल्लेखिला जातो.

जर तकाराच्या पुढें असलेला वर्णही
'तपर' शब्दाचा अर्थ समजला तर 'ऋदोरप्
(३।३।५७) या सूत्रानें यवः, स्तवः इत्यादि
ठिकाणींच अप् प्रत्यय होईल. लवः, पवः
इत्यादि ठिकाणीं अप् प्रत्यय होणार नाहीं.

ऋदोरप् या सूत्रांत तकार उच्चारलाच
नाहीं.

तर मग कोणता वर्ण उच्चारला आहे ?

दकार उच्चारला आहे.

दकार उच्चारण्याचा कोणता उपयोग ?

तकार उच्चारण्याचा तरी काय उपयोग ?

तकार उच्चारण्याचा उपयोग अर्थाविषयीं
संशय उत्पन्न होऊं नये हा असेल. तर दका-
राचाही तोच उपयोग; वरें, उच्चारण कर-

१७, अ. १ पा. १ सू. १ पृ. १०७ पाहा,

ऋवर्णस्य गुणवृद्धिप्रसङ्गो सर्व-
प्रसङ्गोऽविशेषात् ॥१२॥

ऋवर्णस्य गुणवृद्धिप्रसङ्गे सर्वप्रसङ्गः ।
सर्वे गुणवृद्धिसंज्ञका ऋवर्णस्य स्थाने प्रा-
प्नुवन्ति । किं कारणम् । अविशेषात् । न
हि कश्चिद्विशेष उपादीयत एवंजातीयको
गुणवृद्धिसंज्ञक ऋवर्णस्य स्थाने भवतीति ।
अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसङ्गः ॥

न व ऋवर्णस्य स्थाने रपरप्रस-
ङ्गादवर्णस्यान्तर्यम् ॥१३॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । ऋवर्ण-
तांना मुखांतून मुखानें उच्चारण व्हावें हा जर
तकाराचा उपयोग घेतला तर दकाराचाही
तोच घेतां येईल.

एच् आदेशाचें उदा०—कुर्वाते, कुर्वाथे.
येथें 'टित आत्म०' (३।४।७९) यानें जो
एकार आदेश झाला आहे तो, त्याचा स्थानीं
प्रत्ययांतील टिसंज्ञक 'आम्' हा भाग अडीच
मात्रांचा असल्यामुळें, त्याच्यासारखा अडीच
मात्रांचाच होऊं लागेल.

पण लोकामध्ये व वेदामध्ये कोटेंही अडीच
मात्रांचा एच् नाहीं. (तेव्हां अर्थात् जो आहे
तोच होईल.)

(वा.१२) ऋकाराला गुण व वृद्धि कर्तव्य
असतांना सर्वप्रसंग येतो म्ह. सर्व गुण व
सर्व वृद्धि होतील. गुणसंज्ञक अ, ए व ओ
आणि वृद्धिसंज्ञक आ, ऐ व औ हे सगळेच
ऋकाराला होऊं लागतील.

कां वरें ?

त्यांत कांहीं विशेष दिसत नाहीं म्हणून.
'ऋकाराच्या स्थानीं अशा प्रकारचाच गुण
करावा व अशा प्रकारचीच वृद्धि करावी'
असा कांहींच विशेष सांगितला नाही. आणि
विशेष जर सांगितला नाही तर अर्थात् सगळे
होणारच.

(वा.१३) अथवा हा दोष येत नाहीं.

कां वरें ?

स्य स्थाने रपरप्रसङ्गात् । उः स्थानेऽण् प्रसज्यमान एव रपरो भवतीत्युच्यते तत्र ऋवर्णस्यान्तर्यतो रेफवतो रेफवानकार एवान्तरतमो भवति ॥

सर्वादेशप्रसङ्गस्त्वेनेकाल्त्वात् ॥ १४ ॥

सर्वादेशस्तु गुणवृद्धिसंज्ञक ऋवर्णस्य प्राप्नोति । किं कारणम् । अनेकाल्त्वात् । अनेकाल्शित्सर्वस्य [१.१.५५] इति ॥

न वानेकाल्त्वस्य तदाश्रयत्वा-
द्वर्णादेशस्याविधातः ॥ १५ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । अनेका-

ल्वस्य तदाश्रयत्वात् । यदायमुः स्थाने त-
दानेकाल् । अनेकाल्वस्य तदाश्रयत्वाद्व-
र्णादेशस्य विधातो न भविष्यति ॥ अथ-
वानान्तर्यमेवैतयोरान्तर्यम् । एकस्याप्यन्त-
रतमा प्रकृतिर्नास्त्यपरस्याप्यन्तरतम आदे-
शो नास्ति । एतद्वैतयोरान्तर्यम् ॥

संप्रयोगो वा नष्टाश्चदग्धरथवत् ॥ १६ ॥

अथवा नष्टाश्चदग्धरथवत्संप्रयोगो भ-
वति । तद्यथा । तवाश्चो नष्टो ममापि रथो
दग्ध उभौ संप्रयुज्यावहा इति । एवमि-
हापि तवाप्यन्तरतमा प्रकृतिर्नास्ति ममा-

ऋवर्णस्य स्थाने रपरप्रसङ्गात् म्ह. ऋकारा-
चे स्थानीं होणारा जो अण् आदेश तो होतां-
नाच रपर असा होतो असें पुढील सूत्रानें
सांगितलें आहे. तेव्हां अ हा गुण करावयाचा
झाल्यास तो रपर होऊन 'अर्' असा होणार
आणि वृद्धि 'आर्' अशी होणार. त्या अर् व
आर् यांमध्ये रेफ आहे आणि ऋकाराच्या
पोटांतही रेफ आहे. सारखेपणामुळें ऋकाराला
अर् आणि आर् हेच गुण वृद्धि होतात.

(वा. १४) पण गुण व वृद्धि म्हणून अर्
व आर् हे ऋकाराला आदेश करावयाचे ते
केवळ ऋकाराला न होता सर्वाला म्ह. ऋका-
रान्ताला होतील.

अर् व आर् या आदेशांमध्ये अनेक
अल् असल्यामुळें 'अनेकाल् शित्सर्वस्य'
(१.१.५५) ही परिभाषा तेथें प्रवृत्त होणार
आहे.

(वा. १५) अथवा हा दोष येत नाही.
कां बरें ?

अनेकाल्वस्य तदाश्रयत्वात् म्ह. अ व
आ हा आदेश जेव्हां ऋकाराचे स्थानीं
होईल तेव्हांच त्याला रेफ पुढें जोडला
जाऊन तो आदेश अनेकाल् होणार अशा

रीतीने 'आदेश अनेकाल् वनर्णे' ही गोष्ट
'तो आदेश ऋकाराचे स्थानीं होणे' यावर
अवलंबून झाली असल्यामुळें मागून त्या
स्थानींमध्ये बदल करतां येत नाही. अथवा
स्थानीं ऋकार आणि आदेश अकार यांचें
'अनान्तर्य' म्ह. 'आपल्यासारखा न मिळणे'
हेंच एक प्रकारचें सादृश्य आहे. तें असें की
आदेश जे गुण व वृद्धि त्यांपैकीं अ आणि
आ यांना आपल्यासारखा कंठस्थानाचा
स्थानीं इकांपैकीं कोणीही मिळत नाही. तसेंच
स्थानीं पैकीं ऋकाराला आपल्यासारखा मूर्ध-
स्थानाचा आदेश गुणवृद्धींपैकीं कोणीही
मिळत नाही. तेव्हां 'अनान्तर्य' हेंच सादृश्य
असल्यामुळें अकाराला गुण अकारच होईल
आणि वृद्धि आकारच होईल.

(वा. १६) अथवा नष्टाश्च आणि दग्धरथ
याप्रमाणें येथें ऋकार आणि अकार यांचा
संबंध घडून येईल. जसें लोकामध्ये एक
दुसऱ्याला म्हणतो की 'तुझा घोडा नष्ट झाला व
माझा रथ जळून गेला, आतां आपण आपला
एकमेकांशीं संबंध घडवून आणूं, म्ह. तुझ्या
रथाला माझा घोडा जोडून आपण काम
भागवूं', त्याप्रमाणेंच येथेंही ऋकार हा

१८. एक प्रकारचा पाया भरून त्यावर इमारत
बांधल्यानंतर त्या पायाच्या स्वरूपांत बदल करतां

येत नाही.

प्यन्तरतम आदेशो नास्त्यस्तु नौ संप्रयोग इति । विषम उपन्यासः । चेतनावत्स्वर्थात्प्रकरणाद्वा लोके संप्रयोगो भवति वर्णाश्च पुनरचेतनास्तत्र किंकृतः संप्रयोगः । यद्यपि वर्णा अचेतना यस्त्वसौ प्रयुङ्क्ते स चेतनावान् ॥

एजवर्णयोरादेशेऽवर्ण स्थानिनोऽवर्णप्रधानत्वात् ॥१७॥

एजवर्णयोरादेशेऽवर्ण प्राप्नोति । खट्वैलका मालौपगवः । किं कारणम् । स्था-

अकाराला म्हणतो की 'तुला तुझ्यासारखा स्थानी नाही व मला माझ्यासारखा आदेश नाही, तेव्हा आपण आपला एकमेकांशी संबंध घडवून आणू.'

पण हा दृष्टान्त बरोबर नाही. कारण लोकांमध्ये सचेतन प्राण्यांना विचार करण्याची शक्ति असल्यामुळे ते आपले सामर्थ्य पाहून किंवा प्रकरणावरून वर दाखविल्याप्रमाणे संबंध घडवून आणू शकतील. ऋकार वगैरे वर्ण पाहावे तर ते अचेतन. तेव्हा त्यांचा संबंध कसा घडावा ?

जरी वर्ण अचेतन आहेत तरी शब्दांचा प्रयोग करणारा मनुष्य सचेतन आहे ना ? तो त्या वर्णांचा संबंध घडवू शकेल.

(वा.१७) अवर्ण आणि एच् या दोघांचे स्थानी होणारा जो वृद्धिरूप एकादेश (६।१।८८) तो आकार होऊ लागेल. उदा०— खट्वैलका, मालौपगवः.

कां बरे ?

स्थानिनोऽवर्णप्रधानत्वात् म्ह. 'आ, ऐ' किंवा 'आ, औ' या स्थानींमध्ये अवर्णांचे

१९. दोन स्थानींपैकी पहिला स्थानी अवर्ण आहे आणि दुसरा स्थानी जो पुढील एच् तो संध्यक्षर असल्यामुळे त्यामध्येही अवर्ण आहे. यामुळे स्थानींमध्ये अवर्णांचे बाहुल्य आहे.

२०. तेव्हा दोन्ही स्थानींशी सदृश जे ऐकार आणि औकार तेच आदेश होतात.

निनोऽवर्णप्रधानत्वात् । स्थानी ह्यत्रावर्णप्रधानः ॥

सिद्धं तूभयान्तर्यात् ॥१८॥

सिद्धमेतत् । कथम् । उभयोर्योऽन्तरतमस्तेन भवितव्यं न चावर्णमुभयोरन्तरतमम् ॥

उरपरपरः ॥१.१.५१॥

किमिदमुरपरपरवचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् । उः स्थानेऽणेव भवति रपरश्चेति । आहो-स्विद्वपरत्वमनेन विधीयते । उः स्थानेऽण्चा-

बाहुल्य आहे.

(वा.१८) हे सिद्ध होत आहे.

तें कसे ?

उभयान्तर्यात् म्ह. अवर्ण आणि एच् या दोहोंशी जो जास्त सारखा आदेश जमेल तोच आदेश प्रकृतसूत्राने होणारा आहे. आणि अवर्ण हा दोन स्थानींपैकी एका स्थानीशी सदृश असला तरी तेवढ्याने काहीं तो दोन स्थानींशी सदृश होत नाही.^{२०}

(सू. ५१) ऋकाराचे स्थानी अण् रपर होतो असे जे प्रकृतसूत्राने सांगितले आहे ते अणाशिवाय दुसरा आदेश होऊ नये अशाकरतां सांगितले आहे; म्हणजे 'ऋकाराचे स्थानी आदेश करावयाचा झाल्यास तो अण्च आदेश करावा आणि तो रपर करावा' असा या सूत्राचा अर्थ समजावयाचा, किंवा फक्त 'रपर होतो' एवढेच याने नवीन सांगितले, म्हणजे 'ऋकाराचे स्थानी आदेश अण् होवोत किंवा अणाशिवाय दुसरेही होवोत पण त्यांत अण् जेव्हा आदेश होईल तेव्हा तो मात्र रपर करावा' असा या सूत्राचा अर्थ

१. ऋकाराचे स्थानी अण् आदेश करावयाचा असेल तर अगोदर त्या आदेशाच्या पुढे रेफ जोडून नंतर त्या रेफासहित असा तो आदेश ऋकाराचे स्थानी करावा. व लकाराचे स्थानी अण् आदेश करावयाचा असेल तर तसाच अगोदर त्याला लकार जोडावा.

नण्व अणु रपर इति । कश्चात्र विशेषः ।

उरण्परवचनमन्यनिवृत्त्यर्थं

चेदुदात्तादिषु दोषः ॥१॥

उरण्परवचनमन्यनिवृत्त्यर्थं चेदुदात्ता-
दिषु दोषो भवति । के पुनरुदात्तादयः ।
उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकाः । कृतिः
हृतिः । कृतम् हृतम् । प्रकृतम् प्रहृतम् ।
नूः पाहि । अस्तु तर्ह्युः स्थानेऽण्वानण्व
अणु रपर इति ।

समजावयाचा ?

या दोन अर्थोमध्ये फरक काय ?

(वा.१) ऋकाराला अणाशिवाय दुसरा
आदेश होऊं नये अशाकरतां जर 'उरण्परः'
हे प्रकृतसूत्र केलें असेल तर उदात्त वगैरेंचे
ठिकाणीं दोष येतो.

उदात्त वगैरे जे म्हणतां ते कोणते ?

उदात्त, अनुदात्त, स्वरित आणि अनु-
नासिक हे उदात्त वगैरे होत. उदा० कृतिः,
हृतिः, कृतं, प्रहृतं, प्रकृतं, प्रहृतं, नूः, पाहि.

तर मग 'ऋकाराचे स्थानीं आदेश अण्
होवोत किंवा अणाशिवाय दुसरेही होवोत,
पण त्यांत अण् जेव्हां आदेश होईल तेव्हां
तो मात्र रपर करावा', असाच या सूत्राचा
अर्थ असूं दे.

(वा.२) 'ऋकाराचे स्थानीं अण् जो आदेश
तो रपर करावा' असा या सूत्राचा अर्थ
घेतला तर कर्ता, हर्ता येथें ऋकाराला गुण
अकारच होतो आणि वार्धगण्यः येथें ऋका-
राला वृद्धि आकारच होते ती होणार नाही.

२. कृतिः येथें कृधातूहून क्तिच् (३।३।९४)
प्रत्यय केल्यानंतर झित्यादिर्नित्यम् (६।१।१९७)
यानें ऋकाराला उदात्त आदेश होतो तो 'स्थानेन्तर-
तमः' या सूत्रामुळें ऋकारच होतो. परंतु आतां या
सूत्रानें अण्व होतो असा नियम केल्यामुळें उदात्त
असा अण्व होईल म्ह. अ, इ, उ यांपैकीं कोणी तरी
होईल; ऋ होणार नाही. कृतम् येथें क्तप्रत्ययाला
उदात्त (३।१।३) केल्यानंतर 'अनुदात्तं पद०' (६।१।
१५८) यानें ऋकाराला अनुदात्त आदेश ऋकारच

य उः स्थाने स रपर इति चेदुण-

वृद्धयोरवर्णाप्रतिपत्तिः ॥२॥

य उः स्थाने स रपर इति चेदुण्वृद्धयो-
रवर्णस्याप्रतिपत्तिः । कर्ता हर्ता वार्धगण्यः ।
किं हि साधीय ऋवर्णस्यासवर्णे यदवर्णं
स्यान्न पुनरेडैचौ । पूर्वस्मिन्नपि पक्ष एष
दोषः । किं हि साधीयस्तत्राप्यवर्णस्यास-
वर्णे यदवर्णं स्यान्न पुनरिवर्णोवर्णो । अथ-
मेतदुः स्थानेऽण्वानण्व प्रसङ्गेऽण्वेव

अ, ए, ओ हे तीन गुणसंज्ञक वर्ण आणि
आ, ऐ, औ हे तीन वृद्धिसंज्ञक वर्ण ह्यांपैकीं
कुणीच ऋकाराला सवर्ण नाहीत. मग त्यांत
ऋकाराला गुण अकारच होतो, ए व ओ हे
होत नाहीत. तसेंच त्याला वृद्धि आकारच
होते, ऐ व औ होत नाहीत याचें बरोबर
कारण काय बरें दाखवितां येईल ?

पण हा दोष पूर्वीच्या पक्षावरही येत
आहे. त्या पक्षांही ऋकाराला गुणांपैकीं व
वृद्धीपैकीं सवर्ण कोणीच नाहीत, मग त्यांत
'अण्व आदेश करावा' या म्हणण्यानें एच्
आदेश न होऊं देत. परंतु अकारच कां
करावा व इकार उकार हे अण् असूनही
कां करूं नयेत याचें बरोबर कारण काय
बरें दाखवितां येईल ?

आतां असें जर मत घेतलें की 'ऋकाराचे
स्थानीं अण् किंवा त्याशिवाय दुसरे जे प्राप्त
होतील त्यांपैकीं अण्व करावयाचा आणि
तो रपर करावयाचा' तर इकार व उकार हे
अण् असले तरी गुणवृद्धि सांगणाऱ्या सूत्रा-
होत असतो तो अकार वगैरे कोणी तरी होईल, 'प्रकृ-
तम्' 'गतिरनन्तरः' (६।२।४९) यानें प्र यांतील
अकाराचा उदात्त कायम केल्यानंतर 'उदात्तादनु०'
(८।४।६६) यानें ऋकाराला स्वरित आदेश ऋकारच
होत असतो तेथेंही अकार वगैरे होतील. नून् यांतील
नकाराला 'नून्वे' (८।३।१०) यानें रुत्व केल्यानंतर
'अत्रानुनासिकः०' (८।३।१२) यानें ऋकाराला अनु-
नासिक आदेश होतो तो ऋ हाच होतो तेथेंही प्रकृत-
सूत्रानें अण्व म्ह. अकार वगैरे कोणीतरी होईल.

भवति रपरश्चेति सिद्धा पूर्वस्मिन्पक्षेऽवर्ण-
स्य प्रतिपत्तिः । यत्तु तदुक्तमुदात्तादिषु दोषो
भवतीतीह स दोषो जायते । न जायते ।
जायते स दोषः । कथम् । उदात्त इत्यने-
नाणोऽपि प्रतिनिर्दिश्यन्तेऽनणोऽपि । य-
द्यपि प्रतिनिर्दिश्यन्ते न तु प्राप्नुवन्ति ।
किं कारणम् । स्थानेऽन्तरतमो भवतीति ।
कुतो नु खल्वेतद्वयोः परिभाषयोः साव-
काशयोः समवस्थितयोः स्थानेऽन्तरतम
इत्युरण्पर इति च स्थानेऽन्तरतम इत्य-

वरुन ते प्राप्त झालेलें नसल्यामुलें ते न होतां
अकारच होईल (तेव्हां दुसऱ्या पक्षावर
दिलेला दोष पहिल्या पक्षावर येत नाही);
पण पहिल्या पक्षावर उदात्त वगैरे स्वरां-
विषयीं जो दोष दिला आहे तो दोष या
दुसऱ्या पक्षावर येतो कीं नाही (हा विचार
केला पाहिजे).

दुसऱ्या पक्षावरही तो दोष येणार असें
दिसतें.

तें कसें ?

उदात्त या शब्दानें कांहीं नुसता ऋकारच
घेतला जातो असें नाही, तर अ, इ, उ हे अण्
व त्यांशिवाय दुसरे ऋ वगैरे हे सर्वच अच्
उदात्तशब्दानें घेतले जातात.

पण जरी उदात्तशब्दानें अ, इ, उ या
अणांचाही संग्रह होतो तरी कृतं वगैरे उदा-
हरणांमध्ये ते प्राप्त होत नाहीत (मग दोष
येणार कसा) ?

ते न प्राप्त होण्याचें कारण काय ?

‘स्थानेन्तरतमः’ (१।१।५०) ही परिभाषा
आहे ना ? (तेव्हां कृतं वगैरे ठिकाणीं ऋका-
राला ऋकारच उदात्त प्राप्त होणार आहे.
म्हणून कृतं वगैरे ठिकाणीं दोष येणार नाही.)

तरी पण ‘स्थानेन्तरतमः’ आणि ‘उरण्परः’
ह्या इतर ठिकाणीं स्वतंत्रपणानें उपयोगीं

नया परिभाषया व्यवस्था भविष्यति न
पुनरुरण्पर इति । अतः किम् । अत एष
दोषो जायत उदात्तादिषु दोष इति ॥ ये
चाप्येत ऋवर्णस्य स्थाने प्रतिपदमादेशा
उच्यन्ते तेषु रपरत्वं न प्राप्नोति । ऋत
इद्धातोः [७.१.१००] उदोष्ठ्यपूर्वस्य
[१०२] इति ॥

सिद्धं तु प्रसङ्गे रपरत्वात् ॥३॥

सिद्धमेतत् । कथम् । प्रसङ्गे रपरत्वा-
त् । उः स्थानेऽण्प्रसज्यमान एव रपरो भव-

पडत असलेल्या दोन परिभाषा कृतं वगैरे
उदाहरणांमध्ये अगदीं बरोबरीनें उपस्थित
होत असतांना त्यांमध्ये ‘स्थानेन्तरतमः’ याच
परिभाषेनें येथें व्यवस्था करावयाची, आणि
‘उरण्परः’ या परिभाषेनें येथें व्यवस्था
करावयाची नाही असें वैषम्य कां वरें
करावें ?

मग त्यांत काय झालें ?

इतकेंच झालें की ‘उरण्परः’ ही परि-
भाषा कृतं वगैरे ठिकाणीं घेतली म्हणजे
‘उदात्त आदेश अण् होतील’ हा दोष दुसऱ्या
पक्षावरही येतो.

शिवाय ‘ऋत इद्धातोः’ (७।१।१००) ‘उदो-
ष्ठ्यपूर्वस्य’ (७।१।१०२) या सूत्रांनीं जे इत्,
उत् असे ते ते वर्ण उच्चारून ऋकाराला
आदेश सांगितले आहेत ते रपर होणार
नाहींत (असा दोष येतो. कारण त्या ठिकाणीं
अण् आणि इतर यांची प्राप्ति येत नाही).

(वा.३) हें सिद्ध होत आहे.

तें कसें ?

प्रसङ्गे रपरत्वात् म्ह. ऋकाराचे स्थानीं
अण् आदेश करण्याचा प्रसंग आला की
त्याच वेळीं तो रपर होऊन नंतर त्या रेफा-
सहित आदेश होतो म्हणून.

मग काय प्रसंग आला असतां असें

३. तेव्हां कर्ता या ठिकाणीं ऋकाराला गुण कर्तव्य
असतांना ‘अ, ए व ओ’ हे तीन गुण प्राप्त झाले.

असें न म्हणतां ‘अर्, ए व ओ’ हे तीन प्राप्त झाले असें
समजलें पाहिजे. त्या अर् यांतील रेफाचें मूर्धस्थान

तीति । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथ-
मनुच्यमानं गंस्यते । स्थान इति वर्तते
स्थानशब्दश्च प्रसङ्गवाची । यद्येवमादेशोऽ-
विशेषितो भवति । आदेशश्च विशेषितः ।
कथम् । द्वितीयं स्थानग्रहणं प्रकृतमनुवर्तते
तत्रैवमभिसंबन्धः करिष्यते । उः स्थानेऽ
ण्स्थान इति । उः प्रसङ्गेऽण्प्रसज्यमान एव
रपरो भवति ॥

अथाग्रहणं किमर्थं न ऊ रपर इत्ये-
वोच्येत । ऊ रपर इतीयत्युच्यमाने क

मुद्राम येथें सूत्रामध्ये घातलें पाहिजे ?

तसें घालावयास नको.

सूत्रांत तसें पद घातल्याशिवाय तसा अर्थ
कसा होईल ?

स्थाने असें पद मागून अनुवृत्त येत
आहे. आणि स्थानशब्दाचा प्रसंग असा
अर्थ आहेच.

अशा रीतीने रपर करण्याची वेळ दाख-
विण्याकडे स्थानशब्दाचा उपयोग झाला
तर 'ऋकाराचे स्थानीं जो आदेश' असा
आदेशाकडे जो स्थानशब्द लागतो तो
लागणार नाही.

तसा आदेशाकडेही लावतां येईल.

तो कसा ?

मागे दुसरा एक स्थानशब्द आहे त्याची
अनुवृत्ति केली म्हणजे झालें. तेव्हां दोन
स्थाने शब्द घेऊन 'उः स्थाने अण् स्थाने'
असा संबंध करतां येईल, म्ह. ऋकाराचा
उच्चारण्याचा प्रसंग आला असतां त्याच्या
ऐवजी उच्चारला जाणारा जो अण् तो प्रसं-
गावस्थेमध्येंच रपर होतो असा अर्थ होईल.

आतां या सूत्रामध्ये अण् हा शब्द कशा-
करतां घातला आहे ? तो घालावयास नको.
'ऊ रपरः ऋकाराचे स्थानीं रपर होतो' एव-
ढेंच सूत्र पुरे आहे.

असल्यामुळे मूर्धस्थानाच्या ऋकाराला अर् हाच गुण
स्थानेन्तरतमः या परिभाषेनें होतो म्हणून दोष येत

इदानीं रपरः स्यात् । य उः स्थाने भवति ।
कश्चोः स्थाने भवति । आदेशः ।

आदेशो रपर इति चेद्रीरिविधिषु
रपरप्रतिषेधः ॥४॥

आदेशो रपर इति चेद्रीरिविधिषु रपर-
त्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । के पुना री-
रिविधयः । अकङ् लोपानङ् नङ् रीङ् रिङ्-
देशाः । अकङ् । सौधातकिः । लोपः ।
पैतृष्वसेयः । आनङ् । होतापोतारौ । अनङ् ।
कर्ता हर्ता । रीङ् । मात्रीयति पित्रीयति ।

पण 'ऋकाराचे स्थानीं रपर होतो' एवढेंच
म्हटलें तर कोण बरें रपर होईल ?

जो ऋकाराचे स्थानीं कोणीही होत असेल
तो रपर होईल.

ऋकाराचे स्थानी कोण होतो ?

आदेश होतो.

(वा.४) कोणताही आदेश रपर होतो
असें म्हटलें तर रीरिविधि हे रपर होतील.
तेथें 'ते रपर होत नाहीत' असा निषेध सांगि-
तला पाहिजे.

रीरिविधि ते कोणते ?

अकङ्, लोप, आनङ्, अनङ् रीङ् आणि
रिङ् हे आदेश 'रीरिविधि' होत. सौधातकिः
येथें सुधातृशब्दाच्या ऋकाराला अकङ् आदेश
(४।१।९७) झाला आहे. पैतृष्वसेयः येथें पितृ-
ष्वसृशब्दांतील शेवटच्या ऋकाराचा लोप (४।१।
१३३) झाला आहे; होतापोतारौ येथें होत-
शब्दाच्या ऋकाराला आनङ् आदेश (६।३।
२५) झाला आहे; कर्ता, हर्ता येथें कर्तृ व
हर्तृ या शब्दांतील ऋकाराला अनङ् आदेश
(७।१।९४) झाला आहे. मात्रीयति, पित्रीयति
येथें मातृ व पितृ या शब्दांतील ऋकाराला
रीङ् आदेश (७।४।२७) झाला आहे. क्रियते;
ह्रियते येथें कृ व ह्र या धातूमधील ऋका-
राला रिङ् आदेश (७।४।२८) झाला आहे.

नाहीं.

रिद्ध । क्रियते ह्रियते ॥

उदात्तादिषु च ॥५॥

किम् । रपरत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

कृतिः हृतिः । कृतम् हृतम् । प्रकृतम् प्र-
हृतम् । नूँः पाहि ॥ तस्मादण्प्रहणं कर्तव्यम् ॥

एकादेशस्योपसंख्यानम् ॥६॥

एकादेशस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । खट्व-
र्श्यः मालर्श्यः । किं पुनः कारणं न
सिध्यति । उःस्थानेऽण्प्रसज्यमान एव
रपरो भवतीत्युच्यते न चायमुरेव स्थानेऽ-
ण्शिष्यते । किं तर्हि । उश्चान्यस्य च ॥
अवयवग्रहणात्सिद्धम् । यदत्र ऋवर्णं त-

दाश्रयं रपरत्वं भविष्यति । तद्यथा । माषा
न भोक्तव्या इत्युक्ते मिश्रा अपि न
भुज्यन्ते ।

अवयवग्रहणात्सिद्धमिति चेदा-
देशे रान्तप्रतिषेधः ॥७॥

अवयवग्रहणात्सिद्धमिति चेदादेशे रा-
न्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । होतापोतारौ ।
यथैवोश्चान्यस्य च स्थानेऽण्प्रपरो भवत्येवं
य उःस्थानेऽण्चानण्च सोऽपि रपरः स्यात् ॥
यदि पुनर्ऋवर्णान्तस्य स्थानिनो रपरत्वमु-
च्येत । खट्वर्श्यः मालर्श्यः । नैवं शक्यम् ।
इह हि दोषः स्यात् । कर्ता हर्ता । किरति

(वा.५) उदात्त वगैरे ठिकाणीं काय ?

उदात्त वगैरे जे आदेश होतात ते रपर
होत नाहीत असा निषेध सांगितला पाहिजे.
उदा० कृतिः, हृतिः, कृतम्, हृतम्, प्रकृतम्,
प्रहृतम्, नूँः पाहि. एकंदरीत या सूत्रामध्ये
अण् हा शब्द घातला पाहिजे.

(वा.६) ऋकार आणि दुसरा वर्ण या
दोघांचे स्थानीं होणारा जो एक आदेश तो
रपर होतो असें म्हणावें; उदा० खट्वा ऋश्यः
खट्वर्श्यः, माला ऋश्यः मालर्श्यः.

पण येथे रपर न होण्याचें कारण काय ?

कारण असें की ऋकाराचे स्थानीं होणारा
अण् आदेश रपर होतो असें सूत्रानें सांगितलें
आहे आणि खट्वर्श्यः वगैरे ठिकाणीं
झालेला जो एक आदेश अण् हा एका
अकाराचे स्थानींच झालेला नाही, तर हा
ऋकार आणि दुसरा खट्वाशब्दांतील आकार
या दोन वर्णांचे स्थानीं झाला आहे.

अवयवग्रहणात्सिद्धम् म्ह. 'आ ऋ' या
स्थानींमधील ऋकार असल्यामुळे आदेश रपर
होण्याला कांहीं हरकत दिसत नाही. जसें
'उडीद खाऊं नयेत' असें म्हटलें असतां

उडीद व मूग मिसळून केलेले लाडू वगैरे
पदार्थही त्यांत उडीद आहेत म्हणून खात
नाहींत.

(वा.७) 'आ ऋ' या स्थानीपैकीं एक
भाग ऋकार असल्यामुळे त्या स्थानीला होणारा
आदेश रपर होतो असें म्हटलें तर ज्या
आदेशापैकीं एक भाग अण् आहे तो आदेशही
रपर होऊं लागेल; त्याचा निषेध सांगितला
पाहिजे; उदा० होतापोतारौ. जसा खट्वर्श्यः
येथें ऋकार आणि दुसरा वर्ण खट्वा यांतील
आकार या दोघांचे स्थानीं मिळून होणारा असा
अण् आदेश रपर होतो तसाच होतापोतारौ येथें
होतृ यांतील ऋकाराचे स्थानीं होणारा जो
अण् आणि दुसरा वर्ण नकार मिळून होणारा
आन् हा आदेश (६।३।२५) तोही रपर होऊं
लागेल.

आतां जर ऋकारान्ताचे स्थानीं होणारा जो
अण् आदेश तो रपर होतो असा सूत्राचा अर्थ
करून खट्वर्श्यः, मालर्श्यः हीं उदारणें साधा-
वीत तर तें शक्य नाही. कारण तसा अर्थ
केला तर कर्ता, हर्ता, किरति, गिरति इत्यादि
ठिकाणीं नुसत्या एकट्या ऋकाराला आदेश

४. खट्वा ऋश्यः येथें 'आ व ऋ' हा दोन वर्णांचा
समुदाय ऋकारांत असल्यामुळे तेथें त्या दोहोंच्या

स्थानीं होणारा एकादेश गुण (६।१।८७) अ हा
रपर होईल.

गिरिति । ऋवर्णान्तस्येत्युच्यते न चैतद्वर्णान्तम् । ननु चैतदपि व्यपदेशिवद्भावेन ऋवर्णान्तम् । अर्थवता व्यपदेशिवद्भावो न चैपोऽर्थवान् । तस्मान्नैवं शक्यम् ॥ न चेदेवमुपसंख्यानं कर्तव्यम् । इह च रपरत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । मातुः पितुरिति ॥ उभयं न वक्तव्यम् । कथम् । इह यो द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः प्रसङ्गे भवति लभतेऽसा-

वन्यतरतो व्यपदेशम् । तद्यथा । देवदत्तस्य पुत्रः देवदत्तायाः पुत्र इति ॥ कथं मातुः पितुरिति । अस्त्वत्र रपरत्वम् । कारूपसिद्धिः । रात्सस्य [८.२.२४] इति सकारस्य लोपो रेफस्य विसर्जनीयः । नैवं शक्यम् । इह हि मातुः करोति पितुः करोतीत्यप्रत्ययविसर्जनीयस्येति षत्वं प्रसज्येत । अप्रत्ययविसर्जनीयस्येत्युच्यते

होत असल्यामुल्लेखे तेषां रपर होणार नाही. कारण ऋकारान्ताचे स्थानी होणारा आदेश रपर होतो असें म्हटलें आहे. येथे तर नुसत्या ऋकारालाच आदेश होत नाही. ऋ ह्या एका वर्णाला कांहीं ऋकारान्त असें म्हणतां येत नाही.

पण व्यपदेशिवद्भाव घेतला म्हणजे एकट्या ऋकाराला ऋकारान्त असें म्हणतां येईल. (तसें म्हणतां येणार नाही कारण) व्यपदेशिवद्भाव अर्थवान् अशा शब्दस्वरूपासंबंधाने घेतां येतो. आणि कर्ता, हर्ता, वगैरे उदाहरणांमध्ये कृ, हृ, यांतील ऋकाराला कांहींच अर्थ नाही. एकंदरीत 'ऋकारान्ताला होणार अण् रपर होतो' असा अर्थ करणे शक्य नाही; आणि तसा अर्थ केला नाही तर खट्वर्श्यः वगैरे उदाहरणांमध्ये आदेश रपर होण्याकरितां 'स्थानीपैकीं एक भाग ऋ असला तरी येथे आदेश रपर करावा' असें वचन केलें पाहिजे. आणि मातुः, पितुः येथे 'ऋत उत्' (६।१।१११) याने होणारा उकार एकादेश 'ऋ अ' या स्थानीपैकीं एक भाग ऋकार आहे म्हणून रपर होऊं लागेल त्याचा निषेधही केला पाहिजे.

हे दोन्ही करावयास नकोत.

तर मग खट्वर्श्यः येथे आदेश रपर कसा होईल ?

असा होईल की ज्या सूत्रामध्ये दोन स्थानींचा प्रत्येकीं निरनिराळीं षष्ठीप्रत्यय लावून पृथक्

निर्देश करून त्या दोहोंना मिळून एक आदेश सांगितला असतो तेथे त्या दोन स्थानीं-पैकीं कोणत्याही स्थानीचा तो आदेश आहे असें म्हणतां येतें. जसें लोकामध्ये देवदत्त बाप आणि देवदत्ता आई या दोघांचा जो मुलगा त्याला 'देवदत्ताचा मुलगा' असेंही म्हणतात आणि 'देवदत्तेचा मुलगा' असेंही म्हणतात. (त्याप्रमाणे खट्वर्श्यः येथे आद्गुणः (६।१।८७) याने होणारा अ हा आदेश ऋकाराचे स्थानी होणारा आहे असें सहजच म्हणतां येतें. तेव्हां रपर होण्याला कांहींच अडचण नाही.)

तर मग मातुः, पितुः येथेही 'ऋत उत्' (६।१।१११) याने होणारा उकार एकादेश रपर होऊं लागेल.

रपर झाला तरी होऊं दे. कांहीं हरकत नाही.

मग मातुः, पितुः हीं रूपे कशीं साधतील ?

रपर झाला तरी त्या रेफाच्या पुढील सकारांचा 'रात्सस्य' (८।२।२४) याने लोप होईल आणि त्या रेफाला विसर्ग (८।३।१५) केला म्हणजे तीं रूपे साधतील.

अशा तऱ्हेनें रूपे साधणे शक्य नाही. तशीं साधलीं तर मातुः करोति, पितुः करोति येथे त्या विसर्गाला 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य' (८।३।४१) याने षत्व होऊं लागेल.

पण त्या सूत्रामध्ये 'प्रत्ययाचा विसर्ग नसावा' असें म्हटलें आहे नां ? आणि हा विसर्ग

प्रत्ययविसर्जनीयश्चायम् । लुप्यतेऽत्र प्रत्ययो रात्सस्येति । एवं तर्हि भ्रातुष्पुत्रग्रहणं ज्ञापकमेकादेशनिमित्तात्षत्वप्रतिषेधस्य । यदयं कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्दं पठति तज्ज्ञापयत्याचार्यो नैकादेशनिमित्तात्षत्वं भवतीति ॥

किं पुनरयं पूर्वान्त आहोस्वित्परादिराहोस्विदभक्तः । कथं चायं पूर्वान्तः स्यात्कथं वा परादिः कथं वाभक्तः । यद्यन्त इति वर्तते ततः पूर्वान्तः । अथादिरिति वर्तते

तर प्रत्ययाच्चा आहे.

ज्या सकाराला स्त्व व विसर्ग होऊन प्रत्ययाच्चा विसर्ग होणार त्या सकाराच्चाच मुळीं उकारादेश रपर झाल्यामुळे 'रात्सस्य' (८।१।२४) यानें लोप झाला आहे.

तर मग 'एकादेश सांगणाऱ्या शास्त्रानें केलेला जो वर्ण त्याच्यापुढील विसर्गाला षत्व होत नाही' अशाविषयीं भ्रातुष्पुत्रशब्द ज्ञापक घ्यावा म्हणजे तो दोष येणार नाही. तें असें की ज्या अर्थी हा आचार्य पाणिनि कस्कादि गणामध्ये (८।३।४८) भ्रातुष्पुत्रशब्दाचा पाठ षत्वाकरतां करतो त्यावरून तो असें ज्ञापित करतो की 'एकादेश सांगणाऱ्या शास्त्रानें केलेला जो वर्ण त्याच्यापुढील विसर्गाला षत्व होत नाही'.

काय पण हा जो प्रकृतसूत्रानें अण् आदेशाच्यापुढें लावला जाणारा रेफ तो पूर्वाच्चा अंत्यावयव होतो किंवा पराच्चा आद्यावयव होतो अथवा दोघांचाही अवयव न होतां मध्यें अलगच राहतो ?

(हा प्रश्न कसा संभवतो ?) पूर्वाच्चा अंत्यावयव कसा होईल ? पराच्चा आद्यावयव कसा

ततः परादिः । अथोभयं निवृत्तं ततोऽभक्तः । कश्चात्र विशेषः ।

अभक्ते दीर्घलत्वयगभ्यस्तस्वर-
हलादिशेषविसर्जनीयप्रतिषेधः

प्रत्ययाव्यवस्था च ॥८॥

यद्यभक्तो दीर्घत्वं न प्राप्नोति । गीः पूः । रेफवकारान्तस्य धातोरिति दीर्घत्वं न प्राप्नोति । किं पुनः कारणं रेफवकाराभ्यां धातुर्विशेष्यते न पुनः पदं विशेष्यते रेफवकारान्तस्य पदस्येति । नैवं शक्यम् ।

होईल ? 'तसा अलगच मध्यें राहतो' असें कसें म्हणतां येईल ?

जर ह्या प्रकृतसूत्रामध्ये 'आद्यन्तौ०' या सूत्रांतून अंतशब्दाची अनुवृत्ति आली तर हा रेफ पूर्वाच्चा अंत्यावयव होतो असें म्हणतां येईल. तसेंच आदिशब्दाची अनुवृत्ति आली तर हा रेफ पराच्चा आद्यावयव होतो असें म्हणतां येईल. आणि दोन्ही शब्दांची अनुवृत्ति आली नाही म्हणजे 'मध्यें अलग राहतो' असें म्हणतां येईल.

मग ह्या तीन पक्षांमध्ये फरक काय होतो ?

(वा.८) जर हा रेफ कोणाच्चाच अवयव न होतां अलगच राहिला तर दीर्घ होणार नाही. रेफान्त आणि वकारान्त धातूंमधील उपधासंज्ञक इकाला सांगितलेला जो दीर्घ (८।१।७२) तो गीः^६, पूः येथें होणार नाही.

पण त्या सूत्रामध्ये रेफान्त आणि वकारान्त हें धातूंचेंच विशेषण काय म्हणून करावें ? 'रेफान्त आणि वकारान्त जें पद' असें पदाचें विशेषण कां करीत नाही ? (पदाचें विशेषण केलें म्हणजे गीः, पूः येथें दोष येणार नाही.) पदाचें विशेषण करणें शक्य नाही. तसें

६. गृधातूहून किप् प्रत्यय केल्यानंतर त्या ऋकाराला 'ऋत इद्धातोः' (७।१।१००) यानें ह्रस्व इकार आदेश होतो तो प्रकृतसूत्रानें रपर होऊन गिर् रेफान्त धातु होतो, म्हणून त्याला दीर्घ होत असतो. रेफ अलग राहिला तर धातु 'गि' असा

इकारान्तच होईल आणि दीर्घ होणार नाही. पू धातूहून किप् प्रत्यय केल्यानंतर 'उदोष्ठ्य०' (७।१।१०२) यानें ऋकाराला ह्रस्व उकार आदेश होतो तो रपर होऊन पुर् असा रेफान्त धातु होतो, तेथेही तसेंच समजावें.

इहापि प्रसज्येत । अग्निर्वायुरिति । एवं तर्हि रेफवकाराभ्यां पदं विशेषयिष्यामो धातुनेकम् रेफवकारान्तस्य पदस्येको धातोरिति । एवमपि प्रियं ग्रामणि कुलमस्य प्रियग्रामणिः प्रियसेनानिः अत्रापि प्राप्नोति । तस्माद्भातुरेव विशेष्यते धातौ च विशेष्यमाण इह दीर्घत्वं न प्राप्नोति । गीः पूः । दीर्घ ॥ लत्व । लत्वं च न सिध्यति । निजेगित्यते । ग्रो यङि [८.२.२०] इति लत्वं केलं तर अग्निः, वायुः, येथेही इकाला दीर्घ होऊं लागेल.

तर मग रेफान्त आणि वकारान्त हें पदाचें विशेषण असूं दे. धातु हें इकाचें विशेषण करून धातूचा अवयव जो इक् त्याला दीर्घ होतो असें म्हटलें म्हणजे अग्निः, वायुः, येथें दीर्घ होणार नाही.

अग्निः, वायुः, येथें दोष आला नाही तरी प्रिय आहे ग्रामणि म्ह. गांवाला नेणारें कुळ ज्याला तो प्रियग्रामणिः येथें, तसेंच प्रियसेनानिः येथें दीर्घ होऊं लागेल असा दोष येतोच. (कारण येथें इकार हा धातूचा अवयव आहे.) तेव्हां रेफान्त आणि वकारान्त हें विशेषण धातूचेंच केलें पाहिजे. आणि तसें तें धातूचें विशेषण केलें म्हणजे गीः, पूः, येथें दीर्घ होणार नाही, हा दोष कायमच राहतो. तसेंच प्रकृतसूत्रानें अणाला जोडलेला रेफ अलग राहिला तर लत्व सिद्ध होणार नाही. निजेगित्यते येथें 'ग्रो यङि' (८।२।२०) यानें त्या रेफाला लत्व होणार नाही.

हा दोष येत नाही. कारण 'ग्रः' ही षष्ठी अनंतर म्ह. जवळचा या अर्थाकडे लागणारी आहे. तेव्हां गृधातूचा अवयव जो रेफ असा अर्थ न होतां 'गृधातूच्या जवळ असलेला जो

न प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । प्र इत्यनन्तर-योगैषा षष्ठी। एवमपि स्वर्जेगित्यत इत्यत्रापि प्राप्नोति । एवं तर्हि यङानन्तर्यं विशेषयिष्यामः । अथवा प्र इति पञ्चमी । लत्व ॥ यक्स्वर । यक्स्वरश्च न सिध्यति । गीर्यते स्वयमेव । पूर्यते स्वयमेव । अचः कर्तृयकि [६.१.१९५] इत्येष स्वरौ न प्राप्नोति रेफेण व्यवहितत्वात् ॥ नैष दोषः । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमा-

रेफ त्याला लत्व होतें' असा अर्थ होईल.

तसा अर्थ केला तरी दुसरीकडे दोष येतो. स्वर्जेगित्यते येथें गृधातूच्या जवळ असलेला जो स्वर या अवयवांतील रेफ त्यालाही लत्व होऊं लागेल.

तर मग गृधातूच्या जवळचा जो रेफ त्याला यङि हें विशेषण देतो. (स्वर्जेगित्यते येथें स्वर या अवयवांतील रेफाला यङ् पुढें नसल्यामुळें लत्व होणार नाही.) अथवा 'ग्रो यङि' या सूत्रामध्ये ग्रः ही षष्ठी न घेतां पंचमी ध्यावी. (म्हणजे 'गृधातूहून पर जो रेफ त्याला यङ् पुढें असतांना लत्व होतें' असा अर्थ केला म्हणजे कोठेंच दोष येत नाही.) तसेंच प्रकृतसूत्रानें अणाला जोडला जाणारा रेफ अलग राहिला तर यक्स्वर सिद्ध होणार नाही. गीर्यते स्वयमेव, पूर्यते स्वयमेव या उदाहरणांमध्ये 'अचः कर्तृयकि' (६।१।१९५) या सूत्रानें यक् पुढें असतांना धातूला सांगितलेला उदात्तस्वर होणार नाही. कारण धातु आणि यक् प्रत्यय यांमध्ये रेफानें व्यवधान होत आहे.

हा दोष येत नाही. कारण 'स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्' म्हणजे स्वरविधि कर्तव्य असतांना व्यञ्जन हें नसल्यासारखें समजावें, या परिभाषेनें तेथें 'रेफानें व्यवधान इकार आदेश (७।१।१००) होतो तो रपर होऊन गिर् असें झालें. हा रेफ अलग असल्यामुळें गृधातूचा अवयव नव्हे म्हणून त्या रेफाला लत्व (८।२।२०) होणार नाही.

७. अग्निशब्दाहून प्रथमा एकवचन सुप्रत्यय करून त्याला रुत्व (८।२।६६) केल्यानंतर 'अग्निर्' या रेफान्त पदांतील इकाला दीर्घ होऊन नंतर विसर्ग होईल आणि अग्नीः असें भलतेंच रूप होईल.

८. गृधातूहून यङ् प्रत्यय करून ऋकाराला

नवदिति नास्ति व्यवधानम् । यक्स्वर ॥ अभ्यस्तस्वर । अभ्यस्तस्वरश्च न सिध्यति । मा हि स्म ते पिपरुः । मा हि स्म ते विभरुः । अभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवत्यजादौ लसार्वधातुक इत्येष स्वरो न प्राप्नोति रेफेण व्यवहितत्वात् ॥ नैष दोषः । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति नास्ति व्यवधानम् । अभ्यस्तस्वर ॥ हलादिशेष । हलादिशेषश्च न सिध्यति । ववृते ववृधे । अभ्यासस्येति हलादिशेषो

न प्राप्नोति । हलादिशेष ॥ विसर्जनीय । विसर्जनीयस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । नार्कुटः नार्पत्यः । खरवसानयोर्विसर्जनीयः [८.३.१५] इति विसर्जनीयः प्राप्नोति । विसर्जनीय ॥ प्रत्ययाव्यवस्था च । प्रत्यये व्यवस्था न प्रकल्पते । किरतः गिरतः । रेफोऽप्यभक्तः प्रत्ययोऽपि तत्र व्यवस्था न प्रकल्पते ॥ एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते ।

पूर्वान्ते र्ववधारणं विसर्जनीय-

नाहीं' असें समजतां येईल. तसेंच प्रकृतसूत्रानें जोडला जाणारा रेफ अलग राहिला तर अभ्यस्तस्वर सिद्ध होणार नाही. 'अजादिलसार्वधातुक पुढें असतांना अभ्यस्तांचा आदि उदात्त होतो' (६।१।८९) असा जो स्वर सांगितला आहे तो 'मा हि स्म ते पिपरुः' 'मा हि स्म ते विभरुः' येथें होणार नाही. कारण अभ्यस्त आणि पुढील अजादिलसार्वधातुक उस् हा प्रत्यय यांमध्ये रेफानें व्यवधान होत आहे.

हा दोष येत नाही. कारण 'स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्' या परिभाषेनें तेथें 'रेफानें व्यवधान नाही' असें समजतां येईल. तसेंच प्रकृतसूत्रानें जोडला जाणारा रेफ अलग राहिला तर त्यासंबंधानें 'हलादिः शेषः' (७।४।६०) याची प्रवृत्ति होणार नाही. 'अभ्यासांतील फक्त आदि हल् तेवढा राहतो आणि इतर हलांचा लोप होतो' असा जो त्या सूत्रानें ववृते, ववृधे, येथें प्रकृतसूत्रानें जोडलेल्या

रेफाला लोप होत असतो तो होणार नाही. तसेंच प्रकृतसूत्रानें जोडला जाणारा रेफ अलग राहिला तर विसर्गाचा निषेध सांगितला पाहिजे. नाही तर नार्कुटः, नार्पत्यः, येथें त्या 'रेफाला खरवसानयोर्विसर्जनीयः' (८।३।१५) या सूत्रानें विसर्ग होऊं लागेल. तसेंच प्रकृतसूत्रानें जोडला जाणारा रेफ अलग राहिला तर 'प्रत्ययव्यवस्था च' म्ह. विकरण-प्रत्ययाची व्यवस्था लागणार नाही. किरतः, गिरतः, येथें प्रकृतसूत्रानें जोडला जाणारा रेफ हाही अलगच राहणार, आणि मध्यें होणारा श हा विकरणप्रत्यय (३।१।७७) ही अलगच राहणार. तेव्हां त्या दोहोंमध्ये धातूच्या जवळ कोण आणि त्याच्या पलीकडे कोण ही व्यवस्था निश्चित होणार नाही. कारण दोघेही सारखेच पर करावयाचे आहेत.

असे जर दोष येतात तर मग प्रकृतसूत्रानें जोडला जाणारा रेफ पूर्वाचा अंत्यावयव आहे असें समजूं.

९. पु धातूहून लङ्, प्रथमपुरुष एकवचन, क्षिप्रप्रत्यय, त्याला जुम् आदेश (३।४।१०८), शप्, श्रु, द्वित्व, अभ्यासाला इत्व (७।४।७७) व जुसि च (७।३।८३) यानें गुण, हीं कार्ये येथें झालीं आहेत. मा याचा योग असल्यामुळे अट् आगम झाला नाही (६।४।७४). येथें पिपरु याला अभ्यस्तसंज्ञा (६।१।५) झाली आहे. रेफ जर अलग राहिल तर 'पिप' हें अभ्यस्त समजलें जाईल. याप्रमाणेंच विभरुः येथें समजावें.

१० कारण तो रेफ अलग राहिला असल्यामुळे

'तो अभ्यासांतील रेफ आहे' असें म्हणतां येत नाही.

११ नृशब्दाचा कुटीशब्दाशीं षष्ठीतत्पुरुष करून पुढें 'तत्र भवः' (४।३।५३) यानें अण् प्रत्यय झाला आहे. नृपतिशब्दाहून ण्य प्रत्यय (४।१।८५) झाला आहे. नृ शब्दाच्या पुढील षष्ठीप्रत्यय समासा-मुळे लुप्त झाला आहे. त्याला प्रत्ययलक्षण (१।१।६२) करून 'सुप्तिङन्तं' (१।४।१४) यानें पदसंज्ञा नार याला होते. रेफ जरी अलग आहे तरी सुप् प्रत्यय ज्याहून केला तदादिसमुदायाला ती सांगितली आहे.

प्रतिषेधो यक्स्वरश्च ॥९॥

यदि पूर्वान्तो रोरवधारणं कर्तव्यम् ।
रोः सुपि [८.३.१६] । रोरेव सुपि नान्य-
स्य रेफस्य । सर्पिषु धनुषु । इह मा
भूत् । गीर्षु पूर्षु ॥ परादावपि सत्यव-
धारणं कर्तव्यं चतुर्वित्येवमर्थम् ॥ वि-
सर्जनीयप्रतिषेधः । विसर्जनीयस्य च
प्रतिषेधो वक्तव्यः । नार्कुटः नार्पत्यः ।
खरवसानयोर्विसर्जनीयः [८.३.१५] इति

विसर्जनीयः प्राप्नोति ॥ परादावपि वि-
सर्जनीयस्य प्रतिषेधो वक्तव्यो नार्कल्पि-
रित्येवमर्थम् । कल्पिपदसंघातभक्तोऽसौ
नोत्सहतेऽवयवस्य पदान्ततां विहन्तुमिति
कृत्वा विसर्जनीयः प्राप्नोति ॥ यक्स्वरः ।
यक्स्वरश्च न सिध्यति । गीर्यते स्वयमेव ।
पूर्यते स्वयमेव । अचः कर्तृयकि [६.१.
१९५] इत्येष स्वरो न प्राप्नोति ॥ नैष
दोषः । उपदेश इति वर्तते ॥ अथवा

(वा. ९) जर प्रकृतसूत्राने जोडला जाणारा
रेफ पूर्वाचा अंत्यावयव होतो असे मानलें तर
गीर्षु, पूर्षु येथें त्या रेफाला विसर्ग (८।३।१५)
होऊं लागेल तो होऊं नये म्हणून 'रोः सुपि'
(८।३।१६) यानें रूच्या संबंधानें विसर्गाचा
नियम केला पाहिजे. तो असा की सप्तमी
बहुवचन सुप्रत्यय पुढें असतांना जर
मागील रेफाला विसर्ग प्राप्त झाला तर रूचा
जो रेफ असेल त्यालाच करावा; उदा० सर्पिःषु,
धनुःषु; म्हणजे गीर्षु येथें होणार नाही.

पण प्रकृतसूत्रानें जोडला जाणारा रेफ
पराचा आद्यावयव होतो असें घेतलें तरीही
हा नियम केलाच पाहिजे. कारण त्या पक्षीं
गीर्षु येथें दोष आला नाही तरी चतुर्षु येथें
रेफाला विसर्ग होऊं लागेल, असा दोष येतोच.
(एकंदरीत 'पूर्वाचा अंत्यावयव होतो' या पक्षा-
वर गीर्षु हा दोष दाखविणें बरोबर नाही.)
विसर्जनीयप्रतिषेधः, प्रकृतसूत्रानें जोडला
जाणारा रेफ पूर्वाचा अंत्यावयव होतो असें
मानलें तर विसर्गाचा निषेध सांगितला पाहिजे.
नाहीं तर नार्कुटः, नार्पत्यः, येथें त्या रेफाला
खरवसानयोर्विसर्जनीयः' (८।३।१५) या सूत्रानें
विसर्ग होऊं लागेल.

पण प्रकृतसूत्रानें जोडला जाणारा रेफ
पराचा आद्यावयव होतो असा पक्ष घेतला
तरी हा विसर्गाचा निषेध सांगितलाच पाहिजे.
कारण, त्या पक्षीं नार्कुटः येथें दोष आला नाही

तरी नार्कल्पिः येथें रेफाला विसर्ग होऊं
लागेल असा दोष येतोच. कारण पराचा म्ह.
'कल्पि' या शब्दस्वरूपाचा आद्यावयव जरी
रेफ झाला तरी तो त्यांतील कल्पप्रत्ययाचा
अवयव नसल्यामुळें कल्पप्रत्ययाच्या निमित्तानें
जो मागील भाग पद असा समजला जातो
(१।४।१७) त्या पदाचा तो रेफ अंत्यावयव
नव्हे असें म्हणतां येणार नाही. (एकंदरीत
'पूर्वाचा अंत्यावयव होतो' या पक्षावर नार्कुटः
येथेंही दोष दाखविणें बरोबर नाही.)

यक्स्वरः. 'प्रकृतसूत्रानें जोडला जाणारा
रेफ पूर्वाचा अंत्यावयव होतो' असें मानिलें
तर यक् स्वर सिद्ध होणार नाही. गीर्यते स्वय-
मेव, पूर्यते स्वयमेव या उदाहरणांमध्ये 'अचः
कर्तृयकि' (६।१।१९५) या सूत्रानें अजन्त
धातूला सांगितलेला उदात्त स्वर होणार नाही.
(कारण गीर् हा रेफ पूर्वाचा अंत्यावयव अस-
ल्यामुळें धातूच्या शेवटीं अच् नाही.)

हा दोष येत नाही. कारण 'अचः कर्तृयकि'
(६।१।१९५) या सूत्रामध्ये 'तास्यनुदात्तेन'
(६।१।१८६) या सूत्रांतून उपदेशे या पदाची
अनुवृत्ति येत आहे (तेव्हा गीर् येथें धातूच्या
शेवटीं अच् नसला तरी मूळ उपदेशामध्ये
ग असा धातूच्या शेवटीं अच् असल्यामुळें
स्वर होण्याला कांहीं अडचण नाही. एकंदरीत
'रेफ हा पूर्वाचा अंत्यावयव होतो' हा पक्ष
निर्दुष्ट आहे असें दिसतें.)

पुनरस्तु परादिः ।

परादावकारलोपौत्वपुक्प्रतिषेध-
श्चङ्युपधाह्रस्वत्वमितोऽव्यवस्था-
भ्यासलोपोऽभ्यस्ततादिस्वरो
दीर्घत्वं च ॥१०॥

यदि परादिरकारलोपः प्रतिषेध्यः ।
कर्ता हर्ता । अतो लोप आर्धधातुक
इत्यकारलोपः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः ।
उपदेश इति वर्तते । यद्युपदेश इति व-
र्तते धिनुतः कृणुतः अत्र लोपो न प्राप्नो-
ति । नोपदेशग्रहणेन प्रकृतिरभिसंबध्यते ।

किं तर्हि । आर्धधातुकमभिसंबध्यते ।
आर्धधातुकोपदेशे यदकारान्तमिति ।
अकारलोप ॥ औत्व । औत्वं च प्रति-
षेध्यम् । चकार जहार । आत औ णलः
[७.१.३४] इत्यौत्वं न प्राप्नोति ॥ नैष
दोषः । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येवं
न भविष्यति । यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य
कस्मान्न भवति । रेफेण व्यवहितत्वात् ।
औत्व ॥ पुक्प्रतिषेधः । पुक् च प्रति-
षेध्यः । कारयति हारयति । आतां पु-
गिति पुक्प्राप्नोति । पुक्प्रतिषेधः ॥

अथवा 'हा रेफ पराचा आद्यावयव होतो'
हा पक्ष वेजं.

(वा. १०) प्रकृतसूत्राने जोडला जाणारा
रेफ जर पराचा आद्यावयव मानला तर अ-
काराच्या लोपाचा निषेध केला पाहिजे. नाही
तर कर्ता, हर्ता, येथे रेफ हा पुढील आर्धधातुक
प्रत्ययाचा अवयव झाल्यामुळे तो आर्धधातुक
प्रत्यय पुढे आहे, म्हणून क व ह यांतील ऱ्हस्व
अकाराचा 'अतो लोपः' (६।४।४८) याने लोप
होऊ लागेल.

हा दोष येत नाही. कारण त्या सूत्रामध्ये
'अनुदात्तोपदेशः' (६।४।३७) या सूत्रांतून
उपदेशे या पदाची अनुवृत्ति येत आहे (तेव्हा
क व ह या धातूंना गुणाने (७।३।८४) झालेला
अकार मूळ उपदेशांत नसल्यामुळे त्याचा
लोप होणार नाही).

पण जर तेथे उपदेशे या पदाची अनुवृत्ति
केली तर धिनुतः, कृणुतः, येथे 'धिन्विकृण्व्योर
च' (३।१।८०) याने झालेल्या अकाराचा लोप
होणार नाही.

उपदेशे याचा धातूशी संबंध करूं नये, तर
आर्धधातुके याच्याशी करावा. म्हणजे 'आर्ध-
धातुकप्रत्ययाच्या उपदेशी जे ऱ्हस्व अका-
रान्त' असा अर्थ होईल. ('धिन्विकृण्व्यो')

याने धातूला अकार आदेश आणि उ प्रत्यय
सांगितला असल्यामुळे उ हा आर्धधातुक-
प्रत्यय करतांना 'धिन' असे अकारान्त आहेच.
तेव्हा तेथे लोप होईल.) तसेच रेफ हा पराचा
आद्यावयव मानला तर औकार आदेशाचा
निषेध केला पाहिजे. नाही तर चकार, जहार,
येथे रेफ हा णल् प्रत्ययाचा अवयव झाला
असल्यामुळे त्या र या प्रत्ययाला 'आत औ णलः'
(७।१।३४) याने औकार आदेश होऊ लागेल.

हा दोष येत नाही. 'निर्दिश्यमानस्यादेशा
भवन्ति' या परिभाषेने र याला औकार आदेश
होणार नाही. (कारण सूत्रामध्ये णलः असा
निर्देश केला आहे. रेफासकट केला नाही.)

तर मग सूत्रामध्ये ज्याचा निर्देश केला
आहे त्याला, म्ह. रेफाच्या पुढील अकाराला,
कां होत नाही?

आकारान्त धातु आणि तो अ हा प्रत्यय
यांमध्ये रेफाने व्यवधान होत आहे म्हणून
त्याला औकार आदेश होत नाही. तसेच रेफ हा
पराचा आद्यावयव झाला तर पुगागमाचा
निषेध केला पाहिजे. नाही तर कारयति, हार-
यति, येथे का व हा या आकारान्त धातूला
'अर्तिही' (७।३।३६) याने पुक् आगम
होऊ लागेल. तसेच चङ्युपधाह्रस्वत्वम् म्ह.

चङ्युपधाह्रस्वत्वम् । चङ्युपधाह्रस्वत्वं च न सिध्यति । अचीकरत् अजीहरत् । णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः [७.४.१] इति ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति । चङ्युपधाह्रस्वत्वम् ॥ इटोऽव्यवस्था । इटश्च व्यवस्था न प्रकल्पते । आस्तरिता निपरिता । इडपि परादी रेफोऽपि । तत्र व्यवस्था न प्रकल्पते । इटोऽव्यवस्था ॥ अभ्यासलोपः । अभ्यासलोपश्च वक्तव्यः । ववृते ववृधे । अभ्यासस्येति ह्लादिशेषो न प्राप्नोति । अभ्यासलोपः ॥ अभ्यस्तस्वर । अभ्य-

स्तस्वरश्च न सिध्यति । मा हि स्म ते पिपरुः । मा हि स्म ते विभरुः । अभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवत्यजादौ लसार्वाधातुक इत्येष स्वरो न प्राप्नोति । अभ्यस्तस्वर ॥ तादिस्वरः । तादिस्वरश्च न सिध्यति । प्रकर्ता प्रकर्तुम् । प्रहर्ता प्रहर्तुम् । तादौ च निति कृत्यतौ [६.२.५०] इत्येष स्वरो न प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । उक्तमेतत् । कृदुपदेशे वा ताद्यर्थमिडर्थमिति । तादिस्वरः ॥ दीर्घत्वम् । दीर्घत्वं च न सिध्यति । गीः पूः । रेफवका-

रेफ हा पराचा आद्यावयव झाला तर चङ् प्रत्यय पुढें असतांना उपधेला न्हस्व होणार नाही; उदा० अचीकरत्, अजीहरत्, येथें 'णौ चङ्युपधाया न्हस्वः' (७।४।१) यानें जो कार्, हार्, यांच्या उपधेला म्ह. आकाराला न्हस्व होत असतो तो होणार नाही. इटोऽव्यवस्था. रेफ हा पराचा आद्यावयव झाला तर इट् या आगमाची व्यवस्था लागणार नाही. आस्तरिता, निपरिता येथें प्रकृतसूत्रानें जोडला जाणारा रेफ हाही पुढील प्रत्ययाचा आद्यावयव होणार आणि इट् आगम (७।२।३५) हाही पुढील प्रत्ययाचा आद्यावयव होणार. तेव्हां त्या दोहोंमध्ये प्रत्ययाच्या जवळ कोण आणि त्याच्या अलीकडे कोण होणार ही व्यवस्था निश्चित होणार नाही. कारण दोघेही सारखेच पराचे आद्यावयव करावयाचे आहेत. अभ्यासलोपः. रेफ हा पराचा आद्यावयव झाला तर अभ्यासांतील त्या रेफाचा लोप होतो असें सांगितलें पाहिजे. कारण ववृते, ववृधे, येथें पराचा आद्यावयव म्हणून झालेल्या रेफाची अभ्यासामध्ये गणना होत नसल्यामुळे 'ह्लादिः शेषः' (७।४।६०) यानें त्या रेफाचा लोप होणार नाही. अभ्यस्त स्वर. रेफ हा पराचा आद्यावयव झाला तर अभ्यस्त स्वर

सिद्ध होणार नाही. अजादि लसार्वाधातुक पुढें असतांना अभ्यस्तांचा आदि उदात्त होतो (६।१।८९) असा जो अभ्यस्ताला स्वर सांगितला आहे तो 'मा हि स्म ते पिपरुः' 'मा हि स्म ते विभरुः' येथें होणार नाही. (कारण रेफ हा पराचा आद्यावयव झाल्यामुळे रुस् एवढा प्रत्यय होतो आणि तो तर अजादि नाही.) तादि स्वर. रेफ पराचा आद्यावयव झाला तर तादि स्वर सिद्ध होणार नाही. प्रकर्ता, प्रकर्तुम्, येथें 'तादौ च निति कृत्यतौ' (६।२।५०) यानें तकारादि कृत्प्रत्यय पुढें केला असतां प्र वगैरे गतिसंज्ञकाला सांगितलेला प्रकृतिस्वर होणार नाही. (कारण कृत्प्रत्यय रेफादि होत आहे.)

हा दोष येत नाही. कारण वार्तिककारांनीं 'तादौच०' (६।२।५०) या सूत्रावर 'कृदुपदेशे वा ताद्यर्थमिडर्थम्' असें सांगितलेंच आहे. (तेव्हां रेफ पराचा आद्यावयव झाल्यामुळे जरी प्रत्यय रेफादि झाला तरी तो मूळ उपदेशांत तकारादि असल्यामुळे स्वर होईल.) दीर्घ रेफ हा पराचा आद्यावयव झाला तर दीर्घ होणार नाही. रेफान्त आणि वकारान्त धातू-मधील उपधासंज्ञक इकाला सांगितलेला जो दीर्घ (८।२।७६) तो गीः, पूः, येथें होणार शेवटीं आकार आहे; धातूच्या उपधेला नाही.

१३. कारण रेफ हा पुढील णिच्प्रत्ययाचा आद्यावयव झाला असल्यामुळे मागील धातूच्या

रान्तस्य धातोरिति दीर्घत्वं न प्राप्नोति ॥

अलोऽन्त्यस्य ॥ १.१.५२ ॥

किमिदमल्ग्रहणमन्त्यविशेषणमाहो-
स्विदादेशविशेषणम् । किं चातः । यद्य-
न्तविशेषणमादेशोऽविशेषितो भवति ।
तत्र को दोषः । अनेकालप्यादेशोऽन्त्यस्य
प्रसज्येत ॥ यदि पुनरलन्त्यस्येत्युच्येत ।
तत्रायमप्यर्थोऽनेकाल्शित्सर्वस्य [१.१.
५५] इत्येतन्न वक्तव्यं भवति । इदं

नियमार्थं भविष्यति । अलेवान्तस्य भवति
नान्य इति । एवमप्यन्त्योऽविशेषितो
भवति । तत्र को दोषः । वाक्यस्यापि
पदस्याप्यन्त्यस्य प्रसज्येत ॥ यदि खल्व-
प्येषोऽभिप्रायस्तन्न क्रियेतैत्यन्त्यविशेषणे-
ऽपि सति तन्न करिष्यते । कथम् । डि-
च्चालोऽन्त्यस्येत्येतन्नियमार्थं भविष्यति ।
डिदेवानेकालन्त्यस्य भवति नान्य
इति ॥ किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

नाहीं. (कारण धातु रेफान्त नाही.)

(सू. ५२) या सूत्रामध्ये 'अलः' असें जें
म्हटलें आहे तें षष्ठीचें एकवचन घेऊन
अंत्यस्य याचें विशेषण करावयाचें किंवा
प्रथमेचें बहुवचन घेऊन आदेशाला विशेष-
ण करावयाचें ?

या दोहोंमध्ये फरक काय ?

जर अंत्यस्य याचें विशेषण केलें तर आदे-
शाचें तें विशेषण नाही असें होईल.

मग तसें झालें तर दोष कोणता ?

दोष असा की आदेश जरी अनेकाल्
असला तरी तो अंत्य अलाला होईल. (तो न
होण्याकरतां 'अनेकाल् शित्सर्वस्य' (१.१.५५)
या सूत्रामध्ये 'अनेकाल्' हा शब्द ठेवावा
लागेल.) पण येथें अलः हें आदेशाचें विशेष-
ण करून अलरूपी जो आदेश तो अंत्याला
होतो असें म्हटलें म्हणजे 'अनेकाल्शित्सर्वस्य'
या सूत्रामध्ये 'अनेकाल्' शब्द ठेवावयास नको
हीही गोष्ट सिद्ध होते. कारण येथें अल् हें
आदेशाचें विशेषण असल्यामुळें 'अलरूपी जो
आदेश तोच अंत्याला होतो, त्याशिवाय
दुसरा म्ह. अनेकाल् जो आदेश तो अंत्याला
होणार नाही' असा नियम अर्थातच सिद्ध

होतो.

अमें होईल खरें पण अंत्याला 'अल्' हें
विशेषण नाहीसें होईल त्याची वाट काय ?

अलः हें अंत्याचें विशेषण झालें नाही तर
दोष कोणता ?

शेवटच्या वाक्याला किंवा शेवटच्या
पदालाही आदेश होऊं लागेल (तेव्हां 'अलः'
हें अंत्याचें विशेषण केलेंच पाहिजे). शिवाय
अलः हें आदेशाचें विशेषण करण्यांत जो
काहीं फायदा वाटत असेल की 'अनेकाल्
शित्सर्वस्य' या सूत्रामध्ये अनेकाल् हा शब्द
ठेवावयास नको' तो फायदा 'अलः' हें
अंत्याचें विशेषण केलें तरी मिळवतां येतो.

तो कसा ?

आदेशाला अलः हें विशेषण नसल्यामुळें
जर प्रकृतसूत्रानें अनेकाल् आदेश सुद्धां
स्थानीच्या अंत्य अलाला होईल तर अनङ्
(७।१।९३) वगैरे अनेकाल् आदेश स्थानीच्या
अंत्य अलाला होण्याकरतां जें 'डिच्' (१।१।
५३) हें पुढें सूत्र केलें आहे तें व्यर्थ होऊन
नियमार्थ होईल. तो नियम असा की 'अनेकाल्
आदेश जर स्थानीच्या अंत्य अलाला
करावयाचा झाला तर त्यांपैकीं डिच् जो

शेवटच्या सकारालाच होईल. आणि रामैः हें रूप
साधणार नाही.

३. स्वनडुद्भ्याम् येथें स्वनडुद्भ्यांतील
शेवटच्या अलाला म्ह. हकाराला दकार आदेश
(८।२।७२) होतो तो स्वनडुद्भ्यांतील शेवटच्या
पदाला म्ह. अनङ् हा जो होऊं लागेल.

१. षष्ठीप्रत्ययाचा निर्देश करून जो आदेश
सांगितला असेल तो ज्याला सांगितला असेल त्या
सर्वांचे स्थानी न करतां फक्त त्यांतील शेवटच्या
वर्णाला करावा.

२. रामैः येथें भिस्प्रत्ययाला जो येस् आदेश
होतो (७।१।९) तो भिस् यांतील अंत्य अलाला म्ह.

अलोऽन्त्यस्येति स्थाने विज्ञात-

स्यानुसंहारः ॥१॥

अलोऽन्त्यस्येत्युच्यते स्थाने विज्ञात-
स्यानुसंहारः क्रियते स्थाने प्रसक्तस्य ॥

इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गः ॥२॥

इतरथा ह्यनिष्टं प्रसज्येत । टित्कि-
न्मितोऽप्यन्त्यस्य स्युः ॥ यदि पुनरयं
योगशेषो विज्ञायेत ।

योगशेषे च ॥३॥

किम् । अनिष्टं प्रसज्येत । टित्किन्मि-
तोऽप्यन्त्यस्य स्युः ॥ तस्मात्सुष्ठुच्यते-
ऽलोऽन्त्यस्येति स्थाने विज्ञातस्यानुसंहार
इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्ग इति ॥

डिच्च ॥१.१.५३॥

तातडन्त्यस्य स्थाने कस्मान्न भवति ।
डिच्चालोऽन्त्यस्येति प्राप्नोति ।

आदेश असेल तोच करावा, इतर अने-
काल् आदेश अंत्य अलाला करूं नयेत'.
तेव्हां डिताशिवाय इतर अनेकाल् आदेश
अर्थातच ज्याला सांगितले असतील त्याला
म्ह. सर्वस्थानीला होतील. म्हणून 'अनेकाल्
शित्सर्वस्य' या सूत्रामध्ये अनेकाल् हा शब्द
ठेवावयास नको.

आतां हे सूत्र कोणत्या कार्याकरतां केले
आहे ?

(वा.१) अंत्य अलाला करावा असें जें येथें
म्हटलें आहे तें 'षष्ठी स्थानेयोगा' (१।१।४९)
या परिभाषेनें षष्ठीचा स्थानाशीं संबंध जोड-
ल्यामुळे जो एखाद्या शब्दाच्या स्थानीं आदेश
प्रसक्त होतो त्याचाच अनुसंहार आहे, म्ह. तो
आदेश त्या शब्दाच्या शेवटच्या अलाचे
स्थानीं करावा.

४. अभूत् इत्यादि ठिकाणीं धातूला सांगितलेला
अट् आगम (६।४।७१) भू याचा आद्यावयव न
होतां भू यांतील अंत्य अलाचा म्ह. ऊकाराचा
आद्यावयव होऊं लागेल.

५. 'षष्ठी स्थानेयोगा' येथें षष्ठीच्या संबंधानें दोन
गोष्टी सांगावयाच्या. एक 'षष्ठीचा स्थानाशीं संबंध
जोडणें' आणि दुसरी 'अंत्य अलाकडे षष्ठीचा उप-
योग करणें'. त्यांपैकी पहिलीं तेथें सांगितली. दुसरी
सांगावयाची राहिली ती येथें सांगितली. हा परि-
शेषपक्ष होय. अनुसंहारपक्ष म्हणजे 'षष्ठीच्या
संबंधानें एकच गोष्ट सांगावयाची ती पूर्वी सांगितली,
त्या ठिकाणीं सांगितलेला जो स्थानाशीं संबंध
त्याच्यासंबंधानें 'त्या संबंधाचा अंत्य अलाकडे उप-
योग करावा' ही गोष्ट येथें सांगितली' हा होय.
अनुसंहारपक्षीं दोहोंच्यासंबंधानें दोन गोष्टी सांगि-

(वा.२) 'स्थानाशीं संबंध जोडलेल्या षष्ठीचे
ठिकाणींच हे सूत्र प्रवृत्त होतें' असें मानलें नाहीं
तर अनिष्ट प्राप्त होईल; म्ह. टित्, कित् आणि
मित् जे आगम ते देखील ज्याला सांगितले
असतील त्याच्या अंत्य अलाला होतील.

तसेंच हे प्रकृतसूत्र 'षष्ठी स्थानेयोगा' या
सूत्राचें परिशिष्ट आहे असें मानलें तर—

(वा.३) तर काय ?

अनिष्ट प्राप्त होईल म्ह. टित्, कित् आणि
मित् जे आगम ते देखील ज्याला सांगितलें
असतील त्याच्या अंत्य अलाला होतील. तेव्हां
'अलोऽन्त्यस्येति स्थाने विज्ञातस्यानुसंहारः इत-
रथा ह्यनिष्टप्रसङ्गः' असें जें वार्तिककारांनीं
सांगितलें आहे तें बरोबर आहे.

(सू.५३) तु आणि हि यांना सांगितलेला
जो तातड् आदेश (७।१।३५) तो त्यांच्या

तल्या जातात त्यापेक्षां 'एकाच्याच संबंधानें दोन
गोष्टी सांगणें' या परिशेषपक्षांत लाघव आहे. असें
जरी लाघव आहे तरी त्या पक्षीं दोष येतो. कारण
एकाच्या संबंधानें ज्या दोन गोष्टी सांगितल्या त्या-
पैकी एखाद्या ठिकाणीं एखादी घेतली नाहीं तरी तेथें
दुसरी घेण्याला हरकत नसते. त्यामुळे टित् बगैरे
आगम हे अंत्य अलाला होऊं लागतील. अनुसंहार-
पक्षीं हा दोष येत नाहीं. कारण आगम सांगितले
आहेत त्या ठिकाणीं षष्ठीचा स्थानाशीं संबंध जोडला
नाहीं. म्हणजे अर्थातच 'त्या संबंधाचा अंत्य अला-
कडे उपयोग करणें' ही गोष्ट घेतां येत नाहीं.

१. षष्ठीप्रत्ययाचा निर्देश करून जो डिच्
आदेश सांगितला असेल तो ज्याला सांगितला असेल
त्या सर्वांचें स्थानीं न करतां फक्त त्यांतील शेवटच्या
वर्णाला करावा,

तातडि डित्करणस्य सावकाश-
त्वाद्विप्रतिषेधात्सर्वादेशः ॥१॥

तातडि डित्करणं सावकाशम् । को-
ऽवकाशः । गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थो ङकारः ।
तातडि डित्करणस्य सावकाशत्वाद्विप्र-
तिषेधात्सर्वादेशो भविष्यति ॥ प्रयोजनं
नाम तद्वक्तव्यं यन्नियोगतः स्यात् । यदि

अंत्य वर्णांचे स्थानीं कां होत नाहीं ? तातड् हा
डित् असल्यामुळे प्रकृतसूत्रानें अंत्य वर्णांला
प्राप्त होतो.

(वा. १) तातड् हा जो डित् केला आहे
त्याचा दुसरीकडे उपयोग होत आहे.

तो उपयोग कोणता ?

गुणाचा आणि वृद्धीचा निषेध (१११५)
होण्याकरतां तातड् या आदेशाला ङकार
लावला आहे. अशा रीतीने तातड् याच्या
ङकाराचा उपयोग होत असल्यामुळे 'डिच्च'
या प्रकृत परिभाषेशीं 'अनेकाल् शित्सर्वस्य'
(१११५५) ही परिभाषा बरोबरीने विरोध
करूं लागून परत्वास्तव (११४१२) प्रकृत
परिभाषेचा बाध करते म्हणून तातड् हा
सर्वांचे स्थानीं होतो अंत्य वर्णांला होत नाहीं.

पण उपयोग दाखवावयाचा तो नुसतें
कांहीं तरी गृहीत धरून दाखवावयाचा नसतो.
तर तो विधीला अनुसरूनच दाखवावयाचा
असतो. आतां जर कुरुतात्, मृष्टात्, या
ठिकाणीं तातड् हा आदेश जो तु व हि या
सर्वांचे स्थानीं केला आहे तो 'अनेकाल् शित्सर्वस्य'
या परिभाषेला अनुसरूनच सर्वांचे
स्थानीं केला असेल तर त्या तातड् याच्या
ङकाराचा 'गुणाचा व वृद्धीचा निषेध होणे'
हा उपयोग बरोबर आहे असें म्हणतां

१. कुरुतात् येथें गुणाचा (७१३८४) निषेध
(१११५) झाला आहे आणि मृष्टात् येथें वृद्धीचा
(७१२११४) निषेध झाला आहे.

२. जरी 'डिच्च' ही परिभाषा 'अनेकाल् शित्सर्वस्य'
या परिभाषेची अपवाद आहे आणि म्हणूनच
अनड् (७११९३), आनड् (६१३२५), इत्यादि

चायं नियोगतः सर्वादेशः स्यात्त एत-
त्प्रयोजनं स्यात् । कुतो नु खल्वेतन्डि-
त्करणादयं चायं सर्वादेशो भविष्यति न
पुनरन्त्यस्य स्यादिति ॥ एवं तर्ह्येतदेव
ज्ञापयति न तातडन्त्यस्य स्थाने भवतीति
यदेतं डितं करोति । इतरथा हि लोट
एरुप्रकरण एव ब्रूयात्तिहोस्तादाशिष्यन्य-

येईल. पण अगोदर येथें असा निश्चय कशाव-
रून केला की 'गुणाचा व वृद्धीचा निषेध' हा
उपयोग व्हावा म्हणून कुरुतात्, मृष्टात्, येथें
तातड् हा सर्वादेशच होईल, प्रकृतपरिभाषेनें
अंत्य अलाला होणार नाहीं ? एकंदरीत तात-
डाच्या ङकाराचा योग्य उपयोग अन्यत्र होत
नसल्यामुळे प्रकृतसूत्र हें तातडाचे ठिकाणीं सुद्धां
'अनेकाल् शित्सर्वस्य' या परिभाषेचा अपवादच
होईल. (तेव्हां 'तातड् सर्वादेश होतो' याचें
कारण निराळें कांहीं तरी सांगितलें पाहिजे).

तर मग तें कारण असें सांगतां येईल की
ज्या अर्थी आचार्यपाणिनीने तातड् या आदे-
शाला ङकार जोडला त्यावरूनच तो ज्ञापित
करतो की तातड् हा अंत्यवर्णांला होत नाहीं,
तो सर्वादेशच होतो. नाहीं तर, म्ह. 'तातड्
आदेशाला ङकार लाविल्यामुळे तो अंत्य-
वर्णांलाच झाला पाहिजे' असें पाणिनीच्या
मनांत असतें तर, ङकार मुळीं न लावतांच
तें काम भागवितां आलें असतें. तें असें की
लोटप्रत्ययाच्या इकाराला उकार आदेश
सांगणारे जें 'एरुः' (३१४८६) हें सूत्र त्याच
प्रकरणांत त्याच्यापुढेंच 'तिहोस्तादाशिष्य-
न्यतरस्याम्' असें सूत्र करावें. (तेथें एः या
पदाची अनुवृत्ति केली म्हणजे इकारालाच
तात् आदेश होईल.)

आदेश अनेकाल् असूनही सर्वांला होत नाहीत, तरी
येथें तातडाच्या ङकाराचा 'गुणाचा व वृद्धीचा
निषेध' हा उपयोग होत असल्यामुळे त्या ङकाराच्या
जोरावर उभी राहणारी 'डिच्च' ही प्रकृतपरिभाषा
कमजोराची होते, म्हणून येथें दोन्हींची बरोबरी होते,

तरस्यामिति ॥

आदेः परस्य ॥१.१.५४॥

अलोऽन्त्यस्यादेः परस्यानेका-

लिशत्सर्वस्येत्यपवादविप्रति-

षेधात्सर्वादेशः ॥१॥

अलोऽन्त्यस्येत्युत्सर्गः । तस्यादेः परस्यानेकालिशत्सर्वस्येत्यपवादौ । अपवादविप्रतिषेधात्तु सर्वादेशो भविष्यति । आदेः परस्येत्यस्यावकाशः । द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत् [६.३.९७] द्वीपम् अन्तरीपम् । अनेकालिशत्सर्वस्येत्यस्याव-

(सू. ५४) 'अलोन्त्यस्य' हा सामान्य नियम आहे. त्याचे 'आदेः परस्य' आणि 'अनेकालिशत्सर्वस्य' हे दोन अपवाद आहेत. त्या दोन अपवादांमध्ये परस्परविरोध ज्या ठिकाणी उत्पन्न होईल त्या ठिकाणी परत्वास्तव सर्वादेशच होतो. 'आदेः परस्य' या परिभाषेला द्वीपम्, अन्तरीपम् येथे स्वतंत्र अवकाश मिळतो. येथे 'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्' (६।३।९७) या सूत्राने द्वि, अन्तर् आणि उपसर्ग यांच्यापुढील अपशब्दाला सांगितलेला ईकार आदेश 'आदेः परस्य' या परिभाषेमुळे अपशब्दाच्या आदीला म्ह. अकाराला होतो. 'अनेकालिशत्सर्वस्य' या परिभाषेला भविता, भवितुम् येथे स्वतंत्र अवकाश मिळतो. येथे 'अस्तेभूः' (२।४।५२) या सूत्राने अस्धातूला सांगितलेला भू आदेश 'अस्' या सर्वाला होतो. रामैः वगैरे उदाहरणांमध्ये 'अतो भिस ऐस्' (७।१।९) या सूत्राने भिस्प्रत्ययाला ऐस् आदेश कर्तव्य असतांना त्या दोन्ही परिभाषा उपस्थित होतात. त्यांमध्ये 'आदेः परस्य' याचा 'अनेकालिशत्सर्वस्य' ही परिभाषा परत्वास्तव (१।४।२) बाध करते.

१. पंचमीचा निर्देश करून त्याहून पराला जो आदेश सांगितला असेल तो त्याच्या आदीला म्ह. पहिल्या वर्णाला करावा.

१. ज्या आदेशामध्ये अल् म्ह. वर्ण अनेक आहेत आणि ज्या आदेशाला इत्संज्ञक शकार लाविला

काशः । अस्तेभूः [२.४.५२] भविता भवितुम् । इहोभयं प्राप्नोति । अतो भिस ऐस् [७.१.९] । अनेकालिशत्सर्वस्येत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥ शित्सर्वस्येत्यस्यावकाशः । इदम् इश् [५.३.३] इतः इह । आदेः परस्येत्यस्यावकाशः । स एव । इहोभयं प्राप्नोति । अष्टाभ्य औश् [७.१.२१] । शित्सर्वस्येत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

अनेकालिशत्सर्वस्य ॥१.१.५५॥

शित्सर्वस्येति किमुदाहरणम् । इदम्

तसेंच 'शित् आदेश सर्वाला होतो' असे जे 'अनेकालिशत्सर्वस्य' या परिभाषेने सांगितले आहे त्याला 'इतः, इह' या ठिकाणी स्वतंत्र अवकाश मिळवो. येथे 'इदम् इश्' (५।३।३) या सूत्राने इदम् शब्दाला सांगितलेला इश् आदेश 'इदम्' या सर्वाला होतो. 'आदेः परस्य' या परिभाषेला द्वीपम्, अन्तरीपम् या ठिकाणी स्वतंत्र अवकाश मिळतो हे आतां दाखविलेच आहे. अष्टौ या उदाहरणामध्ये 'अष्टाभ्य औश्' (७।१।२१) या सूत्राने जस्प्रत्ययाला 'औश्' आदेश कर्तव्य असतांना या दोन्ही परिभाषा उपस्थित होतात. त्यांमध्ये 'आदेः परस्य' याचा 'शित्सर्वस्य' ही परिभाषा परत्वास्तव बाध करते.

(सू. ५५) शित् म्ह. इत्संज्ञक शकार ज्याला जोडला आहे असा आदेश सर्वाचे स्थानी होतो असे जे येथे सांगितले आहे त्याचे उदाहरण कोणते ?

'इदम् इश्' (५।३।३) या सूत्राने इदम् शब्दाला सांगितलेला 'इश्' आदेश शित् असल्यामुळे इतः, इह या उदाहरणांमध्ये 'इदम्' एवढ्या सर्वाचे स्थानी होतो.

हे शिताचे उदाहरण बरोबर नाही. कारण आहे तो आदेश ज्याला सांगितला असेल तेवढ्या सर्वाला करावा.

२. इदम् शब्दाहून तस् प्रत्यय (५।३।७) आणि ह प्रत्यय (५।३।१२) केले असतां इदम् या सर्व शब्दाला इश् आदेश होऊन 'इतः', 'इह' हीं अवयवे

इश् [५.३.३.] इतः इह । नैतदस्ति प्रयोजनम् । शित्करणादेवात्र सर्वादेशो भविष्यति । इदं तर्हि । अष्टाभ्य औश् [७.१.२१] । ननु चात्रापि शित्करणादेव सर्वादेशो भविष्यति । इदं तर्हि । जसः शि [७.१.१७] । जश्शसोः शिः [२०] ।

ननु चात्रापि शित्करणादेव सर्वादेशो भविष्यति । अस्त्यन्यच्छित्करणे प्रयोजनम् । किम् । विशेषणार्थः । क विशेषणार्थेनार्थः । शि सर्वनामस्थानम् [१.१.४२] विभाषा ङिश्योः [६.४.१३६] इति ॥ शित्सर्वस्येति शक्यमकर्तुम् । क-

येथें जो इश् या आदेशाला इत्संज्ञक शकार जोडला आहे त्यामुळे हा आदेश अनेकाल् समजूनच सर्वादेश होईल.

तर मग हें उदाहरण व्या. 'अष्टाभ्य औश्' (७।१।२१) या सूत्रानें अष्टन् शब्दाच्या पुढील जस् व शस् या प्रत्ययांना सांगितलेला औश् आदेश शित् असल्यामुळे या उदाहरणामध्ये जस्, शस् या सर्वांचे स्थानीं होतो.

पण येथें देखील औश् आदेश पूर्वीप्रमाणें अनेकाल् समजूनच सर्वादेश होईल.

तर मग ही उदाहरणें व्या. 'जसः शी' (७।१।१७) या सूत्रानें जस् प्रत्ययाला सांगितलेला शी आदेश शित् असल्यामुळे 'सर्वे' या उदाहरणामध्ये जस् या सर्वांचे स्थानीं होतो. तसेंच 'जश्शसोः शिः' (७।१।२०) या सूत्रानें जस् व शस् या प्रत्ययांना सांगितलेला शि आदेश शित् असल्यामुळे 'ज्ञानानि' या उदाहरणामध्ये जस् आणि शस् या सर्वांचे स्थानीं होतो.

तयार होतात.

३. इत्संज्ञक शकाराचा लोप (१।३।९) झाल्यामुळे आदेश करतांना एक इकारच होणार आहे. तेव्हां जरी त्याला अनेकाल् म्हणतां येत नाही तरी त्या शकाराचा दुसरीकडे कोणताही उपयोग होत नसल्यामुळे तो व्यर्थ होईल. तेव्हां त्याच्या सामर्थ्यास्तव पूर्वी शकार होता त्याचें स्मरण करून आदेश, अनेकाल् आहे' असें समजतां येतें.

४. तेव्हां शी आणि शि यांच्या शकाराला वैयर्थ्य येत नसल्यामुळे पूर्वीच्या शकाराचें स्मरण करून आदेश अनेकाल् धरतां येणार नाही.

५. येथें 'शि' असा इत्संज्ञक शकारासहित निर्देश केला असल्यामुळे 'इत्संज्ञक शकार ज्याला लावला

पण येथें देखील शी व शि हे आदेश पूर्वीप्रमाणें अनेकाल् समजून सर्वादेश होतील.

शी व शि या आदेशांच्या शकाराचा दुसरीकडे उपयोग होत असल्यामुळे 'त्या शकारामुळे हे आदेश अनेकाल् आहेत' असें गृहीत धरतां येणार नाही.

तो उपयोग कोणता ?

विशेषणाकरतां तो सकार अन्यत्र उपयोगी पडत आहे.

कोणत्या ठिकाणीं विशेषणाकरतां त्याचा उपयोग होत आहे ?

'शि सर्वनामस्थानम्' (१।१।४२।१), 'विभाषा ङिश्योः' (६।४।१३६) या ठिकाणीं.

तरी पण ह्या सूत्रामध्ये 'शित् आदेश सर्वांचे स्थानीं होतो' हे निराळें सांगावयास नको.

तें कसे ?

हें असें की शी व शि हे उदाहरणामध्ये आदेश करतांना खरेच अनेकाल् असल्यामुळे

आहे असा' हें इकाराला विशेषण लावल्यासारखें होतें. जर 'जश्शसोः शिः' येथें आदेशाला शकार लावला नाही तर 'शि सर्वनामस्थानम्' येथेंही शकार उच्चारतां येणार नाही. आणि वाटेल त्या इकाराला सर्वनामस्थानसंज्ञा होऊं लागेल असा दोष येतो. 'जसः शी' यानें सांगितलेल्या शी आदेशाविषयीही असेंच समजावें.

६. इश् आदेश किंवा औश् आदेश यांच्या शकाराला इत्संज्ञा आणि लोप झाल्यानंतर तो आदेश अनेकाल् नाही तरी तेथें शकार व्यर्थ होतो, म्हणून त्याच्या सामर्थ्यास्तव पूर्वी असलेल्या शकाराचें स्मरण करून तो आदेश जसा अनेकाल् समजला जातो तसा शी हा नव्हे. हा खराच अनेकाल् आहे.

थम् । अन्त्यस्यायं स्थाने भवन्न प्रत्ययः स्यात् । असत्यां प्रत्ययसंज्ञायामित्संज्ञा न स्यात् । असत्यामित्संज्ञायां लोपो न स्यात् । असति लोपेऽनेकाल् । यदाने-
काल्तदा सर्वादेशः । यदा सर्वादशस्तदा प्रत्ययः । यदा प्रत्ययस्तदेत्संज्ञा । यदे-
त्संज्ञा तदा लोपः ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यच्चित्सर्वस्येत्याह तज्ज्ञापयत्या-

चार्योऽस्त्येषा परिभाषा नानुबन्धक-
तमनेकाल्त्वं भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । तत्रासरूपसर्वादेशदाप्रति-
षेधेषु पृथक्त्वनिर्देशोऽनाकारान्तत्वादित्युक्तं तन्न वक्तव्यं भवतीति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-
महाभाष्ये प्रथमस्थाध्यायस्य प्रथमे पादे सप्त-
ममाह्निकम् ।

ते सहजच सर्वादेश होतील. कारण असें पहा की जर हा सर्वादेश न होतां अंत्याला होईल तर त्याला प्रत्ययच मुळीं म्हणतां येत नाहीं. आणि प्रत्ययसंज्ञा नसली तर शकाराला इत्-संज्ञा (१।३।८) होणार नाहीं. इत्संज्ञा नसली तर त्याचा लोप होणार नाहीं आणि लोप नसल्यामुळे आदेश करतांना खराच अनेकाल् असणार. तेव्हां असा जर हा अनेकाल् आहे तर तो सर्वादेश होणारच. सर्वादेश झाल्यामुळे स्थानिवद्भावानें (१।१।५६) त्याला प्रत्ययसंज्ञा होणार, प्रत्ययसंज्ञा झाल्यामुळे शकाराला इत्-संज्ञा होणार, आणि इत्संज्ञा झाल्यामुळे लोप होणार (तेव्हां अशा रीतीनें 'सर्वे', 'ज्ञानानि' इत्यादि उदाहरणे प्रकृतसूत्रामध्ये 'शित्' या शब्दावांचूनही सिद्ध होत असल्यामुळे शित् हा शब्द व्यर्थ येतो.)

तर मग अशा रीतीनें सिद्धि होत असूनही ज्या अर्थी हा आचार्य पाणिनि प्रकृतसूत्रामध्ये 'शित्' आदेश सर्वाचे स्थानीं होतो' असें

कारण येथें सर्वादेश करण्यापूर्वी शकाराला इत्संज्ञा व लोप यांची प्राप्तिच येत नाहीं.

७. जस् यांतील सकाराला शी आदेश झाला

मुद्दाम सांगतो त्यावरून तो 'नानुबन्धकतमने-
काल्त्वं भवति' अशी परिभाषा ज्ञापित करतो, म्ह. 'कोणत्याही ठिकाणीं प्रत्यय, आदेश, धातु वगैरेचें स्वरूप अनेक वर्णांचें संभवत असेल तर तें ठरविण्याचे कामीं इत्संज्ञक वर्णांची मदत मुळींच घेऊं नये,' हें मनांत धरूनच शी वगैरे अनेकाल् होत नसल्यामुळे सर्वादेश होणार नाहींत. म्हणून मुद्दाम या प्रकृतसूत्रामध्ये 'शित्' आदेश सर्वाचे स्थानीं होतो' असें स्वतंत्र पाणिनीनें येथें सांगितलें आहे.

ह्या ज्ञापकाचा उपयोग काय ?

उपयोग असा की 'तस्य लोपः' या सूत्रावर वार्तिककारांनीं जें 'तत्रासरूपसर्वादेशदाप्रति-
षेधे पृथक्त्वनिर्देशोऽनाकारान्तत्वात्' (१।३।९ वा. १०) असें सांगितलें आहे तें सांगावयास नको. (ह्या ज्ञापकानेच तें सिद्ध होत आहे).

याप्रमाणें भगवान् पतंजलींनीं रचिलेल्या व्याकरणमहाभाष्याच्या पहिल्या अध्यायाच्या पहिल्या पादांतील सातवें आह्निक समाप्त झालें.

तर स्थानिवद्भावानें शी याला प्रत्यय म्हणतां येणार नाहीं. कारण स्थानी जो सकार तो प्रत्ययाचा अवयव असला तरी प्रत्यय नव्हे.

स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ

॥१.१.५६॥

वत्करणं किमर्थम् । स्थान्यादेशोऽनल्विधावितीयत्युच्यमाने संज्ञाधिकारोऽयं तत्र स्थान्यादेशस्य संज्ञा स्यात् । तत्र को दोषः । आडो यमहन आत्मनेपदं भवतीति वधेरेव स्याद्धन्तेर्न स्यात् । वत्करणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । स्थानिकार्यमादेशोऽतिदिश्यते गुरुबदुरु-

पुत्र इति यथा ॥ अथादेशग्रहणं किमर्थम् । स्थानिवदनल्विधावितीयत्युच्यमाने क इदानीं स्थानिवत्स्यात् । यः स्थाने भवति । कश्च स्थाने भवति । आदेशः । इदं तर्हि प्रयोजनमादेशमात्रं स्थानिवद्यथा स्यात् । एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं चोदयिष्यति तन्न वक्तव्यं भवति ॥ अथ विधिग्रहणं किमर्थम् । सर्वविभक्त्यन्तः समासो यथा विज्ञा-

(सू. ५६) ह्या सूत्रामध्ये 'वत्' हा शब्द कशाकरतां घातला आहे ?

'स्थान्यादेशोऽनल्विधौ' एवढेंच सूत्र केलें तर हा संज्ञेचा अधिकार चालू असल्यामुळें 'आदेशाची स्थानी संज्ञा होते' असा अर्थ होईल.

तसा अर्थ झाला असतां दोष कोणता ?

दोष असा की 'आडो यमहनः' (१३।२४) ह्या सूत्रानें सांगितलेलें आत्मनेपद वध ह्या आदेशालाच होईल, हन् ह्या स्थानीला होणार नाही. आतां ह्या सूत्रामध्ये वत् असा शब्द घातला तर मात्र हा दोष येत नाही. कारण स्थानीचें कार्य आदेशाचे ठिकाणीं करावें असा फक्त अतिदेश ह्या सूत्रानें केला आहे. जसें लोकांमध्ये गुरुपुत्राचे ठिकाणीं गुरुसारखें वर्तन करावें असा अतिदेश केला जातो त्याप्रमाणेंच येथें समजावें.

आतां ह्या सूत्रामध्ये आदेश हा शब्द कशाकरतां घातला आहे ?

१. आदेश हा स्थानीसारखा समजावा. स्थानी-पैकीं एका वर्णाच्या निमित्तानें प्राप्त होणारें कार्य कर्तव्य असेल तर मात्र आदेश हा स्थानीसारखा समजू नये.

२. हन् या स्थानीला वध हा आदेश (२।४।४२) सांगितला आहे. आतां जर प्रकृतसूत्रानें 'वध' याची 'हन्' ही संज्ञा झाली तर आहते या ठिकाणीं वध नसल्यामुळें आत्मनेपद होणार नाही. जसें 'घु' हा संज्ञा शब्द (१।१।२०) उच्चारून सांगितलेलें कार्य (६।४।६६) दा व धा यांनाच होतें; घु या घातला

आदेश हा शब्द न घालतां 'स्थानिवदनल्विधौ' एवढेंच सूत्र केलें तर स्थानीसारखा कोण होईल असें आम्हीं समजावें ?

जो स्थानीचे ठिकाणीं होत असेल तोच स्थानीसारखा समजला जाईल.

स्थानीचे ठिकाणीं कोण होत असतो ?

आदेश होत असतो.

तर मग आदेश ह्या शब्दाचा उपयोग असा समजावा की आदेश म्हणून जेवढा आहे मग तो प्रत्यक्ष असो अथवा आनुमानिक असो त्या सर्वांना स्थानिवद्भाव झाला पाहिजे. तसें झालें म्हणजे 'एकदेशविकृतस्योपसंख्यानम्' (१।१।५६ वा. ९) असें पुढें जें वार्तिककारांनीं सांगितलें आहे तें सांगावयास नको.

आतां ह्या सूत्रामध्ये विधि हा शब्द कशाकरतां घातला आहे ?

विधि शब्द घातला म्हणून ह्या ठिकाणीं अल्विधि हा समास सर्व विभक्तींशीं घेतां येतो. तो असा:-अलाहून पुढें असलेल्याला

होत नाही; त्याप्रमाणेंच हें होय.

३. 'स्थानीचें कार्य प्रत्यक्ष स्थानीला करूं नये' असा अर्थ अतिदेशांत निघत नाही. गुरूचें कार्य गुरूलाही होतें आणि गुरुपुत्रालाही होतें.

४. पचतु येथें इकाराला उकार हा आदेश प्रत्यक्ष सांगितला (३।४।८६) आहे व त्यावरून 'ति' याला 'तु' हा आदेश कश्चित्त होतो. यालाच काल्पनिक किंवा आनुमानिक आदेश म्हणतात. ह्या आनुमानिक आदेशाला स्थानिवद्भावानें तिद्ध समजतात आणि त्यामुळें पचतु याला पदसंज्ञा (१।४।१४) होते

येत । अलः परस्य विधिरल्विधिः । अलो विधिरल्विधिः । अलि विधिरल्विधिः । अला विधिरल्विधिरिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रातिपदिकनिर्देशोऽयम् । प्रातिपदिकनिर्देशाश्चार्थतन्त्रा भवन्ति न कांचित्प्राधान्येन विभक्तिमाश्रयन्ति । तत्र प्रातिपदिकार्थे निर्दिष्टे यां यां विभक्तिमाश्रयितुं बुद्धिरुपजायते सा साश्रयितव्या ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमुत्तरपदलोपो यथा विज्ञायेत । अलमाश्रयतेऽलाश्रयः । अलाश्रयो विधिरल्विधिरिति ।

होणारा जो विधि तो अल्विधि, तसेंच अलाचे स्थानीं होणारा जो विधि तोही अल्विधिच होय. तसेंच अल् पुढें असतांना होणारा जो विधि तोही अल्विधिच होय. तसेंच अलाच्या योगानें होणारा जो विधि तोही अल्विधिच होय.

हा जो विधिशब्दाचा उपयोग दाखविला तो बरोबर नाही. कारण अल् ह्या प्रातिपदिकाचाच केवळ येथें आम्ही निर्देश करित आहोंत. त्याला विशेष विभक्ति लावीत नाही. आणि अशा तऱ्हेचे जे केवळ प्रातिपदिकाचेच निर्देश केलेले असतात ते अर्थ तंत्र असतात म्हणजे त्या प्रातिपदिकाच्या अर्थालाच तेथें मुख्यत्व असतें. कोणत्याही विभक्त्यर्थाला तेथें मुख्यत्व नसतें. अशा रीतीनें केवळ प्रातिपदिकाचा अर्थ मनांत आला असतांना पुढें तेथें त्याच्यासंबंधानें जो जो विभक्त्यर्थ घेण्याविषयीं बुद्धि उत्पन्न होईल तो तो विभक्त्यर्थ तेथें घेतला जाईल.

तर मग विधिशब्दाचा दुसरा उपयोग आम्ही दाखवितों. तो असा की उत्तरपदाचा लोप होऊन अल्विधि हा शब्द येथें तयार झाला आहे. हें विधिशब्द घातल्यावरून

५. प्रदीव्य येथें 'त्वा' याला 'ल्यप्' आदेश (७।१।३७) झाला आहे. येथें 'त्वा' हा स्थानी अल् नाही. म्हणून य आदेश स्थानीसारखा बलादि समजला जाईल. परंतु स्थानिवद्भावानें बलादि

यत्र प्राधान्येनालाश्रीयते तत्रैव प्रतिषेधः स्यात् । यत्र विशेषणत्वेनालाश्रीयते यत्र प्रतिषेधो न स्यात् । किं प्रयोजनम् । प्रदीव्य प्रसीव्येति बलादिलक्षण इण्मा भूदिति ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

स्थान्यादेशपृथक्त्वादादेशे स्थानिवदनुदेशो गुरुवद्गुरुपुत्र इति यथा ॥१॥

अन्यः स्थान्यन्य आदेशः । स्थान्यादेशपृथक्त्वादेतस्मात्कारणात्स्थानिकार्यमादेशे न प्राप्नोति । तत्र को दोषः । आङो

समजतें. तें असें—अलाचा आश्रय करणारा तो अलाश्रय आणि अलाश्रय असा जो विधि तो अल्विधि. असा समास केला म्हणून अलाचें आश्रयण कोणत्याही तऱ्हेचें असलें तरी त्याला अल्विधि म्हणतां येतें. आणि त्या ठिकाणींही अनल्विधौ हा स्थानिवद्भावाचा निषेध करतां येतो. नाही तर ज्या ठिकाणीं मुख्यत्वानें अलाचें आश्रयण असेल त्या ठिकाणींच तो निषेध होईल. आणि ज्या ठिकाणीं गौणत्वानें अलाचें आश्रयण केलें असेल तेथें तो निषेध होणार नाही.

ज्या ठिकाणीं गौणत्वानें अलाचें आश्रयण असेल त्या ठिकाणीं अनल्विधौ हा निषेध होतो असें म्हणण्याचा उपयोग काय ?

प्रदीव्य, प्रसीव्य ह्या उदाहरणांमध्ये बलादिप्रत्ययाला सांगितलेला इडागम (७।१।३५) होऊं नये हा त्याचा उपयोग होय.

पण अगोदर हें सूत्रच मुळीं कशाकरतां बरें केलें आहे ?

(वा.१) अशाकरतां केलें आहे की स्थानी निराळा आणि आदेश निराळा अशा रीतीनें स्थानी आणि आदेश ह्या दोहोंमध्ये भेद आहे, ह्या कारणास्तव आदेशाचे ठिकाणीं स्थानीचें आहे असें समजलें जातें. त्यांत बल् हें विशेषण आहे तेवढ्यानेंच इट् या आगमाला अल्विधि असें म्हटलें जातें. म्हणून स्थानिवद्भाव होत नाही आणि इट् आगम होत नाही.

यमहन आत्मनेपदं भवतीति हन्तेरेव स्याद्वधेर्न स्यात् । इष्यते च वधेरपि स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यति । तस्मात्स्थानिवदनुदेशः । एवमर्थमिदमुच्यते । गुरुवद्गुरुपुत्र इति यथा तद्यथा । गुरुवदस्मिन्गुरुपुत्रे वर्तितव्यमिति गुरौ यत्कार्यं तद्गुरुपुत्रेऽतिदिश्यते । एवमिहापि स्थानिकार्यमादेशेऽतिदिश्यते ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । लोकत एतत्सिद्धम् । तद्यथा । लोके यो यस्य प्रसङ्गे भवति लभतेऽसौ तत्कार्याणि ।

तद्यथा । उपाध्यायस्य शिष्यो याज्यकुलानि गत्वाग्रासनादीनि लभते । यद्यपि तावल्लोक एष दृष्टान्तो दृष्टान्तस्यापि तु पुरुषारम्भो निवर्तको भवति । अस्ति चेह कश्चित्पुरुषारम्भः । अस्तीत्याह । कः । स्वरूपविधिर्नाम । हन्तेरात्मनेपदमुच्यमानं हन्तेरेव स्याद्वधेर्न स्यात् ॥ एवं तर्ह्यचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति स्थानिवदादेशो भवतीति यदयं युष्मदस्मदोरनादेशो [७. २. ८६] इत्यादेशप्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । युष्मदस्मदोर्विभक्तौ

कार्यं प्राप्तं होत नहीं.

मग तसें प्राप्त झालें नाही तर कोणता दोष येतो ?

असा दोष येतो की 'आडो यमहनः' (१।३। २८) ह्या सूत्रानें सांगितलेलें आत्मनेपद हन् धातूलाच होईल, हन् धातूचा आदेश जो वध त्याला होणार नाही आणि त्या वधालाही पाहिजे असें इष्ट आहे. तेव्हां त्याकरतां कांहीं तरी विशेष प्रयत्न केल्याशिवाय तें सिद्ध होणार नाही म्हणून येथें आदेश हा स्थानीसारखा होतो असा अतिदेश केला आहे अशाकरितांच हें सूत्र केलें आहे.

जसें लोकांमध्ये गुरुचा पुत्र आला असतां त्याच्याशीं गुरुसारखें वर्तन ठेवावें असें म्हटलें असतां गुरुचे ठिकाणीं जें कार्य केलें जातें तें गुरुपुत्राचे ठिकाणीं केलें जातें, त्याप्रमाणें ह्या शास्त्रामध्ये देखील आदेशाचे ठिकाणीं स्थानीचें कार्य केलें जातें.

पण हा ह्या सूत्राचा उपयोग बरोबर आहे असें वाटत नाही; कारण ही गोष्ट लोकांवरूनच सिद्ध होत आहे; जसें लोकांमध्ये जो ज्याच्याऐवजीं जातो त्याला त्याचे फायदे मिळतात. जसें उपाध्यायाच्या ऐवजीं त्याचा शिष्य यज्ञशालेमध्ये गेला असतां त्याला उपाध्यायाप्रमाणें अग्रासन दिलें जातें.

जरी लोकांमध्ये हा दृष्टान्त आहे तरी त्या दृष्टान्ताच्या विरुद्ध मनुष्यानें एखादी गोष्ट मुद्दाम सांगितली असेल तर त्या ठिकाणीं तो दृष्टान्त लागू होत नाही.

मग तशीं कांहीं गोष्ट येथें मुद्दाम सांगितली आहे कीं काय ?

आहे असें आम्ही खात्रीनें सांगतो.

ती कोणती ?

'स्वरूपविधि (१।१।६८) म्हणून शास्त्रामध्ये प्रसिद्धच आहे, तीच ती गोष्ट होय. तेव्हां हन्धातूला सांगितलेलें आत्मनेपद हन् धातूलाच होईल, त्याचा आदेश जो वध त्याला होणार नाही. ह्याकरितां स्थानिवत् हें प्रकृतसूत्र केलें आहे

तरी पण हें सूत्र करावयास नको. कारण हा आचार्य पाणिनि 'युष्मदस्मदोरनादेशे' (७।२।८६) ह्या सूत्रानें विभक्ति पुढें असतांना सांगितलेल्या आत्वाचा विभक्तीला आदेश केला असतां निषेध सांगतो त्यावरून तो असें शापित करतो की आदेश हा स्थानीसारखा समजला जातो.

हें ज्ञापक कसें बरें जमतें ?

असें जमतें की युष्मद्, अस्मद् ह्या शब्दांना विभक्ति पुढें असतांना सांगितलेलें आत्व हें जें कार्य तें त्या विभक्तीला आदेश

कार्यमुच्यमानं कः प्रसङ्गो यदादेशे
स्यात् । पश्यति त्वाचार्यः स्थानिवदादेशो
भवतीत्यत आदेशे प्रतिषेधं शास्ति ॥ इदं
तर्हि प्रयोजनम् । अनल्विधाविति प्रति-
षेधं वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । द्यौः
पन्थाः स इति ॥ एतदपि नास्ति प्रयो-
जनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयत्यल्विधौ
स्थानिवद्भावो न भवतीति यद्यमदो
जग्धिर्त्यसि किति [२.४.३६] इति ति
कितीत्येव सिद्धे ल्यवग्रहणं करोति ॥

तस्मान्नार्थोऽनेन योगेन ॥

आरभ्यमाणेऽप्येतस्मिन्योगे
अल्विधौ प्रतिषेधेऽविशेषणेऽ-
प्राप्तिस्तस्यादर्शनात् ॥ २ ॥

अल्विधौ प्रतिषेधेऽसत्यपि विशेषणे
समाश्रीयमाणेऽसति तस्मिन्विशेषणेऽ-
प्राप्तिर्विधेः । प्रदीव्य प्रसीव्य । किं कार-
णम् । तस्यादर्शनात् । वलादेरित्युच्यते
न चात्र वलादिं पश्यामः ॥ ननु चैवमर्थ
एवायं यत्नः क्रियतेऽन्यस्य कार्यमुच्य-

झाला असतांनाही होईल असें कसें संभवेल ?
तेव्हां ह्यावरून आचार्य पाणिनीच्या मनांत
असें दिसतें की आदेश हा स्थानीसारखा
होतो; आणि असें गृहीत धरूनच आदेश केला
असतांही आत्व होईल म्हणून त्याचा निषेध
सांगतो. एकंदरीत ज्ञापकानें सिद्ध होत असल्या-
मुळें त्याकरितां हें प्रत्यक्ष सूत्र करावयास नको.

तर मग त्याचा उपयोग दुसऱ्या तऱ्हेनें
आम्ही दाखवितों. तो असा की अनल्विधौ
हा अल्विधि कर्तव्य असतांना स्थानिवद्भा-
वाचा निषेध सांगावयाचा आहे. कारण द्यौः
पन्थाः सः ह्या ठिकाणीं स्थानिवद्भाव न झाला
पाहिजे, तेव्हां तो निषेध कोणाचा तें समजण्या-
करितां स्थानिवदादेशः असें येथें म्हटलें
पाहिजे.

हा देखील उपयोग बरोबर दिसत नाही.
कारण हा आचार्य पाणिनि 'अदो जग्धिर्त्यपूति'
(२।४।३६) ह्या सूत्रामध्ये तकारादि कित् प्रत्यय
पुढें असतांना असें जें म्हटलें आहे त्यानेंच
ल्यप आदेश केला असतांना काम भागेंत
असूनहि पुनः मुद्दाम ल्यपि असें म्हणतो, त्या-

६. दिव् शब्दाहून सु प्रत्यय केल्यानंतर दिव्
शब्दाच्या वकाराला झालेला जो औकार आदेश
(७।१।८४) तो स्थानिवद्भावानें वकारासारखा हल्
समजला तर पुढील सुप्रत्ययाचा लोप (६।१।६८)
होईल. तसेंच 'पन्थाः' येथें पथिन् शब्दाच्या
नकाराला झालेला जो आकार आदेश (७।१।८५)
तो नकारासारखा हल् समजला तर तोच दोष

वरून तो असें ज्ञापित करतो की अल्विधि
कर्तव्य असतांना स्थानिवद्भाव होत नाही.
एकंदरीत अनल्विधौ हा निषेध कोणाचा तें सम-
जण्याकरतां देखील ह्या सूत्राचा कांहीं उपयो-
ग नाही असें दिसतें. शिवाय ज्ञापकानें सिद्धि
होत असूनही स्पष्ट कळण्याकरितां हें सूत्र केलें
आहे असें गृहीत धरलें तरी अनल्विधौ ह्या
निषेधाची जरूर दिसत नाही.

(वा.२) 'अल्विधि कर्तव्य असतांना
स्थानिवद्भाव होत नाही,' हा निषेध केला
नाहीं तरी इडागम सांगणाऱ्या शास्त्रामध्ये
वलादि हें जें विशेषण आर्धधातुक प्रत्ययाला
लाविलें आहे तें प्रदीव्य, प्रसीव्य ह्या उदा-
हरणामध्ये नसल्यामुळें इडागमाची प्राप्ति येत
नाहीं.

कां बरें ?

तें विशेषण दिसत नाही म्हणून. वलादेः
असें विशेषण तेथें दिलें आहे, आणि प्रदीव्य,
प्रसीव्य ह्या ठिकाणीं तर वलादि प्रत्यय दिसत
नाहीं.

पण ह्याकरितांच हें स्थानिवत् सूत्र केलें

येईल. 'राः' येथेंही तद् शब्दाच्या दकाराला
झालेला जो अकार आदेश (७।२।१०२) तो स्थानी-
सारखा हल् समजला तर तोच दोष येईल.

७. कारण 'त्वा' या स्थानीला झालेला जो 'य'
हा आदेश (७।१।३७) तो स्थानीसारखा 'तकारादि
कित्' समजला जात आहे.

मानमन्यस्य यथा स्यादिति । सत्यमेव-
मर्थो न तु प्राप्नोति । किं कारणम् ।

सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः ॥ ३ ॥

सामान्ये ह्यतिदिश्यमाने विशेषो नाति-
दिष्टो भवति । तद्यथा । ब्राह्मणवदस्मि-
न्क्षत्रिये वर्तितव्यमिति सामान्यं यद्ब्रा-
ह्मणकार्यं तत्क्षत्रियेऽतिदिश्यते यद्विशिष्टं
माठरे कौण्डिन्ये वा न तदतिदिश्यते ।
एवमिहापि सामान्यं यत्प्रत्ययकार्यं तदति-
दिश्यते यद्विशिष्टं वलादेरिति न तदति-
दिश्यते ॥ यद्येवमग्रहीत् इट ईटि [८. २.
२८] इति सिचो लोपो न प्राप्नोति ।

आहे ना की ज्यामुळें एकाला कार्य सांगि-
तलेलें दुसऱ्याला म्हणजे त्याच्या आदेशाला
करतां यावें ?

अशाकरितां हा प्रयत्न केला आहे हें खरें,
परंतु प्रदीव्य, प्रसीव्य ह्या ठिकाणीं मात्र त्याचा
उपयोग होत नाही.

कां वरें ?

(वा. ३) सामान्य गोष्टीचा अतिदेश केला
असतां विशेष गोष्टीचा अतिदेश होत नाही;
जसें लोकांमध्ये ' ह्या क्षत्रियाचे ठिकाणीं ब्राह्मणा-
सारखें वर्तन करावें ' असें म्हटलें असतां सामान्य
जें ब्राह्मणाचें कार्य त्याचा क्षत्रियाचे ठिकाणीं
अतिदेश होतो, परंतु जें विशेष म्हणजे माठर
नांवाच्या, कौण्डिन्य नांवाच्या ब्राह्मणाचें कार्य
त्याचा अतिदेश होत नाही, त्याप्रमाणें ह्या
शास्त्रामध्ये देखील ल्यप् आदेश केल्यानंतर
सामान्य जें क्त्वाप्रत्ययाचें कार्य त्याचा अतिदेश
होईल, परंतु जें वलादि असें विशेष कार्य त्याचा
अतिदेश होणार नाही.

असें आहे तर मग अग्रहीत् ह्या उदा-

८. अग्रहीत् येथें इट ह्या आगमाला दीर्घ (७. २।
१७) केल्यानंतर तो दीर्घ ईकार स्थानिवद्भावानें इट्
समजून सिच् प्रत्ययाचा लोप (८। २। २८) होत
असतो. जर विशेष कार्याचा अतिदेश होत नाही
तर तो दीर्घ ईकार इट् समजला जाणार नाही.

९. अनादेशे (८। २। ६६) आणि ल्यब्रह्मण

अनल्विधाविति पुनरुच्यमान इहापि
प्रतिषेधो भविष्यति । प्रदीव्य प्रसीव्येति ।
विशिष्टं ह्येषोऽलमाश्रयते वलं नाम । इह
च प्रतिषेधो न भविष्यति । अग्रहीदिति ।
विशिष्टं ह्येषोऽनलमाश्रयत इटं नाम ॥
यदि तर्हि सामान्यमप्यतिदिश्यते विशेष-
पश्च ।

सत्याश्रये विधिरिष्टः ॥ ४ ॥

सति च वलादित्व इटा भवितव्यम् ।
अरुदिताम् अरुदितम् अरुदित । किमतो
यत्सति भवितव्यम् ।

प्रतिषेधस्तु प्राप्नोत्यल्वधित्वात् ॥ ५ ॥

हरणामध्ये ' इट ईटि ' (८। २। २८) ह्या सूत्रानें
सिचाचा लोप होणार नाही. आतां शास्त्रामध्ये
विशेष कार्याचाही अतिदेश होतो असें गृहीत
धरून अनल्विधौ हा निषेध येथें केला आहे
असें म्हटलें म्हणजे मात्र प्रदीव्य, प्रसीव्य, ह्या
उदाहरणामध्ये निषेध होईल. कारण इडागम
सांगणाऱ्या शास्त्रामध्ये वल् असें विशेषतः
अलाचें आश्रयण केलें आहे. आणि अग्रहीत्
ह्या ठिकाणीं अनल्विधौ हा निषेध होणार
नाहीं. कारण इट, ईटि, ह्या शास्त्रामध्ये इट्
असें अनलाचें म्हणजे अल्समुदायाचें आश्र-
यण केलें आहे.

एकंदरीत सामान्याचाही अतिदेश होतो
व विशेषाचाही अतिदेश होतो, असें सिद्ध
होतें तरी पण

(वा. ४) अरुदिताम्, अरुदितम् ह्या उदा-
हरणामध्ये वलादि प्रत्यय असेल तरच इडागम
होणार ना ?

होय. वलादिप्रत्यय असेल तरच इडागम
होणार. मग पुढें काय ?

(२। ४। ३६) या शापकावरून स्थानिवद्भाव व
त्याचा निषेध सिद्ध होत असतां जें हें प्रकृतसूत्र
मुदाम पुनः त्या अर्थाचें केलें आहे त्यावरून ह्या
शास्त्रामध्ये विशेष कार्याचाही अतिदेश होतो असें
गृहीत धरतां येतें.

प्रतिषेधस्तु प्राप्नोति । किं कारणम् ।
अल्विधित्वात् । अल्विधिरयं भवति
तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

न वानुदेशिकस्य प्रतिषेधा-
दितरेण भावः ॥६॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । आनु-
देशिकस्य प्रतिषेधात् । अस्त्वत्रानुदेशि-
कस्य वलादित्वस्य प्रतिषेधः स्वाश्रयमत्र
वलादित्वं भविष्यति ॥ नैतद्विवदामहे
बलादिर्न वलादिरिति । किं तर्हि । स्था-
निवद्भावात्सार्वधातुकत्वमेधितव्यं तत्रा-
नल्विधाविति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

(वा.५) पुढें असें की अनल्विधौ हा
निषेध येत आहे.

कां बरें ?

अल्विधि आहे म्हणून इडागम हा वला-
दि प्रत्ययाला सांगितला असल्यामुळे अल्वि-
धि होत आहे. तेव्हां अनल्विधौ हा
निषेध तेथें प्राप्त होत आहे.

(वा.६) हा दोष येत नाही.

कां बरें ?

आतिदेशिकाचा निषेध आहे म्हणून.

ह्या ठिकाणीं ताम्, तम् वगैरे आदेशावर
अतिदेशानें प्राप्त होणारें जें वलादित्व त्याचा
निषेध होऊं दे; आदेशाचें स्वतःचें जें वलादित्व
तें घेऊन इडागम होईल.

येथें प्रत्यय वलादि आहे किंवा नाही
अशाविषयीं आमचा वाद नाही. फक्त स्थानि-
वद्भावानें येथें जो सार्वधातुकत्व हा धर्म
आणावयाचा आहे तो आणतांना अनल्विधौ
असा निषेध होऊं लागेल.

पण काय, त्या ठिकाणीं स्थानीमधीलच
अलाच्या आश्रयानें प्राप्त होणारा विधि
असेल तरच तेथें अनल्विधौ हा निषेध होतो.
अथवा तसें विशेष काहीं न मानतां स्थानी-

किं पुनरादेशिन्यस्याश्रीयमाणे प्रति-
षेधो भवत्याहोस्विदविशेषेणादेश आदे-
शिनि च । कश्चात्र विशेषः ।

आदेश्यल्विधिप्रतिषेधे कुरुवधपिबां
गुणवृद्धिप्रतिषेधः ॥७॥

आदेश्यल्विधिप्रतिषेधे कुरुवधपिबां
गुणवृद्धयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । कुर्वि-
त्यत्र स्थानिवद्भावादङ्गसंज्ञा स्वाश्रयं च
लघूपधत्वं तत्र लघूपधगुणः प्राप्नोति ।
वधकमित्यत्र स्थानिवद्भावादङ्गसंज्ञा स्वा-
श्रयं चादुपधत्वं तत्र वृद्धिः प्राप्नोति ।
पिवेत्यत्र स्थानिवद्भावादङ्गसंज्ञा स्वाश्रयं

मधील अथवा आदेशामधील अलाच्या आश्र-
यानें प्राप्त होणारा विधि असेल तर तेथें
स्थानिवद्भावाचा निषेध होतो.

ह्या दोहोंमध्ये फरक काय ?

(वा.७) स्थानीमधील अलाच्या आश्रयानें
प्राप्त होणारा विधि असेल तरच तेथें स्थानि-
वद्भावाचा निषेध होतो असें मानलें तर कुरु,
वध्, पिब्, ह्या ठिकाणीं गुण आणि वृद्धि होत
नाहींत असें म्हणावें लागेल.

तें असें की कुरु ह्या उदाहरणामध्ये कुरु
ह्या आदेशाला स्थानिवद्भावानें अंगसंज्ञा
होईल आणि तो आदेश स्वतःच लघूपध आहे
तेव्हां तेथें लघूपधगुण (७।३।८६) होऊं ला-
गेल. तसेंच वधकः ह्या उदाहरणामध्ये वध्
ह्या आदेशाला स्थानिवद्भावानें अंगसंज्ञा
आहे आणि तो आदेश स्वतःच अदुपध आहे
म्हणजे त्याच्या उपधेला ऱ्हस्व अकार आहे
तेव्हां तेथें 'अत उपधायाः' (७।२।११६) ह्या
सूत्रानें वृद्धि प्राप्त होते. तसेंच पिवति ह्या
ठिकाणीं पिब् ह्या आदेशाला स्थानिवद्भावानें
अंगसंज्ञा आहे आणि तो आदेश स्वतःच
लघूपध आहे तेव्हां तेथें लघूपधगुण (७।३।
८६) प्राप्त होऊं लागेल.

१०. उपधेला लघु पाहिजे किंवा उपधेला ऱ्हस्व
अकार पाहिजे असें जरी गुण आणि वृद्धि या विधीमध्ये

अलाचें आश्रयण आहे तरी तो अल्विधौ आदेशांत व मि-
ळत असल्यामुळे स्थानिवद्भावाचा निषेध होणार नाही.

च लघूपधत्वं तत्र गुणः प्राप्नोति ॥ अस्तु
तर्ह्यविशेषेणादेश आदेशिनि च ।

आदेश्यादेश इति चेत्सुप्तिङ्कृदति-
दिष्टेषूपसंख्यानम् ॥८॥

आदेश्यादेश इति चेत्सुप्तिङ्कृदति-
दिष्टेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । सुप् । वृक्षाय
प्लक्षाय । स्थानिवद्भावात्सुप्संज्ञा स्वाश्रयं
च यच्चादित्वं तत्र प्रतिषेधः प्राप्नोति ।
सुप् ॥ तिङ् । अरुदिताम् अरुदितम् अरु-
दित । स्थानिवद्भावात्सार्वधातुकसंज्ञा
स्वाश्रयं च वलादित्वं तत्र प्रतिषेधः
प्राप्नोति । तिङ् ॥ कृदतिदिष्टम् । भुवनम् ।

सुवनम् धुवनम् । स्थानिवद्भावात्प्रत्यय-
संज्ञा स्वाश्रयं चाजादित्वं तत्र प्रतिषेधः
प्राप्नोति ॥ किं पुनरत्र ज्यायः । आदेशिन्य-
ल्याश्रीयमाणे प्रतिषेध इत्येतदेव ज्यायः ।
कुत एतत् । तथा ह्ययं विशिष्टं स्थानिका-
र्यमादेशेऽतिदिशति गुरुवद्गुरुपुत्र इति
यथा । तद्यथा । गुरुवदस्मिन्गुरुपुत्रे व-
र्तितव्यमन्यत्रोच्छिष्टभोजनात्पादोपसंग्रह-
णाच्चेति । यदि च गुरुपुत्रोऽपि गुरुर्भ-
वति तदपि कर्तव्यं भवति ॥ अस्तु
तर्ह्यदेशिन्यल्याश्रीयमाणे प्रतिषेधः ।
ननु चोक्तमादेश्यत्वविधिविधिविधे कुरुव-

असे जर दोष येतात तर मग अल् हा
आदेशामधील असो अथवा स्थानीमधील
असो, दोन्ही ठिकाणीं अनल्विधौ हा निषेध
येऊं दे.

(वा.८) अल् हा स्थानीमधील असो
अथवा आदेशामधील असो, दोन्ही ठिकाणीं
अनल्विधौ हा स्थानिवद्भावाचा निषेध होतो
असें मानलें तर सुप्, तिङ् आणि कृदतिदिष्ट
ह्या ठिकाणीं स्थानिवद्भाव होतो असें म्हणावें
लागेल. ह्यापैकीं सुपाचें उदाहरण वृक्षाय,
प्लक्षाय; ह्या ठिकाणीं स्थानिवद्भावानें य हा
आदेश सुप् समजला जात आहे आणि तो
आदेश स्वतः यच्चादि असल्यामुळें तेथें 'सु-
पि च' (७।३।१०२) हा दीर्घ होतो. तो कर्तव्य
असतांना अनल्विधौ हा निषेध होऊं लागेल.
तिङाचें उदाहरणः-अरुदिताम्, अरुदितम्,
अरुदित. ह्या उदाहरणांमध्ये ताम्, तम्, त
ह्या आदेशांना स्थानिवद्भावानें सार्वधातुक संज्ञा
आहे आणि ते स्वतः वलादि आहेत. त्यामुळें
तेथें 'रुदादिभ्यः सार्व०' (७।२।७६) ह्या
सूत्रानें इडागम होतो. तो कर्तव्य असतांना
अनल्विधौ हा निषेध होऊं लागेल. कृदति-
दिष्टाचें उदाहरण भुवनम्, सुवनम्, धुवनम्.
ह्या ठिकाणीं कृत् प्रत्ययाच्या अन् ह्या आदे-

शाला स्थानिवद्भावानें प्रत्ययसंज्ञा आहे
आणि तो आदेश स्वतःच अजादि आहे
त्यामुळें तेथें 'अचि श्नुधातु०' ६।४।७७) ह्या
सूत्रानें उवङ् होतो. तो कर्तव्य असतांना अन-
ल्विधौ हा निषेध होऊं लागेल.

पण ह्या दोन पक्षांमध्ये बरा पक्ष कोणता ?

स्थानीमधीलच अलाच्या आश्रयानें प्राप्त
होणारा विधि असेल तरच तेथें अनल्विधौ
हा निषेध येतो. हाच पक्ष बरा.

असें कशावरून ?

अशावरून की जसें लोकामध्ये गुरुपुत्राचे
ठिकाणीं गुरुसारखें वर्तन ठेवावें, फक्त त्याचें
उष्टें खाऊं नये, पाय रगडूं नये, असें म्हटलें
असतांही जर तो गुरुपुत्र स्वतः गुरुच होईल
तर उष्टें खाणें, पाय रगडणें, हेही तेथें केलें
जातेंच. तसेंच हें आहे.

तर मग स्थानीमधीलच अलाच्या आश्र-
यानें प्राप्त होणारा विधि असेल तर त्या
ठिकाणींच अनल्विधौ हा स्थानिवद्भावाचा
निषेध होतो असेंच असूं दे.

पण असें गृहीत धरलें तर कुरु, वध्, पिव्
ह्यांना गुण आणि वृद्धि होत नाहीं असें म्हणावें
लागेल असें आतांच सांगितलें आहे ना ?

हा दोष येत नाही. कुरु ह्या ठिकाणीं

धपिवां गुणवृद्धिप्रतिषेध इति । नैष दोषः ।
करोतौ तपरकरणनिर्देशात्सिद्धम् । पिबि-
रदन्तः । वधकमिति नायं ण्वुल् अन्यो-
ऽयमकशब्दः किदौणादिको रुचक इति
यथा ॥

एकदेशविकृतस्योपसंख्यानम् ॥९॥

एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
किं प्रयोजनम् । पचतु पचन्तु । तिङ्ग्रहणे-
न ग्रहणं यथा स्यात् ॥

एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्सि-
द्धम् ॥१०॥

एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति तिङ्-

‘अत उत’ (६।४।११०) ह्या सूत्रामध्ये उत
असें तपरकरण केलें आहे त्यामुळें तेथें गुण
होणार नाही. पिबति या ठिकाणीं पिब् हा
मूळचा पिब असा अकारान्त आहे त्यामुळें
तेथेंही गुण होणार नाही. वधकः ह्या ठिकाणीं
ण्वुल् प्रत्यय केला आहे असें समजून नये. तर
निराळाच येथें औणादिक अक असा कित्
प्रत्यय केला आहे. रुचकः ह्या उदाहरणामध्ये
जसा केला आहे तसाच येथेंही केला आहे.
तेव्हां तेथें वृद्धि होणार नाही.

(वा.९) एकदेशाला विकार झाला असतांना
तो विकृत शब्द मूळ प्रकृतीसारखाच समजावा
असें म्हटलें पाहिजे.

ह्याचा काय उपयोग ?

पचतु, पचन्तु ह्या ठिकाणीं तु आणि अन्तु
ह्या विकृत शब्दस्वरूपांचें मूळ प्रकृतीप्रमाणें
तिङ् ह्या शब्दानें ग्रहण झालें पाहिजे.

(वा.१०) एकदेशाला विकार झाला असतां
तें विकृत स्वरूप मूळ प्रकृतीपेशां निराळ्या-

११. ‘अतः’ असा न्हस्व स्थानी असल्यामुळें
तेथें त्याला त्याच्यासारखा (१।१।५०) न्हस्वच
उकार आदेश होईल. तेव्हां त्या कामीं उत ह्या
तपरकरणाचा उपयोग होत नाही, म्हणून त्या तपर-
करणाच्या सामर्थ्यास्तव त्या उकार आदेशाला मागून
प्राप्त होणारा गुण होत नाही अशी कल्पना होते.

१२. पिब यांतील अकाराला पुढील शप्प्रत्य-

ग्रहणेन ग्रहणं भविष्यति । तद्यथा । श्वा
कर्णे वा पुच्छे वा छिन्ने श्वैव भवति
नाश्वो न गर्दभ इति ॥

अनित्यविज्ञानं तु तस्मादुप-
संख्यानम् ॥११॥

अनित्यविज्ञानं तु भवति । नित्याः
शब्दाः । नित्येषु नाम शब्देषु कूटस्थैरवि-
चालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनवि-
कारिभिः । तत्र स एवायं विकृतश्चेत्ये-
तन्नित्येषु नोपपद्यते । तस्मादुपसंख्यानं
कर्तव्यम् ॥

भारद्वाजीयाः पठन्ति ॥ एकदेशवि-

सारखें समजलें जात नाहीच. तेव्हां अर्थातच
तिङ् ह्या शब्दानें त्यांचें ग्रहण होईल. जसें
लोकामध्ये कुठ्याचा कान किंवा शेंपूट तुटलें
असतें तेथें तो निराळा म्हणजे घोडाकिंवा गाढव
समजला जात नाही, कुत्राच समजला जातो.

(वा.११) अशा रीतीनें सिद्ध होईल खरें
परंतु शब्द अनित्य आहेत असें मात्र ह्यांत
होत आहे. आणि शब्द तर नित्य आहेत.
ह्या नित्य शब्दांमधील जे वर्ण ते एकाच स्वरू-
पांत नेहमीं राहणारे व न हालणारे असेच
असले पाहिजेत. त्यांना नाश किंवा उत्पत्ति
हे विकार विलकूल होतां कामा नयेत, तेव्हां
तोच हा शब्द आहे आणि विकृतही आहे
ही गोष्ट नित्य शब्दाच्या संबंधानें बरोबर जुळत
नाहीं, म्हणून तसें येथें स्वतंत्र वचन केलें
पाहिजे.

येथें भारद्वाजीय असें म्हणतात-एकदेशाला
विकार झाला असतांना तो विकृत शब्द मूळ
प्रकृतीसारखाच समजावा असें म्हटलें
याच्या अकाराबरोबर झालेला जो पररूप (६।१।९७)
आदेश त्याला पुढील सूत्रानें (१।१।५७) स्थानि-
वद्भाव झाल्यामुळें गुण होत नाही.

१३. नाही तर पदसंज्ञा (१।४।१४) होणार
नाहीं. येथें इकाराला जो उकार आदेश (१।४।८६)
झाला आहे तो विकार होय.

कृतेषूपसंख्यानम् ॥ एकदेशविकृतेषूप-
संख्यानं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ।
पचतु पचन्तु । तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं यथा
स्यात् । किं च कारणं न स्यात् ॥ अना-
देशत्वात् ॥ आदेशः स्थानिवदित्युच्यते
न चेम आदेशाः ॥ रूपान्यत्वाच्च ॥
अन्यत्खल्वपि रूपं पचतीत्यन्यत्पचत्विति ।
इमेऽप्यदेशाः । कथम् । आदिश्यते यः
स आदेश इमे चाप्यादिश्यन्ते ॥ आदेशः
स्थानिवदिति चेन्नानाश्रितत्वात् ॥ आदेशः
स्थानिवदिति चेत्तत्र । किं कारणम् ।

अनाश्रितत्वात् । योऽत्रादेशो नासावा-
श्रीयते यश्चाश्रीयते नासावादेशः । नैत-
न्मन्तव्यं समुदाय आश्रीयमाणेऽवयवो
नाश्रीयत इति ॥ अभ्यन्तरो हि समु-
दायस्यावयवः । तद्यथा । वृक्षः प्रचल-
न्सहावयवैः प्रचलति ॥ आश्रय इति
चेदल्विधिप्रसङ्गः ॥ आश्रय इति चेद-
ल्विधिरयं भवति तत्रानल्विधाविति प्रति-
षेधः प्राप्नोति । नैष दोषः । नैवं सति
कश्चिदप्यनल्विधिः स्यात् । उच्यते चेद-
मनल्विधाविति तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते

पाहिजे.

ह्याचा काय उपयोग ?

पचतु, पचन्तु, ह्या ठिकाणीं तु आणि अन्तु
ह्या विकृत शब्दस्वरूपांचें मूल प्रकृतीप्रमाणें
तिङ् ह्या शब्दानें ग्रहण झालें पाहिजे.

मग कां बरें त्याचें तिङ् ह्या शब्दानें ग्रहण
होणार नाहीं ?

ते आदेश नव्हेत म्हणून. आदेशाला
स्थानिवद्भाव होतो असें येथें म्हटलें आहे
आणि तु, अन्तु हे तर आदेश नव्हेत.

आणि उकार आदेश झाल्यामुळें त्यांचें
स्वरूप तर निराळें दिसत आहे. पचति येथें
ति असें तिङाचें स्वरूप निराळें दिसतें तसें
पचतु येथें तु हें दिसत नाहीं. त्यामुळेंही तु,
अन्तु ह्यांचें तिङ् ह्या शब्दानें ग्रहण होणार नाहीं.

पण पचतु, पचन्तु ह्या ठिकाणींही आदे-
शच झाले आहेत ना ?

ते कसे ?

नवीन जो सांगितला जातो त्यालाच आदेश
म्हणतात आणि पचतु पचन्तु ह्या ठिकाणीं
असलेले उकार हे नवीनच केलेले आहेत.

तेव्हां ह्या आदेशांना स्थानिवद्भावानें तिङ्
म्हणतां येईल असें म्हणाल तर तसें नाहीं.

१४. कारण 'परुः' (१४।८६) या सूत्रानें
शकाराला उकार आदेश सांगितला आहे. 'ति' बाला

कां बरें ?

त्याचें आश्रयण केलें नाहीं म्हणून; म्हणजे
पचतु, पचन्तु ह्या ठिकाणीं आदेश जो उकार
त्याचें 'सुप्तिङन्तं पद' (१४।१४) ह्या सूत्रा-
मध्ये आश्रयण केलेलें नाहीं. आणि त्या
सूत्रामध्ये ज्यांचें म्हणजे तु ह्या समुदायाचें
तिङ् अशा स्वरूपानें आश्रयण केलेलें आहे
तो आदेश होत नाहीं.

पण असें समजू नये की ज्या ठिकाणीं
समुदायाचें आश्रयण केलेलें असेल त्या
ठिकाणीं त्या समुदायांतील अवयवांचें आश्र-
यण केलें जात नाहीं. कारण अवयव हा
समुदायाच्या पोटांतच असतो; जसें लोकांमध्ये
झाड हालूं लागलें म्हणजे त्यांतील फांद्याही
हालतातच.

अशा रीतीनें तु ह्यांतील आदेश जो उकार
त्याचें 'सुप्तिङन्तं पदम्' येथें आश्रयण केलें
आहे असें म्हणाल तर 'सुप्तिङन्तम्' हा विधि
अल्विधि होईल. आणि अनल्विधौ हा
स्थानिवद्भावाचा निषेध होऊं लागेल.

हा दोष येत नाहीं. कारण अशा रीतीनें
कोणताही विधि अनल्विधि होणारच नाहीं.
आणि पाणिनीनें तर येथें अनल्विधौ असें

'तु' आदेश सांगितला नाहीं.

साधीयो योऽल्विधिरिति । कश्च साधीयः ।
यत्र प्राधान्येनालाश्रीयते । यत्र नान्तरी-
यकोऽलाश्रीयते नासावल्विधिरिति ॥
अथवोक्तमादेशग्रहणस्य प्रयोजनमादेश-
मात्रं स्थानिवद्यथा स्यादिति ॥

अनुपपन्नं स्थान्यादेशत्वं

नित्यत्वात् ॥ १२ ॥

स्थान्यादेश इत्येतन्नित्येषु शब्देषु
नोपपद्यते । किं कारणम् । नित्यत्वात् ।
स्थानी हि नाम यो भूत्वा न भवति ।
आदेशो हि नाम योऽभूत्वा भवति ।
एतच्च नित्येषु शब्देषु नोपपद्यते यत्सतो
नाम विनाशः स्यादसतो वा प्रादुर्भाव

इति ॥

सिद्धं तु यथा लौकिकवैदिकेष्वभूत-
पूर्वेऽपि स्थानशब्दप्रयोगात् ॥ १३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । यथा लौकिकेषु
वैदिकेषु च कृतान्तेष्वभूतपूर्वेऽपि स्थान-
शब्दो वर्तते । लोके तावदुपाध्यायस्य
स्थाने शिष्य इत्युच्यते न च तत्रोपा-
ध्यायो भूतपूर्वो भवति । वेदेऽपि सोमस्य
स्थाने पूतीकृतृणान्यभिषुणुयादित्युच्यते
न च तत्र सोमो भूतपूर्वो भवति ॥

कार्यविपरिणामाद्वा सिद्धम् ॥ १४ ॥

अथवा कार्यविपरिणामात्सिद्धमेतत् ।
किमिदं कार्यविपरिणामादिति । कार्या

म्हटलें आहे. तेव्हां अर्थातच अल्विधि ह्या
शब्दाच्या अर्थामध्ये कांहीं विशेष आहे असें
म्हणावें लागतें.

जो चांगला अल्विधि तोच अल्विधि होय.

चांगला अल्विधि तो कसा समजावा ?

ज्या विधीमध्ये अलाचें प्रत्यक्ष आश्रयण
केलें जातें तोच चांगला अल्विधि होय
आणि ज्या विधीमध्ये मुख्यत्वानें समुदायाचें
आश्रयण करावयाचें असल्यामुळें नाइलाजा-
स्तव त्यांतील अलाचें आश्रयण केलें जातें तो
चांगला अल्विधि नव्हे. शिवाय ह्या सूत्रांतील
आदेश ह्या शब्दाचा उपयोग सांगितलाच
(पृष्ठ ३३२) आहे की प्रत्यक्ष असो, आनु-
मानिक असो, आदेश म्हणून जेवढा असेल
तेवढ्याला स्थानिवद्भाव होतो.

(वा. १२) शब्द जर नित्य आहेत तर
मुळीं हा स्थानी आणि हा आदेश हें म्हण-
णेंच जुळत नाही.

कां बरें ?

शब्द नित्य आहेत म्हणून. जो पूर्वी असून
मागून नाहीसा होतो त्याला स्थानी असें म्हण-
तात. आणि जो पूर्वी नसून मागाहून उत्पन्न
होतो त्याला आदेश म्हणतात, शब्द जर नित्य

आहेत तर असलेल्याचा नाश होतो आणि
नसलेल्याची उत्पत्ति होते हें कसें बरें म्हणतां
येईल ?

(वा. १३) शब्द नित्य असले तरी हा
स्थानी व हा आदेश हें म्हणणें जुळतें.

तें कसें ?

जसें लोकांमध्ये व वेदांमध्ये एखादी वस्तु
पूर्वी तेथें नसूनही तिच्यासंबंधानें स्थान ह्या
शब्दाचा प्रयोग झालेला दृष्टीस पडतो. लोकां-
मध्ये असें पहा की उपाध्यायाच्या स्थानीं
शिष्य आला असें म्हणतात. पण तेथें उपा-
ध्याय हा पूर्वी आलेला असतोच असें नाही.
वेदांमध्ये देखील सोमाच्या स्थानीं पूतीक
नांवाच्या तृणाचें कंडण करावें असें म्हटलें
आहे, पण तेथें पूतीक नांवाच्या तृणाचें कंडण
करण्यापूर्वी सोम आणलेला असतोच असें नाही.

(वा. १४) अथवा कार्यविपरिणामामुळें हें
सिद्ध होतें म्हणजे 'शब्द अनित्य होतील' असा
दोष नाही.

'कार्यविपरिणामात्' ह्यानें काय समजा-
वयाचें ?

कार्या हाणजे बुद्धि. तिचा विपरिणाम
होतो म्हणजे फक्त एक प्रकारची बुद्धि जाऊन

बुद्धिः सा विपरिणम्यते । ननु च कार्या-
विपरिणामादिति भवितव्यम् । सन्ति चैव
ह्यौत्तरपदिकानि ह्रस्वत्वानि। अपि च बुद्धिः
संप्रत्यय इत्यनर्थान्तरम् । कार्या बुद्धिः
कार्यः संप्रत्ययः कार्यस्य संप्रत्ययस्य विप-
रिणामः कार्यविपरिणामः कार्यविपरिणा-
मादिति ॥ परिहारान्तरमेवेदं मत्वा पठितं
कथं चेदं परिहारान्तरं स्यात् । यदि भूतपूर्वं
स्थानशब्दो वर्तते । भूतपूर्वं चापि स्थान-
शब्दो वर्तते । कथम् । बुद्ध्या । तद्यथा ।

कश्चित्कस्मैचिदुपदिशति प्राचीनं ग्रामा-
दाम्ना इति । तस्य सर्वत्राम्नाबुद्धिः प्रसक्ता ।
ततः पश्चादाह ये क्षीरिणोऽवरोहवन्तः
पृथुपर्णास्ते न्यग्रोधा इति । स तत्राम्ना-
बुद्ध्या न्यग्रोधबुद्धिं प्रतिपद्यते । स तत-
पश्यति बुद्ध्याम्नांश्चापकृष्यमाणान्यग्रो-
धांश्चाधीयमानान् । नित्या एव च स्वस्मिः
न्विषय आम्ना नित्याश्च न्यग्रोधा बुद्धि-
स्त्वस्य विपरिणम्यते । एवमिहाप्यस्ति-
रस्मा अबिशेषेणोपदिष्टः । तस्य सर्वत्रा-

दुसऱ्या प्रकारची बुद्धि उत्पन्न होते. तेथें कोण-
ताही शब्द जात नाही व कोणताही येत नाही.

पण अशा अर्थाचा शब्द कार्याविपरि-
णामात् असा असला पाहिजे.

उत्तरपदामुळे पूर्वपदाला 'ह्रस्व सांगणारीं
शास्त्रे आहेतच ना ? म्हणजे कार्या ह्यांतील
शेवटल्या आकाराला 'डब्यापोः०' (६।३।६३)
ह्या सूत्रांतील बहुलग्रहणानें 'ह्रस्व' झाला
आहे.

शिवाय बुद्धि, संप्रत्यय, हे पर्यायशब्द
आहेत; तेव्हां बुद्धिशब्दाला विशेषण दिलें
म्हणजे कार्या असें म्हणावें लागतें व संप्रत्यय
शब्दाला विशेषण दिलें म्हणजे कार्यः असें
म्हणतां येतें.

त्या कार्याचा म्हणजे संप्रत्ययाचा जो
विपरिणाम तो कार्यविपरिणाम होय.

शब्दाला अनित्यत्व येईल ह्या आक्षेपाचें
एक उत्तर म्हणजे 'वस्तु पूर्वी नसूनही तिच्या-
संबंधानें स्थानशब्द उपयोगांत येतो' असें
देऊन दुसरें ह्या आक्षेपाचें उत्तर 'कार्यवि-
परिणामाद्वा' हें दिलें आहे असें दिसतें. पण हें
उत्तर दुसरें कसें होणारें ? आतां जर पूर्वी
असलेल्या वस्तूसंबंधानें स्थानशब्द उपयोगांत
येत असेल तर मात्र हें दुसरें उत्तर जमेल.

१५. कारण तशा ठिकाणीं पूर्वी 'अस्' असा
शब्द आलेला असतो असें जें आपल्याला वाटतें तो
भ्रम आहे. तेथें 'अस्' असा शब्द न येतां फक्त

असें आहे तर मग पूर्वी असलेल्या वस्तू
संबंधानें देखील स्थानशब्द उपयोगांत येतो.
तो कसा ?

बुद्धीच्या संबधानें जसें लोकांमध्ये कोणी
एक दुसऱ्याला असें सांगतो की ह्या गांवाच्या
पूर्ववाजूला जेवढीं झाडे आहेत तेवढीं आं-
व्याचीं आहेत त्यावरून सर्वच झाडांविषयीं
हीं आंव्याचीं झाडे आहेत अशी बुद्धि होते.
त्यानंतर तो मागून असें सांगतो की ज्या
झाडांना चीक आहे व ज्या झाडांना खालीं
पारंभ्या फुटतात आणि ज्यांचीं पानें मोठीं
आहेत तीं मात्र वडाचीं झाडे समजावीत.
ह्या वाक्यावरून अशा प्रकारच्या झाडां-
विषयीं पूर्वी झालेली आम्रबुद्धि जाऊन तिच्या
जागीं हा वड आहे अशी बुद्धि होते.
त्यावरून असें मनांत येतें की आम्रवृक्ष
दूर होऊन त्यांच्या जागीं वटवृक्ष स्थापित
केले. वास्तविक पाहिलें तर आपआपल्या
जागीं आंव्याचीं झाडे आणि वडाचीं झाडे
कायमचींच आहेत. फक्त ह्याच्या बुद्धीमध्ये
उलटापालट होते. ह्याप्रमाणें शास्त्रामध्येही
'आहे' अशा अर्थी 'अस्' हा धातु साधारण
सांगितला. त्यावरून त्या अर्थाच्या सर्व क्रिया-
पदांमध्ये अस् धातूची बुद्धि प्रसक्त होते. त्या-
'अस्' अशी बुद्धि आली आहे. व ती बुद्धि जाऊन
'भू' अशी बुद्धि येते.

स्तिबुद्धिः प्रसक्ता । सोऽस्तेर्भूभवतीत्य-
स्तिबुद्ध्या भवतिबुद्धिं प्रतिपद्यते । स
ततः पश्यति बुद्ध्यास्ति चापकृष्यमाणं
भवति चाधीयमानम् । नित्य एव च
स्वस्मिन्विषयेऽस्तिर्नित्यो भवतिर्बुद्धिस्त्व-
स्य विपरिणम्यते ॥

अपवादप्रसङ्गस्तु स्थानिवच्चात् ॥ १५

अपवाद उत्सर्गकृतं च प्राप्नोति । कर्म-
ण्यम् [३.२.१] आतोऽनुपसर्गे कः [३]
इति केऽप्यणि कृतं प्राप्नोति । किं कार-
णम् । स्थानिवच्चात् ॥

उक्तं वा ॥ १६ ॥

नंतर 'अस्तेर्भूः' (२।४।५२) ह्या शास्त्रावरून
पूर्वी झालेली अस् बुद्धि जाऊन तिच्या जागीं
हा भू आहे अशी बुद्धि होते. त्यावरून असें
मनांत येतें की अस् धातु दूर होऊन त्याच्या
जागीं भू धातु आला. वास्तविक पाहिलें तर
आपआपल्या जागीं अस् धातु आणि भू धातु
कायमचेच आहेत. फक्त ह्याच्या बुद्धीमध्ये
उलटापालट होते.

(वा.१५) फक्त बुद्धीमध्ये उलटापालट
झाल्यानें तो आदेश समजला तर अपवादही
आदेशच आहे असें समजून त्याचे ठिकाणीं
स्थानिवद्भावानें उत्सर्गाचें कार्य प्राप्त होतें;
उदा० 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ह्या सूत्रानें
सांगितलेला अण् हा उत्सर्ग आहे. 'आतोनुपस-
र्गेकः' (३।२।३) ह्यानें सांगितलेला क हा प्रत्यय
त्याचा अपवाद आहे. तो क प्रत्यय केला असेल
त्या ठिकाणींही अण्प्रत्ययाचें कार्य प्राप्त होतें.

कां बरें ?

होत आहे म्हणून.

(वा.१६) अथवा हें पूर्वी सांगिलेंच आहे.

तें सांगितलेंच आहे ?

'विषयेण तु नानालिङ्गकरणात् सिद्धम्'

१६. 'गां ददातीति गोदः' येथें दा धातूच्या
पुढें प्रथमतः अण्प्रत्ययाची बुद्धि होऊन नंतर क-
प्रत्ययाची बुद्धि झाली आहे. तेव्हां येथें क हा

किमुक्तम् । विषयेण तु नानालिङ्ग-
करणात्सिद्धमिति ॥ अथवा

सिद्धं तु षष्ठीनिर्दिष्टस्य
स्थानिवद्वचनात् ॥ १७ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । षष्ठीनिर्दिष्टस्या-
देशः स्थानिवदिति वक्तव्यम् । तत्तर्हि षष्ठी-
निर्दिष्टग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् ।
प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् । षष्ठी स्थाने-
योगा [१.१.४९] इति ॥ अथवाचार्य-
प्रवृत्तिर्ज्ञापयति नापवाद उत्सर्गकृतं भव-
तीति यदयं श्यनादीनां कांश्चिच्छितः
करोति । श्यन् भ्रम् आ शः श्रुरिति ॥

असें पूर्वी माहे. सु. १ वा. ९ पृ. ३९ सांगि-
तलेंच आहे.

अथवा

(वा.१७) हें सिद्ध होत आहे.

तें कसें ?

षष्ठी विभक्ति उच्चारून सांगितलेला जो
आदेश त्यालाच स्थानिवद्भाव होतो असें
म्हणावें म्हणजे अपवादाला स्थानिवद्भावानें
उत्सर्गाचें कार्य होणार नाहीं.

तर मग 'षष्ठी विभक्ती उच्चारून सांगित-
लेला' असें आदेशाला विशेषण देण्याकरतां
तसें सूत्रांत म्हटलें पाहिजे.

तसें म्हणावयास नको, कारण मागून षष्ठी
ह्या शब्दाची अनुवृत्ति येथें येत आहे.

मागे षष्ठी हें पद कोणत्या सूत्रांत आहे ?

'षष्ठी स्थानेयोगा' (१।१।४९) ह्या सूत्रांत आहे.

अथवा हा आचार्य पाणिनि शप् ह्या
शकारेत्संज्ञक प्रत्ययाचे अपवाद असे जे
श्यन्, भ्रम्, आ, श, श्रु हे प्रत्यय त्यांना
शकार इत्संज्ञक जोडतो त्यावरून तो असें
ज्ञापित करतो की अपवादाचे ठिकाणीं उत्स-
र्गाचें कार्य स्थानिवद्भावानें होत नाहीं.

प्रत्यय स्थानिवद्भावानें अण् प्रत्यय समजला तर
स्त्रीलिङ्गी डीप्प्रत्यय (४।१।१५) होऊं लागेल.

तस्य दोषस्तयादेश

उभयप्रतिषेधः ॥ १८ ॥

तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषः । तयादेश उभयप्रतिषेधो वक्तव्यः । उभये देवमनुष्याः । तयपो ग्रहणेन ग्रहणाज्जसि विभाषा प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । अयच्चप्रत्ययान्तरम् । यदि प्रत्ययान्तरमुभयीतीकारो न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । मात्रजित्येवं भविष्यति । कथम् । मात्रजिति नेदं प्रत्ययग्रहणम् । किं तर्हि । प्रत्याहारग्रहणम् । क संनिविष्टानां प्रत्या-

(वा. १८) हा स्थानिवद्भाव घेतला असतां दोष येतो म्हणून उभयशब्दामध्ये तयप्प्रत्ययाचे स्थानी झालेला जो अयच्आदेश त्याला स्थानिवद्भाव होत नाही असें म्हणावे; उदा० 'उभये देवमनुष्याः' येथें तयप्प्रत्ययाचे स्थानी झालेला जो अयच् आदेश (५।२।४४) त्याला स्थानिवद्भाव झाला तर तो तयप्प्रत्यय आहे असें समजलें जाईल. आणि पुढें जसप्रत्यय केला असतां 'प्रथमचरम०' (१।१३३) ह्या सूत्रानें सर्वनामसंज्ञा विकल्पानें होऊं लागेल.

हा दोष येत नाही. 'उभादुदात्तो नित्यम्' (५।२।४४) ह्या सूत्रानें उभयशब्दाहून केलेल्या तयप्प्रत्ययाचे स्थानी जो अयच् सांगितला आहे तो अयच् तयपाचे स्थानी न करतां स्वतंत्रच प्रत्यय करावा म्हणजे झालें.

जर हा स्वतंत्र प्रत्यय मानला तर उभयी ह्या उदाहरणामध्ये मूळ तयप्प्रत्यय केला नसल्यामुळें 'टिड्ढाणञ्' (४।१।१५) ह्या सूत्रानें स्त्रीप्रत्यय ईकार होणार नाही.

उभयी ह्या ठिकाणीं तयप्प्रत्यय नाही म्हणून स्त्रीप्रत्यय ईकार झाला नाही तरी हरकत नाही. तेथें मात्रच् असल्यामुळें त्याच सूत्रानें ईकार करतां येईल.

तो कसा ?

१७. त्यामुळें अकारान्त शब्दाहूनच डीप् प्रत्यय त्या सूत्रानें होतो.

१८. जरी 'टिड्ढाणञ्' (४।१।१५) या सूत्रामध्ये मात्रच् असें उच्चारलें आहे तरी तो चकार

हारः । मात्रशब्दात्प्रभृत्यायचश्चकारात् । यदि प्रत्याहारग्रहणं कति तिष्ठन्ति अत्रापि प्राप्नोति । अत इति वर्तते । एवमपि तैलमात्रा घृतमात्रा अत्रापि प्राप्नोति । सदृशस्याप्यसंनिविष्टस्य न भवति प्रत्याहारग्रहणेन ग्रहणम् ॥

जात्याख्यायां वचनातिदेशे स्थानिवद्भावप्रतिषेधः ॥ १९ ॥

जात्याख्यायां वचनातिदेशे स्थानिवद्भावस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । ब्रीहिभ्य आगत

'टिड्ढाणञ्' ह्या सूत्रामध्ये मात्रच् असें जें म्हटलें आहे तें मात्रच् ह्या प्रत्ययाचें उच्चारण केलें आहे असें समजूं नये तर मात्रच् हें प्रत्याहाराचें उच्चारण केलेलें आहे.

मात्रच् हा प्रत्याहार कोठपासून कोठपर्यंत समजावयाचा ?

मात्र (५।२।३७) शब्दापासून अयच् (५।२।४३) प्रत्ययाच्या चकारापर्यंत जर मात्रच् हा प्रत्याहार घेतला तर कति तिष्ठन्ति ह्या उदाहरणामध्येही स्त्रीप्रत्यय ईकार प्राप्त होतो.

पण त्या सूत्रामध्ये अतः अशी अनुवृत्ति आहे त्यामुळें कति ह्या ठिकाणीं दोष नाही.

तरी पण तैलमात्रा, घृतमात्रा ह्या ठिकाणीं मात्र शब्द असल्यामुळें टिड्ढाणञ् ह्या सूत्रानें ईकार होऊं लागेल.

तैलमात्रा ह्या उदाहरणांतील मात्र हा शब्द स्वरूपानें थेट मात्र असा असला तरी तो ह्या प्रत्याहारामध्ये सांपडत नाही ह्यामुळें दोष येत नाही.

(वा. १९) 'जात्याख्या०' (१।२।५८) ह्या सूत्रानें जातीची आख्या असतांना जो एकवचनाला बहुवचन आदेश सांगितला आहे त्याला स्थानिवद्भाव होत नाही असा निषेध केला पाहिजे. नाही तर ब्रीहिभ्यः आगतः

अयच् प्रत्ययाच्या प्रत्याहाराकरतां सूत्रामध्ये उच्चारण असल्यामुळें चकार इत्संज्ञक नसला तरीही मात्रशब्दापुढें डीप् प्रत्यय होईल.

इत्यत्र घेडिति [७.३.१११] इति गुणः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । उक्तमेतत् । अर्थातिदेशात्सिद्धमिति ॥

ड्यान्ग्रहणेऽदीर्घः ॥२०॥

ड्यान्ग्रहणेऽदीर्घ आदेशो न स्थानिवदिति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । निष्कौशाम्बिः अतिखट्वः । ड्यान्ग्रहणेन ग्रहणात्सुलोपो मा भूदिति । ननु च दीर्घादित्युच्यते । तन्न वक्तव्यं भवति । किं पुनरत्र ज्यायः । स्थानिवत्प्रतिषेध एव ह्या ठिकाणीं ब्रीहिशब्दाच्या पुढील डसि ह्या पंचमीच्या एकवचनप्रत्ययाला जो बहुवचनभ्यस् असा आदेश झाला आहे तो स्थानिवद्भावाने डित् आहे असें समजून मागील इकाराला 'वेडिति' (७।३।१११) ह्या सूत्राने गुण होऊं लागेल.

हा दोष येत नाही, कारण 'अर्थातिदेशात् सिद्धम्' असें मागे (१।२।५८ वा. ३) सांगितलें आहे.

(वा. २०) डी आणि आप् ह्यांना उच्चारून सांगितलेलें कार्य कर्तव्य असतांना डी आप् ह्यांचे स्थानीं झालेला जो दीर्घ भिन्न म्ह. ऱ्हस्व आदेश त्याला स्थानिवद्भाव होत नाही असें म्हणावें.

ह्याचा काय उपयोग ?

उपयोग असा की निष्कौशाम्बिः, अतिखट्वः, ह्या उदाहरणामध्ये डी आप् ह्यांचे स्थानीं झालेला ऱ्हस्व आदेश (१।२।४८) तो स्थानिवद्भावाने डी व आप् आहे असें समजून 'हृड्याप्' (६।१।६८) ह्या सूत्राने पुढील सुप्रत्ययाचा लोप होऊं लागेल तो होऊं नये.

पण त्या सूत्रांत दीर्घात् असें म्हटलें आहे ना ? स्थानिवद्भावाचा निषेध केला म्हणजे दीर्घात् हें म्हणावयास नको.

मग आतां येथें स्थानिवद्भावाचा निषेध

१९. तेव्हां तेथें डसि प्रत्यय करून त्याचे स्थानीं भ्यस् आदेश करावयाचा असें मुळींच समजून नये. तर ब्रीहिशब्दाहून आरंभींच भ्यस् प्रत्यय

ज्यायान् । इदमपि सिद्धं भवति । अतिखट्वाय अतिमालाय । याडापः [७.३.११३] इति याण्न भवति । अथेदानीमसत्यपि स्थानिवद्भावे दीर्घत्वे कृते पिच्चासौ भूतपूर्व इति कृत्वा याडाप इति याद् कस्मान्न भवति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति । ननु चेदानीं सत्यपि स्थानिवद्भाव एतया परिभाषया शक्यमिहोपस्थातुम् । नेत्याह । न हीदानीं कचिदपि स्थानिवद्भावः स्यात् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ।

करावा किंवा त्या सूत्रांत दीर्घात् असें म्हणावें, ह्या दोहोंपैकीं बरें कोणतें ?

येथें स्थानिवद्भावाचा निषेध करणें हेंच बरें. कारण त्याचा दुसरीकडेही उपयोग होत आहे. तो असा की अतिखट्वाय, अतिमालाय, ह्या उदाहरणामध्ये स्थानिवद्भावाचा निषेध झाल्यामुळे 'याडापः' (७।३।११३) ह्या सूत्राने याट् आगम होत नाही.

पण आतां ह्या उदाहरणामध्ये स्थानिवद्भाव झाला नाही तरी 'सुपि च' (७।३।१०२) हा दीर्घ केल्यानंतर आतां तो आकार प्रत्यक्ष असून पूर्वीचा इत्संज्ञक प्रकार आहे म्हणून तो आप् आहे असें गृहीत धरून याट् आगम प्राप्त झाला तो कां होत नाही ?

लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् ह्या परिभाषेनें होत नाही.

मग आतां येथें स्थानिवद्भाव झाला तरी काय हरकत आहे ?

स्थानिवद्भावाचा निषेध करावयास नको. कारण 'लक्षणप्र०' ही परिभाषा येथें येतच आहे, तेव्हां तिनेच काम भागेल.

त्या परिभाषेनें काम भागणार नाही असें आम्ही म्हणतो. कारण स्थानिवद्भाव करून जें जें कार्य करावयाचें त्या त्या सर्व ठिकाणीं जर 'लक्षणप्र०' ही परिभाषा येईल तर स्थानिवद्भाव केला आहे.

२०. या परिभाषेचा अर्थ मागे (१।१।१३ दीप ४) पाहा.

न वक्तव्यम् । प्रश्निष्टनिर्देशात्सिद्धम् ।
प्रश्निष्टनिर्देशोऽयम् । डी ई ईकारान्तात्
आ आप् आकारान्तादिति ॥

आहिभुवोरीट्प्रतिषेधः ॥२१॥

आहिभुवोरीटः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
आत्थ अभूत् । अस्तिब्रूग्रहणेन ग्रहणादीट्
प्राप्नोति ॥ आहस्तावन्न वक्तव्यः । आचार्य-
प्रवृत्तिर्ज्ञापयति नाहेरीट् भवतीति यदय-
माहस्थ [८.२.३५] इति झलादिप्रकरणे

वद्भावाचा कोटेंच उपयोग नाही असें होईल^१.
तर मग एकंदरीत 'इत्थापूग्रहणेऽदीर्घः' हे
वचन केलें पाहिजे असें दिसतें

तसें वचन करावयास नको. प्रश्निष्टनिर्देशा-
मुलें सिद्ध होतें. डी ई आ आप् असा हा प्रश्ने-
पानें निर्देश केलेला आहे. त्यामुलें ईकारान्त
जो डीप्रत्यय आणि आकारान्त जो आप्प्रत्यय
असा अर्थ होत असल्यामुलें निष्कौशाम्बिः
वगैरे उदाहरणामध्ये दोष येत नाही.

(वा.२१) ब्रू आणि अस् ह्या धातूंना क्रमानें
आहे (३४।८४) आणि भू (२।४।५२) हे
आदेश केल्यानंतर स्थानिवद्भावाणें जो ईट्
आगम प्राप्त होतो तो कर्तव्य असतांना स्था-
निवद्भाव होत नाही असें म्हणावें; नाही तर
आत्थ ह्या उदाहरणामध्ये आह् हा आदेश
स्थानिवद्भावाणें ब्रू आहे असें समजून 'ब्रुव
ईट्' (७।३।९३) ह्या सूत्रानें ईट् आगम होऊं
लागेल. तसेंच अभूत् ह्या उदाहरणामध्ये
भू हा आदेश स्थानिवद्भावाणें अस् धातु आहे
असें समजून 'अस्ति सिचोऽपृक्ते' (७।३।९६)
ह्या सूत्रानें ईट् आगम होऊं लागेल.

आह् आदेशाच्या संबंधानें स्थानिवद्भा-
वाचा निषेध करावयास नको. कारण हा
आचार्य पाणिनि 'आहस्थः' (८।२।३५) ह्या
सूत्रानें आह् ह्या आदेशाच्या हकाराला झलादि

२१. तेव्हां स्थानिवद्भावाच्या सामर्थ्यास्तव
त्या ठिकाणी 'लक्षणप्रति०' ही परिभाषा येत नाही.
२२. णल्, अतुस्, उस्, थल् आणि अथुस् हे
पांचही प्रत्यय मूळचे तिप्, तस्, झि, सिप् आणि

थत्वं शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति
ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् ।
भूतपूर्वगतिर्यथा विज्ञायेत । झलादिर्यो
भूतपूर्व इति । यद्येवं थवचनमनर्थकं स्यात् ।
आथिमेवायमुच्चारयेत् । ब्रुवः पञ्चाना-
मादित आथो ब्रुव इति । भवतेऽपि न
वक्तव्यः । अस्तिसिचोऽपृक्ते [७.३.९६]
इति द्विसकारको निर्देशः । अस्तेः सकारा-
न्तादिति ॥

प्रत्यय पुढें असतांना थकार आदेश सांगतो,
त्यावरून तो असें ज्ञापित करतो की आह्
आदेश केल्यानंतर 'ब्रुव ईट्' ह्या सूत्रानें ईट्
आगम होत नाही.

पण हें ज्ञापक जुळत नाही. कारण ईट्
आगम झाला तरी 'आहस्थः' ह्या सूत्राचा
उपयोग दुसऱ्या तऱ्हेनें संभवतो.
तो कसा ?

तो असा की भूतपूर्वगति येथें घेतली
जाईल. म्हणजे जो प्रत्यय पूर्वी झलादि होता
तो आतां झलादि नसला तर 'आहस्थः'
ह्यानें थकार आदेश करतां येईल.

असेंच जर असेल तर 'आहस्थः' हें सूत्रच
मुळीं फुकट होईल. कारण भूतपूर्वगतीनें
सर्वच ठिकाणीं थकार आदेश प्राप्त होत
असल्यानें 'ब्रुवः पञ्चानामादित आथो ब्रुवः'
(३।४।८४) असा आथ् आदेशच सांगितला
असता.

भू धातूच्या संबंधानेंही स्थानिवद्भावाचा
निषेध सांगावयास नको. कारण 'अस्तिसिचो-
ऽपृक्ते' (७।३।९६) ह्या सूत्रामध्ये दोन सकारांचें
उच्चारण केलें आहे. त्यामुलें सकारान्त जो
अस् धातु असा अर्थ होत असल्यामुलें अभूत्
ह्या ठिकाणीं ईट् आगम होणार नाही.

(वा.२२) हन् धातूला वध् आदेश केल्या-
थस् असे झलादि असल्यामुलें त्या सर्व ठिकाणीं
थकारादेशाची प्राप्ति येत आहे.

२३. भू हा आदेश स्थानिवद्भावानें अस् धातु
आहे असें मानतां येईल. पण सकारान्त आहे असें

वध्यादेशे वृद्धितत्त्वप्रतिषेधः ॥२२॥

वध्यादेशे वृद्धितत्त्वयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । वधकं पुष्करमिति । स्थानिवद्भावाद् वृद्धितत्त्वे प्राप्नुतः ॥ नैष दोषः । उक्तमेतत् । नायं ण्वुल् अन्योऽयमकशब्दः किदौणादिको रुचक इति यथा ॥

इड्विधिश्च ॥२३॥

इड्विधेयः । आवधिषीष्ट । एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् [७.२.१०] इति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते । स निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य नंतरं स्थानिवद्भावाने वृद्धि व तकारादेश हे प्राप्त होतात त्यांचा निषेध केला पाहिजे. नाहीं तर वधकम्, पुष्करम्, ह्या उदाहरणामध्ये हन् धात्वा वध् आदेश केल्यानंतर स्थानिवद्भावाने वध् हे अंग आहे आणि हन् धातु आहे असें समजून 'अत उपधायाः' (७।१।११६) ह्या सूत्राने वृद्धि प्राप्त होते व 'हन-स्तो चिण्णलोः' (७।१।३२) ह्या सूत्राने तकारादेश प्राप्त होतो तो होऊं लागेल.

हा दोष येत नाही. कारण वधक ह्या शब्दांतील अक हा जो प्रत्यय आहे तो ण्वुल् प्रत्यय नव्हे, तर रुचक शब्दाप्रमाणे हा निराळाच अक असा कित् प्रत्यय औणादिक आहे असें पूर्वी (पृ. ३३९) सांगितलेच आहे.

(वा. २३) इडागमाचें विधान केलें पाहिजे. नाहीं तर आवधिषीष्ट ह्या उदाहरणामध्ये हन् धात्वा वध् आदेश केल्यानंतर वध् हे स्थानिवद्भावाने अंग आहे असें समजून 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' (७।२।१०) ह्या सूत्राने इडागमाचा निषेध होऊं लागेल.

हा दोष येत नाही. कारण वध् आदेश हा आद्युदात्त स्वराचा उच्चारला म्हणजे झालें. तो मुद्दाम उच्चारलेला आद्युदात्त स्वर हा हन् ह्या मूल प्रकृतीच्या अनुदात्त स्वराचा बाधक

मात्र स्थानिवद्भावाने मानतां येणार नाही. कारण अनलिवधौ हा स्थानिवद्भावाचा निषेध आहे.

२४. तेव्हां वध आदेश हा हन् या स्थानी-

बाधको भविष्यति । एवमप्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । यथैव हि निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरं बाधत एवं प्रत्ययस्वरमपि बाधेत । आवधिषीष्टेति । नैष दोषः । आर्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्त्यनवस्थितेषु प्रत्ययेषु । तत्रार्धधातुकसामान्ये वधिभावे कृते सति शिष्टत्वात्प्रत्ययस्वरो भविष्यति ॥

आकारान्तान्नुक्षुप्रतिषेधः ॥२४॥

आकारान्तान्नुक्षुकोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । विलापयति भाषयते । लीभीग्रहणेन ग्रहणांनुक्षुकौ प्राप्नुतः ॥ लीभियोः प्रस्लिष्टनि-होईल.

असें आद्युदात्त स्वराचें निपातन केलें तरी हा वध् आदेश मूल उपदेशांतच होतो असें मुद्दाम सांगितलें पाहिजे. नाहीं तर आवधिषीष्ट ह्या उदाहरणामध्ये तो वध् ह्याचा आद्युदात्त स्वर जसा हन् ह्याच्या अनुदात्त स्वराचा बाध करतो तसा पुढील प्रत्ययाच्या उदात्त स्वराचाही बाध करील.

हा दोष येत नाही. कारण 'आर्धधातुके' २।४।३५) ह्या अधिकारामध्ये सांगितलेले जे आदेश ते सामान्यतः पुढें प्रत्यय करण्याच्या पूर्वीच होतात. तेव्हां कोणता तरी आर्धधातुक प्रत्यय पुढें करावयाचा आहे इतकेंच मोघम मनांत धरून आरंभीच हन् धात्वा वध् आदेश केल्यानंतर पाठीमागून झालेला प्रत्ययाचा स्वर शेवटचा आहे म्हणून कायम राहील.

(वा. २४) आकारान्ताला नुक् व णुक् हे आगम होत नाहीत असा प्रतिषेध सांगितला पाहिजे. नाहीं तर विलापयति, भाषयते ह्या उदाहरणामध्ये ली आणि भी ह्या धातूंना आत्व (६।१।५१ व ६।१।५६) केल्यानंतर स्थानिवद्भावाने ते ली आणि भी धातु आहेत असें समजून नुक् (६।३।३९) आणि णुक् (६।३।

सारखा अनुदात्त न झाल्यामुळे 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' याने इडागमाचा निषेध होत नाही.

देशात्सिद्धम् । लीभिः प्रश्लिष्टनिर्देशोऽ-
यम् । ली ई ईकारान्तस्य । भी ई ईका-
रान्तस्य चेति ॥

लोडादेशे शाभावजभावधित्व-
हिलोपैत्वप्रतिषेधः ॥२५॥

लोडादेश एषां प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
शिष्टात् हतात् भिन्तात् कुरुतात् स्तात् ॥
लोडादेशे कृते शाभावो जभावो धित्वं
हिलोप एत्वमित्येते विधयः प्राप्नुवन्ति ॥
नैष दोषः । इदमिह संप्रधार्यम् । लोडा-
देशः क्रियतामेते विधय इति किमत्र कर्त-

४०) हे आगम होजं लागतील.

नुक्, पुक् सांगणान्या सूत्रामध्ये ली
आणि भी ह्यांच्यापुढे प्रश्लेषाने ईकार जास्ती
उच्चारला आहे. ली, ई व भी, ई. तेव्हा ईका-
रान्त जो ली धातु त्याला नुक् आगम होतो
आणि ईकारान्त जो भी धातु त्याला पुक्
आगम होतो, असा अर्थ होत असल्यामुळे
काहीं दोष येत नाही.

(वा.२५) लोडाला तातड् आदेश केल्या-
नंतर जे हे शा वगैरे आदेश प्राप्त होतात
त्यांचा निषेध सांगितला पाहिजे. नाही तर
शिष्टात्, हतात्, भिन्तात्, कुरुतात् आणि
स्तात् ह्या उदाहरणामध्ये लोडाचे स्थानीं
झालेला जो हि आदेश त्याला तातड् आदेश
केल्यानंतर तो तातड् आदेश स्थानिवद्भावा-
ने हि आहे असे समजून शा आदेश (६।४।३५),
ण आदेश (६।४।३६), धि आदेश (६।४।
१०१), हि प्रत्ययाचा लोप (६।४।१०६) आणि
एकार आदेश (६।४।११९), हे विधि होजं
लागतील.

हा दोष येत नाही. अगोदर असा येथें
विचार उत्पन्न होतो की हा तातड् आदेश
अगोदर करावा किंवा शा आदेश वगैरे विधि
अगोदर करावेत.

मग आतां तुमचें काय म्हणणें आहे ?

आमचें म्हणणें असें की शा आदेश वगैरें

व्यम् । परत्वालोडादेशः । अथेदानीं लोडा-
देशे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्कस्मादेते
विधयो न भवन्ति । सकृद्गतौ विप्रतिषेधे
यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति कृत्वा ॥

त्रयादेशे सन्तप्रतिषेधः ॥२६॥

त्रयादेशे सन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
तिसृणाम् । तिसृभावे कृते त्रेल्लयः [७.१.
५३] इति त्रयादेशः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः ।
इदमिह संप्रधार्यम् । तिसृभावः क्रियतां
त्रयादेश इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात्ति-
सृभावः । अथेदानीं तिसृभावे कृते पुनः-

पेक्षां परत्वास्तव, तातड् आदेश अगोदर
करावा.

मग आतां तो तातड् आदेश केल्यानंतर
स्थानिवद्भावानें शा वगैरे आदेशांची पुनः
प्राप्ति येत असल्यामुळे ते विधि कां होत नाहीत ?

सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेव
म्हणजे 'दोन कार्यांची एके ठिकाणीं एकदम
प्राप्ति येऊन त्या दोहोंमध्ये वरोवरीच्या नात्यानें
विरोध उत्पन्न झाला असतां परत्वामुळे 'जो
बाध होतो तो कायमचाच बाध समजला
जातो, म्हणजे पुनः प्राप्ति आली असतांही तें
कार्य होत नाही' ह्या परिभाषेनें शा वगैरे
आदेश पुनः प्राप्त झाले तरी होणार नाहीत.

(वा.२६) सृ अंतीं असलेल्या तिसृ ह्याला
त्रय आदेश कर्तव्य असतांना स्थानिवद्भाव
होत नाही असें म्हणावें. नाही तर तिसृणाम्
ह्या उदाहरणामध्ये तिसृ आदेश (७।२।९९)
केल्यानंतर तो स्थानिवद्भावानें त्रि शब्द आहे
असें समजून 'त्रेल्लयः' (७।१।५३) ह्या सूत्रानें
त्रय आदेश प्राप्त होतो.

हा दोष येत नाही. असा येथें विचार
उत्पन्न होतो की हा त्रि शब्दाला तिसृ आदेश
अगोदर करावा किंवा त्रय आदेश अगोदर
करावा.

मग आतां तुमचें काय म्हणणें आहे ?

आमचें म्हणणें असें की त्रयादेशापेक्षां

प्रसङ्गविज्ञानात्त्रयादेशः कस्मान्न भवति ।
सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधित-
मेवेति ॥

आम्बिधौ च ॥२७॥

आम्बिधौ च सन्तस्य प्रतिषेधो
वक्तव्यः । चतस्रस्तिष्ठन्ति । चतसृभावे
कृते चतुरनडुहोरामुदात्तः [७.१.९८]
इत्याम्प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । इदमिह संप्र-
धार्यम् । चतसृभावः क्रियतां चतुरनडुहो-
रामुदात्त इत्यामिति किमत्र कर्तव्यम् ।
परत्वाच्चतसृभावः । अथेदानीं चतसृभवो
तिसृ आदेश परत्वास्तव अगोदर करावा.

मग आतां तो तिसृ आदेश केल्यानंतर
स्थानिवद्भावाने त्रयादेशाची पुनः प्राप्ति येत
असल्यामुळे तो आदेश कां होत नाही ?

‘सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेव’
ह्या परिभाषेनें होत नाही.

(वा.२७) स अंतीं असलेल्या चतसृ
ह्याला आम् आगम कर्तव्य असतांना स्थानि-
वद्भाव होत नाही असें म्हणावें. नाही तर
चतस्रस्तिष्ठन्ति ह्या उदाहरणामध्ये चतुर्
शब्दाला चतसृ आदेश (७।१।९९) केल्या-
नंतर तो स्थानिवद्भावाने चतुर् शब्द आहे
असें समजून ‘चतुरनडुहोराम् उदात्तः’ (७।१।
९८) ह्या सूत्राने आम् आगम प्राप्त होतो.

हा दोष येत नाही. अगोदर असा येथें
विचार उत्पन्न होतो की हा चतुर् शब्दाला
चतसृ आदेश पूर्वी करावा किंवा ‘चतुरनडुहो-
राम् उदात्तः’ ह्या सूत्राने आम् आगम पूर्वी
करावा.

मग आतां तुमचें काय म्हणणें आहे ?

आमचें म्हणणें असें आहे की आम् ह्या
आगमापेक्षां परत्वास्तव चतसृ आदेश पूर्वी
करावा.

मग आतां तो चतसृ आदेश केल्यानंतर

कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादांस्कस्मान्न भवति ।
सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधित-
मेवेति ॥

स्वरे वस्वादेशे ॥२८॥

स्वरे वस्वादेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
विदुषः पश्य । शतुरनुमो नद्यजादी अन्तो-
दात्तादित्येष स्वरः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः ।
अनुम इति प्रतिषेधो भविष्यति । अनुम
इत्युच्यते न चात्र नुमं पश्यामः । अनुम
इति नेदमागमग्रहणम् । किं तर्हि । प्रत्या-
हारग्रहणम् । क संनिविष्टानां प्रत्याहारः ।

स्थानिवद्भावाने आम् ह्या आगमाची पुनः प्राप्ति
येत असल्यामुळे तो आगम कां होत नाही ?

‘सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेव’
ह्या परिभाषेनें होत नाही.

(वा.२८) शतृप्रत्ययाला वसु आदेश
(७।१।३६) केल्यानंतर स्वर कर्तव्य असतांना
त्याला स्थानिवद्भाव होत नाही असें म्हणावें.
नाहीं तर विदुषः पश्य ह्या उदाहरणामध्ये
वसु हा आदेश स्थानिवद्भावाने शतृ प्रत्यय
आहे असें समजून ‘शतुरनुमो नद्यजादी’ (६।१।
१७३) ह्या सूत्राने विदुस् या अंतोदात्त
शब्दाच्या पुढील शस् प्रत्ययाला उदात्त स्वर
प्राप्त होतो.

हा दोष येत नाही. कारण अनुमः असा
त्याचा निषेध होईल.

पण अनुमः म्हणजे नुम् नसावा असें तेथें
म्हटलें आहे. आणि विदुषः येथें तर नुम्
आगम झालेला कोठेंच दृष्टीस पडत नाही.
तेव्हां तो निषेध कसा होईल ?

अनुमः ह्यांत नुम् आगमाचें ग्रहण केलें
आहे असें समजून नये. तर तेथें उम् ह्या
प्रत्याहाराचें ग्रहण केलें आहे.

हा उम् प्रत्याहार कोठपासून कोठपर्यंत
समजावा ?

२५. सूत्रामध्ये जें अनुमः असें म्हटलें आहे
तेथें तो नजाचा तत्पुरुषसमास नुम्शब्दाशीं केला

नाहीं, तर उम्शब्दाशीं केला आहे.

उकारात्प्रभृत्या नुमो मकारात् । यदि प्रत्या-
हारग्रहणं लुनता पुनता अत्रापि प्राप्नोति ।
अनुम्ग्रहणेन न शबन्तं विशेष्यते । किं
तर्हि । शतैव विशेष्यते शता योऽनुम्क
इति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । आगम-
ग्रहणे हि सतीह प्रसज्येत । मुञ्चता
मुञ्चत इति ॥

गोः पूर्वणिच्चात्वस्वरेषु ॥२९॥

गोः पूर्वणिच्चात्वस्वरेषु प्रतिषेधो
वक्तव्यः । चित्रग्वग्रम् शबलग्वग्रम् । सर्वत्र

‘तनादिकृञ्भ्य उः’ (३।१।७९) ह्या सूत्रां-
तील उकारापासून ‘इदितो नुम् धातोः’ (७।
१।५८) ह्या सूत्रांतील नुम् ह्या आगमाच्या
मकारापर्यंत उम् प्रत्याहार आहे.

असा जर उम् प्रत्याहार तेथें वेतला तर
लुनता, पुनता, ह्या ठिकाणीही अनुमः हा
निषेध होईल. कारण उम् प्रत्याहारांतील श्वा
(३।१।८१) प्रत्यय तेथें झाला आहे.

अनुमः हें शतृप्रत्ययान्त अंगाचें विशेषण
आहे असें समजून नये, तर शतृप्रत्ययाचेंच
विशेषण आहे. म्हणजे उम्प्रत्याहारापैकीं
कोणीही शतृप्रत्ययामध्ये नसावा. शतृप्रत्य-
याच्या मागें अंगांत असला तरी चालेल.
आणि असें अवश्य मानलेंच पाहिजे. नाहीं
तर अनुमः ह्यांत नुम् आगमाचें ग्रहण केलें
तरी मुञ्चता, मुञ्चते, ह्या ठिकाणी अनुमः हा
निषेध होऊं लागेल.

(वा. २९) गो शब्दाला सांगितलेलें जें
पूर्वरूप णित्त्व, आत्व आणि स्वर हे विधि ते
कर्तव्य असतांना गोशब्दाचे स्थानीं झालेल्या
आदेशांना स्थानिवद्भावाव होत नाहीं असें
म्हणावें; उदाहरण—चित्रग्वग्रम्, शबलग्वग्रम्.
येथें चित्रगु, शबलगु असा गोशब्दाला न्हस्व

२६. त्या उम्प्रत्याहारामध्ये वसु आदेश (७।
१।३६) सांपडत असल्यामुळें अनुमः हा निषेध
येतो म्हणून प्रत्ययाला उदात्त स्वर होत नाही.

२७. कारण तेथें गुण (७।३।१०८) झाल्यानंतर
पडत खराच असल्यामुळें स्थानिवद्भावाचें पडत

विभाषो गोः [६।१.१२२] इति विभाषा
पूर्वत्वं प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । एङ इति
वर्तते तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधो भवि-
ष्यति । एवमपि हे चित्रगो अग्रम् अत्र
प्राप्नोति ॥ णित्त्वम् । चित्रगुः चित्रगू
चित्रगवः । गोतो णित् [७.१.९०] इति
णित्त्वं प्राप्नोति ॥ आत्वम् । चित्रगुं पश्य ।
शबलगुं पश्य । आ ओत इत्यात्वं
प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । तपरकरणात्सिद्धम् ।
तपरकरणसामर्थ्याणित्त्वात्वेन भविष्यतः ।

(१।२।४८) केल्यानंतर त्याला स्थानिवद्भाव
करून हा गो शब्द आहे असें समजून ‘सर्वत्र
विभाषा गोः’ (६।१।१२२) ह्या सूत्रानें विक-
ल्पानें पूर्वरूप प्राप्त होत आहे.

हा दोष येत नाही. कारण ह्या पूर्वरूप
सांगणाऱ्या सूत्रामध्ये एङः ह्या पदाची अनु-
वृत्ति आहे आणि स्थानिवद्भावाचें एङंत गो
शब्द असें समजतां येत नाही. कारण अनल्वि-
धौ असा स्थानिवद्भावाचा निषेध आहे.

तरी पण हे चित्रगो अग्रम् ह्या ठिकाणीं
स्थानिवद्भावाचें पूर्वरूप होईल हा दोष येतोच.
तसेंच चित्रगुः, चित्रगू, चित्रगवः, ह्या उदा-
हरणांमध्ये स्थानिवद्भावाचें गो शब्द आहे
असें समजून ‘गोतो णित्’ (७।१।९०) ह्या
सूत्रानें णित्त्व प्राप्त होतें. तसेंच चित्रगुं पश्य,
शबलगुं पश्य, ह्या उदाहरणांमध्ये स्थानिवद्भा-
वानें गो शब्द आहे असें समजून (आगतोम्
शसोः ६।१।९३) ह्यानें आत्व प्राप्त होत आहे.

हे दोन्ही दोष येत नाहीत. तपरकरणामुळें
सिद्ध होतें. गोतः असें तपरकरण केलें असल्या-
मुळें गोशब्दाला न्हस्व केल्यानंतर णित्त्व
आणि आत्व हे विधि होणार नाहीत.

बहुगुमान् ह्या उदाहरणामध्ये गोशब्दाला
समजण्याचें कारण नाही, म्हणून अनल्विधौ हा
निषेध येत नाही.

२८. तपरकरण केलें असल्यामुळें ओकार कायम
असेल तेथेंच णित्त्व आणि आत्व होतील.

स्वर । बहुगुमान् । न गोश्वन्सावर्ण
[६१.१८२] इति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

करोतिपिब्योः प्रतिषेधः ॥३०॥

करोतिपिब्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
कुरु पिबेति । स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणः
प्राप्नोति ॥

उक्तं वा ॥३१॥

किमुक्तम् । करोतौ तपरकरणनिर्देशा-
त्सिद्धं पिबिरदन्त इति ॥

अचः परस्मिन्पूर्वविधौ ॥१.१.५७

अच इति किमर्थम् । प्रश्नः । द्यूत्वा ।

ह्रस्व केल्यानंतर स्थानिवद्भावाने तो गोशब्द
आहे असें समजून 'न गोश्वन्सावर्ण०' (६।
१।१८२) ह्या सूत्राने मतुप् प्रत्ययाच्या उदात्त
स्वराचा निषेध प्राप्त होत आहे.

(वा. ३०) करोति आणि पिबति ह्या ठिकाणीं
स्थानिवद्भाव होत नाही असें म्हणावें. नाही
तर कुरु ह्या ठिकाणीं उत्त्व केल्यानंतर आणि
पिबति ह्या ठिकाणीं पिब् आदेश केल्यानंतर
स्थानिवद्भावाने अंग आहे असें समजून लघू-
पधगुण (७।३।८६) होऊ लागेल.

(वा. ३१) अथवा ह्याच्या संबंधाने पूर्वी
सांगितलेंच आहे.

ते काय सांगितलें आहे ?

करोतौ तपरकरणनिर्देशात् सिद्धम् पिबि-
रदन्तः (पृष्ठ ३३९).

(सू. ५७) ह्या सूत्रामध्ये अचः हें पद
कशाकरितां घातलें आहे ?

प्रश्नः, विश्नः, द्यूत्वा, स्यूत्वा, आक्राष्टाम्,
आगत्य, हीं उदाहरणें साधण्याकरितां घातलें
आहे. प्रश्नः, विश्नः, ह्या उदाहरणामध्ये छका-
राला जो श आदेश (६।४।१९) झाला आहे
तो पुढील प्रत्ययाच्या निमित्तानें झाला आहे.
तो शकार स्थानिवद्भावाने छकार आहे असें

२९. तेव्हां अर्थातच तेथें स्थानिवद्भाव होत
नाही असा निषेध सांगितला पाहिजे.

१. पराच्या निमित्तानें झालेला जो अचाचे

आक्राष्टाम् । आगत्य ॥ प्रश्नः विश्न इत्यत्र
छकारस्य शकारः परनिमित्तकः । तस्य
स्थानिवद्भावाच्छे च [६.१.७३] इति
तुक्प्राप्नोति । अच इति वचनात् भवति ।
नैतदस्ति प्रयोजनम् । क्रियमाणेऽपि वा
अजग्रहणेऽवश्यमत्र तुगभावे यत्नः कर्तव्यः ।
अन्तरङ्गत्वाद्धि तुक्प्राप्नोति ॥ इदं तर्हि ।

द्यूत्वा स्यूत्वा । वकारस्य ऊट् परनिमि-
त्तकः । तस्य स्थानिवद्भावादचीति यणा-
देशो न प्राप्नोति । अच इति वचनाद्भवति ।
एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । स्वाश्रयमत्राच्छेत्वं

समजून 'छे च' (६।१।७३) ह्या सूत्राने तुक्
आगम प्राप्त होतो. प्रकृतसूत्रामध्ये अचः
असें म्हटलें म्हणजे येथें स्थानिवद्भाव होत
नाहीं. कारण हा शकार आदेश अचाचे
स्थानीं झालेला नाही.

अचः ह्या पदाचा उपयोग बरोबर नाही.
कारण अचः हा शब्द येथें घातला तरी येथें
तुक् आगम न होण्याकरितां कांहीं तरी यत्न
अवश्य केलाच पाहिजे. नाही तर शकार
आदेश करण्याच्या पूर्वीच अंतरंगत्वास्तव
तुक् आगम होऊ लागेल.

तर मग अचः ह्या शब्दाचा दुसरा उपयोग
द्यूत्वा, स्यूत्वा, हा घ्या. ह्या ठिकाणीं पराच्या
निमित्तानें झालेला वकाराला ऊट् आदेश
(६।४।१९) स्थानिवद्भावाने वकार आहे असें
समजलें तर अच् पुढें असतांना सांगितलेला
यण् आदेश होणार नाही. आतां ह्या सूत्रा-
मध्ये अचः असें म्हटलें म्हणजे स्थानिव-
द्भाव होत नसल्यामुळें यण् होईल.

हाही अचः ह्याचा उपयोग नाही. कारण
ऊ हा आदेश स्थानिवद्भावाने वकार समजला
गेला तरी स्वतः अच् असल्यामुळें यण् करतां
येईल. अथवा ह्या ठिकाणीं आदेश जो ऊट्

स्थानीं आदेश त्याच्या स्थानी अच् असतांना
त्याच्यापूर्वी असलेला जो वर्ण त्याला कार्य कर्तव्य
असेल तर स्थानिवद्भाव होतो.

भविष्यति । अथवा योऽत्रादेशो नासावा-
श्रीयते यच्चाश्रीयते नासावादेशः ॥ इदं
तर्हि प्रयोजनम् । आक्राष्टाम् । सिचो लोपः
परनिमित्तकः । तस्य स्थानिवद्भावात् षढोः
कः सि [८.२.४१] इति कत्वं प्राप्नोति ।
अच इति वचनान्न भवति । एतदपि नास्ति
प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत् । पूर्वत्रासिद्धे न
स्थानिवदिति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् ।
आगत्य अभिगत्य । अनुनासिकलोपः पर-
निमित्तकः । तस्य स्थानिवद्भावाद् ह्रस्वस्येति
तुम् प्राप्नोति । अच इति वचनाद्भवति ॥

अथ परस्मिन्निति किमर्थम् । युव-
जानिः । द्विपदिका । वैयाघ्रपद्यः । आदीष्ये ॥
युवजानिः वधूजानिरिति जायाया निङ्
[५.४.१३४] न परनिमित्तकः । तस्य
स्थानिवद्भावाद्वलीति यलोपो न प्राप्नोति ।
परस्मिन्निति वचनाद्भवति । नैतदस्ति प्रयो-
जनम् । स्वाश्रयमत्र वत्त्वं भविष्यति ।
अथवा योऽत्रादेशो नासावाश्रीयते यच्चा-
श्रीयते नासावादेशः ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् ।
द्विपदिका त्रिपदिका । पादस्य लोपो न पर-
निमित्तकः । तस्य स्थानिवद्भावात्पद्भावो न

तो यणाला निमित्तं म्हणून धरलेला नाही.
आणि जो त्यांतील ऊकार अच म्हणून यणाला
निमित्त धरला जातो तो आदेशच नव्हे.

तर मग अचः ह्याचा उपयोग आक्राष्टाम्
हा घ्या. ह्या ठिकाणीं पराच्या निमित्तानें
झालेला सिचाचा लोप (८।२।२६) स्थानि-
वद्भावानें सकार आहे असें समजून त्याच्या
मागील प्रकाराला 'षढोः कः सि' (८।२।४१)
ह्या सूत्रानें ककार आदेश होऊं लागेल. अचः
असें ह्या सूत्रामध्यें म्हटलें म्हणजे येथें स्था-
निवद्भाव होत नाही.

हाही उपयोग अचः ह्याचा नाही. कारण
'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' (१।१।५८ वा.३)
असें वार्तिककार पुढें सांगणार आहेत.

तर मग आगत्य, अभिगत्य, हीं उदाहरणें
घ्या. ह्या ठिकाणीं पराचे निमित्तानें झालेला
अनुनासिकाचा म्हणजे मकाराचा लोप (६।
४।३७) त्याला स्थानिवद्भाव झाला तर मध्यें
मकार आहे असें समजून 'ह्रस्वस्य०' (६।१।
७२) ह्या सूत्रानें तुक् आगम होणार नाही.
अचः असें येथें म्हटलें म्हणजे स्थानिवद्भाव
होत नसल्यामुळें तुक् आगम करितां येतो.

आतां ह्या सूत्रामध्यें परस्मिन् असें कशा-
करितां म्हटलें आहे ?

युवजानिः, वधूजानिः, द्विपदिका, वैयाघ्र-

पद्यः, आदीष्ये, हीं उदाहरणें साधण्याकरितां
म्हटलें आहे. ह्यांपैकीं युवजानिः, वधूजानिः.
ह्या उदाहरणामध्यें 'जायाया निङ्' (५।४।१३४)
ह्या सूत्रानें झालेला निङ् आदेश पराच्या
निमित्तानें झालेला नाही, जर त्याला स्थानि-
वद्भाव होईल तर वल् पुढें असतांना सांगित-
लेला यकाराचा लोप (६।१।६६) होणार
नाहीं. परस्मिन् असें येथें म्हटलें म्हणजे
स्थानिवद्भाव न झाल्यामुळें यकाराचा लोप
करितां येतो.

हा परस्मिन् ह्याचा उपयोग संभवत नाही.
कारण स्थानिवद्भाव झाला असतांही निङ्
ह्या आदेशांतील नकार स्वतः वल् असल्या-
मुळें त्याच्या निमित्तानें यकाराचा लोप करितां
येईल. अथवा, ह्या ठिकाणीं आदेश जो निङ्
तो यलोपाला निमित्त म्हणून धरलेला नाही.
आणि जो त्यांतील नकार वल् म्हणून यलो-
पाला निमित्त धरला जातो तो आदेशच नव्हे;

तर मग, द्विपदिका, त्रिपदिका हा परस्मिन्
ह्याचा उपयोग घ्या. येथें पाद ह्याच्या अका-
राचा जो लोप (५।४।१) झालेला आहे तो
पराच्या निमित्तानें झालेला नाही. जर त्याला
स्थानिवद्भाव होईल तर हें पाद असें दकारान्त
नाहीं असें समजून पत् आदेश (६।४।१३०)
होणार नाही. परस्मिन् असें येथें म्हटलें

प्राप्नोति । परस्मिन्निति वचनाद्भवति ।

नान्न भवति ॥

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । पुनर्लोपवचन-
सामर्थ्यात्स्थानिवद्भावो न भविष्यति ॥ इदं
तर्हि प्रयोजनम् । वैयाघ्रपद्यः । ननु चात्रापि
पुनर्वचनसामर्थ्यादेव भविष्यति । अस्ति
ह्यन्यत्पुनर्लोपवचने प्रयोजनम् । किम् । यत्र
भसंज्ञा न । व्याघ्रपात् श्येनपादिति ॥ इदं
चाप्युदाहरणम् । आदीध्ये आवेव्ये । इका-
रस्यैकारो न परनिमित्तकः । तस्य स्थानि-
वद्भावादीवर्णयोर्दीधीवेव्योः [७.४.५३]
इति लोपः प्राप्नोति । परस्मिन्निति वच-
म्वहणजे स्थानिवद्भाव न ज्ञात्यामुल्ले पत्
आदेश करितां येतो.

हा देखील परस्मिन् ह्याचा उपयोग संभवत
नाहीं. कारण 'यस्येति च' (६।४।१४८) ह्यानें
लोप होत असूनही ज्या अर्थी 'पादशतस्य०'
(५।४।१) ह्यानें पुनः लोप सांगितला आहे;
त्या अर्थी त्याच्या सामर्थ्यामुळे स्थानिवद्भाव
होणार नाही.

तर मग परस्मिन् ह्याचा वैयाघ्रपद्यः हा
उपयोग ध्या.

पण येथेही 'यस्येति च' ह्यानें लोप होत
असूनही ज्या अर्थी 'पादस्य लोपो' (५।४।१३८)
ह्यानें लोप सांगितला आहे त्या अर्थी त्याच्या
सामर्थ्यामुळे स्थानिवद्भाव होणार नाही.

हा जो पुनः लोप सांगितला आहे त्याचा
दुसरीकडे उपयोग होत आहे.

तो कोणता ?

ज्या ठिकाणीं भ संज्ञा नसल्यामुळे 'यस्येति
च' ह्यानें लोप होत नाही त्या ठिकाणीं म्हणजे
व्याघ्रपात्, श्येनपात्, येथें लोप झाला पाहिजे.

आदीध्ये, आवेव्ये हीं देखील परस्मिन्
ह्याचीं प्रत्युदाहरणें आहेत. ह्या ठिकाणीं इका-
राला जो एकार (३।४७९) झाला आहे तो
पराच्या निमित्तानें झालेला नाही. जर त्याला

२. हे हरे, हे विष्णो, येथें पुढील संबुद्धिप्रत्य-
याचा लोप होण्याकरितां एङ्ग्रहण केलें आहे,
परंतु जर गुणाला (७।३।१०८) स्थानिवद्भाव

अथ पूर्वविधाविति किमर्थम् । हे गौः ।
बाभ्रवीयाः । नैधेयः ॥ हे गौरित्यौकारः
परनिमित्तकः । तस्य स्थानिवद्भावादेङ्-
ह्रस्वात्संबुद्धेः [६.१.६९] इति लोपः
प्राप्नोति । पूर्वविधाविति वचनान्न भवति ।
नैतदस्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञा-
पयति न संबुद्धिलोपे स्थानिवद्भावो भव-
तीति यदयमेङ्ग्रहस्वात्संबुद्धेरित्येङ्ग्रहणं
करोति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । गोऽर्थमेत-
त्स्यात् । यत्तर्हि प्रत्याहारग्रहणं करोति ।

स्थानिवद्भाव होईल तर तो इकार आहे असें
समजून 'यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः' (७।४।५३) ह्या
सूत्रानें धातूच्या ईकाराचा लोप होऊं लागेल.
येथें परस्मिन् असें म्हटलें म्हणजे स्थानि-
वद्भाव न ज्ञात्यामुल्ले तो लोप होत नाही.

आतां ह्या सूत्रामध्ये पूर्वविधौ असें
कशाकरितां म्हटलें आहे ?

हे गौः, बाभ्रवीयाः, नैधेयः, हीं उदाहरणें
सिद्ध होण्याकरितां म्हटलें आहे. हे गौः ह्या
ठिकाणीं गोशब्दांतील ओकाराला जो वृद्धीनें
औकार आदेश झालेला आहे (७।२।११५) तो
पराच्या निमित्तानें झालेला आहे, त्याला स्थानि-
वद्भाव झाला तर तो एङ् आहे असें समजून
'एङ्ग्रहस्वात् संबुद्धेः' (६।१।६९) ह्या सूत्रानें
पुढील संबुद्धिप्रत्ययाचा लोप होऊं लागेल.
पूर्वविधौ असें येथें म्हटलें म्हणजे स्थानिव-
द्भाव होत नाही आणि लोपही होत नाही.

पूर्वविधौ ह्याचा हा उपयोग आहे असें
दिसत नाही. कारण हा आचार्य पाणिनि 'एङ्-
ह्रस्वात् संबुद्धेः' ह्या सूत्रामध्ये एङ् असा
शब्द घालतो. त्यावरून तो असें ज्ञापित करतो
की संबुद्धिप्रत्ययाचा लोप कर्तव्य असतांना
स्थानिवद्भाव होत नाही.

हें ज्ञापक जुळत नाही. कारण गोशब्दा-
झाला तर एङ् नसल्यामुळे लोप होणार नाही,
म्हणून एङ्ग्रहण व्यर्थ होतें.

इतरथा ह्योऽस्वादित्येव ब्रूयात् ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । बाभ्रवीयाः माधवीयाः । वान्तादेशः परनिमित्तकः । तस्य स्थानिवद्भावाद्धलस्तद्धितस्य [६.४.१५०] इति यलोपो न प्राप्नोति । पूर्वविधाविति वचनाद्भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । स्वाश्रयमत्र हलत्वं भविष्यति । अथवा योऽन्तादेशो नासावाश्रीयते यश्चाश्रीयते नासावादेशः ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् ।

नैधेयः । आकारलोपः परनिमित्तकः । तस्य स्थानिवद्भावाद्ब्रजलक्षणो ढग्न प्राप्नोति । पूर्वविधाविति वचनाद्भवति ॥

अथ विधिग्रहणं किमर्थम् । सर्वविभक्त्यन्तः समासो यथा विज्ञायेत । पूर्वस्य विधिः पूर्वविधिः । पूर्वस्माद्विधिः पूर्वविधिरिति । कानि पुनः पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनानि । बेभिदिता । माथितिकः । अपीपचन् ॥ बेभिदिता चेच्छिदिते तथ-

करितां त्या सूत्रामध्ये एङ् हा शब्द पाहिजे आहे असेंही म्हणतां येईल.

तर मग 'ओन्हस्वात्' असें म्हणावयाचें तें न म्हणतां जो एङ् हा प्रत्याहारशब्द उच्चारला आहे त्यावरून 'संबुद्धीचा लोप कर्तव्य असतांना स्थानिवद्भाव होत नाही' ही गोष्ट ज्ञापित होईल.

तर मग पूर्वविधौ ह्या शब्दाचा उपयोग बाभ्रवीयाः, माधवीयाः हा घ्या. ह्या ठिकाणीं अच् हा वकारान्त आदेश (६।१।७९) पराच्या निमित्तानें झालेला आहे. त्याला स्थानिवद्भाव झाला तर तो ओकार आहे असें समजून 'हलस्तद्धितस्य' (६।४।१५०) ह्या सूत्रानें अपत्यप्रत्ययाच्या यकाराचा लोप होणार नाही. पूर्वविधौ असें येथें म्हटलें म्हणजे स्थानिवद्भाव न झाल्यामुळे यकाराचा लोप करितां येतो.

हा देखील पूर्वविधौ ह्याचा उपयोग बरोबर दिसत नाही. स्थानिवद्भाव झाला असतांही अच् ह्या आदेशांतील वकार हा स्वतः हल् असल्यामुळे त्याच्या निमित्तानें यकाराचा लोप करितां येईल; अथवा, ह्या ठिकाणीं आदेश जो अच् तो यलोपाला निमित्त म्हणून धरलेला नाही आणि जो त्यांतील वकार हल् म्हणून यलोपाला निमित्त धरला जातो तो आदेशच

नव्हे.

तर मग पूर्वविधौ ह्याचा उपयोग नैधेयः हा घ्या. ह्या ठिकाणीं निधिशब्दांतील धा-धातूच्या आकाराचा लोप (६।४।६४) हा पुढील किप्रत्ययाच्या (३।३।९२) निमित्तानें झालेला आहे. त्याला स्थानिवद्भाव झाला तर निधि हा शब्द द्वयच्क होत नसल्यामुळे द्वयचाला मानून सांगितलेला ढक् प्रत्यय (४।१।१२२) होणार नाही. पूर्वविधौ असें येथें म्हटलें म्हणजे येथें स्थानिवद्भाव न झाल्यामुळे ढक् प्रत्यय करितां येतो.

आतां ह्या सूत्रामध्ये विधि हा शब्द कशा-करितां घातला आहे ?

सर्वविभक्तीशीं समास झाला पाहिजे म्हणून विधिशब्द घातला आहे. तो असा की पूर्वाला होणारा जो विधि तोही पूर्वविधि आणि पूर्वाहून पुढच्याला होणारा जो विधि तोही पूर्वविधि, असे पूर्वविधि ह्या शब्दाचे दोन्ही अर्थ घेतां आले पाहिजेत.

पण पूर्वाहून पुढच्याला होणारा जो विधि तो कर्तव्य असतांना स्थानिवद्भाव होतो ह्या अर्थाचीं उदाहरणें कोणतीं ?

बेभिदिता, चेच्छिदिता, माथितिकः, अपीपचन्, हीं त्या अर्थाचीं उदाहरणें होत. बेभिदिता, चेच्छिदिता ह्या ठिकाणीं यङाच्या

३. बाभ्रव्य, माधव्य, या यञ् (४।१।१०६) प्रत्ययान्त शब्दांच्यापुढें छप्रत्यय (४।२।११४) झालेला आहे.

४. बेभिद्य, चेच्छिद्य, या यङप्रत्ययान्त धातूहून वृच्प्रत्यय (३।१।१३३) केला आहे.

कारलोपे कृत एकाज्जक्षण इत्प्रति-
षेधः प्राप्नोति । स्थानिवद्भावाच्च भवति ॥
माथितिक इत्यकारलोपे कृते तान्तात्क
इति कादेशः प्राप्नोति । स्थानिवद्भावाच्च
भवति ॥ अपीपचन्नित्येकादेशे कृतेऽ-
भ्यस्ताज्जेर्जुस्भवतीति जुस्भावः प्राप्नोति ।
स्थानिवद्भावाच्च भवति ॥ नैतानि सन्ति
प्रयोजनानि । कुतः । प्रातिपदिकनिर्देशोऽ-
यं प्रातिपदिकनिर्देशाश्चार्थतन्त्रा भवन्ति

न कांचित्प्राधान्येन विभक्तिमाश्रयन्ति ।
तत्र प्रातिपदिकार्थे निर्दिष्टे यां यां विभ-
क्तिमाश्रयितुं बुद्धिरुपजायते सा साश्र-
यितव्या ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं विधि-
मात्रे स्थानिवद्यथा स्यादनाश्रयमाणा-
यामपि प्रकृतौ । वाय्वोः अध्वय्वोः लोपो
व्योर्वलि [६.१.६६] इति यलोपो मा
भदिति ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं
तर्हीति ।

अकाराचा लोप झाल्यानंतर बेभिद्, चेच्छिद्,
हा मागील भाग उपदेशीं एकाच् असल्या-
मुळें इडागमाचा निषेध (७।२।१०) होऊं
लागेल. अकाराच्या लोपाला (६।४।४८)
स्थानिवद्भाव झाला म्हणजे अकारानें व्यव-
धान होत असल्यामुळें इडागमाचा निषेध
होत नाही. माथितिकः ह्या ठिकाणीं मथित-
शब्दाहून ठक् प्रत्यय (४।४।५०) करून मथित-
शब्दांतील अकाराचा लोप (६।४।१४८)
झाल्यानंतर तकारांताच्या पुढें ठक्प्रत्यय
असल्यामुळें त्याला क आदेश (७।३।५१)
होऊं लागेल. अकाराच्या लोपाला स्थानिवद्भाव
केला म्हणजे तकारांत अंग नाही म्हणून क
आदेश होत नाही. अपीपचन् हया ठिकाणीं
अपीपच्+अ+अन् ह्या स्थितीमध्ये दोन
अकारांना पररूप एकादेश (६।१।९७) केल्या-
नंतर 'अभ्यस्ताहून पर क्षिप्रत्ययाला जुस
आदेश होतो' (३।४।१०९) असा सांगितलेला
जुस् आदेश होऊं लागेल. पररूपाला स्थानि-
वद्भाव झाला म्हणजे मध्ये चङ्प्रत्ययानें
व्यवधान येत असल्यामुळें जुस् आदेश होत
नाहीं.

हा जो विधिशब्दाचा उपयोग दाखविला
तो बरोबर नाही. कारण पूर्वे ह्या प्रातिपदि-

काचाच केवळ येथें आम्ही निर्देश करीत
आहोंत. त्याला विशेष विभक्ति मुद्दाम अशी
कोणतीच लावीत नाही. आणि अशा तऱ्हेचे
जे केवळ प्रातिपदिकाचेच निर्देश केलेले
असतात ते अर्थतंत्र असतात, म्हणजे ह्या
प्रातिपदिकाच्या अर्थालाच तेथें मुख्यत्व असतें.
कोणत्याही विभक्त्यर्थाला तेथें महत्त्व नसतें.
अशा रीतीने केवळ प्रातिपदिकाचा अर्थ मनांत
आला असतांना पुढें तेथें त्याच्यासंबंधानें जो
जो विभक्त्यर्थ घेण्याविषयी बुद्धि उत्पन्न होईल
तो तो विभक्त्यर्थ तेथें घेतला जाईल.

तर मग विधिशब्दाचा दुसरा उपयोग
आम्ही दाखवितों. तो असा की कोणत्याही
प्रकारचा विधि कर्तव्य असतांना स्थानिवद्भाव
झाला पाहिजे. मग त्या विधीमध्ये स्थानीचें
आश्रयण केलें नसलें तरी हरकत नाही; उदा०-
वाय्वोः, अध्वय्वोः, ह्या ठिकाणीं 'लोपो व्योर्वलि'
(६।१।६६) ह्या सूत्रानें यकाराचा लोप होऊं
नये म्हणून यणाला स्थानिवद्भाव होण्याची
जरूर आहे. आणि लोप सांगणाऱ्या विधी-
मध्ये तर यणाच्या स्थानीचें म्हणजे उकाराचें
आश्रयण केलेलें नाही.

हा उपयोग असूं द्या.

मग आतां तुमचें काय म्हणणें आहे ?

आहेत.

५. पच्चातूहून णिच्प्रत्यय, पुढें लुङ्प्रत्यय,
त्याला क्षि आदेश, अन्त आदेश (७।१।३), मध्ये
चङ् प्रत्यय (३।१।४८), द्वित्व (६।१।११), सन्व-
द्भाव (७।४।११३), अभ्यासाला इत्व (७।४।९९)
आणि दीर्घ (७।४।११४), अशीं कार्ये येथें झालीं

६. तेव्हां विधिशब्द नसला तरी पूर्वीच्याहून
पुढच्याला कार्य कर्तव्य असतांना स्थानिवद्भाव
होऊन बरील उदाहरणें साधतील,

अपरविधाविति तु वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । स्वविधावपि स्थानिवद्भावो यथा स्यात् । कानि पुनः स्वविधौ स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनानि । आयन् आसन् । धिन्वन्ति कृण्वन्ति । दध्यत्र मध्वत्र । चक्रतुः चक्रुः ॥ इह तावदायन् आसन्नितीणस्त्योर्यणलोपयोः कृतयोरनजादित्वादाडजादीनाम् [६.४.७२] इत्याण् प्राप्नोति । स्थानिवद्भावान्नवति ॥ धिन्वन्ति कृण्वन्तीति यणादेशे कृते वलादिलक्षण इट् प्राप्नोति । स्थानिवद्भावान्न

आमचें म्हणणें असें की पूर्वविधौ ह्या शब्दाच्या ऐवजीं अपरविधौ असें म्हटलें पाहिजे.

तसें म्हणण्याचा काय उपयोग ?

आदेशाला स्वतःला कार्य कर्तव्य असतांना स्थानिवद्भाव झाला पाहिजे हा त्याचा उपयोग आहे.

पण आदेशाला स्वतःला कार्य कर्तव्य असतांना स्थानिवद्भाव झाला पाहिजे ह्याचीं उदाहरणें कोणतीं ?

आयन्, आसन्, धिन्वन्ति, कृण्वन्ति, दध्यत्र, मध्वत्र, चक्रतुः, चक्रुः. आयन् ह्या ठिकाणीं इण् धातूला यण् (६।४।८१) केला असतांना आणि आसन् ह्या ठिकाणीं अस् धातूच्या अकाराचा लोप (६।४।१११) केला असतां धातु अजादि नाही म्हणून 'आडजादीनाम्' (६।४।७२) ह्या सूत्रानें आट् आगम होणार नाही. तो यण् आणि लोप ह्यांना स्थानिवद्भाव केला असतां करितां येतो. धिन्वन्ति, कृण्वन्ति, ह्या ठिकाणीं उप्रत्ययाला यण् आदेश (६।१।७७) केला असतां तो वलादि प्रत्यय होत असल्यामुळें त्याला इट् आगम (७।२।३५) होऊं लागेल. तो यणाला

७. येथें इण् आणि अस् या धातूंहून लङ् प्रत्यय, त्याला झि आदेश, अन्त आदेश (७।१।३), शप् प्रत्ययाचा लुक् (२।४।७२) केल्यानंतर.

८. चिन्व्, कृण्व्, या धातूंहून लट् प्रत्यय, त्याला

भवति ॥ दध्यत्र मध्वत्रेति यणादेशे कृते संयोगान्तलोपः प्राप्नोति । स्थानिवद्भावान्न भवति ॥ चक्रतुः चक्रुरित्यत्र यणादेशे कृतेऽनच्त्वाद्द्विर्वचनं न प्राप्नोति । स्थानिवद्भावान्नवति ॥ यदि तर्हि स्वविधावपि स्थानिवद्भावो भवति द्वाभ्याम् देयम् लवनम् अत्रापि प्राप्नोति । द्वाभ्यामित्यत्रात्वस्य स्थानिवद्भावादीर्घत्वं न प्राप्नोति । देयमिति त्वस्य स्थानिवद्भावान्न दुणो न प्राप्नोति । लवनमिति गुणस्य स्थानिवद्भावादवादेशो न प्राप्नोति ॥ नैष

स्थानिवद्भाव केल्यामुळें होत नाही. दध्यत्र, मध्वत्र ह्या ठिकाणीं यण् आदेश (६।१।७७) केल्यानंतर 'संयोगान्तस्य लोपः' (८।२।२३) ह्या सूत्रानें त्या यणाचा लोप प्राप्त होतो तो यणाला स्थानिवद्भाव केल्यामुळें होत नाही. चक्रतुः, चक्रुः ह्या ठिकाणीं ऋकाराला यण् आदेश केल्यानंतर धातूमध्यें अच् नाही म्हणून धातूला द्वित्व (६।१।८) होणार नाही. तें यणाला स्थानिवद्भाव केल्यामुळें होतें.

पण जर अशा रीतीनें आदेशाला स्वतःला कार्य कर्तव्य असतांनाही स्थानिवद्भाव होईल तर द्वाभ्याम्, देयम्, लवनम्, ह्या ठिकाणींही स्थानिवद्भाव होऊं लागेल. द्वाभ्याम् ह्या ठिकाणीं इकाराला झालेला जो अकार आदेश (७।२।१०२) त्याला स्थानिवद्भाव झाला तर त्याला दीर्घ (७।३।१०२) होणार नाही. देयम् ह्या ठिकाणीं आकाराला झालेला जो ईकार आदेश (६।४।६५) त्याला स्थानिवद्भाव झाला तर त्याला गुण (७।३।८४) होणार नाही. लवनम् ह्या ठिकाणीं धातूच्या ऊकाराला झालेला जो गुण (७।३।८४) त्याला स्थानिवद्भाव झाला तर त्याला अव् आदेश (६।१।७८) होणार नाही.

झि आदेश, अन्त आदेश, मध्यें विकरण उ प्रत्यय व धातूच्या वकाराला अकार आदेश (३।१।८०) आणि अकाराचा लोप (६।४।४८) केल्यानंतर.

दोषः । स्वाश्रया अत्रैते विधयो भविष्यन्ति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यमपरविधाविति । न वक्तव्यम् । पूर्वविधावित्येव सिद्धम् । कथम् । न पूर्वग्रहणेनादेशोऽभिसंबध्यते । अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भवति । कुतः पूर्वस्य । आदेशादिति । किं तर्हि । निमित्तमभिसंबध्यते । अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भवति । कुतः पूर्वस्य । निमित्तादिति । अथ निमित्तेऽ-

भिसंबध्यमाने यत्तदस्य योगस्य मूर्धा-
भिषिक्तमुदाहरणं तदपि संगृहीतं भवति ।
किं पुनस्तत् । पटव्या मृद्येति । बाढं
संगृहीतम् । ननु चेकारयणा व्यवहित-
त्वान्नासौ निमित्तात्पूर्वो भवति । व्यव-
हितेऽपि पूर्वशब्दो वर्तते । तद्यथा । पूर्व
मथुरायाः पाटलिपुत्रमिति ॥ अथवा
पुनरस्त्वादेश एवाभिसंबध्यते । कथं यानि
स्वविधौ स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनानि ।
नैतानि सन्ति । इह तावदायन् आसन्

हे दोष येत नाहीत. जरी ह्या ठिकाणीं
स्थानिवद्भावानें आदेश हा स्थानीसारखा
समजला गेला तरी त्या आदेशाच्या स्वतः-
च्या स्वरूपावर अवलंबून हीं कार्ये होतील.

तर मग अपरविधौ असें येथें म्हटलें पाहिजे
असें दिसतें.

तसें म्हणावयास नको. कारण पूर्वविधौ
ह्या म्हणण्यानेच तें सिद्ध होत आहे.

तें कसें ?

तें असें की पराच्या निमित्तानें झालेला
जो अचाचें स्थानीं आदेश त्याला, पूर्वाला
विधि कर्तव्य असतांना स्थानिवद्भाव होतो, तो
पूर्व कोणापेक्षां तर आदेशापेक्षां, असा पूर्व
ह्या शब्दाशीं आदेशाचा संबंध आम्ही लावीत
नाहीं.

तर मग पूर्व ह्या शब्दाशीं कोणाचा संबंध
लावतां ?

पराच्या निमित्तानें झालेला अचाचें स्थानीं
आदेश त्याला पूर्वाला विधि कर्तव्य असतांना
स्थानिवद्भाव होतो, तो पूर्व कोणापेक्षां तर
निमित्तापेक्षां, असा पूर्व ह्या शब्दाशीं निमि-

त्ताचा संबंध लावतो.

आतां अशा रीतीनें पूर्व ह्या शब्दाशीं
निमित्ताचा संबंध केला असतां जें ह्या सूत्राचें
मुख्य उदाहरण त्याचाही संग्रह होत आहे.

तें कोणतें बरें उदाहरण ?

पटव्या, मृद्या, हें तें उदाहरण होय.

ह्याचा संग्रह होत आहे खरा; पण ईका-
राचे स्थानीं झालेला जो यण् त्यानें व्यवधान
येत असल्यामुळें पटु हा उकार निमित्तापेक्षां पूर्व
आहे असें म्हणतां येत नाहीं.

हा आक्षेप बरोबर नाहीं. कारण व्यवधान
असलें तरी पूर्वशब्दाचा प्रयोग केलेला दृष्टीस
पडतो; उदा० पाटलिपुत्र शहर मथुरेच्या
पूर्वी आहे असें म्हणतात.

अथवा पूर्वशब्दाशीं आदेशाचाच संबंध
असूं दे.

पण आदेशाचा पूर्वशब्दाशीं संबंध केला
तर आदेशाला स्वतःला विधि कर्तव्य अस-
तांना स्थानिवद्भाव होतो ह्याचीं जीं उदाहरणें
दाखविलीं त्यांची वाट काय ?

उदाहरणें साधण्याकरतां तसा अर्थ घ्याव.

९. 'आदेशाला स्वतःला कार्य कर्तव्य असतांना
स्थानिवद्भाव होतो' असें घेतलें असतां द्वाभ्याम्
वगैरे जे दोष दाखविले ते येत नाहीं आणि आयन्
वगैरे त्या अर्थाचे उपयोग आहेत म्हणून.

१०. तेव्हां आदेशाला स्वतःला कार्य कर्तव्य
असतांना ह्या प्रकृतसूत्रानें स्थानिवद्भाव सहजच
होईल. कारण आदेश हा निमित्तापेक्षां पूर्व आहे.

११. पटु शब्दाहून डीष् प्रत्यय (४।१।४४)
करून पुढें तृतीया एकवचनाचा टा प्रत्यय केला आहे.
तेथें टाप्रत्ययाच्या निमित्तानें झालेला जो ईकाराला
यण् आदेश (६।१।७७) त्याला स्थानिवद्भाव झाल्या-
मुळें तो अच पुढें आहे असें समजून मागील उका-
राला यण् होतो.

धिन्वन्ति कृष्णन्तीति । अयं विधिशब्दोऽ
स्त्येव कर्मसाधनो विधीयते विधिरिति ।
अस्ति भावसाधनो विधानं विधिरिति ।
तत्र कर्मसाधनस्य विधिशब्दस्योपादाने
न सर्वमिष्टं संगृहीतमिति कृत्वा भावसाध-
नस्य विधिशब्दस्योपादानं विज्ञास्यते ।
पूर्वस्य विधानं प्रति पूर्वस्य भावं प्रति
पूर्वः स्यादिति स्थानिवद्भवतीत्येवमाङ्-
भविष्यतीट् च न भविष्यति ॥ दध्यत्र

मध्वत्र चक्रतुः चक्रुरिति परिहारं वक्ष्यति ॥
कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ।
स्तोष्याम्यहं पादिकमौदवाहिं ततः
श्रोभूते शातनीं पातनीं च ।
नेतारावागच्छतं धारणिं रावणिं
च ततः पश्चात्संस्थते ध्वंस्यते च ॥
इह तावत्पादिकम् औदवाहिम् शात-
नीम् पातनीम् धारणिम् रावणिमित्य-
कारलोपे कृते पद्माव ऊडलोपष्टिलोप

यास नको. त्यांपैकीं आयन्, आसन्, धिन्वन्ति,
कृष्णन्ति, हीं उदाहरणं दुसऱ्या तऱ्हेनें सिद्ध
होत आहेत. तीं अशी की विधि हा शब्द
धा धातूला कर्म ह्या अर्थी किप्रत्यय
(३।३।९२) लागून सिद्ध झालेला आहे. ज्याचें
विधान केलें जातें त्याला विधि म्हणतात; तसाच
तो किप्रत्यय त्याच सूत्रानें भाव ह्या अर्थी
करूनही विधि शब्द साधतां येतो. म्हणजे
विधानालाच विधि म्हणतां येतें. ह्यांत कर्म
ह्या अर्थी किप्रत्यय करून साधलेला विधि-
शब्द येथें घेतला असतां सर्व इष्ट उदाहरणें
साधलीं जात नाहीत, म्हणून भाव ह्या अर्थी
किप्रत्यय करून साधलेला विधिशब्द येथें
घेतला आहे असें समजतें. पूर्वाचें विधान
कर्तव्य असतांना म्हणजे पूर्वाचें अस्तित्व
ठेवावयाचें असतांना म्हणजे जो केला असतांना
आदेशापेक्षां पूर्व होईल तो कर्तव्य असतांना
स्थानिवद्भाव होतो असा अर्थ झाला म्हणजे
आयन्, आसन् ह्या उदाहरणांमध्ये स्थानिव-

द्भावानें आट् आगम करतां येईल. तसेंच
धिन्वन्ति, कृष्णन्ति ह्या उदाहरणांमध्ये इट्
आगम स्थानिवद्भावानें होणार नाही. दध्यत्र,
मध्वत्र, चक्रतुः, चक्रुः, हीं उदाहरणें साधण्याचा
उपाय पुढें सांगण्यांत येईल.

आणखीं कोणतीं बरें ह्या सूत्राचीं उदाह-
रणें आहेत ?

सांगतां, ऐका. पादिकम्, औदवाहिम्, हीं
उदाहरणें आहेत. हे श्रोभूते, शातनीम्, पातनीम्,
हीं हि उदाहरणें आहेत. शिष्यहो या, धारणिम्,
रावणिम्, तशींच संस्थते ध्वंस्यते हीं हि ह्या
सूत्राचीं उदाहरणें होत. तीं अशीं की पादिकम्,
औदवाहिम्, शातनीम्, पातनीम्, धारणिम्, राव-
णिम्, ह्या ठिकाणीं पाद, उदवाह, शातन,
पातन, धारण, रावण, ह्या प्रातिपदिकांच्या
शेवटच्या अकाराचा लोप (६।४।१४८) केल्या-
नंतर पद् आदेश (६।४।१३०), ऊट् आदेश
(६।४।१३२), ऱ्हस्व अकाराचा लोप (६।४।
१३४) आणि टीचा लोप (६।४।१४४), हे

१२. दध्यत्र इत्यादि ठिकाणीं 'यणः प्रतिषेधः'
ह्या वार्तिकानें संयोगान्तलोप होत नाही. चक्रतुः
इत्यादि उदाहरणें 'द्विवचनेचि' (१।१।५९) या
सूत्रानें साधतील.

१३. पादिकशब्दामध्ये पादशब्दाहून ठन् (५।२।
११५) किंवा ठक् (४।४।२) प्रत्यय केला आहे.
उदकशब्दपूर्वक बहुधातूहून अण् प्रत्यय (३।२।१),
वृद्धि (७।२।११६) आणि उदकशब्दाला 'उद' आदेश
(६।३।५७) होऊन उदवाह शब्द सिद्ध होतो. उद-
वाह, धारण आणि रावण या शब्दांहून इच् प्रत्यय

(४।१।९५) केला आहे. धृ आणि रू या धातूंहून
णिच् (३।१।२६) करून त्या धारि आणि रावि या
णिच् प्रत्ययांत धातूंहून ब्युट् प्रत्यय, णिचाचा लोप
(६।४।५१) आणि णत्व (८।४।२) होऊन धारण
व रावण हे शब्द सिद्ध होतात. शातन आणि
पातन या शब्दांहून डोष् (४।१।४१) प्रत्यय केला
आहे. या दोन ठिकाणीं अन् याच्या अकाराचा लोप
प्राप्त होतो. धारणि आणि रावणि येथें णत्व असिद्ध
(८।२।१) असल्यामुळे नकारांत आहे असें समजून
टीचा लोप प्राप्त होतो.

इत्येते विधयः प्राप्तुवन्ति । स्थानिव-
द्भावान्न भवन्ति । संस्यते ध्वंस्यते ।
णिलोपे कृतेऽनिदितां हल उपधायाः
कृडिति [६.४.२४] इति नलोपः प्राप्नोति ।
स्थानिवद्भावान्न भवति ॥ नैतानि सन्ति
प्रयोजनानि । असिद्धवदत्रा भात् [६.४.
२२] इत्यनेनाप्येतानि सिद्धानि ॥ इदं
तर्हि प्रयोजनम् । याज्यते वाप्यते ।
णिलोपे कृते यजादीनां किति [६.१.१५]
इति संप्रसारणं प्राप्नोति । स्थानिवद्भावान्न

भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।
यजादिभिरत्र कितं विशेषयिष्यामो यजा-
दीनां यः किदिति । कश्च यजादीनां
कित् । यजादिभ्यो यो विहित इति ।
न चायं यजादिभ्यो विहितः ॥ इदं
तर्हि प्रयोजनम् । पट्व्या मृद्येति । परस्य
यणादेशे कृते पूर्वस्य न प्राप्नोतीकारयणा
व्यवहितत्वात् । स्थानिवद्भावाद्भवति
किं पुनः कारणं परस्य तावद्भवति न
पुनः पूर्वस्य । नित्यत्वात् । नित्यः पर-

विधि प्राप्त होतात. परंतु अकाराच्या लोपाला
स्थानिवद्भाव होऊन व्यवधान येत असल्यामुळे
हे विधि होत नाहीत. तसेंच 'संस्यते' ध्वंस्यते'
ह्या ठिकाणीं णिच् प्रत्ययाचा लोप (६।४।५१)
केल्यानंतर 'अनिदितां हल उपधायाः कृडिति'
(६।४।२४) ह्या सूत्राने नकाराचा लोप प्राप्त
होतो, परंतु णिचाच्या लोपाला स्थानिवद्भाव
होऊन व्यवधान येत अतल्यामुळे तो होत
नाहीं.

ही ह्या सूत्राचीं उदाहरणे बरोबर नाहीत.
कारण 'असिद्धवदत्रा भात्' (६।४।२२) ह्याने
देखील ही सिद्ध होत आहेत.

तर मग ह्या प्रकृतसूत्राचीं उदाहरणे
योज्यते, वाप्यते, हीं ध्या. ह्या ठिकाणीं णिच्-
प्रत्ययाचा लोप केल्यानंतर 'वचिस्वपियजा-
दीनां किति' (६।१।१५) ह्या सूत्राने संप्रसारण
प्राप्त होत आहे. परंतु णिचाच्या लोपाचा
स्थानिवद्भाव होऊन व्यवधान येत असल्या-
मुळे ते होत नाही.

हीही प्रकृतसूत्राचीं उदाहरणे बरोबर
नाहींत. कारण 'वचिस्वपि०' ह्या सूत्रामध्ये
यजादि हे किताचे विशेषण करावे म्हणजे
यज् वगैरे धातूंचा जो कित् प्रत्यय तो पुढे
असतांना संप्रसारण होतें असा अर्थ होईल.

१४. यज् आणि वप् या धातूंहून णिच् प्रत्यय
करून पुढे कर्मणि लट् प्रत्यय व मध्ये यक् प्रत्यय
(३।१।६७) विकरण झाला आहे.

यज् वगैरे धातूंचा कित् प्रत्यय आहे
असें कसें समजावे ?

जो कित् प्रत्यय यज् वगैरे धातूंहून केलेला
असेल तो यज् वगैरे धातूंचा आहे असें
समजावे. याज्यते, वाप्यते, ह्या उदाहरणामध्ये
यक् हा कित् प्रत्यय, याजि आणि वापि ह्या
णिच् प्रत्ययान्त धातूंहून केला असल्यामुळे,
यज् वगैरे धातूंहून केलेला नाही; तेव्हा तेथे
संप्रसारण होणारच नाही.

तर मग ह्या सूत्राचीं पट्व्या, मृद्या, हीं उदा-
हरणे ध्या. पट्व्या ह्या उदाहरणामध्ये पट्, ई,
आ अशी स्थिति असतांना पुढच्या ईका-
राला 'इको यणचि' (६।१।७७) ह्याने यण्
आदेश केल्यानंतर मागच्या उकाराला त्याने
यण् होणार नाही. कारण ईकाराला झालेल्या
यणादेशाने व्यवधान येत आहे. परंतु त्या
ईकाराला केलेल्या यणादेशाला स्थानिव-
द्भाव केल्यामुळे तोच अच् पुढे आहे असें
समजून मागच्या उकाराला यण् करतां येतो.

पण येथे प्रथम पुढील ईकारालाच यण्
होतो आणि मागील उकाराला प्रथम होत
नाहीं याचे काय बरे कारण ?

पुढील ईकाचे स्थानी होणारा यण् नित्य
आहे म्हणून तो पूर्वी होतो. परयणादेश हा

१५. पट् आणि मृदु या शब्दांहून डीष् (४।
१।४४) प्रत्यय व पुढे तृतीया एकवचन टा प्रत्यय
केला आहे.

यणादेशः कृतेऽपि पूर्वयणादेशे प्राप्नोत्य-
कृतेऽपि प्राप्नोति । नित्यत्वात्परयणादेशे
कृते पूर्वस्य न प्राप्नोति । स्थानिवद्भावा-
द्भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।
असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण
इत्यसिद्धत्वाद्बहिरङ्गलक्षणस्य परयणा-
देशस्यान्तरङ्गलक्षणः पूर्वयणादेशो भवि-
ष्यति । अवश्यं चैषा परिभाषाश्रयितव्या
स्वरार्थम् । कर्त्र्या हर्त्र्येत्युदात्तयणो
हल्पूर्वात् [६.१.१७४] इत्येष स्वरो
यथा स्यात् । अनेनापि सिद्धः स्वरः ।
कथम् ।

पूर्वयणादेश केल्यानंतरही प्राप्त होतो व
पूर्वयणादेशही करण्याचे पूर्वीही प्राप्त होतो
म्हणून परयणादेश नित्य आहे. तेव्हां नित्य
असल्यामुळे तो परयणादेश प्रथम केल्या-
नंतर पूर्वीच्या उकाराला यण् प्राप्त होत
नाहीं. परंतु परयणादेशाला स्थानिवद्भाव
केला म्हणजे पूर्वयणादेश करितां येतो.
हें देखील स्थानिवद्भावाचें उदाहरण बरो-
बर दिसत नाही. कारण 'अंतरंगशास्त्र कर्तव्य
असतांना बहिरंगशास्त्र असिद्ध होतें' ह्या परि-
भाषेनें बहिरंग जो परयणादेश तो असिद्ध
असल्यामुळे अंतरंग जो पूर्वयणादेश तोच
प्रथमतः होईल आणि ही परिभाषा तर केली.
च पाहिजे कारण कर्त्र्या, हर्त्र्या, ह्या ठिकाणीं
स्वर होण्याकरितां तिची जरूर आहे. ह्या
ठिकाणीं 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' (६.१.१७४)
ह्या सूत्रानें सांगितलेला स्वर झाला पाहिजे.
पण ही परिभाषा घेतली नाही तरी स्थानि-
वद्भावानें देखील तो स्वर साधतां येतो.

१६. कर्तृ शब्दाहून डीप् प्रत्यय (४.१.५) व
पुढें तृतीया एकवचन या प्रत्यय केला आहे. डीप्
प्रत्यय अनुदात्त (३.१.४) आहे. प्रथमतः उदात्त
नकाराला यण् आदेश केला म्हणजे त्या उदात्त-
यणाच्या पुढील अनुदात्त डीप्-प्रत्ययाला उदात्त (६.
१.१७४) होतो. आणि नंतर त्या उदात्त ईकाराला
यण् आदेश झाला म्हणजे त्या उदात्तयणाच्या पुढील

आरभ्यमाणे नित्योऽसौ
आरभ्यमाणे त्वस्मिन्योगे नित्यः
पूर्वयणादेशः । कृतेऽपि परयणादेशे प्राप्नो-
त्यकृतेऽपि ॥ परयणादेशोऽपि नित्यः ।
कृतेऽपि पूर्वयणादेशे प्राप्नोत्यकृतेऽपि ।

परश्चासौ व्यवस्थया ।
व्यवस्थया चासौ परः ॥
युगपत्संभवो नास्ति
न चास्ति यौगपद्येन संभवः ॥ कथं
च सिध्यति ।

बहिरङ्गेण सिध्यति ॥
असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण

तो कसा ?

तो असा की (आरभ्यमाणे नित्योऽसौ)
स्थानिवद्भाव घेतला म्हणजे पूर्वयणादेश
नित्य होत आहे. कारण परयणादेश प्रथम
केला तरी स्थानिवद्भावानें पूर्वयणादेश प्राप्त
होत आहे आणि परयणादेश करण्याच्या
पूर्वीही प्राप्त होत आहे.

परयणादेश देखील नित्य आहे कारण तो
देखील पूर्वयणादेश केल्यानंतरही प्राप्त
होतो. आणि पूर्वयणादेश करण्याच्या पूर्वीही
प्राप्त होतो. शिवाय (परश्चासौ व्यवस्थया) उदा-
हरणांत क्रम पाहिला असतां तो परही आहे;
आणि (युगपत्संभवो नास्ति) दोन्ही यणादेश
एकदम तर करितां येत नाहींत. मग पटव्या
वगैरे उदाहरणें कशीं सिद्ध होणार? (बहिरङ्गेण
सिध्यति) 'अंतरंगशास्त्र कर्तव्य असतांना बहि-
रंगशास्त्र असिद्ध होतें' ह्या परिभाषेनें च हीं उदा-
हरणें सिद्ध होतात.

तर मग कर्त्र्या ह्या ठिकाणीं उदात्तकका-
नुदात्त (३.१.४) या-प्रत्ययाला पुनः त्याच सूत्रानें
उदात्त होतो.

१७. तेव्हां पूर्वयणादेश पूर्वी केला म्हणजे
अंतरंगपरिभाषेवांचूनही हें उदाहरण साधेल असा
अभिप्राय आहे.

१८. तेव्हां अंतरंगपरिभाषेवांचून दुसऱ्या कोण-
त्याही तऱ्हेनें पूर्वयणादेश प्रथमतः करतां येत नाहीं.

इत्यनेन सिध्यति ॥ एवं तर्हि योऽत्रोदा-
त्तयन्तदाश्रयः स्वरो भविष्यति । ईका-
रयणा व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति । स्वरवि-
धौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीति नास्ति
व्यवधानम् । सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या ।
ननु चेयमपि कर्तव्यासिद्धं बहिरङ्गलक्षण-
मन्तरङ्गलक्षण इति । बहुप्रयोजनैषा परि-
भाषा । अवश्यमेषा कर्तव्या । सा चाप्येषा
लोकतः सिद्धा । कथम् । प्रत्यङ्गवर्ती लोको
लक्ष्यते । तद्यथा । पुरुषोऽयं प्रातरुत्थाय

राचे स्थानीं यण् झालेला आहे त्याच्या निमि-
त्तानेंच पुढील विभक्तिप्रत्ययाला स्वर करितां
येईल. ^{१९}

तसा स्वर करितां येणार नाही. कारण
मध्ये ईकाराला झालेला जो यण् त्यानें व्यव-
धान येत आहे.

पण 'स्वरविधि कर्तव्य असतांना व्यंजन हे
नसल्यासारखे समजावे' ही परिभाषा अस-
ल्यामुळे कर्त्या ह्या ठिकाणीं यकारानें व्यव-
धान आहे असें म्हणतां येणार नाही.

तर मग 'स्वरविधि कर्तव्य असतांना
व्यंजन हे नसल्यासारखे आहे' ही परिभाषा
केली पाहिजे.

'अंतरंगशास्त्र कर्तव्य असतांना बहिरंग-
शास्त्र असिद्ध होतें' ही परिभाषा तुम्हाला केली
पाहिजे ना ?

अंतरंगशास्त्र कर्तव्य असतांना बहिरंग-
शास्त्र असिद्ध होतें ह्या परिभाषेचे उपयोग
फार आहेत. त्याकरितां ती अवश्य केलीच
पाहिजे. शिवाय ती परिभाषा लोकव्यवहारा-
वरूनही सिद्ध होत आहे.

ती कशी ?

१९ अंतरंगपरिभाषा जरी घेतली नाही व पूर्व-
यणादेश प्रथम झाला नाही, परयणादेश झाल्यानंतर
रच पूर्वयणादेश झाला, तरी तो रेफ उदात्त यण्
असल्यामुळे त्याच्या निमित्तानेंच एकदम या प्रत्य-
याला उदात्त होईल असा अभिप्राय आहे.

२०. तेव्हां अंतरंगपरिभाषा घेतली नाही तर

यान्यस्य प्रति शरीरं कार्याणि तानि ताव-
त्करोति ततः सुहृदां ततः संबन्धिनाम् ।
प्रातिपदिकं चाप्युपदिष्टं सामान्यभूतेऽर्थे
वर्तते । सामान्ये वर्तमानस्य व्यक्तिरुप-
जायते । व्यक्तस्य सतो लिङ्गसंख्याभ्याम-
न्वितस्य बाह्येनार्थेन योगो भवति । ययैव
चानुपूर्व्यार्थानां प्रादुर्भावस्तयैव शब्दाना-
मपि तद्वत्कार्यैरपि भवितव्यम् ॥ इमानि
तर्हि प्रयोजनानि । पठयति अवधीत् बहु-
खट्वकः ॥ पठयति लघयतीति टिलोपे

जवळच्याकडे अगोदर पाहाण्याची लोकांची
पद्धत दिसते; जसें, मनुष्य हा सकाळीं उठ-
ल्यानंतर जीं स्वतःच्या शरीराचीं कायें तीं
सर्वांच्या अगोदर करतो, नंतर मित्रांचीं कायें
करतो, आणि त्यानंतर मग इतर संबंधी
लोकांचीं कायें करितो. तसेंच बोलतांनाही
प्रातिपदिक ऐकल्याबरोबर प्रथम त्यापासून
सामान्य अर्थ मनांत येतो. तसा सामान्य अर्थ
मनांत आल्यानंतर त्या सामान्य अर्थानें
युक्त अशी व्यक्ति मनांत येते. त्यानंतर त्या
व्यक्तीचा लिंग आणि संख्या ह्यांच्याशीं अस-
लेला संबंध मनांत येतो. आणि नंतर त्या
व्यक्तीचा दुसऱ्या पदार्थाशीं असलेला संबंध
मनांत येतो. आणि नंतर ज्या क्रमानें हे अर्थ
मनांत येतात त्याच क्रमानें त्या त्या अर्थाला
दाखविणाऱ्या शब्दाशीं संबंध होत असतो.
आणि कायेंही त्याच क्रमानें होत असतात.

तर मग ह्या सूत्राचीं हीं उदाहरणें घ्या.
—पठयति, लघयति, अवधीत्, बहुखट्वकः.
पठयति, लघयति ह्या उदाहरणांमध्ये पठ्, लघु,
ह्या शब्दांहून णिच् प्रत्यय करून टिलोप (६।४।
१५५) केल्यानंतर 'अत उपधायाः' (७।२।

ही परिभाषा घ्यावी लागली. ह्यांत कांहींच फायदा
दिसत नाही असा अभिप्राय आहे.

२१. 'एतावता तुम्ही आम्ही सारखेच आहोंत,
मग अंतरंगपरिभाषा घेण्याविषयीं तुमचा इतका
आग्रह कां असावा ?' असा अभिप्राय आहे.

कृतेऽत उपधायाः [७.२.११६] इति वृद्धिः प्राप्नोति । स्थानिवद्भावाच्च भवति ॥ अवधीदित्यकारलोपे कृतेऽतो हलादेर्लघोः [७.२.७] इति विभाषा वृद्धिः प्राप्नोति । स्थानिवद्भावाच्च भवति ॥ बहुखट्वक इत्यापोऽन्यतरस्याम् [७.४.१५] इति ह्रस्वत्वे कृते ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम् [६.२.१७४] इत्येष स्वरः प्राप्नोति, स्थानिवद्भावाच्च भवति ॥

इह वैयाकरणः सौवश्व इति यवोः

११६) ह्या सूत्राने वृद्धि प्राप्त होते. परंतु प्रकृत-सूत्राने टिलोपाला स्थानिवद्भाव केल्यामुलें होत नाही. तसेंच अवधीत् ह्या उदाहरणामध्ये वध ह्यांतील अकाराचा लोप (६।४।४८) केल्यानंतर 'अतो हलादेर्लघोः' (७।२।७) ह्या सूत्राने विकल्पाने वृद्धि प्राप्त होते. परंतु अकार-लोपाला स्थानिवद्भाव केल्यामुलें होत नाही. बहुखट्वकः ह्या उदाहरणामध्ये खट्वा शब्दांतील आकाराला 'आपोन्यतरस्याम्' (७।४।१५) ह्या सूत्राने ह्रस्व केल्यानंतर 'ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम्' (६।२।१७४) ह्या सूत्राने उदात्त स्वर प्राप्त होतो, परंतु प्रकृतसूत्राने ह्रस्वाला स्थानिवद्भाव केल्यामुलें होत नाही.

आतां वैयाकरणः, सौवश्वः, ह्या उदाहरणां-मध्ये 'इको यणचि' (६।१।७७) ह्या सूत्राने यण् आदेश केल्यानंतर त्या यकारवकारांना स्थानिवद्भावाने अच् पुढें आहे असें सम-जून आय् व आव् (६।१।७८) हे आदेश प्राप्त होतात त्यांचा निषेध सांगितला पाहिजे.

(वा.१) जो स्थानिभूत अचाहून पूर्व असेल त्याला कार्य कर्तव्य असतांना स्थानि-

२२. वि आ उपसर्गपूर्वक कृधातूहून ल्युट्-प्रत्यय (३।३।११३), अन आदेश (७।१।१), ककारा गुण (७।३।८४) आणि वि यांतील इकाराला यकार आदेश (६।१।७७) होऊन व्याकरण शब्द सिद्ध होतो. त्याहून अण् प्रत्यय (४।२।५९) होऊन यकाराच्या मागे ऐ आगम (७।३।३) झाला आहे. सु अश्व वेधे उकाराला वकार आदेश (६।१।७७)

स्थानिवद्भावादायावौ प्राप्नुतस्तयोः प्रति-वेधो वक्तव्यः ।

अचः पूर्वविज्ञानादैचोः सिद्धम् ॥१॥

योऽनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भाव आदिष्टाच्चैषोऽचः पूर्वः । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । अच इति पञ्चमी । अचः पूर्वस्य । यद्येवमादेशोऽविशेषितो भवति । आदेशश्च विशेषितः । कथम् । न ब्रूमो यत्षष्ठीनिर्दिष्टमज्ग्रहणं तत्पञ्चमीनिर्दिष्टं

वद्भाव होतो असें घेतलें ह्याणजे ऐ व औ ह्यांना आय् व आव् हे आदेश न होतां रूपें सिद्ध होतील. कारण हे ऐकार व औकार स्थानिभूत अचाहून पूर्व नाहींत. आदेशा-पेक्षां पूर्व आहेत.

पण असें मुद्दाम सांगितलें पाहिजे काय ?

तसें मुद्दाम सांगावयास नको.

मग तसें सांगितलें नाहीं तर कसें समजेल ?

अचः ही पंचमी घेऊन म्हणजे अचाहून पूर्व असा अर्थ होईल.

पण जर अचः ही पंचमी घेऊन त्याचा अन्वय पूर्वाकडे केला तर आदेशाकडे त्याचा अन्वय नाहीं असें होईल.

आदेशाकडेही त्याचा अन्वय करितां येईल. तो कसा ?

तो असा की अचः हें पद जें षष्ठीप्रत्यय लावून उच्चारलें आहे तें पंचमीप्रत्यय लावून उच्चारवें असें आम्ही म्हणत नाहीं.

तर मग पंचमीप्रत्यय लावून अचः असें दुसरें पद उच्चारवें असें तुमचें म्हणणें आहे काय ?

होऊन स्वश्व शब्द सिद्ध झाला आहे. त्याहून अण् प्रत्यय (४।३।१२०) होऊन वकाराच्या मागे औ आगम झाला आहे.

२३. कारण यणाचे जे वि यांतील इकार आणि सु यांतील उकार त्यांना यण् करण्याचे पूर्वी हे ऐकार व ओकार आगम झालेले नव्हते.

कर्तव्यमिति । किं तर्ह्यन्यत्कर्तव्यम् । अन्यच्च न कर्तव्यम् । यदेवादः षष्ठी-निर्दिष्टमज्रहणं तस्य दिक्शब्दैर्योगे पञ्चमी भवति । अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भवति । कुतः पूर्वस्य । अच इति । तद्यथा । आदेशः प्रथमा-निर्दिष्टः । तस्य दिक्शब्दैर्योगे पञ्चमी भवति । अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भवति । कुतः पूर्वस्य । आदेशादिति ॥

तत्रादेशलक्षणप्रतिषेधः ॥२॥

तत्रादेशलक्षणं कार्यं प्राप्नोति तस्य

तसेही दुसरे उच्चारवयाचे नाही. जें सूत्रामध्ये षष्ठीप्रत्यय लावून उच्चारलें आहे व ज्याचा आदेशाशीं संबंध झालेला आहे त्यालाच पूर्व ह्या दिक्शब्दाला अवधीची आकांक्षा आली असतां पंचमी लावून पूर्व-शब्दाशीं संबंध करितां येईल. तो असा की पराच्या निमित्तानें झालेला जो अचाचे स्थानीं आदेश त्याला स्थानिवद्भाव होतो, पूर्वाला विधि कर्तव्य असतांना तो पूर्व कोणापेक्षां अशी आकांक्षा आली असतां स्थानिभूत अचापेक्षां पूर्व असें अर्थात्तच गृहीत धरितां येतें; ज्याप्रमाणें आदेश हें पद प्रथमाविभ-क्तीमध्ये उच्चारलें असूनही पूर्व ह्या दिक्-शब्दाला अवधीची आकांक्षा आली असतां त्या आदेशाला पंचमी लावून पूर्व ह्याच्याशीं संबंध आतांच तुम्हीं दाखविला होता तो असा की पराच्या निमित्तानें झालेला जो अचाचे स्थानीं आदेश त्याला स्थानिवद्भाव होतो, पूर्वाला विधि कर्तव्य असतांना. तो पूर्व कोणा-पेक्षां अशी आकांक्षा आली असतां आदेशा-पेक्षां पूर्व असें अर्थात् गृहीत धरलें होतें त्या-

२४. 'वैयाकरणः, सौवश्वः, येथें स्थानिवद्भावानें आय्, आव् आदेश होतील' अशी शंका करतांना ते ऐकार व ओकार हे यकार व वकार या आदेशापेक्षा पूर्वी आहेत असें शंकाकारानें गृहीत धरलें होतें.

प्रतिषेधो वक्तव्यः । वाय्वोः अध्वय्वोः । लोपो व्योर्वलि [६.१.६६] इति यलोपः प्राप्नोति ॥ असिद्धवचनात्सिद्धम् । अजा-देशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रत्य-सिद्धो भवतीति वक्तव्यम् ।

असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेदुत्सर्ग-लक्षणानामनुदेशः ॥३॥

असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेदुत्सर्गल-क्षणानामनुदेशः कर्तव्यः पट्व्या मृद्व्ये-ति ॥ ननु चैतदप्यसिद्धवचनात्सिद्धम् ।

असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेन्नान्य-स्यासिद्धवचनादन्यस्य भावः ॥४॥

प्रमाणेच हें होय.

(वा. २) असा स्थानिवद्भाव झाला तरी आदेशाच्या निमित्तानें जें कार्य प्राप्त होतें त्याचा निषेध सांगितला पाहिजे; उदा० वाय्वोः, अध्वय्वोः, येथें आदेश जो वकार त्याच्या निमित्तानें 'लोपो व्योर्वलि' (६।१।६६) ह्या सूत्रानें यकाराचा लोप होऊं लागेल.

पराच्या निमित्तानें झालेला जो अचाचे स्थानीं आदेश तो पूर्वाला विधि कर्तव्य अस-तांना असिद्ध होतो असें म्हणावें.

(वा. ३) पराच्या निमित्तानें झालेला जो अचाचे स्थानीं आदेश तो पूर्वाला विधि कर्तव्य असतांना असिद्ध होतो असें केल्यानें वाय्वोः, अध्वय्वोः हीं उदाहरणें सिद्ध होतात असें म्हटलें तर स्थानीच्या निमित्तानें प्राप्त होणारीं जीं कार्यें त्यांचा अतिदेश करावा लागेल उदा० पट्व्या, मृद्व्या.

पण आदेश असिद्ध होतो असें म्हटल्यानें पट्व्या मृद्व्या, हीं देखील उदाहरणें सिद्ध होतील.

(वा. ४) आदेश असिद्ध होतो असें म्हट-ल्यानें पट्व्या, मृद्व्या, हीं उदाहरणें सिद्ध होतील

२५. कारण आदेशाला स्थानिवद्भाव केला तरी 'त्या आदेशाच्या स्वतःच्या स्वरूपावर अवलंबून प्राप्त होणारें कार्य होत नाही' असा अर्थ निष्पन्न होत नाही.

असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेत्तन्न । किं कारणम् । नान्यस्यासिद्धवचनादन्यस्य भावः । न ह्यन्यस्यासिद्धत्वादन्वस्य प्रादुर्भावो भवति । न हि देवदत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्य प्रादुर्भावो भवति॥ तस्मात्स्थानिवद्वाचनमासिद्धत्वं च ॥५॥ तस्मात्स्थानिवद्भावो वक्तव्योऽसिद्धत्वं च । पटव्या मृद्वेत्यत्र स्थानिवद्भावः । वाय्वोः अध्वर्वोरित्यसिद्धत्वम् ॥

उक्तं वा ॥६॥

किमुक्तम् । स्थानिवद्वाचनानर्थक्यं शा-

स्त्रासिद्धत्वादिति । विषम उपन्यासः । युक्तं तत्र यदेकादेशशास्त्रं तुक्शास्त्रेऽसिद्धं स्यात् । अन्यदन्यस्मिन् । इह पुनरयुक्तम् । कथं हि तदेव नाम तस्मिन्नसिद्धं स्यात् । तदेव चापि तस्मिन्नसिद्धं भवति । वक्ष्यति ह्याचार्यः । चिणो लुकि तग्रहणानर्थक्यं संघातस्याप्रत्ययत्वात्तलोपस्य चासिद्धत्वादिति । चिणो लुक् चिणो लुक्पेवासिद्धो भवति ॥

काममतिदिश्यतां वा सच्चासच्चा-
पि नेह भारोऽस्ति ।

असें म्हणतां येत नाहीं.

कां वरें ?

कारण एकाला असिद्ध म्हटल्यानें दुसऱ्याची उत्पत्ति होत नसतें; जसें लोकांमध्ये देवदत्ताच्या मारणाऱ्याला मारलें असतां देवदत्त जिवंत होत नसतो.

(वा.५) एकंदरीत प्रकृतसूत्रामध्ये आदेशाला स्थानिवद्भाव होतो असेंही म्हटलें पाहिजे आणि आदेश असिद्ध होतो असेंही म्हटलें पाहिजे. पटव्या, मृद्व्या, ह्यांकरितां स्थानिवद्भाव सांगितला पाहिजे व वाय्वोः, अध्वर्वोः, ह्यांकरितां असिद्धत्व सांगितलें पाहिजे.

(वा.६) अथवा हें वार्तिककारांनीं सांगितलेंच आहे.

तें काय सांगितलें आहे ?

स्थानिवद्वाचनानर्थक्यं शास्त्रासिद्धत्वात् (६।१।८६ वा.५), म्ह. स्थानिवत् असें म्हणावयास नको. कार्य असिद्ध होतें असा अर्थ न घेतां शास्त्र असिद्ध होतें असा अर्थ घेतल्यानें

२६. तेव्हां पटव्या येथें ईकाराला घालवून त्याच्या जागीं झालेला आदेश जो यकार तो प्रकृतसूत्रानें असिद्ध समजला तरी त्यानें घालविलेला जो ईकार त्याची उठावणी होत नाहीं. तेव्हां अर्थातच त्या ईकाराच्या निमित्तानें मागील उकाराला यण् आदेश करतां येणार नाहीं.

२७. शास्त्र असिद्ध समजलें म्हणजे तेथें 'स्थानी गेला नाहीं आणि आदेश आला नाहीं' अशी भावना

सर्व उदाहरणें साधतात.

पटव्या येथें हा दृष्टान्त बरोबर लागू होत नाहीं. कारण एका आदेशशास्त्राला दुसऱ्या तुक्शास्त्राच्या दृष्टीनें असिद्ध म्हणणें हें तेथें योग्यच आहे. परंतु येथें मात्र तसें म्हणणें बरोबर होणार नाहीं. पटव्या, मृद्व्या, ह्या ठिकाणीं यण्शास्त्राच्या दृष्टीनें तेंच यण् शास्त्र कसें वरें असिद्ध होईल ?

त्याच शास्त्राच्या दृष्टीनें तेंच शास्त्र देखील असिद्ध होत असतें. कारण आचार्य वार्तिककार असें पुढें सांगणार आहेत—चिणो लुकि तग्रहणानर्थक्यम् संघातस्याप्रत्ययत्वात् तलोपस्य चासिद्धत्वात् (६।४।१०४ वा.१). तेथें चिणो लुक् हें शास्त्र त्याच चिणोलुक्शास्त्राच्या दृष्टीनें असिद्धच होत असतें.

अथवा येथें सत्, असत्, वाटेल तसा अतिदेश करा. येथें आमचा कांहीं भार नाहीं. वाक्य हें वक्त्याच्या अधीन असतें; तेथें वाक्यशेष वाटेल तसा आपल्या इच्छेप्रमाणें करतां येतो.

होत असल्यामुळे 'स्थानीच्या निमित्तानें कार्य करणें, आणि आदेशाच्या निमित्तानें आलेलें कार्य न करणें' ह्या दोन्ही गोष्टी सहजच सिद्ध होतात.

२८. कारण आपणच आपल्याला असिद्ध होतें असें समजतां येत नाहीं.

२९. 'पटु ई आ येथें उकाराला वकार करणारें इको यणचि हें शास्त्र निराळें आणि तेथेंच ईकाराला यकार करणारें इको यणचि हें शास्त्र निराळें' अशी

कल्प्यो हि वाक्यशेषो वाक्यं
वक्तृर्यधीनं हि ॥

अथवा वतिनिर्देशोऽयं कामचारश्च वति-
निर्देशे वाक्यशेषं समर्थयितुम् । तद्यथा ।
उशीनरवन्मद्रेषु यवाः । सन्ति न सन्ती-
ति । मातृवदस्याः कलाः । सन्ति न
सन्तीति । एवमिहापि स्थानिवद्भवति
स्थानिवन्न भवतीति वाक्यशेषं समर्थ-
यिष्यामहे । इह तावत्पट्व्या मृद्व्येति
यथा स्थानिनि यणादेशो भवत्येवमादेशो-
ऽपि भवति । इहेदानीं वाय्वोः अध्वर्वो-

अर्थेवा येथें स्थानिवत् असा स्थानि-शब्दा-
पुढें वति प्रत्यय लावलेला आहे. आणि असा
वति प्रत्यय ज्या ठिकाणी लावलेला असतो
त्या ठिकाणी त्यासारखें जें व्यावयाचें तें
आपल्या इच्छेप्रमाणें घेतां येतें. जसें उशीनर-
देशाप्रमाणेंच मद्रदेशांतील यव समजावेत,
असें म्हटलें असतां उशीनरदेशामध्यें जर
यव असेल तर मद्रदेशामध्येंही आहेत असें
समजतें आणि उशीनरदेशामध्यें जर यव
नसतील तर मद्रदेशामध्येंही नाहीत असें
त्याच वाक्यावरून समजतें. तसेंच ह्या मुलीच्या
अंगीं आईसारखेंच कलाकौशल्य आहे असें
म्हटलें असतां जर आईच्या अंगीं कलाकौश-
ल्य असेल तर मुलीच्या अंगींही आहे असें
समजतें आणि आईच्या अंगीं जर कलाकौश-
ल्य नसेल तर मुलीच्या अंगींही नाही असें
त्याच वाक्यावरून समजतें. तसेंच, प्रकृतसूत्रा-
मध्येंही आदेश स्थानीसारखा होतो असें म्हटलें
असतां स्थानी जर एखाद्या कार्याला कारण
होत असेल तर आदेशही त्या कार्याला कारण
होतो असें समजतें आणि स्थानी जर एखाद्या
कार्याला कारण होत नसेल तर त्या कार्याला
आदेश देखील कारण होत नाही असें सम-
कल्पना कोली म्हणजे 'इको यणचि' याच्या दृष्टीनें
'इको यणचि' हें शास्त्र असिद्ध आहे असें म्हणतां येतें.
एकंदरीत असिद्ध म्हणण्यानें 'स्थानीचें कार्य होणें
आणि आदेशाचें कार्य न होणें' या दोन्ही गोष्टी

रिति यथा स्थानिनि यलोपो न भवत्येव-
मादेशोऽपि न भवति ॥

किं पुनरनन्तरस्य विधिं प्रति स्थानि-
वद्भाव आहोस्वित्पूर्वमात्रस्य । कश्चात्र
विशेषः ।

अनन्तरस्य चेदेकाननुदात्तद्विगु-
स्वरगतिनिघातेषूपसंख्यानम् ॥७॥

अनन्तरस्येति चेदेकाननुदात्तद्विगुस्व-
रगतिनिघातेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ ए-
काननुदात्त । लुनीह्यत्र पुनीह्यत्र । अनुदात्तं
पदमेकवर्जम् [६.१.१५८] इत्येष स्वरो

जतें. तेव्हां पट्व्या, मृद्व्या, ह्या ठिकाणीं ईकार
हा स्थानी असतांना जसा त्याच्या निमित्तानें यण्
आदेश होतो तसा त्या ईकाराला झालेला य-
कार आदेश तो देखील यण् आदेशाला
कारणीभूत होतो आणि वाय्वोः, अध्वर्वोः
ह्या ठिकाणीं स्थानी उकार हा जसा यकारा-
च्या लोपाला कारण होत नाही तसा त्या उ-
काराला झालेला वकार आदेश देखील य-
काराच्या लोपाला कारणीभूत होत नाही.

पण काय, 'स्थानिभूत अचापेक्षां पूर्वाला
विधि कर्तव्य असतांना' असें जें येथें म्हटलें
आहे त्या ठिकाणीं पूर्व हा अगदीं जवळचाच
व्यावयाचा किंवा दूर असला तरी चालेल !

ह्या दोहोंमध्ये फरक काय ?

(वा.७) अगदीं जवळच्यालाच कार्य
कर्तव्य असतांना असें म्हटलें तर एकाननु-
दात्त, द्विगुस्वर आणि गतिनिघात हे होणार
नाहींत, म्हणून ते होतात असें म्हटलें पाहिजे.
लुनीह्यत्र, पुनीह्यत्र ह्या ठिकाणींही प्रत्य-
यांतील उदात्त इकाराला यण् आदेश झाल्या-
नंतर स्थानिवद्भावानें उदात्त इकार आहे
असें समजून पूर्वीच्या वर्णांना शेषनिघात
(६।१।१५८) होत असतो तो होणार नाही.
साधतात असें ठरतें.

३०. 'स्थानीचें कार्य होणें आणि आदेशाचें
कार्य न होणें' या दोन्ही गोष्टी स्थानिवत् असें
म्हणण्यानेंही साधतात असें येथून भाष्यकार प्रति-

न प्राप्नोति ॥ द्विगुस्वर । पञ्चारन्त्यः दशारन्त्यः । इगन्तकाल [६.२.२९] इत्येष स्वरो न प्राप्नोति ॥ गतिनिघात । यत्प्रलुनीह्यत्र यत्प्रपुनीह्यत्र । तिङ्गि चोदात्तवति [८.१.७१] इत्येष स्वरो न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि पूर्वमात्रस्य ।

पूर्वमात्रस्य चेदुपधाह्रस्वत्वम् ॥८॥
पूर्वमात्रस्येति चेदुपधाह्रस्वत्वं वक्तव्यम् । वादितवन्तं प्रयोजितवान् अवीद्वीणां परिवादकेन । किं पुनः कारणं न सिध्यति । योऽसौ गौ णिलुप्यते तस्य

स्थानिवद्भावद्वयस्वत्वं न प्राप्नोति ॥

गुरुसंज्ञा च ॥९॥

गुरुसंज्ञा च न सिध्यति । श्लेषम३ घ्न पित्त३ घ्न द३ ध्यश्च म३ ध्वश्च । हलोऽनन्तराः संयोगः [१.१.७] इति संयोगसंज्ञा संयोगे गुरु [१.४.११] इति गुरुसंज्ञा गुरोरिति प्लुतो न प्राप्नोति । ननु च यस्याप्यनन्तरस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावस्तस्याप्यनन्तरलक्षणो विधिः संयोगसंज्ञा विधेया ॥
न वा संयोगस्यापूर्वविधित्वात् ॥१०

तसेंच पञ्चारन्त्यः, दशारन्त्यः, ह्या ठिकाणीं अरत्तिशब्दांतील इकाराला यण् आदेश झाल्यानंतर स्थानिवद्भावाने अरत्ति असें इगन्त उत्तरपद आहे असें समजून पूर्वपदाला जो प्रकृतिस्वर (६।२।२९) होत असतो तो होणार नाही. तसेंच यत् प्रलुनीह्यत्र, यत् प्रपुनीह्यत्र ह्या ठिकाणींही प्रत्ययांतील उदात्त इकाराला यण् आदेश झाल्यानंतर स्थानिवद्भावाने उदात्तयुक्त तिङन्त आहे असें समजून प्र ह्याला जो अनुदात्त (८।१।७१) होत असतो तो होणार नाही.

तर मग पूर्व अगदीं जवळचा नसला तरी चालेल असें असू दे.

(वा.८) पण जवळचा नसला तरी चालेल असें म्हटलें तर उपधाह्रस्वाचें विधान करावें लागेल; उदा० वादितवन्तं प्रयोजितवान् अवीवदत् वीणां परिवादकेन ह्या ठिकाणीं अवीवदत् येथें वाजविणें ह्या अर्थाच्या णिजन्त वदधातूहून पुनः दुसरा णिच् प्रत्यय केला आहे.

पण येथें उपधेला न्हस्व (७।४।१) कां बरें होणार नाही ?

जो हा दुसरा णिच् पुढें असतांना पहिल्या

णिचाचा लोप झाला आहे त्याला स्थानिवद्भाव झाला तर त्यानें व्यवधान येत असल्यामुळें न्हस्व होणार नाही.

(वा.९) तेसेंच पूर्व हा अगदीं जवळचा नसला तरी चालेल असें म्हटलें तर गुरुसंज्ञाही होणार नाही; उदा० श्लेषम३ घ्न, पित्त३ घ्न, द३ ध्यश्च, म३ ध्वश्च, ह्या ठिकाणीं 'हलोनन्तराः संयोगः' (१।१।७) ह्या सूत्रानें संयोगसंज्ञा होऊन मागील अकाराला 'संयोगे गुरु' (१।४।११) ह्या सूत्रानें गुरुसंज्ञा होऊन त्याला 'गुरोरनृतो०' (८।२।८६) ह्यानें प्लुत होत असतो. तो पहिल्या दोन उदाहरणांमध्ये हन्धातूतील अकाराच्या लोपाला (६।४।९८) आणि पुढील दोन उदाहरणांतील यणाला स्थानिवद्भाव झाला तर संयोग पुढें नसल्यामुळें गुरुसंज्ञा नसल्यानें होणार नाही.

पण अगदीं जवळच्यालाच कार्य कर्तव्य असतांना स्थानिवद्भाव होतो असा ज्याचा पक्ष आहे त्याच्या मतींही संयोगसंज्ञा ही अगदीं जवळच्यालाच होणार असल्यामुळें स्थानिवद्भावानें ती होणार नाही. तेव्हां ती संयोगसंज्ञा होते असें सांगावें लागणारच आहे.

पादन करीत आहेत.

३१. वाद यांतील आकार हा स्थानिभूत अचापेक्षां न्ह. पहिल्या णिचापेक्षा अगदीं जवळचा नाही.

कारण दकारानें व्यवधान आहे, परंतु अगदीं जवळ नसला तरी चालेल, फक्त पूर्वी असला म्हणजे झालें, असें म्हटलें म्हणजे येथें स्थानिवद्भाव होणार.

न वैष दोषः । किं कारणम् । संयोग-
स्यापूर्वविधित्वात् । न पूर्वविधिः संयोगः ।
किं तर्हि । पूर्वपरविधिः संयोगः ॥

एकादेशस्योपसंख्यानम् ॥ ११ ॥

एकादेशस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
श्रायसौ गोमतौ चातुरौ आनडुहौ पादे
उदवाहे । एकादेशे कृते नुमामौ पद्माव
ऊडित्येते विधयः प्राप्नुवन्ति ॥ किं पुनः
कारणं न सिध्यति ।

उभयनिमित्तत्वात् ॥ १२ ॥

(वा. १०) हा दोष येत नाही.

कां बरें ?

संयोगस्यापूर्वविधित्वात् म्हणजे संयोगसंज्ञा
ही पूर्वाच्या वर्णाला होणारा विधि नव्हे.
तर मग संयोगसंज्ञा ही कोणाला येणारी
आहे ?

पूर्व आणि पर ह्या दोघांना मिळून होणारी
आहे. आणि येथे पूर्वाला विधि म्हणजे फक्त
पूर्वालाच जो विधि तो घेतला जातो.

(वा. ११) दोघांच्या स्थानीं होणाऱ्या एका-
देशाला स्थानिवद्भाव होतो असें म्हणावें;
उदाहरण श्रायसौ, गोमतौ, चातुरौ, आनडुहौ,
पादे, उदवाहे. श्रायसौ, गोमतौ, येथें वृद्धिरूप
एकादेश (६।१।८८) केल्यानंतर नुम् आगम
(७।१।७०) प्राप्त होतो. चातुरौ, आनडुहौ,
येथें वृद्धिरूप एकादेश केल्यानंतर आम् आगम
(७।१।९८) प्राप्त होतो. पादे येथें गुण एका-
देश (६।१।८७) केल्यानंतर पद् आदेश
(६।१।१३०) प्राप्त होतो. उदवाहे येथें गुण
एकादेश केल्यानंतर ऊट् आदेश (६।४।१३२)
प्राप्त होतो. एकादेशाला स्थानिवद्भाव झाल्या-
मुळे नुम् वगैरे विधि होत नाहीत.

पण येथें 'अचः परस्मिन्' ह्या प्रकृतसूत्रानें
कां बरें स्थानिवद्भाव होणार नाही ?

३२. श्रेयसशब्दाहून अण् प्रत्यय (४।३।५३)
होऊन एकाराला आकार आदेश (७।३।१) होऊन
श्रायस शब्द सिद्ध होतो. गोमत्, चतुर् आणि
अनडुह या शब्दाहून अण् प्रत्यय (४।३।१२०)

अजादेशः परनिमित्तक इत्युच्यत
उभयनिमित्तश्चायम् ॥

उभयादेशत्वाच्च ॥ १३ ॥

अच आदेश इत्युच्यतेऽचोश्चायमा-
देशः ॥ नैष दोषः । यत्तावदुच्यत
उभयनिमित्तत्वादिति । इह यस्य ग्रामे
नगरे वानेकं कार्यं भवति शक्नोत्यसौ
ततोऽन्यतरव्यपदेष्टुम् । तद्यथा । गुरु-
निमित्तं वसामः । अध्ययननिमित्तं
वसाम इति ॥ यदप्युच्यत उभयादेश-

(वा. १२) पराच्या निमित्तानें झालेला जो
अचाचे स्थानीं आदेश त्याला स्थानिवद्भाव
होतो असें प्रकृतसूत्रानें सांगितलें आहे. आणि
एकादेश हा पूर्व आणि पर ह्या दोहोंच्या
निमित्तानें झालेला असतो.

(वा. १३) अचाच्या स्थानीं झालेल्या
आदेशाला स्थानिवद्भाव होतो असें प्रकृतसू-
त्रानें सांगितलें आहे. आणि एकादेश हा तर
दोन अचांच्या स्थानीं झालेला आदेश आहे.

हा दोष येत नाही. कारण एकादेश हा
पूर्व आणि पर ह्या दोहोंच्या निमित्तानें झालेला
आहे असें जें म्हटलें आहे तें खरें. तरी पण
त्याला त्यांतील एकाच्या निमित्तानें झालेला
असें म्हणतां येतें. असें पाहा की एखादा मनुष्य
एखाद्या गांवामध्ये किंवा शहरामध्ये अनेक
कार्ये करण्याकरितां गेला असेल तर तो त्या
अनेक कार्याकरितां आलों असें सर्वत्र सांगत
वसत नाही. कोठें कांहीं सांगतो, कोठें कांहीं
सांगतो. कोठें म्हणतो की मी गुरूकरितां येथें
राहिलों आहे. कोठें म्हणतो मी अध्ययना-
करितां राहिलों आहे.

तसेंच दोन अचांचा हा आदेश आहे
असें जें म्हटलें आहे तेंही खरेंच. पण त्यांतील
एकाच स्थानीचा निर्देश करण्यास कांहीं
होऊन त्या शब्दांतील पहिल्या अचाला वृद्धि (७।
२।११७) होऊन गोमत, चातुर आणि आनडुह
हे शब्द सिद्ध होतात.

त्वाच्चेति । इह यो द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः प्रसङ्गे भवति लभतेऽसावन्यतरतो व्यपदेशम् । तद्यथा । देवदत्तस्य पुत्रः । देवदत्तायाः पुत्र इति ॥

अथ हलचोरादेशः स्थानिवद्भवत्यु-
ताहो न । कश्चात्र विशेषः ।

हलचोरादेशः स्थानिवदिति चेद्विंश-
तेस्तिलोप एकादेशः ॥ १४ ॥

हलचोरादेशः स्थानिवदिति चेद्विं-
शतेस्तिलोप एकादेशो वक्तव्यः । विंशकः
विंशं शतम् विंशः ॥

स्थूलादीनां यणादिलोपेऽवादेशः ॥ १५
स्थूलादीनां यणादिलोपे कृतेऽवादेशो

हरकत नाही. कारण षष्ठीप्रत्यय लावून दोन स्थानींचा निर्देश करून त्यांच्या स्थानीं जो एक आदेश सांगितलेला असतो त्याला त्या दोन स्थानींपैकी कोणाच्याही स्थानीं झालेला असें म्हणतां येतें; जसें देवदत्ता आणि देवदत्त ह्या आईवापांच्या मुलाला देवदत्ताचा पुत्र असेंही म्हणतात व देवदत्तेचा पुत्र असेंही म्हणतात.

आतां हल् आणि अच् ह्या दोहोंच्या स्थानीं झालेला जो आदेश त्याला प्रकृतसूत्रानें स्थानिवद्भाव होतो किंवा नाही ?

ह्या दोहोंमध्ये फरक काय ?

(वा. १४) हल् आणि अच् ह्या दोघांच्या स्थानीं झालेला जो आदेश त्याला स्थानिवद्भाव होतो असें म्हटलें तर विंशकः, विंशम्, शतम्, विंशः इत्यादि उदाहरणांमध्ये विंशति शब्दांतील ति ह्याचा लोप (६।४।१४२) झाल्यानंतर त्याला स्थानिवद्भाव होऊन पर-
रूप हा एकादेश होणार नाही तो होतो असें म्हणावें लागेल.

स्थवीयान्, दवीयान्, ह्या उदाहरणांमध्ये स्थूल, दूर, ह्या शब्दांतील यणाला आरंभ करून

३३. चि, नी, क्षि, क्री, लू आणि पू या धातूंहून यङ् प्रत्यय (३।१।२२) करून पुढें अच्

वक्तव्यः । स्थवीयान् दवीयान् ॥

कैकयमित्रय्वोरियादेश एत्वम् ॥ १६

कैकयमित्रय्वोरियादेश एत्वं न सिध्यति । कैकेयः मैत्रेयः । अचीत्येत्वं न सिध्यति ॥

उत्तरपदलोपे च ॥ १७ ॥

उत्तरपदलोपे च दोषो भवति ।
दध्युपसिक्ताः सक्तवो दधिसक्तवः ।
अचीति यणादेशः प्राप्नोति ॥

यङ्लोपे यणियङुवङः ॥ १८ ॥

यङ्लोपे यणियङुवङो न सिध्यन्ति ।
चेच्चयः नेन्यः चेक्षियः चेक्रियः लोलुवः
पोपुवः । अचीति यणियङुवङो न सि-

पुढील भागाचा लोप झाल्यानंतर त्याला स्थानिवद्भाव झाल्यामुळे मागील ओकाराला अच् आदेश होणार नाही तो होतो असें म्हणावें लागेल.

(वा. १६) कैकेयः, मैत्रेयः, ह्या उदाहरणां-
मध्ये कैकय, मित्रयु, ह्या शब्दांतील यकारादि भागाला इय् आदेश केल्यानंतर तो अच् पुढें असल्यामुळे 'आदगुणः' (६।१।८७) ह्यानें जो एकादेश एकार होत असतो तो इय्-
आदेशाला स्थानिवद्भाव झाल्यामुळे होणार नाही.

(वा. १७) उत्तरपदाचा लोप झाला असेल तेथेंही दोष येतो; उदा० दध्युपसिक्ताः सक्तवः दधिसक्तवः, येथें उपसिक्त ह्या उत्तर-
पदाचा लोप झाल्यानंतर त्याला स्थानिवद्भाव झाल्यामुळे उकार अच् पुढें आहे असें सम-
जून अच् पुढें असतांना सांगितलेला यण् आदेश होऊं लागेल.

(वा. १८) यङाचा लोप (२।४।७) झाल्या-
नंतर यण् (६।४।७७), इयङ्, उवङ् (६।४।
७७) होणार नाहीत. उदा० चेच्चयः, नेन्यः,
चेक्षियः, चेक्रियः, लोलुवः, पोपुवः, ह्या उदा-

प्रत्यय (३।१।३४) केला आहे.

ध्यन्ति ॥ अस्तु तर्हि न स्थानिवत् ॥
अस्थानिवत्त्वे यङ्लोपे गुणवृद्धिप्रति-
षेधः ॥ १९ ॥

अस्थानिवत्त्वे यङ्लोपे गुणवृद्धयोः
प्रतिषेधो वक्तव्यः । लोलुवः पोपुवः
सरीसृपः मरीमृज इति ॥ नैष दोषः ।
न धातुलोप आर्धधातुके [१.१.४] इति
प्रतिषेधो भविष्यति ॥

किं पुनराश्रीयमाणायां प्रकृतौ स्थानि-
वद्भवत्याहोस्विदविशेषेण । कश्चात्र विशेषः ।
अविशेषेण स्थानिवदिति चेल्लोपय-
हरणामध्ये यङाच्या लोपाला स्थानिवद्भाव
झाला तर अच् पुढें असतांना सांगितलेले
यण्, इयङ् आणि उवङ् हे आदेश होणार
नाहींत.

तर मग हल् आणि अच् ह्या दोघांच्या
स्थानीं झालेल्या आदेशाला स्थानिवद्भाव
होत नाही असोच पक्ष असू दे.

(वा.१९) हल् व अच् ह्या दोघांच्या
स्थानीं झालेल्या आदेशाला स्थानिवद्भाव होत
नाहीं असें म्हटलें तर लोलुवः, पोपुवः, सरी-
सृपः, मरीमृजः ह्या उदाहरणामध्ये यङाचा
लोप झाल्यानंतर त्याला स्थानिवद्भाव न
झाल्यामुळें पुढील अच् प्रत्ययाला मानून गुण
(७।३।८४), वृद्धि (७।२।१४), होऊं लागतील
त्यांचा निषेध सांगावा लागेल.

हा दोष येत नाही. कारण 'न धातुलोप
आर्धधातुके' (१।१।४) ह्या सूत्रानेंच तेथें गुण
आणि वृद्धि ह्यांचा निषेध होईल.

पण काय, येथें जो पूर्वाला विधि कर्तव्य
असतांना स्थानिवद्भाव करावयाचा तो विधि
स्थानीच्या निमित्तानेंच प्राप्त होणारा असला
पाहिजे किंवा तसा नसला तरी चालेल?

३४. पूर्वाला विधि स्थानीच्या निमित्तानेंच
प्राप्त होणारा असला पाहिजे असें म्हटलें म्हणजे
द्विर्वचन वगैरे विधि हे स्थानीच्या निमित्तानें प्राप्त
होणारे नसल्यामुळें स्थानिवद्भाव होणारच नाही.
तेव्हां तेथें निराळा निषेध सांगावयास नको.

णादेशे गुरुविधिः ॥ २० ॥

अविशेषेण स्थानिवदिति चेल्लोपयणा-
देशयोर्गुरुविधिर्न सिध्यति । श्लेषम३न्न
पित्त३न्न द३ध्यश्च म३ध्वश्च । हलोऽन-
न्तराः संयोगः [१.१.७] इति संयोगसंज्ञा
संयोगे गुरु [१.४.११] इति गुरुसंज्ञा
गुरोरिति प्लुतो न प्राप्नोति ॥

द्विर्वचनादयश्च प्रतिषेधे ॥ २१ ॥

द्विर्वचनादयश्च प्रतिषेधे वक्तव्याः ।
द्विर्वचनवरेयलोपेति ॥

कसलोपे लुग्वचनम् ॥ २२ ॥

ह्या दोहोंमध्ये फरक काय ?

(वा.२०) कसाही विधि असला तरी
स्थानिवद्भाव होतो असें म्हटलें तर श्लेषम३न्न,
पित्त३न्न, ह्या ठिकाणीं हन् धातुच्या अकाराचा
लोप (६।४।९८) केल्यानंतर द३ध्यश्च, म३-
ध्वश्च ह्या ठिकाणीं यण् आदेश (६।१।७७)
केल्यानंतर मागील अकाराला गुरु समजून
जो प्लुत होत असतो तो होणार नाही. ह्या
उदाहरणामध्ये त्या अकाराच्या पुढील दोन
व्यंजनांना 'हलोऽन्तराः संयोगः' (१।१।७) ह्या
सूत्रानें संयोगसंज्ञा होते. नंतर त्याच्या
मागील अकाराला 'संयोगे गुरु' (१।४।११)
ह्या सूत्रानें गुरुसंज्ञा होते. आणि 'गुरोरप्लुतो०'
(८।२।८६) ह्या सूत्रानें प्लुत होत असतो तो
होणार नाही.

(वा.२१) शिवाय ह्या स्थानिवद्भावाचा
निषेध सांगणाऱ्या पुढील सूत्रामध्ये द्विर्वचन
वगैरे म्हणजे द्विर्वचन, वरे आणि यलोप हे
शब्द घातले पाहिजेत^{३४}.

(वा.२२) 'लुग्व दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे
दन्त्ये' (७।३।७३) ह्या सूत्रामध्ये मागून लोप-
पदाची अनुवृत्ति आणून सच्या अकाराचा^{३५}

३५. सचा लोप सांगितला तरी अलोन्यस्य
(१।१।५२) या परिभाषेनें अंलाचा म्ह. अकाराचाच
होणार आहे. लुक् सांगितला म्हणजे मात्र त्यावि-
षयीं अलोन्यस्य ही परिभाषा येत नसते. आणि
संबंध सचा लुक् होतो,

कसलोपे लुग्वक्तव्यः । अदुग्ध अदुग्धाः ।
लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये
[७.३.७३] इति ॥

हन्तेर्धत्वम् ॥ २३ ॥

हन्तेश्च घत्वं वक्तव्यम् । भ्रन्ति भ्रन्तु
अभ्रन् ॥ अस्तु तर्ह्याश्रीयमाणायां प्रकृता-
विति ।

ग्रहणेषु स्थानिवदिति चेज्जगध्यादि-
ष्वादेशप्रतिषेधः ॥ २४ ॥

ग्रहणेषु स्थानिवदिति चेज्जगध्यादिष्वा-
देशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । निराद्य समाद्य ।
अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति [२.४.३६] इति

लोप केला तर अदुग्ध, अदुग्धाः, ह्या उदाहर-
णांमध्ये त्या अकाराच्या लोपाला स्थानिवद्भाव
झाल्यामुळे सकाराचा लोप (८।२।२६) होणार
नाहीं. ह्याकरितां 'लुग्वा दुहदिह०' ह्या सूत्रा-
मध्ये लुक् हा शब्द ठेवावा लागेल.

(वा. २३) भ्रन्ति, भ्रन्तु, अभ्रन्, ह्या ठि-
काणीं हन् धातूच्या अकाराचा लोप (६।४।
९८) झाल्यानंतर त्याला स्थानिवद्भाव झाला
असतां मागील हकाराला घकार आदेश (७।
३) होणार नाही तो होण्याकरितां वचन
करावें लागेल.

तर मग स्थानीच्या निमित्तानें प्राप्त होणारा
विधि कर्तव्य असेल तरच स्थानिवद्भाव होतो
असा पक्ष असूंदे.

(वा. २४) स्थानीच्या निमित्तानें प्राप्त
होणारा विधि कर्तव्य असतांनाच स्थानिव-
द्भाव होतो असें म्हणाल तर जग्धि वगैरे
आदेशांचा निषेध सांगितला पाहिजे. निराद्य,
समाद्य, ह्या उदाहरणांमध्ये णिच्चाच्या लोपाला
(६।४।५२) स्थानिवद्भाव झाल्यामुळे 'अदो
जग्धिर्ल्यप्ति किति' (२।४।३६) ह्या सूत्रानें
सांगितलेला जग्धि आदेश होत नाही परंतु
आतां स्थानिवद्भाव न झाल्यामुळे जग्धि

जग्धिभावः प्राप्नोति ॥

यणादेशे युलोपेतवानुनासिकाच्च-
प्रतिषेधः ॥ २५ ॥

यणादेशे युलोपेतवानुनासिकात्त्वानां
प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ यलोप । वाय्वोः
अध्वर्वोः । लोपो व्योर्वलि [६.१.६६]
इति यलोपः प्राप्नोति ॥ उलोप । अकुर्वि
आशाम् अकुर्व्याशाम् । नित्यं करोतेर्ये च
[६.४.१०८, १०९] इत्युकारलोपः प्राप्नो-
ति ॥ ईत्व । अलुनि आशाम् अलुन्या-
शाम् । ई हल्यघोः [६.४.११३] इतीत्वं
प्राप्नोति ॥ अनुनासिकाच्च । अजज्ञि

आदेश होऊं लागेल.

(वा. २५) त्याच प्रमाणें आणखी यण् आदेश
केल्यानंतर यकाराचा लोप, उकाराचा लोप,
ईकार आदेश आणि अनुनासिकाला सांगि-
तलेला आकार आदेश ह्या कार्यांचा निषेध
सांगितला पाहिजे. यलोपाचें उदाहरण-वाय्वोः,
अध्वर्वोः. येथें 'लोपो व्योर्वलि' (६।१।६६) ह्यानें
प्राप्त झालेला यकाराचा लोप यण्-आदेशाला
स्थानिवद्भाव झाल्यामुळे होत नसतो, तो आतां
स्थानिवद्भाव न झाल्यामुळे होऊं लागेल.
उकारलोपाचें उदाहरण—अकुर्वि आशाम्
अकुर्व्याशाम्. येथें 'नित्यं करोतेः' (६।४।१०८)
ह्या सूत्रापुढील 'ये च' (६।४।१०९) ह्या सूत्रानें
सांगितलेला उकाराचा लोप यण्-आदेशाला
स्थानिवद्भाव झाल्यामुळे होत नसतो, तो आतां
स्थानिवद्भाव न झाल्यामुळे होऊं लागेल. ईकार
आदेशाचें उदाहरण—अलुनि आशाम् अलु-
न्याशाम्. येथें 'ई हल्यघोः' (६।४।११३) ह्या
सूत्रानें सांगितलेला ईकार आदेश यण् आदे-
शाला स्थानिवद्भाव झाल्यामुळे होत नसतो,
तो आतां स्थानिवद्भाव न झाल्यामुळे होऊं
लागेला. अनुनासिकाला सांगितलेल्या आकार
आदेशाचें उदाहरण—अजज्ञि आशाम् अज-
प्राप्त होणारा जग्धि आदेश नव्हे.

३६. कारण स्थानी जो णिच् त्या निमित्तानें

आशाम् अजय्याशाम् । ये विभाषा [६.

४.४३] इत्यनुनासिकात्त्वं प्राप्नोति ॥

रायात्वप्रतिषेधश्च ॥ २६ ॥

राय आत्वस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
रायि आशाम् राय्याशाम् । रायो हलि
[७.२.८५] इत्यात्वं प्राप्नोति ॥

दीर्घे यलोपप्रतिषेधः ॥ २७ ॥

दीर्घे यलोपस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
सौर्ये नाम हिमवतः शृङ्गे तद्वांसौर्यी
हिमवानिति साविनाश्रये दीर्घत्वे कृत

इयाशाम्. ह्या ठिकाणी 'ये विभाषा' (६।४।
४३) ह्या सूत्राने नकाराच्या स्थानी सांगितलेला आकार आदेश यण्आदेशाला स्थानिवद्भाव झाल्यामुळे होत नसतो, तो आतां स्थानिवद्भाव न झाल्यामुळे होऊं लागेल.

(वा.२६) तसेंच रैशब्दाला सांगितलेल्या आत्वाचाही निषेध सांगितला पाहिजे. रायि आशाम् राय्याशाम् येथे 'रायो हलि' (७।२।८५) ह्या सूत्राने सांगितलेला आकार आदेश यण् आदेशाला स्थानिवद्भाव झाल्यामुळे होत नसतो, तो आतां स्थानिवद्भाव न झाल्यामुळे होऊं लागेल.

(वा.२७) तसेंच दीर्घ केल्यानंतर यकाराच्या लोपाचा प्रतिषेध सांगितला पाहिजे.

सौर्य नांवाची हिमवान् पर्वताची दोन शिखरे आहेत. त्या शिखरांनी युक्त अशा त्या पर्वताला सौर्यी^{३७} असे म्हणतात. सौर्यिन् येथे सुप्रत्यय पुढे असतांना 'इन् हन्' (६।४।१२) ह्या सूत्राने इकाराला दीर्घ केल्यानंतर 'सूर्यतिष्य' (६।४।१४९) ह्या सूत्राने सांगितलेला यकाराचा लोप दीर्घाला स्थानिवद्भाव झाल्यामुळे होत नसतो, तो आतां स्थानिवद्भाव न झाल्यामुळे होऊं लागेल.

(वा.२८) अकाराला दीर्घ आदेश केल्या-

३७. सूर्यशब्दाहून अण् प्रत्यय (४।३।११२) होऊन अकाराचा लोप (६।४।१४८) आणि ऊकाराला वृद्धीने औकार (७।२।११७) होऊन सौर्य

ईति यलोपः प्राप्नोति ॥

अतो दीर्घे यलोपवचनम् ॥ २८ ॥

अतो दीर्घे यलोपो वक्तव्यः । गार्गाभ्याम् वात्साभ्याम् । दीर्घे कृत आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति [६.४.१५१] इति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । आश्रीयते तत्र प्रकृतिस्तद्धित इति ॥ सर्वेषामेष परिहारः । उक्तं विधिग्रहणस्य प्रयोजनं विधिमात्रे स्थानिवद्यथा स्यादनाश्रीयमाणायांमपि प्रकृताविति ॥ अथवा पुनरस्त्व-

नंतर यकाराचा लोप होतो असे म्हणावे. गार्गाभ्याम्, वात्साभ्याम्, ह्या उदाहरणांमध्ये गार्ग्य आणि वात्स्य ह्या यञ् प्रत्ययान्त (४।३।१०५) शब्दाहून केलेल्या अण्प्रत्ययाला (४।३।१२७) 'सुपि च' (७।३।१०२) ह्या सूत्राने दीर्घही होतो. येथे 'आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति' (६।४।१५१) ह्या सूत्राने यकाराचा लोप होत असतो. दीर्घाला स्थानिवद्भाव होत असल्यामुळे 'अनाति' हा यलोपाचा निषेध होत नाही. परंतु आतां दीर्घाला स्थानिवद्भाव न झाल्यामुळे अनाति हा निषेध होऊं लागेल.

हा दोष येत नाही. कारण यलोप (६।४।१५१) हा तद्धित पुढे असतांना सांगितलेला असल्यामुळे स्थानीच्या निमित्तानेच प्राप्त होणारा आहे. तेव्हा स्थानिवद्भाव होण्यास कांहीच हरकत नाही.

आतांपर्यंत दिलेल्या सर्व दोषांचा असा परिहार आहे तो हा की विधि हा स्थानीच्या निमित्ताने प्राप्त होणारा जरी नसला तरीही स्थानिवद्भाव झाला पाहिजे असा विधिग्रहणाचा उपयोग पूर्वी सांगितलाच आहे (पृ. ३५५).

अथवा इतकाही प्रयत्न करण्याचे कारण नाही. स्थानीच्या निमित्ताने प्राप्त होणारा विधि असो अथवा नसो, तेथे स्थानिवद्भाव होतो

शब्द साधला आहे. त्याहून इन् प्रत्यय (५।३।११२) केला म्हणजे सौर्यिन् असा शब्द सिद्ध होतो.

विशेषेण स्थानिवदिति । ननु चोक्तमवि-
शेषेण स्थानिवदिति चेल्लोपयणादेशे गुरुवि-
धिर्द्विर्वचनादयश्च कसलोपे लुग्वचनं हन्ते-
र्धत्वमिति । नैष दोषः । यत्तावदुच्यतेऽ
विशेषेण स्थानिवदिति चेल्लोपयणादेशे
गुरुविधिरिति । उक्तमेतत् । न वा संयोग-
स्यापूर्वविधित्वादिति ॥ यदप्युच्यते द्विर्व-
चनादयश्च प्रतिषेधे वक्तव्या इति । उच्यन्ते
न्यास एव ॥ कसलोपे लुग्वचनमिति ।
क्रियते न्यास एव ॥ हन्तेर्धत्वमिति ।

असा सूत्रार्थच केला म्हणजे झालें.

पण ह्या पक्षावर 'अविशेषेण स्थानिवदि-
चेल्लोपयणादेशे गुरुविधिः', 'द्विर्वचनादयश्च',
'सलोपे लुग्वचनम्', 'हन्तेर्धत्वम्' (वा. २०-२३),
असे दोष दाखविले आहेत ना ?

हे दोष येत नाहीत. अविशेषेण स्थानिव-
दिति चेल्लोपयणादेशे गुरुविधिः' हा जो दोष
दिला आहे त्याचा परिहारही 'न वा संयोगस्या-
पूर्वविधित्वात्' (वा. १०) असा सांगितला
आहे. तसेंच 'द्विर्वचनादयश्च प्रतिषेधे' असा
जो दोष दिला आहे तोही दोष येत नाही.
कारण स्थानिवद्भावाचा निषेध सांगणाऱ्या
'न पदांत' ह्या पुढील सूत्रामध्ये द्विर्वचन वगैरे
शब्द पाणिनीनेच घातले आहेत. तसेंच 'स-
लोपे लुग्वचनम्' असा जो दोष दिला आहे
तोही बरोबर नाही. कारण तेथे देखील 'लुग्व-
दुह०' (६।३।७३) ह्या सूत्रामध्ये लुक् असा
शब्द पाणिनीने घातलाच आहे. आतां 'हन्ते-
र्धत्वम्' असा जो शेवटीं दोष दिला आहे
त्याचा परिहार सातव्या अध्यायामध्ये (७।३।

१. पदाचा अंत्यावयव कर्तव्य असतांना, द्वित्व
कर्तव्य असतांना, वरे प्रत्यय पुढें असतांना आणि
यलोप, स्वर, सवर्ण, अनुस्वार, दीर्घ, जश्, चर्
हे विधि कर्तव्य असतांना पूर्वसूत्रानें प्राप्त झालेला
स्थानिवद्भाव होत नाही.

२. पदसंज्ञा झाल्यानं अमुक वर्ण पदाचा अंत्याव-
यव आहे असे समजतें. तो वर्ण जरी पूर्वीपासूनच
अस्तित्वांत आलेला आहे तरी त्याला 'पदाचा अंत'

सप्तमे परिहारं वक्ष्यति ॥

न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वर-
सवर्णानुस्वारदीर्घजश्चिधिषु ॥
१.१.५८॥

पदान्तविधिं प्रति न स्थानिवदित्यु-
च्यते तत्र वेतस्वानिति रुः प्राप्नोति ।
नैष दोषः । भसंज्ञात्र बाधिका भविष्यति
तसौ मत्वर्थे [१.४.१९] इति । अकारा-
न्तमेतद्भसंज्ञां प्रति । पदसंज्ञां प्रति सका-
रान्तम् । ननु चैवं विज्ञायते यः संप्रति-

५४) सांगणार आहे.

(सू. ५८) पदान्तविधि कर्तव्य असतांना
स्थानिवद्भाव होत नाही असें येथें म्हटलें
आहे. तेव्हां वेतस्वान् येथें 'स्वादिष्वसर्व०'
(१।४।१७) ह्यानें सांगितलेली पदसंज्ञा हा
पदान्तविधि कर्तव्य असतांना वेतस् ह्यांतील
अकाराच्या लोपाला स्थानिवद्भावाचा निषेध
झाल्यामुळें वेतस् या सकारान्ताला पदसंज्ञा
होऊन रुत्व (८।२।६६) होऊं लागेल.

हा दोष येत नाही. कारण 'तसौ मत्वर्थे'
(१।४।१९) ह्यानें सांगितलेली भसंज्ञा पद-
संज्ञेचा बाध करील.

हा बाध होणार नाही. कारण भसंज्ञा
कर्तव्य असतांना स्थानिवद्भावाचा निषेध
नसल्यामुळें भसंज्ञा ही 'वेतस' ह्या अकारान्त
शब्दाला होणारी आहे. आणि पदसंज्ञा ही
'वेतस्' ह्या सकारान्ताला होणारी आहे.

पण जो विधि आतां पदान्ताला होणारा
आहे तो कर्तव्य असतांना स्थानिवद्भावाचा
निषेध सांगितला आहे ना ? तेव्हां पदसंज्ञा

असें पदसंज्ञा झाल्यानं म्हणता येतें, तेव्हां पद-
संज्ञेनें पदान्ताचे विधान होत असल्यामुळें पदसंज्ञेला
'पदान्तविधि' असें म्हणतां येतें. वेतस शब्दाहून
इमतुप् प्रत्यय (४।२।८७) होऊन अकाराचा लोप
(६।४।४३) झाला आहे.

३. प्रकृतसूत्रांतील विधिशब्दामध्ये भाव या
अर्थी किप्रत्यय न करतां कर्म या अर्थी केला
म्हणजे 'विधि' शब्दाचा 'विधान' इतकाच अर्थ न

पदान्त इति । कर्मसाधनस्य विधिशब्द-
स्योपादान एतदेवं स्यात् । अयं च विधि-
शब्दोऽस्त्येव कर्मसाधनो विधीयते विधि-
रिति । अस्ति भावसाधनो विधानं विधि-
रिति । तत्र भावसाधनस्य विधिशब्दस्यो-
पादान एष दोषो भवति । इह च ब्रह्म-

बन्ध्वा ब्रह्मबन्ध्वै धकारस्य जश्त्वं प्राप्नोति॥
अस्ति पुनः किञ्चिद्भावसाधनस्य विधि-
शब्दस्योपादाने सतीष्टं संगृहीतमाहोस्वि-
होषान्तमेव । अस्तीत्याह । इह कानि सन्ति
यानि सन्ति कौ स्तः यौ स्त इति योऽसौ
पदान्तो यकारो वकारो वा श्रूयेत स न

हा पदान्त विधि नसत्यामुळे स्थानिवद्भाव
होऊन पदसंज्ञा देखील भसंज्ञेसारखी 'वेतस'
ह्या अकारान्तालाच होणारी आहे.

हा सूत्रांतील विधिशब्द कर्मणि किप्रत्यय
(३।३।९२) करून साधला आहे असें गृहीत
धरलें तर हें तुमचें म्हणणें जुळेल. कारण हा
विधिशब्द विधीयते इति विधिः असा कर्मणि
किप्रत्यय करून साधितां येतो. तसाच विधानं
विधिः असा भावी किप्रत्यय करूनही साधितां
येतो. एकंदरीत सांगितलेलें जें कार्य त्याला
विधि म्हणतां येतें व त्या कार्याच्या विधानाला-
ही विधि म्हणतां येतें. तेव्हां भावी किप्रत्यय
करून विधान ह्या अर्थाचा विधिशब्द येथें
घेतला असतां पदसंज्ञा हा पदान्त विधि अस-
ल्यामुळे वेतस्वान् येथें दोष येणारच. तसेंच
ब्रह्मबन्ध्वा, ब्रह्मबन्ध्वै येथें पदसंज्ञा हा पदान्त

विधि कर्तव्य आहे म्हणून यणांला स्थानिव-
द्भावाचा निषेध झाल्यामुळे धकारान्त भागाला
पदसंज्ञा होऊन जश्त्वं (८।२।३९) होऊं लागेल.

पण असा भावी किप्रत्यय करून साध-
लेला विधिशब्द येथें घेण्यांत कांहीं एखादें
इष्ट साधत आहे काय ? का दोष देण्यापुरताच
तसा विधिशब्द घेतला आहांत ?

इष्ट साधत आहे असें आम्ही म्हणतो.
असें पाहा की 'कानि सन्ति, यानि सन्ति, कौ
स्तः, यौ स्तः, हीं जीं मूळचीं उदाहरणें आहेत
त्या ठिकाणीं यण् आणि आव् आदेश होऊन
पदान्त जो यकार किंवा वकार ऐकण्यांत येणार
तो ऐकूं येत नाही. कारण यकार आणि वकार
ह्या पदान्ताचें विधान कर्तव्य असल्यामुळे अ-
काराच्या लोपाला (६।४।१११) स्थानिवद्भा-
वाचा निषेध होत आहे. अशा तऱ्हेनें मूळचीं

होतां 'ज्याचें विधान पाणिनीनें केलें आहे तो' म्ह.
यण्, गुण, पदसंज्ञा वगैरे अर्थ होतो. तो पदान्ताला
होत असेल तर प्रकृतसूत्रानें स्थानिवद्भावाचा
निषेध होईल. पदसंज्ञेनें पदान्ताचें विधान जरी होतें
तरी 'पदान्ताला पदसंज्ञा होते' असें मुळींच म्हणतां
येत नाही. तेव्हां पदसंज्ञा कर्तव्य असतांना स्थानि-
वद्भावाचा निषेध होत नाही.

४. ब्रह्मबन्धु शब्दाहून ऊङ् प्रत्यय (४।१।६६)
होऊन सवर्ण एकादेश (६।१।१०१) होऊन ब्रह्मबन्धु
शब्द साधला आहे. पुढें तृतीयेचें एकवचन आणि
चतुर्थीचें एकवचन करून हीं रूपे साधलीं आहेत.
ऊकाराला यण् (६।१।७०) झालेला आहे. त्या
यणांला आणि एकादेशाला पदसंज्ञा (१।४।१७)
कर्तव्य असतांना स्थानिवद्भाव न झाल्यामुळे धका-
रान्त भागाला पदसंज्ञा होईल. भसंज्ञा ही धकारान्त
भागाला येत नाही म्हणून तिने पदसंज्ञेचा बाध

होत नाही. कारण भसंज्ञा कर्तव्य असतांना यणांला
आणि एकादेशाला स्थानिवद्भाव होत असल्यामुळे
तिच्या दृष्टीनें एकादेशाच्या पूर्वीची स्थिति अस-
ल्यामुळे ब्रह्मबन्धु असें उकारांत समजून ती प्राप्त
होणार आहे.

५. कर्म या अर्थी कि प्रत्यय घेऊन साधणारीं.
येथें सन्ति आणि स्तः या क्रियापदांतील अस्धातूच्या
अकाराचा जो लोप (६।४।१११) झाला आहे तो
स्थानिवद्भाव झाला तर मागील इकाराला यण्
(६।४।१।७७) आणि औकाराला आव् (६।१।७८)
आदेश होईल. परंतु पदान्त अशा इकार आणि
औकार यांना यण् व आव् आदेश हे विधि कर्तव्य
असल्यामुळे स्थानिवद्भाव होत नाही.

६. तेव्हा विधि शब्दामध्ये किप्रत्यय भाव या
अर्थी घेतला तरीही कानि सन्ति, कौ स्तः, हीं उदा-
हरणें साधत आहेत.

श्रूयते । षडिकश्चापि सिद्धो भवति । वाचिकस्तु न सिध्यति । अस्तु तर्हि कर्मसाधनः । यदि कर्मसाधनः षडिको न सिध्यति । अस्तु तर्हि भावसाधनः । वाचिको न सिध्यति । वाचिकषडिकौ न

संवदेते । कर्तव्योऽत्र यत्नः ॥ कथं ब्रह्मबन्ध्वा ब्रह्मबन्ध्वै । उभयत आश्रये नान्तादिवदिति ॥ कथं वेतस्वान् । नैवं विज्ञायते पदस्यान्तः पदान्तः पदान्तविधिं प्रतीति । कथं तर्हि । पदेऽन्तः पदान्तः

उदाहरणं साधून षडिकः हेही उदाहरण सिद्ध होत आहे.

पण भावीं किप्रत्यय करून साधलेला विधिशब्द घेतला तर वाचिकः हे उदाहरण सिद्ध होत नाही.

तर मग वाचिकः हे उदाहरण साधण्याकरितां कर्मणि किप्रत्यय करून साधलेलाच विधिशब्द येथें असूं दे.

पण कर्मणि किप्रत्यय करून साधलेला विधिशब्द येथें घेतला तर षडिकः हे उदाहरण सिद्ध होत नाही.

तर मग षडिकः हे उदाहरण साधण्याकरितां भावीं किप्रत्यय करून साधलेलाच विधिशब्द येथें असूं दे.

पण तसा घेतला तर वाचिकः हे उदाहरण सिद्ध होत नाही.

वाचिक व षडिक ह्या दोन उदाहरणांचा परस्परामध्ये उत्पन्न झालेला विरोध ज्या रीतीने नाहीसा होईल असा येथें यत्न करावा. तो यत्न म्हणजे भावसाधन विधिशब्द घेऊन षडिकः उदाहरण साधावे व वाचिकः ह्या उदाहरणामध्ये आशीर्दत्तः ह्या उत्तरपर्दाचा

७. षडङ्गुलिदत्त आणि वागाशीर्दत्त हे दोन्ही सामासिक शब्द मनुष्यविशेषाचीं नावे आहेत, षष् या पूर्वपदांतील श्वेटच्या षकाराला जश्त्वाने ङकार (८।२।३९) झाला आहे. तसेंच वाच् यातील चकाराला कुत्वाने (८।२।३०) ककार होऊन जश्त्वाने (८।२।३९) गकार झाला आहे. षडङ्गुलिदत्त आणि वागाशीर्दत्त याहून ठच् प्रत्यय (५।३।७८), त्याला इक आदेश (७।३।५०), शब्दांतील दुसऱ्या अचाच्या पुढील भागाचा लोप (५।३।८३), नंतर दुसऱ्या अचाचा लोप (६।४।१४८), होऊन षडिक आणि वाचिक हे शब्द होतात. षडिक येथें भसंज्ञा कर्तव्य असतांना अकाराच्या लोपाला स्थानिवद्भाव

लोप केला म्हणजे स्थानिवद्भावाची प्राप्तिच येत नाही.

भावसाधन विधिशब्द घेतला तर ब्रह्मबन्ध्वा, ब्रह्मबन्ध्वै हीं उदाहरणें कशीं साधावीं ?

‘उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्’ म्हणजे एकच विधि कर्तव्य असतांना पूर्वान्तवद्भाव आणि परादिवद्भाव (६।१।८५) हे दोन्ही एकदम होत नाहीत अशी परिभाषा आहे. म्हणून ब्रह्मबन्धु येथें सवर्ण दीर्घ एकादेश झाल्यानंतर परादिवद्भावानें स्वादिप्रत्यय आणि पूर्वान्तवद्भावानें स्वादिप्रत्यय ज्याहून केला तो प्रकृतिभाग ह्या दोन्ही गोष्टी एकदम घेतां येत नसल्यामुळे पदसंज्ञा (१।४।१७) होत नाही.

भावसाधन विधिशब्द घेतला तर वेतस्वान् हे उदाहरण कसें साधेल ?

पदाचा जो अंत तो पदान्त. पदान्ताचा जो विधि तो पदान्तविधि. तो पदान्तविधि कर्तव्य असतांना स्थानिवद्भाव होत नाही असा अर्थ पदान्तविधि ह्याचा समजू नये.

तर मग त्याचा अर्थ कसा समजावयाचा ?

पद पुढें असतांना जो अंत तो पदान्त.

होत असल्यामुळे भसंज्ञा ‘षष्’ या अकारान्ताला प्राप्त होते म्हणून तिने पदसंज्ञेचा बाध होत नाही. कारण विधिशब्दामध्ये भाव या अर्थी किप्रत्यय घेतल्यामुळे पदसंज्ञा कर्तव्य असतांना स्थानिवद्भावाचा निषेध होतो, म्हणून पदसंज्ञा षष् या अकारान्ताला न येता षष् या षकारान्ताला प्राप्त होते. त्या पदसंज्ञेमुळे जश्त्व होऊन षडिक हे उदाहरण सिद्ध होतें.

८. एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्यः (५।३।८४ वा. ४) ह्या वार्तिकानें उत्तरपदाचा लोप सांगितला आहे.

पदान्तविधिं प्रतीति । अथवा यथैवान्या-
न्यपि पदकार्याण्युपप्लवन्ते रुत्वं जश्त्वं
चैवमिदमपि पदकार्यमुपप्लोष्यते । किम् ।
भसंज्ञा नाम ॥

वरे यलोपविधिं प्रति न स्थानिवद्भव-
तीत्युच्यते तत्र ते अप्सु यायावरः प्रव-
पेत पिण्डान् अवर्णलोपविधिं प्रति स्थानि-
वत्स्यात् । नैष दोषः । नैवं विज्ञायते वरे

यलोपविधिं प्रति न स्थानिवद्भवतीति ।
कथं तर्हि । वरेऽयलोपविधिं प्रतीति । किमि-
दमयलोपविधिं प्रतीति ॥ अवर्णलोपविधिं
प्रति यलोपविधिं च प्रतीति ॥ अथवा योग-
विभागः करिष्यते । वरे लुप्तं न स्थानिवत् ।
ततो यलोपविधिं च प्रति न स्थानिवदिति ॥
यलोपे किमुदाहरणम् । कण्डूयतेरप्रत्ययः
कण्डूरिति । नैतदस्ति । कौ लुप्तं न स्थानि-

पदान्ताचा जो विधि तो पदान्तविधि. तो
पदान्तविधि कर्तव्य असतांना स्थानिवद्भाव
होत नाही असा त्याचा अर्थ समजावा.

अथवा पदान्तविधि म्हटल्याबरोबर रुत्वं,
जश्त्वं, इत्यादि पदकार्ये जशीं मनांत येतात
तसेंच हेंही पदकार्य म्हणूनच मनांत येईल.

तें कोणतें ?

भसंज्ञा हें तें पदकार्य होय. तेव्हां भसंज्ञा
कर्तव्य असतांनाही स्थानिवद्भावाचा निषेध
होत असल्यामुळे वेतस्वान् वगैरे ठिकाणीं
दोष येत नाही.

वरप्रत्ययाच्या निमित्तानें यकाराचा लोप
कर्तव्य असतांना स्थानिवद्भाव होत नाही असें
येथें म्हटलें आहे. तेव्हां 'अप्सु यायावरः
प्रवपेत पिण्डान्' येथें यायाय ह्या यङन्त या
धातूहून वरप्रत्यय (३।२।१७६) केला असतां
अकाराचा लोप (६।४।४८) आणि यकाराचा
लोप (६।१।६६) झाल्यानंतर आकाराचा लोप
(६।४।६४) कर्तव्य असतांना अकाराच्या
लोपाला स्थानिवद्भाव होईल आणि त्यामुळे
आकाराचा लोप होऊं लागेल.

हा दोष येत नाही. वरप्रत्ययाच्या निमि-
त्तानें यलोप कर्तव्य असतांना स्थानिवद्भाव
होत नाही असा अर्थ येथें समजूं नये.

९. तेव्हां वेतस्वान् येथें पुढील प्रत्ययभाग हा
पद नसल्यामुळे पदसंज्ञा कर्तव्य असतांनाही स्थानि-
वद्भावाचा निषेध होत नाही. तेव्हां वेतस् याला
पदसंज्ञा होत नाही.

१०. भसंज्ञा ही फक्त पदकार्याचा प्रतिबंध
करण्याकरतां होते. तेव्हां भसंज्ञा हेंही एक-

तर मग कसा अर्थ समजावयाचा ?

वरप्रत्यय पुढें असतांना जो अयलोप-
विधि कर्तव्य असतांना स्थानिवद्भाव होत
नाहीं असा अर्थ समजावयाचा.

अयलोपविधि म्हणजे काय ?

अकाराचा लोप कर्तव्य असतांना आणि
यकाराचा लोप कर्तव्य असतांना स्थानिवद्भाव
होत नाही असा त्याचा अर्थ आहे.

अथवा, येथें वरे आणि यलोप अशीं दोन
स्थानिवद्भावाच्या निषेधाचीं निरनिराळीं
निमित्तें समजावीत, म्हणजे वरप्रत्यय पुढें अस-
तांना झालेल्या लोपाला कोणतेंही कार्य कर्तव्य
असतांना स्थानिवद्भाव होत नाही आणि यका-
राचा लोप कर्तव्य असतांना कोठेंही स्थानिव-
द्भाव होत नाही.

यकाराचा लोपाचें उदाहरण कोणतें ?

कण्डूः हें त्याचें उदाहरण होय. येथें कण्डू-
य ह्या यक्-(३।१।२७) प्रत्ययान्त धातूहून
किप् प्रत्यय केला आहे. येथें अकाराच्या
लोपाला (६।४।४८) स्थानिवद्भाव न झाल्या-
मुळे यकाराचा लोप (६।१।६६) होतो.

हें उदाहरण बरोबर नाही; कारण 'कौ लुप्तं
न स्थानिवत्' म्हणजे कि पुढें असतांना
स्थानिवद्भाव होत नाही असें किलुगुपधात्व.

प्रकारचें पदकार्य होतें. तेव्हां कानि सन्ति येथें अस्-
धातूच्या अकाराच्या लोपाला स्थानिवद्भावाचा
निषेध करून यणाचा म्ह. पदान्तविधीचा प्रतिबंध
होतो तसा वेतस्वान्, ब्रह्मवन्ध्वा, येथें स्थानिवद्भा-
वाचा निषेध करून सकारांताला भसंज्ञा करून रुत्वं
वगैरे पदान्तविधीचा प्रतिबंध होतो असें समजावें.

वत् ॥ इदं तर्हि । सौरी बलाका । नैतदस्ति ।
उपधात्वविधिं प्रति न स्थानिवत् ॥ इदं
तर्हि प्रयोजनम् । आदित्यः । नैतदस्ति ।
पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत् ॥ इदं इर्हि । कण्डू-
तिः । वल्गूतिः । नैतदस्ति प्रयोजनम् ।
कण्डूया वल्गूयेति भवितव्यम् ॥ इदं
तर्हि । कण्डूयतेः क्तिच् । ब्राह्मणकण्डूतिः

क्षत्रियकण्डूतिः ॥

प्रतिषेधे स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजा-
देशो न स्थानिवत् ॥ १ ॥

प्रतिषेधे स्वरदीर्घयलोपविधिषु
लोपाजादेशो न स्थानिवद्भवतीति वक्त-
व्यम् ॥ स्वर । आकर्षिकः चिकीर्षकः
जिहीर्षकः । यो ह्यन्य आदेशः स्थानिव-

(वा.२) ह्या वचनानेच हैं सिद्ध आहे.

तर मग यकाराच्या लोपाचें उदाहरण
सौरी, बलाका, हें व्या. येथें सूर्यशब्दाहून अण्
प्रत्यय (४।३।११२) करून पुढें डीप् (४।१।
१५) प्रत्यय केला आहे. येथें सूर्यशब्दांतील
अकार आणि अण् प्रत्ययाचा अकार या
दोन्ही अकारांच्या लोपाला (६।४।४८) स्थानि-
वद्भावाचा निषेध झाल्यानंतर पुढील आका-
राचा लोप असिद्ध (६।४।१४८) असल्यामुळें
उपधा यकाराचा लोप (६।४।१४९) होतो.

हेही उदाहरण बरोबर नाही. कारण
उपधासंज्ञेमुळें होणारा विधि कर्तव्य अस-
तांना स्थानिवद्भाव होत नाही (वा.२) ह्या
वचनानेच हें सिद्ध होत आहे.

तर मग आदित्यः हें उदाहरण व्या.
अदितिशब्दाहून देवता ह्या अर्थी ण्य प्रत्यय
(४।१।८५) करून नंतर पुनः भव ह्या
अर्थी ण्य प्रत्यय (४।१।८५) केला आहे. येथें
पहिल्या ण्यप्रत्ययांतील अकाराच्या लोपाला
(६।४।४८) स्थानिवद्भाव न झाल्यामुळें
मागील यकाराचा 'हलो यमां०' (८।४।६४)
ह्याने लोप झाला आहे.

हें देखील उदाहरण बरोबर नाही. कारण
त्रिपादींतील कार्य कर्तव्य असतांना स्थानिव-
द्भाव होत नाही (वा.३) ह्या वचनानेच हें
सिद्ध होत आहे.

तर मग कण्डूतिः, वल्गूतिः, हीं उदाहरणें
व्या. येथें कण्डूय ह्या यक्प्रत्ययान्त धातूहून
क्तिन् प्रत्यय (३।३।९४) केला आहे. येथें
अकाराच्या लोपाला स्थानिवद्भाव न झाल्या-
मुळें यकाराचा लोप होतो.

हें देखील उदाहरण बरोबर नाही. कारण
येथें क्तिन्प्रत्ययाचा बाध करून अप्रत्यय
(३।३।१०२) होऊन कण्डूया, वल्गूया अशींच
उदाहरणें होणार आहेत.

तर मग कण्डूय ह्या यक्प्रत्ययान्त धातू-
हून क्तिच् प्रत्यय (३।३।१७४) करून साध-
लेलीं ब्राह्मणकण्डूतिः, क्षत्रियकण्डूतिः, हीं
उदाहरणें यलोपाचीं व्यावीत.

(वा.१) स्थानिवद्भावाचा निषेध सांग-
णाऱ्या ह्या सूत्रामध्ये स्वर, दीर्घ आणि
यलोप हे कर्तव्य असतांना अजादेशाला
स्थानिवद्भाव होत नाही असें जें म्हटलें आहे
तो अजादेश लोप असेल तरच स्थानिवद्भा-
वाचा निषेध होतो असें म्हणावें. स्वराचें
उदाहरण—आकर्षिकः, चिकीर्षकः, जिहीर्षकः.
ह्या उदाहरणांमध्ये लिट् स्वर (६।१।१९३)
कर्तव्य असतांना मध्ये झालेल्या आकाराच्या
लोपाला स्थानिवद्भाव होत नाही.

ज्या ठिकाणी लोपाशिवाय निराळा म्हणजे
भावरूप आदेश असेल तेथें स्वर कर्तव्य
असतांना त्याला स्थानिवद्भाव होणारच.

११. आकर्षशब्दाहून षल् प्रत्यय (४।४।९),
त्याला इक आदेश (७।३।६०), आणि मागील
अकाराचा लोप (६।४।१४८) झाला आहे. चिकीर्ष
या सन्प्रत्ययान्त कृ धातूहून आणि जिहीर्ष या सन्-

प्रत्ययान्त हृधातूहून ण्वल् प्रत्यय (३।१।१३३), त्याला
अक आदेश (७।१।१), आणि मागील अकाराचा
लोप (६।४।४८) झाला आहे.

देवासौ भवति । पञ्चारत्न्यः । दशारत्न्यः । स्वर ॥ दीर्घ । प्रतिदीन्ना प्रतिदीन्ने । यो ह्यन्य आदेशः स्थानिवदेवासौ भवति । किर्योः गिर्योः । दीर्घ ॥ यलोप । ब्राह्मण-कण्डूतिः क्षत्रियकण्डूतिः । यो ह्यन्य आदेशः स्थानिवदेवासौ भवति । वाय्वोः अध्व-
र्व्योरिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्त-
व्यम् । इह हि लोपोऽपि प्रकृत आदेशोऽ
पि विधिग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते दीर्घा-

दयोऽपि निर्दिश्यन्ते । केवलं तत्राभिसंब-
न्धमात्रं कर्तव्यम् । स्वरदीर्घयलोपविधिषु
लोपाजादेशो न स्थानिवदिति । आनुपूर्व्येण
संनिविष्टानां यथेष्टमभिसंबन्धः शक्यते
कर्तुं नचैतान्यानुपूर्व्येण संनिविष्टानि ।
अनानुपूर्व्येणापि संनिविष्टानां यथेष्टम-
भिसंबन्धो भवति । तद्यथा । अनङ्वाह-
मुदहारि या त्वं हरसि शिरसा कुम्भं
भगिनि साचीनमभिधावन्तमद्राक्षीरिति ।

उदाहरणः पञ्चारत्न्यः, दशारत्न्यः, ह्या ठिका-
णी यण् आदेशाला स्थानिवद्भाव ज्ञात्यामुळे
इगन्त उत्तरपद आहे म्हणून पूर्वपदाला
प्रकृतिस्वर (६।२।२९) होतो. दीर्घाचें उदा-
हरणः प्रतिदीन्ना, प्रतिदीन्ने. येथें अकाराच्या
लोपाला (६।४।१३४) स्थानिवद्भाव न ज्ञात्या-
मुळे हल् पुढें आहे म्हणून दिव्धातूच्या
उपधेला दीर्घ (८।२।७७) होतो. ज्या ठिकाणीं
लोपाशिवाय निराळा म्हणजे भावरूप आदेश
असेल तेथें त्याला दीर्घ कर्तव्य असतांना
स्थानिवद्भाव होणारच. उदाहरणः ^{१४}किर्योः,
गिर्योः. येथें यण् आदेशाला स्थानिवद्भाव
ज्ञात्यामुळे हल् पुढें नाहीं म्हणून दीर्घ (८।२।
७७) होत नाहीं. यलोपाचें उदाहरण. ब्राह्मण-
कण्डूतिः, क्षत्रियकण्डूतिः. ज्या ठिकाणीं
लोपाशिवाय निराळा म्हणजे भावरूप आदेश
असेल तेथें त्याला यलोप कर्तव्य असतांना
स्थानिवद्भाव होणारच. उदाहरणः ^{१५}वाय्वोः,
अध्वर्व्योः.

तर मग स्वर, दीर्घ आणि यलोप ह्यांच्या-
विषयीं तसें वचन केलें पाहिजे.

तसें वचन करावयास नको. कारण ह्या
प्रकृतसूत्रामध्ये लोपशब्द आहेच व आदेश-
शब्दाची अनुवृत्ति येत आहे व विधिशब्दा-
चीही अनुवृत्ति येत आहे. स्वर, दीर्घ, यलोप,
हे तर प्रकृतसूत्रामध्ये उच्चारलेच आहेत.
फक्त त्यांचा संबंध करावयाचा तो स्वर, दीर्घ,
यलोप, हे कर्तव्य असतांना लोपरूप अजा-
देशालाच स्थानिवद्भाव होत नाहीं असा केला
म्हणजे झालें.

पण एक प्रकारच्या विशेष क्रमानें उच्चार-
लेल्या पदांचा आपल्या इच्छेप्रमाणें संबंध
करितां येणें शक्य आहे. आणि हीं पदे तर
येथें तशा क्रमानें उच्चारलेलीं दिसत नाहींत.

तशा विशेष प्रकारच्या क्रमानें पदे उच्चा-
रलीं नसलीं तरी त्यांचा आपल्या इच्छेप्रमाणें
संबंध करितां येतो. जसें बैलाला, पाणी आण-
णारी, जी, तूं, आणत्येस, मस्तकानें, घागर,

१२. पञ्चारत्नि या द्विगुसमासाहून पुढें प्रथमा-
बहुवचनाचा जस् प्रत्यय केला आहे. 'जसादिषु०'
(७।३।१०९ वार्ति० १) यानें गुणाचा विकल्प केला
आहे.

१३. प्रतिउपसर्गपूर्वक दिव्धातूहून कनिन् प्रत्यय
(औणादिक १।१५४) करून प्रतिदिवन् शब्द
साधला आहे. त्याच्यापुढें तृतीयाएकवचनाचा टा
प्रत्यय आणि चतुर्थीएकवचनाचा डे प्रत्यय केला आहे.

१४. कृ आणि गृ धातूहून इप्रत्यय (उणा० १४

१४२) आणि धातूमधील ऋकाराला इत्व (७।१
१००) होऊन किरि आणि गिरि हे शब्द साधले
आहेत. त्यांच्यापुढें षष्ठीद्विवचनाचा ओस् प्रत्यय केला
आहे.

१५. वायु आणि अध्वर्यु या शब्दाहून ओस्
प्रत्यय आणि उकाराला यण् वकार (६।१।७७)
झाला आहे. त्या यणाला स्थानिवद्भाव ज्ञात्यामुळे
वल् पुढें नाहीं असें समजून यकाराचा लोप (६।१।
६६) होत नाहीं.

तस्य यथेष्टमभिसंबन्धो भवति । उदाहरि भगिनि या त्वं कुम्भं हरसि शिरसानङ्वाहं साचीनमभिधावन्तमद्राक्षीरिति ॥

क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्द्वासकुत्वेषूपसंख्यानम् ॥ २ ॥

क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्द्वासकुत्वेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ कौ किमुदाहरणम् । कण्डूयतेरप्रत्ययः कण्डूरिति ।

भगिनी, वेडावांकडा धावणाऱ्या, पहाती झालीस, अशीं जरी पदे उच्चारलीं आहेत तरी त्यांचा आपल्या इच्छेप्रमाणे संबंध करितां येतो तो असा : हे पाणी आणणाऱ्या भगिनी, जी तूं मस्तकानें घागर आणत्येस, ती तूं वेडावांकडा धावणाऱ्या बैलाला पहाती झालीस.

(वा. २) क्विप् प्रत्यय केला असतांना स्थानिवद्भाव होत नाही. लुकाला स्थानिवद्भाव होत नाही आणि उपधासंज्ञेच्या निमित्तानें होणारें कार्य, चङ्पर णि पुढें असतांना होणारा न्हस्व. व कुत्व हे विधि कर्तव्य असतांना स्थानिवद्भाव होत नाही.

क्विप्रत्यय पुढें असतांना स्थानिवद्भाव होत नाही ह्याचें उदाहरण कोणतें ?

कण्डूय ह्या यगन्त धातूहून क्विप् प्रत्यय केला असतांना कण्डूः असें रूप होतें; येथें अकाराच्या लोपाला (६।४।४८) स्थानिवद्भाव न झाल्यामुळें यकाराचा लोप (६।१।६६) होतो.

हें उदाहरण बरोबर नाही. कारण 'यकाराचा लोप कर्तव्य असतांना स्थानिवद्भाव होत नाही' असें ह्या सूत्रांतच म्हटलें आहे. त्यानेंच हें सिद्ध होत आहे.

तर मग पिपठीः हें उदाहरण घ्या. येथें पिपठिप् ह्या सन् प्रत्ययान्त धातूहून क्विप् प्रत्यय केला आहे. येथें अकाराच्या लोपाला

१६. लू आणि पू या धातूंना वृद्धि (७।२।११५) आणि आव् (६।१।७८) आदेश झाल्यानंतर त्या वकाराला क्विप् प्रत्यय पुढें असल्यामुळें ऊट् आदेश होऊन वृद्धि आणि एकादेश (६।१।८९) होऊन लौ, पौ,

नैतदस्ति । यलोपविधिं प्रति न स्थानिवत् ॥ इदं तर्हि । पिपठिषतेरप्रत्ययः पिपठीः । नैतदस्ति । दीर्घविधिं प्रति न स्थानिवत् ॥ इदं तर्हि । लावयतेलौः पावयतेः पौः । नैतदस्ति । अकृत्वा वृद्धथावादेशौ णिलोपः । प्रत्ययलक्षणेन वृद्धिर्भविष्यति ॥ इदं तर्हि । लवमाचष्टे लवयति । लवयतेरप्रत्ययो लौः पौः । स्थानिवद्भावाणेरुण्ण प्राप्नोति । कौ

(६।४।४८) स्थानिवद्भाव न झाल्यामुळें दीर्घ (८।२।७६) होतो.

हेंही उदाहरण बरोबर नाही. कारण दीर्घ कर्तव्य असतांना स्थानिवद्भाव होत नाही असें ह्या प्रकृतसूत्रांतच म्हटलें आहे, त्यानेंच हें सिद्ध होत आहे.

तर मग लौः^{१६}, पौः, हीं उदाहरणें घ्या. येथें लू आणि पू ह्या णिच्प्रत्ययान्त धातूहून क्विप् प्रत्यय केला आहे. येथें णिचाच्या लोपाला (६।४।५१) स्थानिवद्भाव न झाल्यामुळें ऊट् (६।४।१९) झाला आहे.

हींही उदाहरणें बरोबर नाहीत. कारण लू, पू, ह्या धातूंना वृद्धि, आवादेश करण्याच्या पूर्वीच णिच्प्रत्ययाचा लोप होतो. त्यानंतर प्रत्ययलक्षणानें वृद्धि (७।२।११५) केली म्हणजे हीं उदाहरणें सिद्ध होत आहेत.

तर मग लौः हेंच उदाहरण दुसऱ्या तऱ्हेचें घ्या. ह्या ठिकाणीं लवशब्दाहून णिच्प्रत्यय करून पुढें क्विप्रत्यय केला आहे. येथें अकाराच्या लोपाला (६।४।१५५) व णिचाच्या (६।४।५१) लोपाला स्थानिवद्भाव झाला तर ऊट् आदेश होणार नाही. परंतु क्विप् प्रत्यय पुढें असतांना झालेल्या लोपाला स्थानिवद्भाव होत नाही, ह्या निषेधानें स्थानिवद्भाव न झाल्यामुळें ऊट् आदेश होतो.

असे शब्द सिद्ध होतात. णिचाच्या लोपाला स्थानिवद्भाव झाला असता तर मध्यें व्यवधान येत असल्यामुळें ऊट् आदेश झाला नसता,

लुप्तं न स्थानिवदिति भवति ॥ एवमपि न सिध्यति । कथम् । कौ णिलोपो णा-
वकारलोपस्तस्य स्थानिवद्भावाद्गुण प्रा-
प्नोति । नैष दोषः । नैवं विज्ञायते कौ
लुप्तं न स्थानिवदिति । कथं तर्हि । कौ
विधिं प्रति न स्थानिवदिति ॥ लुकि कि-
मुदाहरणम् । बिम्बम् बदरम् । नैतदस्ति ।
पुंवद्भावेनाप्येतत्सिद्धम् ॥ इदं तर्हि ।

तरी पण हें उदाहरण सिद्ध होत नाहीं.
तें कां ?

येथें किप् प्रत्यय पुढें असतांना णिचाचा
लोप झाला आहे आणि णिच् पुढें असतांना
अकाराचा लोप झाला आहे. त्या अकाराच्या
लोपाला स्थानिवद्भाव होणारच आणि त्या-
मुळें ऊठ् होणार नाहीं.

हा दोष येत नाहीं. कारण 'किप् प्रत्यया-
च्या निमित्तानें झालेल्या लोपाला स्थानिव-
द्भाव होत नाहीं, असा ह्या वार्तिकांतील
कि ह्याचा अर्थ समजून नये. तर 'किप् प्रत्य-
याच्या निमित्तानें होणारा जो विधि तो कर्तव्य
असतांना कोणत्याही लोपाला स्थानिवद्भाव
होत नाही' असा अर्थ समजावा.

लुकाला स्थानिवद्भाव होत नाहीं ह्याचें
उदाहरण कोणतें ?

बिम्बम्, बदरम्, हीं त्याचीं उदाहरणें होत. ये-
थें बिम्ब+ई, बदर+ई, ह्या डीष्प्रत्ययान्त शब्दां-
हून पुढें केलेल्या अञ्-(४।३।१४०) प्रत्ययाचा
लुक् (४।३।१६३) झाल्यानंतर डीष्प्रत्ययाचा-
ही लुक् (१।२।४९) झाला आहे. त्या लुकाला
स्थानिवद्भाव न झाल्यामुळें मागील अका-
राचा लोप (६।४।१४८) होत नाहीं.

हें उदाहरण बरोबर नाहीं. कारण 'भस्या-
ढे तद्धिते' (६।३।३५ वा. ११) ह्या वार्ति-
कानें पुंवद्भाव केल्यानेंही हीं उदाहरणें सिद्ध
होत आहेत.

तर मग आमलकम् हें उदाहरण घ्या.

१७, बिम्बीच्या फळाला बिम्ब म्हणतात. आणि
बदरीच्या फळाला बदर म्हणतात. बिम्बी म्ह.

आमलकम् । एतदपि नास्ति । वक्ष्यत्ये-
तत् । फले लुग्वचनानर्थक्यं प्रकृत्य-
न्तरत्वादिति ॥ इदं तर्हि । पञ्चभिः
पट्वीभिः क्रीतः पञ्चपटुः दशपटुरि-
ति । ननु चैतदपि पुंवद्भावेनैव सिद्ध-
म् । कथं पुंवद्भावः । भस्याढे तद्धिते
पुंवद्भवतीति । भस्येत्युच्यते यजादौ च
भं भवति न चात्र यजादि पश्यामः ।

(येथें आमलक+ई ह्या डीष्प्रत्ययान्त शब्दाहून
पुढें केलेल्या मयट् (४।३।१४४) प्रत्ययाचा
लुक् (४।३।१६३) झाल्यानंतर डीष्प्रत्यया-
चाही लुक् झाला आहे. त्या लुकाला स्थानि-
वद्भाव न झाल्यामुळें मागील अकाराचा लोप
होत नाहीं. भसंज्ञा नसल्यामुळें पुंवद्भावानें हें
उदाहरण सिद्ध होत नाहीं.)

हेंही उदाहरण बरोबर नाहीं. कारण 'फले
लुग्वचनानर्थक्यं प्रकृत्यन्तरत्वात्' असें तेथें
(४।३।१६३ वा. १) वार्तिककार सांगणार
आहेतच.

तर मग पञ्चभिः पट्वीभिः क्रीतः पञ्च-
पटुः, दशपटुः, हीं उदाहरणें घ्या. पञ्चपटु+
ई ह्या डीष्-(४।३।१४४) प्रत्ययान्त शब्दाहून
केलेल्या ठक्-(५।१।१९) प्रत्ययाचा लुक् (५।
१।२८) झाल्यानंतर डीष्प्रत्ययाचाही लुक्
झाला आहे. त्या लुकाला स्थानिवद्भाव न
झाल्यामुळें उकाराला यण् होत नाहीं.

पण हें उदाहरण देखील पुंवद्भावानें सिद्ध
होत आहे.

येथें पुंवद्भाव कसा होईल ? कारण 'ढ-
प्रत्ययाखेरीज तद्धित प्रत्यय पुढें असतांना भ-
संज्ञकाला पुंवद्भाव होतो' असा तेथें (६।३।
३५ वा. ११) भसंज्ञकाला पुंवद्भाव सांगितला
आहे. भसंज्ञा (१।४।१८) ही यजादिप्रत्यय
पुढें असतांना होत असते. आणि येथें तर
यजादिप्रत्यय कोणीच दिसत नाहीं.

पण प्रत्ययलक्षणानें यजादिप्रत्यय पुढें
तोंडली. बदरी म्ह. बोर.

प्रत्ययलक्षणेन यजादिः । वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् । एवं तर्हि ठक्छ-सोश्चेत्येवं भविष्यति । ठक्छसोश्चेत्युच्यते न चात्र ठक्छसौ पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन । न लुमता तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः ॥ न खल्वप्यवश्यं ठगेव क्रीतप्रत्ययः क्रीताद्यर्था एव तद्धिताः । किं तर्हि । अन्येऽपि तद्धिता ये

लुकं प्रयोजयन्ति । पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्येति पञ्चेन्द्रः दशेन्द्रः पञ्चाग्निः दशाग्निः । उपधात्वे किमुदाहरणम् । पिप-ठिषतेरप्रत्ययः पिपठीरिति । नैतदस्ति । दीर्घाविधिं प्रति न स्थानिवत् ॥ इदं तर्हि । सौरी बलाका । नैतदस्ति । यलोपविधिं प्रति न स्थानिवत् ॥ इदं तर्हि । पारिखीयः । चङ्परनिर्हासे चोपसंख्यानं कर्तव्यम् ।

आहे असें म्हणतां येईल.

‘वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्’ (पृ. १६१ पं. १३) म्हणजे वर्णाच्या निमित्ताने कार्य कर्तव्य असतांना प्रत्यय लक्षण होत नाही.

तर मग ‘ठक्छसोश्च’ (६।३।३५ वा. १२) ह्या वार्तिकाने तेथें पुंवद्भाव होईल.

पण त्या ठिकाणीं ठक् किंवा छस् पुढें असतांना तो पुंवद्भाव सांगितला आहे. आणि येथें तर ठक् किंवा छस् ह्या प्रत्ययांपैकी कोणीच दिसत नाही.

प्रत्ययलक्षणानें ठक्प्रत्यय पुढें आहे असें म्हणतां येईल.

‘न लुमता तस्मिन्’ (१।१।६३ वा. १५) ह्या सूत्रानें प्रत्ययलक्षणाचा निषेध होत आहे.

शिवाय खरोखर क्रीत ह्या अर्थी एक ठक्च प्रत्यय आहे असें नाही. तसेंच सर्वच तद्धितप्रत्यय क्रीत ह्या अर्थीच आहेत असेंही नाही. तर दुसरे असेही तद्धितप्रत्यय आहेत की जे लुकाला कारण होतात व त्या ठिकाणीं पुंवद्भावाचें नांवही काढतां येत नाही. उदाहरण—पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्य पञ्चेन्द्रः, दशेन्द्रः, पञ्चाग्निः, दशाग्निः, पञ्च+इन्द्र+आन्+ई ह्या डीपन्त शब्दाहून केलेल्या

अण्—(४।२।२४) प्रत्ययाचा लुक् (४।१।८८) झाल्यानंतर डीप्प्रत्ययाचाही लुक् झाला आहे. त्यामुळे त्या डीप्प्रत्ययाबरोबर सांगितलेला आनुगागमही तेथें राहत नाही. लुकाला स्थानिवद्भाव झाला तर तो आनुक् आगम राहूं लागेल. तसाच पञ्चाग्निः, दशाग्निः, ह्या ठिकाणीं ऐकार आदेश (४।१।३७) राहूं लागेल.

‘उपधासंज्ञेच्या निमित्तानें होणारें कार्य कर्तव्य असतांना स्थानिवद्भाव होत नाही’ ह्याचें उदाहरण कोणतें ?

पिपठीः हें त्याचें उदाहरण होय. येथें पिपठिष् ह्या सन्प्रत्ययान्त धातूहून किप् प्रत्यय केला आहे.

हें उदाहरण बरोबर नाही. कारण दीर्घ कर्तव्य असतांना स्थानिवद्भाव होत नाही असें ह्या प्रकृतसूत्रांतच म्हटलें आहे. त्यानेंच हें उदाहरण सिद्ध होत आहे.

तर मग पारिखीयः हें उदाहरण व्या. परिखाशब्दाहून चातुरर्थिक अण् (४।२।६७) प्रत्यय करून त्याच्यापुढें पारिखे भवः या अर्थी छ प्रत्यय (४।२।१४१) केला आहे. येथें परिखा शब्दांतील आकाराच्या लोपाला

१८. ठक् प्रत्ययाला इक आदेश झाल्यानंतर त्याचा लुक् झाला आहे तेव्हां प्रत्ययलक्षणानें अजादिप्रत्यय पुढें आहे असे समजतां येईल.

१९. न लुमताङ्गस्य या सूत्रामध्ये ‘अङ्गस्य’ असें म्हटलें असल्यामुळे अङ्गस्य या अधिकारांतील कार्य कर्तव्य असतांनाच प्रत्ययलक्षणाचा निषेध होईल म्हणून अङ्गस्य याच्या एवजी तस्मिन्

असें पद सूत्रामध्ये घालावें अशी वार्तिककारांची सूचना आहे. तेव्हां येथें पुंवद्भाव जरी अङ्गस्य या अधिकारांत नाही तरी येथें प्रत्ययलक्षणाचा निषेध होतो. एकंदरीत येथें पुंवद्भावानें सिद्ध होत नसल्यामुळे लुकाला स्थानिवद्भाव होत नाही यानेंच हें उदाहरण साधलें पाहिजे असें ठरतें.

वादितवन्तं प्रयोजितवान् अवीवदद्वीणां
परिवादकेन । किं पुनः कारणं न सिध्यति ।
योऽसौ णौ णिलुप्यते तस्य स्थानिवद्भा-
वाद्भ्रस्वत्वं न प्राप्नोति । ननु चैतदप्यु-
पधात्वविधिं प्रति न स्थानिवदित्येव सि-
द्धम् । विशेष एतद्वक्तव्यम् । क । प्रत्य-
यविधाविति । इह मा भूत् । पटयति
लघयतीति ॥ कुत्वे चोपसंख्यानं कर्त-
व्यम् । अर्चयतेरर्कः मर्चयतेर्मर्कः । नैत-

द्व्यन्तम् । औणादिक एष कश्चिद्वस्तस्मि-
न्नाष्टमिकं कुत्वम् । एतदपि णिचा व्य-
वहितत्वान्न प्राप्नोति ॥

पूर्वत्रासिद्धे च ॥ ३ ॥

पूर्वत्रासिद्धे च न स्थानिवदिति वक्त-
व्यम् । किं प्रयोजनम् ।

प्रयोजनं कसलोपः सलोपे ॥ ४ ॥

कसलोपः सलोपे प्रयोजनम् । अदुग्ध
अदुग्धाः । लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्म-

(६।४।१४८) स्थानिवद्भाव न ज्ञात्यामुल्ले
पारिख यांतील खकाराला उपधासंज्ञा कर्तां
आली म्हणून छ प्रत्यय कर्तां आला.

चङ्पर णि पुढें असतांना होणारा न्हस्व
कर्तव्य असतांना स्थानिवद्भाव होत नाहीं असें
म्हणावें. उदाहरण—वादितवन्तं प्रयोजितवान्,
अवीवदत् वीणां परिवादकेन. ह्या ठिकाणीं
अवीवदत् येथें वाजविणें ह्या अर्थाच्या णिज-
न्त वदधातूहून पुनः दुसरा णिच् प्रत्यय केला
आहे.

पण हें उदाहरण सिद्ध न होण्याचें काय
वरें कारण ?

कारण जो हा दुसरा णिच् पुढें असतांना
पहिल्याला णिचाचा लोप (६।४।५१) झाला
आहे त्याला स्थानिवद्भाव झाला तर त्यानें
व्यवधान येत असल्यामुल्ले न्हस्व (७।४।१)
होणार नाहीं.

पण उपधासंज्ञेच्या निमित्तानें होणारें कार्य
कर्तव्य असतांना स्थानिवद्भाव होत नाहीं
ह्या म्हणण्यानेंच हें सिद्ध होत आहे.

तसें सिद्ध होणार नाहीं; कारण उपधा-
संज्ञेच्या निमित्तानें होणारें विशेष प्रकारचें
कार्य कर्तव्य असतांनाच स्थानिवद्भाव होत
नाहीं, असें तेथें म्हटलें पाहिजे.

विशेष कार्य कर्तव्य असतांना म्हणजे
कोठें ?

२०. पटु, लघु, या शब्दांहून 'प्रातिपदिकाद्वा-
त्वेथें०' या गणसूत्रानें णिच् प्रत्यय झाला आहे

प्रत्ययाचें विधान न कर्तव्य असतांना.
कारण पेटयति, लघयति, ह्या ठिकाणीं उप-
धासंज्ञेच्या निमित्तानें वृद्धि (७।२।१६)
कर्तव्य असतांना टिलोपाला स्थानिवद्भा-
वाचा निषेध न झाला पाहिजे.

तसेंच कुत्व कर्तव्य असतांना स्थानिवद्-
भाव होत नाहीं असें म्हटलें पाहिजे. उदाहरण
अर्कः, मर्कः. येथें अर्चि आणि मर्चि ह्या
णिच्प्रत्ययान्त धातूहून घञ् प्रत्यय (३।३।१८)
केला आहे. येथें णिचाच्या लोपाला (६।४।
५१) स्थानिवद्भाव न ज्ञात्यामुल्ले कुत्व
(७।३।५२) होत आहे.

पण ह्या ठिकाणीं घञ् प्रत्ययच केलेला
नाहीं. तर औणादिक कप्रत्ययच येथें केला
आहे. आणि तो प्रत्यय केल्यानंतर आठव्या
अध्यायांतील कुत्व (८।२।३०) झालें आहे.

पण स्थानिवद्भाव झाला तर णिच्प्रत्य-
यानें व्यवधान येत असल्यामुल्ले तें देखील
कुत्व होणार नाहीं.

(वा.३) त्रिपादींतील कार्य कर्तव्य अस-
तांना स्थानिवद्भाव होत नाहीं असें ह्मणावें.

ह्याचें उदाहरण कोणतें ?

(वा.४) सकाराचा लोप (८।२।२६) कर्तव्य
असतां कस प्रत्ययांतील अकाराच्या लोपाला
(७।३।७३) स्थानिवद्भाव होत नाहीं हा त्याचा
उपयोग आहे. उदा० अदुग्ध, अदुग्धाः.

आणि उकाराचा 'टेः' (६।४।५४) यानें लोप
झाला आहे.

नेपदे दन्त्ये [७.३.७३] इति लुग्रहणं न कर्तव्यं भवति ॥

दध आकारलोप आदिचतुर्थत्वे ॥ ५

दध आकारलोप आदिचतुर्थत्वे प्रयोजनम् । धत्से धद्धवे धद्धवमिति । दधस्तथोश्च [८.२.३८] इति चकारो न कर्तव्यो भवति ॥

हलो यमां यमि लोपे ॥ ६ ॥

हलो यमां यमि लोपे प्रयोजनम् । आदित्यः । हलो यमां यमि लोपः सिद्धो भवति ॥

अल्लोपणिलोपौ संयोगान्तलो-

पप्रभृतिषु ॥ ७ ॥

अल्लोपणिलोपौ संयोगान्तलोपप्रभृ-

‘लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये’ (७।३।७३) ह्या सूत्रामध्ये लृक् हा शब्द घालावयास नको. मागून येणाच्या लोपाच्या अनुवृत्तीनेच काम भागेल. अत्याचा म्ह. अकाराचा लोप झाला तरी सकाराचा लोप होणार नाही.

दुसरें प्रयोजन असें कीं ‘दधा’ ह्यांतील अकाराच्या लोपानंतर पहिल्या दकाराला चौथा म्हणजे धकार (८।२।३७) कर्तव्य असतांना स्थानिवद्भाव होत नाही; उदा० धत्से, धद्धवे, धद्धवम्. ह्या ठिकाणीं चौथा वर्ण आदेश होण्याकरितां ‘दधस्तथोश्च’ (८।२।३८) ह्या सूत्रामध्ये सकार आणि ध्व शब्द ह्यांच्या अनुवृत्तीकरितां केलेलाच शब्द आतां करावयास नको.^{२१}

(वा.६) आणखी प्रयोजन असें कीं ‘हलो यमां०’ (८।४।६४) ह्यानें लोप कर्तव्य असतांना स्थानिवद्भाव होत नाही; उदा० आदित्यः. येथें अकाराच्या लोपाला स्थानिवद्भाव न झाल्यामुळे हलो यमां० ह्या सूत्रानें लोप होतो.^{२२}

(वा.७) आणखी प्रयोजन असें कीं संयोगान्त लोप वगैरे कार्ये कर्तव्य असतांना अकाराच्या लोपाला व णिचाच्या लोपाला स्थानि-

तिषु प्रयोजनम् । पापच्यतेः पापक्तिः । यायज्यतेर्यायष्टिः । पाचयतेः पाक्तिः । याजयतेर्याष्टिः ॥

द्विर्वचनादीनि च ॥ ८ ॥

द्विर्वचनादीनि च न पठितव्यानि भवन्ति । पूर्वत्रासिद्धेनैव सिद्धानि भवन्ति ॥ किमविशेषेण । नेत्याह ।

वरेयलोपस्वरवर्जम् ॥ ९ ॥

वरेयलोपं स्वरं च वर्जयित्वा ॥

तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वण-
त्वेषु ॥ १० ॥

तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु ॥ संयोगादिलोप ।

वद्भाव होत नाही, उदा० पापक्तिः, यायष्टिः, पाक्तिः, याष्टिः. पहिल्या दोन उदाहरणांमध्ये पापच्य आणि यायज्य ह्या यङ्प्रत्ययान्त धातूंहून क्तिच् प्रत्यय (३।३।१७४) केला आहे. पुढील दोन उदाहरणांमध्ये पाचि आणि याजि ह्या णिच्प्रत्ययान्त धातूंहून क्तिच् प्रत्यय केला आहे. येथें यङ्प्रत्ययांतील अकाराच्या लोपाला व णिचाच्या लोपाला स्थानिवद्भाव न झाल्यामुळे कुत्व (८।२।३०) आणि (८।२।३६) षत्व हीं होतात.

(वा.८) आणखी उपयोग असा की ह्या प्रकृतसूत्रामध्ये द्विर्वचन वगैरे शब्द घालावयास नकोत. कारण तीं द्विर्वचन वगैरेंचीं उदाहरणे ह्या प्रकृत वार्तिकानेंच सिद्ध होत आहेत.

पण काय, द्विर्वचन वगैरे सर्वच शब्द घालावयास नकोत कीं काय ?

तसें नाही असें आम्ही म्हणतो.

(वा.९) वरे, यलोप आणि स्वर ह्या तीन शब्दांखेरीज बाकीचे शब्द घालावयास नकोत.

(वा.१०) त्रिपादींतील कार्ये कर्तव्य असतांना स्थानिवद्भाव होत नाही. झाला संयोगादि-

२१. कारण ‘एकाचो०’ (८।२।३७) ह्या पूर्वसूत्रानें चवथा म्ह. धकार आदेश सिद्ध होत आहे.

२२. याच सूत्रावरील मागील भाष्य पृष्ठ ३७६.

काक्यर्थम् । वास्यर्थम् । स्कोः संयोगा-
द्योरन्ते च [८.२.२९] इति लोपः प्रा-
प्नोति ॥ लत्वम् । निगार्यते निगाल्यते ।
अचि विभाषा [८.२.२१] इति लत्वं
न प्राप्नोति ॥ णत्वम् । माषवपनी
व्रीहिवपनी । प्रातिपदिकान्तस्येति णत्वं
प्राप्नोति ॥

द्विर्वचनेऽचि ॥ १.१.५९ ॥
आदेशे स्थानिवदनुदेशात्तद्वतो

द्विर्वचनम् ॥ १ ॥

आदेशे स्थानिवदनुदेशात्तद्वतः । किं-
वतः । आदेशवतो । द्विर्वचनं प्राप्नोति ॥
तत्र को दोषः ।

तत्राभ्यासरूपम् ॥ २ ॥

तत्राभ्यासरूपं न सिध्यति । चक्रतुः
चक्रुरिति ॥

अजग्रहणं तु ज्ञापकं रूपस्थानिवद्भा-
वस्य ॥ ३ ॥

लोप, लत्व व णत्व कर्तव्य असतांना दोष येतो;
म्हणून हीं तीन कार्ये कर्तव्य असतांना स्थानि-
वद्भाव होतो असें म्हटलें पाहिजे. त्यापैकी
संयोगादिलोपाचें उदाहरण—काक्यर्थम्, वा-
स्यर्थम्. येथें काकी आणि वासी ह्यांतील ईका-
राला यण् केल्यानंतर 'स्कोः संयोगाद्योः' (८।
२।२९) ह्या सूत्रानें ककार आणि सकार ह्यांचा
लोप प्राप्त होतो. परंतु यणाला स्थानिवद्भाव
झाल्यामुळें तो लोप होत नाही. निगार्यते,
निगाल्यते, हें उदाहरण लत्वाचें होय. येथें
णिचाचा लोप झाल्यानंतर अच् पुढें नसल्या-
मुळें 'अचि विभाषा' (८।२।२१) ह्या सूत्रानें
लत्व होणार नाही. परंतु णिचाच्या लोपाला
स्थानिवद्भाव झाल्यामुळें लत्व होतें. माष-
वपनी, व्रीहिवपनी, हीं उदाहरणें णत्वाचीं होत.
येथें वपन ह्यांतील अकाराचा लोप (६।४।

१४८) केल्यानंतर 'प्रातिपदिकान्त' (८।४।
११) ह्या सूत्रानें 'नकार हा प्रातिपदिकाच्या
अंती आहे' असें समजून त्याला णत्व प्राप्त
होतें. परंतु अकाराच्या लोपाला स्थानिवद्भाव
झाल्यामुळें तें णत्व होत नाही.

(सू.५९) (वा.१) 'आदेश हा स्थानीसारखा
समजावा' असा या सूत्रानें अतिदेश केला
आहे. तेव्हां त्यानें युक्त अशा भागाला.

त्यानें म्हणजे कशानें युक्त ?

आदेशानें युक्त अशा भागाला द्वित्व होऊं
लागेले.

मग तसें झालें तर दोष कोणता ?

(वा.२) तसें झालें तर चक्रतुः, चक्रुः, येथें
अभ्यासाचें 'च' हें स्वरूप सिद्ध होणार नाही.

(वा.३) हा आचार्य पाणिनि प्रकृतसूत्रा-
मध्ये जें 'अचि' असें म्हणतो त्यावरून तो

२३. नि उपसर्गपूर्वक गृ धातूहून णिच् प्रत्यय
करून पुढें कर्मणि लट् प्रत्यय केला आहे. मध्यें यक्
प्रत्यय (३।१।६७) आणि णिचाचा लोप (६।४।५१)
झाला आहे.

२४. वप् धातूहून ल्युट् प्रत्यय (३।३।११७),
त्याला अन आदेश (७।१।१), पुढें लीप् प्रत्यय
(४।१।१५), आणि अकाराचा लोप (६।४।१४८)
झाला आहे.

१. द्वित्वाला कारणीभूत असा अच् पुढें अप-
तांना त्या अचाच्या निमित्तानें झालेला जो अजादेश
त्याला द्वित्व कर्तव्य असतांना स्थानीचें रूप प्राप्त
होते. या सूत्राचा दुसरा अर्थ 'द्वित्वाला कारणीभूत
असा अच् पुढें असतांना त्या अचाच्या निमित्तानें

प्राप्त झालेला जो अजादेश तो द्वित्व करीपर्यंत होत
नाहीं,' असा होतो.

२. कारण आदेश जरी स्थानीसारखा समजला
तरी त्याला कांहीं प्रत्यक्ष स्थानीचें रूप प्राप्त झालें
नाहीं.

३. कृ-धातूच्या ऋकाराला रेफ हा यण् आदेश
केल्यानंतर धातूमध्यें फक्त कृ आणि र अशीं दोन
व्यंजनं राहिलीं. तेव्हां एकाच भागाला सांगितलेलें
द्वित्व होणार नाही. आतां प्रकृतसूत्रानें आदेश
स्थानीसारखा समजला तर तो एकाच भाग आहे
अशा भावनेनें द्वित्व होईल. परंतु होईल तें कृ
यालाच होईल. तेव्हां अभ्यासांत अकार येणार नाही.

यद्यमज्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्या-
चार्यो रूपं स्थानिवद्भवतीति । कथं
कृत्वा ज्ञापकम् । अज्ग्रहणस्यैतत्प्रयोजन-
मिह मा भूत् । जेघ्रीयते देध्मीयत इति ।
यदि रूपं स्थानिवद्भवति ततोऽज्ग्रहण-
मर्थवद्भवति । अथ हि कार्यं नार्थोऽ-
ज्ग्रहणेन । भवत्येवात्र द्विर्वचनम् ॥

तत्र गाड्प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

तत्र गाडः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

असें ज्ञापित करतो की 'येथें आदेश हा नुसता स्थानीसारखा समजावयाचा नाही', तर त्या आदेशाला स्थानीसारखें स्वरूप प्राप्त होतें'.

हें ज्ञापक कसें बरें जमतें ?

असें जमतें की जेघ्रीयते, देध्मीयते, या ठिकाणीं यङ् पुढें असतांना घ्रा, ध्मा धातूंच्या आकाराला झालेला जो ईकार आदेश (७।४।३१) त्याला प्रकृतसूत्रानें स्थानिवद्भाव होऊं नये म्हणून 'अचि' असें येथें म्हटलें आहे. पण जर प्रकृतसूत्रानें आदेशाला स्थानीचें म्ह. आकाराचें रूप प्राप्त झालें तरच, घ्रा, ध्मा यांना द्वित्व होऊन रूप विधडेल. तें न विधडण्याकरतां अचि असें म्हटलें पाहिजे, असा त्याचा उपयोग दाखवितां येतो. जर स्थानीचें रूप प्राप्त न होतां फक्त कार्याचा अतिदेश केला तर येथें फक्त स्थानीच्या भावनेनें द्वित्व हें कार्य होईल पण होईल तें आदेशानें म्ह. ईकारानें युक्त अशा घ्री, ध्मी यालाच होत असल्यामुळे अचि हें पद व्यर्थ होईल.

(वा.४) इङ् धातूला जो गाड् आदेश

४. तेव्हां लिटाला तिङ् आदेशकरण्यापूर्वीच गाड् आदेश होतो. हा लकारावस्थेतच होत असल्यामुळे 'हा आदेश अच् पुढें असतांना झाला' असें म्हणतां येत नाही.

५. प्रकृतसूत्रामध्ये 'द्विर्वचने' हें 'द्वित्व कर्तव्य असतांना' अशा अर्थाचें आहे. 'द्वित्वाला निमित्त' अशा अर्थानें अचाचें विशेषण नाही. तेव्हां णिच् प्रत्यय जरी द्वित्वाला निमित्त नसला तरी तो अच् पुढें असतांना अजादेशाला प्रकृतसूत्रानें स्थानीचें रूप प्राप्त होईल. तेव्हां कृत्धातूच्या ऋकाराला झालेला

अधिजगे । इवर्णाभ्यासता प्राप्नोति ॥
न वक्तव्यः । गाड् लिटि [२.४.४९]
इति द्विलकारको निर्देशः । लिटि लका-
रादाविति ॥

कृत्येजन्तदिवादिनामधातुष्वभ्यास-
रूपम् ॥ ५ ॥

कृत्येजन्तदिवादिनामधातुष्वभ्यास-
रूपं न सिध्यति ॥ कृति । अचिकीर्तत् ।
कृति ॥ एजन्त । जग्ले मग्ले । एजन्त ॥

(२।४।४९) होतो त्याला प्रकृतसूत्रानें स्थानीचें रूप प्राप्त होत नाही असें म्हणावें. नाही तर अधिजगे येथें इ याला द्वित्व होऊन अभ्यासामध्ये इकार होऊं लागेल.

हा निषेध सांगावयास नको. कारण 'गाड् लिटि' या सूत्रामध्ये दोन लकार पाणिनीनें उच्चारले आहेत. (म्ह. लिटि याच्या मागे आणखी एक लकार उच्चारला आहे.) तेव्हां लकारादि लिट् प्रत्यय पुढें असतांना गाड् आदेश होतो असा त्याचा अर्थ होतो. म्हणून अचि या म्हणण्यानेंच तेथें प्रकृतसूत्र प्रवृत्त होत नाही.

(वा.५) कृति म्ह. णिच् प्रत्ययान्त कृत् धातु, एजंत धातु, दिव् वगैरे धातु आणि नामधातु या ठिकाणीं द्वित्व कर्तव्य असतांना प्रकृतसूत्रानें आदेशाला स्थानीचें रूप प्राप्त होत असल्यामुळे अभ्यासाचें इष्ट रूप सिद्ध होत नाही. कृति धातूचें उदाहरण-अचिकीर्तत्. एजंताचीं उदाहरणें-जग्ले, मग्ले. दिव् वगैरे धातूंचीं उदाहरणें-दुर्द्वृषति, सुस्यूषति. जो इकार आदेश (७।१।१०) त्याला पुन्हां ऋ असें रूप आलें तर त्याला द्वित्व होऊन अभ्यासामध्ये इकार येणार नाही.

६. ग्लै, म्लै, या धातूंच्या ऐकाराला जो आकार आदेश (६।१।४५) त्याला प्रकृतसूत्रानें स्थानीचें रूप प्राप्त झालें तर ग्लै, म्लै, यांना द्वित्व होऊन अभ्यासामध्ये इकार येईल.

७. दिव्धातूहून सन् प्रत्यय करून धातूच्या वकाराला ऊट् आदेश (६।४।१९) केल्यानंतर तो ऊकार अच् पुढें असतांना मागे इकाराला झालेला

दिवादि । दुद्यूषति सुस्यूषति । दिवादि ॥
नामधातु । भवनमिच्छति भवनीयति
भवनीयतेः सन् बिभवनीयिषति ॥ एवं
तर्हि प्रत्यय इति वक्ष्यामि ।

प्रत्यय इति चेतकृत्येजन्तनामधातु-
ष्वभ्यासरूपम् ॥६॥

प्रत्यय इति चेतकृत्येजन्तनामधातुष्व-
भ्यासरूपं न सिध्यति । दिवादय एके
परिहृताः ॥ एवं तर्हि द्विर्वचननिमित्ते-
ऽच्यजादेशः स्थानिवदिति वक्ष्यामि ।

नामधातूचें उदाहरण-विभवनीयिषति. येथें
भवनाची इच्छा करतो ह्या अर्थी भवन
शब्दाहून क्यच् प्रत्यय (३।१।८) करून नंतर
त्या 'भवनीय' या नामधातूहून सन् प्रत्यय
(३।१।७) केला आहे.

तर मग प्रकृतसूत्रामध्ये 'प्रत्यय पुढें अस-
तांना' असें म्हणतो.

(वा.६) प्रत्यय पुढें असतांना असें म्हटलें
तर कृति धातु, एजंत धातु आणि नामधातु
या ठिकाणीं अभ्यासाचें इष्ट रूप सिद्ध होत
नाहीं हा दोष राहतोच. फक्त एकट्या दिव्
वगैरे धातूंच्या ठिकाणीं आलेल्या दोषाचा
परिहार झाला.

तर मग 'द्वित्वाला निमित्त असा अच्
पुढें असतांना अचाचे स्थानीं झालेल्या
आदेशाला स्थानीचें रूप प्राप्त होतें असा
प्रकृतसूत्राचा अर्थ करतो.

जो यकार आदेश त्याला स्थानीचें रूप प्राप्त झालें
तर अभ्यासामध्ये इकार येजं लागेल.

८. भू धातूहून ल्युट् (३।३।११४) प्रत्यय व त्याला
अन आदेश (७।१।१) करून मागे धातूच्या ऊकाराला
गुण (७।३।८४) आणि अच् आदेश (६।१।७८)
झाला आहे. त्याला प्रकृतसूत्रानें स्थानीचें रूप प्राप्त
झालें तर अभ्यासामध्ये उकार येजं लागेल.

९. कारण तेथें ऊट् हा प्रत्यय नाही.

१०. सूत्रांतील 'द्विर्वचने' हें पद 'द्वित्व कर्तव्य
असतांना' अशा अर्थानें न लावतां 'द्वित्वाला निमित्त'
अशा अर्थानें अचाचें विशेषण करतो. तेव्हां अचि-

स तर्हि निमित्तशब्द उपादेयो न ह्यन्त-
रेण निमित्तशब्दं निमित्तार्थो गम्यते ।
अन्तरेणापि निमित्तशब्दं निमित्तार्थो
गम्यते । तद्यथा । दधित्रपुसं प्रत्यक्षो
ज्वरः । ज्वरनिमित्तमिति गम्यते ।
नड्वलोदकं पादरोगः । पादरोगनिमित्त-
मिति गम्यते । आयुर्धृतम् । आयुषो
निमित्तमिति गम्यते ॥ अथवाकारो
मत्वर्थीयः । द्विर्वचनमस्मिन्नस्ति सोऽ-
यं द्विर्वचनो द्विर्वचन इति ॥ एव-

तर मग तसा अर्थ करण्याकरितां प्रकृत-
सूत्रामध्ये निमित्त असा शब्द उच्चारला पाहिजे.
कारण निमित्तशब्दावांचून निमित्त असा अर्थ
होणार नाही.

निमित्तशब्द नसला तरी निमित्त असा
अर्थ मनांत येतो; जसें 'दधित्रपुस हा प्रत्यक्ष
ज्वर आहे' असें म्हटलें असतां तेथें 'दधि-
त्रपुस हें ज्वराचें निमित्त आहे' असें मनांत-
येतें. तसेंच 'नड्वलोदक हा पादरोग आहे'
असें म्हटलें असतां तेथें 'तें नड्वलोदक
पादरोगाचें निमित्त आहे' असें मनांत येतें.
तसेंच 'धृत हें आयुष्य आहे' असें म्हटलें
असतां तेथें 'धृत हें आयुष्याचें निमित्त आहे'
असें मनांत येतें. अथवा प्रकृतसूत्रामध्ये पाणि-
नीनें द्विर्वचन हा जो शब्द उच्चारला आहे
तो साधा न उच्चारतां द्विर्वचनशब्दाहून
मत्वर्थी अकारप्रत्यय (५।२।१२७) करून

कीर्तव्य येथें णिच्प्रत्यय, दुद्यूषति येथें ऊट् आणि
बिभवनीयिषति येथें ल्युट् प्रत्यय हें द्वित्वाला निमित्त
नसल्यामुळे प्रकृतसूत्राची प्रवृत्ति होत नाही. आतां
जगले येथें जो दोष उरतो त्याचें समाधान भाष्या-
मध्ये पुढें आहे.

११. दधित्रपुस म्ह. नासलेलें दही. अथवा दधि
आणि त्रपुस (शिताफळ) असा अर्थ ध्यावा.

१२. नड्वल म्ह. एक प्रकारच्या गवतानें
युक्त प्रदेश. त्यांत सांठलेलें जें पाणी तें नड्व-
लोदक होय. पादरोग म्ह. पायांतील रोग (नारू).

मपि न ज्ञायते कियन्तमसौ कालं स्थानिवद्भवतीति । यः पुनराह द्विर्वचने कर्तव्य इति कृते तस्य द्विर्वचने स्थानिवन्न भविष्यति ॥ एवं तर्हि प्रतिषेधः प्रकृतः सोऽनुवर्तिष्यते । क प्रकृतः । न पदान्तद्विर्वचन [१.१.१५८] इति । द्विर्वचननिमित्तेऽच्यजादेशो न भवतीति । एवमपि न ज्ञायते कियन्तमसौ कालमादेशो न भवतीति । यः पुनराह द्विर्वचने कर्तव्य इति कृते तस्य द्विर्वचनेऽ-

जादेशो भविष्यति ॥ एवं तर्ह्युभयमनेन क्रियते प्रत्ययश्च विशेष्यते द्विर्वचनं च । कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम् । लभ्यमित्याह । कथम् । एकशेषनिर्देशात् । एकशेषनिर्देशोऽयम् । द्विर्वचनं च द्विर्वचनं च द्विर्वचनम् । द्विर्वचने च कर्तव्ये द्विर्वचनेऽचि प्रत्यय इति द्विर्वचननिमित्तेऽचि स्थानिवद्भवति ॥

द्विर्वचननिमित्तेऽचि स्थानिवदिति चेणौ स्थानिवद्वचनम् ॥७॥

उच्चारला आहे. तेव्हां जो पुढें असतांना द्विर्वचन होतें तो येथील द्विर्वचनशब्दाचा अर्थ होतो. तेव्हां तसला द्विर्वचनाला निमित्त होणारा अच् पुढें असतांना असा स्पष्टच अर्थ होतो.

असा अर्थ केला तरी पण आतां प्रकृत-सूत्रानें जें आदेशाला स्थानीचें रूप प्राप्त होतें तें किती वेळपर्यंत कायम राहतें, म्हणजे पुनः त्या स्थानीला आदेश करण्याला मोकळीक केव्हां, तें कांहींच समजत नाही. जो मनुष्य 'द्विर्वचनाचें निमित्त' अशा अर्थानें द्विर्वचन हा शब्द अचाकडे न लावतां साध्या अर्थानेंच 'द्वित्व कर्तव्य असतांना आदेशाला स्थानीचें रूप प्राप्त होतें' असा अर्थ घेऊन कालाची मर्यादा दाखविण्याकडे 'द्विर्वचने' या शब्दाचा उपयोग करतो त्याला द्वित्व केल्यानंतर स्थानीचें रूप ठेवण्याचा नियम राहत नाही; म्हणून मागून पुनः आदेश करण्याला मोकळीक मिळते.

तर मग, येथें 'स्थानिवत्' याची अनुवृत्ति न करतां पूर्वाच्या निषेधाचीच अनुवृत्ति करावी म्हणजे झालें.

पूर्वी निषेध कोठें आहे ?

'न पदान्तद्विर्वचन०' या सूत्रामध्ये 'न' हें पद आहे. तेव्हां त्याची अनुवृत्ति येथें केली म्हणजे 'द्वित्वाला निमित्त अच् पुढें असतांना मागील अचाला आदेश होत नाही'

असा अर्थ होईल.

तरी पण, किती वेळपर्यंत तो अचाला आदेश होत नाही ती कालाची मर्यादा दाखविली जात नाहीच. जो मनुष्य 'द्वित्व कर्तव्य असतांना अचाला आदेश होत नाही' असा अर्थ घेऊन कालाची मर्यादा दाखविण्याकडे 'द्विर्वचने' याचा उपयोग करतो त्याला द्वित्व केल्यानंतर अचाला आदेश करण्याला मोकळीक मिळते.

तर मग ह्या द्विर्वचनशब्दानें दोन्ही गोष्टी केल्या जातात. 'द्वित्वाचा निमित्त' अशा अर्थानें अचाचें विशेषणही होतें आणि 'द्वित्व कर्तव्य असतांना' अशी कालाची मर्यादाही दाखविली जाते.

पण एका यत्नानें म्ह. द्विर्वचन हा शब्द एकदां उच्चारल्यानें ह्या दोन्ही गोष्टी कशा बरें साधतील ?

साधतील असें म्हणतो.

तें कसें ?

एकशेषनिर्देशात् म्ह. पाणिनीनं हा जो सूत्रामध्ये द्विर्वचनशब्द उच्चारला आहे तो 'द्विर्वचनं च द्विर्वचनं च द्विर्वचनम्' असा दोन द्विर्वचनशब्दांचा एकशेष करून उच्चारला आहे. तेव्हां 'द्वित्व कर्तव्य असतांना' असाही अर्थ होईल आणि 'द्वित्वाला निमित्त अजादि प्रत्यय पुढें असतांना' असाही अर्थ होईल.

द्विर्वचननिमित्तेऽचि स्थानिवदिति चेण्णौ स्थानिवद्भावो वक्तव्यः । अवनु-नावयिषति अवचुक्षावयिषति ॥ न वक्तव्यः ।

ओः पुयण्जिषु वचनं ज्ञापकं णौ स्था-
निद्धावस्य ॥८॥

यदयमोः पुयण्ज्यपरे [७.४.८०]

(वा.७) 'द्वित्वाला निमित्त असा अच् पुढें असतांना अजादेशाला स्थानीचें रूप प्राप्त होतें' असें म्हटलें तर 'णिप्रत्यय पुढें असतांना अजादेशाला स्थानीचें रूप प्राप्त होतें' असें स्वतंत्र वचन केलें पाहिजे. उदा० अवनुनावयिषति, अवचुक्षावयिषति.

तसें स्वतंत्र वचन करावयास नको.

(वा.८) ज्या अर्थी हा आचार्य पाणिनि 'ओः पुयण्ज्यपरे' (७।४।८०) या सूत्रानें सन्-प्रत्यय पुढें असतांना कांहीं धातूंच्या अभ्यासांतील उकाराला इकार आदेश सांगतो त्यावरून तो असें ज्ञापित करतो की 'द्वित्व कर्तव्य असतांना णिप्रत्ययाच्या मागील अजादेशाला स्थानीचें रूप प्राप्त होतें.'

जर हें ज्ञापक घेतलें तर अचिकीर्तत् येथेंही ऋकाराचे स्थानीं झालेल्या इकार (७।१।१०१) आदेशाला द्वित्व कर्तव्य असतांना स्थानीचें रूप प्राप्त होईल.

'ओः पुयण्ज्यपरे' हें जें ज्ञापक घेतलें आहे तें त्याच्या उदाहरणासारख्याच उदाहरणांमध्ये लागू होतें. (तेव्हां अचिकीर्तत् येथें आदेशाला स्थानीचें रूप प्राप्त होत नाही.)

त्याच्या उदाहरणासारखीं उदाहरणें कशीं ओळखावीत ?

१३. नु, क्षु, या धातूंहून णिच् प्रत्यय करून पुढें सन् प्रत्यय केला आहे. येथें धातूंच्या उकाराला वृद्धि (७।२।११५) आणि आव् (६।१।७८) आदेश जो झाला आहे त्याला प्रकृतसूत्रानें स्थानीचें रूप प्राप्त होणार नाही. कारण णिच् प्रत्यय हा द्वित्वाचा निमित्त नव्हे. तेव्हां नाव् याला द्वित्व होईल आणि अभ्यासामध्ये उकार येणार नाही.

इत्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवति णौ स्थानिवदिति । यद्येतज्ज्ञाप्यते अचिकीर्तत् अत्रापि प्राप्नोति । तुल्यजातीयस्य ज्ञापकम् । कश्च तुल्यजातीयः । यथा-जातीयकाः पुयण्जयः । कथंजातीयकाश्चैते । अवर्णपराः ॥ कथं जग्ले मम्ले । अनैमित्तिकमात्वं शिति तु प्रतिषेधः ॥

त्याच्या उदाहरणामध्ये उत्तरखंडांत प-वर्ग, यण् आणि जकार जसे असतात तसे वर्ण ज्या उदाहरणामध्ये असतील तीं उदाहरणें त्याच्या उदाहरणासारखीं समजावीत.

त्याच्या उदाहरणामध्ये पवर्ग, यण् आणि जकार हे कसे असतात ?

ज्या उदाहरणामध्ये पवर्ग वगैरेंच्या पुढें अकार असतो (तेव्हां अचिकीर्तत् येथें उत्तर-खंडांतील ककारापुढें अकार नसल्यामुळें तेथें तें ज्ञापक लागू पडत नाही). एकंदरीत प्रकृत-सूत्रामध्ये 'द्वित्वाला निमित्त' असें अचाला विशेषण दिलें असतां कांहीं हरकत नाही असें सिद्ध झालें).

तरी पण जग्ले, मम्ले, या उदाहरणामध्ये द्वित्व कर्तव्य असतांना आकार आदेशाला (६।१।४५) प्रकृतसूत्रानें स्थानीचें रूप कां प्राप्त होत नाही ?

(जग्ले, मम्ले, येथें आकार आदेश हा पुढील अजादिप्रत्ययाच्या निमित्तानें झालेला नसल्यामुळें तेथें प्रकृतसूत्राची प्रवृत्ति होत नाही. कारण) अशिति हें 'शित्मिन्न प्रत्यय पुढें असतांना' अशा अर्थानें आकार आदेशाचें निमित्त धरलें आहे असें समजू नये. तर 'शित् प्रत्यय पुढें असतांना आकार-

१४. नाही तर विभावयिषति इत्यादि उदाहरणांमध्ये नुनावयिषति या वरील उदाहरणप्रमाणें भाव् याला द्वित्व होऊन अभ्यासांतील अकाराला सन्यतः (७।४।७९) यानें इकार होऊन आपोआपच रूप साधत असल्यामुळें 'ओः पुयण्ज्यपरे' हें सूत्र व्यर्थ होणार आहे.

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि । पपतुः पपुः तस्थतुः तस्थुः । जग्मतुः जग्मुः । आटिटत् आशिशत् । चक्रतुः चक्रुरिति । आलोपोपधालोपणिलोप-यणादेशेषु कृतेष्वनच्कत्वाद्द्विर्वचनं न प्राप्नोति । स्थानिवद्भावाद्भवति ॥ नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । पूर्वविप्रतिषेधेनाप्येतानि सिद्धानि । कथम् । वक्ष्यति

ह्याचार्यः । द्विर्वचनं यणयवायावादेशालो-पोपधालोपणिलोपकिकिनोरुत्वेभ्य इति । स पूर्वविप्रतिषेधो न पठितव्यो भवति ॥ किं पुनरत्र ज्यायः । स्थानिवद्भाव एव ज्यायान् । पूर्वविप्रतिषेधे हि सतीदं वक्तव्यं स्यात् । औदौदादेशस्योद्भवति चुटुतु-शरादेरभ्यासस्येति । ननु च त्वयापीत्वं वक्तव्यम् । परार्थं मम भविष्यति सन्यत

आदेश होत नाही' असा त्याचा अर्थ आहे.

पण ह्या प्रकृतसूत्राची उदाहरणे तरी कोणतीं ?

पपतुः पपुः, तस्थतुः तस्थुः, जग्मतुः जग्मुः, आटिटत्, आशिशत्, चक्रतुः चक्रुः, हीं प्रकृतसूत्राचीं उदाहरणे होत. येथे पा, स्था, धातूमधील आकाराचा लोप (६।१।४५), गम् धातूमधील उपधेचा लोप (६।४।९८) आणि कृधातूमधील ऋकाराला यण् (६।१।७७) हे विधि केल्यानंतर धातूमध्ये अच् नसल्यामुळे द्वित्व (६।१।८) होणार नाही. तसेंच आटि, आशि, या णिजन्त धातूमधील णिच्प्रत्ययाचा लोप (६।४।५१) झाल्यानंतर टि आणि शि या दुसऱ्या एकाच् भागांत अच् नसल्यामुळे त्याला द्वित्व (६।१।११) होणार नाही. परंतु आकाराचा लोप वगैरे त्या आदेशांना प्रकृतसूत्राने स्थानीचे रूप प्राप्त झाले म्हणजे द्वित्व होतें.

हीं प्रकृतसूत्राचीं उदाहरणे बरोबर दिसत नाहीत. पूर्वविप्रतिषेधानेही हीं उदाहरणे सिद्ध होतात. (तेव्हां आकाराचा लोप वगैरे विधी-पेक्षां अगोदरच द्वित्व होतें.)

तीं कशीं ?

१५. द्वित्व आणि यण्, अय्, वगैरे आदेश हे एकाच निमित्ताने ज्या ठिकाणीं प्रवृत्त होतात तेथेच म्ह. चक्रतुः वगैरे उदाहरणामध्येच पूर्वविप्रतिषेधाची प्रवृत्ति होते. कारण तेथे द्वित्वापेक्षां यण् वगैरे अंतरंग होत नसल्यामुळे द्वित्व आणि यण् वगैरे तुल्यबल होतात. विभवनीयिषति येथे सन् प्रत्यय द्वित्वाचे निमित्त आहे आणि अव्आदेशाचे

आचार्य वार्तिककार 'द्विर्वचनं यणयवायावादेशालोपोपधालोपणिलोपकिकिनोरुत्वेभ्य (६।१।१२ वार्ति०) असें पुढे सांगणारच आहेत. (त्यानेच हीं उदाहरणे सिद्ध होतात.)

पण हे प्रकृतसूत्र केले म्हणजे ते वार्तिक करावयास नको.

आतां या दोहोंमध्ये बरे कोणते ? प्रकृतसूत्राने सांगितलेला स्थानिवद्भाव ध्यावा किंवा त्या वार्तिकाने सांगितलेला पूर्वप्रतिषेध ध्यावा.

स्थानिवद्भाव घेणे हेच चांगले. कारण पूर्वविप्रतिषेध घेतला तर त्या पूर्वविप्रतिषेधाची प्रवृत्ति ज्या ठिकाणीं होत नाही त्या ठिकाणीं म्ह. चुक्षावयिषति वगैरे उदाहरणामध्ये प्राप्त झालेल्या इकार आदेशाचा (७।४।७९) बाध करून उकार आदेश होण्याकरतां एक स्वतंत्र वचन करावे लागेल. ते असें—'ओकार किंवा औकार यांचे स्थानीं आदेश ज्या अंगामध्ये झाले आहेत अशा अंगामध्येच वर्ग, टवर्ग, तवर्ग आणि शर् हे वर्ण आदि असलेल्या अभ्यासांतील अकाराला सन् प्रत्यय पुढे असतांना उकार आदेश होतो'.

पण प्रकृतसूत्र घेतले तरी तुम्हांला इकार आदेश सांगणारे सूत्र करावे लागणारच ना ?

निमित्त पूर्वीचा अन प्रत्यय आहे. तेव्हां तेथे अंतरंग अवादेश अगोदरच होतो. जर तेथे प्रकृतवार्तिकाने अवादेशाचा बाध करून द्वित्व अगोदरच झाले असतें तर अभ्यासामध्ये उकार येऊन रूप बिघडले असतें.

१६. 'द्विर्वचनेचि' हे प्रकृतसूत्र घेतले तरी तेथे अचाला द्वित्व निमित्त असें विशेषण दिले असल्या-

इद्भवतीति । ममापि तर्ह्युत्वं परार्थं भवि-
ष्यत्युत्परस्यातस्ति च [७.४.८८, ८९]
इति । इत्त्वमपि त्वया वक्तव्यं यत्समा-
नाश्रयं तदर्थम् । उत्पिपविषते संयिय-
विषतीत्येवमर्थम् ॥ तस्मात्स्थानिवदित्येष

एव पक्षो ज्यायान् ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-
महाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादेऽष्ट-
ममाह्निकम् ।

जरी मला इकार आदेश सांगणारें सूत्र
करावें लागलें तरी तें दुसऱ्याकरतां उपयोगीं
पडेल. म्हणजे सन्यतः (७।४।७९) असें इकार
आदेश सांगणारें दुसरें सूत्र सर्वांनाच आप-
णांला केलें पाहिजे. त्याच्याजवळ फक्त
'ओः पुयण्यपरे' एवढेंच सूत्र केलें म्हणजे
काम भागेल.

मग मला देखील उकार आदेश सांगणारें
वचन करावें लागलें तरी तें दुसऱ्याकरतां
उपयोगीं पडेल. म्हणजे उत्परस्यातः तिच
(७।४।८८, ८९) अशीं दुसरीं सूत्रें सर्वांनाच
आपणाला केलीं पाहिजेत. त्यांच्याजवळ
फक्त 'ओदौदादेशस्य चुडतुशरादेः' एवढेंच

मुळें नुनावविषति इत्यादि उदाहरणांमध्ये आव्-
आदेशाला स्थानीचें रूप प्राप्त होणार नाही आणि
अभ्यासामध्ये इकार येजं लागेल, म्हणून 'णिप्रत्यय
पुढें असतांना अजादेशाला स्थानीचें रूप प्राप्त होतें'
हें ज्ञापन करण्याकरतां 'ओः पुयण्०' हें इकार
आदेश सांगणारें सूत्र करावें लागणार आहे.

१७. पूधातूच्या पुढील सन्प्रत्ययाला 'स्मिपूड०'
(७।२।७४) यानें इट् आगम झाला आहे. तसेंच
यूधातूच्या पुढील सन्प्रत्ययाला 'सनीव०' (७।२।४९)
यानें इट् आगम झाला आहे. येथें द्वित्व (६।१।९)
आणि अव् आदेश (६।१।७८) या दोघांचा आश्रय
समान आहे म्ह. सन् हें दोघांचें निमित्त एकच
आहे. तेव्हा अव् आदेश अंतरंग होत नसल्यामुळे

वचन केलें म्हणजे काम भागेल.

पण तेवढ्यानें देखील तुझें काम भागणार
नाहीं. तसा उकार आदेश सांगितलास तरी
उत्पिपविषते, संयियविषति ह्या समानाश्रय
उदाहरणांकरतां इकार आदेशही पण तुला
निराळा सांगावा लागणारच आहे. एकंदरीत
स्थानिवन्द्वाव सांगणारें प्रकृतसूत्र ठेवावें हेंच
चांगलें. (५९)

याप्रमाणें भगवान् पतंजलींनीं रचिलेल्या
व्याकरणमहाभाष्यांतील पहिल्या अध्याया-
च्या पहिल्या पादांतील आठवें आह्निक
समाप्त झालें.

'द्विवचनं यण०' या तुमच्या वार्तिकाची प्रवृत्ति
होऊन पूर्वविप्रतिषेधानें अव् आदेशापेक्षां द्वित्व
अगोदर होईल. तेव्हां अभ्यासामध्ये उकार येईल
त्याला इकार आदेश सांगण्याकरितां निदान 'ओः
पययोः' एवढें तरी सूत्र केलेंच पाहिजे.

१८. प्रकृतसूत्र ठेवलें म्हणजे त्याशिवाय
दुसरें 'ओः पुयण्यपरे' एवढें केलें म्हणजे सर्व काम
भागतें. आणि प्रकृतसूत्र न ठेवतां वार्तिक ठेवलें
तर त्याशिवाय 'ओदौदादेशस्य चुडतुशरादेः' हें
उकार आदेश सांगणारें आणि 'ओः पययोः' हें
इकार आदेश सांगणारें अशीं दोन वचनें निराळीं
करावीं लागणार आहेत. तेव्हां प्रकृतसूत्र ठेवणें
यांतच लाघव आहे.

अदर्शनं लोपः ॥१.१.६०॥

अर्थस्य संज्ञा कर्तव्या शब्दस्य मा भू-
दिति । इतरेतराश्रयं च भवति । केतरे-
तराश्रयता । सतोऽदर्शनस्य संज्ञया भवि-
तव्यं संज्ञया चादर्शनं भाव्यते तदेतदित-
रेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न
प्रकल्पन्ते ।

लोपसंज्ञायामर्थसतोरुक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् । अर्थस्य तावदुक्तम् । इति-

ही लोपसंज्ञा 'अदर्शन' या शब्दाच्या
अर्थाला होते असें म्हणावें. कारण 'अदर्शन'
या शब्दाला न झाली पाहिजे. शिवाय येथें
'इतरेतराश्रय'दोषही येत आहे.

'इतरेतराश्रय'दोष कोणत्या प्रकारचा ?

अनुच्चारण केल्यानंतर त्याला लोपसंज्ञा
करावयाची; व त्या लोपसंज्ञेने वर्णांचें अनुच्चा-
रण करावयाचें. तेव्हां लोप ही संज्ञा अनुच्चारणा-
वर अवलंबून राहते, आणि अनुच्चारण हें लो-
पसंज्ञेवर अवलंबून राहतें, असें होणें हा अन्यो-
न्याश्रयदोष होय. आणि ज्या ठिकाणीं एक
मेकांवर अवलंबून राहणारीं कायें उपस्थित
होतात त्या ठिकाणीं ती करतां येणें शक्य
होत नाही.

(वा.१) ही लोपसंज्ञा अर्थाला करावयाची
आणि अनुच्चारण केल्यानंतर त्याला करा-
वयाची या दोन गोष्टींच्या संबंधानें पूर्वी
सांगितलेंच आहे.

१. वर्ण किंवा वर्णसमुदाय यांच्या उच्चारणाचा
प्रसंग आला असतांही जें त्यांचें अदर्शन म्ह. उच्चा-
रण न करणें त्याला लोप ही संज्ञा होते.

२. येथें अदर्शनशब्दांत दृश् धातूचें उच्चारण
करणें हा अर्थ आहे. तेव्हां अदर्शनशब्दाचा अनु-
च्चारण असा अर्थ होतो. अनुच्चारण म्ह. 'उच्चा-
रण न करणें' या अर्थाला लोप ही संज्ञा झाली पाहिजे.

३. हे राम येथें रामशब्दाच्यापुढें संबुद्धि सु-
प्रत्यय करून 'राम स्' असें झाल्यानंतर त्याचा
'एङ् ह्रस्वात् संबुद्धेः' (६।१।६९) यानें लोप कराव-
याचा. तेथें त्या सुप्रत्ययाचें अनुच्चारण केल्यानंतर

करणोऽर्थनिर्देशार्थ इति । सतोऽप्युक्तम् ।
सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति । नित्याः
शब्दाः । नित्येषु च शब्देषु सतोऽदर्शनस्य
संज्ञा क्रियते न संज्ञयादर्शनं भाव्यते ॥
सर्वप्रसङ्गस्तु सर्वस्यान्यत्रादृष्टत्वात् ॥२

सर्वप्रसङ्गस्तु भवति । सर्वस्यादर्शनस्य
लोपसंज्ञा प्राप्नोति । किं कारणम् । सर्व-
स्यान्यत्रादृष्टत्वात् । सर्वो हि शब्दो यो
यस्य प्रयोगविषयः स ततोऽन्यत्र न दृ-

तें काय सांगितलें आहे ?

'अर्थाला संज्ञा करावयाची' यासंबंधानें
तर 'इतिकरणोऽर्थनिर्देशार्थः' असें पूर्वी (१।
१।४४ वा.३) सांगितलेंच आहे. तसेंच 'अनु-
च्चारण केल्यानंतर त्याला करावयाची' या-
संबंधानेंही 'सिद्धं तु नित्यशब्दत्वात्' (१।१।३
वा.९) असें पूर्वी सांगितलें आहे. म्ह. शब्द
हे नित्य आहेत. शब्द नित्य असल्यामुळें
पूर्वीच सिद्ध असलेल्या अनुच्चारणाला लोप ही
संज्ञा केली जाते. लोपसंज्ञेनें कांहीं मूळ उच्चा-
रलेल्या शब्दाचें अनुच्चारण केलें जात नाही.

(वा.२) सर्वप्रसंग येतो म्ह. सर्वांच्याच
अदर्शनाला लोपसंज्ञा होऊं लागेल.

कां वरें ?

सर्वस्यान्यत्रादृष्टत्वात् म्ह. सर्वच शब्दांची
अशी स्थिति आहे की ज्या शब्दाचा प्रयोग
करण्याचें जें स्थल असेल त्या स्थलाशिवाय
इतर ठिकाणीं कोठेंही तो शब्द दृष्टीस पडत

त्या अनुच्चारणाला 'लोप' ही संज्ञा होणार आणि
लोप ही संज्ञा झाल्यानंतर लोप करणें म्ह. काय
करावयाचें तें समजल्यानंतर त्या केलेल्या प्रत्ययाचें
अनुच्चारण केलें जाणार. तेव्हां कांहींच करतां येत
नाहीं असा अन्योन्याश्रयदोष होय.

४. नवेति विभाषा (१।१।४४) या सूत्रांतून इति
शब्दाची अनुवृत्ति येथें करून अदर्शनम् याच्याशीं
त्या इतिशब्दाचा संबंध करावा म्हणजे अदर्शनम्
इति लोपः असें वाक्य होऊन अदर्शनशब्दाच्या
अर्थाला लोपसंज्ञा होते.

इयते । त्रपुजत्वित्यत्राणोऽदर्शनं तत्रादर्शनं लोप इति लोपसंज्ञा प्राप्नोति । तत्र को दोषः ।

तत्र प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

तत्र प्रत्ययलक्षणं कार्यं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अचो ङिति [७.२. ११५] इति वृद्धिः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । ङित्यङ्गस्याचो वृद्धिरुच्यते । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गं भवति । यस्माच्चान्न प्रत्ययविधिर्न तत्प्रत्यये परतः । यच्च प्रत्यये परतो न तस्मात्प्रत्ययविधिः ॥

किपस्तर्ह्यदर्शनं तत्रादर्शनं लोप इति लोपसंज्ञा प्राप्नोति । तत्र को दोषः । तत्र प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः । तत्र प्रत्ययलक्षणं कार्यं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । ह्रस्वस्य पिति कृति तुग्भवतीति तुक्प्राप्नोति ॥

सिद्धं तु प्रसक्तादर्शनस्य लोपसंज्ञित्वात् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । प्रसक्तादर्शनं लोपसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । यदि प्रसक्तादर्शनं लोपसंज्ञं भवतीत्युच्यते ग्रामणी-

नाहीं; उदा० त्रपु, जतु, येथें अण् प्रत्यय दिसत नाही. तेव्हां तेथें त्या अण्प्रत्ययाच्या अदर्शनाला म्ह. अनुच्चारणाला लोपसंज्ञा होऊं लागेल.

मग तेथें अण्प्रत्ययाचा लोप आहे असें गृहीत धरलें तर काय दोष येणार आहे ?

(वा.३) तेथें त्या अण्प्रत्ययाच्या निमित्तानें होणारें कार्य प्राप्त होतें त्याचा निषेध केला पाहिजे. नाही तर प्रत्ययलक्षणानें (१।१।६२) 'अचोङिति' (७।२।११५) यानें त्रपु, जतु, येथें उकाराला वृद्धि होऊं लागेल.

हा दोष येत नाही. कारण अित् किंवा णित् प्रत्यय पुढें असतांना त्याच्यामागें अंगातील अचाला त्या सूत्रानें वृद्धि सांगितली आहे. आणि अंगसंज्ञा तर ज्याहून प्रत्यय केला असेल तदादि शब्दस्वरूपाला तो प्रत्यय पुढें असतांना होत असते (१।४।१३). (जरी येथें प्रत्ययलक्षणानें अण् प्रत्यय पुढें आहे असें गृहीत धरलें तरी) तो अण् प्रत्यय ज्या शब्दस्वरूपाहून म्ह. कर्म उपपद असतांना धातूहून (३।२।१) केला जातो तें शब्दस्वरूप येथें तो प्रत्यय पुढें असतांना नाही. येथें तो प्रत्ययलक्षणानें मानलेला अण् प्रत्यय पुढें असतांना जें त्रपु, जतु, हें शब्दस्वरूप आहे त्याहून तो अण् प्रत्यय केलेला नाही.

(एकंदरीत त्रपु, जतु यांना अण् या णित् प्रत्ययामुळें अंगसंज्ञा नसल्यामुळें वृद्धि होणार नाही म्हणून काहीं दोष येत नाही.)

तर मग त्रपु, जतु, येथें किप् प्रत्यय दिसत नाही. तेव्हां त्या किप् प्रत्ययाच्या अदर्शनाला 'अदर्शनं लोपः' या प्रकृतसूत्रानें लोपसंज्ञा होऊं लागेल.

मग तेथें किप् प्रत्ययाचा लोप झाला आहे असें गृहीत धरलें तर काय दोष येणार आहे ?

तत्र प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः म्ह. तेथें त्या किप्प्रत्ययाच्या निमित्तानें होणारें कार्य प्राप्त होतें त्याचा निषेध केला पाहिजे. नाही तर प्रत्ययलक्षणानें (१।१।६२) 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' (६।१।७१) यानें त्रपु, जतु, येथें तुक् आगम होऊं लागेल.

(वा.४) हें सिद्ध होत आहे.

तें कसें ?

ज्या प्रत्यय वगैरेंच्या उच्चारणाचा प्रसंग ज्या ठिकाणीं येत असेल त्या ठिकाणींच त्या प्रत्यय वगैरेंच्या अदर्शनाला लोपसंज्ञा होते असें म्हणावें.

उच्चारणाचा प्रसंग आलेल्याच्याच अदर्शनाला लोपसंज्ञा होते असें म्हटलें तरी ग्रामणीः, सेनानीः, येथें उच्चारणाचा प्रसंग

सेनानीः अत्र वृद्धिः प्राप्नोति । प्रसक्तादर्शनं लोपसंज्ञं भवति षष्ठीनिर्दिष्टस्य । यदि षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्युच्यते चाहलोप एवेत्यवधारणे [८.१.६२] चादिलोपे विभाषा [६३] इत्यत्र लोपसंज्ञा न प्राप्नोति । अथ प्रसक्तादर्शनं लोपसंज्ञं भवतीत्युच्यमाने कथमिवैतत्सिध्यति । को हि शब्दस्य प्रसङ्गः । यत्र गम्यते चार्थो न च प्रयुज्यते । अस्तु तर्हि प्रसक्तादर्शनं लोपसंज्ञं भवतीत्येव । कथं ग्रामणीः सेनानीः । योऽत्राणः प्रसङ्गः

आलेल्या अशा अण् प्रत्ययाचा (३।२।१) बाध करून किप् प्रत्यय केला असल्यामुळे अण्प्रत्ययाच्या अदर्शनाला लोपसंज्ञा होईल आणि प्रत्ययलक्षणाने (१।१।६२) वृद्धि (७।२।१।५) होईल असा दोष येतोच.

उच्चारणाचा प्रसंग आलेल्याच्याच अदर्शनाला लोपसंज्ञा होते खरी, पण तो उच्चारणाचा प्रसंग आदेश सांगणाऱ्या सूत्रामध्ये ज्याचा षष्ठीप्रत्यय लावून निर्देश केलेला असतो त्याचाच असला पाहिजे.

जर षष्ठीप्रत्यय लावून निर्देश केलेल्याचाच उच्चारणाचा प्रसंग ध्यावयाचा असेल तर 'चाहलोप एवेत्यवधारणम्' (८।१।६२), 'चादिलोपे विभाषा' (८।१।६३) या सूत्रांच्या उदाहरणामध्ये च वगैरेच्या अदर्शनाला लोपसंज्ञा होणार नाही.

पण 'उच्चारणाचा प्रसंग आलेल्याच्याच अदर्शनाला लोपसंज्ञा होते' एवढे तर तुम्हांलाही कबूल आहे ना ? मग तुमच्या मतीं तरी च वगैरेच्या आदर्शनाला लोपसंज्ञा कशी बरे सिद्ध होते ? कारण तेथे च वगैरे शब्दांच्या उच्चारणाचा कसा प्रसंग येतो ?

'उच्चारणाचा प्रसंग' असा ओळखावा की ज्या वाक्यापासून एखादा अर्थ मनांत येतो, पण त्या अर्थाच्या शब्दाचा प्रयोग तर तेथे

१. लुक्, श्लु व लुप् या शब्दांनीं जेथे प्रत्ययाचे अदर्शन सांगितले असेल तेथे त्या अदर्शनाला

किपासौ बाध्यते ॥

प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः ॥१.१.६१॥

प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् ।

लुमति प्रत्ययग्रहणमप्रत्ययसंज्ञा-
प्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

लुमति प्रत्ययग्रहणं क्रियतेऽप्रत्यय-
स्यैताः संज्ञा मा भून्निति ॥ किं प्रयोजनम् ।

प्रयोजनं तद्धितलुकि कंसीयपर-
शव्ययोर्लुकि च गोप्रकृति-
निवृत्त्यर्थम् ॥ २ ॥

दृष्टीस पडत नाही त्या ठिकाणीं त्या शब्दाच्या उच्चारणाचा प्रसंग आहे असें समजावें.

तर मग षष्ठीप्रत्ययाने निर्देश केलेल्याचाच प्रसंग पाहिजे असा आग्रह धरीत नाही. फक्त 'ज्याच्या उच्चारणाचा प्रसंग आला असेल तेथे त्याच्याच अदर्शनाला लोपसंज्ञा होते' इतकाच ह्या प्रकृतसूत्राचा अर्थ असू दे.

इतकाच अर्थ घेतला तर ग्रामणीः, सेनानीः, येथे अण्प्रत्ययाच्या अदर्शनाला लोपसंज्ञा होऊं लागेल त्याची वाट काय ?

वाट अशी की ग्रामणीः, सेनानीः, येथे अण्प्रत्ययाचा प्रसंग आहे असें तुम्हांला वाटतें, पण तो प्रसंग तेथे टिकत नाही. कारण किप्प्रत्ययाने त्या अण्प्रत्ययाच्या प्रसंगाचा बाध केला जातो.

(सू.६१) ह्या सूत्रामध्ये 'प्रत्ययस्य' हा शब्द कशाकरतां उच्चारला आहे ?

(वा.१) 'लु' हें अक्षर ज्यामध्ये आहे अशा लुक् वगैरे संज्ञा सांगणाऱ्या ह्या प्रकृतसूत्रामध्ये 'प्रत्ययस्य' हा जो शब्द उच्चारला आहे त्याचा उपयोग असा की प्रत्ययाशिवाय इतरांच्या अदर्शनाला लुक्, श्लु, लुप् ह्या संज्ञा होऊं नयेत.

त्याचा काय उपयोग ?

(वा.२) 'प्रत्ययस्य' या शब्दाचा उपयोग कमानें लुक्, श्लु व लुप् या संज्ञा होतात.

तद्धितलुकि गोनिवृत्त्यर्थं कंसीयपरश-
व्ययोश्च लुकि प्रकृतिनिवृत्त्यर्थम् । लुक्त-
द्वितलुकि [१.२ ४९] इति गोरपि लुक्प्रा-
प्नोति । प्रत्ययग्रहणान्न भवति । कंसीय-
परशव्योर्यञ्जौ लुक्च [४.३.१६८] इति
प्रकृतेरपि लुक्प्राप्नोति । प्रत्ययग्रहणान्न
भवति ॥ गोनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः ।

योगविभागात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

योगविभागः करिष्यते । गोरुपसर्ज-
नस्य । गोऽन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्ज-

नस्य ह्रस्वो भवति । ततः स्त्रियाः । स्त्रीप्र-
त्ययान्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो
भवति । ततो लुक्तद्धितलुकीति स्त्रिया
इति वर्तते गोरीति निवृत्तम् ॥

कंसीयपरशव्ययोर्विशिष्ट-
निर्देशात्सिद्धम् ॥ ४ ॥

कंसीयपरशव्ययोरपि विशिष्टनिर्देशः
कर्तव्यः । कंसीयपरशव्ययोर्यञ्जौ भवत-
श्छयतोश्च लुग्भवतीति । स चावश्यं विशि-
ष्टनिर्देशः कर्तव्यः क्रियमाणेऽपि वै प्रत्यय-

असा की तद्धिताचा लुक् झाला असतां तेथे
गोशब्दाचा लुक् होऊं नये, तसेंच कंसीय व
परशव्य यांतील प्रत्ययाचा लुक् होतो तो संबंध
प्रकृतीचा होऊं नये. 'लुक्तद्धितलुकि' (१।२।
४९) या सूत्रामध्ये 'गोस्त्रियोः' (१।२।४८)
या सूत्रांतून 'गोस्त्रियोः' याची अनुवृत्ति येते.
तेव्हां त्यानें तद्धितप्रत्ययाचा लुक् झाल्यानंतर
जसा स्त्रीप्रत्ययाचा लुक् होतो तसा गो-
शब्दाचाही होऊं लागेल. तो 'प्रत्ययस्य' असें
येथें म्हटलें असल्यामुळें होतें नाहीं. तसेंच
'कंसीयपरशव्ययोर्यञ्जौ लुक्च' (४।३।१६८)
या सूत्रानें कंसीय व परशव्य या संबंध
प्रकृतीचा लुक् होऊं लागेल तो 'प्रत्ययस्य'
असें येथें म्हटलें असल्यामुळें होत नाहीं.
(फक्त त्यांतील प्रत्ययाचा भाग जेवढा आहे
तेवढ्याचाच होतो.)

गोशब्दाचा लुक् होऊं नये याकरतां
'प्रत्ययस्य' असें येथें म्हणावयास नको.

(वा.३) कारण 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' या
सूत्राचा विभाग केल्यानेंच तें सिद्ध होत आहे.

२. कारण गो हा शब्द आहे, प्रत्यय नव्हे. तेव्हां
पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः येथें लुक्तद्धितलुकि
यानें गोशब्दाचा लुक् होत नाहीं. तात्पर्य, लुक्तद्धित-
लुकि येथें गोस्त्रियोः या मागील सूत्रांतून फक्त
स्त्रीशब्दाचीच अनुवृत्ति होते, गोशब्दाची अनुवृत्ति
होत नाहीं, कारण अनुवृत्ति आणली तरी कांहीं
उपयोग होत नाहीं.

तो सूत्राचा विभाग असा:—'गोरुपसर्जनस्य' हें
एक सूत्र होय. 'उपसर्जन जो गोशब्द तो
अंती असलेल्या प्रातिपदिकाला न्हस्व होतो,'
असा त्याचा अर्थ आहे. नंतर 'स्त्रियाः' हें
दुसरें सूत्र होय. 'उपसर्जन स्त्रीप्रत्ययान्त जें
प्रातिपदिक त्याला न्हस्व होतो,' असा त्याचा
अर्थ आहे. त्याच्यापुढें 'लुक्तद्धितलुकि' हें
सूत्र आहे. तेव्हां मागील 'स्त्रियाः' या सूत्रांत
गोशब्द नसल्यामुळें त्याची अनुवृत्ति येथें
होणार नाहीं. फक्त स्त्रियाः याचीच होईल.

(वा.४) कंसीय आणि परशव्य यांपैकीं
ज्या भागाचा लुक् इष्ट आहे त्याचा विशेष-
रूपानें निर्देश करावा, म्ह. कंसीय व परशव्य
या शब्दांहून 'त्याचा विकार' या अर्थीं
क्रमानें यञ् व अञ् प्रत्यय होतात आणि
कंसीय व परशव्य या शब्दांतील छ व यत्
या प्रत्ययांचा लुक् होतो असें म्हणावें. आणि
असा विशेषरूपानें निर्देश अवश्य केलाच
पाहिजे. जरी प्रकृतसूत्रामध्ये 'प्रत्ययस्य' हा
शब्द ठेवला तरी देखील 'छ व यत् यांचा

३. या सूत्रानें कंसीयशब्दाहून विकार या अर्थीं
यञ् प्रत्यय होतो आणि कंसीयशब्दांतील 'इय'
याचा लुक् होतो. कंसीयस्य विकारः कांस्यम्.
तसेंच परशव्यस्य विकारः पारशवः. येथें परशव्य-
शब्दाहून अञ् प्रत्यय होतो आणि परशव्य शब्दां-
तील 'य' या भागाचा लुक् होतो.

ग्रहण उकारसशब्दयोर्मा भूदिति । कमेः
सः कंसः । पराञ्छृणातीति परशुरिति । नैष
दोषः । उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदि-
कानि । स एषोऽनन्यार्थो विशिष्टनिर्देशः
कर्तव्यः प्रत्ययग्रहणं वा कर्तव्यम् ॥

उक्तं वा ॥ ५ ॥

किमुक्तम् । ज्याप्रातिपदिकग्रहणमङ्ग-
भपदसंज्ञार्थं यच्छयोश्च लुगर्थमिति ॥

षष्ठीनिर्देशार्थं तु ॥ ६ ॥

षष्ठीनिर्देशार्थं तर्हि प्रत्ययग्रहणं कर्त-

कुल् होतो' असें म्हटलेंच पाहिजे. कारण
कंसीय व परशव्य यांतील छ व यत् याच
प्रत्ययांचा लुक् झाला पाहिजे. उकार आणि
सकार या प्रत्ययांचा न झाला पाहिजे.

कम्धातूहून स प्रत्यय (उणा. ३।६२)
होऊन कंसशब्द सिद्ध झाला आहे. तसेंच
परान् शृणाति इति परशुः येथें पर हें उपपद
असून शूधातूहून 'आङ्परयोः खनिशृभ्यां
डिच्च' (उणादिसू. १।३५) यानें उ प्रत्यय
होऊन परशुशब्द सिद्ध झाला आहे.

हा दोष येत नाही. कारण 'उणादयोऽ-
व्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि' म्ह. शाकटायनानें
उण् वगैरे प्रत्यय लावून सिद्ध केलेलीं जीं
प्रातिपदिकें तीं पाणिनीच्या मतीं अव्युत्पन्न
अशीं समजलीं जातात.' तेव्हां कम् धातु, स
प्रत्यय, वगैरे प्रकृतिप्रत्ययांची कल्पना त्यांमध्ये
कांहीं करावयाची नाही. एकंदरीत 'छ व यत्
यांचा लुक् होतो' ह्या विशेषनिर्देशाचा उपयोग
दुसरा कांहींच संभवत नाही. फक्त 'कंसीय व
परशव्य या संबंध प्रकृतीचा लुक् होऊं नये'
हाच एक उपयोग आहे. तेव्हां त्याकरतां तसा
विशेष निर्देश करावा. किंवा त्याकरतां प्रकृत-
सूत्रामध्ये प्रत्ययस्य असा शब्द ठेवावा. कांहीं
केलें तरी चालेल.

(वा. ५) अथवा हें सांगितलेंच आहे.

तें काय सांगितलें आहे ?

ज्याप्रातिपदिकग्रहणमङ्गभपदसंज्ञार्थं य-

व्यम् । षष्ठीनिर्देशो यथा प्रकल्पेत ॥

अनिर्देशे हि षष्ठ्यर्थप्रसिद्धिः ॥ ७ ॥

अक्रियमाणे हि प्रत्ययग्रहणे षष्ठ्यर्थ-
स्याप्रसिद्धिः स्यात् । कस्य । स्थाने योग-
त्वस्य ॥ क पुनरिह षष्ठीनिर्देशार्थेनार्थः
प्रत्ययग्रहणेन यावता सर्वत्रैव षष्ठ्युच्चा-
र्यतेऽणिबोस्तद्राजस्य यवबोः शप इति ।
इह न काचित्षष्ठी जनपदे लुप् [४.२.
८१] इति । अत्रापि प्रकृतं प्रत्ययग्रहण-

च्छयोश्च लुगर्थम्' (४।१।१ वा. १।२) असें
सांगितलें आहे.

(वा. ६) तर मग षष्ठीनिर्देशार्थं म्ह. षष्ठी
प्रत्यय लावण्याकरितां प्रत्ययशब्द येथें घातला
पाहिजे. कारण कोणता तरी शब्द उच्चारल्या-
शिवाय नुसता षष्ठीप्रत्यय उच्चारतां येत नाही.

(वा. ७) प्रत्ययशब्द उच्चारला नाही तर
लुक् वगैरे सांगणाऱ्या सूत्रामध्ये षष्ठीप्रत्ययाचा
अर्थ घेतां येणार नाही.

कोणता षष्ठीप्रत्ययाचा अर्थ घेतां येणार
नाहीं ?

'स्थानाशीं संबंध' हा अर्थ घेतां येणार.
नाहीं.

'पण षष्ठीप्रत्यय लावण्याकरितां येथें प्रत्यय-
शब्द उच्चारला पाहिजे' असें जें म्हणतां
त्याचा उपयोग तरी कोणत्या लुक् वगैरे सांग-
णाऱ्या शास्त्रामध्ये होणार आहे बरें ? पहावें
तर लुक् वगैरे सांगणाऱ्या सर्वच सूत्रामध्ये
तो तो विशेष शब्द उच्चारून त्याला षष्ठी-
प्रत्यय लावलेला दिसत आहे; उदा० 'अणि-
जोः' (२।४।५८), 'तद्राजस्य' (२।५।६२),
'यजजोः' (२।४।६४), 'शपः' (५।४।७२).

पण ज्या ठिकाणीं कोणताच शब्द षष्ठीप्रत्यय
लावून उच्चारला नसेल तेथें कसा अर्थ घेतां
येईल ? उदा० 'जनपदे लुप्' (४।२।८१).

तेथें मागून प्रत्ययशब्दाची अनुवृत्ति येत
आहे.

मनुवर्तते । क प्रकृतम् । प्रत्ययः परश्च [३.१.१,२] इति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । ड्याप्प्रातिपदिकात् [४.१.१] इत्येषा पञ्चमी प्रत्यय इति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्य [१.१.६७] इति । प्रत्ययविधिरयं न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति । नायं प्रत्ययविधिः । विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते ॥

सर्वादेशार्थं वा वचनप्रामाण्यात् ॥ ८
सर्वादेशार्थं तर्हि प्रत्ययग्रहणं कर्त-

माणं प्रत्ययशब्द कोठेंसा आहे ?

प्रत्ययः । परश्च (३।१।१,२) असा प्रत्यय-शब्द आहे.

पण तो प्रत्ययशब्द, प्रथमाविभक्तीचा प्रत्यय लावून उच्चारलेला आहे. आणि येथे तर षष्ठीप्रत्यय लावलेल्या शब्दाची जरूर आहे.

ड्याप्प्रातिपदिकात् (४।१।१) या पंचम्यन्त पदाची अनुवृत्ति येथे येत आहे. तेव्हां 'तस्मादित्युत्तरस्य' (१।१।६७) या परिभाषेमुळे त्या पंचमीप्रत्ययाच्या जोरावर प्रत्ययः या प्रथमाप्रत्ययाच्या ऐवजीं षष्ठीप्रत्ययाची कल्पना करता येईल.

पण येथे प्रत्ययाचें विधान केलें आहे ना ? आणि प्रत्ययाचें विधान ज्या ठिकाणीं केलें असेल त्या ठिकाणीं तर पंचमीप्रत्ययाच्या जोरावर षष्ठीप्रत्ययाची कल्पना होत नसते.

'जनपदे लुप्' या सूत्रानें प्रत्ययाचें विधान केलें नाहीं. मागील सूत्रांनींच प्रत्ययाचें विधान केलें आहे. त्याची फक्त अनुवृत्ति येथे येत आहे.

(वा.८) तर मग सर्वादेश होण्याकरतां म्ह. लुक्, श्लु व लुप् हे आदेश संबंध प्रत्ययाला झाले पाहिजेत म्हणून येथे 'प्रत्ययस्य' असें म्हटलें पाहिजे.

पण 'प्रत्ययस्य' असें येथे म्हटलें तरी

४. 'प्रत्ययस्य' अशी कल्पना.

व्यम् । लुक्श्लुलुपः सर्वादेशा यथा स्युः । अथ क्रियमाणेऽपि प्रत्ययग्रहणे कथमिव लुक्श्लुलुपः सर्वादेशा लभ्याः । वचनप्रामाण्यात् । प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात् ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति लुक्श्लुलुपः सर्वादेशा भवन्तीति यदयं लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये [७.३.७३] इति लोपे प्रकृते लुक् शस्ति ॥

उत्तरार्थं तु ॥ ९ ॥

उत्तरार्थं तर्हि प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम् ।

लुक्, श्लु व लुप् हे संबंध प्रत्ययाला कसे बरे होतील ? (अलोन्यस्य (१।१।५२) यानें प्रत्ययाच्या अंत्य वर्णांला किंवा कांहीं ठिकाणीं आदेः परस्य (१।१।५४) यानें प्रत्ययाच्या आदिवर्णांला कां होऊं नयेत ?)

वचनप्रामाण्यात् म्ह. येथें प्रत्ययस्य असें जें म्हटलें आहे त्याच्या सामर्थ्यास्तव लुक् वगैरे सर्व प्रत्ययाला होतील.

'प्रत्ययस्य' या शब्दाचा हा देखील उपयोग बरोबर नाहीं. कारण हा आचार्य पाणिनि 'लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये' (७।३।७३) या सूत्रामध्ये 'बोलेपो लेटि वा' (७।३।७०) या सूत्रांतून लोपशब्दाची अनुवृत्ति येत असूनही पुनः लुक् असें पद ज्या अर्थी घालतो त्यावरून तो असें शापित करतो की 'लुक्, श्लु व लुप् हे आदेश संबंध प्रत्ययाला होतात.' (लुक् सांगूनही जर तो प्रत्ययाच्या अंत्य वर्णांचा होईल तर लोपशब्दाच्या अनुवृत्तीनेच तें काम भागेल आणि लुक् हें पद व्यर्थ होईल.)

(वा.९) तर मग पुढच्या सूत्रामध्ये 'प्रत्ययस्य' याची अनुवृत्ति झाली पाहिजे म्हणून येथे 'प्रत्ययस्य' असें म्हटलें पाहिजे.

पण 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' या पुढील सूत्रामध्ये 'प्रत्ययलोपे' असा प्रत्यय-

न कर्तव्यम् । क्रियते तत्रैव प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् [१.१.६२] इति । द्वितीयं कर्तव्यम् । कृत्स्नप्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं यथा स्यात् । एकदेशलोपे मा भूदिति । आग्नीत । सं रायस्पोषेण ग्मीयेति ॥

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्

॥१.१.६२॥

प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् । लोपे प्रत्ययलक्षणमितीयत्युच्यमाने सौरथी वैहतीति

गुरुपोत्तमलक्षणः व्यङ्ग्यं प्रसज्येत । नैष दोषः । नैवं विज्ञायते लोपे प्रत्ययलक्षणं भवति प्रत्ययस्य प्रादुर्भाव इति । कथं तर्हि । प्रत्ययो लक्षणं यस्य कार्यस्य तल्लोपेऽपि भवतीति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । सति प्रत्यये यत्प्राप्नोति तत्प्रत्ययलक्षणेन यथा स्यात् । लोपोत्तरकालं यत्प्राप्नोति तत्प्रत्ययलक्षणेन मा भूदिति । किं प्रयोजनम् । ग्रामणिकुलम् सेनानिकुलम् ।

शब्द घातलाच आहे ना ?

तो जरी घातला आहे तरी आणखी दुसऱ्या प्रत्ययशब्दाची तेथे जरूर आहे. प्रत्ययच जो प्रत्यय म्ह. संबंध प्रत्यय त्याचा लोप झाला असेल तरच त्या प्रत्ययाच्या निमित्ताने सांगितलेले कार्य पुढील सूत्राने झाले पाहिजे. प्रत्ययांतील एखाद्या भागाचा लोप झाला असेल तर त्याच्या निमित्ताने प्राप्त होणारे कार्य न झाले पाहिजे; उदा० आग्नीत, सं रायस्पोषेण ग्मीय.

(सू.६२) या सूत्रामध्ये प्रत्यय हा शब्द कशाकरता घातला आहे ?

प्रत्ययशब्द काढून 'लोपे' प्रत्ययलक्षणम् एवढेच सूत्र केले तर सौरथी, वैहती, येथे प्रत्ययलक्षण होईल, म्ह. उपोत्तम वर्ण गुरु असल्यामुळे व्यङ्ग्य प्रत्यय (४।१।७८) होऊ लागेल.

५. आग्नीत या क्रियापदामध्ये आङ् उपसर्ग, हन्-धातु, विधिलिङ् व त्याला आत्मनेपद (१।३।२८) केले आहे. येथे जो प्रत्ययांतील सकाराचा लोप (७।२।७९) झाला आहे त्याला प्रत्ययलक्षण झाले तर झालादि प्रत्यय पुढे आहे असे समजून 'अनुदात्तोपदेशः' (६।४।३७) याने नकाराचा लोप होऊ लागेल. संग्मीय हे गम धातूचे क्रियापद आहे. येथेही तशाच प्रकाराचा लोप होऊ लागेल.

१. प्रत्ययाच्या निमित्ताने सांगितलेले जे कार्य ते प्रत्ययाचा लोप झाला असताही करावे.

२. 'कोणाचाही लोप झाला असता त्यामुळे जर एखादे कार्य होत नसेल तर ते कार्य लोप झाला असताही करावे' असा सूत्राचा अर्थ घेऊन सौरथी,

हा दोष येत नाही. प्रत्ययलक्षण होतें म्ह. प्रत्ययाची उत्पत्ति होते असा 'प्रत्ययलक्षण' शब्दाचा अर्थ समजून नये, तर प्रत्यय हा ज्या कार्याचे निमित्त आहे असे कार्य लोप झाला असताही करावे असा या सूत्राचा अर्थ आहे.

तर मग प्रत्ययशब्दाचा असा उपयोग समजावा की प्रत्यय विद्यमान असतांना जे प्रत्ययाच्या निमित्ताने प्राप्त होणारे कार्य तेच कार्य प्रत्ययाचा लोप झाला असता प्रत्ययलक्षणाने होतें. आणि जे प्रत्ययाच्या निमित्ताने प्राप्त होणारे कार्य खरे, पण प्रत्ययाचा लोप झाल्यानंतरच ते प्राप्त होतें तसेल कार्य प्रत्ययलक्षणाने होऊ नये.

याचा काय उपयोग ?

उपयोग असा की ग्रामणिकुलम्, सेनानिकुलम्, या सामासिक शब्दांमध्ये उत्तरप-

वैहती, येथे दोष दिला आहे. सुउपसर्गपूर्वक रम् धातूहून कथन् (उणा० २।२) प्रत्यय करून रम् धातूच्या मकाराचा लोप (६।४।३७) होऊन सुरथ-शब्द सिद्ध झाला आहे. तसेच विउपसर्गपूर्वक हन् धातूहून क्तप्रत्यय करून हन् धातूच्या नकाराचा लोप होऊन विहताशब्द सिद्ध झाला आहे. सुरथाची नात सौरथी. विहताची नात वैहती. सुरथ व विहता या शब्दांहून इन्प्रत्यय (४।१।९५) झाला आहे. येथे मकार आणि नकार यांचा लोप झाल्यामुळे मागील अकाराला गुरुसंज्ञा (१।४।११) होत नाही म्हणून 'अणिजोः' (४।१।७८) याने व्यङ्ग्य-प्रत्यय होत नाही. परंतु प्रकृत सूत्राने तेथे व्यङ्ग्य-प्रत्यय होईल असा दोष येतो.

औत्तरपदिके ह्रस्वत्वे कृते ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् [६.१.७१] इति तुक् प्राप्नोति स मा भूदिति । यदि तर्हि यत्सति प्रत्यये प्राप्नोति तत्प्रत्ययलक्षणेन भवति लोपोत्तरकालं यत्प्राप्नोति तन्न भवति जंगत् जनगदित्यत्र तुम् प्राप्नोति । लोपोत्तरकालो ह्यत्र तुगागमः । तस्मान्नार्थ एवमर्थेन प्रत्ययग्रहणेन । कस्मान्न भवति ग्रामणिकुलम् सेनानिकुलम् । बहिरङ्गं ह्रस्वत्वम् । अन्तरङ्गस्तुक् । असिद्धं

बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । कृत्स्नप्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं यथा स्यादेकदेशलोपे मा भूदिति । आप्नीत । सं रायस्पोषेण ग्मीय । पूर्वस्मिन्नपि योगे प्रत्ययग्रहणस्यैतत्प्रयोजनमुक्तम् । अन्यतरच्छक्यमकर्तुम् ॥ अथ द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् । प्रत्ययलक्षणं यथा स्याद्वर्णलक्षणं मा भूदिति । गवे हितं गोहितम् । रायः कुलं रैकुलमिति ॥ किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

दाच्या निमित्ताने ग्रामणी आणि सेनानी या पूर्वपदाला न्हस्व (६।३।६१) केल्यानंतर प्रकृतसूत्राने प्रत्ययलक्षण झाल्यामुळे किप्-प्रत्यय पुढे आहे असे समजून ये. 'न्हस्वस्य पिति कृति तुक्' (६।१।७१) याने सांगितलेला तुक् आगम होऊ लागेल तो न झाला पाहिजे.

पण जर 'प्रत्यय विद्यमान असतांना जें कार्य प्राप्त होतें तेंच कार्य प्रत्ययाचा लोप झाल्यानंतर प्रत्ययलक्षणाने होतें, प्रत्ययाचा लोप झाल्यानंतर जें कार्य प्राप्त होतें तें कार्य प्रत्ययलक्षणाने होत नाही,' असे असेल तर जगत्, जनगत्, येथें प्रत्ययलक्षणाने जो तुक् आगम (६।१।७१) होत असतो तो होणार नाही. कारण किप्प्रत्ययाचा लोप झाल्यानंतरच येथें तुक् आगम प्राप्त होत आहे. तेव्हां 'प्रत्यय विद्यमान असतांना प्राप्त होणारेंच प्रत्ययलक्षणाने होतें' असा आग्रह धरतां येत नाही व त्याकरतां प्रकृतसूत्रामध्ये प्रत्यय हा शब्द घालावयास नको.

तर मग ग्रामणिकुलम्, सेनानिकुलम्, येथें लुक् आगम कां होत नाही ?

उत्तरपदाच्या निमित्ताने झालेला न्हस्व बहिरंग आहे व तुक् आगम अंतरंग आहे. आणि 'असिद्धं बहिरंगमन्तरंगे' म्ह. अंतरंग

३. गोहितम् या संसासामध्ये गोशब्दाच्या पुढील डेप्रत्ययाचा लुक् (२।४।७१) झाला आहे. परंतु प्रत्ययलक्षणाने तो प्रत्यय पुढे आहे असे समजले तर अव्-आदेश (६।१।७८) होऊ लागेल. तसेंच

तुक् आगम कर्तव्य असतांना बहिरंग न्हस्व असिद्ध आहे, म्हणून तुक् आगम होत नाही.

तर मग येथील प्रत्ययशब्दाचा उपयोग असा समजावा की संबंध प्रत्ययाचा लोप झाला असला तरच त्या प्रत्ययाच्या निमित्ताने सांगितलेलें कार्य प्रत्ययलक्षणाने झालें पाहिजे; प्रत्ययांतील एखाद्या भागाचा लोप झाला असेल तर त्याच्या निमित्ताने प्राप्त होणारें कार्य न झालें पाहिजे; उदा० आप्नीत, सं रायस्पोषेण ग्मीय.

पण पूर्वीच्या सूत्रांत जो 'प्रत्ययस्य' असा शब्द घातला आहे त्याचाही उपयोग हाच तेथें दाखविला आहे ना ?

असें आहे तर मग दोहोंपैकी कोणता तरी एक प्रत्ययशब्द घातला नाही तरी चालेल.

आतां, याच सूत्रामध्ये प्रत्ययलक्षणम् असा जो दुसरा आणखी एक प्रत्ययशब्द घातला आहे त्याचा काय बरें उपयोग ?

उपयोग असा की प्रत्ययाचा लोप झाला असतां प्रत्ययाच्या निमित्ताने कार्य प्राप्त होत असेल तेंच प्रत्ययलक्षणाने झालें पाहिजे. तेथें वर्णाच्या निमित्ताने जें कार्य प्राप्त होत असेल तें प्रत्ययलक्षणाने न झालें पाहिजे; उदा० गवे हितं गोहितम्, रायः कुलं रैकुलम्.

रैकुलम् येथें आय् आदेश होऊ लागेल. ह्या अव् किंवा आय् या आदेशांना पुढें प्रत्ययच पाहिजे असें नाही. कसलाही अच् पुढें असला म्हणजे झालें.

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणवचनं

सदन्वाख्यानाच्छास्त्रस्य ॥ १ ॥

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमित्युच्यते
सदन्वाख्यानाच्छास्त्रस्य । सच्छास्त्रेणा-
न्वाख्यायते सतो वा शास्त्रमन्वाख्यायकं
भवति सदन्वाख्यानाच्छास्त्रस्य । उगिदचां
सर्वनामस्थानेऽधातोः [७.१.७०] इती-
हैव स्यात् । गोमन्तौ यवमन्तौ । गोमान्
यवमानित्यत्र न स्यात् । इष्यते च
स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यति ।
अतः प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणवचनम् ।
एवमर्थमिदमुच्यते ॥ अस्ति प्रयोजन-

मेतत् । किं तर्हीति ।

लुक्पुपसंख्यानम् ॥ २ ॥

लुक्पुपसंख्यानं कर्तव्यम् । पञ्च सप्त ॥
किं पुनः कारणं न सिध्यति ।

लोपे हि विधानम् ॥ ३ ॥

लोपे हि प्रत्ययलक्षणं विधीयते तेन
लुकि न प्राप्नोति ॥

न वादर्शनस्य लोपसंज्ञित्वात् ॥ ४ ॥

न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् ।
अदर्शनस्य लोपसंज्ञित्वात् । अदर्शनं
लोपसंज्ञं भवतीत्युच्यते लुमत्संज्ञाश्चा-
प्यदर्शनस्य क्रियन्ते । तेन लुक्पुपि भवि-

पण हैं सूत्रच मुळीं कशाकरतां बरें केलें
आहे ?

(वा.१) 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' असें
जें येथें म्हटलें आहे तें अशाकरतां की
'सदन्वाख्यानाच्छास्त्रस्य' म्ह. ह्या व्याकरण-
शास्त्रामध्ये आचार्य पाणिनि हा इको यणचि
इत्यादि शास्त्र पुढें करून त्याच्या द्वारानें
विद्यमान वस्तु निमित्त धरून तीं तीं कायें
सांगत आहे. अथवा 'शास्त्र हेंच विद्यमान
वस्तु निमित्त धरून तीं तीं कायें करावयास
सांगत आहे' असाही 'सदन्वाख्याच्छास्त्रस्य'
याचा अर्थ घ्यावा. एकंदरीत ज्या कार्याला
जें निमित्त असेल तें विद्यमान असेल तरच
तें कार्य होणार आहे. तेव्हां 'उगिदचां सर्व-
नामस्थानेऽधातोः' (७।१।७०) यानें सर्वनाम-
स्थानसंज्ञक प्रत्ययाच्या निमित्तानें सांगित-
लेला नुम् आगम गोमन्तौ, यवमन्तौ, येथें
'औ' हा सर्वनामस्थानसंज्ञक प्रत्यय विद्यमान
असल्यामुळें करतां येईल. गोमान्, यवमान्,
येथें सु ह्या सर्वनामस्थानसंज्ञक प्रत्ययाचा
लोप (६।१।६८) झाला असल्यामुळें नुम्
आगम करतां येणार नाही. आणि इष्ट तर
असें आहे की तेथेंही नुम् आगम झाला
पाहिजे. तेव्हां ती इष्ट गोष्ट काहीं तरी विशेष
यत्न केल्याशिवाय सिद्ध होणार नाही म्हणून

'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' हें सूत्र केलें आहे
असा या सूत्राचा उपयोग आहे.

हा उपयोग आहे खरा—

मग पुढें काय तुमचें म्हणणें आहे ?

प्रत्ययाचा लुक् झाला असतां तेथेंही
प्रत्ययाच्या निमित्तानें सांगितलेलें कार्य करावें
असें येथें म्हटलें पाहिजे. उदा० पञ्च, सप्त.

पण हीं पञ्च वगैरे उदाहरणें प्रकृतसूत्रा-
नेच कां बरें सिद्ध होत नाहीत ?

(वा.३) 'प्रत्ययाचा लोप झाला असतां
प्रत्ययनिमित्तक कार्य करावें' असें प्रकृतसूत्रानें
सांगितलें आहे. तेव्हां प्रत्ययाचा जेथें लुक्
होईल तेथें प्रकृतसूत्राची प्रवृत्ति होणार नाही.

(वा.४) 'प्रत्ययाचा लुक् झाला असतां तेथें
प्रत्ययनिमित्तक कार्य करावें,' असें निराळें
सांगावयास नको.

कां बरें ?

अदर्शनस्य लोपसंज्ञित्वात् म्ह. लोप ही
संज्ञा अदर्शनाला सांगितली आहे आणि लुक्,
श्लु व लुप् ह्या संज्ञादेखील अदर्शनालाच
सांगितल्या आहेत. तेव्हां पञ्च वगैरे ठिकाणीं
प्रत्ययाचा लुक् (७।१।२२) झाला असला तरी
तेथें लोप ही संज्ञा कायमच असल्यामुळें प्रकृत-
सूत्रानेंच काम भागेल.

पण जर असें असेल तर

प्यति ॥ यद्येवम्

प्रत्ययादर्शनं तु लुप्तसंज्ञम् ॥ ५ ॥

प्रत्ययादर्शनं तु लुप्तसंज्ञमपि प्राप्नोति । तत्र को दोषः ।

तत्र लुकि श्लुविधिप्रतिषेधः ॥ ६ ॥

तत्र लुकि श्लुविधिरपि प्राप्नोति स प्रतिषेधः । अन्ति हन्ति । श्लौ [६.१.१०] इति द्विर्वचनं प्राप्नोति ॥

न वा पृथक्संज्ञाकरणात् ॥ ७ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । पृथक्संज्ञाकरणात् । पृथक्संज्ञाकरणसामर्थ्याल्लुकि श्लुविधिर्न भविष्यति ॥ तस्मा-

ददर्शनसामान्यालोपसंज्ञा लुप्तसंज्ञा अवगाहते । यथैव तर्ह्यदर्शनसामान्यालोपसंज्ञा लुप्तसंज्ञा अवगाहते एवं लुप्तसंज्ञा अपि लोपसंज्ञामवगाहेरन् । तत्र को दोषः । अगोमती गोमती संपन्ना गोमतीभूता । लुक्कृत्तलुकि [१.१.४९] इति ङीपो लुक्प्रसज्येत । ननु चात्रापि न वा पृथक्संज्ञाकरणादित्येव सिद्धम् । यथैव तर्हि पृथक्संज्ञाकरणसामर्थ्याल्लुप्तसंज्ञा लोपसंज्ञा नावगाहन्त एवं लोपसंज्ञापि लुप्तसंज्ञा नावगाहते । तत्र स एव दोषो लुक्युपसंख्यानमिति । अस्त्यन्यलोप-

(वा.५) प्रत्ययाच्या अदर्शनाला सर्व ठिकाणी लुक्, श्लु व लुप् या तीनही संज्ञा होतील.

मग झाल्या तर दोष कोणता?

(वा.६) तसें झालें तर श्लूच्या निमित्तानें सांगितलेलें कार्य लुक् झाला असला तरी तेथें होऊं लागेल त्याचा निषेध केला पाहिजे; उदा० अन्ति, हन्ति. येथें शप्प्रत्ययाचा लुक् (२।४।७२) झाला आहे. येथें श्लुसंज्ञा झाली तर 'श्लौ (६।१।१०) यानें द्वित्व होऊं लागेल.

(वा.७) अथवा हा दोष येत नाही.

कां बरें ?

पृथक्संज्ञाकरणात् म्ह. लुक्, श्लु व लुप् ह्या निरनिराळ्या तीन संज्ञा ज्या केल्या आहेत त्यांच्या सामर्थ्यास्तव एकीच्या जागेंत दुसरी शिरत नाही. म्हणून लुक् झाला असतां तेथें श्लूच्या निमित्तानें सांगितलेलें कार्य होणार नाही. एकंदरीत अदर्शन हें निमित्त लोपसंज्ञेचें आणि लुक्, श्लु व लुप् या संज्ञांचें सारखेंच असल्यामुळें लुक्, श्लु व लुप् या संज्ञा जेथें होतील तेथें लोप ही संज्ञा शिरणारच. (तेव्हां 'लुक्युपसंख्यानम्' हें वचन करावयास नको.)

पण जर अदर्शन हें निमित्त सारखेंच असल्यामुळें लुक्, श्लु व लुप् ह्या संज्ञा जेथें होतील तेथें लोपसंज्ञा शिरणार, तशा जेथें प्रत्ययाच्या अदर्शनाला लोपसंज्ञा होत असेल

तेथें लुक्, श्लु व लुप् ह्या संज्ञा शिरतील.

मग तसें झालें असतां दोष कोणता ?

दोष असा कीं अगोमती गोमती संपन्ना म्ह. वस्तुतः गोमती नसून गोमती अशी समजली जाणारी जी स्त्री तिला 'गोमतीभूता' असें म्हणतात. येथें गोमतीशब्दाहून च्विप्रत्यय (५।४।५०) झाला आहे व त्याचा लोप (६।१।६७) झाला आहे. येथें च्विप्रत्ययाच्या अदर्शनाला जर लुक् वगैरे संज्ञा होतील तर 'लुकृत्तलुकि' (१।२।४९) यानें गोमती यांतील ङीप्प्रत्ययाचा लुक् होऊं लागेल.

पण 'निरनिराळ्या संज्ञा केल्यामुळें एकीच्या जागेंत दुसरी शिरत नाही' असें आतांच सांगितलें आहे, तेव्हां गोमतीभूता हें त्यानेंच सिद्ध होईल.

तर मग जसें निरनिराळ्या संज्ञा केल्यामुळें गोमतीभूता येथें लोपसंज्ञेच्या जागेंत लुक्, श्लु व लुप् या संज्ञा शिरत नाहीत तसें लुक्, श्लु व लुप् या संज्ञांच्या जागेंत लोपसंज्ञाही शिरणार नाही. आणि ती शिरली नाही म्हणजे पूर्वीचाच दोष पुन्हा येणार; तो असा की 'प्रत्ययाचा लुक् झाला असतांही प्रत्ययाच्या निमित्तानें सांगितलेलें कार्य करावें' असें स्वतंत्र वचन पञ्च, सप्त, या उदाहरणांकरतां करावयास पाहिजे.

संज्ञायाः पृथक्संज्ञाकरणे प्रयोजनम् । किम् । लुप्तसंज्ञासु यदुच्यते तल्लोपमात्रे मा भूदिति ॥

लुप्तमिति प्रतिषेधाद्वा ॥ ८ ॥

अथवा यदयं न लुप्तताङ्गस्य [१.१. ६३] इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवति लुकि प्रत्ययलक्षणमिति ॥

पण 'निरनिराळ्या संज्ञा केल्यामुळें एकीच्या जागेंत दुसरी शिरत नाही' ही गोष्ट लुक्, श्लु व लुप् या तीन संज्ञाविषयींच आहे. लोपसंज्ञेविषयी नाही. लोपसंज्ञेला सर्वत्र शिरण्याची मोकळीक आहे. कारण ती नुसत्या अदर्शनाला निराळी सांगितली आहे व तिचा दुसरा स्वतंत्र उपयोग आहे.

तो कोणता ?

लुक्, श्लु व लुप् या संज्ञांच्या निमित्तानें जीं कार्ये सांगितलीं आहेत तीं एकटी लोपसंज्ञा जेथें झाली असेल तेथें होऊं नयेत म्हणून ती लोपसंज्ञा नुसत्या अदर्शनाला सांगितली आहे; तें अदर्शन प्रत्ययाचें असो वा नसो.

(वा. ८) अथवा हा आचार्य पाणिनि 'लुक्, श्लु व लुप् झाले असतां तेथें प्रत्ययाच्या निमित्तानें सांगितलेलें कार्य कर्तव्य असेल तर प्रत्ययलक्षण होत नाही' असा ज्या अर्थी पुढील सूत्रानें निषेध सांगत आहे त्यावरून तो असें ज्ञापित करतो की लुक् झाला असतां तेथें प्रकृतसूत्रानें प्रत्ययलक्षण होतें.

(वा. ९) प्रत्यय विद्यमान असूनही ज्या कार्याला निमित्त होत नाही, उदा० राज्ञः पुरुषः येथें षष्ठीप्रत्यय विद्यमान असूनही त्याच्या

सतो निमित्ताभावात्पदसंज्ञाभावः ॥९

सन्प्रत्ययो येषां कार्याणामनिमित्तं राज्ञः पुरुष इति स लुप्तोऽप्यनिमित्तं स्यात् राजपुरुष इति । अस्तु तस्या अनिमित्तं या स्वादौ पदमिति पदसंज्ञा या तु सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञा सा भविष्यति । सत्ये- तत्प्रत्यय आसीदनया भविष्यत्यनया न

निमित्तानें 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' (१।४।१७) यानें राजन्शब्दाला पदसंज्ञा झाली नाही, तो प्रत्यय लुप्त झाला असल्यास प्रत्ययलक्षणांनसुद्धां त्या कार्याला निमित्त होणार नाही. तेव्हां 'राजपुरुषः' या समासामध्ये राजन्शब्दाला पदसंज्ञा होणार नाही. त्यामुळें नकाराचा लोप (८।२।७) होणार नाही.

पण सु वगैरे प्रत्यय पुढें असतांना सांगितलेली जी पदसंज्ञा (१।४।१७) तिला तो लुप्त षष्ठीप्रत्यय निमित्त न होऊं दे. सुप्प्रत्ययान्त शब्दस्वरूपांला सांगितलेली जी पदसंज्ञा (१।४।१४) ती होईलच.

प्रत्यय विद्यमान असेल त्या ठिकाणीं अमुक सूत्रानें पदसंज्ञा होईल आणि अमुक सूत्रानें पदसंज्ञा होणार नाही हें म्हणतां येतें. (जसें राज्ञः येथें प्रत्ययाच्या मागील राजन् याला भसंज्ञा (१।४।१८) प्राप्त होत आहे, तिनें राजन् याला आलेल्या पदसंज्ञेचा (१।४।१७) बाध झाल्यामुळें ती होत नाही आणि राज्ञः या सुबंताला भसंज्ञेची प्राप्ति नसल्यामुळें त्याला पदसंज्ञा (१।४।१४) होतेच.) पण हा फरक राजपुरुषः या समासामध्ये षष्ठीप्रत्ययाचा लोप झाल्यानंतर दाखवितां येत नाही. कारण

४. लुक्, श्लु व लुप् या तिन्ही संज्ञांचें उद्देश्य 'प्रत्ययाचें अदर्शन' हें एकच आहे. त्यामुळें ह्या तीन संज्ञा एकमेकींच्या विषयांत येत नाही. जर प्रत्येक ठिकाणीं तिन्ही संज्ञा होतील तर एकाच संज्ञेनें तिन्ही संज्ञांचें काम भागणार आहे. तेव्हां तीन संज्ञा करणेंच व्यर्थ होईल. लोपसंज्ञेचें उद्देश्य मात्र त्यांच्या उद्देश्यापेक्षां निराळें आहे म्ह. फक्त अदर्शन हें आहे. तेव्हां अदर्शनाला सर्व ठिकाणीं होणारच.

५. जर लुक्, श्लु व लुप् यांच्या विषयांत लोपसंज्ञा न होईल तर तेथें 'प्रत्ययाचा लोप झाला' असें म्हणतां येत नसल्यामुळें प्रत्ययलक्षणाची प्राप्तिच येत नाही, तेव्हां अर्थातच प्रत्ययलक्षणाचा निषेध सांगणें व्यर्थ होईल.

६. राज्ञः येथें षष्ठीप्रत्यय विद्यमान असतां भसंज्ञेनें पदसंज्ञेचा बाध होत आहे; म्हणून पदसंज्ञा होत नाही.

भविष्यतीति । लुप्त इदानीं प्रत्यये यावत् एवावधेः स्वादौ पदमिति पदसंज्ञा तावत् एवावधेः सुबन्तं पदमिति । अस्ति च प्रत्ययलक्षणेन यजादिपरतेति कृत्वा भसंज्ञा प्राप्नोति ॥

तुग्दीर्घत्वयोश्च विप्रतिषेधानुपपत्तिरे-
कयोगलक्षणत्वात्परिवीरिति ॥१०॥

तुग्दीर्घत्वयोश्च विप्रतिषेधो नोपपद्यते ।
क । परिवीरिति । किं कारणम् । एक-
योगलक्षणत्वात् । एकयोगलक्षणे तुग्दी-
र्घत्वे । इह लुप्ते प्रत्यये सर्वाणि प्रत्यया-
श्रयाणि कार्याणि पर्यवपन्नानि भवन्ति ।

‘स्वादिष्व०’ (१।४।१७) याने जेवढ्या
भागाला पदसंज्ञा प्राप्त होते तेवढ्याच भागाला
सुबन्त समजून ‘सुप्तिङन्तं०’ (१।४।१४)
याने पदसंज्ञा प्राप्त होते. तेव्हां अर्थातच दोन्ही
पदसंज्ञांचा भसंज्ञेने बाध होणार. प्रत्ययलक्ष-
णाने यजादिप्रत्यय पुढें आहे असें समजून
भसंज्ञेची (१।४।१८) प्राप्ति कायमच आहे.

(वा.१०) तुक् आगम आणि दीर्घ या
दोहोंमध्ये विरोध उत्पन्न झाला असतां तेथें
परत्वास्तव (१।४।२) दीर्घ होत असतो तो
होणार नाही. (कारण दीर्घाला ‘पर’ म्हणतां
येत नाही.)

कोणत्या वरें उदाहरणामध्ये अशी स्थिति
प्राप्त होत आहे ?

‘परिवीः’ या उदाहरणामध्ये.

असें होण्याचें कारण काय ?

एकयोगलक्षणत्वात् म्ह. एकाच शास्त्रानें
दोन्ही कार्यें प्राप्त होत आहेत म्हणून. तुक्
आगम आणि दीर्घ हीं दोन्ही कार्यें एकाच
शास्त्रानें प्राप्त आहेत. असें पाहा की प्रत्ययाचा
लोप झाल्यानंतर प्रत्ययावर अवलंबून होणारीं
सर्वच कार्यें परावृत्त होतात म्ह. नष्टप्राय
होतात. त्या सर्व कार्यांची उठावणी या एका
प्रत्ययलक्षणसूत्रानें केली जाते. तेव्हां अर्थातच
परिवीः येथें किप्रत्ययाचा लोप झाल्यानंतर

तान्येतेन प्रत्युत्थाप्यन्ते । अनेनैव
तुगनेनैव च दीर्घत्वमिति । तदेकयोग-
लक्षणं भवति । एकयोगलक्षणानि च न
प्रकल्पन्ते ॥

सिद्धं तु स्थानिसंज्ञानुदेशादान्य-
भाव्यस्य ॥११॥

सिद्धमेतत् । कथम् । स्थानिसंज्ञान्य-
भूतस्य भवतीति वक्तव्यम् । किं कृतं
भवति । सत्तामात्रमनेन क्रियते । यथा-
प्राप्ते तुग्दीर्घत्वे भविष्यतः ॥ तद्वक्तव्यं
भवति । यद्यप्येतदुच्यतेऽथैतर्हि स्था-
निवद्भावो नारभ्यते । स्थानिसंज्ञान्यभू-

या प्रकृतसूत्रानेच तुक् आगम होणार आणि
दीर्घही पण यानेच होणार. तेव्हां प्रकृतसूत्र हें
एकच शास्त्र दोन्ही कार्यांचें निमित्त झालें.
अशीं एकच शास्त्रानें दोन्ही कार्यें प्राप्त होत
असल्यामुळें ‘तुक् आगमाचा (६।१।७१)
दीर्घानें (६।४।२) जो परत्वास्तव बाध होत
असतो’ तो होणार नाही.

(वा.११) हें सिद्ध होत आहे.

तें कसें ?

‘स्वरूप बदललें असतां तेथें स्थानीच्या
संज्ञांचा अतिदेश होतो’ असें प्रकृतसूत्राच्या
ऐवजीं म्हणावें.

असें म्हणण्याने काय होतें ?

असें होतें की तुक्, दीर्घ, वगैरे कार्यें जीं
प्रकृतसूत्रानें होत होती तीं आतां न होतां त्या
कार्यांचीं जीं निमित्तें त्यांचें अस्तित्व रूपांतर
झालें तरी गृहीत धरावें एवढेंच फक्त यानें
सांगितलें जातें. तुक्, दीर्घ, वगैरे जशीं पूर्वीं
प्राप्त झालीं असतील तशीं त्या त्या शास्त्रांनींच
केलीं जातात. (तेव्हां परिवीः येथें परत्वास्तव
तुक् आगमाचा बाध करून दीर्घ करतां येईल.)

तर मग असें हें प्रकृतसूत्र बदलून निराळें
केलें पाहिजे.

जरी निराळें केलें तरी कांहीं गौरव होईल
असें समजूं नये. स्थानिवद्भाव निराळा न

तस्यानल्विधाविति वक्ष्यामि । यद्येवमाडो यमहन आत्मनेपदं भवतीति हन्तेरेव स्याद्वधेन स्यात् । न हि काचिद्धन्तेः संज्ञास्ति या वधेरतिदिश्येत । हन्तेरपि संज्ञास्ति । का । हन्तिरेव । कथम् । स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा [१.१.६८] इति वचनात्स्वं रूपं शब्दस्य संज्ञा भवतीति हन्तेरपि हन्तिः संज्ञा भविष्यतीति ॥

भसंज्ञाङीप्फगोरात्वेषु च

सिद्धम् ॥१२॥

भसंज्ञाङीप्फगोरात्वेषु च सिद्धं

सांगतां तेथेंच 'स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधौ' (१।१।५६) असें म्हणतां येईल.

पण असें केलें तर आडो यमहनः (१।३।२८) या सूत्रानें सांगितलेलें आत्मनेपद हन्धातूलाच होईल. हन्धातूला वध आदेश केल्यानंतर स्थानिवद्भावाणें जें आत्मनेपद होत असतें तें होणार नाही. कारण आत्मनेपदाला कारणीभूत अशी हन्धातूला कोणतीच संज्ञा दिसत नाही की जिचा ह्या नवीन केलेल्या 'स्थानिसंज्ञा०' या सूत्रानें वध यावर अतिदेश करतां येईल.

हन्धातूला देखील तशी संज्ञा आहे.

ती कोणती ?

हन् हीच हन्धातूची संज्ञा आहे.

हन् हें हन्धातूचें स्वरूप आहे. त्याला त्याचीच संज्ञा असें कसें म्हणावें ?

'स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा' (१।१।६८) या सूत्रानें शब्दाचें जें स्वतःचें स्वरूप असेल तें त्याचीच संज्ञा होते असें सांगितलें असल्यामुळें हन् हीच हन् याची संज्ञा होईल.

(वा.१२) (स्थानिवद्भाव आणि प्रत्ययलक्षण सांगणारीं निरनिराळीं दोन सूत्रें होतीं तेव्हां 'अनल्विधौ' हा निषेध फक्त स्थानिवद्भावाचाच झाला असता; प्रत्ययलक्षणाचा झाला नसता. आतां एक सूत्र केल्यामुळें

भवति ॥ भसंज्ञा । राज्ञः पुरुषो राज-पुरुषः । प्रत्ययलक्षणेन यचि भम् [१.४.१८] इति भसंज्ञा प्राप्नोति । स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति वचनान्न भवति ॥ ङीप् । चित्रायां जाता चित्रा । प्रत्ययलक्षणेनाणन्तादितीकारः प्राप्नोति । स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति वचनान्न भविष्यति ॥ षफ ॥ वतण्डी । प्रत्ययलक्षणेन यञन्तादिति षफः प्राप्नोति । स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति वचनान्न भवति ॥ गोरात्वम् । गामिच्छति

अनल्विधौ हा निषेध सर्वत्र म्ह. प्रत्ययलोपाचे ठिकाणींही लागू पडतो म्हणून) भसंज्ञा, ङीप्प्रत्यय, षफप्रत्यय आणि गोशब्दाला आत्व हे होत नाहीत आणि उदाहरणें सिद्ध होतात. भसंज्ञेचें उदाहरण— राज्ञः पुरुषः राजपुरुषः या समासामध्ये प्रत्ययलक्षणानें यजादिप्रत्यय पुढें आहे असें समजून भसंज्ञा (१।४।१८) प्राप्त होते. परंतु 'स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधौ' असें म्हटलें म्हणजे होत नाही. ङीप्प्रत्ययाचें उदाहरण— चित्रायां जाता चित्रा येथें चित्र ह्याच्या शेवटीं प्रत्ययलक्षणानें अकारान्त अण्प्रत्यय आहे असें समजून ईकार हा स्त्रीप्रत्यय (४।१।१५) प्राप्त होतो. परंतु 'स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधौ' असें म्हटलें म्हणजे होत नाही. षफप्रत्ययाचें उदाहरण— वतण्डस्य गोत्रापत्यं स्त्री वतण्डी येथें प्रत्ययलक्षणानें वतण्ड याच्या शेवटीं अकारान्त यञ्प्रत्यय आहे असें समजून षफ हा स्त्रीप्रत्यय (४।१।१७) प्राप्त होतो. परंतु 'स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधौ' असें म्हटलें म्हणजे होत नाही. गोशब्दाला आत्वाचें उदाहरण— गाम् इच्छति गव्यति येथें प्रत्ययलक्षणानें अजादि अम्प्रत्यय गोशब्दाच्या पुढें आहे असें समजून 'औतोऽम्शसोः' (६।१।९६)

गव्यति । प्रत्ययलक्षणेनाभ्युतोऽशसोः
[६.१.९३] इत्यात्वं प्राप्नोति । स्थानि-
संज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति वचनान्न
भवति ॥

तस्य दोषो डौनकारलोपेत्वेम्बि-
धयः ॥१३॥

तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषो डौ नका-
रलोपः । आर्द्रं चर्मन् लोहिते चर्मन् ।
प्रत्ययलक्षणेन यचि भम् [१.४.१८]
इति भसंज्ञा सिद्धा भवति । स्थानिसं-
ज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति वचनान्न प्राप्नो-
ति ॥ इत्त्वम् । आशीः । प्रत्ययलक्षणेन
हलीतीत्वं सिद्धं भवति । स्थानिसंज्ञान्य-
भूतस्यानल्विधाविति वचनान्न प्राप्नोति ॥

इम् । अतृणेट् । प्रत्ययलक्षणेन हलीती-
म्सिद्धो भवति । स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यान-
ल्विधाविति वचनान्न प्राप्नोति । सूत्रं च
भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं
सतो निमित्ताभावात्पदसंज्ञाभावस्तुग्दी-
र्घत्वयोश्च विप्रतिषेधानुपपत्तिरेकयोगल-
क्षणत्वात्परिवीरिति । नैष दोषः । वक्ष्य-
त्यत्र परिहारम् । इहापि परिवीरिति
शास्त्रपरविप्रतिषेधेन परत्वादीर्घत्वं भवि-
ष्यति ॥

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ।
प्रयोजनमपृक्तशिलोपे नुममामौ गुणवृ-
द्धिदीर्घत्वेमडादशम्बिधयः ॥१४॥

अपृक्तलोपे शिलोपे च कृते नुममामौ

याने आकार एकादेश प्राप्त होतो. परंतु
'स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधौ' असें म्हटलें
म्हणजे होत नाही.

(वा.१३) याप्रमाणें हीं उदाहरणें जरी
साधतात तरी तसें एक सूत्र केलें असतां डौ
नकारलोप, इत्त्व आणि इम्विधि यांच्या-
संबंधानें दोष येतो. डौ नकारलोपाचें उदा-
हरण— आर्द्रं चर्मन्, लोहिते चर्मन् येथें
प्रत्ययलक्षणानें सप्तमीएकवचन डि हा यजादि-
प्रत्यय पुढें आहे असें समजून चर्मन् याला
भसंज्ञा (१।४।१८) होते, ती 'स्थानिसंज्ञान्य-
भूतस्यानल्विधौ' असें म्हटलें म्हणजे होणार
नाहीं. (कारण अनल्विधौ हा निषेध येतो.)
इत्वाचें उदाहरण— आशीः येथें प्रत्ययलक्षणानें
किप् हा हलादिप्रत्यय पुढें आहे असें समजून
शास्त्रातून्या उपधेला इत्त्व (६।४।३४)
होतें तें 'स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधौ' असें
म्हटलें म्हणजे होणार नाही. इम्विधीचें उदा-
हरण— अतृणेट् येथें प्रत्ययलक्षणानें तिप् हा
हलादि पित् सार्वधातुक प्रत्यय पुढें आहे
असें समजून तृणह् याला इम् आगम (७।
३।९२) होतो तो 'स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यान-

ल्विधौ' असें म्हटलें म्हणजे होणार नाही.
(हे दोष येतात) शिवाय पाणिनीनें केलेलें
सूत्र फिरवावें लागणार आहेच.

तर मग मूळ पाणिनीनें जशीं सूत्रें केलीं
आहेत तशींच तीं असूं देत.

पण तशीं सूत्रें असलीं तर त्यांवर 'सतो नि-
मित्ताभावात्पदसंज्ञाऽभाव, तुग्दीर्घत्वयोश्च वि-
प्रतिषेधानुपपत्तिरेकयोगलक्षणत्वात्परिवीरिति'
असे पूर्वी (वा.९,१०) दोष दाखविले आहेत
त्यांची वाट काय ?

हे दोष येत नाहीत. 'प्रत्ययलक्षणानें भ-
संज्ञा होत नाही' असा राजपुरुषः येथें परि-
हार पुढें (वा.१५) सांगणार आहे. परिवीः येथें
सुद्धां जरी एकाच प्रत्ययलक्षणसूत्रानें तुक्-
आगम आणि दीर्घ ह्या दोन्ही कार्यांची उठा-
वणी केली असली तरी तीं कार्यें मूळ ज्या
सूत्रांनीं सांगितलीं आहेत त्या सूत्रांमध्ये पर
कोण आहे तें पाहून परत्वास्तव दीर्घ होईल.

पण या सूत्राचीं उदाहरणें तरी कोणतीं ?

(वा.१४) अपृक्तप्रत्ययाचा लोप आणि
शिप्रत्ययाचा लोप झाल्यानंतर नुम्, अम्,
आम्, गुण, वृद्धि, दीर्घ, इम्, अट्, आट्,

गुणवृद्धी दीर्घत्वमिमडाटौ श्रम्बिधिरिति प्रयोजनानि ॥ नुम् । अग्ने त्री ते वाजिना त्री षधस्था । ता ता पिण्डानाम् । नुम् ॥ अमामौ । हेऽनड्वन् अनड्वान् ॥ गुणः । अधोक् अलेट् ॥ वृद्धिः । न्यमार्ट् ॥ दीर्घत्वम् । अग्ने त्री ते वाजिना त्री षधस्था । ता ता पिण्डानाम् ॥ इम् । अतृणेट् ॥ अडाटौ । अधोक् अलेट् । ऐयः औनः ॥ श्रम्बिधिः । अभिनोऽत्र अच्छि-

आणि श्रम् हीं कार्ये प्रकृतसूत्राने प्रत्यय पुढें आहे असें समजून करतां येतात. तीं अशीं- 'अग्ने त्री ते वाजिना त्री षधस्था,' 'ता ता पिण्डानाम्' या वाक्यांमध्ये त्री व ता यांतील शिप्रत्ययाचा लोप (६।१।७०) झाल्यानंतर प्रकृतसूत्राने तो प्रत्यय पुढें आहे असें समजून नुम् आगम (७।१।७२) होतो. हे अनड्वन् येथें अपृक्त जो संबुद्धि सुप्रत्यय त्याचा लोप (६।१।६८) झाल्यानंतर प्रकृतसूत्राने तो प्रत्यय पुढें आहे असें समजून अम् आगम (७।१।९९) होतो. अनड्वान् येथें अपृक्त जो प्रथमेचा एकवचनीं सुप्रत्यय त्याचा लोप (६।१।६८) झाल्यानंतर प्रकृतसूत्राने तो प्रत्यय पुढें आहे असें समजून आम् आगम (७।१।९८) होतो. अधोक्, अलेट्, या क्रियापदांमध्ये तिप् या अपृक्तप्रत्ययाचा लोप (६।१।६८) झाल्यानंतर प्रकृतसूत्राने तो प्रत्यय पुढें आहे असें समजून गुण (७।३।८६) होतो. न्यमार्ट् या क्रियापदामध्ये तशीच वृद्धि (७।२।११४) होते. अग्ने त्री ते वाजिना त्री षधस्था, ता ता पिण्डानाम्, येथें नुम् आगम होतो तसाच दीर्घ (६।४।८) होतो. अतृणेट् या क्रियापदामध्ये तिप् या अपृक्तप्रत्ययाचा लोप (६।१।६८) झाल्यानंतर प्रकृतसूत्राने तो प्रत्यय पुढें आहे असें समजून इम् आगम (३।३।९२) होतो. अधोक्, अलेट्, येथें जसा गुण होतो तसाच अट् आगम (६।४।७१) होतो. ऐयः, औनः, या क्रियापदांमध्ये तिप् या अपृक्त-

७. ऐयः हे क्रियापद जुहोत्यादिगणांतील ऋधातूचें आहे. लङ्चा प्रथमपुरुषी एकवचनीं तिप् प्रत्यय केला

नोऽत्र ॥ अपृक्तशिलोपयोः कृतयोरेते विधयो न प्राप्नुवन्ति । प्रत्ययलक्षणेन भवन्ति ॥ नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । स्थानिवद्भावेनाप्येतानि सिद्धानि । न सिध्यन्ति । आदेशः स्थानिवदित्युच्यते न च लोप आदेशः । लोपोऽप्यादेशः । कथम् । आदिश्यते यः स आदेशः । लोपोऽप्यादिश्यते । दोषः खल्वपि स्याद्यदि लोपो नादेशः स्यात् । इहाचः

प्रत्ययाचा लोप (६।१।६८) झाल्यानंतर प्रकृतसूत्राने तो प्रत्यय पुढें आहे असें समजून आट् आगम (६।४।७२) होतो. अभिनोऽत्र, अच्छिनोऽत्र, येथें तसाच प्रकृतसूत्राने प्रत्यय पुढें आहे असें समजून श्रम् हा विकरणप्रत्यय (३।१।७८) होतो. याप्रमाणें वरील उदाहरणांमध्ये अपृक्तप्रत्ययाचा आणि शिप्रत्ययाचा लोप झाल्यानंतर प्रत्यय पुढें नसल्यामुळे हे नुम् वगैरे विधि प्राप्त होत नाहीत. परंतु प्रकृतसूत्राच्या जोरावर प्रत्ययलक्षणाने होतात.

पण हीं प्रकृतसूत्राचीं उदाहरणें बरोबर नाहीत. कारण स्थानिवद्भावाने देखील हीं सर्व उदाहरणें सिद्ध होण्यासारखी आहेत.

स्थानिवद्भावाने सिद्ध होणारीं हीं उदाहरणें नव्हेत. कारण आदेशाला स्थानिवद्भाव सांगितला आहे. आणि लोप म्ह. नुसतें अदर्शन. त्याला आदेश कसें म्हणतां येईल ?

लोपालाही आदेश असें म्हणतां येतें.

तें कसें ?

स्थानीच्या जागीं जो सांगितला जातो त्याला आदेश म्हणतात. आणि लोपदेखील स्थानीच्या जागींच सांगितला जातो. (कारण तेथें देखील षष्ठी स्थानेयोगा (१।१।४९) या परिभाषेनेच षष्ठीप्रत्ययाचा स्थानाशीं संबंध जोडला जात आहे. तेव्हां लोपाला आदेश म्हणणें योग्यच आहे.) शिवाय लोपाला आदेश म्हटलें नाहीं तर उलट खरोखरच आहे. तसेच औनः हे रुधादिगणांतील उन्द् धातूचें आहे.

परस्मिन्पूर्वविधौ [१.१.५७] इत्येतस्य भूयिष्ठानि लोप उदाहरणानि तानि न स्युः ॥ यत्र तर्हि स्थानिवद्भावो नास्ति तदर्थमयं योगो वक्तव्यः । क च स्थानिवद्भावो नास्ति । योऽल्विधिः । किं प्रयोजनम् । प्रयोजनं डौनकारलोपेत्वे-
स्विधयः ॥

भसंज्ञाडीप्ष्गोरात्वेषु च दोषः ॥१५

भसंज्ञाडीप्ष्गोरात्वेषु दोषो भव-
ति ॥ भसंज्ञायां तावन्न दोषः । आचा-

दोष येणार आहेत. कारण लोप आदेश झाला आहे अशी 'अचः परस्मिन्पूर्वविधौ' (१।१। ५७) या सूत्राची किती तरी उदाहरणे पूर्वी दाखविली आहेत तीं सर्व उदाहरणे त्याची नव्हेत असे म्हणण्याची पाळी येईल, आणि तीं उदाहरणे सिद्ध होणार नाहीत.

जरी हीं उदाहरणे स्थानिवद्भावाने सिद्ध झालीं तरी ज्या उदाहरणांमध्ये स्थानिवद्भावाची प्राप्ति येत नाही त्यांकरतां तरी हें प्रकृतसूत्र केलेंच पाहिजे.

कोणता विधि कर्तव्य असतांना स्थानिवद्भावाची प्राप्ति येत नाही ?

अलाच्या निमित्ताने सांगितलेला जो विधि तो कर्तव्य असतांना स्थानिवद्भाव होत नाही. असें उदाहरण कोणतें ?

डौनकारलोप, इत्त्व आणि इम्विधि हे प्रकृतसूत्रानेच सिद्ध होतात. (स्थानिवद्भावाने सिद्ध होत नाहीत असें आतांच सांगितलें आहे.)

(वा.१५) पण डौनकारलोप वगैरे-
करितां म्ह. अल्विधीकरतां प्रकृतसूत्र मुद्दाम केलें तर भसंज्ञा, डीप्प्रत्यय, षप्रत्यय आणि गोशब्दाला आत्व कर्तव्य असतांना दोष येतो त्याची वाट काय ?

भसंज्ञेविषयीं म्ह. राजपुरुषः येथें प्रत्यय-
लक्षणाने भसंज्ञा होईल तर हा दोष येत नाहीच. कारण ज्या अर्थी हा आचार्य पाणिनि 'न डि-
संबुद्धयोः' (८।१।८) या सूत्राने डिप्रत्यय पुढे

यंप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययलक्षणेन भसंज्ञा
भवतीति यदयं न डिसंबुद्धयोः [८.२.८]।
इति डौ प्रतिषेधं शास्ति ॥ डीप्यपि नैवं
विज्ञायतेऽणन्तादकारान्तादिति । कथं
तर्हि । अण्योऽकार इति ॥ षेऽपि
नैवं विज्ञायते यच्चन्तादकारान्तादिति ।
कथं तर्हि । यज्योऽकार इति ॥ गोरा-
त्वेऽपि नैवं विज्ञायतेऽस्यचीति । कथं
तर्हि । अच्यमीति ॥ प्रयोजनान्यपि तर्हि
तानि न सन्ति । यत्तावदुच्यते डौ नका-

असतांना नलोपाचा निषेध सांगतो त्यावरून तो असें शापित करतो की प्रत्ययलक्षणाने भसंज्ञा होत नाही. चित्रा येथें प्रत्ययलक्षणाने डीप् होईल हाही दोष येत नाही. डीप् सांगणाऱ्या शास्त्रामध्ये (४।१।५) 'अकारान्त जो अण् तदंत' असा अर्थ घेऊं नये, तर अण् हें अकाराचें विशेषण करून 'अण् जो अकार तदंत' असा अर्थ घ्यावा. (तेव्हां डीप् प्रत्ययाला मुख्यत्वाने निमित्त वर्ण होतो, अण् प्रत्यय होत नाही, म्हणून प्रकृतसूत्र तेथें प्रवृत्त होत नाही. वतण्डी येथेही 'प्रत्ययलक्षणाने षप्रत्यय होईल' हा दोष येत नाही. तेथेही (१।४।१७) 'अकारान्त जो यज् तदंत' असा अर्थ घेऊं नये तर यजः हें अकाराचें विशेषण करून 'यज्-प्रत्ययांतील जो अकार तदंत' असा अर्थ घ्यावा. 'गव्यति येथें प्रत्ययलक्षणाने गोशब्दाला आत्व होईल' हाही दोष येत नाही. तेथेही (६।१।९३) 'अजादि अम्प्रत्यय' असा अर्थ घेऊं नये तर अम् हें अकाराचें विशेषण करून 'अम्-प्रत्ययांतील जो अच्' असा अर्थ घ्यावा. (एकंदरीत स्थानिवद्भावापेक्षां प्रकृतसूत्र निराळें करण्यांत जे दोष दाखविले ते बरोबर नाहीत असें सिद्ध झालें.)

तर मग प्रकृतसूत्र निराळें करण्याचा उप-
योग म्हणून जीं उदाहरणे दाखविलीं तीं देखील बरोबर नाहीत. त्यांपैकीं डौनकारलोपाचें चर्मन् हें उदाहरण दिलें आहे तेथें प्रत्ययलक्षणाने

रलोप इति क्रियत एतन्न्यास एव न ङिसं-
बुद्धयोरिति ॥ इत्त्वमपि । वक्ष्यत्येतत् ।
शास इत्वं आशासः काविति ॥ इम्बि-
धिरपि । हलीति निवृत्तम् । यदि हलीति
निवृत्तं तृणहानि अत्रापि प्राप्नोति । एवं
तर्ह्यचि नेत्यप्यनुवर्तिष्यते ॥ न तर्हीदानी-
मयं योगो वक्तव्यः । वक्तव्यश्च । किं
प्रयोजनम् । प्रत्ययं गृहीत्वा यदुच्यते
तत्प्रत्ययलक्षणेन यथा स्यात् । शब्दं
गृहीत्वा यदुच्यते तत्प्रत्ययलक्षणेन मा

भूदिति । किं प्रयोजनम् । शोभना दृष-
दोऽस्य सुदृषद्ब्राह्मणः । सोर्मनसी अलो-
मोषसी [६.२.११७] इत्येष स्वरो मा
भूदिति ॥

न लुमताङ्गस्य ॥११६३॥
लुमति प्रतिषेध एकपदस्वरस्योपसं-
ख्यानम् ॥ १ ॥

लुमति प्रतिषेध एकपदस्वरस्योपसं-
ख्यानं कर्तव्यम् । एकपदस्वरे च लुमता
लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम् ॥

भसंज्ञा झाल्यामुल्लेखे नकाराच्चा लोप होत नाही.
परंतु हे स्वतंत्र सूत्र नसले तरी अनल्विधौ या
निषेधामुल्लेखे स्थानिवद्भावाने भसंज्ञा करतां आली
नाही तरी 'नलोप होईल' हा दोष येत नाही.
कारण पाणिनीने त्याकरतां 'न ङिसंबुद्धयोः'
(८।२।८) या सूत्रामध्ये ङि हा शब्द नलोपाच्या
निषेधाकरतां घातलाच आहे. तसेच 'आशीः'
येथे शास इदङ्ङ्हलोः' (६।४।३४) याने इत्त्व
झाले नाही तरी हरकत नाही. कारण तेथे इत्त्व
होण्याकरतां वार्तिककारांनी 'शास इत्त्वे आशा-
सः कौ' (६।४।३४ वार्ति० १) असे वार्तिक
केलेच आहे. अतृणेट् येथे स्थानिवद्भावानेच
'पित् सार्वधातुक प्रत्यय पुढे आहे' असे सम-
जून तृणह इम् (७।३।९२) याने इम् आगम
होईल. 'तृणह इम्' येथे मागून (७।३।८९)
हलि या पदाची अनुवृत्ति आणू नये म्हणजे
स्थानिवद्भावाचा अनल्विधौ हा निषेध होणार
नाही.

पण जर हलि याची अनुवृत्ति आणली
नाही तर तृणहानि येथे इम् आगम होऊं
लागेल.

तर मग तृणह इम् (७।३।९२) येथे मागून
(७।३।८७) 'अचि न' या दोन पदांची अनु-
वृत्ति आणली म्हणजे अजादिप्रत्यय पुढे अस-

१. लुक्, श्लु, व लुप् या शब्दांनी जेथे प्रत्ययाचे
अदर्शन झाले असेल तेथे त्या प्रत्ययाच्या निमित्ताने
ज्याला अंगसंज्ञा झाली असेल त्याला जर एखादे

तांना इम् आगम होणार नाही.

एकंदरीत हे प्रकृतसूत्र करावयास नको
कीं काय ?

प्रकृतसूत्र तर केलेच पाहिजे.

तें कशाकरतां ?

'प्रत्ययाला धरून सांगितलेले जें कार्य तेंच
प्रत्ययाचा लोप झाला असतां प्रत्ययलक्षणाने
झाले पाहिजे, एखाद्या शब्दाला धरून सांगि-
तलेले जें कार्य तें प्रत्ययाचा लोप झाला असतां
प्रत्ययलक्षणाने होऊं नये,' हा नियम करण्या-
करतां प्रकृतसूत्र केले पाहिजे.

ह्या नियमाचा उपयोग काय ?

'शोभनाः दृषदः अस्य ब्राह्मणस्य सुदृषद्
ब्राह्मणः'. येथे सुदृषद् या बहुव्रीहि समासा-
मध्ये दृषद् या उत्तरपदाहून केलेल्या जस्-
प्रत्ययाचा जो लुक् (२।४।७१) झाला आहे
त्याला प्रत्ययलक्षण होऊन असंत उत्तरपद
आहे असे समजले तर 'सोर्मनसी अलोमोषसी'
(६।२।११७) याने उत्तरपदाला आदिउदात्त
होऊं लागेल तो होऊं नये असा ह्या नियमाचा
उपयोग आहे.

[सू. ६३] (वा. १) लुक्, श्लु व लुप् हे झाले
असतां हा जो प्रकृतसूत्राने प्रत्ययलक्षणाचा
निषेध केला आहे त्यामध्येच एकपदस्वराचे

कार्य 'प्रत्ययलक्षणाने तो प्रत्यय पुढे आहे' असे सम-
जून प्राप्त होईल तर तें करूं नये.

किमविशेषेण । नेत्याह ।

सर्वामन्त्रितसिञ्जलुक्स्वरवर्जम् ॥ २ ॥

सर्वस्वरमामन्त्रितस्वरं सिञ्जलुक्स्वरं च वर्जयित्वा ॥ सर्वस्वर । सर्वस्तोमः सर्वपृष्ठः । सर्वस्य सुपि [६.१.१९१] इत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् ॥ आमन्त्रितस्वर । सर्पिरागच्छ । सप्तागच्छत । आमन्त्रितस्य च [६.१.१९८] इत्याद्यु-

दात्तत्वं यथा स्यात् ॥ सिञ्जलुक्स्वर ॥

मा हि दाताम् । मा हि धाताम् । आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् [६.१.१८७] इत्येष स्वरौ यथा स्यात् ॥ किं प्रयोजनम् । प्रयोजनं त्रिनिकिल्लुकि स्वराः ॥ ३ त्रिनिकिल्लुकि स्वरा लुकि प्रयोजयन्ति । गर्गाः वत्साः । बिदाः उर्वाः । उष्ट्रग्रीवाः वामरज्जुः । ज्नितीत्याद्युदात्तत्वं मा भू-

उपसंख्यानं कैरावे म्णजे लुक्, श्लु व लुप् हे झाले असतां एकपदावर अवलंबून होणारा स्वर कर्तव्य असेल तर प्रत्ययलक्षण होत नाही असे म्णजावे.

मग तशा प्रकारचा कोणत्याही सूत्राने स्वर प्राप्त झाला असतां तेथे प्रत्ययलक्षण होत नाही की काय ?

तसा सर्वसाधारण निषेध नाही असे वार्तिक-कारच म्णजातात.

(वा.२) सर्वशब्दाला सांगितलेला स्वर, आमन्त्रिताला सांगितलेला स्वर आणि सिच्प्रत्ययाचा लुक् झाल्यानंतर प्राप्त होणारा स्वर हे तीन स्वर एकपदावर अवलंबून होणाऱ्या स्वरामध्ये वगळावेत. (म्णजे अर्थात् हे तीन स्वर कर्तव्य असतांना प्रत्ययलक्षण होतें.) त्यांपैकी सर्वशब्दाच्या स्वराचे उदाहरण—सर्वस्तोमः, सर्वपृष्ठः; येथे समसामधील सुप्प्रत्ययाचा लुक् (२।४।७१) झाल्यानंतर त्याला प्रत्ययलक्षण करून 'सर्वस्य सुपि' (६।१।१९१) या सूत्राने आदि उदात्त झाला पाहिजे. आमन्त्रिताच्या स्वराचे उदाहरण—सर्पिरागच्छ, सप्तागच्छत येथे सर्पिस्व सप्तन् या शब्दांपुढील संबोधनप्रत्ययाचा लुक् (७।१२३, ७।१२२)

२. 'न मताङ्गस्य' या प्रकृतसूत्रामध्ये 'अङ्गस्य' असे म्हटले लु असल्यामुळे अङ्गस्य या अधिकारातील कार्य कर्तव्य असतांनाच हा निषेध येतो असे वार्तिककारांनी गृहीत धरले आहे. स्वर सांगणारी शास्त्रे ही अङ्गस्य या अधिकारांत नाहीत म्हणून स्वर कर्तव्य असतांना प्रत्ययलक्षणाचा हा निषेध होणार नाही म्हणून मुद्दाम त्याकरतां वार्तिककारांनी हे निराळे

झाल्यानंतर त्याला प्रत्ययलक्षण करून 'आमन्त्रितस्य च' (६।१।१९८) या सूत्राने आदि-उदात्त झाला पाहिजे. सिञ्जलुक्स्वराचे उदाहरण—मा हि दाताम्, मा हि धाताम्, येथे सिच्प्रत्ययाचा लुक् (२।४।७७) झाल्यानंतर त्याला प्रत्ययलक्षण करून 'आदिः सिचोऽन्यतरस्याम्' (६।१।१८७) या सूत्राने आदि-उदात्त झाला पाहिजे.

याकरितां हे तीन स्वर वगळले पाहिजेत तर वगळा, पण त्याशिवाय एकपदावर अवलंबून होणारे स्वर कर्तव्य असतांना प्रत्ययलक्षण होत नाही असे जे म्णजेलें आहे त्याचा उपयोग काय ?

(वा.३) जित्, नित् आणि कित् या प्रत्ययांच्या निमित्ताने सांगितलेले जे स्वर ते त्या प्रत्ययांचा लुक् झाला तरी प्रत्ययलक्षणाने होऊ लागतील, ते तेथे न झाले पाहिजेत. तेव्हां ते स्वर तेथे प्रत्ययलक्षणाच्या निषेधाला कारणीभूत होतात, उदा० गर्गाः, वत्साः, बिदाः, उर्वाः, उष्ट्रग्रीवाः, वामरज्जुः. या ठिकाणीं प्रत्यय, लक्षणाने जित्, नित्, प्रत्यय आहे असे समजून 'ज्निती०' (६।१।१९७) याने आदिउदात्त

वचन केले आहे.

३. गर्गाः, वत्साः, येथे यज् (४।१।१०५) या जित्प्रत्ययाचा आणि बिदाः, उर्वाः, येथे अज् (४।१।१०४) या जित्प्रत्ययाचा लुक् (२।४।६४) झाला आहे. उष्ट्रग्रीवा, वामरज्जुः, येथे कन् (५।३।९६) या नित्प्रत्ययाचा लुप् (५।३।१००) झाला आहे.

दिति । इह च अत्रयः कितः [६.१. १६५] इत्यन्तोदात्तत्वं मा भूदिति ॥

पथिमथोः सर्वनामस्थाने ॥ ४ ॥

पथिमथोः सर्वनामस्थाने लुकि प्रयो-
जनम् । पथिप्रियः मथिप्रियः । पथि-
मथोः सर्वनामस्थाने [६.१.१९९]
इत्येष स्वरो मा भूदिति ॥

अहो रविधौ ॥ ५ ॥

अहो रविधाने लुमता लुप्ते प्रत्यय-
लक्षणं न भवतीति वक्तव्यम् । अहर्ददाति ।
अहर्भुङ्क्ते । रोऽसुपि [८.२.६९] इति
होङं लागेल तो न झाला पाहिजे. तसाच अत्रयः
येथें प्रत्ययलक्षणानें कित्प्रत्यय आहे असें
समजून 'कितः' (६।१।१६५) यानें अंत्यउदात्त
होङं लागेल तो न झाला पाहिजे. असा प्रत्यय-
लक्षणाच्या निषेधाचा उपयोग आहे.

(वा.४) तसाच पथिन् आणि मथिन् शब्दां-
च्या पुढील सर्वनामस्थानप्रत्ययाचा लुक् झाला
असतां तेथेंही प्रत्ययलक्षणाच्या निषेधाचा
उपयोग आहे. म्ह. पथिन्, मथिन्, शब्दांच्या
पुढील सर्वनामस्थानप्रत्ययाचें लुक् वगैरेनीं
अदर्शन झालें असतां तेथें प्रत्ययलक्षण होत
नाहीं असें म्हणावें; उदा० पथिप्रियः, मथि-
प्रियः. येथें बहुव्रीहि समासामध्ये पथिन्, मथिन्
शब्दांच्या पुढील सर्वनामस्थानप्रत्ययाचा लुक्
(२।४।७१) झाला तरी प्रत्ययलक्षणानें तो
प्रत्यय पुढें आहे असें समजून 'पथिमथोः सर्व-
नामस्थाने' (६।१।१९९) यानें आदिउदात्त
स्वर होङं लागेल तो न झाला पाहिजे.

(वा.५) अहन्शब्दाला रेफ आदेश कर्तव्य
असतांना सुप्प्रत्ययाचें लुक् वगैरेनीं अदर्शन
झालें असेल तर येथें प्रत्ययलक्षण होत
नाहीं असें म्हणावें; उदा० अहर्ददाति, अह-
र्भुङ्क्ते. येथें अहन् शब्दाच्या पुढील सुप्प्रत्य-
याचा लुक् (७।१।२३) झाला तरी प्रत्ययलक्ष-

४. अत्रयः येथें ढक् (४।१।१२२) या कित्-
प्रत्ययाचा लुक् (२।४।६५) झाला आहे.

५. 'असुपि' हा निषेध अंगस्य या अधिकारांतील

प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधो मा भूदिति ॥

उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ ॥ ६ ॥

उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ लुमता लुप्ते
प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम् ।
परमवाचा परमवाचे । परमगोदुहा पर-
मगोदुहे । परमश्रलिहा परमश्रलिहे ।
पदस्य [८.१.१६] इति प्रत्ययलक्षणेन
कुत्वादीनि मा भूवन्निति ॥ अपदादि-
विधाविति किमर्थम् । दधिसेचौ दधिसे-
चः । सात्पदाद्योः [८.३.१११] इति प्रति-
षेधो यथा स्यात् ॥ यद्यपदादिविधावित्यु-

णानें सुप् प्रत्यय पुढें आहे असें समजून
'असुपि' (८।२।६९) हा रेफआदेशाचा निषेध
होङं लागेल तो न झाला पाहिजे.

(वा.६) पदाच्या आदीला सांगितलेलें जें
कार्य त्वाशिवाय कोणतेंही पदसंज्ञेच्या निमि-
त्तानें सांगितलेलें कार्य उत्तरपदाला कर्तव्य
असतांना जें लुक् वगैरेनीं प्रत्ययाचें अदर्शन
झालें असेल तेथें प्रत्ययलक्षण होत नाहीं असें
म्हणावें; उदा० परमवाचा, परमवाचे, परम
गोदुहा, परमगोदुहे, परमलिहा, परमलिहे. या
वाचू, गोदुहू आणि लिहू या उत्तरपदांपुढील
सुप्प्रत्ययाचा जो लुक् (२।४।७१) झाला आहे
त्याला प्रत्ययलक्षण करून पदसंज्ञा (१।४।१४)
झाली तर कुत्व (८।२।३२) ढत्व, (८।२।३१)
हीं कार्ये होङं लागतील तीं न झालीं पाहिजेत.

प्रत्ययलक्षणाच्या या निषेधामध्ये पदाच्या
आदीला सांगितलेलें कार्य कशाकरतां वगळलें ?

दधिसेचौ, दधिसेचः, येथें सेच् या उत्तर-
पदाच्या प्रत्ययलक्षणानें पदसंज्ञा होऊन त्याच्या
आदिसकाराला 'सात्पदाद्योः' (८।३।१११).
यानें पत्वाचा निषेध झाला पाहिजे म्हणून

पण जर पदादिविधि वगळून इतर
कोणताही पदाला सांगितलेला विधि उत्तर-
पदाला कर्तव्य असतांना प्रत्ययलक्षण होत
नसल्यामुळे 'न लुमताङ्गस्य' यानें प्रत्ययलक्षणाचा
निषेध होणार नाहीं म्हणून वार्तिककारांनीं हें वार्तिक
केलें आहे

च्यत उत्तरपदाधिकारो न प्रकल्पेत । तत्र को दोषः । कर्णो वर्णलक्षणात् [६. २.११२] इत्येवमादिविधिर्न सिध्यति ॥ यदि पुनर्नलोपादिविधौ प्लुत्यन्ते लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीत्युच्येत । नैवं शक्यम् । इह हि राजकुमार्यौ राजकुमार्य इति शाकलं प्रसज्येत । नैष दोषः । यदेतत्सिति शाकलं नेत्येतत्प्रत्यये

शाकलं नेति वक्ष्यामि । यदि प्रत्यये शाकलं नेत्युच्यते दधि अधुना मधु अधुना अत्रापि न प्रसज्येत । प्रत्यये शाकलं न भवति । कस्मिन् । यस्माद्यः प्रत्ययो विहित इति ॥ इह तर्हि परमदिवा परमदिवे दिव उत् [६. १.१३१] इत्युत्वं प्राप्नोतीति ॥ अस्तु तर्ह्यविशेषेण । ननु चोक्तमुत्तरपदाधिकारो न प्रकल्पेते-

कोणताही पदाला सांगितलेला विधि उत्तरपदाला कर्तव्य असतांना प्रत्ययलक्षण होत नाही असें म्हटलें तर उत्तरपदाधिकाराचें नांवच काढता येणार नाही. (कारण प्रत्ययलक्षणानें पदसंज्ञाच जर सुळी उत्तरपदाला होणार नाही तर त्याला 'उत्तरपद' असें तरी कसें बरें म्हणतां येईल ?)

मग तसें झालें तर दोष काय ?

दोष काय विचारातां ? त्या अधिकारांतील 'कर्णो वर्णलक्षणात्' (६।२।११२) वगैरे सर्वच विधि सिद्ध होणार नाहीत.

बरें, आतां उत्तरपदाच्या पुढील सुप्रत्ययाचें लुक् वगैरे शब्दांनीं अदर्शन झालें असतां तेथें प्रत्ययलक्षण होत नाहीत हा निषेध कोणताही पदाला सांगितलेला विधि कर्तव्य असतांना येतो असें न म्हणतां ते विधि नलोपा—(८।२।७)पासून प्लुत—(८।२।८२)अखेरपर्यंतचेच ध्यावेत, तर तसें शक्य नाही. कारण राजकुमार्यौ, राजकुमार्यः, येथें प्रत्ययलक्षणानें कुमारी हें पद समजून 'इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च' (६।१।१२७) यानें प्रकृतिभाव व ऱ्हस्व होईल हा दोष येतो.

हा दोष येत नाही. कारण त्या प्रकृतिभावाचा जो वार्तिककारांनीं सित्प्रत्यय पुढें असतांना निषेध केला आहे तो तसा विशेष

प्रत्ययाला धरून न करतां मोघम कोणताही प्रत्यय पुढें असतांना करतां येईल.

पण जर कोणताही प्रत्यय पुढें असतांना तो प्रकृतिभाव होत नाही असें म्हटलें तर दधि अधुना, मधु अधुना येथेंही तो प्रकृतिभाव होणार नाही.

त्या प्रकृतिभावाच्या निषेधाला कोणताही प्रत्यय पुढें असला तरी चालेल. पण तो कसा म्हणाल तर (ज्याचा त्याला चालेल भलत्याला भलत्याचा चालणार नाही, म्ह.) ज्याहून जो प्रत्यय केला असेल त्यालाच तो प्रत्यय पुढें असतांना प्रकृतिभाव होत नाही.

(अशा रीतीनें नलोपापासून प्लुतापर्यंत विधि कर्तव्य असतांनाच प्रकृतिभाव होत नाही असें घेतलें असतां राजकुमार्यौ येथील दोष जरी गेला) तरी परमदिवा, परमदिवे येथें प्रत्ययलक्षणानें दिव् हें पद समजून 'दिव उत्' (६।१।१३१) यानें उत्त्व होईल हा दोष येतो.

तर मग अमुकच विधि कर्तव्य असतांना असें न म्हणतां मोघमच म्ह. कोणताही पदाला सांगितलेला विधि कर्तव्य असतांना प्रत्ययलक्षण होत नाही असेंच असूं दे.

पण तसें म्हटलें असतां 'उत्तरपदाधिकाराचें नांवच काढतां येणार नाही' असें आतांच सांगितलें आहे त्याची वाट काय ?

६. दधि आणि अधुना हीं दोन निराळीं पदे आहेत. अधुना हा प्रत्यय आहे तो दधि शब्दाहून केलेला नाही, इदम्शब्दाहून केला आहे (५।३.१७), नंतर इदम्शब्दाला इश् आदेश (५।३।३)

होऊन त्याचा लोप (६।४।१४८) झाला आहे. त्यामुळें नुसता प्रत्ययच त्या पदामध्ये शिल्लक राहिला आहे.

ति । वचनादुत्तरपदाधिकारो भविष्यति ॥
तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।
अनुवृत्तिः करिष्यते । इदमस्ति यस्मा-
त्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् [१.४.
१३] । सुप्तिङन्तं पदम् [१४] । यस्मात्सु-
प्तिङ्विधिस्तदादि सुबन्तं च । नः क्ये
[१५] । नान्तं क्ये पदसंज्ञं भवति यस्मा-
त्क्यविधिस्तदादि सुबन्तं च । सिति च
[१६] । सिति च पूर्वं पदसंज्ञं भवति
यस्मात्सिद्धिविधिस्तदादि सुबन्तं च । स्वा-
दिष्वसर्वनामस्थाने [१७] । स्वादिष्व-

सर्वनामस्थाने पूर्वं पदसंज्ञं भवति यस्मा-
त्स्वादिविधिस्तदादि सुबन्तं च । यचि
भम् [१८] । यजादिप्रत्यये पूर्वं भं
भवति यस्माद्यजादिविधिस्तदादि सुबन्तं
च ॥ इह तर्हि परमवाक् असर्वनाम-
स्थान इति प्रतिषेधः प्राप्नोति । अस्तु
तस्याः प्रतिषेधो या स्वादौ पदमिति पद-
संज्ञा या तु सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञा सा
भविष्यति । सत्येतत्प्रत्यय आसी-
दनया भविष्यत्यनया न भविष्यती-
ति । लुप्त इदानीं प्रत्यये यावत् एवावधेः

ज्या अर्थी पाणिनीने उत्तरपदाधिकार
केलाच आहे त्या अर्थी त्याच्या सामर्थ्याने
तेवढ्यापुरता प्रत्ययलक्षणाचा निषेध होणार
नाहीं किंवा समासामधील पुढील भागाला
पदसंज्ञा नसली तरी उत्तरपद म्हणतां येईल.
एकंदरीत, परमवाचा वगैरे उदाहरणें
साधण्याकरतां 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ' हा
प्रत्ययलक्षणाचा निषेध सांगितला पाहिजे.

तो सांगावयास नको. अनुवृत्ति केल्यानें
काम भागेल. तें असें— यस्मात्प्रत्ययविधिस्त-
दादिप्रत्ययेऽङ्गम्' (१।४।१३) असें सूत्र आहे
त्यांतून 'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि' या पदांची
अनुवृत्ति पुढें 'यचि भम्' (१।४।१८) या सूत्रा-
पर्यंत करावी. तेव्हां त्याचा अर्थ असा होतो.
पुढील सूत्र— 'सुप्तिङन्तं पदम्'. सुप् किंवा
तिङ् हे प्रत्यय ज्याहून केले तदादि जें सुबंत
किंवा तिङंत शब्दस्वरूप त्याला पदसंज्ञा होते.
त्याच्या पुढील सूत्र— 'नः क्ये.' क्यच् किंवा
क्यङ् प्रत्यय पुढें असतांना नकारान्ताला पद-
संज्ञा होते आणि तो क्यच् किंवा क्यङ् प्रत्यय
ज्याहून केला तदादि जें सुबंत त्यालाही पद-
संज्ञा होते. त्याच्या पुढील सूत्र 'सिति च'.
सित्प्रत्यय पुढें असतांना पूर्वीच्या शब्दाला
पदसंज्ञा होते आणि तो सित्प्रत्यय ज्याहून
केला तदादि जें सुबंत त्यालाही पदसंज्ञा होते.

त्याच्या पुढील सूत्र— 'स्वादिविष्वसर्वनामस्थाने'.
सर्वनामस्थानाशिवाय सु वगैरे प्रत्ययांपैकीं
कोणताही प्रत्यय पुढें असतांना पूर्वीच्या
शब्दाला पदसंज्ञा होते. आणि तो प्रत्यय ज्या-
हून केला तदादि जें सुबंत व त्याच्या आंत
आणखी एखादें सुबंत असल्यास त्यालाही
पदसंज्ञा होते, सर्वनामस्थानप्रत्यय पुढें
असतांना मात्र पदसंज्ञा होत नाही. त्याच्या
पुढील सूत्र— 'यचि भम्.' यजादिप्रत्यय पुढें
असतांना पूर्वीच्या शब्दाला भसंज्ञा होते
आणि तो यजादिप्रत्यय ज्याहून केला तदादि
जें सुबंत त्याला व त्याच्या आंत एखादें सुबंत
असल्यास त्यालाही भसंज्ञा होते; सर्वनाम-
स्थानप्रत्यय पुढें असतांना होत नाही.

तर मग, परमवाक् येथें 'सर्वनामस्थान पुढें
असतांना पदसंज्ञा होत नाही' हा निषेध येईल
(आणि कुत्व (८।२।३०) होणार नाही.)

'स्वादिविष्वसर्वनामस्थाने' (१।४।१७) यानें
सांगितलेली जी पदसंज्ञा तिचा तो निषेध होऊं
दे, पण 'सुप्तिङन्तं पदम्' (१।४।१४) यानें
सांगितलेली जी पदसंज्ञा ती होईलच.

प्रत्यय विद्यमान असेल तेव्हां अमुक
सूत्रानें पदसंज्ञा होईल आणि अमुक सूत्रानें
पदसंज्ञा होणार नाही हें म्हणतां येतें. पण
हा फरक परमवाक् येथें पुढील सुप्रत्ययाचा

स्वादौ पदमिति पदसंज्ञा तावत् एवावधेः सुबन्तं पदमिति । अस्ति च प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामस्थानपरतेति कृत्वा प्रतिषेधाश्च बलीयांसो भवन्तीति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ नाप्रतिषेधात् । नायं प्रसज्य-प्रतिषेधः सर्वनामस्थानेनेति । किं तर्हि । पर्युदासोऽयं यदन्यत्सर्वनामस्थानादिति । सर्वनामस्थानेऽव्यापारः । यदि केनचित्प्राप्नोति तेन भविष्यति । पूर्वेण च

लोप (६।१।६८) झाल्यानंतर दाखवितां येत नाही. कारण 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' यानें जेवढ्या भागाला पदसंज्ञा प्राप्त होते तेवढ्याच भागाला प्रत्ययलक्षणानें सुबंत समजून 'सुप्तिङन्तं पदम्' यानें पदसंज्ञा प्राप्त होते. तेव्हां अर्थातच त्या दोन्ही संज्ञांचा 'असर्वनामस्थाने' हा निषेध प्राप्त होत आहे. कारण प्रत्ययलक्षणानें सर्वनामस्थान प्रत्यय पुढें आहे असें समजतां येतें. आणि निषेध तर इतर सर्वापेक्षां बलवत्तर असतात.

नाप्रतिषेधात् । 'सर्वनामस्थानप्रत्यय पुढें असतांना प्राप्त झालेली पदसंज्ञा करूं नये' असा 'असर्वनामस्थाने' याचा अर्थ समजूं नये तर 'असर्वनामस्थाने' हा पर्युदास आहे. म्ह. 'सर्वनामस्थानप्रत्ययाखेरीज इतर स्वादिक-प्रत्यय पुढें असतांना पदसंज्ञा होते' असा 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' (१।४।१७) या सूत्राचा अर्थ आहे. तेव्हां अर्थातच सर्वनामस्थानप्रत्यय पुढें असेल तेथें 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' हें सूत्र कांहीं एक करीत नाही. म्हणजे तेथें त्या सूत्रानें पदसंज्ञा येतही नाही आणि जातही नाही. आतां तेथें जर दुसऱ्या एखाद्या सूत्रानें पदसंज्ञा प्राप्त होत असेल तर ती तेथें होणारच. तेव्हां परमवाक् येथें 'सुप्तिङन्तं पदम्' (१।४।१४) ह्या पूर्वसूत्रानें पदसंज्ञा होईल. अप्राप्तेर्वा । अथवा 'असर्वनामस्थाने' याचा 'सर्वनामस्थानप्रत्यय पुढें असतांना पदसंज्ञा होत नाही' असा जरी अर्थ घेतला तरी त्याच्या योगानें

प्राप्नोति ॥ अप्राप्तेर्वा । अथवानन्तरा या प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तथा भविष्यति । ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वा प्राप्तिं बाधते । नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् ॥ यद्येवं परमवाचौ परमवाच इति सुप्तिङन्तं पदमिति पदसंज्ञा प्राप्नोति । एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते । स्वा-

'स्वादिषु' यानें जी पदसंज्ञेची प्राप्ति येत आहे तिचाच निषेध केला जातो.

असें कशावरून ?

'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' म्ह. विधि किंवा प्रतिषेध हे जवळच्याचेच होतात असा न्याय आहे म्हणून. तेव्हां 'सुप्तिङन्तं पदम्' या पूर्वसूत्रानें आलेली जी पदसंज्ञेची प्राप्ति तिचा निषेध नसल्यामुळें तिच्या योगानें परमवाक् येथें पदसंज्ञा होऊन कुत्व होईल.

पण 'सुप्तिङन्तं पदम्' या पूर्वसूत्रानें आलेल्या पदसंज्ञेचा जरी 'असर्वनामस्थाने' हा निषेध झाला नाही तरी त्या संज्ञेचा 'स्वादिषु' यानें सांगितलेल्या पदसंज्ञेनेच बाध होईल.

हें म्हणणें बरोबर नाही. कारण जी ही पदसंज्ञा स्वतः निषेधाच्या तडाख्यांत सापडल्यामुळें पराङ्मुख झाली आहे ती दुसऱ्याचा बाध करण्याला कधीही धजणार नाही.

पण असेंच जर असेल तर परमवाचौ, परमवाचः, येथें वाक् याला प्रत्ययलक्षणानें सुबंत समजून 'सुप्तिङन्तं पदम्' यानें पदसंज्ञा होऊं लागेल.

तर मग अशा ठिकाणीं पदसंज्ञा न होण्याकरतां योगविभाग करतों. 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने', 'यच्च भम्' (१।४।१७, १८) अशीं मूलचीं दोन सूत्रे आहेत तीं तीन सूत्रे करावीत. तीं अशीं—'स्वादिषु' हें एक सूत्र होय. सु वगैरे प्रत्यय पुढें असतांना पूर्वीच्या शब्दाला पदसंज्ञा होते. 'सर्वनामस्थानेऽयच्चि' हें दुसरें सूत्र होय. सर्वनामस्थानप्रत्यय पुढें

दिषु पूर्वं पदसंज्ञं भवति । ततः सर्व-
नामस्थानेऽयच्चि । पूर्वं पदसंज्ञं भवति ।
ततो भम् । भसंज्ञे भवति यजादाव-
सर्वनामस्थान इति ॥ यदि तर्हि साव-
पि पदं भवत्येचः प्लुतविकारे पदान्त-
ग्रहणं चोदयिष्यति इह मा भूत् भद्रं
करोषि गौरिति तस्मिन्क्रियमाणेऽपि
प्राप्नोति । वाक्यपदयोरन्त्यस्येत्येवं तत् ॥
इह तर्हि दधिसेचौ दधिसेचः सात्पदा-

द्योरिति पदादिलक्षणः षत्वप्रतिषेधो
न प्राप्नोति । मा भूदेवं पद-
स्यादिः पदादिः पदादेर्नेति । कथं तर्हि ।
पदादादिः पदादिः पदादेर्नेत्येवं भवि-
ष्यति । नैवं शक्यम् । इहापि प्रसज्येत ।
ऋक्षु वाक्षु त्वक्षु कुमारीषु किशोरीष्वि-
ति । सात्प्रतिषेधो ज्ञापकः स्वादिषु पद-
त्वेन येषां पदसंज्ञा न तेभ्यः प्रतिषेधो
भवतीति ॥ इह तर्हि बहुसेचौ बहुसेचः ।

असतांना जर पूर्वीच्या शब्दाला पदसंज्ञा
करावयाची झाली तर यजादिभिन्न सर्वनाम-
स्थान पुढें असतांनाच करावी म्हणजे अर्थात्
यजादि सर्वनामस्थानप्रत्यय पुढें असतांना
पूर्वीच्या शब्दाला पदसंज्ञा होत नाही. 'भम्'
हें तिसरें सूत्र होय. सर्वनामस्थानभिन्न यजादि
प्रत्यय पुढें असतांना पूर्वीच्या शब्दाला भ-
संज्ञा होते.

तर मग सु पुढें असतांनाही पूर्वीच्या
शब्दाला पदसंज्ञा होणार, आणि जर ती झाली
तर 'भद्रं करोषि गौः ३' येथें दोष येतो. 'एचोऽ
ग्रह्य०' (८।३।१०७) यानें जो प्लुताला
विकार सांगितला आहे तो गौः येथें सुप्रत्य-
याच्या मागील औकाराला होऊं नये म्हणून
तेथें 'पदान्तीं एच् पाहिजे' असा शब्द निघाला
आहे. पण आतां सु पुढें असतांना मागील
औकार पदान्तीं असल्यामुळें तेथें पदान्त शब्द
घातला तरी दोष येणारच.

वाक्याच्या आणि पदाच्या अंतीं जो प्लुत
असेल त्याला तो विकार होत असतो. (हा
औकार पदाच्या अंतीं असला तरी वाक्या-
च्या अंतीं नाहीच. तेव्हां दोष येणार नाही.)

तर मग 'दधिसेचः' येथें 'असर्वनामस्थानेऽ
यच्चि' यानें पदसंज्ञेचा निषेध झाल्यामुळें जसें
कुत्व होत नाही तसा त्यामुळेंच 'सात्पदाद्योः'
(८।३।१११) यानें षत्वाचा निषेधही होणार

नाहीं.

'पदाचा जो आदि तो पदादि. त्या पदादि-
सकाराला षत्व होत नाही' अशा अर्थानें तो
निषेध झाला नाही तरी न होऊं दे.

तर मग येथें कोणत्या अर्थानें निषेध
करणार ?

'पदाहून पर जो आदि तो पदादि. त्या
पदादिसकाराला षत्व होत नाही' अशा
अर्थानें दधि या पदाहून पर सकार असल्या-
मुळें षत्वाचा निषेध होईल.

पण तसा अर्थ घेतला तर ऋक्षु, वाक्षु,
कुमारीषु, किशोरीषु इत्यादि उदाहरणांमध्ये
ऋच् वगैरे पदाहून (१।४।१७) पुढें सकार
असल्यामुळें त्या सकाराला षत्वाचा निषेध
होऊं लागेल.

हा दोष येत नाही. कारण अग्निसात्
वगैरे उदाहरणांमध्ये सात्-प्रत्ययाच्या (५।४।
५२) सकाराला षत्व न होण्याकरतां 'सात्प-
दाद्योः' (८।३।१११) या सूत्रामध्ये सात् असा
जो शब्द उच्चारला आहे त्यावरून असें
शापित होतें की 'स्वादिषु' (१।४।१७) यानें
ज्याला पदसंज्ञा झाली आहे त्या पदाहून
पुढच्या सकाराला पदादि समजून षत्वाचा
निषेध होत नाही.

तर मग बहुसेचौ, बहुसेचः, येथें सेच् याला
'असर्वनामस्थानेऽयच्चि' यानें पदसंज्ञेचा निषेध

८. 'स्वादिषु' किंवा 'सुपतिङन्तं पदम्' या दोन
सूत्रांपैकी कोणत्याही सूत्रानें करावयाची झाली.

जर 'स्वादिषु' या एकाच सूत्राचा हा नियम असता
तर योगविभाग केलेला व्यर्थ होईल.

बहुजयं प्रत्ययः । अत्र पदादादिः पदा-
दिः पदादेर्नैत्युच्यमानेऽपि न सिध्यति ।
एवं तर्ह्युत्तरपदत्वे च पदादिविधौ लुमता
लुप्ते प्रत्ययलक्षणं भवतीति वक्ष्यामि ।
तन्नियमार्थं भविष्यति पदादिविधावेव न
पदान्तविधाविति ॥ कथं बहुसेचौ बहु-
सेचः । बहुचपूर्वस्य च पदादिविधानेव
न पदान्तविधाविति ॥

द्वन्द्वेऽन्त्यस्य ॥ ७ ॥

द्वन्द्वेऽन्त्यस्य लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं
न भवतीति वक्तव्यम् । वाक्सक्त्वचम् ॥

ज्ञात्यामुल्लेखे 'सात्पदाद्योः' याने षत्वाचा निषेध
होणार नाही. 'पदाहून पर जो आदि तो
पदादि, तशा पदादि सकाराला षत्व होत नाही',
अशा अर्थानेही येथे निषेध सिद्ध होत नाही.
कारण बहुच् हा प्रत्यय (५।३।६८) आहे; पद
नव्हे. (एकंदरीत 'स्वादिषु' इत्यादि योग-
विभाग केला तरी सर्वत्र सिद्धि होत नाही.)

तर मग येथे असे वचन करावे की
'उत्तरपदाच्या पुढील सुप्रत्ययाचे लुक्
वगैरेनीं अदर्शन झाले असता तेथे पदाच्या
आदीला विधि कर्तव्य असेल तर प्रत्यय-
लक्षण होतें' हें वचन नियमादाखल होईल.
तो नियम असा—'पदाच्या आदीला विधि
कर्तव्य असेल तर तेवढ्यापुरतेच प्रत्यय-
लक्षण होतें. पदाच्या अंताला विधि कर्तव्य
असतांना प्रत्ययलक्षण होत नाही'. (तेव्हां
दधिसेचौ इत्यादि उदाहरणांमध्ये दोष येत
नाहीं.)

तरी पण बहुसेचौ, बहुसेचः, हीं उदाहरणे
कशीं साधतील? (बहुच् हा तद्धितप्रत्यय
आहे तेव्हां सेच् हें उत्तरपद नसल्यामुळे
'उत्तरपदाच्या०' हें वचन प्रवृत्त होणार नाही.)

तेथेही निराळे वचन करावे—'ज्या
शब्दाच्या पूर्वी बहुच् प्रत्यय लागला असेल
त्या शब्दालाही पदादिविधीपुरतेच प्रत्ययलक्ष-
णाने पद म्हणावे'. तेव्हां पदान्तविधीकडे

इह अभूवन्निति प्रत्ययलक्षणेन जुस्भावः
प्राप्नोति ।

सिच उसोऽप्रसङ्ग आकारप्रकरणात्
॥ ८ ॥

सिच उसोऽप्रसङ्गः । किं कारणम् ।
आकारप्रकरणात् । आतः [३.४.११०]
इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति । आत एव च
सिञ्जलुगन्तान्नान्यस्मात्सिञ्जलुगन्तादिति ॥
इह इति युष्मत्पुत्रो ददाति
इत्यस्मत्पुत्रो ददातीत्यत्र प्रत्ययलक्षणेन
युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयो-

त्या प्रत्ययलक्षणाचा उपयोग होत नाही.

(वा.७) द्वंद्वसमासामध्ये शेवटच्या शब्दा-
च्या पुढील सुप्रत्ययाचे लुक् वगैरेनीं अदर्शन
झाले असता प्रत्ययलक्षण होत नाही; उदा०
वाक्सक्त्वचम्. (येथे त्वच् याला पदसंज्ञा
नसल्यामुळे कुत्व (८।२।३०) होत नाही.)

अभूवन् येथे सिच् प्रत्ययाचा लुक् (२।
४।७७) ज्ञात्यानंतर त्याला प्रत्ययलक्षण
करून पुढील शिप्रत्ययाला जुस् आदेश (३।४।
१०९) होऊ लागेल असा दोष येतो.

(वा.८) सिच्प्रत्ययाचा लुक् ज्ञात्यानंतर
त्याच्या निमित्ताने जुस् आदेश होत नाही.

जुस् न होण्याचे कारण काय ?

कारण असे की आकारप्रकरणात् 'आतः'
(३।४।११०) असे सूत्र आहे ते नियमादाखल
समजले जाईल. नियम असा की 'सिच्प्रत्य-
याचा लुक् झाला असता जर मागे आकारान्त
धातु असेल तरच पुढील शिप्रत्ययाला जुस्
आदेश होतो. आकारान्ताशिवाय इतर धातु
असेल तर तेथे सिच्प्रत्ययाचा लुक् ज्ञात्या-
नंतर जुस् आदेश होत नाही.

'इति युष्मत्पुत्रो ददाति' 'इत्यस्मत्पुत्रो द-
दाति' इत्यादि वाक्यांमध्ये इतिशब्दाच्या पुढी-
ल युष्मद्, अस्मद्, या शब्दांना 'युष्मदस्मदोः
षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वाम्नौ' (८।१।२०)
इत्यादि सूत्रांनी वाम्नौ वगैरे आदेश होऊ

वाम्नावौ [८.१.२०] इतिवाम्नावादयः प्राप्नुवन्ति ।

युष्मदस्मदोः स्थग्रहणात् ॥ ९ ॥

स्थग्रहणं तत्र क्रियते तच्छ्रूयमाणविभक्तिविशेषणं विज्ञास्यते । अस्त्यन्यत्स्थग्रहणस्य प्रयोजनम् । किम् । सविभक्तिकस्य वाम्नावादयो यथा स्युरिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । पदस्य [१६] इति वर्तते विभक्त्यन्तं च पदं तत्रान्तरेणापि स्थग्रहणं सविभक्तिकस्यैव भविष्यति । भवेत्सिद्धं यत्र विभक्त्यन्तं पदं यत्र तु खलु विभक्तौ

पदं तत्र न सिध्यति । ग्रामो वां दीयते । ग्रामो नौ दीयते । जनपदो वां दीयते । जनपदो नौ दीयते । सर्वग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते तेन सविभक्तिकस्यैव भविष्यति ॥ इह चक्षुष्कामं याजयांचकारेति तिङ्ङतिङ् [८.१.२८] इति तस्य च निघातस्तस्माच्चानिघातः प्राप्नोति ।

आमि लिलोपात्तस्य चानिघातस्तस्माच्च निघातः ॥ १० ॥

आमि लिलोपात्तस्य चानिघातस्तस्माच्च निघातः सिद्धो भविष्यति ॥

लागतील. कारण युष्मद्, अस्मद्, या शब्दांच्या पुढील षष्ठी वगैरे प्रत्ययांचा लुक् (२।४।७१) झाला असला तरी प्रत्ययलक्षणाने 'ते प्रत्यय आहेत' असे समजतां येतें.

(वा. ९) 'युष्मदस्मदोः' या सूत्रामध्ये 'स्थ' असा शब्द घातला आहे. तो 'श्रूयमाण' या अर्थाने षष्ठी वगैरे विभक्तीचें विशेषण आहे असें समजावें. (म्हणजे उदाहरणामध्ये षष्ठी वगैरे प्रत्यय प्रत्यक्ष विद्यमान असले पाहिजेत; नुसते प्रत्ययलक्षणाने मानीव उपयोगाचे नाहीत.)

पण त्या स्थ शब्दाचा उपयोग दुसरा आहे. तो कोणता ?

तो असा कीं वाम्नौ वगैरे आदेश हे षष्ठी वगैरे प्रत्ययांसकट युष्मद्, अस्मद्, या शब्दांना झाले पाहिजेत. (ते प्रत्यय पुढें असतांना नुसत्या त्या शब्दांना होऊं नयेत.)

हा उपयोग बरोबर नाही. कारण 'पदस्य' (८।१।१६) असें येथें मागून अनुवृत्त होत आहे. आणि पद ही संज्ञा (१।४।१४) तर विभक्तीसकटच शब्दाला असते. तेव्हां 'स्थ' हा शब्द नसला तरी देखील विभक्तिप्रत्ययां-

सकटच युष्मद्, अस्मद्, या शब्दांना ते आदेश होतील.

ज्या ठिकाणीं विभक्तिप्रत्ययासकटच शब्दांना पदसंज्ञा असते तेथें 'पदाला' असें म्हणण्यानें सिद्ध होईल. पण जेथें विभक्तिप्रत्यय पुढें असतांना मागील भागालाही पदसंज्ञा (१।४।१७) होते तेथें सिद्ध होणार नाही; उदा० ग्रामो वां दीयते, ग्रामो नौ दीयते. (युष्मद् व अस्मद् या शब्दांचीं चतुर्थीद्विवचनाचीं जीं युवाभ्याम् व आवाभ्याम् अशीं रूपें होतात त्यांना वाम् व नौ हे आदेश येथें झाले आहेत.)

'सर्वस्य' असेंही मागून (८।१।१) येथें अनुवृत्त होत आहे. त्याच्या जोरावर पुढील प्रत्ययासकटच युष्मद्, अस्मद्, शब्दांना ते आदेश होतील.

'चक्षुष्कामं याजयांचकार' या वाक्यामध्ये 'याजयाम्' ह्या तिङंतभिन्न पदाच्या पुढील 'चकार' ह्या तिङंतपदाला 'तिङ्ङतिङ्' (८।१।२८) यानें अनुदात्त होत असतो. परंतु 'याजयाम्' हें प्रत्ययलक्षणानें तिङंत आहे असें समजलें जात असल्यामुळें त्या सूत्रानें 'याजयाम्' या पदाला अनुदात्त होईल आणि 'चकार'

९. याजयाम् याच्या पुढील लिट्प्रत्ययाला तिङ्-आदेश करून नंतर त्याचा 'आमः' (२।४।८१) यानें लोप झाला आहे असें गृहीत धरून 'प्रत्यय-

लक्षणानें याजयाम् हें तिङंत आहे' असें येथें म्हटलें आहे.

अङ्गाधिकार इटो विधिप्रतिषेधौ ॥११

अङ्गाधिकार इटो विधिप्रतिषेधौ न सिध्यतः । जिगमिष संविवृत्स । अङ्गस्ये-
तीटो विधिप्रतिषेधौ न प्राप्नुतः ॥

क्रमेर्दीर्घत्वं च ॥ १२ ॥

किं च । इटश्च विधिप्रतिषेधौ । नेत्याह ।
अदेशेऽयं चः पाठितः । क्रमेश्च दीर्घत्वम् ।

याला होणार नाही.

(वा.१०) याजयाम् येथें 'याजि' या णिच् प्रत्ययान्त धातूहून अमप्रत्यय (६।१।३५) केल्यानंतर त्याच्या पुढील लिट् प्रत्ययाचा, त्याला तिङ् आदेश (३।४।७८) करण्यापूर्वीच 'आमः' (२।४।८१) यानें लोप झाल्यामुळें या याजयाम् याला अनुदात्त होत नाही. आणि त्याच्या पुढील 'चकार' याला अनुदात्त होतो (कारण प्रत्ययलक्षण झालें तरी 'याजयाम्' हे लिट्प्रत्ययान्त समजलें जाईल, तिङंत समजलें जाणार नाही.)

(वा.११) 'अङ्गस्य' (६।४।१) या अधिकारामध्ये जो इट्आगमाचा विधि आणि त्याचा निषेध सांगितला आहे तो सिद्ध होणार नाही. जिगमिष, संविवृत्स येथें सन्प्रत्ययान्त धातूच्या पुढील हि या परस्मैपदप्रत्ययाचा 'अतो हेः' (६।४।१०५) यानें लुक् झाला आहे. येथें प्रत्ययलक्षणानें 'परस्मैपदप्रत्यय पुढें आहे' असें समजून 'जिगमिष' येथें सन्प्रत्ययाला इट् आगम (७।२।५८) होतो आणि 'संविवृत्स' येथें इट् आगमाचा निषेध (७।२।५८) होतो. परंतु हा इट् आगम आणि त्याचा निषेध सांगणारीं शास्त्रें 'अङ्गस्य' या अधिकारांतील असल्यामुळें प्रकृतसूत्रानें प्रत्ययलक्षणाचा निषेध होईल असा दोष येतो याकरतां तसें वचन केलें पाहिजे.

(वा.१२) या वार्तिकांतील च या शब्दानें कोणत्या कार्याचा संग्रह करावयाचा ?

पूर्वी सांगितलेल्या इट्आगमाचा आणि त्याच्या निषेधाचा.

पण तसा संग्रह येथें येत नाही असें आम्ही

उत्क्राम संक्रामेति ॥

इह किंचिदङ्गाधिकारे लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणेन भवति किंचिच्चान्यत्र न भवति । यदि पुनर्न लुमता तस्मिन्नित्युच्येत । अथ न लुमता तस्मिन्नित्युच्यमाने किं सिद्धमेतद्भवतीटो विधिप्रतिषेधौ क्रमेर्दीर्घत्वं च । बाढं सिद्धम् । नेटो विधि-

म्हणतो. (कारण प्रत्ययलक्षणानें इट् आगम झाल्याचें आणि त्याचा निषेध झाल्याचें उदाहरण क्रमधातूचें संभवत नाही.) तेव्हां या वार्तिकामध्ये 'च' हा शब्द भलत्याच ठिकाणीं पडला आहे तो 'क्रमेः' याच्या पुढें घ्यावा, म्ह. पूर्वाच्या वार्तिकापुढें 'क्रमेश्च दीर्घत्वम्' असें वार्तिक समजावें. एकंदर अर्थ असा — अंगस्य या अधिकारांतील कार्य कर्तव्य असतांना प्रकृतसूत्रानें प्रत्ययलक्षणाचा निषेध होत असल्यामुळें जिगमिष येथें इट् आगम होणार नाही. संविवृत्स येथें इट्आगमाचा निषेध होणार नाही आणि उत्क्राम, संक्राम, येथें दीर्घ (७।३।७६) होणार नाही.

प्रत्ययलक्षणाचा निषेध सांगणाऱ्या त्या प्रकृतसूत्रामध्ये पाणिनीने अङ्गस्य असें म्हटलें आहे. परंतु वस्तुस्थिति अशी दृष्टीस पडते की लुक् वगैरेंनीं प्रत्ययाचें अदर्शन झालें असतां अङ्गस्य या अधिकारांतील सुद्धां कांहीं कार्य प्रत्ययलक्षणानें होतें आणि कांहीं कार्य अङ्गस्य या अधिकाराच्या बाहेरचेंही प्रत्ययलक्षणानें होत नाही.

वरें, आतां 'न लुमता तस्मिन्' म्ह. लुक् वगैरेंनीं प्रत्ययाचें अदर्शन झालें असेल तेथें तो प्रत्यय पुढें असतांना सांगितलेलें कार्य कर्तव्य असतांना प्रत्ययलक्षण होत नाही असें म्हटलें तर—

'न लुमता तस्मिन्' असें म्हटलें तर इट् आगम, त्याचा निषेध, क्रमधातूला दीर्घ, हे सर्व सिद्ध होतात काय ?

होय. खात्रीनें सिद्ध होतात. कारण 'गमे-रिट्' यानें सांगितलेला इट् आगम, आणि 'न

प्रतिषेधौ परस्मैपदेष्वित्युच्यते । कथं तर्हि । सकारादाविति तद्विशेषणं परस्मैपदग्रहणम् । न स्वत्वपि क्रमेर्दीर्घत्वं परस्मैपदेष्वित्युच्यते । कथं तर्हि । शितीति तद्विशेषणं परस्मैपदग्रहणम् ॥

न लुमता तस्मिन्निति चेद्वनिणिङादेशास्तलोपे ॥ १३ ॥

न लुमता तस्मिन्निति चेद्वनिणिङादेशास्तलोपे न सिध्यन्ति । अवधि भवता दस्युः । अगायि भवता ग्रामः । अध्यगायि भवतानुवाकः । तलोपे कृते लुङीति

हनिणिङादेशा न प्राप्नुवन्ति ॥ नैष दोषः । न लुङीति हनिणिङादेशा उच्यन्ते । किं तर्हि । आर्धधातुक इति तद्विशेषणं लुङ्यहणम् ॥ इह च सर्वस्तोमः सर्वपृष्ठः सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति । तच्चापि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । न लुमताङ्गस्येत्येव सिद्धम् । कथम् । न लुमता लुप्तेऽङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते । किं तर्हि । योऽसौ लुमता लुप्यते तस्मिन्यदङ्गं तस्य यत्कार्यं तन्न भवति । एवमपि सर्वस्वरो न सिध्यति । कर्तव्योऽत्र यत्नः ॥

वृद्धयः ०' याने सांगितलेला इट्आगमाचा निषेध हे कांहीं परस्मैपदप्रत्यय पुढें असतांना सांगितले नाहीत, तर ते सकारादि प्रत्यय पुढें असतांना सांगितले आहेत आणि परस्मैपदेषु हे त्या सकारादि प्रत्ययाचें विशेषण आहे. तसेच क्रमधातूला सांगितलेला दीर्घ देखील परस्मैपदप्रत्यय पुढें असतांना सांगितला नाही, तर तो शित्प्रत्यय पुढें असतांना सांगितला आहे. आणि परस्मैपदेषु हें त्या शित्प्रत्ययाचें विशेषण आहे.

(वा.१३) 'न लुमता तस्मिन्' असें सूत्र केलें तर हन्, इण् आणि इङ् या धातूंना सांगितलेले जे आदेश ते 'त' या प्रत्ययाचा लोप झाला असतां सिद्ध होणार नाहीत; उदा० अवधि भवता दस्युः, अगायि भवता ग्रामः, अध्यगायि भवतानुवाकः. अवधि, अगायि, अध्यगायि, या क्रियापदांमध्ये तप्रत्ययाचा लोप (६।४।१०४) झाल्यानंतर तेथें लुङि च (२।४।४३), इणो गा लुङि (२।४।४५), विभाषा लुङ्लुङोः (२।४।५०), या सूत्रांनी लुङ्प्रत्यय पुढें असतांना हन्, इण् व इङ् या धातूंना सांगितलेले जे वध, गा आणि गाङ् आदेश ते लुङ्प्रत्ययाला प्रत्ययलक्षण न झाल्यामुलें होणार नाहीत.

हा दोष येत नाही. कारण हे हन्, इण् व इङ् यांचे आदेश लुङ्प्रत्यय पुढें अस-

तांना सांगितलेच नाहीत, तर आर्धधातुक प्रत्यय पुढें असतांना सांगितले आहेत; आणि 'लुङि' हें त्या आर्धधातुके याचें विशेषण आहे.

तरी पण, 'न लुमता तस्मिन्' असें सूत्र केलें तर सर्वस्तोमः, सर्वपृष्ठः, येथें प्रत्ययलक्षणाचा निषेध झाल्यामुलें 'सुप् पुढें आहे' असें समजतां येत नाही. * हणून 'सर्वस्य सुपि' (६।१।१९१) यानें आदि उदात्त होणार नाही हा दोष येतोच. शिवाय 'न लुमता' असें म्हटलें पाहिजे. म्हणून सूत्र फिरवावें लागेल.

तसें म्हणावयास नको. 'न लुमताङ्गस्य' असेंच असूं दे. त्यानेंच सर्व सिद्ध होईल.

तें कसे ?

तें असें की प्रकृतसूत्रामध्ये 'अङ्गस्य' हें पद अङ्गस्य या अधिकाराचें दर्शक आहे असें समजूं नये.

तर मग या सूत्राचा अर्थ कसा ?

'लुक् वगैरेंनी ज्या प्रत्ययाचें अदर्शन झालें असेल तो प्रत्यय पुढें असतांना जें अंग त्या अंगाला कार्य कर्तव्य असतांना प्रत्ययलक्षण होत नाही' असा या सूत्राचा अर्थ आहे.

तरी पण सर्वस्तोमः येथें 'सर्वस्य सुपि' यानें आदि उदात्त होणार नाही हा दोष आहेच.

त्याकरितां यत्न केलाच पाहिजे. (म्ह.

[अचोऽन्त्यादि टि ॥ १.१.६४]

अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा ॥ १.१.६५

किमिदमल्ग्रहणमन्त्यविशेषणम् । एवं भवितुमर्हति ।

उपधासंज्ञायामल्ग्रहणमन्त्यनिर्देश-
श्चेत्संघातप्रतिषेधः ॥ १ ॥

उपधासंज्ञायामल्ग्रहणमन्त्यनिर्देशश्चेत्सं-
घातस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । संघातस्यो-
पधासंज्ञा प्राप्नोति । तत्र को दोषः । शास

इदङ्हलोः [६.४.३४] शिष्टा शिष्टः ।
संघातस्येत्त्वं प्राप्नोति ॥ यदि पुनरल-
न्त्यादित्युच्येत । एवमप्यन्त्योऽविशेषितो
भवति । तत्र को दोषः । संघातादपि पूर्व-
स्योपधासंज्ञा प्रसज्येत । तत्र को दोषः ।
शास इदङ्हलोः शिष्टः शिष्टवान् । शका-
रस्येत्त्वं प्रसज्येत । सूत्रं च भिद्यते ॥ यथा-
न्यासमेवास्तु । ननु चोक्तमुपधासंज्ञा-
यामल्ग्रहणमन्त्यनिर्देशश्चेत्संघातप्रतिषेध

वार्तिक केलें पाहिजे.)

(सू. ६५) ह्या सूत्रामध्ये अलः हें अंत्याचें
विशेषण समजावयाचें काय ?

होय. तें अंत्याचें विशेषण होण्याला योग्य
आहे.

(वा. १) ह्या उपधासंज्ञा सांगणाऱ्या सूत्रा-
मध्ये अलः हें अंत्याचें विशेषण असेल तर
त्या अंत्य अलाच्या पूर्वीच्या वर्णसमुदायाला
उपधासंज्ञा होत नाही असें म्हटलें पाहिजे.
(नाहीं तर अंत्य अलाच्या पूर्वीच्या एकाच
अलाला उपधासंज्ञा होते असा नियम राह-
णार नाही). आणि अलांच्या समुदायाला
देखील उपधासंज्ञा होऊं लागेल.

तशी समुदायाला उपधासंज्ञा झाली तर
दोष कोणता ?

दोष असा की 'शास इदङ्हलोः' (६।४।
३४) या सूत्रानें शास् धातूच्या उपधेला
सांगितलेला इकार आदेश शिष्टात्, शिष्टाम्,
या उदाहरणांमध्ये आकारालाच होईल असा
नियम राहणार नाही. शा या समुदायालाही
होऊं लागेल.

बरें, आतां जर अल् असें प्रथमेचें एक-
वचन उच्चारून 'अलन्त्यात्' असें सूत्र केलें

१. कोणत्याही शब्दस्वरूपाच्या अचांमध्ये जो
अंत्य अच् तो ज्या समुदायाचा आदि असेल त्याला
'टि' अशा संज्ञा होते. त्या अंत्य अचाच्या पुढें एकही
वर्ण नसेल तर त्या एकट्या अंत्य अचालाच 'टि'
अशी संज्ञा होते. ही टि त्याच शब्दस्वरूपाची आहे

तर अंत्याच्या पूर्वीच्या अलालाच उपधा-
संज्ञा होईल पण अंत्याचें अलः हें विशेषण
नाहींसें होईल.

मग तसें झालें तर दोष कोणता ?

दोष असा की अलच अंत्य घ्यावा असा
नियम राहणार नाही आणि अलांचा समुदाय-
ही अंत्य समजून त्या समुदायाच्या पूर्वीच्या
अलाला उपधासंज्ञा होईल.

तशी समुदायाच्या पूर्वीच्या अलाला
उपधासंज्ञा झाली तर दोष कोणता ?

दोष असा की 'शास इदङ्हलोः' या
सूत्रानें शास् धातूच्या उपधेला सांगितलेला
इकार आदेश शिष्टः, शिष्टवान्, येथें 'आस्'
या समुदायाच्या पूर्वीच्या शकाराला होऊं
लागेल. शिवाय 'सूत्र फिरवावें लागतें' हा
दोष आहेच.

तर मग मूलचें सूत्र आहे तसेंच असूं दे.

पण 'ह्या उपधासंज्ञा सांगणाऱ्या सूत्रामध्ये
अलः हें अंत्याचें विशेषण असेल तर अंत्य
अलाच्या पूर्वीच्या वर्णसमुदायाला उपधासंज्ञा
होत नाही असें म्हणावें लागेल' असें आतांच
सांगितलें आहे ना ?

तो दोष येत नाही. कारण हें सिद्ध होत

असें समजावें.

१. कोणत्याही शब्दस्वरूपाच्या शब्दाच्या वर्णांच्या
पूर्वीचा जो वर्ण त्याला उपधा अशी संज्ञा होते.
ही उपधा त्याच शब्दस्वरूपाची आहे असें समजावें,

इति । नैष दोषः । अन्त्यविज्ञानात्सिद्धम् ।
सिद्धमेतत् । कथम् । अलोऽन्त्यस्य विधयो
भवन्तीत्यन्त्यस्य भविष्यति ।

अन्त्यविज्ञानात्सिद्धमिति चेन्नानर्थके-
ऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे ॥ २ ॥

अन्त्यविज्ञानात्सिद्धमिति चेत्तत्र । किं
कारणम् । नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरनभ्या-
सविकारे । अनर्थकेऽलोऽन्त्यविधिर्नेत्येषा
परिभाषा कर्तव्या । किमविशेषेण । नेत्याह ।
अनभ्यासविकारे । अभ्यासविकारान्वर्ज-
यित्वा । भृजामित् [७.४.७६] अर्ति-

आहे. तें कसें म्हणाल तर सांगतो. 'शा या'
समुदायाला जरी उपधासंज्ञा झाली तरी 'अलो-
न्त्यस्य' (१।१।५२) म्ह. अंत्य अलाला कायें
करावीत' अशी परिभाषा असल्यामुळे 'शा'
यांतील आकारालाच इकार आदेश होईल.

(वा.२) 'अंत्य अलाला कायें करावीत'
या परिभाषेनें सिद्ध होईल असें म्हणाल तर
तसें म्हणतां येत नाही.

कां बरें ?

'अंत्य 'अलाला कायें करावीत' ही गोष्ट
अनर्थकाला लागू करूं नये' अशी परिभाषा
केली पाहिजे म्हणून.

काय पण, सरसकट सर्व अनर्थकांविषयीं
'अंत्य अलाला कायें करावीत' ही गोष्ट लागू
करावयाची नाही कीं काय ?

तसें आम्ही म्हणत नाही. तर 'अनभ्यास-
विकारे' म्ह. अभ्यासाला जे विकार सांगि-
तले आहेत ते वगळून; उदा० भृजामित् (७।
४।७६), अर्तिपित्योश्च (७।४।७७) या
सूत्रांनीं अभ्यासाला सांगितलेला इकार आदेश
विभर्ति, पिपर्ति, येथें भृ,पृ,या संबंध अभ्यासाला
न होतां, त्यांतील अंत्य अलाला म्ह. ऋकारा-
लाच होतो.

२. पटत् इति येथें अत् आणि इ यांना पररूप
म्ह. इकार एकादेश होऊन पटिति असें होतें.
तकाराला पररूप झालें तर मागील अकाराबरोबर

पिपत्योश्च [७७] इति ॥ कान्येतस्याः
परिभाषायाः प्रयोजनानि ।

प्रयोजनमव्यक्तानुकरणस्यात
इतौ ॥ ३ ॥

अन्त्यस्य प्राप्नोति । अनर्थके ऽ लोन्त्य-
विधिर्न भवतीति न दोषो भवति ॥ नैतद-
स्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति
नान्त्यस्य पररूपं भवतीति यदयं नाम्नेडि-
तस्यान्त्यस्य तु वा [६.१.९९] इत्याह ॥

ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च ॥ ४ ॥

ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च [६.४.११९]

'नानर्थके०' ही परिभाषा केली पाहिजे
म्हणून म्हणतां, तिचे उपयोग तरी कोणते ?

(वा.३) 'अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ' (६।१।
९८) या सूत्रानें 'अत्' या भागाला सांगित-
लेलें पररूप 'अलोन्त्यस्य' (१।१।५२) या परि-
भाषेनें अंत्याला म्ह. तकाराला प्राप्त होतें.
परंतु 'नानर्थके०' म्ह. 'अनर्थकाविषयीं
अलोन्त्यस्य ही परिभाषा येत नाही' असें
म्हटल्यामुळे दोष येत नाही.

हा उपयोग बरोबर नाही. कारण हा
आचार्य पाणिनि 'नाम्नेडितस्यान्त्यस्य तु वा'
(६।१।९९) या सूत्रानें 'नाम्नेडितस्थलीं अत्
या भागाला पररूप न करतां फक्त त्यांतील
शेवटच्या तकाराला विकल्पानें करावें' असें
सांगतो त्यावरून तो असें शापित करतो की
पूर्वसूत्रानें अंत्याला पररूप होत नाही. (जर
पूर्वसूत्रानें अंत्यालाच पररूप होत असेल
तर नाम्नेडितस्थलीं फक्त विकल्प सांगण्या
पुरतें 'नाम्नेडितस्य वा' एवढेंच सूत्र केले
असतें.)

(वा.४) 'ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च' (६।४।
११९) या सूत्रानें सांगितलेला अभ्यासाचा
लोप देहि येथें दा याचा होतो, तो 'अलोन्त्यस्य'
गुण होऊन पडेल असें मलतेंच रूप होईल. या-
करतां 'नानर्थके०' ही परिभाषा पाहिजे.

इत्यन्त्यस्य प्राप्नोति । अनर्थकेऽलोऽन्त्यविधिर्नेति न दोषो भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । पुनर्लोपवचनसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति ॥ अथवा शिलोपः करिष्यते स शित्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति । स तर्हि शकारः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । क्रियते न्यास एव । द्विशकारको निर्देशः । ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्चेति ॥

आपि लोपोऽकोऽनचि ॥ ५ ॥

या परिभाषेनें त्यांतील अंत्याचा म्ह. फक्त आकाराचा प्राप्त होतो. परंतु 'अनर्थकाविषयीं' अलोन्त्यस्य ही परिभाषा येत नाही, असें म्हटल्यामुळे दोष येत नाही^३.

हा देखील उपयोग बरोबर नाही. कारण 'लोपो यि' (६।४।११८) या मागील सूत्रांतून लोपशब्दाची अनुवृत्ति येत असतांना पुनः जो या सूत्रामध्ये लोपशब्द उच्चारला आहे तो सर्व अभ्यासाचा लोप होण्याकरतांच उच्चारला आहे. तेव्हां तो लोप अंत्याचा होणार नाही. अथवा या लोपादेशाला इत्संज्ञक शकार जोडला म्हणजे तो 'शित्सर्वस्य' (१।१।५५) या परिभाषेनें सर्व अभ्यासाचा होईल.

तर मग सूत्रामध्ये लोपादेशाच्या पुढें शकार उच्चारला पाहिजे.

मुद्दाम निराळा उच्चारवयास नको. पाणिनीनें तसेंच सूत्र केले आहे, म्ह. 'ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च' असे दोन शकार उच्चारले आहेत असें समजावें.

(वा.५) 'हलि लोपः' (७।२।११३) हें सूत्र आहे तसेंच आहे. येथें फक्त त्याचा एक-प्रकारचा अर्थ वार्तिककारांनीं दाखविला आहे. तृतीयेपासून पुढील हलादि प्रत्यय पुढें अस-

३. कारण नुसत्या अभ्यासाला कांहींच अर्थ नाही.

४. 'नानर्थके' या परिभाषेचे उपयोग दाखवितांना वार्तिककारांनीं 'अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ,' 'ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च' या सूत्रांचा जसा उल्लेख केला तसा येथें 'हलि लोपः' या सूत्राचा उल्लेख न करतां त्याच्या ऐवजीं 'आपि लोपोऽकोऽ-

तिष्ठति सूत्रम् । अन्यथा व्याख्यायते । आपि हलि लोप इत्यन्त्यस्य प्राप्नोति । अनर्थकेऽलोऽन्त्यविधिर्नेति न दोषो भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अन एव लोपं वक्ष्यामि । तदनो ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् । अनाप्यकः [७.२.११२] इति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । हलीत्येषा सप्तम्यन्निति प्रथमायाः षष्ठीं

तांना जो इदम् शब्दांतील इद् या भागाचा अभ्यास इत्यादि उदाहरणांमध्ये लोप होत असतो तो 'अलोन्त्यस्य' या परिभाषेनें त्यांतील अंत्याचा म्ह. फक्त दकाराचा प्राप्त होतो. परंतु 'अनर्थकाविषयीं' अलोन्त्यस्य ही परिभाषा येत नाही' असें म्हटल्यामुळे दोष येत नाही.

हा देखील उपयोग बरोबर नाही. कारण त्या इद् याला अन् आदेश (७।२।११२) केल्यानंतर त्या अन् याचाच 'हलि लोपः' यानें लोप करतां येईल.

तर मग त्या 'हलि लोपः' या सूत्रामध्ये 'अनः' असें म्हटलें पाहिजे.

तसें निराळें म्हणावयास नको. कारण मागून अनुवृत्ति येत आहे.

मागून म्ह. कोणत्या सूत्रांतून ?

'अनाप्यकः' (७।२।११२) येथून.

पण तेथें अन् असें पद प्रथमाविभक्ति लावून उच्चारलें आहे. आणि येथें तर षष्ठी-विभक्ति लावून उच्चारलेल्या 'अनः' अशा पदाची जरूर आहे.

'हलि लोपः' या सूत्रामध्ये 'हलि' असें सप्तम्यंत पद उच्चारलें आहे. तेव्हां 'तस्मिन्निति

नचि' असा उल्लेख केला आहे. त्यावरून 'हलि लोपः' याचें प्रत्याख्यान करून त्याच्या ऐवजीं 'आपि लोपोऽकोऽनचि' असें करावें' असा वार्तिक-कारांचा अभिप्राय कोणी समजतील म्हणून भाष्य-कारांनीं हा खुलासा केला आहे.

प्रकल्पयिष्यति तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य
[१.१.६६] इति ॥

अत्र लोपोऽभ्यासस्य ॥६॥

अत्र लोपोऽभ्यासस्य [७.४.५८]
इत्यन्त्यस्य प्राप्नोति । नानर्थकेऽलोऽन्त्य-
विधिरिति न दोषो भवति ॥ एतदपि
नास्ति प्रयोजनम् । अत्रग्रहणसामर्थ्या-
त्सर्वस्य भविष्यति ॥ अस्त्यन्यदत्रग्रह-
णस्य प्रयोजनम् । किम् । सन्नधिकारोऽ
पेक्ष्यते । इह मा भूत् । दधौ ददौ ।
अन्तरेणाप्यत्रग्रहणं सन्नधिकारमपेक्षि-

ष्यामहे ॥ संस्तर्हि सकारादिरपेक्ष्यते
सनि सकारादाविति । इह मा भूत् ।
जिज्ञापयिषति । अन्तरेणाप्यत्रग्रहणं सनं
सकारादिमपेक्षिष्यामहे ॥ प्रकृतयस्तर्ह्य-
पेक्ष्यन्ते । एतासां प्रकृतीनां लोपो यथा
स्यात् । इह मा भूत् । पिपक्षति यिय-
क्षति । अन्तरेणाप्यत्रग्रहणमेताः प्रकृतीर-
पेक्षिष्यामहे ॥ विषयस्तर्ह्यपेक्ष्यते । मुचोऽ
कर्मकस्य गुणो वा [७.४.५७] इति ।
इह मा भूत् । मुमुक्षति गामिति । अन्त-
रेणाप्यत्रग्रहणमेतं विषयमपेक्षिष्यामहे ।

निर्दिष्टे पूर्वस्य' (१।१।६६) या परिभाषेमुल्ले
'हलि' या सप्तमीप्रत्ययाच्या जोरावर 'अन्'
या प्रथमाप्रत्ययाच्या ऐवजीं 'अनः' अशी षष्ठी-
प्रत्ययाची कल्पना करतां येईल.

(वा.६) 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' (७।४।५८)
या सूत्राने दित्सति इत्यादि उदाहरणांमध्ये जो
दा वगैरे अभ्यासांचा लोप होत असतो तो
'अलोन्त्यस्य' या परिभाषेने त्यांतील अंत्यांचा
म्ह. फक्त आकार वगैरेचा प्राप्त होतो. परंतु
'अनर्थकाविषयीं' अलोन्त्यस्य ही परिभाषा येत
नाहीं' असें म्हटल्यामुळे दोष येत नाही.

हा देखील उपयोग बरोबर नाही. कारण
'अत्र' असा जो त्या सूत्रामध्ये मुद्दाम जास्त
शब्द घातला आहे त्याच्या जोरावर तेथें सर्व
अभ्यासांचा लोप होईल.

पण तेथें 'अत्र' या शब्दाचा उपयोग
निरालाच आहे.

तो कोणता ?

'अत्र' या शब्दाने 'सनि मीमा०' (७।४।
५४) यांतील सन्प्रत्ययाचा परामर्श होत
आहे. ददौ, दधौ, इत्यादि ठिकाणीं अभ्यासाचा
लोप न झाला पाहिजे म्हणून त्याची जरूर
आहे.

पण त्याकरतां अत्र हा शब्द घालावयास
नको. त्यावांचूनच सनि या पदाची अनुवृत्ति
येथें करतां येईल.

तर मग तो सन् प्रत्यय सकारादि पाहिजे
म्ह. सकारादि सन्प्रत्यय पुढें असतांनाच
अभ्यासाचा लोप होतो त्यामुळे जिज्ञापयिषति
येथें अभ्यासाचा लोप होत नाही. तेव्हां 'सः
स्यार्ध०' (७।४।४९) यांतील 'सि' या पदाचा
परामर्श होण्याकरतां 'अत्र' असा शब्द येथें
घातला पाहिजे.

पण त्याकरितां अत्र हा शब्द येथें घातला
नाहीं तरी तेथून 'सि' या पदाची अनुवृत्ति
येथें करतां येईल.

तर मग 'सनि मीमा०' वगैरे सूत्रांमध्ये जे
धातु उच्चारले आहेत त्यांचा परामर्श येथें
'अत्र' या शब्दाने केला जातो. मी, मा वगैरे
धातूंच्याच अभ्यासाचा लोप झाला पाहिजे.
पिपक्षति, यियक्षति, इत्यादि ठिकाणीं अभ्या-
साचा लोप न झाला पाहिजे.

पण अत्र या शब्दावांचूनही मी, मा वगैरे
धातूंची अनुवृत्ति येथें करतां येईल.

तर मग 'सनि मीमा०' वगैरे सूत्रांनीं जीं
कार्यें सांगितलीं आहेत त्यांचा परामर्श होण्या-
करतां अत्र हा शब्द येथें घातला पाहिजे.
कारण 'मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा' (७।४।५७)
याने सांगितलेला गुण 'मुमुक्षति गाम्' येथें होत
नसतो. तेथें हा अभ्यासाचा लोप न झाला
पाहिजे.

पण अत्र हा शब्द घातला नाही तरी त्या

कथम् । अकर्मकस्येत्युच्यते तेन यत्रै-
वायं मुचिरकर्मकस्तत्रैव भविष्यति ॥
तस्मान्नार्थोऽनया परिभाषया नानर्थके-
ऽलोऽन्त्यविधिरिति ॥

अलोऽन्त्यात्पूर्वोऽलुपधेति वा ॥७॥

अथवा व्यक्तमेव पठितव्यमलोऽन्त्या-
त्पूर्वोऽलुपधासंज्ञो भवतीति ॥ तत्तर्हि
वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।

अवचनाल्लोकविज्ञानात्सिद्धम् ॥८॥

अन्तरेणापि वचनं लोकविज्ञाना-
त्सिद्धमेतत् । तद्यथा । लोकेऽमीषां

कार्यांचा परामर्श होईल.

तो कसा ?

तो असा की 'मुचोऽकर्मकस्य०' या सूत्रा-
मध्ये 'अकर्मकस्य' असें मुच्धातूला विशेषण
लाविलें आहे. तेव्हां तशाच मुच्धातूची येथें
अनुवृत्ति केली म्हणजे ज्या प्रयोगामध्ये मुच्
धातु अकर्मक असेल तेथेंच यानें अभ्यासाचा
लोप होईल.

एकंदरीत 'नानर्थकेऽलोन्त्यविधिः' म्ह. अन-
र्थकाविषयी 'अलोन्त्यस्य' हें सूत्र घेऊं नये ह्या
परिभाषेचा कांहीं उपयोग नाही असें दिसतें.

(वा.७) अथवा अंत्य अलाच्या पूर्वीचा
जो अल् त्याला उपधासंज्ञा होते असें स्पष्टच
म्हणावें. (म्हणजे शा या समुदायाला उपधा-
संज्ञाच होणार नाही. फक्त आकारालाच
होईल.)

तर मग स्पष्ट कळण्याकरतां अल् असा
जास्त शब्द घालून तसें सूत्र केले पाहिजे की
काय ?

५. तेव्हां 'नानर्थके०' ही परिभाषा नसल्यामुळे
'शा' या समुदायाला उपधासंज्ञा झाली तरी 'अलो-
न्त्यस्य' यानें अंत्याला म्ह. आकारालाच इकार आ-
देश होऊन इष्टसिद्धि होईल. म्हणून अलालाच उप-
धासंज्ञा होते असें म्हटलें नाही तरी चालेल.

१. अचि (६।१।७७) इत्यादिक सप्तम्यंत पदे
उच्चारून इक् वगैरेना सांगितलेले जे यण् वगैरे
आदेश ते इक् वगैरे स्थानीं त्या अच् वगैरेच्या पूर्वीं

ब्राह्मणानामन्त्यात्पूर्व आनीयतामित्यु-
क्ते यथाजातीयकोऽन्त्यस्तथाजातीयकोऽ-
न्त्यात्पूर्व आनीयते ॥

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥

१.१.६६ ॥

तस्मादित्युत्तरस्य ॥ १.१.६७ ॥

किमुदाहरणम् । इह तावत्तस्मिन्निति
निर्दिष्टे पूर्वस्येति । इको यणचि [६.१.
७७] दध्यत्र मध्वत्र । इह तस्मादित्यु-
त्तरस्येति । द्वयन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्
[६.३.९७] द्वीपम् अन्तरीपम् समी-

तसें करावयास नको.

(वा.८) 'अल्' असा प्रथमान्त शब्द घात-
ल्यावांचूनही हें सिद्ध होत आहे. जसें
लोकांमध्ये 'ह्या ब्राह्मणांपैकीं शेवटच्यापेक्षां
पूर्वीच्याला आणा' असें म्हटलें असतां तेथें
'शेवटचा' या शब्दानें जो जसा घेतला जाईल
तसाच त्याच्या पूर्वीचा आणला जातो (त्या-
प्रमाणें येथें अंत्य अलापेक्षां पूर्वीच्याला
उपधासंज्ञा होते एवढें म्हटलें तरी तो अंत्य
अलाच्या पूर्वीचा अल्च घेतला जाईल.

(सू.६६-६७) ह्या परिभाषांची उदाहरणें
कोणतीं ?

'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' या परिभाषेचें
उदाहरण 'इको यणचि' हें ध्या. दध्यत्र,
मध्वत्र येथें इको यणचि (६।१।७७) यानें सांगि-
तलेला यण् आदेश तस्मिन्निति या परिभाषेनें
अचाच्या मागील आणि अव्यवहित अशाच
इकाला होतो. तसेंच 'तस्मादित्युत्तरस्य' या
परिभाषेचें उदाहरण द्वयन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्

असतील तरच आणि अव्यवहित म्ह. अच् वगैरेच्या
अगदीं जवळ असतील तरच करावेत.

२. अतः (६।१।११३) इत्यादिक पंचम्यंत पदे
उच्चारून रु वगैरेना सांगितलेले जे उकार वगैरे
आदेश ते रु वगैरे स्थानीं त्या न्हस्व अकार वगैरेच्या
पुढें असतील तरच आणि अव्यवहित म्ह. त्या
न्हस्व अकार वगैरेच्या अगदीं जवळ असतील तरच
करावेत.

पम् ॥ अन्यथाजातीयकेन शब्देन निर्देशः क्रियतेऽन्यथाजातीयक उदाह्रियते । किं तर्ह्युदाहरणम् । इह तावत्तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ [४.३.२] इति । तस्मादित्युत्तरस्येति तस्माच्छसो नः पुंसि [६.१.१०३] इति ॥ इदं चाप्युदाहरणमिको यणचि द्व्यन्तरूपसर्गेभ्योऽप ईदिति । कथम् । सर्वनाम्नायं निर्देशः क्रियते सर्वनाम च सामान्यवाचि । तत्र सामान्ये निर्दिष्टे विशेषा अप्युदाहरणानि भवन्ति ॥ किं

पुनः सामान्यं को वा विशेषः । गौः सामान्यं कृष्णो विशेषः । न तर्हीदानीं कृष्णः सामान्यं भवति गौर्विशेषो भवति । भवति च । यदि तर्हि सामान्यमपि विशेषो विशेषोऽपि सामान्यं सामान्यविशेषौ न प्रकल्पेते । प्रकल्पेते च । कथम् । विवक्षातः । यदास्य गौः सामान्येन विवक्षितो भवति कृष्णो विशेषत्वेन तदा गौः सामान्यं कृष्णो विशेषः । यदा कृष्णः सामान्येन विवक्षितो भवति गौर्विशेषत्वेन विवक्षितस्तदा कृष्णः सामान्यं

(६।३।९७) हैं ध्या. द्वीपम्, अन्तरीपम्, समीपम्, येथें 'द्व्यन्तरूप०' यानें सांगितलेला ईकार आदेश 'तस्मादित्युत्तरस्य' या परिभाषेनें द्वि वगैरेंच्या पुढील आणि अव्यवहित अशाच अप्शब्दाच्या अकाराला होतो.

पण काय हो, ह्या परिभाषांमध्ये तर तस्मिन्, तस्मात्, असें निराळ्या तऱ्हेचेंच उच्चारण केलेलें दिसतें आणि उदाहरण म्हणून जीं सूत्रें दाखविलीं तीं निराळ्या तऱ्हेचींच दिसतात. (म्ह. त्या सूत्रांमध्ये तस्मिन्, तस्मात्, असें कांहींच दिसत नाहीं.)

तर मग ह्या परिभाषांचीं उदाहरणें कोणतीं बरें द्यावीत ?

'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' या परिभाषेचें उदाहरण 'तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ' (४।३।२) हैं ध्यावें आणि 'तस्मादित्युत्तरस्य' या परिभाषेचें उदाहरण 'तस्माच्छसो नः पुंसि' (६।१।१०३) हैं ध्यावें.

हीं उदाहरणें असूं या, पण आम्ही इको यणचि, द्व्यन्तरूपसर्गेभ्योऽप ईत्, हीं जीं उदाहरणें दाखविलीं तीं देखील ह्या परिभाषांचीं आहेतच.

तीं कशीं ?

ह्या सूत्रांमध्ये तस्मिन्, तस्मात्, हा सर्वनामशब्दानें निर्देश केला आहे. सर्वनामशब्द

तर सामान्य अर्थाला दाखविणारा असतो. तेव्हां त्या सर्वनामशब्दापासून सामान्यरूपानें सप्तम्यंत शब्दाचा बोध झाला असतां अचि, हलि, तस्मिन् वगैरे सगळेच सप्तम्यंत विशेष शब्द या परिभाषेचीं उदाहरणें होतात.

पण अगोदर सामान्य कोणते आणि विशेष कोणता तें सांगा वरें ?

बैल हा सामान्य आहे आणि काळा हा त्यांतील विशेष आहे.

तर मग आतां काळा हा सामान्य आणि बैल हा विशेष असें नाहींच का होणार ?

तसेंही होईल.

तर मग आतां सामान्यही विशेष होतो, विशेषही सामान्य होते, अशीच जर स्थिति आहे तर अमुक सामान्य आणि अमुक विशेष असें म्हणण्यांत तरी काय अर्थ आहे ?

अर्थ आहे तर.

तो कसा ?

विवक्षेवरून, म्हणजे पाहणाऱ्याची जशी नजर असेल तसें तो बोलत असतो. जेव्हां मनुष्याला दुरून बैल असें आरंभीं सामान्यज्ञान झालें, नंतर त्यांतील काळा हा विशेष समजण्यांत आला, तेव्हां बैल हा सामान्य आणि काळा हा विशेष समजला जातो. आणि जेव्हां काळसर कांहीं तरी पदार्थ आहे असें

'काळा' ह्याला सामान्य म्हणतां येतें.

३. काळ्या रंगाचा कोणताही पशु घेतला म्हणजे

गौर्विशेषः ॥ अपर आह । प्रकल्पेते च । कथम् । पितापुत्रवत् । तद्यथा । स एव कंचित्प्रति पिता भवति कंचित्प्रति पुत्रो भवति । एवमिहापि स एव कंचित्प्रति सामान्यं कंचित्प्रति विशेषः ॥ एते खल्वपि नैर्देशिकानां वार्त्ततरका भवन्ति ये सर्वनाम्ना निर्देशाः क्रियन्ते । एतैर्हि बहुतरकं व्याप्यते ॥ अथ किमर्थमुपसर्गेण निर्देशः क्रियते । शब्दे सप्तम्या

निर्दिष्टे पूर्वस्य कार्यं यथा स्यादर्थं मा भूत् । जनपदे अतिशायन इति । किं गतमेतदुपसर्गेणाहोस्विच्छब्दाधिक्यादर्थ्याधिक्यम् । गतमित्याह । कथम् । निरयं बहिर्भावे वर्तते । तद्यथा । निष्क्रान्तो देशान्निर्देशः । बहिर्देश इति गम्यते । शब्दश्च शब्दाद्बहिर्भूतोऽर्थोऽबहिर्भूतः ॥ अथ निर्दिष्टग्रहणं किमर्थम् ।

निर्दिष्टग्रहणमानन्तर्यार्थम् ॥१॥

आरंभीं सामान्य ज्ञान झालें, नंतर तो बैल असा विशेष समजण्यांत आला, तेव्हां काळा हा सामान्य होय आणि बैल हा त्यांतील विशेष समजला जातो. (तेव्हां तस्मिन् हा सप्तम्यंत शब्दाचा सामान्यरूपानें निर्देश केला आहे हें म्हणणें योग्यच आहे.)

येथें दुसरा कोणी निराळ्या तऱ्हेने उत्तर देत आहे—

अमुक सामान्य आणि अमुक विशेष असं म्हणण्यांत अर्थ आहे.

तो कसा ?

पितापुत्राप्रमाणें. जसें लोकामध्ये एकच मनुष्य कोणाचा तरी पिता असतो व तोच कोणाचा तरी पुत्रही असतो, त्याप्रमाणें येथेंही तो एकच पदार्थ कोणाचा तरी सामान्य असतो आणि कोणाचा तरी विशेष असतो (तेव्हां तस्मिन् हा सर्व सप्तम्यंत शब्दांचा सामान्यरूपानें निर्देश केला आहे असें म्हणतां येतें). शिवाय खरोखरच हे जे सर्वनामशब्दांनीं निर्देश केले असतात ते इतर निर्देशापेक्षां फारच उपयुक्त असतात. कारण सर्वनामशब्दांच्या अर्थाची व्याप्ति फार मोठी असते.

आतां या सूत्रामध्ये निर् उपसर्ग लावून दिष्टशब्दाचा जो निर्देश केला आहे तो कशाकरतां ?

४. 'अचि' या सप्तम्यंत पदावे अ, इ, उ, हे शब्द दाखविले आहेत. वर्णांला किंवा वर्णांच्या समुदायाला येथें शब्द असें म्हटलें आहे.

५. अच् असतांना इकाला यण् होतो असें म्हटलें

अशाकरतां की ज्या ठिकाणीं सप्तम्यंत पदानें शब्द दाखविला असेल त्या ठिकाणींच त्या शब्दापेक्षां पूर्वीच्याला कार्य झालें पाहिजे. जर एखादी वस्तु सप्तम्यंतपदानें दाखविली असेल, उदा० जनपदे (४।२।८१), अतिशायने (५।३।५५), तर तेथें त्या वस्तूच्या पूर्वीच्याला कार्य करावें असें सांगणारी प्रकृत परिभाषा न आली पाहिजे.

पण काय हो, ही इष्टगोष्ट निर् या उपसर्गापासून बरोबर निघते काय ? किंवा निर् हा शब्द जास्त झाला एवढ्यावरून कांहीं तरी अर्थ जास्त ध्यावयाचा ?

निर् या उपसर्गापासून ही इष्ट गोष्ट बरोबर निघते असें आम्ही म्हणतो.

तें कसें ?

तें असें की निर् या उपसर्गाचा अर्थ 'बाहेर जाणें' असा आहे; जसें, देशांतून निघालेल्याला 'निर्देश' असें म्हणतात, म्हणजे तो त्या देशाच्या बाहेर गेला असें समजतें. आणि या शब्दशास्त्रामध्ये यण्, गुण, वगैरे कार्यांचा उद्देश्य शब्दच आहे. सप्तम्यंतपदानें जो दाखविला असेल त्याला त्या शब्दरूप उद्देश्यांतून बाहेर काढणें हें शब्दालाच संभवतें. कारण हा नेहमीं शब्दाच्या बाहेर असत नाही, शब्दाला धरूनच असतो.

असतां इक् आणि अच् मिळून 'इअ' एवढ्याला यण् करावयाचा कीं काय अशी जी शंका मनांत येते ती निर् यानें दूर होते. अच् या निमित्ताला उद्देश्याच्या बाहेर काढलें म्हणजे फक्त इकालाच यण् होतो.

निर्दिष्टग्रहणं क्रियत आनन्तर्यार्थम् ।
आनन्तर्यमात्रे कार्यं यथा स्यात् । इको
यणचि । दध्यत्र मध्वत्र । इह मा भूत् ।
समिधौ समिधः । दृषदौ दृषदः ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

तस्मिन्स्तस्मादिति पूर्वोत्तरयोर्योगो-
रविशेषान्नियमार्थं वचनं दध्युदकं
पचत्योदनम् ॥२॥

तस्मिन्स्तस्मादिति पूर्वोत्तरयोर्योग-
योरविशेषान्नियमार्थोऽयमारम्भः । ग्रामे
देवदत्तः । पूर्वः पर इति संदेहः । ग्रामा-

देवदत्तः । पूर्वः पर इति संदेहः । एव-
मिहापीको यणचि । दध्युदकं पचत्यो-
दनम् । उभाविकानुभावचौ । अचि पूर्व-
स्याचि परस्येति संदेहः । तिङ्ङतिङः
[८.१.२८] इत्यतिङः पूर्वस्यातिङः पर-
स्येति संदेहः । इष्यते चात्राचि पूर्वस्य
स्यादतिङः परस्येति तच्चान्तरेण यत्नं
न सिध्यतीति नियमार्थं वचनम् । एव-
मर्थमिदमुच्यते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् ।
किं तर्हीति । अथ यत्रोभयं निर्दिश्यते किं
तत्र पूर्वस्य कार्यं भवत्याहोस्वित्परस्येति ॥

तरी पण निर्दिष्टे हें कशाकरतां म्हटलें
आहे ?

(वा. १) ह्या सूत्रामध्ये निर्दिष्टे असा जो शब्द
घातला आहे तो आनन्तर्य या अर्थाचा आहे म्ह
अंतर नसेल तेथेच कार्य झालें पाहिजे. इको
यणचि (६।१।७७) ह्यानें सांगितलेला यण्
आदेश, अच् व इक् या दोहोंमध्ये अंतर नसेल
तेथेच, म्ह. दध्यत्र, मध्वत्र अशा ठिका-
णींच झाला पाहिजे. समिधौ, समिधः, येथें
इकाराला दृषदौ, दृषदः येथें ऋकाराला न झाला
पाहिजे.

पण हें सूत्र करण्यांत आचार्यांचा मूल
उद्देश काय वरें असावा ?

(वा. २) सप्तम्यंतपदानें आणि पंचम्यंत-
पदानें दाखविलेल्या निमित्ताचा जो सप्तमी-
प्रत्ययानें व पंचमीप्रत्ययानें उद्देश्यार्थी संबंध
दाखविला जातो त्या संबंधांत उद्देश्य पूर्वी आणि
निमित्त पर, तसेंच उद्देश्य पर आणि निमित्त
पूर्वी, या दोन्ही ठिकाणीं कांहींच फरक दिसत
नाहीं. तेव्हां त्या संबंधामुलें होणारीं कायें दोन्ही
ठिकाणीं होऊं लागतील; म्हणून नियमाकरतां
दोन परिभाषा केल्या आहेत; जसें 'ग्रामे देव-
दत्तः' असें म्हटलें असतां पूर्व किंवा पर असा
संशय येतो, तसेंच 'ग्रामादेवदत्तः' असें म्हटलें
असतांही पूर्व किंवा पर असा संशय येतो,
तसें शास्त्रामध्येही अचार्थी संबंध पावलेल्या

इकाला यण् होतो असें (६।१।७७) म्हटलें
आहे. तेव्हां दध्युदकम्, पचत्योदनम्, येथें दोन्ही
इक् आहेत आणि दोन्ही अच् आहेत. त्यांतील
अचापेक्षां पूर्वीच्या इकाला यण् करावा, किंवा
अचापेक्षां पर असलेल्या इकाला यण् करावा,
असा संशय येतो. तसेंच तिङंतभिन्नपदाशीं
संबंध पावलेल्या तिङंतपदाला अनुदात्त होतो
(८।१।२८) असें म्हटलें आहे. तेथें तिङंत
भिन्नपदापेक्षां पूर्वीच्या तिङंतपदाला अनुदात्त
करावा, किंवा तिङंतभिन्नपदापेक्षां पर असले-
ल्या तिङंतपदाला अनुदात्त करावा, असा
संशय येतो. आणि इष्ट तर असें आहे की
'अचि' असा सप्तम्यंतपदानें निमित्ताचा
निर्देश केला असल्यास त्या अचापेक्षां पूर्वी-
च्याच इकाला यण् झाला पाहिजे. तसेंच
'अतिङः' असा पंचम्यंतपदानें निमित्ताचा
निर्देश केला असल्यास त्या अतिङंतपदाला
पर असलेल्याच तिङंतपदाला अनुदात्त झाला
पाहिजे. आणि ही इष्ट गोष्ट तर त्याकरतां
कांहीं तरी विशेष वचन केल्याशिवाय सिद्ध
होणार नाही; म्हणून तसा नियम होण्याकरतां
वचन केलें पाहिजे; अशा उद्देशानें ह्या दोन
परिभाषा केल्या आहेत.

हा उपयोग आहे खरा, पण—

पण काय ? तुमचें म्हणणें तरी पुढें काय
आहे ?

उभयनिर्देशे विप्रतिषेधात्पञ्चमी-
निर्देशः ॥३॥

उभयनिर्देशे विप्रतिषेधात्पञ्चमीनि-
र्देशो भविष्यति ॥ किं प्रयोजनम् ।

प्रयोजनमतो लसार्वधातुकानु-
दात्तत्वे ॥४॥

वक्ष्यति तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वे स-
प्तमीनिर्देशोऽभ्यस्तसिजर्थे इति । तस्मि-
न्क्रियमाणे तास्यादिभ्यः परस्य लसार्व-
धातुकस्य लसार्वधातुके परस्तास्यादी-
नामिति संदेहः । तास्यादिभ्यः परस्य

लसार्वधातुकस्य ॥

बहोरिष्ठादीनामादिलोपे ॥५॥

बहोरुत्तरेषामिष्टेमेयसामिष्टेमेयस्सु
परतो बहोरितिसंदेहः । बहोरुत्तरेषा-
मिष्टेमेयसाम् ॥

गोतो णित् ॥६॥

गोतः परस्य सर्वनामस्थानस्य सर्व-
नामस्थाने परतो गोत इति संदेहः ।
गोतः परस्य सर्वनामस्थानस्य ।

रुदादिभ्यः सार्वधातुके ॥७॥

रुदादिभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य

म्हणणे इतकेंच की ज्या एकाच सूत्रा-
मध्ये पंचम्यंत आणि सप्तम्यंत अशीं दोन्ही
प्रकारचीं पदे दृष्टीस पडतात तेथें सप्तम्यंत
निमित्त समजून पंचम्यंतपदानें दाखविलेल्या
वर्णाला किंवा वर्णसमुदायाला कार्य करावें,
अथवा पंचम्यंत निमित्त समजून सप्तम्यंतपदानें
दाखविलेल्या वर्णाला किंवा वर्णसमुदायाला
कार्य करावें.

(वा. ३) पंचमी आणि सप्तमी अशा दोन्ही
प्रकारच्या प्रत्ययांनीं निमित्तांचा निर्देश ज्या
ठिकाणीं केला असेल तेथें विप्रतिषेधास्तव
(१।४।२) पंचमीनिर्देश प्रबल समजावा.

याचा उपयोग कोणता ?

(वा. ४) 'तास्यनुदात्ते' (६।१।१८६)
या सूत्रावर वार्तिककार 'तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वे
सप्तमीनिर्देशोऽभ्यस्तसिजर्थः' (वा. १) असें
सांगणार आहेत. त्याप्रमाणें त्या सूत्रामध्ये
'लसार्वधातुकम्' असें जें प्रथमांतपद आहे
त्याच्या ऐवजी 'लसार्वधातुके' असें सप्तम्यंत-
पद उच्चारलें असतां 'तासि वगैरेंहून पर जें
लसार्वधातुक त्याला अनुदात्त होतें' असा अर्थ
करावा, किंवा 'लसार्वधातुक पुढें असतांना
तासि वगैरेंना अनुदात्त होतें' असा अर्थ
करावा, असा संशय उत्पन्न होतो. परंतु पंचमी-
निर्देश प्रबल समजल्यामुळें 'तासि वगैरेंहून
पर जें लसार्वधातुक त्याला अनुदात्त होतें'

असाच अर्थ निश्चित होतो.

(वा. ५) 'बहोर्लोपो' (६।४।१५८) ह्या
सूत्रामध्ये बहोः हें सप्तम्यंत पद आहे. 'इष्टेमे-
यस्सु' हें सप्तम्यंतपद मागून (६।४।१५४)
अनुवृत्त होत आहे. तेव्हां 'बहुशब्दाहून पर
जे इष्टन्, इमनिच् आणि ईयसुन् प्रत्यय त्यांचा
लोप होतो' असा अर्थ करावा, किंवा 'इष्टन्,
इमनिच् आणि ईयसुन् प्रत्यय पुढें असतांना
बहुशब्दाचा लोप होतो' असा अर्थ करावा,
असा संशय उत्पन्न होतो. परंतु पंचमीनिर्देश
प्रबल समजल्यामुळें 'बहुशब्दाहून पर जें
इष्टन्, इमनिच् आणि ईयसुन् प्रत्यय त्यांचा
लोप होतो' असाच अर्थ निश्चित होतो.

(वा. ६) 'गोतो णित्' (७।१।९०) ह्या सूत्रा-
मध्ये 'गोतः' हें पंचम्यंतपद आहे. 'सर्वनाम-
स्थाने' हें सप्तम्यंतपद मागून (७।१।८६) अनु-
वृत्त होत आहे. तेव्हां 'गोशब्दाहून पर जो
सर्वनामस्थानप्रत्यय त्याला णिद्वन्भाव होतो'
असा अर्थ करावा, किंवा 'सर्वनामस्थानप्रत्यय
पुढें असतांना गोशब्दाला णिद्वन्भाव होतो'
असा अर्थ करावा, असा संशय येतो. परंतु
पंचमीनिर्देश प्रबल समजल्यामुळें 'गोशब्दाहून
पर जो सर्वनामस्थानप्रत्यय त्याला णिद्वन्भाव
होतो' असाच अर्थ निश्चित होतो.

(वा. ७) 'रुदादिभ्यः' (७।२।७६) येथें 'रुद्
वगैरे धातूहून पर जो सार्वधातुक प्रत्यय त्याला

सार्वधातुके परतो रुदादीनामिति संदेहः ।
रुदादिभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य ॥

आने मुगीदासः ॥८॥

आस उत्तरस्यानस्याने परत आस
इति संदेहः । आस उत्तरस्यानस्य ॥

आमि सर्वनाम्नः सुट् ॥९॥

सर्वनाम्न उत्तरस्याम आमि परतः
सर्वनाम्न इति संदेहः । सर्वनाम्न उत्तर-
स्यामः ॥

वेडित्याणनद्याः ॥१०॥

नद्या उत्तरेषां डितां डित्सु परतो
नद्या इति संदेहः । नद्या उत्तरेषां
डिताम् ॥

याडापः ॥११॥

आप उत्तरस्य डितो डिति परत
आप इति संदेहः । आप उत्तरस्य डितः ॥

डमो ह्रस्वादचि डमुणित्यम् ॥१२॥

डम उत्तरस्याचोऽचि परतो डम इति
संदेहः । डम उत्तरस्याचः ॥

विभक्तिविशेषनिर्देशावनवकाश-

इट् आगम होतो' असा अर्थ करावा, किंवा
'सार्वधातुक प्रत्यय पुढें असतांना रुद् वगैरे
धातूंना इट् आगम होतो' असा अर्थ करावा,
असा संशय येतो. परंतु पंचमीनिर्देश प्रबल
समजल्यामुळें 'रुद् वगैरे धातूंहून पर जो सार्व-
धातुक प्रत्यय त्याला इट् आगम होतो' असाच
अर्थ निश्चित होतो.

(वा.८) 'ईदासः' (७।२।८३) येथें 'आसः'
हें पंचम्यंतपद आहे. 'आने मुक्' (७।३।८२)
येथून 'आने' असें सप्तम्यंतपद अनुवृत्त होत
आहे. तेव्हां 'आस् धातूंहून पर जो अण-
प्रत्यय त्याला ईकार आदेश होतो' असा अर्थ
करावा, किंवा 'आनप्रत्यय पुढें असतांना आस्-
धातूला ईकार आदेश होतो' असा अर्थ करावा,
असा संशय येतो. परंतु पंचमीनिर्देश प्रबल
समजल्यामुळें 'आस्धातूंहून पर जो आन-
प्रत्यय त्याला ईकार आदेश होतो' असाच
अर्थ निश्चित होतो.

(वा.९) 'आमि सर्वनाम्नः' (७।१।७२)
येथें 'शब्दाहून पर जो आम प्रत्यय त्याला
सुट् आगम होतो' असा अर्थ करावा किंवा
'आमप्रत्यय पुढें असतां सर्वनामशब्दाला सुट्
आगम होतो' असा अर्थ करावा, असा संशय
येतो. परंतु पंचमीनिर्देश प्रबल समजल्यामुळें
'सर्वनामशब्दाहून पर जो आमप्रत्यय त्याला
सुट् आगम होतो' असाच अर्थ निश्चित होतो.

(वा.१०) 'आणनद्याः' (७।३।११२) येथें

'नद्याः' हें पंचम्यंतपद आहे. 'वेडिति' (७।
३।१११) या सूत्रांतून 'डिति' हें सप्तम्यंतपद
अनुवृत्त होत आहे. तेव्हां 'नदीसंज्ञक शब्दा-
हून पर जो डित् प्रत्यय त्याला आट् आगम
होतो' असा अर्थ करावा, किंवा 'डित् प्रत्यय
पुढें असतांना नदीसंज्ञक शब्दाला आट्
आगम होतो' असा अर्थ करावा, असा संशय
येतो. परंतु पंचमीनिर्देश प्रबल समजल्यामुळें
'नदीसंज्ञक शब्दाहून पर जो डित् प्रत्यय
त्याला आट् आगम होतो' असाच अर्थ
निश्चित होतो.

(वा.११) 'याडापः' (७।३।११३) येथें
'आप् प्रत्ययान्त शब्दाहून पर जो डित्प्रत्यय
त्याला याट् आगम होतो' असा अर्थ करावा,
किंवा 'डित् प्रत्यय पुढें असतांना आप् प्रत्य-
यान्त शब्दाला याट् आगम होतो' असा अर्थ
करावा, असा संशय येतो. परंतु पंचमीनिर्देश
प्रबल असल्यामुळें 'आप्प्रत्ययान्त शब्दाहून
पर जो डित्प्रत्यय त्याला याट् आगम होतो'
असाच अर्थ निश्चित होतो.

(वा.१२) 'डमो ह्रस्वादचि' (८।३।३२)
येथें 'डमाहून पर जो अच् त्याला डमुट्
आगम होतो' असा अर्थ करावा, किंवा 'अच्
पुढें असतांना डमाला डमुट् आगम होतो'
असा अर्थ करावा, असा संशय येतो. परंतु
पंचमीनिर्देश प्रबल असल्यामुळें 'डमाहून
पर जो अच् त्याला डमुट् आगम होतो' असा-

त्वादविप्रतिषेधः ॥१३॥

विभक्तिविशेषनिर्देशस्यानवकाशत्वा-
द्युक्तोऽयं विप्रतिषेधः । सर्वत्रैवात्र कृत-
सामर्थ्या सप्तम्यकृतसामर्थ्या पञ्चमीति
कृत्वा पञ्चमीनिर्देशो भविष्यति ॥

यथार्थं वा षष्ठीनिर्देशः ॥१४॥

यथार्थं वा षष्ठीनिर्देशः कर्तव्यः ।
यत्र पूर्वस्य कार्यमिष्यते तत्र पूर्वस्य

षष्ठी कर्तव्या । यत्र परस्य कार्यमिष्यते
तत्र परस्य षष्ठी कर्तव्या ॥ स तर्हि
तथा निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । अने-
नैव प्रकल्पमिर्भविष्यति । तस्मिन्निति निर्दि-
ष्टे पूर्वस्य षष्ठी । तस्मादित्युत्तरस्य षष्ठी ॥
तत्तर्हि षष्ठीग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् ।
प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् । षष्ठी स्थाने-
योगा [१.१.४९] इति ॥

च अर्थ निश्चित होतो.

(वा.१३) विशेषप्रकारचा विभक्तिप्रत्यय
म्ह. पंचमीप्रत्यय त्याच्या उच्चारणाचा उप-
योग होत नसल्यामुळे विप्रतिषेध मानणें बरो-
बर नाही. ह्या वर दाखविलेल्या सर्वच सूत्रां-
मध्ये सप्तम्यन्तपद हें सप्तमी प्रत्ययाच्या अर्थानें
त्या सूत्राशिवाय अन्यत्र उपयोगी पडत आहे,
पण तसें पंचम्यंतपद मात्र पंचमीच्या अर्थानें
उपयोगी पडलेलें नाही, म्हणून पंचमीनिर्देशच
प्रबल धरतां येईल.

(वा.१४) अथवा ज्याला कार्य पाहिजे
असेल त्या शब्दापुढें तशा अर्थाचा प्रत्यक्ष
षष्ठीप्रत्ययच उच्चारवा. ज्या ठिकाणीं पूर्वाला
कार्य पाहिजे असेल तेथें सूत्रामध्ये त्या
पूर्वाला दाखविणारा शब्द षष्ठीप्रत्यय लावून
उच्चारवा आणि ज्या ठिकाणीं पराला कार्य
पाहिजे असेल तेथें सूत्रामध्ये त्या पराला
दाखविणारा शब्द षष्ठीप्रत्यय लावून उच्चा-
रावा (म्हणजे संशयच मुळीं येणार नाही.)

तर मग सूत्रामध्ये त्या त्या ठिकाणीं षष्ठी-

प्रत्यय लावला पाहिजे ?

तसा लावावयास नको. (मूल पाणिनीनें जो
पंचमीचा किंवा सप्तमीचा प्रत्यय उच्चारला
असेल तोच कायम असूं दे.) फक्त त्या प्रत्य-
यांच्या ऐवजीं षष्ठीप्रत्ययाची कल्पना प्रकृत-
सूत्राच्या योगानें करतां येईल. म्ह. या सूत्रांचा
अर्थ असा:- सप्तम्यंतपदाचा निर्देश केला
असेल तेथें पूर्वीच्या शब्दामध्ये षष्ठीप्रत्ययाची
कल्पना करावी; तसेंच पंचम्यंत पदाचा निर्देश
केला असेल तेथें पुढील शब्दामध्ये षष्ठीप्रत्य-
याची कल्पना करावी.

तर मग तसा अर्थ होण्याकरतां सूत्रामध्ये
'षष्ठी' असा शब्द घातला पाहिजे ?

षष्ठी असा शब्द घालावयास नको. मागून
'षष्ठी' या शब्दाची अनुवृत्ति करतां येईल.

मागें कोणत्या सूत्रामध्ये 'षष्ठी' असा शब्द
आहे ?

षष्ठी स्थानेयोगा (१.१.४९) या सूत्रा-
मध्ये 'षष्ठी' असा शब्द आहे.

(वा.१५) 'षष्ठीप्रत्ययाची कल्पना कर-

६. 'ल सार्वधातुके' या सप्तमीनिर्देशाचा सप्त-
मीच्या अर्थानें पुढें 'आदिः सिचो' (६.१.१८७)
येथें उपयोग होत आहे. तसाच 'इष्टमेयःसु' या
सप्तमीनिर्देशाचा मागें 'तुरिष्टमेयःसु' (६.४.१५४)
येथें उपयोग होत आहे. 'सर्वनामस्थाने'
या सप्तमीनिर्देशाचा मागें 'इतोत्सर्वनामस्थान'
(७.१.८६) येथें उपयोग होत आहे. 'सार्वधातुके'
या सप्तमीनिर्देशाचा पुढें 'लिङः सलोपोन्यस्य'
(७.१.७९) येथें उपयोग होत आहे. 'आने' या
सप्तमीनिर्देशाचा 'आने मुक्' (७.२.८२) येथें उप-

योग होत आहे. 'आपि' या सप्तमीनिर्देशाचा
'ब्रेखयः' (७.१.७३) येथें उपयोग होत आहे.
'डिति' या सप्तमीनिर्देशाचा मागें 'वेडिति' (७.३
१११) येथें उपयोग होत आहे. 'अचि' या सप्तमी-
निर्देशाचा पुढें 'मय उजो' (८.१.३३) येथें उप-
योग होत आहे. ह्या सर्व ठिकाणीं पंचमीनिर्देशाचा
उपयोग मात्र पंचमीच्या अर्थानें मागें किंवा पुढें
कोठेंही संभवत नाही. तेव्हां वरील उदाहरणांमध्ये
दोषांची बरोबरी नसल्यामुळे परत्वास्तव बाध
होणार नाही. अनवकाशत्वास्तव बाध होईल.

प्रकल्पकमिति चेन्नियमाभावः ॥१५॥

प्रकल्पकमिति चेन्नियमस्याभावः ।
उक्तं चैतन्नियमार्थोऽयमारम्भ इति ॥
प्रत्ययविधौ खल्वपि पञ्चम्यः प्रक-
ल्पिकाः स्युः । तत्र को दोषः । गुप्ति-
ज्किङ्कयः सन् [३.१.५] । गुप्तिज्किङ्कय
इत्येषा पञ्चमी सन्निति प्रथमायाः षष्ठीं
प्रकल्पयेत्तस्मादित्युत्तरस्येति । अस्तु ।
न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते
तत्रान्तर्यतः सनः सन्नेव भविष्यति ।
नैवं शक्यम् । इत्संज्ञा न प्रकल्पेत ।
उपदेश इतीत्संज्ञोच्यते ॥

णारीं हीं सूत्रे आहेत' असें मानलें तर त्या
कामीं हीं सूत्रे खर्ची पडत असल्यामुळे नियम
मानतां येणार नाही. आणि 'हीं सूत्रे नियमा-
करतां केलीं आहेत, म्ह. सप्तम्यंतपद उच्चा-
रलें असेल तेथें पूर्वालाच कार्य करावें व
पंचम्यंतपद उच्चारलें असेल तेथें परालाच
कार्य करावें असा नियम करण्याच्या उद्देशानें
हीं सूत्रे केलीं आहेत' असें आतांच सांगितलें
आहे. शिवाय षष्ठीप्रत्ययाची कल्पना कर-
णारीं हीं सूत्रे आहेत असें मानलें तर प्रत्य-
याचें विधान केलें असेल तेथें देखील पंचमी-
निर्देशाच्या जोरावर त्या सूत्रांमध्ये त्या प्रत्य-
याच्या पुढें षष्ठीप्रत्ययाची कल्पना होईल.

मग तसें झालें तर दोष काय ?

दोष असा की 'गुप्तिज्किङ्कयः सन्' (३।
१।५) या सूत्रामध्ये 'गुप्तिज्किङ्कयः' या
पंचमीनिर्देशाच्या जोरावर 'तस्मादित्युत्तरस्य'
या प्रकृतपरिभाषेनें 'सन्' या प्रथमान्तपदाच्या
ऐवजी 'सनः' अशी षष्ठ्यन्तपदाची कल्पना
होईल.

तशी कल्पना झाली तर होऊं दे. (गुप्,
तिज् आणि कित् या धातुंहून पर जो सन्
प्रत्यय त्याला आदेश होतो असा अर्थ होईल.
आणि तेथें अमुक आदेश होतो असा दुसरा
कोणी आदेश सांगितल्यामुळे 'स्थानेन्तरमः'

प्रकृतिविकाराव्यवस्था च ॥१६॥

प्रकृतिविकारयोश्च व्यवस्था न
प्रकल्पते । इको यणचि । अचीत्येषा
सप्तमी यणिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्प-
येत्तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति ॥

सप्तमीपञ्चम्योश्च भावादुभयत्र
षष्ठीप्रकल्पेस्तत्रोभयकार्यप्रसङ्गः

॥१७॥

सप्तमीपञ्चम्योश्च भावादुभयत्रैव
षष्ठी प्राप्नोति । तास्यादिभ्य इत्येषा
पञ्चमी लसार्वधातुक इत्यस्याः सप्तम्याः
षष्ठीं प्रकल्पयेत्तस्मादित्युत्तरस्येति । तथा

(१।१।५०) या परिभाषेनें सनाला त्याच्याशीं
अत्यंत सटश असा सन्च आदेश होईल.

असें करणें शक्य नाही. कारण ह्या
कल्पित सन्आदेशाच्या नकाराला इत्संज्ञा
होणार नाही. आद्योच्चारणांतील अंत्य
हलाला इत्संज्ञा (१।३।३) सांगितली आहे.

(वा.१६) शिवाय आदेश सांगणाऱ्या
सूत्रामध्ये स्थानी कोण आणि आदेश कोण
ही व्यवस्था लागणार नाही. कारण 'इको य-
णचि' (६।१।७७) या ठिकाणी 'अचि' ह्या
सप्तमीनिर्देशाच्या जोरावर 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे
पूर्वस्य' या प्रकृतपरिभाषेनें 'यण्' ह्या प्रथ-
मान्तपदाच्या ऐवजीं 'यणः' अशा षष्ठ्यन्त-
पदाची कल्पना होईल. (तेव्हां 'इकः' आणि
'यणः' अशीं दोन्ही पदे षष्ठ्यन्त झाल्यामुळे
त्यांतील कोण स्थानी आणि कोण आदेश हें
समजणार नाही.)

(वा.१७) शिवाय ज्या ठिकाणीं सप्तम्यंत
आणि पंचम्यंत अशीं दोन्ही प्रकारचीं पदे
आहेत तेथें परस्परांच्या जोरावर त्या दोन्ही
पदांच्या ऐवजी षष्ठ्यन्त पदांची कल्पना होईल.
जसें—'तास्यनुदात्तेत्' (६।१।१८६) ह्या सूत्रा-
मध्ये 'तास्यनुदात्तेन्डिदुपदेशात्' या पंचमी-
निर्देशाच्या जोरावर 'तस्मादित्युत्तरस्य' या
प्रकृतपरिभाषेनें 'लसार्वधातुके' या सप्तम्यंत

लसार्वधातुक इत्येषा सप्तमी तास्यादिभ्य इति पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयेत्तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति । तत्र को दोषः । तत्रोभयकार्यप्रसङ्गः उभयोः कार्यं तत्र प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । यत्तावदुच्यते प्रकल्पकमिति चेन्नियमाभाव इति मा भून्नियमः । सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्य षष्ठीं प्रकल्प्यते-पञ्चमीनिर्दिष्टे परस्य । यावता सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्य षष्ठीं प्रकल्प्यत एवं पञ्चमीनिर्दिष्टे परस्य नोत्सहते सप्तमीनिर्दिष्टे परस्य कार्यं भवितुं नापि पञ्चमीनिर्दिष्टे पूर्व-

स्य ॥ यदप्युच्यते प्रत्ययविधौ खल्वपि पञ्चम्यः प्रकल्पिकाः स्युरिति सन्तु प्रकल्पिकाः । ननु चोक्तं गुप्तिज्किद्भ्यः सन्नित्येषा पञ्चमी सन्निति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत्तस्मादित्युत्तरस्येति । परिहृतमेतन्न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते तत्रान्तर्यतः सनः सन्नेव भविष्यतीति । ननु चोक्तं नैवं शक्यमित्संज्ञा न प्रकल्पेतोपदेश इतीत्संज्ञोच्यत इति । स्यादेष दोषो यदीत्संज्ञादेशं प्रतीक्षेत । तत्र खलु कृतायामित्संज्ञायां लोपे च

पदाच्या ऐवजीं 'लसार्वधातुकस्य' अशा षष्ठ्यंत पदाची कल्पना होईल, तसेंच 'लसार्वधातुके' या सप्तमीनिर्देशाच्या जोरावर 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' या प्रकृतपरिभाषेने 'तास्यनुदात्तेन्डिदुपदेशात्' या पञ्चम्यंत पदाच्या ऐवजीं 'तास्यनुदात्तेन्डिदु पदेशस्य' अशा षष्ठ्यंत पदाची कल्पना होईल.

तसें झालें तर दोष कोणता ?

दोष असा की त्या सूत्रानें सांगितलेलें कार्य त्या दोषांना होऊं लागेल.

हे सर्वच दोष येत नाहीत. आरंभीं जो दोष दिला आहे की 'षष्ठीप्रत्ययाची कल्पना करणारीं हीं सूत्रे आहेत असें मानलें तर पूर्वालाच कार्य करावें व परालाच कार्य करावें' असे नियम होणारतर त्यावर आमचें म्हणणें असें आहे की नियम झाले नाहीत तरी काहीं हरकत नाही. 'सप्तमीनिर्देश असेल तेथें पूर्वाला षष्ठीप्रत्ययाची कल्पना होते आणि पंचमीनिर्देश असेल तेथें पराला षष्ठीप्रत्ययाची कल्पना होते' असें म्हणण्यानें अर्थातच नियम सिद्ध होत आहे. असें पाहा की सप्तमीनिर्देश असेल तेथें जर षष्ठीप्रत्ययाची कल्पना पूर्वाला झाली तर तसा सप्तमीनिर्देश असतांना तेथें पराला कार्य होण्याची शंका तरी कशी येईल? तसेंच पंचमीनिर्देश असेल तेथें जर षष्ठीप्रत्ययाची कल्पना पराला झाली तर तसा पंचमीनिर्देश अस-

तांना तेथें पूर्वाला कार्य होण्याची शंका तरी कशी येईल?

तसेंच, 'प्रत्ययाचें विधान केलें असेल तेथें देखील पंचमीनिर्देशाच्या जोरावर त्या सूत्रामध्यें त्या प्रत्ययाच्या पुढें षष्ठीप्रत्ययाची कल्पना होईल' असें जें म्हटलें आहे तेथें देखील षष्ठीप्रत्ययाची कल्पना झाली तर होऊं दे

पण तशी कल्पना झाली तर 'गुप्तिज्किद्भ्यः सन्' या सूत्रामध्यें 'गुप्तिज्किद्भ्यः' या पंचमीनिर्देशाच्या जोरावर 'तस्मादित्युत्तरस्य' या प्रकृतपरिभाषेनें 'सन्' या प्रथमान्त पदाच्या ऐवजीं 'सनः' अशी षष्ठ्यंतपदाची कल्पना होईल असा दोष दिला आहे ना ?

दोष दिला आहे खरा, पण त्याला परिहारही केलाच आहे. तो असा की तेथें सनाला दुसरा कोणी आदेश सांगितला नसल्यामुळें 'स्थानेन्तरतमः' या परिभाषेनें सनाला त्याच्याशीं अत्यंत सदृश असा सन्च आदेश होईल.

पण त्यानंतर सुद्धा 'सनाला सन्च आदेश केला तर त्या कल्पित सन्आदेशाच्या नकाराला इत्संज्ञा होणार नाही. कारण आद्य उच्चारणांतील अंत्य हलाला इत्संज्ञा सांगितली आहे' असा दोष दाखविलाच आहे.

हा दोष दाखविला आहे खरा, पण तो केव्हां येईल? जर इत्संज्ञा सनाला सन् आदेशा-होण्याची वाट पाहात बसेल तेव्हां. वस्तुतः तो

कृत आदेशो भविष्यति । उपदेश इति हीत्संज्ञोच्यते । अथवा नानुत्पन्ने सनि प्रकल्प्या भवितव्यं यदा चोत्पन्नः संस्तदा कृतसामर्थ्या पञ्चमीति कृत्वा प्रकल्पितं भविष्यति ॥ यदप्युच्यते प्रकृतिविकाराव्यवस्था चेति तत्रापि कृता प्रकृतौ षष्ठीक इति विकृतौ । प्रथमा यणिति यत्र च नाम सौत्री षष्ठी नास्ति तत्र प्रकल्प्या भवितव्यम् । अथवास्तु

तावदिको यणचीति यत्त नाम सौत्री षष्ठी । यदि चेदानीमचीत्येषा सप्तमी यणिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत्तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येत्यस्तु । न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते तत्रान्तर्यतो यणो यणेव भविष्यति ॥ यदप्युच्यते सप्तमीपञ्चम्योश्च भावादुभयत्र षष्ठीप्रकल्पिस्तत्रोभयकार्यप्रसङ्ग इत्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नोभे युगपत्प्रकल्पिके भवत इति यदयमेकः पूर्व-

पर्यंत थावण्याचें कांहींच कारण दिसत नाही. कारण आद्य उच्चारणांतीलच अंत्य हलाला इत्संज्ञा सांगितली आहे. तेव्हां खरोखरच इत्संज्ञा (१।३।३) अगोदर होईल, नंतर त्या नकाराचा लोप (१।३।९)ही होईल आणि नंतर त्या 'स' याला 'स' असा आदेश होईल. तेव्हां कांहींच दोष येत नाही.

अथवा, कांहीं कार्य करण्याकरतां करावयाची जी षष्ठीची कल्पना ती ज्याला करावयाची तो अस्तित्वांत आलेला असला पाहिजे. तेव्हां सन्प्रत्यय उत्पन्न होण्यापूर्वी 'सनः' अशी षष्ठीची कल्पना होणें अशक्यच आहे. वरें, आतां सन्प्रत्यय उत्पन्न झाल्या-नंतर षष्ठीची कल्पना होईल असें म्हणावें तर तो सन्प्रत्यय 'गुत्तिज्किद्भ्यः' याच सूत्रानें उत्पन्न होत असल्यामुळें तो सन्प्रत्यय गुप्, तिज्, कित्, या धातूंहून पर असा उत्पन्न होण्याच्या कामीं पंचमी खर्ची पडत आहे. तेव्हां तिच्या अंग-चा जोर नष्ट झाला असल्यामुळें षष्ठीची कल्पना तेथें होणारच नाही.

तसेंच, 'आदेश सांगणाऱ्या सूत्रामध्ये स्थानी कोण आणि आदेश कोण ही व्यवस्था लागणार नाही' असा जो दोष दिला आहे

तोही बरोबर नाही. कारण तेथें स्थानी कोण तें दाखविणारी 'इकः' अशी षष्ठी मूळ सूत्रामध्ये पाणिनीनं केलीच आहे व आदेश कोण तें दाखविणारी 'यण्' अशी प्रथमाही मूळ सूत्रामध्ये केलीच आहे. ज्या ठिकाणीं अशी मूळ सूत्रामध्ये षष्ठी नसेल तेथें 'तें कार्य कोणाला करावयाचें' तें समजत नसल्यामुळें षष्ठीची कल्पना करावयाकरतां प्रकृतपरिभाषेची जरूर लागते.

अथवा 'इको यणचि' अशी पाणिनीनंच सूत्रामध्ये षष्ठी उच्चारली असेल तेथें प्रथमतः 'इकाचे स्थानीं यण् होतो' असा अर्थ होणारच. आतां जर त्यानंतर अचि या सप्तमीनिर्देशाच्या जोरावर 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' या प्रकृतपरिभाषेनें यण् प्रथमान्त पदाच्या ऐवजीं यणः अशी षष्ठ्यंत पदाची कल्पना होईल व त्यामुळें यणाचे स्थानीं आदेश होतो असा अर्थ होईल तर होऊं दे. यणाला अमुक आदेश होतो असा दुसरा कोणी सांगितला नसल्यामुळें 'स्थानेन्तरतमः' या परिभाषेनें यणाला अत्यंत सदृश असा यणच् आदेश होईल.

तसेंच 'ज्या ठिकाणीं सप्तम्यंत आणि पंचम्यंत अशीं दोन्ही प्रकारचीं पदे आहेत तेथें प्रकृतपरिभाषा करते.

८. प्रकृतपरिभाषेनें यणः अशी षष्ठीची कल्पना करण्यापूर्वीच वाक्यार्थ होण्याला आवश्यक गोष्टी सिद्ध असतील तर तेथें तत्क्षणीं वाक्यार्थ झालाच पाहिजे.

७. तेव्हां इको यणचि इत्यादि ठिकाणीं षष्ठीची कल्पना करण्याची जरूर नसल्यामुळें प्रकृत परिभाषा येथें उपस्थित झाली तरी ती तें काम करीत नाही. फक्त सूत्रांत उच्चारलेली षष्ठी जमेस धरून तिचा 'अव्यवहित पूर्वाकडे संबंध दाखविणें' एवढें काम

परयोः [६.१.८४] इति पूर्वपरग्रहणं करोति ॥

स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ॥

१.१.६८॥

रूपग्रहणं किमर्थं न स्वं शब्दस्याशब्द-संज्ञाभवतीत्येव रूपं शब्दस्य संज्ञा भविष्यति । न ह्यन्यत्स्वं शब्दस्यास्त्यन्यदतो रूपात् । एवं तर्हि सिद्धे सति यद्रूपग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽस्त्यन्यद्रूपात्स्वं शब्दस्येति । किं पुनस्तत् ।

परस्परान्या जोरावर त्या दोन्ही पदांच्या ऐवजी याच षष्ठ्यंत पदांची कल्पना होईल आणि त्या दोघांना कार्य होईल' असा जो दोष दिला आहे तोही दोष येत नाही. ज्या अर्थी हा आचार्य पाणिनि 'एकः पूर्वपरयोः' (६।१।८४) या सूत्रामध्ये दोघांना एकदम कार्य होण्याकरता 'पूर्वपरयोः' असा शब्द घालतो त्यावरून तो असें ज्ञापित करतो की 'ज्या ठिकाणीं पंचमीनिर्देश आणि सप्तमीनिर्देश हे दोन्ही असतील तेथें ते दोन्ही एकदम षष्ठीची कल्पना करीत नाहीत'; तेव्हां कांहीं दोष येत नाही.

(सू. ६८) ह्या सूत्रामध्ये 'रूप' हा शब्द कशाकरतां घातला आहे ?

तो घालावयास नको. 'स्वं शब्दस्याशब्दसंज्ञा' एवढेंच सूत्र केलें तरी ज्या शब्दाचें जें स्वतःचें रूप असेल तेंच त्या शब्दाचें बोध्य होईल. कारण शब्दाचें स्वतःचें असें ह्या रूपाशिवाय निराळें कांहींच नाही.

१. जर एकाच सूत्रामध्ये दोन निर्देशांवरून दोन षष्ठ्यंत पदांची कल्पना होईल तर 'आद्गुणः' (६।१।८७) येथें आत् या पंचमीनिर्देशाच्या जोरावर अचि याच्याऐवजी 'अचः' अशी षष्ठ्यंत पदाची कल्पना होईल आणि अचि या सप्तमीनिर्देशाच्या जोरावर आत् याच्याऐवजी 'अस्य' अशी षष्ठ्यंत पदाची कल्पना होईल. तेव्हां अर्थातच पूर्वीचा अकार आणि पुढचा अच् या दोघांचे स्थानीं गुण होत असल्यामुळे 'पूर्वपरयोः' हा शब्द व्यर्थ होईल.

१. कोणत्याही शब्दाचें स्वतःचें जें स्वरूप तें

अर्थः । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्येषा परिभाषा न कर्तव्या भवति ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

शब्देनार्थगतैरर्थस्यासंभवात्तद्वाचिनः संज्ञाप्रतिषेधार्थं स्वरूपवचनम् ॥ १ ॥

शब्देनोच्चारितेनार्थो गम्यते । गामानय दध्यशानेत्यर्थ आनीयतेऽर्थश्च भुज्यते । अर्थकार्यस्यासंभवात् । इह व्याकरणेऽर्थे कार्यस्यासंभवः अग्नेर्देक् [४.२.३३] इति

तर मग अशा रीतीने सिद्ध होत असूनही जो हा आचार्य पाणिनि ह्या सूत्रामध्ये 'रूप' असा शब्द घालतो त्यावरून तो असें ज्ञापित करतो की 'शब्दाचें स्वतःचें असें रूपाशिवाय दुसरें कांहींतरी येथें स्वशब्दानें घ्यावयाचें आहे.

पण तें दुसरें काय वरें ?

शब्दाचा जो अर्थ म्हणून आपल्या मनांत येतो तेंच तें होय.

ह्या ज्ञापनाचा उपयोग काय ?

उपयोग असा की 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ग्रहणम्' ही जी परिभाषा आहे ती आतां निराळी करावयास नको.

पण हें सूत्रच मुळीं कोणत्या उद्देशानें केलें आहे ?

(वा. १) शब्द उच्चारला असतां त्यापासून अर्थ मनांत येतो. उदा० 'गाम् आनय' म्ह. 'गो आण' असें म्हटलें असतां गोशब्दाचा अर्थ गाय आणिली जाते. तसेच 'दधि

त्याच शब्दाचें बोध्य समजावें ह्या शब्दशास्त्रामध्ये मान्य असलेले जे संज्ञाशब्द त्यांविषयीं मात्र हा नियम लागू होत नाही.

२. तेव्हां स्वशब्दानें अर्थ घेतला आणि रूप-शब्दानें स्वरूप घेतलें म्हणजे त्या अर्थानें युक्त असें जें त्या शब्दानें स्वरूप तें सत्तांतील त्या शब्दाचें बोध्य होतें, म्हणून प्रनिदारयति येथें 'दा' हें शब्द-स्वरूप अनर्थक असल्यामुळे त्याला घुसंज्ञा (१।१२०) होत नाही.

न शक्यतेऽङ्गारेभ्यः परो ढक्कर्तुम् । शब्दे-
नार्थगतेरर्थस्यासंभवाद्यावन्तस्तद्वाचिनः
शब्दास्तावद्भ्यः सर्वेभ्य उत्पत्तिः प्राप्नोति ।
इष्यते च तस्मादेव स्यादिति तच्चान्तरेण
यत्नं न सिध्यतीति तद्वाचिनः संज्ञाप्रतिषे-
धार्थं स्वरूपवचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥
न वा शब्दपूर्वको ह्यर्थे संप्रत्ययस्त-
स्मादर्थनिवृत्तिः ॥ २ ॥

न वैतत्प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् ।

शब्दपूर्वको ह्यर्थे संप्रत्ययः । शब्दपूर्वको
ह्यर्थस्य संप्रत्ययः । आतश्च शब्दपूर्वको
योऽपि ह्यसावाहूयते नाम्ना नाम यदानेन
नोपलब्धं भवति तदा पृच्छति किं भवा-
नाहेति । शब्दपूर्वकश्चार्थस्य संप्रत्यय इह
च व्याकरणे शब्दे कार्यस्य संभवोऽर्थेऽसं-
भवस्तस्मादर्थनिवृत्तिः । तस्मादर्थनिवृत्ति-
र्भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमशब्दसंज्ञेति
वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । दाधा ध्वदाप

अशान' म्ह. 'दधि खा' असें म्हटलें असतां
दधिशब्दाचा अर्थ जें दही ते खाण्यांत येतें. परंतु
'अर्थे कार्यस्यासंभवात्' म्ह. ह्या व्याकरण-
शास्त्रामध्ये अर्थाला कार्य संभवत नाही.
'अग्नेर्ढक्' (४।२।३३) 'अग्नि याच्या पुढें ढक्-
प्रत्यय होतो' असें म्हटलें असतां अग्निशब्दा-
चा जो अर्थ निखारा त्याच्या पुढें ढक्प्रत्यय
करणें शक्य नाही. तेव्हां अशा रीतीने शब्दा-
पासून अर्थ मनांत येतो, पण शास्त्रामध्ये
अर्थाला कार्य संभवत नसल्यामुळें त्या 'निखारा'
या अर्थाचे जितके शब्द असतील तितक्या
सर्व शब्दांचा तो सूत्रांतील 'अग्नि' हा शब्द
बोधक आहे असें समजून त्या सर्व शब्दांच्या
पुढें ढक्प्रत्यय होऊं लागेल. आणि इष्ट तर
असें आहे की एकट्या अग्नि याच शब्दाच्या
पुढें ढक् प्रत्यय झाला पाहिजे. तेव्हां ही इष्ट
गोष्ट, तिच्याकरतां कांहीं तरी विशेष प्रयत्न
केल्याशिवाय, सिद्ध होणार नाही म्हणून
सूत्रांतील अग्नि हा शब्द निखारा या अर्थाच्या
इतर सर्व शब्दांचा बोधक होऊं नये या उद्दे-
शानें 'स्वरूपवचनम्' म्ह. हें प्रकृत सूत्र केलें
आहे.

(वा.२) हा जो प्रकृत सूत्राचा उपयोग
दाखविला आहे तो बरोबर नाही.
कां बरें ?

शब्दपूर्वको ह्यर्थे संप्रत्ययः म्ह. लोकामध्ये
शब्द उच्चारल्याबरोबर त्याचा अर्थ मनांत

येतो हें खरें, परंतु अगोदर शब्द मनांत येऊन
नंतरच त्याचा अर्थ मनांत येतो.

आणखी 'अगोदर शब्दच मनांत येतो'
ही गोष्ट अशावरून सिद्ध होते की एखाद्या
मनुष्याला त्याच्या नांवानें दुसऱ्यानें हाक
मारिली असतां जर त्यानें तें नांव ऐकलें नसेल
तर 'काय तूं म्हणतोस' असें पुन्हा त्याला तो
विचारतांना दृष्टीस पडतो. एकंदरींत अगोदर
शब्द मनांत येऊन नंतरच अर्थ मनांत येतो.
आणि ह्या व्याकरणशास्त्रामध्ये तर अगोदर
मनांत येणाऱ्या अशा शब्दालाच कार्य संभवत
आहे. उलट अर्थालाच संभवत नाही,
'तस्मादर्थनिवृत्तिः' म्हणून आपोआपच
अर्थाची निवृत्ति होईल. आणि प्रथम मनांत
आलेला जो अग्नि वगैरे शब्द त्या एका शब्दा-
लाच तें कार्य होईल. (तेव्हां त्याकरतां प्रकृत
सूत्र करावयास नको.)

तर मग ह्या प्रकृतसूत्राचा असा उपयोग
समजावा की—हें जें आपोआप त्या उच्चार-
लेल्या एका शब्दालाच कार्य होतें तें ह्या
शास्त्रामध्ये ज्या संज्ञा सांगितल्या आहेत, उदा०
दा, धा यांना धु अशी संज्ञा होते (१।१।२०),
तरप्, तमप् यांना घ अशी संज्ञा होते (१।
१।२२), त्या ठिकाणीं मूळ स्वरूपाला, म्ह.
त्या धु, घ, इत्यादि शब्दांना कार्य नको आहे;
त्याकरतां 'अशब्दसंज्ञा हा निषेध सांगावा
म्हणून हें सूत्र केलें आहे.

[१.१.२०] तरप्रमपौ घः [२२] इति ।
संज्ञाप्रतिषेधानर्थक्यं वचनप्रामाण्यात्
॥ ३ ॥

संज्ञाप्रतिषेधश्चानर्थकः । शब्दसंज्ञायां स्वरूपविधिः कस्मान्न भवति । वचनप्रामाण्यात् । शब्दसंज्ञावचनसामर्थ्यात् ॥ ननु च वचनप्रामाण्यात्संज्ञिनां संप्रत्ययः स्यात्स्वरूपग्रहणाच्च संज्ञायाः । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति शब्दसंज्ञायां न स्वरूपविधिर्भवतीति यदयं णान्ता षट् [१.१.२४] इति षकारान्तायाः

संख्यायाः षट्संज्ञां शास्ति । इतरथा हि वचनप्रामाण्याच्च नकारान्तायाः संख्यायाः संप्रत्ययः स्यात्स्वरूपग्रहणाच्च षकारान्तायाः । नैतदस्ति ज्ञापकं न हि षकारान्ता संज्ञा । का तर्हि । डकारान्ता । असिद्धं जश्त्वं तस्यासिद्धत्वात्षकारान्ता ॥ मन्त्राद्यर्थं तर्हीदं वक्तव्यम् । मन्त्र ऋचि यजुषीति यदुच्यते तन्मन्त्रशब्द ऋक्शब्दे च यजुःशब्दे च मा भूत् । मन्त्राद्यर्थमिति चेच्छास्त्रसामर्थ्यादर्थगतेः सिद्धम् ॥ ४ ॥

(वा. ३) याकरितांही हैं सूत्र नको आहे. कारण 'अशब्दसंज्ञा' या निषेधाचीच कांहीं जरूर नाही.

पण मग शास्त्रामध्ये घु, घ, वगैरे संज्ञाशब्द उच्चारून सांगितलेलीं कार्ये घु, घ, इत्यादि शब्दांना फां होत नाहीत ?

जर घु शब्द उच्चारून सांगितलेलें कार्य त्याच्या मूळ स्वरूपाला म्ह. 'घु' या शब्दाला होईल तर दा व धा यांना सांगितलेली घु संज्ञा व्यर्थ होईल. म्हणून तिच्या सामर्थ्यास्तव तें कार्य 'घु' या शब्दाला होणार नाही.

पण तिच्या सामर्थ्यास्तव तें कार्य दा, धा, यांना होऊं दे. घु या शब्दाला न होण्याचें कारण कांहींच दिसत नाही. (तेव्हां घु या मूळ शब्दस्वरूपाला कार्य न व्हावें याकरितां 'अशब्दसंज्ञा' हा निषेध पाहिजे.)

हा देखील उपयोग बरोबर नाही. कारण ज्या अर्थी हा आचार्य पाणिनि 'णान्ता षट्' (१.१.२४) या सूत्रामध्ये पंचन्, सप्तन् इत्यादि नकारान्तशब्दांना 'षष्'संज्ञा सांगून त्याशिवाय निराळी षकारान्त संख्येला म्ह. 'षष्' या शब्दाला षष् अशी संज्ञा सांगतो त्यावरून तो असें ज्ञापित करतो की 'संज्ञाशब्दानें मूळस्वरूपाचें म्ह. त्याच शब्दाचें ग्रहण होत नाही. नाही तर षष्संज्ञक शब्दाला सांगितलेलें कार्य

(७।१।२२) पंचन्, सप्तन् ह्या नकारान्त संख्याशब्दांना षष्संज्ञा सांगितली तिच्या सामर्थ्यास्तव त्यांना होईल आणि त्या संज्ञाशब्दाच्या मूळ स्वरूपाला म्ह. षष्शब्दालाही होईल. (तेव्हां षष् या शब्दाला जी मुद्दाम निराळी षष्संज्ञा सांगितली ती व्यर्थ होईल.)

पण हे ज्ञापक बरोबर जमत नाही. कारण 'णान्ता षट्' (१.१.२४) या सूत्रानें 'षष्'अशी संज्ञा सांगितलीच नाही.

तर मग कोणती संज्ञा सांगितली आहे ?

'षड्' अशी डकारान्त संज्ञा सांगितली आहे.

मूळ संज्ञा षष् अशीच आहे. त्रिपादींतील जश्त्वं (८।२।३९) होऊन षड् असा उच्चार झाला तरी तें जश्त्वं असिद्ध (८।२।१) असल्यामुळे मूळ संज्ञा षकारान्तच आहे. (तेव्हां ज्ञापक बरोबर जमत असल्यामुळे 'अशब्दसंज्ञा' या निषेधाची जरूर नाही म्हणून त्याकरतां हे प्रकृतसूत्र नको असें सिद्ध होतें.)

तर मग मन्त्र वगैरेंकरतां 'अशब्दसंज्ञा' या निषेधाची जरूर आहे. म्ह. मन्त्र (२।४।८०), ऋचि (६।३।१३३), यजुषि (७।४।३८), असे शब्द उच्चारून जीं कार्ये सांगितलीं आहेत तीं (६।३।१३१) मन्त्र, ऋच् आणि यजुष् या शब्दांना होऊं नयेत.

मन्त्राद्यर्थमिति चेत्तत्र । किं कारणम् ।
शास्त्रस्य सामर्थ्यादर्थस्य गतिर्भविष्यति ।
मन्त्र ऋचि यजुषीति यदुच्यते मन्त्रशब्द
ऋक्शब्दे च यजुःशब्दे च तस्य कार्यस्य
संभवो नास्तीति कृत्वा मन्त्रादिसहचरितो
योऽर्थस्तस्य गतिर्भविष्यति साहचर्यात् ॥

सित्तद्विशेषाणां वृक्षाद्यर्थम् ॥ ५ ॥

सिन्निर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं
तद्विशेषाणां ग्रहणं भवतीति । किं प्रयोज-
नम् । वृक्षाद्यर्थम् । विभाषा वृक्षमृग [२.
४.१२] इति । प्लक्षन्यग्रोधम् प्लक्षन्य-
ग्रोधाः ॥

(वा.४) मन्त्र वगैरे शब्दांकरितां 'अशब्दसंज्ञा'
हा निषेध पाहिजे असें म्हणाल तर तसें नाही.
तसें नसण्याचें कारण काय ?

कारण असें की शास्त्राच्या सामर्थ्यास्तव
मन्त्र वगैरे शब्दांच्या अर्थाचें ग्रहण होईल,
म्ह. मन्त्रामध्ये, ऋक्मध्ये, यजुमध्ये असें
म्हणून जें कार्य सांगितलें असेल त्या कार्याचा
मन्त्र, ऋक् व यजुप् या शब्दांमध्ये संभव
नाहीं म्हणून त्या शब्दांबरोबर नेहमीं मनांत
वेणारा जो त्या शब्दांचा अर्थ 'अग्निमीळे'
(ऋ. सं. १।१।१) वगैरे वाक्यें त्यांचें ग्रहण
होईल. कारण शब्द आणि त्याचा अर्थ यांचें
साहचर्य कायमचें आहे.

(वा.५) सिताचा निर्देश करावा म्ह.
इत्संज्ञक सकार जोडावा. आणि असा सिताचा
निर्देश ज्या ठिकाणीं केला असेल तेथें त्याच्या
विशेषाचें ग्रहण होतें असें म्हणावें.

त्याचा उपयोग कुठें ?
वृक्षाद्यर्थम् म्ह. 'विभाषा वृक्षमृग०' (२।
४।१२) येथें वृक्ष वगैरे शब्दांनीं त्यांच्या
विशेषाचें ग्रहण झालें पाहिजे. उदा० प्लक्ष-
न्यग्रोधम् प्लक्षन्यग्रोधाः.

(वा.६) पिताचा निर्देश करावा म्ह.
३. सूत्रामध्ये वृक्ष याला इत्संज्ञक सकार जोडून
वृक्षस् असें म्हणावें. त्यामुळे येथें प्लक्ष, न्यग्रोध, वगैरे

पितृपर्यायवचनस्य च स्वाद्यर्थम् ॥६॥

पिन्निर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं
पर्यायवचनस्य तद्विशेषाणां च ग्रहणं भवति
स्वस्य च रूपस्येति । किं प्रयोजनम् ।
स्वाद्यर्थम् । स्वे पुषः [३.४.४०] । स्वपोषं
पुष्यति । रैपोषं विद्यापोषम् गोपोषम्
अश्वपोषम् ॥

जित्पर्यायवचनस्यैव राजाद्यर्थम् ॥७॥

जिन्निर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं
पर्यायवचनस्यैव ग्रहणं भवति । किं प्रयो-
जनम् । राजाद्यर्थम् । सभा राजामनुष्य-
पूर्वा [२.४.२३] । इनसभम् ईश्वरसभम् ।

इत्संज्ञक पकार जोडावा. आणि असा पिताचा
निर्देश ज्या ठिकाणीं केला असेल तेथें त्याच्या
पर्यायशब्दांचें, त्याच्या विशेष शब्दांचें व मूल
उच्चारलेल्या त्या शब्दस्वरूपांचें ग्रहण होतें
असें म्हणावें.

त्याचा उपयोग कुठें ?

स्वाद्यर्थम् म्ह. 'स्वे पुषः' (३।४।४०) येथें
स्वशब्दानें रै, धन, या पर्यायशब्दांचें अश्व, गो,
या विशेषद्रव्यवाचक शब्दांचें आणि आपलें
स्वतःचें म्ह. 'स्व' या शब्दाचें ग्रहण होतें;
उदा० स्वपोषं पुष्यति, रैपोषम्, धनपोषम्,
अश्वपोषम्, गोपोषम्.

(वा.७) जिताचा निर्देश करावा म्ह. इत्सं-
ज्ञक जकार जोडावा. आणि असा जिताचा
निर्देश ज्या ठिकाणीं केला असेल तेथें फक्त
त्याच्या पर्यायशब्दांचेंच ग्रहण होतें असें
म्हणावें.

त्याचा उपयोग कुठें ?

राजाद्यर्थम् म्ह. सभा राजामनुष्यपूर्वा
(२।४।२३) येथें राजशब्दानें इन, ईश्वर या
पर्यायशब्दांचेंच ग्रहण होतें; उदा० इनसभम्
ईश्वरसभम्. 'पर्यायशब्दांचेंच ग्रहण होतें' असे
म्हटलें असल्यामुळे मूल उच्चारलेल्या राजश-
विशेष वृक्षच घेतले जातात. 'वृक्ष' हा शब्द आणि
त्याचें ग्रहण होत नाही.

तस्यैव न भवति । राजसभा । तद्विशेषाणां
च न भवति । पुष्पमित्रसभा चन्द्रगुप्तसभा ॥
झित्तस्य च तद्विशेषाणां च मत्स्या-
द्यर्थम् ॥ ८ ॥

झिन्निर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं तस्य
च ग्रहणं भवति तद्विशेषाणां चेति । किं
प्रयोजनम् । मत्स्याद्यर्थम् । पक्षिमत्स्यमृगा-
न्हन्ति [४.४.३५] । मात्स्यिकः । तद्वि-
शेषाणाम् । शाफरिकः शाकुलिकः । पर्याय-
वचनानां न भवति । अजिह्वान्हन्तीति ॥
अस्यैकस्य पर्यायवचनस्येष्यते । मीनान्हन्ति

ब्दाचें ग्रहण होत नाही म्हणून राजसभा येथें
नपुंसकलिंग होत नाही. तसेंच विशेषांचें म्ह.
पुष्पमित्र वगैरे शब्दांचेंही ग्रहण होत नाही
म्हणून पुष्पमित्रसभा, चन्द्रगुप्तसभा, येथें
नपुंसकलिंग होत नाही.

(वा.८)झिताचा निर्देश करावा म्ह. इत्संज्ञक
झकार जोडावा आणि असा झिताचा निर्देश
ज्या ठिकाणीं केला असेल तेथें त्या मूळ उच्चा-
रलेल्या शब्दाचें आणि त्याच्या विशेष शब्दांचें
ग्रहण होतें असें म्हणावें.

ह्याचा उपयोग कुठें ?

मत्स्याद्यर्थम् म्ह. 'पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ति'
(४।४।३५) येथें मत्स्यशब्दानें 'मत्स्य' या
शब्दाचें आणि शफर, शकुल, या मत्स्यविशेष-
वाचक शब्दांचें ग्रहण होतें; उदा० मत्स्यान्
हन्ति मात्स्यिकः. विशेषशब्दांचें उदाहरण—
शाफरिकः, शाकुलिकः. 'मूळ शब्द व विशेष
शब्द यांचेंच ग्रहण होतें' असें म्हटलें अस-
ल्यामुळें पर्यायशब्दांचें ग्रहण होत नाही;
म्हणून 'अजिह्वान् हन्ति', अशीं वाक्येंच राह-
तात; तेथें ठक् प्रत्यय होत नाही. पर्यायशब्दां-

१. येथें अण् हा प्रत्याहार परणकाराशीं आहे.
(मागें पाहा पृ. ८८.) अइउण् ऋलृक् इत्यादि
वर्णपाठामध्ये उच्चारलेला अण्प्रत्याहारांतील जो
वर्ण आणि ह्रस्व उकार इत्संज्ञक ज्याला जोडला
आहे असा वर्ण, म्ह. कु चु छ तु पु असा उकार

मैनिकः ॥

अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः

॥१.१.६९॥

अप्रत्यय इति किमर्थम् । सनाशसं-
मिक्ष उः [३.२.१६८] । अ सांप्रतिके
[४.३.९] ॥ अत्यल्पमिदमुच्यतेऽप्रत्यय
इति । अप्रत्ययादेशादित्किन्मित इति वक्त-
व्यम् । प्रत्यय उदाहृतम् । आदेशे । इदम्
इश् [५.३.३] । इतः इह । टिति । लविता
लवितुम् । किति । बभूव । मिति । हेऽ
नड्डुन् ॥ टितः परिहारः । आचार्यप्रवृत्ति-

पैकीं एकट्या 'मीन' या शब्दाचें मात्र
'मत्स्य' या शब्दानें तेथें ग्रहण होतें असें
इष्ट आहे; उदा० मीनान् हन्ति मैनिकः. (६८)
(सू. ६९) ह्या सूत्रामध्ये 'अप्रत्ययः' असें
कशाकरितां म्हटलें आहे ?

'सनाशसमिक्ष उः' (३।२।१६८) 'अ सां-
प्रतिके' (४।३।९) या सूत्रांनीं जे उ आणि अ
हे प्रत्यय सांगितले आहेत त्यांनीं दीर्घ ऊ, आ
इत्यादिक सवर्णांचें ग्रहण करूं नये म्हणून
म्हटलें आहे.

हा जो येथें 'अप्रत्ययः' असा सवर्णग्रह-
णाचा निषेध फक्त प्रत्ययाविषयींच केला आहे
तो फारच कमी आहे.

प्रत्यय, आदेश आणि टित्, कित्, मित्-
आगम हे सवर्णांचें ग्रहण करीत नाहीत
असें म्हणावें. त्यांपैकीं प्रत्ययाचें उदाहरण दाख-
विलेंच आहे. आदेशाचें उदाहरण—इदम् इश्
(५।३।३). येथें आदेशानें सवर्णांचें ग्रहण झालें
तर इतः इह येथें दीर्घ ई वगैरेही आदेश
होऊं लागतील. टित् आगमाचें उदाहरण—
लविता लवितुम्. येथें सवर्णग्रहण झालें तर
जोडून उच्चारलेला ककार, चकार, वगैरे वर्ण, हा
आपल्या सर्व सवर्णांचा ग्राहक होतो. तेव्हां अर्था-
तच त्याला सांगितलेलें कार्य त्याच्या सर्व सवर्णांना
करतां येतें.

ज्ञापयति न टिता सवर्णानां ग्रहणं भव-
तीति यदयं ग्रहोऽलिटि दीर्घत्वं शास्ति ।
नैतदस्ति ज्ञापकम् । नियमार्थमेतत्स्यात् ।
ग्रहोऽलिटि दीर्घ एवेति । यत्तर्हि वृत्तो वा
[७.२.३८] इति विभाषां शास्ति ॥ सर्वेषा-
मेष परिहारः । भाव्यमानेन सवर्णानां
ग्रहणं नेत्येवं न भविष्यति ॥ प्रत्यये भूया-

न्परिहारः । अनभिधानात्प्रत्ययः सवर्णांन
ग्रहीष्यति । यान्हि प्रत्ययः सवर्णग्रहणेन
गृह्णीयान्न तैरर्थस्याभिधानं स्यात् । अनभि-
धानान्न भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् ।
इह केचित्प्रतीयन्ते केचित्प्रत्याग्यन्ते ।
ह्रस्वाः प्रतीयन्ते दीर्घाः प्रत्याग्यन्ते ।
यावद्ब्रूयात्प्रत्याग्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं

(७।२।३५) कदाचित् दीर्घ ई वगैरेही आगम
होऊं लागतील. किन्तु आगमाचें उदाहरण-
वभूव. येथें सवर्णांचें ग्रहण झालें तर (६।४।
८८) कदाचित् सानुनासिक वकारही आगम
होईल. मित् आगमाचें उदाहरण—हे अन-
ड्वन्. येथें सवर्णांचें ग्रहण झालें तर (७।१।
९९) कदाचित् दीर्घ आ वगैरेही आगम
होऊं लागतील.

टित् आगमाच्या संबंधानें जो दोष दाख-
विला त्याचा परिहार असा की हा आचार्य
पाणिनि ज्या अर्थी 'ग्रहोऽलिटि दीर्घः' (७।२।
३७) यानें इट् आगमाला दीर्घ सांगतो त्याव-
रून तो असें ज्ञापित करतो की टित् आगमानें
सवर्णांचें ग्रहण होत नाहीं.

हे ज्ञापक बरोबर नाहीं. कारण 'ग्रहधातूच्या
पुढील लिट्प्रत्ययाशिवाय इतर वलादि
आर्धधातुक प्रत्ययाला जर न्हस्व, दीर्घ, वगैरे
अनेक प्रकारचा इट् आगम होईल तर दीर्घच
ईट् आगम करावा, दुसरा कोणी करूं नये'
असा नियम होण्याकरतां तें सूत्र उपयोगीं
पडेल.

तर मग त्याच्यापुढील 'वृत्तो वा' (७।२।
३८) यानें जो इट् आगमाला विकल्पानें दीर्घ
सांगितला आहे त्या ज्ञापकावरून वरील गोष्ट
सिद्ध होईल.

प्रत्यय, आदेश आणि आगम ह्या सर्वां-
च्याच संबंधानें असा एक परिहार आहे की
'भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न' म्ह. 'ज्याचें

ज्या ठिकाणीं विधान केलें असेल तेथें त्यानें
सवर्णांचें ग्रहण होत नाहीं' या परिभाषेनें त्या
सर्व ठिकाणीं सवर्णांचें ग्रहण होणार नाहीं.
त्यांत प्रत्ययासंबंधानें तर दुसरा एक चांग-
लाच परिहार सांगतां येतो. तो असा की
अनभिधानास्तव प्रत्ययानें सवर्णांचें ग्रहण
होणार नाहीं, कारण उ वगैरे प्रत्यय ज्या
सवर्णांचें म्ह. दीर्घ ऊ वगैरेचें ग्रहण करील
ते दीर्घ ऊ वगैरे प्रत्यय जर चिकीर्षु वगैरे
उदाहरणांत केले तर त्यापासून म्ह. चिकीर्षु
अशा दीर्घान्त शब्दापासून किंवा चिकीर्षू
अशा प्लुतान्त शब्दापासून विवक्षित अर्थ
मनांत येत नाहीं. तेव्हां तशा ठिकाणीं दीर्घ
ऊकार वगैरे प्रत्ययांना अर्थ प्रतिपादन कर-
ण्याचें सामर्थ्य नसल्यामुळे तेथें सवर्णांचें
ग्रहण होत नाहीं. (कारण 'प्रत्यय' ही अन्वर्थ
संज्ञा आहे. तेव्हां ज्याला अर्थ दाखविण्याचें
सामर्थ्य नाहीं त्याला प्रत्ययच म्हणतां येत
नाहीं.)

तर मग ह्या सूत्रांतील 'अप्रत्ययः' याचा
उपयोग असा समजावा की—ह्या अइउण्
इत्यादि अक्षरसमाम्नायामध्ये प्रत्यक्ष उच्चा-
रल्यामुळे कांहीं वर्ण म्ह. न्हस्व वर्ण समज-
ण्यांत येतात. आणि दुसरे कांही वर्ण म्ह.
दीर्घ वगैरे हे त्या न्हस्व वर्णांकडून प्रकृत-
सूत्राच्या जोरावर समजविण्यांत येणारे 'ते जे
समजविण्यांत' येणारे दीर्घ वगैरे वर्ण त्यांनीं
पुनः आपल्या सवर्णांचें ग्रहण होईल तें होऊं
दीर्घही होईल हा दोष कायम राहतो.

२. तेव्हां ग्रहधातूशिवाय इतर धातूंच्या पुढील
वलादि आर्धधातुक प्रत्ययाला इट् आगम कदाचित्

नेति तावदप्रत्यय इति । कं पुनर्दीर्घः सवर्ण-
ग्रहणेन गृहीयात् । ह्रस्वम् । यत्नाधि-
क्यान्न ग्रहीष्यति । प्लुतं तर्हि गृहीयात् ।
अनन्त्वान्न ग्रहीष्यति । एवं तर्हि सिद्धे
सति यदप्रत्यय इति प्रतिषेधं शास्ति
तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा
भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेति ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

अणसवर्णस्येति स्वरानुनासिक्य-
कालभेदात् ॥ १ ॥

नये या अर्थाने 'अप्रत्ययः' असे सूत्रांत म्हटलें
आहे.

पण 'दीर्घांनीं आपल्या सवर्णांचें ग्रहण
होतें' असें म्हटलें तर ते दीर्घ कोणत्या सवर्णांचें
ग्रहण करतील बरें ?

म्हस्वांचें. (उदा० यूस्व्याख्यौ नदी' (१।
४।३) येथें उच्चारलेल्या दीर्घ ई, ऊ यांनीं
म्हस्व इकार, उकार यांचें ग्रहण होईल.)

पण तसें इष्ट असतें तर तेथें पाणिनीनें
म्हस्वच उच्चारलें असतें. तेव्हां तसें म्हस्व
न उच्चारतां अधिक प्रयत्न करून जें दीर्घ
उच्चारलें त्यामुळें दीर्घांनीं म्हस्वांचें ग्रहण
होणार नाही.

तर मग त्या दीर्घांनीं प्लुतांचें ग्रहण होईल.
पण दीर्घ वर्ण हे मुळीं अण्च जर नव्हेत
तर तेथें प्रकृतसूत्र येत नसल्यामुळें त्यांनीं
म्हस्वांचें काय, प्लुतांचें काय, कोणाचेंच
ग्रहण होणार नाही.

तर मग ज्या अर्थी आचार्य पाणिनि हा
अशा रीतीनें म्ह. 'भाव्यमानेन सवर्णानां

३. अइउण् इत्यादि वर्णपाठामध्ये न उच्चारलेला
व त्यांत उच्चारलेल्या वर्णापासून प्रतीत होणारा
वर्ण हा येथें प्रत्ययशब्दाचा अर्थ आहे असा अभि-
प्राय आहे.

४. उच्चारणाच्या कालामध्ये कमजास्तपणा होत
असल्यामुळें अवर्णांचे प्रत्येकीं म्हस्व, दीर्घ आणि प्लुत
असे तीन प्रकार होतात. त्यांचे प्रत्येकीं पुन्हा उदात्त,
अनुदात्त आणि स्वरित असे तीन प्रकार होऊन

अणसवर्णस्येत्युच्यते । स्वरभेदादानुना-
सिक्यभेदात्कालभेदाच्चाणसवर्णान्नि गृही-
यात् । इष्यते च सवर्णग्रहणं स्यादिति
तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्येवमर्थ-
मिदमुच्यते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं
तर्हीति ।

तत्र प्रत्याहारग्रहणे सवर्णाग्रहणमनु-
पदेशात् ॥२॥

तत्र प्रत्याहारग्रहणे सवर्णानां ग्रहणं
न प्राप्नोति । अकः सवर्णे दीर्घः [६.१.

ग्रहणं न' या परिभाषेनें सिद्ध होणाऱ्या गोष्टी-
पैकींच अप्रत्ययः असा प्रत्ययाचा उल्लेख
करून सवर्णग्रहणाचा निषेध सांगतो त्यावरून
तो त्या परिभाषेविषयीं आपली संमति आहे
असें ज्ञापित करतो असें समजावें.

पण हें सूत्रच मुळीं कशाकरितां बरें केलें
आहे ?

(वा.१) 'अण् सवर्णांचें ग्रहण करतो' असें
जें म्हटलें आहे तें अशाकरितां की उदात्त
वगैरे स्वरांमुळें जे वर्ण निराळे दिसतात,
तसेंच अनुनासिकामुळें जे वर्ण निराळे दिस-
तात आणि उच्चारणाला काल कमजास्त
लागल्यामुळें जे वर्ण निराळे दिसतात, त्या
निराळेपणामुळें सूत्रामध्ये उच्चारलेल्या अणानें
त्यांचें ग्रहण होणार नाही. आणि इष्ट तर
असें आहे की त्यांचें ग्रहण झालें पाहिजे. तेव्हां
ही इष्ट गोष्ट त्याकरितां कांहीं तरी विशेष यत्न
केल्याशिवाय सिद्ध होणार नाही. म्हणून 'अण्
सवर्णांचें ग्रहण करतो' असें येथें म्हटलें आहे.

हा या सूत्राचा उपयोग आहे खरा.

एकंदर नऊ प्रकार होतात. त्यांचे पुन्हा प्रत्येकीं दोन
प्रकार, सानुनासिक आणि निरनुनासिक, असे होऊन
एकंदर एका अवर्णाचे अठरा प्रकार होतात. इ, उ
व ऋ यांचे तसेच होतात. ल दीर्घ नसल्यामुळें
त्याचे बारा प्रकार होतात. ए, ओ, ऐ आणि औ
यांचे प्रत्येकीं बाराच प्रकार होतात. कारण त्यांना
म्हस्व नाही.

१०१] इति । किं कारणम् । अनुपदेशात् । यथाजातीयकानां संज्ञा कृता तथाजातीयकानां संप्रत्यायिका स्यात् । ह्रस्वानां च क्रियते ह्रस्वानामेव संप्रत्यायिका स्यादीर्घाणां न स्यात् ॥ ननु च ह्रस्वाः प्रतीयमाना दीर्घान्संप्रत्याययिष्यन्ति ।

ह्रस्वसंप्रत्ययादिति चेदुच्चार्यमाणसंप्रत्यायकत्वाच्छब्दस्यावचनम् ॥३॥

ह्रस्वसंप्रत्ययादिति चेदुच्चार्यमाणः शब्दः संप्रत्यायको भवति न संप्रतीयमानः । तद्यथा । ऋगित्युक्ते संपाठमात्रं गम्यते

मग पुढें काय तुमचें म्हणणें आहे ?

(वा.२) प्रत्याहाराचें उच्चारण केलें असेल तेथें सवर्णांचें ग्रहण होणार नाही; उदा० 'अकः सवर्णे दीर्घः' (६।१।१०१) येथें अक् या शब्दानें दीर्घ प्लुत यांचें ग्रहण होणार नाही.

कां वरें ?

अइउण् इत्यादि वर्णपाठामध्ये दीर्घ वगैरेंचा उपदेश केला नाही म्हणून. अक् ही संज्ञा ज्या प्रकारच्या वर्णाना केली असेल त्या प्रकारचेच वर्ण अक् या शब्दापासून मनांत येतील. अइउण् इत्यादि वर्णपाठामध्ये ऱ्हस्वच फक्त उच्चारले असल्यामुळें त्या ऱ्हस्वांनाच ती अक्संज्ञा होईल. म्हणून अक् या शब्दापासून ऱ्हस्वांचाच बोध होईल, दीर्घांचा होणार नाही.

पण अक्शब्दापासून जरी ऱ्हस्वच फक्त मनांत आले तरी ते ऱ्हस्व प्रकृतसूत्राच्या जोरावर आपल्या सवर्णांचा म्ह. दीर्घ वगैरेंचा बोध करून देतील.

(वा.३) ऱ्हस्वांपासून दीर्घांचा बोध होईल असें म्हणाल तर तसें नाही. कारण उच्चारलेला शब्दच आपल्या अर्थाचा बोधक होतो. तेव्हां असे जे उच्चारलेल्या शब्दापासून प्रतीत झालेले शब्द ते त्या ठिकाणीं स्वतः अनुच्चारित असल्यामुळें इतरांचा बोध करून

नास्या अर्थो गम्यते ॥ एवं तर्हि वर्णपाठ एवोपदेशः करिष्यते ।

वर्णपाठ उपदेश इति चेद्वरकालत्वात्परिभाषाया अनुपदेशः ॥ ४ ॥

वर्णपाठ उपदेश इति चेद्वरकालत्वात्परिभाषाया अनुपदेशः । किं परा सूत्रात्क्रियत इत्यतोऽवरकाला । नेत्याह । सर्वा थावरकालैव । वर्णानामुपदेशस्तावत् । उपदेशोत्तरकालेत्संज्ञा । इत्संज्ञोत्तरकाल आदिरन्त्येन सहेता[१.१.७१] इति प्रत्याहारः । प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसंज्ञा ।

देण्यास समर्थ होत नाहीत; जसें—'ऋक्' ह शब्द उच्चारला असतां त्या शब्दापासून फक्त मंत्रपाठाचा बोध होतो. (त्या मंत्राच्या अर्थाचा तेथें बोध होत नाही.)

तर मग अइउण् इत्यादि वर्णपाठामध्येच उच्चारलेले ऱ्हस्व वर्ण प्रकृतपरिभाषेच्या जोरावर आपल्या सवर्णांचें म्ह. दीर्घ वगैरेंचें ग्रहण करतील. (तेव्हां अक् ही संज्ञा होतांनाच ऱ्हस्वाबरोबरच दीर्घ वगैरेंना होईल.)

(वा.४) वर्णपाठामध्ये प्रकृत परिभाषेमुळें 'ऱ्हस्वांनीं दीर्घ वगैरेंचें ग्रहण होईल' असें म्हणाल तर तसें तेथें दीर्घ वगैरेंचें ग्रहण करतां येणार नाही. कारण प्रकृत परिभाषा अलीकडची आहे.

अइउण् इत्यादि सूत्रें महेश्वरानें केल्यान्तर पाणिनीनं हीं सूत्रें केलीं म्हणून 'अणुदित्०' ह्या प्रकृतपरिभाषेला अलीकडची म्हणतां कीं काय ?

तसेच केवळ समजू नये. सर्व बाजूंनीच ही परिभाषा अइउण् इत्यादि वर्णपाठापेक्षां अलीकडची आहे. प्रथमतः वर्णांचा अइउण् इत्यादि उपदेश, त्या उपदेशानंतर त्या उपदेशांतील णकार वगैरेंना इत्संज्ञा (१।३।३), इत्संज्ञा झाल्यानंतर त्या इत्संज्ञकाशीं 'आदिरन्त्येन सहेता' (१।१।७१) यानें अच्, हल्, वगैरे प्रत्याहार होतात. अच्, हल्, हे

सवर्णसंज्ञोत्तरकालमणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इति । सैषोपदेशोत्तरकालावरकालासती वर्णानामुत्पत्तौ निमित्तत्वाय कल्पयिष्यत इत्येतन्न ॥

तस्मादुपदेशः ॥ ५ ॥

तस्मादुपदेशः कर्तव्यः ॥

तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णाग्रहण-

मनन्त्वात् ॥ ६ ॥

तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णानां ग्रहणं न

प्राप्नोति । अस्य चवौ [७.४.३२] यस्येति च [६.४.१४८] । किं कारणम् । अनन्त्वात् । न ह्येतेऽणो येऽनुवृत्तिनिर्देशे । के तर्हि । येऽक्षरसमाम्नाय उपदिश्यन्ते ॥ एवं तर्ह्यनन्त्वादनुवृत्तौ नानुपदेशाच्च प्रत्याहारे न । उच्यते चेदमण्सवर्णान्गृह्णातीति । तत्र वचनाद्भविष्यति ॥

वचनाद्यत्र तन्नास्ति ।

नेदं वचनाल्लभ्यम् । अस्ति ह्यन्यदे-

प्रत्याहार समजल्यानंतर सवर्णसंज्ञा (१११९, १०) 'होते. आणि सवर्णसंज्ञा झाल्यानंतर 'त्या सवर्णांचें ग्रहण करावें' असें 'अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः' या प्रकृत परिभाषेनें सांगण्यांत येणार आहे. तेव्हां वर्णांचा अइउण् इत्यादि उपदेश झाल्यानंतर वज्याच वेळानें अस्तित्वांत येणारी म्हणून अलीकडची ही प्रकृत परिभाषा आपल्यापूर्वीच्या अइउण् इत्यादि वर्णपाठामध्ये दीर्घ वगैरे सवर्णांचें ग्रहण करण्याच्या कामीं उपयोगीं पडेल असें म्हणतां येत नाही.

(वा.५) तेव्हां अइउण् इत्यादि वर्णपाठामध्ये दीर्घ वगैरेचा उपदेश केला पाहिजे.

(वा.६) ह्या शास्त्रामध्ये वर्णपाठासारखाच पाणिनीनें ज्या ठिकाणीं वर्णांचा स्वरूपानें निर्देश केला असेल तेथें म्ह. 'अस्य चवौ' (७।४।३२), 'यस्येति च' (६।४।१४८) येथें अ, इ, वगैरे उच्चारलेल्या वर्णांनीं प्रकृत परिभाषेमुळे जें आपआपल्या सवर्णांचें ग्रहण होत असतें तें होणार नाही.

कां बरें ?

अनन्त्वात्, म्ह. ते अ, इ, वगैरे वर्ण अण् नव्हेत म्हणून. 'अस्य चवौ' इत्यादि ठिकाणीं जे अ, इ, इत्यादि वर्ण उच्चारले आहेत ते अइउण् यांतील वर्णांसारखे उच्चारले आहेत.

५. 'तुल्यास्य०' (१११९) आणि नाऽञ्जलौ (११११०) ह्या दोन सूत्रांवरून 'कोणते वर्ण कोणत्या वर्णांचे सवर्ण होतात आणि कोणते होत नाहीत' हें ठरतें.

परंतु ते अण् नव्हेत.

मग कोणत्या ठिकाणच्या वर्णाना अण् म्हणावयाचें ?

अइउण् इत्यादि वर्णपाठामध्ये जे उच्चारले आहेत ते अण् होत. (कारण त्या वर्णपाठामध्येच अपासून ण्पर्यंत उच्चारलेल्या वर्णाना अण्संज्ञा (१११७१) होत आहे.)

तर मग 'अस्य चवौ' इत्यादि ठिकाणीं अ वगैरे वर्ण जरी उच्चारले आहेत तरी ते अण् नसल्यामुळे सवर्णांचें ग्रहण करीत नाहीत. आणि जे वर्णपाठांतील अण्, इ, उ, इत्यादि वर्ण अण् आहेत ते 'अकः सवर्णे दीर्घः' (६।१।१०१) इत्यादि ठिकाणीं अक् वगैरे प्रत्याहारशब्दापासून प्रतीत झाले तरी ते तेथें उच्चारले नसल्यामुळे सवर्णांचें ग्रहण करीत नाहीत. आणि 'अणाने सवर्णांचें ग्रहण होतें' असें तर येथें प्रकृतपरिभाषेनें सांगितलें आहे. तेव्हां ह्या परिभाषेच्या सामर्थ्यास्तव 'अस्य चवौ' इत्यादि ठिकाणीं अणासारख्या वर्णाने सवर्णांचें ग्रहण होईल.

'ह्या परिभाषेच्या सामर्थ्यास्तव अणासारख्या वर्णाने सवर्णांचें ग्रहण होईल' असें म्हणतां येणार नाही. कारण परिभाषा व्यर्थ होत नाही. ज्या ठिकाणीं ह्या दोन्ही गोष्टी नाहीत म्ह. प्रत्यक्ष अण्च असल्यामुळे अणा-

तेव्हां त्यांत अच्, हल्, या प्रत्याहारांचें उच्चारण केले असल्यामुळे प्रत्याहार सिद्ध झाल्यानंतरच सवर्णसंज्ञेचा निश्चय होतो.

तस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । य एते
प्रत्याहाराणामादितो वर्णास्तैः सवर्णानां
ग्रहणं यथा स्यात् ॥ एवं तर्हि

सवर्णेऽणग्रहणमपरिभाष्यमाकृति-
ग्रहणात् ॥ ७ ॥

सवर्णेऽणग्रहणमपरिभाष्यम् । कुतः ।
आकृतिग्रहणात् । अवर्णाकृतिरूपदिष्टा
सा सर्वमवर्णकुलं ग्रहीष्यति । तथेवर्णा-
कृतिः । तथोवर्णाकृतिः ॥ ननु चान्याकृ-
तिरकारस्याकारस्य च ।

अनन्यत्वाच्च ॥ ८ ॥

अनन्याकृतिरकारस्याकारस्य च ।

सारखा नाही आणि उच्चारित असल्यामुळे
अनुच्चारितही नाही, त्या ठिकाणी ह्या प्रकृत-
परिभाषेचा उपयोग होत आहे.

तो कोठें ?

जे हे प्रत्याहाराचे पहिले वर्ण आहेत ते
अण्ही आहेत आणि उच्चारितही आहेत.
त्यांनीं आपल्या सवर्णांचें ग्रहण झालें पाहिजे.
(तेव्हां असा चांगला उपयोग ह्या परिभाषेचा
संभवत असल्यामुळे अणासारख्या ठिकाणीं
ही परिभाषा प्रवृत्त होणार नाही आणि
'अस्य च्चौ' या ठिकाणीं सवर्णांचें ग्रहण होणार
नाहीं असा दोष येतो).

तर मग—

(वा. ७) ह्या सवर्णग्राहक प्रकृत परिभाषे-
मध्ये अण् हा शब्द मुळीं घालूच नये.

कां वरें ?

जातीचें ग्रहण केलें आहे म्हणून. 'अस्य
च्चौ' इत्यादि ठिकाणीं अस्य या शब्दानें
जी एक प्रकारची अवर्णावरील अत्वजाति
दाखविली आहे ती त्या जातीच्या सर्व अव-
र्णांचें ग्रहण करील. तसेंच 'एरनेकाचो' (६।४।८१)
येथें इवर्णावरील इत्वजाति सर्व
इवर्णांचें ग्रहण करील व 'औः सुपि' (६।४।
८२) येथें उवर्णावरील जाति उत्त्व सर्व उ-

अनेकान्तो ह्यनन्यत्वकरः ॥ ९ ॥

यो ह्यनेकान्तेन भेदो नासावन्यत्वं
करोति । तद्यथा । न यो गोश्च गोश्च
भेदः सोऽन्यत्वं करोति । यस्तु खलु
गोश्चाश्वस्य च भेदः सोऽन्यत्वं करोति ॥

अपर आह । सवर्णेऽणग्रहणमपरिभाष्य-
माकृतिग्रहणादनन्यत्वम् । सवर्णेऽणग्रह-
णमपरिभाष्यम् । आकृतिग्रहणादनन्यत्वं
भविष्यति । अनन्याकृतिरकारस्याकारस्य
च । अनेकान्तो ह्यनन्यत्वकरः । यो
ह्यनेकान्तेन भेदो नासावन्यत्वं करोति ।
तद्यथा । न यो गोश्च गोश्च भेदः सोऽ-

वर्णांचें ग्रहण करील.

पण न्हस्व अ याचा आकार निराळा आणि
दीर्घ आ याचा आकार निराळा दिसतो ना ?
(वा. ८) अ आणि आ यांमध्ये जाति
निराळी नाही.

(वा. ९) जो कांहीं अ आणि आ या
प्रत्येक व्यक्तीच्या स्वरूपांत थोडा भेद दिसतो
त्या भेदामुळे कांहीं त्यांच्या जातीमध्ये निराळे-
पणा येत नाही; जसें बैलांबैलांमध्ये लहान,
मोठा, स्थूल, कृश, या भेदामुळे गोत्वजाति
निराळी होत नाही. आतां बैल आणि घोडा
यांमधील जो भेद त्या भेदामुळे मात्र त्या
जातीमध्ये निराळेपणा उत्पन्न होतो.

ह्या वार्तिकांची योजना दुसऱ्या एकानें
अशी केली आहे.

ह्या सवर्णग्राहक प्रकृतपरिभाषेमध्ये अण्
हा शब्द मुळीं घालूच नये. कारण सर्व अव-
र्णांमध्ये अत्वजाति एक असल्यामुळे त्या
दृष्टीनें त्या सर्व अवर्णांचें ऐक्य मानतां येईल.
अ आणि आ यांमध्ये कांहीं जाति निराळी
असत नाही.

जो कांहीं अ आणि आ या प्रत्येक व्यक्ती-
च्या स्वरूपांत थोडा भेद दिसतो त्या भेदा-
मुळे कांहीं त्यांच्या जातीमध्ये निराळेपणा

न्यत्वं करोति । यस्तु खलु गोश्वाश्वस्य च
भेदः सोऽन्यत्वं करोति ॥

तद्वच्च हल्ग्रहणेषु ॥ १० ॥

एवं च कृत्वा हल्ग्रहणेषु सिद्धं भव-
ति । झलो झलि [८.२.२६] अवात्ताम्
अवात्तम् अवात्त । यत्रैतन्नास्त्यणसव-
र्णान्गृह्णातीति । अनेकान्तो ह्यनन्यत्वकर
इत्युक्तार्थम् ॥

द्रुतविलम्बितयोश्चानुपदेशात् ॥ ११ ॥

द्रुतविलम्बितयोश्चानुपदेशान्मन्यामह

भाकृतिग्रहणात्सिद्धमिति । यद्यं कस्यां-
चिद्वृत्तौ वर्णानुपदिश्य सर्वत्र कृती
भवति ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं
तर्हीति ।

वृत्तिपृथक्त्वं नोपपद्यते ॥ १२ ॥

वृत्तेस्तु पृथक्त्वं नोपपद्यते ॥

तस्मात्तत्र तपरनिर्देशात्सिद्धम् ॥ १३ ॥

तस्मात्तत्र तपरनिर्देशः कर्तव्यः ।
न कर्तव्यः । क्रियत एतन्न्यास एव ।
अतो भिस एस् [७.१.९] इति ॥

येत नाहीं; जसें बैलांबैलांमध्ये लहान, मोठा,
स्थूल, कृश, या भेदांमुळे गोत्वजाति निराळी
होत नाहीं. आतां बैल आणि घोडा यांमधील
जो भेद त्या भेदांमुळे मात्र त्या जातींमध्ये
निराळेपणा उत्पन्न होतो.

(वा.१०) आणि याप्रमाणेंच हलांचा
निर्देश केला असेल तेथें देखील सिद्ध होतें;
उदा० 'झलो झलि' (८।२।२६) येथें झल् या
या शब्दानें झल्वजाति दाखविली असल्या-
मुळे अवात्ताम्, अवात्तम्, अवात्त, या उदा-
हरणांमध्ये दोन तकार हे एकदम झल् या
शब्दानें घेतां येतात. आणि त्यांच्यामधील
सकाराचा लोप होतो. झल् हे अण् नसल्या-
मुळे 'अणानें सवर्णांचें ग्रहण होतें' ही प्रकृत
परिभाषा तेथें येत नाहीं. (आणि झल् या
शब्दानें झल्वजाति न दाखवितां व्यक्ति
दाखविली आहे असें म्हटलें तर अवात्ताम्
येथें दोन तकारव्यक्ति एकदम झल् या
शब्दानें घेतां येणार नाहींत. झल् या शब्दानें
झल्वजाति दाखविली आहे असें घेतलें
म्हणजे मात्र ही उदाहरणें सिद्ध होतात.)
कारण हा धातूमधील तकार, हा प्रत्ययांतील
तकार, या भेदांमुळे कांहीं त्यांच्या जातींमध्ये
निराळेपणा येत नाहीं असें आतांच सांगितलें
आहे.

(वा.११) शिवाय 'धात्वादेः षः सः' (६।१।

६. तसें उच्चारण केलें म्हणजे तेथें 'तपरस्तत्का-

६४), 'णो नः' (६।१।६५), इत्यादि सूत्रांमध्ये
षः, णः, हे वर्ण मध्यमवृत्तीमध्ये उच्चारले आहेत
असे गृहीत धरलें तर द्रुतवृत्तीमध्ये किंवा विलं-
बित वृत्तीमध्ये ते वर्ण उच्चारले नसल्यामुळे
सुनोति, नदति, या उदाहरणांतील ते वर्ण जर
द्रुतवृत्तीमध्ये किंवा विलम्बित वृत्तीमध्ये उच्चा-
रले तर त्यांना तीं कार्ये होणार नाहींत; त्या-
वरून आम्ही असें समजतो की पाणिनीने षः,
णः, हे जातीकडे नजर ठेवूनच उच्चारलें
आहेत कारण कोणत्याही एखाद्या वृत्तीमध्ये
वर्ण उच्चारला तरी त्यानें सर्व वृत्तींमध्ये काम
भागेल असेंच पाणिनि समजत आहे.

जातिपक्ष घेण्याचा हा उपयोग आहे
खरा.

मग पुढें काय तुमचें म्हणणें आहे ?

(वा.१२) जातिपक्ष घेतला तर उच्चार-
णाच्या वेळामध्ये कमजास्तपणा झाल्यामुळे
प्रतीत होणारा वर्णामधील निराळेपणा कोठेंच
पुढें करतां येणार नाहीं. (तेव्हां ऱ्हस्व दीर्घ
हा भेद देखील कुचकामाचा होईल आणि
ऱ्हस्व अकारापुढील भिस्प्रत्ययाला ऐस् आदेश
(७।१।९) रामैः येथें जसा होतो तसा खट्वाभिः
येथें दीर्घ आकारापुढील भिस्प्रत्ययालाही होऊं
लागेल.)

(वा.१३) तेव्हां तस्मा ठिकाणीं त्या ऱ्हस्व
अकाराच्यापुढें तकार लावून उच्चारण करीतें.

लस्य'या पुढील सूत्रानें फक्त ऱ्हस्वांचेंच ग्रहण होईल.

तपरस्तत्कालस्य ॥१.१.७०॥

अयुक्तोऽयं निर्देशः । तदित्यनेन कालः प्रतिनिर्दिश्यते तदित्ययं च वर्णः । तत्वा-युक्तं वर्णस्य कालेन सह सामानाधिकर-ण्यम् ॥ कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः । तत्कालकालस्येति । किमिदं तत्कालका-लस्येति । तस्य कालस्तत्कालः । तत्कालः कालो यस्य सोऽयं तत्कालकालः । तत्का-लकालस्येति ॥ स तर्हि तथा निर्देशः

तशा ठिकाणीं मुदाम निराळा तकार लावा-वयास नको. कारण आचार्य पाणिनीने तशा ठिकाणीं म्ह. 'अतो भिस् ऐस्' इत्यादि सूत्रामध्ये तकार लावलेलाच आहे.

(सू.७०) ह्या सूत्रामध्ये पाणिनीने जें 'त-त्कालस्य' असें पद घातलें आहे तें बरोबर नाहीं असें दिसतें. कारण त्यांतील 'तत्' या शब्दाचें 'काल' हें विशेष्य आहे. आणि 'तत्' या शब्दानें परामर्श तर वर्णाचा होत आहे. तेव्हां त्या वर्णाचें कालाबरोबर ऐक्य होणें अशक्य आहे.

तर मग सूत्रामध्ये कसें पद घातलें पाहिजे ?

'तत्कालकालस्य' असें पद घातलें पाहिजे.

'तत्कालकालस्य' याचा अर्थ काय ?

त्याचा म्ह. त्या वर्णाचा जो काल म्ह. उच्चारणाचा काल तो तत्काल होय; तो तत्काल आहे काल ज्या वर्णाचा तो वर्ण 'तत्काल-काल' होय; त्या तत्कालकाल वर्णाचा, असा 'तत्कालकालस्य' याचा अर्थ आहे.

तर मग सूत्रामध्ये तसें पद घातलें पाहिजे.

तसें पद घालावसास नको. 'तत्कालस्य' असें जें मूल पाणिनीने पद घातलें आहे तें 'तत्कालकालस्य' याच्या अर्थाचेंच घातलें आहे. तत्कालशब्दाचा जो कालशब्दाशीं बहुव्रीहि

१. ज्या वर्णाच्या जवळ, मागे किंवा पुढें तकार उच्चारला असेल त्या वर्णानें आपणाशीं समकाल अशाच सवर्णांचें ग्रहण करावें. न्हस्वांपैकीं उदात्त, अनुदात्त, वगैरे सहा प्रकार एकमेकांशीं समकाल आहेत. तसेच दीर्घांचे सहा प्रकार समजावेत. न्ह-

कर्तव्यः । न कर्तव्यः । उत्तरपदलोपोऽत द्रष्टव्यः । तद्यथा । उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य सोऽयमुष्ट्रमुखः । खरमुखः । एवं तत्का-लकालस्तत्कालः । तत्कालस्येति ॥ अथवा साहचर्यात्ताच्छब्दं भविष्यति । काल-सहचरितो वर्णोऽपि काल एव ॥

किं पुनरिदं नियमार्थमाहोस्वित्प्राप-कम् । कथं च नियमार्थं स्यात्कथं वा प्रापकम् । यद्यत्राणग्रहणमनुवर्तते ततो

समास केला आहे त्या तत्काल शब्दांतील उत्तर-पदाचा म्ह. कालशब्दाचा लोप येथें केला आहे; जसें उष्ट्रमुखाप्रमाणें आहे मुख ज्याचें त्याला 'उष्ट्रमुख' असें म्हणतात. 'खरमुख' हा ही शब्द तसाच आहे. तसें येथें तत्कालकाल असें म्हणावयाचें तें 'तत्काल' असें म्हणून त्याला पुढें 'तत्कालस्य' असा पृथीप्रत्यय लावला आहे. अथवा, ज्या दोन पदार्थांचा निकट संबंध असतो त्या पदार्थांतील एकाचा शब्द दुसऱ्याला लावण्यांत येतो. वर्ण आणि त्याच्या उच्चारणाचा काल यांचा निकट संबंध असल्यामुळें वर्णाचा परामर्श करणारा तत् हा शब्द त्या वर्णाचा उच्चारणकाल या अर्थी घातला आहे असें समजावें.

पण काय, ह्या सूत्रानें नियम केला आहे किंवा विधि केला आहे ?

नियम कसा संभवतो आणि विधि कसा संभवतो ?

जर पूर्वसूत्रांतून अण् या शब्दाची येथें अनुवृत्ति केली तर हा नियम होईल, म्हणजे अणाच्या जवळ तकार उच्चारला असल्यास तेथें पूर्वसूत्रावरून प्राप्त झालेलें सर्व सवर्णांचें ग्रहण न करतां त्यांतील तत्कालसवर्ण जे अस-तील तेवढ्यांचेंच फक्त ग्रहण केलें जाईल.

स्वांशीं दीर्घ मात्र समकाल होत नाहींत. न्हस्वांचें उच्चारण करण्याला जेवढा वेळ लागतो त्यापेक्षां तुप्पट वेळ दीर्घांचे उच्चारणाला लागतो आणि छुताच्या उच्चारणाला तिप्पट लागतो.

नियमार्थम् । अथ निवृत्तं ततः प्रापकम् ॥
कश्चात्र विशेषः ।

तपरस्तत्कालस्येति नियमार्थमिति
चेदीर्घग्रहणे स्वरभिन्नाग्रहणम् ॥ १ ॥

तपरस्तत्कालस्येति नियमार्थमिति चे-
दीर्घग्रहणे स्वरभिन्नानां ग्रहणं न प्राप्नोति ।
केषाम् । उदात्तानुदात्तस्वरितानाम् ॥ अस्तु
तर्हि प्रापकम् ।

प्रापकमिति चेद्भ्रस्वग्रहणे दीर्घप्लुत-
प्रतिषेधः ॥ २ ॥

प्रापकमिति चेद्भ्रस्वग्रहणे दीर्घप्लुत-

आणि अण् या शब्दाची अनुवृत्ति केली नाही
तर हा विधि होईल म्हणजे अणाशिवाय इतरा-
च्या जवळ तकार उच्चारला असल्यास तेथे कोण-
त्याही सवर्णांचे ग्रहण प्राप्त झाले नाही तेथे
त्या तकाराच्या जोरावर तत्काल अशा सव-
र्णांचे ग्रहण केले जाईल.

ह्या दोहोंमध्ये फरक काय ?

(वा. १) 'तपरस्तत्कालस्य' ह्या प्रकृतसूत्राने
अणाविषयी सवर्णग्रहणाचा नियम केला आहे
असे म्हटले तर जेथे 'आतः' (६।४।६४)
असा दीर्घाला तकार जोडला असेल तेथे
सूत्रांत उच्चारलेल्या स्वरापेक्षां निराळ्या स्वराने
युक्त अशा त्या दीर्घाचे ग्रहण होणार नाही.

निराळ्या स्वराने युक्त म्हणजे कसे ?

उदात्त, अनुदात्त, स्वरित आणि अनु-
नासिक यांपैकी सूत्रामध्ये जो उच्चारला
असेल त्यापेक्षां निराळें.

तर मग ह्या सूत्राने विधि केला आहे
असेच असूंदे.

(वा. २) विधि केला आहे असे म्हटले तर
ऱ्हस्वाला तकार जोडला असेल तेथे (७।१।९)
पूर्वसूत्राने दीर्घ आणि प्लुत यांचे ग्रहण होऊं
लागेल त्याचा निषेध केला पाहिजे.

त्या ठिकाणी निषेध करावयास नको.
कारण—

योस्तु प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

विप्रतिषेधात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

अण्सवर्णान्गृह्णातीत्येतदस्तु तपरस्त-
त्कालस्येति वा तपरस्तत्कालस्येत्येतद्भवति
विप्रतिषेधेन । अण्सवर्णान्गृह्णाती-
त्यस्यावकाशः । ह्रस्वा अतपरा अणः ।
तपरस्तत्कालस्येत्यस्यावकाशः । दीर्घास्त-
पराः । ह्रस्वेषु तपरेषूभयं प्राप्नोति । तप-
रस्तत्कालस्येत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥
यद्येवम्

दुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बित-

(वा. ३) अत्, इत्, असा ऱ्हस्वाला तकार
जोडला असेल तेथे 'अणाने आपल्या सव-
र्णांचे ग्रहण होतें' असे सांगणारे पूर्वसूत्र प्राप्त
होऊं दे. पण तसे 'तपरस्तत्कालस्य' हे देखील
तेथे प्राप्त होणारच. तेव्हा त्या दोहोंमध्ये 'त-
परस्तत्कालस्य' हे प्रकृतसूत्र पूर्वसूत्राचा पर-
त्वास्तव (१।४।२) बाध करील. 'अणाने
सवर्णांचे ग्रहण होतें' असे सांगणाऱ्या पूर्व-
सूत्राचा उपयोग ऱ्हस्वाला तकार जोडला
नसेल तेथे होतो. (उदा० 'अस्य च्वौ' (७।
४।३२) येथे ऱ्हस्व हा अण् असल्यामुळे
पूर्वसूत्र लागू पडतें. तकार न जोडल्यामुळे हे
प्रकृतसूत्र लागू पडत नाही). तसाच 'तपरस्त-
त्कालस्य' या प्रकृतसूत्राचा उपयोग दीर्घाला
तकार जोडला असेल तेथे होतो (उदा०
'आतो लोप इटि च' (६।४।६४). येथे दीर्घ
हा अण् नसल्यामुळे पूर्वसूत्र लागू पडत नाही.
तकार जोडला असल्यामुळे प्रकृतसूत्र लागू
पडत आहे.) आतां ऱ्हस्वाला तकार जोडला
असेल तेथे पूर्वसूत्र आणि हे प्रकृतसूत्र अशीं
दोन्ही सूत्रे उपस्थित होतात त्यांमध्ये 'तपर-
स्तत्कालस्य' ह्याने पूर्वसूत्राचा परत्वास्तव बाध
करून तत्काल अशाच सवर्णांचे ग्रहण होतें.
पण तत्काल अशाच सवर्णांचे ग्रहण
झाले तर—

योरुपसंख्यानं कालभेदात् ॥ ४ ॥

द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं कर्तव्यं तथा मध्यमायां द्रुतविलम्बितयोस्तथा विलम्बितायां द्रुतमध्यमयोः । किं पुनः कारणं न सिध्यति । कालभेदात् । ये हि द्रुतायां वृत्तौ वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते मध्यमायां ये मध्यमायां वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते विलम्बितायाम् ॥

सिद्धं त्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराचिरवचनाद्वृत्तयो विशिष्यन्ते ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । अवस्थिता वर्णा द्रुतमध्यमविलम्बितासु । किं कृतस्तर्हि वृत्तिविशेषः । वक्तुश्चिराचिरवचनाद्वृत्तयो विशिष्यन्ते । वक्ता कश्चिदाश्वभिधायी भवति । आशु वर्णानभिधत्ते । कश्चिच्चिरेण कश्चिच्चिरतरेण । तद्यथा । तमेवाध्वानं कश्चिदाशु गच्छति कश्चिच्चिरेण गच्छति

(वा.४) सूत्रामध्ये तकार जोड़लेल्या वर्णांचें द्रुतवृत्तीमध्ये उच्चारण केलें असेल तर मध्यमवृत्तीमध्ये किंवा विलंबितवृत्तीमध्ये उच्चारलेल्या उदाहरणांत त्या सूत्रानें सांगितलेलें कार्य करावें असें निराळें सांगावें लागेल. तसेंच सूत्रांतील उच्चारण मध्यमवृत्तीमध्ये केलें असेल तर द्रुतवृत्तीमध्ये किंवा विलंबित वृत्तीमध्ये उच्चारलेल्या उदाहरणांत त्या सूत्रानें सांगितलेलें कार्य करावें असें निराळें सांगावें लागेल आणि सूत्रांतील उच्चारण विलंबितवृत्तीमध्ये केलें असेल तर द्रुतवृत्तीमध्ये किंवा मध्यमवृत्तीमध्ये उच्चारलेल्या उदाहरणांत त्या सूत्रानें सांगितलेलें कार्य करावें असें निराळें सांगावें लागेल.

पण तेथें तें कार्य न होण्याचें कारण काय ?

कारण असें की 'कालभेदात्' म्ह. सूत्रांतील त्या वर्णांच्या उच्चारणाचा आणि उदाहरणांतील त्याच वर्णांचा उच्चारणाचा काल कमजास्त होत आहे. असें पाहा की, द्रुतवृत्तीमध्ये उच्चारलेले वर्णच जर मध्यमवृत्तीमध्ये उच्चारले तर तेथें द्रुतवृत्तीपेक्षां एकतृतीयांश वेळ जास्त लागतो. तसेंच मध्यमवृत्तीमध्ये उच्चारलेले वर्णच जर विलंबितवृत्तीमध्ये

उच्चारले तर तेथें मध्यमवृत्तीपेक्षां एकतृतीयांश वेळ जास्त लागतो.

(वा.५) हें सिद्ध होत आहे.

तें कसें ?

द्रुतवृत्ति, मध्यमवृत्ति आणि विलंबितवृत्ति या तिन्ही वृत्तीमध्ये वर्ण हे एकाच स्वरूपाचे असतात. (तेव्हां अर्थातच त्यांच्या कालांत कमजास्तपणा होत नाही.)

तर मग ह्या तिन्ही वृत्तीमध्ये वेळांत फरक कसा होतो ?

एखादा वक्ता जलद बोलणारा असतो. त्याच्या बोलण्यांत वर्ण लवकर उच्चारले जातात. एखादा वक्ता त्याच्यापेक्षां जरा सावकाश बोलतो. एखादा वक्ता त्याच्याहीपेक्षां सावकाश बोलतो आणि एखाद्या वक्त्याला तर बोलण्याला फारच वेळ लागतो; जसें एकाच मार्गानें अनेक लोक जातात, पण त्यांमध्ये एखादा फारच लवकर जातो, एखाद्याला त्याच्यापेक्षां जरा जास्त वेळ लागतो, एखाद्याला त्याच्याहीपेक्षां जास्त वेळ लागतो आणि एखाद्याला तर फारच वेळ लागतो. गाडीतून जाणारा मनुष्य फार लवकर जातो. त्याच्यापेक्षां

असतो. बोलतांना जो वेळ लागतो त्यापैकी वर्णांच्या उच्चारणाला कांहीं वेळ जातो आणि कांहीं वेळ दोन वर्णांच्या उच्चारणाच्या मध्ये जातो. अगदीं जलद भाषण केलें तरी दोन वर्णांच्या उच्चारणामध्ये कमीत कमी अर्धमात्रेइतका वेळ जातोच. तो आपल्या समजण्यांतही येत नाही.

२. वर्णांचें जें मूळचें नित्य स्वरूप तें उत्पन्न होत नाही. व्यञ्जक ध्वनीच्या उच्चारणानें फक्त तें अभिव्यक्त होतें. तेव्हां वृत्तिभेदामुळे व्यञ्जक ध्वनीच्या उच्चारणाच्या वेळांत फरक झाला तरी त्यानें होणारी वर्णांच्या मूळ स्वरूपाची जी अभिव्यक्ति त्या अभिव्यक्तीचा वेळ तिन्ही वृत्तीमध्ये सारखाच

कश्चिच्चिरतरेण गच्छति । रश्मि आशु
गच्छत्याश्चिकश्चिरेण पदातिश्चिरतरेण ॥
विषम उपन्यासः । अधिकरणमत्राध्वा
व्रजतिक्रियायाः । तत्रायुक्तं यदाधिकर-
णस्य वृद्धिहासौ स्याताम् ॥ एवं तर्हि
स्फोटः शब्दो ध्वनिः शब्दगुणः । कथम् ।
भेर्याघातवत् । तद्यथा भेर्याघातः ।
भेरीमाहृत्य कश्चिद्विशतिं पदानि गच्छति
कश्चित्त्रिंशत्कश्चिच्चत्वारिंशत् । स्फोटश्च
तावानेव भवति ध्वनिकृता वृद्धिः ॥

ध्वनिः स्फोटश्च शब्दानां ध्वनिस्तु
खलु लक्ष्यते । अल्पो महान्श्च केषांचि-

घोड्यावर बसून जाणाऱ्या मनुष्याला जरा
जास्त वेळ लागतो. पायाने चालत जाणाऱ्या
मनुष्याला त्याच्याहीपेक्षा जास्त वेळ लागतो.
आणि लहान मुलाला तर फारच वेळ लागतो.

पण हा दृष्टान्त बरोबर लागू पडत नाही.
कारण मार्ग हा गमनक्रियेचें फक्त अधिकरण
आहे (तो काहीं त्या गमनक्रियेच्या योगानें
उत्पन्न होत नाही). तेव्हां गमनक्रियेच्या निर-
निराळ्या प्रकारांमुळे त्या अधिकरणामध्ये
कमजास्तपणा होणें शक्यच नाही. (आणि
येथें उच्चारणक्रियेनें वर्ण उत्पन्न होत अस-
ल्यामुळे त्या क्रियेच्या निरनिराळ्या प्रकारां-
मुळे वर्णांच्या उच्चारणकालामध्ये कमजास्त-
पणा होणें शक्य आहे.)

तर मग येथेंही शब्द नित्यच आहे (तो
काहीं उच्चारणक्रियेनें उत्पन्न होत नाही.)
उच्चारणक्रियेनें उत्पन्न होणारा जो ध्वनि
तो त्या नित्यशब्दाचा व्यंजनक आहे.

तो कसा ?

जसा नगारा वाजविणारा माणूस नगारा
बाजवून निघाला म्हणजे त्या नगाऱ्याचा
नाद ऐकूं येत आहे तोपर्यंत कोणी वीस

दुभयं तत्त्वभावतः ॥

आदिरन्त्येन सहेता ॥ १.१.७१॥

आदिरन्त्येन सहेतेत्यसंप्रत्ययः संज्ञि-
नोऽनिर्देशात् ॥ १ ॥

आदिरन्त्येन सहेतेत्यसंप्रत्ययः । किं
कारणम् । संज्ञिनोऽनिर्देशात् । न हि
संज्ञिनो निर्दिश्यन्ते ॥

सिद्धं त्वादिरिता सह तन्मध्यस्येति
वचनात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । आदिरन्त्येन
सहेता गृह्यमाणः स्वस्य च रूपस्य ग्राह-
कस्तन्मध्यानां चेति वक्तव्यम् ।

पावलें जातो, कोणी तीस पावलें जातो, कोणी
चाळीस पावलें जातो (म्हणून त्या आवाजामध्ये
फरक होतोच असें नाही) तसा येथें नित्य-
शब्द एका स्वरूपाचाच तिन्ही वृत्तींमध्ये आहे;
फक्त ध्वनीच्या भेदामुळे वेळ जास्त लागतो.
ध्वनि आणि स्फोट (म्ह. मूळचा नित्यशब्द)
असे शब्दाचे दोन प्रकार आहेत. त्यांपैकी
ध्वनि हा कोणाला लहान, कोणाला मोठा,
असा भासतो. त्या दोन्ही गोष्टी त्या ध्वनीच्या
स्वभावावर अवलंबून आहेत. (मूळ ध्वनीनें
व्यक्त होणारा मूळचा नित्यशब्द सर्वत्र एक-
स्वरूपाचाच आहे.)

(वा.१) 'आदिरन्त्येन सहेता' या प्रकृत-
सूत्रापासून काहींच अर्थाचा बोध होत नाही.

कां बरें ?

संज्ञिनोऽनिर्देशात् म्ह. ह्या सूत्रानें सांगित-
लेली संज्ञा ज्यांना करावयाची असे संज्ञी कोण
ते या सूत्रांत दाखविले नाहीत म्हणून.

(वा.२) हें सिद्ध होत आहे.

तें कसें ?

अंत्य इत्संज्ञकासहवर्तमान उच्चारलेला
आदि हा स्वतःच्या स्वरूपाची आणि आदि व

ला, प्रत्ययाला किंवा धातूला तो शेवटचा इत्-
संज्ञक वर्ण पुढें जोडून जो शब्द तयार होईल तो
शब्द त्या समुदायाची संज्ञा होते.

१. पखादा वर्ण, प्रत्यय, धातु, वगैरेंचा समुदाय
असा मनांत धरावा की ज्याच्या शेवटचा वर्ण इत्-
संज्ञक आहे. नंतर त्या समुदायातील पहिल्या वर्णा-

संबन्धिशब्दैर्वा तुल्यम् ॥ ३ ॥

संबन्धिशब्दैर्वा तुल्यमेतत् । तद्यथा संबन्धिशब्दाः । मातरि वर्तितव्यं पितरि शुश्रूषितव्यमिति । न चोच्यते स्वस्यां मातरि स्वस्विन्पितरीति संबन्धाच्च गम्यते या यस्य माता यश्च यस्य पितेति । एवमिहाप्यादिरन्त्य इति संबन्धिशब्दावेतौ । तत्र संबन्धादेतद्वन्तव्यं यं प्रत्यादिरन्त्य इति च भवति तस्य ग्रहणं भवति स्वस्य च रूपस्येति ॥

अन्त्य या दोहोच्यामध्ये जे असतील त्यांची संज्ञा होतें असें म्हणावें.

(वा.३) अथवा संबन्धी शब्दांप्रमाणें येथें समजावें; जसें लोकामध्ये 'आईच्या पुढें नम्रतेनें वागावें, बापाची सेवा करावी' या वाक्यामध्ये आई, बाप, हे संबन्धी शब्द आहेत. तेथें आपली आई, आपला बाप, असें जरी म्हटलें नसलें तरी त्या संबन्धी शब्दांच्या जोरावर जी ज्याची आई आणि जो ज्याचा बाप त्यानें च त्या आईबापांच्या संबन्धानें तसें वर्तन ठेवावें असें आपोआपच समजतें. त्याप्रमाणें येथेंही आदि व अन्त्य हे संबन्धी शब्द आहेत. तेव्हां त्यांच्या त्या संबन्धामुळे असें समजतें की हे आदि व अन्त्य ज्याचे आहेत त्यांचीच ती संज्ञा होते आणि स्वतःच्या स्वरूपाचीही संज्ञा होते.

(सू.७२) ह्या प्रकृतसूत्रानें 'इको यणचि' (६।१।७७) येथें तदंतविधि कां होतें नाहीं? झाला तर इगंताला म्ह. इक् अंती असलेल्या शब्दस्वरूपाला यण् होतो असा अर्थ होईल, आणि दध्यत्र, मध्वत्र, येथें दधि, मधु, ह्या

१. वर्ण, प्रत्यय वगैरे विशेषण जर कोणत्याही विशेष्याला दिलें असेल तर तेथें तें विशेषण अंती असलेल्या समुदायाची तें विशेषण संज्ञा होते आणि स्वतःचीही संज्ञा होते.

२. शब्दस्वरूप हें विशेष्य घेऊन ही तदंतविधीची शंका केली आहे. ह्या शब्दशास्त्रामध्ये शब्दस्वरूप हें विशेष्य अध्याहृत सर्वत्र घेतां येतें.

३. हरे एहि येथें 'हरे' या एकारान्त शब्दाला अय् अंती असलेला आदेश करावयाचा तो रामय्

येन विधिस्तदन्तस्य ॥१.१.७२॥

इह कस्मान्न भवति । इको यणचि [६.१.७७] दध्यत्र मध्वत्र । अस्तु । अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य भविष्यति । नैवं शक्यम् । येऽनेकाल आदेशास्तेषु दोषः स्यात् । एचोऽयवायावः [६.१.७८] इति । नैष दोषः । यथैव प्रकृतितस्तदन्तविधिर्भवत्येवमादेशतोऽपि भविष्यति । तत्रैजन्तस्यायाद्यन्ता आदेशा भविष्यन्ति ॥ यदि चैवं कचिद्वै-

इगंताला यण् प्राप्त होईल.

तेथें तदंतविधि झाला तर होऊं दे. 'अन्त्य अलाचे स्थानीं आदेश होतो' (१।१।५२) या परिभाषेनें दधि, मधु, यांतील शेवटच्या इकाला यण् होईल.

पण असा सर्व ठिकाणीं शेवटच्याच वर्णाला आदेश करणे शक्य नाहीं. कारण 'एचोयवायावः' (६।१।७८) इत्यादि सूत्रांनीं जे अनेकाल आदेश सांगितले आहेत ते सर्वादेश (१।१।५५) होतील असा दोष येतो.

हा दोष येत नाहीं. कारण जसा एच् या स्थानीच्या संबन्धानें तदंतविधि होईल तसा अय् वगैरे आदेशांच्या संबन्धानेंही होईल. तेव्हां एजंतशब्दांना अय् वगैरे अंती असलेलें शब्द आदेश होतील. म्ह. एकारान्त शब्दाला अय् अंती असलेला शब्द आदेश होतो तसेंच ओ, ए, औ, यांविषयीं समजावें.

असें असलें तरी ज्या एखाद्या ठिकाणीं रूपामध्ये फरक होत असेल तेथें दोष येणारच; उदा० ब्रह्मेन्द्र, ब्रह्मोदकम्. शिवाय अंतरंग-वगैरे दुसरा कोणी न करतां अत्यंत सट्टश असा 'हरय्' हाच आदेश 'स्थानेन्तरतमः' (१।१।५०) या परिभाषेनें होतो.

४. येथें ब्रह्म या अकारान्ताहून इन्द्र हा अजादि पुढें असतांना पूर्वपर या दोषाचे स्थानीं 'ब्रह्मेन्द्र' असा एकार हा गुण मध्ये असलेला आदेश झाला पाहिजे. परंतु तदंतविधि झाला तर गुणान्त, म्ह. गुण अंती असलेला, आदेश होऊन रूप विघडेल.

रूपं तत्र दोषः स्यात् । अपि चान्तरङ्ग-
बहिरङ्गे न प्रकल्पेयाताम् । तत्र को
दोषः । स्योनः स्योना । अन्तरङ्गलक्षणस्य
यणादेशस्य बहिरङ्गलक्षणो गुणो बाधकः
प्रसज्येत । ऊनशब्दं ह्याश्रित्य यणादेशो
नशब्दमाश्रित्य गुणः ॥ अल्विधिश्च न
प्रकल्पेत । द्यौः पन्थाः स इति ॥ तस्मा-
त्प्रकृते तदन्तविधिरिति वक्तव्यम् । न
वक्तव्यम् । येनेति करण एषा तृतीया ।
अन्येन चान्यस्य विधिर्भवति । तद्यथा ।
देवदत्तस्य समाशं शरावैरोदनेन च यज्ञ-
दत्तः प्रतिविधत्ते । तथा संग्रामं हस्त्य-

बहिरंगभाव पूर्वीप्रमाणे कायम राहणार नाही.

मग त्यांत दोष कोणता ?

स्योनः स्योना येथें दोष येतो. येथें सिव्
धातूहून नप्रत्यय व ऊट् (६।१।१९) केल्या-
नंतर 'सिऊ न' अशी स्थिति असतांना गुण
(७।३।८६) बहिरंग असल्यामुळे त्याचा बाध
करून अंतरंगत्वास्तव इकाराला यण् (६।१।
७७) होत असतो, तो आतां उलट यणाचा
गुण बाधक होईल. कारण ऊनशब्दाच्या
निमित्तानें यण् प्राप्त होतो आणि त्यांतील न-
शब्दाच्या निमित्तानें गुण प्राप्त होतो (म्हणून
यणापेक्षां गुणच अंतरंग होत आहे). शिवाय
अलाचे स्थानीं होणारे आदेश आतां अल्
अंतीं असलेल्या शब्दाला होत असल्यामुळे
द्यौः पन्थाः सः येथें सुप्रत्ययाचा लोप (६।१।
६८) हा अल्विधि कसा तें सांगतां येणार
नाहीं. तेव्हां विशेष्य उपस्थित असेल तरच
प्रकृतसूत्रानें तदंतविधि होतो असें म्हटलें पाहिजे.

तसें म्हणावयास नको. ह्या प्रकृतसूत्रामध्ये
येन ही तृतीया करण या अर्थी केलेली आहे
(२।३।१८). करण म्ह. साधन होय. एका साध-
नानें दुसऱ्या कोणाला तरी विधि सांगतां येतो;
जसें, यज्ञदत्त हा थाळा, भात, वगैरे साधनानीं
देवदत्ताला भोजन देतो. हत्ती, घोडे, रथ

श्वरथपदातिभिः । एवमिहाप्यचा धातो-
र्यतं विधत्ते । अकारेण प्रातिपदिकस्येवं
विधत्ते ॥

येन विधिस्तदन्तस्येति चेद्ग्रहणोपा-
धीनां तदन्तोपाधिप्रसङ्गः ॥ १ ॥

येन विधिस्तदन्तस्येति चेद्ग्रहणोपा-
धीनां तदन्तोपाधिताप्रसङ्गः । ये ग्रह-
णोपाधयस्तेऽपि तदन्तोपाधयः स्युः । तत्र
को दोषः । उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्
[६.४.१०६] इत्यसंयोगपूर्वग्रहणमुका-
रान्तविशेषणं स्यात् । तत्र को दोषः ।
असंयोगपूर्वग्रहणेनेहैव पर्युदासः स्यात् ।

आणि पायदळ या साधनानीं युद्ध करतो
इत्यादि. तसें ह्या शास्त्रामध्ये आचार्य पाणिनि
हा अच् या साधनानें धातूला यत् प्रत्यय
पुढें करण्यास सांगतो (३।१।९७). तसेंच
अकार या साधनानें प्रातिपदिकाला इच् प्रत्यय
पुढें करण्यास सांगतो (४।१।९). (तेव्हां तेथें
अच्, अकार, हीं साधनें असल्यामुळे तेथें
प्रकृतसूत्रानें तदंतविधि होतो. 'इको यणचि'
इत्यादि ठिकाणीं इकालाच यण्विधि सांगि-
तला आहे. इक् या साधनानें दुसऱ्या कोणाला
तरी यण् सांगितला आहे असें येथें म्हणतां
येत नाहीं. कारण तसा येथें दुसरा कांहींच
शब्द दृष्टीस पडत नाहीं. एकंदरीत विशेष्य
असल्याशिवाय तदंतविधि होत नाहीं असें
सिद्ध होतें)

(वा.१) 'कोणत्याही विशेष्याला ज्या विशेष-
णाच्या योगानें कांहीं कार्य सांगितलें जातें तें
विशेषण तदंताची संज्ञा होतें' असें म्हटलें तर
'ग्रहणोपाधीनां तदन्तोपाधिताप्रसङ्गः' म्ह. सूत्रा-
मध्ये उच्चारलेल्या अशा त्या विशेषणाला जीं
विशेषणें लावलीं असतील तीं तदंताचीं विशेष-
णें होतील.

मग तसें झालें तर दोष कोणता ?

'उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्' (६।४।१०६)

५. ह्या अल्विधीचें उपपादन पूर्वी केलें आहे;

सू. ५६ टीप ६ पाहा.

अक्षुहि तक्षुहीति । इह न स्यात् ।
 आप्नुहि शक्नुहीति ॥ तथोदोष्ठ्यपूर्वस्य
 [७.१.१०२] इत्योष्ठ्यपूर्वग्रहणमृकारान्तविशेषणं स्यात् । तत्र को दोषः ।
 ओष्ठ्यपूर्वग्रहणेनेह च प्रसज्येत । संकीर्णमिति । इह च न स्यात् । निपूर्ताः
 पिण्डा इति ॥

सिद्धं तु विशेषणविशेष्ययोर्यथेष्टत्वात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । यथेष्टं विशेषणविशेष्ययोर्योगो भवति । यावता

यथेष्टमिह तावदुतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति नासंयोगपूर्वग्रहणेनोकारान्तं विशेष्यते । किं तर्हि । उकार एव विशेष्यते । उकारो योऽसंयोगपूर्वस्तदन्तात्प्रत्ययादिति ॥ तथोदोष्ठ्यपूर्वस्येति नौष्ठ्यपूर्वग्रहणेन ऋकारान्तं विशेष्यते । किं तर्हि । ऋकार एव विशेष्यते । ऋकारो य ओष्ठ्यपूर्वस्तदन्तस्य धातोरिति ॥

समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

समासविधौ प्रत्ययविधौ च प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ समासविधौ तावत् । द्वितीया

येथें 'असंयोगपूर्व' हैं जें उकाराचें विशेषण तें आतां उकारान्ताचें होईल. (कारण प्रकृतसूत्रानें उकार ही उकारान्ताची संज्ञा होत आहे.)

मग तसें झालें तर दोष कोणता ?

'उकाराच्या पूर्वी संयोग असल्यास पुढील हिप्रत्ययाचा लोप होत नाही' असा जो 'असंयोगपूर्व' या शब्दानें निषेध केला आहे तो आतां अक्षुहि येथें उकारान्ताच्या, म्ह. नु या प्रत्ययाच्या, पूर्वी क्ष् हा संयोग असल्यामुळें तेथेंच होईल. आणि आप्नुहि, शक्नुहि, येथें उकाराच्या पूर्वी जरी संयोग आहे तरी उकारान्ताच्या, म्ह. नु या प्रत्ययाच्या, पूर्वी संयोग नसल्यामुळें होणार नाही. तेव्हां तेथें हिप्रत्ययाचा लोप होऊं लागेल असा दोष येतो. तसेंच 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' (७।१।१०२ येथें 'ओष्ठ्यपूर्व' हैं विशेषण ऋकाराचें न होतां ऋकारान्ताचें होईल.

मग तसें झालें तर दोष कोणता ?

दोष असा की संकीर्णम् येथें कृ, गृ, या ऋकारान्ताच्या पूर्वी सम् या उपसर्गातील मकार हा ओष्ठस्थानाचा वर्ण असल्यामुळें ऋकाराला उकार आदेश होऊं लागेल आणि निपूर्ताः पिण्डाः येथें पृधातूतील ऋकाराच्या पूर्वी पकार हा ओष्ठस्थानाचा वर्ण जरी आहे तरी ऋकारान्ताच्या मृ, पृ, या धातूच्या पूर्वी ओष्ठस्थानाचा वर्ण नसल्यामुळें ऋकाराला

उकार आदेश होणार नाही.

(वा.२) हैं सिद्ध होत आहे.

तें कसें ?

विशेषण आणि विशेष्य यांचा संबंध आपल्या इच्छेप्रमाणें वाटेल तसा करतां येतो. तेव्हां अमुक विशेषण अमुकाचेंच होईल असा नियम कोठेंही समजूं नये. तेव्हां ही गोष्ट जर आपल्या इच्छेवरच अवलंबून आहे तर 'उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्' (६।४।१०६) येथें 'असंयोगपूर्व' हैं विशेषण उकारान्ताचें करीत नाही, तर उकाराचेंच करतो. म्हणजे ज्याच्या पूर्वी संयोग नाही असा जो उकार तदंतप्रत्ययाच्या पुढील हिप्रत्ययाचा लुक् होतो असा अर्थ होईल. 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' (७।१।१०२) येथें 'ओष्ठस्थानाचा वर्ण ज्याच्या पूर्वी आहे असा जो ऋकारान्त धातु' असें ओष्ठ्यपूर्व हैं विशेषण ऋकारान्ताचें करीत नाही तर ऋकाराचेंच करतो. म्हणजे 'ओष्ठस्थानाचा वर्ण ज्याच्या पूर्वी आहे असा जो ऋकार तदंत जो धातु' असा अर्थ होईल.

(वा.३) समासविधायक शास्त्रामध्ये आणि प्रत्ययविधायक शास्त्रामध्ये प्रकृतसूत्रानें तदंतविधि होत नाही असा निषेध सांगितला पाहिजे. त्यांपैकी समासविधायक शास्त्राचें उदाहरण—द्वितीयान्त पूर्वपदाचा जो श्रित वगैरे उत्तरपदाबरोबर सांगितलेला (२।१।२४) तत्पुरुष-

श्रितादिभिः समस्यते । कष्टश्रितः नर-
कश्रितः । कष्टं परमश्रित इत्यत्र मा
भूत् ॥ प्रत्ययविधौ । नडस्यापत्यं नाडा-
यनः । इह न भवति । सूत्रनडस्यापत्यं
सौत्रनाडिः ॥ किमविशेषेण । नेत्याह ।

उगिद्वर्णग्रहणवर्जम् ॥ ४ ॥

उगिद्वर्णग्रहणं वर्णग्रहणं च वर्जयित्वा ।
उगिद्वर्णग्रहणम् । भवती अतिभवती महती
अति महती । वर्णग्रहणम् । अत इञ्
[४.१.९५] दाक्षिः प्लाक्षिः ॥ अस्ति

चेदानीं कश्चित्केवलोऽकारः प्रातिपदिकं
यदर्थो विधिः स्यात् । अस्तीत्याह । अत-
तेर्दः अः तस्यापत्यम् अत इञ् इः ॥
अकञ्श्चम्बतः सर्वनामाव्ययधातुवि-
धातुपसंख्यानम् ॥ ५ ॥

अकञ्वतः सर्वनामाव्ययविधौ श्रम्ब-
तो धातुविधातुपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
अकञ्वतः । सर्वके विश्वके । अव्यय-
विधौ । उच्चकैः नीचकैः । श्रम्बतः ।
भिनत्ति । छिनत्ति ॥ किं पुनः कारणं

समास कष्टं श्रितः कष्टश्रितः, नरकं श्रितः नर-
कश्रितः, येषं होतो तसा कष्टं परमश्रितः येषं
श्रितात् उत्तरपदाबरोवर न झाला पाहिजे.
प्रत्ययविधायक शास्त्राचें उदाहरणः— नड वगैरे
शब्दांहून अपत्य या अर्थी सांगितलेला (४।१।
९९) फक् प्रत्यय नडस्य अपत्यं नाडायनः
येथें होतो तसा सूत्रनडस्यापत्यं सौत्रनाडिः येथें
नडशब्दान्ताहून न झाला पाहिजे.

‘हा तदंतविधीचा निषेध अमुक प्रकारच्या
विशेषणासंबंधानेंच ध्यावयाचा’ असा विशेष न
मानतां सरसकट सर्व विशेषणासंबंधानें ध्याव-
याचा कीं काय ?

तसें नाहीं म्हणून वार्तिककार सांगतात.

(वा.४) उगित् असें उच्चारलें असेल किंवा-
अ, इ वगैरे वर्ण उच्चारले असतील तर ते
वगळून इतर विशेषणासंबंधानें तो निषेध ध्याव-
याचा आहे. (तेव्हां उगित् किंवा वर्ण जर
विशेषण होतात तर येथें ते तदंताचो संज्ञा
होणारच.) उगिताचें उदाहरणः— उगितश्च (४।
१।६) या सूत्रानें सांगितलेला डीप्प्रत्यय भवती,
महती येथें भवत्, महत्, या उगित् प्रातिपदि-
कांहून होतो तसा अतिभवती, अतिमहती, येथें
अतिभवत्, अतिमहत्, या उगित् अंती अस-
लेल्या प्रातिपदिकाहूनही होतो. वर्णग्रहणाचें
उदाहरण अत इञ् (४।१।९५) या सूत्रानें
ऋस्व अकाराहून अपत्य या अर्थी सांगितलेला
इञ् प्रत्यय दाक्षिः, प्लाक्षिः, येथें दक्ष, प्लक्ष, या

ऋस्व अकारान्त प्रातिपदिकाहून होतो.

पण काय हो, ‘अत इञ्’ येथें तदंतविधि
झाला नाहीं तर त्याला उदाहरण मिळण्याखे
‘अ’ एवढेंच केवल प्रातिपदिक आहे काय ?

आहे असें म्हणतो. अत्धातूहून डप्रत्यय
करून अत् या टीचा लोप झाला म्हणजे
केवळ ‘अ’ एवढें प्रातिपदिक तयार होतें.
याहून ‘अत इञ्’ यानें अपत्य या अर्थी इञ्
प्रत्यय केला म्हणजे अस्य अपत्यम् इः असें
रूप होतें.

(वा.५) अकच् प्रत्ययानें युक्त अशा शब्द-
स्वरूपांला सर्वनामसंज्ञा आणि अव्ययसंज्ञा होते
आणि श्रम् प्रत्ययानें युक्त अशा शब्दस्वरूपांला
धातुसंज्ञा होते असें त्या त्या संज्ञा सांगणाऱ्या
शास्त्रामध्यें म्हणावें. सर्वके, विश्वके, येथें सर्व
आणि विश्व या शब्दांतील शेवटचा अका-
राच्या पूर्वी अकच् (५।३।७१) म्ह. अक्
असा प्रत्यय झाल्यानंतर त्या अकच् प्रत्ययानें
युक्त अशा सर्वक, विश्वक, या शब्दस्वरूपांना
सर्वनामसंज्ञा झाल्यामुळें त्यांच्या पुढील जस्-
प्रत्ययाला शी आदेश (७।१।१७) होतो. तसेंच
उच्चकैः, नीचकैः, येथें उच्चैस् आणि नीचैस्
या शब्दांतील ऐस् या भागाच्या पूर्वी अकच्
प्रत्यय झाल्यानंतर त्या अकच्प्रत्ययानें युक्त
अशा उच्चकैस्, नीचकैस्, या शब्दस्वरूपांना
अव्ययसंज्ञा (१।१।३७) झाल्यामुळें पुढील
सुप्रत्ययाचा लुक् (२।४।८२) होतो. तसेंच

न सिध्यति । इह तस्य वा ग्रहणं भवति
तदन्तस्य वा न चेदं तन्नापि तदन्तम् ॥
सिद्धं तु तदन्तान्तवचनात् ॥ ६ ॥
सिद्धमेतत् । कथम् । तदन्तान्तवच-
नात् । तदन्तान्तस्येति वक्तव्यम् ।
किमिदं तदन्तान्तस्येति । तस्यान्तस्तदन्तः ।
तदन्तोऽन्तो यस्य तदिदं तदन्तान्तम् ।
तदन्तान्तस्येति ॥ स तर्हि तथा निर्देशः
कर्तव्यः । न कर्तव्यः । उत्तरपदलोपोऽत्र

द्रष्टव्यः । तद्यथा । उष्ट्रमुखमिव मुख-
मस्योष्ट्रमुखः । खरमुखः । एवमिहापि
तदन्तोऽन्तो यस्य तदन्तस्येति ॥

तदेकदेशविज्ञानाद्वा सिद्धम् ॥ ७ ॥

तदेकदेशविज्ञानाद्वा पुनः सिद्धमेतत् ।
तदेकदेशभूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यते । तद्यथा ।
गङ्गा यमुना देवदत्तेति । अनेका नदी
गङ्गां यमुनां च प्रविष्टा गङ्गायमुनाग्रहणेन
गृह्यते । तथा देवदत्तास्थो गर्भो देवदत्ता-

मिनत्ति, छिनत्ति, येथे मिद् आणि छिद् या
धातूतील इकाराच्या पुढे श्रम् म्ह. न असा
प्रत्यय झाल्यानंतर त्या श्रम्प्रत्ययाने युक्त
अशा मिनद्, छिनद्, या शब्दस्वरूपांना धातु-
संज्ञा (१।२।१) झाल्यामुळे अंत्य उदात्त होणे
(६।१।१६२) वगैरे कायें होतात.

पण या उदाहरणांमध्ये अकच् आणि श्रम्
हे प्रत्यय झाल्यानंतर त्या संज्ञा त्यांना न
होण्याचें काय वरें कारण असावें ?

कारण असें की ह्या शास्त्रामध्ये उच्चार-
लेल्या शब्दानें त्याचें म्ह. स्वतःचें ग्रहण होतें
आणि प्रकृतसूत्रानें तदंताचें ग्रहण होतें. सर्व-
नामसंज्ञा सांगतांना गणामध्ये सर्व, विश्व, असे
शब्द उच्चारले आहेत. अकच्प्रत्ययाने युक्त
सर्वक हा सर्वशब्द नव्हे आणि सर्वशब्दान्त-
ही नव्हे. (तेव्हां सर्वक याला सर्वनामसंज्ञा
होणार नाही.)

(वा. ६) हें सिद्ध होत आहे.

तें कसे ?

तदन्तान्तवचनात् म्ह. प्रकृतसूत्रामध्ये
'तदन्तस्य' याच्या ऐवजी 'तदन्तान्तस्य' असें
म्हणावें.

तदन्तान्तस्य म्हणजे काय ?

त्याचा अंत तो तदंत होय. तो तदंत आहे
अंती ज्याच्या तें तदन्तान्त शब्दस्वरूप होय.

६. सर्वशब्दानें सर्वशब्द अंती असलेल्या
शब्दाचें ग्रहण होतें असें न घेतां सर्वशब्दाचा जो
अंत म्ह. अकार तो अंती असलेला सर्वकशब्द

त्या तदंतान्ताचें विशेषणानें ग्रहण होतें असा
प्रकृतसूत्राचा अर्थ होय.

तर मग प्रकृतसूत्रामध्ये तसें म्ह. तदन्ता-
न्तस्य असें म्हटलें पाहिजे.

तसें म्हणावयास नको. प्रकृतसूत्रामध्ये
जो तदन्तस्य असा शब्द उच्चारला आहे
त्यामध्ये उत्तरपदाचा लोप झाला आहे असें
समजावें. ज्याप्रमाणें उष्ट्रमुखासारखें ज्याचें
मुख आहे त्याला 'उष्ट्रमुखमुख' असें न
म्हणतां उष्ट्रमुख असेंच म्हणतात, तसेंच खर-
मुख म्हणतात, त्याप्रमाणें प्रकृतसूत्रामध्येही
तदंत आहे अंत ज्याचा त्याला 'तदंतान्त' असें
न म्हणतां 'तदन्त' असें म्हटलें आहे; त्या
तदंताचें म्ह. तदंतान्ताचें विशेषणानें ग्रहण
होतें असा प्रकृतसूत्राचा अर्थ होय.

(वा. ७) अथवा जो ज्या शब्दामध्ये प्रविष्ट
होतो तो त्या शब्दाचा एकदेश असाच सम-
जला जात असल्यामुळे हें सिद्ध होतें. कारण
जो ज्या शब्दाचा एकदेशासारखा असतो
तो त्या शब्दानेंच घेतला जातो. जसें गंगा,
यमुना, देवदत्ता इत्यादि. गंगेमध्ये यमुनेमध्ये
अनेक नद्या प्रविष्ट झालेल्या गंगा यमुना
अशाच घेतल्या जातात तसेंच देवदत्तानामक
स्त्रीच्या उदरामध्ये गर्भ प्रविष्ट झाला असतां
त्या गर्भासहित स्त्रीला देवदत्ता असें म्हणतात.
आहे त्याचें ग्रहण होतें. सर्वक याच्या शेवटीं सर्व-
शब्द नाही पण सर्वशब्दाचा अंत जो अकार तो
सर्वक याच्या शेवटीं आहे.

ग्रहणेन गृह्यते ॥ विषम उपन्यासः । इह केचिच्छब्दा अक्तपरिमाणानामर्थानां वाचका भवन्ति य एते संख्याशब्दाः परिमाणशब्दाश्च । पञ्च सप्तत्येकेनाप्यपाये न भवन्ति । द्रोणः खार्याढकमिति नैवाधिके भवन्ति न न्यूने । केचिद्यावदेव तद्भवति तावदेवाहुय एते जातिशब्दा गुणशब्दाश्च । तैलं घृतमिति खार्यामपि भवन्ति द्रोणेऽपि । शुक्लो नीलः कृष्ण इति हिमवत्यपि भवति वटकणिकामात्रेऽपि द्रव्ये । इमाश्चापि संज्ञा अक्तपरिमाणानामर्थानां क्रियन्ते ताः केनाधिकस्य स्युः ॥

एवं तर्ह्यर्चायप्रवृत्तिर्ज्ञापयति तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यत इति यदयं नेदमदसोरकोः [७.१.११] इति सककारयो-रिदमदसोः प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । इदमदसोः कार्यमुच्यमानं कः प्रसङ्गो यत्सककारयोः स्यात् । पश्यति त्वाचार्यस्तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यत इति ततः सककारयोः प्रतिषेधं शास्ति ॥

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ।

प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायाम्

॥ ८ ॥

सर्वनामाव्ययसंज्ञायां प्रयोजनम् ।

हा दृष्टान्तं बरोबर नाही. असें पाहा की कांहीं शब्द नियतस्वरूपाच्याच अर्थाचे वाचक असतात; उदा० संख्याशब्द आणि परिमाणशब्द. पांच, सात, इत्यादि संख्याशब्दांचा प्रयोग एखादा कमी झाला की तेवढ्यानें करतां येत नाही. तसेंच द्रोण (अर्धा मण), खारी (दीडमण), आढक (पायली), इत्यादि परिमाणशब्दांचा प्रयोग थोडे कमजास्त झालें की तेवढ्यानें करतां येत नाही. कांहीं शब्द असे आहेत की वस्तु थोडी असो, फार असो, ती त्या शब्दानें दाखविली जाते; जसें, तेल, तूप, हे जातिशब्द तेल, तूप, ह्या वस्तूंना दाखवितात. मग त्या वस्तु तेथे खारीभर असोत किंवा द्रोणभर असोत. तसेंच, पांढरा, निळा, काळा, हे गुणशब्द लहान मोठ्या सर्व वस्तूंना दाखवितात, मग त्या वस्तु हिमवान् पर्वतासारख्या मोठ्या असोत किंवा वटवीजासारख्या लहान असोत. ह्या शास्त्रामध्ये सर्वनाम, अव्यय, धातु, या संज्ञा नियतस्वरूप अशा त्या त्या शब्दांना सांगितलेल्या असल्यामुळे त्या स्वरूपामध्ये अकच् वगैरे प्रत्यय होऊन कांहीं अधिक वर्ण दिसतील तर तेथें कारण कशा बरें होतील ?

तर मग ज्या अर्थी हा आचार्य पाणिनि 'नेदमदसोरकोः' (७।१।११) ह्या ऐस्आदे-

शाच्या निषेध सांगणाऱ्या सूत्रामध्ये 'अकोः' असें म्हणून ककारानें युक्त अशा इदम् आणि अदस् या शब्दांना त्यांतून वगळतो त्यावरून तो असें ज्ञापित करतो कीं 'जो ज्या शब्दाच्या एकदेशासारखा असतो तो त्या शब्दानेंच घेतला जातो.'

हें ज्ञापक कसें बरें जमतें ?

असें जमतें की इदम् आणि अदस् अशा स्वरूपांच्या शब्दांना जें कांहीं कार्य सांगितलें त्या कार्याचा, ते इदम्, अदस्, शब्द ककारानें युक्त झाल्यामुळे शब्दान्तावर मानलें तर, तेथे कसा बरें संबंध संभवे ? पण आचार्य पाणिनि असेंच मानतो की 'जो ज्या शब्दाच्या एकदेशासारखा असतो तो त्या शब्दानेंच घेतला जातो' आणि म्हणूनच 'अकोः' असें म्हणून तेथें तेवढे ककारानें युक्त असे इदम् आणि अदस् शब्द मुद्दाम वगळतो.

पण आतां ह्या प्रकृतसूत्राचीं उदाहरणें तरी कोणतीं तीं सांगा बरें ?

(वा.८) सर्वनामसंज्ञा आखि अव्ययसंज्ञा ही ज्या शब्दांना सांगितली आहे ते शब्द अंतीं असलेल्या अशा शब्दांनाही ती संज्ञा होते हा प्रकृतसूत्राचा उपयोग होय; उदा० सर्वे, परमसर्वे; विश्वे, परमविश्वे; उच्चैः, परमोच्चैः;

सर्वे परमसर्व विश्वे परमविश्वे । उच्चः परमोच्चैः नीचैः परमनीचैरिति ॥

उपपदविधौ भयाढ्यादिग्रहणम् ॥ ९ ॥

उपपदविधौ भयाढ्यादिग्रहणं प्रयोजनम् । भयंकरः अभयंकरः । आढ्यंकरणम् स्वाढ्यंकरणम् ॥

डीन्विधावुगिद्ग्रहणम् ॥ १० ॥

डीन्विधावुगिद्ग्रहणं प्रयोजनम् । भवती अतिभवती । महती अतिमहती ॥

प्रतिषेधे स्वस्त्रादिग्रहणम् ॥ ११ ॥

प्रतिषेधे स्वस्त्रादिग्रहणं प्रयोजनम् । स्वसा परमस्वसा । दुहिता परमदुहिता ॥

अपरिमाणविस्तादिग्रहणं च प्रतिषेधे ॥ १२ ॥

अपरिमाणविस्तादिग्रहणं च प्रतिषेधे

नीचैः, परमनीचैः.

(वा. ९) उपपदविधीमधील भय(३।२।४३), आढ्य(६।२।५६), वगैरे शब्दानां तदन्ताच्चं ग्रहणं होतं हा प्रकृतसूत्राचा उपयोग होय; उदा० भयंकरः, अभयंकरः; आढ्यंकरणम्, स्वाढ्यंकरणम्.

(वा. १०) डीप्प्रत्यय सांगणान्या शास्त्रा-(४।१।६) मध्ये उगित् या शब्दाने तदन्ताच्चं ग्रहणं होतं हा प्रकृतसूत्राचा उपयोग होय. उदा० भवती, अतिभवती; महती, अतिमहती.

(वा. ११) डीप्प्रत्ययाचा निषेध सांगणान्या शास्त्रा-(४।१।१०) मध्ये स्वस्त्र वगैरे शब्दानां तदन्ताच्चं ग्रहणं होतं हा प्रकृतसूत्राचा उपयोग होय—उदा० स्वसा, परमस्वसा; दुहिता, परमदुहिता.

(वा. १२) 'अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि' (४।१।२२) या डीप्प्रत्ययाच्या निषेध सांगणान्या शास्त्रामध्ये विस्त वगैरे शब्दानां तदन्ताच्चं ग्रहणं होतं हा प्रकृत

प्रयोजनम् । अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि [४.१.२२] ।

द्विविस्ता द्विपरमविस्ता । त्रिविस्ता त्रिपरमविस्ता । व्याचिता द्विपरमाचिता ॥

दिति ॥ १३ ॥

दितिग्रहणं च प्रयोजनम् । दितेरपत्यं दैत्यः । अदितेरपत्यमीदृत्यः । दित्यदित्यादित्य [४.१.८५] इत्यदितिग्रहणं न कर्तव्यं भवति ॥

रोण्या अण् ॥ १४ ॥

रोण्या अण्ग्रहणं च प्रयोजनम् । आजकरोणः सैंहकरोणः ॥

तस्य च ॥ १५ ॥

तस्य चेति वक्तव्यम् । रौणः ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति । तदन्ताच्च

सूत्राचा उपयोग होय; उदा० द्विविस्ता, द्विपरमविस्ता; त्रिविस्ता, त्रिपरमविस्ता; व्याचिता, द्विपरमाचिता; व्याचिता, त्रिपरमाचिता.

(वा. १३) दितिशब्दाने तदन्ताच्चं ग्रहणं होतं हा प्रकृतसूत्राचा उपयोग होय; उदा० दितेः अपत्यं दैत्यः; अदितेरपत्यम् आदित्यः. तेव्हां दिति या शब्दानेच अदितिशब्दानेच ग्रहणं होत असल्यामुळे दित्यदित्यादित्य०' (४।१।८५) या सूत्रामध्ये निराळा अदिति हा शब्द घालावयास नको.

(वा. १४) रोणीशब्दाहून अण् प्रत्यय सांगितला (४।२।७८) आहे तेथे रोणीशब्दाने तदन्ताच्चं ग्रहणं होतं हा प्रकृतसूत्राचा उपयोग होय; उदा० आजकरोणः, सैंहिकरोणः.

(वा. १५) ज्या शब्दाने तदन्ताच्चं ग्रहणं होतं त्या शब्दाने त्याचें म्ह. स्वतःचें ग्रहणं होतें असें म्हणावें; उदा० रौणः.

पण हें उदाहरण सिद्ध न होण्याचें काय वरें कारण ? असें पाहा की प्रकृतसूत्रानें तदन्तपदविधि म्हणतात. पाणिनीने असे विधि कर्मण्यण् (३।२।१) या सूत्रापासून पुढें सांगितले आहेत.

७. अमुक शब्द उपपद असतांना अमुक धातू-हून अमुक प्रत्यय होतो असे जे विधि त्यांना उप-

तदन्तविधिना सिद्धं केवलाच्च व्यप-
देशिवद्भावेन । व्यपदेशिवद्भावोऽप्राति-
पदिकेन । किं पुनः कारणं व्यपदेशिव-
द्भावोऽप्रातिपदिकेन । इह सूत्रान्तादुभ-
वति दशान्ताद्धो भवतीति केवलादुत्प-
त्तिर्मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् ।
सिद्धमत्र तदन्ताच्च तदन्तविधिना के-
वलाच्च व्यपदेशिवद्भावेन । सोऽयमेवं
सिद्धे सति यदन्तग्रहणं करोति तज्ज्ञाप-

यत्याचार्यः सूत्रान्तादेव दशान्तादेवेति ।
नात्र तदन्तादुत्पत्तिः प्राप्नोति । इदानीमेव
ह्युक्तं समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इति ॥
सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या । न कर्तव्या ।
आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति व्यपदेशिवद्भावो-
ऽप्रातिपदिकेनेति यदयं पूर्वादिनिः सप्-
र्वाच्च [५.२.८६, ८७] इत्याह । नैत-
दस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य
वचने प्रयोजनम् । किम् । सपूर्वात्पूर्वा-

विधि ज्ञात्यामुळे तदंताहून म्ह. आजकरोणी
वगैरे शब्दाहून अणुप्रत्यय सिद्ध होत आहे.
आणि केवळ 'रोणी' या शब्दाहून व्यपदेशिव-
द्भावानें अणुप्रत्यय सिद्ध होत आहे.

‘व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन’ म्ह. प्राति-
पदिकाचें उच्चारण केलें असेल तेथें व्यपदेशिव-
द्भाव होत नाही अशी परिभाषा आहे ना ?

पण ‘व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन’ ही
परिभाषा तरी मानण्याचें काय कारण ?

कारण असें की सूत्रशब्दांताहून जो ठक्-
प्रत्यय सांगितला आहे (४।२।६०) तसाच
दशान्ताहून डप्रत्यय सांगितला आहे (५।२।
४५) तो केवळ सूत्रशब्दाहून आणि केवळ
दशन् शब्दाहून न झाला पाहिजे.

हा त्या परिभाषेचा उपयोग बरोबर दिसत
नाहीं. जर येथें केवळ सूत्र आणि दशन् या
शब्दाहून ते प्रत्यय होतील तर त्या सूत्रांमध्ये
पाणिनीनें अंत हा शब्दच मुळीं घातला
नसता. कारण प्रकृतसूत्रानें तदंतविधि ज्ञात्या-
मुळे तदंताहून ते प्रत्यय होतील आणि केवळ
त्या शब्दाहून व्यपदेशिवद्भावानें ते प्रत्यय
होतील. तेव्हां अशा रीतीनें सिद्ध होत अस-
तांना हा आचार्य पाणिनि ज्या अर्थी त्या
सूत्रांमध्ये अंत असा शब्द उच्चारतो त्या-
वरून तो असें ज्ञापित करतो की येथें ‘सूत्र-
शब्दांताहूनच ठक्प्रत्यय होतो आणि दशन्
शब्दांताहूनच डप्रत्यय होतो’ म्हणजे केवला-

हून होत नाही.

पण ह्या सूत्रांमध्ये अंतशब्द घातला नाही
तर तदंताहून ते प्रत्यय होणार नाहीत. कारण
‘समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः’ असा तदंतवि-
धीचा निषेध वार्तिककारांनीं आतांच सांगि-
तला आहे. (तेव्हां अशा रीतीनें अंतशब्दाचा
उपयोग असल्यामुळे त्याच्या जोरावर ‘तदंता-
हूनच प्रत्यय होतो, केवलाहून होत नाही’ ही
गोष्ट सिद्ध होत नाही. म्हणून केवलाहून
प्रत्यय न होण्याकरतां ‘व्यपदेशिवद्भावोऽप्राति-
पदिकेन’ या परिभाषेची जरूर आहे असें
दिसतें.)

तर मग ती परिभाषा स्वतंत्र सांगितली
पाहिजे.

तशी स्वतंत्र सांगावयास नको. हा आचार्य
पाणिनि ज्या अर्थी ‘पूर्वादिनिः’ (५।२।८६)
‘सपूर्वाच्च’ (५।२।८७) अशीं सूत्रे करतो त्या-
वरूनच तो ‘व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन’
ही परिभाषा ज्ञापित करतो. (नाहीं तर ‘स-
पूर्वाच्च’ यानेंच व्यपदेशिवद्भावाच्या मदतीनें
केवळ पूर्वशब्दाहून इनिप्रत्यय सिद्ध होत
असल्यामुळे ‘पूर्वादिनिः’ हें सूत्र व्यर्थ होईल.)
हें ज्ञापक बरोबर नाही. कारण ‘पूर्वादिनिः’
असें म्हणण्याचा निराळा उपयोग आहे.

तो कोणता ?

ज्याच्या पूर्वी दुसरा एखादा कोणताही
शब्द आहे अशा पूर्वशब्दाहून इनिप्रत्यय

दिनि वक्ष्यामीति । यत्तर्हि योगविभागं करोति । इतरथा हि पूर्वात्सपूर्वादिनिरित्येव ब्रूयात् ॥ किं पुनरयमस्यैव शेषस्तस्य चेति । नेत्याह । यच्चानुक्रान्तं यच्चानुक्रंस्यते सर्वस्यैव शेषस्तस्य चेति ॥

रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ ॥ १६ ॥

रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ प्रयोजनम् ।

रथ्यः परमरथ्यः । सीत्यम् परमसीत्यम् ।

हल्याया परमहल्या ॥

सुसर्वार्धदिकशब्देभ्यो जनपदस्य

॥ १७ ॥

सुसर्वार्धदिकशब्देभ्यो जनपदस्य प्रयोजनम् । सुपाञ्चालकः सुमागधकः । सु ॥

सर्व । सर्वपाञ्चालकः सर्वमागधकः । सर्व ॥ अर्ध । अर्धपाञ्चालकः अर्धमागधकः । अर्ध ॥ दिक्शब्द । पूर्वपाञ्चालकः पूर्वमागधकः ॥

ऋतोर्बृद्धिमद्विधाववयवानाम् ॥ १८ ॥

ऋतोर्बृद्धिमद्विधाववयवानां प्रयोजनम् । पूर्वशारदम् अपरशारदम् । पूर्वनैदाघम् अपरनैदाघम् ॥

ठञ्विधौ संख्यायाः ॥ १९ ॥

ठञ्विधौ संख्यायाः प्रयोजनम् ।

द्विषाष्टिकम् पञ्चषाष्टिकम् ॥

धर्मान्नजः ॥ २० ॥

धर्मान्नजः प्रयोजनम् । धर्मं चरति धार्मिकः । अधर्मं चरत्याधार्मिकः ।

‘सपूर्वाच्च’ या पुढील सूत्रानें सांगावयाचा आहे (तेव्हां तेथें अनुवृत्ति होण्याकरितां ‘पूर्वात् इनिः’ असें त्याच्या पूर्वी म्हटलेंच पाहिजे).

तर मग हा आचार्य पाणिनि ज्या अर्थी ‘पूर्वादिनिः’ आणि सपूर्वाच्च’ अशीं दोन निरनिराळीं सूत्रे करतो त्यावरून तो ही परिभाषा ज्ञापित करतो. नाहीं तर त्यानें ‘पूर्वात्सपूर्वादिनिः’ असें एकच सूत्र केलें असतें.

पण काय हो, हें जें वार्तिककारांनीं ‘तस्य च’ असें येथें म्हटलें आहे तें फक्त रोणीशब्दासंबंधानेंच समजावयाचें कीं काय ?

तसें नाहीं. तर जीं प्रकृतसूत्राचीं उदाहरणें वार्तिककारांनीं पूर्वी दाखविलीं आहेत तशींच जीं पुढें दाखविलीं जाणार आहेत, त्या सर्व ठिकाणीं ‘तस्य च’ हें समजावें.

(वा.१६) यत् प्रत्यय सांगणाऱ्या शास्त्रामध्ये रथ (४।४।७६), सीता (४।४।९१) आणि हल (४।४।९७) या शब्दांनीं तदंताचें ग्रहण होतें हा प्रकृतसूत्राचा उपयोग होय; उदा० रथ्यः, परमरथ्यः; सीत्यम्, परमसीत्यम्; हल्या, परमहल्या.

(वा.१७) सु, सर्व, अर्ध आणि दिक् हे शब्द

यांहून पर जो जनपदवाचक शब्द तदंताचें जनपदवाचक शब्दानें (४।२।१२५) ग्रहण होतें हा प्रकृतसूत्राचा उपयोग होय. सुशब्दाचें उदाहरण—सुपाञ्चालकः, सुमागधकः; सर्वशब्दाचें उदाहरण—सर्वपाञ्चालकः, सर्वमागधकः; अर्धशब्दाचें उदाहरण—अर्धपाञ्चालकः, अर्धमागधकः; दिक्शब्दाचें उदाहरण—पूर्वपाञ्चालकः, अपरपाञ्चालकः; पूर्वमागधकः, अपरमागधकः.

(वा.१८) वृद्धीला कारणीभूत असा प्रत्यय सांगणाऱ्या (४।३।१६) शास्त्रामध्ये ऋतुवाचक शब्दानें तदंताचें ग्रहण होतें हा प्रकृतसूत्राचा उपयोग होय. फक्त त्या तदंतशब्दामध्ये ऋतुवाचक शब्दाच्या मागील पूर्वपद ऋतूच्या अवयवाचें म्ह. ऋतूच्या कांहीं भागाचें निदर्शक असलें पाहिजे; उदा० पूर्वशारदम्, अपरशारदम्; पूर्वनैदाघम्, अपरनैदाघम्.

(वा.१९) ठञ् प्रत्यय कर्तव्य असतांना संख्यावाचक शब्दानें तदंताचें ग्रहण होतें (५।१।५८) हा प्रकृतसूत्राचा उपयोग होय. उदा० द्विषाष्टिकम्, पञ्चषाष्टिकम्.

(वा.२०) नजाहून पर जो धर्मशब्द तदं-

अधर्माच्चैति न वक्तव्यं भवति ॥

पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तर-
पदस्य च ॥ २१ ॥

पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य
चेति वक्तव्यम् ॥ पदाधिकारे किं प्रयोज-
नम् ।

प्रयोजनमिष्टकेशीकामालानां

चिततूलभारिषु ॥ २२ ॥

इष्टकचितं चिन्वीत । पक्वैष्टकचितं
चिन्वीत । इषीकतूलेन मुञ्जेषीकतूलेन ।
मालभारिणी कन्या उत्पलमालभारिणी
कन्या ॥ अङ्गाधिकारे किं प्रयोजनम् ।

महदप्स्वसृनप्तृणां दीर्घविधौ ॥ २३ ॥

महदप्स्वसृनप्तृणां दीर्घविधौ प्रयोजनम् ।
महान् परममहान् । महत् ॥ अप् ।
आपस्तिष्ठन्ति स्वापस्तिष्ठन्ति । अप् ॥
स्वसृ । स्वसा स्वसारौ स्वसारः परमस्वसा
परमस्वसारौ परमस्वसारः । स्वसृ ॥
नप्तृ । नप्ता नप्तारौ नप्तारः । एवं परमनप्ता
परमनप्तारौ परमनप्तारः ॥

पृथुष्मदस्मदस्थ्याद्यनडुहो नुम् ॥ २४ ॥

पञ्चावः प्रयोजनम् । द्विपदः पश्य ।
अस्ति चेदानीं कश्चित्केवलः पाच्छब्दो
यदर्थो विधिः स्यात् । नास्तीत्याह । एवं

ताचै धर्मशब्दाने (४।४।४१) ग्रहण होते हा
प्रकृतसूत्राचा उपयोग होय; उदा० धर्मं चरति
धार्मिकः, अधर्मं चरति आधर्मिकः. 'धर्मं
चरति' (४।४।४१) या सूत्रावर वार्तिककारांनीं
जें 'अधर्माच्च' असें म्हटलें आहे तें आतां
म्हणावयास नको.

(वा.२१) पदाधिकारामध्ये आणि अंगा-
धिकारामध्ये सूत्रांत उच्चारलेल्या शब्दानें त्याचें
म्ह. स्वतःचें आणि तो शब्द ज्यामध्ये उत्तर-
पद आहे अशा तदंताचें ग्रहण होतें असें
म्हणावें.

असें म्हणण्याचा पदाधिकारामध्ये उप-
योग कोणता ?

(वा.२२) 'इष्टकेशीकामालानां चिततूलभा-
रिषु' (६।३।६५) या शास्त्रामध्ये इष्टका वगैरे
शब्दांनीं त्याचें म्ह. स्वतःचें आणि ते इष्टका
वगैरे शब्द ज्यामध्ये उत्तरपद आहेत अशा
तदंतशब्दांचें ग्रहण होतें हा त्याचा उपयोग
होय; उदा० इष्टकचितं चिन्वीत, पक्वैष्टकचितं
चिन्वीत; इषीकतूलेन, मुञ्जेषीकतूलेन; मालभा-
रिणी कन्या, उत्पलमालभारिणी कन्या.

अंगाधिकारामध्ये त्याचा उपयोग कोणता ?

(वा.२३) दीर्घ सांगणाऱ्या शास्त्रामध्ये
महत् (६।४।१०) अप्, स्वसृ आणि नप्तृ (६।

४।११) या शब्दांनीं त्याचें म्ह. स्वतःचें
आणि ते महत् वगैरे शब्द ज्यामध्ये उत्तर-
पद आहेत अशा तदंतशब्दांचें ग्रहण होतें;
हा त्याचा उपयोग होय; महत्शब्दाचें—
महान्, परममहान्. अप् शब्दाचें उदाहरण—
आपस्तिष्ठन्ति, स्वापस्तिष्ठन्तिः. स्वसृशब्दाचें
उदाहरण—स्वसा स्वसारौ स्वसारः, परमस्वसा
परमस्वसारौ परमस्वसारः. नप्तृशब्दाचें उदा-
हरण—नप्ता नप्तारौ नप्तारः; तसेंच परम-
नप्ता परमनप्तारौ परमनप्तारः .

(वा.२४) पद् आदेश ज्याला सांगितला
आहे तो म्ह. पाद् (६।४।१३०) किंवा पाद
(६।६।५४) शब्द, तसेंच युष्मद्, अस्मद् (७।
१।९३) व अस्थि वगैरे शब्द (७।१।७५),
नुम् आगम सांगणाऱ्या शास्त्रामधील (७।१।
८२) अनडुह् शब्द या शब्दांनीं त्याचें म्ह.
स्वतःचें आणि ते शब्द ज्यामध्ये उत्तरपद
आहेत अशा तदंतशब्दांचें ग्रहण होतें हाही
त्याचा उपयोग होय. त्यांपैकीं पद् आदेशाचे
उदाहरण—द्विपदः पश्य.

पण केवळ पाद एवढाच शब्द आहे
काय की पाद् शब्दानें तदंताचें ग्रहण झालें
नाहीं तरी पद् आदेश सांगणारे शास्त्र
त्याच्याकरता उपयोगी पडेल ?

तर्ह्यङ्गाधिकारे प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा
पदाधिकारस्येदं प्रयोजनमुक्तम् । हिम-
काषिहतिषु च [६.३.५४] । यथा पत्का-
षिणौ पत्काषिण एवं परमपत्काषिणौ
परमपत्काषिणः । यदि तर्हि पदाधिकारे
पादस्य तदन्तविधिर्भवति पादस्य पदा-
ज्यातिगोपहतेषु [६.३.५२] यथेह
भवति । पादेनोपहतं पदोपहतम् । अत्रा-
पि स्यात् । दिग्धपादेनोपहतं दिग्धपा-
दोपहतामिति । एवं तर्ह्यङ्गाधिकार एव
प्रयोजनम् । ननु चोक्तं नास्ति केवलः
पाच्छब्द इति । अयमस्ति पादयतैरप्रत्ययः
पात् । पदा पदे । पद् ॥ युष्मद् अस्म-
द् । यूयस् वयम् अतियूयस् अतिवयम् ।

तसा केवल पाद् एवढा शब्द नाही;
(आतां पद् आदेश सांगणाच्या त्या शास्त्राच्या
(६।४।१३०) जोरावरच द्विपदः येथे पद्
आदेश सिद्ध होत असल्यामुळे त्या वार्तिकांत
पद् असे म्हणण्याचे काहीं कारण दिसत नाही;
असे म्हणाल तर अंगाधिकारांतील पद् आदेशा-
संबंधाने त्याचा उपयोग होत नाही म्हणून
पदाधिकारांतील पद् आदेशासंबंधाने वार्तिक-
कारांनी पद् असे म्हटले आहे असे समजा.
उदा० 'हिमकाषिहतिषु च' (६।३।५४) याने
सांगितलेला पद् आदेश जसा पत्काषिणौ
पत्काषिणः येथे होतो तसा परमपत्काषिणौ
परमपत्काषिणः येथेही होतो.

जर वार्तिकांतील पदशब्दाने पदाधिकारांतील
पद् आदेश घेऊन तेथे 'पादस्य पदाज्याति-
गोपहतेषु' (६।३।५२) या मागील सूत्रांतून
अनुवृत्त झालेल्या पादशब्दाने तदंताचे ग्रहण
केले तर मागील सूत्रामध्येही पादशब्दाने
तदंताचे ग्रहण होईल. आणि जसा पादेन
उपहतं पदोपहतम् येथे पादशब्दाला पद-
आदेश होतो तसा दिग्धपादेन उपहतं दिग्धपा-
दोपहतम् येथेही होऊं लागेल.

तर मग वार्तिककारांनी पदशब्दाने अंगा-

अस्थ्यादि । अस्थना दध्ना सक्थना पर-
मास्थना परमदध्ना परमसक्थना ॥ अन-
डुहो नुम् । अनड्वान् परमानड्वान् ॥
द्युपथिमथिपुंगोसखिचतुरनडुत्त्रिग्रह-
णम् ॥ २५ ॥

द्युपथिमथिपुंगोसखिचतुरनडुत्त्रिग्रहणं
प्रयोजनम् । द्यौः सुद्यौः । पन्थाः सुपन्थाः ।
मन्थाः सुमन्थाः परममन्थाः । पुमान्
परमपुमान् । गौः सुगौः । सखा सखा-
यौ सखायः सुसखा सुसखायौ सुसखा-
यः परमसखा परमसखायौ परम-
सखायः । चत्वारः परमचत्वारः । अन-
ड्वाहः परमानड्वाहः । त्रयाणाम्
परमत्रयाणाम् ॥

धिकारांतीलच पद् आदेश घेऊन उपयोग
दाखविला आहे असे समजावे.

पण 'केवल पाद् एवढाच शब्द नाही'
असे त्यावर म्हटले होते ना ?

म्हटले होते खरे, पण केवल पाद् एव-
ढाच शब्द आहे. पादि या निच्प्रत्ययांत पद्
धातूहून क्तिप् प्रत्यय केला म्हणजे निच्प्रत्य-
याचा लोप (६।४।५१) होऊन पाद् असा
शब्द सिद्ध होतो. त्याला पद् आदेश (६।४।
१३०) होऊन पदः पदा पदे अशीं रूपे होतात.
युष्मद्, अस्मद्, शब्दांची उदाहरणे—यूयम्,
वयम्, परमयूयम्, परमवयम्. अस्थि वगैरे
शब्दांची उदाहरणे—अस्थना, दध्ना, सक्थना,
परमास्थना, परमदध्ना, परमसक्थना. नुम्
आगम सांगणाऱ्या शास्त्रांतील अनडुह् शब्दाचे
उदाहरण—अनड्वान्, परमानड्वान्.

(वा. २५) दिव् (७।१।८४), पथिन्, मथिन्
(७।१।८५), पुमस् (७।१।८९), गो (७।१।९०),
सखि (७।१।९२), चतुर्, अनडुह् (७।१।९८)
आणि त्रि (७।१।५३) या शब्दांनी त्यांचे
म्ह. स्वतःचे आणि दिव् वगैरे शब्द ज्यामध्ये
उत्तरपद आहेत अशा तदंतशब्दांचे ग्रहण
होते हाही त्याचा उपयोग होय; उदा० द्यौः

त्यदादिविधिभस्त्रादिस्त्रीग्रहणं च ॥ २६

त्यदादिविधिभस्त्रादिस्त्रीग्रहणं च प्रयो-
जनम् । सः अतिसः । भस्त्रका भस्त्रिका
निर्भस्त्रका निर्भस्त्रिका बहुभस्त्रका बहु-
भस्त्रिका । स्त्रीग्रहणं च प्रयोजनम् ।
स्त्रियौ स्त्रियः राजस्त्रियौ राजस्त्रियः ॥

वर्णग्रहणं च सर्वत्र ॥ २७ ॥

वर्णग्रहणं च सर्वत्र प्रयोजनम् । क
सर्वत्र । अङ्गाधिकारे चान्यत्र च ।

अन्यत्रोदाहृतम् । अङ्गाधिकारे । अतो
दीर्घो याच सुपि च [७.३.१०१, १०२]
इहैव स्यात् आभ्याम् । घटाभ्यामित्यत्र
न स्यात् ॥

प्रत्ययग्रहणं चापञ्चम्याः ॥ २८ ॥

प्रत्ययग्रहणं चापञ्चम्याः प्रयोजनम् ।
यञिञोः फग्भवति । गार्ग्यायणः वात्स्या-
यनः परमगार्ग्यायणः परमवात्स्यायनः ।
अपञ्चम्या इति किमर्थम् । दृषत्तीर्णा

सुद्यौः, पन्थाः सुपन्थाः, मन्थाः परममन्थाः,
पुमान् परमपुमान्, गौः सुगौः, सखा सखायौ
सखायः, सुसखा सुसखायौ सुसखायः, परम-
सखा परमसखायौ परमसखायः, चत्वारः पर-
मचत्वारः, अनड्वाहः परमानड्वाहः, त्रया-
णाम् परमत्रयाणाम्.

(वा. २६) त्यदादीनामः (७।२।१०२)
यांतील त्यद् वगैरे शब्द, भस्त्रा वगैरे शब्द (७।
३।४७) आणि स्त्रीशब्द (६।४।७९) यांनीं
त्यांचें म्ह. स्वतःचें आणि ते, त्यद् वगैरे शब्द,
ज्यामध्ये उत्तरपद आहेत अशा तदंतशब्दांचें
ग्रहण होतें हाही त्याचा उपयोग होय; उदा०
सः अतिसः, भस्त्रका भस्त्रिका, बहुभस्त्रका
बहुभस्त्रिका, निर्भस्त्रका निर्भस्त्रिका. तसाच
स्त्रीशब्दासंबंधानेंही उपयोग होतो—स्त्रियौ
स्त्रियः, राजस्त्रियौ राजस्त्रियः.

(वा. २७) वर्णांचें उच्चारण केलें असेल
तेथें त्या वर्णानें तदंताचें ग्रहण होतें हा
उपयोग सर्व ठिकाणींच आहे.

सर्व ठिकाणीं तें कोठें ?

९. गर्ग, वत्स या शब्दांहून गोत्रापत्य या अर्थी
यञ् प्रत्यय (४।१।१०५) केला आहे त्या यञ्प्रत्य-
यान्त अशा गार्ग्य, वात्स्य, या शब्दांहून युवापत्य या
अर्थी फक् प्रत्यय होऊन त्याला आयन् आदेश (७।
१।२) झाला आहे. ज्या ठिकाणीं प्रत्ययानें तदं-
ताचें ग्रहण होतें तेथें तो प्रत्यय अंतीं असलेल्या
वाटेल तेवढ्या शब्दस्वरूपाचें ग्रहण होत नाही.
फक्त तो प्रत्यय ज्याहून केला तो आदि त्या शब्दस्वरू-
पाचा असला पाहिजे. याच अर्थाची 'प्रत्ययग्रहणे

अंगाधिकारामध्येच असें नाही, तर इतर
ठिकाणीं सुद्धां. त्यांपैकीं इतर ठिकाणचें उदा-
हरण 'अत इज्' हें पूर्वीच दाखविलें आहे-
आतां अंगाधिकारांतील वर्णग्रहणाचें उदा.
हरण सांगतो— 'अतो दीर्घो यञि' (७।३।
१०१) या सूत्रांतून अतः याची अनुवृत्ति
'सुपि च' (७।३।१०२) येथें होत आहे. त्या
अतः यानें म्ह. न्हस्व अकारानें जर तदंताचें
ग्रहण झालें नाही तर आभ्याम् येथेंच फक्त त्या
सूत्रानें दीर्घ होईल, घटाभ्याम् येथें होणार नाही.

(वा. २८) प्रत्ययाचें उच्चारण जेथें केलें
असेल तेथें त्या प्रत्ययानें तदंताचें ग्रहण होतें
हा प्रकृतसूत्राचा उपयोग होय. फक्त तेथें
त्या प्रत्ययावर कोणत्याही पंचम्यंतपदाचा
अन्वय नसला पाहिजे. 'यञिञोः' (४।१।
१०१) यानें फक्प्रत्यय सांगितला आहे. तेथें
यञ्, इज्, या प्रत्ययांनीं तदंताचें ग्रहण केलें
असल्यामुळें गार्ग्यायणः वात्स्यायनः, परमगा-
र्ग्यायणः परमवात्स्यायनः, या उदाहरणांमध्ये
गार्ग्य, वात्स्य, या यञ्प्रत्ययान्त शब्दांहून फक्-

यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम्' अशी परि-
भाषा आहे. तेव्हां परमगार्ग्यायणः येथेंही परमगार्ग्य
हे यञ्प्रत्ययान्त म्हणून घेतां येत नाही. गार्ग्य हेंच
यञ्प्रत्ययान्त होय. म्हणून तेथेंही गार्ग्य याहूनच
फक् प्रत्यय झाला. जर परमगार्ग्य याहून फक् प्रत्य-
य झाला असता तर त्याच्या आदि अचाला वृद्धि
७।३।१०७) होऊन पारमगार्ग्यायण असें भलतेंच
(रूप झालें असतें.

परिषत्तीर्णा ॥ अलैवानर्थकेन नान्येनार्थ-
केनेति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ।
हन्ग्रहणे ग्रीहन्ग्रहणं मा भूत् । उद्ग्रहणे
गर्मुद्ग्रहणं । स्त्रीग्रहणे शस्त्रीग्रहणम् । संग्र-
हणे पायसं करोतीति मा भूत् ॥ किमर्थ-

मिदमुच्यते न पदाङ्गाधिकारे तस्य च
तदुत्तरपदस्य चेत्येव सिद्धं न चेदं तन्नापि
तदुत्तरपदम् । तत्र वक्तव्यं भवति ॥ किं
पुनरत्र ज्यायः । तदन्तविधिरेव ज्यायान् ।
इदमपि सिद्धं भवति । परमातिमहान् ।

प्रत्यय होतो. तसेंच, दाक्षायणः, परमदाक्षा-
यणः, या उदाहरणांमध्ये दाक्षि या इज्प्रत्ययान्त
शब्दाहून फक् प्रत्यय होतो.

‘त्या प्रत्ययावर कोणत्याही पंचम्यंतपदाचा
अन्वय नसला पाहिजे’ असें कशाकरतां
म्हटलें आहे ?

दृषत्तीर्णा, परिषत्तीर्णा, येथें दोष येऊं नये
म्हणून तसें म्हटलें आहे.

विशेषणानें तदंताचें ग्रहण होतें, पण तो
त्या तदंतशब्दांतील शेवटचा भाग अनर्थक
नसला पाहिजे. फक्त एका वर्णानें जेथें तदं-
ताचें ग्रहण होतें तेथें मात्र ‘तो त्या तदंतशब्दां-
तील शेवटचा वर्ण अनर्थक असला तरी
चालेल’ असें म्हटलें पाहिजे.

याचा काय उपयोग ?

उपयोग असा की हन् (६।४।१२) या
शब्दानें तदंताचें ग्रहण झालें तरी ‘ग्रीहन्’ या
तदंतशब्दाचें ग्रहण होऊं नये; तसेंच ‘उद्-
(८।४।६१) या शब्दानें ‘गर्मुद्’ या तदंत
शब्दाचें ग्रहण होऊं नये; ‘स्त्री’ (६।४।६९) या
शब्दानें ‘शस्त्री’ या तदंतशब्दाचें ग्रहण होऊं नये;
‘सम्’ (६।१।१३७) या शब्दानें ‘पायसम्’ या

१०. ‘रदाभ्यां निष्ठा०’ (८।२।४२) येथें रदा-
भ्याम् या पंचम्यंत पदाचा निष्ठा या प्रत्ययावर
अन्वय असल्यामुळें निष्ठाप्रत्ययानें निष्ठाप्रत्ययान्ताचें
ग्रहण होत नाही. नाही तर दृषत्तीर्णा येथें ‘तीर्ण’ हें
निष्ठाप्रत्ययांत असल्यामुळें त्याच्या आरंभीच्या तका-
राला ‘रदाभ्यां०’ या सूत्रानें नकार आदेश होऊं
लागेल.

११. वृत्रहन्शब्दांतील हन् याला अर्थ आहे
म्हणून हन् यानें वृत्रहन् या तदंताचें ग्रहण होतें;
ग्रीहन् या तदंताचें ग्रहण होत नाही. प्लिह्धातूहून
कनिन् प्रत्यय केला असल्यामुळें त्यांतील हन् याला
कांहींच अर्थ नाही. तसेंच गर्मुद् यांतील उद्, शस्त्री

तदंतशब्दाचें ग्रहण होऊं नये.

पण ‘अलैवानर्थकेन०’ असें निराळें वचन
कशाकरतां बरें केलें पाहिजे ? तसें निराळें
वचन करावयास नको. ‘पदाङ्गाधिकारे तस्य
च तदुत्तरपदस्य च’ या पूर्वीच्या वार्तिकानेंच
हीं उदाहरणें सिद्ध होत आहेत. कारण ‘ग्रीहन्’
हे हन् ही नव्हे आणि ग्रीहन् यांतील हन् हें
उत्तरपदही नाही. याप्रमाणेंच इतर ठिकाणीं
समजावें.

पण ‘अलैवानर्थकेन०’ हें वचन केलें
म्हणजे ‘पदाङ्गाधिकारे०’ हें वार्तिक करावयास
नको. (एकंदरीत दाहोपैकीं कोणतें तरी एक
केलें पाहिजे.)

आतां या दोहोंमध्ये कोणतें एक करावें
हें बरें ?

‘अलैवानर्थकेन०’ यानें मोघम तदंतविधि
सांगणें हें बरें. कारण महत् (६।४।१०) शब्दानें
मोघम तदंतशब्दस्वरूपाचें ग्रहण होत असल्या-
मुळें परमातिमहान् हें उदाहरण सिद्ध होत
आहे. (पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च’
हें वार्तिक घेतलें असतां येथें दीर्घ होणार नाही.)
कारण ‘परमातिमहत्’ हा महत् शब्द नव्हे.

यांतील स्त्री आणि पायसम् यांतील सम् या भागांना
कांहींच अर्थ नाही.

१२. उत्तरपद हें अनर्थक कुठेंच नसतें. कारण
समासांतील पुढच्या पदाला उत्तरपद म्हणतात. आणि
समास हा अर्थवानाचा अर्थवानाशींच होत असतो.

१३. अतिशब्दाचा महत्शब्दाशीं समास होऊन
नंतर त्या अतिमहत्शब्दावरोवर परमशब्दाचा समास
झाला आहे. तेव्हां अतिमहत्शब्दामध्ये महत् हें उत्तर-
पद असल्यामुळें अतिमहान् येथें दीर्घ होईल. परंतु
परमातिमहत्शब्दामध्ये अतिमहत् हें उत्तरपद
आहे, महत् हें त्यामध्ये उत्तरपद नाही म्हणून तेथें
दीर्घ होणार नाही.

एतद्धि नैव तन्नापि तदुत्तरपदम् ॥ अनि-
स्मन्ग्रहणानि चार्थवता चानर्थकेन च तद-
न्तविधिं प्रयोजयन्ति । अन् । राज्ञेत्यर्थ-
वता साम्नेत्यनर्थकेन । अन् ॥ इन् ।
दण्डीत्यर्थवता वाग्मीत्यनर्थकेन । इन् ॥
अस् । सुपया इत्यर्थवता सुस्रोता इत्यन-
र्थकेन । अस् ॥ मन् । सुशर्मैत्यर्थवता
सुप्रथिमेत्यनर्थकेन । मन् ॥

यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे ॥२९॥

अल्ग्रहणेषु यस्मिन्विधिस्तदादाविति

आणि त्यामध्ये महत्शब्द उत्तरपदही नाही.

अन् (६।४।१३४), इन् (६।४।१२), अस्
(६।४।१४) आणि मन् (४।१।११) ह्या
शब्दांनीं तदन्ताचें ग्रहण होतें तेथें त्या तदन्त-
शब्दांतील जो अन्, इन्, अस् आणि मन्
हा शेवटचा भाग तो अर्थवान् असो अथवा
अनर्थक असो कसाही चालेल. अन् याचें
उदाहरण— राज्ञा येथें राजन्शब्दांतील अन्
(उणा. १।१५४) हा अर्थवान् आहे. साम्ना
येथें सामन् शब्दांतील अन् (उणा. ४।१५२)
हा अनर्थक आहे. (दोन्ही ठिकाणीं त्यांतील
अकाराचा लोप (६।४।१३४) होतो.) इन्
याचें उदाहरण— दण्डी येथें दण्डिन् शब्दां-
तील इन् हा अर्थवान् (५।२।११५) आहे.
वाग्मी येथें वाग्मिन्शब्दांतील इन् हा अन-
र्थक आहे (५।२।१२४). दोन्ही ठिकाणीं
दीर्घ (६।४।१२) होतो. अस् याचें उदाहरण—
सुपयाः. येथें पयस्शब्दांतील अस् (उणा. ४।
१८८) हा अर्थवान् आहे. सुस्रोताः येथें
स्रोतस्शब्दांतील अस् (उणा. ४।२०१) हा
अनर्थक आहे. (दोन्ही ठिकाणीं दीर्घ (६।४।
१४) होतो.) मन् याचें उदाहरण— सुशर्मा.

१४. कारण येथें अस्प्रत्यय अजादि आहे; अच्-
स्वरूप नाही.

१. ज्या शब्दांतील अचांपैकी पहिला अच् वृद्धि-
संज्ञक आहे त्या शब्दाला वृद्ध अशी संज्ञा होते.

२. वृद्धिशब्द नसला तर सूत्राचा अर्थ असा

वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । अचि श्रुधा-
तुभ्रवां य्वोरियडुवडौ [६.४.७७] इतीहैव
स्यात् श्रियौ भ्रुवौ । श्रियः भ्रुव इत्यत्र
न स्यात् ॥

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्

॥ १.१.७३ ॥

वृद्धिग्रहणं किमर्थम् । यस्याचामादि-
स्तद्वृद्धमितीयत्युच्यमाने दात्ताः रक्षिताः
अत्रापि प्रसज्येत । वृद्धिग्रहणे पुनः किय-
माणे न दोषो भवति ॥ अथ यस्यग्रहणं

येथें शर्मन्शब्दांतील मन् (३।२।७५) हा
अर्थवान् आहे. सुप्रथिमा येथें प्रथिमन् शब्दां-
तील मन् हा अनर्थक (५।१।१२२) आहे.
(दोन्ही ठिकाणीं डीप् प्रत्ययाचा निषेध [४।१
११] होतो.)

(वा. २९) जो अल् पुढें असतांना एखादा
विधि सांगितला जातो त्या अलानें तदादीचें
म्ह. अल् ज्याच्या आरंभीं आहे अशा समु-
दायाचें ग्रहण होतें असें म्हणावें.

याचा उपयोग कोणता ?

उपयोग असा की असें म्हटलें नाही तर
अचि श्रुधातुभ्रवां य्वोरियडुवडौ (६।४।७७)
या सूत्रानें सांगितलेले इयड्, उवड्, हे आदेश
श्रियौ, भ्रुवौ, येथें अच् पुढें असल्यामुळें
होतील. श्रियः, भ्रुवः, येथें होणार नाहीत.

(सू. ७३) ह्या सूत्रामध्ये वृद्धि हा शब्द
कशाकरतां घेतला आहे ?

‘यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्’ एवढेंच सूत्र केलें
तर दात्ताः, रक्षिताः, येथें दत्त, रक्षित, या
शब्दांना वृद्धसंज्ञा होऊं लागेल. ह्या सूत्रा-
मध्ये वृद्धि हा शब्द घातला म्हणजे मात्र हा
दोष येत नाही.

होईल... ‘ज्या शब्दांतील अचांच्या आरंभीं दुसरा
कोणी तरी म्ह. हल् आहे त्या शब्दाला वृद्धसंज्ञा
होते.’ अथवा ‘ज्या शब्दांतील अचांपैकीं आदि हा
आदि म्ह. अ पहिला वर्ण आहे त्या शब्दाला वृद्ध-
संज्ञा होते’ असाही अर्थ होईल.

किमर्थम् । यस्येति व्यपदेशाय ॥ अथा-
जग्रहणं किमर्थम् । वृद्धिर्यस्यादिस्तद्वृद्ध-
मितीयत्युच्यमान इहैव स्यात् । ऐतिका-
यनीयाः आपगवीयाः । इह न स्यात् ।
गार्गीयाः वात्सीया इति । अजग्रहणे
पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ अथा-
दिग्रहणं किमर्थम् । वृद्धिर्यस्याचां तद्वृद्ध-
मितीयत्युच्यमाने सभासंनयने भवः
सभासंनयन इत्यत्र प्रसज्येत । आदिग्रहणे
पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥

वृद्धसंज्ञायामजसंनिवेशादनादित्वम् १

आतां ह्या सूत्रामध्ये यस्य हा शब्द कशा-
करतां घातला आहे ?

ह्या प्रकृतसूत्रानें सांगितलेली जी वृद्धसंज्ञा
ती कोणाला करावयाची तें समजण्याकरतां तो
शब्द घातला आहे.

आतां ह्या सूत्रामध्ये अचाम् हा शब्द
कशाकरतां घातला आहे ?

‘वृद्धिर्यस्यादिस्तद्वृद्धम्’ एवढेंच सूत्र केलें
तर ऐतिकायनीयाः, औपगवीयाः, इत्यादि
ठिकाणींच फक्त ऐतिकायन, औपगव, अशा
शब्दांना वृद्धसंज्ञा होईल. आणि गार्गीयाः,
वात्सीयाः, येथें गार्ग्य, वात्स्य, यांना वृद्धसंज्ञा
होणार नाही. सूत्रामध्ये अचाम् असें म्हटलें
म्हणजे मात्र हा दोष येत नाही.

आतां ह्या सूत्रामध्ये आदि हा शब्द
कशाकरतां घातला आहे ?

‘वृद्धिर्यस्याचां तद्वृद्धम्’ एवढेंच सूत्र केलें
तर सभासंनयने भवः सभासंनयनः येथें
‘संभासंनयन’ शब्दालाही वृद्धसंज्ञा होऊं
लागेल. आदिशब्द सूत्रामध्ये घातला म्हणजे

३. कारण गार्ग्य, वात्स्य, या शब्दांतील आदि-
वर्ण गकार, वकार हे आहेत. ते वृद्धिसंज्ञक नव्हेत.

४. ‘अचांपैकीं आदि’ असें म्हटलें असतां ‘जे
सगळे अच् आहेत त्यांतील आदि’ असा सहजच अर्थ
मनांत येतो.

५. अचांपैकींच आहे म्ह. ‘मूळ अचांपैकीं.’ अह-

वृद्धसंज्ञायामजसंनिवेशादादिरित्येतन्नो-
पपद्यते । न ह्यचां संनिवेशोऽस्ति ॥
ननु चैवं विज्ञायतेऽजेवादिरजादेरिति ।
नैवं शक्यम् । इहैव प्रसज्येत । औपग-
वीयाः । इह न स्यात् । गार्गीया इति ॥
एकान्तादित्वं तर्हि विज्ञायते ।

एकान्तादित्वे च सर्वप्रसङ्गः ॥ २ ॥

इहापि प्रसज्येत । सभासंनयने भवः
सभासंनयन इति ॥

सिद्धमजाकृतिनिर्देशात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । अजाकृतिर्निर्दि-

मात्र हा दोष येत नाही.

(वा. १) ह्या वृद्धसंज्ञा सांगणाऱ्या शास्त्रा-
मध्ये ‘अचांपैकीं आदि’ असें जें म्हटलें आहे
तें जुळत नाही. कारण ‘अजसंनिवेशात्’ म्ह.
नुसते अनेक अच्च एके ठिकाणीं जुळून बस-
लेले कोणत्याही शब्दामध्ये दिसत नाहीत.

‘ज्या शब्दाचा आदि वृद्धि आहे आणि तो
अचांपैकींच आहे म्ह. अर्थात् अच्च आहे
त्या शब्दाला वृद्धसंज्ञा होते’ असा अर्थ करतां
येईल.

असें करणें शक्य नाही. कारण तसें केलें तर
औपगवीयाः येथेंच औपगव याला वृद्धसंज्ञा
होईल. गार्गीयाः येथें गार्ग्य याला होणार
नाहीं.

तर मग शब्दाचा आदि न घेतां शब्दाचे
अवयव अशा भागाचा आदि घेऊं.

(२) अवयवाचा आदि घेतला तर प्रायः
सर्वच ठिकाणीं वृद्धसंज्ञा होऊं लागेल. सभा-
संनयने भवः सभासंनयनः येथेंही सभासंनयन
शब्दाला वृद्धसंज्ञा होऊं लागेल.

उण् इत्यादि अक्षरसामान्यामध्ये उच्चारलेले अच् ते
मूळ अच् होत. असा अर्थ घेतला नाही तर ‘अचां-
पैकींच आहे’ हे शब्द व्यर्थ होतील.

६. गार्ग्यशब्दांतील ‘गार्ग्य’ या भागाचा आदि
आकार आहे.

श्यते ॥ एवमपि व्यञ्जनैर्व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति ।

व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वं यथान्यत्र ॥ ४ ॥

व्यञ्जनस्याविद्यमानवद्भावो वक्तव्यो यथान्यत्रापि व्यञ्जनस्याविद्यमानवद्भावो भवति । कान्यत्र । स्वरे ॥

वा नामधेयस्य ॥ ५ ॥

वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या । देवदत्तीयाः दैवदत्ताः । यज्ञदत्तीयाः याज्ञदत्ताः ॥

गोत्रोत्तरपदस्य च ॥ ६ ॥

(३) हे सिद्ध होत आहे.
तें कसे ?

शब्दांतील स्वर, व्यंजन, मिळून जो एक प्रकारचा शब्दाचा आकार बनलेला असतो त्यापैकीं स्वररूपी आकाराचा येथें अचाम् यानें निर्देश केला आहे.

पण तसे घेतले तरी वृद्धसंज्ञा होणार नाही. कारण शब्दामध्ये जीं व्यंजने आहेत तीं आड येतील त्याचीं वाट काय ?

(वा.४) व्यंजनें हीं नसल्यासारखींच समजावीत असें येथें म्हटलें पाहिजे. जसें इतर ठिकाणींही व्यंजनें नसल्यासारखींच समजलीं जातात तसेंच येथें होय.

इतर ठिकाणीं तें कोठें बरें ?

उदात्त वगैरे स्वर कर्तव्य असतांना.

(वा.५) जो शब्द एखाद्या मनुष्याचें नांव म्हणून ठेवले जातें त्या शब्दाला वृद्धसंज्ञा विकल्पानें होते; उदा० देवदत्तीयाः दैवदत्ताः, यज्ञदत्तीयाः याज्ञदत्ताः.

७. प्रत्ययाच्या आदिवर्णांला उदात्त सांगितला आहे (३।१।३) सन् यद् वगैरे प्रत्ययांच्या आदि असलेलीं सकार, यकार वगैरे व्यंजनें नसल्यासारखीं समजून अकारालाच तो उदात्त केला जातो. तसेंच धातूच्या अंताला उदात्त सांगितला आहे (६।१।१६२). पच् वगैरे धातूतील चकार वगैरे व्यंजनें नसल्यासारखीं समजून अकारालाच तो उदात्त होतो.

गोत्रोत्तरपदस्य च वृद्धसंज्ञा वक्तव्या । कम्बलचारायणीयाः ओदनपाणिनीयाः घृतरौढीयाः ॥

गोत्रान्ताद्वासमस्तवत् ॥ ७ ॥

गोत्रान्ताद्वासमस्तवत्प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् । एतान्येवोदाहरणानि ॥ किम-विशेषेण । नेत्याह ।

जिह्वाकात्यहरितकात्यवर्जम् ॥ ८ ॥

जिह्वाकात्यं हरितकात्यं च वर्जयित्वा । जैह्वाकाताः हारितकाताः । किं पुनरत्र ज्यायः । गोत्रान्ताद्वासमस्तवदित्येव

(वा.६) ज्या शब्दांतील उत्तरपद गोत्र-प्रत्ययांत आहे त्या शब्दाला वृद्धसंज्ञा होते असें म्हणावें; उदाहरण— कम्बलचारायणीयाः, ओदनपाणिनीयाः, घृतरौढीयाः.

(वा.७) अथवा ज्या शब्दांतील उत्तरपद गोत्र प्रत्ययांत आहे त्या शब्दाला वृद्धसंज्ञा न सांगतां फक्त इतकेंच म्हणावें की समास गोत्र नसेल येथें त्या गोत्रप्रत्ययान्त शब्दांहून हे प्रत्यय होतात; तेच प्रत्यय त्या गोत्रप्रत्ययां-ताचा मागील पूर्वपदाबरोबर समास केला असतांही त्या सामासिक शब्दांहून होतात. उदाहरणें पूर्वी दिलींच आहेत.

कसेंही म्हटलें तरी ते सरसकट वाटेल त्या गोत्रप्रत्ययांत शब्दासंबंधानें समजावयाचें कीं काय ?

तसें नाही म्हणून वार्तिककार म्हणतात—

(वा.८) जिह्वाकात्य आणि हरितकात्य हे दोन शब्द वगळून बाकीच्या गोत्रप्रत्ययान्त शब्दासंबंधानें तें समजावे. त्यांचीं रूपें जैह्वाका-

८. वृद्धसंज्ञा झाली तेव्हां छप्रत्यय (४।२।११४) झाला. वृद्धसंज्ञा नाही तेव्हां अण् प्रत्यय (४।३।१२०) झाला.

९. येथें गोत्रशब्दानें सामान्य अपत्य ध्यावें. 'अपत्य अधिकाराशिवाय इतर ठिकाणीं कोणीं गोत्र-शब्दानें सामान्य अपत्य ध्यावें' असा ठराव आहे.

ज्यायः । इदमपि सिद्धं भवति । पिङ्गलका-
ण्वस्य छात्राः पैङ्गलकाण्वाः ॥

त्यदादीनि च ॥ १.१.७४ ॥

यस्याचामादिग्रहणमनुवर्तत उताहो न ।
किं चातः । यद्यनुवर्तत इह च प्रसज्येत
त्वत्पुत्रस्य छात्रास्त्वात्पुत्राः मात्पुत्राः ।
इह च न स्यात् त्वदीयः मदीय इति ।
अथ निवृत्तमेङ्प्राचां देशे [१.१.७५]

यस्याचामादिग्रहणं कर्तव्यम् । एवं तर्ह्य-
नुवर्तते । कथं त्वात्पुत्राः मात्पुत्रा इति ।
संबन्धमनुवर्तिष्यते । वृद्धिर्यस्याचामादि-
स्तद्वृद्धम् । त्यदादीनि च वृद्ध-
संज्ञानि भवन्ति । वृद्धिर्यस्याचामादि-
स्तद्वृद्धम् । एङ् प्राचां देशे । यस्याचामा-
दिग्रहणमनुवर्तते वृद्धिग्रहणं निवृत्तम् ।
तद्यथा । कश्चित्कान्तारे समुपस्थिते

ताः, हारितकाताः, अशीच होतात. (तेथें जिह्वा-
कात्य आणि हरितकात्य या शब्दांना वृद्धसंज्ञा
नसल्यामुळे त्याहून छप्रत्यय (४।२।११४) न
होतां अण्प्रत्ययच झाला आहे.)

पण येथें 'गोत्रोत्तरपदस्य च' आणि 'गोत्रा-
न्ताद्वाऽसमस्तवत्' या दोन वार्तिकांपैकी कोणतें
वार्तिक घेणें चांगलें ?

'गोत्रान्ताद्वाऽसमस्तवत्' हेंच वार्तिक घेणें
चांगलें. कारण तें घेतलें म्हणजे पिङ्गलका-
ण्वस्य छात्राः पैङ्गलकाण्वाः हेंही उदाहरण
सिद्धं होतें. (७३)

(सू. ७४) पूर्वसूत्रांतून 'यस्य अचाम्
आदिः' हीं पदे पुढें अनुवृत्त होतात किंवा
नाहींत ?

अनुवृत्त झालीं किंवा न झालीं यांत फरक
काय ?

फरक असा की जर त्या पदांची अनुवृत्ति
येथें केली तर 'ज्या शब्दांतील अचांपैकीं आ-
दि अच्, त्यद्, वगैरे शब्दांपैकीं आहे त्याला
वृद्धसंज्ञा होते' असा अर्थ होऊन 'त्वत्पुत्रस्य
छात्राः त्वात्पुत्राः', 'मात्पुत्राः', येथें त्वत्पुत्रः, म-
त्पुत्र, ह्या शब्दांना वृद्धसंज्ञा होईल आणि छप्र-
त्यय होईल. आणि त्वदीयः, मदीयः, येथें साध्या
युष्मद्, अस्मद्, या शब्दांना वृद्धसंज्ञा होणार
नाहीं आणि छप्रत्यय होणार नाही. बरें, आतां

१०. समास नसतां केवळ कण्वशब्दाहून शैषिक
अण्प्रत्यय सांगितला (४।२।१११) आहे. तोच
पिङ्गलकाण्व या शब्दाहून होतो. जर पिङ्गलकाण्व
याला वृद्धसंज्ञा केली तर त्याहून छप्रत्यय (४।२।

त्या पदांची अनुवृत्ति येथें न करावी तर 'एङ्
प्राचां देशे' या पुढील सूत्रामध्ये त्या पदांची
जरूर असल्यामुळे तेथें तीं 'यस्य अचाम्
आदिः' हीं पदे निराळीं उच्चारार्थीं लागतील.

तग मग त्या पदांची अनुवृत्ति येथें करा-
वी हेंच बरें.

पण अनुवृत्ति केली तर त्वत्पुत्राः, मात्पुत्राः,
हीं उदाहरणें कशीं साधावीं ?

अशीं साधावीं तीं जरी अनुवृत्ति केली
तरी त्यांतील आदि हा शब्द पूर्वसूत्रामध्ये
वृद्धिपदाशीं झालेल्या संबधालाच अनुसरतो
(म्हणजे त्या आदिशब्दाचा येथें त्यद् वगैरेंशीं
संबध होत नाही तेव्हां असा अर्थ होतो). 'वृद्धि-
र्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्' या सूत्राच्या पुढील
'त्यदादीनि च' या सूत्रामध्ये 'वृद्धिः यस्य
अचाम् आदिः तत् वृद्धम्' हीं सर्व पदे अनु-
वृत्त होतात. त्याचा अर्थ— त्यद् वगैरे शब्दांना
वृद्धसंज्ञा होते आणि ज्या शब्दांच्या अचांपैकीं
आदि अच् वृद्धि आहे त्याला वृद्धसंज्ञा होते.
त्याच्या पुढील सूत्र— 'एङ् प्राचां देशे' येथें
'यस्य अचाम् आदिः तत् वृद्धम्' हीं पदे
अनुवृत्त होतात; वृद्धिशब्दाची अनुवृत्ति
होत नाही. (तेव्हां अर्थातच आदि शब्द हा
पूर्वी वृद्धिपदाशीं केलेल्या संबधाला येथें
सोडतो.) जसा एखादा वाटसरू खिंडी-

११४) होऊं लागेल.

१. त्यद्, तद्, वगैरे शब्दांना वृद्धसंज्ञा होते.

२. हा अर्थ येथे पूर्वसूत्रार्थाचा पुनः फक्त अनुवाद
केला आहे.

सार्थमुपादत्ते । स यदा निष्कान्तारीभूतो
भवति तदा सार्थं जहाति ॥

सैपुरिकी सैपुरिका । स्कौनगरिकी स्कौन-
गरिकेति ॥

एङ् प्राचां देशे ॥ १.१.७५॥

एङ् प्राचां देशे शैषिकेष्विति वक्तव्यम् ।

इति श्री भगवत्पतञ्जलिविशचिते व्याकरण-
महाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे नव-
ममाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

तून अवघड वाटेनें जाण्याची वेळ आली
म्हणजे चार माणसांची सोबत पाहून त्यांच्या-
बरोबर जातो पण पुढें त्या अवघड वाटेतून
तो पलीकडे गेला म्हणजे ती सोबत सोडून
पुढें चालता होतो, तसेंच हें होय.

(सू.७५) 'एङ् प्राचां देशे' या सूत्रानें सांगि-
तलेली वृद्धसंज्ञा 'शेषे' (४।२।९२) या अशि-

कारांतील प्रत्यय कर्तव्य असतांनाच होते असें
म्हणावें; उदा० स्कौनगरिकी, स्कौनगरिका.

याप्रमाणें भगवान् पतञ्जलिकृष्णीनीं रचि-
लेल्या व्याकरणमहाभाष्यांतील पहिल्या अध्या-
याच्या पहिल्या पादांतील नववें आह्निक समाप्त
झालें; व पहिला पाद समाप्त झाला.

३. त्याप्रमाणें त्यद् वगैरे शब्द हें पूर्वसूत्रांतून
अनुवृत्त आलेल्या आदिशब्दाला आपणाकडे ओढ-
तील या भीतीनें त्या आदिशब्दानें 'वृद्धिर्यस्वा०'
या सूत्रामध्ये धरलेली वृद्धिशब्दाची सोबत त्यादा-
दीनि च येथें अनुवृत्ति झाल्यानंतरही सोडली नाही.

पुढें एङ् प्राचां देशे येथें अनुवृत्ति झाल्याबरोबर ती
भीति नाहीशी झाल्यामुळे वृद्धि या पदाची सोबत
सोडली.

१. ज्या देशवाचक शब्दांतील आदि अच् एङ्
आहे त्या शब्दाला वृद्धसंज्ञा विकल्पाने होते.

गाङ्कुटादिभ्योऽङ्गिण्डित्

॥१.२.१॥

डित्किद्वचने तयोरभावादप्रसिद्धिः॥१

डित्किद्वचने तयोरभावान्ङकारक-

कारयोरभावान्ङित्वकित्वयोरप्रसिद्धिः ।

सता ह्यभिसंबन्धः शक्यते कर्तुं न चात्र

ङकारककारावितौ पश्यामः । तद्यथा ।

चित्रगुर्देवदत्त इति यस्य ता गावो भवन्ति

स एव ताभ्यां शब्दाभ्यां शक्यतेऽभिसं-

बन्धुम् ॥ भाव्येते तर्ह्यनेन । गाङ्कुटा-

दिभ्योऽङ्गिण्डित्त्वतीति । असंयोगालिट्

किद्वतीति ।

भवतीति चेदादेशप्रतिषेधः ॥२॥

भवतीति चेदादेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

ङकारककारावितावादेशौ प्राप्नुतः । कथं

पुनरित्संज्ञो नामादेशः स्यात् । किं हि

(सू. १ वा. १) या प्रकृतसूत्राने जित् आणि णित् या प्रत्ययांशिवाय इतर प्रत्ययांचा जो इत्संज्ञक ङकाराशीं संबंध सांगितला आहे तसाच असंयोगालिट् कित् (१।२।५) या सूत्राने पिद्भिन्न अशा लिट्प्रत्ययाचा जो इत्संज्ञक ककाराशीं संबंध सांगितला आहे तो सांगतां येणार नाही. कारण त्या त्या प्रत्ययाजवळ ङकार आणि ककार हे दृष्टीस पडत नाहीत. एखादी वस्तु जवळ असेल तर तिचा दुसऱ्याबरोबर संबंध जुळवितां येईल. परंतु प्रकृतस्थळीं तर इत्संज्ञक ङकार आणि ककार त्या त्या प्रत्ययाजवळ दृष्टीस पडतच नाहीत. असे पाहा की लोकांमध्ये हा देवदत्त चित्रगु आहे म्हणजे ज्याच्या गायी चित्रविचित्र आहेत असा आहे असे वाक्य उच्चारलें असतां ज्याच्या जवळ

त्या गायी असतात त्याचाच त्या गायीबरोबर संबंध त्या वाक्याने दाखविला जातो.

तर मग, या सूत्राचा आम्ही असा अर्थ समजून की जित्-णित्-भिन्न-जो प्रत्यय तो डित् होतो. तसेंच पुढें 'असंयोगालिट् ह्या सूत्राने देखील पिद्भिन्न जी लिट् तो कित् होतो.

(वा. २) डित् होतो, कित् होतो, असें या सूत्राचें तात्पर्य मानलें तर तशा प्रकारचा त्या त्या प्रत्ययाला आदेश होऊं लागेल, त्याचा निषेध केला पाहिजे. नाही तर इत्संज्ञक ङकार आणि इत्संज्ञक ककार असे त्या त्या प्रत्ययाला आदेश होऊं लागतील.

पण जो वर्ण इत्संज्ञक असतो तो कसा वरें उदाहरणामध्ये आदेश म्हणून करतां येईल ?

ही दाखविलेली अडचण बरोबर नाही.

१. गाङ्गलिटि, विभाषा लुङ्लडोः, या दोन सूत्रांनीं इङ्धातूला सांगितलेला गाङ्गादेश, आणि कुटादि (कुटादि गणामध्ये कुङ्धातूपासून कूङ्धातूपर्यंत चाळीस धातु हे कुटादि होत) गणांतील धातूंच्या पुढील जित् किंवा णित् प्रत्ययाखेरीज जे प्रत्यय ते ङकारात्संज्ञक प्रत्ययाप्रमाणें समजावेत. जसे—अध्यगीष्ट अध्यगीष्ठाताम्, कुटिता कुटितुम्, वगैरे.

२. गाङ्कुटा० असंयोगा० येथें चार पक्ष उद्भवतात. संबंधप्रतिपादन, आदेशविधान, संज्ञाकरण आणि अतिदेश. पैकीं पहिल्या पक्षीं 'गाङ्गादेश किंवा कुटादि धातु यांच्यापुढील जित् आणि णित् त्या प्रत्ययांखेरीज जो इतर प्रत्यय तो इत्संज्ञक ङकार-युक्त आहे', असा सूत्राचा अर्थ होतो. त्यांत जेथे यङ् वगैरे ठिकाणीं प्रत्ययाजवळ ङकार आहे तेथें तो

संबंध सिद्ध असल्यानें त्याचा अनुवाद करणें फुकट होणार आहे. आणि जेथें प्रत्ययाजवळ ङकार नाही, उ० तव्य वगैरे ठिकाणीं, तेथें 'त्या प्रत्ययाजवळ इत्संज्ञक ङकार आहे' हें सांगणें खोटें ठरतें. एकंदरीत हा पहिला पक्ष संभवत नाही.

३. या पक्षीं डित् या पदामध्ये कर्मधारयसमास करावयाचा. तेव्हां गाङ्गादेश कुटादि धातु यांच्यापुढील जित् किंवा णित् या प्रत्ययांखेरीज इतर प्रत्ययाला इत्संज्ञक ङकार आदेश होतो, असा अर्थ समजावा. तो 'आदेशः परस्य' या परिभाषेनें त्या प्रत्ययाच्या आद्य वर्णाला होईल. तेव्हां तो लोपाप्रमाणें स्थानीची निवृत्ति करील, आणि इत्संज्ञक असल्यामुळे तो स्वतःही निवृत्त होईल; एकंदरीत दोष येईल; म्हणून आदेशाचा निषेध केला पाहिजे. अर्थात् हाही पक्ष बरोबर नाही.

वचनान्न भवति ॥ एवं तर्हि षष्ठीनिर्दि-
ष्टस्यादेशा उच्यन्ते न चात्र षष्ठीं पश्यामः ।
गाङ्कुटादिभ्य इत्येषा पञ्चम्यञ्जिणदिति
प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादि-
त्युत्तरस्य [१.१.६७] इति ॥ संज्ञाकरणं
तर्हीदम् । गाङ्कुटादिभ्यो ऽञ्जिण्डित्सं-
ज्ञो भवतीति । असंयोगाल्लिट्कित्संज्ञो भव-
तीति ।

संज्ञाकरणे किङ्ग्रहणेऽसंप्रत्ययः

कारण वचनाच्या जोरावर काय होणार नाही ?

तर मग याचें उत्तर आम्ही असें देतो की
आदेश सांगणाऱ्या सूत्रामध्ये ज्याला आदेश
करावयाचे ते स्थानी षष्ठी विभक्ति लावून
उच्चारले असतात, आणि येथें तर अञ्जित्
लिट् अशी प्रथमाविभक्ति घातली आहे, षष्ठी-
विभक्ति घातलेली दृष्टीस पडत नाही.

जरी येथें षष्ठीविभक्ति दृष्टीस पडत नाही
तरी 'तस्मादित्युत्तरस्य' (१.१.६७) या परि-
भाषेच्या जोरावर गाङ्कुटादिभ्यः या पंचमी-
विभक्तीमुळे अञ्जित् या प्रथमाविभक्तीबद्दल
षष्ठीविभक्ति आहे अशी कल्पना करितां येईल.
एकंदरीत, इत्संज्ञक ङ कार आणि इत्संज्ञक
ककार असे आदेश या सूत्रानें होतील असा
दोष येतो.

तर मग 'हीं संज्ञा सांगणारीं सूत्रे आहेत
असें घेऊं या. म्हणजे गाङ् आणि कुटादि'
गणांतील धातु यांच्यापुढील जित्प्रत्ययभिन्न
प्रत्ययाला डित् अशी संज्ञा होते. तसेंच धातू-
च्या शेवटीं संयोग नसेल तर त्याच्या पुढील
पिद्भिन्न अशा लिट्प्रत्ययाला कित् अशी

४. संज्ञापक्ष घेतला असतां 'किङिति च' (१.१.
१५) येथें ङकार किंवा ककार आहे इत्संज्ञक ज्याचा,
अशा अर्थाचा व्युत्पन्न (यौगिक) किङित् शब्द अस-
ल्यानें त्या शब्दानें डित् किंवा कित् अशा संज्ञा-
(रूढ-)शब्दाचें ग्रहण होणार नाही. कारण डित्,
कित्, असा ठराविक वर्णानुक्रम उच्चारून तो शब्द
संज्ञाभूत मानला आहे. तो वर्णानुक्रम किङित् या
शब्दांत नाही. तेव्हां डित् किंवा कित् आणि किङित्

शब्दभेदात् ॥३॥

संज्ञाकरणे किङ्ग्रहणे ऽ संप्रत्ययः
स्यात् । किं कारणम् । शब्दभेदात् ।
अन्यो हि शब्दः किङ्तीत्यन्यः कितीति
ङितीति च । तथा किङ्ग्रहणेषु किङ्ग्रह-
णेषु चानयोरेव संप्रत्ययः स्यात् ॥
तद्वदतिदेशस्तर्ह्ययम् । गाङ्कुटादिभ्योऽ-
ञ्जिण्डित्त्ववतीति । असंयोगाल्लिट्कि-
ट्त्ववतीति । स तर्हि वतिनिर्देशः

संज्ञा होते.

(वा.३) ह्या सूत्रांनीं डित्, कित् अशा
संज्ञा सांगितल्या आहेत असें गृहीत धरलें
तर ज्या सूत्रामध्ये किङित् असा शब्द उच्चा-
रला असेल तेथें या डित्-कित्संज्ञा झालेल्या
प्रत्ययांचा बोध होणार नाही.

कां बरें ?

शब्द भिन्न होतो म्हणून. असें पाहा की
किङिति हा शब्द निराळा आणि किति किंवा
ङिति हा शब्द निराळा होत आहे.

तसेंच ज्या सूत्रामध्ये कित् किंवा डित्
असे शब्द उच्चारले असतील तेथें ह्यांचाच
म्हणजे डित्, कित् अशा संज्ञा झालेल्या प्रत्य-
यांचाच बोध होऊं लागेल. (आणि ज्या प्रत्य-
याला यङ्, यक् असे प्रत्यक्ष ङकार, ककार
लावले आहेत त्यांचा बोध होणार नाही.)

तर मग हें अतिदेश दाखविणारें सूत्र
आहे. म्हणजे या सूत्राचें तात्पर्य आम्ही असें
समजतो की गाङ् आणि कुटादिगणांतील धातु
त्यांच्या पुढें असलेला जो जिद्धिन्न प्रत्यय
तो डित्प्रत्ययासारखा समजावा. तसेंच 'ज्या

हे शब्द उभयतां निरनिराळे आहेत म्हणून. शिवाय
'ग्रहिज्या० डिति च' (६.१.१६) 'वचिस्वपि०
किति' (६.१.१५) येथें डित् किंवा कित्पदानें
कृत्रिमाकृत्रिमन्यायानें संज्ञाशब्दाचेंच ग्रहण होईल,
आणि यौगिकाचें ग्रहण होणार नाही. मात्र उभय-
गति मनांत न घेतां हा दोष समजावा. एकंदरीत
तिसरा पक्षही दुष्ट होय.

कर्तव्यो न ह्यन्तरेण वतिमतिदेशो गम्यते ।
 अन्तरेणापि वतिमतिदेशो गम्यते ।
 तद्यथा । एष ब्रह्मदत्तः । अब्रह्मदत्तं
 ब्रह्मदत्त इत्याह ते मन्यामहे ब्रह्मदत्तवदयं
 भवतीति । एवमिहाप्यङितं ङिदित्याह
 ङिद्विदिति गम्यते । अकितं किदित्याह
 किद्विदिति गम्यते ।

धातूच्या शेवटी संयोग नसेल त्याच्यापुढील जो
 पिद्भिन्न लिट् प्रत्यय तो कित्प्रत्ययासारखा
 समजावा' असे 'असंयोगा०' (१।२।५) याचें
 तात्पर्य होय.

तर मग सूत्रामध्ये जें नुसतें डित् असें
 म्हटलें आहे तेथें त्याच्यापुढें वत्प्रत्यय लावून
 ङिद्वत् असें म्हटलें पाहिजे. कारण वत्-
 प्रत्यय उच्चारल्याशिवाय ह्यानें अतिदेश
 सांगितला आहे असें कसें समजतां येईल ?

पण वत्प्रत्यय उच्चारल्याशिवाय देखील
 अतिदेश आहे असें समजतां येतें; उदा० हा
 ब्रह्मदत्त आहे हें वाक्य जो ब्रह्मदत्त नव्हे
 त्याला उद्देशून उच्चारलें असल्यास अर्थातच
 त्या वाक्याचें तात्पर्य असें गृहीत धरावें लागतें
 की 'ब्रह्मदत्तासारखा हा आहे; त्याप्रमाणें
 प्रकृतस्थळीं देखील डित् नसून त्याला डित्
 असें जें पाणिनीनें म्हटलें आहे तें 'डितासा-
 रखा' अशाच अभिप्रायानें म्हटलें आहे.
 तसेंच 'असंयोगा०' (१।२।५) या पुढील
 सूत्रानें देखील कित् नसलेल्या प्रत्ययाला जें
 कित् असें म्हटलें आहे त्याचें तात्पर्य 'तो
 कित्प्रत्ययासारखा होतो' असें गृहीत धरतां
 येईल.

५. अतिगित्भिन्न प्रत्यय तो वस्तुतः डित्
 किंवा कित् नसतां ज्यापेक्षां त्याला डित्, कित्, असें
 म्हटलें जात आहे त्यापेक्षां डित्कित्प्रयुक्त कार्य
 होण्याकरितां तो डित् किंवा कित् प्रत्ययासारखा
 समजण्यांत येईल. अर्थात् अतिदेश हा चवथा पक्ष
 सिद्ध होत आहे.

६. प्रसज्यप्रतिषेध स्वीकारला असतां कित्-
 प्रत्यय पुढें असतां अमागमाचा निषेध हेंच कित्वाचें
 मुख्य कर्तव्य असल्यानें सामान्य शास्त्रानें वस्तुतः

तद्वदतिदेशोऽकिद्विधिप्रसंगः ॥४॥

तद्वदतिदेशोऽकिद्विधिरपि प्राप्नोति ।
 सृजिदृशोर्ज्ञान्यमकिति [६.१.५८] ।
 सिसृक्षति दिदृक्षते । अकिलक्षणोऽमागमः
 प्राप्नोति ॥

सिद्धं तु प्रसज्यप्रतिषेधात् ॥५॥

सिद्धमेतत् । कथम् । प्रसज्यायं

(वा.४) डित्प्रत्ययासारखा आणि कित्-
 प्रत्ययासारखा समजावा अशा रीतीनें हा
 अतिदेश घेतला तर वास्तविक तो कित् नस-
 ल्यामुळें किद्भिन्नाला उद्देशून सांगितलेला
 जो विधि तो देखील तेथें होऊं लागेल; उदा.
 सिसृक्षति, दिदृक्षते. या उदाहरणामध्ये 'हल-
 न्ताच्च' (१।२।१०) या सूत्रानें सन्प्रत्यय
 कितासारखा आहे असें समजलें तरी वास्त-
 विक तो किद्भिन्न असल्यामुळें 'सृजिदृशोर्ज्ञ-
 न्यमकिति' (६।१।५८) या सूत्रानें सृज् आणि
 दृश् या धातूंना किद्भिन्न झालादि प्रत्यय पुढें
 असतांना सांगितलेला अम् आगम होऊं
 लागेल.

(५) सिसृक्षति हें उदाहरण सिद्ध होत
 आहे.

तें कसें ?

तें असें की, अकिति या पदानें कित्
 प्रत्यय पुढें असतांना अमागम होत नाही
 अशा रीतीनें सामान्य विधीनें प्राप्त झालेल्या
 अमागमाचा निषेध केला आहे. तेव्हा 'हल-
 न्ताच्च' या अतिदेशानें हा सन्प्रत्यय किता-
 सारखा समजला जात असल्यामुळें अमाग-
 माचा निषेध होईल.

अकित् आहे म्हणून प्राप्त झालेल्या अमागमाचा
 निषेध होईल. आतां प्रसज्यप्रतिषेध वेण्यांत वाक्य-
 भेद, असमर्थ समास, वगैरे दोष असल्यानें लाघवास्तव
 पर्युदास घेतला तरी 'अतिदेशानें आरोपित केला
 जाणारा जो धर्म त्याच्या उलट स्वभावाचा स्वाभा-
 विक मूळचा असलेला जो धर्म त्याच्या निमित्तानें
 कांहीं एक कार्य करावयाचें नाही' अशी अतिदेश-
 स्थलीं स्वभावसिद्ध मर्यादा असल्यानें दोष येत नाही.

प्रतिषेधः क्रियते किति नेति ॥

सर्वत्र सनन्तादात्मनेपदप्रतिषेधः॥६॥

सर्वेषु पक्षेषु सनन्तादात्मनेपदं प्राप्नोति ।
उच्चुकुटिषति निचुकुटिषति । डित इत्या-
त्मनेपदं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

सिद्धं तु पूर्वस्य कार्यातिदेशात् ॥७॥

सिद्धमेतत् । कथम् । पूर्वस्य यत्कार्यं
तदतिदिश्यते । किं वक्तव्यमेतत् । न हि ।
कथमनुच्यमानं गंस्यते । सप्तम्यर्थेऽपि

वतिर्भवति । तद्यथा । मथुरायामिव
मथुरावत् । पाटलिपुत्र इव पाटलिपुत्र-
वत् । एवं डितीव डिद्वत् ॥

अथ किमर्थं पृथङ्ङित्कितौ क्रियेते
न सर्वं किदेव वा स्यान्ङिदेव वा ।

पृथगनुबन्धत्वे प्रयोजनं वचिस्वपिय-
जादीनामसंप्रसारणं सार्वधातुकच-
डादिषु ॥ ८ ॥

पृथगनुबन्धत्वे प्रयोजनं वचिस्वपि-

(वा.६) वर दाखविलेल्या या चारही पक्षां-
मध्ये सन्प्रत्ययान्त धातूच्या पुढें आत्मनेपद
होत नाही असें म्हणावें; उदा.- उच्चुकुटिषति,
निचुकुटिषति. येथे प्रकृतसूत्रानें सन्प्रत्यय
ङित् समजून 'अनुदात्तङितः' (१।३।१२) या
सूत्रानें आत्मनेपद प्राप्त होतें त्याचा निषेध केला
पाहिजे.

(वा.७) उच्चुकुटिषति हें उदाहरण सिद्ध
होत आहे.

तें कसें ?

प्रकृत सूत्रानें जो ङिताचा अतिदेश केलेला
आहे तो अतिदेश त्या प्रत्ययाच्या पूर्वीच्या
भागाला जें कार्य प्राप्त होतें, तें करण्याकरतांच
फक्त केला आहे. म्हणजे अर्थातच प्रकृतसूत्रा-
ने सन्प्रत्यय हा ङित् समजला तरी त्याच्या-
पुढें होणारें आत्मनेपद ह्या अतिदेशानें करतां
येणार नाही.

हें सांगावयास पाहिजे का ?

७. अित् किंवा णित् भिन्न प्रत्ययाच्या मागील
भागाला ङित्प्रयुक्त किंवा कित्प्रयुक्त कार्य व्हावें हाच
हेतु मनांत धरून त्या प्रत्ययाला ङिद्वत्, किद्वत्, हा
अतिदेश केला आहे. त्या प्रत्ययाच्या पुढील भागाला
प्राप्त होणाऱ्या ङिदादिप्रयुक्त कार्याविषयी अतिदेश
सांगितलाच नाही. जसें सत्कार वगैरे जें विशेष
प्रकारचें कार्य तेंच मनांत धरून 'या क्षत्रियाला
ब्राह्मणासारखें समजावें' असें म्हटलें जातें. ब्राह्म-
णत्वावर अवलंबून असलेलीं सर्व कार्ये मनांत धरून
'ब्राह्मणासारखें' असें म्हटलेलें नसतें. म्हणूनच त्यांच्याशीं

नको. कारण सूत्रामध्ये तसा स्पष्ट शब्द
असल्याशिवाय पूर्वीच्यालाच कार्य होतें असें
कसें समजावें ?

वत् हा प्रत्यय सप्तमीविभक्तीचा अर्थ मनांत
घेऊन देखील होत असतो. जसें—'मथुरावत्'
याचा अर्थ 'मथुरा नगरीमध्ये जसें' असा
होतो. तसेंच 'पाटलिपुत्रवत्' याचा अर्थ
'पाटलिपुत्रनगरामध्ये जसें' असा अर्थ होतो.
तसें येथें देखील 'ङिद्वत्' असा कल्पिलेला जो
वत् प्रत्यय त्याचा अर्थ 'कित्प्रत्यय पुढें अस-
तांना जसें' असा समजावा.

आतां या व्याकरणशास्त्रामध्ये पाणिनीने
काहीं प्रत्यय ङित् केले आहेत, व काहीं प्रत्यय
कित् केले आहेत; उदा. यङ्, यक् वगैरे. ते
असे निरनिराळे न करतां सर्व प्रत्यय कित्च
करावेत, अथवा ते सर्व प्रत्यय ङित्च करावेत.

'वचिस्वपियजादीनां किति' (६।१।१५) या
सूत्रानें कित् प्रत्यय पुढें असतांना सांगितलेलें

ब्राह्मणांचा बेटीव्यवहार होत नाही. तसेंच प्रकृतस्थ-
लीही समजावें.

८. अनुबन्ध नांवाचा वर्ण काहीं एक कार्या-
करितां त्या त्या ठिकाणीं जोडला असतो. तें गुण-
निषेधादिक कार्य सर्व ठिकाणीं कोणता तरी एक क्
किंवा ङ् अनुबन्ध जोडल्यानें साधत आहे. तेव्हां
निरनिराळे अनुबन्ध जोडावयास नकोत. आणि
एकच अनुबन्ध सर्वत्र जोडला असतां ङित्प्रत्ययाप्र-
माणें, कित्प्रत्ययाप्रमाणें, असा निरनिराळा अतिदेशही
करावयास लागत नाही, असें लाघव होत आहे.

यजादीनामसंप्रसारणं सार्वधातुके चडा-
दिषु च ॥ सार्वधातुके प्रयोजनम् । यथेह
भवति सुप्तः सुप्तवानित्येवं स्वपितः
स्वपिथः अत्रापि प्राप्नोति ॥ चडादिषु
प्रयोजनम् । के पुनश्चडादयः । चङङ्न-
जिङ्ङ्वनिवथङ्नङः । चङ् । यथेह भवति

शूनः शूनवानित्येवमशिश्चियत् अत्रापि
प्राप्नोति । अङ् । यथेह भवति शूनः उक्त
इत्येवमश्वत् अवोचत् अत्रापि प्राप्नोति ।
नजिङ् । यथेह भवति सुप्त इत्येवं स्व-
प्रक् अत्रापि प्राप्नोति । ङ्वनिप् । यथेह
भवतीष्ट इत्येवं यज्वा अत्रापि प्राप्नोति ।

संप्रसारण, हे सार्वधातुक क्तिप्रत्यय पुढें
असतांना आणि तसेंच चङ् वगैरे प्रत्यय
पुढें असतांना होऊं नये असा डकार
आणि ककार हे दोन निरनिराळे अनुबन्ध
लावण्याचा उपयोग आहे. त्यांपैकीं सार्व-
धातुकाचें उदाहरण असें की सुप्तः सुप्तवान्
या उदाहरणामध्ये जसें 'वचिस्वपि' या सूत्रानें
स्वप्धातूला संप्रसारण होतें तसेंच स्वपितः
स्वपिथः या उदाहरणामध्ये देखील होऊं
लागेले. चङ् वगैरे प्रत्ययांचें असेंच उदा-
हरण येतें.

चङ् वगैरे प्रत्यय ते कोणते ?

चङ्, अङ्, नजिङ्, ङ्वनिप्, अथङ् आणि
नङ्. त्यांपैकीं चङ्प्रत्ययाचें उदाहरण असें
की, शूनः शूनवान् या उदाहरणामध्ये जसें
'वचिस्वपि' (६।१।१५) या सूत्रानें श्विधातूला

संप्रसारण होतें तसें अशिश्चियत् या उदाहरणा-
मध्ये चङ्प्रत्यय पुढें असतांना देखील संप्र-
सारण होऊं लागेल. अङ्प्रत्ययाचें उदाहरण-
शूनः उक्तः. या उदाहरणामध्ये 'वचिस्वपि' या
सूत्रानें जसें श्विधातूला आणि वच्धातूला
संप्रसारण होतें तसें अश्वत्, अवोचत्, या उदा-
हरणामध्ये अङ्प्रत्यय पुढें असतांना देखील
त्यानें संप्रसारण होऊं लागेल. नजिङ्प्रत्य-
याचें उदाहरण—सुप्तः, सुप्तवान्, या उदाहरणा-
मध्ये 'वचिस्वपि' या सूत्रानें स्वप्धातूला जसें
संप्रसारण होतें तसें स्वप्रक् या उदाहरणामध्ये
नजिङ्प्रत्यय पुढें असतांना देखील होऊं
लागेले. ङ्वनिप्प्रत्ययाचें उदा०—इष्टम्, इष्ट-
वान्, या उदाहरणामध्ये जसें 'वचिस्वपि' या
सूत्रानें यज्धातूला संप्रसारण होतें तसें
यज्वा या उदाहरणामध्ये ङ्वनिप्प्रत्यय पुढें

९. सुप्तः, सुप्तवान्, येथें अदादिगणांतील स्वप्धातू-
हून क्त, क्तवत्, प्रत्यय, 'वचिस्वपि' (६।१।१५)
यानें संप्रसारण, पूर्वरूप. स्वपितः स्वपिथः येथें स्वप्
धातूहून लट्, तस् किंवा थस्, रुदादिभ्यः सार्वधातुके
(७।१।७६) यानें सार्वधातुक प्रत्ययाला इडागम.
सर्व ठिकाणीं ककारच अनुबन्ध जोडून एकच किद्वत्
असा अतिदेश केला तर 'सार्वधातुकमपित्' यानेंही
सार्वधातुक प्रत्यय कित्प्रत्ययासारखा समजला असतां
सुप्तः येथीलप्रमाणें स्वपितः वगैरे स्थलांही संप्रसारण
होईल आणि भलतेंच रूप होईल.

१०. 'श्वि' या धातूहून क्त, क्तवत्, प्रत्यय
'श्विदितो' (७।२।१४) यानें इण्निषेध, 'वचिस्वपि'
(६।१।१५) यानें संप्रसारण, पूर्वरूप (६।१।१०८).
'हलः' (६।४।२) यानें दीर्घ, 'ओदितश्च' (८।२।४५)
यानें प्रत्ययाच्या तकाराला नकार, शूनः शूनवान्.
श्विधातूहून लुङ्, तिप्, च्लि (३।१।४३), 'विभाषा
येद्व्याः' (३।१।४९) यानें चङ्, दित्व (६।१।११),

अडागम (६।४।७१), इयङ् (६।४।७७), अशि-
श्चियत्. चडातील डकाराचे ऐवजीं ककार अनुबन्ध
जोडला असतां संप्रसारण झाल्यानें अशुशुवत् असें
भलतेंच रूप होईल.

११. वच्धातूहून क्तप्रत्यय, 'एकाच उपदेशे,
(७।२।१०) यानें इण्निषेध, संप्रसारण वगैरे, उक्तः;
श्विधातु, लुङ्, च्लि, 'जूस्तम्भु' (३।१।५८) यानें
अङ्, श्वयतेरः (७।४।१८) यानें धातूच्या इकाराला
अकार वगैरे, अश्वत्. वच्धातूहून लुङ्, 'अस्यति-
वक्ति' (३।१।५२) यानें अङ्, वच उम् (७।४।२०),
अवोचत्. अडातील डकाराचे ऐवजीं ककार अनुबन्ध
जोडला असतां शूनः, उक्तः, येथीलप्रमाणें प्रकृत
उदाहरणीं संप्रसारण झाल्यानें भलतेंच रूप होईल.

१२. 'स्वपितृपोर्नजिङ्' (३।२।७२), स्वप्नक्.
नजिङ्प्रत्यांतील डकाराचे ऐवजीं ककार अनुबन्ध
जोडला असतां 'वचिस्वपि' यानें संप्रसारण होईल.

अथङ् । यथेह भवत्युषित इत्येवमाव-
सथः अत्रापि प्राप्नोति । नङ् । यथेह
भवतीष्टमित्येवं यज्ञः अत्रापि प्राप्नोति ॥

जाग्रोऽगुणविधिः ॥ ९ ॥

जागर्तेरगुणविधिः प्रयोजनम् । यथेह
भवति जागृतः जागृथ इत्यङ्ङितीति पर्यु-
दास एवं जागरितः जागरितवानित्यत्रापि

प्राप्नोति ॥

अपर आह । जाग्रो गुणविधिः ।
जागर्तेर्गुणविधिः प्रयोजनम् । यथेह भवति
जागरितः जागरितवानित्येवं जागृतः
जागृथ इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥

कुटादीनामिदप्रतिषेधः ॥ १० ॥

कुटादीनामिदप्रतिषेधः प्रयोजनम् ।

असतांना देखील होऊं लॉगेल. अथङ्प्रत्य-
याचें उदा०— उषितः या उदाहरणामध्ये जसें
'वचिस्वपि' या सूत्राने वस्धातूला संप्रसारण
होतें तसें आवसथः या उदाहरणामध्ये अथ-
ङ्प्रत्यय पुढें असतांना देखील होऊं लॉगेल.
नङ्प्रत्ययाचें उदा०— इष्टम्. या उदाहरणा-
मध्ये जसें 'वचिस्वपि' या सूत्रानें यज्धातूला
संप्रसारण होतें तसें यज्ञः या उदाहरणामध्ये
नङ्प्रत्यय पुढें असतांना देखील होऊं लॉगेल.

(वा.९) जागृधातूला गुण न होणें हा कित्
आणि ङित्प्रत्यय निरनिराळे करण्याचा उप-
योग आहे. तो असा की जागृतः जागृथः या
उदाहरणामध्ये सार्वधातुक प्रत्यय ङित् अस-
ल्यामुळें जसा जागृधातूला 'जाग्रो०' (७।३।
८५) या सूत्रानें गुण होत नाही तसा जागरित-
वान् या उदाहरणामध्ये देखील गुणाचा निषेध

होऊं लॉगेल.

येथें दुसरा कोणी असें म्हणतो की, प्रकृत-
वार्तिकामध्ये अगुणविधिः असा पदच्छेद न
करतां गुणविधिः असाच पदच्छेद करावा.
म्हणजे त्याचा अर्थ असा की, जागृधातूला
गुण होणें हा कित् आणि ङित् प्रत्यय निर-
निराळे करण्याचा उपयोग आहे. तो असा की
जागरितः जागरिवान् या उदाहरणामध्ये जसा
'जाग्रो०' (७।३।८५) या सूत्रानें गुण होतो तसा
जागृतः जागृथः या उदाहरणामध्ये देखील
होऊं लॉगेल.

(वा.१०) कुट् वगैरे धातूंच्या पुढील आर्ध-
धातुक प्रत्ययाला इडागमाचा निषेध होणें हा
कित् आणि ङित्प्रत्यय निरनिराळे करण्याचा
उपयोग आहे. तो असा की, लृत्वा, पूत्वा या
उदाहरणामध्ये 'श्र्युकः' (७।२।११) या सूत्रानें

१३. सुयजोर्द्वनिप्, यज्वा, येथें पूर्वीप्रमाणेच
दोष येतो.

१४. वस्धातूहून क्तप्रत्यय, इट्, संप्रसारण,
'शासिवसि' (३।३।६०) यानें पत्व, उषितः; 'उप-
सर्गे वसेः' (उणादि, ४०३) यानें आङ्पूर्वक वस्-
धातूहून अथङ्प्रत्यय, पूर्वीप्रमाणें अथप्रत्ययाला
ककारानुबन्ध लावला असतां दोष जाणावा.

१५. इष्टम् येथें यज्धातूहून क्त प्रत्यय,
संप्रसारण वगैरे 'यजयाचयत' (३।३।९०) या
सूत्रानें नङ्प्रत्यय केला असतां यज्ञः असें रूप होतें.
तेथें नङ्प्रत्ययांतील ङकाराचे ऐवजीं ककारानुबन्ध
जोडला असतां इष्टम्. येथीलप्रमाणें यज्ञः येथेंही
संप्रसारण झाल्यानें भलतेंच रूप होईल.

१६. सर्वत्रच ककार अनुबन्ध जोडला असतां
'जाग्रोऽविचि०' येथें ङित्सु याचे ऐवजीं कित्सु असें

म्हटलें पाहिजे. तेव्हां जागृतः या उदाहरणामध्ये
जसा 'जाग्रो०' या सूत्रानें गुण होत नाही, तसा
'सार्वधातुकमपित्' यानेंहि कित्वाचा अतिदेश
केला आहे म्हणून, जागरितवान् येथेंही गुण न
झाल्यानें जाग्रितवान् असें भलतेंच रूप होईल.

१७. आतां सर्वच ठिकाणीं ककार किंवा ङकार
असा एकच अनुबन्ध जोडला असतां 'जाग्रो०' या
सूत्रामध्ये कित् किंवा ङित् असें एकच धातलें
पाहिजे, तेव्हां जागरितवान् येथें गुण साधत नाही.
संबव 'जागरितवान् या उदाहरणामध्ये 'जसा
'जाग्रो०' या सूत्रानें गुण होतो' हा भाष्यांतील
दृष्टान्त जुळत नाही. तथापि जागरितवान् या उदा-
हरणाच्या सिद्धीकरितां 'जाग्रो०' या सूत्रामध्ये जर
कित् किंवा ङित् यांपैकीं कोणतेंच पद धातलें नाही
तर वरील ग्रंथ जुळून येतो असें समजावें.

यथेह भवति लूत्वा पूत्वा श्र्युकः किति
[७.२.११] इतीट्प्रतिषेध एवं नुविता
धुविता अत्रापि प्राप्नोति ॥

क्त्वायां कित्प्रतिषेधश्च ॥ ११ ॥

क्त्वायां कित्प्रतिषेधश्च प्रयोजनम् ।
किं च । इट्प्रतिषेधश्च । नेत्याह । अदेशे-
ऽयं चः पठितः । क्त्वायां च कित्प्रतिषेध
इति । यथेह भवति देवित्वा सेवित्वा न

क्त्वा सेट् [१.२.१८] इति प्रतिषेध
एवं कुटित्वा पुटित्वा अत्रापि प्राप्नोति ॥
अथवा देश एवायं चः पठितः । क्त्वायां
कित्प्रतिषेधश्चेट्प्रतिषेधश्च । कित्प्रतिषेध
उदाहृतम् । इट्प्रतिषेधः । यथेह भवति
लूत्वा पूत्वा श्र्युकः किति इतीट्प्रतिषेधः
एवं नुवित्वा धुवित्वा अत्रापि प्राप्नोति ।
स्यादेतत्प्रयोजनं यद्यस्य नियोगत आति-

जसा इडागमाचा निषेध होतो तसा नुविता,
धुविता, या उदाहरणामध्ये देखील त्या सूत्रानें
इडागमाचा निषेध होऊं लागेल.

(वा.११) क्त्वाप्रत्ययाला कित्वाचा निषेध
होणें हा कित् आणि डित् प्रत्यय निरनिराळे
करण्याचा उपयोग आहे. आणखी—

आणखी म्हणजे काय ?

आणखी म्हणजे इडागमाचा निषेध होणें.
'आणखी' या शब्दानें 'इडागमाचा निषेध
होणें' हें जें गृहीत धरलें आहे तें बरोबर
नाहीं. वस्तुतः विचार केला असतां वार्तिक-
करांनीं या वार्तिकामध्ये 'च' म्हणजे आणखी
हा शब्द भलत्याच ठिकाणीं घातला आहे
असें दिसतें. तो शब्द वास्तविक क्त्वाशब्दाच्या
पुढें पाहिजे आहे. उदाहरण असें की, देवित्वा,
सेवित्वा. या उदाहरणामध्ये जसा 'न क्त्वा
सेट्' (१।२।१८) या सूत्रानें कित्वाचा निषेध
होतो तसा कुटित्वा, पुटित्वा, या उदाहरणामध्ये
देखील कित्वाचा निषेध होऊं लागेल.

१८. 'गाङ्कुटा०' या सूत्रानें कित्वाचा अति-
देश केला असतां लूत्वा येथीलप्रमाणें नुविता येथें
तुच् प्रत्ययाला कित्वाचा अतिदेश झाल्यानें 'श्र्युकः
किति' (७।२।११) यानें इडागमाचा निषेध प्रसक्त
होईल.

१९. देवित्वा या उदाहरणामध्ये 'न क्त्वा सेट्'
या सूत्रानें कित्वाचा निषेध झाल्यानें जसा गुण
होतो तसा कुटित्वा येथेंही होईल.

२०. सर्वत्र ककार अनुबन्ध केला असतां
'गाङ्कुटा०' यानेंही कित्वाचाच अतिदेश केला
जाणार. तेव्हां लूत्वा वगैरे स्थलीं जसा 'श्र्युकः' यानें

अथवा वार्तिककारांनीं प्रकृत वार्तिकामध्ये
जो 'च' म्हणजे 'आणखी' हा शब्द घातला
आहे तो योग्य ठिकाणीं च घातला आहे.
म्हणजे क्त्वाप्रत्ययाला कित्वाचा निषेध
'आणखी' या शब्दानें त्या क्त्वाप्रत्ययालाच
इडागमाचा निषेध होणें हा डित् आणि कित्
निरनिराळे प्रत्यय सांगण्याचा उपयोग आहे.
त्यांपैकी कित्वाच्या निषेधाचें उदाहरण
आतांच दाखविलें. इडागमाच्या निषेधाचें
उदाहरण असें की, लूत्वा, पूत्वा या उदाहर-
णामध्ये श्र्युकः किति' (७।२।११) या सूत्रानें
जसा इडागमाचा निषेध होतो तसा नुवित्वा,
धुवित्वा या उदाहरणामध्ये देखील त्या
सूत्रानें इडागमाचा निषेध होऊं लागेल.

हा उपयोग संभवे, पण जर प्रकृतसूत्रानें
केलेल्या अतिदेशानें प्राप्त झालेलें जें क्त्वा-
प्रत्ययाला डित्त्व तें त्याच विधीच्या जोरावर त्या
त्वाप्रत्ययाच्या वास्तविक मूलच्या कित्वाचां
बाध करील. वास्तविक विचार केला असतां

इडागमाचा निषेध होतो तसा नू-त्वा असें असतां
येथेंही श्र्युकः' यानें इण्निषेध होईल. म्हणून
'गाङ्कुटा०' या सूत्रानें डित्वाचा अतिदेश केला
तेव्हां क्त्वाप्रत्ययाला डित्वाचा अतिदेश केला तरी
विरोध नसल्यानें डित्त्वानें कित्वाची निवृत्ति होणार
नसल्यानें 'श्र्युकः' यानें इण्निषेध होणारच. तेव्हां
डित्वाचा अतिदेश करण्याचा येथें उपयोग होत
नाहीं अशी शंका येते. त्याकरितां आतिदेशिक
डित्त्वानें औपदेशिक कित्वाचा येननाप्राप्त्यानें
बाध करावयाचा असा या भाष्याचा आशय
समजावा.

देशिकेन डित्वेनौपदेशिकं कित्त्वं बाध्येत । सत्यपि तु डित्वे किदेवैषः । तस्मान्नूत्वा धूत्वेत्येव भवितव्यम् ।

[विज इट् ॥ १. २. २]

[विभाषोर्णोः ॥ १. २. ३.]

सार्वधातुकमपित् ॥ १. २. ४.

सार्वधातुकग्रहणं किमर्थम् । अपि-
द्वितीयत्युच्यमान आर्धधातुकस्याप्यने-
नापितो डित्वं प्रसज्येत । कर्ता हर्ता ।
नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नाने-

नार्धधातुकस्यापितो डित्वं भवतीति
यद्यमार्षधातुकीयान्कांश्चिन्डितः करोति
चङङ् नजिङ्ङ्वनिबथङ् नङः । सार्वधातु-
केऽप्येतज्ज्ञापकं स्यात् । नेत्याह । तुल्य-
जातीयस्य ज्ञापकम् । कश्च तुल्यजातीयः ।
यथाजातीयकाश्चङङ् नजिङ्ङ्वनिबथङ्-
नङः । कथंजातीयकाश्चैते । आर्धधातुकाः ॥
यद्येतदस्ति तुल्यजातीयस्य ज्ञापकमिति
चङङ्ङौ लुग्विकरणानां ज्ञापकौ स्यातां
नजिङ्ङ्वर्तमानकालानां ङ्वनिबभूतकाला-

तसा बाध होत नाही. तेव्हा न् वगैरे धातूंच्या
क्त्वाप्रत्ययसूत्रानें डित् असा जरी समजला
गेला तरी तो मूलचा क्त्वाप्रत्यय कित् आहे तो
आहेच. तेव्हां अर्थातच तेथें 'श्रुकः किति'
(७।२।११) या सूत्रानें इडागमाचा निषेध
होऊन नूत्वा, धूत्वा, अशींच रूपें होतात.^{२१}

(सू. ४) या सूत्रामध्ये 'सार्वधातुकम्' असें
कशाकरितां म्हटलें आहे ?

'पित्भिन्न जो प्रत्यय तो डित् होतो'
एवढेंच म्हटलें तर जो पित्भिन्न आर्धधातुक
प्रत्यय त्याला देखील प्रकृतसूत्रानें डित्व होऊं
लागेल; उदा. कर्ता, हर्ता.

हा दोष येत नाही. कारण ज्या अर्थी हा
आचार्य पाणिनि कांहीं आर्धधातुक प्रत्ययांना
इत्संज्ञक ङकार लावतो त्यावरून तो असें
सुचवितो की, पित्भिन्न अशा आर्धधातुक
प्रत्ययाला प्रकृतसूत्रानें डित्व होत नाही.
पाणिनीनं प्रत्यक्ष इत्संज्ञक ङकार लावलेले
आर्धधातुक प्रत्यय चङ्, अङ्, नजिङ्, ङ्वनिप्,
अथङ् आणि नङ् हे होत.

'कर्ता, हर्ता वगैरे उदाहरणांमध्ये तास्

२१. कुटिता वगैरे स्थळीं कित्त्व प्राप्त नसतांही
डित्वाचा आरंभ केला आहे, तेव्हां कित्त्वं हें ना-
प्राप्त नसल्यानं त्याचा आतिदेशिक डित्वानें बाध
होणार नाही. एकंदरीत ककार, ङकार, असे निर-
निराळे अनुबंध जोडण्याचें हें फल होत नाही.

१. 'ओविजी भयचलनयोः' हा जो विजधातु,
त्याच्यापुढील इडागम झालेला जो प्रत्यय तो डित्प्रत्य-

या प्रत्ययाला प्रकृतसूत्रानें डित्व होत नाही'
अशाबद्दल जें हें ज्ञापक दाखविलें तें सार्व-
धातुक प्रत्ययांना देखील लागू पडेल.

सार्वधातुक प्रत्ययांना तें ज्ञापक लागू
पडत नाही असें आम्ही म्हणतो. कारण
चङ् वगैरे प्रत्ययांना जो ङकार लावला आहे
तो येथें ज्ञापक म्हणून सांगितला आहे. तेव्हां
अर्थातच चङ् वगैरे प्रत्ययांच्या जातीचे जे
प्रत्यय असतील त्यांच्यासंबंधानेंच तें ज्ञापक
लागू पडेल.

त्यांच्या जातीचे म्हणजे कसे ?

चङ्, अङ्, नजिङ्, ङ्वनिप्, अथङ्
आणि नङ् हे प्रत्यय ज्या जातीचे आहेत
तशा जातीचे.

चङ् वगैरे प्रत्यय कोणत्या जातीचे आहेत ?

चङ् वगैरे प्रत्यय आर्धधातुकसंज्ञक आहेत.

आपल्या जातीच्या प्रत्ययांच्या संबंधानेंच
हें ज्ञापक लागू होतें असेंच जर असेल तर
चङ् वगैरे प्रत्ययांपैकीं चङ् आणि अङ् हे दोन
प्रत्यय लुङ्प्रत्यय पुढें असतांना मध्ये होणा-
ऱ्या विकरणप्रत्ययांसंबंधानें ज्ञापक होतील.

यासारखा समजावा; जसें--उद्विजिता, उद्विजितुम्.

१. ऊर्णुज्धातूच्या पुढील जो इडागम झालेला
प्रत्यय तो विकल्पानें डित्प्रत्ययासारखा समजावा;
जसें--प्रोर्णविता, प्रोर्णुविता.

१. ज्यांत पकार इत्संज्ञक नाही असा जो सार्व-
धातुक नांवाचा प्रत्यय तो डित्प्रत्ययासारखा सम-
जावा; जसें-कुरुतः वगैरे.

नामथङ्शब्द औणादिकानां नङ्शब्दो
घञर्थानाम् । तस्मात्सार्वधातुकग्रहणं कर्त-
व्यम् ॥

किं पुनरयं पर्युदासो यदन्यत्पित इति ।
आहोस्वित्प्रसज्यायं प्रतिषेधः पित्रेति ।
कश्चात्र विशेषः ।

अपिन्डिदिति चेच्छबेकादेशप्रतिषेध
आदिवत्त्वात् ॥ १ ॥

अपिन्डिदिति चेच्छबेकादेशे प्रतिषेधो

वक्तव्यः । च्यवन्ते प्लवन्ते । किं कार-
णम् । आदिवत्त्वात् । पिदपितोरेका-
देशोऽपित आदिवत्स्यात् । अस्यन्यत्पित
इति कृत्वा डित्त्वं प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि
प्रसज्यप्रतिषेधः पित्रेति ।

न पिन्डिदिति चेदुत्तमैकादेशप्रति-
षेधः ॥ २ ॥

पित्रेति चेदुत्तमैकादेशे प्रतिषेधः
प्राप्नोति । तुदानि लिखानि । किं कारणम् ।

अथङ् या प्रत्ययाचा इकार वर्तमान काल
दाखविणाच्या प्रत्ययासंबंधानेच शापक होईल.
इवनिप् या प्रत्ययाचा इकार भूतकाल
दाखविणाच्या प्रत्ययासंबंधानेच शापक होईल.
अथङ्प्रत्ययाचा इकार उणादि प्रत्ययांच्या सं-
बंधानेच शापक होईल. आणि नङ्प्रत्ययाचा
इकार हा घञ्प्रत्ययाच्या अर्थी सांगितलेले जे
प्रत्यय त्यांच्यासंबंधानेच शापक होईल. एकंद-
रीत, कर्ता वगैरे उदाहरणामधील जो तासू हा
प्रत्यय त्याच्यासंबंधाने या वर दाखविलेल्या
शापकापैकी कोणतेच शापक लागू पडत नस-
ल्यामुळे प्रकृतसूत्राने डित्व होईल असा दोष
येतो. त्याकरिता या प्रकृतसूत्रामध्ये 'सार्वधातु-
कम्' असे म्हटले पाहिजे.

आतां या प्रकृत सूत्रामध्ये अपित् असें जे
म्हटले आहे त्याचा अर्थ कसा समजावा? म्हणजे
अपित् हा पर्युदास आहे की ज्याच्या योगाने
पित्भिन्न अशा प्रत्ययाला डित्व होतें असा
अर्थ होईल, किंवा अपित् हा प्रसज्यप्रतिषेध
आहे, म्हणजे प्रकृतसूत्राने सामान्यतः सर्व सार्व-
धातुक प्रत्ययांना डित्व सांगून तें डित्व पित्-
प्रत्ययाला प्राप्त झाल्यानंतर त्याचा निषेध 'पित्-
प्रत्यय डित् होत नाही' असा अर्थ होईल?

या दोन अर्थामध्ये फरक काय ?

(वा. १) पित्भिन्न प्रत्यय डित् होतो असें

२. च्युधातूहून लट्-झ-अन्तादेश (७।१।३),
शप् (३।१।६८), च्यु अ अन्ते असें असतां गुण कर-
ण्याचे पूर्वी निल असल्यामुळे किंवा वर्णद्वयावर

जर म्हटलें तर ज्या उदाहरणामध्ये शप् या
प्रत्ययाचा पुढील प्रत्ययावरोवर एकादेश होतो
तेथें प्रकृतसूत्राने डित्व होत नाही, असा निषेध
सांगितला पाहिजे; उदा.—च्यवन्ते, प्लवन्ते.
येथें निषेध कशाकरतां सांगितला पाहिजे
वरें ?

अन्तादिवच्च (६।१।८५) या सूत्राने परा-
दिवद्भाव होत आहे म्हणून च्यवन्ते या उदा-
हरणामध्ये शप् हा पित्प्रत्यय आणि अन्ते
हा पित्भिन्न प्रत्यय, या दोहोंमध्ये अतो गुणे
(६।१।९७) या सूत्राने झालेला जो अ हा
एकादेश तो अन्ते या पुढें असणाऱ्या पिद्-
भिन्न प्रत्ययाचा आद्यावयव आहे असें परादि-
वद्भावाने समजलें जाईल. तेव्हां अर्थातच तो
पित् जरी असला तरी 'पित्भिन्नप्रत्यय आहे'
असें समजून प्रकृतसूत्राने डित्व होऊं लागेल.

तर मग अपित् हा प्रसज्यप्रतिषेधच असूं
दे. म्हणजे सामान्यतः सर्व सार्वधातुक प्रत्य-
यांना डित्व सांगून पित्प्रत्ययासंबंधाने
'पित् हा डित् होत नाही' असा त्या डित्वाचा
निषेध समजला जाईल.

(वा. २) 'पित्प्रत्यय डित् होत नाही' असा
हा डित्वाचा निषेध मानला तर ज्या उदा-
हरणामध्ये विकरणप्रत्ययाचा उत्तम पुरुष
प्रत्ययावरोवर एकादेश होतो तेथें डित्वाचा

अवलंबून असल्याने अन्तरंग असल्यामुळे अतो गुणे
(६।१।९७) याने पररूपरूप एकादेश झाला आहे.

आदिवत्त्वादेव । पिदपितोरेकादेशः पित्
आदिवत्स्यात्तत्र पित्रेति प्रतिषेधः प्राप्नो-
ति ॥ यथेच्छसि तथास्तु । ननु चोक्त-
मुभयथापि दोष इति । उभयथापि न
दोषः । एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवदि-
ति स्थानिवद्भावाच्चवधानम् ॥

असंयोगाल्लिट् कित् ॥१.२.५॥

ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्वं गुणाद्विप्रति-
षेधेन ॥ १ ॥

ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्वं गुणाद्भ-
वति विप्रतिषेधेन । ववृते ववृधे ॥

उक्तं वा ॥ २ ॥

किमुक्तम् । न वा कसस्यानवकाश-
दपवादो गुणस्येति ॥ विषम उपन्यासः ।

निषेध होऊं लागेल; उदा. तुँदानि, लिखानि.

येथें डित्वाचा निषेध होण्याचें कारण काय ?

‘अन्तादिवच्च (६।१।८५) या सूत्रानें सांगितलेला परादिवद्भाव’ हेंच कारण होय. तुदानि या उदाहरणामध्ये आनि हा पित्प्रत्यय आणि मध्ये झालेला विकरण श हा अपित्प्रत्यय. या दोहोंमध्ये झालेला जो दीर्घ एकादेश तो पुढील प्रत्ययाचा आद्यावयव होईल, आणि त्यामुळे ‘पित्प्रत्यय हा डित् होत नाही’ असा निषेध होऊं लागेल.

तर मग येथें अपित् याचा अर्थ तुला वाटेल तसा कर. कांहीं हरकत नाही.

पण आतांच दोन्ही तऱ्हांनीं दोष दाखविला आहे ना ?

हा दोन्ही तऱ्हांनीं दाखविलेला दोष येत नाही. कारण च्यवन्ते आणि तुदानि या दोन्ही उदाहरणामध्ये विकरणप्रत्ययाचा पुढील प्रत्ययाबरोबर झालेला जो एकादेश त्याला पूर्वाला विधि कर्तव्य असतांना अचः परस्मिन् (१।१।५७) या सूत्रानें सांगितलेला स्थानिव-

द्भाव होत आहे. तो स्थानिवद्भाव झाला असतां मध्ये विकरणप्रत्ययानें व्यवधान येतें. (तेव्हां च्यवन्ते या उदाहरणामध्ये विकरणप्रत्यय शप् असल्यामुळे गुण होईल, आणि तोदानि येथें विकरणप्रत्यय श असल्यामुळे गुण होणार नाही.)

(सू.५, वा.१०) ज्या धातूंच्या उपधेला ऱ्हस्व ऋकार आहे अशा धातूंच्या पुढील लिट्प्रत्ययाला प्रकृतसूत्रानें प्राप्त झालेलें जें कित् तें गुणापेक्षां पूर्वविप्रतिषेधानें अगोदर होतें असें म्हणावें.

उदा— ववृते, ववृधे, वगैरे.

(वा.२) अथवा सांगितलेंच आहे.

तें काय सांगितलें आहे ?

असें सांगितलें आहे कीं ‘न वा कसस्यानवकाशत्वादपवादो गुणस्य’ (३।१।४५ वा.) कसप्रत्ययासंबंधानें पूर्वविप्रतिषेध सांगावयास नको. कारण कसप्रत्यय अनवकाश असल्यामुळे तो गुणाचा अपवादच होत आहे.’ तेव्हां तसेंच ववृते या उदाहरणामध्ये देखील प्रकृतसूत्रानें

३. तुद् लिख्, या धातूंहून ‘लोट्-मेनिः’ (३।४।८९) यानें मिप् प्रत्ययाला नि आदेश, त्याला आङ् आगम (३।४।९२), मध्ये श प्रत्यय, तुद् अ आनि असें असतां अकार आणि आकार यांचा सर्वण दीर्घ (६।१।१०१) केला असतां अपित् शप्रत्यय व पित् आङागम यांच्या एकादेशाला ‘अन्तादिवत्’ या सूत्रानें परादिवद्भावानें पित्व समजलें जात असल्यामुळे ‘पित् हा डित् होत नाही’ या प्रकृत सूत्रानें डित्वनिषेध होईल, आणि गुण होऊन तोदानि असें भलतेंच रूप होईल.

१. संयोगाच्यापुढें नसलेला जो अपित् लिट्

प्रत्यय तो कित्प्रत्ययासारखा समजावा, जसें-विभि-
दतुः वगैरे.

२. वृत्तु, वृधु, धातूंहून लिट्प्रत्यय; त, एश्, द्वित्व, वगैरे होऊन ववृत् ए असें असतां लिटाला कित्व मानलें तर निषेधामुळे गुण येऊं शकत नाही, आणि पूर्वी गुण केला तर संयोगाच्या पुढें असल्यानें लिटाला कित्व येऊं शकत नाही. एकंदरीत गुण आणि कित्व या उभयतांलाही अनित्यत्व असल्यामुळे पर असल्यामुळे गुण प्राप्त होतो त्याचें पूर्वविप्रतिषेधानें वारण केलें आहे.

युक्तं तत्र यदनवकाशं कित्करणं गुणं
बाधत इह पुनरुभयं सावकाशम् । कि-
त्करणस्यावकाशः । ईजतुः ईजुः । गुण-
स्यावकाशः । वर्तित्वा वर्धित्वा । इहो-
भयं प्राप्नोति । ववृते ववृधे । परत्वा-
द्गुणः प्राप्नोति ॥ इदं तर्ह्युक्तमिष्टवाची
परशब्दो विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भव-
तीति ॥

इन्धि भवतिभ्यां च ॥१.२.६॥
किमर्थमिदमुच्यते । इन्धेः संयोगार्थं
वचनं भवतेः पिदर्थम् ॥ अयं योगः
शक्योऽवक्तुम् । कथम् ।
इन्धेश्छन्दोविषयत्वाद्बुवो बुको नि-
त्यत्वात्ताभ्यां किद्वचनानर्थक्यम् ॥१
इन्धेश्छन्दोविषयो लिट् । न ह्यन्त-
रेण छन्द इन्धेरनन्तरो लिङ् लभ्यः ।

प्राप्त झालेलें कित्त्व गुणाचा अपवाद होईल.
पण कस प्रत्ययासंबंधानें हा जो तुम्ही
दृष्टान्त दाखविला तो बरोबर नाही. कारण
त्यांत आणि यांत फरक आहे. तो असा की
जर अलिखत् वगैरे उदाहरणामध्ये कसप्रत्य-
याचा अगोदर गुण होईल तर त्या कसप्रत्य-
याला लावलेल्या ककाराचा कांहीं उपयोग
नाहीं असें होईल. तेव्हां तें कसप्रत्ययाचें
कित्त्व अनवकाश होत असल्यामुळे त्याच्या
जोरावर तेथें कसप्रत्ययानें गुणाचा बाध होतो
हें बरोबरच आहे. पण प्रकृत विषयामध्ये मात्र
तसें नाही. कारण येथें दोहोंनाही चारितार्थ्य
मिळत आहे. प्रकृतसूत्रानें सांगितलेल्या
कित्वाला ईजतुः, ईजुः, या उदाहरणामध्ये यजु-
धातूला 'वचिस्वपि०' (६।१।१५) या सूत्रानें
संप्रसारण करून चारितार्थ्य मिळत आहे.
तसेंच वर्तिता, वर्धिता, या उदाहरणामध्ये
गुणालाही चारितार्थ्य आहे. आणि ववृते, ववृधे,
या उदाहरणामध्ये कित्त्व आणि गुण हे
दोनही विधि प्राप्त होत आहेत. तेव्हां त्यांमध्ये
कित्वाचा बाध करून परत्वास्तव गुण होईल

३. लिङ् धातूहून लुङ्, तिप्, इकारलोप
(३।४।१००), मध्ये च्लिप्रत्यय, अडागम, अलिङ्,
लृत् असें असतां लवूपध गुण (७।३।७६) आणि
कस आदेश (३।१।४५) हे उभयतां प्रत्यय होत
आहेत. त्यांत पर असल्यामुळे जर प्रथमतः गुण
होईल तर कसप्रत्ययामध्ये इत्संबद्ध ककार जोडणें
निरूपयोगी ठरेल. तेव्हां त्याच्या जोरावर च्लि
कायम असतां प्राप्त झालेल्या गुणाचा बाध करा-
वयाचा. तसें प्रकृतस्थली ववृत् ए असें असतां गुण

असा दोष येतो.

तर मग 'उक्तं वा' या वार्तिकाचें तात्पर्य
असें समजावें की 'विप्रतिषेधे परम्' (१।४।२)
या सूत्रामध्ये पर हा शब्द इष्ट या अर्थाचा
आहे असें सांगितलेंच आहे.

तेव्हां दोन कायें एका उदाहरणामध्ये
विप्रतिषेधानें प्राप्त झालीं असतां तेथें त्यांमध्ये
जें इष्ट असेल तें होतें. तेव्हां ववृते या उदा-
हरणामध्ये कित्त्व इष्ट असल्यामुळे तें गुणाचा
बाध करून अगोदर होईल.

(सू.६) हें सूत्र कशाकरतां केलें आहे ?

इन्धधातूच्या शेवटीं संयोग असल्यामुळे
त्याच्यापुढील लिट्प्रत्ययाला पूर्वसूत्रानें कित्त्व
होणार नाही. त्याकरतां इन्धि असें सूत्रांत
म्हटलें आहे. तसेंच भूधातूच्या पुढील
लिट्प्रत्यय पित् असला तरी देखील त्याला
कित्त्व झालें पाहिजे. याकरतां सूत्रामध्ये
भवति असें म्हटलें आहे.

हें सूत्र न केलें तरी चालेल.

तें कसें ?

(वा.१) इन्धधातूच्या पुढें लिट्प्रत्यय
पूर्वी होईल तर धातूच्या शेवटीं संयोग होत अस-
ल्यामुळे कित्त्वविधायक प्रकृतसूत्राची प्राप्ति येत
नाहीं. तेव्हां कित्त्वविधायक सूत्राच्या जोरावर
गुणाचा बाध होईल.

४. खलकारांनीं सांगितलें आहे. कारण सूत्र-
कारांनींच 'विप्रतिषेधे' (१।४।२) या सूत्रामध्ये
पर हा शब्द इष्ट या अर्थी धातला आहे.

१. इन्ध् धातु आणि भूधातु यांच्या पुढील लिट्-
प्रत्यय कित्प्रत्ययासारखा समजावा; उदा. इंधे, बभूव.

आमा भाषायां भवितव्यम् । भुवो वुको नित्यत्वात् । भवतेरपि नित्यो वुक् । कृतेऽपि प्राप्नोत्यकृतेऽपि । ताभ्यां किद्वचनानर्थक्यम् । ताभ्यामिन्धिभवतिभ्यां किद्वचनमनर्थकम् ॥

मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः

क्त्वा ॥१.२.७॥

किमर्थं मृडादिभ्यः परस्य क्त्वः कित्त्वमुच्यते किदेव हि क्त्वा । न क्त्वा सेट् [१.२.१८] इति प्रतिषेधः प्राप्नोति

तद्बाधनार्थम् ॥ यदि तर्हि मृडादिभ्यः परस्य क्त्वः कित्त्वमुच्यते नार्थो न क्त्वा सोडित्यनेन कित्त्वप्रतिषेधेन । इदं नियमार्थं भविष्यति । मृडादिभ्य एव परस्य क्त्वः कित्त्वं भवति नान्येभ्य इति । यदि नियमः क्रियत इहापि तर्हि नियमान्न प्राप्नोति । लूत्वा पूत्वा । अत्राप्य- कित्त्वं प्राप्नोति । तुल्यजातीयस्य नियमः । कश्च तुल्यजातीयः । यथाजातीयको मृडादिभ्यः परः क्त्वा । कथंजातीयकश्च

वैदिक प्रयोगांमध्येच होणार आहे. कारण वैदिक प्रयोगांशिवाय इन्धधातूच्या पुढें अव्यवहित लिट्प्रत्यय मिळत नाही. तशा ठिकाणीं म्हणजे लौकिक प्रयोगांमध्ये लिट् प्रत्यय पुढें असतां इन्धधातूच्या पुढें 'इजादेश्च०' (३।१। ३६) या सूत्रानें आमप्रत्यय होणार आहे. तसेंच भूधातूला सांगितलेला वुक् आगम नित्य आहे. बभूव या उदाहरणामध्ये भुवो वुक् (६।४।८८) या सूत्रानें प्राप्त झालेला वुक् आगम गुण केला तरी प्राप्त होतो आणि गुण करण्याच्या पूर्वीही प्राप्त होतो. तेव्हां अर्थातच तो वुक् आगम नित्यत्वास्तव गुणाचा बाध करील. तेव्हां इन्ध आणि भू या दोन धातूंच्या पुढील लिट्प्रत्ययाला जें प्रकृतसूत्रानें कित्त्व सांगितलें आहे तें निरर्थक होय.

(सू.७) मृड्, मृद्, वगैरे धातूंच्या पुढील क्त्वाप्रत्ययाला जें प्रकृतसूत्रानें कित्त्व सांगितलें आहे तें कशाकरतां ? तें सांगावयास नको. कारण क्त्वा हा प्रत्यय मूळचाच कित् आहे म्हणजे ककारेत्संज्ञक आहे.

परंतु त्या क्त्वा या प्रत्ययाला इट् आगम झाला असतां 'न क्त्वा सेट्' (१।२।१८) या सूत्रानें कित्त्वाचा निषेध प्राप्त होतो. त्या नि-

षेधाचा बाध करण्याकरतां हें सूत्र केलें आहे.

पण जर मृड्, मृद् वगैरे धातूंच्या पुढील क्त्वाप्रत्ययाला 'न क्त्वा सेट्' या निषेधाचा बाध करून प्रकृतसूत्रानें कित्त्व सांगितलें आहे तर मग 'न क्त्वा सेट्' या सूत्रानें केलेला जो कित्त्वाचा निषेध तो निरर्थक होय. कारण तो निषेध केला नाही तर हें प्रकृत सूत्र नियमार्थ होईल आणि काम भागेल. तो नियम असा की, क्त्वाप्रत्ययाला जर कित्त्व मानावयाचें असेल तर मृड्, मृद् वगैरे धातूंच्या पुढील क्त्वाप्रत्ययालाच कित्त्व मानावें. म्हणजे अर्थातच इतर धातूंच्यापुढील क्त्वाप्रत्ययाला कित्त्व मानतां येणार नाही.

पण जर असा हा नियम केला तर ह्याच नियमावरून लूत्वा, पूत्वा, या उदाहरणांमध्ये देखील क्त्वाप्रत्ययाला कित्त्व मानतां येणार नाही. म्हणजे प्रकृत नियमाच्या जोरावर क्त्वाप्रत्यय मूळचा कित् असून देखील तो कित् समजला जाणार नाही.

पण हा जो प्रकृतसूत्रानें कित्त्वाच्या संबंधानें नियम केला आहे तो सजातीयाच्या संबंधानेंच आहे.

सजातीय असा क्त्वाप्रत्यय तो कोणता ?

१. मृड, मृद्, गुध, कुष, क्लिश, वद आणि वस या धातूंच्या पुढील जो क्त्वाप्रत्यय तो कित्प्रत्ययासारखा समजावा. 'न क्त्वा सेट्' (१।२।१८) या

कित्त्वनिषेधाच्या अपवादादाखल हें सूत्र लिहिलें आहे; उदा.—मृडित्वा.

मृडादिभ्यः परः क्त्वा । सेट् ॥ एवमप्य-
स्त्यत्र कश्चिद्विभाषितेत् सोऽनिटां निया-
मकः स्यात् । अस्तु तावद्ये सेट्स्तेषां
ग्रहणं नियमार्थं य इदानीं विभाषितेत्
तस्य ग्रहणं विध्यर्थं भविष्यति ॥

रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः

संश्च ॥ १.२.८ ॥

स्वपिप्रच्छयोः सन्तर्धं ग्रहणं किदेव
हि क्त्वा ॥

मृड्, मृद्, वगरे धातूच्या पुढील क्त्वा प्र-
त्यय जसा आहे तशा प्रकारचा जो क्त्वा-
प्रत्यय तो सजातीय होय.

मृड्, मृद्, वगरे धातूच्या पुढील क्त्वाप्रत्यय
कशा प्रकारचा आहे ?

तो क्त्वाप्रत्यय सेट् आहे म्हणजे इडागम
झालेला आहे. (तेव्हा अर्थातच 'लूत्वा, पूत्वा,
या उदाहरणामध्ये क्त्वाप्रत्ययाला इडागम
झाला नसल्यामुळे त्या क्त्वाप्रत्ययाचे कित्त्व
प्रकृत नियमाने दूर करता येणार नाही.)

पण असें मानलें तर प्रकृतसूत्रामध्ये
उच्चारलेल्या मृड्, मृद्, वगैरे धातूमध्ये एक
धातु म्हणजे क्लिश् हा विभाषितेत् आहे
म्हणजे त्याच्यापुढील क्त्वाप्रत्ययाला 'क्लिश्ः
क्त्वा' (७।२।५०) या सूत्राने इडागम विक-
ल्पाने होत आहे. तेव्हा अर्थातच त्या क्लिश्-
धातूच्या पुढील क्त्वाप्रत्ययाला एकदां इडा-
गम होत नसल्यामुळे तो अनिट् क्त्वाप्रत्य-
यासंबंधाने कित्त्वाचा नियम करू शकेल आणि
तसें झालें असता लूत्वा वगैरे उदाहरणामध्ये
दोष येईल.

ह्या सूत्रामध्ये जे सेट् धातु उच्चारले
आहेत तेवढेच आपण नियमार्थक समजूं
आणि 'जो क्लिश् हा धातु विभाषितेत् आहे तो

१. रुद्, विद्, सुप्, ग्रह्, स्वप् आणि प्रच्छ या
धातूंच्या पुढील सन् प्रत्यय आणि क्त्वाप्रत्यय हे
कित्त्व समजावत; उदा. रुदिषति, रुदित्वा.

ईको झल् ॥ १.२.९ ॥

किमर्थमिकः परस्य सनः कित्त्व-
मुच्यते ।

इकः कित्त्वं गुणो मा भूत्

इकः कित्त्वमुच्यते गुणो मा भूदिति ।

चिचीषति तुष्टूषति ॥ नैतदस्ति प्रयो-
जनम् ।

दीर्घारम्भात्

दीर्घत्वमत्र बाधकं भविष्यति ॥

त्याच्यापुढील इडागम झालेल्या क्त्वा प्रत्य-
याला कित्त्वाचा विधि सांगण्याकरता उच्चा-
रला आहे' असें समजूं म्हणजे कांहीं दोष
येत नाही.

(सू.८) ह्या सूत्रामध्ये स्वप् आणि प्रच्छ
हे जे दोन धातु त्यांच्यापुढील फक्त सन्-
प्रत्ययाला कित्त्व होण्याकरतांच उच्चारले
आहेत. त्यांच्यापुढील क्त्वाप्रत्ययाला कित्त्व
होण्याकरतां उच्चारले नाहीत. कारण ते दोन
धातु अनिट् असल्यामुळे त्यांच्यापुढील क्त्वा-
प्रत्ययाचे कित्त्व मूळचे आहे तें कायमच
राहत आहे.

(सू.९) इगन्त धातूच्या पुढील सन्प्रत्य-
याला जें हें प्रकृत सूत्राने कित्त्व सांगितलें
आहे तें कशाकरतां ?

(वा.१) इगन्तधातूच्या पुढील सन्प्रत्ययाला
कित्त्व सांगण्याचा उपयोग असा की त्या
इगन्त धातूला 'सार्वधातुकार्ध०' (७।३।८४)
या सूत्राने प्राप्त झालेला गुण होऊं नये;
उदा०—चिचीषति, तुष्टूषति. येथें सन्प्रत्यय
कित्त्व झाल्यामुळे क्लिति च (१।१।५) या सूत्राने
गुणाचा निषेध होत आहे.

कारण चिचीषति या उदाहरणामध्ये
'अज्झन०' (६।४।१६) या सूत्राने प्राप्त झालेला

१. इगन्त धातूच्या पुढील झलादि सन्प्रत्यय
कित्त्वप्रत्ययासारखा समजावा; उदा.—चिचीषति,
तुष्टूषति.

कृते भवेत् ।

कृते खलु दीर्घत्वे गुणः प्राप्नोति ॥

अनर्थकं तु

अनर्थकमेवं सति दीर्घत्वं स्यात् ॥

नानर्थकम् ।

ह्रस्वार्थम्

ह्रस्वानां दीर्घवचनसामर्थ्याद्गुणो न भविष्यति ॥ भवेद्ध्रस्वानां दीर्घवचनसामर्थ्याद्गुणो न स्यात्

दीर्घाणां तु प्रसज्यते ॥ १ ॥

दीर्घाणां तु खलु गुणः प्राप्नोति । ननु च दीर्घाणामपि दीर्घवचनसामर्थ्याद्गुणो न भविष्यति । न दीर्घाणां दीर्घाः प्राप्नुवन्ति । किं कारणम् । न हि भुक्तवान् पुनर्भुङ्क्ते न च कृतश्मश्रुः पुनः श्मश्रूणि कारयति । ननु च पुनः प्रवृत्तिरपि दृष्टा । भुक्तवांश्च पुनर्भुङ्क्ते कृतश्मश्रुश्च पुनः श्मश्रूणि कारयति ।

सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यम्

सामर्थ्यात्तत्र

पुनःप्रवृत्तिर्भवति

दीर्घ गुणाचा बाध करीलें.

परंतु चिचीषति या उदाहरणामध्ये गुणाचा बाध करून अगोदर दीर्घ केल्यानंतर त्याच्या मागून पुनः गुण प्राप्त होत आहे. तो गुण न होण्याकरतां प्रकृतसूत्रानें कित्त्व सांगितलें पाहिजे.

जर दीर्घ केल्यानंतर मागून प्राप्त झालेला गुण होईल तर दीर्घविधान व्यर्थ होईल.

पण मागून गुण झाला तरी दीर्घविधान निरर्थक होत नाही.

ज्या धातूच्या शेवटीं ह्रस्व वर्ण आहे त्यांना दीर्घ झाल्यानंतर त्याच्या जोरावर गुण होणार नाही. तेव्हां अर्थातच ह्रस्वान्त धातूंना दीर्घ विधानाच्या जोरावर मागून गुण होत नाही अशी कल्पना करून दीर्घविधानाला चारितार्थ्य मिळतें. म्हणून ज्या धातूच्या शेवटीं मूळचाच दीर्घ वर्ण असेल त्यांना सन्प्रत्यय पुढें असतांना गुण प्राप्त होत आहे.

पण धातूच्या शेवटीं मूळचा जरी दीर्घ

वर्ण असलातरी देखील अज्जन० (६।१।१६) या सूत्रानें त्या दीर्घालाच दीर्घ करून त्याच्या जोरावर मागून प्राप्त झालेला गुण होणार नाही. पण मूळचाच दीर्घ असला तर त्या ठिकाणीं दीर्घालाच दीर्घ करतां येत नाही.

कां वरें ?

असें पाहा की लोकांमध्ये एकादा मनुष्य मूळचाच जर भोजन केलेला असला तर पुनः लगेच भोजन करण्यास प्रवृत्त होत नाही. तसेंच श्मश्रुकर्म केलेला मनुष्य लगेच पुनः श्मश्रुकर्म करण्यास प्रवृत्त होत नाही.

पण लोकामध्ये सुद्धां काहीं ठिकाणीं पुनः प्रवृत्ति झालेली दृष्टीस पडते. भोजन केलेला मनुष्य देखील एखादे वेळीं पुनः भोजन करण्यास प्रवृत्त झालेला दृष्टीस पडतो. तसेंच श्मश्रुकर्म केलेला मनुष्य देखील एखादे वेळीं पुनः श्मश्रुकर्म करण्यास प्रवृत्त झालेला दृष्टीस पडतो.

लोकामध्ये जी एखादे वेळीं तेंच काम

२. चिचीषति वगैरे उदाहरणांमध्ये अष्टाध्यायी-पाठक्रमानें परत्वास्तव दीर्घाचा (६।४।१६) बाध करून गुण (७।३।८४) होईल तर दीर्घ अनवकाश होईल. तेव्हां त्या जोरावर दीर्घ हा गुणाचा बाध करील. तेव्हां कित्त्व न सांगितलें तरी हरकत नाही.

३. अर्थात् अशा ठिकाणीं कायमचा बाध स्वीकारला पाहिजे म्हणजे दीर्घ झाल्यानंतरही गुण होणार नाही.

४. दीर्घस्थलीं मूळचाच दीर्घ आहे. व शब्द-स्वरूपांत फेरफार करणें हें तर शास्त्राचें मुख्य कर्तव्य आहे. तेव्हां दीर्घस्थलीं तें संभवत नाही म्हणून तेथें दीर्घशास्त्र प्रवृत्त होणार नाही आणि गुण होईल.

५. तेथें प्राप्त झालेला गुण परत फिरवून मूळ-स्वरूप कायम ठेवणें एवढ्याच कामाकरतां दीर्घ-शास्त्र प्रवृत्त होईल आणि त्यानें गुणाचा बाध होईल.

भोजनविशेषाच्छिल्पिविशेषाद्वा । दीर्घाणां
पुनर्दीर्घत्ववचने न किञ्चित्प्रयोजनमस्ति ।
अकृतकारि खल्वपि शास्त्रमभिवत् ।
तद्यथा । अग्निर्यद्दग्धं तद्दहति ॥ दीर्घाणा-
मपि दीर्घवचन एतत्प्रयोजनं गुणो मा
भूदिति । कृतकारि खल्वपि शास्त्रं पर्जन्य-
वत् । तद्यथा । पर्जन्यो यावदूनं पूर्णं च
सर्वमभिवर्षति ॥ यथैव तर्हि दीर्घवचन-
सामर्थ्याद्गुणो न भवत्येवमृदित्वमपि न

प्राप्नोति । चिकीर्षति जिहीर्षतीति ।

ऋदित्वं दीर्घसंश्रयम् ।

नाकृते दीर्घ ऋदित्वं प्राप्नोति । किं
कारणम् । ऋत इत्युच्यते ॥ भवेद्भ्रस्वानां
नाकृते दीर्घ ऋदित्वं स्याद्दीर्घाणां तु खल्व-
कृतेऽपि दीर्घत्व ऋदित्वं प्राप्नोति ।

दीर्घाणां नाकृते दीर्घे

दीर्घाणामपि नाकृते दीर्घ ऋदित्वं
प्राप्नोति । यदा दीर्घत्वेन गुणो बाधि-

करण्याकरतां पुनःप्रवृत्तिं झालेली दृष्टीस
पडते ती तेथे कांहीं तरी विशेष कारण झालें
असल्यामुळेच दृष्टीस पडते. म्हणजे कांहीं
विशेष पक्कान्न दृष्टीस पडेल तर पुनः भोजन
करण्यास प्रवृत्ति होईल. तसेंच एखादा चांगला
कारागीर दृष्टीस पडला तर पुनः श्मश्रुकर्म
करण्यास प्रवृत्ति होईल. पण येथे तर धातूच्या
शेवटीं मूळचाच दीर्घ वर्ण असल्यास त्याला
पुनः दीर्घ करण्याचा कांहीं एक उपयोग नाही.
आणि शास्त्र हें तर खरोखरच जें मूळचें नसेल
तें करून दाखविणारें आहे. अग्नीप्रमाणें हें
होय. तें असें की अग्नि हा जें मूळचें जळ-
लेलें नसेल तेंच जाळण्यास प्रवृत्त होतो. जें
मूळचेंच जळून गेलेलें असेल तें जाळण्यास
तो कधीं प्रवृत्त होत नाही. (तेव्हां ज्या धातूच्या
शेवटीं मूळचा दीर्घ वर्ण आहे त्यांना पुनः दीर्घ
होणार नाही, आणि तेथे गुण होऊं लागेल;
त्या गुणाचा निषेध करण्याकरतां प्रकृत-
सूत्रानें किंत्व सांगतलें आहे.)

पण या ठिकाणीं मूळचा दीर्घ असून
सुद्धां त्याला पुनः दीर्घ करण्यांत एक फायदा

होत आहे तो हा की त्या दीर्घाला गुण होऊं
नये. आतां मूळच्या जरी दीर्घ आहे तरी
देखील शास्त्र मूळचें स्वरूप जसें असेल तसेंच
हें कांही ठिकाणीं करून दाखविणारें असतें.
पर्जन्याप्रमाणें हें होय; जसें— पर्जन्य हा
सर्व ठिकाणीं सारखाच पडतो; ज्या ठिकाणीं
पाण्याची उणीव असेल त्या ठिकाणीं आणि
ज्या ठिकाणीं पाणी मूळचें पूर्ण भरलेलें असेल
त्या ठिकाणीं देखील पडतो. त्याप्रमाणें शास्त्रानें
दीर्घालाही दीर्घ होईल.

तर मग दीर्घ केल्यानंतर त्याच्या जोरावर
मागून प्राप्त झालेला गुण होत नाही त्याप्रमाणें
दीर्घ केल्यानंतर दीर्घ ऋकाराला प्राप्त झालेलें
इत्त्वही होणार नाही; उदा०—चिकीर्षति,
जिहीर्षति.

चिकीर्षति वगैरे उदाहरणामध्ये दीर्घ केला
नसतांना ऋकाराला इत्त्वाची प्राप्तिच येत नाही.
कां बरें ?

इत्त्व हें दीर्घ ऋकाराला सांगितलें आहे
म्हणून. (तेव्हां अर्थातच तेथे दीर्घ हा इत्त्वा-
ला उपजीव्यच होत असल्यामुळे त्या इत्त्वाचा

६. चिकीर्षति येथे दीर्घ केल्यानंतर जर गुण
होईल तर दीर्घविधायक शास्त्र सर्वथा निरर्थक होत
असल्यानें तें जसें गुणाचा कायमचा बाध करतें तसें
चिकीर्षति वगैरे स्थली दीर्घ केल्यानंतर इत्त्वाची
प्रवृत्ति झाली असतां दीर्घविधायक शास्त्र जर निर-
र्थक होईल तर त्यानें गुणाप्रमाणें ऋदित्वाचाही
बाध केला असता. पण तसें करण्यांत दीर्घ

विधान व्यर्थ होत नाही तर ऋदित्वाचें उद्देश्य
तयार करणें हेंच दीर्घ विधानाचें फल असल्यामुळे
चिकीर्षति येथे केलेल्या दीर्घांत इत्त्व परत फिरवि-
ण्याची शक्ति नाही. उलट इत्त्व आणून देण्याचीच
शक्ति आहे, सबब तेथे दीर्घाकडून इत्त्वाचा बाध
होत नाही.

तस्तत् उत्तरकालमृदित्वं भवति ॥

णिलोपस्तु प्रयोजनम् ॥ २ ॥

इदं तर्हि प्रयोजनं णिलोपो यथा स्यादिति । शीप्सति ॥ कास्ताः क निपतिताः । क कित्त्वं क णिलोपः । को वाभिसंबन्धो यत्सति कित्त्वे णिलोपः स्यादसति न स्यात् । एषोऽभिसंबन्धो यत्सति कित्त्वे सावकाशं दीर्घत्वं परत्वाणिणिलोपो बाध होत नाह्नी.)

पण ह्रस्व ऋकारान्त धातूविषयीं दीर्घ करण्याच्या पूर्वी ऋकाराला इत्त्व प्राप्त होत नाही हे खरे, परंतु जे धातु मूळचेच दीर्घ ऋकारान्त आहेत त्यांना दीर्घ करण्याच्या पूर्वी देखील ऋकाराला इत्त्व प्राप्त होत आहे. त्याची वाट काय ?

मूळचा दीर्घ ऋकार असला तरी त्याला दीर्घ केला नाही तर त्या ऋकाराला इत्त्व प्राप्त होत नाही. कारण इत्वाचा गुण बाधक आहे. तेव्हा गुणाचा बाध करून दीर्घ केल्यानंतरच तेथे ऋकाराला इत्त्व करता येते. (म्हणजे जोपर्यंत दीर्घ झाला नाही तोपर्यंत गुण हा इत्वाला होऊ देणार नाही.)

तर मग प्रकृतसूत्राचा णिप्रत्ययाचा लोप होणे हा उपयोग आहे; उदा.— शीप्सति.

अहो हे आहे तरी काय ? हे वाण फेकले कोणीकडे आणि पडतात कोणीकडे ? कारण प्रकृतसूत्राने सांगितले किंत्व कोणीकडे आणि णिप्रत्ययाचा लोप कोणीकडे यांमध्ये असा काय संबंध आहे की शीप्सति या उदाहरणामध्ये प्रकृतसूत्राने सन्प्रत्ययाला कित्त्व केलें तरच णिप्रत्ययाचा लोप होईल, आणि कित्त्व जर

७. तू धातूहून सन् प्रत्यय करून त्या सनाला 'सनिग्रह०' (७।२।१२) या सूत्राने इडागमाचा निषेध होतो. तू स असे असतां इत्त्व (७।१।१००) आणि गुण (७।१।८४) प्राप्त होतो. त्यांत गुण हा विप्रतिषेधाने इत्वाचा बाधक असल्यामुळे इत्त्व दूर सरले व गुण एकटा उरला. त्या गुणाचाही 'अज्झन०' (६।४।१६) हा दीर्घ कायमचा बाध करीत असल्यामुळे गुणाला मागे सारून दीर्घ केला तेव्हा

बाधेतऽसति पुनः कित्त्वेऽनवकाशं दीर्घत्वं यथैव गुणं बाधत एवं णिलोपमपि बाधेत । तत्र णिलोपस्यावकाशः । कारणा हारणा । दीर्घत्वस्यावकाशः । चिचीषति तुष्टूषति । इहोभयं प्राप्नोति । शीप्सति । परत्वाणिणिलोपः ॥ असत्यपि कित्त्वे सावकाशं दीर्घत्वम् । कोऽवकाशः । इस्भावः । निमित्सति प्रमित्सति ।

केले नाही तर णिप्रत्ययाचा लोप होणार नाही.

हे असंबद्ध भाषण आहे असे समजू नका. कित्त्व आणि लोप यांमध्ये तसा संबंधच आहे. तो असा की सन्प्रत्ययाला कित्त्व केले तर दीर्घाला गुणाशिवाय चारितार्थ्य येत असल्यामुळे शीप्सति या उदाहरणामध्ये दीर्घाचा णिलोपाने परत्वास्तव बाध होतो. आणि जर प्रकृतसूत्राने कित्त्व सांगितले नाही तर सर्व ठिकाणी गुणाची प्राप्ति येत असल्यामुळे जसा दीर्घ अनवकाशत्वास्तव गुणाचा बाध करतो तसा णिलोपाचाही बाध करील. (आतां प्रकृत सूत्राने कित्त्व सांगितले म्हणजे शीप्सति या उदाहरणामध्ये दीर्घाचा बाध करून परत्वास्तव णिलोप होत असतो. तो असा की,) कारणा, हारणा, या उदाहरणामध्ये दीर्घाची प्राप्ति नाही. तेथे णिलोपाला चारितार्थ्य आहे, तसेच चिचीषति, तुष्टूषति, या उदाहरणामध्ये णिलोपाची प्राप्ति येत नाही; तेथे दीर्घाला चारितार्थ्य आहे. आणि शीप्सति या उदाहरणामध्ये णिप्रत्ययाला दीर्घ आणि लोप हे दोनही विधि प्राप्त होत आहेत. तेव्हा अर्थातच तेथे दीर्घाचा बाध करून णिप्रत्ययाचा लोप होतो.

गुण कायमचा मागे सरला हे पाहून बाधकाची भीति राहिली नसल्याने आतां इत्त्व पुढे सरसावले.

८. पकारान्त झप् धातूच्यापुढे णिच् प्रत्यय, त्याच्यापुढे सन् प्रत्यय, त्याला 'सनीवन्तर्ध०' (७।२।४८) या सूत्राने इडागमाचा विकल्प सांगितला असल्यामुळे इडागम केला नाही, नंतर ईत्त्व (७।४।५५), अभ्यासलोप (७।४।५८) होऊन शीप्सति असे रूप सिद्ध होते.

मीनातिमिनोत्योर्दीर्घत्वे कृते मीग्रहणेन
ग्रहणं यथा स्यात् ॥ यथैव तर्ह्यसति
किञ्चै सावकाशं दीर्घत्वं परत्वाणिणलोपो
बाधत एवं गुणोऽपि बाधेत । तस्मात्किञ्चं
वक्तव्यम् ॥

इकः किञ्चं गुणो मा भूदीर्घार-
म्भात्कृते भवेत् ।

अनर्थकं तु ह्रस्वार्थं दीर्घाणां तु
प्रसज्यते ॥ १ ॥

सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यमृदित्वं
दीर्घसंश्रयम् ।

पण हैं म्हणणें बरोबर दिसत नाही. कारण
प्रकृतसूत्रानें किञ्च सांगितलें तरी देखील दी-
र्घाला चारितार्थ मिळत आहे.

तें कोठें ?

‘निमित्सति, प्रमित्सति, या उदाहरणामध्ये
‘सनि मीमा०’ (७।४।५४) या सूत्रानें मी याला
इस् आदेश होणें’ असा दीर्घ करण्याचा उ-
पयोग आहे. व्यादिगणांतील मी धातु आणि
स्वादिगणांतील मि धातु या दोनही धातूंना
सनि मीमा० (७।४।५४) या सूत्रानें इस् आदेश
झाला पाहिजे. तेव्हां ह्रस्व मिधातूला दीर्घ
केल्यानंतरच त्याचें ‘सनि मीमा०’ या सूत्रांतील
मी या शब्दानें ग्रहण होऊन इस् आदेश करतां
येतो, असा तेथें दीर्घ करण्याचा उपयोग संभवतो.

तर मग, आतां प्रकृतसूत्रानें किञ्च सांगितलें
नाहीं तरी देखील मित्सति या उदाहरणामध्ये
दीर्घाला चारितार्थ येत असल्यामुळें त्याचा
णिलोप बाध करतो, तसा चिचीषति या उदा-
हरणामध्ये गुण देखील त्या दीर्घाचा बाध
करील. याकरितां प्रकृतसूत्रानें किञ्च अवश्य
सांगितलें पाहिजे.

(सू.१०) येथें जें सूत्रकारांनीं हलन्तात् असें
म्हटलें आहे तें बरोबर दिसत नाही. कारण

१. इकाच्याजवळ असलेला जो हल् त्याच्या-
पुढील जो झलादि सन् तो कित्यपचासारखा सम-
जावा; उदा. -बुभुत्सते, पिपक्षति.

दीर्घाणां नाकृते दीर्घे णिलोपस्तु
प्रयोजनम् ॥ २ ॥

हलन्ताच्च ॥ १.२.१० ॥

अयुक्तोऽयं निर्देशः । कथं हीको
नाम हलन्तः स्यादन्यस्यान्यः । कथं
तर्हि निर्देशः कर्तव्यः । इग्वतो हल इति ।
यद्येवं यियक्षति अत्रापि प्राप्नोति । एवं
तर्हीगुपधाद्धलन्तादिति वक्ष्यामि । एव-
मपि दम्भेन प्राप्नोति । सूत्रं च भिद्यते ॥
यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तमयुक्तो-
ऽयं निर्देश इति । नायुक्तः । अन्तश्शब्दो-

हल् हा कसा वरें इकाचा अन्त्यावयव होऊं
शकेल ? वर्ण हे निरनिराले असल्यामुळें त्यांती-
ल एक दुसऱ्याचा अन्त्यावयव होत नसतो.

तर मग सूत्रांत कसें वरें म्हटलें पाहिजे ?

‘इग्वतो हलः’ असें म्हटलें पाहिजे. म्हणजे
ज्या धातूमध्ये इक् वर्ण आहे असा हलन्त
धातु असा त्याचा अर्थ होईल.

असें जर म्हटलें तर यियक्षति या उदाह-
रणामध्ये यज् धातूला द्वित्व केल्यानंतर यियज्
हा तसा होत असल्यामुळें प्रकृत सूत्रानें सन्
प्रत्ययाला किञ्च होऊं लागेल.

तर मग ‘इगुपधात् हलन्तात्’ असें म्हणूं,
म्हणजे ज्या धातूच्या उपधेला इक् आहे आणि
शेवटचा वर्ण हल् आहे तेथेंच सन्प्रत्ययाला
किञ्च होईल.

पण असें म्हटलें तरी देखील दम्भ धातूच्या
पुढील सन्प्रत्ययाला किञ्च प्राप्त होत नाही
हा दोष येतोच. आणि सूत्र देखील वरेंच
फिरविलें जात आहे.

तर मग पाणिनीनें मूळचें सूत्र जसें केलें
आहे तसेंच असूं दे.

पण आतांच म्हटलें आहे ना की हलन्तात्
हैं म्हणणें बरोबर दिसत नाही म्हणून ?

२. तेव्हां यियक्षति येथें ‘वचिस्वपि०’ (६।१।
१५) या सूत्रानें संप्रसारण होईल.

ऽयमस्त्येवावयववाची। तद्यथा। वस्त्रान्तः
वसनान्तः। वस्त्रावयवो वसनावयव
इति गम्यते। अस्ति सामीप्ये वर्तते।
तद्यथा। उदकान्तं गत इति। उदक-
समीपं गत इति गम्यते। तद्यः सामीप्ये
वर्तते तस्येदं ग्रहणम् ॥ एवमपि दम्भेर्न
सिध्यति। योऽत्रेकसमीपे हलन् तस्मा-
दुत्तरः सन्। यस्मादुत्तरः सन्नासा-
विकसमीपे हल्। एवं तर्हि

दम्भेर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचक-

त्वात्सिद्धम् ॥ १ ॥

हल्जातिर्निर्दिश्यते। इक उत्तरा या
हल्जातिरिति ॥

लिङ्सिचावात्मनेपदेषु

॥ १.२.११ ॥

कथमिदं विज्ञायते। आत्मनेपदं यौ
लिङ्सिचाविति। आहोस्विदात्मनेपदेषु
परतो यौ लिङ्सिचाविति। किं चातः।
यदि विज्ञायत आत्मनेपदं यौ लिङ्-
सिचाविति लिङ्विशेषितः सिजविशे-

हलन्तात् हैं जें म्हटलें आहे तें अयोग्य
आहे असें समजूं नये. कारण अन्त हा शब्द
अन्यावयव या अर्थाचा आहे; जसें 'वस्त्रान्तः,
वसनान्तः'. येथें 'वस्त्राचा शेवटचा अवयव,
वसनाचा शेवटचा अवयव' म्हणजे 'पदर'
अशा अर्थाचा बोध होतो. तसेंच अन्त
शब्दाचा दुसरा सामीप्य हाही अर्थ आहे.
जसें 'उदकान्तं गतः' येथें 'उदकाच्या जवळ
गेला' हा अर्थबोध होतो. तेव्हां सामीप्य या
अर्थाचा जो अन्तशब्द तो येथें पाणिनीनें
उच्चारला आहे.

पण असें मानलें तरी दम्भ् धातूच्या पुढील
सन्प्रत्ययाला प्रकृतसूत्रानें कित्त्व होणार नाही
हा दोष येत आहेच. कारण दम्भधातूला
सन्प्रत्यय पुढें असतांना 'दम्भ इच्च' (७।४।
५६) या सूत्रानें इच्च केल्यानंतर त्या इकाच्या
जवळ तो हल् नकार आहे त्याच्या पुढें सन्
नाहीं. कारण मध्ये भकारानें व्यवधान आहे.

३. दम्भधातूहून सन्प्रत्यय, 'सनीवन्त०' (७।२।
४९) यानें इडभाव, 'दम्भ इच्च' (७।४।५६) यानें
इत्त्व, हल्ग्रहण जातिपर आहे म्हणून प्रकृतसूत्रानें
सनाला कित्त्व होतें. नंतर नकारलोप (६।४।२४)
होतो, भष्मभाव वगेरे केल्यानें धिप्सति असें रूप
होतें, इगुपधाद्वलन्तात् असें सूत्र केलें तर इत्त्व
केल्यानंतर दिम्भ् हा धातु इगुपध होत नसल्यानें
त्याच्या पुढील सनाला कित्त्व होणार नाही.

४. इकाच्या पुढील जी हल्जाति तिच्यापुढील

आणि ज्या हलाच्या म्हणजे भकाराच्या पुढें
सन् आहे तो हल् इकाच्या जवळ नाही.

(वा.१) तर मग प्रकृतसूत्रामध्ये पाणि-
नीनें हा जो हल्शब्द उच्चारला आहे तो हल्-
जातीचा बोधक आहे. म्हणजे इकाच्या-
जवळ जे हल्व् जातीचे वर्ण—मग ते 'एक
किंवा अनेक' कसेही असोत—त्यांच्या पुढील
सन्प्रत्ययाला कित्त्व होतें, असा अर्थ झाला
म्हणजे कांहीं एक दोष येत नाही.

(सू.११) या सूत्राचा अर्थ कसा सम-
जावा? आत्मनेपदामधील जे लिङ् आणि
सिच् असा समजावा किंवा आत्मनेपद पुढें
असतांना जे लिङ् आणि सिच् असा समजावा?
यांत काय बरें फरक आहे?

फरक असा होतो की, आत्मनेपदामधील
जे लिङ् आणि सिच् असा अर्थ समजला
तर आत्मनेपद हें विशेषण लिङाला बरोबर
लागेल. परंतु सिच्प्रत्ययाला तें विशेषण

सनाला कित्त्व होतें असा या सूत्राचा अर्थ होतो.
पण जाति अमूर्त पदार्थ असल्यामुळे तिला अमुक्या-
हून पुढें किंवा अमुक्याहून मार्गे असें म्हणतां येत
नाहीं. तेव्हां तें म्हणणें त्या जातीला आश्रय असलेल्या
वर्णाकडून जुळवावें.

१. इकाच्या पुढील जो हल् त्याच्या पुढील जो
झलादि लिङ् किंवा आत्मनेपदाच्या मागील
सिच् तो कित्प्रत्ययासारखा समजावा; उदा. भित्सी-
ष्ट, अभित्त.

षितः । अथ विज्ञायत आत्मनेपदेषु पर-
तो यौ लिङ्सिचाविति सिज्विशेषितो
लिङ्विशेषितः ॥ यथेच्छसि तथास्तु ।
अस्तु तावदात्मनेपदं यौ लिङ्सिचाविति ।
ननु चोक्तं लिङ्विशेषितः सिज्विशेषित
इति । सिच्च विशेषितः । कथम् ।
आत्मनेपदं सिज्नास्तीति कृत्वात्मने-
पदपरे सिचि कार्यं विज्ञास्यते । अथवा

पुनरस्त्वात्मनेपदेषु परतो यौ लिङ्सि-
चाविति । ननु चोक्तं सिज्विशेषितो
लिङ्विशेषित इति । लिङ्च विशेषितः ।
कथम् । आत्मनेपदेषु परतो लिङ्ना-
स्तीति कृत्वात्मनेपदे लिङि कार्यं विज्ञा-
स्यते ॥ नैव वा पुनरर्थो लिङ्विशेषणे-
नात्मनेपदग्रहणेन । किं कारणम् । झलिति
वर्तते । आत्मनेपदेषु चैव लिङ् झला-

लावतां येणार नाहीं. आतां आत्मनेपद पुढें
असतांना जे लिङ् आणि सिच् असा अर्थ
समजला तर आत्मनेपद हें विशेषण सिचाला
बरोबर जुळेल, परंतु तें विशेषण लिङ्प्रत्ययाला
संभवत नाहीं.

तर मग येथें तुला वाटेल तसा अर्थ होऊं
दे. आत्मनेपदामधील जे लिङ् आणि सिच्
असा का अर्थ होईना, होऊं दे. कांहीं हर-
कत नाहीं.

पण आतांच सांगितलें ना की तसा अर्थ
केला तर आत्मनेपद हें विशेषण लिङाला
बरोबर जमतें, सिचाला तें विशेषण जमत
नाहीं ?

सिचालाही तें विशेषण देतां येतें.

तें कसें ?

तें असें की, सिच्प्रत्यय हा आत्मनेपदा-
मधील नसल्यामुळे अर्थातच आत्मनेपद पुढें
असतांना जो सिच्प्रत्यय त्यालाच तें कार्य
म्हणजे किंत्व सांगितलें आहे असें समजतां
येईल.

अथवा आत्मनेपद पुढें असतांना जे लिङ्

२. आत्मनेपदेषु ही निर्धारणसप्तमी घेतली
तर आत्मनेपदामधील जो लिङ्, अर्थात् आत्मनेपद
जो लिङ्, तो किंत्व होतो असा या सूत्राचा अर्थ
मनांत येतो. तेव्हां आत्मनेपदप्रत्यय हे लिङाचे
स्थानीच होत असल्यामुळे लिङाला आत्मनेपदांती-
ल असें जें विशेषण दिलें तें जुळून येत आहे. पण
सिच् हा लुङ् पुढें असतां त्याच्यामागें होत असतो;
तेव्हां त्या सिचाला आत्मनेपदामधील हें विशेषण
लागू करतां येणार नाही.

आणि सिच् असा अर्थ केला तरीही हरकत
नाहीं.

पण तसा अर्थ केला तर आत्मनेपद हें
विशेषण सिच्प्रत्ययाला देतां येतें, लिङाला
देतां येत नाहीं, असें आतांच सांगितलें
आहे ना ?

लिङालाही आत्मनेपद हें विशेषण देतां
येईल.

तें कसें ?

आत्मनेपद पुढें असतां त्याच्यामागें लिङ्
संभवत नाहीं. म्हणून आत्मनेपदामधील जो
लिङ् त्यालाच तें कार्य म्हणजे किंत्व सांगि-
तलें आहे असें समजतां येईल.

अथवा आत्मनेपद हें लिङाला विशेषण
करण्यांत कांहींच उपयोग नाहीं.

कां वरें ?

या सूत्रामध्ये झल् हें पद अनुवृत्त होत
आहे. आणि लिङ् हा झलादि जो दिसतो तो
आत्मनेपद केलें असतांनाच दिसतो. परस्मै-
पदामध्ये झलादि लिङ् कुठेही दृष्टीस पडत
नाहीं. एकंदरीत सूत्रामध्ये पाणिनीनें जो

३. कारण आत्मनेपद हें लिङाचें स्थानीं होतें,
लिङाच्या पुढें असत नाहीं.

४. आत्मनेपदाच्या मागें जवळच सिच् असल्यानें
लक्षणेनें आत्मनेपद हा शब्द सिचाला लागू
करतां येईल.

५. सूत्रांतील 'आत्मनेपदेषु' हा शब्द तन्त्रानें
आत्मनेपदाच्या मागील आणि आत्मनेपदामधील
अशा दोन अर्थानें वापरला आहे असें समजावें.

दिर्न परस्मैपदेषु । तदेतत्सिज्विशेषण-
मात्मनेपदग्रहणम् ॥ अथ सिज्विशेषण
आत्मनेपदग्रहणे सति किं प्रयोजनम् ।
इह मा भूत् । अयाक्षीत् अवात्सीत् ।
नैतदस्ति । इक इति वर्तते ॥ एवमप्य-
नैषीत् अचैषीत् अत्रापि प्राप्नोति । एत-
दपि नास्ति प्रयोजनम् । हलन्तादिति

वर्तते ॥ एवमप्यकोषीत् अमोषीत् अत्रापि
प्राप्नोति । नैतदस्ति । झलिति वर्तते ॥
एवमप्यभैत्सीत् अच्छैत्सीत् अत्रापि
प्राप्नोति । नैतदस्ति । इग्लक्षणयोर्गुण-
वृद्धयोः प्रतिषेधो न चैषेग्लक्षणा वृद्धिः ॥
इदं तर्हि प्रयोजनम् । इह मा भूत् । अद्रा-
क्षीत् असाक्षीत् । किं च स्यात् । अकि-

आत्मनेपद शब्द उच्चारला आहे तो सिच्-
प्रत्ययाला विशेषण देण्याकरतांच उच्चारला
आहे.

आतां आत्मनेपद हें जें सिचाला विशेषण
दिलें आहे त्याचा तरी उपयोग कोणता ?

उपयोग असा की अयाक्षीत्, अवाप्सीत्,
या उदाहरणांमध्ये आत्मनेपद केलें नसल्या-
मुळें सिच्प्रत्ययाला प्रकृतसूत्रानें कित्त्व होऊं
नये म्हणून.

पण हा उपयोग बरोबर दिसत नाही.
कारण प्रकृतसूत्रामध्ये 'इकः' हें पद अनु-
वृत्त होत आहे. आणि पच्, वप्, हे धातु
इगन्त नाहीत.

तरी पण अचैषीत्, अनैषीत्, या उदाहर-
णांमध्ये 'चि', 'नी', हे धातु इगन्त असल्यामुळें
प्रकृतसूत्रानें सिच्प्रत्ययाला कित्त्व होऊं लागेल,
असा दोष येतो.

हा देखील दोष येत नाही. कारण हलन्त
या पदाची अनुवृत्ति मागून येत आहे (म्हणजे
इकाच्या जवळचा जो हल् असा अर्थ होईल).

तरी देखील अकोषीत्, अमोषीत्, या
ठिकाणीं कुष्, मुष्, धातूंच्या पुढील सिच्प्रत्य-
याला प्रकृतसूत्रानें कित्त्व होऊं लागेल असा
दोष येतोच.

हा देखील दोष येत नाही. कारण प्रकृत-
सूत्रामध्ये झल् या पदाची अनुवृत्ति होत आहे
आणि अकोषीत्, अमोषीत्, या उदाहरणांमध्ये
सिच्प्रत्ययाला इडागम झाला असल्यामुळें

सिच् प्रत्यय झालादि नाही.

तरी देखील अभैत्सीत्, अच्छैत्सीत्, या
उदाहरणांमध्ये प्रकृतसूत्रानें सिच्प्रत्ययाला
कित्त्व होईल असा दोष येतोच.

हा देखील दोष येत नाही. कारण या
उदाहरणांमध्ये प्रकृतसूत्रानें सिच्प्रत्ययाला
कित्त्व झालें तरी दोष येत नाही. कारण
'किङ्ति च' (१।१।५) या सूत्रानें वृद्धीचा
निषेध होईल असें मुळींच म्हणतां येत नाही.
कारण 'इको गुणवृद्धी' (१।१।३) या परिभा-
षेनें जे गुण आणि वृद्धि इकाला होतात त्याच
गुणवृद्धीचा 'किङ्ति च' (१।१।३) या सूत्रानें
निषेध होत असतो. आणि अभैत्सीत् या उदा-
हरणामध्ये प्राप्त झालेली 'वदव्रज०' (७।२।३)
या सूत्रानें सांगितलेली जी वृद्धि ती इग्लक्षण
नाहीं. म्हणजे इको गुणवृद्धी या परिभाषेच्या
जोरावर इकाला होते असें नाही. तेव्हां त्या
वृद्धीचा निषेध होणार नाही.

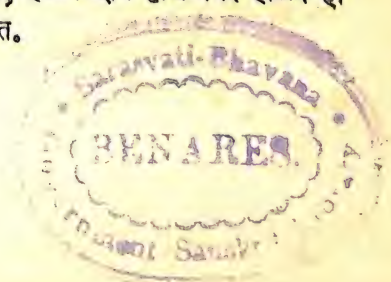
तर मग प्रकृतसूत्रामध्ये आत्मनेपद हें
जें सिचाला विशेषण दिलेलें आहे त्याचा
उपयोग असा समजावा की, असाक्षीत्, अ-
द्राक्षीत्, या उदाहरणांमध्ये सिच्प्रत्ययाला
कित्त्व न झालें पाहिजे.

येथें प्रकृतसूत्रानें सिच्प्रत्ययाला कित्त्व
झालें तर काय बरें दोष येईल ?

'सृजिदृशो०' (६।१।५८) या सूत्रानें अकित्
प्रत्यय पुढें असतांना सांगितलेला जो अम्
आगम तो प्रकृतसूत्रानें सिच् प्रत्ययाला कित्त्व

६. सृज् व दृश् धातूंहून लुङ्, तिप्, इकाराचा
लोप, च्लि; न दृशः (३।१।४७) यानें कस प्रत्ययाचा
निषेध केल्यानें दृश्धातूच्या पुढील च्लिप्रत्ययाला

सिच्, अमागम, हलन्तलक्षण वृद्धि वगैरे होऊन हीं
रूपे सिद्ध होतात.

लक्ष्णोऽमागमो न स्यात् ॥

[उश्च ॥ १.२.१२ ॥]

[वा गमः ॥ १.२.१३ ॥]

[हनः सिच् ॥ १.२.१४ ॥]

[यमो गन्धने ॥ १.२.१५ ॥]

[विभाषोपयमने ॥ १.२.१६ ॥]

स्थाध्वोरिच्च ॥ १.२.१७ ॥

इच्च कस्य तकारेच्चम्
कस्य हेतोरिकारस्तपरः क्रियते ।

दीर्घो मा भूत्

दीर्घो मा भूदिति ॥

ऋतेऽपि सः ।

अन्तरेणाप्यारम्भं सिद्धोऽत्र दीर्घो
घुमास्थागापाजहाति [६.४.६६] इति ॥

अनन्तरे प्लुतो मा भूत्

इदं तर्हि प्रयोजनमनन्तरे प्लुतो मा
भूदिति । कुतो नु खल्वेतदनन्तरार्थ
आरम्भे ह्रस्वो भविष्यति न पुनः प्लुत
इति ॥

प्लुतश्च विषये स्मृतः ॥ १ ॥

केलें असतांना होणार नाही.

(सू. १७) प्रकृतसूत्रामध्ये इत् असें जें
म्हटलें आहे म्हणजे इकाराच्या पुढें जो त-
कार लावला आहे तो काय हेतु मनांत धरून
लावला आहे ?

प्रकृतसूत्रानें इकार आदेश होतांना
'स्थानेऽन्तरतमः' (१।१।५०) या परिभाषेनें
स्थानीसारखा दीर्घ ईकार आदेश होईल, तो
न होण्याकरितां तकार उच्चारला आहे.

दीर्घ आकार स्थानी असल्यामुलें इकार
आदेश होतांना जर त्याच्यासारखा दीर्घ
ईकारच आदेश होईल तर तो प्रकृतसूत्र मुळीं
केलें नाही तरी देखील सिद्ध होतच आहे.
कारण 'घुमास्थागा०' (६।४।६६) या सूत्रानें
आकाराला दीर्घ ईकार आदेश सांगितलाच

आहे. त्या 'घुमास्थागा' या सूत्रानें दीर्घ ईकार
सिद्ध होत असतांना ज्या अर्थी प्रकृतसूत्रानें
इकार आदेश सांगितला आहे त्या अर्थी तो
स्थानीसारखा दीर्घ न होतां स्थानीपेक्षां
विजातीय म्हणजे ह्रस्व इकार आदेश होईल.

तर मग इकाराच्या पुढें तकार उच्चार-
ण्याचा उपयोग आम्ही असा सांगतो की,
स्थानीपेक्षां विजातीयच जर इकार होणार
तर कदाचित् प्लुत देखील होऊं लागेल
तो न व्हावा याकरतां तपरकरण केलें
पाहिजे. कारण विजातीय आदेश करण्या-
करतांच जर हें सूत्र केलें आहे तर तो इकार
आदेश ह्रस्वच होईल आणि प्लुत होणारच
नाहीं असें कशावरून समजतां येईल ?

प्रकृतसूत्रानें प्लुत इकार आदेश होणार

आत्मनेपद पुढें असतां; उदा. उदायत, उदायसाताम्
उदायसत.

१. विवाहक्रिया या अर्थाला दाखविणाऱ्या यम्-
धातूच्या पुढील सिच् प्रत्यय विकल्पानें क्तिप्रत्यया-
सारखा समजावा, आत्मनेपद पुढें असतां; उदा.
उपायत उपायंस्त वा कन्याम्.

१. स्थाधातु व घुसंज्ञक (१।१।२०) धातु यांच्या
शेवटच्या वर्णाला ह्रस्व इकार आदेश होतो, आणि
त्यांच्यापुढील सिच्प्रत्यय क्तिप्रत्ययासारखा होतो,
आत्मनेपद पुढें असतां; उदा. उपास्थित, उपास्थि-
ताताम्; अदित, अधित.

२. या प्रकृतसूत्रानें फक्त क्तिवच सांगारें
असा अभिप्राय आहे.

१. ऋवर्णान्त धातूच्या पुढील झलादि लिङ्-
प्रत्यय किंवा आत्मनेपदाच्या मागील सिच्प्रत्यय हे
क्तिप्रत्ययासारखे समजावेत; उदा. कृषीष्ट, हृषीष्ट,
अकृत, अहृत.

१. गम्धातूच्या पुढील झलादि लिङ् किंवा
आत्मनेपदाच्या मागील झलादि सिच्प्रत्यय हे
क्तिप्रत्ययासारखे विकल्पानें समजावेत; उदा. संगं-
सीष्ट, संगसीष्ट; समगत, समगंस्त.

१. हन्धातूच्या पुढील जो सिच्प्रत्यय तो
क्तिप्रत्ययासारखा समजावा; उदा. आहत, आहसा-
ताम्, आहसत.

१. सूचन या अर्थाला दर्शविणाऱ्या यम्धातूच्या
पुढील सिच्प्रत्यय क्तिप्रत्ययासारखा समजावा,

विषये प्लुत उच्यते यदा च स
विषयो भवितव्यमेव तदा प्लुतेन ॥

इच्च कस्य तकारेचं दीर्घो मा
भूदतेऽपि सः ।

अनन्तरे प्लुतो मा भूत्प्लुतश्च
विषये स्मृतः ॥ १ ॥

न क्त्वा सेट् ॥ १।२।१८ ॥

न सेडिति कृतेऽकिञ्चे

न सेडित्येव सिद्धं नार्थः क्त्वाग्रहणेन ॥
निष्ठायांमपि तर्हि प्राप्नोति । गुधितः गुधित-
वानिति ।

नाहीं. कारण प्लुत हा त्याच्या विषयामध्येच
होत असतो. आणि जर एखाद्या उदाहरणा-
मध्ये प्लुताचा विषय ठेवला जाईल तर तेथे
प्लुत करावाच लागेल. (एकंदरीत प्रकृत सूत्रा-
मध्ये तपरकरण करावयांस नको.)

(सू. १८) या सूत्रामध्ये क्त्वा असा शब्द
घालण्याचा काहीं उपयोग नाही. 'न सेट्'
इतकेंच सूत्र केलें तरी काम भागेल. तेवढेंच
सूत्र केलें तर निष्ठाप्रत्यय म्हणजे क्त, क्तवतु,
हे प्रत्यय केले असतांना देखील प्रकृतसूत्रानें
किच्वाचा निषेध होऊं लागेल; उदा०—गुधितः,
गुधितवान्.

नियम केला असल्यामुळे निष्ठाप्रत्ययाला
प्रकृतसूत्रानें किच्वाचा निषेध होणार नाही.
तो नियम कोणता ?

निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिस्विदिधृषः (१।२।
१९) या सूत्रानें केलेला नियम होय. (तो नियम
असा की, इडागम झालेल्या निष्ठाप्रत्ययाला
जर प्रकृतसूत्रानें किच्वाचा निषेध होईल तर
त्या निष्ठाप्रत्ययाच्या मागे शीङ्, स्विदि, वगैरे
धातु असतील तरच होईल. म्हणजे अर्थात्
इतर धातु असतांना त्याच्यापुढील निष्ठा-
प्रत्ययाला प्रकृतसूत्रानें किच्वाचा निषेध

३. प्रश्न किंवा त्याचें उत्तर वगैरे विषय असतां
'अनन्यस्यापि प्रश्ना०' (८।२।१०५) या सूत्रानें प्लुत
विहित आहे.

निष्ठायामवधारणात् ।

निष्ठायामवधारणान्न भविष्यति । किमव-
धारणम् । निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिस्विदिधृषः
[१. २. १९] इति ॥ परोक्षायां तर्हि
प्राप्नोति । किं च स्यात् । पपिव पपिम ।
किञ्चितीत्याकारलोपो न स्यात् । मा भूदेवम् ।
इटीत्येवं भविष्यति ॥ इदं तर्हि । जग्मिव
जग्मिव । किञ्चितीत्युपधालोपो न स्यात् ।

ज्ञापकान्न परोक्षायाम्

ज्ञापकात्परोक्षायां न भविष्यति । किं
ज्ञापकम् ।

होणार नाही.)

तर मग परोक्ष अर्थ दाखविणारा म्हणजे
लिट्प्रत्यय केला असतांना तेथे प्रकृतसूत्रानें
किच्वाचा निषेध होऊं लागेल.

लिट्प्रत्यय केला असतांना प्रकृतसूत्रानें
किच्वाचा निषेध झाला तर काय होईल ?

'आतो लोप' (६।४।६४) या सूत्रानें कित्,
डित् प्रत्यय पुढें असतांना सांगितलेला जो
आकाराचा लोप तो पपिव, पपिम, या उदाहर-
णांमध्ये होणार नाही.

तशा रीतीनें म्हणजे कित्प्रत्ययाच्या
निमित्तानें आकाराचा लोप झाला नाही तरी
हरकत नाही. त्याच सूत्रानें इट् आगम पुढें
असतांना आकाराचा लोप सांगितला आहे
तो पपिव येथें करतां येईल.

तर मग 'गमहन०' (६।४।९८) या सूत्रानें
कित्, डित्, प्रत्यय पुढें असतांना सांगित-
लेला जो उपधेचा लोप तो जग्मिव, जग्मिम,
या उदाहरणांमध्ये होणार नाही.

परोक्ष अर्थाला दाखविणारा म्ह. लिट्प्रत्यय
केला असतांना प्रकृतसूत्रानें किच्वाचा निषेध
होत नाही अशाविषयीं एक ज्ञापक आहे.
तें ज्ञापक कोणतें ?

१. इडागम झालेला क्त्वा प्रत्यय कित् आहे
असें समजूं नये; उदा. देवित्वा, वर्तित्वा.

सनि झल्ग्रहणं विदुः ॥ १ ॥

यदयमिको झल् [१. २. ९] इति झल्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्य औपदेशिकस्य कित्त्वस्य प्रतिषेधो नातिदेशिकस्येति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । झल्ग्रहणस्यैतत्प्रयोजनमिह मा भूत् । शिष्यायिषत इति । यदि चात्रातिदेशिकस्यापि कित्त्वस्य प्रतिषेधः स्याज्झल्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । अस्त्वत्र कित्त्वं न सेडिति प्रतिषेधो भविष्यति । पश्यति त्वाचार्य औपदेशिकस्य

तै ज्ञापक असें की, हा आचार्य पाणिनि 'इको झल्' (१।२।९) या सूत्रामध्ये जें झल् असें म्हणतो त्यावरून तो असें सुचवितो की, क्त्वा-प्रत्ययाप्रमाणे ज्या प्रत्ययाला प्रत्यक्ष ककार मूळचा लावलेला असेल त्या ठिकाणींच प्रकृतसूत्राने कित्त्वाचा निषेध होतो. आणि ज्या प्रत्ययाला मूळचा ककार लावलेला नसून असंयोगात् (१।२।५) वगैरे सूत्रांनी 'कितासारखा समजावा' असा अतिदेश केला असल्यामुळे कित्त्व प्राप्त होतें त्या कित्त्वाचा प्रकृतसूत्राने निषेध होत नाही.

हें ज्ञापक कसें वरें जमतें ?

असें जमतें की, 'इको झल्' या सूत्रामध्ये झल् असें म्हटलें आहे त्याचा उपयोग 'झलादि सन् असतांनाच त्या सूत्राने कित्त्व व्हावें, शिष्यायिषते वगैरे उदाहरणामध्ये सन्प्रत्ययाला इडागम झाला असल्यामुळे तो सन्प्रत्यय झलादि असत नाही, तेव्हां तशा ठिकाणी कित्त्व होऊं नये,' हा होय. परंतु जर प्रकृतसूत्राने आतिदेशिक कित्त्वाचा देखील निषेध होईल तर तें झल्ग्रहण निरर्थक होईल. कारण शिष्यायिषते या उदाहरणामध्ये 'इकः' (१।२।९) या सूत्राने कित्त्व प्राप्त झालें तरी त्याचा प्रकृत 'न सेट्' या सूत्राने निषेध होईल. तेव्हां आचार्य पाणिनि असें समजतो की, प्रकृतसूत्राने जो कित्त्वाचा निषेध

कित्त्वस्य प्रतिषेधो नातिदेशिकस्येति ततो झल्ग्रहणं करोति ॥ नैतदस्ति ज्ञापकम् । उत्तरार्थमेतत्स्यात् । स्थाव्वोरिच्च [१. २. १७.] झलादौ यथा स्यादिह मा भूत् । उपास्थायिषाताम् उपास्थायिषत ।

इत्त्वं कित्संनियोगेन

कित्त्वसंनियोगेनेत्त्वमुच्यते । तेनासति कित्त्व इत्त्वं न भविष्यति ।

रेण तुल्यं सुधीवनि ।

तद्यथा । सुधीवा सुपीवेति । डीप्संनि-

होतो तो औपदेशिक कित्त्वाचाच होतो, आतिदेशिक कित्त्वाचा होत नाही. आणि असें समजूनच तो 'इको झल्' या सूत्रामध्ये झल् असा शब्द उच्चारतो.

हें झल्ग्रहणज्ञापक बरोबर नाही. कारण त्या झल् या पदाचा पुढील सूत्रामध्ये उपयोग आहे तो असा की, 'स्थाव्वोरिच्च' (१।२।१७) या सूत्राने सांगितलेलें इत्त्व झलादि सिच्प्रत्यय पुढें असतांनाच झालें पाहिजे. उपास्थायिषाताम्, उपास्थायिषत, या उदाहरणामध्ये सिच्प्रत्यय झलादि नसल्यामुळे तेथें इत्त्व न झालें पाहिजे.

उपास्थायिषाताम् या उदाहरणामध्ये इत्त्व होणार नाही. कारण स्थाव्वोरिच्च या सूत्राने जें इत्त्व सांगितलें आहे ते सिच्प्रत्ययाला कित्त्व सांगून त्याच्याबरोबर सांगितलें आहे. तेव्हां अर्थातच ज्या ठिकाणी सिच्प्रत्ययाला कित्त्व करतां येत नाही त्या ठिकाणी इत्त्वही करितां येणार नाही. (उपास्थायिषाताम् या उदाहरणामध्ये 'न सेट्' या प्रकृतसूत्राने सांगितलेला कित्त्वाचा निषेध प्राप्त होत असल्यामुळे तेथें 'स्थाव्वोरिच्च' या सूत्राने कित्त्व करितां येत नाही.)

सुधीवन् शब्दामध्ये जसा रेफ आदेश होत नाही तसेंच हें होय. तें असें—वनो र च (४।१।७) या सूत्राने 'वन्प्रत्ययान्त शब्दाच्या पुढें स्त्रीलिङ्गाला दाखविणारा डीप्प्रत्यय (६।४।६२) युक् (७।३।३३), इडागम, अडागम वगैरे.

२. उप उपसर्गपूर्वक स्थाधातूहून लुङ्प्रत्यय, आत्मनेपद, आताम्, च्लि, सिच्, चिण्वद्भावाने

योगेन र उच्यमानोऽसति डीपि न भवति ॥
अथवास्त्वन्नेत्त्वम् । का रूपसिद्धिः । वृद्धौ
कृतायामायादेशो भविष्यति ॥

वस्वर्थम्

वस्वर्थं तर्हि क्त्वाग्रहणं कर्तव्यम् । वसौ
हौपदेशिकं क्त्त्वम् । किं च स्यात् । पपिवान्
तस्थिवान् । किङ्तीत्याकारलोपो न स्यात् ।

आणि वन्प्रत्ययाच्या नकाराला रेफ आदेश,
हे बरोबर सांगितले आहेत. सुधीवा, सुपीवा, या
उदाहरणांमध्ये डीप्प्रत्ययाचा निषेध होत
असल्यामुळे अर्थातच त्याच्याबरोबर सांगि-
तलेला रेफ आदेश देखील तेथे होत नसतो.

अथवा उपास्थायिषाताम् या उदाहरणा-
मध्ये धातूच्या आकाराला ह्त्त्व झाले तरी
हरकत नाही.

ह्त्त्व झाले तर उपास्थायिषाताम् या रूपा-
ची सिद्धि कशी होईल ?

रूपाची सिद्धि अशी होईल की, ह्त्त्व
केल्यानंतर या इकाराला अचोऽङिति (७।२।
११५) याने चिण्वद्भावाच्या (६।४।६२)
साहाय्याने वृद्धि करून आयादेश केला
म्हणजे ते रूप साधेल.

तर मग प्रकृतसूत्रामध्ये जे क्त्वा असे म्हटले
आहे ते वसुप्रत्ययाला क्त्वाचा निषेध होऊं
नये याकरतां म्हटले आहे. कारण वसुप्रत्यय
हा मूळचा कसु असल्यामुळे त्याचे क्त्त्व क्त्वा-
प्रत्ययाप्रमाणे औपदेशिकच आहे.

कसुप्रत्ययाला प्रकृतसूत्राने क्त्वाचा निषेध
झाला तर कोठे दोष होईल ?

‘आतो लोप’ (६।४।६४) या सूत्राने कित्,
ङित्, प्रत्यय पुढे असतांना सांगितलेला जो
आकाराचा लोप तो पपिवान्, तस्थिवान्,

३. सु या शब्दाचा धीवन् आणि पीवन् या
शब्दांबरोबर बहुव्रीहि समास झाला आहे. येथे वनो
र च (४।१।७) याने प्राप्त झालेल्या डीपाचा अनो
बहुव्रीहेः (४।१।१२) याने निषेध होऊन सुधीवा,
सुपीवा नगरी अशीं रूपे होतात.

४. स्था, पा, या धातूंहून लिट्प्रत्यय, त्याचे

मा भूदेवम् । इटि चेत्येवं भविष्यति ॥
इदं तर्हि जग्मिवान् जघ्निवान् । किङ्ती-
त्युपधालोपो न स्यात् ।

किङ्तीदेशात्

अस्त्वन्त्रौपदेशिकस्य क्त्त्वस्य प्रतिषेधः ।
आतिदेशिकमत्र क्त्वं भविष्यति ॥ यत्र
तर्हि तत्प्रतिषिध्यते । अञ्जेराजिवानिति ॥

या उदाहरणांमध्ये होणार नाही.

तशा रीतीने म्हणजे प्रत्ययाच्या निमित्ताने
आकाराचा लोप झाला तरी हरकत नाही.
त्याच सूत्राने इट् आगम पुढे असतांना
आकाराचा लोप सांगितला आहे तो पपिवान्
येथे करता येईल.

तर मग ‘गमहन’ (६।४।९८) या सूत्राने
कित्, ङित्, पुढे असतांना सांगितलेला जो
उपधेचा लोप तो जग्मिवान् जघ्निवान्, या
उदाहरणांमध्ये होणार नाही.

जग्मिवान् या उदाहरणामध्ये जे कसु-
प्रत्ययाचे औपदेशिक क्त्त्व त्याचा प्रकृत-
सूत्राने निषेध झाला तरी होऊं दे. त्याच कसु-
प्रत्ययाला ‘असंयोगा०’ (१।२।५) या सूत्राने
सांगितलेले जे आतिदेशिक क्त्त्व त्याच्या
निमित्ताने लोप करता येईल.

तर मग त्या आतिदेशिक क्त्वाचा ज्या
ठिकाणी निषेध होत आहे तेथे कसे क्त्वा-
मुळे कार्य करता येईल ? उदा० अञ्ज धातूचे
आजिवान् असे कसुप्रत्यय केला असतांना रूप
होते. तेथे धातूच्या शेवटी संयोग असल्यामुळे
‘असंयोगा०’ (१।२।५) या सूत्राने सांगितलेल्या
आतिदेशिक क्त्वाची प्राप्ति येत नाही. तेव्हां
येथे नकाराचा लोप (६।४।२४) होणार नाही.

तर मग आजिवान् हे उदाहरण अशा

स्थानी कसुश्च (१।२।१०७) याने कसु, द्वित्व, कसु-
प्रत्ययाला इडागम, आणि अकारलोप (६।४।६४)
झाला आहे.

५. गम् आणि हन् धातूंहून पूर्वीप्रमाणे कसुप्र-
त्यय, आणि विभाषा गमहन० (७।२।६८) याने
विकल्पाने कसुप्रत्ययाला इडागम झाला आहे.

एवं तर्हि च्छान्दसः कसुः। लिट् च च्छान्दसि
सार्वधातुकमपि भवति। तत्र सार्वधातुकम-
पि लिङ् भवतीति क्त्विपधालोपो भविष्यति ॥

निगृहीतिः

निगृहीतिः प्रयोजनम् । इदं तर्हि
प्रयोजनम् । इह मा भूत् । निगृहीतिः उप-
स्निहितिः निकुचितिः ॥ तत्तर्हि क्त्वाग्रहणं
कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् ।

क्त्वा च विग्रहात् ॥ २ ॥

उपरिष्ठाद्योगविभागः करिष्यते । न
सेट् । निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्विदिधृषः
[१९] । मृषस्तितिक्षायाम् [२०] ।
उदुपदाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् [२१] ।
ततः पूङ् । पूङ्श्च निष्ठा सेणन किङ् भवति ।

रीतीनें साधतां येईल की, कसु हा प्रत्यय
वैदिक प्रयोगामध्येच होत असतो. आणि
वैदिक प्रयोगामध्ये लिट्प्रत्ययाला 'छन्दस्यु-
भयथा' (३।४।१७) या सूत्रानें सार्वधातुक-
संज्ञा देखील होत असते. ती संज्ञा झाली अस-
तांना 'सार्वधातुकमपि' (१।२।४) या सूत्रानें
तो लिट्प्रत्यय क्त्वि समजतां येईल, आणि
क्त्वि समजून अनदिताम् (६।४।२४) या
सूत्रानें आजिवान् येथें नकाराचा लोप करितां
येईल.

तर मग प्रकृत सूत्रामध्ये जें क्त्वा असें म्हटलें
आहे त्याचा उपयोग असा समजावा की,
'निगृहीतिः', उपस्निहितिः, निकुचितिः, या
उदाहरणामध्ये किन् प्रत्ययांतील क्त्वाचा
प्रकृतसूत्रानें निषेध होऊं नये.

तर मग एकंदरीत विचार करितां प्रकृत-

६. ग्रहधातूहून किन् (६।१।९४), इडागम,
'तितुत्रेष्वग्रहा०' (वा. ७।२।९) यानें ग्रहादिकांचा
पर्युदास केला असल्यामुळें 'तितुत्रत०' (७।२।९)
यानें इणनिषेध होत नाही. 'ग्रहोऽलिटि' (७।२
३७) यानें इडागमाला दीर्घ, क्त्वावा मुळें 'ग्रहिज्या'
(६।१।१६) यानें संप्रसारण, उपस्निहितिः येथें
क्त्वावा मुळें गुणनिषेध (१।१।५).

ततः क्त्वा च । क्त्वा च सेणन किङ् भवति ।
पूङ् इति निवृत्तम् ॥

न सेडिति कृतेऽकिञ्चे निष्ठाया-
म-
वधारणात् ।

ज्ञापकान्न परोक्षायां सनि झग्र-
हणं विदुः ॥ १ ॥

इत्थं कित्संनियोगेन रेण तुल्यं
सुधीवनि ।

वस्वर्थं किदतीदेशाद्गृहीतिः क्त्वा
च विग्रहात् ॥ २ ॥

['निष्ठा शीङ्स्विदिमिदि-
क्विदिधृषः ॥ १.२.१९॥]

['मृषस्तितिक्षायाम् ॥ १.२.२०॥]

उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्य-

सूत्रामध्ये क्त्वा असें म्हटलें पाहिजे असें दिसतें.
क्त्वा असें म्हणावयास नको.

पुढील सूत्रांचा विभाग अशा प्रकारचा
आम्ही करतो की, 'न सेट्', 'निष्ठा शीङ्स्वि-
दिमिदिक्विदिधृषः', 'मृषस्तितिक्षायाम्' 'उदु-
पधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम्' हीं तीन सूत्रें
झाल्यानंतर 'पूङ्' इतकेंच सूत्र करतो. 'पूङ्
धातूच्या पुढील इडागम झालेला निष्ठाप्रत्यय
क्त्वि होत नाही' असा याचा अर्थ होय.
त्यानंतर 'क्त्वा च' हें पुढील सूत्र होय. या
सूत्रामध्ये 'पूङ्' या सूत्रातून 'पूङ्' या पदाचा
संबंध करूं नये. तेव्हां 'कोणत्याही धातूच्या
पुढील' इडागम झालेला क्त्वा प्रत्यय क्त्वि
होत नाही' असा त्याचा अर्थ होय. (तेव्हां
प्रकृत 'न क्त्वा सेट्' हें सूत्र मुळींच कराव-
यास नको असें सिद्ध होतें.)

१. शीङ्, स्विदि, मिदि, क्विदि, आणि धृष् या
धातूंच्या पुढील इडागम झालेला निष्ठाप्रत्यय (१।१
२६) तो क्त्विप्रत्ययासारखा समजूं नये; उदा.
शयितः, प्रस्वेदितवान्, क्ष्वेदितः, धर्षितवान्.

१. क्षमा या अर्थाला दाखविणाऱ्या मृष् धातूच्या
पुढील इडागम झालेला निष्ठाप्रत्यय क्त्विप्रत्ययासारखा
समजूं नये; उदा. मर्षितः

तरस्याम् ॥ १.२.२१ ॥

इह कस्मान्न भवति । गुधितः गुधित-
वानिति ।

उदुपधाच्छपः ॥ १ ॥

शब्दिकरणेभ्य इष्यते ॥

पूङः क्त्वा च ॥ १.२.२२ ॥

पूङः क्त्वानिष्ठयोरिति वा प्रसङ्गः
सेट्प्रकरणात् ॥ १ ॥

पूङः क्त्वानिष्ठयोरिति विभाषा
प्राप्नोति । किं कारणम् । सेट्प्रकरणात् ।

सेडिति वर्तते ॥

न वा सेट्त्वस्याकिदाश्रयत्वाद-
निटि वा क्त्विम् ॥ २ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । सेट्-
त्वस्याकिदाश्रयत्वात् । अकिदाश्रयं सेट्-
त्वम् । यदाक्त्वं तदेटा भवितव्यम् ।
सेट्त्वस्याकिदाश्रयत्वादनित्येव विभाषा
क्त्वं भविष्यति ॥ इडिधौ पूङो ग्रहणं
क्रियते तेन वचनादिट् सेट्प्रकरणाच्चे-
त्येव विभाषा क्त्वं प्राप्नोति ।

(सू. २१) गुधितः, गुधितवान्, या उदाहर-
णामध्ये प्रकृतसूत्राने निष्ठाप्रत्ययाला क्त्वाच्चा
निषेध कां होत नाही. ?

(वा. १) 'ज्या धातूना विकरणप्रत्यय शप्
लागतो त्याच धातूसंबंधाने हें प्रकृतसूत्र
प्रवृत्त होतें' अशी इष्टि आहे.

(सू. २२ वा. १) पूङ्धातूच्या पुढील इडा-
गम झालेल्या क्त्वाप्रत्ययाला आणि निष्ठा
प्रत्ययाला प्रकृतसूत्राने विकल्पाने क्त्वं होऊं
लागेल.

कां बरे ?

इडागम झालेल्या प्रत्ययासंबंधानेच क्त्वं
सांगण्याबद्दल मागून प्रकरण चालू झाले
आहे. (आणि 'अन्यतरस्याम्' म्हणजे विभाषा
हेही पद अनुवृत्त होत आहे.)

(वा. २) हा दोष येत नाही.

कां बरे ?

१ ज्या धातूच्या उपधेला ह्रस्व उकार आहे त्या
धातूच्या पुढील भाव किंवा आदिकर्म म्ह. क्रियारंभ
त्या अर्थी इडागम झालेला जो निष्ठाप्रत्यय तो विक-
ल्पाने क्त्वं होतो; उदा० द्युतितम्, द्योतितम्, प्रमु-
दितः, प्रमोदितः.

१. पूङ् धातूच्या पुढील जो निष्ठाप्रत्यय किंवा
क्त्वाप्रत्यय तो क्त्वाप्रत्ययासारखा समजू नये;
उदा. पवितः, पवितवान्, पवित्वा.

२. तेव्हां सेट्प्रत्ययाला क्त्वं सांगण्याबद्दल
मागून प्रकरण चालू आहे तरी प्रकृतसूत्राने सेट्

'पूङ्धातूच्या पुढील क्त्वा आणि निष्ठा-
प्रत्ययांना इडागम होणे' हें क्त्वाच्या निषे-
धावर अवलंबून आहे. जेव्हां प्रकृतसूत्राने
क्त्वाच्चा निषेध होईल तेव्हांच 'श्र्युकः किति'
(७।२।११) हा निषेध वाजूला सारून क्त्वा-
प्रत्ययाला आणि निष्ठाप्रत्ययाला इडागम
होईल. अशा रीतीने प्रत्ययाला इडागम होणे
हें क्त्वाच्या निषेधावर अवलंबून असल्या-
मुळे पूर्वी म्ह. इडागम न होतांनाच त्याच्या
पूर्वी प्रत्ययाला विकल्पाने क्त्वं होईल. तेव्हां
कांहीं दोष येत नाही.

पण पूङ्धातूच्या पुढील क्त्वा आणि
निष्ठा या प्रत्ययांना 'पूङश्च' (७।२।५१) या
सूत्राने स्वतंत्र इडागम सांगितलाच आहे.
तेव्हां त्या सूत्राने इडागम करून त्या इडा-
गम झालेल्या प्रत्ययांना प्रकृतसूत्राने विक-
ल्पाने क्त्वं होऊं लागेल असा दोष येतोच.

निष्ठा किंवा क्त्वाप्रत्ययाला क्त्वं विकल्पाने सांगणे
संभवतच नाही. अर्थातच इडागम होण्याच्या पूर्वी
पू त्वा, पू त अशा स्थितीमध्ये क्त्वाच्चा विकल्प
होतो. जेव्हां क्त्वं नाही तेव्हां इट् आणि गुण
होऊन पवित्वा पवितः अशीं रूपे होतात. आणि
जेव्हां क्त्वं आहे तेव्हां 'श्र्युकः किति' (७।२।११)
याने इडागमाचा प्रतिषेध झाल्याने पूत्वा, पूतः, अशीं
रूपे होत आहेत. तेव्हां 'पूङश्च' हें इड्विधायक
सूत्र करावयास नको.

इडिधौ ह्यग्रहणम् ॥ ३ ॥

इडिधौ हि पूङो ग्रहणं न कर्तव्यं
भवति ॥

भारद्वाजीयाः पठन्ति ॥ नित्य-
मकिञ्चमिडाद्योः क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम् ॥
नित्यमकिञ्चमिडाद्योः सिद्धम् । कथम् ।
विभाषामध्येऽयं योगः क्रियते विभाषा-
मध्ये च ये विधयस्ते नित्या भवन्ति ।
किमर्थं तर्हि क्त्वाग्रहणम् । क्त्वाग्रहण-
मुत्तरार्थम् । उत्तरार्थं क्त्वाग्रहणं क्रियते ।

नोपधात्थफान्ताद्वा [२३] वञ्चिलुञ्च्यु-
तश्च [२४] इति ॥

[नोपधात्थफान्ताद्वा ॥१.२.२३॥]

[वञ्चिलुञ्च्युतश्च ॥१.२.२४॥]

तृषिमृषिकृशोः काश्यपस्य ॥

१.२.२५॥

काश्यपग्रहणं किमर्थम् । काश्यप-
ग्रहणं पूजार्थम् । वेत्येव हि वर्तते ॥

रलो व्युपधाद्दलादेः संश्च

॥१.२.२६॥

(वा.३) इडागमाच्या प्रकरणामध्ये 'पूङ्' (७।२।५१) असें जें सूत्र केलें आहे तें आतां करावयास नको. म्हणजे काहीं दोष येत नाही. येथें भारद्वाजीयांचा पाठ असा आहे की— नित्यमकिञ्चमिडाद्योः क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम्. पूङ्धातूच्या पुढील इडागम झालेल्या क्त्वा आणि निष्ठा या प्रत्ययांना प्रकृतसूत्रानें कित्वाचा निषेधच होतो. आणि हा निषेध नित्यच होतो. त्यामुळें सर्व उदाहरणें सिद्ध होतात.

तीं कशीं ?

तीं अशीं की, दोन विकल्पाच्यामध्ये पाणिनीनें हें सूत्र घातलें आहे. आणि अशा रीतीनें दोन विकल्पांच्यामध्ये असलेलीं जीं शास्त्रें तीं नित्यच होत असतात.

तर मग या सूत्रामध्ये क्त्वा या शब्दाचा उपयोग काय ?

(कारण 'न क्त्वा सेट्' (१।२।१८) या सामान्य सूत्रानेंच कित्वाचा निषेध सिद्ध होत आहे.)

१. ज्या धातूचा उपान्त्य वर्ण नकार आहे आणि ज्याच्या शेवटीं थकार किंवा फकार आहे अशा धातूच्या पुढील इडागम झालेला क्त्वाप्रत्यय कित्प्रत्ययासारखा होत नाही असें विकल्पानें समजावें; उदा. ग्रन्थित्वा ग्रथित्वा, श्रन्थित्वा श्रथित्वा.

१ वञ्च्, लुञ्च् आणि ऋत् या धातूंच्या पुढील इडागम झालेला क्त्वा प्रत्यय कित्प्रत्ययासारखा

या सूत्रामध्ये क्त्वा हा शब्द घातला आहे त्याचा येथें जरी काहीं उपयोग झाला नाही तरी पुढें अनुवृत्त होण्याकरतां तो शब्द येथें घातला आहे. म्हणजे 'नोपधात्थफान्ताद्वा,' 'वञ्चिलुञ्च्युतश्च' या दोन सूत्रांमध्ये क्त्वा या पदाचा संबंध होऊन विकल्पानें कित्च तेथें होतें.

(सू.२५) या सूत्रामध्ये काश्यपस्य असे कशाकरितां म्हटलें आहे ?

काश्यपऋषीच्या नांवाचा उल्लेख करून त्याचा मोठेपणा दाखवावा या उद्देशानें काश्यप असें म्हटलें आहे. (म्हणजे 'तृष् वगैरे धातूंच्या पुढील क्त्वाप्रत्ययाला काश्यपाच्या मतानेंच कित्च होतें आणि इतरांच्या मतानें होत नाही; अशा रीतीनें दोन रूपें करण्याकरितां काश्यपस्य हा शब्द सूत्रामध्ये पाणिनीनें घातला आहे' असें समजूं नये.) कारण मागून 'या' या पदाचा संबंध येथें होत आहे. (तेव्हां 'काश्यपस्य' असें येथें म्हटलें नाही तरी दोन रूपें होतीलच.)

होत नाही असें विकल्पानें समजावें; उदा०— वचित्वा वञ्चित्वा, लुचित्वा लुञ्चित्वा.

१. तृष्, मृष् आणि कृश् या धातूंच्या पुढील इडागम झालेला क्त्वाप्रत्यय विकल्पानें कित्प्रत्ययासारखा समजावा; उदा०— तृषित्वा तर्षित्वा, मृषित्वा मर्षित्वा, कृषित्वा कर्षित्वा.

१. ज्या धातूंच्या आरंभी व्यञ्जन आणि शेवटीं

किमिदं रलः क्त्वासनोः कित्त्वं विधीयत आहोस्वित्प्रतिषिध्यते । किं चातः । यदि विधीयते क्त्वाग्रहणमनर्थकम् । किदेव हि क्त्वा । अथ प्रतिषिध्यते सन्ग्रहणमनर्थकम् । अकिदेव हि सन् ॥ अत उत्तरं पठति ।

रलः क्त्वासनोः कित्त्वम् ॥ १ ॥

रलः क्त्वासनोः कित्त्वं विधीयते । ननु चोक्तं क्त्वाग्रहणमनर्थकं किदेव हि क्त्वेति । नानर्थकम् । न क्त्वा सेट्

(सू. २६) रलन्त धातूच्या पुढील क्त्वा आणि सन् या प्रत्ययांना प्रकृतसूत्रानें कित्वाचा विधि केला आहे किंवा त्या प्रत्ययांना कित्त्व होत नाही असा निषेध केला आहे ? यांत काय बरें फरक आहे ?

जर प्रकृतसूत्रानें कित्वाचा विधि सांगितला असेल तर येथें क्त्वा हें पद निरर्थक होईल. कारण 'क्त्वा' हा प्रत्यय मूळचा कित् आहेच.

बरें, आतां 'प्रकृतसूत्रानें कित्वाचा निषेध सांगितला आहे' असें म्हणावें तर 'सन्' हें पद निरर्थक होईल. कारण 'सन्' हा प्रत्यय मूळचा कित् नाहीच.

हा सर्व विचार मनांत घेऊन वार्तिककार असें म्हणतातः—

रलन्त धातूच्या पुढील क्त्वा आणि सन् या प्रत्ययांना प्रकृतसूत्रानें कित्वाचें विधानच केलें आहे.

पण 'प्रकृतसूत्रानें कित्वाचें विधान केलें तर क्त्वा हा शब्द निरर्थक होईल' असें आतांच म्हटलें आहे ना ?

'प्रकृतसूत्रानें कित्वाचें विधान केलें आहे'

रल्प्रत्याहारांतील वर्ण, व उपान्त्य इकार किंवा उकार असेल अशा धातूंच्या पुढील इडागम झालेला क्त्वा किंवा सन्प्रत्यय हे विकल्पानें कित्प्रत्ययासारखे समजावेत; उदा०—द्युतित्वा द्योतित्वा, दिद्युतिषते दिद्योतिषते.

२. ही अप्राप्तविभाषा असेल तर क्त्वाप्रत्य-

[१.२.१८] इति प्रतिषेधः प्राप्नोति तद्वाधनार्थम् ॥

ऊकालोऽज्झस्वदीर्घप्लुतः ॥

१.२.२७ ॥

अयुक्तोऽयं निर्देशः । ऊ इत्यनेन कालः प्रतिनिर्दिश्यत ऊ इत्ययं च वर्णः । तत्रायुक्तं वर्णस्य कालेन सह सामानाधिकरण्यम् ॥ कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः । ऊकालकाल इति । किमिदमूकालकाल इति । ऊ इत्येतस्य काल

असें गृहीत धरलें तरी 'क्त्वा' हा शब्द निरर्थक होत नाही. कारण क्त्वा हा प्रत्यय मूळचा जरी कित् आहे तरी 'न क्त्वा सेट्' (१.२.१८) या सूत्रानें जो कित्वाचा निषेध प्राप्त झालेला आहे त्याचा बाध करून कित्त्व झालें पाहिजे असा येथें क्त्वा या शब्दाचा उपयोग होत आहे.

(सू. २७) या सूत्रामध्ये पाणिनीने 'ऊकालः' असें जें म्हटलें आहे तें बरोबर दिसत नाही. कारण 'ऊ' हें जें म्हटलें आहे तें 'एक प्रकारच्या विशेष कालाचें दर्शक आहे' असें गृहीत धरून म्हटलें आहे. परंतु 'ऊ' हा तर एक वर्ण आहे. तेव्हां त्या वर्णाबरोबर कालाचें सामानाधिकरण्य कसें जमेल ? म्हणजे 'ऊ' हा कालाचा दर्शक आहे असें कसें समजतां येईल ?

तर मग सूत्रामध्ये कसें बरें म्हटलें पाहिजे ?

'ऊकालकालः' असें येथें म्हटलें पाहिजे.

'ऊकालकालः' म्हणजे काय ?

'ऊ' या वर्णाच्या उच्चारणाचा जो काल तो 'ऊकाल' आणि त्या ऊकालाइतकाच ज्या वर्णाच्या उच्चारणाला काल लागतो तो याची अनुवृत्ति निरर्थक होते, आणि प्राप्तविभाषा असेल तर सन् ग्रहण निरर्थक होतें, असा अभिप्राय आहे.

१. उ यासारखा अर्थात् एकमात्रिक अच् ह्रस्वसंज्ञक होतो, ऊ यासारखा म्ह. द्विमात्रिक अच् दीर्घसंज्ञक होतो, आणि ऊ३ यासारखा

ऊकालः । ऊकालः कालोऽस्य ऊकालकाल
इति ॥ स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः ।
न कर्तव्यः । उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः ।
तद्यथा । उष्ट्रमुखमिव मुखमस्योष्ट्रमुखः ।
खरमुखः । एवमूकालकाल ऊकाल इति ॥
अथवा साहचर्यात्ताच्छब्दं भविष्यति ।
कालसहचरितो वर्णः । वर्णोऽपि काल
एव ॥

ह्रस्वादिषु समसंख्याप्रसिद्धिर्निर्देश-
वैषम्यात् ॥ १ ॥

ह्रस्वादिषु समसंख्यत्वस्याप्रसिद्धिः ।

वर्ण ऊकालकाल होय.

तर मग सूत्रामध्ये तसें म्हणजे 'ऊकाल-
कालः' असें म्हटलें पाहिजे कीं काय ?

तसें म्हणावयास नको. कारण 'ऊकालः'
असें पाणिनीनें म्हटलें आहे. त्यामध्ये उत्तर-
पदांतील एका कालशब्दाचा लोप झाला आहे
असें समजावें. जसें—उष्ट्राच्या मुखाप्रमाणें
ज्याचें मुख आहे त्याला 'उष्ट्रमुखमुख' असें
म्हटलें पाहिजे. पण उष्ट्रमुख असेंही म्हणतात.
तसेंच खराच्या मुखाप्रमाणें ज्याचें मुख त्याला
खरमुख असें म्हणतात. तसें प्रकृतस्थलीं
'ऊ' या वर्णाच्या कालासारखा ज्या वर्णाच्या
उच्चारणाला काल लागतो त्या वर्णाला
'ऊकाल' असें येथें म्हटलें आहे.

अथवा वर्ण आणि त्याच्या उच्चारणाचा
काल यांचा निकट संबंध असल्यामुळे वर्ण-
बोधक 'ऊ' हा शब्द येथें कालबोधक घातला
आहे असें समजावें. कालाशीं सहचरित जो
वर्ण तो देखील कालच होय.

(वा.१) ह्या सूत्रामध्ये ह्रस्व, दीर्घ आणि
प्लुत अशा ज्या क्रमानें तीन संज्ञा सांगितल्या
आहेत त्यांचे त्यांच्या बरोबरीचे म्हणजे तीन
असे संज्ञी प्रकृतसूत्रामध्ये दृष्टीस पडत नाहींत.
कां बरें ?

म्हणजे त्रिमात्रिक जो अच् तो प्लुतसंज्ञक होतो.

२. तीन उकारांचा एकादेश करून निर्देश

किं कारणम् । निर्देशवैषम्यात् । तिस्रः
संज्ञा एकः संज्ञी वैषम्यात्संख्यातानुदेशो
न प्राप्नोति ॥

सिद्धं तु समसंख्यत्वात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । समसंख्यत्वात्
कथं समसंख्यत्वम् ।

त्रयाणां हि विकारनिर्देशः ॥ ३ ॥

त्रयाणामयं प्रक्षिप्रनिर्देशः । कथं पुन-
र्ज्ञायते त्रयाणामयं प्रक्षिप्रनिर्देश इति ।
तिसृणां संज्ञानां करणसामर्थ्यात् ॥ यद्यपि
तावत्तिसृणां संज्ञानां करणसामर्थ्याज्ज्ञा-

सूत्रामध्ये संज्ञा आणि संज्ञी ह्यांचे दर्शक
म्हणून जे शब्द पाणिनीनें घातले आहेत ते
विषम घातले आहेत. असें पाहा की ह्रस्व,
दीर्घ आणि प्लुत या तीन संज्ञा दृष्टीस पडतात.
आणि ह्या संज्ञा ज्याला सांगावयाच्या तो संज्ञी
ऊकालः असा एकच दृष्टीस पडतो. तेव्हां
दोघाचें संख्येनें साम्य नसल्यामुळे त्यांचा
क्रमानें अन्वय होणार नाहीं.

(वा.२) येथें संज्ञा आणि संज्ञी यांचा क्रमानें
अन्वय सिद्ध होत आहे.

तो कसा ?

दोघांची संख्या सारखी आहे म्हणून.

'दोघांची सारखी संख्या आहे' म्हणून
असें येथें कसें समजतां येईल ?

(वा.३) प्रकृतसूत्रामध्ये जें 'ऊ' असें
म्हटलें आहे तें तिघांचा येथें प्रक्षेपानें निर्देश
केला आहे असें समजावें.

पण येथें एक 'ऊ' हा वर्ण उच्चारलेला
दृष्टीस पडतो. तेव्हां 'तो तीन उकारांचा संधि
करून उच्चारला आहे' असें कसें बरें गृहीत
घरतां येईल ?

'ज्या अर्थी पाणिनीनें या सूत्रामध्ये ह्रस्व,
दीर्घ आणि प्लुत ह्या निरनिराळ्या तीन संज्ञा
केल्या आहेत त्या अर्थी येथें त्या तीन संज्ञांचे

केला असल्यामुळे संज्ञीही तीन असल्यामुळे यथा-
संख्य अन्वय होण्यास अडचण नाहीं.

येत त्रयाणामयं प्रश्लिष्टनिर्देश इति कुतस्त्वे-
तदेतेनानुपूर्व्येण संनिविष्टानां संज्ञा
भविष्यन्तीति । आदौ मात्रिकस्ततो द्विमा-
त्रस्ततस्त्रिमात्र इति । न पुनर्मात्रिको मध्ये
वान्ते वा स्यात्तथा द्विमात्र आदौ वान्ते वा
स्यात्तथा त्रिमात्र आदौ वा मध्ये वा स्यात् ॥
अयं तावत्त्रिमात्रोऽशक्य आदौ वा मध्ये
वा कर्तुम् । कुतः । प्लुताश्रयो हि प्रकृति-
भावः प्रसज्येत । मात्रिकद्विमात्रिकयोरपि
व्यन्तं पूर्वं निपततीति मात्रिकस्य पूर्व-

निपातो भविष्यति ॥ यत्तावदुच्यतेऽयं
तावत्त्रिमात्रोऽशक्य आदौ वा मध्ये वा
कर्तुं प्लुताश्रयो हि प्रकृतिभावः प्रसज्ये-
तेति । प्लुताश्रयः प्रकृतिभावः प्लुतसंज्ञा
चानेनैव यदि च त्रिमात्र आदौ वा मध्ये
वा स्यात्प्लुतसंज्ञैवास्य न स्यात्कुतः प्रकृ-
तिभावः ॥ यदप्युच्यते मात्रिकद्विमात्रि-
कयोरपि व्यन्तं पूर्वं निपततीति मात्रिकस्य
पूर्वनिपातो भविष्यतीति ह्रस्वाश्रया हि
धिसंज्ञा ह्रस्वसंज्ञा चानेनैव । यदि च

निरनिराले तीन संज्ञी उच्चारले आहेत' असें
गृहीत धरावेच लागतें. (नाहीं तर तीन संज्ञा न
करतांना एकच संज्ञा केली असती.)

आतां जरी येथें तीन संज्ञा केल्या असल्या-
मुल्लें त्यांच्या जोरावर 'ऊ' हा तीन उकारांचा
संधि करून उच्चार केला आहे असें समजलें
तरी 'त्या तिघांमध्ये प्रथमतः एकमात्रिक
उकार उच्चारला आहे. त्यानंतर दोन मात्रांचा
उकार उच्चारला आहे. आणि त्यानंतर शेवटीं
तीन मात्रांचा उकार उच्चारला आहे' असें
गृहीत धरलें तर त्याप्रमाणें त्यांना क्रमानें
तीन संज्ञा होतील. म्हणजे एकमात्रिक स्वराला
ह्रस्व संज्ञा होईल, दोन मात्रांच्या स्वराला
दीर्घ संज्ञा होईल, आणि तीन मात्रांच्या स्वराला
प्लुत ही संज्ञा होईल. परंतु अशाच क्रमानें
हे उच्चारले आहेत असें येथें कां गृहीत
धरावें ? एक मात्रेचा उकार प्रथमतःच
उच्चारला आहे असेंच कशावरून ? तो एक-
मात्रेचा उकार मध्ये उच्चारला आहे किंवा
शेवटीं उच्चारला आहे असें कां गृहीत धरूं
नये ? तसेंच दोन मात्रांचा उकार हा मध्येच
उच्चारला आहे असेंच कां म्हणून गृहीत
धरावें ? तो दोन मात्रांचा उकार आरंभीं
उच्चारला आहे किंवा शेवटीं उच्चारला
आहे असें कां गृहीत धरूं नये ? तसेंच तीन
मात्रांचा उकार शेवटीं उच्चारला आहे असें-
च कां गृहीत धरावें ? तो तीन मात्रांचा उकार

आरंभीं उच्चारला आहे किंवा मध्ये उच्चा-
रला आहे असें कां गृहीत धरूं नये ?

(‘आरंभीं एक मात्रेचा उकार, नंतर दोन
मात्रांचा उकार, त्यानंतर तीन मात्रांचा
उकार’ असा जो क्रम आम्हीं येथें गृहीत
भरला आहे त्याचें कारण असें की) तीन
मात्रांचा उकार हा आरंभीं किंवा मध्ये उच्चा-
रतांच येणार नाही.

कां बरें ?

प्लुत जो वर्ण त्याला प्रकृतिभाव सांगितला
आहे म्हणजे येथें त्या तीन मात्रांच्या उका-
राचा पुढील उकाराबरोबर संधि होणार नाही.
तेव्हां ‘तीन मात्रांचा उकार शेवटीं उच्चारला
आहे’ असेंच मानलें पाहिजे. तसेंच त्याच्या-
मागचे जे दोन म्हणजे एक मात्रेचा उकार
आणि दोन मात्रांचा उकार यामध्ये देखील
एक मात्रेचा पूर्वी आहे असें मानलें पाहिजे.
कारण एक मात्रेच्या उकाराला शेषो व्यसखि’
(१।४।७) या सूत्रानें धिसंज्ञा होऊन त्यालाच
‘द्वंद्वे धि’ (२।२।३२) यासूत्रानें पूर्व निपात
होणार आहे. म्हणजे तिघांच्या द्वंद्वामध्ये
ह्रस्व उकारच पूर्वी येणार आहे.

परंतु हें म्हणणें बरोबर नाही. असें पाहा
की. हा तीन मात्रांचा उकार आरंभीं किंवा
मध्ये घेतां येणार नाही. तसा घेतला तर
त्याला ‘प्लुताला सांगितलेला प्रकृतिभाव’ होऊं
लागेला असें जें म्हटलें आहे तें बरोबर नाही.

मात्रिको मध्ये वान्ते वा स्याद्भस्वसंज्ञै-
वास्य न स्यात्कुतो घिसंज्ञा कुतः पूर्व-
निपातः ॥ एवमेषा व्यवस्था न प्रकल्पते ॥
एवं तर्ह्यर्चाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न मात्रिको-
ऽन्ते भवतीति यदयं विभाषा पृष्ठप्रतिवचने
हेः [८.२.९३] इति मात्रिकस्य प्लुतं
शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । योऽन्ते स
प्लुतसंज्ञकः । यदि च मात्रिकोऽन्ते

स्यात्प्लुतसंज्ञास्य स्यात् । तत्र मात्राकालस्य
मात्राकालवचनमनर्थकं स्यात् ॥ मध्ये
तर्हि स्यादिति । अत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञा-
पयति न मात्रिको मध्ये भवतीति यदय-
मतो दीर्घो यञि सुपि च [७.३.१०१-
१०२] इति दीर्घत्वं शास्ति । कथं कृत्वा
ज्ञापकम् । यो मध्ये स दीर्घसंज्ञकः । यदि
च मात्रिको मध्ये स्याद्दीर्घसंज्ञास्य स्यात् ।

कारण प्लुताला प्रकृतिभाव होतो हैं खरें, पण
प्लुत ही संज्ञा या प्रकृतसूत्रानेंच होणारी
आहे. जर तीन मात्रांचा उकार आरंभीं किंवा
मध्ये घेतला जाईल तर त्याला मुळीं प्लुत-
संज्ञाच होणार नाही. मग त्याला प्रकृतिभाव
तर कोठून होणार? तसेंच एकमात्रेचा उकार
आणि दोन मात्रांचा उकार यांमध्ये एक मात्रेचा
उकारच पूर्वी गृहीत धरला पाहिजे; कारण
त्यालाच 'द्वंद्वे घि' या सूत्रानें पूर्वनिपात
होणार आहे, तो देखील बरोबर दिसत नाही.
कारण घिसंज्ञा ही ह्रस्व संज्ञेवर अवलंबून
आहे आणि ह्रस्व ही संज्ञा तर प्रकृतसूत्रानें प्रथ-
मतः उच्चारलेल्यालाच होणारी आहे. जर एक
मात्रेचा उकार हा मध्ये किंवा शेवटीं घेतला
जाईल तर त्याला ह्रस्व ही संज्ञाच होणार नाही.
मग त्याला घिसंज्ञा कोठून होईल? व त्याला
पूर्वनिपात तरी कोठून होणार? एकंदरीत येथें
'आरंभीं एकमात्रेचा उकार उच्चारला आहे,
नंतर दोन मात्रांचा उकार उच्चारला आहे,
आणि नंतर तीन मात्रांचा उकार उच्चारला
आहे' असा क्रम गृहीत धरण्याला कांहींच
प्रमाण दिसत नाही.

तर मग याचें उत्तर आम्ही असें देतो
की, ज्या अर्थी हा आचार्य पाणिनि 'विभाषा
पृष्ठप्रतिवचने हेः' (८.१.९३) या सूत्रानें 'हि'
या शब्दांतील एकमात्रेच्या इकाराला प्लुत
करावा म्हणून सांगतो त्यावरून तो असें सुच-
वितो की, एकमात्रेचा उकार हा प्रकृत सूत्रा-
मध्ये शेवटीं उच्चारला नाही.

हें ज्ञापक कसें बरें जमतें ?

असें जमतें की, प्रकृतसूत्रामध्ये जो शेवटीं
उच्चारला असेल त्याला प्लुत ही संज्ञा
होणार आहे. जर एकमात्रेचा उकार शेवटीं
उच्चारला असेल तर त्यालाच प्लुत ही संज्ञा
होईल. आणि तशी झाली असतां 'हि' या
शब्दांतील एकमात्रेच्या इकाराला प्लुत सांगणें
म्हणजे एकमात्रिकच इकार सांगणें हें अग-
दींच निरर्थक होऊं लागेल.

तर मग एकमात्रिक इकार हा जरी
शेवटीं घेतां आला नाही तरी तो मध्ये घेतां
येईल. आरंभींच कां व्यावा ?

याविषयीही एक ज्ञापक आहे. तें असें
की, हा आचार्य पाणिनि 'अतो दीर्घो यञि'
(७.३.१०१), 'सुपि च' (७.३.१०२) या सूत्रां-
नीं एकमात्रेच्या अकाराला दीर्घ आदेश
सांगतो त्यावरून तो असें सुचवितो की, एक-
मात्रेचा उकार हा येथें मध्ये उच्चारला नाही.

हें ज्ञापक कसें बरें जमतें ?

हें ज्ञापक असें जमतें कीं जो येथें मध्ये
उच्चारला असेल त्याला दीर्घ ही संज्ञा होणार
आहे. जर येथें मध्ये एकमात्रेचा उकार
उच्चारला असेल तर एकमात्रिकालाच दीर्घ
ही संज्ञा होणार आहे. तेव्हां 'अतो दीर्घो
यञि', 'सुपि च' या दोन सूत्रांनीं एक मात्रेच्या
अकाराला दीर्घ आदेश सांगणें म्हणजे एक-
मात्रिकच आदेश सांगणें निरर्थक होईल.

तर मग दोन मात्रांचा उकार हा शेवटीं
आहे असें मानतां येईल. असेंही मानतां

तत्र मात्राकालस्य मात्राकालवचनमनर्थकं स्यात् ॥ द्विमात्रस्तर्ह्यन्ते स्यादिति । अत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न द्विमात्रोऽन्ते भवतीति यद्यमोमभ्यादाने [८.२.८७] इति द्विमात्रिकस्य प्लुतं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । योऽन्ते स प्लुतसंज्ञकः । यदि च द्विमात्रोऽन्ते स्यात्प्लुतसंज्ञास्य स्यात् । तत्र द्विमात्राकालस्य द्विमात्राकालवचनमनर्थकं स्यात् ॥ मात्रिकेण चास्य पूर्वनिपातो बाधित इति कृत्वा कान्यत्रो-

त्सहते भवितुमन्यदतो मध्यात् ॥ एवमेषा व्यवस्था प्रकल्पिता ॥ भवेद्यवस्था प्रकल्पिता दीर्घप्लुतयोस्तु पूर्वसंज्ञाप्रसङ्गः ॥४॥

दीर्घप्लुतयोरपि पूर्वसंज्ञा प्राप्नोति । का । ह्रस्वसंज्ञा । किं कारणम् । अणसवर्णा-
नृणातीति ॥

सिद्धं तु तपरनिर्देशात् ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । तपरनिर्देशः कर्तव्यः । उदूकाल इति ॥ यद्येवं द्रुतायां तपरकरणे मध्यविलम्बितयोरुपसंख्यानं

येणार नाही. याविषयी एक शापक आहे तें असें की हा आचार्य पाणिनि 'ओमभ्यादाने' (८।२।८७) या सूत्रानें ओम् यातील दोन मात्रांच्या ओकाराला ज्या अर्थी प्लुत सांगतो त्यावरून तो असें सुचवितो की, प्रकृतसूत्रामध्ये दोन मात्रांचा उकार शेवटीं नाही.

हें शापक कसें जमतें ?

असें जमतें की प्रकृतसूत्रामध्ये जो शेवटीं घेतला जाईल त्याला प्लुतसंज्ञा होणार. आणि जर दोन मात्रांचा उकार येथें शेवटीं उच्चारला असेल तर दोन मात्रांच्या स्वरालाच प्लुत संज्ञा होणार आहे. तेव्हां अर्थातच ओम् यातील दोन मात्रांच्या आकाराला प्लुत आदेश सांगणें निरर्थक होईल.

आतां हा दोन मात्रांचा उकार आरंभींच घ्यावा तर त्याचें तें स्थान विसंज्ञक अशा एकमात्रिक उकारानें 'द्वंद्वे धि' (२।२।३२) या सूत्राच्या जोरावर हिसकावून घेतलें असल्यामुळे अर्थातच हा दोन मात्रांचा उकार मध्यभाग सोडून दुसरीकडे कोठें बरें बसण्याला धजेले ? अशा तऱ्हेनें या तीन उकारांची प्रकृत सूत्रामध्ये व्यवस्था बरोबर लागणार आहे.

ही तीन उकारांची क्रमानें व्यवस्था लागली खरी, पण—

३. कारण 'पृष्ठप्रतिवचने हेः' आणि 'सुपि च' या दोन ज्ञापकांवरून एकमात्रिक उकार शेवटीं किंवा मध्ये घालतां येत नसल्यामुळे पहिलें स्थान

(वा.४) दीर्घ आणि प्लुत म्हणजे द्विमात्र, त्रिमात्र, अशा स्वरांना देखील पूर्वीची संज्ञा होऊं लागेल.

पूर्वीची म्हणजे कोणती ?

ह्रस्व ही पूर्वीची संज्ञा होय.

पण एकमात्रेच्या उकाराला सांगितलेली जी ह्रस्वसंज्ञा ती दोन मात्रांच्या आणि तीन मात्रांच्या उकाराला होईल असें म्हणतां त्याचें कारण काय ?

'अणुदित' (१।१।६९) या सूत्रानें 'अण् हा आपल्या सवर्णांचें ग्रहण करतो' असें जें सांगितलें आहे तें त्याचें कारण होय.

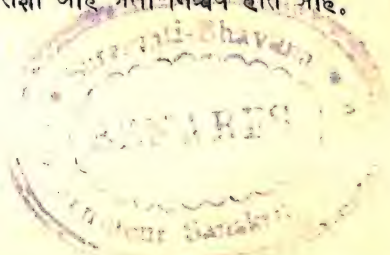
(वा.५) हें सिद्ध होईल.

तें कसें ?

तें असें की, प्रकृतसूत्रामध्ये पहिल्या उकाराच्या पुढें एक तकार उच्चारला म्हणजे 'उदूकालः' असें म्हणावें असा तकार उच्चारला असतां 'तपरस्तत्कालस्य' (१।१।७०) या सूत्रानें ज्यांच्या उच्चारणाला अधिक वेळ लागतो अशांचें म्हणजे द्विमात्र आणि त्रिमात्र अशा स्वरांचें एकमात्रिक उकारानें ग्रहण होणार नाही.

जर उकाराच्या पुढें तकार लावला तर द्रुतवृत्तीमध्ये सूत्रांतील उकार उच्चारला असतां मध्यमवृत्तीमध्ये उच्चारलेल्या आणि

ह्रस्व उकारानें पटकावले आहे. तेव्हां एकमात्रिक उकारालाच विसंज्ञा आहे असा निश्चय होत आहे.

कालभेदात् ॥

द्रुतादिषु चोक्तम् ॥ ६ ॥

किमुक्तम्। सिद्धं त्ववस्थिता वर्णा वक्तु-
श्चिराचिरवचनाद्भुत्तयो विशिष्यन्त इति ॥
स तर्हि तपरनिर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः।
इह कालग्रहणं क्रियते यावच्च तपरकरणं
तावत्कालग्रहणम्। प्रत्येकं च कालशब्दः
परिसमाप्यते। उकाल ऊकाल ऊ३काल

विलम्बितवृत्तीमध्ये उच्चारलेल्या अशा एक-
मात्रिक स्वराचें देखील सूत्रामध्ये उच्चारलेल्या
एकमात्रिक उकारानें ग्रहण होणार नाहीं. कारण
मध्यमवृत्ति आणि विलम्बितवृत्ति यांमध्ये वर्ण
उच्चारतांना काल अधिक लागत आहे म्हणून.

(वा.६) द्रुत वगैरे वृत्तींच्या संबंधानें पूर्वीच
(१।१।७०वा.५) सांगितलें आहे.

तें काय सांगितलें आहे ?

तें असें सांगितलें आहे की, वर्ण हे सर्वत्र
आपापल्या नियतकालामध्येच उच्चारले
जातात. आतां द्रुत वगैरे वृत्तींच्या योगानें जो
उच्चारणाच्या कालामध्ये फरक झालेला दृष्टीस
पडतो तो केवळ वक्त्यावर अवलंबून होत
आहे. असें पाहा की, एखादा वक्ता घाईनें
बोलतो, एखादा मध्यम पद्धतीनें भाषण करतो,
आणि एखादा सावकाश पद्धतीनें भाषण
करतो. त्यामुळें द्रुत वगैरे वृत्तींमध्ये फरक
दृष्टीस पडतो. वस्तुतः पाहिलें असतां ह्रस्व
वगैरे एकच वर्ण द्रुत वगैरे तिन्ही वृत्तींमध्ये
उच्चारला तरी त्याच्या उच्चारण्याच्या कालामध्ये
काहीं एक कमजास्तपणा होत नाहीं.

तर मग एकंदरीत प्रकृतसूत्रामध्ये पहिल्या
उकाराच्या पुढें तकार उच्चारला पाहिजे असें
दिसतें.

४. वर्णांच्या उच्चारणाविषयीं तीन पद्धति
आहेत. त्या अशा—‘जलदीनें उच्चारणें’; याला द्रुत-
वृत्ति असें म्हणतात. ‘सावकाश उच्चारणें’ याला
विलम्बितवृत्ति म्हणतात. आणि ‘जलदी नाही व
सावकाशही नाही असें उच्चारणें’ याला मध्यमवृत्ति
असें म्हणतात. त्यांत द्रुतवृत्तीमध्ये ज्या एखाद्या

इति ॥ अथवैकसंज्ञाधिकारेऽयं योगः
कर्तव्यः। तत्रैका संज्ञा भवति या परान-
वकाशा चेत्येवं हि दीर्घप्लुतयोः पूर्वसंज्ञा
न भविष्यति ॥ अथवा स्वं रूपं शब्दस्या-
शब्दसंज्ञा [१.१.६८] इत्ययं योगः प्रत्या-
ख्यायते। तत्र यदेतदशब्दसंज्ञेत्येतद्यथा
विभक्त्या निर्दिश्यमानमर्थवद्भवति तथा
निर्दिष्टमुत्तरत्रानुवर्तिष्यते। अणुदित्सव-

तकार उच्चारणवयास नको. कारण पाणिनीनें
प्रकृतसूत्रामध्ये काल असा शब्द घातला
आहे. आणि पुढें उच्चारण्यानें जें कालाचें
साम्य दाखविलें जातें तेंच कालशब्दानें दाख-
विलें जातें. आणि तो हा कालशब्द त्याच्या
मागील तिन्ही उकारांशीं संबद्ध होत आहे.
म्हणजे उकालः, ऊकालः आणि ऊ३कालः
असें येथें म्हटल्यासारखें होत आहे.

अथवा ‘आकडारा०’ (१।४।१) या एक-
संज्ञेच्या अधिकारामध्ये हें प्रकृतसूत्र घालावें.
म्हणजे द्विमात्र आणि त्रिमात्र या स्वरांना ए-
कच संज्ञा होईल. म्हणजे जी पर असेल किंवा
अनवकाश असेल ती एकच संज्ञा होईल.
तेव्हां द्विमात्र आणि त्रिमात्र अशा स्वरांना
दीर्घ आणि प्लुत या संज्ञांनीं ह्रस्वसंज्ञेचा
बाध होत असल्यामुळें ती पूर्वी सांगितलेली
म्हणजे ह्रस्व ही संज्ञा त्यांना होणार नाहीं.

अथवा ‘स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा’ (१।
१।६८) या सूत्रानें प्रत्याख्यान केलें आहे.
तेव्हां त्या सूत्रांतील जो ‘अशब्दसंज्ञा’ हा
शब्द तो जी विभक्ति लावून पुढें अनुवृत्त
केला असतां उपयोगी पडेल ती विभक्ति
घालून तेथें उच्चारला आहे असें गृहीत
धरून त्याचा पुढील सूत्रामध्ये संबंध करतां

वर्णांच्या उच्चाराला नऊ विपळें लागतात, त्याच
वर्णांच्या उच्चाराला मध्यमवृत्तीमध्ये पहिल्यापेक्षां
अधिक तीन म्हणजे बारा विपळें लागतात आणि
विलम्बितवृत्तीमध्ये तर दुसऱ्या वृत्तीपेक्षां अधिक
चार म्हणजे सोळा विपळें लागतात. अर्थात् या
तीन वृत्तींमध्ये कालभेद स्पष्टच आहे.

र्णस्य चाप्रत्ययः [१.१.६९] अशब्दसंज्ञा-
यामिति ॥ अथवा ह्रस्वसंज्ञावचनसाम-
र्थ्यादीर्घप्लुतयोः पूर्वसंज्ञा न भविष्यति ।
ननु चेदं प्रयोजनं स्यात्संज्ञया विधाने
नियमं वक्ष्यामीति ह्रस्वसंज्ञया यदुच्यते
तदचः स्थाने यथा स्यादिति । स्यादेत-
त्प्रयोजनं यदि किञ्चित्कराणि ह्रस्वशास-
नानि स्युः । यतस्तु खलु यावदङ्ग्रहणं

तावद्ग्रस्वग्रहणमतोऽकिञ्चित्कराणि ह्रस्व-
शासनानि ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमेव इङ्ग्र-
स्वादेशो [१.१.४८] इति वक्ष्यामीति ।
अनुच्यमाने हेतस्मिन्निर्ह्रस्वप्रदेशेष्वेव
इग्भवतीति वक्तव्यं स्यात् । ह्रस्वो नपुं-
सके प्रातिपदिकस्य [१.२.४७] एच
इग्भवतीति । णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः
[७.४.१] एच इग्भवतीति । ह्रस्वः

येईल. तो असा की, त्याच्या पुढील 'अणुदि-
त्सवर्णस्य चाप्रत्ययः' (१।१।६९) या सूत्रामध्ये
'अशब्दसंज्ञा' हे पद सप्तमी विभक्ति लावून
अनवृत्त होत आहे, (तेव्हां शब्दाला ज्या
संज्ञा सांगितल्या आहेत त्या ठिकाणीं अणांनीं
आपल्या सवर्णांचें ग्रहण होत नाहीं असा
निषेध सिद्ध होतो. त्यामुळे प्रकृतसूत्रामध्ये
प्रथम उच्चारलेल्या एकमात्रिक उकारानें
आपल्या सवर्णांचे म्हणजे द्विमात्रिक आणि
त्रिमात्रिक उकाराचें ग्रहण होणार नाहीं.

अथवा जर प्रथमतः उच्चारलेल्या उका-
रानें आपल्या सवर्णांचें म्हणजे सर्व प्रकारच्या
उकाराचें ग्रहण होईल तर ह्रस्व ही संज्ञा
सर्वच स्वरांना होऊं लागेल. आणि तसें
झालें तर त्या संज्ञेचा कांहीं एक उपयोग
होणार नाहीं. तेव्हां अर्थातच ह्रस्व या संज्ञेचा
कांहीं उपयोग झाला पाहिजे म्हणून दीर्घ
आणि प्लुत यांना ह्रस्वसंज्ञा होत नाहीं,
अशी कल्पना करितां येईल.

पण ह्रस्वसंज्ञा सांगण्याचा उपयोग असा
संभवतो कीं, जेथें ह्रस्व या संज्ञेनें विधि केला
असेल तेथें 'अचश्च' हा पुढील नियम लागू

पडतो. म्हणजे ह्रस्व असा आदेश जेथें सांगि-
तला असतो तेथें तो आदेश अचालाच होत
असतो.

हा उपयोग संभवे. पण ह्रस्व सांगणारीं
शास्त्रें ह्रस्व सांगून कांहीं एक निराळें स्वरूप
करून दाखवितील तर संभवे. परंतु तसें
तर कांहीं होत नाहीं. कारण सर्व प्रकारच्या
अचांना जर ह्रस्वसंज्ञा होत आहे तर 'अचा-
ला ह्रस्वच होतो' याचा अर्थ 'अचाला अच्
होतो' असाच होत आहे. तेव्हां अर्थातच
ह्रस्व सांगणारीं सर्व शास्त्रें कुचकामाचीं
होणार आहेत.

तर मग ह्रस्व सांगण्याचा उपयोग आम्ही
असा दाखवितों की, 'एच इङ्ग्रस्वादेशो'
(१।१।४८) असें सूत्र आहे. तेथें ह्रस्व म्हणजे
काय तें समजलें पाहिजे. जर प्रकृतसूत्रानें
ह्रस्वसंज्ञा सांगितली नाहीं तर ह्रस्व सांगणाऱ्या
शास्त्रामध्ये ह्रस्व असा शब्द न घालतां त्याच्या
ऐवजीं 'एच इक्' असें म्हणावें लागेल.
उदा. ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' (१।२
४७) या सूत्रामध्ये ह्रस्व शब्द काढून त्याच्या
ऐवजीं 'एच इक्' म्हणजे एचाला इक् होतो
उद्देशून सांगावें.

६. ह्रस्वादेशो हा शब्द तोंडांतून काढतांच येत
नाहीं. तेव्हां अनेक ठिकाणीं उपयोग व्हावा या-
करतां जें हें 'एच इक् ह्रस्वा०' (१।१।४८) असें
सामान्य शास्त्र करून ठेविलें तें करतां येत नाहीं.
अर्थात् अनेक ठिकाणीं 'एच इक्' असें वारंवार
म्हणावें लागेल.

५. एकमात्रिक, द्विमात्रिक आणि त्रिमात्रिक
अशा सर्व स्वरांना जर ह्रस्व संज्ञा होईल तर 'ह्रस्वो
नपुंसके' (१।२।४७) वगैरे स्थलीं ह्रस्व पदानें तिधा-
चीही उपस्थिति होईल. आणि 'श्रीपम्' वगैरे ठिकाणीं
अन्तरतम परिभाषेनें एकमात्रिकाला एकमात्रिक,
दीर्घाला दीर्घ अशाच क्रमानें आदेश होणार असल्यामुळे
ह्रस्वाचें विधान निरर्थक होईल. आतां जें कार्य
ह्रस्वाला उद्देशून सांगितलें असेल तें अचालाच

हलादिः शेषः [७.४.५९, ६०] एच इग्भ-
वतीति ॥ संज्ञा च नाम यतो न लघीयः ॥
कुत एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् ।
लघीयश्च त्रिह्रस्वप्रदेशेष्वेच इग्भवतीति
न पुनः संज्ञाकरणम् । त्रिह्रस्वप्रदेशेष्वेच
इग्भवतीति षड्ग्रहणानि । संज्ञाकरणे पुन-
रष्टौ । ह्रस्वसंज्ञा वक्तव्या । त्रिह्रस्वप्रदेशेषु
ह्रस्वग्रहणं कर्तव्यं ह्रस्वो ह्रस्वो ह्रस्व इति ।

एच इग्भस्वादेश इति । सोऽयमेवं लघी-
यसा न्यासेन सिद्धे यद्वरीयांसं यत्नमा-
रभते तस्यैतत्प्रयोजनं दीर्घप्लुतयोस्तु पूर्व-
संज्ञा मा भूदिति ॥

अचश्च ॥ १.२.२८ ॥

किमयमलोऽन्त्यशेष आहोस्विदलोऽ-
न्यापवादः । कथं चायं तच्छेषः स्यात्कथं
वा तदपवादः । यद्येकं वाक्यं तच्चेदं च

असें सांगावे लागेल. तसेंच 'णौ चङ्युपधाया
ह्रस्वः' (७।४।१) या सूत्रामध्ये देखील ह्रस्व
काढून त्याच्या ऐवजी 'एच इक्' असें म्हणावे
लागेल. तसेंच 'ह्रस्वः' 'हलादिः शेषः' (७।४।
५९, ६०) येथे देखील ह्रस्वः असें न म्हणतां
'एच इक्' असें म्हणावे लागेल.

परंतु संज्ञा म्हणून जिला म्हणतात ती
अशी असली पाहिजे की जिच्यापेक्षां दुसऱ्या
कोणत्याही तऱ्हेने थोडक्यांत बोलतां येणार
नाहीं.

असें कशावरून ?

अशावरून की, संज्ञा न करण्यापेक्षां संज्ञा
करण्यांत थोडे तरी लाघव झालेच पाहिजे. परंतु
येथे पाहावे तर तीन ठिकाणीं ह्रस्व शब्द काढून
त्याच्या ऐवजी 'एच इक्' अशीं दोन पदे
घातलीं तरी देखील ह्रस्वसंज्ञा करण्यापेक्षां वरेंच
लाघव होत आहे. उलट 'ह्रस्व संज्ञा करणे'
यांतच लाघव होत नाही. ते असें की, तिन्ही
ठिकाणीं एक 'ह्रस्व' हा शब्द काढून त्याच्या
ऐवजी 'एच इक्' असे दोन शब्द घातले तरी
ते तिन्ही ठिकाणीं मिळून सहाच शब्द होतात
आणि ह्रस्व संज्ञा केली तर आठ शब्द उच्चा-
रावे लागतात. ते असे— प्रकृतसूत्रामध्ये ह्रस्व-
संज्ञा सांगण्याकरितां एक ह्रस्व शब्द उच्चा-

रला पाहिजे व पूर्वी दाखविलेल्या 'ह्रस्वो न-
पुंसके०' वगैरे तिन्ही सूत्रांमध्ये मिळून तीनदां
ह्रस्व शब्द उच्चारला पाहिजे. तेव्हां एकं-
दर चार शब्द झाले. आणि 'एच इग्भस्वा-
देशे' हे सूत्र करावे लागणार आहे. तेव्हां या
सूत्रांतील चार शब्द असे एकंदर आठ शब्द
होतात. तेव्हां ह्रस्वसंज्ञा करून आठ शब्द
उच्चारण्यापेक्षां ह्रस्वसंज्ञा न करतांना आठ
शब्दांच्या ऐवजी सहा शब्द उच्चारून थोड-
क्यांत काम भागतें. असें असतांही जो हा
आचार्य पाणिनि आठ शब्द घालण्याचा
अधिक प्रयत्न करतो त्याचा कांहीं तरी उप-
योग झालाच पाहिजे. तो उपयोग असा की,
दीर्घ आणि प्लुत म्हणजे द्विमात्र आणि त्रिमात्र
यांना पूर्वीची संज्ञा म्हणजे ह्रस्व ही संज्ञा होत
नाहीं.

(सू. २८) हे शास्त्र 'अलोऽन्त्यस्य' (१।१।
५२) या परिभाषेचा शेष म्हणून समजावे
किंवा त्या परिभाषेचा अपवाद म्हणून
समजावे.

कशा रीतीने त्या परिभाषेचा शेष सम-
जतां येईल ? व कशा रीतीने त्या परिभाषेचा
अपवाद समजतां येईल ?

जर ती 'अलोऽन्त्यस्य' ही परिभाषा आणि

१. ह्रस्व होतो, दीर्घ होतो आणि प्लुत होतो
अशा तऱ्हेने ह्रस्वादिक शब्दांने जेथे अचाचें विधान
केलें जातें तेथे 'अचः' असें षष्ठ्यन्तपद उपस्थित
होतें. अर्थात् ह्रस्व, दीर्घ आणि प्लुत या शब्दांनीं

सांगितलेले आदेश अचाचेच स्थानीं होतात; उदा०
'ह्रस्वो नपुंस०' (१।२।४७), 'अकृत्सार्व०' (७।४
२५), 'वाक्यस्य टेःप्लुत०' (८।१।८२), 'प्रत्यभि-
वादे' (८।१।८३).

अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्ति अचो ह्रस्व-
दीर्घप्लुता अन्त्यस्येति ततोऽयं तच्छेषः ।
अथ नाना वाक्यम् अलोऽन्त्यस्य विधयो
भवन्ति अचो ह्रस्वदीर्घप्लुता अन्त्यस्या-
नन्त्यस्य चेति ततोऽयं तदपवादः ।
कश्चात्र विशेषः ।

ह्रस्वादिविधिरलोऽन्त्यस्येति चेद्वचि-
प्रच्छिन्नमादिप्रभृतिहनिगमिदीर्घे-

ष्वज्ग्रहणम् ॥ १ ॥

ह्रस्वादिविधिरलोऽन्त्यस्येति चेद्वचि-
प्रच्छिन्नमादिप्रभृतिहनिगमिदीर्घेऽज्ग्रहणं
कर्तव्यम् । वचिप्रच्छयोर्दीर्घोऽच इति
वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति ॥
शमादीनां दीर्घोऽच इति वक्तव्यम् ।
अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति ॥ हनिगम्यो-
र्दीर्घोऽच इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि

प्रकृत 'अचश्च' हे शास्त्र ही दोन्ही मिळून
एकच वाक्य समजलें तर 'अन्त्य अलाच्या
स्थानीं विधि होतात, आणि ह्रस्व, दीर्घ, प्लुत,
हे अन्त्य अचाच्या स्थानीं होतात' असा एक-
दर अर्थ होईल. आणि असा अर्थ झाला
म्हणजेच 'प्रकृतशास्त्र हे अलोऽन्त्यस्य या
परिभाषेचें अंगभूत आहे' असें समजलें
जातें. आतां अलोऽन्त्यस्य ही परिभाषा आणि
प्रकृतशास्त्र ही दोन्ही वाक्ये निरनिराळीं
समजलीं तर 'अन्त्य अलाला विधि होतात'
आणि ह्रस्व, दीर्घ, प्लुत, हे अचाला होतात,
मग तो अच् अन्तीं असो अथवा नसो' असा
अर्थ झाला म्हणजे प्रकृतशास्त्र हे अलोऽ-
न्त्यस्य या परिभाषेचा अपवाद समजलें जाईल.

या दोन पक्षांमध्ये काय बरें फरक आहे ?

(वा.१) 'ह्रस्व वगैरे विधि जे प्रकृत-
शास्त्रानें अचाला करावयाचे खरे, पण तो
अच् अन्त्य अल् असेल तर' असा हा तच्छेष-
पक्ष घेतला असतां वच्, प्रच्छ, शम् वगैरे,
हन् आणि गम् इतक्यांना दीर्घ कर्तव्य अस-
तांना तेथें अज्ग्रहण करावें लागेल. तें असें
की, वच् आणि प्रच्छ या धातूंहून किप्प्रत्यय

करून धातूमधील अचाला दीर्घ करून वाक्,
प्राट्, असे शब्द सिद्ध होतात. येथें धातूमधील
अच् हा अन्त्य नसल्यामुळे प्रकृतशास्त्र तेथें
प्रवृत्त होणार नाही. म्हणून तेथें धातूमधील
अकारालाच दीर्घ व्हावा याकरितां 'अचः' असें
म्हणावें लागेल. तसेंच शाम्यति वगैरे उदा-
हरणांमध्ये जो 'शमामष्टानाम्' (७।३।७४)
या सूत्रानें दीर्घ होतो तेथें देखील अन्त्य अच्
नसल्यामुळे प्रकृत 'अचश्च' हे शास्त्र प्रवृत्त
होणार नाही. तेव्हां तेथें धातूमधील अचा-
लाच दीर्घ व्हावा याकरितां 'अचः' असें तेथें
म्हणावें लागेल. तसेंच हन् आणि गम् या
धातूंना जो 'अज्जन०' (६।४।१६) या सूत्रानें
दीर्घ सांगितला आहे तेथें देखील अन्त्य अच्
नसल्यामुळे प्रकृतशास्त्र प्रवृत्त होणार नाही.
म्हणून तेथें धातूमधील अकारालाच दीर्घ
व्हावा याकरितां 'अचः' असें म्हणावें लागेल.

तर मग 'तच्छेष'पक्ष सोडून 'अपवाद'पक्ष
घेऊं या. म्हणजे वर दाखविलेल्या तिन्ही
ठिकाणीं अन्तीं अच् नसला तरी देखील 'अलो-
ऽन्त्यस्य' या परिभाषेचा बाध करून प्रकृतशास्त्र
प्रवृत्त होईल. आणि अच् शेवटीं नसला तरी

२. आपापलें निमित्त पाहून एका ठिकाणीं
प्राप्त झालेल्या दोन वाक्यांचा विशेषणविशेष्य-
भावानें अन्वय केल्यानें दोन्ही मिळून एक वाक्य
होत आहे.

३. 'वचिप्रच्छयायतस्तुकटप्रजुश्रीणां दीर्घश्च' (३
२।१७८ वा.२) या वार्तिकानें किप्प्रत्यय आणि
दीर्घ सांगितला आहे.

४. उदा०—जिघांसति, जिघांस्यते. जिघांसति

येथें हन्धातूहून सन्, 'एकाच उपदेशे' (७।२।१०)
यानें इण्निषेध, 'अज्जन०' यानें दीर्घ, द्वित्व,
अभ्यासकार्य, इत्त्व (७।४।७९), 'अभ्यासाच्च'
(७।३।५५) यानें कुत्व झालें आहे. जिघांस्यते येथें
इण्धातूहून सन्, 'सनि च' (२।४।४७) यानें गम्
आदेश, 'अज्जन०' यानें दीर्घ, द्वित्व वगैरे, सन्नन्ता-
हून कर्मणि लट्, यक् (३।१।६७), झाला आहे.

न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि तदपवादः ।

अचश्चेन्नपुंसकह्रस्वाकृत्सार्वधातुक-
नामिदीर्घेष्वनन्त्यप्रतिषेधः ॥ २ ॥

अचश्चेन्नपुंसकह्रस्वाकृत्सार्वधातुकना-
मिदीर्घेष्वनन्त्यस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य [१.२.४७]
यथेह भवति । रै अतिरि । नौ अतिनु ।
एवं सुवाग्ब्राह्मणकुलमित्यत्रापि प्राप्नोति ॥
अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः [७.४.२५] यथेह
भवति । चीयते स्तूयते । एवं भिद्यते
अत्रापि प्राप्नोति ॥ नामि [६.४.३] दीर्घो

यथेह भवति । अग्नीनाम् वायूनाम् ।
एवमत्रापि प्राप्नोति । षण्णाम् ॥ नैष दोषः ।
नोपधायाः [६.४.७] इत्येतन्नियमार्थं
भविष्यति । प्रकृतस्यैष नियमः स्यात् ।
किं च प्रकृतम् । नामीति । तेन भवेदिह
नियमान्न स्यात् । षण्णाम् । अन्यते
तन्यते अत्रापि प्राप्नोति । अथाप्येवं नियमः
स्यान्नोपधाया नाम्येवेति । एवमपि भवे-
दिह नियमान्न स्यात् । अन्यते तन्यत
इति । षण्णामित्यत्र प्राप्नोति । अथाप्यु-
भयतो नियमः स्यान्नोपधाया एव नामि

त्याला दीर्घं कर्ता येईल. तेव्हां तेथें कोठेही
'अचः' असें म्हणावयास नको.

(वा. २) प्रकृत 'अचश्च' या शास्त्रानें अन्त्य
अच् नसला तरी तेथें 'अलोऽन्त्यस्य' या परिभा-
षेचा बाध करून अनन्त्य अचाला ह्रस्व, दीर्घ
वगैरे कर्ता येतात असें म्हटलें तर 'ह्रस्वो नपुं-
सके' (१।२।४७) या सूत्रानें सांगितलेला ह्रस्व
व 'अकृत्सार्वधा०' (७।४।२५) आणि 'नामि-
(६।४।३) या सूत्रांनीं सांगितलेला दीर्घ हे
अनन्त्य म्हणजे मधल्या अचाला होऊं लाग-
तील त्याचा निषेध सांगावा लागेल. तें असें—

'ह्रस्वो नपुंसके' या सूत्रानें सांगितलेला
ह्रस्व जसा 'अतिरि' या उदाहरणामध्ये अतिरै
शब्दाच्या अचाला म्हणजे अन्त्य ऐकाराला
होतो व अतिनु या उदाहरणामध्ये अतिनौ-
शब्दाच्या अन्त्य अचाला म्हणजे अन्त्य
औकाराला ह्रस्व होतो, तसें 'सुवाक् ब्राह्मण
कुलम्' या वाक्यामध्ये सुवाक् येथील आकार
अन्त्य नसला तरी त्याला ह्रस्व होऊं लागेल.
तसेंच 'अकृत्सार्वधा०' या सूत्रानें सांगितलेला
दीर्घ चीयते, स्तूयते या उदाहरणामध्ये
धातूच्या अन्त्य अचाला जसा होतो तसा
छिद्यते, भिद्यते या उदाहरणामध्ये धातूमधील
अच् अन्त्य नसला तरी त्याला होऊं लागेल.
तसेंच 'नामि' या सूत्रानें सांगितलेला दीर्घ

अग्नीनां, वायूनाम् या उदाहरणामध्ये अग्नि,
वायु, या शब्दांच्या अन्त्य अचाला जसा होतो
तसा षण्णाम् या उदाहरणामध्ये षण्शब्दामधील
अच् अन्त्य नसला तरी त्याला होऊं लागेल.
हा दोष येत नाही. कारण 'नोपधायाः'
(६।४।७) हें शास्त्र नियमार्थ होईल. तो नियम
असा की, नाम् पुढें असतांना पूर्वीच्या कोण-
त्याही ठिकाणीं अनन्त्य अचाला जर दीर्घ
होईल तर नकारान्त शब्दाच्या उपधेलाच
होईल.

पण हा नियम प्रकृत दीर्घासंबंधानेंच लागू
पडेल.

प्रकृत दीर्घ कोणता ?

'नामि' (६।४।३) या शास्त्रानें सांगितलेला
दीर्घ हा प्रकृतदीर्घ होय. तेव्हां त्याचा नियम
झाल्यामुळें षण्णाम् या उदाहरणामध्ये दीर्घ
होणार नाही. परंतु अन्यते, तन्यते, या उदाहर-
णामध्ये 'अकृत्सार्वधा०' (७।४।२५) या शास्त्रानें
दीर्घ होऊं लागेल. आतां जर 'नकारान्ताच्या उ-
पधेला जर दीर्घ होईल तर नाम् पुढें असतांना-
च होईल' असा नियम करावा तर त्या नियमा-
मुळें अन्यते, तन्यते, या उदाहरणामध्ये दीर्घ
होणार नाही. परंतु षण्णाम् या उदाहरणामध्ये
'नामि' या शास्त्रानें दीर्घ होऊं लागेल.

आतां 'नोपधायाः' हा नियम दोन प्रका-

नाम्नेव नोपधाया इति । एवमपि भिद्यते सुवाग्राहणकुलमित्यत्रापि प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति यत्र ब्रूयादच इत्येतत्तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् । किं कृतं भवति । द्वितीया षष्ठी प्रादुर्भाव्यते । तत्र कामचारो गृह्यमाणेन वाचं विशेषयितुमचा वा गृह्यमाणम् । यावता कामचार इह तावद्वचिप्रच्छिन्नमादिप्रभृतिहनिगमिदीर्घे-

पु गृह्यमाणेनाचं विशेषयिष्यामः । एते-
षामचो दीर्घो भवतीति । इहेदानीं नपुं-
सकह्रस्वाकृतसार्वधातुकनामिदीर्घेष्वचा गृ-
ह्यमाणं विशेषयिष्यामः । नपुंसकस्य ह्रस्वो
भवत्यचः । अजन्तस्येति । अकृतसार्वधातु-
कयोर्दीर्घोऽचः । अजन्तस्येति । नामि
दीर्घो भवत्यचः । अजन्तस्येति ॥

इह कस्मान्न भवति द्यौः पन्थाः स

रचा केला तर चालेल. म्हणजे असें की, नाम् पुढें असतांना जर दीर्घ होईल तर नकारान्त अंगाच्या उपधेलाच होईल. म्हणजे षण्णाम् या ठिकाणीं होणार नाही. आणि नकारान्त अंगाच्या उपधेला जर दीर्घ होईल तर नाम् पुढें असतांनाच होईल, असा नियम केला म्हणजे अन्यते, तन्यते, या ठिकाणीं होणार नाही.

असे दोन प्रकारचे नियम करून काम भागलें तरी भिद्यते, छिद्यते, या ठिकाणीं अनन्य अचाला 'अकृतसार्व०' (७।४।२५) या शास्त्रानें दीर्घ होऊं लागेल. तसेंच सुवाक् ब्राह्मणकुलम् या वाक्यामध्ये सुवाक् येथें अनन्य अचाला म्हणजे अकाराला 'ह्रस्वो नपुंसके' (१।२।४७) या शास्त्रानें ह्रस्व होऊं लागेल हे पूर्वी दाखविलेले दोष कायम आहेतच.

तर मग प्रकृत 'अचश्च' हें शास्त्र अलोऽन्त्यस्य या परिभाषेचा शेषही नव्हे आणि अपवादही नव्हे. त्याचा अर्थ असा समजावा की, ज्या शास्त्रामध्ये ह्रस्व होतो, दीर्घ होतो, प्लुत होतो असें सांगितलें असेल त्याचा वाक्यार्थ करतांना 'अचः' असें षष्ठ्यन्त पद उपस्थित होतें.

असें केल्यानें काय बरें होईल ?

असें होईल की, ह्रस्व' वगैरे सांगणाऱ्या शास्त्रामध्ये एक षष्ठ्यन्त पद त्या ह्रस्व वगैरेंचा स्थानी म्हणून आचार्यानें जें घातलें असेल त्याच्याजवळ 'अचः' असें दुसरें षष्ठ्यन्त

पद प्राप्त होतें. आणि अशीं दोन षष्ठ्यन्त पदे दिसू लागलीं म्हणजे अर्थ करतांना आपल्या इच्छेप्रमाणें वाटेल तसा अर्थ करता येईल. म्हणजे सूत्रामध्ये मूळचें उच्चारलेलें जें षष्ठ्यन्त पद तें 'अचः' याचें विशेषण करावें. किंवा 'अचः' हें त्याचें विशेषण करावें. तेव्हां अशा रीतीनें वाटेल तसा अर्थ करण्याला मोकळीक मिळाली म्हणजे वच्, प्रच्छ, शम् वगैरे, हन् आणि गम् यांना जो दीर्घ सांगितला आहे त्या ठिकाणीं ते वच् वगैरे 'अचः' याचें विशेषण करूं. म्हणजे वच्, प्रच्छ, वगैरेंचा जो अच् त्याला दीर्घ होतो, असा अर्थ होईल. आणि 'ह्रस्वो नपुंसके' (१।२।४७), 'अकृतसार्व०' (७।४।२५) आणि 'नामि' (६।४।३) या तीन ठिकाणीं सूत्रामध्ये मूळचें पाणिनीनें षष्ठ्यन्त पद उच्चारलें आहे त्याचें 'अचः' हें विशेषण करतो. म्हणजे 'ह्रस्वो नपुंसके' याचा असा अर्थ होईल की, अजन्त जें नपुंसकलिङ्गी प्रातिपदिक त्याला ह्रस्व होतो. तसाच 'अकृतसार्व०' याचा अर्थ असा होईल की, कृत् आणि सार्वधातुक याशिवाय इतर प्रत्यय पुढें असतांना अजन्त धातूला दीर्घ होतो. तसाच 'नामि' या शास्त्राचा असा अर्थ होईल की, नाम् प्रत्यय पुढें असतांना अजन्त अंगाला दीर्घ होतो. अशा व्यवस्थेनें कांहीं दोष येत नाही.

आतां द्यौः, पन्थाः, सः, या ठिकाणीं जे आदेश होतात, म्ह. द्यौः या उदाहरणामध्ये 'दिव औत्' (७।१।८४) या शास्त्रानें वकाराला

इति ।

संज्ञया विधाने नियमः ॥३॥

संज्ञया ये विधीयन्ते तेषु नियमः । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । अजिति हि वर्तते । तत्रैवमभिसंबन्धः करिष्यते । अचोऽऽभवति ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इत्येवं भाव्यमान इति ॥ अथ पूर्वस्मिन्योगेऽजग्रहणे सति किं प्रयोजनम् ।

अजग्रहणं संयोगाच्चसमुदायनिवृत्त्यर्थम् ॥४॥

औकार होतो, पन्थाः या उदाहरणामध्ये 'पथिमथि०' (७।१।८५) या शास्त्राने पथिन् शब्दाच्या नकाराला आकार होतो, तसेंच सः या उदाहरणामध्ये 'त्यदादीनामः' (७।२।१०२) या शास्त्राने दकाराला अकार होतो, हे औकार वगैरे आदेश प्रकृत 'अचश्च' या शास्त्रामुळे त्या त्या शब्दामधील अचाला कां केलें जात नाहीत ?

(वा. ३) ह्रस्व, दीर्घ, वगैरे संज्ञाशब्द उच्चारून जे आदेश सांगितले आहेत त्यांच्या संबंधाने 'ते अचालाच करावेत' असा प्रकृत 'अचश्च' या शास्त्राने केलेला नियम लागू पडतो.

पण असें कसें म्हणतां येईल ? असें म्हणूं नये. कारण तशा अर्थाचा स्पष्ट शब्द सूत्रामध्ये पाणिनीने उच्चारला नसतांना तसा अर्थ कसा घेतां येईल ?

प्रकृत 'अचश्च' या शास्त्रामध्ये मागून अच् असें प्रथमान्त पद अनुवृत्त होत आहे. तें धरून प्रकृतशास्त्राचा अर्थ करतांना त्याचा संबंध असा करावा की, ह्रस्व, दीर्घ आणि प्लुत या शब्दांनीं सांगितलेला जो अच् आदेश तो अचालाच होतो.

याप्रमाणें पूर्वसूत्रांतून अच् या प्रथमान्त

१. तालु, कण्ठ वगैरे स्थानांच्या ऊर्ध्वभागामध्ये उगम पावलेला जो अच् तो उदात्तसंज्ञक होतो.

अजग्रहणं क्रियते संयोगनिवृत्त्यर्थम-
च्चसमुदायनिवृत्त्यर्थं च । संयोगनिवृत्त्यर्थं
तावत् । प्रतक्ष्य प्ररक्ष्य । ह्रस्वस्य पिति
कृति तुक् [६।१।७१] इति तुग्मा भू-
दिति । अच्समुदायनिवृत्त्यर्थम् । तित-
उच्छत्त्रम् । तितउच्छाया । दीर्घात्पदा-
न्ताद्वा [६।१।७५, ७६] इति विभाषा
मा भूदिति ॥

उच्चैरुदात्तः ॥१.२.२९॥

नीचैरनुदात्तः ॥१.२.३०॥

किं षष्ठीनिर्दिष्टमजग्रहणमनुवर्तत उताहो

पदाचा येथें संबंध करून त्याचा उपयोग दाखविला खरा, परंतु पूर्वीच्या म्हणजे 'ऊकालोऽच्' या शास्त्रामध्ये अच् असें जें प्रथमान्त पद उच्चारलें आहे त्याचा तेथें काय उपयोग आहे ?

(वा. ४) 'ह्रस्व, दीर्घ, वगैरे संज्ञा संयोगाला होऊं नयेत, आणि अचांच्या समुदायाला होऊं नयेत' अशाकरितां तेथें अच् असें प्रथमान्त पद उच्चारलें आहे. संयोगाला त्या संज्ञा होत नाहीत याचें उदाहरण — प्रतक्ष्य, प्ररक्ष्य. या ठिकाणीं ककार आणि प्रकार या दोन व्यञ्जनांचा संयोग एकमात्रिक असल्यामुळे त्याला ह्रस्व ही संज्ञा होईल. आणि त्याला 'ह्रस्वस्य पिति कृति' (६।१।७१), या शास्त्राने तुगागम होऊं लागेल. तो न झाला पाहिजे.

तसेंच अच्समुदायाला संज्ञा होऊं नये याचें उदाहरण — तितउच्छत्त्रम्, तितउच्छाया. या ठिकाणीं अ आणि उ या दोन अचांच्या समुदायाला मिळून द्विमात्र समजून दीर्घ संज्ञा होईल. आणि 'दीर्घात्' (६।१।७५) 'पदान्ताद्वा', (६।१।७६) या शास्त्रांनीं विकल्पाने तुगागम होऊं लागेल, तो होऊं नये. तेव्हां अच् या पदाचा येथेंही उपयोग आहे आणि पूर्वसूत्रामध्येही उपयोग आहे.

१. ताल्वादिक स्थानांच्या अधोभागामध्ये उगम पावलेला जो अच् तो अनुदात्तसंज्ञक होतो.

न । किं चातः । यद्यनुवर्तते हल्स्वर-
प्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवदित्येषा परिभाषा
न प्रकल्पते । कथं हलो नाम स्वरप्राप्तिः
स्यात् । एवं तर्हि निवृत्तम् । बहून्येतस्याः
परिभाषायाः प्रयोजनानि ॥ अथ प्रथमा-
निर्दिष्टमज्जनमनुवर्तत उताहो न । किं
चार्थोऽनुवृत्त्या । बाढमर्थो यद्येते व्यञ्जन-
स्यापि गुणा लक्ष्यन्ते । ननु च प्रत्यक्ष-
मुपलभ्यन्ते । इषे त्वोर्जे त्वा । नैते व्यञ्ज-

नस्य गुणाः । अच एते गुणास्तत्सामी-
प्यात्तु व्यञ्जनमपि तद्गुणमुपलभ्यते ।
तद्यथा । द्वयो रक्तयोर्वस्त्रयोर्मध्ये शुक्लं वस्त्रं
तद्गुणमुपलभ्यते । बदरपिटके रिक्तको
लोहकंसस्तद्गुण उपलभ्यते ॥ कुतोऽनु ख-
ल्वेतदच एते गुणास्तत्सामीप्यात्तु व्यञ्जन-
मपि तद्गुणमुपलभ्यत इति न पुनर्व्यञ्ज-
नस्यैते गुणाः स्युस्तत्सामीप्यात्त्वजपि
तद्गुण उपलभ्यत इति । अन्तरेणापि

(सू. ३०) या दोन सूत्रांमध्ये मागून 'अचः'
असें षष्ठ्यन्त पद अनुवृत्त होत आहे किंवा नाही?
अनुवृत्त केलें तर काय बरें होईल ?

'अचः' असें पद येथें अनुवृत्त केलें तर 'ज्या
उदाहरणामध्ये व्यञ्जनाला स्वर प्राप्त होत
असेल तेथें तें व्यञ्जन नसल्यासारखें समजावें'
अशी जी परिभाषा आहे ती परिभाषा घ्यावयास
नको. कारण प्रकृतसूत्रामध्ये 'अचः' असें पद
अनुवृत्त होत असल्यामुळे उदात्त वगैरे हे
स्वर व्यञ्जनाला कसे बरें प्राप्त होतील ?

असें असेल तर 'अचः' या पदाची अनुवृत्ति
करूं नये हेंच बरें. कारण ती परिभाषा अवश्य
मानली पाहिजे. त्या परिभाषेचा या शास्त्रा-
मध्ये बहुत ठिकाणीं उपयोग होत आहे.

आतां या सूत्रामध्ये पूर्वसूत्रांतून 'अच्' असें
प्रथमान्त पद अनुवृत्त होत आहे किंवा नाही ?

येथें अच् पद अनुवृत्त करण्यांत काय बरें
फायदा आहे ?

फायदा तर पुष्कळच आहे. पण उदात्त,
अनुदात्त, वगैरे धर्म व्यञ्जनाला कोठेंही दृष्टीस
पडत असतील तर.

दृष्टीस पडत असतील तर असें कां म्हणतां?
प्रत्यक्ष अनुभवांत येत आहेत. तें असें की,
'इषे त्वोर्जे त्वा' या उदाहरणामध्ये षकार, त-
कार, वकार हीं व्यञ्जनें उच्चारतांना अनुदात्त

धर्माचीं अनुभवास येतात.

वरील उदाहरणामध्ये उदात्त वगैरे धर्म
व्यञ्जनांचे नव्हेत. ते त्या व्यञ्जनांच्या जवळ
असलेल्या स्वराचेच आहेत. फक्त इतकेंच
की त्या स्वराजवळ तीं व्यञ्जनें असल्यामुळे
'तें व्यञ्जन तशा धर्माचें आहे' असा भास
होतो. लोकांमध्ये देखील असें पाहा की, दोन
तांबड्या रंगाच्या वस्त्रांमध्ये ठेवलेलें पांढरें
वस्त्र तांबड्या रंगाचें आहे असें दिसूं लागतें.
तसेंच बोरांनीं भरलेल्या पेटाच्यामध्ये ठेव-
लेला खच्छ आरसा बोरांनीं भरल्यासारखा
भासूं लागतो.

पण 'उदात्त वगैरे हे धर्म स्वराचेच आहेत,
फक्त व्यञ्जन हें त्या स्वराच्या जवळ असल्यामुळे
तशा स्वराचें भासतें' असेंच कशावरून गृहीत
धरावें ? याच्या उलट म्हणजे 'उदात्त वगैरे
हे धर्म वस्तुतः व्यञ्जनाचेच आहेत, आणि
त्या व्यञ्जनाच्या जवळ असल्यामुळे त्याच्या-
जवळचा स्वर तशा धर्माचा म्हणजे उदात्त
वगैरे धर्माचा उपलब्ध होतो' असें कां गृहीत
घरूं नये ?

तसें न धरण्याचें कारण हें की कांहीं
उदाहरणामध्ये व्यञ्जन मुळींच नसतांना नुसत्या
अचाचे म्हणजे स्वराचेच उदात्त वगैरे हे
धर्म उपलब्ध होत आहेत. (पण अचाशिवाय

२. अचः असें षष्ठ्यन्त पद अनुवृत्त केलें तर
उदात्त किंवा अनुदात्त हा अचाचे स्थानीं होतो,
असा या सूत्रद्वयाचा दुसरा एक वाक्यार्थ होईल.

३. आप्यायध्वम् या उदाहरणामध्ये 'आ' हा
उपसर्ग उदात्तस्वराचा उपलब्ध होत आहे.

व्यञ्जनमच एवैते गुणा लक्ष्यन्ते न पुनर-
न्तरेणाचं व्यञ्जनस्योच्चारणमपि भवति ।
अन्वर्थं खल्वपि निर्वचनम् । स्वयं राजन्ते
स्वरा अन्वग्भवति व्यञ्जनमिति ॥

उच्चनीचस्यानवस्थितत्वात्संज्ञा-
प्रसिद्धिः ॥१॥

इदमुच्चनीचमनवस्थितपदार्थकम् । तदेव
हि कंचित्प्रत्युच्चैर्भवति कंचित्प्रति नीचैः ।
एवं कंचित्कश्चिदधीयानमाह किमुच्चै रो-
रुयसेऽथ नीचैर्वर्ततामिति । तमेव तथा-
धीयानमपर आह किमन्तर्दन्तकेनाधीष
उच्चैर्वर्ततामिति । एवमुच्चनीचमनवस्थि-

तपदार्थकं तस्यानवस्थानात्संज्ञाया अप्रसि-
द्धिः ॥ एवं तर्हि लक्षणं करिष्यते । आ-
यामो दारुण्यमणुता खस्येत्युच्चैःकराणि
शब्दस्य । आयामो गात्राणां निग्रहः ।
दारुण्यं स्वरस्य दारुणता रूक्षता । अणुता
खस्य कण्ठस्य संवृतता । उच्चैःकराणि
शब्दस्य ॥ अथ नीचैःकराणि शब्दस्य ।
अन्ववसर्गो मार्दवमुरुता खस्येति नीचैः-
कराणि शब्दस्य । अन्ववसर्गो गात्राणां
शिथिलता । मार्दवं स्वरस्य मृदुता
स्निग्धता । उरुता खस्य महत्ता कण्ठस्य ।
इति नीचैःकराणि शब्दस्य ॥ एतदप्यनै-

नुसर्ते व्यंजन उदात्त वगैरे धर्माचे उपलब्ध
होत नाही.)

इतर्केच नव्हे तर अचाशिवाय नुसत्या व्यंज
नाचेंच उच्चारण देखील नीट करतां येत नाही.

शिवाय अचाला स्वर हें जें नांव तें अन्वर्थ
आहे. तें असें की, 'स्वयं राजन्ते इति स्वराः'
अशी स्वरशब्दाची व्युत्पत्ति आहे. म्हणजे
स्वर हे स्वतःच भासणारे आहेत, दुसऱ्याच्या
अनुपंगाने ते भासणारे नव्हेत. तसेंच व्यंजन
हें नांव देखील अन्वर्थ आहे. तें असें की
'अन्वक् भवति तत् व्यञ्जनम्' म्हणजे जें
नेहमीं दुसऱ्याला अनुसरून भासमान होतें तें.
(एकंदरीत येथें पूर्वसूत्रांतून 'अच्' अशा प्रथ-
मान्त शब्दाची अनुवृत्ति करण्यांत कांहीं अर्थ
नाहीं.)

(वा. १) 'हें उच्चारण उच्च प्रतीचें आहे' व
'हें नीच प्रतीचें जाहे' असें कांहीं नियमित
ठरवितां येत नाही. असें पाहा की 'एखादा
मनुष्य कांहीं वाक्य उच्चारित असतानां 'तें
त्याचें उच्चारण मोठ्यांदा होत आहे' असें
एकाला वाटते, तर 'तेंच उच्चारण हळू आहे'
असें दुसऱ्याला वाटते एखादा मुलगा अध्ययन
करूं लागला म्हणजे त्याला दुसरा कोणी
एखादा असें म्हणतो की, 'मोठ्यांदा काय

ओरडतोस, जरा हळू म्हण'. पण त्यालाच तशा
रीतीनें म्हणत असतानाच दुसरा कोणी म्हणतो
की, तोंडांतल्या तोंडांत काय म्हणतोस ? जरा
मोठ्यांदा म्हण.' एकंदरीत 'अमुक प्रमाणांत
उच्चारण केलें असतां तें उच्च प्रतीचें समजावें'
आणि 'अमुक प्रमाणांत उच्चारण केलें असतां
तें नीच प्रतीचें समजावें' असें कांहीं नियमित
रीतीनें ठरवितां येत नाही. आणि तसें ठरवितां
येत नसल्यामुळे उदात्त कोणाला म्हणावें व
अनुदात्त कोणाला म्हणावें तीही व्यवस्था
लागत नाही.

तर मग उच्च आणि नीच यांचें स्वरूप
आम्ही सांगतो. त्यांपैकीं उच्च उच्चारण्याचें
स्वरूप असें—

आयाम म्हणजे शरिरांतील अवयवांचा
दीर्घपणा, दारुण्य म्हणजे स्वराचा रूक्षपणा,
अणुता म्हणजे कंठांतील मोकळ्या भागाचा
संकोच, ह्या गोष्टी 'आवाज मोठा आहे' असें
दाखवितात.

अन्ववसर्ग म्हणजे शरिरांतील अवयवांचा
शिथिलपणा, मार्दव म्हणजे स्वराचा कोमल-
पणा, आणि उरुता म्हणजे कंठांतील मोकळ्या
भागाचा विकास, या गोष्टी 'आवाज हलका
आहे' असें दाखवितात,

कान्तिकम् । यदल्पप्राणस्य सर्वोच्चैस्त-
न्महाप्राणस्य सर्वनीचैः ॥

सिद्धं तु समानप्रक्रमवचनात् ॥२॥

सिद्धमेतत् । कथम् । समाने प्रक्रम
इति वक्तव्यम् । कः पुनः प्रक्रमः । उरः
कण्ठः शिर इति ॥

समाहारः स्वरितः ॥१.२.३१॥

समाहारः स्वरित इत्युच्यते । कस्य

पण उच्च उच्चारण आणि नीच उच्चा-
रण यांची जी हीं स्वरूपे दाखविलीं तीं देखील
अनियतच आहेत असें दृष्टीस पडतें. असें
पाहा की, एखाद्या मनुष्याच्या प्राणवायूचा
संचार शब्द उच्चारतांना अल्प प्रमाणांत होतो,
आणि एखाद्या मनुष्याच्या प्राणवायूचा संचार
शब्द उच्चारतांना मोठ्या प्रमाणांत होतो.
तेव्हां अल्पप्राण अशा मनुष्यानें कितीही
मोठ्यानें शब्द उच्चारला तरी तो महाप्राण
मनुष्याच्या दृष्टीनें अगदीं हळू आहे
असेंच होणार आहे. (एकंदरीत उच्च उच्चा-
रण कोणतें आणि नीच उच्चारण कोणतें
त्याची कांहीं व्यवस्था लागत नाही.)

(वा.२) ही सर्व व्यवस्था सिद्ध होत आहे.
ती कशी ?

ती अशी की, एका प्रक्रमामध्ये उच्च
आणि नीच अशी व्यवस्था दोन भागांची
कल्पना करून बरोबर जमते.

प्रक्रम म्हणून म्हणतां तें काय आहे ? उर,
कंठ, शिर वगैरे जीं अनेक प्रकारचीं वाणीचीं
स्थाने आहेत त्यांना येथें प्रक्रम असें म्हटलें
आहे. (म्हणजे मनुष्याचा आवाज कोता
असो वा मोठा असो, कसाही असो; वाणीचा
उच्चार करतांना जिव्हेच्या अग्र वगैरेंचा
स्पर्श त्या त्या स्थानाच्या वरच्या भागांत होईल
तर तें उच्च उच्चारण समजावें. आणि तशा
ठिकाणींच त्या स्वराला उदात्त म्हणावें.
तसेंच त्या त्या स्थानांच्या अधोभागीं जिव्हेचा

१. उदात्त आणि अनुदात्त हे दोनही वर्ण धर्म
ज्या एकाच अचाचे ठिकाणीं दृष्टीस पडतात तो

समाहारः स्वरितसंज्ञो भवति । अचोरि-
त्याह ।

समाहारोऽचोश्चेन्नाभावात् ॥१॥

समाहारोऽचोश्चेत्तन्न । किं कारणम् ।
अभावात् । न ह्यचोः समाहारोऽस्ति ।
नन्वयमस्ति गाङ्गेऽनूप इति । नैषोऽचोः
समाहारः । अन्योऽयमुदात्तानुदात्तयोः
स्थान एक आदिश्यते ॥ एवं तर्हि गुणयोः ।

स्पर्श होत असेल तेव्हां नीच उच्चारण सम-
जावें. आणि तशा ठिकाणींच त्या स्वराला
अनुदात्त म्हणावें.)

(सू.३१) समाहार म्हणजे मिश्रण होऊन
बनलेला समुदाय. त्याला स्वरित अशी संज्ञा
केली आहे. परंतु कोणाच्या समाहाराला स्वरित
म्हणावें ?

तो समाहार अचांचा पाहिजे असें आम्ही
म्हणतो.

(वा.१) अचांच्या समाहाराला स्वरित
म्हणावें असें जर म्हणाल तर तें बरोबर नाही.
कां बरें ?

अचांचा समाहार नाही म्हणून. असें
पाहा की, कोणत्याही उदाहरणामध्ये दोन
अचांचें मिश्रण झालेलें दृष्टीस पडत नाही.

पण ज्या ठिकाणीं दोन अचांचा संधि
होतो त्या ठिकाणीं दोन अचांचें मिश्रण
झालेलें दृष्टीस पडतें; उदा०—गाङ्गेऽनूपे. या
ठिकाणीं गाङ्गे या पदांतील शेवटचा एकार
आणि अनूपे या पदांतील आरंभीचा अकार
या दोन अचांचा संधि होऊन मिश्रण झालें
आहे.

हे अचांचें मिश्रण नव्हे, तर उदात्त एकार
आणि अनुदात्त अकार या दोघांचें मिश्रण
न होतां ते दोन वर्ण जातात आणि त्या दोघां-
च्या स्थानीं स्वतंत्र असा निराळाच एकार
आदेश होतो.

तर मग 'उदात्त आणि अनुदात्त या दोन
अच् स्वरितसंज्ञक होतो.

गुणयोश्चेन्नाच्यकरणात् ॥२॥

गुणयोः समाहार इति चेत्तन्न । किं कारणम् । अच्यकरणात् । अजिति वर्तते ॥

सिद्धं त्वच्चसमुदायस्याभावात्तद्गुणे संप्रत्ययः ॥३॥

सिद्धमेतत् । कथम् । अच्यसमुदायो नास्तीति कृत्वा तद्गुणस्याचः समाहार-गुणस्य संप्रत्ययो भविष्यति ॥ कथं पुनः

गुणांचे मिश्रण' असा समाहार या शब्दाचा अर्थ घेऊं या.

(वा.२) मिश्रित गुणांचा समुदाय असा येथें अर्थ घेतां येत नाही.

कां वरें ?

अचांचें प्रकरण चालू आहे, म्हणजे मागून अच्य असें प्रथमान्त पद अनुवृत्त होत आहे. (तेव्हां अच्य सोडून गुण कसा घेतां येईलच ?)

(वा.३) हें सिद्ध होत जाहे.

ते कसे ?

तें असें की, मिश्रित अचांचा समुदाय कोठेही मिळत नाही म्हणून ज्या अचामध्ये उदात्त आणि अनुदात्त या गुणांचें मिश्रण होतें असा अच्य येथें घेतां येईल.

पण समाहार या शब्दापासून 'गुणांचा समुदाय' या अर्थाचा बोध होईल, 'तो गुणांचा समुदाय ज्या अचामध्ये होतो' अशा अचाचा बोध समाहारशब्दापासून कसा होईल ? म्हणजे तशा प्रकारचा अच्य या अर्थी समाहार हा शब्द कसा लावतां येईल ?

समाहारशब्दापुढें मनुप्रत्ययाचा लोप झाला आहे असें समजावें; जसें:- पुष्पक म्हणजे नेत्ररोग (डोळ्यांतील फूल). तें ज्यांना आहे त्या मनुष्यांना लोकांमध्ये पुष्पक असेंच म्हणतात. तसेंच कालक म्हणजे काला चट्टा. तो ज्यांच्या अंगावर आहे त्या मनुष्यांना देखील कालक असेंच म्हणतात. त्या-

२. जसें लोकांमध्ये पुष्पक, कालक, हे शब्द तशा तऱ्हेचा मनुष्य या अर्थी लक्षणेनें योजतात

समाहार इत्यनेनाचशक्यः प्रतिनिर्देष्टुम् । मतुल्लोपोऽत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा । पुष्पका एषां ते पुष्पकाः । कालका एषां ते कालका इति । एवं समाहारवान्समाहारः ॥ अथवाकारो मत्वर्थीयः । तद्यथा । तुन्दः घाट इति ॥ यद्येवं त्रैस्वर्यं न प्रकल्पते । तत्र को दोषः । त्रैस्वर्येणाधीमह इत्येतन्नोपपद्यते । नैतद्गुणापेक्षम् । किं तर्हि । अज-

प्रमाणें येथेंही समाहार म्हणजे उदात्त आणि अनुदात्त यांचा समुदाय. तो ज्या अचामध्ये होत आहे त्या अचालाही समाहार असें म्हणतां येईल.

अथवा समाहार या शब्दाहून समाहार ज्या ठिकाणी होत आहे अशा अर्थी 'अर्शआदि०' (५।२।१२७) या सूत्रानें अप्रत्यय होतो. ज्याप्रमाणें तुन्द म्हणजे मोठें पोटा. तें ज्याचें आहे त्याला 'तुन्द' असें म्हणतात. तसेंच 'घाट' म्हणजे एक विशेष प्रकारची चेष्टा. ती ज्यांना आहे त्यांना 'घाट' असेंच म्हणतात. येथें तुन्द आणि घाट या शब्दांहून 'अर्शआदि०' (५।२।१२७) या सूत्रानें अप्रत्यय झालेला आहे. तसेंच येथें समजावें.

एकंदरीत 'उदात्त आणि अनुदात्त या दोन गुणांच्या समुदायामुळेच स्वरित असें म्हणावयाचें' असेंच जर असेल तर लोकांमध्ये 'त्रैस्वर्य' म्हणजे तीन स्वर असा जो म्हणण्याचा प्रघात आहे तो जमत नाही. कारण स्वर दोनच होत आहेत.

तसें झालें असतां काय दोष येईल ?

दोष असा येईल की, 'आम्ही तीन स्वर लावून घेदाध्ययन करतो' असें जें म्हणतात तें बरोबर जमणार नाही.

हा जो लोकांमध्ये असें बोलण्याचा प्रघात आहे त्याचा अभिप्राय 'स्वर तीन आहेत' असा नव्हे तर 'स्वरभेदामुळे स्वरयुक्त अच्य

तसाच येथें समाहार हा शब्द तशा तऱ्हेचा अच्य या अर्थी लक्षणेनें योजिला आहे.

पेक्षम् । त्रैस्वर्येणाधीमहे त्रिप्रकारैरज्झि-
धीमहे कैश्चिदुदात्तगुणैः कैश्चिदनुदात्तगुणैः
कैश्चिदुभयगुणैः । तद्यथा । शुक्लगुणः शुक्लः ।
कृष्णगुणः कृष्णः । य इदानीमुभयगुणः
स तृतीयामाख्यां लभते कल्माष इति वा
सारङ्ग इति वा । एवमिहाप्युदात्तगुण
उदात्तः । अनुदात्तगुणोऽनुदात्तः । य
इदानीमुभयवान्स तृतीयामाख्यां लभते

तीन प्रकारचे होतात' असा त्याचा अभिप्राय
आहे. 'तीन स्वरांनीं वेदाध्ययन करतो' म्हणजे
'तीन प्रकारच्या अचांनीं वेदाध्ययन करतो.'
काहीं अच् उदात्त गुणाचे, काहीं अच् अनुदात्त
गुणाचे, आणि काहीं अच् दोन्ही गुणांचे. लोकां-
मध्ये देखील मिश्रण झाले असतां तिसरा प्रकार
समजण्याची वहिवाट आहे असें पाहा की,
पांडव्या रंगाच्या वस्त्राला पांढरें म्हणतात,
काळ्या रंगाच्या वस्त्राला काळें असें म्हणतात
आणि जें वस्त्र पांडव्या आणि काळ्या अशा
दोन्ही रंगांचें आहे त्याला पांढरा किंवा काळा
असें न म्हणता 'कल्माष' किंवा 'सारंग'
असें तिसरेंच नांव देतात. याप्रमाणें येथें
देखील जो एकट्या उदात्त धर्मानें युक्त अच्
असेल त्याला उदात्त असें म्हणावें. जो एकट्या
अनुदात्त धर्मानें युक्त असेल त्याला अनुदात्त
म्हणावें आणि जो उदात्त व अनुदात्त या
दोन्ही धर्मानें युक्त त्या अचाला उदात्त किंवा
अनुदात्त असें न म्हणतां त्याला स्वरित असें
म्हणजे त्याला तिसरेंच नांव द्यावें.

१. स्वरित नांवाच्या स्वरांतील पहिला अर्धा
मात्रेयेवढा भाग उदात्त समजावा, आणि बाकी
उरलेला भाग (म्हणजे ह्रस्व स्वरितामध्ये पुढील अर्धा
मात्रा, दीर्घ स्वरितापेक्षां दीड मात्रा, आणि प्लुत
स्वरितामध्ये अडीच मात्रा) अर्थात् अनुदात्त
समजावा.

२. 'तित्वशिक्यकाश्मर्यधान्यकन्या०' (फि. सू.
४।८) यानें कन्याशब्दांतील दीर्घ स्वरित केला
आहे, शक्तिके३ शक्तिके येथें 'वाक्यादेरामन्त्रित०'
(८।१।८) यानें द्वित्व, 'स्वरितमाग्नेडिते' (८।२।१०३)

स्वरित इति ॥

तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम्

॥१.२.३२॥

अर्धह्रस्वमित्युच्यते तत्र दीर्घप्लुतयोर्न
प्राप्नोति । कन्या । शक्तिके३ शक्तिके ।
नैष दोषः । मात्रचोऽत्र लोपो द्रष्टव्यः ।
अर्धह्रस्वमात्रमर्धह्रस्वमिति ॥ किमर्थमिद-
मुच्यते । आभिप्रायभूतमिवेदं भवति ।

(सू. ३२) स्वरितामध्ये ह्रस्वाचा पहिला अर्धा
भाग तो उदात्त होय' असें येथें सांगितलें आहे
असें दिसतें. तेव्हां ज्या ठिकाणीं दीर्घ किंवा
प्लुत स्वरित असेल त्या ठिकाणीं 'त्याचा पहिला
अर्धा भाग उदात्त आहे' असें समजलें जाणार
नाहीं; उदा० कन्या, शक्तिके३ शक्तिके.

हा दोष येत नाही. कारण सूत्रामध्ये 'अर्ध-
ह्रस्व' या शब्दाच्या पुढें 'मात्रच्' असा प्रत्यय
लावून त्याचा लोप करून 'अर्धह्रस्व' असें
म्हटलें आहे. म्हणजे 'अर्ध्या ह्रस्वाहताका भाग'
असा 'अर्धह्रस्व' या शब्दाचा अर्थ समजावा.
मग तो दीर्घापैकीं असो अथवा प्लुतापैकीं
असो. सर्व ठिकाणीं स्वरितापैकीं पहिला अर्ध-
मात्रेचा भाग उदात्त समजावा.

हें प्रकृतसूत्र कशाकरितां केलें आहे ?

अशाकरितां केलें आहे की, या ठिकाणीं
उदात्त आणि अनुदात्त हे दोन गुण मिश्रित
झाल्यासारखे दिसतात. तेव्हां, जसें दूध आणि
पाणी मिसळलें असतां तेथें 'केवढा भाग
दुधाचा आहे व केवढा भाग पाण्याचा आहे'

यानें एकाराला प्लुत स्वरित केला आहे. येथें क्रमानें
दीर्घ स्वरित व प्लुत स्वरित आहे. येथें पहिला भाग
उदात्त आहे असें समजतां येत नाही. कारण स्वरि-
तामध्ये ह्रस्वापैकीं पहिला अर्धा भाग उदात्त असें
येथें म्हटलें आहे. आणि कन्या व शक्तिके येथें तर
दीर्घ व प्लुत आहे. तेव्हां प्रकृतसूत्र वरील उदा-
हरणांना लागू होत नाही.

३. 'प्रमाणे द्वयसच्' (५।२।३७) ह्या सूत्रानें
परिमाणार्थी मात्रच्. त्याचा 'प्रमाणे लः' (५।२।३७
भा. वा.) यानें लोप झाला आहे.

तद्यथा । क्षीरोदके संपृक्त आमिश्रीभूत-
त्वान्न ज्ञायते कियत्क्षीरं कियदुदकं कस्मि-
न्नवकाशे क्षीरं कस्मिन्नवकाश उदकमिति ।
एवमिहाप्यामिश्रीभूतत्वान्न ज्ञायते किय-
दुदात्तं कियदनुदात्तं कस्मिन्नवकाश उदात्तं
कस्मिन्नवकाशेऽनुदात्तमिति । तदाचार्यः
सुहृद्भूत्वान्वाचष्ट इयदुदात्तमियदनुदात्त-
मस्मिन्नवकाश उदात्तमस्मिन्नवकाशेऽनुदा-
त्तमिति ॥ यद्ययमेवं सुहृत्किमन्यान्यप्ये-
वंजातीयकानि नोपदिशति । कानि पुन-

तें सांगतां येत नाहीं, तसेंच 'त्यामध्ये अमक्या
वाजूला दूध आहे आणि अमक्या वाजूला
पाणी आहे' असेही सांगतां येत नाहीं; त्या-
प्रमाणें येथेही स्वरित अचामध्ये उदात्त आणि
अनुदात्त या दोन गुणांचें मिश्रण झालें म्हणजे
त्यांपैकी 'केवढा भाग उदात्त गुणाचा आहे
आणि केवढा भाग अनुदात्त गुणाचा आहे'
तें समजणार नाहीं. तसेंच 'कोणता भाग
उदात्त गुणाचा आहे व कोणता भाग अनुदात्त
गुणाचा आहे' तेंही समजणार नाहीं. तेव्हां
हा लोकांना होत असलेला मोह दूर करावा
अशा सद्बुद्धीनें आणि मित्रत्वाच्या नात्यानें
आचार्य पाणिनि येथें असें सांगत आहेत की
'स्वरितापैकीं अर्ध्या मात्रेइतका भाग उदात्त
आहे आणि बाकीचा सर्व भाग अनुदात्त
आहे. तसेंच उदात्त हा भाग प्रथम आहे
आणि त्याच्या नंतर अनुदात्त भाग आहे.

जर येथें स्वरिताविषयीं आचार्य पाणिनि
मित्रत्वाच्या नात्यानें वस्तुस्थिति काय आहे
ती दाखवीत आहेत तर अशा प्रकारची इतर
ठिकाणीं वस्तुस्थिति कां दाखवीत नाहीत ?

पाणिनीनें आणखी काय काय दाखवावें
असें तुम्हांला वाटतें बरें ? तालु वगैरे वर्णा-
ंचीं स्थाने, स्पृष्ट वगैरे वर्णांचे आभ्यन्तरप्रयत्न
आणि विवार, संवार वगैरे वर्णांचे बाह्य प्रयत्न
यांच्या संबंधानें देखील पाणिनीनें माहिती दिली

स्तानि । स्थानकरणानुप्रदानानि । व्याक-
रणं नामेयमुत्तरा विद्या । सोऽसौ छन्दः-
शास्त्रेष्वभिविनीत उपलब्ध्यावगन्तुमुत्स-
हते । यद्येवं नार्थोऽनेन । इदमप्युपलब्ध्या
गमिष्यति ॥ संज्ञाकरणं तर्हीदम् । तस्य
स्वरितस्यादितोऽर्धह्रस्वमुदात्तसंज्ञमिति ।
किं कृतं भवति । त्रिरुदात्तप्रदेशेषु स्वरित-
ग्रहणं न कर्तव्यं भवति । उदात्तस्वरित-
परस्य सन्नतरः [१.२.४०] उदात्तस्वरित-
योर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य [८.२.४] नो-
पाहिजे.

व्याकरण म्हणून ज्याला म्हणतात ती
विद्या प्रथमतः शिकण्याची नव्हे. हिला 'उत्तर-
विद्या' असें म्हणतात. तेव्हां अर्थातच व्याक-
रण शिकण्याच्या पूर्वी छन्दःशास्त्रामध्ये
ज्यानें अभ्यास केला आहे त्याची 'कोणत्या
वर्णांचें कोणतें स्थान व कोणत्या वर्णांचा
कोणता आभ्यन्तरप्रयत्न' हे सर्व अनुभवा-
वरून ओळखतां यावें अशी प्रवृत्ति असते.

पण असेंच जर आहे तर हें प्रकृत सूत्रही
करावयास नको. कारण ही स्वरितस्वरासंब-
धाची माहिती देखील छन्दःशास्त्राच्या शिक्ष-
णानें त्याला अनुभवावरून आपोआप मिळेल.

तर मग 'हें संज्ञासूत्र आहे' असें आपण
समजूं. म्हणजे त्या स्वरितापैकीं आरंभीच्या
अर्धमात्रिक भागाला 'उदात्त' अशी संज्ञा
होते.

ही संज्ञा करण्यांत फायदा काय ?

फायदा असा की, 'उदात्तस्वरितपरस्य
सन्नतरः' (१।२।४०), 'उदात्तस्वरितयोः०'
(८।२।४), 'नोदात्तस्वरितोदयम्०' (८।४।६७)
या तीन सूत्रांमध्ये 'उदात्त' शब्द घालून त्याच्या-
बरोबर जो 'स्वरित' असा शब्द घातला आहे
तो घालावयास नको. (कारण स्वरितापैकीं
आरंभीच्या अर्धमात्रिक भागाला प्रकृतसूत्रानें
'उदात्त' अशी संज्ञा केली असल्यामुळे एकट्या

दात्तस्वरितोदयम् [८.४.६७] इति ॥ संज्ञाकरणं हि नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । लघीयश्च त्रिरुदात्तप्रदेशेषु स्वरितग्रहणं न पुनः संज्ञाकरणम् । त्रिरुदात्तप्रदेशेषु स्वरितग्रहणे नवाक्षराणि संज्ञाकरणे पुनरेकादश ॥ एवं तर्ह्यभ्यमनेन क्रियतेऽन्वाख्यानं च संज्ञा च । कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम् । लभ्यमित्याह । कथम् ।

‘उदान’शब्दानेच सर्वं कामं भागणार आहे.)

हा देखील प्रकृत सूत्राचा उपयोग बरोबर दिसत नाही. कारण कोणतीही संज्ञा करणे म्हणजे ती अशी पाहिजे की, तिच्यापेक्षां दुसऱ्या कोणत्याही तऱ्हेने अधिक थोडक्यांत बोलतां येणार नाही.

असें कशावरून ?

‘संज्ञाशास्त्र’ हें लाघवाकरितांच केलें जात आहे म्हणून. आणि प्रकृत विषयामध्ये पाहिलें तर वर दाखविलेल्या तीन सूत्रांमध्ये उदात्तशब्दाच्या जवळ स्वरितशब्द घातला तरी त्यांतच लाघव होत आहे. प्रकृतसूत्रानें उदात्तसंज्ञा करण्यांत त्याच्यापेक्षां कांहीं लाघव होत नाही. असें पाहा की, तीन सूत्रांमध्ये उदात्तशब्दाच्या जवळ तीन अक्षरांचा स्वरित असा शब्द उच्चारला असतां एकंदर नऊ अक्षरे होतील. आणि प्रकृत संज्ञासूत्र केलें तर हें अकरा अक्षरांचें सूत्र करावें लागतें. एकंदरीत येथें संज्ञा केली आहे असें दिसत नाही.

तर मग प्रकृतशास्त्रानें दोन्ही गोष्टी केल्या आहेत असें आम्ही समजू. म्हणजे स्वरितासंबंधानें माहितीही दिली आहे आणि स्वरितांतील आरंभीच्या अर्धमात्रिक भागाला उदात्त अशी संज्ञाही केली आहे.

पण एकदां एक सूत्र उच्चारण्यांत या दोन गोष्टी कशा साधतील ?

एकदां उच्चारण्यानें सुद्धां दोन गोष्टी साधतां

अन्वर्थग्रहणं विज्ञास्यते । तस्य स्वरितस्यादितोऽर्धह्रस्वमुदात्तसंज्ञं भवतीति । ऊर्ध्वमात्तमिति चात उदात्तम् ॥ यदि तर्हि संज्ञाकरणमुदात्तादेर्यदुच्यते तत्स्वरितादेरपि प्राप्नोति । अन्वाख्यानमेव तर्हीदं मन्दबुद्धेः ॥

स्वरितस्यार्धह्रस्वोदात्तादोदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरादूर्ध्वमुदात्तादनुदात्तस्य स्वरितात्कार्यं स्वरितादिति

येतील असें म्हणतां येतें.

तें कसें ?

उदात्त हें ‘अन्वर्थनाम’ आहे म्हणून. उदात्त हा शब्द अन्वर्थ घेतला म्हणजे दोन्ही गोष्टी साधतात. त्या अशा की, त्या स्वरिताच्या आरंभीच्या अर्धमात्रिक भागाला उदात्त ही संज्ञा होते आणि ती संज्ञा ज्याला होते तो भाग कसा असावा तें उदात्त या संज्ञेवरूनच समजतें. उदात्त या शब्दामध्ये ‘उत्’ आणि ‘आत्’ अशीं दोन पदे आहेत. ‘उत्’ म्हणजे ऊर्ध्वभागामध्ये आत्त म्हणजे उच्चारित असा उदात्तशब्दाचा अर्थ होय.

पण अशा रीतीने जर हें संज्ञासूत्रही आहे असें समजलें तर ज्या शब्दाच्या आरंभी उदात्त आहे त्याला सांगितलेलें कार्य स्वरित आरंभी असलेल्या शब्दाला देखील होऊ लागेल.

तर मग येथें आतां असें समजावें की, हें संज्ञासूत्र तर नव्हेच. फक्त स्वरितासंबंधानें या सूत्रानें माहिती दिली आहे. ती माहिती देखील बुद्धिमान् मनुष्याला छन्दःशास्त्राच्या अवलोकनानें होण्यासारखी आहे. फक्त हें सूत्र ‘मन्दबुद्धीच्या मनुष्याला सुलभ रीतीने स्वरिताचें स्वरूप कळावें’ अशा अभिप्रायात आचार्य पाणिनीनें केलें आहे.

(वा.१) ‘तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम्’ (१। २।३२) या सूत्रापासून ‘उदात्तस्वरितपरस्य सन्न-

५. उदात्तशब्दानें स्वतंत्र उदात्ताप्रमाणें स्वरि-

तांतील आद्यभाग जो उदात्त त्याचेंही ग्रहण होईल.

सिद्धयर्थम् ॥ १ ॥

स्वरितस्यार्धह्रस्वोदात्तादा उदात्त-
स्वरितपरस्य सन्नतरः [१.२.४०]
इत्येतस्मात्सूत्रादिदं सूत्रकाण्डमूर्ध्वमुदा-
त्तादनुदात्तस्य स्वरितः [८.४.६६]
इत्यतः कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ।
स्वरितादिति सिद्धयर्थम् । स्वरितादिति
सिद्धिर्यथा स्यात् । स्वरितात्संहिताया-
मनुदात्तानाम् । [१.२.३९] इति । इमं

मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि । क तर्हि
स्यात् । यः सिद्धः स्वरितः । कार्यं
देवदत्तयज्ञदत्तौ ॥

स्वरितोदात्तार्थं च ॥ २ ॥

स्वरितोदात्तार्थं च तत्रैव कर्तव्यम् ।
न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः [१.
२.३७] । इन्द्र आगच्छ । क तर्हि स्यात् ।
यः सिद्धः स्वरितः । सुब्रह्मण्योमिन्द्र
आगच्छ ॥

तरः' (१।२।४०) या सूत्रापर्यंतर्चीं हीं नऊ सूत्रे
येथून काढून त्रिपादीमध्ये 'उदात्तादनुदात्तस्य
स्वरितः' (८।४।६६) या सूत्राच्या पुढें (म्हणजे
त्याच्या पुढील 'नोदात्त' (८।४।६७) या निषेध-
सूत्राच्या पुढें) घालावीत.

ही नऊ सूत्रे तेथें घालण्याचा उपयोग
काय ?

उपयोग असा की, 'स्वरितात्संहितायामनु-
दात्तानाम्' (१।२।३९) या सूत्रानें स्वरिताच्या
पुढील अनुदात्तांना सांगितलेली जी एकश्रुति
ती 'इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि,' या
उदाहरणामध्ये मे याच्या पुढील सर्व अनुदा-
त्तांना झाली पाहिजे. (येथें मे यांतील एकार
हा 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' (८।४।६६)
या त्रिपादींतील शास्त्रानें स्वरित झालेला
आहे).

पण मे यांतील एकार स्वरित असिद्ध
असल्यामुळें जर त्याच्यापुढील अनुदात्तांना
'स्वरितात्संहितायाम्' या शास्त्रानें एकश्रुति
होणार नाही तर ती होईल तरी कोठें ?

सपादीमधील शास्त्रानें ज्या ठिकाणीं स्वरित
होतो त्या ठिकाणीं त्या स्वरिताच्या पुढील अनु-
दात्तांना 'स्वरितात्संहितायाम्' या शास्त्रानें
एकश्रुति होईल; उदा०- कार्यं देवदत्तयज्ञ-
दत्तौ. (या वाक्यामध्ये कार्यं हा यप्रत्ययां-
तील अकार 'तित्स्वरितम्' (६।१।१८५) या
सपादींतील शास्त्रानें स्वरित झालेला आहे).

(वा.२) स्वरिताला उदात्त झाला पाहिजे

हाही हीं नऊ सूत्रे त्रिपादीमध्ये नेण्याचा उपयोग
आहे. नाही तर 'न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य
तूदात्तः' (१।२।३७) या सूत्रानें स्वरिताला जो
सांगितलेला उदात्त तो 'इन्द्र आगच्छ' या उदा-
हरणामध्ये होणार नाही. (कारण इन्द्र या शब्दा-
तील इकाराला 'आमन्त्रितस्य च' (६।१।१९८)
यानें आद्युदात्त केल्यानंतर त्याच्यापुढील
अकाराला 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' (८।
४।६६) या त्रिपादीमधील शास्त्रानें स्वरित
झाला आहे तो असिद्ध आहे.)

तर मग 'न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः'
या शास्त्रानें सांगितलेला उदात्त होईल तरी
कोठें ?

ज्या उदाहरणामध्ये सपादीमधील शास्त्रानें
स्वरित झाला आहे तेथें अर्थातच तो स्वरित
सिद्ध असल्यामुळें तेथें उदात्त होईल; उदा०
सुब्रह्मण्योमिन्द्र आगच्छ (येथें सुब्रह्मण्य यांतील
शेवटचा अकार 'तित्स्वरितम्' (६।१।१८५)
या शास्त्रानें स्वरित झालेला आहे. नंतर त्या
अकाराचा पुढील टाप्प्रत्ययाबरोबर झालेला
दीर्घ एकादेश स्थानीसारखा स्वरित झालेला
आहे. त्याही आकाराचा पुढील ओम्शब्दा-
मधील ओकाराबरोबर 'ओमाडोश्च' (६।१।१९५)
या शास्त्रानें एकादेश म्हणून झालेला जो
ओकार तोही स्थानीसारखा स्वरितच झालेला
आहे. तेव्हां अर्थातच तो स्वरित सिद्ध
आहे.)

(वा.३) हा जो 'न सुब्रह्मण्यायाम्' या शा-

स्वरितोदात्ताच्चास्वरितार्थम् ॥ ३ ॥
स्वरितोदात्ताच्चास्वरितार्थं तत्रैव
कर्तव्यम् । इन्द्र आगच्छ । हरिव
आगच्छ ॥

स्वरितपरसन्नतरार्थं च ॥ ४ ॥
स्वरितपरसन्नतरार्थं च तत्रैव कर्त-
व्यम् । उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः [१.

२. ४०] । माणवक जटिलकाध्यापक
न्यङ् । क तर्हि स्यात् । यः सिद्धः
स्वरितः । माणवक जटिलकाभिरूपक
क ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।
देवब्रह्मणोरनुदात्तवचनं ज्ञापकं
स्वरितादिति सिद्धत्वस्य ॥ ५ ॥
देवब्रह्मणोरनुदात्तवचनं ज्ञापकं सिद्ध इह

स्त्राने स्वरिताला झालेला उदात्त त्याच्यापुढील
अनुदात्ताला 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' (८।
४।६६) या शास्त्राने स्वरित होऊ नये अशा-
करिताही हीं नऊ सूत्रे त्याच्यापुढे घातलीं पाहि-
जेत; उदा० इन्द्र आगच्छ, हरिव आगच्छ,
(येथे आगच्छ यामधील गम्धातूच्या स्वरित
अकाराला 'न सुब्रह्मण्यायाम्' या शास्त्राने
उदात्त झालेला आहे, तो असिद्ध असल्या-
मुळे त्याच्यापुढील छ यांतील अकाराला
'उदात्तादनुदात्तस्य०' (८।४।६६) या शास्त्राने
स्वरित होत नाही.)

(वा.४) त्रिपादीमधील शास्त्राने झालेला
स्वरित ज्याच्यापुढे आहे अशा अनुदात्ताला
'उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः' (१।२।४०) या
शास्त्राने अनुदात्ततर झाला पाहिजे याकरितां
हीं नऊ सूत्रे तेथे नेलीं पाहिजेत; उदा. माण-
वक जटिलक अध्यापक न्यङ्. (नाहीं तर येथे
न्यङ् यांतील अकार 'उदात्तस्वरितयोः०' (८।
२।४) या त्रिपादीमधील शास्त्राने स्वरित
झालेला असल्यामुळे त्याच्यामागील अका-
राला अनुदात्ततर होणार नाही.)

तर मग हा जो स्वरिताच्या मागील अनु-

दात्ताला अनुदात्ततर आदेश सांगितला आहे
हा होईल तरी कोठे ?

सपादीमधील शास्त्राने जेथे स्वरित होतो
तेथे त्याच्यामागील अनुदात्ताला अनुदात्ततर
होईल; उदा०— माणवक जटिलकाभिरूपक
क. (येथे क यामध्ये अत्प्रत्ययाच्या अका-
राला 'तित्स्वरितम्' (६।१।१८५) या शास्त्राने
स्वरित झालेला आहे.)

तर मग प्रकृतसूत्राला आरंभ करून हीं
नऊ सूत्रे पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे त्रिपादीमध्ये
घातलीं पाहिजेत.

तेथे घालावयास नकोत. कारण देव आणि
ब्रह्मन् या शब्दांमध्ये 'व' आणि 'ह' यांतील
अकाराला जो 'उदात्तादनु०' (८।४।६६) या
त्रिपादीमधील शास्त्राने स्वरित झाला आहे
त्या स्वरिताला 'देवब्रह्मणोरनुदात्तः' (१।२।३८)
या सूत्राने अनुदात्त सांगितला आहे. त्या-
वरूनच 'ह्या प्रकरणाच्या दृष्टीने स्वरित सिद्ध
आहे' असे ज्ञापन करतां येईल.

(वा.५) असे ज्ञापन केलें तर स्वरिताला
'सुब्रह्मण्यायाम्' (१।२।३७) या शास्त्राने
जो उदात्त होतो त्याच्यापुढील अनुदात्ताला

इकाराला यण् आदेश केल्यानंतर त्या यणाच्या
पुढील अनुदात्त अकार.

८. देवा ब्रह्माणः या दोन्ही शब्दांमध्ये 'आम-
न्त्रितस्य' (६।१) या सूत्राने आद्युदात्त झाल्यामुळे
त्याच्यापुढील अचाला 'अनुदात्तं पद०' (६।१।
१५८) या सूत्राने अनुदात्त होतो. त्याला स्वरित
(८।४।६६) झाल्यानंतर त्या स्वरिताला 'न सुब्रह्म-
ण्यायाम्' या सूत्राने उदात्त प्राप्त झाला असतां
'देवब्रह्मणोः' या सूत्राने अनुदात्त सांगितला आहे.

६. ही प्रकृतनवसूत्री मूळ जाग्यावरून हाल-
वून 'उदात्तादनुदा०' (८।४।६६) या सूत्राच्यापुढे
घातल्यामुळे 'उदात्तादनुदात्तस्य०' या सूत्राच्या
दृष्टीने 'न सुब्रह्मण्यायाम्' या सूत्राने केलेला उदात्त
असिद्ध असल्यामुळे गच्छ येथे छकाराच्या पुढील
अकार अनुदात्तच कायम राहतो, त्याला स्वरित
होत नाही.

७. 'न्यधी च' (६।२।५३) या सूत्राने नि-
शब्दांतील इकार उदात्तच कायम राहिल्याने त्या

स्वरित इति ॥ यद्येतज्ज्ञाप्यते स्वरितो-
दात्तात्परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं प्राप्नोति ।
न ब्रूमो देवब्रह्मणोरनुदात्तवचनं ज्ञापकं
सिद्ध इह स्वरित इति । किं तर्हि । पर-
मेतत्काण्डमिति ॥

एकश्रुति दूरात्संबुद्धौ ॥ १. २. ३३ ॥

किमिदं पारिभाषिक्याः संबुद्धेर्ग्रहण-
मेकवचनं संबुद्धिः [२. ३. ४९] । आहो-

‘उदात्तादनुदात्तस्य’ (८।४।६६) या शास्त्राने
स्वरित होऊं लागेल हा दोष कायम राहतो.

देव आणि ब्रह्मन् या शब्दांतील स्वरि-
ताला जो अनुदात्त सांगितला आहे त्यावरून
‘ह्या प्रकरणाच्या दृष्टीने स्वरित सिद्ध आहे’
असें आम्हीं ज्ञापन करित नाहीं.

तर मग तें ज्ञापन कसें करावयाचें ?
तें ज्ञापन इतकेंच समजावें की, ‘तस्यादितः’
(१।२।३२) या प्रकृत सूत्राला आरंभ करून
हीं नऊ सूत्रे जरी पाणिनीनें या ठिकाणीं घात-
लीं आहेत तरी तीं नऊ सूत्रे त्रिपादीमध्ये पू-
र्वी सांगितल्या ठिकाणीं आहेत.

(सू. ३३) या सूत्रामध्ये ‘संबुद्धौ’ असें जें म्ह-
टलें आहे तेथें ‘संबुद्धि’ या शब्दाचा अर्थ को
णता समजावा ?

‘एकवचनं संबुद्धिः’ (२।३।४९) या शास्त्राने
जें फक्त एकवचनाला संबुद्धि असें नांव
दिलेलें आहे तें येथें घ्यावें किंवा संबुद्धि हा
शब्द अन्वर्थ घ्यावा म्हणजे संबोधनाला संबुद्धि
म्हणावें. मग तें वचन कोणतेंही असो.

यांत काय बरें फरक आहे ?

फरक असा की पाणिनीनें ठरविलेल्या
संबुद्धीचें म्हणजे फक्त एकवचनाचें येथें ग्रहण
केलें तर ‘देवाः’ ‘ब्रह्माणः’ या बहुवचनान्त
संबोधनांना प्रकृतसूत्रानें एकश्रुति होणार नाहीं;

आतां जर या नवसूत्रीच्या दृष्टीने स्वरित असिद्ध
आहे तर अनुदात्ताला अनुदात्ताचें विधान करणें
निरर्थक होतें. यावरून नवसूत्रीच्या दृष्टीने स्वरि-
ताला सिद्धत्व आहे असें अनुमान निघतें.

१. दुरूनच कांहीं एक गोष्ट कळविण्यास योज-

स्विदन्वर्थग्रहणं संबोधनं संबुद्धिरिति ।
किं चातः । यदि पारिभाषिक्या देवा
ब्रह्माणः अत्र न प्राप्नोति । अथान्वर्थ-
ग्रहणं न दोषः । यथा न दोषस्तथास्तु ॥

किं पुनरियमेकश्रुतिरुदात्ताहोस्विदनु-
दात्ता । नोदात्ता । कथं ज्ञायते । यद्य-
मुच्चैस्तरां वा वषट्कारः [१. २. ३५]
इत्याह । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । अतन्वं

आणि जर ‘संबुद्धि’ हा शब्द अन्वर्थ घेतला
तर तेथें एकश्रुति करितां येईल. दोष राहणार
नाहीं.

असें जर असेल तर मग ज्या रीतीनें दोष
न राहील तसें घ्यावें म्हणजे झालें.

आतां प्रकृतसूत्रानें सांगितलेली जी ही
एकश्रुति म्हणजे एक तऱ्हेचें उच्चारण करणें
तें उदात्त म्हणजे वस्तुतः त्या त्या स्थानांच्या
ऊर्ध्वभागीं करावयाचें किंवा अनुदात्त म्हणजे
अधोभागीं करावयाचें ?

एकश्रुति केली असतांना जें उच्चारण करा-
वयाचें तें उदात्त म्हणजे ऊर्ध्वभागीं करावयाचें
नाहीं.

असें कशावरून समजावें ?

अशावरून समजावें की, हा आचार्य
पाणिनि एकश्रुति केली असतांना त्यामधील
‘वषट्’ हा शब्द ऊर्ध्वभागीं उच्चारवा असें
म्हणतो.

हें ज्ञापक कसें बरें समजतें ?

असें समजतें कीं, ‘उच्चैस्तरां वा वषट्कारः’
(१।२।३५) या सूत्रामध्ये ‘उच्चैः’ या शब्दाच्या
पुढें जो ‘तरप्’प्रत्यय लावलेला आहे त्याच्या
अर्थाची म्हणजे अतिशय या अर्थाची विवक्षा
आहे असें समजूं नये. ‘उच्चैः’ याचा जो अर्थ
तितकाच ‘उच्चैस्तराम्’ याचा अर्थ होय.
लेलें जें वाक्य त्या वाक्यामध्ये एकश्रुति करावी.
म्हणजे तेथें उदात्त, अनुदात्त व स्वरित हे कांहींही
भासत नाहीत, लोकांमध्ये आपण जें बोलतो तें एक-
श्रुतीनेच बोलतो.

तरनिर्देशः । यावदुच्चैस्तावदुच्चैस्तरा-
मिति ॥ यदि तर्हि नोदात्तानुदात्ता । अनु-
दात्ता च न । कथं ज्ञायते । यदयमुदात्त-
स्वरितपरस्य सन्नतरः [१-२-४०]
इत्याह । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । अतन्त्रं
तरनिर्देशः । यावत्सन्नस्तावत्सन्नतर
इति ॥ सैषा ज्ञापकाभ्यामुदात्तानुदात्त-
योर्मध्यमेकश्रुतिरन्तरालं हि्यते ॥

अपर आह । किमियमेकश्रुतिरुदा-
त्तोदानुदात्ता । उदात्ता । कथं ज्ञायते ।
यदयमुच्चैस्तरां वा वषट्कार इत्याह ।
कथं कृत्वा ज्ञापकम् । तन्त्रं तरनिर्देशः ।
उच्चैर्दृष्टोच्चैस्तरामित्येतद्भवति ॥ यदि
तर्ह्युदात्ता । नानुदात्ता । अनुदात्ता च ।
कथं ज्ञायते । यदयमुदात्तस्वरितपरस्य
सन्नतर इत्याह । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ।

(तेव्हां एकश्रुति केली असतां तेथें जर उदात्त
म्हणजे ऊर्ध्वभागामध्ये उच्चारण आपोआपच
होत असेल तर वषट् या शब्दाला पुनः तसें सां-
गणें निरर्थक होईल.)

तर मग एकश्रुतीमधील उच्चारण अनु-
दात्त म्हणजे अधोभागीं करावयाचें कीं काय ?
एकश्रुतीमधील उच्चारण अनुदात्त आहे,
असेही गृहीत धरतां येत नाहीं.

असें कशावरून समजतें ?

अशावरून समजतें की, हा आचार्य पाणिनि
'उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः' (१।२।४०) असें
म्हणतो म्हणजे एकश्रुतीमधील शेवटचा वर्ण
'ज्याच्यापुढें उदात्त किंवा स्वरित आहे' असा
असेल त्याला अनुदात्त होतो असें सांगतो.

हं ज्ञापक कसें बरें जमतें ?

असें जमतें की, 'सन्नतर' या ठिकाणीं 'स-
न्न'शब्दाच्या पुढें जो तरप्प्रत्यय उच्चारला
आहे त्याच्या अर्थाची म्हणजे अतिशय या
अर्थाची येथें विवक्षा नाहीं. 'सन्न' म्हणजे अ-
नुदात्त. तोच 'सन्नतर' होय. (तेव्हां एकश्रुतीम-
ध्ये कांहीं ठिकाणीं जो हा पाणिनि उदात्त करा-
वा म्हणून सांगतो त्यावरून तो असें सुचवितो
की, एकश्रुतीमधील उच्चारण अनुदात्त नाहीं.)
तेव्हां या वरील दोन ज्ञापकांवरून एकश्रुतीम-
धील उच्चारण हें ऊर्ध्वभाग आणि अधोभाग
या दोन्ही भागांतून दूर केलेलें तें त्या दोहोंच्या
दरम्यान कायम होतें. (तात्पर्य, एकश्रुति म्हा-
णजे उदात्त आणि अनुदात्त या दोहोंमधील
संधिभाग होय.)

येथें कांहीं लोकांची विचारसरणी अशी
आहे—हें जें एकश्रुतीमधील उच्चारण तें
उदात्त समजावें किंवा अनुदात्त समजावें ?

एकश्रुतीमधील उच्चारण उदात्त समजावें.
असें कशावरून समजतें ?

अशावरून समजतें की हा आचार्य
पाणिनि एकश्रुतीमधील 'वषट्' शब्दाचें उच्चा-
रण अतिशय ऊर्ध्वभागीं करावें असें म्हणतो.
हें ज्ञापक कसें बरें जमतें ?

असें जमतें की 'उच्चैस्तराम्' या पदामध्ये
जो 'उच्चैः' या शब्दाच्या पुढें 'तरप्' प्रत्यय
लावलेला आहे त्याचा अर्थ विवक्षित आहे.
म्हणजे 'अतिशय ऊर्ध्वभागीं केलेलें उच्चारण'
असा 'उच्चैस्तराम्' याचा अर्थ होय. आतां
जेथें सामान्यतः ऊर्ध्वभागीं उच्चारण प्राप्त
होतें तेथेंच त्याला तें उच्चारण अतिशय
ऊर्ध्वभागीं करावें असें म्हणतां येतें. एकंदरीत
एकश्रुतीमधील उच्चारण उदात्त आहे असें
सिद्ध होतें.

अशा रीतीनें जर हें एकश्रुतीमधील उच्चा-
रण उदात्त गृहीत धरावें तर तें अनुदात्त नाहीं
असें म्हणावें लागेल.

एकश्रुतीमधील उच्चारण अनुदात्तही आहे,
म्हणजे अधोभागींही करावयाचें आहे.

असें कशावरून समजतें ?

अशावरून समजतें की, आचार्य पाणिनि
'उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः' (१।२।४०) असें
म्हणतो. म्हणजे एकश्रुतीमधील कांहीं वर्णांचें
उच्चारण अतिशय अनुदात्त करावें असें

तन्त्रं तरनिर्देशः । सन्नं दृष्ट्वा सन्नतर
इत्येतद्भवति ॥ त एते तन्त्रे तरनिर्देशे
सप्त स्वरा भवन्ति । उदात्तः । उदात्त-
तरः । अनुदात्तः । अनुदात्ततरः ।
स्वरितः । स्वरिते य उदात्तः सोऽन्येन
विशिष्टः । एकश्रुतिः सप्तमः ॥

[यज्ञकर्मण्यजपन्यूहसामसु
॥१.२.३४]

[उच्चैस्तरां वा वषट्कारः
॥१.२.३५]

[विभाषा छन्दसि ॥१.२.३६]
न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्थ

सांगतो.

हैं शापक कसें वरें जमतें?

असें जमतें की, 'सन्नतरः' या पदामध्ये
'सन्न' या शब्दाच्या पुढें जो 'तरप्'प्रत्यय
उच्चारला आहे तो विवक्षित आहे, म्हणजे
अतिशय अनुदात्त असा त्याचा अर्थ आहे.
आतां जेथें अनुदात्त उच्चारण प्राप्त होत
असेल तेथेंच तें उच्चारण अतिशय अनुदात्त
करावें असें म्हणतां येतें.

एकंदरीत 'उच्चैस्तराम्' आणि 'सन्नतरः'
या दोन ठिकाणीं पाणिनीनें उच्चारलेल्या तरप्-
प्रत्ययाच्या अर्थाकडे लक्ष दिलें असतां एकं-
दर सात स्वर होतात. ते असे— १ उदात्त,
२ उदात्ततर म्ह. अतिशय उदात्त, ३ अनु-
दात्त, ४ अनुदात्ततर म्ह. अतिशय अनुदात्त,
५ स्वरित, ६ स्वरितामधील उदात्त तो अन्यानें
म्ह. अनुदात्तानें युक्त, आणि ७ एकश्रुति.

(सू. ३७ वा. १) सुब्रह्मण्याशब्दाला आरंभ

१. जप, न्यूह आणि साम हीं वगळून यज्ञकर्म
चालू असतां उपयोगांत आणलेल्या मन्त्रामध्ये एक-
श्रुति होते; उदा०—अग्निर्मूर्धा दिवः०, जिन्वतो३म्.
हा मन्त्र त्रैस्वर्यानें म्हणावयाचा नाही. न्यूह म्हणजे
१६ ओंकार; त्यांतील कांहीं उदात्त व कांहीं अनु-
दात्त आहेत. ते तसेच म्हणावयाचे आहेत.

१. यज्ञकर्म चालू असतां तदङ्गभूत मन्त्रामधील
बौषट्शब्दाला एकदां उदात्त होतो आणि एकदां

तूदात्तः ॥ १।२।३७ ॥

सुब्रह्मण्यायामोकार उदात्तः ॥ १ ॥

सुब्रह्मण्यायामोकार उदात्तो भवति ।
सुब्रह्मण्योम् ॥

आकार आख्याते परादिश्च ॥ २ ॥

आकार आख्याते परादिश्चोदात्तो
भवति । इन्द्र आगच्छ । हरिव आगच्छ ॥

वाक्यादौ च द्वे द्वे ॥ ३ ॥

वाक्यादौ च द्वे द्वे उदात्ते भवतः ।
इन्द्र आगच्छ । हरिव आगच्छ ॥

मघवन्वर्जम् ॥ ४ ॥

आगच्छ मघवन् ॥

करून उच्चारलेल्या वेदवाक्यामध्ये सुब्रह्मण्योम्
या ठिकाणीं प्रकृतसूत्रानें स्वरित ओकाराला
उदात्त झालेला आहे.

(वा. २) 'इन्द्र आगच्छ', 'हरिव आगच्छ' या
उदाहरणांमध्ये गच्छ या क्रियापदाच्या मागील
आ हा उपसर्ग उदात्त आहे. त्याच्या-
पुढील गच्छ यामधील जो पहिला स्वरित
अकार त्यालाही प्रकृतसूत्रानें उदात्त झालेला
आहे.

(वा. ३) 'इन्द्र आगच्छ', 'हरिव आगच्छ'
या दोन वाक्यांमध्ये आरंभीचे जे इन्द्र आणि
हरिवन् हे दोन शब्द त्यांमधील पहिला स्वर
उदात्त आहेच. त्याच्यापुढील दुसऱ्या स्वरित-
स्वराला प्रकृतसूत्रानें उदात्त झालेला आहे.
एकंदरीत 'इन्द्र' हे दोन्ही वर्ण आणि 'हरि' हे
दोन्ही वर्ण उदात्त होत आहेत.

(वा. ४) 'आगच्छ मघवन्' या उदाहरणा-
मध्ये मघवन् या शब्दामध्ये स्वरित नसल्या-
एकश्रुति होते.

१. वेदामध्ये एकश्रुति विकल्पानें होते; अर्थात
एकदां त्रैस्वर्यानें पाठ करावयाचा; उदा०—इषे त्वोजें
त्वा किंवा इषे त्वोजें त्वा.

१. सुब्रह्मण्यानामक निगदमन्त्रामध्ये 'यज्ञकर्म-
ण्य०', 'विभाषा छन्दसि' या सूत्रद्वयानें विहित
असलेली एकश्रुति करूं नये; मात्र तेथील स्वरिताला
उदात्त होतो; उदा०—सुब्रह्मण्योमिन्द्रागच्छ.

सुत्यापराणामन्तः ॥ ५ ॥

सुत्यापराणामन्त उदात्तो भवति ॥
व्यहे सुत्याम् । व्यहे सुत्याम् ॥

असावित्यन्तः ॥ ६ ॥

असावित्यन्त उदात्तो भवति । गार्ग्यो
यजते । वात्स्यो यजते ॥

अमुष्येत्यन्तः ॥ ७ ॥

अमुष्येत्यन्त उदात्तो भवति । दाक्षेः
पिता यजते ॥

स्यान्तस्योपोत्तमं च ॥ ८ ॥

स्यान्तस्योपोत्तममुदात्तं भवत्यन्तश्च ।
गार्ग्यस्य पिता यजते । वात्स्यस्य पिता
यजते ॥

वा नामधेयस्य ॥ ९ ॥

मुळें त्याला प्रकृतसूत्रानें उदात्त झालेला नाही.

(वा.५) सुत्याशब्दाच्या मागील जे शब्द
त्यांचा अन्त्य वर्ण उदात्त आहे; उदा० द्व्यहे
सुत्याम्, व्यहे सुत्याम्. येथपर्यंतच्या पांच वार्ति-
कांनीं सुब्रह्मण्या नांवाच्या वेदभागामध्ये वस्तुतः
स्वर कसे होतात ते सांगितलें आहे.

(वा.६) सुब्रह्मण्या नांवाच्या वेदभागा-
मध्ये प्रथमान्तपदाचा अन्त्य वर्ण उदात्त होतो;
उदा०— गार्ग्यो यजते वात्स्यो यजते.

(वा.७) सुब्रह्मण्या नांवाच्या वेदभागा-
मध्ये षष्ठ्यन्तपदामधील अन्त्य वर्ण उदात्त
होतो; दाक्षेः पिता यजते.

(वा.८) सुब्रह्मण्या नांवाच्या वेदभागामध्ये
'स्य' अक्षर अन्तीं असलेल्या पदामध्ये अन्त्य
वर्ण आणि त्याच्या पूर्वीचा वर्ण हे दोन्ही
उदात्त होतात; उदा०— गार्ग्यस्य पिता यजते,
वात्स्यस्य पिता यजते.

(वा.९) 'स्य' अक्षर शेवटीं असलेलें जें
नांव त्यामध्ये अन्त्य वर्णाच्या पूर्वीच्या वर्णा-

१. सुब्रह्मण्या नांवाच्या निगदमन्त्रामध्ये देव
आणि ब्रह्मन् या शब्दांतील स्वरिताला अनुदात्त
आदेश होतो. उदा० देवा ब्रह्माण आगच्छत.

वा नामधेयस्य स्यान्तस्योपोत्तम-
मुदात्तं भवति । देवदत्तस्य पिता यजते ।
देवदत्तस्य पिता यजते ॥

देवब्रह्मणोरनुदात्तः ॥ १.२.३८ ॥

देवब्रह्मणोरनुदात्तत्वमेके ॥ १ ॥

देवब्रह्मणोरनुदात्तत्वमेक इच्छन्ति ।

देवा ब्रह्माणः । देवा ब्रह्माणः ॥

स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्

॥ १.२.३९ ॥

स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति

चेद्द्व्येकयोरैकश्रुत्यवचनम् ॥ १ ॥

स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति
चेद्द्व्येकयोरैकश्रुत्यं वक्तव्यम् । आग्निवे-
श्यः । पचति । किं पुनः कारणं न

ला उदात्त विकल्पानें होतो; उदा० देवदत्तस्य
पिता यजते, देवदत्तस्य पिता यजते.

(सू.३८, वा.१) सुब्रह्मण्या नांवाच्या वेद-
भागामध्ये 'देव' आणि 'ब्रह्मन्' या दोन्ही
शब्दांमधील स्वरिताला जो प्रकृतसूत्रानें अनु-
दात्त सांगितला आहे तो कांहीं लोकांच्या
मतानें सांगितला आहे असें समजावें; उदा०—
देवा ब्रह्माणः, देवा ब्रह्माणः.

(सू.३९, वा.१) संहितेमध्ये स्वरितापुढील
बहुत अनुदात्तांना जी ही प्रकृतसूत्रानें एकश्रुति
सांगितली आहे ती एकश्रुति स्वरिताच्या पुढें
दोन अनुदात्त असले तरी व एक अनुदात्त
असला तरी तेथें होते असें म्हणावें; उदा०
आग्निवेश्यः, पचति;

दोन किंवा एक अनुदात्त असतांना तेथें
प्रकृतसूत्रानें एकश्रुति होणार नाही, याचें
काय बरें कारण ?

कारण असें की, सूत्रामध्ये 'अनुदात्ता-
नाम्' असा शब्द बहुवचनाचा आमप्रत्यय

१. स्वरिताच्या पुढील अनुदात्तांना एकश्रुति
होते, संहिताविषय असतां; उदा०—इमं मे गङ्गे
यमुने सरस्वति.

सिध्यति । बहुवचनेन निर्देशः क्रियते तेन बहुनामैकश्रुत्यं स्याद्द्वयेकयोर्न स्यात् ॥ नैष दोषः । नात्र निर्देशस्तन्त्रम् । कथं पुनस्तेनैव नाम निर्देशः क्रियते तच्चातन्त्रं स्यात् । तत्कारी च भवांस्तद्द्वेषी च । नान्तरीयकत्वाद् बहुवचनेन निर्देशः क्रियतेऽवश्यं कयाचिद्विभक्त्या केनचिद्वचनेन निर्देशः कर्तव्य इति । तद्यथा । कश्चिदन्नार्थी शालिकलापं सपलालं सतुष-माहरति नान्तरीयकत्वात् । स यावदा-देयं तावदादाय तुषपलालान्युत्सृजति । तथा कश्चिन्मांसार्थी मत्स्यान्सकण्ट-कान्सशकलानाहरति नान्तरीयकत्वात् ।

लावून सूत्रकारांनीं उच्चारला आहे. त्यामुळे बहुत अनुदात्त म्हणजे निदान तीन तरी असले पाहिजेत. त्या ठिकाणींच एकश्रुति होईल. दोन किंवा एक अनुदात्त असेल त्या ठिकाणीं एकश्रुति होणार नाही.

हा दोष येत नाही. कारण सूत्रामध्ये बहुवचनप्रत्यय जरी उच्चारला आहे तरी तो सूत्रकाराला विवक्षित आहे असे समजून नये.

पण बहुवचनप्रत्यय त्यानेंच उच्चारला आहे, आणि त्यालाच तो विवक्षित नाही असे कसे वरें म्हणतां येईल ? कारण आपणच एखादी गोष्ट करावी आणि आपणच तिचा द्वेष करावा हें बरोबर दिसत नाही.

पाणिनीनें येथें जें बहुवचन उच्चारलें आहे तें मुद्दाम उच्चारलेले नव्हे. नाइलाजास्तव तें उच्चारलें आहे कारण कोणताही शब्द उच्चारवयाचा म्हणजे त्याला कोणती तरी एक विभक्ति अवश्य लावून व कोणतें तरी एकवचन अवश्य लावूनच उच्चारवा लागतो. तेव्हां जसें लोकांमध्ये अन्नार्थी मनुष्य भात सांठवितो तें सांठवितांना नाइलाजास्तव कोंडा व भूस यांसकटच सांठवीत असतो. परंतु पुढें मात्र तें भात सडून त्यांतील ग्राह्य जेवढा भाग असतो तेवढाच घेऊन बाकीचें

स यावदादेयं तावदादाय शकलकण्ट-कानुत्सृजति । एवमिहापि नान्तरीयक-त्वद्बहुवचनेन निर्देशः क्रियतेऽविशेषे-णैकश्रुत्यम् ॥

अविशेषेणैकश्रुत्यामिति चेद्व्यवहिता-नामप्रसिद्धिः ॥ २ ॥

अविशेषेणैकश्रुत्यमिति चेद्व्यवहिता-नामैकश्रुत्यं न प्राप्नोति । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि ॥

अनेकमपीति तु वचनात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

अनेकमप्येकमपि स्वरितात्परं संहि-तायामैकश्रुति भवतीति वक्तव्यम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्या-

कोंडा व भूस हें टाकून देतो. तसेंच मांसार्थी माणूस देखील आरंभी नाइलाजास्तव कांटे, खवले, यांसुद्धां संबंध मासे आणतो. परंतु मागून त्यांतील ग्राह्य भाग जेवढा असतो तेवढाच घेऊन बाकीचे खवले व कांटे टाकून देतो. त्याप्रमाणें येथें देखील पाणिनीनें नाइलाजास्तव 'अनुदात्तानाम्' असें बहुवचन उच्चारलें आहे. परंतु एकश्रुति करतांना मात्र त्या बहुवचनाकडे लक्ष न देतां सामान्यतः सर्व ठिकाणीं म्हणजे स्वरिताच्या पुढें एक अनुदात्त असो, दोन असोत किंवा कितीही असोत, त्या सर्व ठिकाणीं एकश्रुति होते.

(वा. २) 'सामान्यतः स्वरिताच्या पुढील अनुदात्ताला एकश्रुति होते' असें म्हटलें तर स्वरिताच्या पुढील व्यवहित अशा अनुदात्ताला एकश्रुति होणार नाही; उदा०— इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि.

(वा. ३) 'संहितेमध्ये स्वरिताच्या पुढें अनुदात्त एक असो किंवा अनेक असोत त्या सर्वांना एकश्रुति होते' असे सूत्रामध्ये स्पष्ट शब्द घालावेत म्हणजे हें सिद्ध होईल.

अशा रीतीनें स्पष्ट शब्द उच्चारले असतांना उदाहरणें सिद्ध होतील, हें खरें, परंतु सूत्र फिरवावें लागतें ना ?

समेवास्तु । ननु चोक्तं स्वरितात्संहि-
तायामनुदात्तानामिति चेद्द्व्येकयोरैक-
श्रुत्यवचनमविशेषेण व्यवहितानामप्रसि-
द्धिरिति । नैष दोषः । कथम् । एकशेष-
निर्देशोऽयम् । अनुदात्तस्य चानुदात्तयो-
श्चानुदात्तानां चानुदात्तानामिति । एवमपि
षट्प्रभृतीनामेव प्राप्नोति । षट्प्रभृतिष्वे-
कशेषः परिसमाप्यते । प्रत्येकं वाक्यप-
रिसमाप्तिर्दृष्टेति द्व्येकयोरपि भविष्यति ॥
[उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः ॥
१.२.४० ॥]

अपृक्त एकाल्प्रत्ययः ॥१.२.४१॥
अपृक्तसंज्ञायां हल्ग्रहणं स्वादिलोपे
हलोऽग्रहणार्थम् ॥१॥

अपृक्तसंज्ञायां हल्ग्रहणं कर्तव्यम् ।
एकहल्प्रत्ययोऽपृक्तसंज्ञो भवतीति वक्त-
व्यम् । किं प्रयोजनम् । स्वादिलोपे हलो-
ऽग्रहणार्थम् । स्वादिलोपे हलो ग्रहणं न
कर्तव्यं भवति । हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घा-
त्सुतिस्यपृक्तं हल् [६.१.६८] इत्यपृक्त-
स्येत्येव सिद्धम् ॥ अणिञोर्लुगर्थमल्ग्रह-
णम् । अणिञोर्लुगर्थमल्ग्रहणं कर्तव्यम् ।

तर मग सूत्रकारांनीं मूळचें जसें सूत्र
उच्चारलें आहे तसेंच असं दे.

“पण ‘अनुदात्ताम्’ असें बहुवचन उच्चा-
रलें असल्यामुलें दोन अनुदात्ताला एकश्रुति
होणार नाही. व सामान्यतः स्वरिताच्या पुढील
अनुदात्ताला एकश्रुति सांगावी तर व्यवहित
अनुदात्ताला एकश्रुति होणार नाही” असा
आतांच दोष दाखविला आहे ना ?

हा दोष येत नाही.

तो कसा ?

तो असा की, सूत्रामध्ये पाणिनीने ‘अनु-
दात्तानाम्’ हें जें पद उच्चारलें आहे तें एक-
शेष करून उच्चारलें आहे असें समजावें.
तेव्हां अर्थातच एक अनुदात्त आणि बहुत
अनुदात्त इतक्यांचा संग्रह ‘अनुदात्तानाम्’ या
एका पदामध्ये होतो.

पण असें म्हटलें तर कमीत कमी निदान
सहा अनुदात्त असतील तेथेंच त्यांना एकश्रुति
होईल. कारण एकशेष केला असतां तेथें अर्थाची
पूर्णता कमीत कमी सहामध्ये होणार आहे.

हा दोष येत नाही. कारण या वाक्यामध्ये
एखादी गोष्ट समुदायाला उद्देशून सांगितली
असली तरी तिची पूर्णता त्या समुदायांतील
प्रत्येकाच्या ठिकाणीं झालेली लोकांमध्ये दृष्टो-
त्पत्तीस येते. तेव्हां दोन अनुदात्त असोत किंवा
एक अनुदात्त असो, तेथें एकश्रुति होईल.

(सू. ४१ वा. १) अपृक्तसंज्ञा सांगणाऱ्या या
प्रकृतसूत्रामध्ये ‘अल्’ असें जें म्हटलें आहे
तें न म्हणतां त्याच्या ऐवजीं ‘हल्’ असें
म्हणावें. म्हणजे ‘एकहल् रूप जो प्रत्यय
त्याला अपृक्तसंज्ञा होते’ असें सांगावें.

असें सांगण्याचा उपयोग काय ?

उपयोग असा की, सु वगैरे प्रत्ययांचा
लोप सांगणाऱ्या सूत्रामध्ये ‘हल्’ असा शब्द
घालावयास नको. म्हणजे प्रकृतसूत्रानें हल् रूप-
प्रत्ययालाच अपृक्तसंज्ञा केली असतां ‘हल्-
ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्’ (६.१.६८)
या सूत्रामध्ये ‘हल्’ अस म्हणावयास नको.
तेथें अपृक्ताचा लोप सांगितला आहे तेवढ्या-
नेच काम भागेल.

२. एक, दोन आणि तीन मिळून सहा होतात,
आणि सहविवक्षा असेल तरच एकशेष होतो.

१. उदात्ताच्या मागील किंवा स्वरिताच्या
मागील अनुदात्ताला अनुदात्ततर आदेश होतो;

उदा० सरस्वति शुतुद्रि.

१. ज्या प्रत्ययामध्ये एकच वर्ण आहे तो प्रत्यय
अपृक्तसंज्ञक होतो; उदा०—स्पृशोऽनुदके किन्.

किं प्रयोजनम् । अणिञोर्लुकि ग्रहणं न कर्तव्यं भवति । ण्यक्षत्रियार्पणितो यूनि-
लुगणिञोः [२.४.५८] इत्यपृक्तस्त्येत्येव सिद्धम् ।

अणिञोर्लुगर्थमिति चेण्णोऽतिप्रसङ्गः
॥२॥

अणिञोर्लुगर्थमिति चेण्णोऽतिप्रसङ्गो
भवति । इहापि प्राप्नोति । फाण्टाहृतेरपत्यं
माणवकः फाण्टाहृत इति ॥ णवचनसाम-
र्थ्यान्न भविष्यति ।

वचनप्रामाण्यादिति चेत्फग्निवृत्त्यर्थ

प्रकृतसूत्रामध्ये अल् असें जें मूळचें पा-
णिनीनें उचारलें आहे तें अण् आणि इज् या
दोन प्रत्ययांचाच लुक् व्हावा या उद्देशानें म्ह-
टलें आहे. म्हणजे त्याचा उपयोग असा की,
'ण्यक्षत्रियार्पणितो यूनि लुगणिञोः' (२।४।५८)
या सूत्रानें जो लुक् सांगितला आहे तेथें 'अ-
पृक्ताचा लोप होतो' असें म्हणण्यानें काम भा-
गेल. 'अण् प्रत्ययाचा आणि इज्प्रत्ययाचा लु-
क् होतो' असें जें तेथें विशेष सांगितले आहे तें
सांगावयास नको.

(वा.२) 'अण् आणि इज् या दोन प्रत्य-
यांचाच लुक् झाला पाहिजे व तो अपृक्ताचा
लुक् होतो असें म्हणण्यानें होईल' असें म्हणा-
ल तर 'ण' हा प्रत्यय देखील अपृक्त अस-
ल्यामुळें त्याचा देखील लुक् होऊ लागेल असा
दोष येतो; उदा० — 'फाण्टाहृतीचा मुलगा' या
अर्थी फाण्टाहृतिशब्दाहून फाण्टाहृतिमिमात०'
(४।१।१५०) या सूत्रानें 'ण'प्रत्यय होऊन
'फाण्टाहृत' असा शब्द तयार होतो. (तेव्हां
तेथें णप्रत्ययाचा लुक् होऊं लागेल.)

परंतु 'फाण्टाहृति०' या सूत्रानें फाण्टाहृति
या शब्दाहून मुद्दाम 'ण' हा प्रत्यय सांगितला
असल्यानें त्याच्या जोरावर त्याचा लुक् होणार
नाहीं.

(वा.३) मुद्दाम णप्रत्यय सांगितला म्हणून
त्याच्या जोरावर त्याचा लुक् होणार नाहीं हें

वचनम् ॥३॥

वचनप्रामाण्यादिति चेत्फग्निवृत्त्यर्थमेत-
त्स्यात् । फगतो मा भूदिति ॥

पैलादिषु वचनात्सिद्धम् ॥४॥

यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्पैलादिष्वेव पाठं
कुर्वीत । तत्र पाठादन्येषामपि फको नि-
वृत्तिर्भवति । एवं सिद्धे सति यदयं णं
शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो नास्य लुग्भव-
तीति ॥

तान्येतानि त्रीणि ग्रहणानि भवन्ति ।
अपृक्तसंज्ञायां हल्ग्रहणं कर्तव्यम् । स्वा-

म्हणणें बरोबर नाहीं. णप्रत्यय सांगण्याचा उप-
योग असा होईल की, 'यजिञोश्च' (४।१।१०१)
या सूत्रानें प्राप्त झालेला जो फक्प्रत्यय तो न
झाला पाहिजे. म्हणून त्याच्या बाधाकरितां ण-
प्रत्ययाचें विधान केलें पाहिजे. (तेव्हां त्या
णप्रत्ययाचा लुक् झाला तरी त्यानें फक्प्रत्यय
करून दिला नाहीं हा त्याचा उपयोग आहे.)

(वा.४) 'फक्प्रत्यय न होणें' एवढाच जर
णप्रत्यय सांगण्याचा उपयोग असेल तर या
फाण्टाहृतिशब्दाचा पैलादिगणामध्ये (२।४।
५९) पाठ केला असतां काम भागेल. तेथें पाठ
केल्यामुळें सौवीराशिवाय इतर गोत्र विवक्षित
असले तरी देखील फक्प्रत्ययाची निवृत्ति
होईल. अशा रीतीनें काम भागत असतांना ज्या
अर्थी हा आचार्य पाणिनि 'फाण्टाहृतिशब्दाहून
णप्रत्यय करावा' असें सांगतो त्यावरून तो
असें सुचवितो की, णप्रत्ययाचा लुक् होत नाहीं.

तेव्हां प्रकृतसूत्रामध्ये 'अल्' असें म्हणावें
किंवा 'हल्' असें म्हणावें यासंबंधानें लाघव-
गौरवविचार केला असतां सारखीच स्थिति
होते असें दृष्टीस पडतें. ती अशी की, हल्
असें म्हटलें असतां तीन पदे उच्चारवीं लाग-
तात. तीं अशीं की, प्रकृतसूत्रामध्ये 'हल्' असें
एक पद आणि 'ण्यक्षत्रियार्प' (२।४।५८०) या
सूत्रामध्ये अण् आणि इज् अशीं दोन पदे
उच्चारवीं लागतात. मिळून तीन पदे होत. या

दिलोपे हलो ग्रहणं न कर्तव्यम् । अणि-
बोर्लुकि ग्रहणं कर्तव्यम् । अल्ग्रहणेऽपि
वै क्रियमाणे तान्येव त्रीणि ग्रहणानि
भवन्ति । अपृक्तसंज्ञायामल्ग्रहणं कर्तव्यम् ।
स्वादिलोपे हलो ग्रहणं कर्तव्यम् । अणि-
बोर्लुकि ग्रहणं न कर्तव्यं भवत्यपृक्तग्रहणं
कर्तव्यम् । तत्र नास्ति लाघवकृतो विशेषः ॥
अयमस्ति विशेषः । अल्ग्रहणे क्रियमाणे

एकग्रहणं न करिष्यते । कस्मान्न भवति ।
दर्विः जागृविः । अलेव यः प्रत्ययः । किं
वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं
गंस्यते । अल्ग्रहणसामर्थ्यात् । यदि योऽ
ल् चान्यश्च तत्र स्यादल्ग्रहणमनर्थकं स्यात् ॥
हल्ग्रहणेऽपि क्रियमाणे एकग्रहणं न करि-
ष्यते । कस्मान्न भवति । दर्विः जागृविः ॥
हलेव यः प्रत्ययः । किं वक्तव्यमेतत् । न

वेळीं 'हल्ङ्याप्' (६।१।६७) या सूत्रामध्ये
'हल्' असें पद घालावयास नको. तसेंच प्रकृत-
सूत्रामध्ये 'अल्' असें म्हटलें तरी देखील तीनच
पदें उच्चारवीं लागतात. तीं अशीं की प्रकृत-
सूत्रामध्ये 'अल्' 'असें एक पद, हल्ङ्याव्भ्यो०
या सूत्रामधील 'हल्' हें दुसरें पद, आणि
'ण्यक्षत्रिया०' या सूत्रामध्ये अण्, इज्, हीं दोन
पदें काढून त्यांच्या ऐवजीं घातलेलें 'अपृक्त'
हें तिसरें पद. एकंदरीत लाघव असें कोण-
त्याच पक्षांत दृष्टीस पडत नाहीं. तेव्हां दोन्ही
पक्ष सारखेच दिसत आहेत.

पण त्या दोन पक्षांमध्ये एक फरक असा
दृष्टीस पडतो की, प्रकृतसूत्रामध्ये 'अल्' असें
म्हटलें असतां 'एक' हा शब्द काढला तरी
चालेल.

पण 'एक' शब्द उच्चारला नाहीं तर दर्वि,
जागृवि, या शब्दांमध्ये 'वि' हा जो अनेकाल्-
प्रत्यय त्याला अपृक्त संज्ञा कां होत नाहीं ?

हा दोष येत नाहीं. कारण 'अल्रूपच जो
प्रत्यय त्याला अपृक्तसंज्ञा होते' असा प्रकृत-
सूत्राचा अर्थ आहे.

हें काय हो असें म्हणतां ? असें म्हणूं
नका. कारण सूत्रामध्ये तसा स्पष्ट शब्द न
उच्चारतांना तसा अर्थ कसा घेतां येईल ?

'अल्' या शब्दाच्या जोरावरच तसा अर्थ
घेतां येईल. कारण जो प्रत्यय अल्रूपी असेल
किंवा जो त्याहून निराळा असेल म्हणजे 'अल्-
समुदायरूपी' असेल त्या दोन्ही ठिकाणीं जर
प्रकृतसूत्रानें अपृक्तसंज्ञा होत असेल तर अल्
या म्हणण्याचा कांहींच उपयोग नाहीं असें

होईल. (एकंदरीत, अल् या म्हणण्यानेंच 'एक
अल्रूप प्रत्यय' असा अर्थ होऊन एक हा
शब्द टाकण्यांत येतो, असा अल्शब्द घाल-
ण्यांत विशेष आहे.)

प्रकृतसूत्रामध्ये 'हल्' असें म्हटलें तरी
देखील 'एक' हा शब्द टाकतां येईल.

पण एक शब्द उच्चारला नाहीं तर दर्वि
जागृवि, या शब्दांमध्ये 'वि' हा जो हल् आणि
अच् मिळून झालेला प्रत्यय त्याला अपृक्त
संज्ञा कां होत नाहीं ?

हा दोष येत नाहीं. कारण 'हल्रूपच जो
प्रत्यय त्याला अपृक्तसंज्ञा होते' असा प्रकृत
सूत्राचा अर्थ आहे.

हें म्हणावयास पाहिजे का ?

असें म्हणू नका. कारण सूत्रामध्ये तसा
स्पष्ट शब्द न उच्चारतां तसा अर्थ कसा
घेतां येईल ?

'हल्' या शब्दाच्या जोरावरच तसा अर्थ
घेतां येईल.

कारण जर जो प्रत्यय हल्रूपी असेल
किंवा जो त्याहून निराळा म्हणजे हल् आणि
अच् मिळून झालेला असेल त्या दोन्ही
ठिकाणीं प्रकृतसूत्रानें अपृक्तसंज्ञा होईल तर
सूत्रामध्ये 'हल्' या शब्दाचा कांहींच उपयोग
नाहीं असें होईल.

पण हल् या शब्दाचा उपयोग निराळा
संभवतो.

तो कोणता ?

हल् म्हणण्यानें हलन्त जो प्रत्यय त्यालाच
अपृक्तसंज्ञा होईल. जो अजन्तप्रत्यय त्याला

हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । हल्ग्रहण-
सामर्थ्यात् । यदि यो हल् चान्यश्च तत्र
स्याद्धल्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । अस्त्यन्यद्ध-
ल्ग्रहणस्य प्रयोजनम् । किम् । हलन्तस्य
यथा स्यादजन्तस्य मा भूदिति ॥ एवं तर्हि
सिद्धे सति यदल्ग्रहणे क्रियमाण एकग्रहणं
करोति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्र वर्ण-
ग्रहणे जातिग्रहणं भवतीति । किमेतस्य
ज्ञापने प्रयोजनम् । दम्भेर्हल्ग्रहणस्य जाति-
वाचकत्वात्सिद्धमित्युक्तं तदुपपन्नं भवति ॥
तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्म-

धारयः ॥१.२.४२॥

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारय
इति चेत्समासैकार्थत्वादप्रासिद्धिः ॥१

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधा-
रय इति चेत्समासस्यैकार्थत्वात्संज्ञाया
अप्रसिद्धिः । एकोऽयमर्थस्तत्पुरुषो नामा-
नेकार्थाश्रयं च सामानाधिकरण्यम् ॥

सिद्धं तु पदसामानाधिकरण्यात् ॥२

सिद्धमेतत् । कथम् । तत्पुरुषः समा-
नाधिकरणपदः कर्मधारयसंज्ञो भवतीति
वक्तव्यम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भि-

होणार नाही.

(एकंदरीत, सूत्रामध्ये हल्ग्रहण ठेवलें
असतां हलन्त असा भलता अर्थ होण्याकरतां
एक हा शब्द ठेवावा लागतो आणि सूत्रा-
मध्ये अल् असें म्हटलें असतां तेवढ्यानेंच
म्हणजे एक हा शब्द न उच्चारतांना देखील
काम भागतें असें सिद्ध होतें.)

तर मग अशा रीतीनें फक्त 'अल्' या
शब्दानें काम भागत असतांना जो हा आचार्य
पाणिनि सूत्रामध्ये 'एक' असा शब्द उच्चा-
रतो त्यावरून तो असें सुचवितो की, इतर
ठिकाणीं वर्णाला उद्देशून कार्य सांगितलें
असतां तेथें जातीची विवक्षा करावी; म्हणजे
ती वर्ण्य व्यक्ति एक आहे किंवा दोन आहेत
असें तेथें काहीं पाहूं नये.

या ज्ञापकाचा उपयोग काय ?

उपयोग असा की, पूर्वी जे 'दम्भेर्हल्-
ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात्सिद्धम्' (१।२।१०
वार्तिक) असें म्हटलें आहे तें आतां म्हणा-
वयास नको.

(सू.४२, वा.१) 'समानाधिकरण अशा
तत्पुरुषाला कर्मधारयसंज्ञा होते' असें येथें
सांगितलें आहे. परंतु तें बरोबर जमत नाही.

१. ज्या तत्पुरुषसमासांतील दोन्ही पदे एकाच
अर्थीला दाखवितात अशा तत्पुरुषसमासाला कर्म-

कारण सामासिक शब्दापासून एकाच अर्था-
ची प्रतीति होत असल्यामुलें त्याला कर्मधारय-
संज्ञा होणार नाही. तत्पुरुष असें येथें निमित्त
म्हणून गृहीत धरलें आहे. आणि तत्पुरुष
हा तर समास असल्यामुलें एकाच अर्थाचा
शब्द होत आहे. आणि सामानाधिकरण्य हें
अनेक अर्थांवर अवलंबून असतें. (एकच
वस्तु अनेक शब्दांनीं भिन्न भिन्न अर्थांनीं
दाखविली जात असेल तेथें ते अनेक शब्द
एकमेकांशीं समानाधिकरण म्हणजे एकाच
वस्तूला प्रतिपादन करणारे असे समजले
जातात.)

(वा.२) हें सिद्ध होतें.

तें कसें ?

सूत्रामध्ये 'समानाधिकरण' असें जें म्हटलें
आहे तें तसें न म्हणतां त्याच्या ऐवजीं 'सा-
मानाधिकरणपद' असें म्हणावें. म्हणजे अस-
अर्थ होईल की, 'ज्या तत्पुरुषसमासामध्ये
आंतील पदे एकमेकांशीं समानाधिकरण होत
आहेत त्या तत्पुरुषाला कर्मधारय असें
म्हणावें.'

असें म्हटलें असतां सिद्ध होतें हें खरें.
परंतु सूत्र फिरवावें लागतें ना ?

धारय ही संज्ञा होते; उ०—परमराज्यम्.

द्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं
तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारय
इति चेत्समासैकार्थत्वादप्रसिद्धिरिति ।
नैष दोषः । अयं तत्पुरुषोऽस्त्येव प्राथ-
मकलिपको यस्मिन्नैकपद्यमैकस्वर्यमेक-
विभक्तित्वं च । अस्ति तादर्थ्यात्ता-
च्छब्दं तत्पुरुषार्थानि पदानि तत्पुरुष
इति । तद्यस्तादर्थ्यात्ताच्छब्दं तस्येदं
ग्रहणम् ॥

**प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्ज-
नम् ॥१.२.४३॥**

तर मग सूत्र जसे पाणिनीनें मुळचें केले
आहे तसेंच असूँ दे. पण 'समानाधिकरण तत्पु-
रुषाला कर्मधारयसंज्ञा सांगितली आहे ती
बरोबर जमत नाही, कारण सामासिक शब्दा-
पासून एकाच अर्थाची प्रतीति होत आहे'
असा आतांच दोष दाखविला आहे ना ?

हा दोष येत नाही. कारण तत्पुरुष या श-
ब्दाचा मुख्य अर्थ पाहिला तर जेवढ्या भा-
गाला एक पद म्हटलें जातें व जेवढ्या भागा-
मध्ये एक स्वर होतो आणि जेवढ्या भागाला
एक विभक्ति लागते तेवढा सामासिक श-
ब्दाचा भाग हा तत्पुरुष या शब्दापासून प्र-
थमतः मनांत येणारा अर्थ आहे. म्हणूनच
तो त्याचा मुख्यार्थ आहे हें खरें, परंतु त्या तत्पु-
रुषशब्दाचा जो दुसरा गौणार्थ आहे तो असा
की तत्पुरुष समास करण्याकरतां उच्चारलेलीं
जीं पदे त्यांना तत्पुरुष असा शब्द गौण रीतीनें
दिला जातो. हा जो तत्पुरुषसमासाकरितां
घेतलेल्या पदांना गौण रीतीनें तत्पुरुषशब्द
लावला जातो तोच 'तत्पुरुष' हा गौणार्थाचा

१. समासाचें विधान करणाऱ्या शास्त्रामध्ये ज्या
पदापुढें प्रथमाविभक्ति लावलेली वृथीस पडते तें
उपसर्जनसंज्ञक होतें; उदा०—कष्टं श्रितः कष्टश्रितः.
'द्वितीयाश्रिता०' (२।१।२४) या शास्त्रामध्ये
'द्वितीया' हें पद प्रथमाविभक्ति लावून उच्चारलें
आहे म्हणून कष्टम् या द्वितीयान्त पदाला समासा.

**प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनमिति
चेदनिर्देशात्प्रथमायाः समासे
संज्ञाप्रसिद्धिः ॥ १ ॥**

प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनमिति
चेदनिर्देशात्प्रथमायाः समास उपसर्जन-
संज्ञाया अप्रसिद्धिः । न हि कष्टादीनां
समासे प्रथमां पश्यामः ॥

**सिद्धं तु समासविधाने वचनात् ॥२
सिद्धमेतत् । कथम् । समासविधाने
प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं भवतीति
वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ।**

शब्द येथें पाणिनीनें उच्चारला आहे असें
समजावें.

(सू.४३,वा.१) 'समासामध्ये प्रथमाविभक्ति
लावून उच्चारलेल्या शब्दाला उपसर्जनसंज्ञा
होते' असें म्हटलें तर 'कष्टश्रित' वगैरे समा-
सांमध्ये 'कष्ट' वगैरे शब्दांना प्रथमाविभक्ति
लावली नसल्यानें त्यांना उपसर्जनसंज्ञा
होणार नाही. कारण 'कष्टं श्रितः कष्टश्रितः' या
द्वितीयातत्पुरुषामध्ये कष्टशब्दाला द्वितीया
विभक्ति लावलेली आहे. तेथें प्रथमावि-
भक्ति लावलेली दिसत नाही. (तेव्हां अर्थातच
त्याला उपसर्जनसंज्ञा होत नसल्यामुळे 'उपस-
र्जनं पूर्वम्' (२।२।३०) या सूत्रानें पूर्वनिपात
होणार नाही.)

(वा.२) हें सिद्ध होत आहे.

तें कसे ?

'समास सांगणाऱ्या शास्त्रामध्ये जो प्रथ-
माविभक्ति लावून उच्चारलेला शब्द त्याला
उपसर्जनसंज्ञा होत' असें म्हणावें.

तर मग तसें म्हणजे 'समासविधौ' असें

मध्ये उपसर्जन संज्ञा होते. त्यामुळेच त्या पदाला
पूर्वनिपात (२।२।३०) झाला आहे.

२. समासामध्ये प्रथमाविभक्ति लावून उच्चार-
लेल्या शब्दाला उपसर्जनसंज्ञा होते, असा या
सूत्राचा अर्थ सकृददर्शनी मनांत येतो, तो गृहीत
धरून वार्तिक प्रवृत्त झालें आहे.

न वा तादर्थ्यात्ताच्छब्दम् ॥ ३ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ।
तादर्थ्यात्ताच्छब्दं भवति । समासार्थं
शास्त्रं समास इति ॥

यस्य विधौ प्रथमानिर्देशस्ततोऽन्य-
त्राप्युपसर्जनसंज्ञाप्रसङ्गः ॥ ४ ॥

यस्य विधौ प्रथमानिर्देशः क्रियते
ततोऽन्यत्रापि तस्योपसर्जनसंज्ञा प्राप्नोति ।
राज्ञः कुमारीं राजकुमारीं श्रितः । श्रि-
तादिसमासे द्वितीयान्तं प्रथमानिर्दिष्टं
तस्य षष्ठीसमासेऽप्युपसर्जनसंज्ञा प्रा-
प्नोति ॥

सिद्धं तु यस्य विधौ तं प्रतीति

सूत्रामध्ये म्हटलें पाहिजे.

(वा.३) तसें म्हणावयास नको.

कां वरें ?

समासाकरतां कल्पिलेलें जें त्याला समास
हा शब्द लावतां येईल. म्हणजे पाणिनीने
शास्त्र हें समास होण्याकरतां कल्पिलेलें आहे.
तेव्हां अर्थातच प्रकृतसूत्रामध्ये जो 'समास'
हा शब्द उच्चारला आहे तो 'समाससंज्ञा सां-
गणारें शास्त्र' अशा अर्थाचा घेतां येईल.

(वा.४) समासविधायक शास्त्रामध्ये जो शब्द
प्रथमाविभक्ति लावून उच्चारला असेल त्याला
इतर ठिकाणीं देखील उपसर्जनसंज्ञा होऊं ला-
गेल; उदा०— राज्ञः कुमारीं श्रितः. द्वितीया
तत्पुरुष सांगणाऱ्या 'द्वितीयाश्रिता' ० (२।४।२४)
या सूत्रामध्ये द्वितीया हा शब्द प्रथमाविभ-
क्ति लावून उच्चारला आहे. म्हणून त्याला
उपसर्जनसंज्ञा होऊन पूर्वनिपात होतो. म्हणजे
कुमारीश्रित या तत्पुरुषामध्ये कुमारी हा शब्द
द्वितीयान्त शब्दापूर्वी येतो. परंतु तसाच तो
कुमारीशब्द 'राजकुमारीश्रित' या शब्दांतील
राजकुमारी या षष्ठीतत्पुरुषामध्ये देखील उप-
सर्जनसंज्ञक होऊन पूर्वी येऊं लागेल.

(वा.५) ज्या समासविधायक शास्त्रामध्ये
जो शब्द प्रथमाविभक्ति लावून उच्चारला

वचनात् ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । यस्य विधौ
यत्प्रथमानिर्दिष्टं तं प्रति तदुपसर्जनसंज्ञं
भवतीति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ।
न वक्तव्यम् । उपसर्जनमिति महती
संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न
लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञा-
करणम् । तत्र महत्याः संज्ञायाः करण
एतत्प्रयोजनमन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत ।
अप्रधानमुपसर्जनमिति । प्रधानमुपस-
र्जनमिति च संबन्धिश्चदावेतौ । तत्र
संबन्धादेतद्गन्तव्यं यं प्रति यदप्रधानं
तं प्रति तदुपसर्जनसंज्ञं भवतीति ॥

असेल त्याला त्याच समासामध्ये पूर्वनिपात
करण्याकरतां उपसर्जनसंज्ञा होते असें म्ह-
णावें.

तर मग तें तसें म्हटलें पाहिजे.

तसें म्हणावयास नको. कारण 'उपसर्जन'
ही मोठी संज्ञा म्हणजे पांच अक्षरांची केलेली
दृष्टीस पडते. आणि संज्ञा तर अशी असली
पाहिजे की, जिच्यापेक्षां दुसऱ्या कोणत्याही
तऱ्हेनें थोडक्यांत बोलतां येणार नाही.

असें कशावरून ?

अशावरून की, संज्ञा ही लाघवाकरतांच
केलेली असते. अशी स्थिति असतांही येथें
जी पाणिनीने 'उपसर्जन' ही मोठी संज्ञा केली
आहे त्यांत त्याचा कांहीं तरी हेतु असला
पाहिजे. तो हा की, उपसर्जन ही अन्वर्थसंज्ञा
मानली जावी. लोकांमध्ये अप्रधान मनुष्यांना
'उपसर्जन' असें म्हणतात. 'प्रधान' आणि
'उपसर्जन' हे दोन परस्परसंबंधी शब्द आहेत.
म्हणजे प्रधानाला प्रधानपणा उपसर्जनमुलें
येतो, आणि उपसर्जनाला उपसर्जनपणा प्रधा-
नामुलें येतो. ह्या त्यांच्या संबंधावरून प्रकृत
स्थलीं ज्याच्यामुलें ज्याला अप्राधान्य येतें
त्याला त्याच्यामुलेंच उपसर्जनसंज्ञा होत
असते. (एकंदरीत पूर्वीच्या उदाहरणामध्ये कु-

अथ यत्र द्वे षष्ठ्यन्ते कस्मात्तत्र प्रधानस्योपसर्जनसंज्ञा न भवति । राज्ञः पुरुषस्य राजपुरुषस्येति ।

षष्ठ्यन्तयोश्चोपसर्जनत्व उक्तम् ॥६

किमुक्तम् । षष्ठ्यन्तयोः समासेऽर्थाभेदात्प्रधानस्यापूर्वनिपात इति । एवं न चेदमकृतं भवेदुपसर्जनं पूर्वमित्यर्थश्चाभिन्न इति कृत्वा प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भविष्यति ॥ यद्यपि तावदेतदुपसर्जनकार्यं परिहृतमिदमपरं प्रा-

मारी या द्वितीयान्त शब्दाला जी उपसर्जनसंज्ञा झालेली आहे ती श्रितामुळें झालेली आहे, राजामुळें झालेली नाही. तेव्हां तेथें कांहीं दोष येत नाही.)

आतां ज्या उदाहरणामध्ये दोन्ही शब्द षष्ठ्यन्त असतील तेथें प्रधानाला उपसर्जनसंज्ञा कां होत नाही ? उदा०- राज्ञः पुरुषस्य (गृहम्) राजपुरुषस्य.

(वा.६) दोन षष्ठ्यन्त शब्द जेथें येतील तेथें उपसर्जनसंज्ञेबद्दल सांगितलेंच आहे.

तें काय सांगितलें आहे ?

तें असें सांगितलें आहे (२।२।३० वा.३) की, राज्ञः पुरुषस्य गृहम् असे जरी येथें दोन षष्ठ्यन्त शब्द असले तरी तेथें पुरुष या शब्दाचा अर्थ राज्ञः पुरुषः यांतील प्रथमान्त पुरुषशब्दाच्या अर्थापेक्षां कांहीं निराळा होत नाही. त्यामुळें राजाचा प्रधान म्हणजे विशेष्य जो पुरुष त्याला येथेंही पूर्वनिपात होत नाही.

असें मानलें म्हणजे 'उपसर्जनं पूर्वम्' (२।२।३०) हें शास्त्र येथें सोडलें असें होत नाही. तें शास्त्र घेतलें तरी पुरुषशब्दाचा अर्थ राजपुरुषः यांतील पुरुषशब्दाच्या अर्थापेक्षां भिन्न होत नसल्यामुळें राज्ञः पुरुषस्य गृहम् येथें विशेष्य जो पुरुषशब्द त्याला राजन् या शब्दापेक्षां पूर्वनिपात होणार नाही.

३. पुढील सूत्र (१।२।४४) टीप २ पाहावी.

१. समासांतील दोन पदार्थांपैकी ज्याचा संबंध ठराविक अशा एकाच विभक्तीनें जोडला जातो

प्रोति । राज्ञः कुमार्याः राजकुमार्याः । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य [१.२.४८] इति ह्रस्वत्वं प्राप्नोति ।

उक्तं वा ॥ ७ ॥

किमुक्तम् । परवाल्लिङ्गमिति शब्दशब्दार्थाविति । तत्रौपदेशिकस्य ह्रस्वत्वमातिदेशिकस्य श्रवणं भविष्यति ॥

एकविभक्ति चापूर्वनिपाते

॥१.२.४४॥

द्वितीयादीनामप्यनेनोपसर्जनसंज्ञा

पण अशा रीतीनें उपर्जनसंज्ञा झाली असतांना तिच्यामुळें प्राप्त झालेला जो पूर्वनिपात तो जरी दूर झाला तरी उपसर्जनसंज्ञा झाल्यामुळें दुसरी कार्ये होतील असा दोष येतोच; उदा०- राज्ञः कुमार्याः राजकुमार्याः या ठिकाणीं कुमारीशब्दाला 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' (१।२।४८) या सूत्रानें ह्रस्व होऊं लागेल.

(वा.७) अथवा यासंबंधानें सांगितलेंच आहे.

तें काय सांगितलें आहे ?

असें सांगितलें आहे (२।४।२६ वा.६) की, द्वंद्व आणि तत्पुरुष यांमध्ये उत्तरपदाच्या लिङ्गाप्रमाणें सामासिक शब्दाचें लिङ्ग समजावें.

आणि लिङ्गबोधक टाप्, डीप्, वगैरे शब्द देखील स्वतंत्र उत्तरपदासारखाच सामासिक शब्दांमध्ये करावा. तेव्हां मूलचा जो समास करण्याकरतां घेतलेला कुमारीशब्द त्याला जरी ह्रस्व झाला तरी 'परवाल्लिङ्गम्' (२।४।२६) या शास्त्रानें पुनः त्याला जे कुमारी असें दीर्घ ईकारान्त स्वरूप प्राप्त झालें तें कायम राहील, आणि त्यामुळें तेथें कांहीं दोष येणार नाही.

(सू.४४) कष्टश्रित वगैरे तत्पुरुषामध्ये कष्ट वगैरे द्वितीयान्त पदांना प्रकृतसूत्रानें त्याला उपसर्जनसंज्ञा होते. पण त्याला या उपसर्जनसंज्ञेमुळे पूर्वनिपात मात्र करूं नये; उदा० मालामतिक्रान्तः अतिमालः.

प्राप्नोति । तत्र को दोषः । तत्रापूर्वनिपात इति प्रतिषेधः प्रसज्येत ॥ नाप्रतिषेधात् । नायं प्रसज्यप्रतिषेधः पूर्वनिपाते नेति । किं तर्हि । पर्युदासोऽयं यदन्यत्पूर्वनिपातादिति । पूर्वनिपातेऽव्यापारः । यदि केनचित्प्राप्नोति तेन भविष्यति । पूर्वेण च प्राप्नोति तेन भविष्यति ॥ अप्राप्तैर्वा । अथवानन्तरा या प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो

वेति । पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तथा भविष्यति । ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वा प्राप्तिं बाधते । नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् ॥

एकविभक्तावपष्टयन्तवचनम् ॥ १ ॥

एकविभक्तावपष्टयन्तानामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । अर्धं पिप्पल्या अर्धपिप्पली इति ॥

उक्तं वा ॥ २ ॥

किमुक्तम् । परबालिङ्गमिति शब्द-

उपसर्जनसंज्ञा प्राप्त होते.

तेथें उपसर्जनसंज्ञा झाली असतां कोणता दोष येतो ?

दोष असा की, प्रकृतसूत्रामध्ये पूर्वनिपात होत नाही असा जो निषेध सांगितला आहे तो तेथें होऊ लागेल.

प्रकृतसूत्रामध्ये 'अपूर्वनिपाते' या पदानें 'प्राप्त झालेल्या पूर्वनिपाताचा प्रतिषेध सांगितला आहे, असें समजू नये.

तर मग त्याचा अर्थ कसा समजावा ?

त्याचा अर्थ असा समजावा की, 'अपूर्वनिपाते' या पदांतील 'न' हें अव्यय 'पर्युदास' या अर्थाचें आहे. त्यामुळें प्रकृतसूत्रानें उपसर्जनसंज्ञा झाली असतां 'पूर्वनिपाताशिवाय इतर कायें त्या उपसर्जनसंज्ञेमुळें होतात' असा अर्थ होतो. प्रकृतसूत्रानें उपसर्जनसंज्ञा झाली असतां तेथें 'त्याला पूर्वनिपात करण्याविषयीं हें सूत्र उदासीन असतें. जर तेथें दुसऱ्या कोणत्याही शास्त्रानें उपसर्जनसंज्ञा होऊन पूर्वनिपात होईल तर त्याला मोकळीक आहे. आणि तत्पुरुषामध्ये द्वितीयान्त वगैरे पदांना तर पूर्वसूत्रानें उपसर्जनसंज्ञा प्राप्त होत आहे तेव्हां ती होऊन पूर्वनिपात होईल.

अथवा प्रकृतसूत्रामध्ये 'अपूर्वनिपाते' या पदाचा अर्थ 'पूर्वनिपात होत नाही' असा जरी घेतला तरी दोष येत नाही. कारण

प्रकृतसूत्रानेंच उपसर्जनसंज्ञा झाल्यामुळें प्राप्त झालेल्या पूर्वनिपाताचाच तो निषेध होईल.

असें कशावरून ?

'विधि किंवा निषेध हे आपल्याजवळ असलेल्याच्या संबंधानेंच होत असतात. अर्थात् दूर सांगितलेल्याच्या संबंधानें होत नाहीत' अशी परिभाषा आहे. तेव्हां येथें पूर्वसूत्रानें प्राप्त झालेली उपसर्जन संज्ञा निषिद्ध होत नसल्यामुळें तिच्यामुळें पूर्वनिपात होईल.

पण प्रकृतसूत्रानें प्राप्त झालेली उपसर्जनसंज्ञा ही पूर्वसूत्रानें प्राप्त झालेल्या उपसर्जनसंज्ञेचा बाध करीत आहे ना ?

प्रकृतसूत्रानें प्राप्त झालेली उपसर्जनसंज्ञा ही 'अपूर्वनिपाते' यानें पूर्वनिपाताविषयीं निषिद्ध होत असल्यामुळें ती पूर्वसूत्रानें प्राप्त झालेल्या उपसर्जनसंज्ञेचा बाध करण्याला धजत नाही.

(वा. १) 'ही जी प्रकृतसूत्रानें नियत विभक्त्यन्त पदाला उपसर्जनसंज्ञा सांगितली आहे ती षष्ठ्यन्ताला होत नाही' असें म्हणावें. कारण 'अर्धं पिप्पल्याः अर्धपिप्पली' या तत्पुरुषसमासामध्ये 'पिप्पली' या षष्ठ्यन्त पदाला प्रकृतसूत्रानें उपसर्जनसंज्ञा न झाली पाहिजे. (नाहीं तर येथें ह्रस्व होऊं लागेल.)

(वा. २) अथवा यासंबंधानें सांगितलेंच आहे.

शब्दार्थाविति । तत्रौपदेशिकस्य ह्रस्वत्व-
मातिदेशिकस्य श्रवणं भविष्यति ॥

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ।
प्रयोजनं द्विगुप्राप्तापन्नलंपूर्वोपसर्गाः
कार्थे ॥ ३ ॥

द्विगुः । पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः ॥
प्राप्तापन्न । प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः ।

आपन्नो जीविकामापन्नजीविकः ॥ अलं-
पूर्व । अलं कुमार्या अलंकुमारिः । उप-
सर्गाः कार्थे । निष्कौशाम्बिः । निर्वा-
राणासिः ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-
महाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथ-
ममाह्निकम् ॥

तं काय सांगितलें आहे ?

असें सांगितलें आहे (२।४।२६ वार्ति.)
की, द्वंद्व आणि तत्पुरुष यांमध्ये उत्तरपदा-
च्या लिङ्गाप्रमाणें सामासिक शब्दाचें लि-
ङ्ग समजावें. आणि लिङ्गबोधक टाप्, डीप्,
वगैरे शब्द देखील स्वतंत्र उत्तरपदासार-
खाच सामासिक शब्दांमध्ये करावा. तेव्हां
मूळचा जो समास करण्याकरतां घेतलेला पि-
प्पलीशब्द त्याला जरी ह्रस्व झाला तरी 'पर-
वलिङ्गो' (२।४।२६) या शास्त्रानें पुनः
त्याला जें 'पिप्पली' असें दीर्घ ईकारान्त स्वरूप
प्राप्त झालें आहे तें कायम राहिल. आणि
त्यामुळे तेथें काहीं दोष येणार नाही.

बरें आतां प्रकृतसूत्राचीं उदाहरणें तरी
कोणतीं संभवतात ?

(वा.३) द्विगु, प्राप्त, आपन्न, अलंपूर्वक-
समास, आणि क्त वगैरे प्रत्ययाच्या अर्थांला
दाखविणारे उपसर्ग इतक्या ठिकाणीं प्रकृत
सूत्राचा उपयोग आहे. त्यांपैकीं द्विगूचें उदा-

२. 'परवलिङ्गम्' येथील लिङ्गशब्दानें
शब्दार्थ म्हणजे स्त्रीत्व, पुंस्त्व, वगैरे अर्थ आणि शब्द
म्हणजे लिङ्गबोधक टाप्, डीप्, वगैरे प्रत्यय असे
दोन अर्थ तन्नाचें विवक्षित आहेत. तेव्हां द्वंद्व किंवा
तत्पुरुष यांमधील जें उत्तरपद त्याचें लिङ्ग आणि
तद्बोधक प्रत्यय हे त्या सामासिक पदाला लागू करा-
वेत असा अर्थ होतो. तेव्हां अर्धपिप्पली येथें पिप्पली

हरण— पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः. या ठि-
काणीं गोशब्दाला प्रकृतसूत्रानें उपसर्जनसंज्ञा
होऊन ह्रस्व झाला आहे. प्राप्त, आपन्न, या श-
ब्दांचीं उदाहरणें—प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः,
आपन्नो जीविकामापन्नजीविकः. येथें जीविका-
शब्दाला प्रकृतसूत्रानें उपसर्जनसंज्ञा झाल्यानें
ह्रस्व होत आहे. अलंशब्दपूर्वकसमासाचें उदा-
हरण— अलं कुमार्या अलंकुमारिः. येथें कुमारी
शब्दाला प्रकृतसूत्रानें उपसर्जनसंज्ञा होऊन
ह्रस्व झालेला आहे. क्त वगैरे प्रत्ययांच्या अर्थां-
ना दाखविणाऱ्या शब्दांचीं उदाहरणें—निष्कौ-
शाम्बिः, निर्वाणसिः. येथेंही कौशाम्बी आणि
वाराणसी या शब्दांना प्रकृतसूत्रानें उपसर्जन-
संज्ञा होऊन ह्रस्व झालेला आहे. कौशाम्बी-
नगरीपासून निघालेला, वाराणसीपासून निघा-
लेला, असा त्यांचा अर्थ आहे.

याप्रमाणें भगवान् पतंजलींनीं रचिलेल्या
व्याकरण महाभाष्याच्या पहिल्या अध्यायाच्या
दुसऱ्या पदांतील पहिलें आन्हिक समाप्त झालें.

या शब्दाला 'एकविभक्ति' यानें उपसर्जनसंज्ञा
असल्यामुळे ह्रस्व होतो. परंतु मागून 'परवलिङ्गम्'
या अतिदेशाने सामासिक पदाच्या पुढे केलेला जो
स्त्रीप्रत्यय तदन्ताला म्हणजे अर्धपिप्पली या शब्दा-
ला उपसर्जनत्व नसल्याने आणि प्रत्ययान्तत्वामुळे
प्रातिपदिक संज्ञाही नसल्याने ह्रस्व येऊं शकत नाही.

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ॥ १.२.४५ ॥

अर्थवदिति व्यपदेशाय वर्णानां च मा भूदिति । किं च स्यात् । वनम् धनमिति नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य [८.२.७] इति नलोपः प्रसज्येत ॥ अधातुरिति किमर्थम् । अहन्वृत्रमिति ॥ अधातुरिति शक्यमकर्तुम् । कस्मान्न

(सू. ४५) ह्या सूत्राने जी ही प्रातिपदिकसंज्ञा सांगितली आहे ती अमक्यालाच होते असें विशेष रीतीने समजण्याकरतां सूत्रामध्ये 'अर्थ-वत्' असें म्हटलें आहे. कारण अर्थवाना-शिवाय इतरांना म्हणजे वर्णाना प्रातिपदिक संज्ञा न झाली पाहिजे.

वर्णाला प्रातिपदिकसंज्ञा झाली असतां काय दोष येईल ?

धन, वन, वगैरे शब्दांमधील प्रत्येक वर्णाला जर प्रातिपदिकसंज्ञा झाली तर 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' (८।२।७) या शास्त्राने नकाराचा लोप होऊं लागेल.

आतां या सूत्रामध्ये 'अधातु' असा शब्द उच्चारून जो धातूला प्रातिपदिकसंज्ञेचा निषेध केला आहे तो कशाकरतां केला आहे ?

अहन् वृत्रम् या वाक्यामध्ये 'अहन्' या क्रियापदाला प्रातिपदिकसंज्ञा होऊं नये म्हणून 'अधातु' असें म्हटलें आहे.

प्रकृतसूत्रामध्ये 'अधातु' असें न म्हटलें तरी चालेल.

अधातु असें म्हटलें नाही तर 'अहन्

१. धातु, प्रत्यय आणि प्रत्ययान्त या शिवाय अर्थवान् जो शब्द तो प्रातिपदिकसंज्ञक होतो; उदा०—डित्थः, कपित्थः.

२. धन, वन, या शब्दांतील केवळ नकाराला जर प्रातिपदिकसंज्ञा झाली तर तेवढ्याला विभक्तिप्रत्यय सु हा लागेल. त्या प्रत्ययाचा जरी लोप (६।१।६८) झाला तरी तेवढ्याला पद म्हणतां येत असल्यामुळे त्या नकाराचा लोप होईल.

३. या क्रियापदामध्ये हन् धातूहून लङ्प्रत्यय,

भवति अहन्वृत्रमिति । आचार्यप्रवृत्ति-ज्ञापयति न धातोः प्रातिपदिकसंज्ञा भवतीति यदयं सुपो धातुप्रातिपदिकयोः [२.४.७१] इति धातुग्रहणं करोति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । प्रति-षिद्धार्थमेतत्स्यात् । अपि काकः श्येना-यत इति ॥ अप्रत्यय इति किमर्थम् । काण्डे कुड्ये ॥ अप्रत्यय इति शक्यमक-

वृत्रम्' या वाक्यामध्ये 'अहन्' याला प्राति-पदिकसंज्ञा कां होत नाही ?

अहन् याला प्रातिपदिक संज्ञा होत नाही अशाविषयीं एक ज्ञापक आहे. तें असें की, हा आचार्य पाणिनि 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' (२।४।७१) या शास्त्रामध्ये प्रातिपदिक असा शब्द उच्चारून त्याशिवाय निराळा आणखी 'धातु' असा शब्द उच्चारतो त्यावरून तो असें सुचवितो की, धातूला प्रातिपदिकसंज्ञा होत नाही.

हें ज्ञापक बरोबर दिसत नाही. कारण ज्या ठिकाणी धातूला अन्य कारणाने प्रातिपदिक-संज्ञेचा निषेध होत असेल त्या ठिकाणी त्या धातूमधील विभक्तिप्रत्ययाचा लुक् होण्या-करितां तेथें 'धातु' असा शब्द उच्चारला आहे असें म्हणतां येईल; उदा०—अपि काकः श्येनायते. (या ठिकाणी 'श्येन+सु+य' या धातूला 'प्रत्ययान्ताला प्रातिपदिकसंज्ञा होत नाही' असा निषेध प्राप्त होत आहे.)

आतां प्रत्ययान्ताला प्रातिपदिकसंज्ञा होत नाही असें येथें कशाकरतां म्हटलें आहे ?

त्तिप्, इकाराचा लोप (३।४।१००), शप्, त्याचा लुक् (२।४।७२), अट्, तिप् प्रत्ययाचा लोप (६।१।६८) होऊन फक्त धातु शिल्लक राहिला आहे.

४. जर धातूला प्रातिपदिकसंज्ञा होईल तर 'प्रातिपदिकांतील सुपाचा लुक् होतो' या एका विधानानेच काम भागेल. त्याकरितां निराळा धातुशब्द सूत्रामध्ये घालावयास नको. तो धातूच्या-वरून हें अनुमान निघतें.

तुम् । कस्मान्न भवति काण्डे कुड्ये इति ।
कृत्तद्धितग्रहणं नियमार्थं भविष्यति ।
कृत्तद्धितान्तस्यैव प्रत्ययान्तस्य प्राति-
पदिकसंज्ञा भवति नान्यस्येति ॥

अर्थवत्यनेकपदप्रसङ्गः ॥ १ ॥

अर्थवति प्रातिपदिकसंज्ञायामनेक-
स्यापि पदस्य प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति ।
दश दाडिमानि षड्पूपाः कुण्डमजा-
जिनं पललपिण्डः अधरोरुकमेतत्कु-
मार्याः स्फैयकृतस्य पिता प्रतिशीन इति ॥

‘काण्डे’, ‘कुड्ये’, या ठिकाणीं सप्तम्य-
न्ताला प्रातिपदिकसंज्ञा न ज्ञाली पाहिजे.

पण प्रकृतसूत्रामध्ये ‘प्रत्ययान्ताला प्रातिप-
दिक संज्ञा होत नाही’ असा निषेध केला
नाहीं तरी चालेल.

तो निषेध केला नाही तर ‘काण्डे’, ‘कुड्ये’,
या प्रत्ययान्त पदांना प्रातिपदिकसंज्ञा कां
होत नाही ?

त्या ठिकाणीं प्रातिपदिकसंज्ञा न होण्याचें
कारण असें की, पुढील सूत्रामध्ये कृत् आणि
तद्धित असे जे शब्द उच्चारले आहेत ते निय-
मार्थ होतील. तो नियम असा की, प्रत्ययान्ता-
ला जर अर्थवत् या प्रकृतसूत्रानें प्रातिपदिक-
संज्ञा होईल तर कृत्प्रत्ययान्त किंवा तद्धित-
प्रत्ययान्त अशा शब्दालाच होईल. याशिवाय
इतर प्रत्ययान्त शब्दाला प्रातिपदिकसंज्ञा
होणार नाही.

(वा.१) ही जी प्रकृतसूत्रानें अर्थवानाला
प्रातिपदिकसंज्ञा सांगितली आहे तिच्या-
संबंधानें असा दोष येतो की, अनेक पदांच्या
समुदायाला मिळून प्रातिपदिकसंज्ञा होऊं
लागेल; उदा०— दश दाडिमानि, षड्पू-

५. दश याचा दाडिमाशीं संबंध असल्यामुळें
‘दश दाडिमानि’ हें वाक्य अर्थवान् म्हणतां येतें.
तसेंच षड्पूपाः वगैरे वाक्यें देखील अर्थवान्
आहेत. तथापि त्या वाक्यांचा परस्परसंबंध नस-
ल्यामुळें त्या वाक्यसमुदायाला अर्थवान् म्हणतां
येत नाही.

समुदायोऽत्रानर्थकः ।

समुदायोऽनर्थक इति चेदवयवार्थव-
त्त्वात्समुदायार्थवत्त्वं यथा लोके॥२॥

समुदायोऽनर्थक इति चेदवयवैरर्थ-
वाद्भिः समुदाया अप्यर्थवन्तो भवन्ति
यथा लोके । तद्यथा । लोक आढ्य-
मिदं नगरं गोमदिदं नगरमित्युच्यते
न च तत्र सर्व आढ्या भवन्ति सर्वे
वा गोमन्तः ॥ यथा लोक इत्युच्यते
लोके चावयवा एवार्थवन्तो न समु-

पाः, कुण्डमजाजिनं, पललपिण्डः, अधरोरुक-
मेतत्कुमार्याः स्फैयकृतस्य पिता प्रतिशीनः. पण
या ठिकाणीं प्रत्येक शब्दाला जरी अर्थ आहे तरी
अनेक पदें मिळून झालेल्या या संबंध वाक्य-
समुदायाला अर्थ मुळींच नाही.

(वा.२) ‘समुदायाला अर्थ नाही’ असें
म्हणाल तर तें बरोबर दिसत नाही. कारण
आंतील अवयवांना म्हणजे प्रत्येक पदाला
अर्थ असल्यामुळें समुदायालाही अर्थ आहे असें
गृहीत धरावें लागतें. अवयव जर अर्थवान्
असतील तर तेथें त्यामुळें त्यांचा समुदायही
अर्थवान् होत असतो. लोकाप्रमाणेंच हें होय.
जसें लोकांमध्ये ‘हें शहर मोठें संपन्न आहे’
अथवा ‘हें शहर गोमत् आहे’ असें म्हटलें
जातें. पण वस्तुतः विचार केला तर त्या
शहरांतील सर्व मिळून संपन्न असत नाहीत, व
गोमत् म्हणजे गाई वगैरे बालगणारे असे-
ही असत नाहीत.

पण तुम्ही ‘लोकांमध्ये असें दृष्टीस पडतें’
असें म्हणत आहांत. परंतु लोकांमध्ये अवय-
वच अर्थवान् आहेत. समुदाय अर्थवान् असत
नाहीं. शिवाय लोकांमध्ये अवयवच अर्थवान्

६. तर त्यांतील कांहीं लोक तसे असतात. पण
तेवढ्यावरून म्हणजे अवयवांवरील गुणधर्म समु-
दायावर लादून हें शहर संपन्न आहे, इत्यादि
व्यवहार जगांत दृष्टीस पडतात. तसें येथेंही अव-
यवांवरील अर्थवरव वाक्यांच्या समुदायावर लादून
प्रातिपदिकसंज्ञा होऊं लागेल.

दायाः । आतश्चावयवा एवार्थवन्तो न
समुदाया यस्य हि तद्द्रव्यं भवति स
तेन कार्यं करोति यस्य च ता गावः
सन्ति स तासां क्षीरं घृतं चोपभुङ्क्ते-
ऽन्यैरेतद्द्रष्टुमायशक्यम् । का तर्हीयं
वाचोयुक्तिराढ्यामिदं नगरं गोमदिदमिति
एषैषा वाचोयुक्तिः । इह तावदाढ्यमिदं
नगरमित्यकारो मत्वर्थीयः । आढ्या अ-
स्मिन्सन्ति तदिदमाढ्यमिति । गोमदि-
दमिति मत्वन्तान्मत्वर्थीयो लुप्यते ॥

आहेत, समुदाय अर्थवान् नाहीत याचें कारण
असें की, ज्याच्या मालकीचें जें द्रव्य असेल
त्याला त्या द्रव्याच्या योगानें वाटेल तें कार्य
करतां येतें. तसेंच ज्याच्या मालकीच्या ज्या
गाई असतील त्या गाईंच्या दूध, तूप, वगैरे
पदार्थांचा वाटेल तसा त्याला उपयोग करून
घेता येतो. पण इतरांना मात्र त्या द्रव्याकडे
किंवा त्या गाईंकडे बघण्याचीही सोय नाही.
तर मग हें शहर संपन्न आहे' किंवा 'हें
शहर गोमत् आहे' अशी जी लोकांमध्ये बोल-
ण्याची पद्धत दृष्टीस पडते तिची काय वाट ?
ही पद्धत आपली अशीच आहे, म्ह.
तशी एक बोलण्याची ढग आहे. खरेंच सर्व
शहर संपन्न आहे असें समजून नये. 'आढ्य-
मिदं नगरम्' या वाक्यामध्ये संपन्न या
अर्थाच्या 'आढ्य' या शब्दापुढें 'तसे आढ्य
लोक ज्या नगरामध्ये आहेत' या अर्थी 'अ'
हा प्रत्यय झालेला आहे. तेव्हां आढ्य
लोक ज्यामध्ये आहेत ते नगर आढ्य होय.
तसेंच गोमत् म्हणजे गाई वाळगणारे लोक

७. अवयवांना अर्थ असला म्हणजे त्यांच्या
समुदायालाही अर्थ असतो असें लोकांमध्ये स्वयंसिद्ध
आहे असें म्हटलें गेलें. परंतु जगावर जर नजर फेकली
तर तसें दिसून येत नाही. उलट अवयव्यतिरेकावरून
अवयवांनाच अर्थ असतो आणि त्यांच्या समुदा-
याला नसतो असेंच ठरतें. तेव्हा अवयवाला अर्थ
असला तरी त्यांच्या समुदायाला अर्थवत्त्व लौकिक-
शुक्तीने पटवून देतां येत नाही.

एवमपि

वाक्यप्रतिषेधोऽर्थवत्त्वात् ॥ ३ ॥

वाक्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रति-
षेधो वक्तव्यः । देवदत्त गामभ्याज
शुक्लाम् देवदत्त गामभ्याज कृष्णामिति ।
किं कारणम् । अर्थवत्त्वात् । अर्थव-
द्ध्येतद्वाक्यं भवति ॥ न वै पदार्थाद-
न्यास्यार्थस्योपलब्धिर्भवति वाक्ये ।

पदार्थादन्यस्यानुपलब्धिरिति चेत्प-
दार्थाभिसंबन्धस्योपलब्धिः ॥ ४ ॥

ज्या नगरामध्ये आहेत ते नगर गोमत् होय.
येथें गोमत् या मतुप्रत्ययान्त शब्दाहून पुनः
आणखी 'ते गोमत् लोक ज्यामध्ये आहेत'
अशा अर्थी दुसरा प्रत्यय करून त्याचा लोप
झालेला आहे.

अशा रीतीने निरर्थक अशा पदसमुदा-
याला प्रातिपदिकसंज्ञा झाली नाही तरी—

(वा. ३) वाक्याला प्रातिपदिकसंज्ञेचा नि-
षेध सांगितला पाहिजे; उदा०—देवदत्त गा-
मभ्याज शुक्लाम्, देवदत्त गामभ्याज कृष्णाम्.
येथें कशाकरितां निषेध सांगितला पाहिजे ?

या वाक्याला अर्थ असल्यामुळे येथें संबंध
वाक्याला प्रातिपदिकसंज्ञा होऊन नये म्हणून
अनेक पदांचा परस्पर अन्वय होऊन तयार
झालेलीं अशीं हीं वाक्ये अर्थवान् असतात.

हा निषेध करावयास नको. कारण प्रत्येक
पदापासून मनांत येणाऱ्या अर्थापेक्षां निराळा
असा अर्थ संबंध वाक्यापासून कांहींच मनांत
येत नाही.

(वा. ४) 'प्रत्येक पदापासून मनांत येणाऱ्या

८. 'अर्शआदिभ्योऽच्' (५।२।१२६) या
सूत्रानें. तेव्हां अवयवाचे गुणधर्म समुदायावर लादून
'आढ्यं नगरम्' असें लोकांत म्हणत नाहीत, हें
सिद्ध झालें.

९. गोमत्शब्दाहून ते गोमत् लोक ज्यामध्ये
आहेत अशा अर्थाला दाखविणारा 'एकगोपूर्वाङ्गः'
(५।२।११८) या सूत्रानें ठज्प्रत्यय करून त्याचा
भाष्यकारांच्या जबाबदारीवर लोप होतो.

पदार्थादन्यस्यानुपलब्धिरिति चेदेव-
मुच्यते । पदार्थाभिसंबन्धस्योपलब्धिर्भ-
वति वाक्ये । इह देवदत्त इत्युक्ते कर्ता
निर्दिष्टः कर्म क्रियागुणौ चानिर्दिष्टौ । गा-
मित्युक्ते कर्म निर्दिष्टं कर्ता क्रियागुणौ चा-
निर्दिष्टौ । अभ्याजेत्युक्ते क्रिया निर्दिष्टा
कर्तृकर्मणी गुणश्चानिर्दिष्टः । शुक्लामि-
त्युक्ते गुणो निर्दिष्टः कर्तृ कर्मणीक्रिया
चानिर्दिष्टा । इहेदानीं देवदत्त गाम-
भ्याज शुक्लामित्युक्ते सर्वं निर्दिष्टं भवति ।
देवदत्त एव कर्ता नान्यः । गौरेव
कर्म नान्यत् । अभ्याजिरेव क्रिया

नान्या । शुक्लामेव न कृष्णामिति । एतेषां
पदानां सामान्ये वर्तमानानां यद्विशे-
षेऽवस्थानं स वाक्यार्थः ॥

तस्मात्प्रतिषेधः ॥ ५ ॥

तस्मात्प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ न वक्त-
व्यः ।

अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नि-
यमार्थम् ॥ ६ ॥

अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नि-
यमार्थं भविष्यति । समास एवार्थवतां
समुदायानां प्रातिपदिकसंज्ञो भवति
नान्य इति ॥ यदि नियमः क्रियते प्र-

(वा.४) 'अर्थापेक्षां निराळा असा संबंध वा-
क्यापासून कांहींच अर्थ मनांत येत नाही' असें
म्हणाल तर त्यासंबंधानें आम्हांला असें सांगा-
वयाचें आहे की, पदार्थांचा जो संबंध म्हणजे
अन्वय तो वाक्यापासून मनांत येत आहे.

असें पाहा की, वरील वाक्यापैकींच नुस-
ता 'देवदत्त' असा एकच शब्द उच्चारला
असतां तेथें कर्ता दाखविला जात आहे, पण
कर्म कोणतें, त्या कर्माचा गुण कोणता
आणि क्रिया कोणती हें कांहीं दाखविलें जात
नाहीं; तसेंच नुसतें 'गाम्' असें उच्चारलें
असतां गो हें कर्म दाखविलें जातें, पण कर्ता
कोण, क्रिया कोणती आणि त्या कर्माचा गुण
कोणता, हें कांहीं दाखविलें जात नाहीं; तसें-
च 'अभ्याज' एवढें क्रियापदच उच्चारलें तर
आणणें ही क्रिया दाखविली जाते, पण कर्ता
कोण, कर्म कोण, कर्माचा गुण काय, हें कांहींच
दाखविलें जात नाहीं. तसेंच नुसतें 'शुक्लाम्'
एवढेंच उच्चारलें तर 'पांढऱ्या रंगाची'
असा फक्त गुण दाखविला जातो. पण कर्ता
कोण, कर्म कोण, क्रिया कोणती, हें कांहींच
दाखविलें जात नाहीं. आणि आतां जर
'देवदत्त गामभ्याज शुक्लाम्' असें संबंध वाक्य

उच्चारलें तर मात्र सर्व दाखविलें जातें. तें
असें की, देवदत्त हाच कर्ता, दुसरा कोणी
नव्हे; गो हेंच कर्म, दुसरें कोणी नव्हे;
अभ्याज हीच क्रिया, दुसरी कोणी नाहीं;
आणि शुक्ल हाच गुण, दुसरा कोणी नव्हे. तेव्हां
सर्वसामान्य रीतीनें कोणत्याही इतर पदार्थाशीं
अन्वय करण्याला योग्य अशा पदांचें 'ज्याच्या-
जवळ दुसरें पद उच्चारून अमुकच ठिका-
णीं त्याचा अन्वय आहे' असें जें विशेष
दाखविलें जातें तो वाक्यापासून मनांत
येणारा अर्थ होय.

(वा.५) तेव्हां 'वाक्याला प्रातिपदिकसंज्ञा
होत नाहीं' असा निषेध सांगितला पाहिजे.

तसा निषेध सांगावयास नको. कारण---

(वा.६) अर्थवान् अशा समुदायाला प्राति-
पदिकसंज्ञेच्या संबंधानें पुढील सूत्रांतील समास-
ग्रहण नियमार्थ होईल. तो नियम असा की,
अर्थवान् अशा समुदायाला जर प्रकृतसूत्रानें
प्रातिपदिकसंज्ञा होईल तर ती फक्त समा-
सालाच होईल. त्याशिवाय इतराला म्हणजे
वाक्याला होणार नाहीं.

पण असा जर नियम केला तर बहुपदवः,
उच्चकैः, नीचकैः, या ठिकाणीं प्रकृति आणि

१०. तात्पर्य विशेष्यविशेषणभाव हा संसर्ग
(अन्वय) पदार्थापेक्षां निराळा वाक्यापासूनच मनांत

येत असल्यामुळें वाक्य हें त्या पदार्थसंसर्गाचें वाचक
होय.

कृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न प्राप्नोति । बहुपटवः उच्चकैरिति । किं पुनरत्र प्रातिपदिकसंज्ञया प्रार्थ्यते । प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्तिर्यथा स्यात् । नैष दोषः । यथैवात्राप्रातिपदिकत्वात्स्वाद्युत्पत्तिर्न भवत्येवं लुगपि न भविष्यति । तत्र यैवासावन्तर्वर्तिनी विभक्तिस्तस्या एव श्रवणं भविष्यति । नैवं शक्यम् । स्वरे हि दोषः स्यात् । बहुपटव

प्रत्यय हीं दोन मिळून झालेला जो समुदाय त्याला प्रातिपदिकसंज्ञा होणार नाही.

या ठिकाणी प्रातिपदिकसंज्ञा करून कर्तव्य काय ?

कर्तव्य असें की, प्रातिपदिकाहून होणारें जे सु वगैरे विभक्तिप्रत्यय ते 'बहुपटु जस्' या प्रातिपदिकाहून पुढें झाले पाहिजेत.

हा दोष येत नाही. कारण 'बहुपटु जस्' याला प्रातिपदिकसंज्ञा नसल्यामुळें जसा त्याच्या पुढें विभक्तिप्रत्यय उत्पन्न होणार नाही तसा त्यांतील 'जस्' या सुप्रत्ययाचा लुक् देखील प्रातिपदिकसंज्ञा नसल्यामुळें होणार नाही. तेव्हां अर्थातच 'बहुपटु जस्' यामधील जो बहुचप्रत्यय करण्याकरितां पटुशब्दाहून केलेला जस् प्रत्यय तोच कायम राहिल.

अशा रीतीने या उदाहरणाची वाट लावतां येणार नाही. कारण 'बहुपटवः' हें उदाहरण जरी साधलें तरी त्यांतील स्वरासंज्ञा जस् प्रत्यय जर कायम राहिला तर बहुपटवः असें हें पद अन्तोदात्त होईल. आणि बहुपटवः असा 'ट' या अक्षरांतील अकार उदात्त इष्ट आहे. आचार्य वार्तिककारांनी 'चितः' (६।१।१६३) या सूत्रावर असें म्हटलें आहे की, 'चित्प्रत्ययामुळें होणारा अन्त्य-

११. 'अर्थवान् समुदायाला प्रातिपदिकसंज्ञा करणें झाल्यास समासालाच करावी' असा समासग्रहणाने नियम केला असल्यामुळें 'गां पश्य' वगैरे वाक्यांना प्रातिपदिकसंज्ञा होत नाही. त्याप्रमाणें

इत्येवं स्वरः प्रसज्येत बहुपटव इति चेष्ट्यते । पठिष्यति ह्याचार्यः 'चितः सप्रकृतेर्वहकजर्थम्' (६।१।१६३ वा. १) इति । तस्यां पुनर्लुगप्रायां यान्या विभक्तिरुत्पद्यते तस्याः प्रकृत्यनेकदेशत्वादन्तोदात्तत्वं न भविष्यति ॥ एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञेति यद्यमप्रत्यय इति प्रतिषेधं शास्ति । स च तदन्तप्रातिषेधः ।

वर्णाला उदात्त हा चित्प्रत्यय आणि त्याची प्रकृति हे दोन मिळून जो समुदाय होतो त्याच्या अन्त्य वर्णाला करावा, कारण बहुच आणि अकचप्रत्यय या ठिकाणी तसाच होणें इष्ट आहे. (तेव्हां बहुचप्रत्ययाची 'पटु जस्' ही प्रकृति असल्यामुळें बहुच या चित्प्रत्ययामुळें होणारा अन्तोदात्त जस्प्रत्ययांतील अकाराला दिकसंज्ञा होऊन जस् या विभक्तीचा लुक् झाला म्हणजे मात्र जी पुनः बहुपटु याहून जस् ही विभक्ति उत्पन्न होते ती बहुच प्रत्ययाच्या प्रकृतीपैकीं नसल्यामुळें त्या जस्प्रत्ययांतील अकाराला अन्तोदात्त होत नाही. (तर त्याच्या मागील वर्णालाच होतो. एकंदरीत 'बहु पटु जस्' या प्रकृतिप्रत्ययसमुदायाला प्रातिपदिकसंज्ञा झाली पाहिजे ती समासग्रहण नियमार्थ मानल्यानें होणार नाही असा दोष येतो.)

तर मग हा दोष आम्ही एका शापकानें दूर करतो. तें शापक असें की, हा आचार्य पाणिनि प्रकृतसूत्रामध्ये 'प्रत्ययान्ताला प्रातिपदिकसंज्ञा होत नाही' असा निषेध सांगतो त्यावरून तो असें सुचवितो की, 'प्रकृति आणि तिपदिकसंज्ञा होते.'

जेथें प्रत्यय पूर्वी आहे, मध्ये आहे, किंवा शेवटीं आहे, अशा तीन प्रकारच्या अर्थवत्समुदायाला देखील प्रातिपदिक संज्ञा होणार नाहीच. मग त्या तिघांतील एका म्ह. प्रत्यय शेवटीं असलेल्या समु-

स तर्हि शापकार्थः प्रत्ययप्रतिषेधो वक्तव्यः । ननु चायं प्राप्त्यर्थोऽपि वक्तव्यः । नार्थः प्राप्त्यर्थेन । कृत्तद्धितग्रहणं नियमार्थं भविष्यति । कृत्तद्धितान्तस्यैव प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति नान्यस्य प्रत्ययान्तस्येति । स एषोऽनन्यार्थः प्रत्ययप्रतिषेधो वक्तव्यः प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य वा प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्या ॥ उभयं न वक्तव्यम् । तुल्यजातीयस्य नियमः । कश्च तुल्यजातीयः ।

तर मग शापकाकरितां प्रकृतसूत्रामध्ये 'अप्रत्ययः' असा प्रत्ययान्ताला प्रातिपदिकसंज्ञेचा निषेध सांगितला पाहिजे.

पण या शापकाकरितांच नव्हे तर प्रत्ययान्ताला प्राप्त झालेल्या प्रातिपदिक संज्ञेचा निषेध व्हावा याकरितांही 'अप्रत्यय' असें म्हटलेंच पाहिजे ना ?

प्रत्ययान्ताला प्राप्त झालेल्या प्रातिपदिकसंज्ञेचा निषेध व्हावा याकरितां 'अप्रत्ययः' असें प्रकृतसूत्रामध्ये म्हणावयास नको. कारण पुढील सूत्रामध्ये कृदन्ताला आणि तद्धितान्ताला जी प्रातिपदिकसंज्ञा सांगितली आहे ती नियमार्थ होईल. तो नियम असा की, प्रत्ययान्त शब्दस्वरूपाला जर प्रातिपदिकसंज्ञा होईल तर तें शब्दस्वरूप कृदन्त किंवा तद्धितान्त असेल तरच होईल. अर्थात् इतर प्रत्ययान्ताला होणार नाही. अशा रीतीने 'अप्रत्यय' याचा दुसरा कांहीं एक उपयोग संभवत नाही. तेव्हां एक असें की वर दाखविलेल्या शापकाकरितांच 'अप्रत्ययः', असा निषेध तरी म्हटला पाहिजे किंवा प्रकृति आणि प्रत्यय हे दोन मिळून होणाऱ्या समुदायाला स्वतंत्र रीतीने प्रातिपदिकसंज्ञा तरी सांगितली पाहिजे.

पण या दोहोंपैकी कांहींच करावयास नको. कारण पुढील सूत्रामध्ये समासग्रहणानें जो

दायाला ज्यापेक्षां प्रकृतसूत्रामध्ये पाणिनीने निषेध केला आहे त्यापेक्षां 'प्रकृतिप्रत्ययसमुदायाला प्राति-

यथाजातीयकानां समासः । कथंजातीयकानां समासः । सुबन्तानाम् ॥ सुप्तिङ्समुदायस्य तर्हि प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति । सुप्तिङ्समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञारभ्यते । जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिदधातीति । तन्नियमार्थं भविष्यति । एतस्यैव सुप्तिङ्समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भवति नान्यस्येति ॥ तिङ्समुदायस्य तर्हि प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति । तिङ्समुदायस्यापि प्रातिपदिक-

नियम केला आहे तो सजातीयासंबंधानेंच लागू होतो.

तेथें कोण बरें सजातीय असें समजावें ? जशा प्रकारच्या शब्दांचा समास होतो तशा शब्दांचा समुदाय हा समासाशीं सजातीय असा समजावा.

कशा प्रकारच्या शब्दांचा समास होत असतो ?

अनेक सुबन्तांचा समास होत असतो. (तेव्हां अनेक सुबन्तांचा जो समुदाय 'राशः पुरुषः' वगैरे तशा समुदायाला प्रातिपदिकसंज्ञेची नियमानें व्यावृत्ति होईल. 'बहु पटु जस्' अशा प्रकृति आणि प्रत्ययांच्या समुदायाची व्यावृत्ति होणार नाही. तेव्हां त्याला प्रातिपदिकसंज्ञा होऊन काम भागेल.)

पण असा सजातीयासंबंधानेंच नियम मानला तर सुबन्त आणि तिङन्त यांच्या समुदायाला म्ह. 'देवदत्तः पचति' अशा वाक्यांना प्रातिपदिकसंज्ञा होऊं लागेल.

पण सुबन्त आणि तिङन्त यांच्या समुदायाला कांहीं ठिकाणीं मुद्दाम प्रातिपदिकसंज्ञा सांगितली आहे. म्हणजे 'जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिदधाति' (६।१।७२ गणसू.) या वचनानें तिङन्त आणि सुबन्त यांच्या समुदायाला समाससंज्ञा, प्रातिपदिक-

पदिकसंज्ञा होणें इष्ट आहे' असें पाणिनीच्या मनांत आहे असें समजतें.

संज्ञारभ्यते । आख्यातमाख्यातेन क्रिया-
सातत्य इति । तन्नियमार्थं भविष्यति ।
एतस्यैव तिङ्समुदायस्य प्रातिपदिक-
संज्ञा भवति नान्यस्येति ॥

अर्थवत्ता नोपपद्यते केवलेनावच-
नात् ॥ ७ ॥

अर्थवत्ता नोपपद्यते वृक्षशब्दस्य । किं
कारणम् । केवलेनावचनात् । न केवलेन
वृक्षशब्देनार्थो गम्यते । केन तर्हि । सप्र-
त्ययकेन ॥

न वा प्रत्ययेन नित्यसंबन्धात्केवल-
स्याप्रयोगः ॥ ८ ॥

संज्ञा होण्याकरतां सांगितली आहे. तेव्हां ती
नियमार्थ घेतां येईल. नियम असा की, तिङ-
न्तांच्या समुदायाला जर प्रातिपदिकसंज्ञा होईल
तर तशा तऱ्हेच्या समासालाच होईल. इतरांना
(म्ह. तशा प्रकारच्या 'पचति भवति' इत्यादि
वाक्यांना प्रातिपदिकसंज्ञा) होणार नाही.

(वा.७) वृक्ष वगैरे शब्द अर्थवान् आहेत
असें म्हणतां येत नाही.

कां वरें ?

नुसत्या शब्दानें कांहींच अर्थ दाखविला
जात नाही म्हणून; म्ह. पुढील विभक्तिप्रत्य-
याशिवाय नुसत्या वृक्ष वगैरे शब्दांपासून
लोकांमध्ये कांहींच मनांत येत नाही.

तर मग लोकांमध्ये अर्थाचा बोध कोणा-
पासून होतो ?

विभक्तिप्रत्ययासहित शब्दांपासून लो-
कांना अर्थाचा बोध होतो.

(वा.८) हा दोष येत नाही.

का वरें ?

प्रत्ययाशीं नित्य संबंध आहे म्हणून.
प्रकृति म्ह. मूलशब्द आणि त्याच्या पुढील विभ-
क्तिप्रत्यय ह्या दोहोंचा कायमचा संबंध आहे.
तेव्हां वृक्ष वगैरे मूल शब्दांचा विभक्तिप्रत्ययाशीं
कायमचा संबंध असल्यामुळे विभक्तीशिवाय
नुसत्या वृक्ष वगैरे शब्दांचा प्रयोग होत नाही.

न वैष दोषः । किं कारणम् । प्रत्ययेन
नित्यसंबन्धात् । नित्यसंबन्धावेतावर्थो
प्रकृतिः प्रत्यय इति । प्रत्ययेन नित्यसं-
बन्धात्केवलस्य प्रयोगो न भविष्यति ॥
अन्यद्भवान्पृष्ठोऽन्यदाचष्टे । आम्रान्पृष्ठः
कोविदारानाचष्टे । अर्थवत्ता नोपपद्यते के-
वलेनावचनादिति भवानस्माभिश्चोदितः
केवलस्याप्रयोगे हेतुमाह । एवं च किल
नाम कृत्वा चोद्यते समुदायस्यार्थे प्रयो-
गादवयवानामप्रसिद्धिरिति ॥

सिद्धं त्वन्वयव्यतिरेकाभ्याम् ॥ ९ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । अन्वयाव्यति-

काय हो, आम्हीं तुम्हांला विचारलें काय
आणि तुम्ही उत्तर देतां काय ? आंब्याच्या
झाडावढल प्रश्न केला असतां तेथें कांच-
नाच्या झाडाची माहिती सांगत बसणें अशां-
तलेंच हें होत आहे. 'वृक्ष या शब्दाला अर्थ
नाहीं. कारण नुसत्या शब्दापासून कांहींच
अर्थाचा बोध होत नाही' असें आम्हीं विचा-
रलें, त्यावर तुम्ही नुसत्या वृक्षशब्दाचा
प्रयोग कां होत नाही याचें कारण दाखवितां.

हें तुमचें म्हणणें बरोबर नाही. कारण लोकां-
मध्ये अर्थबोध होण्याकरतां समुदायाचाच
प्रयोग केला जातो म्हणून अवयवाला म्हणजे
नुसत्या शब्दाला अर्थ नाही म्हणूनच तेव-
ढ्याचा प्रयोग होत नाही, अशा समजुतीनेच
तुम्हीं प्रश्न विचारला आहे ना ? (पण वस्तु-
स्थिति पाहतां नुसत्या शब्दाचा जो प्रयोग
होत नाही याचें कारण 'त्याला अर्थ नाही' हें
नव्हे. तर 'त्याचा विभक्तिप्रत्ययाशीं कायमचा
संबंध आहे' हें होय.

(आतां 'त्या नुसत्या शब्दाला अर्थ आहेच'
असें तरी कशावरून गृहीत धरावें ? असें
म्हणाल तर सांगतों—)

(वा.९) नुसत्या शब्दाला अर्थ आहे हें
सिद्ध होत आहे.

तें कसें ?

रेकाच्च । कोऽसावन्वयो व्यतिरेको वा । इह वृक्ष इत्युक्ते कश्चिच्छब्दः श्रूयते वृक्ष-शब्दोऽकारान्तः सकारश्च प्रत्ययः । अर्थोऽपि कश्चिद्गम्यते मूलस्कन्धफलपलाशवा-नेकत्वं च । वृक्षावित्युक्ते कश्चिच्छब्दो हीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी । सकारो हीयत औकार उपजायते वृक्ष-शब्दोऽकारान्तोऽन्वयी । अर्थोऽपि कश्चि-द्वीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी । एकत्वं हीयते द्वित्वमुपजायते मूलस्कन्ध-

अन्वय आनि व्यतिरेक यांवरून तें सिद्ध होतें.

तो अन्वय कोणता आनि व्यतिरेक कोणता ?

असें पाहा की, 'वृक्षः' असें म्हटलें असतां तेथें कांहीं शब्द ऐकूं येतो. अकारान्त वृक्ष शब्द आनि दुसरा सकारप्रत्यय. तसाच तेथें देखील कांहीं अर्थ प्रतीत होतो. एक 'फळें, मुळें, पानें व खांद्या यांनीं युक्त असें झाड' आनि दुसरा 'त्या झाडाची एकत्वसंख्या.' तसेंच 'वृक्षौ' असें म्हटलें असतां तेथें वृक्षः येथील शब्दापेक्षां एखादा शब्द कमी होतो, एखादा अधिक होतो आनि एखादा त्यांतील कायमच राहिलेला दिसतो. वृक्षः येथें जो सकारप्रत्यय ऐकूं येत होता तो वृक्षौ येथें ऐकूं येत नाही; वृक्षः येथें औकार-प्रत्यय ऐकूं येत नव्हता तो वृक्षौ येथें ऐकूं येत आहे; अकारान्त वृक्षशब्द मात्र दोन्ही ठिकाणीं सारखाच ऐकूं येत आहे. तसाच अर्थ देखील एखादा कमी होतो, एखादा अधिक होतो आनि एखादा कायमच राहिलेला दिसतो. वृक्षः येथें जी एकत्वसंख्या भासते ती वृक्षौ येथें भासत नाही. वृक्षः येथें

१२. जर 'एका शब्दाला एकच अर्थ' असा नियम असेल तर हे अन्वयव्यतिरेक बरोबर जुळून येतील. पण तसा नियम दिसत नाही. कांहीं ठिकाणीं अनेक शब्दांना एकच अर्थ असतो. आनि कांहीं ठिकाणीं एकाच शब्दाला अनेक अर्थ अस-

फलपलाशवानन्वयी । ते मन्यामहे यः शब्दो हीयते तस्यासावर्थो योऽर्थो हीयते यः शब्द उपजायते तस्यासावर्थो योऽर्थ उपजायते यः शब्दोऽन्वयी तस्या-सावर्थो योऽर्थोन्वयी ॥ विषम उपन्यासः । बहवो हि शब्दा एकार्था भवन्ति । तद्यथा । इन्द्रः शक्रः पुरुहूतः पुरंदरः । कन्दुः कोष्ठः कुशूल इति । एकश्च शब्दो बह्वर्थः । तद्यथा । अक्षाः पादाः माषा इति । अतः किं न साधीयोऽर्थवत्ता सिद्धा भवति ।

द्वित्वसंख्या भासत नव्हती ती वृक्षौ येथें भासत आहे, आनि 'फळें, मुळें, पानें व खांद्या यांनीं युक्त झाड' हें मात्र दोन्ही ठिकाणीं सार-खेंच भासत आहे; तेव्हां यावरून आम्ही असें मानतो की, एखाद्या ठिकाणीं जो शब्द ऐकूं येत नाही त्या शब्दाचाच तो अर्थ समजावा की जो अर्थ तेथें भासत नाही. तसेंच जो शब्द अधिक ऐकूं येतो त्या शब्दाचाच तो अर्थ सम-जावा की जो अर्थ तेथें अधिक भासतो. तसेंच जो शब्द दोन्ही ठिकाणीं सारखाच ऐकूं येतो त्या शब्दाचाच तो अर्थ समजावा की जो अर्थ दोन्ही ठिकाणीं सारखाच प्रतीत-होतो.

हा युक्तिवाद बरोबर दिसत नाही. कारण एकाच अर्थाचे पुष्कळ शब्द असतात; जसें—इन्द्र, शक्र, पुरुहूत आनि पुरंदर. या चार-ही शब्दांचा 'इन्द्र' असा एकच अर्थ आहे. कन्दु, कोष्ठ आनि कुशूल यांचा एकच अर्थ (धान्यागार असा) आहे. तसेंच एका शब्दाचे पुष्कळ अर्थही असतात, उदा०—अक्ष, पाद, माष, हे शब्द पाहा.

मग असें असलें म्हणून काय झालें ?

इतकेंच झालें की शब्दांचे अर्थवत्त्व तात. तेव्हां इन्द्र या शब्दापासून जो अर्थ प्रतीत होतो, त्या अर्थाची प्रतीति इन्द्र शब्द नसेल त्या ठिकाणीं न झाली पाहिजे. परंतु 'शक्रः' येथें इन्द्र-शब्द नसतांही त्या अर्थाची प्रतीति होते. तेव्हां येथें व्यतिरेक जुळत नाही. तसेंच अक्ष शब्द उच्चा-

न ब्रूमोऽर्थवत्ता न सिध्यतीति । वर्णिता-
र्थवत्तान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव । तत्र कुत
एतदयं प्रकृत्यर्थोऽयं प्रत्ययार्थ इति न पुनः
प्रकृतिरेवोभावर्थौ ब्रूयात्प्रत्यय एव वा ।
सामान्यशब्दा एत एवं स्युः । सामान्य-
शब्दाश्च नान्तरेण विशेषं प्रकरणं वा विशेष-
षेष्णवतिष्ठन्ते । यतस्तु खलु नियोगतो
वृक्ष इत्युक्ते स्वभावतः कस्मिंश्चिदर्थे प्रती-
तिरूपजायतेऽतो मन्यामहे नेमे सामान्य-

बरोबर सिद्ध होत नाही.

‘शब्द अर्थवान् आहे हे सिद्ध होत नाही’
असें आमचें म्हणणें नाही. तुम्हीं ज्या
शब्दाचा अर्थ दाखविला तो अन्वय आणि
व्यतिरेक यांवरूनच सिद्ध होत आहे, पण
त्यामध्ये इतकाच मूळ शब्दाचा अर्थ आहे
आणि इतकाच प्रत्ययाचा अर्थ आहे असा
विभाग कसा सिद्ध होतो? दोन्ही अर्थ मूळ
शब्दाचेच कशावरूनच नव्हेत? किंवा ते
दोन्ही अर्थ प्रत्ययाचे कशावरून नव्हेत?

पण असें मानलें तर वृक्ष वगैरे मूळ शब्द
आणि पुढील सु वगैरे प्रत्यय हे अगदींच
सामान्य अर्थाचे शब्द आहेत असें मानावें
लागेल. आणि सामान्य शब्द तर कांहीं
विशेष शब्द जवळ नसल्यास किंवा कांहीं
प्रकरण उपस्थित होत नसल्यास ते विशेष
अर्थाला कधीही दाखवीत नाहीत. परंतु
प्रकृत स्थळी पाहिलें तर वृक्ष असें नुसतें
म्हटल्याबरोबर त्यापासून स्वभावतःच एक
विशेष अर्थ मनांत येतो. तेव्हां त्यावरून
आम्ही असें मानतो की, मूळ वृक्ष वगैरे
शब्द आणि सु वगैरे प्रत्यय हे सामान्य
शब्द नव्हेत. आणि अशा रीतीनें जर हे
सामान्य शब्द नव्हेत तर मूळ शब्द हा

रला असतांही कांहीं ठिकाणीं गाडीचा कणा या
अर्थाची प्रतीति होत नाही. फासे या अर्थाची प्रतीति
होते. तेव्हां येथें अन्वय जमत नाही. एकंदरीत
अन्वयव्यतिरेक हे कुचकामाचे ठरतात. तेव्हां वृक्षः

शब्दा इति । न चेत्सामान्यशब्दाः प्रकृतिः
प्रकृत्यर्थे वर्तते प्रत्ययः प्रत्ययार्थे ॥

किं पुनरिमे वर्णा अर्थवन्त आहोस्वि-
दनर्थकाः ।

वर्णस्यार्थवदनर्थकत्व उक्तम् ॥ १० ॥

किमुक्तम् । अर्थवन्तो वर्णा धातुप्राति-
पदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शना-
द्वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनाद्वर्णानुपलब्धौ
चानर्थगतेः संघातार्थवत्त्वाच्च । संघातस्यै-

आपला कांहीं तरी विशेष अर्थ दाखवितो.
आणि प्रत्यय हा देखील आपला कांहीं तरी
विशेष अर्थ दाखवितो असेंच गृहीत धरावें
लागतें.

आतां (वर्ण अनर्थक असल्यामुळे त्यांना
प्रत्येकीं प्रातिपदिकसंज्ञा होत नाही असें
पूर्वी सांगितलें, परंतु) वर्ण हे अर्थवान्
आहेत किंवा खरोखर अनर्थकच आहेत ?

(वा.१०) वर्ण अर्थवान् आहेत किंवा
अनर्थक आहेत याविषयीं आचार्य वार्तिक-
कारांनीं पूर्वी (प्रत्याहाराहिकामध्ये) सांगित-
लेंच आहे.

तें काय सांगितलें आहे ?

तें असें सांगितलें आहे की, वर्ण हे
अर्थवान् आहेत. कारण धातु, प्रातिपदिक,
प्रत्यय आणि निपात हे कांहीं ठिकाणीं वर्ण-
रूपच असून त्यांना अर्थ असलेला दृष्टीस
पडतो तसेंच कांहीं शब्दांमध्ये एखादा वर्ण
बदलला की लगेच तेवढ्यानें निराळा अर्थ
प्रतीत होतो, तसेंच कांहीं ठिकाणीं एखादा
वर्ण ऐकूं आला नाही की तेवढ्यानें त्याचा
अर्थ मनांत येत नाही. आणि वर्णांना अर्थ
आहे म्हणून समुदायापासून अर्थ मनांत येतो.
आतां वर्णांना जरी अर्थ आहे तरी त्याहून

वृक्षौ येथें एकत्व आणि द्वित्व प्रत्ययाचेच अर्थ
आहेत असा निश्चय होत नाही.

१३. कारण एका शब्दाचे अनेक अर्थ असू
शकतात.

कार्थ्यात्सुबभावो वर्णात् । अनर्थकास्तु
प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेर्वर्णव्यत्ययापायोपज-
नविकारेष्वर्थदर्शनादिति ॥ तत्रेदमपरिहृतं
संघातार्थवत्त्वाच्चेति । तस्य परिहारः ।
संघातार्थवत्त्वाच्चेति चेद्दृष्टो ह्यत-
दर्थेन गुणेन गुणिनोऽर्थभावः ॥११॥

संघातार्थवत्त्वाच्चेति चेद्दृश्यते हि
पुनरतदर्थेन गुणेन गुणिनोऽर्थभावः ।
तद्यथा । एकस्तन्तुस्त्वक्त्राणेऽसमर्थस्त-
त्समुदायश्च कम्बलः समर्थः । एकश्च

विभक्तिप्रत्यय मात्र उत्पन्न होत नाही. कारण
वर्णाच्या समुदायापासून एक अर्थ मनांत येतो.

तसेच वर्ण अनर्थक आहेत, असे मान-
ण्याचीही कारणे पूर्वी दाखविली आहेत तीं
अशीं की, प्रत्येक वर्णापासून अर्थ मनांत
येत नाही. तसेच काहीं ठिकाणीं वर्ण
बदलणें, वर्ण कमी होणें, आणि वर्ण अधिक
येणें, असे वर्णांचे विकार झाले तरी पूर्वीचेच
अर्थ मनांत येतात. हीं कारणे दाखवून वर्ण
अनर्थक आहेत असें तेथें ठरविले. परंतु तें
ठरवितांना 'ज्या अर्थी वर्णांच्या समुदायाला
अर्थ आहे त्या अर्थी त्यांतील वर्णांना अर्थ
असलाच पाहिजे' असें जें वर्ण अर्थवान्
मानण्याचें कारण वार्तिककारांनीं पूर्वपक्षाची
उभारणी करतांना पुढें केले होते त्याचें उत्तर
तेथें काहीं दिलें नाही. तें तेथें राहिलेलें उत्तर
वार्तिककार येथें देत आहेत.

(वा. ११) समुदायाला अर्थ आहे म्हणून
अवयवाला अर्थ असलाच पाहिजे असें
म्हणाल तर तसें म्हणतां येत नाही. कारण
असेंही दृष्टोत्पत्तीस येतें की ज्या कामीं अव-
यवांचा उपयोग होत नाही तें काम समु-
दायाच्या हातून घडून येतें. तें असें— एक
तंतु थंडीपासून शरीराचें रक्षण करण्याला

तण्डुलः क्षुत्प्रतिघातेऽसमर्थस्तत्समुदायश्च
वर्धितकं समर्थम् । एकश्च बल्वजो
बन्धनेऽसमर्थस्तत्समुदायश्च रज्जुः
समर्था भवति ॥ विषम उपन्यासः ।
भवति हि तत्र या च यावती चार्थ-
मात्रा । भवति हि किञ्चित्प्रत्येकस्तन्तु-
स्त्वक्त्राणे समर्थ एकश्च तण्डुलः क्षुत्प्र-
तिघाते समर्थ एकश्च बल्वजो बन्धने
समर्थः । इमे पुनर्वर्णा अत्यन्तायैवा-
नर्थकाः ॥ यथा तर्हि रथाङ्गानि विह-

समर्थ होत नाही, परंतु त्या अनेक तंतूंचा
समुदाय म्हणजे कांबळा वगैरे वस्त्र हें थंडी-
पासून शरीराचें रक्षण करण्याला समर्थ होतें.
तसेंच एक तांदूळ क्षुधेची पीडा दूर करण्याला
समर्थ होत नाही, परंतु त्याच तांदुळांचा समु-
दाय 'वर्धितक' म्हणजे शेर क्षुधेची पीडा दूर
करण्याला समर्थ होतो; तसेंच एक गवताची
काडी एखादा पदार्थ बांधावयाला समर्थ होत
नाहीं, पण त्यांचा समुदाय म्हणजे दोरी ही
कोणतीही वस्तु बांधावयाला समर्थ होते

हे जे लोकांतील अनुभव दाखविले ते
प्रकृत ठिकाणीं दृष्टान्त म्हणून घेण्याला
अयोग्य आहेत; कारण तेथें एकाच्या अंगीं
जशी आणि जेवढी शक्ति असेल त्या मानानें
तेथें त्यापासून कार्य झालेलें दृष्टोत्पत्तीस येतें.
एक तंतु देखील मुंगी वगैरे बारिक प्राण्याच्या
शरीराचें रक्षण करण्याला समर्थ होतो; तसाच
एक तांदूळ देखील त्या ठिकाणीं क्षुधेची पीडा
दूर करण्याला समर्थ होतो; तशीच एक गव-
ताची काडी देखील त्या क्षुद्र प्राण्याला बंधन
करण्याला समर्थ होते. आणि प्रकृत ठिकाणीं
पहावें तर वर्ण हे सर्वथा अनर्थकच दृष्टीस
पडतात.

तर मग येथें आम्ही दुसरा दृष्टान्त

१४. अवयवाला आणि समुदायालाही अर्थ-
वत्त्व असल्यामुळे उभयताला पृथक् पृथक् प्राति-
पदिक संज्ञा प्राप्त होते तथापि प्रत्येक अवयवाला
निरनिराळी संज्ञा करण्यांत गौरव होतें. आणि

समुदायाला करणांत थोडक्यांत काम होतें, व
सगळ्याही अवयवांना संज्ञा केल्यासारखें होतें.
तेव्हां समुदायालाच संज्ञा होत असल्यामुळे अव-
यवाहून सुपांची उत्पत्ति होत नाही.

तानि प्रत्येकं व्रजिक्रियां प्रत्यसमर्थानि
भवन्ति तत्समुदायश्च रथः समर्थ एव-
मेषां वर्णानां समुदाया अर्थवन्तोऽव-
यवा अनर्थका इति ॥

निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वम्
॥ १२ ॥

निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा
वक्तव्या । खञ्जति निखञ्जति । लम्बते
प्रलम्बते ॥ किं पुनरत्र प्रातिपदिकसं-
ज्ञया प्रार्थ्यते । प्रातिपदिकादिति स्वा-

दाखवितो. तो असा की, रथाचे अवयव-
कणा, चाक, जुं वगैरे-ते प्रत्येकीं गमन कर-
ण्याला समर्थ होत नाहीत, तथापि त्यांचा
समुदाय जो रथ तो गमनक्रिया करण्याला
समर्थ होतो; तेव्हां त्याप्रमाणे वर्णांचे समुदाय
अर्थवान् आहेत आणि त्यांतील वर्ण प्रत्येकीं
अनर्थक आहेत असें मानण्याला कांहीं हर-
कत दिसत नाही.

(वा.१२) जे निपात अनर्थक आहेत
त्यांना प्रातिपदिकसंज्ञा होते असें म्हणावे;
उदा०-खञ्जति, निखञ्जति, लम्बते, प्रलम्बते.
(येथें नि आणि प्र हे निपात अनर्थक आहेत.
कारण त्यांपासून जास्त अर्थ कांहींच प्रतीत
होत नाही.)

पण या ठिकाणीं प्रातिपदिक करून
कर्तव्य काय ?

कर्तव्य असें की, नि आणि प्र यांना प्राति-
पदिकसंज्ञा झाली असतां त्यांच्यापुढें सु वगैरे
(विभक्ति) प्रत्यय उत्पन्न होतील. ते प्रत्यय
उत्पन्न झाले म्हणजे ते सुबन्त होऊन त्याला
'सुसिद्धन्तं पदम्' (१।४।१४) या सूत्रानें पद-
संज्ञा होते. त्या पदाच्या पुढील खञ्जति, लम्बते,
या क्रियापदांना 'तिङ्ङितिङ्' (८।१।२८) या

१५, 'स्वौजसमौट्' आणि
'बहुषु बहु०' या सर्वांच्या एकवाक्यतेनें, एकत्व
दाखवावयाचें असेल तर प्रातिपदिकाहून स्वादिकां-
पैकीं एकवचन करावें, द्वित्व दाखवावयाचें असेल
तर द्विवचन, आणि बहुत्व दाखवावयाचें असेल

द्युत्पत्तिः सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञा
पदस्य पदात् [८.१.१६-१७] इति
निघातो यथा स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयो-
जनम् । सत्यामपि प्रातिपदिकसंज्ञायां
स्वाद्युत्पत्तिर्न प्राप्नोति । किं कारणम् ।
न हि प्रातिपदिकसंज्ञायामेव स्वाद्युत्पत्तिः
प्रतिबद्धा । किं तर्हि । एकत्वादिष्वर्थेषु
स्वादयो विधीयन्ते न चैषामेकत्वादयः
सन्ति ॥ नैष दोषः । अविशेषेणोत्पद्य-
न्त उत्पन्नानां नियमः क्रियते ॥ अथवा

सूत्रानें अनुदात्त होतो.

हा उपयोग बरोबर नाही. कारण 'नि',
'प्र' यांना प्रातिपदिकसंज्ञा झाली तरी देखील
त्यांच्यापुढें सु वगैरे विभक्तिप्रत्यय उत्पन्न
होणार नाहीत.

तेथें विभक्तिप्रत्यय न होण्याचें कारण
काय ?

कारण असें की, सु वगैरे विभक्तिप्रत्य-
यांची उत्पत्ति ही निव्वळ प्रातिपदिकसंज्ञे-
वरच अवलंबून नाही.

तर ती आणखी कशावर अवलंबून आहे ?
ती अशावर अवलंबून आहे की, एकत्व,
द्वित्व, वगैरे अर्थ जेथें दाखवावयाचे अस-
तात तेथेंच ते अर्थ दाखविण्याकरितां सु वगैरे
प्रत्यय केले जातात. आणि 'नि', 'प्र' या
ठिकाणीं तर एकत्व, द्वित्व, हे अर्थ मुळींच
संभवत नाहीत.

हा दोष येत नाही. कारण सु वगैरे प्रत्यय
हे 'स्वौजसमौट्' (४।१।२) या सूत्रानें वाटेले
त्या प्रातिपदिकाहून करितां येतात. आतां जेथें
त्या प्रत्ययांनीं संख्या दाखवावयाची असते
तेथें त्यांचा नियम केला जातो. तो असा की,
जर एकच संख्या दाखवावयाची असेल तर

तर बहुवचन करावें, असा अर्थ होतो. म्हणून
स्वादिकांची उत्पत्ति केवळ प्रातिपदिक संज्ञेवर अव-
लंबून नसून एक, दोन वगैरे संख्येवरही अवलंबून
आहे.

प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः । के च प्रकृताः । एकत्वादयः । एकस्मिन्नेवार्थे एकवचनं न द्वयोर्न बहुषु । द्वयोरेवार्थयोर्द्विवचनं नैकस्मिन्न बहुषु । बहुष्वेवार्थेषु बहुवचनं नैकस्मिन्न द्वयोरिति ॥ अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयत्यनर्थकानाम-

प्येतेषां भवत्यर्थवत्कृतमिति यद्यमधिपरी अनर्थकौ [१.४.९३] इत्यनर्थकयोगत्युपसर्गसंज्ञावाधिकां कर्मप्रवचनीयसंज्ञां शास्ति ॥

किं पुनरयं पर्युदासो यदन्यत्प्रत्ययादिति । आहोस्वित्प्रसज्यायं प्रतिषेधः

त्या ठिकाणीं एकवचन करावें. असाच द्वित्व आणि बहुत्व यासंबंधानें निर्यम समजावा. तेव्हां जेथें कोणतीच संख्या दाखवावयाची नसेल तेथें या नियमांपैकी कोणताच नियम लागू पडत नसल्यामुळें तेथें 'स्वौजसमौट्' या सामान्य सूत्रानें सु वगैरे सर्वच प्रत्यय करण्यास मोकळीक मिळते.

अथवा ते नियम प्रकृत अर्थाच्या संबन्धानें आहेत असें समजावें.

प्रकृत अर्थ ते कोणते ?

एकत्व, द्वित्व आणि बहुत्व हे प्रकृत अर्थ होत. म्हणजे नियमांचें स्वरूप असें समजावें की, कोणतीही संख्या दाखवावयाची असेल त्या ठिकाणीं जर प्रातिपदिकांहून एकवचन होईल तर एकत्व संख्या दाखवावयाची असेल तेव्हांच होईल; म्हणजे जेथें द्वित्वसंख्या दाखवावयाची असेल किंवा बहुत्वसंख्या दाखवावयाची असेल तेथें या नियमावरून एकवचन करतां येणार नाही. तसेंच कोणतीही संख्या दाखवावयाची असतांना जर प्रातिपदिकांहून द्विवचन होईल तर द्वित्वसंख्या दाखवावयाची असेल तरच तें उत्पन्न होईल; म्हणजे एकत्वसंख्या किंवा बहुत्वसंख्या दाखवावयाची असेल

तेथें द्विवचन उत्पन्न होणार नाही. तसेंच कोणतीही संख्या दाखवावयाची असल्यास प्रातिपदिकांहून जर बहुवचनप्रत्यय उत्पन्न होईल तर बहुत्वसंख्या दाखवावयाची असेल तेव्हांच उत्पन्न होईल; म्हणजे ज्या ठिकाणीं एकत्वसंख्या दाखवावयाची असेल किंवा ज्या ठिकाणीं द्वित्वसंख्या दाखवावयाची असेल तेथें बहुवचन उत्पन्न होणार नाही. असें नियमांचें स्वरूप मानलें म्हणजे ज्या ठिकाणीं संख्या मुळींच दाखवावयाची नसेल त्या ठिकाणीं नियमानें व्यावृत्ति होत नसल्यामुळें सु वगैरे सर्वच प्रत्यय तेथें करतां येतात.

अथवा अनर्थकाला प्रातिपदिक संज्ञा करण्याविषयीं एक ज्ञापक आहे. तें ज्ञापक असें की, आचार्य पाणिनि 'अधिपरी अनर्थकौ' (१.४.९३) या सूत्रानें अनर्थक अशा 'अधि' आणि 'परी' यांना गतिसंज्ञा आणि उपसर्गसंज्ञा यांचा बाध करण्याकरतां मुद्दाम 'कर्मप्रवचनीय' अशी संज्ञा सांगतो. त्यावरून तो असें सुचवितो की, 'अधि', 'परी' अशा तऱ्हेचे निपात अनर्थक असले तरी ते अर्थवान् आहेत असें समजून कार्य करावें.

आतां ह्या प्रकृतसूत्रामध्ये 'अप्रत्ययः' असें

१६. या नियमाला 'अर्थनियम' असें म्हणतात. स्वौजसमौट्, द्व्येकयोर्द्वि० इत्यादि सूत्रें मूळचीं निरनिराळीं असल्यामुळें 'प्रातिपदिकांहून स्वादिक प्रत्यय होतात' असें मोघम 'स्वौजसमौट्' या सूत्रानें स्वादिकांचें विधान करून 'द्व्येकयोः' इत्यादि सूत्रांनीं त्यांचा नियम केला आहे.

१७. 'एकत्वसंख्या दाखविणें असेल तरच एकवचन करावें' या नियमाला प्रत्ययनियम म्हणतात. या पक्षीही दोष नाही. कारण नियम

हा सजातीयांचाच करणें योग्य आहे.

१८. त्यामुळें कुतोऽध्यागच्छति येथें 'गतिर्गती' (८.१.७०) यांनं अधि याला अनुदात्त होत नाही.

१९. क्रियेचा योग असतां गति आणि उपसर्ग ह्या संज्ञा होत असतात, आणि अनर्थक अशा अधि व परि या शब्दांना क्रियेचा योग संभवत नसल्यामुळें त्या संज्ञांची प्राप्तिच येऊं शकत नाही. तेव्हां त्यांच्या बाधाकरतां कर्मप्रवचनीय संज्ञा सांगणें व्यर्थ होतें, त्यावरून हें सूचित होतें.

प्रत्ययो नेति । कश्चात्र विशेषः ।

अप्रत्यय इति चेत्तिवेकादेशे प्रति-
षेधोऽन्तवत्त्वात् ॥ १३ ॥

अप्रत्यय इति चेत्तिवेकादेशे प्रति-
षेधो वक्तव्यः । काण्डे कुड्ये । किं
कारणम् । अन्तवत्त्वात् । तिबतिपोरे-
कादेशोऽतिपोऽन्तवत्स्यात् । अस्त्यन्यत्तिप
इति कृत्वा प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति ॥

जें म्हटलें आहे तो काय 'पर्युदास' व्यावा
किंवा प्रसज्यप्रतिषेध व्यावा ? 'पर्युदास'
घेतला तर 'प्रत्ययान्तभिन्न' अशा शब्द-
स्वरूपाला प्रातिपदिकसंज्ञा होते, असा अर्थ
होईल. आणि 'प्रसज्यप्रतिषेध' घेतला तर
'प्रत्ययान्ताला प्रातिपदिकसंज्ञा होत नाही'
असा वाक्यार्थ होईल.^{२०}

या दोहोंमध्ये काय बरें फरक आहे ?

(वा.१३) प्रत्ययान्तभिन्नाला प्रातिपदिक-
संज्ञा होते' असें म्हटलें तर तिप् प्रत्ययावरो-
वर एकादेश झाला असतां तेथे प्रातिपदिक-
संज्ञा होत नाही असा निषेध करावा लागेल;
उदा० काण्डे, कुड्ये.

या उदाहरणांमध्ये प्रातिपदिकसंज्ञेचा
निषेध कशाकरितां करावा लागेल ?

अशाकरितां करावा लागेल की, येथें पू-
र्वान्तवद्भावानें दोष येतो. म्हणजे काण्डे या
ठिकाणी 'तिप्' म्हणजे पुढील सप्तमीचा प्रत्य-
य, आणि 'अतिप्' म्हणजे काण्ड वगैरे शब्दां-
तील शेवटचा अकार या दोघांच्या ठिकाणीं
झालेला एकार हा एकादेश पूर्वीचें जें प्रत्य-

२०. पर्युदासामध्ये नञाचा संबंध उत्तर-
पदाशी असतो. आणि प्रसज्यप्रतिषेधामध्ये नञाचा
संबंध क्रियेशी असतो.

२१. 'तिप्तस्त्रि०' (३।४।७८) या सूत्रांतील
ति शब्दाला आरंभ करून 'स्वौजसमौट्.०' (४।१।२)
या सूत्रांतील सुप् या पकारापर्थत तिप् असा प्रत्या-
हार समजावा. यामध्ये सर्व विभक्तिप्रत्ययांचा
समावेश होतो.

२२. पर्युदास घेतला असतां प्रत्ययान्त हें

अस्तु तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधः प्रत्ययो
नेति ।

न प्रत्यय इति चेदूडेकादेशे प्रतिषेध
आदिवत्त्वात् ॥ १४ ॥

न प्रत्यय इति चेदूडेकादेशे प्रति-
षेधः प्राप्नोति । ब्रह्मबन्धूः । किं कार-
णम् । आदिवत्त्वात् । प्रत्ययाप्रत्यययो-
रेकादेशः प्रत्ययस्यादिवत्स्यात् । तत्र

यान्तभिन्न काण्ड वगैरे शब्दस्वरूप त्यापैकींच
एक शेवटचा वर्ण आहे असें समजलें जाईल,
आणि यामुळें 'काण्डे' हें शब्दस्वरूप प्रत्ययान्त
भिन्न आहे असें समजून त्याला प्रातिपदिक-
संज्ञा होऊं लागेल.

तर मग हा दोष जाण्याकरितां आपण प्रस-
ज्यप्रतिषेधच घेऊं; म्ह. 'प्रत्ययान्ताला प्राति-
पदिक संज्ञा होत नाही' असा अर्थ होऊन 'काण्डे'
या ठिकाणीं प्रातिपदिकसंज्ञेचा निषेध होईल.

(वा.१४) 'प्रत्ययान्ताला प्रातिपदिकसंज्ञा
होत नाही' असें म्हटलें तर ज्या ठिकाणीं ऊङ्
प्रत्ययावरोवर एकादेश होतो त्या ठिकाणीं प्रा-
तिपदिकसंज्ञेचा निषेध होऊं लागेल; उदा०-
ब्रह्मबन्धूः.

येथें कशाकरितां निषेध करावा लागेल ?

अशाकरितां लागेल की, येथें परादिवद्भावानें
'प्रत्ययान्त आहे' असें म्हणतां येतें. म्हणजे
ऊ हा प्रत्यय आणि ब्रह्मबन्धु हें प्रत्ययान्तभिन्न
या दोहोंमध्ये झालेला एकादेश म्हणजे दीर्घ
ऊकार हा परादिवद्भावानें पुढील प्रत्ययापैकीं
आहे असा समजला जाईल. आणि त्यामुळें

निषेधशास्त्राचें निमित्त होत नाही. फक्त विधि-
शास्त्राचें निमित्त होतें. प्रसज्यप्रतिषेध घेतला असतां
फक्त प्रत्ययान्त हें विधिशास्त्राचें निमित्त होत नाही.
विधिशास्त्र किंवा निषेधशास्त्र हें आपापलें निमित्त
सिद्ध करणाऱ्या अशाच 'अन्तादिवच्च' या अति-
देशाचा पुरस्कार करितें; आणि शास्त्रानें पुरस्कार
होत नाही.

प्रत्ययो नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयत्युत्पद्यन्त ऊङन्तात्स्वादय इति यदयं नोङ्धात्वोः [६.१.१७५] इति विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेधं शास्ति ॥ अथवा द्वे ह्यत्र प्रातिपदिकसंज्ञे अवयवस्यापि समुदायस्यापि । तत्रावयवस्य या प्रातिपदिकसंज्ञा तयान्तवद्भावात्स्वाद्युत्पत्तिर्भविष्यति ॥

सुब्लोपे च प्रत्ययलक्षणत्वात् ॥१५॥

सुब्लोपे च प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधः

‘प्रत्ययान्ताला प्रातिपदिकसंज्ञा होत नाही’ असा निषेध होऊं लागेल.

पण या ठिकाणी प्रातिपदिकसंज्ञा करून कर्तव्य काय आहे ?

कर्तव्य असें आहे की, ‘ब्रह्मबन्धू’ याला प्रातिपदिकसंज्ञा झाल्यामुळे त्याच्यापुढें सुवगैरे विभक्तीचे प्रत्यय झाले पाहिजेत.

हा दोष येत नाही. कारण याविषयीं एक ज्ञापक आहे. तें ज्ञापक असें की, हा आचार्य पाणिनि ‘नोङ्धात्वोः (६।१।१७५) या सूत्रानें ऊङ्प्रत्ययान्त शब्दाच्या पुढील विभक्तिप्रत्ययाला उदात्त स्वराचा निषेध सांगतो त्यावरून तो असें सुचवतो की, ऊङ्प्रत्ययान्त शब्दाच्या पुढें विभक्तिप्रत्यय उत्पन्न होतात.

अथवा ब्रह्मबन्धू या ठिकाणी प्रातिपदिकसंज्ञा दोन ठिकाणी प्राप्त होते. एक अवयवाला म्हणजे ऊङ्प्रत्ययाच्या मागील ‘ब्रह्मबन्धू’ या भागाला आणि दुसरी समुदायाला म्हणजे ‘ब्रह्मबन्धू’ या ऊङ्प्रत्ययान्ताला. त्यापैकीं अवयवाला जी प्रातिपदिकसंज्ञा झाली आहे ती पूर्वान्तवद्भावानें ब्रह्मबन्धू याला गृहीत धरतां येते, तेव्हां अर्थातच त्याच्यापुढें सुवगैरे प्रत्यय करतां येतील.

(वा.१५) विभक्तिप्रत्ययाचा लोप झाला

२३. जर प्रत्ययलक्षणानें प्रत्ययान्त समजून ‘प्रत्ययान्ताला प्रातिपदिकसंज्ञा होत नाही’ हा निषेध प्रवृत्त होईल तर हे राजन् येथें प्रातिपदिकसंज्ञेचा निषेध झाल्यामुळे जें पद तें प्रातिपदिकसंज्ञक

प्राप्नोति । राजा तक्षा । प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययो नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधो भवतीति यदयं न डिसंबुद्धयोः [८-२.८] इति प्रतिषेधं शास्ति ॥

अथवा पुनरस्तु पर्युदासः । ननु चोक्तमप्रत्यय इति चेत्तिबेकादेशे प्रतिषेधोऽन्तवत्त्वादिति । प्रसज्यप्रतिषेधेऽप्येष दोषः । द्वे ह्यत्र प्रातिपदिकसंज्ञे

असतांना प्रत्ययलक्षणानें तें प्रत्ययान्त शब्दस्वरूप आहे असें समजून प्रातिपदिकसंज्ञेचा निषेध होऊं लागेल; उदा०—राजा, तक्षा. येथें सुप्रत्ययाचा लोप (६।१।६८) झाला असतांना त्याला प्रत्ययलक्षण (२।१।६२) करून ‘प्रत्ययान्ताला प्रातिपदिकसंज्ञा होत नाही’ असा प्रातिपदिकसंज्ञेचा निषेध होऊं लागेल.

हा दोष येत नाही. कारण याविषयीं एक ज्ञापक आहे. तें ज्ञापक असें की, हा आचार्य पाणिनि ‘न डिसंबुद्धयोः’ (८।२।८) या सूत्रानें डिप्रत्ययान्त आणि संबुद्धिप्रत्ययान्त यांच्या नकाराच्या लोपाचा निषेध सांगतो, त्यावरून तो असें सुचवितो की, प्रत्ययलक्षणानें प्रत्ययान्त समजून प्रातिपदिकसंज्ञेचा निषेध होत नाही.

अथवा प्रकृत सूत्रामध्ये ‘अप्रत्यय’ हा पर्युदासच असू दे.

पण ‘अप्रत्यय’ हा पर्युदास घेतला तर ‘काण्डे’ वगैरे उदाहरणांमध्ये तिप्रत्ययाबरोबर एकादेश झाला असतां तेथें पूर्वान्तवद्भावांनं ‘काण्डे’ हें शब्दस्वरूप प्रत्ययान्तभिन्न आहे असें समजून प्रातिपदिकसंज्ञा होऊं लागेल, असा दोष आतांच दाखविला आहे ना ?

हा दोष दाखविला आहे खरा पण ‘अप्रत्ययः

नसल्यानं तेथें नलोप प्राप्तच होऊं शकत नाही. तेव्हां तेथें नलोपनिषेध करण्याची कांहीं जरूरी नाही. यावरून असें अनुमान काढतां येतें.

अवयवस्यापि समुदायस्यापि । गृह्यते च प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोरेकादेशः प्रातिपदिकग्रहणेन । तस्मादुभाभ्यामपि वक्तव्यं स्याद्भ्रस्वो नपुंसके यत्तस्येति । किं च नपुंसके । नपुंसकं यस्य गुणः । कस्य च नपुंसकं गुणः । प्रातिपदिकस्य ॥

कृताद्धितसमासाश्च ॥१.२.४६॥
समासग्रहणं किमर्थम् ।
समासग्रहण उक्तम् ॥ १ ॥

हा प्रसज्यप्रतिषेध घेतला तरी देखील हा दोष येत आहेच. कारण 'काण्डे' या ठिकाणी काण्ड या अवयवाला आणि काण्डे या समुदायाला अशी दोन ठिकाणी प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्त होत आहे. तेव्हा त्यांपैकी काण्ड याला जी प्रातिपदिकसंज्ञा झालेली आहे ती पूर्वान्तवद्भावाने काण्डे याला आहे असे समजता येईल. काण्ड हें प्रातिपादिक आणि त्याच्यापुढील इ हा प्रातिपादिकभिन्न प्रत्यय या दोघांमध्ये झालेला एकादेश म्हणजे एकार हा पूर्वान्तवद्भावाने मागील प्रातिपदिकांपैकींच एक शेवटचा वर्ण समजला जाणार आहे. तात्पर्य—'अप्रत्ययः' येथे पर्युदास घेणारे असोत किंवा प्रसज्यप्रतिषेधपक्ष घेणारे असोत, दोघांच्याही मतीं काण्डे हें प्रातिपदिक आहे असे समजून तेथे 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' (१.२.४७) या सूत्राने ह्रस्व होऊं लागेल. तो दोष दूर करण्याकरितां 'ह्रस्वो नपुंसके०' या सूत्राच्या ऐवजी 'ह्रस्वो नपुंसके यत्तस्य' असे सूत्र करावे लागेल. तसे सूत्र 'नपुंसकलिङ्गी जे त्याला ह्रस्व होतो' असा तेथे अर्थ होतो.

नपुंसकलिङ्गी कोण असतें ?

'नपुंसकलिङ्ग' हा ज्याचा धर्म असतो

१. कृत् किंवा तद्धित नांवाचा प्रत्यय शेवटी असलेले शब्द आणि समास यांना प्रातिपदिकसंज्ञा होते; उदा०— कर्ता, औपगवः, राजपुरुषः.

किमुक्तम् । अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति ॥

ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ॥
१.२.४७ ॥

प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थम् ।

नपुंसकह्रस्वत्वे प्रातिपदिकग्रहणं तिन्निवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

नपुंसकह्रस्वत्वे प्रातिपदिकग्रहणं कियते तिन्निवृत्त्यर्थम् । तिबन्तस्य ह्रस्वत्वं मा भूत् । काण्डे कुड्ये । रमते

त्यालाच नपुंसकलिङ्गी असें म्हणतां येतें.

नपुंसकलिङ्ग हा धर्म कोणाचा असतो ?

नपुंसकलिङ्ग हा धर्म मूळ प्रातिपादिकाच्या अर्थाचा असतो.

(म्हणजे काण्डे या विभक्तिप्रत्ययान्त शब्दाचा जो 'काण्डाचे ठिकाणी' हा अर्थ त्या अर्थाला लिङ्ग मुळींच संभवत नाही.)

(सू.४६) या सूत्रामध्ये समास हा शब्द कशाकरतां घातला आहे ?

(वा.१) समास यासंबंधाने पूर्वसूत्रामध्येच सांगितलें आहे.

तें काय सांगितलें आहे ?

ते असें सांगितलें आहे की, अर्थवान् अशा समुदायाला जर प्रातिपदिकसंज्ञा होय तर समासालाच होय. म्हणजे समासासारखीं इतर जीं वाक्ये त्यांना प्रातिपदिकसंज्ञा होत नाही, असा नियम होण्याकरितां समास हा शब्द घातला आहे.

(सू.४७) या सूत्रामध्ये प्रातिपदिकस्य असे कशाकरितां म्हटलें आहे ?

(वा.१) नपुंसकलिङ्गी शब्दाला ह्रस्व सांगण्याच्या अशा या सूत्रामध्ये 'प्रातिपदिकस्य' असें जें म्हटलें आहे तें 'तिप्प्रत्ययान्ताला ह्रस्व नव्हावा' याकरितां म्हटलें आहे. काण्डे, कुड्ये, रमते ब्राह्मणकुलम्, या ठिकाणीं

१. नपुंसकलिङ्गविशिष्ट अशा अर्थाला दाखविणारे जे प्रातिपदिक त्याला ह्रस्व होतो; उदा०— शोभना नौर्यस्मिस्तत्सुनु.

ब्राह्मणकुलमिति ॥

अव्ययप्रतिषेधः ॥ २ ॥

अव्ययानां प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
दोषा ब्राह्मणकुलम् । दिवा ब्राह्मणकुल-
मिति ॥ स तर्हि वक्तव्यः । न वक्तव्यः ।
नात्राव्ययं नपुंसके वर्तते । किं तर्हि ।
अधिकरणमत्राव्ययं नपुंसकस्य ॥
इह तर्हि प्राप्नोति । काण्डीभूतं वृषल-
कुलम् । कुडयीभूतं वृषलकुलमिति ॥

‘काण्डे’, ‘कुडये’ आणि ‘रमते’ या विभक्ति-
प्रत्ययान्तांना ह्रस्व न झाला पाहिजे^२ ।

(वा.२) ‘अव्ययाला हा ह्रस्व होत नाही’
असें म्हणावे. कारण ‘दोषा ब्राह्मणकुलम्’
‘दिवा ब्राह्मणकुलम्’ या ठिकाणी ‘दोषा’
आणि ‘दिवा’ अव्ययांच्या मधील आकाराला
ह्रस्व न झाला पाहिजे.

तर मग तसा निषेध सांगितला पाहिजे.

तसा निषेध सांगावयास नको. कारण
दोषा आणि दिवा हीं अव्यये नपुंसकलिंगी
अर्थाला दाखविणारीं नव्हेत.

तर मग तीं अव्यये कोणत्या अर्थाला
दाखवितात ?

ब्राह्मणकुल हा जो नपुंसकलिंगी अर्थ त्याचें
अधिकरण हें त्या अव्ययानें दाखविलें जातें.

तर मग दोषा, दिवा, या ठिकाणीं जरी
दोष येत नाही तरी काण्डीभूतं वृषलकुलम्,
कुडयीभूतं वृषलकुलम् या ठिकाणीं ‘काण्डी’
‘कुडयी’ या च्विप्रत्ययान्त अव्ययांमधील
ईकाराला ह्रस्व होऊं लागेल. त्याकरितां
अव्ययाला ह्रस्व होत नाही असा निषेध
करावा लागेल.)

(वा.३) अव्ययाला ह्रस्व होत नाही
असा निषेध सांगावयास नको.

कां वरें ?

२. रमते ब्राह्मणकुलं येथें ज्याप्रमाणें ब्राह्मणकुल
या कर्त्याच्या एकत्वामुळें रमते येथें एकवचन झालें
आहे त्याप्रमाणें त्या कर्त्याच्या नपुंसकलिंगामुळें रमते

न वा लिङ्गाभावात् ॥ ३ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ।

लिङ्गाभावात् । अलिङ्गमव्ययम् ॥ किं
पुनरयमव्ययस्यैव परिहार आहोस्विति-
बन्तस्यापि । तिबन्तस्यापीत्याह । कथ-
म् । अव्ययं हि किञ्चिद्विभक्त्यर्थप्रधानं
किञ्चित्क्रियाप्रधानम् । उच्चैर्नीचैरिति
विभक्त्यर्थप्रधानं हिरुकपृथगिति क्रिया-
प्रधानम् । तिबन्तं चापि किञ्चिद्विभक्त्य-

अव्ययाला लिंग नाही म्हणून. म्हणजे
अव्ययापासून मनांत येणारा जो अर्थ असतो,
तो लिंगरहितच असतो. त्यामुळें अव्ययाला
ह्रस्वाची प्राप्तिच येत नाही.

अव्ययाला लिंग नाही म्हणून ह्रस्वाची
प्राप्ति येत नाही हें जें आतां उत्तर दिलें
आहे तें फक्त अव्ययासंबंधानेंच समजावयाचें
किंवा काण्डे वगैरे विभक्तिप्रत्ययान्तांसंबंधानें
देखील तें उत्तर समजावयाचें ?

विभक्तिप्रत्ययान्तांसंबंधानें देखील तें उत्तर
देतां येतें.

तें कसें ?

तें असें की, अव्ययांपैकीं कांहीं अव्यये
अशीं असतात की, त्यांपासून मनांत येणाऱ्या
अर्थामध्ये मुख्यत्व विभक्तिप्रत्ययाच्या अर्थाला
असतें. अव्ययांना ‘विभक्त्यर्थप्रधान अव्यय’
असें म्हणतात. आणि कांहीं अव्यये अशीं
असतात की, त्यांपासून मनांत येणाऱ्या अर्था-
मध्ये मुख्यत्व क्रियेला असतें. त्या अव्य-
यांना ‘क्रियाप्रधान अव्यये’ असें म्हणतात.
उच्चैः, नीचैः, हीं अव्यये ‘विभक्त्यर्थप्रधान’
होत. उंच ठिकाणीं आणि नीच ठिकाणीं
अशा रीतीनें त्यांच्या अर्थामध्ये सप्तम्यर्थाला
मुख्यत्व दिसत आहे. ‘हिरूक्’,
‘पृथक्’ हीं अव्यये ‘क्रियाप्रधान’ होत. हिरूक्

येथें ह्रस्व होईल.

३. ‘दोषा’ या अव्ययाचा अर्थ रात्री असा आहे.

यथप्रधानं किंचित्क्रियाप्रधानम् । काण्डे कुड्ये इति विभक्त्यर्थप्रधानं रमते ब्राह्मणकुलमिति क्रियाप्रधानम् । न चैतयोरर्थयोर्लिङ्गसंख्याभ्यां योगोऽस्ति ॥ अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । क्रियमाणेऽपि हि प्रातिपदिकग्रहण इह प्रसज्येत । काण्डे कुड्ये । द्वे ह्यत्र प्रातिपदिकसंज्ञे

अवयवस्यापि समुदायस्यापि । गृह्यते च प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोरेकादेशः प्रातिपदिकग्रहणेन । तस्मादुभाभ्यामपि वक्तव्यं स्याद्भ्रस्वो नपुंसके यत्तस्येति । किं च नपुंसके । नपुंसकं यस्य गुणः । कस्य च नपुंसकं गुणः । प्रातिपदिकस्य ॥ यजेकादेशदीर्घच्चेषु

म्हणजे वगळून आणि पृथक् म्हणजे वेगळे करून. अशा रीतीने त्यांच्या अर्थामध्ये क्रियेला मुख्यत्व दिसते. हे जसे अव्ययांसंबंधाने दोन प्रकार दाखविले असे दोन प्रकार विभक्तिप्रत्ययान्ताचे देखील होतात. म्हणजे काहीं विभक्तिप्रत्ययान्त पदे 'विभक्त्यर्थप्रधान' असतात आणि काहीं विभक्तिप्रत्ययान्त पदे 'क्रियाप्रधान' असतात. काण्डे, कुड्ये, हीं विभक्त्यन्त पदे विभक्त्यर्थप्रधान होत. यांच्या अर्थामध्ये काण्डाचे ठिकाणी, कुड्याचे ठिकाणी अशा रीतीने सप्तम्यर्थाला मुख्यत्व दिसते. 'रमते ब्राह्मणकुलम्' या ठिकाणी 'रमते' हे क्रियापद 'क्रियाप्रधान' होय. या ठिकाणी 'रममाण होणे' या क्रियेला मुख्यत्व दिसते. हे जे मुख्यत्वाने भासणारे विभक्त्यर्थ आणि क्रिया या दोन अर्थांचा लिंगाशी आणि संख्येशी योग मुळींच संभवत नाही. (तेव्हा 'नपुंसकलिंग संभवत नसल्यामुळे ह्रस्व होत नाही' हे उत्तर दिवा, दोषा, काण्डी, कुड्यी या ठिकाणी अव्ययांसंबंधी जसे देता येते तसे काण्डे, कुड्ये, रमते या विभक्तिप्रत्ययान्त पदांसंबंधानेही देता येते).

आणि हेच उत्तर येथे अवश्य धरले पाहिजे. कारण सूत्रामध्ये 'प्रातिपदिकस्य' असे म्हटले तरी देखील काण्डे, कुड्ये, या ठिकाणी ह्रस्व होऊ लागेल असा दोष येतो. तो असा:— काण्डे या ठिकाणी काण्ड या अवयवाला आणि काण्डे या समुदायाला अशा दोन ठिकाणी प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्त होत आहे.

तेव्हा त्यांपैकी काण्ड याला जी प्रातिपदिकसंज्ञा झालेली आहे ती पूर्वान्तवद्भावाने 'काण्डे' याला आहे असे समजता येईल. काण्ड हे प्रातिपदिक आणि त्याच्यापुढील इ हा प्रातिपदिकभिन्न प्रत्यय या दोघांमध्ये झालेला एकादेश म्हणजे एकार हा पूर्वान्तवद्भावाने मागील प्रातिपदिकांपैकींच एक शेवटचा वर्ण समजला जाणार आहे. तात्पर्य, प्रकृत सूत्रामध्ये प्रातिपदिकग्रहण करून नवे असे म्हणणारा आणि काण्डे येथे ह्रस्व न होण्याकरिता प्रातिपदिकग्रहण करावे असे म्हणणारा या दोघांच्याही मतीं ह्रस्व होऊ लागेल; हा दोष दूर करण्याकरता 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' या सूत्राच्या ऐवजी 'ह्रस्वो नपुंसके यत्तस्य' असे सूत्र करावे लागेल. तसे सूत्र केले म्हणजे मात्र हा दोष येत नाही. कारण नपुंसकलिंगी जे त्याला ह्रस्व होतो असा तेथे अर्थ होतो.

नपुंसकलिंगी कोण असते ?

नपुंसकलिंग हा ज्याचा धर्म असतो त्यालाच नपुंसकलिंगी असे म्हणता येते.

'नपुंसकलिंग' हा धर्म कोणाचा असतो ?

'नपुंसकलिंग' हा धर्म मूळ प्रातिपदिकाच्या अर्थाचा असतो (म्हणजे काण्डे या विभक्तिप्रत्ययान्त शब्दाचा जो 'काण्डाचे ठिकाणी' हा अर्थ त्या अर्थाला लिंग मुळींच संभवत नाही).

(वा. ४) यजादिप्रत्यय पुढे असतांना सांगितलेला दीर्घ, एकादेश म्हणून सांगित-

प्रतिषेधः ॥४॥

यञेकादेशदीर्घैस्त्वेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । युगवरत्राय युगवरत्रार्थम् युगवरत्रेभ्यः ॥

यञेकादेशदीर्घैस्त्वेषु बहिरङ्गलक्षणत्वासिद्धम् ॥ ५ ॥

बहिरङ्गा एते विधयः । अन्तरङ्गह्रस्वत्वम् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ॥१.२.४८॥

उपसर्जनह्रस्वत्वे च ॥ १ ॥

लेला दीर्घ आणि एत्त्व हे विधि केल्यानंतर तेथें प्रकृतसूत्रानें ह्रस्व होत नाही असें म्हणावें; उदा०—युगवरत्राय, युगवरत्रार्थम्, युगवरत्रेभ्यः.

(वा.५) हे दीर्घ वगैरे विधि 'बहिरङ्ग' आहेत. आणि प्रकृतसूत्रानें सांगितलेला ह्रस्व अन्तरङ्ग आहे. आणि 'अन्तरङ्गशास्त्र कर्तव्य असतांना बहिरङ्गशास्त्र असिद्ध समजावें' अशी परिभाषा आहे. (तेव्हां अर्थातच वरील उदाहरणांमध्ये दीर्घ वगैरे विधि झाल्यानंतर ते असिद्ध असल्यामुळे त्यांना ह्रस्व करतां येत नाही.)

(सू.४८ वा.१) हा जो प्रकृतसूत्रानें उपसर्जनाला ह्रस्व सांगितला आहे त्याविषयीं देखील ? त्याविषयीं देखील म्हणजे काय ?

त्याविषयीं देखील म्हणजे यज्ञादिप्रत्यय पुढें असतांना सांगितलेला दीर्घ, एकादेश म्हणून सांगितलेला दीर्घ आणि एत्त्व हे विधि केल्यानंतर तेथें पूर्वीप्रमाणें प्रकृतसूत्रानें सांगितलेला ह्रस्व देखील होत नाही असें म्हणावें; उदा०—अतिखट्वाय, अतिखट्वार्थम्, अतिखट्वेभ्यः.

हा जो प्रकृतसूत्रानें उपसर्जनाला ह्रस्व सांगितला आहे त्याविषयीं देखील—

४. अमुक पुढें असतां अशा रीतीनें परनिमित्त नसल्यामुळे नपुंसक ह्रस्व हा अन्तरंग आहे. आणि दीर्घ, एत्त्व वगैरे विधींना परनिमित्त असल्यामुळे ते बहिरङ्ग आहेत.

उपसर्जनह्रस्वत्वे च । किम् । यञेकादेशदीर्घैस्त्वेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । अतिखट्वाय अतिखट्वार्थम् अतिखट्वेभ्यः ॥ उपसर्जनह्रस्वत्वे च । किम् । बहिरङ्गलक्षणत्वासिद्धमित्येव । बहिरङ्गा एते विधयः । अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वम् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

गोटाङ्ग्रहणं कृन्निवृत्त्यर्थम् ॥ २ ॥

गोटाङ्ग्रहणं कर्तव्यम् । किमिदं टाडिति । प्रत्याहारग्रहणम् । क संनि-

त्या विषयीं देखील म्हणजे काय ?

त्याविषयीं देखील म्हणजे हे दीर्घ वगैरे विधि बहिरङ्ग असल्यामुळे सिद्ध होईल. अतिखट्वाय वगैरे उदाहरणांमध्ये झालेले हे दीर्घ वगैरे विधि 'बहिरङ्ग' आहेत. आणि त्यानंतर प्रकृतसूत्रानें प्राप्त झालेला ह्रस्व 'अन्तरङ्ग' आहे आणि 'अन्तरङ्गशास्त्र कर्तव्य असतांना बहिरङ्गशास्त्र असिद्ध समजावें' अशी परिभाषा आहे. तेव्हां परिभाषेनें काम भागेल म्हणजे ह्रस्व होणार नाही.

(वा.२) प्रकृतसूत्रामध्ये 'गोस्त्रियोः' असें जें म्हटलें आहे त्याच्या ऐवजीं 'गोटाङ्' असें म्हणावें. कारण कृतप्रत्ययान्त स्त्रीलिङ्गी शब्दाला प्रकृतसूत्रानें ह्रस्व न झाला पाहिजे.

पण येथें 'टाङ्' म्हणजे काय समजावें ?

'टाङ्' हा प्रत्याहाराचा निर्देश आहे.

कोणत्या एका ठिकाणीं उच्चारलेल्यांचा टाङ् हा प्रत्याहार केला आहे ?

'अजाद्यतष्टाप्' (४।१।४) या सूत्रांतील 'टा' या शब्दापासून 'अणिजोः' (४।१।७८) या सूत्रामध्ये ष्यङ् असा जो प्रत्यय उच्चारला आहे त्याच्या डकारापर्यंत जें सर्व प्रत्यय ते सर्व येथें टाङ् या प्रत्याहारानें घेतले जातात.

टाङ् असा शब्द घालण्याचा उपयोग

१. उपसर्जनसंज्ञक जो गोशब्द किंवा स्त्रीप्रत्ययान्त शब्द, तो आहे शेवटीं ज्याच्या अशा प्रातिपदिकाला ह्रस्व होतो; उदा०—चित्रगुं, निष्कौशाम्बिः.

विष्टानां प्रत्याहारः । टापः प्रभृत्या
व्यङ्गे ङकारात् । किं प्रयोजनम् ।
कृत्रिवृत्त्यर्थम् । कृत्स्न्या धातुस्त्रियाश्च
ह्रस्वत्वं मा भूदिति । अतितन्त्रीः अति-
श्रीः अतिलक्ष्मीरिति ॥ तत्तर्हि वक्त-
व्यम् । न वक्तव्यम् । स्त्रीग्रहणं स्वर्यते
तत्र स्वरितेनाधिकारगतिर्भवति । स्त्रि-
याम् [४.१.३] इत्येवं प्रकृत्य ये वि-
हितास्तेषां ग्रहणं विज्ञास्यते । स्वरिते-

कोणता ?

‘कृत्प्रत्ययान्त स्त्रीलिङ्गी शब्दाची निवृत्ति
व्हावी’ हा त्याचा उपयोग आहे. म्हणजे
कृत्प्रत्ययांतील जो ईकार आणि धातूमधील
जो ईकार तो ईकार शेवटीं असलेल्या स्त्री-
लिङ्गी शब्दाला प्रकृतसूत्राने ह्रस्व न झाला
पाहिजे. उदा०—अतितन्त्रीः, अतिश्रीः, अति-
लक्ष्मीः.

तर मग येथें ‘गोटाङ्’ असें म्हटलें पाहिजे.
तसें म्हणावयास नको. कारण प्रकृत-
सूत्रामध्ये पाणिनीनें जो ‘स्त्री’ असा शब्द
उच्चारला आहे तो स्वरित उच्चारला आहे
असें समजावें. आणि अशा रीतीनें जो मुद्दाम
स्वरित असा उच्चारला असेल तेथें त्या
शब्दाचा कांहीं तरी अधिक अर्थ आहे असें
समजलें जातें. तेव्हां प्रकृतसूत्रामध्ये ‘स्त्री’
या शब्दाचा नुसता ‘स्त्रीलिङ्गी शब्द’ असा
अर्थ नव्हे तर ‘स्त्रियाम् असा अधिकार
चालू करून पुढें सांगितलेले जे प्रत्यय’
ते येथें ‘स्त्री’ या शब्दानें घेतले जातात.
आणि अशा रीतीनें स्वरित मानून त्याच्या
जोरावर अधिक अर्थ मानला असतां अति-
तन्त्रीः वगैरे उदाहरणामध्ये दोष येत नाही.

तर मग सूत्रांतील स्त्री हा शब्द कांहीं
विशेष प्रकारच्या प्रत्ययांना दाखविणारा

२. तन्त्रधातूहून ‘अवितृस्तृ’ (उणा. ३।१७८)
या उणादिसूत्रानें ई प्रत्यय, श्रिधातूहून ‘वचि-
प्रच्छि०,’ (३।२।१७८ वा. २) या वार्तिकानें क्तिप्,

नाधिकारगतिर्भवतीति न दोषो भवति ॥
यद्येवं प्रत्ययग्रहणमिदं भवति तत्र प्रत्य-
यग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीतीह
न प्राप्नोति । अतिराजकुमारिः अति-
सेनानीकुमारिरिति । अस्त्रीप्रत्ययेनेत्येवं
तत् ॥

ईयसो बहुव्रीहौ पुंवद्वचनम् ॥ ३ ॥

ईयसो बहुव्रीहौ पुंवद्भावो वक्तव्यः ।
बह्वयः श्रेयस्योऽस्य बहुश्रेयसी । विद्य-

आहे असें होतें. आणि असें झालें असतां
‘ज्या ठिकाणीं प्रत्ययाचें ग्रहण केलें असेल
तेथें तो प्रत्यय ज्या प्रकृतीहून केला असेल
त्या प्रकृतीला आरंभ करूनच पुढील समु-
दायाला तें कार्य करावें म्हणजे त्या प्रकृ-
तीच्या मागें कांहीं निराळा शब्द त्या कार्याला
उपयोगी पडण्यासारखा असतां कामा नये’
अशी परिभाषा आहे. तेव्हां ‘अतिराजकुमारिः’,
‘अतिसेनानीकुमारिः’ या उदाहरणामध्ये प्रकृत-
सूत्रानें ह्रस्व होणार नाही. (कारण या
ठिकाणीं कुमारी या स्त्रीप्रत्ययान्त शब्दाच्या
मागें राज शब्द आहे आणि त्या राजशब्दा-
सकटच म्हणजे राजकुमारी याला उपसर्जन
संज्ञा आहे). स्त्रीप्रत्ययाशिवाय इतर प्रत्ययां-
संबंधानें तो नियम आहे. तेव्हां येथें ‘स्त्री’ हें
प्रत्ययाचें ग्रहण असलें तरी अतिराजकुमारि
या ठिकाणीं ह्रस्व करतां येईल.

(वा. ३) ईयस्प्रत्ययान्त शब्दाच्या पुढें स्त्री-
प्रत्यय लावून त्या शब्दाचा दुसऱ्या कोणत्याही
पूर्वपदाबरोबर बहुव्रीहि समास केला असतां तेथें
तो स्त्रीप्रत्ययान्त शब्द पुंलिङ्गासारखा सम-
जावा म्हणजे स्त्रीलिङ्गी आहे असें समजून नये.
म्हणजे अर्थातच तेथें प्रकृतसूत्रानें ह्रस्व
होणार नाही; उदा०—बह्वयः श्रेयस्यो यस्य
बहुश्रेयसी, विद्यमानश्रेयसी.

आणि धातूला दीर्घ. लक्षधातूहून ‘लक्ष्मेरुट्’ (उ.
३।१८०) या उणादिसूत्रानें ईप्रत्यय व मुडागम.

मानश्रेयसी ॥

पूर्वपदस्य च प्रतिषेधो गोसमास-
निवृत्त्यर्थम् ॥ ४ ॥

पूर्वपदस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । गोसमासनिवृत्त्यर्थम् । गो-निवृत्त्यर्थं समासनिवृत्त्यर्थं च ॥ गोनिवृत्त्यर्थं तावत् । गोकुलम् गोक्षीरम् गोपालक इति ॥ समासनिवृत्त्यर्थम् । राजकुमारीपुत्रः सेनानीकुमारीपुत्र इति । किमुच्यते समासनिवृत्त्यर्थमिति न पुनरसमासोऽपि किञ्चित्पूर्वपदं यदर्थः प्र-

(वा.४) 'हा प्रकृतसूत्राने सांगितलेला ह्रस्व समासांतील पूर्वपदाला होत नाही' असे म्हणावे.

कशाकरतां ?

गोशब्द आणि समास हे जर पूर्वपद असतील तर त्यांना ह्रस्व न झाला पाहिजे. त्यांपैकी 'पूर्वपद अशा गोशब्दाला ह्रस्व होत नाही' याचें उदा०— गोकुलम्, गोक्षीरम्, गोपालकः. समासाचें उदा०— राजकुमारीपुत्रः, सेनानीकुमारीपुत्रः. या ठिकाणी 'राजकुमारी' आणि 'सेनानीकुमारी' या समासरूपी पूर्वपदाला ह्रस्व होत नाही.

पण येथें समासरूपी पूर्वपदाला ह्रस्व होऊं नये असें मुद्दाम विशेष कां म्हटलें आहे? समासाशिवाय साधा शब्द पूर्वपदभूत असला म्हणजे तेथें दोष येत नाही कीं काय, की ज्याच्याकरितां हा निषेध 'समासरूपी पूर्वपदाला' असा विशेष रीतीनें न म्हणतां सामान्यतः 'पूर्वपदाला ह्रस्व होत नाही' असा म्हणावा लागत असता ?

तसें सामान्य रीतीनें न म्हणण्याचें कारण असें आहे की, प्रकृतसूत्राने स्त्रीप्रत्ययान्त उपसर्जनाला जो ह्रस्व सांगितला आहे तो तें उपसर्जनसंज्ञक पूर्वपद असेल तरच त्याला होत असतो. आणि समासाशिवाय साधे जर स्त्रीप्रत्ययान्त उपसर्जनपूर्वपद घेतलें तर त्याला प्रातिपदिक ही संज्ञाच नसते. कारण

तिषेधः स्यात् । स्यन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवतीत्युच्यते न चान्तरेण समासं स्यन्तं प्रातिपदिकमुपसर्जनमस्ति । ननु चेदमस्ति । खट्वापादः मालापाद इति । एकादेशे कृतेऽन्तादिवद्भावात्प्राप्नोति । उभयत आश्रये नान्तादिवत् ॥

गोनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः । गोऽन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवतीत्युच्यते न चैतद्गोऽन्तम् । ननु चैतदपि व्यपदेशिवद्भावेन गोऽन्तम् । व्यपदेशि-

प्रत्ययायान्ताला प्रातिपदिकसंज्ञा होत नाही म्हणून त्या ठिकाणीं ह्रस्व होईल असा दोष येत नाही.

परंतु खट्वापादः, मालापादः, या उदाहरणांमध्ये 'खट्वा' आणि 'माला' हे साधेच शब्द प्रातिपदिकसंज्ञक आहेत. कारण येथें 'खट्वा' आणि 'माला' या शब्दांतील अकाराच्या पुढील टाप्प्रत्ययाबरोबर एकादेश केला असतांना त्या ठिकाणीं पूर्वान्तवद्भावाने 'खट्वा' आणि 'माला' यांना प्रातिपदिक असें म्हणतां येतें.

पण 'अन्तादिवच्च' (६।१।८५) या सूत्राने पूर्वान्तवद्भाव आणि परादिवद्भाव हे दोन्ही एकदम एका उदाहरणामध्ये होत नसतात. (आणि येथें तर 'खट्वा' हे परादिवद्भावाने स्त्रीप्रत्ययान्त आहे, आणि पूर्वान्तवद्भावाने प्रातिपदिक आहे; असे दोन्ही प्रकारचे अतिदेश घेतल्याशिवाय ह्रस्वाची प्राप्तिच येत नाही.)

पूर्वपदाला हा जो ह्रस्वाचा निषेध सांगितला आहे तो गोशब्दाकरितां तर करावयास नको. कारण 'गोशब्दान्त जें उपसर्जनसंज्ञक प्रातिपदिक त्याला ह्रस्व होतो' अशा सूत्राचा वाक्यार्थ आहे. आणि 'गोकुलम्' वगैरे उदाहरणांमध्ये जें गो हें पूर्वपद आहे तें गोशब्दान्त नव्हे.

पण नुसता 'गो' हा शब्द देखील व्यपदेशिवद्भावाने 'गोशब्दान्त' आहे असें गृहीत धरतां

बद्धावोऽप्रातिपदिकेन ॥ समासनिवृत्त्यर्थेन चापि नार्थः । स्व्यन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवतीत्युच्यते प्रधानमुपसर्जनमिति च संबन्धिशब्दावेतौ । तत्र संबन्धादेतद्गन्तव्यं यं प्रति यदप्रधानं तस्य चेतसोऽन्तो भवतीति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । उच्यमानेऽपि हि प्रतिषेध इह प्रसज्येत । पञ्च कुमार्यः प्रिया अस्य पञ्चकुमारीप्रियः । दशकुमारीप्रिय इति ॥

कपि च ॥ ५ ॥

येतें ना ?

गृहीत धरतां येतें खरें, परंतु 'व्यपदेशिवद्भाव हा प्रातिपदिकाशीं करूं नये' असा त्याचा निषेध आहे. तसेंच पूर्वपदाला ह्रस्व होत नाही असा जो निषेध वार्तिककारांनीं केला आहे त्याचा समासासंबंधानेही उपयोग संभवत नाही. कारण 'स्त्रीप्रत्ययान्त उपसर्जनसंज्ञक जें प्रातिपदिक त्याला ह्रस्व होतो' असा प्रकृतसूत्राचा वाक्यार्थ आहे. आणि अप्रधान उपसर्जन हे शब्द संबन्धिशब्द आहेत. म्हणजे अप्रधानपणा किंवा उपसर्जनपणा हा प्रधानामुळेच संभवत असतो. असा उपसर्जनाचा प्रधानावरोवर कायमचा संबंध असल्यामुळे येथें असा अर्थ होतो की उपसर्जन हें अप्रधान असतें. ह्याला ज्या प्रधानामुळे अप्रधानपणा येत असेल त्या प्रधानवाचक शब्दाचा तो उपसर्जनसंज्ञक शब्द अन्तावयव असेल तर ह्रस्व होतो.

हा जो संबंधी शब्दाच्या जोरावर अर्थ होतो तो येथें अवश्य गृहीत धरलाच पाहिजे. कारण पूर्वपदाला ह्रस्व होत नाही असा जरी निषेध वार्तिककारांनीं केला आहे तरी तेवढ्या निषेधानें काम भागत नाही. पांच कुमारी आहेत प्रिय ज्याला तो 'पञ्चकुमारीप्रिय'. तसेंच दहा कुमारी आहेत प्रिय ज्याला तो 'दशकुमारीप्रिय' होय. या उदाहरणांमध्ये कुमारी हा शब्द पूर्व-

कपि च प्रतिषेधो वक्तव्यः । बहुकुमारीकः बहुवृषलीकः ॥

द्वन्द्वे च ॥ ६ ॥

द्वन्द्वे च प्रतिषेधो वक्तव्यः । कुक्कुटमयूरौ ॥

उक्तं वा ॥ ७ ॥

किमुक्तम् । कपि तावदुक्तं न कपि [७. ४.१४] इति प्रतिषेध इति । नैतदस्त्युक्तम् । केऽणः [७.४.१३] इति या ह्रस्वप्राप्तिस्तस्याः प्रतिषेधः । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो

पद नसल्यामुळे ह्रस्वाचा निषेध होणार नाही. तेव्हां येथें ह्रस्व होऊं लागेल असा कायमचाच दोष येतो.

(वा.५) 'कप् प्रत्यय पुढें असतांना ह्रस्व होत नाही' असें म्हणावें; उदा०—बहुकुमारीकः, बहुवृषलीकः.

(वा.६) 'द्वंद्वसमासामध्ये प्रकृतसूत्रानें ह्रस्व होत नाही' असें म्हणावें; उदा०—कुक्कुटमयूरौ.

(वा.७) अथवा याविषयीं सांगितलेंच आहे. तें काय सांगितलें आहे ?

कप्प्रत्ययासंबंधानें तर आचार्य पाणिनीनेच 'न कपि' (७।४।१४) असा स्पष्टच निषेध करून ठेवला आहे.

परंतु 'न कपि' हा निषेध सांगितला आहे येथें गृहीत धरतां येणार नाही. कारण 'केऽणः' (७।४।१३) या सूत्रानें प्राप्त झालेला जो ह्रस्व त्याचाच 'न कपि' हा निषेध पाणिनीनें केला आहे.

'तो त्याच ह्रस्वाचा निषेध आहे' आहे असें कशावरून ?

'विधि किंवा निषेध हे आपल्याजवळ असलेल्या कार्यासंबंधानेंच लागू पडतात', अशी परिभाषा आहे. (तेव्हां अर्थातच प्रकृतसूत्रानें प्राप्त झालेल्या ह्रस्वाचा 'न कपि' या सूत्रानें निषेध होणार नाही.) आणि असें

वेति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । यो हि मन्यते या च यावती च ह्रस्वप्राप्ति-
स्तस्याः सर्वस्याः प्रतिषेध इतीहापि तस्य
प्रतिषेधः प्रसज्येत । प्रियं ग्रामणि
ब्राह्मणकुलमस्य प्रियग्रामणिकः । प्रिय-
सेनानिकः ॥ इदं तर्ह्युक्तम् । कपि कृते-
ऽनन्यत्वादध्रस्वत्वं न भविष्यति । इद-
मिह संप्रधार्यम् । कप्क्रियतां ह्रस्वत्व-

मिति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात्कप् ।
अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वम् । अन्तरङ्गतः कप् ।
ननु चायं कप्समासान्त इत्युच्यते ।
तादर्थ्यात्ताच्छब्दं भविष्यति । येषां
पदानां समासो न तावत्तेषामन्यद्भवति
कपं तावत्प्रतीक्षते ॥ द्वन्द्वेऽप्युक्तम् ।
किमुक्तम् । परवल्लिङ्गमिति शब्दशब्दा-
र्थाविति । तत्रौपदेशिकस्य ह्रस्वत्वमा-

अवश्यच मानलें पाहिजे. कारण जेवढा
म्हणून या शास्त्रामध्ये ह्रस्व सांगितला आहे
त्या सर्वांचा 'न कपि' हा निषेध होतो असें
जो मानतो त्याच्या मतीं 'प्रियग्रामणिकः',
या उदाहरणामध्ये 'ह्रस्वो नपुंसके' (१।२।४६)
या सूत्रानें प्राप्त झालेल्या ह्रस्वाचा देखील
'न कपि' या सूत्रानें निषेध होऊं लागेल. या
उदाहरणामध्ये ग्रामणी आणि सेनानी हे शब्द
नपुंसकलिंगी आहेत. म्हणजे त्याचा अर्थ
असा आहे की ग्रामणि म्हणजे गांवाला पोंच-
विणारें ब्राह्मणकुल, तें आहे प्रिय ज्याला तो
'प्रियग्रामणिक' होय. 'प्रियसेनानिक' याचाही
अर्थ असाच समजावा. (एकंदरीत 'उक्तं वा'
या वार्तिकाचें तात्पर्य 'न कपि' हा निषेध सांगि-
तला आहे असें गृहीत धरतां येत नाही.)

तर मग त्या वार्तिकाचें तात्पर्य असें समजावें
की, 'पूर्वपदाला ह्रस्व होत नाही' असा
आतांच निषेध सांगितला आहे त्यानेंच हें
साधेल. पूर्वपद म्हणजे समासाचा शेवटचा
भाग नव्हे असें पद. 'बहुकुमारीकः' या उदा-
हरणामध्ये कप्प्रत्यय हा समासान्त केला
असतांना त्याच्या मागील कुमारीशब्दामधील
ईकार हा प्रातिपदिकाचा अन्तच होत नाही.
तेव्हां तेथें ह्रस्वाची प्राप्तिच येत नाही.

आतां येथें असा विचार उत्पन्न होतो की,
'बहुकुमारीकः' या उदाहरणामध्ये कप्प्रत्यय
अगोदर करावा किंवा प्रकृतसूत्रानें प्राप्त
झालेला ह्रस्व अगोदर करावा ?

मग ह्यांत काय बरें अगोदर करावें ?

परत्वास्तव ह्रस्वाचा बाध करून अगोदर
कप्प्रत्यय करावा.

पण ह्रस्व हा अन्तरङ्ग आहे ना ?

ह्रस्व जरी अन्तरङ्ग आहे तरी कप् प्रत्यय
हा त्याच्याही पेशां जास्त अन्तरंग आहे.

पण कप् हा प्रत्यय समासान्त म्हणून
सांगितला आहे. (तेव्हां अर्थातच त्या कप्
प्रत्ययाची प्राप्ति समास केल्यानंतर येणार
आहे. तेव्हां तो ह्रस्वापेशां जास्त अंतरंग
कसा होईल) ?

कप्प्रत्यय हा समासान्त होतो हें खरें, पण
त्यांतील 'समास' हा शब्द 'समासाकरितां
कल्पिलेलें वाक्य' अशा अर्थी घातलेला आहे;
तेव्हां ज्या पदांचा समास कर्तव्य आहे त्या
पदांना कप्प्रत्यय होईतोपर्यंत दुसरें काहीं
एक करितां येत नाही.

द्वंद्वासंबंधानेही सांगितलें आहे.

तें काय सांगितलें आहे ?

तें असें सांगितलें आहे की, द्वंद्व आणि
तत्पुरुष यांमध्ये उत्तरपदाच्या लिंगाप्रमाणें
सामासिक शब्दाचें लिंग समजावें आणि
शब्द देखील स्वतंत्र उत्तरपदासारखाच
सामासिक शब्दामध्ये करावा. तेव्हां मूलचा
जो समास करण्याकरितां घेतलेला मयूरी
शब्द त्याला जरी ह्रस्व झाला तरी 'परव-
लिङ्गम्' (२।४।२६) या शास्त्रानें पुनः त्याला
जें मयूरी असें दीर्घ ईकारान्त स्वरूप प्राप्त
झालें आहे तें कायम राहील. आणि त्यामुळे
तेथें काहीं दोष येणार नाही.

तिदेशिकस्य श्रवणं भविष्यति ॥

लुक्कृतलुकि ॥ १.२.४९ ॥

तद्धितलुक्प्रत्ययादीनां प्रतिषेधः ॥ १

तद्धितलुक्प्रत्ययादीनां प्रतिषेधो

वक्तव्यः । अवन्ती कुन्ती कुरुः ॥

तद्धितलुक्प्रत्ययादीनामप्रतिषेधो-

लुक्परत्वात् ॥ २ ॥

तद्धितलुक्प्रत्ययादीनामप्रतिषेधः ।

अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः । लुक्-
कस्मान्न भवति । अलुक्परत्वात् । लुकी-
त्युच्यते न चात्र लुक् पश्यामः ॥ लुकी-
ति नैषा परसप्तमी शक्या विज्ञातुं न
हि लुका पौर्वापर्यमस्ति । का तर्हि ।
सत्सप्तमी । लुकि सतीति । सत्सप्तमी
चेत्प्राप्नोति ॥ एवं तर्हीदमिह व्यपदेश्यं
सदाचार्यो न व्यपदिशति । किम् ।

(सू. ४९ वा. १) 'तद्धित प्रत्ययाचा लुक्
झाला असतांना अवन्ती वगैरे शब्दांमधील
स्त्रीप्रत्ययाचा लुक् होत नाही', असें म्हणावें;
उदा०-अवन्ती, कुरुः.

(वा. २) तद्धित प्रत्ययाचा लुक् झाला
असतांना अवन्ती वगैरे शब्दांमधील लुक्चा
अप्रतिषेध म्हणजे निषेध सांगावयास नको.
अनर्थक जो प्रतिषेध तो अप्रतिषेध होय.

तर मग अवन्ती वगैरे शब्दांमधील स्त्री-
प्रत्ययाचा लुक् कां होत नाही ?

लुक् पुढें नाही म्हणून. सूत्रामध्ये लुकि
असें परनिमित्त धरलें आहे. आणि अवन्ती
वगैरे उदाहरणामध्ये तर स्त्रीप्रत्ययाच्या पुढें
तद्धितप्रत्ययाचा लुक् झालेला दिसत नाही.

पण सूत्रामध्ये लुकि अशी जी सप्तमी
उच्चारली आहे ती परसप्तमी म्हणजे लुक् पुढें
असतांना अशा अर्थाची घेणें शक्य नाही.
कारण लुक् हें नांव कोणत्याही वर्णाचें नव्हे,
तर वर्णाचें जें अनुच्चारण त्याला लुके असें

१. तद्धिताचा लुक् झाला असतां तेथें उपसर्जन
अशा स्त्रीप्रत्ययाचा लुक् होतो; उदा०- पञ्च इन्द्रा-
ण्यो देवता अस्य पञ्चेन्द्रः.

२. अवन्ति आणि कुन्ति या शब्दांहून अप-
त्यार्थी 'वृद्धेत्कोसला' (४।१।१५१) या सूत्रानें व्यङ्-
प्रत्यय, त्या यडाचा 'स्त्रियामवन्तिकुन्ति' (४।१।
१५६) यांनें लुक्, नंतर 'इतो मनुष्य०' (४।१।६५)
यांनें डीप् केली असतां अवन्तिराजाची मुलगी,
कुन्तिराजाची मुलगी, या अर्थाचे अवन्ती, कुन्ती, हे
शब्द तयार होतात. कुरुः येथें 'कुरुनादिभ्यो०' (४।
१।५२) यांनें ण्यप्रत्ययः, त्याचा पूर्वोक्त सूत्रानें

म्हणतात. तेव्हां अर्थातच अनुच्चारण हें
अभावरूपी असल्यामुळे त्याच्याशीं पौर्वापर्य
संभवत नाही.

तर मग सूत्रामधील लुकि ही सप्तमी
कोणत्या अर्थानें घातली आहे ?

लुकि ही सतिसप्तमी आहे. म्हणजे फक्त
लुक् झाला असतांना इतकाच अर्थ होतो.
आणि अशी सत्सप्तमी घेतल्यामुळे अवन्ती
वगैरे उदाहरणामध्ये स्त्रीप्रत्ययाचा लुक्
होईल असा दोष येतो.

तर मग आचार्य वार्तिककार यांनीं खरें
उत्तर सांगितलें पाहिजे असें असूनही येथें
सांगितलें नाही. परंतु तें त्यांच्या मनांतून आहे.
तें उत्तर कोणतें ?

तें उत्तर असें की, पूर्वसूत्रांतून 'उपसर्ज-
नस्य' हें पद येथें अनुवृत्त होत आहे. आणि
अवन्ती वगैरे उदाहरणामध्ये जाति म्हणजे
अपत्यार्थ हा मुख्य आहे. उपसर्जन म्हणजे

लुक्, नंतर 'ऊङुतः' (४।१।६६) यांनें ऊङ् केली
आहे. येथें अवन्ति वगैरे शब्द अपत्यार्थाचें उपसर्जन
झाले आहेत. 'उपसर्जनसंबंधी स्त्रीप्रत्ययाचा लुक्
होतो, तद्धितलुक् झाला असतां', असा सूत्राचा अर्थ
मनांत धरून हा आक्षेप घेतला आहे.

३. 'तद्धितलुकि' ही परसप्तमी असल्यामुळे स्त्री-
प्रत्ययाच्या पुढील तद्धिताचा लुक् जेथें होत असेल
तेथें स्त्रीप्रत्ययाचा लुक् होतो. आणि प्रकृत उदाह-
रणामध्ये तर लुक् केल्यानंतर त्याच्यापुढें स्त्रीप्रत्यय
झाला आहे.

उपसर्जनस्येति वर्तते । न च जातिरु-
पसर्जनम् ॥

इद्गोण्याः ॥ १.२.५० ॥

इद्गोण्या नेति वक्तव्यम्

गोण्या नेत्येव सिद्धम् । नार्थ इत्वेन ॥
का रूपसिद्धिः । पञ्चगोणिः दशगोणिः ।
ह्रस्वता हि विधीयते ।

ह्रस्वत्वमत्र विधीयते गोस्त्रियोरुप-
सर्जनस्य [१.२.४८] इति ॥

इति वा वचने तावत्

इदिति वोच्यते नेति वा को न्वत्र

विशेषः ॥

मात्रार्थं वा कृतं भवेत् ॥१॥

अथवा मात्रार्थमिदं वक्तव्यम् ।

गोणीमात्रमिदं गोणिः ॥

अपर आह ।

गोण्या इत्वं प्रकरणात्

अशिष्यं गोण्या इत्त्वम् । किं कार-
णम् । प्रकरणात् । प्रकृतं ह्रस्वत्वम् ।
ह्रस्व इति वर्तते ॥ ननु सूच्याः ।

सूच्याद्यर्थमथापि वा ॥

सूच्याद्यर्थमिदं द्रष्टव्यम् । पञ्चसूचिः

अप्रधान नाहीं तेव्हां अर्थातच येथें लुक्
होत नाहीं.

(सू. ५०) हें सूत्र 'गोण्या न' असें
केल्यानेच काम भागेल. इत् असें म्हणण्याचा
काहीं उपयोग नाही.

अशा रीतीने जर प्रकृतसूत्रानें ह्रस्व इकार
आदेश सांगितला नाही तर पञ्चगोणिः, दश-
गोणिः, हीं उदाहरणें कशीं सिद्ध होतील ?

पञ्चगोणिः या उदाहरणामध्ये गोणीशब्दा-
मधील स्त्रीप्रत्ययाच्या लुकाचा प्रकृतसूत्रानें
निषेध केला असतां 'गोस्त्रियोः' (१।२।४८)
या सूत्रानें ह्रस्व होईल.

प्रकृतसूत्रामध्ये 'इत्' असें म्हटलें काय
आणि 'न' असें म्हटलें काय, या दोहोंमध्ये
फरक काय आहे ? (फरक काहीं दिसत नाही.)

अथवा मात्रचप्रत्ययाचा लुक् झाला अ-

सतांना तेथें इत्त्व होण्याकरितां सूत्रामध्ये इत्
असेंच म्हटलें पाहिजे; उदा०-गोणिः. गोणि
परिमाणभर जें धान्य त्याला गोणिः असें म्हण-
तात.

येथें दुसरे काहीं लोक असें म्हणतात की-
प्रकृतसूत्रानें गोणीशब्दाला इत्त्व सांगा-
वयास नको.

कां बरें ?

मागें ह्रस्व सांगितला आहे त्याची येथें
अनुवृत्ति करितां येईल.

पण सूचीशब्दासंबंधानें उदाहरण कसें बरें
साधेल ?

अथवा सूची वगैरे शब्दांना इत्त्व होण्या-
करितां सूत्रामध्ये इत् असें म्हटलें आहे. (इत्
असा योगविभाग करून पञ्चसूचिः, दशसूचिः,
हीं उदाहरणें साधतील.)

४. अनुवृत्त 'उपसर्जनस्य' हें स्त्रीप्रत्ययाचें विशेष-
ण केलें आहे व त्याचा अप्रधान हा लौकिक अर्थ
येथें घेतला आहे.

१. तद्धित प्रत्ययाचा लुक् झाला असतां गोणी-
शब्दाला इकार अन्तादेश होतो; उदा०- पञ्चभिर्गो-
णीभिः क्रीतः पञ्चगोणिः.

२. गोणीशब्दाहून मात्रच प्रत्यय करून त्याचा
'प्रमाणे लः' (वार्ति०) यानें लुक् केला असतां गोण-
भर व्रीहि या अर्थाचा जो गोणी शब्द तेथें तद्धित-
लुक् झाला असल्यानें पूर्वसूत्रानें स्त्रीप्रत्ययाचा

लुक् प्राप्त होतो. तेथे 'गोण्या न' असें सूत्र करून
स्त्रीप्रत्ययाच्या लुकाचा निषेध केला असतां 'गोस्त्रि-
योः' यानें ह्रस्व होणार नाही. कारण उपसर्जन हें
अप्रधान असतें. तो त्याचा अप्रधानपणा ज्या
प्रधानामुळें येत असेल त्या प्रधानवाचक शब्दाचा
तो उपसर्जनसंज्ञक शब्द अन्त्यावयव पाहिजे.

३. 'इत्', 'गोण्याः', असा योगविभाग करून
दोन सूत्रे मानावयाचीं. त्यांत 'तद्धितलुक् झाला
असतां उपसर्जन स्त्रीप्रत्ययान्ताला इत्त्व होतें' असा
पहिल्या सूत्राचा अर्थ समजावा. व हें सूत्र 'लुक्-

इशसूचिः ॥

इद्रोण्या नेति वक्तव्यं ह्रस्वता हि
विधीयते ।

इति वा वचने तावन्मात्रार्थं वा
कृतं भवेत् ॥ १ ॥

गोण्या इत्वं प्रकरणात्सूच्याद्यर्थम-
थापि वा ॥

लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने ॥

१.२.५१॥

व्यक्तिवचने इति किमर्थम् । शिरी-

षाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषाः । तस्य
ग्रामस्य वनं शिरीषवनम् । किं च स्यात् ।
विभाषौषधिवनस्पातिभ्यः [८.४.६] इति
णत्वं प्रसज्येत ॥

अपर आह । कटुवदर्या अदूरभवो
ग्रामः कटुवदरी । षष्ठी युक्तवद्भावेन
मा भूदिति ॥ अथ व्यक्तिवचने इत्यप्यु-
च्यमाने कस्मादेवात्र न भवति
षष्ठ्यपि हि वचनम् । नेदं पारिभाषि-
कस्य वचनस्य ग्रहणम् । किं तर्हि ।

(सू. ५१) या सूत्रामध्ये 'व्यक्तिवचने'
असें कशाकरतां म्हटलें आहे ?

शिरीषवनम् हें उदाहरण साधण्याकरतां
तसें म्हटलें आहे. शिरीष नांवाच्या वनस्पती-
च्या जवळच्या गांवाला शिरीष असें म्हणतात.
त्या गांवाच्या जवळचें जें वन तें शिरीषवन-
होय.

शिरीषवनम् या उदाहरणामध्ये प्रकृतसू-
त्रानें लिंग आणि वचन यांशिवाय इतरांचा
अतिदेश झाला असतां काय दोष येईल ?

वनस्पतित्वाचा अतिदेश झाला असतां
'विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः' (८।४।६) या सूत्रानें
णत्वं होऊं लागेल.

येथें दुसरे आचार्य असें म्हणतात की,

'तद्धितलुकि' या लुकाचा अपवाद होय. त्यामुळें पञ्च-
गोणिः, पञ्चसूचिः, वगैरे ठिकाणीं इकार आदेश साधत
आहे. आतां 'इत्' या योगविभागांनंच पञ्चगोणिः
हें साधत असल्यामुळें 'गोण्याः' हें दुसरें सूत्र पहिल्या
सूत्राला अनित्यता सुचवितें. त्यामुळें पञ्चसूचिः इत्या-
दि इष्टस्थलींच पहिल्या सूत्राची प्रवृत्ति होत अस-
ल्यामुळें अतिप्रसंग येत नाही.

१. प्रत्ययाचा लुप् झाला असतां तेथें प्रकृतीच्या
अर्थाला अनुसरून लिंग आणि वचन समजावें;
उदा०— अङ्गानां निवासो जनपदः अङ्गाः,
वङ्गाः, कलिङ्गाः. येथें 'जनपदे लुप्' (४।२।८१)
यानें लुप् झाला आहे.

२. शिरीषशब्दाहून 'अदूरभवश्च' (४।२।७०)
या सूत्रानें अण्प्रत्यय, त्याचा 'वरणादिभ्यश्च' (४।

कटुवदरी या उदाहरणामध्ये प्रकृतसूत्रानें
षष्ठीचा अतिदेश होऊं लागेल. तो न व्हावा
त्याकरितां सूत्रामध्ये 'व्यक्तिवचने' असें म्हटलें
आहे. कटुवदरीजवळचा गांव असा येथें
कटु या शब्दाचा अर्थ आहे.

आतां प्रकृतसूत्रामध्ये 'व्यक्तिवचने' असें
म्हटलें तरी देखील कटुवदरी येथें षष्ठी कां
होत नाही ? कारण षष्ठी म्हणजे हें एक वच-
नच आहे.

सूत्रामध्ये वचन असें जें म्हटलें आहे त्या
वचनशब्दानें सु वगैरे प्रत्ययांचें ग्रहण केलें
आहे असें समजू नये.

तर मग सूत्रामधील वचन या शब्दाचा
अर्थ काय ?

२।८२) यानें लुप्, त्यानंतर वनशब्दाशीं षष्ठी-
तत्पुरुष. येथील शिरीषशब्द वनस्पतिवाचक नस-
ल्यामुळें त्याच्यापुढील वनशब्दाच्या नकराला ण-
कार (८।४।६) होत नाही. आतां प्रकृतसूत्रामध्ये
'व्यक्तिवचने' असें म्हटलें नाही तर वनस्पतित्वाचा-
ही अतिदेश होऊन णत्वं होईल.

३. कटुवदरी येथें 'अदूरभवश्च' (४।२।७०)
यानें केलेल्या अण्प्रत्ययाचा लुप् झाला आहे. तो
अण्प्रत्यय करतांना कटुवदरी या शब्दाला षष्ठी-
प्रत्यय लागला होता.

४. षष्ठीविभक्तीचें जें एकवचन, द्विवचन आणि
बहुवचन असे ङस्, ओस्, आम्, हे तीन प्रत्यय त्यांना
अर्थातच वचन असें म्हणतां येतें.

अन्वर्थग्रहणम् । उच्यते वचनमिति ।
एवमपि षष्ठी प्राप्नोति षष्ठ्यपि ह्युच्यते ।
लुपोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयो-
गेण न भवितव्यमुक्तार्थानामप्रयोग इति ।
आतिदेशिकी तर्हि प्राप्नोति । एवं
तर्हि

प्रागपि वृत्तेर्युक्तं वृत्तं चापीह यावता
युक्तम् ।

वक्तुश्च कामचारः प्राग्वृत्तेर्लिङ्गसंख्ये

हा वचनशब्द अन्वर्थ आहे. जें सांगितलें
जातें तें वचन होय.

असें म्हटलें तरी देखील कटुकवदरी या
उदाहरणामध्ये षष्ठी होते असा दोष येतोच.
कारण षष्ठीदेखील सांगितली असल्यामुळेच
तिला वचन असें म्हणतां येतें.

पण कटुकवदरी येथें कटुकवदरीच्या जव-
ळचा गांव या अर्थी केलेल्या तद्धित प्रत्यया-
चा लुप् झाला आहे. त्यामुळे तो सर्वच अर्थ
कटुकवदरी या शब्दापासून बोधित होतो. तेव्हां
संबंध हा देखील अर्थ कटुकवदरी या शब्दा-
नेच दाखविला जात असल्यामुळे त्या संबंध
या अर्थाला दाखविणारा दुसरा शब्द म्हणजे
षष्ठीप्रत्यय लागणार नाही.

कां वरें ?

जो अर्थ एका शब्दापासून बोधित होतो
त्या अर्थी पुनः दुसऱ्या शब्दाचा प्रयोग होत
नाहीं असा न्याय आहे.

तर मग प्रकृतसूत्रानें केलेल्या अतिदे-
शाच्या जोरावर कटुकवदरी येथें षष्ठीप्रत्यय
होईल असा दोष येतोच.

तर मग आतां आम्ही याचें उत्तर असें
देतोः— वृत्तीच्या पूर्वी देखील म्हणजे फक्त तद्धि-

५. कटुकवदरीच्या जवळ असलेला गांव इतका
आंतील षष्ठीविभक्तीच्या अर्थासकट सगळा अर्थ
कटुकवदरी हा शब्द दाखवीत आहे.

६. वृत्ति ही नेहमी वाक्यावरूनच करावयाची
असेते; जसें कटुकवदरीच्या जवळचा गांव. या
वाक्यांतील 'जवळचा गांव' या अर्थी कटुकवदरी-
शब्दाहून प्रत्यय केला म्हणजे वृत्ति होते. तेव्हां

ये ॥

प्रागपि वृत्तेर्युक्तं वनस्पतिभिर्नगरं
वृत्तं चापि युक्तं वनस्पतिभिर्नगरम् ।
वृत्ते च युक्तवद्भावो विधीयते । कामचा-
रश्च प्रयोक्तुः प्राग्वृत्तेर्ये लिङ्गसंख्ये ते
अतिदेष्टुं वृत्तस्य वा ये लिङ्गसंख्ये ते ।
यावता कामचारो वृत्तस्य ये लिङ्ग-
संख्ये ते अतिदेक्ष्येते न प्राग्वृत्तेर्ये ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

तत्प्रत्ययाची विवक्षा मात्र केली असेल त्या वेळीं
तद्धितप्रत्ययार्थ नगर हें वनस्पतीनें म्हणजे
प्रकृतीच्या अर्थानें युक्त म्हणजे अन्वित
आहेच. तसेंच त्यानंतर वृत्ति केली असतांना
म्हणजे तद्धितप्रत्यय केला असतांना देखील
तद्धितप्रत्ययार्थ नगर हें प्रकृत्यर्थ वनस्पतीनें
युक्त आहेच. आणि प्रकृतसूत्रानें जो युक्त-
वद्भाव सांगितला आहे तो वृत्ति केल्या-
नंतरच सांगितला आहे. तेव्हां अर्थातच वर
दाखविलेल्या दोन युक्तांपैकी कोणत्या अव-
स्थेतील युक्त मनांत घेऊन त्याचा अतिदेश
करावा ही गोष्ट प्रयोग करणाऱ्याच्या मनावर
अवलंबून राहते. म्हणजे वृत्ति करणाऱ्या
पूर्वावस्थेमधिल ज्या लिंग आणि संख्या त्यांचा
वाटेल तर अतिदेश करावा; अथवा वृत्ति
झाल्यानंतर ज्या युक्ताच्या लिंग आणि संख्या
त्यांचा अतिदेश करावा आणि हा अतिदेश
करणें प्रयोग करणाऱ्याच्या मर्जीवर जर आहे
तर वृत्ति केल्यानंतर ज्या युक्ताच्या लिंग आणि
संख्या त्यांचाच अतिदेश करूं. वृत्ति करण्याच्या
पूर्वावस्थेमधील युक्ताच्या ज्या लिंग आणि
संख्या त्यांचा अतिदेश करणार नाही म्हणजे
कांहीं दोष येणार नाही.

प्रत्यय करण्याचें मनांत आणिलें असतां प्रकृत्यर्थ
वनस्पति हा, त्यानें तो गांव अन्वित होत आहे,
आणि वृत्ति केल्यानंतर तर हा अर्थ स्पष्टच लोकांना
कळतो. अर्थातच याच्या उलट प्रकृत्यर्थ वनस्पति हा
त्या गांवानें युक्त असतो. याच अभिप्रायानें सूत्रा-
मध्ये 'युक्त' हा शब्द प्रकृत्यर्थ या अर्थी सूत्रकारांनीं
योजिला आहे. आतां तो वनस्पति हा प्रकृत्यर्थ

अन्यत्राभिधेयव्यक्तिवचनभावाल्लुपि
युक्तवदनुदेशः ॥ १ ॥

अन्यत्राभिधेयवलिङ्गवचनानि भ-
वन्ति । कान्यत्र । लुकि । लवणः सूपः ।
लवणा यवागूः । लवणं शाकमिति ।
अन्यत्राभिधेयव्यक्तिवचनानि भवन्ति
लुकि । इहाप्यभिधेयवलिङ्गवचनानि
प्राप्नुवन्ति । इष्यन्ते चाभिधानवत्स्युरिति
तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति लुपि
युक्तवदनुदेशः । एवमर्थमिदमुच्यते ॥

पण हें सूत्र आचार्य पाणिनीने कशाकरितां
वरें केलें आहे ?

(वा. १) लुपाशिवाय इतर ठिकाणीं मुख्य
अर्थाच्या धोरणानें लिंग आणि संख्या यांचा
संबंध होत असतो.

इतर ठिकाणीं म्हणजे कोठें ?

इतर ठिकाणीं म्हणजे प्रत्ययाचा लुक्
झाला असतांना; उदा०— लवणः सूपः,
लवणा यवागूः, लवणं शाकम्. येथें लवणानें
संसृष्ट या अर्थी लवणशब्दाच्या पुढें 'संसृष्टे'
(४।४।२२) यानें केलेल्या तद्धित ठक् प्रत्य-
याचा 'लवणाल्लुक्' (४।४।२४) या सूत्रानें
लुक् झाला आहे. येथें सूप, यवागू आणि
शाक या मुख्य अर्थांना अनुसरून लवण-
शब्दाचें लिंग बदललें आहे. तेव्हां अर्था-
तच लुपाशिवाय इतर ठिकाणीं म्हणजे लुक्
झाला असतांना मुख्य अर्थांना अनुसरून
म्हणजे लुप् झाला असतांना देखील मुख्य
अर्थांना अनुसरून त्याप्रमाणें लिंगवचनं
होऊं लागतील. आणि येथें तर मूलचा जो

वृत्तीच्या पूर्वी आणि वृत्ति केल्यानंतर अशा दोन्ही
वेळीं त्या गांवानें युक्त आहे खरा परंतु पूर्वा-
नाहीं. कारण लुप् झाला असतां असें म्हटलें अस-
ल्यामुळें, अर्थात वृत्ति केल्यानंतरच, प्रत्ययाच्या
ठिकाणीं प्रकृत्यासंबंधी लिंगसंख्यांचा अतिदेश प्रकृत-
सूत्रानें सांगितला आहे. आणि त्या वृत्त अवस्थेंत

अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।
लुपोऽदर्शनसंज्ञित्वादर्थगतिर्नोप-
पद्यते ॥ २ ॥

लुप्ताभेयमदर्शनस्य संज्ञा क्रियते न
चादर्शनस्य लिङ्गसंख्ये शक्येते अति-
देष्टुम् । लुपोऽदर्शनसंज्ञित्वादर्थगतिर्नो-
पपद्यते ॥

न चादर्शनस्याशक्यत्वादर्थगतिः
साहचर्यात् ॥ ३ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । अदर्श-

अर्थ त्याचीच लिंगवचनं कायम राहिलीं
पाहिजेत, असें इष्ट आहे. आणि ही गोष्ट तर
काहीं तरी अधिक यत्न केल्याशिवाय
सिद्धीला जाणार नाही; म्हणून आचार्य पाणि-
नीने येथें लुप् झाला असतांना युक्तवत् असा
अतिदेश केला आहे. तेव्हां अशाकरितां हें
सूत्र केलें.

हा प्रकृतसूत्राचा उपयोग आहे खरा,
पण—

पण काय ?

(वा. २) लुप् म्हणून जें काय म्हणतात तें
एक विशेष प्रकारच्या अदर्शनाचें म्हणजे
उच्चारण न करण्याचें नांव आहे. आणि त्या
अदर्शनाला तर अमक्यासारखें लिंगवचन
लावा असा अतिदेश करतां येत नाही. एकं-
दरीत येथें लुप् यापासून अदर्शन या अर्था-
चा बोध होत असल्यामुळें त्या अदर्शनाला
युक्तवत् म्हणजे कसें करावें तो अर्थाचा
बोध येथें काहीं बरोबर होत नाही.

(वा. ३) अथवा हा दोष येत नाही.
कां बरें ?

कटुकवदरी हा शब्द आपल्या अर्थाला पूर्वीप्रमाणें
मोकळेपणानें न दाखवितां प्रधानार्थानें म्हणजे त्या
गांवानें संसृष्ट अशा आपल्या अर्थाला दाखवितो.
संसृष्ट म्हणजे संसर्गयुक्त, तेव्हां संसर्ग या अर्थी
होणारी षष्ठी अर्थातच त्या वेळीं संभवत नसल्यामुळें
तिचा अतिदेश होत नाही.

नस्याशक्यत्वात् । अदर्शनस्य लिङ्ग-
संख्ये अशक्ये अतिदेष्टुमिति कृत्वादर्शन-
सहचरितो योऽर्थस्तस्य गतिर्भविष्यति
साहचर्यात् ॥

योगाभावाच्चान्यस्य ॥ ४ ॥

अदर्शनेन च योगो नास्तीति कृत्वा-
दर्शनसहचरितो योऽर्थस्तस्य गतिर्भवि-
ष्यति साहचर्यात् ॥

समास उत्तरपदस्य बहुवचनस्य
लुपः ॥ ५ ॥

अदर्शनाला दुसऱ्या कशाचाही अतिदेश
शक्य नाही म्हणून. म्हणजे ज्या अर्थी अद-
र्शनाला दुसऱ्याच्या लिङ्गाचा आणि संख्येचा
अतिदेश करणें अशक्य आहे त्या अर्थी येथें
अदर्शन या शब्दानें अदर्शन झालें असतांना
त्या ठिकाणीं अवशिष्ट भागापासून मनांत
येणारा जो अर्थ त्या अर्थाचा बोध अदर्शन
शब्दापासून होईल. कारण त्या दोघांचें म्हणजे
अवशिष्ट भागाचा अर्थ आणि अदर्शन यांचें
साहचर्य आहे म्हणजे निकट संबंध आहे.

(वा.४) शिवाय दुसऱ्या कोणाचा अदर्श-
नाशी संबंध घडत नाही म्हणून येथें अदर्शन
झालें असतांना मनांत येणारा अर्थ त्याचा
संबंध असल्यामुळें तो घेतां येईल.

(वा.५) समासामध्ये जें बहुवचनान्त
उत्तरपद, तें जर लुप् केलेलें असेल तर तेथें
त्या समासाला युक्तवद्भाव होतो असें म्हणावें;
उदा० मधुरापञ्चालाः.

हें वार्तिक कशाकरितां केलें आहे ?

७. पञ्चालनांवाच्या क्षत्रियांचें निवासस्थान या
अर्थी पञ्चालशब्दाहून 'तस्य निवासः' (४।२।७९)
या सूत्रानें अण् प्रत्यय करून त्याचा 'जनपदे लुप्'
(४।२।८१) या सूत्रानें लुप् केला असतां पञ्चाल
नांवाच्या क्षत्रियांचा राहण्याचा देश अशा अर्थाला
दाखविणारा पञ्चालशब्द सिद्ध झाला आहे. हा
शब्द बहुवचनांतच चालतो. कारण युक्तवद्भावानें
बहुत्वाचा अतिदेश होत आहे. त्याचा नगरीवेश-
वाचक मधुराशब्दाबरोबर द्वंद्वसमास केला असतां

समास उत्तरपदस्य बहुवचनस्य लुपो
युक्तवद्भावो वक्तव्यः । मधुरापञ्चालाः ।
किं प्रयोजनम् । नियमार्थम् । समास
उत्तरपदस्यैव । क मा भूत् । पञ्चाल-
मधुरे इति ॥

विशेषणानां चाजातेः ॥ १.२.५२ ॥

कथमिदं विज्ञायते । जातिर्यद्विशेषण-
मिति । आहोस्विज्जातेर्यानि विशेषणा-
नीति । किं चातः । यदि विज्ञायते
जातिर्यद्विशेषणमिति सिद्धं पञ्चाला

हें वार्तिक नियमाकरितां केलें आहे. तो
नियम असा की समासामध्ये जर युक्तवद्भाव
होईल तर तो उत्तरपदालाच करावा; म्हणजे
अर्थात् पूर्वपदाला करूं नये.

या नियमानें कोणत्या ठिकाणीं युक्तवद्भाव
होत नाही ?

पञ्चालमधुरे या द्वंद्वसमासामध्ये पञ्चाल
हें पूर्वपद असल्यामुळें त्याला युक्तवद्भाव होत
नाहीं.

(सू.४२) या सूत्रामध्ये अजातेः या पदानें
जो युक्तवद्भावाचा निषेध सांगितला तो कसा
समजावा ? म्हणजे जातिरूपी जें विशेषण त्याला
युक्तवद्भाव होत नाही असा समजावा किंवा
जातीचीं जीं विशेषणें त्यांना युक्तवद्भाव होत
नाहीं असा समजावा ?

या दोहोंमध्ये काय वरें फरक आहे ?

फरक असा की, जातिरूपि जें विशेषण
त्याला युक्तवद्भाव होत नाही.

असें समजलें तर पञ्चालाः जनपदः हें उदा-

‘रामकृष्णौ’ येथीलप्रमाणें एक मधुरा नगरी व एक
पंचाल राजांचा राहण्याचा देश असे दोनच अर्थ
असल्यामुळें त्या द्वंद्वाहून द्विवचनच सरळ प्राप्त आहे.
तथापि द्विवचन होत नाही. कारण पंचालशब्द युक्त-
वद्भावानें बहुवचनान्त आहे. घटश्च पटाश्च घटपटाः
याप्रमाणें हें होय.

१. लुक्वाचें जें विशेषण त्यालाही लुक्वाप्रमाणें
लिंगवचन करावें; उदा० -पञ्चाला रमणीयाः, गोदौ
रमणीयौ.

जनपद इति सुभिक्षः संपन्नपानीयो बहु-
माल्यफल इति न सिध्यति । अथ वि-
ज्ञायते जातेर्यानि विशेषणानीति सिद्धं
सुभिक्षः संपन्नपानीयो बहुमाल्यफल
इति पञ्चाला जनपद इति न सिध्यति ॥
एवं तर्हि नैवं विज्ञायते जातिर्यद्विशेषण-
मिति नापि जातेर्यानि विशेषणानीति ।
कथं तर्हि । विशेषणानां युक्तवद्भावो
भवत्या जातिप्रयोगात् ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

विशेषणानां वचनं जाति-

हरण सिद्ध होईल. म्हणजे जनपद या जातीला
युक्तवद्भाव न झाल्यामुळे बहुवचन न करतां
जनपदः असें एकवचन केले आहे तें बरोबर
आहे असें म्हणतां येईल. परंतु त्याच जनप-
दाला सुभिक्षः, संपन्नपानीयः, बहुमाल्यफलः,
अशीं जीं एकवचनान्त विशेषणें लागतात तीं
बरोबर होणार नाहीत. कारण तेथें पञ्चालाः
या विशेष्याप्रमाणें युक्तवद्भावानें बहुवचन
झालें पाहिजे.

आतां जातीचीं जीं विशेषणें त्यांना युक्त-
वद्भाव होत नाही असें समजलें तर सुभिक्षः,
संपन्नपानीयः, बहुमाल्यफलः, हा एकवच-
नान्त प्रयोग बरोबर आहे असें म्हणतां
येईल. परंतु पञ्चालाः जनपदः येथें जनपदः
हा एकवचनान्त प्रयोग बरोबर आहे असें
म्हणतां येणार नाही. कारण तेथें पञ्चालाः या
विशेष्याप्रमाणें युक्तवद्भावानें जनपदाः असें
बहुवचन झालें पाहिजे.

अशा रीतीनें जर दोन्ही तऱ्हेनें अर्थ केला
असतांना दोष येतो तर जातिस्वरूपी जें विशे-
षण त्याला युक्तवद्भाव होत नाही असा अर्थ
समजूं नये, आणि जातीचीं जीं विशेषणें त्यांना
युक्तवद्भाव होत नाही असेंही समजूं नये.

तर मग प्रकृतसूत्रानें सांगितलेला जो वि-
शेषणाला युक्तवद्भाव तो कसा समजावा ?

तो असा समजावा की, सूत्रामध्ये 'अजातेः'

निवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

जातिनिवृत्त्यर्थोऽयमारम्भः ॥ किमु-
च्यते जातिनिवृत्त्यर्थ इति न पुनर्विशे-
षणानामपि युक्तवद्भावो यथा स्यादिति ।
समानाधिकरणत्वात्सिद्धम् ॥ २ ॥

समानाधिकरणत्वाद्विशेषणानां युक्त-
वद्भावो भविष्यति ॥ यद्येवं नार्थोऽनेन ।
लुपोऽन्यत्रापि जातेर्युक्तवद्भावो न भवति ।
कान्यत्र । वदरी सूक्ष्मकण्टका मधुरा
वृक्ष इति । किं पुनः कारणमन्यत्रापि
जातेर्युक्तवद्भावो न भवति । आविष्ट-

असें पद न घेतां आ, जातेः अशीं पदे समजा-
वीत. म्हणजे विशेषणाला युक्तवद्भाव करण्याची
मर्यादा जातिवाचक शब्दाचा प्रयोग ही होय.
(म्हणजे जोपर्यंत वाक्यामध्ये जातिवाचक श-
ब्दाचा प्रयोग केला नाही तोपर्यंत विशेषणाला
युक्तवद्भाव होतो. आणि जातिवाचक शब्दाचा
प्रयोग केला तर युक्तवद्भाव होत नाही. म्हणजे
त्या जातीलाही होत नाही. आणि त्या जाती-
च्या विशेषणालाही होत नाही.)

पण आतां हें सूत्र कशाकरतां वरें केलें आहे ?

(वा. १) जातीला युक्तवद्भाव न व्हावा या
निषेधाकरितां फक्त हें सूत्र केलें आहे. जातीला
युक्तवद्भाव न व्हावा एवढ्याचकरितां फक्त हें
सूत्र केलें आहे असें काय म्हणून म्हणतां ?
विशेषणाला युक्तवद्भाव झाला पाहिजे अशा यु-
क्तवद्भावान्या विधीकरितां हें सूत्र केलें आहे
असें कां म्हणत नाहीं ?

(वा. २) विशेषणें हीं विशेष्याशीं समाना-
धिकरण असतात म्हणून; म्हणजे त्याच अ-
र्थांला निराळ्या स्वरूपानें दाखवितात, म्हणून
त्यांना युक्तवद्भाव आपोआपच होईल. त्याकरि-
तां स्वतन्त्र विधि सांगायचा नको.

तेव्हां हें सूत्र फक्त जातीला युक्तवद्भाव न
व्हावा एवढा फक्त निषेध सांगण्याकरितां केलें
आहे.

असें जर असेल तर हें सूत्र मुळींच करा-

लिङ्गा जातिर्यलिङ्गमुपादाय प्रवर्तत
उत्पत्तिप्रभृत्या विनाशान्न तलिङ्गं जहा-
ति ॥ न तर्हीदानीमयं योगो वक्तव्यः ।
वक्तव्यश्च । किं प्रयोजनम् । इदं तत्र
तत्रोच्यते गुणवचनानां शब्दानामाश्रयतो
लिङ्गवचनानि भवन्तीति । तदनेन
क्रियते ॥

हरीतक्यादिषु व्यक्तिः ॥ ३ ॥

हरीतक्यादिषु व्यक्तिर्भवति युक्तव-

द्भावेन । हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः
फलानि ॥

खलतिकादिषु वचनम् ॥ ४ ॥

खलतिकादिषु वचनं भवति युक्तव-
द्भावेन । खलतिकस्य पर्वतस्यादूरभवानि
वनानि खलतिकं वनानि ॥

मनुष्यलुपि प्रतिषेधः ॥ ५ ॥

मनुष्यलुपि प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
चञ्चाभिरूपः । वधिका दर्शनीयः ॥

वयास नको. कारण लुप् नसतांना इतर ठिकाणीं-
सुद्धां जातीला युक्तवद्भाव होत नसतो; म्हणजे
विशेष्याप्रमाणें लिंगवचनें होत नसतात.

इतर ठिकाणीं म्हणजे कोठें ?

बदरी सूक्ष्मकण्टका मधुरा वृक्षः. येथें वृक्षः
याप्रमाणें पुल्लिंग झालेलें बदरी येथेंही दृष्टीस प-
डत नाही; सूक्ष्मकण्टका या विशेषणालाही
दृष्टीस पडत नाही.

पण असें असण्याचें काय बरें कारण
असावें, की लुपाशिवाय इतर ठिकाणीं सुद्धां
जातीला विशेष्याप्रमाणें लिंगवचनें होत नाहीत?

कारण असें की, जातीचें लिंग कायम असतें;
म्हणजे ती जाती जें लिंग गृहीत धरून प्रवृत्त
होते, म्हणजे अस्तित्वांत येते, तें लिंग उत्पत्ती-
पासून नाश होईपर्यंत ती जाति सोडीत नाही.

तर मग एकंदरीत प्रकृत सूत्र करावयास
नको असेंच समजावयाचें ना ?

तसें नाही; हें सूत्र केलें पाहिजे.

कशाकरितां हें सूत्र केलें पाहिजे ?

अशाकरितां केलें पाहिजे की, गुणवाचक
शब्दांना आपल्या आश्रयाप्रमाणें लिंगवचनें
होतात असें जें ठिकठिकाणीं म्हटलें जातें

२. विशेषण म्हणजे शुद्ध वगैरे गुण होत. त्या
गुणांचा आश्रय हा त्या गुणांनीं युक्त असतो. म्हणून
येथें अनुवृत्त झालेल्या 'युक्तवत्' या पदाचा 'आ-
श्रयाप्रमाणें' असा अर्थ होतो. तेव्हां हें सूत्र 'गुण-
वाचकांना आश्रयाप्रमाणें लिंगवचनें लागू होतात' या
अर्थाचें आहे असें समजावें.

३. गवत वगैरेनीं केलेला पुतळा या अर्थाला

तेंच या सूत्रानें सांगितलें आहे.

(वा.३) हरीतकी वगैरे शब्दांमध्ये युक्तव-
द्भावानें मूळ प्रकृतीसारखें फक्त लिंग होतें असें
म्हणावें; म्हणजे पुढील विशेष्याप्रमाणें वचन
फिरविण्यास हरकत नाही; उदा०—हरीतक्याः
फलानि. हरीतकीचीं फळें असा हरीतक्यः याचा
अर्थ आहे. येथें फक्त मूळचें स्त्रीलिंग कायम
राहिलें आहे. एकवचन कायम राहिलें नाही.

(वा.४) खलतिक वगैरे शब्दांमध्ये युक्तव-
द्भावानें मूळ प्रकृतीसारखें फक्त वचन होतें असें
म्हणावें; म्हणजे अर्थात् पुढील विशेष्याप्रमाणें
लिंग फिरविण्यास हरकत नाही; उदा० खलतिकं
वनानि. खलतिक नांवाच्या पर्वताच्या जवळ
असलेलीं वनें असा येथें अर्थ आहे. येथें
मूळ शब्दाप्रमाणें खलतिकम् असें एकवचन
कायम राहिलें आहे; पुल्लिंग कायम राहिलें नाही.

'लुम्मनुष्ये' (५।२।९८) या सूत्रानें लुप् झाला
असतांना तेथें विशेषणाला युक्तवद्भाव होत
नाहीं असें म्हणावें; उदा० चञ्चाऽभिरूपः, व-
धिका दर्शनीयाः; येथें चञ्चा आणि वधिका यां-
प्रमाणें त्यांच्या विशेषणाला स्त्रीलिंग कायम
राहिलें नाही.

दाखविणाऱ्या चञ्चा या स्त्रीलिंगी शब्दाहून 'त्या
सारखा' (मनुष्य) या अर्थी 'संज्ञायां च' (५।३।९७)
या सूत्रानें कन् प्रत्यय करून त्याचा 'लुम्मनुष्ये'
(५।३।९८) या सूत्रानें लुप् केला असतां गवताच्या
पुतळ्यासारखा मनुष्य या अर्थाला चञ्चा हा स्त्री-
लिंगी शब्द दाखवीत आहे. त्याला अभिरूपः हें
विशेषण लावलें असतां विशेष्यभूत चञ्चाशब्दा-

तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्
॥१.२.५३॥

किं या एताः कृत्रिमाष्टिषुवभादि-
संज्ञास्तत्प्रामाण्यादशिष्यम् । नेत्याह ।
संज्ञानं संज्ञा ॥

[लुब्धयोगाप्रख्यानात्
॥१.२.५४॥]

[योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं
स्यात् ॥१.२.५५॥]

[प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्या-
न्यप्रमाणत्वात् ॥१.२.५६॥]

[कालोपसर्जने च तुल्यम्
॥१.२.५७॥]

जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचन-

(सू. ५३) या सूत्रामध्ये 'संज्ञा प्रमाणभूत असल्यामुळे युक्तवद्भाव सांगावयास नको' असें जें म्हटलें आहे त्याचें तात्पर्य त्या ह्या पाणिनीनें टि घु भ या कृत्रिम संज्ञा केलेल्या आहेत त्या प्रमाणभूत असल्यामुळे युक्तवद्भाव

सांगावयास नको असें समजावयाचें कीं काय ?

तसें समजावयाचें नाही असें आम्ही म्हणतो. येथें फक्त संज्ञा याचा अर्थ शब्दापासून तसा होणारा बोध इतकाच अर्थ विवक्षित आहे.

प्रमाणें विशेषणालाही स्त्रीलिंग युक्तवद्भावानें प्राप्त होत आहे, त्याचा 'मनुष्यलुपि' या वार्तिकानें निषेध केला आहे; म्हणून विशेष्यभूत मनुष्याप्रमाणें येथें पुल्लिंग होतें. तेव्हां चच्चा अभिरूपः असा प्रयोग होतो.

१. अमुक शब्दाचा अमुक अर्थ हें ठरविण्या-विषयी त्या शब्दापासून होणारा बोध तो प्रमाणभूत असल्यामुळे 'लुपि युक्तवत्' हें सूत्र करावयास नको. तात्पर्य असें की, दाराः असें म्हटलें असतां दार-शब्दाचा अर्थ स्त्री आहे व ती एक आहे. तथापि तो दारशब्द जसें आपल्या अर्थावरील लिंगसंख्येपेक्षां निराळ्या लिंगसंख्येनें म्हणजे पुंस्त्व आणि बहुत्व यांनें युक्त असा स्त्रीरूपी स्वार्थ दाखवीत आहे, व ही गोष्ट तशा अर्थाचें सूत्र केलें नसतांही प्रमाण सम-जली जाते, तसें पञ्चाल, कटुवदरी, वगैरे शब्दसुद्धां आपल्या अर्थावरील वास्तविक लिंगसंख्येपेक्षां निराळ्या लिंगसंख्येनें युक्त असा स्वार्थ स्वभावतःच दर्श-वीत आहेत. सबब युक्तवद्भावाचें सूत्र करावयास नको.

२. कारण 'युक्तवद्भाव सांगावयास नको' ही गोष्ट 'टि घु भ वगैरे संज्ञांचें प्रामाण्य' यावरून कशी सिद्ध होते हें सांगतां येत नाही.

१. जनपदे लुप् इत्यादि लुप्विधायक सूत्रही करावयास नको. कारण पञ्चाल वगैरे शब्दांपासून अवयवार्थाचा बोध झालेला लोकांमध्ये दिसत नाही. दारशब्द हा जसा स्वभावतः स्त्रीरूप अर्थाला दाख-वितो तसे पञ्चाल वगैरे शब्दही स्वभावतःच 'विशेष

प्रकारचा देश' वगैरे अर्थ दाखवितात. तेव्हां तेथें तद्धितप्रत्ययही उत्पन्न होत नाही. सबब लुप्विधान करावयास नको.

१. पञ्चाल, कलिङ्ग, शिरीष, वरण वगैरे शब्द जनपद (देश), नगर इत्यादि अर्थाला दाखविणारे, ते जर पंचाल नांवाच्या क्षत्रियांचा राहण्याचा देश, शिरसांच्या झाडांजवळचा गांव, अशा प्रकारानें क्षत्रियादिकांच्या संबंधामुळे त्या जनपदादिक अर्था-ला दाखविणारे असतील तर हल्लीं पंचाल (पंजाब) देशांत क्षत्रियांचें राहणें नसल्यामुळे त्याला पंचाल देश असें नांव लागू करतां येणार नाही. तें तर लागू केलें जात आहे. तेव्हां हे शब्द यौगिक नव्हेत; तर केवळ रूढीनेंच आपला अर्थ दाखविण्याविषयी प्रवृत्त झाले आहेत.

१. प्रकृति आणि प्रत्यय यांच्या अर्थांमध्ये प्रत्ययाचा अर्थ हा प्रधान असतो. अशा अर्थाचें जें पूर्वाचार्यांनीं सूत्र केलें आहे तें करावयास नको. कारण लोकव्यवहारारूनच तें सिद्ध होत आहे. शिवाय पाचक, औषगव, या शब्दांमध्ये जरी प्रत्य-याच्या अर्थाला प्राधान्य दिसतें तरी पचति, पच्यते, या क्रियापदांमध्ये तसें दिसत नाही.

१. काल आणि उपसर्जन याविषयीही पूर्वी-प्रमाणेंच समजावें.

१. ज्या दिवसाच्या पूर्वीची १५ घटि उत्तररात्र व त्याच दिवसाच्या पुढील १५ घटि पूर्वरात्र, आणि त्या दोहोंमधील ३० घटि दिवस मिळून ६० घटिका हा आजचा दिवस होय, असें आजच्या दिवसाचें

मन्यतरस्याम् ॥१.२.५८॥

इदमयुक्तं वर्तते । किमत्रायुक्तम् । बहुवचनेऽर्थास्तत्र युक्तं बहुवचनम् । तद्यदेकवचने शासितव्ये बहुवचनं शिष्यत एतदयुक्तम् । बहुष्वेकवचनमिति नाम वक्तव्यम् ॥ अत उत्तरं पठति ।

जात्याख्यायां सामान्याभिधानादैकार्थ्यम् ॥ १ ॥

जात्याख्यायां सामान्याभिधानादैकार्थ्यं भाविष्यति । यत्तद्ब्रीहौ ब्रीहित्वं

यवे यवत्वं गार्ग्ये गार्ग्यत्वं तदेकं तच्च विवक्षितम् । तस्यैकत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति । इष्यते च बहुवचनं स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

तत्रैकवचनादेश उक्तम् ॥ २ ॥

किमुक्तम् । ब्रीहिभ्य आगत इत्यत्र घेर्ङिति [७.३.१११] इति गुणः प्राप्नोती-

(सू. ५८) प्रकृत सूत्राने जे हें एकवचनाच्या ऐवजीं एकदा बहुवचन करावें असें सांगितलें आहे तें अयोग्य सांगितलें आहे असें दिसतें.

यांत अयोग्य तें काय ?

अयोग्य असें की ज्या ठिकाणीं जातीच्या संबंधानें बोलावयाचे असतें त्या ठिकाणीं तज्जातीय पदार्थ बहुत असल्यामुळे न्यायानेंच बहुवचन होत आहे; तेव्हां बहुवचनाला एकदां एकवचन होते असें वस्तुतः सांगितलें पाहिजे. तें न सांगतांना एकवचनाच्या ऐवजीं बहुवचन होतें हें सांगणें अयोग्य नाहीं काय ? तेव्हां खरोखर जातीच्यासंबंधानें बोलावयाचें असतांना बहुवचनाच्या ऐवजीं एकवचन होतें असेंच खरोखर सूत्रकारांनीं सांगितलें पाहिजे; हा सर्व विचार मनांत घेऊन आचार्य वार्तिककार असें म्हणतात.

(वा. १) जातीच्यासंबंधानें बोलावयाचें असतांना ती एक जाति प्रतिपादन केली जात असल्यामुळे तेथें अर्थ एकच विवक्षित आहे असें म्हणतां येईल. असें पहा की, अनेक ब्रीहिंमध्ये ब्रीहित्व म्हणून जें काय आहे तें एकच आहे. तसेंच यवांमध्ये यवत्व,

लक्षण पूर्ववैयाकरणांनीं केलें आहे. तसेंच 'अप्रधान तें उपसर्जन होय' असें उपसर्जनाचें लक्षण सांगितलें आहे. तीं हीं सूत्रें करावयास नकोत. कारण ही गोष्ट व्याकरण न म्हटलेल्याला देखील लोकव्यवहारावरूनच कळली जात आहे. तेव्हां साहजिक कळ.

गार्ग्यांमध्ये गार्ग्यत्व, हीही जाति एकच आहे; तेव्हां ती जी विवक्षित असलेली ब्रीहित्व एक जाति तिच्या एकत्वसंख्येला अनुसरून वस्तुतः एकवचनच होऊं लागेल, आणि प्रयोगामध्ये पहावें तर तशा ठिकाणीं बहुवचन होणें देखील इष्ट आहे. तेव्हां तें बहुवचन कांहीं तरी यत्न केल्याशिवाय सिद्धीला जाणार नाहीं, म्हणून जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् हें प्रकृत सूत्र केले आहे.

असा सूत्राचा उपयोग आहे खरा, पण—

(वा. २) त्या ठिकाणीं एकवचनाला आदेश झाला असतांना सांगितलेंच आहे. (१।१।५६ वा. १९).

तें काय सांगितलें आहे ?

ब्रीहिभ्य आगतः या उदाहरणामध्ये ब्रीहि या जातिवाचक शब्दाच्या पुढील पञ्चमी एकवचन ङसिप्रत्ययाला बहुवचन भ्यस् प्रत्यय आदेश झाला असल्यामुळे तेथें 'स्थानिवदादेशो' (१।१।५६) या सूत्रानें स्थानिवद्भाव होऊन 'घेर्ङिति' (७।३।१११) या सूत्रानें गुण होऊं लागेल.

हा दोष येत नाहीं.

णाऱ्या गोष्टीविषयीं यत्न करण्याची आवश्यकता नाहीं.

१. मुख्यत्वानें जाति विवक्षित असेल तर तो जातिरूपी अर्थ एकच आहे, तरी त्याला एकदा बहुतासारखा समजून बहुवचन करावें; उदा० संपन्नो ब्रीहिः, संपन्ना ब्रीहयः.

ति ॥ नैष दोषः ।

अर्थातिदेशात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

अर्थातिदेशोऽयम् । नेदं पारिभाषिकस्य वचनस्य ग्रहणम् । किं तर्हि । अन्वर्थग्रहणम् । उच्यते वचनम् । बहुनामार्थानां वचनं बहुवचनमिति । यावद्ब्रूयादेकोऽर्थो बहुवद्भवतीति तावदेकस्मिन्बहुवचनमिति ॥

संख्याप्रयोगे प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

संख्याप्रयोगे प्रतिषेधो वक्तव्यः । एको ब्रीहिः संपन्नः सुभिक्षं करोति ॥

अस्मदो नामयुवप्रत्यययोश्च ॥ ५ ॥

अस्मदो नामप्रयोगे युवप्रत्ययप्रयोगे

च प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ नामप्रयोगे । अहं देवदत्तो ब्रवीमि । अहं यज्ञदत्तो ब्रवीमि ॥ युवप्रत्ययप्रयोगे । अहं गार्ग्यायणो ब्रवीमि । अहं वात्स्यायनो ब्रवीमि ॥ युवग्रहणेन नार्थः । अस्मदो नामप्रत्ययप्रयोगे नेत्येव । इदमपि सिद्धं भवति । अहं गार्ग्यो ब्रवीमि । अहं वात्स्यो ब्रवीमि ॥

अपर आह । अस्मदः सविशेषणस्य प्रयोगे नेत्येव । इदमपि सिद्धं भवति । अहं पटुर्ब्रवीमि । अहं पण्डितो ब्रवीमि ॥

अशिष्यं वा बहुवत्पृथक्त्वाभिधानात् ॥ ६ ॥

(वा. ३) प्रकृत सूत्राने फक्त अर्थाचा अतिदेश सांगितला आहे. एकवचन, बहुवचन म्हणून ठरविलेले जे प्रत्यय ते प्रकृतसूत्रामध्ये एकस्मिन्बहुवचनं या पदांनी व्याख्याचे नाहीत. येथे वचन हा शब्द अन्वर्थ आहे. जे सांगितले जाते ते वचन होय. तेव्हा येथे बहुवचन म्हणजे बहुत अर्थाचे प्रतिपादन होय. तेव्हा एकच पदार्थ बहुत असल्यासारखा असतो असे जे लोकांमध्ये म्हणतात त्याच अर्थाचे सूत्रकारांनी एकस्मिन् बहुवचनं असे म्हटले आहे. (एकंदरीत ब्रीहिभ्यः आगतः या ठिकाणी ब्रीह्त्वा जाति जरी एक आहे तरी त्या एकत्वावर प्रकृतसूत्राने बहुत्वाचा अतिदेश केला असल्यामुळे ब्रीहिशब्दाहून प्रत्यय करतांनाच आरंभी भ्यस् असा प्रत्यय होतो. त्यामुळे दोष येत नाही.)

(वा. ४) संख्यावाचक शब्दाचा प्रयोग असतांना प्रकृत सूत्राने बहुत्वाचा अतिदेश होत नाही असे म्हणावे; उदा० एको ब्रीहिः संपन्नः सुभिक्षं करोति; एको यवः संपन्नः सुभिक्षं करोति. एक तांदूळ किंवा सात पिकला तर सर्व देशभर सुकाळ करून सोडतो.

(वा. ५) नांवाचा आणि युव प्रत्ययान्त शब्दाचा प्रयोग केला असतांना अस्मत्शब्दाला

पुढील सूत्राने प्राप्त झालेला बहुत्वाचा अतिदेश होत नाही असे म्हणावे. त्यांपैकी नांवाच्या प्रयोगाचे उदा०— अहं देवदत्तो ब्रवीमि, अहं यज्ञदत्तो ब्रवीमि. युवप्रत्ययान्त शब्दाच्या प्रयोगाचे उदा०— अहं गार्ग्यायणो ब्रवीमि, अहं वात्स्यायनो ब्रवीमि.

ह्या वार्तिकामध्ये जो युवशब्द घातलेला आहे त्याचा काही उपयोग नाही. नांवाचा आणि प्रत्ययान्त शब्दाचा प्रयोग असतांना अस्मत्शब्दार्थाला बहुत्वाचा अतिदेश होत नाही, इतकेंच पुरे आहे. आणि असे म्हटले असता अहं गार्ग्यो ब्रवीमि, अहं वात्स्यो ब्रवीमि, हीं देखील उदाहरणे सिद्ध होतात.

येथे दुसरे कोणी असे म्हणतात की, ह्या वार्तिकामध्ये प्रत्ययान्त शब्दाचा प्रयोग असतांना असेही म्हणू नये. फक्त इतकेंच म्हणावे की, कोणतेही एखादे विशेषण लावून अस्मत्शब्दाचा प्रयोग केला असतांना तेथे त्या अस्मद् शब्दाच्या अर्थाला बहुत्वाचा अतिदेश होत नाही. आणि असे म्हटल्याने अहं पटुर्ब्रवीमि, अहं पण्डितो ब्रवीमि, हींही उदाहरणे सिद्ध होतात.

(वा. ६) अथवा हा बहुत्वाचा अतिदेश सांगावयास नको.

अशिष्यो वा बहुवद्भावः। किं कारणम्। पृथक्त्वाभिधानात्। पृथक्त्वेन हि द्रव्याण्यभिधीयन्ते। बह्वस्तेऽर्थास्तत्र युक्तं बहुवचनम्। किमुच्यते पृथक्त्वाभिधानादिति यावत्तेदानीमेवोक्तं जात्याख्यायां सामान्याभिधानादैकार्थ्यमिति। जातिशब्देन हि द्रव्याभिधानम्॥७॥

जातिशब्देन हि द्रव्यमप्यभिधीयते जातिरपि। कथं पुनर्ज्ञायते जातिशब्देन द्रव्यमप्यभिधीयत इति। एवं हि क-

कां वरें?

पार्थक्यानें प्रतिपादन केलें जात आहे म्हणून. एका जातीचे अनेक पदार्थ जेव्हां पार्थक्यानें प्रतिपादन केले जातात तेव्हां ते पदार्थ बहुत असल्यामुळे तेथें बहुवचन न्यायानेंच होत आहे.

पार्थक्यानें प्रतिपादन केलें जातें म्हणजे काय समजावयाचें? कारण जातीच्यासंबंधानें बोलावयाचें असतांना ती एक जाति प्रतिपादन केली जात असल्यामुळे तेथें अर्थ एकच विवक्षित आहे, असें आतांच म्हटलें आहे ना?

(वा.७) जातिवाचक शब्दानें पदार्थांचेही प्रतिपादन केलें जातें, आणि त्या पदार्थांमधील एका जातीचेही प्रतिपादन केलें जातें.

जातिवाचक शब्दानें पदार्थांचेही प्रतिपादन केलें जातें असें कशावरून समजावें?

अशावरून समजावें की, एखाद्या एकमेकाला चिकटून असलेल्या अशा पुष्कळ गायींनीं भरलेल्या गोठ्यामध्ये असलेल्या गुराख्याला दुसरा कोणी एक मनुष्य असें विचारतांना दृष्टीस

२. जातिशब्द हा केवळ जातीलाच बोलतो किंवा केवळ व्यक्तीलाच बोलतो असें नाही तर वैयाकरणांच्या मतीं जाति आणि व्यक्ति या दोन्ही अर्थाना बोलतो. त्यांत जाति ही अप्रधान आणि व्यक्ति ही प्रधान असें गृहीत धरलें तेव्हां व्यक्ति ह्या बहुत असल्यानें त्या व्यक्तींवरील बहुत्व दाखविण्याकरितां योग्य असल्यामुळे बहुवचन होईल. आणि व्यक्ति अप्रधान व जाति प्रधान असें गृहीत धरलें तेव्हां ती जाति एक असल्यानें तिच्यावरील एकत्व

श्चिन्महति गोमण्डले गोपालकमासीनं पृच्छति। अस्यत्र कांचिद्गं पश्यसीति। स पश्यति पश्यति चायं गाः पृच्छति च कांचिदत्र गां पश्यसीति नूनमस्य द्रव्यं विवक्षितमिति। तद्यदा द्रव्याभिधानं तदा बहुवचनं भविष्यति यदा सामान्याभिधानं तदैकवचनं भविष्यति॥

अस्मदो द्वयोश्च ॥१.२.५९॥

अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम्। कथम्। अहं ब्रवीमि आवां ब्रूवः

पडतो की, यांमध्ये तूं कोणत्या तरी गाईला पाहत आहेस का? तो गुराखीदेखील गायींचा मेळा पाहत आहे. आणि त्याला विचारणारा देखील गायींचा मेळा पाहत आहे. आणि असें असूनही 'कोणत्या तरी गायीला पाहतोस' असें विचारीत आहे तेव्हां अर्थातच येथें गो या जातिवाचक शब्दानें तज्जातीय पदार्थांचें प्रतिपादन करण्याविषयीं वक्त्याचें तात्पर्य आहे असें समजतें. एकंदरीत असें जेव्हां जातिवाचक शब्दानें तज्जातीय पदार्थांचें प्रतिपादन केलें जाईल तेव्हां बहुवचन होईल. आणि जेव्हां जातीचें प्रतिपादन केलें जाईल तेव्हां एकवचन होईल. (एकंदरीत प्रकृत सूत्र करावयास नको असें सिद्ध झालें.)

(सू.५९) हें देखील सूत्र नाही केलें तरी चालेल.

वक्ता एक असतांना तेथें अहं ब्रवीमि आणि वयं ब्रूमः असे दोन तऱ्हेचे प्रयोग होतात तसेंच वक्ते दोन असतांना तेथें आवां ब्रूवः आणि वयं ब्रूमः असे दोन तऱ्हेचे प्रयोग

दाखविण्यासाठीं योग्य असल्यामुळे एकवचन होईल. अशा रीतीनें संपन्नो यवः, संपन्ना यवाः, हे दोन्ही प्रयोग यत्नावाचून साधत असल्यामुळे बहुत्वाचा अतिदेश करावयास नको.

१. अस्मत्शब्दाच्या अर्थाला एकत्व किंवा द्वित्व विवक्षित असतां त्या एकत्वाला किंवा द्वित्वाला एकदां बहुत्वाप्रमाणें समजून बहुवचन करावें; उदा०- अहं ब्रवीमि, वयं ब्रूमः, आवां ब्रूवः, वयं ब्रूमः.

वयं ब्रूमः । इमानीन्द्रियाणि कदाचित्स्वातन्त्र्येण विवक्षितानि भवन्ति । तद्यथा । इदं मेऽक्षि सुष्ठु पश्यति । अयं मे कर्णः शुष्ठु शृणोतीति । कदाचित्पारतन्त्र्येण । अनेनाक्षणा सुष्ठु पश्यामि । अनेन कर्णेन सुष्ठु शृणोमीति । तद्यदा स्वातन्त्र्येण विवक्षा तदा बहुवचनं भविष्यति यदा पारतन्त्र्येण तदैकवचनद्विवचने भविष्यतः ॥

फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे

होत असतात.

ते कसे होतील ?

ते अशा रीतीने सिद्ध होतील की, इंद्रियांच्यासंबंधाने दोन तऱ्हेचे प्रयोग केलेले लोकांमध्ये दृष्टीस पडतात. जणू काय तीं इन्द्रिये स्वतंत्रच आहेत असें गृहीत धरून हा माझा डोळा चांगलें स्वच्छ पाहतो, हा माझा कान चांगलें ऐकतो, असा प्रयोग केलेला दृष्टीस पडतो. आणि एखादे वेळीं इंद्रिये परतंत्र आहेत असें गृहीत धरून ह्या डोळ्याच्या योगाने मी चांगलें पाहतों, तसेंच ह्या कानाने मी चांगलें ऐकतो, अशा तऱ्हेचा प्रयोग केलेला दृष्टीस पडतो. तेव्हां इंद्रियांचे स्वातंत्र्य गृहीत धरलें असतां इंद्रिये बहुत्व असल्यामुळे वयं ब्रूमः असा बहुवचनाचा प्रयोग करितां येईल आणि इंद्रिये परतंत्र आहेत असें गृहीत धरलें असतां वक्ता एक असल्यास अहं ब्रवीमि असा एकवचनाचा प्रयोग होईल आणि वक्ते दोन असल्यास आवां ब्रूवः असा

२. मी काणा, मी बहिरा, मी मुका, मी थोटा, मी लंगडा, या व्यवहारांवरून शरीराप्रमाणे इंद्रिये देखील अस्मत्शब्दाने घेतली जातात. त्यांच्या बहुत्वामुळे अस्मत्शब्दावरून बहुवचन करितां येईल.

१. फल्गुनी आणि प्रोष्ठपदा या शब्दांचा नक्षत्र असा अर्थ असतांना त्या अर्थावरील द्वित्वसंख्येला एकदां बहुत्वाप्रमाणे समजून बहुवचन करावें; उदा०— पूर्वे फल्गुन्यौ, पूर्वाः फल्गुन्यः, पूर्वे प्रोष्ठपदे, पूर्वाः प्रोष्ठपदाः.

॥१.२.६०॥

अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथम् उदिते पूर्वे फल्गुन्यौ उदिताः पूर्वाः फल्गुन्यः उदिते पूर्वे प्रोष्ठपदे उदिताः पूर्वाः प्रोष्ठपदाः । फल्गुनीसमीपगते चन्द्रमासि फल्गुनीशब्दो वर्तते । बह्वस्तेऽर्थास्तत्र युक्तं बहुवचनम् । यदा तयोरेवाभिधानं तदा द्विवचनं भविष्यति ॥

छन्दासि पुनर्वसोरेकवचनम्

॥१.२.६१॥

प्रयोग होईल. (एकंदरीत हें सूत्र करावयास नको.)

(सू.६०) हें देखील सूत्र केलें नाहीं तरी चालेल.

सूत्र केलें नाहीं तर उदिते पूर्वे फल्गुन्यौ, उदिताः पूर्वाः फल्गुन्यः, उदिते पूर्वे प्रोष्ठपदे, उदिताः पूर्वाः प्रोष्ठपदाः, या उदाहरणांमध्ये फल्गुनी आणि प्रोष्ठपदा हीं प्रत्येकीं दोन नक्षत्रे असतांना बहुवचनाचा देखील जो प्रयोग केला जातो तो कसा साधेल ?

ज्या ठिकाणीं बहुवचनाचा प्रयोग केला असेल त्या ठिकाणीं फल्गुनीशब्दाचा अर्थ तीं दोन नक्षत्रे आणि त्यांच्या जवळ असलेला चंद्र इतका लक्षणेनें गृहीत धरावा. तेव्हां तीं दोन नक्षत्रे आणि चंद्र मिळून बहुत पदार्थ होत असल्यामुळे रीतीनेंच बहुवचन करितां येईल. आणि जेव्हां तीं दोन इतकाच फल्गुनीशब्दाचा अर्थ गृहीत धरावा त्या वेळीं द्विवचनाचा प्रयोग करतां येईल.

(सू.६१-६२) हीं देखील दोन सूत्रे केलीं

१. वेदामध्ये पुनर्वसुशब्दाचा नक्षत्र हा अर्थ असतां त्या अर्थावरील द्वित्वसंख्येला एकदां एकत्वाप्रमाणे समजून एकवचन करावें; उदा०— पुनर्वसुर्नक्षत्रं, पुनर्वसु नक्षत्रं वा.

१. वेदामध्ये विशाखाशब्दाचा नक्षत्र हा अर्थ असतां त्या अर्थावरील द्वित्वसंख्येला एकदां एकत्वाप्रमाणे मानून एकवचन करावें; उदा०— विशाखा नक्षत्रं, विशाखे नक्षत्रम्.

विशाखयोश्च ॥१.२.६२॥

इभामपि योगौ शक्याववक्तुम् । कथम् ।
पुनर्वसुविशाखयोः सुपां सुलुक्पूर्वसव-
र्णेति सिद्धम् ॥१॥

पुनर्वसुविशाखयोः सुपां सुलुक्पूर्वसवर्ण
[७.१.३९] इत्येव सिद्धम् ॥

तिष्यपुनर्वसोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहु-
वचनस्य द्विवचनं नित्यम्
॥१.२.६३॥

तिष्यपुनर्वसोरिति किमर्थम् । कृत्तिका-
रोहिण्यः ॥ नक्षत्र इति किमर्थम् । तिष्यश्च
माणवकः पुनर्वसू च माणवको तिष्य-
पुनर्वसवः ॥ अथ नक्षत्र इति वर्तमाने
पुनर्नक्षत्रग्रहणं किमर्थम् । अयं तिष्य-
पुनर्वसुशब्दोऽस्त्येव ज्योतिषि वर्तते ।
अस्ति च कालवाची । तद्यथा । बहवस्ति-
ष्यपुनर्वसवोऽतिक्रान्ताः । कतरेण तिष्येण
गत इति । तद्यो ज्योतिषि वर्तते तस्येदं

नाहीत तरी चालेल.

सूत्रें केलीं नाहीत तर पुनर्वसुः, विशाखा,
हे एकवचनान्त प्रयोग कसे साधतील ?

(वा.१) पुनर्वसु आणि विशाखा या शब्दां-
च्या पुढील द्विवचनाला 'सुपां सुलुक्पूर्व०'
(७।१।३९) या सूत्रानें सु आदेश केला असतां
तां उदाहरणें सिद्ध होतील.

या सूत्रामध्ये 'तिष्यपुनर्वसोः' असें कशा-
करितां म्हटलें आहे ?

कृत्तिकारोहिण्यः या उदाहरणामध्ये प्रकृत
सूत्रानें बहुवचनाला द्विवचन न व्हावें या-
करितां तें म्हटलें आहे.

आतां या सूत्रामध्ये नक्षत्र हा शब्द कां
घातला आहे ?

नक्षत्र हा शब्द घातला नाही तर तिष्य
आणि पुनर्वसु या नांवाचीं माणसें असा तिष्य
आणि पुनर्वसु या शब्दांचा अर्थ घेतला असतां
तेथें 'तिष्यपुनर्वसवः' असा प्रयोग होतो.
येथें तिष्य नांवाचा माणूस एक आणि पुन-
र्वसु नांवाचीं माणसें दोन मिळून तीन होत
असल्यामुळें बहुवचन झालें आहे. येथें तिष्य
वगैरे शब्दांचा नक्षत्र हा अर्थ नसल्यामुळें
प्रकृत सूत्रानें बहुवचनाला द्विवचन होत नाही.

आतां पूर्वसूत्रांतून येथें 'नक्षत्रे' या पदाची
अनुवृत्ति होत असतांना पुनः येथें नक्षत्र हा
शब्द कशाकरितां घातला आहे ?

तिष्य आणि पुनर्वसु या शब्दांचा अर्थ त्या
नांवाच्या तारा असा एक आहेच आणि त्याच
शब्दांचा त्या नक्षत्रांनीं युक्त काल असाही
दुसरा अर्थ आहे; उदा०-तिष्य आणि पुन-
र्वसु किती तरी गेले त्यांपैकीं कोणत्या तिष्या-
वर तो मनुष्य निघून गेला असावा; येथें तिष्य
वगैरे शब्दांचा अर्थ एक प्रकारचा काल
असा आहे. तेव्हां तारा या अर्थाला दाख-
विणारे जे हे तिष्य वगैरे शब्द त्यांचेंच येथें
ग्रहण झालें पाहिजे. याकरितां मुद्दाम पुनः
येथें नक्षत्र हा शब्द घातला आहे. (म्हणजे
नक्षत्र या अर्थाला प्राधान्य पाहिजे आहे.
त्या नक्षत्रांनीं युक्त काल असा अर्थ घेतला
असतां कालाला प्राधान्य येतें. तेथें प्रकृत
सूत्रानें द्विवचन होऊं नये याकरितां नक्षत्र
शब्द घातला आहे.)

अथवा पूर्वसूत्रांतून 'नक्षत्रे' असें पद अनु-
वृत्त होत असतांना पुनः जो येथें मुद्दाम नक्षत्र
शब्द घातला आहे त्याचा असा उपयोग सम-
जावा की, तिष्य आणि पुनर्वसु या शब्दांना

१. नक्षत्र या अर्थाला दाखविणाऱ्या तिष्य आणि
पुनर्वसु या शब्दांचा द्वंद्व समास केला असतां त्या-
च्या अर्थावरील बहुत्वसंख्येला द्वित्वसंख्येप्रमाणें
मानून तेथें नित्य द्विवचन करावें; उदा०- तिष्यश्च

पुनर्वसू च 'तिष्य पुनर्वसू. तिष्यनक्षत्राचा एक तारा
व पुनर्वसूचे दोन तारे मिळून तीन होतात. म्हणून
बहुवचन प्राप्त झालें आहे. त्याकरितां द्विवचन सांगि-
तलें आहे.

ग्रहणम् ॥ अथवा नक्षत्र इति वर्तमाने पुनर्नक्षत्रग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं विदेशस्थमपि तिष्यपुनर्वसोः कार्यं तदपि नक्षत्रस्यैव यथा स्यात् । तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोपो वक्तव्य इति नक्षत्रग्रहणं न कर्तव्यं भवति ॥ अथवा नक्षत्र इति वर्तमाने पुनर्नक्षत्रग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं तिष्यपुनर्वसुपर्यायवाचिनामपि यथा स्यात् । पुष्यपुनर्वसू सिध्यपुनर्वसू ॥ अथ द्वन्द्व इति किमर्थम् । यस्तिष्यस्तौ

अष्टाध्यायीमध्ये पाणिनीने इतर कोणत्याही ठिकाणीं जे कार्य सांगितलें असेल ते कार्य देखील नक्षत्र अर्थ असतांनाच झालें पाहिजे. याचा उपयोग असा होईल की, नक्षत्रवाचक तिष्य आणि पुष्य या शब्दांच्या यकाराचा अण् प्रत्यय पुढें असतांना जो लोप वार्तिककारांनीं सांगितला आहे (६।४।१४९ वा. ७) तेथें त्या वार्तिकामध्ये नक्षत्र हा शब्द घालण्याचें कारण नाही.

अथवा, पूर्वसूत्रांतून नक्षत्रे असें पद अनुवृत्त होत असतांना येथें पुनः जो नक्षत्र शब्द घातला आहे त्याचा उपयोग असा समजावा की, तिष्य आणि पुनर्वसु याच अर्थी दुसऱ्या शब्दांचा प्रयोग केला असतांही प्रकृत सूत्रानें द्विवचन झालें पाहिजे; उदा०—तिष्यपुनर्वसू, सिध्यपुनर्वसू.

आतां प्रकृत सूत्रामध्ये द्वंद्वे असें कशाकरितां म्हटलें आहे ?

तिष्य आणि पुनर्वसु या शब्दांचा बहुव्रीहि समास केला असतांना प्रकृत सूत्रानें द्विवचन न झालें पाहिजे; उदा०—तिष्यपुनर्वसवः. जे तिष्य नक्षत्र तेंच पुनर्वसु आहे असें जे मूढ लोक समजतात ते येथें तिष्यपुनर्वसवः या बहुव्रीहि समासानें दाखविले जातात.

आतां या सूत्रामध्ये बहुवचनस्य असें कां म्हटलें आहे ?

पुनर्वसू येषां त इमे तिष्यपुनर्वसव उन्मुग्धाः ॥ बहुवचनस्येति किमर्थम् । उदितं तिष्यपुनर्वसु । कथं चात्रैकवचनम् । जातिद्वन्द्व एकवद्भवतीति । अप्राणिनामिति प्रतिषेधः प्राप्नोति । एवं तर्हि सिद्धे सति यद्बहुवचनग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । बाभ्रवशालङ्कायनम् बाभ्रवशालङ्कायना इत्येतत्सिद्धं भवति ॥

‘उदितं तिष्य पुनर्वसु’ या ठिकाणीं या शब्दांच्या एकवचनाला द्विवचन न व्हावें म्हणून बहुवचनस्य असें म्हटलें आहे.

पण अगोंदर येथें एकवचन करितां आलें कसें ?

‘जातिरप्राणिनाम्’ (२।४।६) या सूत्रानें जातिवाचक शब्दांच्या द्वंद्वाला एकवद्भाव सांगितला असल्यामुळें एकवचन करितां येतें.

पण त्यांच सूत्रामध्ये प्राणिवाचक शब्दांच्या द्वंद्वाला एकवद्भाव होत नाही असा निषेध सांगितला आहे ना ?

तर मग अशा रीतीनें तेथें एकवचन उत्पन्नच होत नाही; तेव्हां त्या ठिकाणीं द्विवचन न व्हावें याकरितां प्रकृत सूत्रामध्ये बहुवचनस्य असें म्हणावयास नको, असें असतांही ज्या अर्थी हा आचार्य पाणिनि प्रकृतसूत्रामध्ये बहुवचनस्य असें म्हणतो त्यावरून तो असें सुचवितो की, वाटेल त्या शब्दांचा द्वंद्व केला तरी देखील तेथें विकल्पानें एकवद्भाव होतो.

या ज्ञापकाचा उपयोग काय ?

बाभ्रवशालङ्कायनं बाभ्रवशालङ्कायनाः येथें एकवचन करितां येतें हा त्या ज्ञापकाचा उपयोग होय.

अथवा सर्वत्रांना पूज्य असे तिष्यपुन-

अथवा नास्ति भवन्तः प्राणिनः प्राणा एवान्न
भवन्तः ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याक-
रणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे
द्वितीयमाह्निकम् ।

वसु हे प्राणी आहेत असें समजू नये, तर ते
इतर प्राण्यांचे खुद्द प्राणभूतच आहेत. (तेव्हां
तेथें 'अप्राणिनाम्' हा निषेध येत नाही.)

याप्रमाणें भगवान् पतंजलींनीं रचिलेल्या
व्याकरणमहाभाष्यांतील पहिल्या अध्यायाच्या
दुसऱ्या पादांतील दुसरें आह्निक समाप्त झालें.

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ
॥१.२.६४॥

रूपग्रहणं किमर्थम् । समानानामेकशेष एकविभक्तावितीयत्युच्यमाने यत्रैव सर्व समानं शब्दोऽर्थश्च तत्रैव स्यात् । वृक्षाः प्लक्षा इति । इह न स्यात् । अक्षाः पादाः माषा इति । रूपग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । रूपं निमित्तत्वेनाश्रीयते श्रुतौ च रूपग्रहणम् ॥ अथैकग्रहणं किम-

र्थम् । सरूपाणां शेष एकविभक्तावितीय त्युच्यमाने द्विवहोरपि शेषः प्रसज्येत । एकग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ अथ शेषग्रहणं किमर्थम् । सरूपाणामेक एकविभक्तावितीयत्युच्यमान आदेशोऽयं विज्ञायेत । तत्र को दोषः । अश्वश्चाश्वश्च अश्वौ । आन्तर्यतो ह्युदात्तवतः स्थानिनो ह्युदात्तवानादेशः प्रसज्येत । लोप्यलोपिता च न प्रकल्पेत । तत्र को दोषः । गर्गाः

या सूत्रामध्ये रूप हा शब्द कशाकरितां घातला आहे ?

रूप हा शब्द काढून 'समानानामेकशेष एकविभक्तौ' इतकेंच सूत्र जर केलें तर जे शब्द सर्वांशांनीं सारखे आहेत म्हणजे शब्दाचा आकारही सारखा आहे आणि अर्थही सारखाच आहे त्याच शब्दांचा एकशेष होईल. उदा० वृक्षाः, लक्षाः; आणि ज्या ठिकाणीं फक्त शब्दांचा आकार तेवढा सारखा आहे अशा ठिकाणीं एकशेष झाला पाहिजे तो होणार नाही; उदा० अक्षाः, पादाः, माषाः. आतां सूत्रामध्ये रूप हा शब्द घातला म्हणजे मात्र हा दोष येत नाही, कारण रूप शब्द घातला म्हणजे रूप सारखें असणें इतकेंच फक्त एकशेषाचें निमित्त धरलें जातें. शब्दाचें रूप म्हणजे शब्दाचें उच्चारण केलें असतां जें ऐकण्यांत येतें तें होय.

आतां या सूत्रामध्ये एक हा शब्द कशाकरितां घातला आहे ?

एक हा शब्द न घालतां 'सरूपाणां शेष एकविभक्तौ' इतकेंच सूत्र केलें तर एकाच

शब्दाचा शेष न होतां कदाचित् दोषांचा व कदाचित् बहुत शब्दांचा देखील शेष होऊं लागेल, आणि एक हा शब्द घातला म्हणजे मात्र हा दोष येत नाही.

आतां या सूत्रामध्ये शेष हा शब्द कशाकरितां घातला आहे ?

शेष शब्द न घालतां सरूपाणामेक एकविभक्तौ इतकेंच फक्त सूत्र केलें तर अनेक शब्दांना एक शब्द आदेश होतो असें समजलें जाईल.

मग एक शब्द आदेश झाला तर काय दोष येईल ?

असा दोष येईल की, अश्वश्च अश्वश्च अश्वौ येथें अश्व अश्व या प्रत्येकीं आद्युदात्त असलेल्या अशा दोन अश्व शब्दाला म्हणजे दोन उदात्त असलेल्या 'अश्व अश्व' एवढ्या स्थानीला एक 'अश्व' शब्द आदेश होणार, तो स्थानीसारखा दोन्ही वर्ण उदात्त असलेला कदाचित् होऊं लागेल. शिवाय आदेशपक्षीं ज्याचा लोप झाला पाहिजे त्याचा लोप होणार नाही.

तसें झालें असतां दोष कोणता ?

गर्गाः, वत्साः, बिदाः, उर्वाः, येथें बहुत

१. सात विभक्तीपैकीं कोणताही प्रत्यय केला असतांना ज्या शब्दांतील वर्णानुक्रम सारखाच दृष्टीस पडतो अशा अनेक शब्दांच्या उच्चारणाचा प्रसंग आला असतां त्यांपैकीं एकच शब्द शिल्लक राहतो आणि बाकीच्यांची निवृत्ति होते; उदा०-रामश्च रामश्च रामौ.

२. विंब्या, गाडीचा कणा, आणि फासे अशा

तीन अर्थांचे तीन अक्षशब्द आहेत. त्या तीन शब्दांचा आकार (वर्णानुक्रम) सारखा आहे. तसेंच पाय, चतुर्थांश, मुळें, किरण व प्रत्यन्तपर्वत, अशा अनेक अर्थांचे अनेक पाद शब्द आहेत. उडीद, वजन (मासा) व व्रीहिविशेष, अशा अनेक अर्थांचे अनेक माषशब्द आहेत.

वत्साः । विदाः उर्वाः । अज्यो बहुषु यज्यो बहुष्वित्युच्यमानो लुप्तं प्राप्नोति । मा भूदेवम् । अजन्तं यद्बहुषु यजन्तं यद्बहुष्वित्येवं भविष्यति । नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात् । काश्यपप्रतिकृतयः कायपा इति ॥ एकविभक्ताविति किमर्थम् । पयः पयो जरयति । वासो वासश्छादयति । ब्राह्मणाभ्यां च कृतं ब्राह्मणाभ्यां

च देहीति ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

प्रत्यर्थं शब्दनिवेशान्नैकेनानेकस्याभिधानम् ॥ १॥

प्रत्यर्थं शब्दा अभिनिविशन्ते । किमिदं प्रत्यर्थमिति । अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम् । प्रत्यर्थं शब्दनिवेशादेतस्मात्कारणान्नैकेन शब्देनानेकस्यार्थस्याभिधानं प्राप्नोति ॥ तत्र को

अपत्य या अर्थाळा दाखविणारा जो यज् प्रत्यय आणि बहुत अपत्य या अर्थाळा दाखविणारा जो अज् प्रत्यय त्याचा 'यजजोश्च' (२।४।६४) या सूत्राने सांगितलेला लुक् होणार नाही. (कारण तीन अपत्ये या अर्थी तीन यज् प्रत्यय गर्गशब्दाच्या पुढे करून 'गर्ग य' गर्ग य, गर्ग य', एवढ्या स्थानीला 'गर्ग य' असा आदेश झाल्यानंतर त्या यज्प्रत्ययान्त 'गर्ग य' याला गर्गाचीं बहुत अपत्ये हा अर्थ आहे, त्यांतील यज् प्रत्ययाला नाही.

तशा अर्थाने लुक् झाला नाही तरी न होऊं दे. बहुत अपत्ये या अर्थाळा दाखविणारे जे यज् प्रत्ययान्त आणि बहुत अपत्ये या अर्थाळा दाखविणारे जे अज्प्रत्ययान्त शब्दस्वरूप त्यांतील यज् आणि अज् या प्रत्ययांचा लुक् होतो अशा अर्थाने तेथे लुक् करितां येईल.

'यजजोश्च' (२।४।६४) या सूत्राचा तसा अर्थ करणे शक्य नाही. कारण तसा अर्थ केला तर काश्यपाचे जे प्रतिकृति ते काश्यपच होत अशा अर्थी काश्यपाः असें जे रूप होत असतें तेथे दोष येईल. येथे काश्यप शब्द अज् प्रत्ययान्त आहे. त्या काश्यपासारखी त्यांची प्रतिकृति या अर्थी 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) या सूत्राने झालेल्या कन्प्रत्यया-

३. 'बहुषु' हे यजन्त अजन्त शब्दस्वरूपांचे विशेषण करून हा अर्थ केला आहे.

चा 'जीविकार्थे चापण्ये' (५।३।९९) या सूत्राने लुक् झाला आहे. तशा प्रकारच्या तीन काश्यपशब्दांचे स्थानीं एक काश्यप शब्द आदेश झाला आहे.

आतां या सूत्रामध्ये एकविभक्तौ असें कशाकरितां हटलें आहे?

'पयः पयो जरयति, वासो वासश्छादयति, ब्राह्मणाभ्यां च कृतं ब्राह्मणाभ्यां च देहि', या ठिकाणीं एकशेष होऊं नये याकरितां एकविभक्तौ असें हटलें आहे. (येथे एक पयः हें पद प्रथमान्त आहे, आणि दुसरें पयः हें पद द्वितीयान्त आहे. वासः हेंही तसेंच आहे ब्राह्मणाभ्यां हें एक तृतीयान्त आहे व दुसरें चतुर्थ्यन्त आहे. येथे विभक्ति एक नाही म्हणून एकशेष होत नाही.)

वरें, आतां हें सूत्रच कशाकरितां केलें आहे?

(वा. १) वक्त्यानें प्रत्यर्थ शब्द उच्चारलेले दृष्टीस पडतात.

प्रत्यर्थं ह्यणजे काय?

'अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम्' असा प्रत्यर्थशब्दाचा विग्रह आहे.

अर्थ म्हणजे वस्तु. प्रत्येक वस्तूबद्दल निरनिराळा शब्द उच्चारलेला दृष्टीस पडतो. या कारणावरून असें अनुमित होते कीं, एका शब्दाने अनेक अर्थ दाखविले जाणार नाहीत.

४. येथे काश्यप हा शब्द मूळचाच अजन्त आहे व आतां तो बहुत्वार्थाचा दर्शक झाला आहे.

दोषः ।

तत्रानेकार्थाभिधानेऽनेकशब्दत्वम् ॥२॥

तत्रानेकार्थाभिधानेऽनेकशब्दत्वं प्राप्नोति । इष्यते चैकेनाप्यनेकस्याभिधानं स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यति ।

तस्मादेकशेषः ॥३॥

एवमर्थमिदमुच्यते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतम् । किं तर्हीति । किमिदं प्रत्यर्थं शब्दा अभिनिविशन्त इत्येतं दृष्टान्तमास्थाय सरूपाणामेकशेष आरभ्यते न पुनरप्रत्यर्थ

शब्दा अभिनिविशन्त इत्येतं दृष्टान्तमास्थाय विरूपाणामनेकशेष आरभ्यते । तत्रैतत्स्याल्लघीयसी सरूपनिवृत्तिर्गरीयसी विरूपप्रतिपत्तिरिति । तच्च न । लघीयसी विरूपप्रतिपत्तिः । किं कारणम् । यत्र हि बहूनां सरूपाणामेकः शिष्यते तत्रावरतो द्वयोः सरूपयोर्निवृत्तिर्वक्तव्या स्यात् । एवमप्येतस्मिन्सति किञ्चिदाचार्यः सुकरतरकं मन्यते सुकरतरकं चैकशेषारम्भं मन्यते ॥

मग तसें झालें तर दोष कोणता ?

(वा. २) दोष असा की वृक्षाः वगैरे उदाहरणामध्ये जितक्या वस्तू प्रतिपादन करावयाच्या असतील तितक्या वृक्ष वगैरे शब्दांचा प्रयोग होऊं लागेल, आणि तशा ठिकाणीं एकाच शब्दापासून अनेक अर्थांचा बोध व्हावा असें इष्ट आहे. तें तर कांहीं विशेष यत्न केल्याशिवाय सिद्ध होणार नाही.

(वा. ३) याकरितां आचार्य पाणिनीने प्रकृत सूत्र केलें आहे.

असा या सूत्राचा उपयोग आहे खरा पण—

पण काय ?

पण असें की, लोकांमध्ये वक्त्यानें प्रत्येक वस्तूबद्दल घटः घटः असे निरनिराळे शब्द उच्चारलेले दृष्टीस पडतात. या दृष्टान्तावर भिस्त ठेवून सरूप अशा अनेक शब्दांचा पाणिनीने एकशेष सांगितला अशीच येथें आचार्य पाणिनीची प्रवृत्ति कां झाली आणि कांहीं ठिकाणीं जें लोकांमध्ये अनेक वस्तूबद्दल निरनिराळा शब्द न उच्चारतां घटाः असा एकच उच्चारण्यांत येतें तो दृष्टांत घेऊन त्या सारखा घट, पट, वगैरे विरूप शब्दांचा एक-

५. 'वृद्धो यूना ०' इत्यादि पुढील सूत्रांनीं एकशेषच सांगितला आहे. तेव्हां या प्रकृतसूत्रानेही एकशेष सांगितला असतां सर्व प्रकरण एका तऱ्हेचे होतें. आणि प्रकृत 'विरूपाणामनेकशेषः' असें सूत्र करून विरूप शब्दांचा एकशेष होत नाही असें

शेष होऊं नये याकरितां एखादें सूत्र करण्याविषयीं आचार्यपाणिनीची प्रवृत्ति कां झाली नाही ? आतां येथें कदाचित आचार्यांचा अभिप्राय असा असेल की, 'सरूप अशा अनेक शब्दांमध्ये इतरांचा लोप करून फक्त त्यांतील एक शब्द ठेवावा,' असें सांगण्यांत लाघव आहे. आणि विरूप शब्द असल्यास ते सर्व ठेवा असें सांगण्यांत गौरव आहे; तर अशी कल्पना करणें बरोबर दिसत नाही. कारण विरूप शब्द असल्यास ते सर्व ठेवा असें सांगण्यांतच लाघव होणार आहे.

याचें काय बरें कारण ?

कारण असें की, ज्या ठिकाणीं वृक्षाः अशा सरूप बहुत शब्दामध्ये एक शब्द अवशिष्ट राहतो तेथें कमीत कमी दोन तरी शब्दांचा लोप सांगितला पाहिजे.

अशा रीतीनें वर वर विचार करतांना सरूप शब्दांचा एकशेष सांगणेंच गौरवास्पद दिसतें, तरी पण सूक्ष्म विचारांतीं एकशेष सांगणेंच चांगलें असें आचार्य मानीत आहे.

पण कायहो, हा पाणिनीने सांगितलेला एकशेष एक विभक्ति पुढें असतांना होतो ?

सांगितलें तर हें एक सूत्र निराळें आणि याच्या पुढील 'वृद्धो यूना' इत्यादि सूत्रे निराळीं असें भिन्न भिन्न प्रकरण होईल. तसें झालें असतां 'वृद्धो यूना' या सूत्रामध्ये 'एकशेषः' असा शब्द निराळा घालावा लागणार असल्यामुळे मोठें गौरव होईल.

किं पुनरयमेकविभक्तावेकशेषो भवति ।
एवं भवितुमर्हति ।
एकविभक्ताविति चेन्नाभावाद्विभक्तेः
॥४॥

एकविभक्ताविति चेत्तत्र । किं कारणम् । अभावाद्विभक्तेः । न हि समुदायात्परा विभक्तिरस्ति । किं कारणम् । अप्रातिपदिकत्वात् । ननु चार्थवत्प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति । नियमान्न प्राप्नोति । अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति ॥

यदि पुनः पृथक्सर्वेषां विभक्तिपराणा-

होय. एक विभक्ति पुढें असतांना होतो असेंच मानणें योग्य दिसतें.

(वा.४) एक विभक्ति पुढें असतांना एकशेष होतो असें म्हणाल तर तसें म्हणतां येणार नाही.

कां बरें ?

विभक्तीचा अभाव आहे म्हणून. म्हणजे ज्या अनेक शब्दांचा एकशेष करावयाचा त्या अनेक शब्दांच्या समुदायापुढें एक विभक्ति उत्पन्न होणें शक्य नाही; कारण त्या अनेक शब्दांच्या समुदायाला प्रातिपदिक संज्ञा नाही.

पण अर्थवान् अशा केवढ्याही भागाला प्रातिपदिक संज्ञा सांगितली असल्यामुळें ती प्रातिपदिक संज्ञा अनेक शब्दांच्या समुदायाला होऊं शकेल.

अशा रीतीनें जरी अनेक शब्दांच्या समुदायाला प्रातिपदिक संज्ञा प्राप्त होत आहे, तरी पण ती नियमानें होणार नाही. म्हणजे अर्थवान् अशा समुदायाला जर प्रातिपदिक संज्ञा होय तर समासालाच होय, असा नियम केलेला आहे.

आतां जर प्रत्येक शब्दाच्या पुढें निर-

६. एक शब्द समान या अर्थाचा गृहीत धरला असतां अनेक शब्दांच्या पुढें समान विभक्ति असतांना एकशेष होतो असा अर्थ होतो.

भेकशेष उच्येत ।

पृथक्सर्वेषामिति चेदेकशेषे पृथग्विभक्त्युपलब्धिस्तदाश्रयत्वात् ॥५॥

पृथक्सर्वेषामिति चेदेकशेषे पृथग्विभक्त्युपलब्धिः प्राप्नोति । किमुच्यत एकशेषे पृथग्विभक्त्युपलब्धिरिति यावता समयः कृतो न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न केवलः प्रत्यय इति । तदाश्रयत्वात्प्राप्नोति । यत्र हि प्रकृतिनिमित्ता प्रत्ययनिवृत्तिस्तत्राप्रत्ययिकायाः प्रकृतेः प्रयोगो भवति । अग्निचित् सोमसुदिति यथा । यत्र च प्रत्ययनिमित्ता प्रकृतिनिवृत्तिस्तत्राप्रकृति-

निराळी विभक्ति करून नंतर एकशेष होतो, असें म्हणावें तर—

(वा.५) प्रत्येक शब्दाच्या पुढें विभक्ति उत्पन्न करून नंतर एकशेष होतो असें म्हटलें तर प्रकृतिभागाचा एकशेष होऊन निरनिराळ्या केलेल्या विभक्ति मात्र कायम राहू लागतील.

प्रकृतिभागाचा एकशेष केला असतांना नुसत्या विभक्ति शिल्लक राहतील असें कसें म्हणतां येतें ? कारण नुसत्या प्रकृतिभागाचा प्रयोग होत नाही आणि नुसत्या प्रत्ययभागाचाही प्रयोग होत नाही असा शास्त्रकारांनीं कायमचा ठरावच केला आहे.

असा जरी ठराव आहे तरी शास्त्राच्याच आश्रयानें नुसत्या विभक्ति राहू लागतील असा येथें दोष येतो. कारण असें पहा की, ज्या ठिकाणीं विशेष प्रकृतीच्या कारणामुळें प्रत्ययाचा लोप होतो तेथें प्रत्यय जवळ नसतांना नुसत्या प्रकृतीचा प्रयोग होत असतो; उदा०—अग्निचित्, सोमसुत्. तसेंच ज्या ठिकाणीं प्रत्ययविशेषामुळें प्रकृतीचा लोप होतो तेथें प्रकृति जवळ नसतांना नुसत्या प्रत्ययाचा प्रयोग होत असतो; उदा०—

७. अग्निचित्, सोमसुत्, या प्रातिपदिकांच्या पुढील सु या प्रत्ययाचा लोप (६।१।६८) होऊन फक्त प्रकृति शिल्लक राहिली आहे.

कस्य प्रत्ययस्य प्रयोगो भवति । अधुना
इयानिति यथा । अस्तु । संयोगान्तलोपेन
सिद्धम् । कुतो नु खल्वेतत्परयोर्वृक्षशब्द-
योर्निवृत्तिर्भविष्यति न पुनः पूर्वयोरिति ।
तत्रैतत्स्यात्पूर्वनिवृत्तावपि सत्यां संयोगादि-
लोपेन सिद्धमिति । न सिध्यति । तत्रा-
वरतो द्वयोः सकारयोः श्रवणं प्रसज्येत ।

यत्र च संयोगान्तलोपो नास्ति तत्र च न
सिध्यति । क च संयोगान्तलोपो नास्ति ।
द्विवचनबहुवचनयोः ॥

यदि पुनः समास एकशेष उच्येत ।
किं कृतं भवति । कश्चिद्वचनलोपः परि-
हृतो भवति ॥ तत्तर्हि समासग्रहणं कर्त-
व्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क

अधुना, इयान्.

तर मग अशा रीतीनें नुसत्या रहातील
तर राहोत. 'संयोगान्तस्य ०' (८।२।२३) या
सूत्रानें लोप करून भागविता येईल.

'संयोगान्तस्य लोपः' या सूत्रानें काम
भागेल असें म्हणतां खरें, परंतु अनेक वृक्ष-
शब्दांपैकी पहिला वृक्षशब्द कायम राहून
पुढील वृक्षशब्दाचीच निवृत्ति होते असेंच
कशावरून गृहीत धरावें ? पुढील वृक्षशब्द
कायम राहून पूर्वीच्या वृक्षशब्दांची निवृत्ति
होते असें कां गृहीत धरूं नये ?

तसें गृहीत धरून पूर्वीच्या वृक्षशब्दां-
ची निवृत्ति झाली तरी देखील 'स्कोः संयो-
गाद्योः' (८।२।२९) या सूत्रानें लोप करून
काम भागेल.

तशा रीतीनेंही काम भागणार नाही. कारण
शेवटचा एक वृक्षशब्द कायम राहिला असतां
त्याच्या मागील अनेक सकारांपैकीं कमीत कमी
निदान एक सकार तरी लोप न होतां कायम
राहील. शिवाय 'संयोगान्तस्य ०' (८।२।२३)
या सूत्राची प्राप्ति जेथें येत नाही तेथें त्या सर्वच

विभक्ति कायम रहातील.

'संयोगान्तस्य लोपः' या सूत्राची प्रवृत्ति
होत नाही असें उदाहरण कोणतें ?

उभ, दार, वगैरे शब्दांपुढें औ आणि जस्
असे द्विवचनबहुवचनप्रत्यय उत्पन्न झाले
असतां तेथें 'संयोगान्तस्य लोपः' या सूत्राची
प्रवृत्ति येत नाही.

वरें आतां समास करून नंतर एकशेष
होतो असें मानलें तर काय वरें होईल ?

इतकें होईल की, 'विभक्तीचें श्रवण होईल'
हा दोष दूर होईल. (कारण कोणतीही विभक्ति
असो, समास केला असल्यामुळें 'सुपो धातु ०'
(२।४।७१) या सूत्रानें लुक् होईल.)

तर मग समास केल्यानंतर एकशेष होतो
असा अर्थ होण्याकरितां सूत्रामध्ये समासे असा
शब्द घातला पाहिजे.

तो शब्द घालावयास नको. कारण पूर्व-
सूत्रांतून अनुवृत्त होत आहे.

पूर्वसूत्रामध्ये समासे हा शब्द कोठें आहे ?

तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वंद्वे बहुवचनस्य द्वि-
वचनं नित्यम् (१।२।६३) या सूत्रांतून द्वंद्वे

लावलीच नाही अशा केवळ प्रकृतीचा व केवळ
प्रत्ययाचा प्रयोग करूं नये असा त्या नियमाचा
अर्थ समजावा.

९. 'संयोगाचा आणि पदाचा जो अन्त्य वर्ण,
त्याचा लोप होतो, असा त्या सूत्राचा अर्थ येथें
भाष्यकारांनीं गृहीत धरला आहे.

१० कारण एकच सकार उरला तर तेथें संयोग
म्हणतां येत नाही. त्याकरितां दुसरा सकार पाहिजे
आणि पुढें शल् म्हणून तिसरा सकार पाहिजे. कारण
वृक्षशब्दाच्या आरंभीचा वकार हा शल् नाही.

८. अधुना येथें 'अधुना' हा नुसता प्रत्यय शि-
ल्लक राहिला आहे (५।३।१७). तसेंच इयान् येथें
इदम् शब्दाच्या पुढील व तुप् प्रत्ययाच्या वकाराला
वकार (५।२।४०), त्याला इय् आदेश (७।१।२),
इदम् शब्दाला ईश आदेश (६।३।८९), त्याचा
लोप (६।४।१४८) होऊन फक्त प्रत्यय शिल्लक
राहिला आहे. तेव्हां शास्त्रानेंच सिद्ध होत असेल
तर तेथें नुसत्या प्रकृतीचा आणि नुसत्या प्रत्ययाचा
प्रयोग होतो, अर्थात् ज्या प्रकृतीहून प्रत्यय उत्पन्नच
झाला नाही, आणि ज्या प्रत्ययाच्या मागे प्रकृति

प्रकृतम् । तिष्ठ्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहु-
वचनस्य द्विवचनं नित्यम् [१.२.६३] इति॥
समास इति चेत्स्वरसमासान्तेषु दोषः
॥६॥

समास इति चेत्स्वरसमासान्तेषु दोषो
भवति । स्वर । अश्वश्चाश्वश्च अश्वौ ।
समासान्तोदात्तत्वे कृत एकशेषः प्राप्नोति ।
इदमिह संप्रधार्यम् । समासान्तोदात्तत्वं
क्रियतामेकशेष इति किमत्र कर्तव्यम् ।
परत्वात्समासान्तोदात्तत्वम् । समासान्तो-
दात्तत्वे च दोषो भवति । स्वर ॥ समा-
या शब्दाची अनुवृत्ति येथें होईल. (एकशेष
ज्या शब्दांचा होतो त्या शब्दांचा द्वंद्व समासा-
शिवाय दुसरा कोणताही समास संभवत नाही.
तेव्हां द्वंद्वे या अनुवृत्तीने काम भागेल.)

(वा.६) समास करून एकशेष होतो असें
म्हटलं तर स्वर आणि समासान्त प्रत्यय यांच्या-
संबंधानें दोष येतो. त्यांपैकीं स्वराच्यासंबं-
धानें दोष असा की, अश्वश्च अश्वश्च अश्वौ या
ठिकाणीं दोन अश्व शब्दांचा द्वंद्वसमास करून
'अश्व अश्व' या समासातील शेवटचा अकार
उदात्त (६।१।२२३) झाला असतांना नंतर
एकशेष केला तर दोष येईल.

पण या ठिकाणीं अगोदर असा विचार
उत्पन्न होतो की, दोन अश्वशब्दांचा द्वंद्व
समास केल्यानंतर अगोदर त्या समासाचा
शेवटचा अकार उदात्त करावा किंवा अगो-
दर एकशेष करावा ?

मग या दोहोंमध्ये अगोदर काय बरें
करावें ?

एकशेषाचा परत्वास्तव बाध करून स-
मासाला अंत्य उदात्त अगोदर होईल, आणि
तो समासाचा अंत्य उदात्त झाल्यानंतर मागून
एकशेष केला असतां पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें
दोष येतो.

११. पहिल्या अश्वशब्दाचा शेष केला तर सर्वा-
नुदात्त अश्वशब्द राहूं लागेल. व पुढील अश्व-
शब्दाचा शेष केला तर अन्तोदात्त अश्वशब्द राहूं

सान्त । ऋक्च ऋक्च ऋचौ । समासान्ते
कृतेऽसारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति । इदमिह
संप्रधार्यम् । समासान्तः क्रियतामेकशेष
इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात्समासा-
न्तः । समासान्ते च दोषो भवति ॥

अङ्गाश्रये चैकशेषवचनम् ॥७॥

अङ्गाश्रये च कार्य एकशेषो वक्तव्यः ।
स्वसा च स्वसारौ च स्वसारः । अङ्गाश्रये
कृतेऽसारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति । इद-
मिह संप्रधार्यम् । अङ्गाश्रयं क्रियतामेक-
शेष इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादङ्गा-

समासान्ताच्यासंबंधानें दोष असा की,
ऋक् च, ऋक् च, ऋचौ. या ठिकाणीं ऋक् ऋक्
या द्वंद्व समासापुढें समासान्त प्रत्यय (५।४
७४) अकार केल्यानंतर ऋक् आणि ऋक्
असे दोन शब्द सरूप नसल्यामुळें त्यांचा एक-
शेष होणार नाही.

आतां येथें असा विचार उत्पन्न होतो की,
ऋक् ऋक् असा द्वंद्व समास केल्यानंतर तेथें
अगोदर समासान्त अकार प्रत्यय करावा किंवा
अगोदर एकशेष करावा ?

मग यामध्ये अगोदर काय बरें करावें ?

एकशेषाचा परत्वास्तव बाध करून
समासान्त अकार प्रत्यय अगोदर होईल, आणि
नंतर एकशेष होणार नाही असा दोष येतो.

(वा.७) अङ्गाच्या आश्रयानें प्राप्त झालेलें
कार्य केल्यानंतर एकशेष होतो असें म्हणावें.
उदा०—स्वसा च, स्वसारौ च, स्वसारः. येथें अ-
ङ्गाच्या आश्रयानें प्राप्त होणारा गुण (७।३
११०) केल्यानंतर ते शब्द सरूप नसल्यामुळें
सूत्रानें एकशेष प्राप्त होत नाही. याकरितां
स्वतंत्र वचन केलें पाहिजे.

आतां येथें असा विचार उत्पन्न होतो की,
अङ्गाच्या आश्रयानें प्राप्त होणारें कार्य अगो-
दर करावें किंवा एकशेष अगोदर करावा ?

लागेल. आणि अश्वशब्द कन्प्रत्ययान्त असल्या-
मुळें आयुदान्त राहणें तर इष्ट आहे.

श्रयम् ॥

तिङ्समासे तिङ्समासवचनम् ॥८॥

तिङ्समासे तिङ्समासो वक्तव्यः ॥
एकं तिङ्ग्रहणमनर्थकम् । समासे तिङ्स-
मास इत्येव । नानर्थकम् । तिङ्समासे
प्रकृते तिङ्समासो वक्तव्यः ॥

तिङ्गविधिप्रतिषेधश्च ॥९॥

तिङ्च कश्चिद्विधेयः कश्चित्प्रतिषेध्यः ।
पचति च पचति च पचतः । तःशब्दो
विधेयस्तिशब्दः प्रतिषेध्यः ॥

मग यामध्ये काय वरें अगोदर करावें ?
एकशेषाचा परत्वास्तव बाध करून अ-
ङ्गाच्या आश्रयानें प्राप्त झालेलें कार्य अगो-
दर करावें.

(वा.८) तिङन्ताचा द्वंद्वसमास झाल्या-
नंतर तेथें एकशेष होणार, याकरितां तिङ-
न्ताचा द्वंद्वसमास होतो असें अगोदर सांगि-
तलें पाहिजे.

या वार्तिकामध्ये जे दोन तिङ्शब्द घात-
लेले आहेत त्यांपैकीं एक तिङ् हा शब्द
निरर्थक आहे. 'समासे तिङ्समासवचनम्'
इतकेंच वार्तिककारांनीं बोलावें.

तिङ् हा शब्द निरर्थक नाही. वार्तिकामध्ये
दोन्ही तिङ्शब्द पाहिजे आहेत. त्यांचा अर्थ
असा की, तिङन्ताचा समास ज्या प्रकरणामध्ये
सांगितला आहे त्या प्रकरणामध्ये हा तिङ-
न्ताचा द्वंद्वसमास एकशेष होण्याकरितां सांगि-
तला पाहिजे.

(वा.९) शिवाय तिङन्तांचा एकशेष ज्या
ठिकाणीं होतो त्या ठिकाणीं एखाद्या तिङ्-
प्रत्ययाचें नवीन विधान केलें पाहिजे आणि
एखाद्या तिङ्प्रत्ययाचा निषेध केला पाहिजे;
उदा०— पचति च, पचति च, पचतः, या

१२. पचति येथें एका पच्चातूनें एक पचन-
क्रिया बोलली गेली. आणि एका तिप्प्रत्ययानें एक
कर्ता बोलला गेला. तेव्हां अशा अनेक क्रिया आणि
त्यांचे अनेक कर्ते दाखवावयाचे असल्यास पचति
पचति अशा अनेक तिङन्तांचा प्रयोग होऊं लागेल.

यदि पुनरसमास एकशेष उच्येत ।

असमासे वचनलोपः ॥१०॥

यद्यसमासे वचनलोपो वक्तव्यः ॥ ननु
चोत्पततैव वचनलोपं चोदिताः स्मः ।
द्विवचनबहुवचनविधिं द्वन्द्वप्रतिषेधं च
वक्ष्यति तदर्थं पुनश्चोद्यते ॥

द्विवचनबहुवचनविधिः ॥११॥

द्विवचनबहुवचनानि विधेयानि । वृक्षश्च
वृक्षश्च वृक्षौ । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च
वृक्षा इति ॥

ठिकाणीं एक शेष केल्यानंतर तस् हा तिङ्-
प्रत्यय होतो असें सांगितलें पाहिजे. आणि ति
या तिङ्प्रत्ययाचा लोप केला पाहिजे. आतां
पुनः जर समास न करितांच एकशेष होतो
असें म्हणावें तर—

(वा.१०) समास करण्याच्यापूर्वी एकशेष
झाला असतां त्यांतील सु वगैरे प्रत्ययांचा
लोप होतो असें म्हणावें लागेल. नाही तर त्या
प्रत्ययांचें श्रवण होईल.

हें येथें वार्तिककारांनीं पुनः कशाकरितां
सांगितलें आहे ? कारण आरंभींच सु वगैरे
प्रत्ययांचा लोप सांगितला पाहिजे; नाही तर
त्यांचें श्रवण होऊं लागेल असा दोष 'पृथक्
सर्वेषाम्' (वा.५) या वार्तिकामध्ये दिलेला
आहे.

येथें मुद्दाम फिरून त्या दोषाचा उल्लेख
करण्याचें कारण असें की, त्याच्याचसंबंधानें
द्विवचन आणि बहुवचन यांचा विधि आणि
द्वंद्वाचा निषेध सांगावयाचा आहे.

(वा.११) विभक्ति करून समास न करतांना
जर एकशेष केला तर द्विवचन आणि बहुवचन
हे उत्पन्न होतात असें म्हटलें पाहिजे; उदा० वृ-
क्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ, वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षाः.

तेथें पचतः असा एकशेष होणें इष्ट आहे. आणि
एकशेष द्वंद्व समासामध्ये विहित आहे व तिङ-
न्ताचा तर द्वंद्व सांगितलेला नाही. तेव्हां तिङ-
न्तांचा एकशेष होण्याकरतां सरूप अशा तिङन्तांचा
द्वंद्वसमास होतो असें वचन केलें पाहिजे.

द्वन्द्वप्रतिषेधश्च ॥१२॥

द्वन्द्वस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षा इति । चार्थे द्वन्द्वः [२.२.२९] इति द्वन्द्वः प्राप्नोति । नैष दोषः । अनवकाश एकशेषो द्वन्द्वं बाधियते । सावकाश एकशेषः । कोऽवकाशः । तिङन्तान्यवकाशः ॥

यदि पुनः पृथक्सर्वेषां विभक्त्यन्तानामेकशेष उच्येत । किं कृतं भवति । कश्चिद्वचनलोपः परिहृतो भवति ।

विभक्त्यन्तानामेकशेषे

विभक्त्यन्तानामेकशेषे विभक्त्यन्ता-

नामेव तु निवृत्तिर्भवति ।

एकविभक्त्यन्तानामिति तु पृथग्विभक्तिप्रतिषेधार्थम् ॥१३॥

एकविभक्त्यन्तानामिति तु वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । पृथग्विभक्तिप्रतिषेधार्थम् । पृथग्विभक्त्यन्तानां मा भूत् । ब्राह्मणाभ्यां च कृतं ब्राह्मणाभ्यां च देहि ॥

न वार्थविप्रतिषेधाद्युगपद्वचनाभावः ॥१४॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । अर्थविप्रतिषेधात् । विप्रतिषिद्धावेतावर्थौ कर्ता संप्रदानमित्यशक्यौ युगपन्निर्देष्टुम् । तयो-

(वा. १२) विभक्ति ज्ञाल्यानंतर समास न करतांना जर एकशेष होणार, तर त्या ठिकाणी त्या विभक्तिप्रत्ययान्त शब्दांचा प्राप्त झालेला द्वंद्वसमास होत नाही असें म्हटलें पाहिजे. कारण वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ, वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षाः, या ठिकाणीं दोन वृक्षशब्दांचा आणि तीन वृक्षशब्दांचा 'चार्थे द्वन्द्वः' (२।२।२९) या सूत्रानें द्वंद्वसमास प्राप्त होत आहे.

हा दोष येत नाही. कारण एकशेषाला कोठेही चारितार्थ्य नसल्यामुळे तो एकशेष द्वंद्वसमासाचा बाध करून अगोदर होईल.

पण एकशेषाला चारितार्थ्य आहे ना ? तें कोणतें बरें ?

क्रियापदांचा एकशेष ज्या ठिकाणीं होतो त्या ठिकाणीं एकशेषाला चारितार्थ्य आहे. तेव्हां अर्थातच द्वंद्वसमासाचा निषेध सांगितला पाहिजे.

बरें, आतां जर प्रत्येक शब्दाहून निरनिराळी विभक्ति करून समास करण्याच्या पूर्वीच एकशेष करावयाचा; परंतु तो विभक्ति सोडून फक्त प्रकृतिभागाचा न करतां विभक्त्यन्ताचा होतो, असा पक्ष घेतला तर काय होईल ?

हा पक्ष घेतला तर विभक्तीच्या लोपाबद्दल

वचन करावयास नको; आपोआपच त्याचा परिहार होत आहे. कारण विभक्त्यन्ताचा एकशेष केला म्हणजे जी इतरांची निवृत्ति होते ती विभक्त्यन्ताचीच होईल.

(वा. १३) हा पक्ष घेतला असतांना सूत्रामध्ये 'एकविभक्तौ' या पदाच्या ऐवजीं एकविभक्त्यन्तानाम् असें म्हटलें पाहिजे.

तें कशाकरितां ?

पृथक्विभक्त्यन्तांचा एकशेष होऊं नये याकरितां; उदा० 'ब्राह्मणाभ्यां च कृतं ब्राह्मणाभ्यां च देहि' या ठिकाणीं ब्राह्मणाभ्यां देहि या वाक्यामध्ये ब्राह्मणाभ्यां हे संप्रदान असल्यामुळे चतुर्थीविभक्त्यन्त आहे, आणि ब्राह्मणाभ्यां कृतं या वाक्यामध्ये ब्राह्मण हा कर्ता असल्यामुळे ब्राह्मणाभ्यां हे तृतीयान्त पद आहे.

(वा. १४) हा दोष येत नाही.

कां बरें ?

अर्थामध्ये विरोध आहे, म्हणून. एका वाक्यामध्ये ब्राह्मण हा कर्ता आहे आणि एका वाक्यामध्ये ब्राह्मण संप्रदान आहे. कर्ता आणि संप्रदान या दोन अर्थींचा एकदम एका शब्दानें निर्देश करणें अशक्य आहे. तेव्हां अर्थातच कर्ता आणि संप्रदान हे दोन अर्थ वि-

विप्रतिषिद्धत्वाद्युपपन्नं न भविष्यति ॥

अनेकार्थाश्रयश्च पुनरेकशेषः ॥१५॥

अनेकमर्थं संप्रत्याययिष्यामीत्येकशेष आरभ्यते ।

तस्मान्नैकशब्दत्वम् ॥१६॥

तस्मादेकशब्दत्वं न भविष्यति ॥ अयं तर्हि दोषः । कश्चिद्वचनलोपो द्विवचन- बहुवचनविधिर्द्वन्द्वप्रतिषेधश्चेति ॥

यदि पुनः प्रातिपदिकानामेकशेष

रुद्ध असत्यामुल्लेखे ते दोन अर्थ वक्त्याला एक- दम बोलतां येणार नाहीत.

(वा.१५) आणि हे एकशेषप्रकरण तर अनेक अर्थ एकदम बोलून दाखवितां यावेत या उद्देशाने केले आहे.

(वा.१६) तेव्हां एकंदरीत कर्ता आणि संप्र- दान दोन अर्थ दाखविणे हे काम एक ब्राह्मण शब्द उच्चारून भागत नसल्यामुळे तेथे एक- शेष होणारच नाही. तेव्हां कांहीं दोष येत नाही.

तर मग या पक्षीं असा दोष येता की, एक- शेष होऊन जो विभक्त्यन्त शब्द अवशिष्ट रा- हील त्यांतील विभक्तीचा लोप होतो असें म्ह- टले पाहिजे. आणि त्या शब्दाहून द्विवचन किंवा बहुवचन प्रत्यय उत्पन्न होतो असें म्ह- टले पाहिजे; तसाच एकशेष होण्याच्या पूर्वी द्वंद्वसमास होत नाही असा निषेधही पण या पक्षीं सांगितला पाहिजे.

आतां प्रत्येक शब्दाहून विभक्ति करण्याच्या पूर्वीच नुसत्या प्रातिपदिकांचाच एकशेष होतो असा पक्ष घेतला तर काय बरे होईल ?

हा पक्ष घेतला तर विभक्तीचा लोप सांगा- वयास नको.

१३. चतुर्थ्यन्ताचा शेष करून ब्राह्मणेभ्यः असें उच्चारिले तर यापासून संप्रदानाची प्रतीति होते पण कर्त्याची प्रतीति होत नाही. आणि तृती- यान्ताचा शेष करून ब्राह्मणैः असें म्हटले तर त्या- पासून कर्त्याची प्रतीति होते, पण संप्रदानाची प्रतीति होणार नाही. अर्थात् ज्या ठिकाणी एक शब्द अनेक अर्थ दाखविण्याविषयी समर्थ असेल त्या ठिकाणी

उच्येत । किं कृतं भवति । वचनलोपः परिहृतो भवति ।

प्रातिपदिकानामेकशेषे मातृमात्रोः

प्रतिषेधः सरूपत्वात् ॥१७॥

प्रातिपदिकानामेकशेषे मातृमात्रोः प्रति- षेधो वक्तव्यः । माता च जनयित्री माता- रौ च धान्यस्य मातृमातारः । किं कार- णम् । सरूपत्वात् । सरूपाणि ह्येतानि प्रातिपदिकानि ॥ किमुच्यते प्रातिपदिका-

परंतु विभक्ति उत्पन्न होण्याच्या पूर्वी नुसत्या प्रातिपदिकाचा एकशेष होतो असा पक्ष घेतला तर भिन्नभिन्न अर्थांच्या दोन मातृशब्दांचा एकशेष होत नाही असा निषेध केला पाहिजे; उदा० माता च मातारौ च मातृमातारः, येथे मातृ याचा अर्थ आई आणि मातारौ यांतील माता याचा धान्य मोजणारा असा अर्थ आहे.

मग येथे एकशेषाचा निषेध कशाकरितां केला पाहिजे ?

सरूप आहेत म्हणून; म्हणजे दोन्ही अर्थांचे नुसते मातृशब्द अगदीं सारखे आहेत. (जरी आई या अर्थाच्या मातृशब्दाचे द्विवचन मातारौ असें होतें आणि मोजणारा या अर्थाच्या मातृशब्दाचे द्विवचन मातारौ असें होतें. असा जरी फरक दिसतो तरी हा फरक प्रत्ययान्त रूपामध्ये आहे, नुसत्या प्रातिपदिकामध्ये नाही, आणि एकशेष तर नुसत्या प्रातिपदिकाचा होतो असा पक्ष आतांच तुम्हीं घेतला आहे.)

भिन्नभिन्न अर्थांच्या दोन मातृशब्दांचा एकशेष होत नाही असा निषेध 'प्रातिपदिकांचा

एकशेष होतो. प्रकृत स्थलीं तर एक शब्द अनेक अर्थांला दाखविण्याला समर्थ नसल्यामुळे येथे एक- शेष होणार नाही.

१४. येथे फक्त गुण (७।३।११०) झाला आहे. मोजणारा या अर्थाच्या मातृशब्दाला गुण होऊन दीर्घ (६।४।११) होतो. कारण तो वृत्प्रत्ययान्त आहे.

नामेकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्य इति न पुनर्यस्यापि विभक्त्यन्तानामेकशेषस्तेनापि मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । तस्यापि ह्येतानि कचिद्विभक्त्यन्तानि सरूपाणि । मातृभ्यां च मातृभ्यां चेति । अथ मतमेतद्विभक्त्यन्तानां सारूप्ये भवितव्यमेवैकशेषेणेति प्रातिपदिकानामेवैकशेषे दोषो भवति । एवं च कृत्वा चोद्यते ॥

हरितहरिणश्येतश्येनरोहितरोहिणानां
स्त्रियामुपसंख्यानम् ॥१८॥
हरितहरिणश्येतश्येनरोहितरोहिणानां

स्त्रियामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । हरितस्य स्त्री हरिणी । हरिणस्यापि हरिणी । हरिणी च हरिणी च हरिण्यौ । श्येतस्य स्त्री श्येनी । श्येनस्यापि श्येनी । श्येनी च श्येनी च श्येन्यौ । रोहितस्य स्त्री रोहिणी । रोहिणस्यापि रोहिणी । रोहिणी च रोहिणी च रोहिण्यौ ॥

न वा पदस्यार्थे प्रयोगात् ॥१९॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । पदस्यार्थे प्रयोगात् । पदमर्थे प्रयुज्यते विभक्त्यन्तं च पदम् । रूपं चेहाश्रीयते रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगम् ।

एकशेष होतो' या पक्षीं केला पाहिजे असें कां विचारतां ? 'विभक्त्यन्ताचा एकशेष होतो' या पक्षीं सुद्धां 'भिन्न भिन्न अर्थाच्या दोन मातृशब्दांचा एकशेष होत नाही' असा निषेध केला पाहिजे. कारण त्याच्यामध्ये देखील हे दोन मातृशब्द कांही ठिकाणीं विभक्ति करून देखील सरूपच कायम रहात आहेत; उदा० मातृभ्यां च मातृभ्यां च. (आई या अर्थाच्या मातृशब्दाचें मातृभ्याम् असेंच रूप होतें आणि मोजणारा या अर्थाच्या मातृशब्दाचें ही मातृभ्याम् असेंच रूप होतें.)

आतां त्याचें मत असेंच जर असेल की, मातृभ्यां याप्रमाणें विभक्त्यन्त रूपें ज्या ठिकाणीं सरूप कायम रहातील त्या ठिकाणीं एकशेष होणें इष्टच आहे तर मात्र मातृ या ठिकाणीं एकशेष होईल, हा दोष प्रातिपदिकांचा एकशेष होतो हा पक्ष घेणाऱ्यावरच येतो. अशा दृष्टीनें हें विचारलें आहे असें म्हणतां येतें.

(वा.१८) प्रातिपदिकांचा एकशेष होतो, हा पक्ष घेतला तर हरित आणि हरिण हीं प्रातिपदिकें विरूप असल्यामुळें, तसेंच रोहित रोहिण हींही प्रातिपदिकें विरूप असल्यामुळें त्यांहून स्त्रीप्रत्यय केला असतांना एकशेष झाला

१५. 'वर्णादनुदात्तात्तो०' (४।१।३९) यानें डीप् व तकाराला नकारादेश. हरिणस्य स्त्री अशा अर्थी

पाहिजे तो होणार नाही, याकरितां तेथें एकशेष होतो असें म्हटलें पाहिजे; उदा० हिरव्या रंगाची स्त्री ^{१५} हरिणी; हरिणाचीही स्त्री हरिणी; हरिणी च हरिणी च हरिण्यौ. तसेंच, श्येत वर्णाची स्त्री श्येनी; श्येनाचीही स्त्री श्येनी; श्येनी च श्येनी च श्येन्यौ. तसेंच रोहित वर्णाची स्त्री रोहिणी; रोहिणाचीही स्त्री रोहिणी; रोहिणी च रोहिणी च रोहिण्यौ.

(वा.१९) अथवा हा दोष येत नाही.

कां बरें ?

अर्थाचा बोध होण्याकरितां पदाचा प्रयोग करावा लागतो म्हणून. असें पहा की, कांहीं एक अर्थ दाखविण्याकरितां पदाचाच प्रयोग लोक करीत असतात, आणि पदसंज्ञा ही तर नुसत्या प्रातिपदिकाला न होतां विभक्त्यन्ताला होत आहे, आणि प्रातिपदिकाचा एकशेष होतो हा पक्ष घेतला तरी देखील सारखेपणा हा प्रातिपदिकांमध्ये पहावयाचा नाही. कारण सूत्रामध्ये पाणिनीनें रूप असा शब्द उच्चारला आहे. आणि अमक्या शब्दाचें रूप अमुकच आहे असा निश्चय लौकिक प्रयोगावांचून होणें अशक्य आहे. त्या लौकिक प्रयोगामध्ये सारखेपणा पहावयाचा असें गृहीत धरलें म्हणजे हरित धरलें म्हणजे हरित,

'पुयोगादा०' (४।१।४८) यानें डीप्.

तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे सरूपाण्येतानि ॥

अपर आह । न वा पदस्यार्थे प्रयोगात् । न वैष पक्ष एवास्ति प्रातिपदिकानामेकशेष इति । किं कारणम् । पदस्यार्थे प्रयोगात् । पदमर्थे प्रयुज्यते विभक्त्यन्तं च पदम् । रूपं चेहाश्रीयते रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगम् । तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे प्रातिपदिकानां प्रयोगो नास्ति ॥

अथानेन पक्षेणार्थः स्यात्प्रातिपदिका-

नामेकशेष इति । वाढमर्थः । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । एतेनैवाभिहितं सूत्रेण सरूपाणामेकशेष एकविभक्ताविति । कथम् । विभक्तिः सारूप्येणाश्रीयते । अनैमित्तिक एकशेषः । एकविभक्तौ यानि सरूपाणि तेषामेकशेषो भवति । क । यत्र वा तत्र वेति ॥

अथानेन पक्षेणार्थः स्याद्विभक्त्यन्तानामेकशेष इति । वाढमर्थः । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते ।

हरिण, अशीं प्रातिपदिके जरी विरूप असलीं तरी त्या दोहोंचेंही लौकिक प्रयोगामध्ये स्त्रीलिंगी हरिणी असें रूप सारखेंच दृष्टीस पडत आहे. तेव्हां येथें सूत्रानेंच एकशेष होण्याला कांहीं अडचण दिसत नाही.

या वार्तिकाचा अभिप्राय दुसऱ्या तऱ्हेनें वर्णन करतात—

प्रातिपदिकांचा एकशेष होतो हा पक्षच मुळीं येथें अस्तित्वांत नाही.

कां बरें ?

अर्थाचा बोध होण्याकरतां पदाचा प्रयोग करावा लागतो म्हणून. असें पहा की, कांहीं एक अर्थ दाखविण्याकरितां पदाचाच प्रयोग लोक करीत असतात, आणि पदसंज्ञा ही तर नुसत्या प्रातिपदिकाला न होतां विभक्त्यन्ताला होत आहे; आणि येथें तर सूत्रामध्ये पाणिनीनें रूप असा शब्द उच्चारला आहे, आणि अमक्या शब्दाचें रूप अमुकच आहे असा निश्चय लौकिक प्रयोगावांचून होणें अशक्य आहे. त्या लौकिक प्रयोगांमध्ये प्रातिपदिकांचा मुळीं प्रयोगच केला जात नाही. (तेव्हां सारखें रूप असणें हें जर एकशेषाचें निमित्त आहे आणि तें रूप तर लौकिक पदप्रयोगामध्ये पदाचेंच निश्चित केले जातें, तर हा त्या निमित्तानें होणारा एकशेष प्रातिपदिकांचा होतो असें कसें म्हणतां येईल ?)

आतां प्रातिपदिकांचा एकशेष होतो या

पक्षाचा कांहीं उपयोग आहे काय ?

चांगलाच उपयोग आहे.

तर मग प्रातिपदिकांचा एकशेष होतो असें वचन केलें पाहिजे कीं काय ?

तसें वचन करावयास नको.

पण सूत्रामध्ये तसा स्पष्ट शब्द असल्याशिवाय तसा अर्थ कसा धरतां येईल ?

‘सरूपाणामेकशेषः’ या सूत्रानेंच हा पक्ष सांगितला आहे.

तो कसा ?

तो असा की, सूत्रामध्ये एकविभक्तौ असें जें म्हटलें आहे, तें शब्दाचें सारूप्य कोठें आहे हें पाहण्याकरतां म्हटलें आहे. एकविभक्तौ हें एकशेषाचें निमित्त म्हणून उच्चारलें नाही; एकशेष हा अनिमित्तच आहे. म्हणजे एकंदर असा अर्थ होतो की, लौकिक प्रयोगामध्ये एक विभक्ति पुढें केली असतांना अर्थात् ज्या प्रातिपदिकांचें रूप सारखें दृष्टीस पडतें त्या प्रातिपदिकांचा एकशेष होतो. केव्हां तो होतो असें म्हणाल तर विभक्ति वगैरे कांहीं प्रत्यय पुढें असतांना असें त्याला कांहींच निमित्त नाही. वाढेल तेव्हां होतो. (तेव्हां प्रातिपदिके उच्चारल्याबरोबर त्यांचा एकशेष प्राप्त होतो.)

बरें आतां विभक्त्यन्ताचा एकशेष होतो या पक्षाचा कांहीं उपयोग आहे काय ?

चांगलाच उपयोग आहे.

एतदप्येतैनैवाभिहितं सूत्रेण सरूपाणामेकशेष एकविभक्ताविति । कथम् । नेदं पारिभाषिक्या विभक्तेर्ग्रहणम् । किं तर्हि । अन्वर्थग्रहणम् । विभागो विभक्तिरिति । एकविभागे यानि सरूपाणि तेषामेकशेषो भवतीति ॥ ननु चोक्तं कश्चिद्वचनलोपो द्विवचनबहुवचनविधिर्द्वन्द्वप्रतिषेधश्चेति । नैष दोषः । यत्तावदुच्यते कश्चिद्वचनलोपो द्विवचनबहुवचनविधिरिति । सहविवक्षा-

यामेकशेषः । युगपद्विवक्षायामेकशेषेण भवितव्यम् । न तर्हीदानीमिदं भवति वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षा इति । नैतत्सहविवक्षायां भवति । अथापि निदर्शयितुं बुद्धिरेवं निदर्शयितव्यम् । वृक्षौ च वृक्षौ च वृक्षौ । वृक्षाश्च वृक्षाश्च वृक्षाश्च वृक्षा इति ॥ यदप्युच्यते द्वन्द्वप्रतिषेधश्च वक्तव्य इति । नैष दोषः । अनवकाश एकशेषो द्वन्द्वं बाधिष्यते ।

तर मग विभक्त्यन्तांचा एकशेष होतो असें वचन केलें पाहिजे की काय ?

तसें वचन करावयास नको.

पण सूत्रामध्ये तसा स्पष्ट शब्द असल्या-
शिवाय तसा अर्थ कसा गृहीत धरतां येईल ?

हा पक्ष देखील 'सरूपाणामेकशेष' या सूत्रानेंच सांगितला आहे.

तो कसा ?

तो असा की, सूत्रामध्ये एकविभक्तौ असें जें म्हटलें आहे त्यामध्ये विभक्ति या शब्दानें विभक्तिसंज्ञा झालेल्या प्रत्ययांचे ग्रहण केलें आहे असें समजू नये, तर विभक्ति हा शब्द अन्वर्थ आहे. विभक्ति म्हणजे विभाग होय. म्हणजे एकंदर अर्थ असा होतो की, कर्ता, कर्म, वगैरे कोणत्याही एक विभागा-
मध्ये जीं सारखीं रूपे दृष्टीस पडतात त्यांचा एकशेष होतो.

पण या पक्षावर पूर्वी दोष दिलेच आहेत. ते असे की, जो विभक्त्यन्त शब्द एकशेष होऊन अवशिष्ट राहील त्यांतील विभक्तीचा लोप होतो आणि तेथें द्विवचन किंवा बहु-
वचन उत्पन्न होतें, आणि एकशेषाच्या पूर्वी द्वंद्वसमास होत नाही. या तीन गोष्टी मुद्दाम नवीन सांगायला लागतील.

हा दोष येत नाही. पूर्वीच्या विभक्तीचा लोप होतो, आणि तेथें द्विवचन किंवा बहु-

वचन करावें असें म्हटलें आहे त्यासंबंधानें आमचें म्हणणें असें की, एकशेष सह-
विवक्षा असतांना होतो. तेव्हां अनेक अर्थ एकदमच बोलावयाचे असतील तर एकशेष होणार. (म्हणजे दोन शब्द असतील तर आरंभींच प्रत्येकाहून एकवचन न होतां द्विवचन होणार. कारण प्रत्येक वृक्ष-
शब्दाचे दोन दोन वृक्ष असे अर्थ आहेत. तसेंच दोहोपेक्षां जास्त वृक्ष दाखवावयाचे असतील तर प्रत्येक वृक्षशब्दाचा तितका अर्थ होत असल्यामुळें आरंभींच प्रत्येक वृक्ष-
शब्दाहून बहुवचनप्रत्ययच उत्पन्न होणार आहे.)

तर मग आतां वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ, वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षाः असें बोलतां येणार नाही काय ?

सहविवक्षा असतांना असें बोलतां येणार नाही. तरी पण या एकशेषवृत्तीचा विग्रह दाखवावा असेंच जर तुमच्या मनांत असेल तर वृक्षौ च वृक्षौ च वृक्षौ, वृक्षाश्च वृक्षाश्च वृक्षाश्च वृक्षाः अशा रीतीनें विग्रह दाखवितां येईल.

आतां विभक्त्यन्तांचा एकशेष होतो असा पक्ष घेतला असतां एकशेष करण्याच्या पूर्वी प्राप्त झालेला द्वंद्वसमास होत नाही असा निषेध करावा लागेल असें जें म्हटलें आहे तोही दोष येत नाही. कारण एकशेष हा तेव्हां अर्थातच विभक्त्यन्तांचा एकशेष होतो हा पक्ष सिद्ध होतो.

१६. प्रातिपतिकाच्या अर्थाचे पोटविभाग जे कर्ता, कर्म, वगैरे ते विभक्तिप्रत्ययानें दाखविले जातात

ननु चोक्तं सावकाश एकशेषः कोऽवकाशः
तिङन्तान्यवकाश इति । न तिङन्तान्येक-
शेषारम्भं प्रयोजयन्ति । किं कारणम् ।
यथाजातीयकानां द्वितीयस्य पदस्य प्रयोगे
सामर्थ्यमस्ति तथाजातीयकानामेकशेषः ।
न च तिङन्तानां द्वितीयस्य पदस्य प्रयोगे
सामर्थ्यमस्ति । किं कारणम् । एका हि

क्रिया । एकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य
प्रयोगेण च भवितव्यमुक्तार्थानामप्रयोग
इति । यदि तर्ह्येका क्रिया द्विवचनबहु-
वचनानि न सिध्यन्ति । पचतः पचन्ति ।
नैतानि क्रियापेक्षाणि । किं तर्हि । साधना-
पेक्षाणि ॥

अथवा पुनरस्त्वेकविभक्ताविती ननु

अनवकाश असल्यामुळे तो द्वंद्वसमासाचा
बाध करून अगोदर होईल.

पण एकशेषाला द्वंद्वसमासावांचून इतर
ठिकाणीं चारितार्थ्य आहे ना ?

तें कोठें ?

क्रियापदांचा एकशेष ज्या ठिकाणीं होतो
त्या ठिकाणीं द्वंद्वसमासाची प्राप्ति नाही.
तेव्हां तेथें एकशेषाला चारितार्थ्य आहे.

पण क्रियापदाकरितां पाणिनीनें एकशेष
मुळीच केला नाही.

कां वरें ?

ज्या प्रकारच्या पदांपैकीं एका पदाचा
प्रयोग केला असतांना फिरून तसला दुसरा
अर्थ दाखविण्याकरितां दुसऱ्या पदाचा प्रयोग
करतां^{१७} येतो, तशा प्रकारच्या पदांचाच एक-
शेष होत असतो आणि क्रियापदासंबंधानें
पाहिलें तर कांहीं एक क्रिया दाखविण्या-
करितां एका क्रियापदाचा प्रयोग केला अस-
तांना फिरून तशा प्रकारची क्रिया दाख-
विण्याकरितां फिरून त्याच क्रियापदाचा दुस-
ऱ्यांदा प्रयोग करतां येत नाही.

क्रियापदाच्यासंबंधानें असा जो फरक
दृष्टीस पडतो त्याचें कारण काय ?

१७. घट, पट, वगैरे द्रव्यवाचक शब्दासंबंधानें
घटरूपी अर्थ दाखविण्याकरितां घटशब्दाचा प्रयोग
केला असतां फिरून दुसरा घटरूपी अर्थ दाखविण्या-
करितां दुसऱ्यांदा घटशब्दाचा प्रयोग करतां येतो.
कारण एका घटशब्दापासून एकच घटरूपी अर्थ
मनांत येतो. एकदम दोन अर्थ मनांत येत नाहीत.

१८. जसें मधमाशांनीं अनेक पुष्परस एकत्र
साठवून मध तयार केला जातो, त्या मधामध्ये व-
स्तुतः अनेक रस आहेत, पण ते भिन्नभिन्न रूपांनीं

कारण असें की, क्रिया ही सर्व एक
असल्यामुळे ती एका क्रियापदानें उक्त
झाल्यानें पुनः तेथें दुसऱ्या क्रियापदाचा
प्रयोग करितां येत नाही. कारण जो अर्थ
कोणत्याही शब्दानें उक्त होतो त्या अर्थीं
फिरून शब्दाचा प्रयोग होत नाही असा
न्याय आहे.

अशा रीतीनें क्रिया जर एकच असेल तर
पचतः, पचन्ति, असें जें क्रियापदांमध्ये द्वि-
वचन आणि बहुवचन झालेलें दृष्टीस पडतें
तें सिद्ध होणार नाही.

क्रियापदामध्ये जें द्विवचन किंवा बहु-
वचन झालेलें असतें तें क्रियाचें द्वित्व किंवा
बहुत्व दाखविण्याकरितां केलेलें आहे असें
समजूं नये. क्रियेची जीं कर्ता, कर्म, हीं साधनें
त्यांची संख्या दाखविण्याकरितां क्रियापदामध्ये
एकवचन, द्विवचन आणि बहुवचन केलें
जातें.

अथवा अनेक शब्दांच्या समुदायाहून एक
विभक्ति केली असतांना त्या शब्दांमध्ये एक-
शेष होतो, असा पक्ष घेतला तरी हरकत
नाहीं.

पण असा पक्ष घेतां येत नाही. कारण

अनुभवांत येत नाहीत, तर मध या एका स्वरूपांत
एकवट होऊनच ते सर्व रस प्रतीत होतात, ही गोष्ट
अनुभवसिद्ध आहे; तसें एका तिङन्ता-(क्रियापदा-)
पासून अनेक क्रिया भिन्नभिन्न रूपांनीं मनांत येत
नसून क्रिया या एका स्वरूपांत एकवट होऊनच त्या
सर्व क्रिया मनांत येतात, असाच क्रियापदाचा स्व-
भाव आहे. तेव्हां एका क्रियापदानेंच सर्व उक्त
झाल्यानें फिरून तसलें क्रियापद घालण्याचें प्रयो-
जनच रहात नाही.

चोक्तमेकविभक्ताविति चेन्नाभावाद्धि-
भक्तेरिति । नैष दोषः । परिहृतमे-
तत् । अर्थवत्प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिक-
संज्ञा भविष्यतीति । ननु चोक्तं नियमान्न
प्राप्नोति अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं
नियमार्थमिति । नैष दोषः । तुल्यजाती-
यस्य नियमः । कश्च तुल्यजातीयः ।
यथाजातीयकानां समासः । कथंजातीय-

कानां समासः । सुबन्तानाम् ॥

सर्वत्रापत्यादिषूपसंख्यानम् ॥२०॥

सर्वेषु पक्षेष्वपत्यादिषूपसंख्यानं कर्त-
व्यम् । भिक्षाणां समूहो भैक्षमिति ॥ सर्व-
त्रेत्युच्यते प्रातिपदिकानां चैकशेषे सिद्धम् ।
अपत्यादिष्वित्युच्यते बह्वश्चापत्यादयः ।
गर्गस्यापत्यं बहवो गर्गाः । एका प्रकृति-
र्बह्वश्च यञः । असारूप्यादेकशेषो न

समुदायाहून एक विभक्तिं कर्तां येत नाहीं,
असें मागे (वा.४) सांगितलें आहे.

हा दोष येत नाहीं. कारण याचा परिहार
पूर्वीच केला आहे. कारण समुदाय अर्थवान्
असल्यामुळे त्याला 'अर्थवदधातुः' (१।२।
४५) या सूत्रानें प्रातिपदिकसंज्ञा होईल.

पण अर्थवान् अशा समुदायाला जर
प्रातिपदिकसंज्ञा होय तर समासालाच होय,
अशा रीतीने नियम होत असल्यामुळे अनेक
शब्दांच्या समुदायाला प्रातिपदिक संज्ञेची
प्राप्ति येत नाहीं.

हा दोष येत नाहीं. कारण तो नियम
समासासारखा जो समुदाय असेल त्याच्या
संबंधानेंच तो लागू होईल.

समासासारखा तो समुदाय कोणता ?

जशा प्रकारच्या शब्दांचा समास होतो
तशा प्रकारच्या शब्दांचा जो समुदाय तोच
समासासारखा समुदाय होय.

समास कशा प्रकारच्या शब्दांचा होत
असतो ?

सुबन्त अशा पदांचा समास होत असतो.
(तेव्हां नुसत्या प्रातिपदिकांचा समुदाय हा
सुबन्तांचा समुदाय नसल्यामुळे नियमानें
त्याची व्यावृत्ति होणार नाहीं. तेव्हां त्याला
प्रातिपदिकसंज्ञा होऊन त्याहून विभक्ति कर्तां

येईल. तेव्हां समुदायाहून एक विभक्ति पुढें
असतांना एकशेष होतो हा पक्ष घेतला
असतां कांहीं हरकत दिसत नाहीं.)

(वा.२०) सर्वपक्षीं अपत्य वगैरे अर्थांला
दाखविणारे प्रत्यय पुढें असतांना प्रकृतिभूत
शब्दांचा एकशेष होतो असें म्हणावें; उदा०
भिक्षाणां समूहो भैक्षम्. (येथें भिक्षा भिक्षा
भिक्षा आम् याहून समूह या अर्थी अण्
प्रत्यय केल्यानंतर 'सुपोधातुः' (२।४।७१) या
सूत्रानें आम् या विभक्तिप्रत्ययाचा लुक् होत
असल्यामुळे विभक्ति पुढें नाहीं. म्हणून एक-
शेष होणार नाहीं.

या वार्तिकामध्ये सर्वपक्षीं असें म्हटलें
आहे. परंतु विभक्ति करण्यापूर्वीच प्रातिपदि-
कांचा एकशेष होतो असा पक्ष घेतला अस-
तांना भैक्षम् हें उदाहरण सहजच सिद्ध होत
आहे. तसेंच 'अपत्य वगैरे अर्थांला दाखवि-
णारे प्रत्यय पुढें असतांना' असें वार्तिकामध्ये
म्हटलें आहे. पण ते अपत्य वगैरे अर्थच जेथें
बहुत दाखवावयाचे असतील तेथें एकशेष
होणार नाहीं; उदा०— गर्गाः. गर्गांचीं बहुत
अपत्ये असा याचा अर्थ आहे. येथें एक
गर्गशब्द व त्याच्यापुढें अपत्यार्थांला
दाखविणारे प्रत्यय बहुत म्हणजे गर्ग — य य
य असे तीन आहेत. येथें गर्ग हा शब्द

१९. तेव्हां वार्तिकामधील सर्वत्र (सर्वपक्षीं) हा
शब्द बरोबर नाहीं.

२०. तेव्हां वार्तिकामधील अपत्यादिषु (अपत्य

वगैरे अर्थांला दाखविणारे प्रत्यय पुढें असतांना) हें
म्हणणेंही बरोबर दिसत नाहीं. कारण अपत्य बहुत
असतील तेथील दोषाचें निराकरण होत नाहीं.

प्राप्नोति । ननु च यथैव बहवो यञ् एवं प्रकृतयोऽपि बह्वयः स्युः । नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात् । गर्गाः वत्साः विदाः उर्वा इति । अञ्यो बहुषु यञ्यो बहुष्वित्युच्यमानो लुप्त प्राप्नोति । मा भूदेवम् । अञन्तं यद्वहुषु यञन्तं यद्वहुष्वित्येवं भविष्यति । ननु चोक्तं नैवं शक्यमिह हि दोषः स्यात्काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा

इति । नैष दोषः । लौकिकस्य तत्र गोत्रस्य ग्रहणं न चैतल्लौकिकं गोत्रम् ॥ अथवा पुनरस्त्वेका प्रकृतिर्वहवश्च यञः । ननु चोक्तमसारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोतीति । सिद्धं तु समानार्थानामेकशेषवचनात् ॥२१॥

सिद्धमेतत् । कथम् । समानार्थानामेकशेषो भवतीति वक्तव्यम् ॥ यदि समा-

तीन वेळ नसल्यामुळे ते तीन शब्द सरूप होत नाहीत. त्यामुळे एकशेष होणार नाही.

या ठिकाणीं प्रत्यय जसा तीन वेळ उच्चारला आहे तशी त्याची प्रकृति जो गर्गशब्द तोही तीन वेळां उच्चारला म्हणजे गर्ग-य, गर्ग-य, गर्ग-य, अशा रीतीने हे शब्द सरूप होत आहेत.

असें करणें शक्य नाही. कारण अशी कल्पना करून एकशेष करतां आला तरी गर्गाः, वत्साः, विदाः, उर्वाः, या ठिकाणीं दोष येतोच. तो असा की, 'बहुत अपत्य या अर्थाला दाखविणारा जो यञ्प्रत्यय व बहुत अपत्य या अर्थाला दाखविणारा जो अञ्प्रत्यय त्याचा लुक् होतो' असा 'यञञोश्च' (२।४।६४) या सूत्रानें सांगितलेला लुक् होणार^{२२} नाही.

तशा अर्थानें लुक् झाला नाही तरी न होऊं दे. त्या सूत्राचा अर्थ असा की, बहुत अपत्य या अर्थाला दाखविणारा जो यञ्प्रत्ययान्त शब्द तसाच बहुत अपत्य या अर्थाला दाखविणारा जो अञ्प्रत्ययान्त शब्द त्यांतील यञ् आणि अञ् या प्रत्ययांचा लुक् होतो, असा त्या सूत्राचा अर्थ घेतला असतांना गर्गाः वगैरे उदाहरणांमध्ये लुक् होईल असा अर्थ घेणें शक्य नाही. कारण

तसा अर्थ घेतला तर काश्यपशब्दामधील अञ्प्रत्ययाचा लुक् होऊं लागेल. येथें काश्यपाच्या (काश्यपाशीं) प्रतिकृति असा^{२३} अर्थ आहे.

हा दोष येत नाही. कारण ज्या गोत्र या अर्थाला दाखविणाऱ्या यञ् आणि अञ्प्रत्ययांचा लुक् सांगितला आहे. तें गोत्र तेथें लौकिक घेतलें आहे आणि काश्यप हें गोत्र लौकिक नव्हे. हें प्रवराध्यायप्रसिद्ध असल्यामुळे शास्त्रीय आहे.

अथवा एक गर्गशब्द आणि यञ् प्रत्यय तीन तीन असे घेतले तरी हरकत नाही.

पण असे घेतले असतां गर्गशब्द हा तीन ठिकाणीं नसल्यामुळे सारूप्य होत नाही, त्यामुळे एकशेष होणार नाही, असें आतांच सांगितलें आहे ना ?

(वा.२१) हें सिद्ध होत आहे.

तें कसे ?

ते असें की, ज्याचा अर्थ सारखा आहे ते शब्द जरी सारखे नसतील तरी त्यांचा एकशेष होतो.

अर्थ सारखा असतांना एकशेष होतो असें जर म्हटलें तर अक्षाः, पादाः, माघाः, या ठिकाणीं एकशेष कसा करतां येईल ? (कारण येथें अक्ष अक्ष अक्ष असे तीन अक्षशब्द

२१. गर्ग, य आणि पुढील दोन य शब्द हे तीन शब्द प्रत्येकीं गर्गांचे अपत्य या अर्थाला दाखवीत असल्यानें समानार्थक आहेत तरी सरूप नसल्यानें एकशेष होणार नाही.

२२. कारण 'गर्ग, य' या विशिष्ट समुदायाचा

एकशेष झाल्यामुळे त्या समुदायाला 'गर्गांचीं बहुत अपत्ये' इतका अर्थ येईल, परंतु त्यांतील नुसत्या प्रत्ययाला 'बहुत अपत्ये' हा अर्थ येणार नाही.

२३. याच सूत्रावरील मागील टीप ४ पहा.

नार्थानामेकशेष उच्यते कथमक्षाः पादाः
माषा इति ।

नानार्थानामपि सरूपाणाम् ॥२२॥

नानार्थानामपि सरूपाणामेकशेषो व-
क्तव्यः ॥

एकार्थानामपि विरूपाणाम् ॥२३॥

एकार्थानामपि विरूपाणामेकशेषो व-
क्तव्यः । वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्र-
दण्डौ कुटिलदण्डाविति वा ॥

स्वरभिन्नानां यस्योत्तरस्वरविधिः ॥२४॥

निरनिराळ्या तीन अर्थांचे आहेत.)

(वा. २२) अर्थ सारखा नसला तरी जे
शब्द सारखे आहेत त्यांचाही पण एकशेष
होतो.

(वा. २३) एकाच अर्थाचे जे शब्द ते जरी
स्वतः सारखे नसतील तरी त्यांचा एकशेष
होतो असें म्हणावे; उदा०—वक्रदण्ड आणि कु-
टिलदण्ड या दोन शब्दांचा एकशेष होऊन
वक्रदण्डौ असें किंवा कुटिलदण्डौ असें रूप
होते.

(वा. २४) ज्या शब्दांचीं अक्षरें सारखीं
असून उदात्त वगैरे स्वर मात्र निरनिराळे
असतील त्या शब्दांमध्ये एकशेष जो एक शब्द
राहतो तो असा राहतो की ज्यामधील उदात्त
वगैरे स्वर अष्टाध्यायीमध्ये पुढील सूत्रानें
झालेला आहे; उदा०—अक्षश्च अक्षश्च अक्षौ,
मीमांसकश्च मीमांसकश्च मीमांसकौ. (येथें अक्ष
व मीमांसक हे शब्द जर निरनिराळ्या स्वरांचे
घेतले तर त्यांपैकीं एका अक्षशब्दामध्ये स
या प्रत्ययाला 'आद्युदात्तश्च' (३।१।३) या
सूत्रानें उदात्त झालेला आहे. आणि दुसऱ्या
अक्षशब्दामध्ये 'जित्यादिर्नित्यम्' (६।१।९७)
या सूत्रानें आदि उदात्त झाले आहे. हें सूत्र
अष्टाध्यायीमध्ये 'प्रत्ययः' या सूत्राच्यापुढें घात-
लें आहे. म्हणून आद्युदात्त अक्ष शब्द शिल्लक

स्वरभिन्नानां यस्योत्तरस्वरविधिस्तस्यै-
कशेषो वक्तव्यः । अक्षश्चाक्षश्च अक्षौ ।

मीमांसकश्च मीमांसकश्च मीमांसकौ ॥

इह कस्मान्न भवति । एकश्चैकश्च द्वौ
च द्वौ चेति ।

संख्याया अर्थसंप्रत्ययादन्यपदार्थ-
त्वाच्चाेकशेषः ॥२५॥

संख्याया अर्थसंप्रत्ययादेकशेषो न
भविष्यति । न ह्येकावित्यनेनार्थो गम्यते ।
अन्यपदार्थत्वाच्च संख्याया एकशेषो न भ-

राहतो. तसेंच एका मीमांसकशब्दामध्ये लिति
(६।३।१९३) या सूत्रानें स या अक्षरामधील
अकार उदात्त झालेला आहे, आणि दुसऱ्या
मीमांसकशब्दामध्ये 'जित्यादि' (६।१।९७)
या सूत्रानें मी या अक्षरांतील ईकार उदात्त झा-
लेला आहे. आणि अष्टाध्यायीमध्ये पाणिनीनं
'जित्यादिर्नित्यम्' हें सूत्र 'लिति' या सूत्राच्या
पुढें घातलें आहे. तेव्हां येथें आद्युदात्त
मीमांसकशब्द शिल्लक राहतो.)

आतां दोन एक शब्दांचा एकशेष करून
एकौ असें रूप दोन या अर्थी कां होत नाहीं ?
तसेंच प्रत्येकीं दोन या अर्थाचे दोन द्विशब्द
घेऊन त्यांमध्ये एकशेष करून द्वाः असें
रूप चार या अर्थी कां होत नाहीं ?

(वा. २५) संख्यावाचकांचा एकशेष केला
असतां त्यापासून विवक्षित अर्थाचा बोध होत
नाहीं म्हणून तेथें एकशेष होत नाही. कारण
असें पाहा की, लोकांमध्ये एकौ आणि द्वाः
असा शब्द उच्चारला असतां त्यापासून दोन
आणि चार हा अर्थ मनांत येत नाही. शिवाय
निराळ्या शब्दापासून तो अर्थ मनांत येत
असल्यामुळे तेथें एकशेष होणार नाही. कारण
एक आणि एक म्हणजे दोन असा अर्थ
तेथें विवक्षित आहे, तसाच दोन आणि दोन
म्हणजे चार असा अर्थ तेथें विवक्षित आहे; ती

दोन द्विशब्दांचा एकशेष करूनच द्विवचन झाले
आहे' असें गृहीत धरून त्या द्वौ याप्रमाणें एकशेषानें
'एकौ' असें रूप कां होत नाही, असें विचारलें आहे.

२४. याच सूत्रावरील मागील टीप २ पहा.

२५. 'द्विवचन व बहुवचन हे एकशेष केल्या-
वांचून कोठेही होत नाहीत. द्वौ या ठिकाणीं सुद्धां

विष्यति । एकश्चैकश्चेत्यस्य द्वावित्यर्थः । द्वौ च द्वौ चेत्यस्य चत्वार इत्यर्थः ॥ नैतौ स्तः परिहारौ । यत्तावदुच्यते संख्याया अर्थासंप्रत्ययादिति । अर्थासंप्रत्ययेऽप्येकशेषो भवति । तद्यथा । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । न चोच्यते वृद्धयुवानाविति भवति चैकशेषः । यदप्युच्यतेऽन्यपदार्थत्वाच्चेति । अन्यपदार्थेऽप्येकशेषो भवति ।

तद्यथा । विंशतिश्च विंशतिश्च विंशती इति । तयोश्चत्वारिंशदित्यर्थः ॥ एवं तर्हि नेमौ पृथक्परिहारौ । एकपरिहारोऽयम् । संख्याया अर्थासंप्रत्ययादन्यपदार्थत्वाच्चेति । यत्र ह्यर्थासंप्रत्यय एव वान्यपदार्थतैव वा भवति तत्रैकशेषो गार्ग्यौ विंशती इति यथा ॥ अथवा नेम एकशेषशब्दाः । यदि तर्हि नेम एकशेषशब्दाः समुदायशब्दास्तर्हि भवन्ति ।

दोन आणि चार ही विवक्षित संख्या द्वौ आणि चत्वारः या स्वतंत्र पदापासून मनांत येत आहे.

एकौ असा एकशेष न होण्याला जीं हीं दोन उत्तरें दिलीं आहेत तीं बरोबर दिसत नाहीत. त्यांपैकीं पहिलें जें उत्तर दिलें आहे की, एकौ या शब्दापासून दोन या संख्येचा बोध होत नाही. परंतु लोकामध्ये विवक्षित अर्थाचा बोध होत नसला तरी देखील एकशेष होत असतो; उदा०— गार्ग्य आणि गार्ग्यायण यांमध्ये एकशेष होऊन गार्ग्यौ असें रूप होतें. त्या गार्ग्यौ या शब्दापासून 'वृद्ध म्हणजे गार्ग्य, युवा म्हणजे गार्ग्यायण' या दोघांचा सहज रीतीनें बोध होत नाही. तथापि तेथें गार्ग्यौ असा एकशेष झालेला दृष्टीस पडतो. तसेंच दुसरें जें उत्तर दिलें आहे की, विवक्षित अर्थाचा बोध दुसऱ्या पदापासून होत असल्यामुळे तेथें एकशेष होत नाही हेंही उत्तर बरोबर नाही. कारण विवक्षित अर्थाचा बोध दुसऱ्या पदापासून होत असूनही कांहीं ठिकाणीं एकशेष झालेला दृष्टीस पडतो; उदा० — दोन विंशतिशब्दांचा एकशेष होऊन विंशती असें रूप होतें. त्याचा अर्थ असा चाळीस असा विवक्षित आहे. त्या चाळीस या अर्थाचा बोध चत्वार-

विंशत् या निराळ्या शब्दापासून होत आहे.

तर मग हीं उत्तरें निरनिराळीं आहेत असें समजून नये. हीं दोन्ही कारणें मिळून एकच उत्तर होय. तें असें की, एकौ या पदापासून विवक्षित दोन या संख्येचा बोध होत नाही. आणि त्या दोन या विवक्षित संख्येला दाखविणारें द्वौ हें पद आहे. म्हणून एकौ असा एकशेष होत नाही. या दोहोपैकीं, ज्या ठिकाणीं नुसतें एकच असेल म्हणजे विवक्षित अर्थाचा एकशेष केलेल्या पदापासून बोध होत नाही एवढेंच असेल, किंवा विवक्षित अर्थाचा दाखविणारें दुसरें पद आहे एवढेंच असेल, तर त्या दोन्ही ठिकाणीं एकशेष होतो; उदा०—गार्ग्यौ विंशती.

अथवा द्वौ, त्रयः, हीं रूपे एकशेषानें झालेलीं नव्हेत.

जर दोन या अर्थी द्वौ हें रूप एकशेषानें झालेलें नसेल म्हणजे दोघांचा समुदाय हा द्विशब्दाचा मूलचाच अर्थ असेल तर द्वि हा समुदायवाचक शब्द होईल.

मग तसें झालें असतां काय दोष येईल ?

दोष असा येईल की, द्वि, त्रि, शब्दांवरून एकवचन होऊं लागेल. कारण समुदाय हा एकच अर्थ धरला जातो; जसें यूथं, शतं, वनम्. हे समुदायवाचक शब्द एकवचना-

२६. 'एकौ' असा एकशेष कां होत नाही असें विचारणाऱ्याच्या मनांतील दृष्टान्त बरोबर नाही असें

येथून भाष्यकार दाखवीत आहेत.

तत्र को दोषः । एकवचनं प्राप्नोति । एकार्था हि समुदाया भवन्ति । तद्यथा । यूथम् शतम् वनमिति ॥ सन्तु तर्ह्येकशेषशब्दाः । किंकृतं सारूप्यम् । अन्योन्यकृतं सारूप्यम् । सन्ति पुनः केचिदन्येऽपि शब्दा येषामन्योन्यकृतो भावः । सन्तीत्याह । तद्यथा । माता पिता भ्रातेति ॥ विषम उपन्यासः । सकृदेते शब्दाः प्रवृत्ता अपायेष्वपि वर्तन्ते । इह पुनरेकेनाप्यपाये न भवति चत्वार इति ॥ अन्यदिदानीमेतदु-

च्यते सकृदेते शब्दाः प्रवृत्ता अपायेष्वपि वर्तन्त इति । यत्तु भवानस्मांश्चोदयति सन्ति पुनः केचिदन्येऽपि शब्दा येषामन्योन्यकृतो भाव इति तत्रैतेऽस्माभिरुपन्यस्ताः । तत्रैतद्भवानाह सकृदेते शब्दाः प्रवृत्ता अपायेष्वपि वर्तन्त इति । एतच्च वार्त्तम् ।

एकैको नोद्यन्तुं भारं शक्नोति यत्कथं तत्र ।

एकैकः कर्ता स्यात्सर्वे वा स्युः कथं युक्तम् ॥

नतच दृष्टीस पडतात.

तर मग द्वौ, त्रयः, हीं रूपें एकशेष होऊनच सिद्ध झालेलीं आहेत असेंच असूं दे.

पण तेथें सारूप्य कसें ?

(दोन एकशब्द घेऊन एकशेष करून द्वौ असें रूप होतें असें गृहीत धरलें असतां एकशब्द लुप्त झालेला आहे आणि द्विशब्द राहिलेला आहे. तेव्हां लुप्त आणि अवशिष्ट यांमध्ये सारखेपणा नाही.

येथें सारखेपणा दोन द्विशब्दाचा एकमेकांमुळें आलेला आहे. (म्हणजे द्वौ हे जें एकशेषानें रूप सिद्ध होतें तेथें मूळ दोन एकशब्द न घेतां दोन द्विशब्दच ध्यावयाचे आहेत. त्या दोन द्विशब्दांपैकीं प्रत्येकाला दुसऱ्या जवळच्या द्विशब्दामुळेंच दोन असा अर्थ आलेला आहे. म्हणजे एकंदर तेथें दोनच असा अर्थ होतो. चार नाही.)

पण अशा तऱ्हेचें लोकांमध्ये दुसरें कांहीं शब्द आहेत काय की ज्यांचा अर्थ एकमेकांवर अवलंबून आहे ?

असे शब्द आहेत; उदा०—माता, पिता, भ्राता.

हा दृष्टान्त बरोबर नाही. कारण माता वगैरे हे शब्द पुत्र वगैरे दुसऱ्या अर्थांमुळेंच आपल्या अर्थाला दाखवितात हें खरें, परंतु एकदा ते माता वगैरे शब्द आपल्या अर्थाचे दर्शक झाले म्हणजे मागून त्या पुत्र वगैरे

अर्थांचा वियोग झाला तरी देखील ते आपल्या अर्थाला दाखवितच असतात, आणि संख्यावाचक शब्दांविषयीं पाहिलें तर चारांतील एखाद्याचा वियोग झाला तरी देखील तेवढ्यानें त्याला चार असें म्हणतां येत नाही.

हे तुम्ही आतां निराळेंच बोलत आहांत की माता वगैरे शब्द पुत्र वगैरेंचा वियोग झाला तरी देखील आपल्या अर्थाला दाखवीत असतातच म्हणून हा विचार निराळा. प्रकृत तुम्हीं आम्हांला जो प्रश्न केला की, असे कांहीं दुसरे शब्द आहेत काय की ज्यांचा अर्थ एकमेकांवर अवलंबून राहतो ? त्या प्रश्नाचें उत्तर म्हणून आम्ही माता, पिता वगैरे शब्द दाखविले आहेत. तेव्हां हा आमचा दृष्टान्त बरोबरच आहे. तेथें तुम्हीं निराळेंच कांहींतरी वैलक्षण्य दाखविलें की, माता वगैरे शब्द पुत्र वगैरेंचा वियोग झाला तरी देखील आपल्या अर्थाला दाखवितात. हें वैलक्षण्य दाखविणें येथें अगदीं निष्फल होय.

अथवा आम्ही दुसरा दृष्टान्त देतो.

एखादें मोठें ओझें अनेक लोक मिळून उचलतात. त्या ठिकाणीं प्रत्येकाला तो भार उचलण्याचें सामर्थ्य नाही. अशा ठिकाणीं त्या उचलणें या क्रियेचा कर्ता प्रत्येक मनुष्य समजावा, किंवा ते सगळे मिळून समजावे,

कारणमुद्यमनं चेन्नोद्यच्छति चान्तरेण
तत्तुल्यम् ।

तस्मात्पृथक्पृथक्ते कर्तारः सव्यपे-
क्षास्तु ॥

प्रथममध्यमोत्तमानामेकशेषोऽसरू-
पत्वात् ॥२६॥

प्रथममध्यमोत्तमानामेकशेषो वक्तव्यः ।
पचति च पचसि च पचथः । पचसि च
पचामि च पचावः । पचति च पचसि च
पचामि च पचामः । किं पुनः कारणं न
सिध्यति । असरूपत्वात् ॥

द्विवचनबहुवचनाप्रसिद्धिश्चैकार्थत्वात्
॥२७॥

द्विवचनबहुवचनयोश्चाप्रसिद्धिः । किं

यांत योग्य काय आहे ? उचलणें ही क्रिया
कर्तृत्व येण्याला कारणीभूत असेल तर प्रत्ये-
काला त्याच्यासारख्या दुसऱ्या मनुष्याच्या
साहाय्यावांचून ती क्रिया करतां येत नाहीं.
अशा रीतीने त्यांचें कर्तृत्व जरी परस्परांवर
अवलंबून आहे तरी देखील तेथें प्रत्येकाला
कर्तृत्व मानलें जातें. त्याप्रमाणेंच द्वौ, त्रयः, या
एकशेष केलेल्या उदाहरणांमध्ये मूळच्या
अनेक शब्दांचा अर्थ परस्परांवर अवलंबून
आहे असें समजावें.

(वा. २६) प्रथमपुरुषी, मध्यमपुरुषी आणि
उत्तम पुरुषी प्रत्ययान्ताचा एकशेष होतो असें
म्हणावें; उदा० पचति आणि पचसि यांचा
एकशेष होऊन पचथः असें होतें. तसेंच पचसि
आणि पचामि यांचा एकशेष होऊन पचावः
असें होतें. तसेंच पचति पचसि आणि
पचामि यांचा एकशेष होऊन पचामः असें
होतें.

पण या उदाहरणांमध्ये सूत्रानेंच एकशेष
कां वरें होणार नाहीं ?

ते प्रत्यय सरूप नाहीत म्हणून.

(वा. २७) एकशेष केल्यानंतर त्या शब्दाच्या
पुढे जे द्विवचन किंवा बहुवचन केलें जातें ते
करतां येणार नाहीं.

कारणम् । एकार्थत्वात् । एकोऽयमवशि-
ष्यते तेनानेन तदर्थेन भवितव्यम् । किम-
र्थेन । यदर्थ एकः । किमर्थश्चैकः । एक
एकार्थः ॥ नैकार्थ्यम् । नायमेकार्थः । किं
तर्हि । द्वर्थो बहुर्थश्च ।

नैकार्थ्यमिति चेदारम्भानर्थक्यम्

॥२८॥

नैकार्थ्यमिति चेदेकशेषारम्भोऽनर्थकः
स्यात् ॥ इह हि शब्दस्य स्वाभाविकी
वानेकार्थता स्याद्वाचनिकी वा । तद्यदि
तावत्स्वाभाविकी

अशिष्य एकशेष एकेनोक्तत्वात्

॥२९॥

अशिष्य एकशेषः । किं कारणम् ।

तें कां वरें ?

एकच अर्थ आहे म्हणून. एकशेष केल्या-
नंतर एकच शब्द अवशिष्ट राहतो तेव्हां तो
तेवढ्याच अर्थाला दाखवील.

केवढ्या अर्थाला दाखवील ?

तो मूळचा शब्द जेवढ्या अर्थाचा आहे
तेवढ्याच अर्थाला दाखवील.

मूळचा केवढ्या अर्थाचा आहे ?

एक शब्द मूळचा एकच अर्थ प्रतिपादन
करणारा आहे.

या ठिकाणीं एक अर्थ आहे असें म्हणतां
येत नाहीं.

मग काय ?

हा अवशिष्ट राहिलेला एक शब्द एकच
अर्थ प्रतिपादन करतो असें नाहीं. तर तो दोन
किंवा बहुत अशा अर्थांचें प्रतिपादन करतो.

(वा. २८) अवशिष्ट राहिलेला एक शब्द
एकाच अर्थाचें प्रतिपादन करीत नाहीं असें
असेल तर एकशेष सांगणारें हें सूत्रच मुळीं
निरर्थक होईल. कारण या अवशिष्ट राहिलेल्या
शब्दाला जें अनेकार्थत्व दिसतें तें स्वाभाविकच
आहे किंवा शब्दाच्या जोरावर मानलें जातें. जर
तें शब्दाचें अनेकार्थत्व स्वाभाविक असेल तर—

(वा. २९) हें एकशेषसूत्र मुळींच कराव-

एकेनोक्तत्वान्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यमुक्तार्थानामप्रयोग इति ॥ अथ वाचनिकी तद्वक्तव्यमेकोऽयमवशिष्यते स च द्वयर्थो भवति बह्वर्थश्चेति । न वक्तव्यम् । सिद्धमेकशेष इत्येव । कथं पुनरेकोऽयमवशिष्यत इत्यनेन द्व्यर्थता बह्वर्थता वा शक्या लब्धुम् । तच्चैकशेषकृतम् ॥ न ह्यन्तरेण तद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगं तस्यार्थस्य गतिर्भवति । पश्यामश्च पुनरन्तरे-

णापि तद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगं तस्यार्थस्य गतिर्भवतीति अग्निचित् सोमसुदिति यथा । ते मन्यामहे लोपकृतमेतद्येनान्तराणापि तद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगं तस्यार्थस्य गतिर्भवतीति । एवमिहाप्येकशेषकृतमेतद्येनान्नैकोऽयमवशिष्यत इत्यनेन द्व्यर्थता बह्वर्थता वा भवति ॥ उच्येत तर्हि न तु गम्येत । यो हि गामेश्च इति ब्रूयादश्च वा गौरिति न जातु चित्संप्रत्ययः स्यात् ॥

यास नको.

कां वरें ?

एकाच शब्दाने अनेक अर्थ दाखविले जात असल्यामुळे त्या अर्थी मुद्दाम दुसऱ्यांदा त्याच शब्दाचा पुनः प्रयोग होणार नाही. कारण ज्या शब्दाचा अर्थ पूर्वी दाखविला जात असेल त्या शब्दाचा प्रयोग करू नये असा न्याय आहे.

आतां हें एका शब्दाचें अनेकार्थत्व वचनाच्या जोरावर ध्यावयाचें असेल तर सूत्रकारांनीं येथें असें वचन करावयास पाहिजे की, सरूप अशा अनेक शब्दांमध्ये एक शब्द अवशिष्ट राहतो आणि तो शब्द दोन किंवा बहुत अशा अर्थांचें प्रतिपादन करतो.

असें वचन करावयास नको. सरूप अशा अनेक शब्दांमध्ये एक शब्द अवशिष्ट राहतो एवढ्या म्हणण्यानेच काम भागेल.

पण एक शब्द अवशिष्ट राहतो एवढ्या म्हणण्यानेच त्या अवशिष्ट राहिलेल्या एका शब्दापासून दोन किंवा बहुत अर्थांचा बोध कसा होऊ शकेल ?

एकशेष सांगण्यानेच तसा बोध होईल.

पण दोन किंवा बहुत अशा अर्थांचा बोध तशा अर्थी शब्दाचा प्रयोग केल्यावांचून होणार नाही.

पण अशीं उदाहरणें दृष्टीस पडतात की, त्या अर्थाच्या शब्दाचा प्रयोग केल्यावांचूनही त्या अर्थाचा बोध होतो; उदा०— अग्निचित् सोमसुत्. (या ठिकाणीं प्रत्ययाचा प्रयोग नसतांनाही चयनाचा कर्ता आणि त्याचें एकत्व यांचा बोध होत आहे. त्यावरून आम्ही असें समजतो की, हा जो अग्निचित् वगैरे उदाहरणांमध्ये क्तिप्प्रत्यय आणि सुप्प्रत्यय यांचा लोप झालेला आहे त्यामुळे त्यांचा प्रयोग नसूनही कर्ता आणि एकत्व या अर्थांचा बोध होतो. तसें प्रकृत ठिकाणीं एकशेष सांगितला असल्यामुळे हें अनेकार्थत्व सिद्ध होतें. या ठिकाणीं पाणिनि एक शब्द अवशिष्ट राहतो असें म्हणतो त्यावरून अर्थातच त्या शब्दाला दोन किंवा बहुत अशा अर्थांचें बोधकत्व आहे असें मानतां येईल.

तर मग एकशेष सांगा, परंतु लोकांमध्ये त्या एका शब्दापासून दोन किंवा बहुत अर्थांचा बोध मात्र होणार नाही. कारण असें पाहा की, लोकांमध्ये एखाद्यानें घोड्यासारखा बैल असल्यामुळे त्या बैलाला घोडा असें म्हटलें किंवा बैलासारखा घोडा असल्यामुळे त्या घोड्याला बैल असें म्हटलें तरी त्या घोडा, बैल, या शब्दांपासून बैलाचा आणि घोड्याचा बोध लोकांना होत नाही. तेव्हां येथें एका

२७. कारण एकशेषाच्या जोरावर द्विवचन व बहुवचन करतां येईल. परंतु त्यापासून द्वित्वाचा व

बहुत्वाचा लोकांना बोध व्हावा अशाकरितां पाणिनीनें यत्न केलेला दिसत नाही.

तेनानेकार्थाभिधाने यत्नं कुर्वतावश्यं लोकः पृष्ठतोऽनुगन्तव्यः । केष्वर्थेषु लौकिकाः काञ्चशब्दान्प्रयुञ्जत इति । लोके चैकस्मिन्वृक्ष इति प्रयुञ्जते द्वयोर्वृक्षाविति बहुषु वृक्षा इति । यदि तर्हि लोकोऽवश्यं शब्देषु प्रमाणं किमर्थमेकशेष आरभ्यते । अथ किमर्थं लोप आरभ्यते । प्रत्ययलक्षणमाचार्यः प्रार्थयमानो लोपमारभत एकशेषारम्भे पुनरस्य न किञ्चित्प्रयोजनमस्ति ॥ ननु चोक्तं प्रत्यर्थं शब्दनिवेशान्नैकेनानेकस्याभिधानमिति । यदि चैकेन शब्देनाने-

कस्यार्थस्याभिधानं स्यान्न प्रत्यर्थं शब्दनिवेशः कृतः स्यात् ।

प्रत्यर्थं शब्दनिवेशादेकेनानेकस्याभिधानादप्रत्यर्थमिति चेत्तदपि प्रत्यर्थमेव ॥३०॥

प्रत्यर्थं शब्दनिवेशादेकेनानेकस्याभिधानादप्रत्यर्थमिति चेदेवमुच्यते । यद्येकेनानेकस्याभिधानं भवति तदपि प्रत्यर्थमेव । यदपि ह्यर्थावर्थौ प्रति तदपि प्रत्यर्थमेव । यदपि ह्यर्थानर्थान्प्रति तदपि प्रत्यर्थमेव ॥ यावतामभिधानं तावतां

शब्दाने अनेक अर्थाने प्रतिपादन होऊन त्या प्रमाणें त्यापासून लोकांना बोध झाला पाहिजे अशाविषयीं यत्न करणाऱ्या आचार्याने कोणत्या अर्थी लोक कोणत्या शब्दाचा प्रयोग करतात तें पाहून त्यांची कांस धरली पाहिजे. लोकांमध्ये एक वृक्ष विवक्षित असेल तर वृक्षः असा प्रयोग करतात, दोन वृक्ष विवक्षित असतील तर वृक्षौ असा प्रयोग करतात आणि बहुत वृक्ष विवक्षित असतील तर वृक्षाः असा प्रयोग करतात.

पण अशा रीतीने कोणत्या शब्दापासून कशा अर्थाचा बोध होतो याविषयीं लोकव्यवहारच जर प्रमाणभूत धरावयाचा असेल तर मग हें एकशेष सांगणारे सूत्र आचार्याने कशाकरितां केले ?

हें एकशेषसूत्र कशाकरितां केले असें म्हणतां तसाच अग्निचित् वगैरे उदाहरणांमध्ये किप्प्रत्यय आणि सुप्प्रत्यय यांचा जो लोप सांगितला आहे तो देखील कशाकरितां सांगितला आहे ?

किप्प्रत्यय आणि सुप्प्रत्यय ह्यांच्या निमित्ताने कायें झालीं पाहिजेत म्हणून त्या ठिकाणीं त्या प्रत्ययांची कल्पना करून त्यांचा

लोप सांगितला आहे. पण तसा येथें एकशेष सांगण्यांत कांहींच उपयोग दिसत नाही.

पण आतांच सांगितलें आहे ना की, प्रत्येक अर्थी शब्दाचा प्रयोग होत असतो म्हणून एका शब्दाने अनेक अर्थ दाखविले जाणार नाहीत. (त्याकरितां एकशेष सांगितला पाहिजे.) जर एक शब्दाने अनेकार्थ दाखविले जात असतील तर त्या ठिकाणीं तो शब्दाचा प्रयोग प्रत्यर्थ आहे असें म्हणतां येणार नाही. (वा. ३०) प्रत्येक वस्तूला दाखविण्याकरतां निरनिराळ्या शब्दांचा प्रयोग केला जातो म्हणून 'एका शब्दाने अनेक अर्थ दाखविले जातात' असें गृहीत धरलें तर त्या ठिकाणीं प्रत्येक वस्तूला दाखविणारा निरनिराळा शब्द नाही असें होईल. असें म्हणाल तर त्यावर आमचें म्हणणें असें कीं, एका शब्दाने जें अनेक अर्थ दाखविणें तेंही प्रत्यर्थच होय. म्हणजे एका शब्दाने सजातीय असे दोन दोन अर्थ दाखविणें तेंही प्रत्यर्थच होय. तसेंच एका शब्दाने सजातीय असे बहुत अर्थ दाखविणें तेंही प्रत्यर्थच होय.^{२९}

परंतु जितक्या वस्तु दाखवावयाच्या अस-
असें समजावें.

२९. 'एक अर्थ दाखवावयाचा असतां एकच शब्द घालणें' असा 'प्रत्यर्थ शब्दनिवेशः' याचा अर्थ समजू नये तर 'जो शब्द जितके अर्थ दाखवितो तितक्या अर्थावद्दल एक शब्द घालणें' असा 'प्रत्यर्थ-

२८. या लोकव्यवहारवरून एका शब्दाला अनेकार्थप्रतिपादकत्व स्वभावसिद्धच असलेलें आचार्याने एकशेषाच्या द्वाराने युक्तीने जुळवून दाखविले आहे. तेव्हां एका शब्दाला अनेकार्थता नुसती मानावयाची इतकेंच नव्हे तर ती वस्तुतःच आहे

प्रयोगो न्याय्यः । यावतामर्थानामभिधानं भवति तावतां शब्दानां प्रयोग इत्येष पक्षो न्याय्यः ।

यावतामभिधानं तावतां प्रयोगो न्याय्य इति चेदेकेनाप्यनेकस्याभिधानम् ॥३१॥

यावतामभिधानं तावतां प्रयोगो न्याय्य इति चेदेवमुच्यते । एषोऽपि न्याय्य एव यदप्येकेनानेकस्याभिधानं भवति ॥ यदि तर्ह्येकेनानेकस्याभिधानं भवति प्लक्षन्यग्रोधौ एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्नः । एकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्या-

परस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् । किं कारणम् । उक्तार्थानामप्रयोग इति ।

एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्न इति चेदनुक्तत्वात्प्लक्षेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोगः ॥३२॥

एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्न इति चेदनुक्तः प्लक्षेण न्यग्रोधार्थ इति कृत्वा न्वग्रोधशब्दः प्रयुज्यते । कथमनुक्तो यावतेदानीमेवोक्तमेकेनाप्यनेकस्याभिधानं भवतीति । सरूपाणामेकेनाप्यनेकस्याभिधानं भवति न विरूपाणाम् ॥ किं पुनः कारणं सरूपाणामेकेनाप्यने-

तील तितक्या शब्दांचा प्रयोग करणें हाच पक्ष न्याय्य दिसतो.

(वा.३१) जितके अर्थ दाखवावयाचे असतील तितक्या शब्दांचा प्रयोग करणें हाच पक्ष न्याय्य आहे असें म्हणाल सर त्यावर आमचें म्हणणें असें आहे की, एका शब्दानें अनेक अर्थांचें प्रतिपादन करणें हा देखील पक्ष न्याय्यच आहे.

जर एका शब्दानें अनेकार्थांचें प्रतिपादन केलें जाईल तर प्लक्षन्यग्रोधौ या उदाहरणामध्ये एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्नः एका शब्दानें म्हणजे प्लक्ष या शब्दानें प्लक्ष आणि न्यग्रोध या दोन्ही अर्थांचें प्रतिपादन होत असल्यामुळे तेथें दुसऱ्या पदाचा म्हणजे न्यग्रोध या पदाचा प्रयोग होणार नाही.

कां बरें ?

‘ज्या पदाचा अर्थ दुसऱ्या पदानें दाख-

विला जातो त्याचा पुनः प्रयोग करूं नये, असा न्याय आहे.

(वा.३२) ‘एका शब्दानें प्लक्ष आणि न्यग्रोध हे दोन्ही अर्थ दाखविले जात असल्यामुळे तेथें दुसऱ्या म्हणजे न्यग्रोध या पदाचा केलेला प्रयोग बरोबर नाही’ असें म्हणाल तर त्यावर आम्ही असें म्हणतो की, न्यग्रोध हा अर्थ प्लक्ष या शब्दानें दाखविला जात नाही म्हणून तेथें न्यग्रोध हा शब्द उच्चारला आहे तो बरोबरच आहे.

प्लक्ष या शब्दानें न्यग्रोध हा अर्थ दाखविला जात नाही असें कसें म्हणतां येतें ? कारण एका शब्दानें अनेक अर्थांचें प्रतिपादन केलें जातें असें आतांच तुम्हीं सांगितले आहे.

सांगितले आहे खरें, पण जे शब्द सरूप असतील तेथें एका शब्दानें अनेक अर्थांचें प्रतिपादन होतें. प्लक्ष, न्यग्रोध, अशा तऱ्हेचे जे

व्यास नको.

३०. कारण वृक्षश्च वृक्षश्च असें अनेक अर्थ दाखविण्याकरतां अनेक शब्दघटित वाक्य लोकांमध्ये वापरलेले दृष्टीस पडतें.

३१. कारण लोकांमध्ये वृक्षौ असाही प्रयोग दृष्टीस पडत असल्यामुळे एक शब्द अनेक अर्थांचाही प्रतिपादक होत आहे.

त्याचा अर्थ होय. तात्पर्य असें की, एका शब्दानें एक अर्थ दाखविणें याचें आम्ही खंडन करीत नाही. तर तें कायम असून सहविवक्षा (अनेक अर्थांचा एकाकालीं एका पदार्थाशीं एका तऱ्हेनें संबंध कळवावयाचा) असतां एक शब्द अनेक अर्थांचा देखील दर्शक होतो. तेव्हां एका शब्दाला द्व्यर्थता किंवा बहुर्थप्रतिपादकता ही मूलचीच असल्यामुळे एकशेष सूत्र करा-

कस्याभिधानं भवति न पुनर्विरूपाणाम् ।
अभिधानं पुनः स्वाभाविकम् ॥३३॥

स्वाभाविकमभिधानम् ॥

उभयदर्शनाच्च ॥३४॥

उभयं खल्वपि दृश्यते । विरूपाणा-
मप्येकेनानेकस्याभिधानं भवति । तद्यथा ।
द्यावा ह क्षामा । द्यावा चिदस्मै पृथिवी
नमेते इति । विरूपाणां किल नामैके-
नानेकस्याभिधानं स्यात्किं पुनः सरूपा-
णाम् ॥

आकृत्यभिधानाद्वैकं विभक्तौ वाज-
प्यायनः ॥३५॥

आकृत्यभिधानाद्वैकं शब्दं विभक्तौ
वाजप्यायन आचार्यो न्याय्यं मन्यते ।
एकाकृतिः सा चाभिधीयत इति ॥ कथं
पुनर्ज्ञायत एकाकृतिः सा चाभिधीयत
इति ।

प्रख्याविशेषात् ॥३६॥

न हि गौरित्युक्ते विशेषः प्रख्यायते
शुक्ला नीला कपिला कपोतिकेति ॥ यद्यपि

विरूप शब्द तेथें एकच शब्द उच्चारून
काम भागत^{३२} नाही.

पण सरूप शब्दामध्येच एकानें अनेक
अर्थांचें प्रतिपादन होतें तसें विरूप शब्दा-
मध्ये होत नाही असें जें म्हणतां त्याचें काय
वरें कारण आहे ?

(वा.३३) शब्दामध्ये जी अर्थ दाखवि-
ण्याची शक्ति आहे ती स्वाभाविकच आहे.
तेव्हां त्यासंबंधानें कांहीं प्रश्न करतां येत
नाहीं.

(वा.३४) पण लोकांमध्ये दोन्ही तऱ्हा
दृष्टीस पडतात. विरूपशब्दामध्ये देखील
एका शब्दानें अनेक अर्थांचें प्रति-
पादन केलेलें दृष्टीस पडतें; उदा०— द्यावा ह
क्षामा; द्यावा चिदस्मै पृथिवी नमेते. (येथें द्यावा
या एकाच दिव् शब्दानें द्युलोक आणि पृथिवी-
लोक या दोन अर्थांचें प्रतिपादन केलें आहे.)

एकंदरीत विरूपशब्द असतांना देखील
जर एका शब्दानें अनेक अर्थांचें प्रतिपादन
होत आहे तर सरूपशब्दामध्ये अनेक अर्थां-

३२. प्लक्षौ असें उच्चारले असतां तेथें दोन
पदार्थ प्रतीत होतात. पैकीं एक प्लक्ष स्पष्ट उच्चार-
लाच आहे. दुसरा मात्र कोण असावा असा विचार
चालू झाला असतां सजातीयत्वामुळे शीघ्र मनांत
येणारा असा दुसरा प्लक्षच असावा असें ठरतें. त्या-
वरून सरूप असा एक शब्द अनेक अर्थांचें प्रति-
पादन करतो. पण विरूप असा एक शब्द अनेक

चें प्रतिपादन होईल यांत काय आश्चर्य आहे ?

(वा.३५) अथवा शब्द हा जातीचा
वाचक आहे आणि जाति एकच आदे त्या-
मुळे व्यक्ति कितीही दाखवावयाच्या असल्या
तरी एकाच शब्दाचा प्रयोग विभक्ति पुढें
असतांना होतो, हेंच बरोबर आहे असें
वाजप्यायन आचार्य मानतो. जाति एक आहे
आणि ती शब्दानें प्रतिपादन केली जाते.

जाति एक आहे आणि तीच शब्दानें
प्रतिपादन केली जाते असें कशावरून
समजावें ?

(वा.३६) व्यक्ति अनेक असल्या तरी त्या
सर्व व्यक्तींच्या ठिकाणीं बुद्धि एका प्रकारची
सारखीच असते. असें पाहा की गौः असें
म्हटलें असतां कांहीं विशेष म्हणजे ती काळी,
पारवी, वगैरे कोणताही विशेष मनांत येत
नाहीं.

पण अशा रीतीनें बुद्धि एक प्रकारची
सर्वत्र सारखीच होत असल्यामुळे अनेक
व्यक्तींवर जाति एक आहे इतकेंच सिद्ध

अर्थांचें प्रतिपादन करूं शकत नाही, असें सिद्ध होतें.

३३. द्यावा येथीलप्रमाणें प्लक्षौ येथें मात्र विजा-
तीय अनेक अर्थांचें अभिधान होत नाही. कारण
शब्दशक्ति ही स्वभावाला अनुसरून अर्थ दाखवीत
असते. म्हणजे लोकांमध्ये जेथें जसा अर्थबोध अनु-
भवांत येतो तेथें त्याच स्वभावाची शब्दशक्ति आहे
असें समजावें.

तावत्प्रख्याविशेषाज्जायत एकाकृतिरिति
कुतस्त्वेतत्साभिधीयत इति ।

अव्यपवर्गगतेश्च ॥३७॥

अव्यपवर्गगतेश्च मन्यामह आकृति-
रभिधीयत इति । न हि गौरित्युक्ते व्यप-
वर्गो गम्यते शुक्ला नीला कपिला कपो-
तिकेति ॥

ज्ञायते चैकोपदिष्टम् ॥३८॥

ज्ञायते खल्वप्येकोपदिष्टम् । गौरस्य
कदाचिदुपदिष्टो भवति । स तमन्यस्मि-
न्देष्टेऽन्यस्मिन्कालेऽन्यस्यां च वयोऽ-
वस्थायां दृष्ट्वा जानात्ययं गौरिति ॥ कः

होईल. पण ती एक जाति शब्दानें प्रतिपादन
केली जाते असें कशावरून समजावें ?

(वा.३७) अवांतर विशेषाचा शब्दा-
पासून बोध होत नाही त्यावरून ती एक
जाति शब्दानें प्रतिपादन केली जाते असें
आम्ही म्हणतो. असें पहा की, लोकामध्ये
गौः असा शब्द उच्चारला असता त्यापासून
श्रोत्याला ती गाय काळी, निळी, पांढरी, असा
कांहीं विशेष बोध होत नाही.

(वा.३८) शिवाय एकदा उपदेश केल्यानें
सर्वांचें ज्ञान होतें. एखादे वेळीं हा बैल आहे
असें एकादा बैल पुढें करून सांगितलें
असतां तो मनुष्य कोणत्याही ठिकाणीं,
कोणत्याही वेळीं, कोणत्याही अवस्थेमध्ये
असलेला कोणताही बैल पाहून हा बैल
आहे असें समजतो.

पूर्वीं जाति एक असण्याचें जें कारण
दाखविलें की, बुद्धि सारखीच आहे म्हणून,
त्यापेक्षां एकदाच उपदेश केल्यानें सर्वत्र
ज्ञान होतें असा जो हेतु दिला आहे त्यामध्ये
फरक काय ?

हे दोन हेतु भिन्न आहेत असें समजूं
नये. एकदा उपदेश केला असतां अशा
प्रकारचा आतां जो उपदेश दिला आहे तो
बुद्धि सारखीच होते या वर दिलेल्या हेतूच्या

पुनरस्य विशेषः प्रख्याविशेषादित्यतः ।
तस्यैवोपोद्बलकमेतत् । प्रख्याविशेषा-
ज्जायते चैकोपदिष्टमिति ॥

धर्मशास्त्रं च तथा ॥३९॥

एवं च कृत्वा धर्मशास्त्रं प्रवृत्तम् ।
ब्राह्मणो न हन्तव्यः सुरा न पेयेति
ब्राह्मणमात्रं न हन्यते सुरामात्रं च न
पीयते । यदि द्रव्यं पदार्थः स्यादेकं
ब्राह्मणमहत्त्वेकां च सुरामपीत्वान्यत्र
कामचारः स्यात् ॥ कः पुनरस्य विशेषो
ऽव्यपवर्गगतेश्चेत्यतः । तस्यैवोपोद्बल-
कमेतत् । अव्यपवर्गगतेश्च धर्मशास्त्रं च

दृढीकरणार्थेच दिलेला आहे. म्हणजे एक-
दर तात्पर्य असें समजावें की, बुद्धीमध्ये
कांहीं फरक होत नाही म्हणून एक ठिकाणीं
उपदेश केला असतांना काम भागतें. या-
वरून जाति ही एक आहे असें सिद्ध होतें.

(पा.३९) त्या एका जातीचें शब्दानें
प्रतिपादन केलें जातें असें गृहीत धरूनच
'ब्राह्मण मारूं नये', 'दारू पिऊं नये' हें धर्म-
शास्त्र प्रवृत्त झालें आहे. म्हणजे याचें तात्पर्य
असें की, ब्राह्मणजातीच्या कोणत्याही ब्राह्म-
णाला मारूं नये. तसेंच कोणत्याही प्रकारची
दारू पिऊं नये. जर शब्दानें जातीचें प्रतिपा-
दन न करतां व्यक्तीचें प्रतिपादन केलें जाईल
तर एका ब्राह्मणव्यक्तीला न मारून व एक
तऱ्हेची दारू न पिऊन धर्मशास्त्र संभाळलें
असें होईल. आणि इतर व्यक्तींविषयीं त्याला
यथेच्छ वर्तन करावयास सांपडेल.

अवांतर विशेषाचा शब्दापासून बोध
होत नाही असें जें शब्दाचा अर्थ जाति घेण्या-
विषयीं कारण दाखविलें त्यापेक्षां हीं धर्म
शास्त्रांतील उदाहरणें दाखवून निराळें काय
शिकविलें ?

निराळें कांहीं सिद्ध केलें नाही. त्याच्याच
दृढीकरणार्थे हें सांगितलें आहे. म्हणजे एक-
दर तात्पर्य असें समजावें की, अवान्तर विशे-

तथेति ॥

अस्ति चैकमनेकाधिकरणस्थं युगपत्
अस्ति खल्वप्येकमनेकाधिकरणस्थं
युगपदुपलभ्यते । किम् । आदित्यः । त-
द्यथा । एक आदित्योऽनेकाधिकरणस्थो
युगपदुपलभ्यते ॥ विषम उपन्यासः ।
नैको द्रष्टादित्यमनेकाधिकरणस्थं युगपदु-
पलभते ॥ एवं तर्हि

इतीन्द्रव द्विषयः ॥४०॥

तद्यथा । एक इन्द्रोऽनेकस्मिन्कृतुशत
आहूतो युगपत्सर्वत्र भवति । एवमा-
कृतिरपि युगपत्सर्वत्र भविष्यति ॥ अव-
श्यं चैतदेवं विज्ञेयमेकमनेकाधिकरणस्थं

युगपदुपलभ्यत इति ।

नैकमनेकाधिकरणस्थं युगपदिति
चेत्तथैकशेषे ॥४१॥

यो हि मन्यते नैकमनेकाधिकरणस्थं
युगपदुपलभ्यत इत्येकशेषे तस्य दोषः
स्यात् । एकशेषेऽपि नैको वृक्षशब्दोऽ-
नेकमर्थं युगपदभिदधीत ॥ अवश्यं चैत-
देवं विज्ञेयमाकृतिरभिधीयत इति ।

द्रव्याभिधाने ह्याकृत्यसंप्रत्ययः ॥४२॥

द्रव्याभिधाने सत्याकृतेरसंप्रत्ययः
स्यात् ॥ तत्र को दोषः ।

तत्रासर्वद्रव्यगतिः ॥४३॥

तत्रासर्वद्रव्यगतिः प्राप्नोति । असर्व-

पाचा शब्दापासून बोध होत नाही म्हणून हे
धर्मशास्त्र बरोबर जुळते.

अनेक व्यक्तींवर एक जाति असें सिद्ध
केलें खरें, पण अशा तऱ्हेचा कोणताही एक
पदार्थ एकदम अनेक ठिकाणीं असणारा
इतर ठिकाणीं कोठेंही दृष्टीस पडत आहे
काय ?

होय. तसा दृष्टोत्पत्तीस येत आहे.

तो कोणता ?

सूर्य हा तसा पदार्थ होय. असें पाहा की,
अनेक देशांमध्ये एकच सूर्य एकदम उपलब्ध
होतो.

पण हा दृष्टान्त बरोबर नाही. कारण एकच
पाहणारा माणूस एका सूर्याला एकदम अनेक
ठिकाणीं पाहू शकत नाही.

तर मग आम्ही येथें दुसरा दृष्टान्त दाख-
वितों.

(वा.४०) तो असा की, अनेक यज्ञांमध्ये
अनेक यजमानांनीं आव्हान केलेला एकच इन्द्र
एकदम सर्व ठिकाणीं प्रादुर्भूत होतो त्या-
प्रमाणें ही एकच जाति अनेक व्यक्तींशीं
संबंध पावू शकेल. एकाच पदार्थाचा एकदम
अनेकांशीं संबंध होतो असें अवश्य मानलेंच

पाहिजे.

(वा.४१) कारण जो असें मानतो की,
एका पदार्थाचा एकदम अनेकांशीं संबंध होत
नाहीं. त्याचा मतीं हें प्रकृत एकशेष सांगणारें
सूत्र केलें तरी दोष येतो. अनेक शब्दांमध्ये
एक शब्द अवशिष्ट म्हणून ठेवला तरी तो
वृक्ष वगैरे शब्द एकच असल्यामुळें तो एक-
दम अनेक वृक्षांचें प्रतिपादन कसें करूं
शकेल ?

तसेंच शब्दानें जातीचें प्रतिपादन केलें जातें
हेंही पण अवश्य मानलेंच पाहिजे.

(वा.४२) जर शब्दानें व्यक्तीचें प्रतिपा-
पादन केलें तर तेथें जातीचा बोध होणार
नाहीं.

जातीचा बोध झाला नाही तर काय दोष
येईल ?

(वा.४३) जातीचा बोध झाला नाही तर
शब्दापासून सगळ्या व्यक्तींचा बोध न होतां
कोणत्या तरी एका व्यक्तीचा बोध होईल.

अशा रीतीने कोणत्या तरी एका व्यक्तीचा
बोध झाला असतां दोष काय येतो ?

दोष असा की 'यज्ञांमध्ये गोपशूचें अनु-
बन्धन करावें व अग्नि आणि सोम या देव-

द्रव्यगतौ को दोषः । गौरनुबन्ध्योऽजोऽ-
ग्नीषोमीय इति । एकः शास्त्रोक्तं कुर्वीता-
परोऽशास्त्रोक्तम् । अशास्त्रोक्ते च क्रियमाणे
विगुणं कर्म भवति विगुणे च कर्मणि
फलानवाप्तिः ॥ ननु च यस्याप्याकृतिः
पदार्थस्तस्यापि यद्यनवयवेन चोद्यते न
चानुबध्यते विगुणं कर्म भवति विगुणे

च कर्मणि फलानवाप्तिः । एकाकृतिरिति
च प्रतिज्ञा हीयेत । यच्चास्य पक्षस्योपा-
दाने प्रयोजनमेकशेषो न वक्तव्य इति
स चेदानीं वक्तव्यो भवति । एवं तर्ह्य-
नवयवेन चोद्यते प्रत्येकं च परिसमा-
प्यते यथादित्यः । ननु च यस्यापि द्रव्यं
पदार्थस्तस्याप्यनवयवेन चोद्यते प्रत्येकं

तांना उद्देशून अजपशु द्यावा' असें म्हटलें
असतां त्या ठिकाणीं गो आणि अज या पदांचा
जी एक गोव्यक्ति आणि जी एक अजव्यक्ति
अर्थ म्हणून गृहीत धरली जाईल तीच गो-
व्यक्ति आणि तीच अजव्यक्ति आणली असतां
तें कर्म सशास्त्र झालें असें होईल, दुसरी गो-
व्यक्ति आणि दुसरी अजव्यक्ति आणली
असतां तें कर्म सशास्त्र होणार नाही, आणि
सशास्त्र कर्म झालें नसल्यामुळे कर्मामध्ये वै-
गुण्य उत्पन्न होईल; आणि अशा रीतीनें कर्मा-
मध्ये वैगुण्य उत्पन्न झालें असतां यज्ञ कर-
णाऱ्याला त्या यज्ञाचें फळ मिळणार नाही.

पण ज्याच्या मतीं जाति हा शब्दाचा अर्थ
आहे त्याच्या मतीं देखील गोपशूचें अनुब-
धन करावें वगैरे विधि हे त्या जातीच्या
सगळ्या व्यक्तीसंबंधानें लागू पडतील.
आणि सगळ्या व्यक्तीचें तर तेथें अनुबधन
करतां येणार नाही, त्यामुळे कर्मामध्ये वैगुण्य
उत्पन्न होईल. आणि कर्मामध्ये वैगुण्य उत्पन्न
झालें असतां यज्ञ करणाऱ्याला फळ मिळ-
णार नाही असा दोष येतोच. शिवाय जाति
एक आहे ही प्रतिज्ञा सोडावी लागेल. (म्हण-
जे जर जाति ही प्रत्येक व्यक्तीवर निरनिराळी
राहते असें मानून एकही व्यक्तीचें अनुब-
धन केलें असतांही तें कर्म विगुण होत नाही
असें म्हटलें तर अर्थातच जाति एक

आहे या प्रतिज्ञेचा भङ्ग होणार आहे.)
शिवाय जातिपक्ष घेण्याचा उपयोग म्हणून
हें एकशेषसूत्र करावयास नको असें जें
पूर्वी म्हटलें होतें तेंही आतां बरोबर जुळ-
णार नाही. कारण प्रत्येक व्यक्तीवर जाति
निरनिराळी राहते असें मानलें असतां अर्था-
तच एकशेषसूत्र करावें लागणार आहे.

तर मग अनेक गोव्यक्तीवर गोत्व ही
जाति एकच आहे. तेव्हां गोचें (गाईचें)
अनुबधन करावें हा विधि सर्व व्यक्तींता
धरून जरी होणार आहे तरी ती गोत्वजाति
प्रत्येक व्यक्तीवर पूर्णपणें राहत आहे. सूर्या-
प्रमाणेंच हें होय. तेव्हां अर्थातच गोचें अनु-
बन्धन करावें हा विधि एक गोव्यक्तीचें अनु-
बन्धन केलें तरी उपपन्न होतो.

अशा तऱ्हेनें जातिपक्ष घेऊन समाधान
केलें तर व्यक्ति हाच शब्दाचा अर्थ आहे
अशा रीतीनें व्यक्तिपक्ष घेणाऱ्याच्या मतीं
देखील दोष येत नाही. कारण गोचें अनुब-
न्धन करावें हा विधि सर्व व्यक्तींना अनुसरून
आहे तरी विधीची पूर्णता कोणतीही एक
गोव्यक्ति घेतली असतां होऊं शकेल.

पण अशा रीतीनें या दोषाचें निवारण
झालें तरी व्यक्तिपक्ष घेतला असतांना तुला एक-
शेषसूत्र करावें लागेल हा दोष येत आहेच.
जातिपक्ष घेतला असतां एकशेषसूत्र केलें
होतें.

३४. सूर्य हा एक आहे तरी अनेक देशांमध्ये
सर्वांशानें परिपूर्ण दृष्टीस पडतो. तशी जाति ही एक
आहे तरी देखील प्रत्येक गोव्यक्तीवरती परिपूर्ण
रहात आहे. तेव्हां एका व्यक्तीचें ठिकाणीं अनुबन्धन-
क्रियेचें अनुष्ठान केलें तरी तें जातीचें ठिकाणीं केलेंसें

३५. 'व्यक्तिः पदार्थः' या पक्षीं व्यक्ति ह्या
अनेक असल्यामुळे अनेक व्यक्ति दाखविण्याकरितां
अनेक शब्द घालणें अवश्यप्राप्त होतें. तेव्हां इत-
रांच्या निवृत्तीकरितां एकशेष सांगितला पाहिजे.

च परिसमाप्यते । एकशेषस्त्वया वक्तव्यः । त्वयापि तर्हि द्विवचनबहुवचनानि साध्यानि ॥

चोदनायां चैकस्योपाधिवृत्तेः ॥४४॥

चोदनायां चैकस्योपाधिवृत्तेर्मन्यामह आकृतिरभिधीयत इति । आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् । एकं निरुप्य द्वितीयस्तृतीयश्च निरुप्यते । यदि च द्रव्यं पदार्थः

स्यादेकं निरुप्य द्वितीयस्य तृतीयस्य च निर्वपणं न प्रकल्पेत ॥ कः पुनरेतयोर्जातिचोदनयोर्विशेषः । एका निर्वृत्तेनापरा निर्वर्त्येन ॥

द्रव्याभिधानं व्याडिः ॥४५॥

द्रव्याभिधानं व्याडिराचार्यो न्याय्यमन्यते । द्रव्यमभिधीयत इति ॥

तथा च लिङ्गवचनसिद्धिः ॥४६॥

एवं च कृत्वा लिङ्गवचनानि सिद्धानि

नसतांही जरी काम भागते तरी जाति एक असल्यामुळे जातिवाचक शब्दाच्या पुढे द्विवचन किंवा बहुवचनप्रत्यय उत्पन्न होणार नाही त्याची तुला काहीं तरी वाट लावावी लागेल.

(वा.४४) विधिवाक्यामध्ये निर्दिष्ट जे धर्म ते अनेकावर राहू शकतात म्हणून शब्दाने जातीचे प्रतिपादन केले जाते असेच आम्ही मानतो. असे पाहा की, अग्निदेवतेला उद्देशून आठ कपालांमध्ये संस्कार केलेल्या द्रव्याचा निर्वाप करावा असे म्हटले असता तेथे यज्ञ करणाऱ्याला तशा तऱ्हेने एकदा निवाप करून पुनः दुसऱ्यांदा आणि तिसऱ्यांदाही निर्वाप करता येतो, पण 'व्यक्ति हा पदाचा अर्थ आहे' अशा रीतीने जर व्यक्तिपक्ष घेतला तर मात्र एकाच व्यक्तीचा निर्वाप केला असतांना पुनः दुसऱ्यांदा आणि तिसऱ्यांदा त्याला निर्वाप करता येणार नाही.

पूर्वी (वा.४३) व्यक्तिपक्ष घेतला असतांना 'गोचे अनुबन्धन करावे' हा विधि कोणत्या तरी एकाच गोव्यक्तीला अनुलक्षून लागू पडेल. त्या कामी इतर गोव्यक्तींचा उपयोग करता नाही असा व्यक्तिपक्षावर दोष

३६. जातिः पदार्थः, या जातिपक्षी आग्नेय शब्दाने अग्निदेवताक हविर्द्रव्यावरील जातीचे प्रतिपादन केले जाते. त्या अमूर्त जातीला निर्वाप वगैरे संस्कार संभवत नसल्यामुळे ते संस्कार त्या जातीचा आश्रय अशा द्रव्याच्या द्वारानेच घडवून आणावे लागतात. तेव्हा तीं द्रव्ये अनेक असल्यामुळे वारंवार निर्वाप करता येतो. आता व्यक्तिपक्षी आग्नेय

दिला आहे आणि आतांही 'चोदनायाम्' ह्या प्रकृत वार्तिकाने तशा तऱ्हेचाच दोष दाखविला जात आहे. तेव्हा या दोन वार्तिकांचा निरनिराळा अभिप्राय काय समजावा ?

दोहोंमध्ये फरक इतकाच की, गोचे अनुबन्धन करावे हा विधि पूर्वी सिद्ध असलेलाच फक्त पशु यज्ञाचे साधन म्हणून गृहीत धरला जातो. आणि प्रकृतस्थलीं यज्ञाकरितां जे हव्य द्रव्य व्यावयाचे ते पूर्वी सिद्ध नाही तर ते एक विशेष प्रकारचा संस्कार करून तयार करावयाचे आहे. त्यामुळे सिद्ध असलेला पशु वाटेल तो आरंभाला घेतां येईल. परंतु साध्य वस्तु मात्र जी एक संस्कार करून तयार केलेली असेल ती घेतली असतां तेथे दुसरी घेतां येणार नाही.

(वा.४५) शब्द हा द्रव्याचे प्रतिपादन करतो हेंच न्याय्य आहे असे आचार्य व्याडि मानतो. म्हणजे शब्दाचा अर्थ व्यक्ति हाच आहे; जाति नव्हे.

(वा.४६) आणि शब्दाचा अर्थ व्यक्ति हा मानला म्हणजेच ब्राह्मणी ब्राह्मणः, ब्राह्मणौ ब्राह्मणाः, या उदाहरणांमध्ये स्त्रीलिंग आणि पुल्लिंग तसेच द्विवचन आणि बहु-

शब्दाने कोणत्या तरी एका अग्निदेवताक हविर्द्रव्याचे प्रतिपादन केले जाते. तेव्हा जे एक हविर्द्रव्य आग्नेयपदाने घेतले असेल त्याचाच तेवढा एकदा निर्वाप करता येईल. दुसऱ्या तिसऱ्या वेळीं घेतले जाणारे हविर्द्रव्य हे आग्नेय पदाचा अर्थ होत नसल्यामुळे त्याचा निर्वाप करता येणार नाही.

भवन्ति । ब्राह्मणी ब्राह्मणः ब्राह्मणौ ब्राह्मणा इति ॥

चोदनासु च तस्यारम्भात् ॥४७॥

चोदनासु च तस्यारम्भान्मन्यामहे द्रव्यमभिधीयत इति । गौरनुबन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीय इति । आकृतौ चोदितायां द्रव्य आरम्भणालम्भनप्रोक्षणविशसनादीनि क्रियन्ते ॥

न चैकमनेकाधिकारणस्थं युगपत्

॥४८॥

न खल्वप्येकमनेकाधिकारणस्थं युगपदुपलभ्यते । न ह्येको देवदत्तो युगप-

वचनं जे भासते ते बरोबर जुळते.

(वा. ४७) गोचें अनुबन्धन करावें, अग्नि आणि सोम या देवतांना उद्देशून अजपशुद्यावा, इत्यादि विधिवाक्यांमध्ये व्यक्तिच गृहीत धरावी लागत असल्यामुळे शब्दाचा अर्थ व्यक्ति हाच आहे असें आम्ही मानतो. आतां 'शब्दाचा अर्थ जाति आहे' असा पक्ष घेतला तर हे विधि जातीला उद्देशून सांगितले आहेत असें म्हणावें लागेल. आणि वस्तुतः पाहिलें तर या विधीवरून केल्या जाणाऱ्या आरम्भण, आलम्भन, प्रोक्षण, विशसन, वगैरे क्रिया व्यक्तीच्या ठिकाणीच केल्या जातात. तेव्हां जातिपक्ष घेतला असतां तें करणें अयोग्य आहे असें म्हणावें लागेल.

(वा. ४८) शिवाय एकच पदार्थ एकदम अनेक ठिकाणीं खरोखरच असू शकत नाही. असें पाहा की लोकांमध्ये एकच वस्तु एकदम अनेक ठिकाणीं दृष्टीस पडत नाही. देवदत्त

३७. तेव्हां जाति ही एकच असली तरी ती एकदम अनेक ठिकाणीं राहू शकेल हें म्हणणें लोक विरुद्ध दिसते.

३८. जाति ही सर्वावर मिळून एक आहे व तिला अभिव्यजक (प्रकाशक) तिचा आश्रय असतो. म्ह. सर्व आश्रय व्यक्तीनीं मिळून तिचा प्रकाश केला जातो. तेव्हां त्यापैकी एक व्यक्ति नष्ट होण्याबरोबर तिची अभिव्यक्ति बंद पडली पाहिजे. तसेंच एक

त्सुप्ते भवति मथुरायां च ॥

विनाशे प्रादुर्भावे च सर्वं तथा स्यात् ॥४९॥

किम् । विनश्येच्च प्रादुःष्याच्च । श्वा मृत इति श्वा नाम लोके न प्रचरेत् । गौर्जात इति सर्वं गोभूतमनवकाशं स्यात् ॥

अस्ति च वैरूप्यम् ॥५०॥

अस्ति खल्वपि वैरूप्यम् । गौश्च गौश्च खण्डो मुण्ड इति ॥

तथा च विग्रहः ॥५१॥

एवं च कृत्वा विग्रह उपपन्नो भवति ।

नांवाचा एकच माणूस सुप्त देशामध्ये आणि मथुरेमध्ये एकदम असू शकत नाही.

(वा. ४९) शिवाय उत्पत्ति आणि नाश झाला असतांना जाति एक असल्यामुळे त्या जातीच्या सर्व पदार्थांची एकदम उत्पत्ति होते आणि एकदम नाश होतो असें म्हणावें लागेल. कुत्रा मेला असें म्हटलें असतां इतर ठिकाणीं कोठेही कुत्र्याचा संसार झालेला दृष्टीस पडू नये. तसेंच खोंड झाला असें म्हटलें असतां सर्व खोंडानीं सर्व जग भरून जाईल.

(वा. ५०) शिवाय एकाच जातीच्या अनेक व्यक्तींमध्ये अनेक तऱ्हा दृष्टीस पडतात, एखादा बैल खंड असतो व एखादा बैल मुंड असतो असें दृष्टीस पडतें.

(वा. ५१) आणि व्यक्ति हा शब्दाचा अर्थ आहे असें गृहीत धरलें म्हणजे गौश्च गौश्च असा जो लोकांमध्ये विग्रह केला जातो तोही बरोबर ^{६९} जुळतो.

गोव्यक्ति उत्पन्न होण्याबरोबर गोत्वजाति ही उत्पन्न झाली, असें होईल आणि ती सर्व व्यक्तीवर एक असल्यामुळे सर्व व्यक्तींकडून प्रकाशित झाली पाहिजे, तेव्हां त्या गोत्व जातीचें प्रकाशन होण्याकरितां अतीत अनागत आणि वर्तमान अशा अनंत गोव्यक्ति तेथें असल्या पाहिजेत; तेव्हां अर्थातच गोव्यक्तीनीं सर्वजग भरून जाईल.

३९. जाति ही एक आहे, आणि ती एका

गौश्च गौश्चेति ॥

व्यर्थेषु च मुक्तसंशयम् ॥५२॥

व्यर्थेषु च मुक्तसंशयं भवति ।
आकृतावपि पदार्थ एकशेषो वक्तव्यः ।
अक्षाः पादाः माषा इति ॥

लिङ्गवचनसिद्धिर्गुणस्यानित्यत्वात्
॥५३॥

लिङ्गवचनानि सिद्धानि भवन्ति ।
कुतः । गुणस्यानित्यत्वात् । अनित्या
गुणा अपायिन उपायिनश्च । किं य एते

(वा.५२) शिवाय नानार्थ शब्दाच्या
संबंधानें विचार केला तर संशयच मुळीं येत
नाहीं, म्हणजे जातिपक्ष घेतला तरी एकशेष
सांगणारें सूत्र केलेंच पाहिजे; उदा०—
अक्षाः, पादाः, माषाः.

(आतां येथून जातिपक्ष मानणारा हे सर्व
दोष दूर करीत आहे.)

(वा.५३) शब्दाचा अर्थ जाति आहे
असें मानलें असतांही ब्राह्मणी ब्राह्मणौ
ब्राह्मणाः या उदाहरणामध्ये लिङ्ग आणि
वचन यांची उपपत्ति करतां येते.

ती उपपत्ति कशी ?

ती उपपत्ति अशी की, गुण अनित्य आहेत
म्हणून; म्हणजे गुण हे उत्पन्न होणारे आणि
विनाश पावणारे असे अनित्य आहेत.

गुण अनित्य आहेत असें जें म्हणतां तेथें
गुण म्हणजे तांबडा, पांढरा, वगैरे अनेक रंग
हेच गुण गृहीत धरले आहेत काय ?

ते गुण नव्हेत. या ठिकाणीं गुण म्हणजे
व्यक्तीच्या ठिकाणीं जे स्त्रीलिंग, पुल्लिंग आणि
नपुंसकलिंग हे गुण दृष्टीस पडतात, तशीच

शब्दानें दाखविली जाते. तेव्हां दोन वेळ गो-शब्दाचा
प्रयोग करतां येणार नाही.

४०. व्यर्थ म्हणजे विभिन्नार्थक अक्ष, पाद, वगैरे
शब्द. त्या ठिकाणीं त्या अनेक प्रकारच्या अर्थावर एक
जाति नसल्यामुळे एक शब्द उच्चारून तसले अनेक अर्थ
दाखवितां येणार नाहींत. त्याकरितां निःसंशयच
हें एकशेषसूत्र जातिपक्षांही केलें पाहिजे.

शुक्लादयः । नेत्याह । स्त्रीपुंनपुंसकानि
सत्त्वगुणा एकत्वद्वित्वबहुत्वानि च ।
कदाचिदाकृतिरेकत्वेन युज्यते कदाचि-
द्वित्वेन कदाचिद्बहुत्वेन कदाचित्स्त्रीत्वेन
कदाचित्पुंस्त्वेन कदाचिन्नपुंसकत्वेन ॥
भवेद्विङ्गपरिहार उपपन्नो वचनपरिहा-
रस्तु नोपपद्यते । यदि हि कदाचिदाकृ-
तिरेकत्वेन युज्यते कदाचिद्वित्वेन कदा-
चिद्बहुत्वेनैकाकृतिरिति प्रतिज्ञा हीयेत
यच्चास्य पक्षस्योपादाने प्रयोजनमुक्त-

एकत्व, द्वित्व आणि बहुत्व ही संख्या दृष्टीस
पडते ते येथें गुणशब्दानें गृहीत धरले आहेत.
ते गुण अनित्य आहेत. म्हणजे जाति ही
एखादे वेळीं एकत्वसंख्येची युक्त होते म्हणजे
एका व्यक्तीनें दाखविली जाते. तशीच एखादे
वेळीं द्वित्वसंख्येनें युक्त होते व एखादे वेळीं
बहुत्वसंख्येनें युक्त होते. तशीच जाति ही
एखादे वेळीं स्त्रीलिंगानें युक्त होते म्हणजे
स्त्रीलिंगी व्यक्तीनें दाखविली जाते, तशीच
एखादे वेळीं पुल्लिंगी व्यक्तीनें दाखविली जाते.
आणि तशीच एखादे वेळीं नपुंसकलिंगी
व्यक्तीनें दाखविली जाते.

हे जे जातिपक्ष घेऊन ब्राह्मणी, ब्राह्मणौ,
वगैरे प्रयोग जुळविले त्यासंबंधानें विचार
केला असतां लिंगाच्या संबंधानें जें उत्तर दिलें
तें बरोबर जमेल परंतु एकवचन, द्विवचन,
वगैरे वचनांसंबंधानें जें उत्तर दिलें तें मात्र
बरोबर जमेल असें दिसत नाहीं. कारण जर
जाति ही एखादे वेळीं एकत्वसंख्येची युक्त
होईल व एखादे वेळीं द्वित्वसंख्येची युक्त
होईल व एखादे वेळीं बहुत्वसंख्येची युक्त

४१. जरी जातीला स्वतः लिंग आणि संख्या
नाहीं तथापि जाति ही ज्या व्यक्तीवर राहते त्या-
व्यक्तीवर लिंग व संख्या रहात असल्यामुळे व्यक्तीच्या
द्वारानें लिंगाचा व संख्येचा संबंध जातीशी जुळतो;
अशा रीतीनें जातिपक्षांही लिंगवचनांची उपपत्ति
होते.

मेकशेषो न वक्तव्य इति स चेदानीं वक्तव्यो भवति ॥ एवं तर्हि लिङ्गवचनसिद्धिर्गुणविवक्षानित्यत्वात् । लिङ्गवचनानि सिद्धानि भवन्ति । कुतः । गुणविवक्षाया अनित्यत्वात् । अनित्या गुणविवक्षा । कदाचिदाकृतिरेकत्वेन विवक्षिता भवति कदाचिद्वित्वेन कदाचिद्बहुत्वेन कदाचित्स्त्रीत्वेन कदाचित्पुंस्त्वेन कदाचिन्नपुंसकत्वेन ॥ भवेद्विङ्गपरिहार उप-

पन्नो वचनपरिहारस्तु नोपपद्यते । यदि कदाचिदाकृतिरेकत्वेन विवक्षिता भवति कदाचिद्वित्वेन कदाचिद्बहुत्वेनैकाकृतिरिति प्रतिज्ञा हीयेत यच्चास्य पक्षस्योपादाने प्रयोजनमुक्तमेकशेषो न वक्तव्य इति स चेदानीं वक्तव्यो भवति ॥ लिङ्गपरिहारश्चापि नोपपद्यते । किं कारणम् । आविष्टलिङ्गा जातिर्यलिङ्गमुपादाय प्रवर्तत उत्पत्तिप्रभृत्या वि-

होईल तर अगोदर जाति एक आहे या प्रतिज्ञेचा भंग होईल. शिवाय जातिपक्ष घेण्याचा जो फायदा एकशेषसूत्र करावयास नको असा दाखविला तोही आतां मिळणार नाही. एकशेषसूत्र उलट करावेच लागेल.

तर मग पूर्ववार्तिकाचें तात्पर्य असें समजा-ब्राह्मणी, ब्राह्मणौ, इत्यादि उदाहरणांमध्ये जातिपक्ष घेतला असतांनाही लिंग आणि वचन हीं सिद्ध होतात.

तीं कशीं ?

लिंग आणि वचन हे गुण दाखविण्याची इच्छा अनित्य आहे. म्हणजे लिंग आणि वचन दाखविणें हें वक्त्याच्या इच्छेवर अवलंबून राहतें. एखादे वेळीं वक्त्याला जाति ही एकत्वसंख्येनें युक्त अशी वाटते, तशीच एखादे वेळीं द्वित्वसंख्येनें युक्त, तशीच एखादे वेळीं बहुत्वसंख्येनें युक्त, अशी दाखवावी असें वाटतें. तशीच जाति ही एखादे वेळीं पुंस्त्वधर्मानें युक्त म्हणजे पुल्लिङ्गी व्यक्तीनें युक्त अशी दाखवावी असें वाटतें, तसेच कदाचित् स्त्रीलिङ्गी व्यक्तीनें युक्त व कदाचित्

नपुंसकलिङ्गी व्यक्तीनें युक्त अशी दाखवावी असें वाटतें.

हें जें जातिपक्ष घेऊन लिंगासंबंधानें उत्तर दिलें तें बरोबर दिसतें. परंतु संख्येसंबंधानें उत्तर दिलें तें मात्र बरोबर दिसतें नाही. जर एखादे वेळीं जाति ही एकत्वसंख्येनें युक्त अशी दाखवितां येत असेल, तशीच एखादे वेळीं द्वित्वसंख्येनें युक्त, तशीच एखादे वेळीं बहुत्वसंख्येनें युक्त, अशी दाखवितां येत असेल तर 'जाति एक आहे' या प्रतिज्ञेचा भंग होईल. शिवाय 'एकशेषसूत्र करावयास नको,' असा जो जातिपक्ष घेण्याचा फायदा दाखविला तोही आतां बरोबर दिसत नाही. उलट, जर जातीचा संख्येशीं योग होत असेल तर हें एकशेषसूत्र करावेच लागेल.

वास्तविक विचार केला तर लिंगासंबंधानें जें उत्तर दिलें तें देखील बरोबर दिसत नाही. कां बरें ?

जाति ही व्यक्तीचें एक प्रकारचें विशेष लिंग घेत असते. तेव्हां जें लिंग घेऊन जाति प्रवृत्त होते त्या लिंगाचा ती वस्तु उत्पन्न झाल्यापासून

४२. जातीला द्वित्वस्त्रीत्वादि गुणांची विवक्षा करावयाची म्हणजे आश्रयावरील संख्येचा संबंध आरोपानें जातीचे ठिकाणीं मानावयाचा; खऱ्या रीतीनें समजावयाचा नाही. म्हणजे आरोपित संख्येनें जातीच्या खऱ्या एकत्वाला थक्का पोचत नसल्यामुळे जाति एक आहे ही गोष्ट कायमच राहते व एकशेषही करावा लागत नाही.

४३. जातीचे ठिकाणीं आरोपानें संख्यासंबन्ध जोडला तरी ही त्याचा परिणाम वाक्यप्रयोगांत दृष्टोत्पत्तीस येतो, त्यामुळे जरी खऱ्या रीतीनें जाति एक आहे तरी वाक्यप्रयोगावरून द्वित्व, बहुत्व, हीं भासत असल्यामुळे प्रतिज्ञेचा मोड व एकशेषाचा आरंभ हे गळी पडत आहेत.

नाशान्तलिङ्गं न जहाति । तस्मान्न
वैयाकरणैः शक्यं लौकिकं लिङ्गमास्था-
तुम् । अवश्यं कश्चित्स्वकृतान्त आस्थेयः ।
कोऽसौ स्वकृतान्तः ।

संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गम् ।

संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गमास्थेयौ । कि-
मिदं संस्त्यानप्रसवाविति ।

संस्त्याने स्त्यायतेर्द्ध स्त्री सूतेः

तिच्चा नाश होईपर्यंत ती जाति त्याग करीत
नाहीं. तात्पर्य, वैयाकरणलोकांनीं शास्त्रीय
कार्य कर्तव्य असतांना लौकिक लिंग घेणें
शक्य नाहीं तर त्यांनीं आपल्या शास्त्रापुरता
लिंगासंबधानें एखादा स्वतंत्र सिद्धान्त केला
पाहिजे.

तो सिद्धान्त कोणता ?

संस्त्यान आणि प्रसव हेच शास्त्रामध्ये
लिङ्ग असे समजले पाहिजेत.

संस्त्यान आणि प्रसव म्हणजे काय ?

संस्त्यान हा स्त्री शब्दाचा अर्थ आहे. स्त्री
हा शब्द स्तै धातूहून इट्प्रत्यय करून सा-
धला आहे. तसेंच प्रसव हा पुमान् शब्दाचा
अर्थ आहे. पुमान् हा शब्द सूधातूपासून
सप् प्रत्यय करून साधला आहे.

पण, लोकांमध्ये देखील स्त्री हा शब्द स्तै-
धातूपासूनच साधला आहे आणि पुमान् हा
शब्द सूधातूपासूनच साधलेला आहे. तेव्हां
लौकिक आणि शास्त्रीय लिंगांमध्ये फरक कसा
होणार ?

४४. गर्भ जुळून येण्याकरतां जो उद्युक्त होतो तो
कर्ता होय.

४५. स्त्यान म्हणजे जुळणें, व प्रवृत्ति म्हणजे
उद्युक्त होणें.

४६. सत्त्व, रज आणि तम या तीन गुणांचे
परिणामभूत आणि म्हणूनच सत्त्वाद्यात्मक असे जे
शब्दादि पांच गुण यांचा संघात हेच घटादि सर्व
वस्तूंचें स्वरूप होय. उक्त-संघाताखेरीज अवयवि-
द्रव्य म्हणून निराळें कांहीं नाहीं. सांख्यलोकांचें
असेंच मत आहे. तेव्हां प्रत्येक वस्तूचे ठिकाणीं या

सप्प्रसवे पुमान् ॥

ननु च लोकेऽपि स्त्यायतेरेव स्त्री
सूतेश्च पुमान् । अधिकरणसाधना लोके
स्त्री । स्त्यायत्यस्यां गर्भ इति । कर्तृसा-
धनश्च पुमान् । सू पुमानिति । इह पुन-
रुभयं भावसाधनम् । स्त्यानं प्रवृत्तिश्च ।
कस्य पुनः स्त्यानं स्त्री प्रवृत्तिर्वा पुमान् ।
गुणानाम् । केनम् । शब्दस्पर्शरूपरसग-

फरक असावा, लोकांमध्ये स्त्री हा शब्द
जरी स्त्याधातू इट्प्रत्यय करूनच साधला
आहे तरी तो इट्प्रत्ययाचा अर्थ तेथें
अधिकरण असा आहे. म्हणजे जिच्यामध्ये
गर्भ जुळून येतिलाच स्त्री म्हणावें. तसाच
पुमान् हा शब्द लोकांमध्ये जरी सूधातू-
पासूनच साधला आहे तरी तेथें त्या सूधातूच्या
पुढें केलेल्या मुन् प्रत्ययाचा अर्थ कर्ता असा
आहे. आणि या व्याकरणशास्त्रामध्ये पाहिलें
तर स्त्री आणि पुमान् या दोन्ही शब्दांमध्ये
प्रत्ययाचा अर्थ भाव म्हणजे शुद्ध धात्वर्थ
असा आहे. तेव्हां स्त्री म्हणजे स्त्यान होय.
आणि पुमान् म्हणजे प्रवृत्ति होय.

स्त्री म्हणजे स्त्यान असें जें म्हटलें तें
कोणार्थें स्त्यान ? तसेंच पुमान् म्हणजे
प्रवृत्ति जी म्हटली आहे ती प्रवृत्ति कोणाची ?

स्त्यान आणि प्रवृत्ति ही गुणाची समजावी.

गुण कोणते ?

शब्द, स्पर्श, रूप, रस आणि गन्ध हे ते
गुण होत.

पंचांपैकीं कांहीं तरी गुण आहेतच. आतां ते गुण
स्वभावाचे असल्यामुळे त्यांचे उपचयापचय (वृद्धि
आणि हास) हे सारखे चालूच आहेत. त्यांत त्या
गुणांची जी उपचयावस्था तें पुंलिंग. व जी अपच-
यावस्था तें स्त्रीलिंग. आणि उपचय व अपचय
यांच्यामधील जी अवस्था, अर्थात् साम्यावस्था, तें
नपुंसकलिंग होय. तात्पर्य असें कीं,—प्रकृतिपरि-
णामविशेषरूप जी जाति तिला स्वतःच लिंगसंबंध
समजतो.

न्धानाम् । सर्वाश्च पुनर्मूर्तय एवमात्मिकाः
संस्त्यानप्रसवगुणाः शब्दस्पर्शरूपरसग-
न्धवत्यः । यत्राल्पीयांसो गुणास्तत्रावर-
तस्त्रयः शब्दः स्पर्शो रूपमिति । रसगन्धौ
न सर्वत्र । प्रवृत्तिः खल्वपि नित्या । न
हीह कश्चिदपि स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्तम-
प्यवतिष्ठते । वर्धते यावदनेन वर्धितव्य-
मपचयेन वा युज्यते । तच्चोभयं सर्वत्र ।
यद्युभयं सर्वत्र कुतो व्यवस्था । विवक्षातः ।
संस्त्यानविवक्षायां स्त्री प्रसवविवक्षायां

पुमानुभयोरप्यविवक्षायां नपुंसकम् ॥ तत्र
लिङ्गवचनसिद्धिर्गुणविवक्षानित्यत्वादिति
लिङ्गपरिहार उपपन्नः । वचनपरिहारस्तु
नोपपद्यते । वचनपरिहारश्चाप्युपपन्नः ।
इदं तावदयं प्रष्टव्यः । अथ यस्य द्रव्यं
पदार्थः कथं तस्यैकवचनद्विवचनबहुवच-
नानि भवन्तीति । एवं स वक्ष्यति ।
एकस्मिन्नेकवचनं द्वयोर्द्विवचनं बहुषु
बहुवचनमिति । यदि तस्यापि वाचनि-
कानि न स्वाभाविकान्यहमप्येवं वक्ष्या-

पण लोकांमध्ये सर्वच मूर्ति अशा स्वरू-
पाच्या आहेत की त्यांमध्ये संस्त्यान आणि प्र-
सव ह्या ज्यांच्या अवस्था आहेत असे शब्द,
स्पर्श, रूप, रस आणि गन्ध हे गुण आहेतच.
एखाद्या वस्तूमध्ये गुण कमी असले तरी फार
तर रस आणि गन्ध हे दोन गुण सर्व ठिकाणीं
उपलब्ध होणार नाहीत. परंतु शब्द, स्पर्श
आणि रूप हे तीन गुण असणारच. तसेंच,
पुमान् या शब्दाचा अर्थ जो प्रवृत्ति म्हणून
केला आहे ती प्रवृत्ति देखील खरोखर सर्व व-
स्तूंमध्ये कायमचीच आहे. असें पाहा की, को-
णताही पदार्थ अंशतःही वृद्धि किंवा क्षय न
होतां निव्वळ आपल्या एकाच स्वरूपांत अ-
सलेला असा क्षणभर तरी दृष्टीस पडतो काय ?
तर त्याची जेवढी वाढ होण्याची असेल किंवा
त्याचा जेवढा क्षय होणें असेल त्या मानानें
त्या पदार्थाची वाढ किंवा क्षय प्रत्येक क्षणीं
अंशतः होतच असतो. एकंदरीत संस्त्यान
आणि प्रसव हे दोन्ही सर्व ठिकाणीं उपलब्ध
होत असल्यामुळे सर्व ठिकाणीं दोन्ही लिंगें
आहेत.

तर मग आतां अमुक पदार्थ हा पुंलिंगीच
आहे आणि अमुक पदार्थ हा स्त्रीलिंगीच आहे
ही व्यवस्था कशी समजावी ?

लिंग ठरवणें हें विवक्षेवर अवलंबून आहे;
म्हणजे संस्त्यानाची विवक्षा असेल तर स्त्रीलिंग
समजावें, प्रसवाची विवक्षा असेल तर पुंलिंग

समजावें, आणि दोघांचीही विवक्षा नसेल तर
नपुंसकलिंग समजावें.

ब्राह्मणी, ब्राह्मणौ, वगैरे उदाहरणांमध्ये
लिंग आणि वचन या गुणांची विवक्षा अनित्य
असल्यामुळे म्हणजे कायमची एक नसल्यामुळे
अनेक लिंगांची आणि वचनांची उपपत्ति होते
असें जें वार्तिककारांनीं सांगितले आहे त्यांपैकीं
लिंगासंबंधानें दिलेलें उत्तर वर सांगितलेल्या
रीतीनें बरोबर जुळते. वचनासंबंधानें दिलेलें
उत्तर मात्र बरोबर जुळत नाहीं.

वचनासंबंधानें दिलेले उत्तर देखील बरोबर
जुळतें. कारण आम्ही त्याला अगोदर असें वि-
चारतां की, व्यक्ति हा शब्दाचा अर्थ आहे हा
पक्ष घेतला असतां एकवचन, द्विवचन आणि
बहुवचन हें कसें बरें जुळतें ? आतां जर तो असें
म्हणेल की, एक व्यक्तीची विवक्षा असतांना
एकवचन होतें, द्वित्वसंख्येची विवक्षा असतां
द्विवचन होतें आणि बहुसंख्येची विवक्षा
असतांना बहुवचन होतें तर त्याच्या मतीं ही
संख्येची व्यवस्था वचनाचे जोरावरच होत
आहे, आपोआप होत नाहीं. तेव्हां शब्दाचा
अर्थ जाति आहे असें मग गृहीत धरलें तरी
देखील मला तसें बोलतां येईल की, एकसं-
ख्येची विवक्षा असतांना एकवचन होतें,
द्वित्वसंख्येची विवक्षा असतांना द्विवचन
होतें, आणि बहुत्वसंख्येची विवक्षा असतां
बहुवचन होतें. कारण जाति हा शब्दाचा

स्येकस्मिन्नेकवचनं द्वयोर्द्विवचनं बहुषु बहुवचनमिति । न ह्याकृतिपदार्थिकस्य द्रव्यं न पदार्थो द्रव्यपदार्थिकस्य वाकृतिर्न पदार्थः । उभयोरुभयं पदार्थः कस्यचित्तु किञ्चित्प्रधानभूतं किञ्चिद्गुणभूतम् । आकृतिपदार्थिकस्याकृतिः प्रधानभूता द्रव्यं गुणभूतम् । द्रव्यपदार्थिकस्य द्रव्यं प्रधानभूतमाकृतिर्गुणभूता ॥

गुणवचनवद्वा ॥५४॥

गुणवचनवद्वा लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति । तद्यथा । गुणवचनानां शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । शुक्लं वस्त्रम् शुक्ला शाटी शुक्लः कम्बलः शुक्लौ कम्बलौ शुक्लाः कम्बला इति । यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य

अर्थ आहे असें म्हणणाऱ्याच्या मतीं व्यक्ति हा शब्दाचा अर्थ नव्हे असें होत नाहीं. तसेंच व्यक्ति हा शब्दाचा अर्थ आहे असें मानणाऱ्याच्या मतीं जाति हा शब्दाचा अर्थ नव्हे असें होत नाहीं; तेव्हां दोघांच्याही मतीं जाति आणि व्यक्ति हे दोन्ही अर्थ आहेतच. त्यांमध्ये फरक इतकाच की कोणाच्या मतीं कांहींतरी प्रधान असतें आणि कांहींतरी गौण असतें. जातिपक्ष घेणाऱ्याच्या मतीं जातीला मुख्यत्व आहे आणि व्यक्तीला गौणत्व आहे. तसेंच व्यक्ति हा शब्दाचा अर्थ आहे असें मानणाऱ्याच्या मतीं व्यक्तीला मुख्यत्व आहे आणि जातीला गौणत्व आहे.

(वा. ५४) अथवा जातिपक्ष घेतला असतां ही गुणवाचक शब्दाप्रमाणें लिंग आणि वचन यांची व्यवस्था होईल; जशीं गुणवाचक शब्दांना त्या गुणांच्या आश्रयाप्रमाणें लिंग आणि वचन होत असतात; उदा०—शुक्लं वस्त्रं, शुक्ला शाटी, शुक्लः कम्बलः, शुक्लौ कम्बलौ, शुक्लाः कम्बलाः. या ठिकाणीं शुक्ल हा गुण ज्या व्यक्तीच्या आश्रयानें असतो त्या व्यक्तीचें जें लिंग आणि वचन तेंच त्या गुणवाचक व्य-

यलिङ्गं वचनं च तद्गुणस्यापि भवति एवमिहापि यदसौ द्रव्यं श्रिताकृतिस्तस्य यलिङ्गं वचनं च तदाकृतेरपि भविष्यति ॥

अधिकरणगतिः साहचर्यात् ॥५५॥

आकृतावारम्भणादीनां संभवो नास्तीति कृत्वाकृतिसहचरिते द्रव्य आरम्भणादीनि भविष्यन्ति ॥

न चैकमनेकाधिकरणस्थं युगपदित्यादित्यवद्विषयः ॥५६॥

न खल्वप्येकमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभ्यत इत्यादित्यवद्विषयो भविष्यति । तद्यथा । एक आदित्योऽनेकाधिकरणस्थो युगपदुपलभ्यते ॥ विषम उपन्यासः । नैको द्रष्टानेकाधिकरणस्थमादित्यं युगपदुपलभते ॥ एवं तर्हीती-

क्तीला लागलेलें दृष्टीस पडतें. त्याप्रमाणें प्रकृत ठिकाणीं देखील ब्राह्मणत्व वगैरे जाति ज्या व्यक्तीच्या आश्रयानें दाखविली जाते त्या व्यक्तीचें जें लिंग आणि वचन तेंच त्या जातिवाचक शब्दाला लावतां येईल.

(वा. ५५) जातिपक्ष घेतला असतांना आरम्भण वगैरे क्रिया गोत्व वगैरे जातीच्या ठिकाणीं संभवत नाहीत म्हणून त्या आरम्भण वगैरे क्रिया जातीशीं नेहमीं संबद्ध असलेल्या व्यक्तीचे ठिकाणीं केल्या जातील; तेव्हां तोही दोष येत नाही.

एक वस्तु एकदम अनेक ठिकाणीं उपलब्ध होत नाहीं असा जो जातिपक्षावर दोष दिला आहे तोही बरोबर नाही. कारण सूर्याप्रमाणें जाति आहे असें गृहीत धरतां येईल; जसें एकच सूर्य एकदम अनेक देशांमध्ये असलेला उपलब्ध होतो तशी जाति देखील एकदम अनेक व्यक्तींमध्ये असू शकेल.

हा दृष्टान्त बरोबर नाही. कारण एकाच ठिकाणीं असलेल्या मनुष्याला अनेक ठिकाणीं असलेला सूर्य एकदम दिसत नाही.

न्द्रवद्विषयः । तद्यथा । एक इन्द्रोऽनेक-
स्मिन्क्रतुशत आहूतो युगपत्सर्वत्र भवति ।
एवमाकृतियुगपत्सर्वत्र भविष्यति ॥

अविनाशोऽनाश्रितत्वात् ॥५७॥

द्रव्यविनाश आकृतेरविनाशः । कुतः ।
अनाश्रितत्वात् । अनाश्रिताकृतिर्द्रव्यम् ॥
किमुच्यतेऽनाश्रितत्वादिति यदिदानी-
मेवोक्तमधिकरणगतिः साहचर्यादिति ॥
एवं तर्ह्यविनाशोऽनैकात्म्यात् । द्रव्य-
विनाश आकृतेरविनाशः । कुतः । अनै-

कात्म्यात् । अनेक आत्माकृतेर्द्रव्यस्य च ।
तद्यथा । वृक्षस्थोऽवतानो वृक्षे छिन्ने-
ऽपि न विनश्यति ॥

वैरूप्यविग्रहौ द्रव्यभेदात् ॥५८॥

वैरूप्यविग्रहावपि द्रव्यभेदाद्भवि-
ष्यतः ॥

व्यर्थेषु च सामान्यात्सिद्धम् ॥५९॥

विभिन्नार्थेषु च सामान्यात्सिद्धं स-
र्वम् । अश्रोतेरक्षः । पद्यतेः पादः । मिमी-
तेर्माषः । तत्र क्रियासामान्यात्सिद्धम् ॥

तर मग येथें इन्द्राचा दृष्टान्त घ्यावा. जसा
एकच इन्द्र एकाच वेळीं शेंकडों यज्ञांमध्ये
आह्वान केलेला एकदम सर्वत्र जातो, तशी
जाति ही एकदम सर्वत्र असू शकेल.

(वा.५६) व्यक्तीचा नाश झाला तरी जाती-
चा नाश होत नाही, तेव्हां तोही दोष येत नाही.

व्यक्तीचा नाश झाला असतां जातीचा
नाश कां बरे होत नाही ?

जाति ही व्यक्तीच्या आश्रयानें असत
नाहीं म्हणून.

हे काय हो, तुम्ही म्हणत आहांत की
जाति ही व्यक्तीच्या आश्रयानें असत नाहीं
म्हणून ? आतांच तुम्ही म्हटलें आहे ना की,
आरम्भण वगैरे क्रिया जातीला संभवत
नाहींत, म्हणून तिच्याशीं संबद्ध असें जें त्या
जातीचें व्यक्ति हें अधिकरण त्या ठिकाणीं
त्या क्रिया करतां येतील.

तर मग व्यक्तीचा नाश झाला तरी
जातीचा नाश होत नाहीं याचें कारण
जाति ही तादात्म्यानें व्यक्तीचा आश्रय करीत
नाहीं, असें समजावें. तात्पर्य असें की व्यक्तीचा
नाश झाला तरी जातीचा नाश होणार नाहीं.
कारण त्या दोहोंचें स्वरूप एक नाहीं. म्हणजे
जातीचें स्वरूप निराळें आणि व्यक्तीचें स्वरूप
निराळें. जसें, वृक्षावर चढलेल्या वेलीचा
वृक्षाचा नाश झाला तरी नाश होत नाहीं

त्याप्रमाणेंच हें होय.

(वा.५८) जातिपक्ष घेतला तरी देखील
व्यक्ति भिन्न असल्यामुळें त्यांमध्ये वैरूप्य असू
शकेल व गौश्व गौश्व असा विग्रहही पण त्या
व्यक्तीच्या दृष्टीनें करतां येईल.

(वा.५९) अनेकार्थ शब्दाविषयीं देखील
त्या अनेक अर्थांमध्ये कांहींतरी एक प्रकारचें
सामान्य असल्यामुळें सिद्ध होईल. तेव्हां अक्षाः,
पादाः, वगैरे उदाहरणें साधण्याकरतांही एक-
शेषसूत्र जातिपक्षीं करावयास नको. याचें
स्पष्टीकरण—

अक्ष शब्द अनेक अर्थी आहे, म्हणजे
गाडीचा कणा, फासा, आणि विंबा असे
याचे अनेक अर्थ आहेत. परंतु त्या सर्व अर्थीं
अक्षशब्द हा व्यापणें या अर्थांच्या अश-
धातूला 'स' प्रत्यय लागूनच साधलेला आहे.
त्याप्रमाणें पादशब्दाचे चरण, किरण, चतु-
र्थीश, असे अर्थ आहेत. परंतु त्या सर्व अर्थीं
गमन करणें या अर्थांच्या पदधातूला घञ्-
प्रत्यय लागून पादशब्द साधलेला आहे.
तसेंच माष शब्दाचे मासा (एक प्रकारचें परि-
माण), उडीद (एक प्रकारचें धान्य), वगैरे
अनेक अर्थ आहेत. परंतु त्या सर्व अर्थीं मान
या अर्थांच्या माधातूला 'स' प्रत्यय लागून
माष शब्द साधलेला आहे. तेव्हां एकच क्रिया
अनेक अर्थांमध्ये अनेक तऱ्हेनें जरी दृष्टीस

अपरस्त्वाह । पुराकल्प एतदासीत्पोडश
माषाः कार्पापणं षोडशफलाश्च माषशं-
वन्त्यः । तत्र संख्यासामान्यात्सिद्धम् ॥
वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः
॥१.२.६५॥

इह कस्मान्न भवति । अजश्च वर्क-

पडली तरी त्या क्रियांमध्ये सारखेपणा अस-
ल्यामुळे जातिपक्षीं सिद्ध होत आहे.

येथे काहीं लोक असे उत्तर देतात की,
पूर्वीच्या कर्पी अशा तऱ्हेने परिमाण धरले
जात होते की, सोळा मासे म्हणजे एक
कार्पापण, आणि उडीदाच्या शेंगेमध्ये
जास्तीत जास्त सोळा विद्या असतात; तेव्हां
संख्या सारखी असल्यामुळे त्या दृष्टीने माप
हा शब्द समानार्थीच होत आहे. तेव्हां
अर्थातच तेथे सिद्ध होईल.

(सू.६५) अज आणि वर्कर ह्या दोन
शब्दांमध्ये, तसेंच अश्व आणि किशोर या

४७. जसे मनुष्य, पशु, पक्षी, किडा, मुंगी,
वगैरे अनेक प्रकारचे प्राणी आहेत तरी त्या सर्वां-
मध्ये प्राणसंबन्ध हा सर्वत्र सारखा असल्यामुळे त्या
सर्वांवर प्राणित्व ही एक जाति राहते. त्याप्रमाणेच
येथेही गाडीचा कणा, फासा, वगैरे पदार्थ निर-
निराळ्या प्रकारचे आहेत तरी त्या सर्वांमध्ये व्यापणे
ही क्रिया सर्वत्र सारखी असल्यामुळे त्या सर्वांवर
अक्षत्व ही एक जाति राहू शकेल. तेव्हां जातिपक्षीं
अक्षाः असा त्या अनेक प्रकारच्या अर्थाना दाखवि-
णारा प्रयोग एकशेषसूत्रावांचून सिद्ध होईल.

४८. तेव्हां माप, परिमाण आणि उडीद यांवर
मापत्व जाति एक असल्यामुळे त्या अनेक अर्थाला
दाखविणारा असा मापशब्दाचा प्रयोग जातिपक्षीं
करता येईल. तेव्हां त्याकरितां एकशेषसूत्र कराव-
यास नको.

१. गोत्रापत्य (४।१।१६२) आणि युवापत्य
(४।१।१६३) हे दोन अर्थ शब्दाने एकदम दाख-
वावयाचे असतां गोत्रापत्यवाचक शब्द शिल्लक
राहतो आणि युवापत्यवाचक शब्दाची निवृत्ति होते;
मात्र त्या दोन्ही शब्दांमध्ये वैरूप्य गोत्रप्रत्यय व युव-
प्रत्यय यांमुळेच असावे, इतरामुळे नसावे; उदा०—
गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ.

रश्च । अश्वश्च किशोरश्च । उष्ट्रश्च करभ-
श्चेति । तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्युच्यते
न चात्र तल्लक्षण एव विशेषः । तल्लक्षण
एव विशेषो यत्समानायामाकृतौ शब्द-
भेदः ॥

स्त्री पुंवच्च ॥१.२.६६॥

दोन शब्दांमध्ये, त्याचप्रमाणे उष्ट्र आणि करभ
या दोन शब्दांमध्ये प्रकृतसूत्राने एकशेष कां
होत नाही ?

पण प्रकृतसूत्रामध्ये वृद्ध आणि युवा या
अर्थसंबंधानेच फक्त शब्दांमध्ये फरक झालेला
असला पाहिजे, असे म्हटले आहे ना ?
आणि प्रकृत उदाहरणामध्ये तर तेवढाच फरक
आहे असे दिसत नाही.

तेवढाच फरक येथे आहे. कारण दोन अ-
र्थांची जाति एकच असून शब्द भिन्न आहे.

(सू.६६) पाणिनीने स्त्री असा शब्द ज्या
ज्या सूत्रामध्ये उच्चारलेला आहे त्या सर्वत्र

२. बोकडाचे तरुण पोर या अर्थाला वर्कर शब्द
दाखवितो; अश्वाने तरुण पोर या अर्थाला किशोर
हा शब्द दाखवितो; तसेंच उंटाचे तरुण पोर या
अर्थाला करभ शब्द दाखवितो. म्हणून अज, अश्व व
उष्ट्र हे शब्द सामान्यतः त्या त्या जातीतील व्यक्तीला
दाखविणारे आहेत. सूत्रांतील वृद्ध आणि युवन् हे
शब्द लौकिक अर्थाचे गृहीत धरून हा प्रश्न केला आहे.

३. अज आणि वर्कर यांची अजत्व ही एकच जा-
ति, तरुण अजालाच वर्कर म्हणतात. याप्रमाणेच अश्व,
किशोर, यांची अश्वत्व ही जाति एक आहे. उष्ट्र, करभ,
यांचीही तशीच उष्ट्रत्व ही एक जाति आहे. 'मूळ
शब्दांच्या स्वरूपांत फरक नसावा,' हें उत्तर येथे
दिले नाही. पुढे (सूत्र ६८) साध्यकारांनी दिले आहे.

१. गोत्रापत्य स्त्री आणि युवापत्य पुरुष असे
दोन अर्थ एकदम दाखवावयाचे असतां गोत्रापत्य-
वाचक स्त्रीलिंगी शब्द शिल्लक राहतो, आणि युवा-
पत्यवाचक शब्द निवृत्त होतो; व राहिलेला गोत्रा-
पत्यवाचक शब्द पुल्लिंगाप्रमाणे होतो; पण त्या दोन
शब्दांमध्ये स्त्रीलिंगी गोत्रापत्य या अर्थाचा प्रत्यय
आणि युवापत्य या अर्थाचा प्रत्यय यांमुळेच वैरूप्य
असेल तर; उदा०—दाक्षी च दाक्षायणश्च दाक्षी.

इदं सर्वेष्वेव स्त्रीग्रहणेषु विचार्यते स्त्रीग्रहणे स्त्रीप्रत्ययग्रहणं वा स्यात्स्त्र्यर्थ-ग्रहणं वा स्त्रीशब्दग्रहणं वेति । किं चातः । यदि प्रत्ययग्रहणं वा शब्दग्रहणं वा गार्गी च गार्ग्यायणौ च गर्गाः केन यशब्दो न श्रूयेत । अस्त्रियामिति हि लुगुच्यते । इह च गार्गी च गार्ग्यायणौ च गर्गा-न्पश्य तस्माच्छसो नः पुंसि [६.१. १०३] इति नत्वं न प्राप्नोति ॥ अथार्थग्रहणं न दोषो भवति । यथा न दोषस्त-

ठिकाणीं असा प्रश्न उद्भवतो की, स्त्री या शब्दाने स्त्रीप्रत्ययाचें ग्रहण करावें किंवा स्त्रीलिंगी असलेल्या अर्थाचें ग्रहण करावें किंवा स्त्रीलिंगी असलेल्या शब्दाचेंच ग्रहण करावें ?

यांत फरक काय वरें होईल ?

फरक असा होईल की, जर स्त्री या शब्दाने स्त्रीप्रत्ययाचें ग्रहण केलें किंवा स्त्रीलिंगी शब्दाचें ग्रहण केलें तर गार्गी च गार्ग्यायणौ च गर्गाः या ठिकाणीं एकशेष होऊन जें गर्गाः असें रूप होतें तें होणार नाही. म्हणजे या पक्षीं पुंवद्भा-वानें स्त्रीत्वाची निवृत्ति न झाल्यानें 'य' प्रत्ययाचा श्रवण होऊं लागेल; कारण 'य' प्रत्ययाचा लुक् जो सांगितला आहे तो स्त्रीलिंगीं होत नाही, असा त्याचा निषेध आहे. तसेंच गार्गी च गार्ग्यायणौ च असे दोन शब्द घेऊन त्यांमध्ये एकशेष होऊन पुढें द्वितीयेच्या बहुवचनीं गर्गान् पश्य असें रूप होतें. त्या ठिकाणीं प्रकृत सूत्रानें पुंवद्भावानें स्त्रीत्वाची निवृत्ति होत नसल्यामुळें 'तस्माच्छसो नः पुंसि' (६।१. १३०) या सूत्रानें सांगितलेलें नत्व होणार नाही.

२. स्त्री या शब्दाने स्त्रीलिंगी असलेल्या अर्थाचें ग्रहण केलें नाही तर पुंवत् हा अतिदेश त्या स्त्री-लिंगी अर्थावर होणार नाही, तेव्हां तो स्त्रीलिंगी अर्थ कायम असल्यामुळें लुक् (२।४।६४) व नत्व (६। १।१०३) होणार नाही.

३. पूर्वीच्या सूत्रावरील टीप ३ पाहा.

थास्तु ॥

इह कस्मान्न भवति । अजा च बर्क-रश्च । वडवा च किशोरश्च । उष्ट्री च करभश्चेति । तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्यु-च्यते न चात्र तल्लक्षण एव विशेषः । तल्लक्षण एव विशेषो यत्समानायामा-कृतौ शब्दभेदः ॥

पुमान्स्त्रिया ॥१.२.६७॥

इह कस्मान्न भवति । हंसश्च वरटा च । कच्छपश्च डुली च । ऋश्यश्च

आतां स्त्री या शब्दाने स्त्रीत्वरूप अर्थाचें ग्रहण केलें तर वर दाखविलेल्या उदाहरणा-मध्ये दोष येणार नाही.

तर मग ज्या रीतीनें दोष येत नाही तसेंच व्यावें म्हणजे झालें.

आतां अजा आणि बर्कर या दोन शब्दां-मध्ये, तसेंच वडवा आणि किशोर या दोन शब्दांमध्ये, त्याचप्रमाणें उष्ट्री आणि करभ या दोन शब्दांमध्ये, प्रकृतसूत्रानें एकशेष कां होत नाही ?

पण वृद्ध आणि युवा एवढ्यासंबंधानेंच फक्त शब्दांमध्ये फरक झालेला असला पाहिजे असें सूत्रामध्ये म्हटलें आहे ना ? आणि प्रकृत उदाहरणांमध्ये पाहावें तर तेव-ढाच फरक येथें आहे असें दिसत नाही.

तेवढाच फरक येथें आहे. कारण दोन अर्थांची जाति एकच असून शब्द भिन्न आहेत.

(सू.६७) हंस आणि वरटा या दोन शब्दां-मध्ये, तसेंच कच्छ आणि डुली या दोन शब्दांमध्ये, त्याचप्रमाणें ऋश्य आणि रोहित् या दोन शब्दांमध्ये प्रकृतसूत्रानें एकशेष

१. स्त्रीलिंगी असलेल्या अर्थावरोबर पुलिंगी अर्थाची उक्ति असतां त्यांमध्ये पुलिंगी शब्द शिल्लक राहतो, पण त्या दोन शब्दांमध्ये पुलिंग व स्त्रीलिंग यांमुळेच तेवढा फरक असेल तर; उदा०—हंसी च हंसश्च हंसौ.

रोहिचेति । तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्युच्यते न चात्र तल्लक्षण एव विशेषः । तल्लक्षण एव विशेषो यत्समानायामाकृतौ शब्दभेदः ॥

भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम्
॥१.२.६८॥

किमर्थमिदमुच्यते । न पुमान्स्त्रियेत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्युच्यते न चात्र तल्लक्षण एव विशेषः । तल्लक्षण एव विशेषो यकां होत नाही ?

पण स्त्रीलिंग आणि पुंलिंग एवढ्याच संबंधाने शब्दांमध्ये फरक झालेला असला पाहिजे, असे म्हटले आहे ना ? आणि हंस, वरटा वगैरे उदाहरणांमध्ये पाहिले तर एवढाच फरक नाही.

एवढाच फरक येथे आहे. कारण दोन अर्थांची जाति एक असून शब्द भिन्न आहे.

(सू. ६८) हे सूत्र पाणिनीने कशाकरिता केले आहे ? हे सूत्र करावयास नको. कारण या सूत्राची उदाहरणे 'पुमान् स्त्रिया' या मागील सूत्रानेच सिद्ध होतील.

याची उदाहरणे 'पुमान् स्त्रिया' या सूत्राने सिद्ध होणार नाहीत. कारण तेथे स्त्रीलिंग, पुंलिंग, यासंबंधानेच फक्त शब्दांमध्ये फरक झालेला असला पाहिजे असे म्हटले आहे आणि याच्या उदाहरणांमध्ये पाहिले तर एवढाच फरक आहे असे दिसत नाही. (कारण भ्रातृ आणि स्वसृ हीं अक्षरेही भिन्नभिन्नच आहेत.)

असा जरी अक्षरांमध्ये फरक दृष्टीस पडत आहे तरी हा फरक स्त्रीलिंग आणि पुंलिंग या भेदांमुळेच झालेला आहे. कारण भ्रातृ आणि

२. मागील सूत्र ६५ टीप ३ पहा.

१. भाऊ आणि बहीण हे दोन अर्थ क्रमाने भ्रातृ व स्वसृ या शब्दांनी एकदम दाखवावयाचे असता त्यांमध्ये एक भ्रातृशब्द शिळक राहतो. तसेच पुत्र

त्समानायामाकृतौ शब्दभेदः ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यदिमं योगं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो यत्रोर्ध्वं प्रकृतेस्तल्लक्षण एव विशेषस्तत्रैकशेषो भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । हंसश्च वरटा च कच्छपश्च डुली च ऋश्यश्च रोहिचचेत्यत्रैकशेषो न भवति ॥ पूर्वयोर्योगयोर्भूयान्परिहारः । यावद्वृद्धो यूनोऽत्र तावद्वृद्धो यूनोऽत्र । पूर्वसूत्रे गोत्रस्य वृद्धमिति संज्ञा क्रियते ॥

स्वसृ यांच्या अर्थाकडे लक्ष दिले असता तीं एकाचीच अपत्ये असल्यामुळे ह्यांची जाति एक आहे आणि शब्द भिन्न आहेत.

तर मग अशा रीतीने प्रकृतसूत्राची उदाहरणे 'पुमान् स्त्रिया' या पूर्वसूत्राने सिद्ध होत असूनही ज्या अर्थी हा आचार्य पाणिनि प्रकृत सूत्र करतो त्यावरून असे मुचवितो की, ज्या शब्दांमध्ये एकशेष करावयाचा त्या शब्दांच्या मूल स्वरूपामध्ये फरक मुळीच नसला पाहिजे. फक्त त्याच्यापुढील प्रत्ययामध्येच फरक असला तर तेथे एकशेष होतो.

या ज्ञापकाचा उपयोग काय ?

उपयोग असा की, हंस आणि वरटा या दोन शब्दांमध्ये, तसेच कच्छप आणि डुली या दोन शब्दांमध्ये, तसेच ऋश्य आणि रोहित या उदाहरणांमध्ये एकशेष होत नाही.

याच्या पूर्वीच्या दोन सूत्रांमध्ये जे प्रश्न विचारले आहेत त्यांचेही अशा प्रकाराने उत्तर देता येतेच. तथापि त्यांच्यासंबंधाने आणखीही निराळ्या तऱ्हेने बरीचशीं उत्तरे देता येतात. तीं अशीं की, गोत्र आणि युवा या दोन शब्दांमध्ये जो अर्थ होतो तोच 'वृद्धो यूना' या सूत्रामध्ये वृद्ध आणि युवा या शब्दांचा अर्थ आहे. कारण पूर्वीच्या आचार्यांनी

आणि कन्या हे दोन अर्थ क्रमाने पुत्र व दुहितृ या शब्दांनी एकदम दाखवावयाचे असता त्यांमधील एक पुत्रशब्दच शिळक राहतो; उदा०— भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ. पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ.

असरूपाणां युवस्थविरस्त्रीपुंसानां
विशेषस्याविवक्षितत्वात्सामान्यस्य
च विवक्षितत्वात्सिद्धम् ॥१॥

असरूपाणां युवस्थविरस्त्रीपुंसानां
विशेषश्चाविवक्षितः सामान्यं च विव-
क्षितम् । विशेषस्याविवक्षितत्वात्सामा-
न्यस्य च विवक्षितत्वात्सरूपाणामेकशेष
एकविभक्तौ [१.२.६४] इत्येव सि-
द्धम् ॥

पुमान्स्त्रिया [१.२.६७] इह कस्मा-
न्न भवति । ब्राह्मणवत्सा च ब्राह्मणीव-
त्सश्चेति ।

ब्राह्मणवत्साब्राह्मणीवत्सयोर्लिङ्गस्य

गोत्रालाच वृद्ध असें नांव दिलेले आहे.
(तेव्हा तेथे वृद्ध म्हणजे म्हातारा असा अर्थ
समजूं नये.)

(वा.१) शिवाय 'वृद्धो यूना' आणि 'स्त्री
पुंवच्च' हीं दोन सूत्रे करावयास नकोत. कारण
गार्ग्य आणि गार्ग्यायण हे दोन शब्द, तसेंच
गार्गी आणि गार्ग्यायण असे जे गोत्रवाचक
आणि युववाचक शब्द, ते जरी सरूप नाहीत
तरी त्या दोन्ही अर्थी गर्गाचे अपत्य या
सामान्य अर्थाने गार्ग्यशब्दाचा उपयोग केला
असतांना 'सरूपाणां' या पूर्वसूत्रानेच एकशेष
सिद्ध होईल. त्यामध्ये गर्गाचे गोत्रापत्य
म्हणजे नातू आणि गर्गाचे युवापत्य म्हणजे
पणतू अशी विशेष विवक्षा करूं नये म्हणजे
झाले.

आतां येथे स्वतंत्र शंका अशी उत्पन्न
होते की, ब्राह्मणवत्सा आणि ब्राह्मणीवत्स
ह्या दोन शब्दांमध्ये 'पुमान् स्त्रिया' या
सूत्राने एकशेष कां होत नाही. ?

(वा.२) ब्राह्मणवत्सा आणि ब्राह्मणीवत्स या
दोन शब्दांमध्ये वत्सा आणि वत्स यांच्यापुढे
विभक्ति आहे; त्यांतील ब्राह्मण आणि ब्राह्मणी
या शब्दांच्यापुढे विभक्ति नाही; आणि विभक्ति
पुढे नसलेल्या ब्राह्मण आणि ब्राह्मणी या

विभक्तिपरस्य विशेषवाचकत्वा-
दनेकशेषः ॥२॥

ब्राह्मणवत्साब्राह्मणीवत्सयोर्लिङ्गस्य
विभक्तिपरस्य विशेषवाचकत्वादेकशेषो
न भविष्यति । यत्र लिङ्गं विभक्तिपरमेव
विशेषवाचकं तत्रैकशेषो भवति । नात्र लि-
ङ्गं विभक्तिपरमेव विशेषवाचकम् ॥ यदि
तर्हि यत्र लिङ्गं विभक्तिपरमेव विशेष-
वाचकं तत्रैकशेषो भवतीह न प्राप्नोति ।
कारकश्च कारिका च कारकौ । न ह्यत्र
लिङ्गं विभक्तिपरमेव विशेषवाचकम् ॥
कथं पुनरिदं विज्ञायते । शब्दो या स्त्री
तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति । आहोस्विद-

शब्दांनीं विशेष प्रकारचे लिंग दाखविले जाते;
म्हणून एकशेष होणार नाही. ज्या ठिकाणी
विभक्ति पुढे असलेल्या शब्दानेच फक्त विशेष
लिंग दाखविले जाते तेथेच 'पुमान् स्त्रिया'
या सूत्राने एकशेष होतो. आणि ब्राह्मणवत्सा
आणि ब्राह्मणीवत्स या दोन शब्दांमध्ये विभक्ति
पुढे असलेले वत्सा आणि वत्स हे शब्दच
फक्त विशेष लिंग दाखवितात असे नाही.
(विभक्ति पुढे नसलेले ब्राह्मण आणि ब्राह्मणी
या शब्दांनीं येथे लिंगाचा भेद दाखविला
जातो.)

जर विभक्ति पुढे असलेल्याच शब्दाने
फक्त विशेष लिंग दाखविले असता एकशेष
होतो असे म्हटले तर कारक आणि कारिका
या दोन शब्दांमध्ये एकशेष होऊन
कारकौ असे जे रूप होते ते होणार नाही.
कारण येथे विभक्तीपुढे असलेला जो लिंग-
बोधक प्रत्यय म्हणजे टाप्प्रत्यय त्यानेच फक्त
स्त्रीलिंग दाखविले जाते असे नाही. तर
कारिकाशब्दामध्ये जे इत्त्व झालेले आहे तेही
स्त्रीलिंगाला दाखवीत आहे.

पण अगोदर या ठिकाणी असा विचार
उत्पन्न होतो की, शब्द जो स्त्रीप्रत्यय त्याच्या-
मुळेच फक्त विशेष झालेला पाहिजे असा

र्थो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति । किं चातः । यदि विज्ञायते शब्दो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति सिद्धं कारकश्च कारिका च कारकौ । इदं तु न सिध्यति गोमांश्च गोमती च गोमन्तौ । अथ विज्ञायतेऽर्थो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति सिद्धं गोमांश्च गोमती च

गोमन्तौ । इदं तु न सिध्यति कारकश्च कारिका च कारकौ । उभयथापि पटुश्च पट्वी च पटू इत्येतन्न सिध्यति ॥ एवं तर्हि नैवं विज्ञायते शब्दो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति नाप्यर्थो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति । कथं तर्हि । शब्दार्थौ या स्त्री तत्सद्भावेन च तल्लक्ष-

अर्थ समजावा किंवा स्त्रीरूप जो अर्थ त्याच्यामुळेच विशेष झालेला असावा असा अर्थ समजावा ?

या दोन अर्थामध्ये काय वरें फरक होईल ?

फरक असा होईल की, शब्द जो स्त्रीप्रत्यय त्याच्यामुळेच फक्त विशेष झाला असला पाहिजे असा अर्थ गृहीत धरला तर कारक आणि कारिका या दोन शब्दांमध्ये एकशेष होऊन कारकौ असें रूप सिद्ध होईल. (कारण तेथें टाप् हा जो स्त्रीप्रत्यय शब्द त्यामुळेच इकार होऊन फरक झालेला आहे.) परंतु गोमान् आणि गोमती या दोन शब्दांमध्ये एकशेष होऊन गोमन्तौ असें जें रूप सिद्ध होतें तें सिद्ध होणार नाही. वरें आतां स्त्रीरूपी जो अर्थ त्याच्यामुळेच फक्त विशेष झाला असला पाहिजे असा अर्थ गृहीत धरला तर गोमान् आणि गोमती या दोन शब्दांमध्ये एकशेष होऊन गोमन्तौ असें रूप सिद्ध होईल. कारण यामध्ये गोमान् या शब्दापेक्षा गोमती शब्दामध्ये स्त्रीरूपी अर्थामुळे झालेला जो स्त्रीप्रत्यय इकार तो जास्त येऊन फरक झालेला दृष्टीस पडतो. तो फक्त स्त्रीरूपी अर्थामुळेच झालेला आहे. परंतु कारक आणि कारिका या दोन शब्दांमध्ये एकशेष होऊन कारकौ असें जें रूप होतें तें होणार

नाहीं. (कारण तेथें इत्व होऊन जो फरक झालेला आहे तो त्या टाप्प्रत्यय या शब्दामुळे झालेला आहे; स्त्रीरूपी अर्थामुळे झालेला नाही. आतां कारिका या शब्दामध्ये शेवटीं टाप्प्रत्यय लावून जो फरक झालेला आहे तो जरी स्त्रीरूपी अर्थामुळे झालेला आहे तरी तेवढाच फरक नसल्यामुळे तेथें एकशेष होणार नाही.) शिवाय दोन्ही प्रकारांपैकीं कसाही अर्थ घेतला तरी पटु आणि पट्वी या दोन शब्दांमध्ये एकशेष होऊन पटू असें जें रूप होत असतें तें सिद्ध होणार नाही.

तर मग आता येथें शब्द जो स्त्रीप्रत्यय त्याच्यामुळेच फक्त फरक झालेला पाहिजे असेंही आम्ही म्हणत नाही. आणि स्त्रीरूपी जो अर्थ त्याच्यामुळेच फक्त फरक झालेला असला पाहिजे असाही अर्थ आम्ही घेत नाही.

तर मग याचा अर्थ घेतां तरी कसा ?

असा अर्थ घेतों की, स्त्रीरूपी जो अर्थ आणि त्याला दाखविणारा जो शब्द यांच्या अस्तित्वानें जेवढा कांहीं दोन शब्दांमध्ये फरक होईल तेवढा झाला असतांना एकशेष होतो.

तर मग असा अर्थ गृहीत धरला तर

२. 'इत्व वगैरे होणें' हा स्त्रीप्रत्ययामुळे होणारा विशेष होय. 'टाप्, डीप्, वगैरे स्त्रीप्रत्यय होणें' हा स्त्रीरूपी अर्थामुळे होणारा विशेष होय.

३. पट्वी येथें जो यणादेश झालेला आहे तो कांहीं स्त्रीरूपी अर्थामुळे झालेला नाही. तर त्या अर्थामुळे डीप्प्रत्यय झालेला आहे. आतां त्या डीपा-

मुळे जरी यणादेश झालेला आहे, तरी तो डीप्प्रत्यय या नात्यानें यणाला निमित्त झाला नाही, तर अच् या नात्यानें निमित्त झाला आहे. तेव्हां यणादेश हा स्त्रीरूपी अर्थामुळे झालेला नव्हे, आणि स्त्रीप्रत्ययामुळेही झालेला नव्हे. म्हणून एकशेष होणार नाही.

णो विशेष आश्रीयते । एवं च कृत्वेहापि प्राप्तिः । ब्राह्मणवत्सा च ब्राह्मणीवत्सश्चेति ॥ एवं तर्हीदमिह व्यपदेश्यं सदाचार्यो न व्यपदिशति । किम् । तदित्यनुवर्तते । तदित्यनेन प्रकृतौ स्त्रीपुंसौ प्रतिनिर्दिश्येते । कौ च प्रकृतौ । प्रधाने । प्रधानं या शब्दस्त्री प्रधानं यार्थस्त्रीति ॥

नपुंसकमनपुंसकेनैकवचास्यान्यतरस्याम् ॥१.२.६९॥

ब्राह्मणवत्सा आणि ब्राह्मणीवत्स या दोन शब्दांमध्ये एकशेष होऊं लागेल हा दोष कायमच राहतो. (व त्याकरितां तेथें एकशेष न होण्याकरितां पूर्वी दाखविलेलें वार्तिक करावें लागेल).

तर मग येथें असें आम्ही म्हणतो की, येथें आचार्यांनीं जें स्पष्ट बोलून दाखविलें पाहिजे तें त्यांनीं बोलून दाखविलें नाहीं.

तें कोणतें ?

तें असें की, 'तल्लक्षणः' असा पूर्वसूत्रांतून अनुवृत्त झालेला जो शब्द त्यांतील तच्छब्द प्रकृत जे स्त्री आणि पुरुष त्यांचा दर्शक आहे.

स्त्री आणि पुरुष हे प्रकृत कोणते समजावे ?

जे शब्दानें मुख्यत्वानें प्रतिपादिले जातात ते मुख्य होत. तेव्हां एकंदरीत मुख्य जे स्त्री-पुरुष आणि त्यांचा वाचक जो शब्द तेवढ्यांमुळेच फरक झाला असला पाहिजे असा सूत्राचा अर्थ होतो. (ब्राह्मणवत्सा आणि ब्राह्मणीवत्स या दोन शब्दांमध्ये वत्स आणि

अयं योगः शक्योऽवक्तुम् । कथं शुक्लश्च कम्बलः शुक्लं च वस्त्रं तदिदं शुक्लं ते इमे शुक्ले । शुक्लश्च कम्बलः शुक्ला च बृहतिका शुक्लं च वस्त्रं तदिदं शुक्लं तानीमानि शुक्लानि ।

प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाच्छेषः ॥१॥

प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाच्छेषो भविष्यति । किं च प्रधानम् । नपुंसकम् । कथं पुनर्ज्ञायते नपुंसकं प्रधानमिति । एवं हि

वत्सा हे स्त्रीपुरुष मुख्य होत. ब्राह्मण आणि ब्राह्मणी हे स्त्रीपुरुष मुख्य नव्हेत.)

(सू. ६९) हें सूत्र केलें नाहीं तरी चालेल.

शुक्लः कम्बलः आणि शुक्लं वस्त्रं या दोन शुक्लशब्दांमध्ये एकशेष होऊन शुक्लं असें रूप होतें किंवा शुक्ले असें रूप होतें; तसेंच शुक्ल कम्बल, शुक्ल बृहतिका म्हणजे अंगवस्त्र आणि शुक्ल वस्त्र या तीन शुक्लशब्दांमध्ये एकशेष होऊन शुक्लं किंवा शुक्लानि अशीं रूपें होतात; प्रकृतसूत्र केलें नाहीं तर हीं रूपें कशीं साधतील ?

(वा. १) शब्दानें अर्थाचें प्रतिपादन करणें हें जें शब्दाचें कार्य तें कार्य मुख्य शब्दानें पुढें होऊन केलें म्हणजे आपोआपच हीं रूपें साधतील.

मुख्य शब्द तो कोणता ?

नपुंसकलिङ्ग हा शब्द मुख्य होय.

नपुंसकलिङ्गाला मुख्यत्व आहे असें कशावरून बरें समजावें ?

अशावरून समजावें की, लोकांमध्ये असें

४. स्त्री आणि पुरुष या अर्थाची सहविवक्षा असतां 'पुमान् स्त्रिया' यानें एकशेष सांगितला आहे. तो 'प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने कार्यसंप्रत्ययः' या परिभाषेनें प्रधान स्त्रीपुरुषांचाच होतो. तेव्हां जेथें प्रधान अशा स्त्रीपुरुषांमुळेच फक्त झालेला फरक शब्दांत आढळतो तेथेंच एकशेष होतो. प्रकृत स्थलीं अप्रधान असे स्त्रीपुरुष ब्राह्मणब्राह्मणी यांमुळेही शब्दांत फरक झाला असल्यामुळे एकशेष होत नाहीं.

१. नपुंसकलिङ्गी नव्हे असा पदार्थ आणि नपुं-

सकलिङ्गी असलेला पदार्थ असे दोन पदार्थ शब्दानें एकदम दाखविण्याची इच्छा असतां त्यापैकी नपुंसकलिङ्गी शब्द शिल्लक राहतो आणि त्या शब्दाला विवरणानें एकवचनाचें कार्य लागू होतें; पण त्या शब्दांमध्ये नपुंसकलिङ्ग व अनपुंसकलिङ्ग यांमुळेच फक्त झालेला फरक असेल तर; उदा०- शुक्लः पटः, शुक्ला शायी, शुक्लं वस्त्रं, तदिदं शुक्लम्; किंवा तानीमानि शुक्लानि.

दृश्यते लोके । अनिर्ज्ञातेऽर्थे गुणसंदेहे च नपुंसकलिङ्गं प्रयुज्यते । किं जातमित्युच्यते । द्वयं चैव हि जायते स्त्री वा पुमान्वा । तथा विदूरेऽव्यक्तमा-
रूपं दृष्ट्वा वक्तारो भवन्ति महिषी रूप-
मिव ब्राह्मणी रूपमिव । प्रधाने कार्यसं-
प्रत्ययान्नपुंसकस्य शेषो भविष्यति ॥ इदं
तर्हि प्रयोजनमेकवच्चास्यान्यतरस्यामिति
वक्ष्यामीति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।
आकृतिवाचित्वादेकवचनम् ॥२॥
आकृतिवाचित्वादेकवचनं भविष्य-

ति । यदा द्रव्याभिधानं तदा द्विवचन-
बहुवचने भविष्यतः ॥

भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् ॥

१.२.६८

पितां मात्रा ॥१.२.७०॥

श्वशुरः श्वश्रवा ॥१.२.७१॥

किमर्थमिदमुच्यते न पुमान्स्त्रिया
[१.२.६७] इत्येव सिद्धम् । भ्रातृपुत्र-
पितृश्वशुराणां कारणाद्द्रव्ये शब्दनिवेशः ।
भ्रातृपुत्रपितृश्वशुराणां कारणाद्द्रव्ये
शब्दनिवेशो भवति ।

दृष्टीस पडतें: मुलगा आहे किंवा मुलगी आहे
या गुणाविषयीं संशय उत्पन्न झाल्यामुळे
अमुकच आहे असा निश्चय होत नाही अशा
अवस्थेमध्ये 'काय मूल झालें' अशा नपुंसक-
लिङ्गी शब्दाचा उपयोग करतात. वस्तुतः
विचार केला असतांना मुलगा किंवा मुलगी हे
दोनच प्रायः होत असतात. तसेंच दुरून
मनुष्याचा आकार अस्पष्ट पाहून वक्ते असे
बोलतात की, हें महिषीसारखें रूप दिसत
आहे किंवा हें ब्राह्मणीसारखें रूप दिसत आहे.
अशा रीतीने मोघम शब्दाचा उपयोग कर-
तांना नपुंसकलिङ्गच पुढें येतें. त्यामुळे नपुं-
सकलिङ्गाला प्राधान्य आहे. तेव्हां अर्थात्
प्रतिपादन करणें हें कार्य मुख्य जो नपुंसक-
लिङ्गी शब्द तोच पुढें होऊन आपल्या अंगा-
वर येईल. त्यामुळे आपोआपच नपुंसकलिङ्गी
शब्दच उपयोगांत येईल.

तर मग या सूत्राचा उपयोग असा दिसतो
की, सूत्रामध्ये एकशेष करून एकवचन
विकल्पानें करावें असें सांगितलें आहे, त्या-

२. 'सरूपाणाम्'० या सूत्रानें एकशेष केला तर
कदाचित् पुंलिङ्गी शब्दही राहिल असा दोष येईल.

१. आई आणि बाप हे दोन अर्थ एकदम मातृ
व पितृ या शब्दानें दाखविण्याची इच्छा असतां
त्यापैकी एकदा एक पितृशब्दच शिल्लक राहतो,
आणि एकदा दोन्ही शिल्लक राहतात. उदा०-

मुलें शुक्रं असें एकदा एकवचन होऊन एकदा
शुक्रे आणि शुक्रानि असें द्विवचन किंवा बहु-
वचन करतां येतें.

हा देखील या सूत्राचा उपयोग संभवत
नाहीं.

(वा.२) जाति हा शब्दाचा अर्थ मुख्य-
त्वानें मानला असतां एकवचन होईल, आणि
ज्या वेळेला व्यक्ति हा शब्दाचा अर्थ मुख्य-
त्वानें मानला त्या वेळीं द्विवचन किंवा बहु-
वचन होईल. (एकंदरीत हें सूत्र करावयास
नको.)

(सू.६८,७०,७१) हीं सूत्रें कशाकरितां
केली आहेत ? हीं करावयास नकोत. ह्या
सूत्रांचीं उदाहरणें 'पुमान् स्त्रिया' (१।२।६७)
या सूत्रानेंच सिद्ध होतील.

भ्रातृ, पुत्र, पितृ, आणि श्वशुर हे चार शब्द
त्या त्या विशेष कारणांमुळे त्या त्या अर्थाला
दाखवितात. (तेव्हां भ्रातृ वगैरे शब्दापासून
बहीण, मुलगी, आई आणि सासू यांचा क्रमानें
बोध होणार नाही याकरितां हीं सूत्रें आणि

माता च पिता च पितरौ, किंवा मातापितरौ.

१. सासू आणि सासरा हे दोन अर्थ एकदम
श्वश्रू व श्वशुर या शब्दानें दाखवावयाचे असतां त्यां-
पैकी एकदा एक श्वशुरशब्दच शिल्लक राहतो, आणि
एकदा दोन्ही शिल्लक राहतात; उदा०- श्वश्रूश्च
श्वशुरश्च श्वशुरौ, किंवा श्वश्रूश्वशुरौ.

भ्रातृपुत्रपितृश्वशुराणां कारणाद्भव्ये
शब्दनिवेश इति चेतुल्यकारणत्वा-
त्सिद्धम् ॥१॥

यदि तावद्विभर्तीति भ्राता स्वसर्ग-
प्येतद्भवति । तथा यदि पुनाति प्रीणा-
तीति वा पुत्रो दुहितर्यप्येतद्भवति । तथा
यदि पाति पालयतीति वा पिता मात-
र्यप्येतद्भवति । तथा यद्याश्चाप्तव्यः श्वशुरः
श्वश्र्वामप्येतद्भवति ॥ दर्शनं वै हेतुः । न
हि स्वसरि भ्रातृशब्दो दृश्यते ।

दर्शनं हेतुरिति चेतुल्यम् ॥२॥

दर्शनं हेतुरिति चेतुल्यमेतद्भवति ।
स्वसर्गपि भ्रातृशब्दो दृश्यतां तुल्यं हि
कारणम् ॥ न वा एष लोके संप्रत्ययः ।
न हि लोके भ्रातानीयतामित्युक्ते स्वसा-
नीयते ।

तद्विषयं च ॥३॥

तद्विषयं चैतद्द्रष्टव्यं भवति स्वसरि
भ्रातृत्वम् । किंविषयम् । एकशेषविषयम् ॥
युक्तं पुनर्यन्नियतविषया नाम शब्दाः

भ्रातृपुत्रौ' हैं मागील सूत्र केलें पाहिजे.

(वा.१) भ्रातृ, पुत्र, पितृ आणि श्वशुर या
चार शब्दांचा विशेष कारणामुळें भाऊ, मुलगा,
बाप आणि सासरा या चार अर्थीच क्रमानें
प्रयोग होतो. तेव्हां अर्थातच त्या चार शब्दां-
पासून बहीण, मुलगी, आई आणि सासू यांचा
बोध होणार नाही असें म्हणाल तर तसें
नाहीं. भ्रातृ वगैरे शब्द ज्या कारणामुळें
भाऊ वगैरे अर्थीना बोलतात त्याच कारणा-
मुळें ते शब्द बहीण वगैरे अर्थीलाही दाखवूं
शकतील. तें असें की, विभर्ति म्हणजे पोषण
करतो तो भ्राता असें गृहीत धरलें तर बहीण
देखील पोषण करणारी असल्यामुळें त्या अर्थीही
भ्रातृशब्दाचा उपयोग करतां येईल. तसेंच
पुनाति म्हणजे पवित्र करणारा किंवा प्रीणाति
म्हणजे संतुष्ट करणारा असा पुत्रशब्दाचा
अर्थ गृहीत धरला तर मुलगीही तशीच अस-
ल्यामुळें मुलगी या अर्थीही पुत्रशब्दाचा
उपयोग करतां येईल. तसेंच पाति म्हणजे
रक्षण करणारा किंवा पालयति म्हणजे रक्षण
करविणारा तो पिता असा पितृशब्दाचा अर्थ
घेतला असतांना आई देखील तशीच अस-
ल्यामुळें त्या अर्थीही पितृशब्दाचा उपयोग
करतां येईल. तसेंच आशु आप्तव्यः म्हणजे
शीघ्र संबंध करण्याला योग्य असा अर्थ
श्वशुरशब्दाचा घेतला तर त्याच अर्थानें
सासू या अर्थी देखील श्वशुरशब्दाचा उप-

योग करतां येईल. (तेव्हां हीं सर्व उदाहरणें
'पुमान् स्त्रिया' या सूत्रानें सिद्ध होतील.)

जरी अशा रीतीने शब्दांचा अर्थ होत
असला तरी देखील त्या अर्थी त्या शब्दांचा
प्रयोग दृष्टीस पडत नाही. तेव्हां दर्शन हें
अर्थ ठरविण्याचें कारण आहे.

(वा.२) प्रयोगदर्शन हें अर्थ ठरविण्याचें
कारण आहे असें म्हणाल तें देखील यथे-
सारखेंच होईल. जर कारण सारखें आहे
तर बहीण या अर्थी देखील भ्रातृशब्दाचा
प्रयोग खुशाल करतां येईल.

पण लोकांमध्ये तसा बोध होत नाही.
असें पहा की, लोकांमध्ये 'भावाला घेऊन
या' असें म्हटलें असतां तेथें बहिणीला कोणीही
आणीत नाहीत.

(वा.३) भ्रातृशब्द हा बहिणीचाही दर्शक
आहे हें म्हणणें फक्त त्याविषयीच आहे असें
समजावें.

त्याविषयी म्हणजे कशाविषयी ?

त्याविषयी म्हणजे सूत्रकारांनीं एकशेष
ज्या प्रयोगाकरितां सांगितला आहे त्याविषयी.

पण 'विशेष अर्थाचे दर्शक' असे हे शब्द
अमक्याच ठिकाणीं उपयोगांत आणावेत
असा त्यांचा विषय नियमित करणें हें बरें
दिसतें काय ?

याबद्दल संशय घेण्याचें कारणच नाही.
हें खरोखरच योग्य आहे.

स्युः । वाढं युक्तम् ।

अन्यत्रापि तद्विषयदर्शनात् ॥४॥

अन्यत्रापि नियतविषयाः शब्दा दृश्यन्ते । तद्यथा । समाने रक्ते वर्णे गौर्लोहित इति भवत्यश्वः शोण इति । समाने च काले वर्णे गौः कृष्ण इति भवत्यश्वो हेम इति । समाने च शुक्ले वर्णे गौः श्वेत इति भवत्यश्वः कर्क इति ॥

त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्

॥१.२.७२॥

त्यदादितः शेषे पुनपुंसकतो लिङ्गवचनानि ॥१॥

(वा.४) कारण इतर ठिकाणीं देखील ज्यांचा विषय नियमित केलेला आहे असे शब्द दृष्टीस पडतात; उदा०-बल आणि घोडा या दोघांचा तांबडा रंग सारखाच असतांना त्यामध्ये बैलाचा तांबडेपणा दाखवितांना लोहितशब्द उपयोगांत आणतात आणि घोड्याचा तांबडेपणा दाखवितांना शोणशब्दाचा उपयोग करतात. तसेंच बैल आणि घोडा या दोघांचा काळा रंग सारखाच असतांना त्यामध्ये बैलाचा काळेपणा दाखवितांना कृष्ण शब्दाचा उपयोग करतात आणि घोड्याचा काळेपणा दाखवितांना हेमशब्दाचा उपयोग करतात. तसेंच पांढरा रंग सारखा असतांना देखील बैलाचा पांढरेपणा दाखवितांना श्वेत असे म्हणतात आणि घोड्याचा पांढरेपणा दाखवितांना कर्कशब्दाचा उपयोग करतात.

(सू.७२, वा.१) त्यदादिगणपठित शब्दांचा एकशेष केला असतां तेथें पुलिङ्गी किंवा नपुंसकलिङ्गी जो शब्द असेल त्याप्रमाणें त्या त्यदादि गणांतील शब्दाला लिङ्ग आणि वचने लावावीत; उदा०-सा च देव-

१. त्यद्, तद्, वगैरे त्यदादिकांपैकी एक शब्द आणि दुसरा कोणताही शब्द अशा दोन शब्दांनी दोन अर्थ एकदम दाखविण्याची इच्छा असतां त्यां-

त्यदादितः शेषे पुनपुंसकतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । सा च देवदत्तश्च तौ । सा च कुण्डे च तानि ॥

अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानाम् ॥२॥

अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । स च कुक्कुटः सा च मयूरी कुक्कुटमयूरौ ते । अर्धपिप्पल्यास्तदर्धपिप्पली च सा अर्धपिप्पल्यौ ते ॥

अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथम् ।

त्यदादीनां सामान्यार्थत्वात् ॥३॥

दत्तश्च तौ, सा च कुण्डे च तानि.

(वा.२) एकशेष झालेला त्यदादि गणांतील शब्द जर द्वंद्वाला किंवा तत्पुरुषाला विशेषण झाला असेल तर वरचा नियम लागू होत नाही असे म्हणावे; उदा०-कुक्कुटमयूरौ ते, पुलिङ्गी तच्छब्द कुक्कुटाचा दर्शक आहे, आणि स्त्रीलिङ्गी तच्छब्द मयूरीचा दर्शक आहे. त्या दोन तच्छब्दांचा एकशेष होऊन 'ते' असे स्त्रीलिङ्गी रूप होतें; तौ असे पुलिङ्गी रूप होत नाही. कारण कुक्कुटमयूरौ या द्वंद्वानें 'ते' हें विशेषण आहे. म्हणूनच येथें स्त्रीलिङ्गीच 'ते' असे रूप होतें. तसेंच 'अर्धपिप्पल्यौ ते' येथेंही नपुंसकलिङ्गी तच्छब्द हा पिप्पलीच्या अर्धाचा दर्शक आहे आणि स्त्रीलिङ्गी तच्छब्द हा अर्धा पिप्पलीचा दर्शक आहे. त्या दोन तच्छब्दांचा एकशेष होऊन 'ते' असे स्त्रीलिङ्गीच रूप होतें. कारण 'अर्धपिप्पल्यौ' या तत्पुरुष समासाचें तें विशेषण आहे.

हें देखील सूत्र केलें नाही तरी चालेल.

तें कसें ?

त्यद्, तद्, वगैरे शब्द हे सामान्य अर्थाचे

पैकीं त्यदादि शब्दच एक नेहमीं शिल्लक राहतो, आणि इतरांची निवृत्ति होते; उदा. स च देवदत्तश्च तौ, स च यश्च यौ.

त्यदादीनां सामान्यमर्थः । आतश्च सामान्यं देवदत्तेऽपि हि स इत्येतद्भवति यज्ञदत्तेऽपि । त्यदादीनां सामान्यार्थत्वाच्छेषो भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं परस्य शेषं वक्ष्यामीति ।

परस्य चोभयवाचित्वात् ॥४॥

उभयवाचि परम् ॥

पूर्वशेषदर्शनाच्च ॥५॥

पूर्वस्य खल्वपि शेषो दृश्यते । स च यश्च तावानय यावानयेति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं द्वन्द्वो मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।

सामान्यविशेषवाचिनोश्च

द्वन्द्वभावात्सिद्धम् ॥ ६ ॥

सामान्यविशेषवाचिनोश्च द्वन्द्वो न भवतीति वक्तव्यम् ॥ यदि सामान्यविशेषवाचिनोर्द्वन्द्वो न भवतीत्युच्यते शूद्राभीरम् गोबलीवर्दम् तृणोलपमिति न सिध्यति । नैष दोषः । इह तावच्छूद्राभीरमिति । आभीरा जात्यन्तराणि । गोबलीवर्दमिति । गाव उत्कालितपुंस्का वाहाय च विक्रयाय च । स्त्रिय एवावशिष्यन्ते । तृणोलपमिति । अपामुलपमिति नामधेयम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ।

आहेत. सामान्य अर्थाचे आहेत असें म्हणण्याचे कारण हें की, देवदत्तालाही तो असें म्हणतां येतें, यज्ञदत्तालाही तो असें म्हणतां येतें. अशा रीतीनें तद्, तद्, वगैरे शब्द सामान्य रूपानें वाटेल त्या अर्थाचे दर्शक होत असल्यामुळे तेच वाक्यामध्ये उपयोगांत येतील. कारण तेवढ्यानेच काम भागणार आहे.

तर मग या सूत्राचा उपयोग आम्ही असा सांगतो की, त्यादादि गणांतील अनेक शब्द एके ठिकाणीं कांहीं एक अर्थ दाखविण्याकरितां घेतले असतां त्या ठिकाणीं गणामध्ये जो पर शब्द आहे तोच राहिला पाहिजे.

(वा.४) हा देखील उपयोग संभवत नाही. कारण पराचा शेष होतो, या ठिकाणीं परशब्द योजिला आहे. आणि 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' (१।४।२) या परिभाषेमध्ये पर हा शब्द इष्ट या अर्थाचा असल्यामुळे इष्ट असल्यास तो परशब्द पूर्व या अर्थालाही दाखवितो.

(वा.५) शिवाय त्यादादि गणामधील अनेक शब्द घेतले असतां त्यांमध्ये क्वचित् पूर्वीचा शब्दही अवशिष्ट राहिलेला दृष्टीस पडतो; उदा०—तद् आणि यद् हे दोन शब्द घेतले असतां तेथें त्यांमध्ये एकशेष होऊन तो आनय आणि यौ आनय अशीं दोन्ही तन्हेचीं रूपें होतात.

तर मग आतां या सूत्राचा उपयोग असा संभवतो की, हा सूत्रानें एकशेष सांगितला असल्यामुळे त्यांचा द्वंद्वसमास होत नाही.

हा देखील उपयोग संभवत नाही.

(वा.६) सामान्य अर्थाचा दर्शक शब्द आणि त्या सामान्यांतील विशेष अर्थाचा शब्द यांचा द्वंद्वसमास होत नाही असें म्हणण्यानेच हें साधत आहे.

सामान्यवाचक शब्द आणि विशेषवाचक शब्द यांचा द्वंद्वसमास होत नाही असें जर म्हटले तर शूद्राभीरम्, गोबलीवर्दम्, तृणोलपम्, हीं उदाहरणें सिद्ध होणार नाहीत.

हा दोष येत नाही. कारण शूद्राभीरम् या उदाहरणामध्ये आभीर हा शब्द शूद्रविशेष या अर्थाचा दर्शक आहे असें समजूं नये. आभीर म्हणजे गवळी ही एक स्वतन्त्र जाति आहे. तसेंच गोबलीवर्दम् या ठिकाणीं गो हा शब्द सामान्य अर्थाचा आहे असें समजूं नये, तर तो गोशब्द गाईचाच दर्शक आहे. कारण असें पाहा की, गो नांवाच्या पशूमधील पुरुष म्हणून जेवढे आहेत तेवढे निराळेच काढिले जातात; कारण त्यांचा उपयोग भार वाहणें किंवा विकणें असा होत असतो. तेव्हां प्रायः स्त्रिया म्हणजे गाईच अवशिष्ट राहिलेल्या असतात. तसेंच तृणोलपम् या उदाहरणामध्ये

न वक्तव्यम् । सामान्येनोक्तत्वाद्विशेषस्य प्रयोगो न भविष्यति । सामान्येनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य विशेषस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् । किं कारणम् । उक्तार्थानामप्रयोग इति ॥ न तर्हीदानीमिदं भवति तं ब्राह्मणमानय गार्ग्यमिति । भवति यदा नियोगतस्तस्यैवानयनं भवति । एवं तर्हि येनैव खल्वपि हेतुनैतद्वाक्यं भवति तं ब्राह्मणमानय गार्ग्यमिति तेनैव हेतुना वृत्तिरपि प्राप्नो-

देखील उलप हा शब्द तृणविशेषवाचक आहे असें समजू नये. उलप हें तेथें उदकाचें नांव आहे.

तर मग सामान्यवाचक आणि विशेषवाचक यांचा द्वंद्व होत नाही असें वचन करावयास पाहिजे.

तसें वचन करावयास नको. सामान्य अर्थाचा दर्शक अशा शब्दानें त्या सामान्यांतील विशेष अर्थ देखील दाखविला जात असल्यामुळे पुनः विशेषवाचक शब्दाचा प्रयोग होणार नाही.

कां वरें ?

अन्यशब्दानें जो अर्थ दाखविला जातो त्या अर्थी पुनः दुसऱ्या शब्दाचा प्रयोग करूं नये असा ठराव आहे.

तर मग आतां 'तं ब्राह्मणमानय गार्ग्यम्' असा प्रयोग होत नाही काय ?

जेव्हां गार्ग्यालाच मुद्दाम आणाययाचें असतें तेव्हां तसा प्रयोग होतो.

तर मग ज्या कारणानें 'तं ब्राह्मणमानय गार्ग्यम्' असा प्रयोग होतो म्हणजे ब्राह्मण आणि गार्ग्य हे सामान्यवाचक आणि विशेषवाचक हे दोन्ही शब्द एकदम एका वाक्यांत उपयोगांत आणतां येतात, त्याच कारणानें त्या दोन

१. कांहीं स्त्रीलिंगी आणि कांहीं पुल्लिंगी असून तरुण नव्हेत असे बहुत ग्राम्य (गांवढळ) पशु एकदम शब्दांनीं दाखवावेत अशी इच्छा असल्यास त्यांपैकी एक स्त्रीलिंगी शब्द शिळक राहतो, व बाका-

ति । तस्मात्सामान्यविशेषवाचिनोर्द्वन्द्वो न भवतीति वक्तव्यम् ॥

ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री

॥१.२.७३॥

अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथं गाव इमाश्चरन्ति अजा इमाश्चरन्ति । गाव उत्कालितपुंस्का वाहाय च विक्रयाय च । स्त्रिय एवावशिष्यन्ते ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं ग्राम्येष्विति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । न्यङ्कव इमे शूकरा इम

शब्दांचा प्रयोग करून त्यांची वृत्ति म्हणजे द्वंद्वसमास करावा लागेल. याकरितां सामान्यवाचक आणि विशेषवाचक या दोन शब्दांचा द्वंद्व होत नाही असें वचन केलें पाहिजे.

(सू. ७३) हें देखील सूत्र केलें नाही तरी चालेल.

सूत्र केलें नाही तर गाव इमाश्चरन्ति, अजा इमाश्चरन्ति, या ठिकाणीं गावः आणि अजाः असे जे स्त्रीलिंगी शब्द एकशेष होऊन राहिले आहेत ते कशा रीतीनें ठेवतां येतील ?

ते अशा रीतीनें ठेवतां येतील की, सामान्यतः गोपशंभवील पुरुष म्हणजे बैल हे भार वाहण्याकरतां किंवा विकण्याकरितां निराळेच काढलेले असतात. तेव्हां प्रायः गाईच सर्व अवशिष्ट राहतात. (तेव्हां तेथें गावः असा स्त्रीलिंगी प्रयोग करणें योग्यच आहे.)

तर मग या सूत्राचा उपयोग आम्ही सांगतो की, सूत्रामध्ये ग्राम्य असा शब्द पाणिनीनें घातलेला आहे. तेव्हां हरण, डुकर, वगैरे रानटी जे पशु त्या अर्थी न्यङ्कव इमे, शूकरा, इमे असा प्रयोग होतो. (येथें 'पुमान् स्त्रिया' या सूत्रानें एकशेष झालेला आहे. जर प्रकृत सूत्र केलें नाही तर वरच्या रीतीनेंच हरण, डुकर, वगैरे जाती-

च्या सर्व शब्दांची निवृत्ति होते, पण स्त्रीलिंग व पुल्लिंग यांमुळेच त्या शब्दांमध्ये फरक असला पाहिजे; उदा०- गौश्च स्त्रीगौश्च स्त्री गौश्च पुमान् गाव इमाः, अजश्च अजश्च अजा च अजा इमाः ।

इति । कः पुनरर्हत्यग्राभ्याणां पुंस उत्कालयितुं ये ग्रहीतुमशक्याः कुत एव वाहाय च विक्रयाय च ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं पशुष्विति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । ब्राह्मणा इमे वृषला इमे । कः पुनरर्हत्यपशूनां पुंस उत्कालयितुं येऽशक्या वाहाय च विक्रयाय च ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं संघेष्विति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । एतौ गावौ चरतः । कः पुनरर्हति निर्ज्ञातेऽर्थेऽन्यथा प्रयोक्तुम् ॥

मधील पुरुष निराळे काढले जात असल्या-मुळे न्यङ्कु वगैरे शब्द स्त्रीलिङ्गीच उपयोगांत येतील.)

पण रानटी पशूंमधील पुरुष निराळे कोणाला बरें काढतां येतील ? कारण ते नुसते धरतही येत नाहीत मग त्यांच्याकडून भार वाहविणें किंवा ते विकणें याचें तर नांवच काढावयास नको.

तर मग आतां या सूत्राचा उपयोग असा संभवतो की, सूत्रामध्ये पाणिनीनें पशु असा शब्द उच्चारला आहे. तेव्हां ब्राह्मणा इमे, वृषला इमे, या वाक्यांमध्ये 'पुमान् स्त्रिया' या सूत्रानें एकशेष होऊन ब्राह्मणाः, वृषलाः, असें पुंलिङ्गी रूप होतें. जर प्रकृत सूत्र केलें नाहीं तर वर सांगितल्याप्रमाणें पुरुष वेगळे होत असल्यामुळे ब्राह्मण्यः, वृषल्यः, असा प्रयोग होऊं लागेल.

पण जे पशु नव्हेत अशा मनुष्यजाती-मध्ये स्त्रियांपेक्षां पुरुष निराळे काढण्याचें कांहीं कारणच नाहीं. कारण ते भार वाहण्याचे किंवा विकण्याचे कामीं उपयोगीं पडत नाहींत.

तर मग या सूत्राचा उपयोग असा संभवतो की, या सूत्रामध्ये पाणिनीनें संघशब्द घातला आहे, त्यामुळे एतौ गावौ चरतः या वाक्या-मध्ये गावौ असा पुंलिङ्गी शब्द उपयोगांत आणतां येतो. (तेव्हा या ठिकाणीं स्त्रीलिङ्गी

२. हा दोष टाळण्याकरतां नियमार्थ हें सूत्र केलें

इदं तर्हि प्रयोजनमतरुणेष्विति वक्ष्या-मीति । इह मा भूत् । उरणका इमे बर्करा इम इति । कः पुनरर्हति तरुणानां पुंस उत्कालयितुं येऽशक्या वाहाय च विक्रयाय च ॥

अनेकशफेष्विति वक्ष्यामि । इह मा भूत् । अश्वश्चरन्ति । गर्दभाश्चरन्ति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-महाभाष्ये प्रथमस्कंधाध्यायस्य द्वितीये पादे तृतीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

शब्द उपयोगांत येऊ नये तो त्या वाक्या या करतां संघशब्द घातून हें सूत्र केलें पाहिजे.)

पण ज्या ठिकाणीं एक बैल आणि एक गाय अशा निश्चित वस्तु दाखवावयाच्या असतात त्या ठिकाणीं भलत्या ठिकाणचा प्रयोग कसा बरें करतां येईल ?

तर मग आतां या सूत्राचा उपयोग असा संभवतो की, या सूत्रामध्ये पाणिनीनें 'अतरुण' असें म्हटलें आहे. प्रकृत सूत्र केलें नाहीं तर तरुणका इमे, बर्करा इमे, या वाक्यां-मध्ये वर सांगितल्याप्रमाणें पुरुष वेगळे करून स्त्रीलिङ्गी शब्दाचा प्रयोग होईल; तो न व्हावा याकरितां प्रकृत सूत्र केलें पाहिजे.

पण या तरुण खोंड पशूपध्ये पुरुष निराळे कसे काढतां येतील की जे भार वाहण्याला किंवा विकण्याला अयोग्य आहेत ?

प्रकृतसूत्रानें ग्राम्य पशूंसंबंधानें जो स्त्री-लिङ्गी शब्दाचा एकशेष सांगितला आहे तो एकशेष ते पशु अनेक शफांचे असतील तरच होईल. कारण अश्वश्चरन्ति, गर्दभाश्चरन्ति, या ठिकाणीं प्रकृत सूत्रानें स्त्रीलिङ्गी शब्दांचा एक-शेष न झाला पाहिजे.

याप्रमाणें भगवान पतंजलींनीं रचिलेल्या व्याकरणमहाभाष्यांतील पहिल्या अध्यायाच्या दुसऱ्या पादांतील तिसरें आह्निक समाप्त झालें व दुसरा पाद समाप्त झाला. (हा दोष टाळण्याकरतां नियमार्थ हें सूत्र केलें पाहिजे, असा अभिप्राय आहे.)

